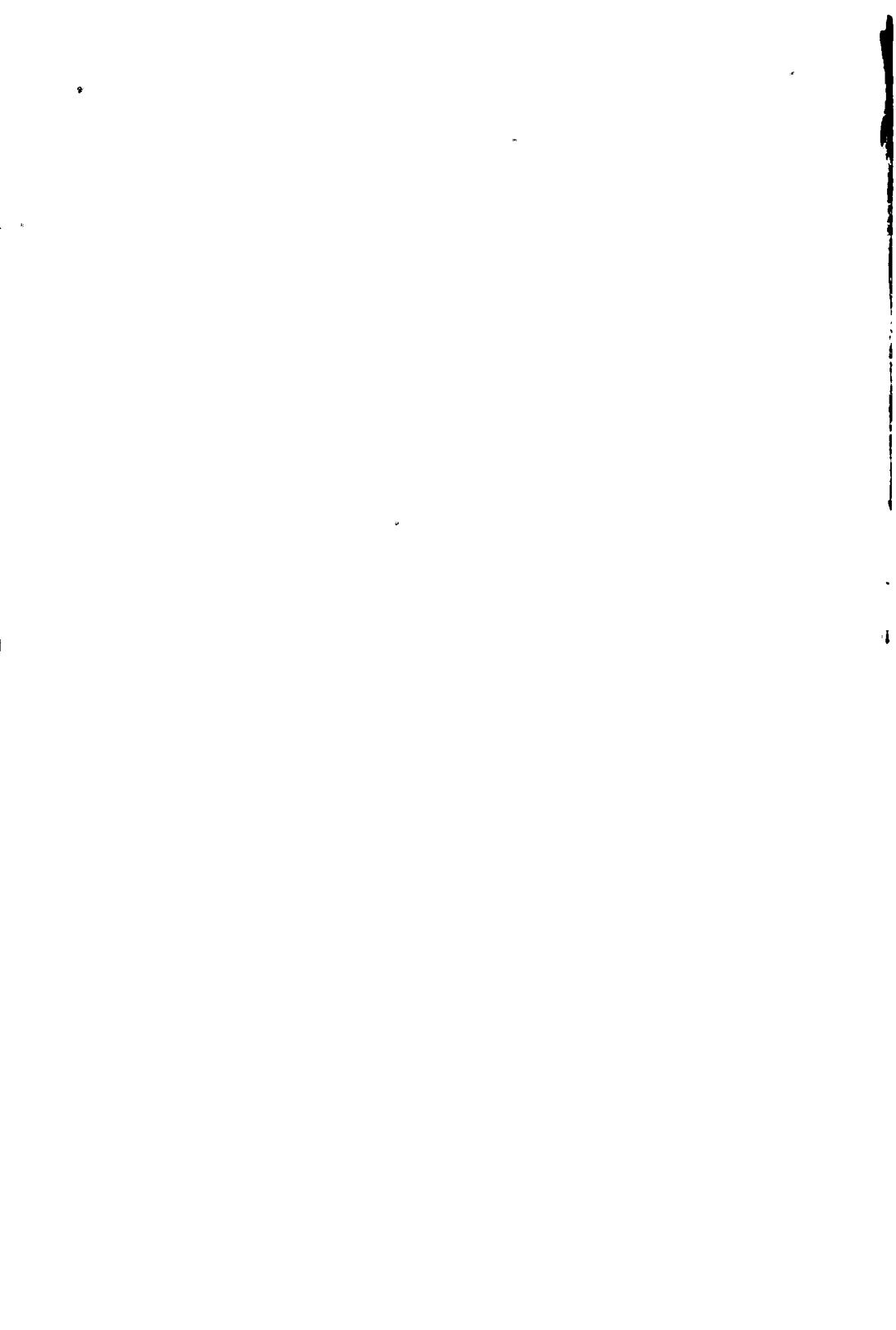

316.864

T. 9

1986
Társadalom-
tudományi
Közlemények

1986|1

Társadalom- tudományi Közlemények

1986 · 1

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

1986. ÉVI I. FÜZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XVI. évf. 1986/1. sz.

Szerkeszti: a szerkesztőbizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

A pártdemokrácia fejlesztésének kérdései (Összefoglaló egy elméleti tanácskozásról) (Összeállította: <i>Kemény László</i>)	5
--	---

TANULMÁNYOK

<i>Schmidt Péter</i> : A magyar politikai rendszer sajátosságai	33
<i>Szabó Máté</i> : Adalékok a politikai intézmények elméletéhez	50
<i>Havas Péter</i> : A mai szociáldemokrácia főbb jellegzetességei	65

MŰHELY

<i>Bánfalvy Csaba</i> : A technikai átalakulás lehetséges hatása a foglalkoztatásra	82
<i>Simó Tibor</i> : A szakszövetkezetek és a települések gazdasági-társadalmi struktúrája	90
<i>Györgypál Katalin</i> : A szakszervezeti érdekvédelem néhány kérdése	101

TÁJÉKOZÓDÁS

Tisztelet Erdei Ferencnek (Emlékkülés Szegeden) (<i>Bóhm Antal</i>)	113
„A szocializmus a 21. század küszöbén” (Nemzetközi tanácskozás Jugoszláviában) (<i>G. Márkus György</i>)	120

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Nemzetközi konferencia Weimarban a gazdasági növekedésről (<i>Simon Judit</i>)	126
Fiatallurálisociológusok találkozója Balatonföldváron (<i>P. Táll Éva</i>)	129
Szoboszlai György és Wiener György kandidátusi értekezésének vitája (<i>Horváth Tamás—Kökényesi József</i>)	137
Idegen nyelvű összefoglalók	143
Idegen nyelvű tartalom	149

A pártdemokrácia fejlesztésének kérdései

(Összefoglaló egy elméleti tanácskozásról*)

Az utóbbi években az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Osztálya azokban a témakörökben, amelyek társadalmi-gazdasági fejlődésünk szempontjából az adott időszakban a legfontosabbak, országos elméleti tanácskozásokat szervezett. Ezeken a tanácskozásokon az elméleti műhelyek képviselői, egyetemi, főiskolai oktatók, pártpropagandisták, állami, tömegszervezeti vezetők, a társadalmi, gazdasági és ideológiai élet ismert személyiségei összegezték a gyakorlati tapasztalatokat, a kikristályosodott elméleti általánosításokat, igyekeztek feltárni a még megválaszolatlan kérdéseket, s megvitatták az adott témával kapcsolatos politikai, ideológiai feladatokat. Mindez elősegítette a társadalomtudományi kutatás orientálását, és hasznos új ismeretekkel, érvekkel gazdagította a marxista—leninista oktatást, szemléletformálást.

A Politikai Főiskolán *A pártdemokrácia helyzete és fejlesztésének feladatai* címmel 1985. november 21–22-én megrendezett elméleti tanácskozáson először szerepelt ilyen keretek között témaként maga a párt. A résztvevők – a párt munkáját, fejlődését vizsgáló elméleti szakemberek, pártvezetők, a tömegkommunikáció, az oktatás e területtel foglalkozó képviselői – azt a célt kívánták megvalósítani, hogy összegezve a politikai tapasztalatokat és az elméleti következtetéseket, hozzájáruljanak a pártszervek és alapszervezetek munkájához a XIII. kongresszusnak a pártdemokrácia fejlesztésére vonatkozó határozata végrehajtásában.

A tanácskozás plenáris ülésén *Szabó József*nek, a Politikai Főiskola rektorának köszöntője, majd *Lakatos Ernő*nek, a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztálya vezetőjének megnyitója után *Németh Károly*, az MSZMP főtítkárhelyettese tartott előadást *A pártdemokrácia kérdéseiről* címmel. Ezt követően három szekcióban folytatódott a munka.

A pártdemokrácia fejlődésének történelmi tanulságai című szekcióban Kiss Arthur, Molnár János, Katona István és Lipkovics Károly korreferátumai hangzottak el.

A Pártdemokrácia – szocialista demokrácia című szekcióban Samu Mihály, Halay Tibor, Huszár Tibor, Schmidt Péter, Boros Sándor, Markó István, Kovács Jenő, Andics Jenő korreferátumaira került sor.

* A tanácskozás anyagaiból részleteket közölt a Társadalmi Szemle 1986. 1. száma és a Pártélet 1986. 1. száma.

A párt működése, a pártdemokrácia érvényesülése című szekcióban pedig Látos István, Takács István, Takács Györgyné, Lakatos Ernő, Parragi János, Géczi János, Domonkos László és Bíró József tartottak korreferátumot.

A szekciókban a korreferátumokat sokszíni, értékes vita követte, erről záró plenáris ülésen a vitavezetők – *Huszár István, Lakos Sándor, Petrovszki István* – adtak számot.

A tanácskozás témaválasztását *Lakatos Ernő* megnyitójában több tényezővel indokolta. Abból indult ki, hogy egy tanácskozás keretében természetesen nem lehet teljes egészében áttekinteni a párt történelmével, helyzetével és fejlődésével, elméletével és gyakorlatával összefüggő valamennyi lényeges kérdést, ezért esett a választás egy olyan kérdésre, a pártdemokrácia témakörére, amely a párt előtt álló feladatok megoldása, a párt megújulása szempontjából napjainkban meghatározó lehet.

A pártdemokrácia napirendre tűzését ebből a megközelítésből általánosan véve az indokolja, hogy szocialista építésünkben korszakváltáshoz érkeztünk.

Ennek lényegét legjellemzőbben az a már közismert tétel fejezi ki, hogy az extenzív fejlődés forrásai kimerültek, s előtérbe kerülnek az intenzív fejlesztési megoldások, tevékenységünk hatékonyságának, minőségének javítása. Ez elsősorban a termelőerőkre, a gazdaságra vonatkozik, de a változások nem kerülnek el a termelési viszonyokat és a politikai intézményrendszert sem. Az utóbbi években a politikai intézményrendszer fejlesztésével arra törekszünk, hogy elemei és működése összhangban legyenek a társadalom fejlettségével, segítsék elő a feszültségmentes minőségi változásokat. A továbbfejlesztés útja: a szocialista demokrácia erősítése. Keressük a szocialista demokrácia továbbfejlesztésének perspektíváit, mai gyakorlati feladatait és a hatékony megoldásokat.

A szocialista demokrácia kibontakoztatásában különleges, központi helyet foglal el a párt. Tevékenysége kihat a politikai intézményrendszer egészére, befolyásolja más elemeinek helyzetét, működését. Kezdeményező és integráló szerepével meghatározza a fejlesztés irányát, tartalmát, fő következményeit.

Másrészt, a téma tárgyalását közvetlenebbül az is indokolja, hogy a párt által kezdeményezett változások, a politikai intézményrendszer fejlődése – például a választási rendszer, a kormányzati munka korszerűsítése, a helyi tanácsok önállóságának növekedése, a vállalatvezetés demokratizálása stb. – új követelményeket állít a párttal szemben. E követelmények érintik a párt életét, tevékenységét is. Közülük is a legfontosabb, a pártmunka egészét érintő kérdés: a pártdemokrácia fejlesztése, a demokratikus centralizmus lenini elvének következetes érvényesítése, korszerű alkalmazása.

A pártban fokozottan szükség van az aktív, kezdeményező, politizáló légkör biztosítására. Ez csak úgy teremthető meg, ha a pártszervek és az alapszervezetek a valóságból adódó lényeges, a párt tagságát is érintő, érdeklő kérdésekkel foglalkoznak, ha megfelelő önállóság és felelősség van az érdemi döntéshez, ha megvalósul a párttagok mind szélesebb körű bevonása az előkészítés-döntés-végrehajtás-ellenőrzés egész folyamatába. Ebből a szempontból is fontos a párttestületek és fórumok munkájának javítása, szerepének növelése. A pártdemokrácia témakörével való foglalkozás tehát objektív szükséglet. Ugyanakkor azonban szubjektív motívumok is indokolják.

A XIII. kongresszusra készülve jelentősen nőtt – s nemcsak a kommunisták körében – az érdeklődés a párt szerepével, tevékenységével, belső életével kapcsolatos kérdések iránt. Az emberek úgy foglaltak állást, hogy a vezető szerep

vállalása egyúttal megköveteli a párt tevékenységének folyamatos fejlesztését. A kommunisták azt is hozzátették, hogy szükség van a párt belső életének megújítására. Ennek sorában többségük kiemelt jelentőséget tulajdonított a pártdemokrácia szélesebb körű érvényesülésének: a párton belüli nyilvánosság fokozásának, a tájékoztatás, az információáramlás javításának, annak, hogy a tagság kapjon lehetőséget aktívabb részvételre a központi és főleg a helyi döntések előkészítésében. Az emberek fontosnak tartják a pártdemokrácia fejlesztését a társadalom egészének további demokratizálása szempontjából is.

A kongresszusi irányelvek feldolgozása segítette, a XIII. kongresszus dokumentumainak napjainkban is folytatódó ismertetése, megvitatása pedig tovább segíti a párt politikájának megértését. A kongresszusi határozat feldolgozása hozzájárul ahhoz, hogy a párttagság azonosuljon a kongresszus állásfoglalásaival, és felkészültebben, aktívabban vegyen részt a párt politikájának képviselésében. Ez a pártdemokrácia szélesítésének lehetőségét is magában hordozza. Főleg akkor, ha leküzdjük a pártdemokrácia érvényesülésének olyan gátjait, mint a még erőteljesen jelenlevő formalizmus és bürokratizmus. Ezek a jelenségek negatívan hatnak a párttagságnak a politika melletti kiállítására, akadályozzák a pártmunka mozgalmi jellegének erősödését.

A témaválasztást az is indokolja – fejtette ki Lakatos Ernő –, amit a tanácskozás előkészítése során érzékeltünk, hogy a párttal, s így a pártdemokráciával kapcsolatos tudományos kutatómunka az utóbbi években nem tudott lépést tartani az új követelményekkel. Számtalan elméletileg nem kellően kidolgozott vagy válasszra váró kérdéssel találkoztunk. Természetesen a tanácskozás nem vállalkozhat az elmaradások teljes körű pótlására. Arra azonban igen, hogy a vitákban orientálja a kutatókat, melyek azok a fő problémakörök, kérdések, amelyekkel a párt fejlődése, megújulása szempontjából is elemzőbben kell foglalkozniuk. Arra van szükség, hogy nagy felelősséggel és őszinteséggel, bátran, kritikusan és önkritikusan, s mindenekelőtt konstruktívan, a fejlődés megalapozott gyorsításának elősegítése szándékával nyúljunk a pártdemokrácia kérdéseire.

●

A szocializmus sikeres építésének előfeltételeként jelölte meg a tanácskozás, hogy a pártban demokratikus viszonyok uralkodjanak, következetesen érvényesüljenek a párt működését szabályozó lenini elvek.

Németh Károly előadásában részletesen elemezte azokat a történelmi tapasztalatokat, amelyek arra intenek, hogy ha a lenini elvek, a demokratikus viszonyok csorbat szenvednek, akkor nemcsak a pártban, hanem az egész politikai rendszerben is zavarok támadnak. Rámutatott, hogy az ötvenes évek első felében a párt akkori vezetői semmibe vették a pártdemokráciát, a kollektív vezetést. A személyi kultusz és az azzal párosuló munkastílus, a tömegek lebecsülése, a meggyőzés helyett az adminisztratív módszerek előtérbe állítása, az állami, társadalmi szervek önállóságának durva megsértése súlyos károkat okozott. A Magyar Szocialista Munkáspárt megszüntette ezeket a torzulásokat, munkájában érvényesítette és jelenleg is érvényesíti a lenini elveket.

Emlékeztetett arra, hogy Lenin a demokratizmust az új típusú forradalmi párt lényegi vonásának, a feladatok sikeres megvalósítása fontos feltételének és eszközének tekintette. Hangsúlyozta, hogy eszerint a különböző szintű pártszervek-

nek, pártszervezeteknek egységesnek kell lenniük, ugyanakkor elengedhetetlen, hogy ezekben a szervezetekben széles körben és szabadon lehessen mérlegelni, bírálni a pártélet jelenségeit. Lenin a pártdemokráciát fejlődésében vizsgálta. Rámutatott, hogy ezt nem lehet határozatokkal elrendelni, mert csakis az elvek következetes érvényesítésének, a párttagok képzésének, nevelésének, a tapasztalatok és a körülmények tanulmányozásának és figyelembevételének útján valósulhat meg. A demokrácia fejlesztését és védelmét összekapcsolta a formalizmus, a közömbösség, a bírálat elfojtása, a hatalommal való visszaélés elleni fellépéssel. A lenini gondolatok a kommunista pártok felépítését és működését szabályozó olyan alapelvekké váltak, amelyek kölcsönösen feltételezik egymást, egységes rendszert alkotnak. Ilyen elv a szervezeti és a politikai egység; a szabad vita a politika formálásában a döntések meghozatala előtt, és az egységes cselekvés a döntések után; a kisebbségnek az a kötelessége, hogy alávesse magát a többség döntéseinek; a választott felsőbb szervek határozatainak kötelező érvénye az alsóbb szervezetekre.

Németh Károly előadásában a párton belüli viszonyok megítélésekor abból indult ki, hogy a párt vezető szerepet tölt be társadalmunkban. „A vezető szerep lényege abban fejezhető ki, hogy a párt politikája érvényesüljön s a kommunisták világnézete uralkodó legyen, a marxizmus-leninizmus hegemon szerepet töltsön be a társadalmi élet minden területén. A párt politikájának eredményes érvényesítése szükségessé teszi a szocialista építőmunka feladatainak helyes meghatározását, a különböző érdekek figyelembevételét, egyeztetését és szintetizálását. Egyúttal megköveteli a párt világnézetét megtestesítő elvi célok rendszeres összevetését a gyakorlat tapasztalataival és a lehetőségekkel, a tömegek megnyerését politikánk támogatásának, a párt tömegkapcsolatainak szüntelen erősítését.

Ahhoz, hogy a párt helyesen és idejében ismerje fel a társadalomban megérett feladatokat, folyamatosan igényelnie kell a dolgozók, a szakemberek széles körének véleményét, javaslatait, kezdeményező gondolatait. Ez csak úgy lehetséges, ha a pártnak erős a demokrácia, a tagság a politika alakításának és végrehajtásának tevékeny részesévé válik.”

Az MSZMP következetesen szem előtt tartja tevékenységében, hogy a vezető szerep gyakorlati érvényesítése elválaszthatatlan a párton belüli demokráciától, a tagságnak attól a jogától, hogy részt vegyen az elvi, politikai, szervezeti kérdések megvitatásában, a politikai irányvonal formálásában. Az elmúlt években a párt tudatosan arra törekedett, hogy demokratikusabb legyen a döntések előkészítése. Ennek nyomán fokozódott a párttagság részvétele a politika alakításában.

A pártdemokrácia érvényesülését jól szolgálta például a XIII. kongresszus dokumentumainak előzetes megvitatása a párttagsággal, valamint az úgynevezett „felező” KB-ülést megelőző pártbizottsági ülések meghonosítása. „A pártdemokrácia szélesítésében, a döntések megalapozásában fontos szerepet töltenek be – a Központi Bizottságtól a területi pártszervezetig bezárólag – a testületek mellett működő s főleg ezek tagjaiból álló munkabizottságok. A fontosabb központi határozatok meghozatala előtt rendszeresen a széles körű eszmecsere, amelyekben részt vesznek a különböző szintű testületek, az alsóbb pártszervek tagjai, aktivistái, valamint a társadalmi szervezetek vezető testületei. Ilyen jellegű konzultációk voltak a közigazgatás rendszerének átszervezésére, választási rendszerünk korszerűsítésére, a szervezeti szabályzat módosítására, a szakszervezeti munka fejlesztésére hozott határozat és az ifjúságpolitikai állásfoglalás elfogadása előtt. Ez a gyakorlat kezd meghonosodni a területi és a munkahelyi pártszervekben is.

A fontosabb döntések tervezeteit esetenként előzetesen megtárgyalják az alsóbb pártszervek vagy az alapszervezetek is. A vitában részt vesznek a felsőbb szervek testületeinek, apparátusának tagjai, és ezúton is közvetlen tapasztalatokat szereznek a jelentősebb összefüggésekről, a tervezett döntések várható hatásairól.”

A pozitív irányú fejlődés elismerése mellett Németh Károly azt is megállapította, hogy a párttagsággal folytatott átfogó eszmecsere még korántsem megfelelő mértékű. „A döntések előkészítésének demokratizmusában az utóbbi időben elért fejlődést a párttagság jelentős része vagy nem érzékeli, vagy nem tartja elégségesnek. A kongresszusi felkészülés során sok alapszervezetben még mindig sérelmeztek, hogy az irányító pártszervek a határozatok kidolgozásához ritkán kéri a véleményüket, vagy nem eléggé veszik figyelembe az alapszervezeti fórumokon elhangzottakat.”

A Központi Bizottságnak és a területi irányító szerveknek – hangsúlyozta a párt főtítkárhelyettese – a jövőben sokkal nagyobb figyelmet kell fordítaniuk arra, hogy döntéseik meghozatalában jobban hasznosuljanak a párttagság észrevételei, javaslatai, az alapszervezetek tapasztalatai. „A XIII. kongresszus határozatának megvalósításán munkálkodva le kell küzdenünk mindazokat az akadályokat, amelyek fékezik, hogy a párton belül a döntések előkészítésében széles körű demokratizmus érvényesüljön. Több lehetőséget kell teremteni arra, hogy a kommunisták a munkának ebben a szakaszában a legfontosabb kérdések kapcsán megtehessek észrevételeiket és javaslataikat. A párt központi és területi szervei már a munka tervezésekor jelöljék ki, hogy mely döntések kidolgozásához célszerű igényelni közvetlenül a párttagság véleményét. A pártfórumokon kapjanak nagyobb nyilvánosságot a határozathozatal folyamatában kifejtett érvek és ellenérvek, a szélesebb összefüggések. Csakis a pártdemokrácia ilyen értelmű szélesítésével biztosítható tevékenységünk rendszeres önkontrollja.”

„Népünknek létérdekei fűződnek ahhoz – hangsúlyozta Németh Károly –, hogy megőrizzük és erősítsük pártunk cselekvő erejét. Ez mindenekelőtt a párt politikai egységétől, szervezettségétől, céltudatos és fegyelmezett munkájától függ. A párt politikai egysége akkor szilárd, ha a kommunisták minél szélesebb köre azonosul a közösen kialakított irányvonallal, kész annak következetes megvalósítására. A tapasztalat azt mutatja: ha a pártban a demokrácia beszűkül, s a vitatott kérdések tisztázása csupán a szakértőkre vagy a vezető testületekre korlátozódik, akkor a helyes elhatározásokat is nehezebb megvalósítani, repedések keletkezhetnek a párt politikai és cselekvési egységén, akadozik a végrehajtás. S fordítva: a párttagság részvétele a döntések kialakításában, kollektív tapasztalatainak felhasználása nemcsak magukat a határozatokat teszi megalapozottabbá, hanem növeli a kommunisták felelősségét is, erősíti a cselekvési egységet, a szervezettséget, a fegyelmet.”

Párttagságunk összességében helyesen értelmezi és képviseli politikánkat – erősítette meg az előadó. Ez különösen értékes, ha figyelembe vesszük, hogy az elmúlt évek nehézségei újra meg újra próbára tették a pártegységet. Ugyanakkor az is tény – húzta alá –, hogy a kommunisták is nehezebben igazodnak el fejlődésünk egyes kérdéseiben. Nem tudjuk a tagság előtt minden esetben egyértelművé tenni, hogy pártunk mit akar, mit támogat és mit ellenez.

„Párttagságunk egy része azért bizonytalan, mert nem érti egyes intézkedések célját, vagy összeférhetetlennek tartja azokat elveinkkel. Vannak olyan párttagok, akik a párt általános politikai irányvonalával egyetértenek, de egyes elemei-

vel nem, és ez tükröződik magatartásukon is. Nem mindenki áll ki határozottan a párt politikája mellett. A tartózkodás okai esetenként egzisztenciális megfontolások. Olyanok is vannak, akik környezetükben azért nem hallatják szavukat, amikor a politikát magyarázni, netán védeni kellene, nehogy a konformizmus vádjával illessék őket.

Ebbe a helyzetbe nem szabad belenyugodni – foglalt állást Németh Károly. A pártegység erősítése érdekében idejében és meggyőző módon választ kell adnunk a társadalom fejlődésének új kérdéseire, a gyakorlati feladatokra pedig politikailag kell megfelelően felkészítenünk a párttagságot.”

Az előadás nagy jelentőséget tulajdonított politikai fejlődésünk egyik kulcskérdésének, a viták helyes értelmezésének, a vitakultúra fejlesztésének a párton belül.

A kongresszus és a Központi Bizottság határozatai – mutatott rá a főtitkárhelyettes – többször megerősítették azt az elvi állásfoglalást, hogy a párton belüli szabad vita hívei vagyunk. „Azt valljuk, hogy a vezető testületekben – a Központi Bizottságtól az alapszervezetekig – a nézetek szembesítésével formálódik a párt politikája. A párt természetesen nem vitaegylet. A párt álláspontja, hogy az eszmecserékre a döntések megalapozásához van szükség, a nézetek egyeztetésének a jó döntéshozatalt kell szolgálnia.”

A vitában a párt politikai irányvonalával ellentétes nézetekkel szemben meggyőző érvekkel kell fellépni. Megengedhetetlen, hogy bárki is azzal próbáljon nyomást gyakorolni a pártra, hogy a párt politikájának a pártfórumokra tartozó lényeges kérdéseiről egyoldalú tájékoztatást vagy értékelést ad a szélesebb közvélemény előtt. Másrészt kárt okoz a durva vitastílus is, a vitapartner személyeskedő minősítése, álláspontjának félremagyarázása, eltorzítása. Az ilyen stílus mérgezi a légkört, nem segíti az eltérő megközelítések, a különböző álláspontok és érvek tárgyilagos mérlegelését. Ez megosztottsághoz vezet, kárt okoz a párt cselekvési egységének.

Az elmúlt évek tapasztalatai alapján az előadó szavá tette, hogy a döntések megalapozására hivatott viták sok alapszervezetben és különböző szintű pártszervben még nem megfelelő színvonalúak. „Az ügyet előrevivő önálló, kritikus véleményalkotás nem kap mindig elég ösztönzést, bátorítást. Az is előfordul, hogy türelmetlenek a véleményüket nyilvánítókkal szemben; megesik, hogy elmarasztalják őket, zokon veszik az őszinte szót.

Egyes pártszervezetekben politikai közömbösség tapasztalható. Ennek gyakori oka, hogy a vezetők egy része nem ösztönzi, sőt nehezen viseli el a bírálatot, vagy éppen a vitát. A vezetők túl gyakran elsőként és úgy lépnek fel a testületi eszmecserében, hogy akarva-akaratlan korlátok közé szorítják a további hozzászólásokat. Találkozunk olyan irreális követelménnyel vagy inkább tévhitel, mintha a hozzászólók csak helyes dolgokat mondhatnának, és nem lenne szabad tévedniük. A kötetlen véleménynyilvánítást, az eltérő nézetek szembesítését a pártrendezvényeken sokszor felváltja az előre elkészített, többnyire sablonos hozzászólás, ami szűrkíti a pártéletet.”

A pártszerű vita – az előadó véleménye szerint – egyaránt igényli az elvi következetességet és a nagyfokú türelmet. A vita feltétele, hogy az emberek kellő ismeretekkel rendelkezzenek. Ezért fontos, hogy javítsuk az információs munkát, és a tényekről, az összefüggésekről megfelelő módon tájékoztassuk a párttagságot. „Nem kevésbé fontos, hogy olyan légkört teremtsünk, amely a párttagokat véleményük, javaslataik őszinte elmondására, kérdések felvetésére készíti. A kom-

munisták érezzék, hogy szükség van észrevételeikre, ezek hasznosulnak a munka során, és kapjanak választ kérdéseikre. A pártfórumokon olyan szellemet kell meghonosítani, amelyben bátran lehet nem teljesen kész gondolatokat is kifejezni, netán védeni, nem tartva semmiféle hátrányos következménytől.”

Az előadás külön témaként foglalkozott a pártdemokrácia szerepével a kommunisták nevelésében. A tapasztalatok elemzéséből arra a következtetésre jutott, hogy ma már egyre több pártszervezetben törődnek rendszeresen a párttagok politikai, szakmai fejlődésével és segítik egyéni gondjaik megoldását is. „Őszintébb lett a tisztségviselők és a tagság közötti viszony, erősödött a bizalom, egymás megbecsülése, szélesedtek az elvtársi, emberi kapcsolatok. A kommunista közösségek nevelő szerepe abban is kifejeződik, hogy jobban megkövetelik a párttagoktól a példás magatartást s határozottabban fellépnek a fegyvelemsértőkkel szemben.” A kommunista nevelés terén azonban – tette szavá az előadó – még nincs minden rendben. Számos példa bizonyítja, hogy az őszinte, demokratikus légkör hiánya miatt nem észrevételezik a különböző hibákat, és ebből kára származik az ügynek. Nagyobb figyelmet érdemel a párttagokkal való rendszeres személyes foglalkozás. Fontos, hogy ne csak addig tartson a törődés, amíg valaki belép a pártba. Állandó feladat a párttagság eszmei, politikai képzése, a jogok és a kötelességek együttes érvényesítése.

Az előadás kiemelten foglalkozott azzal, hogy a XIII. kongresszus elsőrangú feladatként jelölte meg a párt belső életének, munkastílusának, munkamódszerének fejlesztését. Emlékeztetett rá, hogy az MSZMP csaknem három évtizedes útján többször élt át olyan időszakokat, amikor munkastílusát vagy annak fontos elemeit hozzá kellett igazítani a társadalmi fejlődés új követelményeihez. „Ma ismét sok vonatkozásban új feltételek között dolgozunk. Olyan feladatok állnak előttünk, amelyeknek a megoldása feltétlenül szükségessé teszi a munkastílus demokratikus vonásainak elmélyítését.”

Ezt szolgálja a pártmunka politikai-mozgalmi jellegének erősítése is, ami nem szűkíthető arra az – önmagában is igen fontos – szabályozásra, hogy a pártmunka munkaidőn kívül folyjon, csökkenjen az aktagyártás, az értekezletek száma és időtartama. „A dolog lényege az – mutatott rá az előadó –, hogy céljainkat nem adminisztratív, hatalmi eszközök igénybevételével váltjuk valóra, hanem politikai, mozgalmi módszerekkel, meggyőzéssel, a tömegek aktív közreműködésével. A párt egész tevékenységében mindjobban érvényesülnie kell az életszerűségnek, a rugalmasságnak, és a pártszervezeteknek nagy önállósággal s az ezzel együtt járó növekvő felelősséggel kell ellátniuk teendőiket.”

Németh Károly bírálta a pártmunkában mély gyökereket eresztett úgynevezett hivatali jelleget, amely „visszaszorítja az eleven kapcsolatokat, akadályozza a még nyíltabb légkör kialakulását, gátat szab annak, hogy a párttagság folyamatosan figyelemmel kísérhesse és megítélhesse a vezetőségek tevékenységét. Gyakran lehet hallani olyan véleményt, hogy nincs idő a pártdemokrácia tényleges gyakorlására. Fontos intézkedések meghozatalakor – időhiányra hivatkozva – mellőznek demokratikus fórumokat vagy eljárási szabályokat, s ez végső soron hátrányosan hat a határozatok színvonalára.” A demokratikus előkészítésre fordított idő nem tehertétel, ellenkezőleg, busásan megtérülő befektetés, mert lehetővé teszi a hibás döntések elkerülését, az elhatározások mélyebb megalapozását.

Az előadó hangsúlyozta: „A demokrácia fejlettségét a pártban is nagymértékben meghatározza, hogy miként működnek a választott testületek, a vezető szervek, s mennyire hatja át munkájukat a demokratikus légkör. A testületi tevékenység

demokratizmusának fontos ismérve a tagok egyenjogúsága. Általánosan elfogadott és érvényesített gyakorlat nálunk, hogy az alapszervezeti taggyűléseken éppúgy, mint a különböző szintű választott szervek ülésein, minden szavazat egyenlő értékű, minden pártagnak, illetve minden testületi tagnak azonos jogai vannak. Ennek az elvnek a megvalósulása biztosítja a vélemények szabad kifejtését, a döntéshozatal demokratizmusát.”

Jóllehet az egyenjogúság nyílt megsértésével nem találkozunk – állapította meg –, tudatában kell lennünk, hogy ennek a fontos elvnek a gyakorlati érvényesülése a választott testületek munkájában nem kielégítő. A testületi tagok sokszor nem vesznek részt érdemben a döntéshozatalban. Hangsúlyozni és tudatosítani kell, hogy a döntések előkészítésében és meghozatalában való részvétel nemcsak jog, hanem kötelesség is.

Németh Károly emlékeztetett arra, hogy a testületi munka demokratizmusának fejlesztésére a XIII. kongresszus után fontos állásfoglalások születtek. „A Központi Bizottság 1985 áprilisában áttekintette munkarendjét és munkamódszerét. Megerősítette az 1980-ban hozott határozatával kialakított gyakorlatot, hangsúlyozta annak helyességét. Rámutatott, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani a testületi tagok felkészítésére, tájékoztatására, arra, hogy közvetlenül is részt vegyenek a döntések előkészítésében, ismerjék meg a lehetséges alternatívákat, a különböző javaslatokat. Ennek érdekében a Központi Bizottság tagjai rendszeresen készülő információs anyagokat kapnak, betekintést nyerhetnek a Központi Bizottság végrehajtó szerveinek és apparátusának munkájába. Érdeklődésüknek megfelelően közvetlenül, háttérben is részt vehetnek az előterjesztések előkészítésében, megismerkedhetnek az egyes munkabizottságokkal, a Központi Bizottság osztályainak tevékenységével, bekapcsolódhatnak vizsgálataikba. A Központi Bizottság tagjai a testület ülésén olyan kérdésekről is véleményt nyilváníthatnak, amelyek nem szerepelnek a napirenden, illetve kérhetik általuk fontosnak ítélt témák napirendre tűzését. A Központi Bizottság állásfoglalásában egyúttal arra kötelezte az előterjesztőket, hogy a témák kapcsán felvetődő lényeges kérdésekben ismertessék az eltérő véleményeket, és gyakrabban javasoljanak alternatív megoldásokat. Mindez útmutatásul szolgál az egész párt számára, megvalósulása hozzájárul a pártélet demokratikus vonásainak erősödéséhez.”

Az előadó hangsúlyozta azt is, hogy a testületek önállóságának növelése, döntéseik minőségének javítása megkívánja a testületek és az apparátusok viszonyának további javítását. „A kollektív vezetés következetes érvényesítése érdekében az apparátusoknak is az eddiginél magasabb igényeket kell kielégíteniük. A hatékonyság és a párton belüli demokrácia követelményeinek egyaránt az felel meg, ha a testületek és az apparátus tevékenységét komplex egységben javítjuk, fejlesztjük. Ennek során változatlanul azt az elvet követjük, hogy választott szervet csak választott szerv irányíthat; az apparátus pedig a választott szervek megbízásából látja el a döntések előkészítéséből, végrehajtásából és az ellenőrzés megszervezéséből rá háruló feladatokat.”

Pártéletünk fontos szabálya – emelte ki –, hogy a határozatokat minden párttag köteles végrehajtani, még abban az esetben is, ha valamelyikkel nem ért egyet. Ilyenkor a párttag jogosult arra, hogy különvéleményét fenntartsa, egészen a kongresszusig továbbítsa, de ez nem mentesíti a fegyelmettel végrehajtás alól. A párt tagjai valamely határozattal kapcsolatos ellenvéleményüket azonban csak pártfórumokon fejthetik ki. Ez a pártéletnek minden kommunista számára egyformán kötelező normája.

A XIII. kongresszust idézve megállapította, hogy a pártszervezetek összességükben eredményesen dolgoznak politikai céljaink megvalósításáért, a párttagok túlnyomó többsége aktívan részt vesz a munkában. Mindez azonban nem homályosíthatja el azt, hogy a határozatok végrehajtásában mutatkozó elmaradást erőteljesen bírálták a kongresszust megelőző alapszervezeti taggyűléseken is. Számos esetben találkoztunk olyan, értékítéletet is kifejező kérdéssel a társadalmi, gazdasági, kulturális életben jelentkező gondok, hiányosságok kapcsán, hogy „hol van a párt?“, „mit tesz a párt?“, „miért nem lép fel erősebben a mulasztókkal, azokkal szemben, akik a határozatokat nem hajtják végre?“.

A problémák okait kutatva arra a következtetésre jutott a párt főtitkárhelyettese, hogy bizonyosfajta helytelen szemlélet és gyakorlat alakult ki. „Azok a különböző szinteken dolgozó tisztségviselők, funkcionáriusok, akik a párttestületek tagjait, a párttagságot nem avatják be mélyebben az ügyekbe, a végrehajtás ellenőrzésébe, a gondok, nehézségek megismerésébe, akarva-akaratlan lebecsülik a testületek tagjait, a párttagokat. Ez ellentmond elveinknek. Arra is szükség van, hogy a határozatok ismertetése mellett több energiát fordítsunk egységes értelmezésükre, megértésükre, az összefüggések magyarázatára, a végrehajtáshoz nélkülözhetetlen politikai, személyi, anyagi feltételek megteremtésére. Nem kevésbé fontos, hogy folyamatos ellenőrző munkával kísérjük figyelemmel az adott határozat végrehajtása során jelentkező hatásokat, a menet közben megváltozott feltételeket, körülményeket, és – ha szükségesnek mutatkozik – folyamatosan módosítsuk, kiegészítsük korábbi döntéseinket. A végrehajtás elmulasztását újabb határozatokkal nem lehet helyrehozni.“

Az előadás a tömegkapcsolatok erősítésével összefüggésben részletesen foglalkozott a nyilvánosság kérdésével. Az előadó emlékeztetett arra, hogy a párt több mint negyedszázada rendszeresen az ország nyilvánossága elé tárja elképzeléseit, a gondokat, a megoldásukra javasolt intézkedéseket. „A közvélemény így minden lényeges döntés előtt tájékozódhat a párt céljairól, meggyőződhet azok realitásáról, véleményt mondhat, javaslatokat tehet; ily módon részesévé válik a meghozandó döntéseknek. Ennek is köszönhető, hogy a tömegek a nehezebbé vált körülmények között is elfogadják pártunk iránymutatását. A társadalmi nyilvánosság szélesítése teszi lehetővé a szubjektívizmus háttérbe szorítását, az egyéni érdek egyeztetését a társadalmi érdekekkel, a személyes érdekek alárendelését a közérdeknek.“

Megemlítette ugyanakkor azt is, hogy a döntések előkészítésének nyilvánossága, a dolgozók politikai felkészítése a végrehajtásra még gyakran elmarad a kívánatostól. „Helyenként a befelőlfordulás, a pártélet misztifikálása érzékelhető, ami szemben áll a tömegkapcsolatok szélesítésére irányuló törekvésekkel. A demokratikus nyilvánosság mellőzése a településeken, a munkahelyeken formálissá, érdektelenné teszi a politikai ténykedést az ott dolgozó párttagok és pártönkívüliek számára. Sokéves tapasztalat bizonyítja, hogy az őszinteség, a nyílt viszony erős összekötő kapocs a párt és a dolgozók között; biztosítja, hogy a politikai tevékenység ne szakadjon el a realitásoktól, tartós maradjon a nép bizalma pártunk politikai céljai, gyakorlata iránt.“

A párt tömegkapcsolatainak további erősítése szempontjából – hangsúlyozta Németh Károly – tisztában kell lennünk azzal, hogy a pártdemokrácia színvonala meghatározza az államélet, a tömegszervezetek, a tömegmozgalmak és az egész közélet demokratizmusának fokát. „A párt szakított a korábbi időszak hibás vezetési stílusával, elvetette az állami és a társadalmi szervek munkájába való közvet-

len beavatkozást. A szocialista demokrácia csak úgy érvényesülhet, ha a politikai rendszer egyes intézményei képesek kifejezni és megfogalmazni a sokféle szakmai, ágazati, területi és egyéb érdeket. Ez akkor lehetséges, ha ezekben az intézményekben demokratikus légkör uralkodik. A pártdemokrácia továbbfejlesztésének ebben az összefüggésben is meghatározó szerepe van.

Pártunk alapvető feladata – emelte ki –, hogy biztosítsa szocialista elveink és céljaink gyakorlati megvalósulását. Vezető szerepének erősítésében a fő módszer változatlanul a meggyőzés, az eszmei ráhatás, az érvelés, az elvi-politikai irányító, szervező tevékenység. Az egypártrendszer viszonyai között megkülönböztetett jelentősége van annak, hogy minden politikai intézmény, az állami, a gazdasági, a társadalmi szervek rendeltetésüknek megfelelően működjenek, növekedjen önállóságuk és felelősségük. Arra kell törekedni, hogy a párt minden szinten kevesebb és csak lényeges kérdéssel foglalkozzon, de azzal sokkal alaposabban, elmélyültebben. A profilok világosabb meghatározása, a tevékenységi körök célszerű elhatárolása, a fő folyamatok kellő befolyásolása elősegítheti a párt vezető szerepének még jobb érvényesítését.”

Az előadás iránymutatóan foglalkozott a demokratikus centralizmus értelmezésével. Elmlékeztetett arra, hogy az antimarxista ideológusoknak ma is kedvenc céltáblája a demokratikus centralizmus. A munkásmozgalomban is jelentkezik ennek jobboldali revizionista és baloldali szektás megítélése. Az MSZMP gyakorlata arról tanúskodik, hogy ebben a kérdésben is kétfrontos harcot kell folytatni. „Találkozunk olyan nézetekkel, amelyek féltik a párt vezető szerepét a pártdemokráciától, azzal érvelve, hogy a demokratikus jogok bővítése veszélyezteti a központi akarat érvényesítését. Az is előfordul, hogy a politika általános érdekei elé helyezik a helyi érdekeket, eltűnözve a helyi önállóság szerepét. Egyesek a párton belül – és sokszor azon kívül is – minden kérdésben nyilvános vitát igényelnek, ami megvalósíthatatlan és nem is célszerű. Gyakran szembeállítják egymással a demokráciát és a centralizmust. E nézet képviselői sematikusan azt hangoztatják, hogy egy szervezeti rendszerben vagy a demokratikus vonások uralkodnak, vagy a centralizált vezetés érvényesül, s szerintük egy időben csak az egyik vagy a másik oldal fejleszthető.”

Pártunk álláspontja – hangsúlyozta Németh Károly –, hogy a demokráciát nem lehet a centralizmustól elválasztani vagy azzal szembeállítani, „a demokratikus centralizmus két elemét a gyakorlatban nem lehet tetszés szerint felcserélni. A konkrét tevékenység minden fázisában pontosan tudni kell, mikor van helye a demokratikus fórumok aktivitásának, és miben kell érvényesülnie a centralizmusnak. Azt a kérdést, hogy végrehajtsunk-e egy adott határozatot vagy sem, hogy kiálljunk-e a párt politikája mellett, vagy sem, nem tehetjük vita tárgyává. Azt sem engedhetjük meg, hogy a párttagok tetszés szerint válogassanak a párt politikájának egyes részei között aszerint, hogy az egyiket kötelezőnek tartják magukra nézve, a másikat meg nem.”

„A gyakorlatban érvényesítjük azt az alapelvet – figyelmeztetett rá –, hogy a felsőbb pártszervek határozatait az alsóbb pártszervekre kötelezőek. Az irányító pártszerveknek jogában áll hatályon kívül helyezni az alsóbb szervek által hozott határozatokat, ha azok ellentétesek a párt politikai irányvonalával, illetve a felsőbb szintű határozatokkal. Munkánk demokratizmusa abban fejeződik ki, hogy az irányító szervek ilyen esetben kötelesek eljárásukat megindokolni az érintett alsóbb pártszervek fórumain.”

A párton belüli demokratikus viszonyok erősítésének főbb irányairól és mód-

szereiről szólva az előadás kiemelte a bírálat és az önbírálat szerepét. „Helyzetünket az jellemzi – fogalmazta meg –, hogy ennek szükségessége általánosságban elismert; a valóságban azonban a bírálat és az önbírálat gyakorlása gyenge pontja pártéletünknek. A bírálat az általánosságok szintjén mozog, ritkán személyre szóló. Eléggé jellemző a negatív jelenségek elmarasztalása a személyes felelősség megállapítása nélkül.” Az okok között az előadó rámutatott arra, hogy egyesek a bírálatot gyakran személyük elleni támadásnak veszik. Sokan egzisztenciális okokból nem bírálnak, félnak a következményektől, a burkolt megtorlástól. Egyetértett a közvéleményben elterjedt nézetekkel, miszerint nem kis számban vannak vezetők, akik látszólag elfogadják a bírálatot, de nem felejtik el, kitől kapták azt. A bírálat megtorlása többnyire nem nyíltan történik, hanem burkoltan, utólag nehezen ellenőrizhető formában.

„Eléggé elterjedt jelenség, hogy az észrevételek irányultságát és tartalmát nem annyira a bírálandó fogyatékoságok határozzák meg, mint inkább az, hogy kivel kapcsolatosak. Egyes vezetők például jobbra csak »lefelé« bírálnak. Találkozunk ennek az ellenkezőjével is, azzal a felfogással, hogy a hiányosságok jóvátétele az egy szinttel feljebb elhelyezkedő szervek, illetve képviselőik feladata és joga. Gyakori jelenség, hogy a bírálatot már eleve aszerint fogalmazzák meg, hogy milyen beosztású vezetőre vonatkozik.” Határozott, egyértelmű és következetes felelősségrevonást kell alkalmazni azokkal szemben – mondta ki a párt álláspontját az előadó –, akik elfojtják a jogos kritikát, akik olyan légkört teremtenek maguk körül, amelyben csak jót szabad mondani.

Az előadás feltárta, hogy az önkritikával is gondok vannak. Egyesek idejémtúlt módszernek tekintik. Mások úgy vélekednek, hogy az önbírálat árt a vezetői tekintélynek. Előfordul, hogy az önként feltárt hibák miatt megbélyegeznek, pellengérré állítanak párttagokat, ahelyett, hogy a hibák feltárását egyértelműen pozitív, a munkát segítő megnyilvánulásnak tekintenék. A pártdemokrácia kiteljesedése – állapította meg a főtítkárhelyettes – megköveteli a bírálat és az önbírálat erősítését. „A pártszervek és -szervezetek segítsék a bírálathoz szükséges légkör kialakítását, ilyen értelemben is növeljék a párttagok politikai érrettségét, felkészültségét. Akik párttiszséget vagy más vezető állást töltenek be, érezzék kötelességüknek, hogy saját munkájukat reálisan értékeljék, képességeiket ne becsüljék túl, ne tartsák magukat hibátlannak, csalhatatlannak.”

A pártdemokrácia fejlesztésének másik lényeges területeként az előadás a párt választási rendszerének folyamatos korszerűsítését, demokratizmusának erősítését emelte ki. Emlékeztetett arra, hogy a pártdemokrácia fejlesztésében fontos előrelépés volt, amikor a párt bevezette, hogy a jelölő bizottságokat a vezetőségválasztást megelőző taggyűléseken hozzák létre. A bizottság tagjainak a párttagsággal folytatott beszélgetése jól megalapozza a választásokkal kapcsolatos személyi javaslatokat. A XIII. kongresszusra készülve döntött a Központi Bizottság arról, hogy a pártértekezleteket megelőzően jelölést előkészítő bizottságokat kell alakítani. „A tapasztalatok kedvezőek, ezek a bizottságok munkájukkal jól szolgálták a választási gyakorlat demokratikus vonásainak erősödését. A demokratizmus szélesedését bizonyítja az is, hogy terjed a többes jelölések gyakorlata. Nagy érdeklődést váltott ki, hogy az utóbbi években négy esetben a megyei pártbizottság első titkári posztjára két alkalmas jelöltet állítottak. Ez a gyakorlat a pártélet különböző szintjein egyre nagyobb teret nyer.”

A XIII. kongresszus a választási rendszer demokratizmusának erősítésére újabb döntéseket hozott – hangsúlyozta Németh Károly. „A szervezeti szabályzat

módosításával eltörölte a választhatóság korábbi megkötöttségét, az egy-, illetve hároméves párttagsági időt. Ezáltal minden párttag nemcsak választóvá, hanem választhatóvá is vált. Fontos módosítás az is, hogy a Központi Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság, valamint a pártbizottságok azon tagjai, akiket nem választottak meg küldöttek, a testület felmentéséig teljes jogú résztvevői a kongresszusnak, illetve a pártértekezleteknek.”

Az előadó ugyanakkor felhívta a figyelmet arra is, hogy a kongresszus határozatának szelleme, a pártdemokrácia szélesítésének szükségessége és az, hogy a kongresszust megelőző pártrendezvényeken erre vonatkozóan sok észrevétel, javaslat hangzott el, kötelezi a pártot választási rendszere további tökéletesítésére. „Egyes párttagok bírálták a párt választási gyakorlatának több elemét. Volt olyan javaslat is, hogy legyen kötelező a kettős jelölés, valamint, hogy egy meghatározott posztot csak bizonyos ideig lehessen betölteni. E javaslatokat gondosan elemezni kell.” Tovább kell szélesíteni például az alsóbb szervek önállóságát és felelősségét saját vezető szerveik személyi összetételének kialakításában. A felettes szervek részéről helyenként túlszabályozottság, máshol felesleges gyámkodás tapasztalható. Az e területen levő hiányosságokat az is jelzi, hogy a pártbizottságok vezető tisztségviselőinek körében szükségessé váló cseréket általában a felsőbb pártszerv kezdeményezi. Ez arról tanúskodik, hogy e helyeken nem eléggé kritikus, nyílt és demokratikus a légkör. Érdemes elgondolkozni a párt választási rendszerének olyan irányú továbbfejlesztésén is – mondta az előadó –, amely lehetővé tenné az alapszervezeteknek, a pártszervezeteknek, hogy meghatározott számú jelöltet javasoljanak az egy szinttel feljebb levő választott testületekbe.

A párton belüli demokratizmus fejlesztésének következő fő kérdéseként emelte ki az előadás a felelősség és az ellenőrzés erősítését. Hangsúlyozta, hogy „a demokratikus centralizmus határozottabb érvényesítése érdekében kívánatos erősíteni mind a kollektív, mint a személyes felelősséget. Gyakori, hogy a felelősség személytelenné válik, elmosódik. Ennek több oka is lehet. Van, amikor a kollektív döntés köntösébe bújva a bürokrácia útvesztői teszik lehetetlenné a személyes felelősség megállapítását. Máskor a különböző összefonódó érdekek akadályozzák a felelős személy kiderítését. Napjainkban eléggé elterjedt gyakorlattá vált a felelősség áthárítása. Ezen változtatni kell – állapította meg. – Természetesen nem az a lényeges, hogy legyen kit megbüntetni, hanem az, hogy egy kollektív döntés meghozatalakor minden döntéshozó érezze a szóban forgó ügyben saját személyes felelősségét. Tudnia kell, hogy felelős azért, ha felületesen, elhamarkodottan mond véleményt, vagy formálisan vesz részt a döntéshozatalban.”

Ezzel együtt – hangsúlyozta – erősíteni kell a párton belüli ellenőrzést, aminek egyik formája a vezető szervek rendszeres beszámolója pártszervezeteik és a felsőbb szervek előtt. Ennek az MSZMP-ben a szervezeti szabályzat által szentesített hagyományai vannak. Olyan rend alakult ki, amely biztosítja a párttagság azon jogának érvényesülését, hogy közvetlenül vagy megbízottai útján ellenőrzést gyakoroljon a testületek és a tisztségviselők munkája felett.

„A gyakorlatban azonban több helyen még mindig mintegy leltárszerűen csak a napirendi témákról, a rendezvényekről tájékoztatnak. Ez pedig nem nyújt kellő alapot a munka érdemi értékeléséhez.” Minden szinten kívánatos – húzta alá az előadó –, hogy az állásfoglalásokról rendszeresebben tájékoztassák a párttagságot. Arra kell törekedni, hogy a beszámolókat kapcsán a párttagság az eddiginél jobban érvényesíthesse ellenőrző, véleményalkotó szerepét.

A párton belüli demokratikus viszonyok fejlesztését nem utolsósorban jelentősen meghatározza a kádermunka színvonala. Az utóbbi időben a kádermunka demokratizmusának növelése érdekében – hangsúlyozta Németh Károly – rendeztük és tovább decentralizáltuk a hatásköröket a pártban. A munkahelyi kollektívák jogává vált, hogy véleményezzék a vezetők munkáját. A vezetők cseréjénél egyre inkább alkalmazzák a többes jelölést. Meghonosodott a pályázati rendszer, a meghatározott időre szóló vezetői kinevezés. Ezek jelentős eredményeket hoztak a párt káderpolitikájának megvalósításában.

„Az eredmények ellenére a kádermunka demokratizmusának és hatékonyságának is egyik legfőbb akadálya a még mindig eléggé jellemző szubjektivizmus, személyi összefonódás. Szűkíti a demokráciát, hogy a döntésre jogosult testületek tagjait nem mindig vonják be megfelelően a káderügyek előkészítésébe. Az sem helyes, hogy a felsőbb pártszervek vezetői viszonylag sokszor beleszólnak olyan személyi kérdések eldöntésébe, amelyek kizárólag az alsóbb pártszervek hatáskörébe tartoznak. A vezetői posztokra történő kiválasztásnál esetenként előfordul a rögtönzés, és szerepet játszik az összeköttetés, az ismeretség.”

A kádermunka új vonásainak a pártdemokráciára gyakorolt kedvező hatását gyengítik a káderpolitikai elveknek ellentmondó bizonyos jelenségek. Többek között arra utalt az előadó, hogy a jelölőbizottságok munkáját helyenként lebecsülik, a többes jelölést formálisan értelmezik. Szólt arról is, hogy nem mindenütt élnek a pályázati rendszer demokratikus lehetőségeivel, különböző manipulációknak adnak teret, szűk körben eleve meghatározzák, hogy mi lesz az eredmény. „Mindez azt is mutatja – állapította meg –, hogy az új formák bevezetése csak lehetőségeket, feltételeket teremtett a kádermunka demokratizmusának erősítéséhez, de ehhez önmagában nem nyújt teljes vagy elegendő biztosítékot.” A pártszerveknek a kádermunka demokratizmusának erősítése végett javítaniuk kell az ellenőrzést. „Arra kell törekedni, hogy a testületi tagok felkészülten, érdeemben vegyenek részt a személyi kérdések eldöntésében. A testület ne csak a kinevezéskor és a felmentéskor foglalkozzon a hatáskörébe tartozó vezetőkkel, hanem fordítson gondot folyamatos nevelésükre, ismerje el eredményeiket, tárja fel hiányosságaikat.”

Összegezve a pártdemokrácia kérdéseiről szóló előadását, a párt főtitkárhelyettese megállapította, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt tevékenységének eredményessége általában azt bizonyítja, hogy nemcsak beszél a demokráciáról, hanem mindent el is követ azért, hogy az áthassa a párt működésének valamennyi területét. Az elmúlt esztendőben kialakultak bizonyos munkaformák, amelyeknek érdemi működtetése és továbbfejlesztése ténylegesen biztosíthatja, hogy a párttagság még szélesebb körben tudjon élni a demokratizmusban rejlő lehetőségekkel. „Ehhez következetesebben érvényre kell juttatni azt az elvet is, mely szerint a pártdemokrácia egyidejűleg jelent jogokat és kötelességeket, együtt jár a felelősség vállalásával. Ebben a szellemben kell dolgoznunk, ezt a szellemet kell erősíteni a párt minden szervében és szervezetében, a párt egész tagságában. Minél inkább jellemzi a párt tevékenységét a szabad véleménycsere, az alkotó szellem, a munka kritikus értékelése, az együttes gondolkodás és cselekvés, annál jobban be tudja tölteni vezető szerepét társadalmunkban.”

Az országos elméleti tanácskozás vitaindító előadásában felvetett kérdéseket a korreferátumok tematikusan tovább részletezték. Egy-egy megállapítás háttérét tárták fel mélyebben, vagy a történelmi utat elemezték, illetve a fejlődés alternatíváit gazdagították.

A pártdemokrácia fejlődésének történelmi tanulságai címen szerveződött szekcióban a négy korreferátum, a fél tucat kérdés és a majd egy tucat hozzászólás voltaképpen érintette a párt belső életének egészét, a lenini párt jegyeinek összességét, a politikai mechanizmus minden fontos vonását, tehát nem korlátozódott a történelmi kérdések vizsgálatára. Ugyanakkor a vita alapmotívuma az volt, hogy a helyes elvek mai értelmezéséhez, megértéséhez szükség van a történelmi folyamat tanulságainak megfelelő átgondolására és hasznosítására. A történelmi elemzésnek nem az volt a célja, hogy történelmietlen absztrakciókat keressen – fogalmazta meg a vitavezető *Huszár István*, a Párttörténeti Intézet igazgatója –, nem talmudizált normatívák, katekizált tételek megfogalmazásához kell a történelmi vizsgálat. Hanem azt kell figyelembe venni, hogy a demokratizmusról vallott felfogásunk sem mozdulatlan. A demokratizmusnak nincs helytől, időtől független modellje, örök érvényű receptje. Tehát ne sémákban gondolkozunk, ne sémák alkalmazását kérjük számon magunktól és másoktól.

Ugyanakkor nem váltak időszerűtlenné a történelmi intelmek, így a klasszikusok, elsősorban Lenin látnoki elemzései a munkásmozgalom, a párt fejlődésének különösen tanulságos folyamatairól, történelmi szakaszairól, sorsfordulóiról. Lehet és kell a ma küzdelmeihez is meríteni ebből a forrásból. A kommunista és munkásmozgalom nemzetközi és hazai méretekben egyaránt átgondolható tengernyi küzdelme, tapasztalata termelte ki a pártélet alapelveit. Ezért nyilvánvaló, hogy múltunk ismerete, tanulsággá tömörítése nélkül nem lehetséges napjaink történéseinek, folyamatainak a megértése sem. Egyre sürgetőbb az MSZMP történelmi útjának elméleti általánosítása, ideológiai átgondolása is.

Kiss Arthur, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezetője korreferátumában a párt mai feladatainak megértéséhez felidézte Leninnek a párton belüli demokráciáról vallott felfogását. Felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy Lenin pártelméletében a párton belüli demokrácia nem áll ellentmondásban az élcsapat szereppel, a harcoss jelleggel, hanem egyenesen feltételeként tekintette ahhoz, hogy a párt be tudja tölteni vezető funkcióját. A pártdemokrácia biztosítását Lenin természetesen nem a korlátlan szabadságban látta. Hangsúlyozta, hogy minden párttag felelős a pártért, hogy a párton belüli autonómia és személyes szabadság határait a párt illetékes határozatai szabják meg, a többség döntését el kell fogadni még akkor is, ha személyileg nem tetszik. Nem engedhető meg a pártmunka bojkottja, nem engedhető meg a szervezet, a vezetés aláásása, döntéseinek végre nem hajtása. Csakis ezek az elvek: a párttag demokratikus jogai, a párttagság jogai és ugyanakkor a messzemenő szervezettség és fegyelmezetttség biztosítja a párt élcsapat jellegét. Ha a párttaggal szemben magas követelményeket támasztanak, akkor magas fokú jogokat is kell adni neki, akkor a pártszervezetnek nem korlátoznia kell a személyiség fejlődését, hanem ellenkezőleg, keretül kell szolgálnia ahhoz, hogy a személyiség teljes egészében kibontakozhassék. A pártdemokrácia Leninnél nem engedmény a párttagságnak, hanem a párt tevékenységének elengedhetetlen, alapvető követelménye.

A vezető szerepnek, a párt stratégiai céljai megvalósításának elengedhetetlen feltétele az olyan párton belüli demokrácia, amely ténylegesen lehetővé teszi az egyes egyén energiájának transzformálását az egész pártkollektíva tevékenység-

gébe. A pártnak nagyfokú rugalmasságot kell tanúsítania stratégiája gyakorlati megvalósításában. Ez azt jelenti, hogy elképzelhetetlen a séma, a dogma, a rutin, a merev előírás, a legmesszebbmenő autonómiára van szükség, a kommunisták, a kezdeményező pártszervezetek szabadságára, hogy ők válasszák meg, adott esetben milyen formákat alkalmaznak, hogyan alkalmazkodnak a valósághoz, hogyan fogják adekvátan a valóságot átalakítani. Ezzel összefüggésben ma is rendkívül aktuálisak azok a Lenin által vizsgált kérdések, miként lehet biztosítani egy uralkodó pártnál azt, hogy optimális döntési lehetőségek alakuljanak ki. Miként lehet biztosítani azt, hogy egy adminisztratív hatalomhoz jutott párt – mert egy uralkodó pártnak az adminisztratív ügyekbe is rendkívül sok beleszólása van – ne bürokratizálódjon el. Miként lehet biztosítani, hogy a pártvezetés különböző szintjei ne emelkedjenek a párt fölé, ne szakadjanak el a párttagok tömegétől? Miként lehet biztosítani a párt tevékenységének pártszerű ellenőrzését? Lenin látta, hogy az uralkodó párt helyzete jelentős veszéllyel is jár, hibák elkövetésének veszélyével és az esetleges hibák kijavításának nehézségeivel.

Hasonló kérdések megválaszolásához tekintette át az MSZMP 30 éves történelmi útjának néhány tanulságát *Katona István*, a Központi Bizottság nyugalmazott osztályvezetője. Többek között felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalomtudományok régen adósak egy olyan átfogó művel, amely sokoldalúan és részletesen összefoglalná a harcokat meg nem élt és meg nem vívott nemzedékek számára az MSZMP történelmi küzdelmének tanulságait a lenini elvek következetes megvalósításában. Miközben a politikai munkában az egyik visszatérő kifejezés a *politikai irányvonal*, nincs kézikönyvünk, amely definiálná ezt a rendkívül fontos, egyebek között a történelmi út tanulságait is magában foglaló fogalmat.

A megtett út tanulságai közül a pártdemokráciával összefüggésben kiemelte az elmélet alkotó alkalmazását. A pártdemokrácia érvényesülése is biztosíték arra, hogy a párt az elméletet valóban tudománynak, nem dogmának, hanem a cselekvést segítő vezérfonalnak tekintse, élő, eleven, fejlődő elméletnek, s ne feledkezzen meg arról, hogy holnapra az is dogmává válhat, ami ma új, friss teória, elgondolás.

A lenini politika azt kívánja, hogy a párt mindig a konkrét helyzet konkrét elemzésére törekedjék, ne halogassa azt, amit meg kell tenni, ne elméletieskedjen, amikor cselekedni kell, de óvakodjon a voluntarizmustól, a szubjektivizmustól, tevékenységének szilárd elvi alapja legyen, ne óhajokból, hanem realitásokból induljon ki. Vagyis reálpolitikát folytasson. A konkrét helyzet konkrét elemzése ugyanakkor megkívánja az ideológiai, politikai, a gyakorlati, olykor az emberi bátorságot, a tényekkel való szembenézést, a párt őszinteségét önmagával és a tömegekkel szemben, a kritikus, önkritikus magatartást. Csak ez védheti meg a pártot a mindig kísértő veszélytől, a szubjektivizmustól, az önelégültségtől, amelyért már oly sokszor, oly nagy árat fizetett pártunk és népünk. Az MSZMP 1956-ban bebizonyította, hogy szembe akart, mert és tudott nézni saját hibáival. Ez volt pártunk megújulásának kiindulási pontja. A megtett út tanulsága az is, hogy a párt elvi és politikai álláspontját kétfrontos harcban kell védelmezni, s mindenkor érzékenynek kell maradni a politika bármilyen irányú torzítására, annak felismerésére és elhárítására.

A párt politikájának megvalósításában a fő eszközök és módszerek: a hatalom, a meggyőzés, az érdekelttség. A hatalom birtokában képes csak a párt megvalósítani céljait, felépíteni a szocializmust. A tömegekhez a párt első szava mindig a

meggyőző szó legyen, a pártnak mindig szívósan, kitartóan magyaráznia kell elhatározásait. A pártnak meg kellett tanulnia, hogy csak akkor számíthat a tömegek támogatására és megértésére, ha a politika őszinte, érthető és következetes. Zavarokat okozhat a politika következetlensége, kiszámíthatatlansága. A párt számára létkérdés, hogy a tömegek követni tudják és kövessék is a politikáját, a szocializmus ügye ezen áll vagy bukik. A politikai vezetés kötelessége és művésze, hogy érvényesítse, feltárja, összehangolja a különböző érdekeltségeket, úgy, hogy – és erre állandóan figyelmeztetni kell önmagunkat – a csoport- vagy egyéni érdekeltség érvényesítése mindig a társadalmi érdekek érvényesítésének irányában hasson. Ahhoz, hogy a párt ilyen politikát folytathasson, demokráciára volt szükség a pártban, a közéletben, a gondolkodásmódban, a munkamódszerben. Ehhez a pártnak mind szervezetileg, mind munkamódszerében meg kellett újulnia, s ma is mindig késznek kell lennie a megújulásra. Ebből a szempontból is fontos tanulság, hogy a párt tagságát nem szabad pusztán a politika végrehajtására szorítani, hanem a politika alakításába is be kell vonni, és ezt szervezetileg is biztosítani kell.

A szekció vitája bizonyította, hogy az MSZMP történelmi tanulságai mellett hasznos számunkra az a tapasztalat is, amelyet a pártdemokrácia fejlesztésében a nemzetközi kommunista mozgalom halmozott fel. Erről *Lipkovics Károly*, a Politikai Főiskola rektorhelyettese szólt korreferátumában. Kiemelte, hogy a kommunista mozgalom e téren is az útkeresés időszakát éli. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az útkeresés során a demokrácia növekvő szerepet játszik a kommunista mozgalom mai életében. Jóllehet sorainkban – értve ezen a nemzetközi kommunista mozgalom egészét – manapság még működnek és olykor-olykor felerősödnek vagy újjáalakulnak is képződnek antidemokratikus irányzatok, a fő tendencia mégis a demokrácia erősödő irányzata és az ezzel összefüggő új kérdések megválaszolására irányuló törekvés.

A kommunista pártok nagy többsége keresi azokat a modernebb, korszerűbb, demokratikusabb formákat, amelyek megfelelnek a világhelyzet változásainak, az egyes országok belső fejleményeiből adódó követelményeknek, a mai nagy társadalmi-gazdasági átalakulásoknak és a műszaki tudományos forradalom most kibontakozó új hullámának. Jórészt a helyzetek különbözőségéből adódóan a kommunista pártok között a demokratikus formák alkalmazása terén nagyok a különbségek, amelyek még növekednek is.

Egészében véve e téren rendkívül színes, sokrétű és változatokban gazdag a kép. Ennek alátámasztására megemlíttette a korreferens a Szovjetunió Kommunista Pártjában jelenleg zajló folyamatokat, például a munkastílus változásait, a tagfelvételek demokratikus módszereit stb. Szólt a kongresszusra készül többi szocialista ország testvérpártjainak legújabb megnyilatkozásairól, továbbá a Kínai Kommunista Pártban az utóbbi évek során tapasztalható átalakulásokról is. A nyugat-európai kommunistáknak a demokrácia fejlesztésére irányuló lépéseit és elméleti következtetéseit is idézte. E pártok a fejlett ipari civilizáció és a viszonylag magas fejlettségi fokon álló polgári demokrácia körülményei közepette küzdenek a tőkés rend meghaladásáért; demokráciakoncepciójuk – eltérő környezetük miatt is – sok sajátos és érdekes elemet tartalmaz.

A kommunista és munkáspártok mai gyakorlata és szellemi élete egyértelműen igazolja, hogy jóllehet a demokráciának vannak általánosan alkalmazható elvei és normái, ugyanakkor a különböző régiók, országok és népek története, gazdasági-politikai és kulturális fejlődése, szokásai új, sajátos elemeket visznek

be a kommunista pártok gyakorlatába, és jelentős mértékben befolyásolják e pártok demokráciafelfogását is.

A szekció vitája azt is bizonyította, hogy a történelem természetesen nem példatár a ma lépéseinek igazolására vagy cáfolatára. Csak a múltból nem lehet építkezni. Napjainkban pártéletünk korábban helyesnek tartott elemeit felcserélhetjük újakkal, miközben másokat megőrzünk és az új feltételekhez igazítva értelmezzük. Vagyis nem takaríthatjuk meg magunknak azt a szellemi erőfeszítést, hogy tisztázzuk soron levő tennivalóinkat, a társadalmi fejlődés adott követelményeihez igazítsuk módszereinket – hangsúlyozta a szekció vitájáról adott összegzésében *Huszár István*. Rámutatott: a mai helyzet jellemzésére gyakorta alkalmazzuk az útkeresés szót. S valóban, sok még az elvégzetlen dolgunk azért, hogy a kor követelményeivel adekváttá tegyünk politikai mechanizmusunkat s benne a pártélet eszközrendszerét, módszerét, stílusát. Az ilyen értelmű útkeresés éppen nem a tanácstalanság, a tétovázás jele, hanem sokkal inkább a céltudatos tevékenység bizonyítéka. Az utóbbi évek konkrét lépéseinek egész sora igazolja ezt.

A demokratizmus fejlődése a pártéletben nem öncélú játék. A párton belüli demokratikus, nyílt, közösségi viszonyok hatnak az egész közéletre. Vagyis, minden e téren végbemenő folyamat túlmutat a pártélet határain, és ezt tudatosan vállalni is kell. A politikai rendszer fejlesztése céljából is korszerűsíteni kell a párt belső életét. Ebből a szempontból fontos az is, hogy a közéletiségre, a közügyek megértésére való nevelésnek, továbbá a társadalmi erőforrások olyannyira szükséges gyarapításának és politikai céljaink érdekében való teljesebb kiaknázásának alapvető feltétele, eszközrendszere a demokratizmus kibontakoztatása.

A pártdemokrácia és a szocialista demokrácia összefüggéseit vizsgáló szekció vitájában a korreferensekkel együtt huszonhárman szólaltak fel. Igen tanulságos, hogy több tapasztalt alapszervezeti párttitkár vetett fel a gyakorlat számára lényeges kérdéseket, illetve beszélt a pártdemokrácia gyakorlati megvalósulásáról.

Ilyen lényeges kérdéscsoport volt az, hogy a pártdemokrácia hogyan határozza meg, hogyan befolyásolja a közélet egészét?

A vita alapján a következő érveket összegezte ezzel kapcsolatban *Lakos Sándor*, a Pártélet felelős szerkesztője, a szekció vezetője: „A párt vezető szerepének erősítése elképzelhetetlen a pártdemokrácia fejlesztése nélkül. A párt belső élete kisugárzik a környezetére, belső vitái megalapozzák a társadalmi folyamatokat, ezért a társadalmi méretű vitákat előzetesen a párton is le kellene folytatni, ki kellene alakítani ennek megfelelő formáit.” A párttagok más szervezetekben is a párton elsajátított normák szerint és az ott megtanult, megszokott módszerek alapján tevékenykednek, és ez is a pártdemokrácia kisugárzó hatása. E szervezetek kommunista és párton kívüli tagjai egyenlő jogokkal rendelkeznek, a párttagok tehát csak meggyőzéssel nyerhetik meg munkatársaikat a párt politikájának. Ez a pártdemokrácia alapja, és ez vonatkozik a gazdasági, társadalmi, állami szervek pártszervezeteire is, de tudjuk, hogy ez ma még sokszor nem így van a gyakorlatban. Ezért a pártdemokráciát fejlődésében kell vizsgálni, nem statikusan. A pártnak élen kell járnia a demokrácia tökéletesítésében, az új demokratikus formák kialakításában is példát kell mutatnia a társadalom egésze számára.

A második kérdéscsoportban a pártdemokrácia jellemző vonásait tekintették át a vita résztvevői, és rámutattak, hogy az alsóbb szintek szerepe növekszik a pártban is. Ezért egyik legfontosabb feladatunk a jövőben, hogy a politikában több legyen az alulról kiinduló kezdeményezés.

Ennek kapcsán került szóba *Samu Mihálynak*, az ELTE tanszékvezetőjének a politikai intézményrendszer és a pártdemokrácia kapcsolatát vizsgáló korreferátumában a közvetlen demokrácia problémája, olyan megfogalmazásban, hogy a közvetlen demokrácia nagyobb figyelmet érdemel a jövőben, általában is, és a párt életében is. Egyrészt azért, mert a képviseletek munkájában is növekszik a közvetlen elem – már a választógyűléseken és a választások aktusában –, másrészt azért, mert a közvetlen demokráciának korábban élő formái ma újrateremtődtek – például üzemi gyűlések, falugyűlések –, és ezek nagyon hatékonyak, gyümölcsözőnek bizonyultak. Tehát a közvetlen demokráciára nagyobb hangsúlyt kell helyezni, és meg kell találni ennek megfelelőjét a párt életében is. Ma is vannak ilyen formák, például a taggyűlések és mások, de ezeket a közvetlen demokrácia konkrétabb tartalmával kellene megtölteni.

Szó volt a demokrácia hagyományairól, és arról a tévhitnek minősített nézetről is, hogy Magyarországon a demokráciának csak, vagy elsősorban, negatív hagyományai volnának. *Huszár Tibor* akadémikus, az ELTE tanszékvezetője a vitakultúrával foglalkozó korreferátumában ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a demokráciának – és éppen a pártdemokráciának – vannak az országban nagyon haladó hagyományai is: a munkásmozgalmi demokrácia, korábban a szociáldemokrata pártban, a szakszervezeteken belül vagy az illegális kommunista pártban megvalósított demokrácia – általában mindaz, amit mozgalmi demokráciának nevezhetünk.

Szó volt ennek kapcsán a vitában a különböző érdekek, nézetek párton belüli jelentkezéséről is, hiszen a párt is strukturált szervezet, ennek megfelelően a pártban is megjelennek a társadalomban létező különböző érdekek és nézetek. Ezt nem tekinthetjük bajnak vagy hibának, ellenkezőleg, ezeket a különböző érdekeket ismerve kell mindig újból és újból egységre jutnunk a párton belül. Ehhez pedig az szükséges, hogy a párton belül élő, eleven demokrácia legyen; csakis a pártdemokrácia lehet képes arra, hogy a pártban is létező különböző érdekeket és nézeteket felszínre hozza és újból egyeztesse.

Fontos kérdésként merült fel a vitában – elsősorban *Halay Tibornak*, a Társadalomtudományi Intézet igazgatóhelyettesének a társadalmi struktúra változásainak politikai hatásait elemző korreferátumához kapcsolódóan –, hogy a társadalmi folyamatok különböző változásai hogyan hatnak a pártdemokrácia fejlesztésére. Nagyon nagy arányú társadalmi változások mentek végbe az elmúlt 40 esztendőben a társadalom struktúrájában, és ezek a változások tükröződnek a pártban is. Új rétegződés jelenik meg a párttagságon belül, és ezt megfelelően figyelembe kell venni. Ebben az új rétegződésben is keletkeznek különböző érdekek, nézetek, melyeket helyesen kell kezelni a politikában és a pártmunkában. Ilyen tényező például a jövedelemdifferenciálódás és annak tudati hatása.

A vitában volt, aki azt hangsúlyozta, hogy a jövedelemdifferenciálás negatív hatást gyakorol az emberek tudatára, és ez kihat a párton belüli egységre is, a párt közvéleményére is. Voltak, akik ezt természetesnek és pozitívnak tekintették, mint a gazdasági és társadalmi irányítási elképzelések szükséges velejáróját.

Egy másik – vitát is kiváltó – kérdéskör volt ezzel kapcsolatban, hogy milyen rétegek kategóriákban gondolkodjunk, amikor a párt munkáját elemezzük. A koráb-

bi statisztikai gyakorlat nem bizonyult erre megfelelőnek. Valószínűleg kétféle megközelítés alkalmazása válik szükségessé: a korábbi, a hagyományosnak nevezett társadalmi struktúra szerinti megközelítés, és ezen belül egy „finom”-struktúra szerinti megközelítés is, az osztályokon belüli rétegződés figyelemmel kísérése és annak nyomon követése, hogy a párt hogyan foglalkozik, hogyan reagál az egyes rétegek problémáira, érdekeire stb.

Ez érinti az értékrend kérdését, melyről ugyancsak szó volt a szekció vitájában. Egyesek szerint van szilárd, sőt megszilárdult értékrendünk, mely továbbra is érvényes és eligazító erejű. Mások azt hangsúlyozták, hogy az érdekluralizmussal együtt létrejött bizonyos értékpluralizmus is, különböző értékek léteznek a párton belül is, és ezeknek az egymás mellett élése okoz gondot, amellyel a politikai munka még nem számolt kellőképpen.

Huszár Tibor kifejtette, hogy ha érdekkülönbségek vannak, és a párton belül megjelennek, akkor meg kell találni azt a formát, hogy ezek kanalizálódjanak és ne váljanak frakcióképződés kiindulópontjává. Az utolsó másfél évtized története azt tanúsítja, hogy a pártnak sikerült alapvetően megőriznie az eszmei és cselekvési egységet, de mindazok a viták, amelyek a mezőgazdaság és az ipar, az ipar különböző ágazatainak fejlesztési stratégiáival kapcsolatosak voltak, sajátos módon megjelentek a párton belül is. Úgy jelentek meg, hogy a különböző álláspontok képviselői racionalizálták a nézeteket, ideológiai érveket kerestek ezen álláspontok mellé. A pártdemokrácia fejlesztése ebben az értelemben a vitakultúra fejlesztése is. Vagyis a vitakultúra tartalmi kérdés, nem pedig egyszerűen retorikai fordulatok meg tolerancia kérdése, vagy beleérző-készség. Lényegesebb, hogy a különböző érdekek ütköztetésének formája milyen legyen a párt alsó, közép-, és felső szintű fórumain, úgy, hogy ebből ne egyik vagy másik rétegnek az érdekei kerüljenek előtérbe, hanem valóban magasabb szinten valósuljon meg az egység. Ez egyben azt is jelenti, hogy ezt az egységet mindig újjá kell teremteni, mert a réteg-érdekkülönbségek szüntelenül reprodukálódnak, vagyis nincs egyszer s mindenkorra kivívott egység. Ebben az értelemben összekapcsolható a pártegyeséért folytatott harc és a magas fokú vitakultúra: a párt a marxista-leninista elmélet fejlesztésében is tudatosan törekedjen arra, hogy megteremtse a vitafórumokat és a viták megfelelő szintetizálásának lehetőségét, így egyetlen csoport vagy irányzat se sajátíthatja ki a maga számára az igazságot, a marxista pozíciót. Azt a tényt, hogy a pártegyeség a szocializmusnak létfeltétele, ellenfeleink is tudják, ezért tudatosan megkísérlik a párton belül levő árnyalati különbségeket különbözőségek, ellentmondásokká, ellentétekké manipulálni. Tehát az egység védelme mindennél fontosabb, de csak a vitákon keresztül, demokratikusan kiko-vácsolt egység biztosít megfelelő szilárdságot. A pártot ugyanakkor nem lehet vitaklubba átalakítani, nem lehet feloldani azokat a szervezeti diszpozíciókat, amelyek megőrzik cselekvőképességét.

Szóba került ennek kapcsán az az ellentmondás, mely az általános műveltségi szint növekedése és a vitakultúra, a politikai kultúra elmaradása között keletkezik. Általános volt az a vélemény, hogy a vitakultúra, a politikai kultúra fejlesztése alapvető előfeltétel a pártdemokrácia kibontakozásához. A vitát akkor is vállalni kell, ha tudjuk és látjuk, hogy az mindig konfliktusokkal is jár. Vállalni kell a vitákkal együtt járó konfliktusokat, nehézségeket is, mert egyszerűen nélkülözhetetlenek a továbblépéshez.

Ennek kapcsán e kérdéscsoportban szó volt a garanciák megteremtésének fontosságáról. Példaként említették, hogy az állami szervezetrendszerben létrejött az

Alkotmányjogi Tanács, amely arra hivatott, hogy garantálja a törvények betartását és ellenőrzését. Többen felvetették: szükség volna arra is, hogy a párton belül végiggondoljuk, hogyan lehetne intézményesen garantálni bizonyos pártnormák betartását (például a kádermunka területén) határozottabban, erőteljesebben, mint eddig. Az a vélemény alakult ki, hogy szervezetek, bizottságok, illetve intézményi garanciák is szükségesek a kádermunka további objektivizálásához.

Fontos téma volt a párt helye a politikai rendszerben és érdemi vita bontakozott ki arról is, hogy ennek milyen hatása van a pártdemokráciára. Itt egyrészt arról volt szó, hogy továbbra is számolnunk kell az egypártrendszer sajátos követelményeivel és körülményeivel. Ez önmagában veszélyekkel is járhat, így az elbizakodottság veszélyével. Ezért a pártdemokráciának alapvető feladata, hogy bizonyos ellensúlyokat teremtsen, és a párdöntések helyességét illetően a párt önkontrollját is segítse megvalósítani.

Szó volt arról is, hogy politikai rendszerünk egésze változóban, fejlődőben van. Problémaként fogalmazódott meg ugyanakkor, hogy ez a változás nem elég erőteljes és ennek következtében – ahogyan *Schmidt Péter*, az ELTE tanszékvezetője a párt vezető szerepét és az államélet demokratizmusát összefüggéseiben elemző korreferátumában megfogalmazta – bizonyos viták nem integrálódnak eléggé a párt fórumainak munkájába. Sokszor a viták a párt fórumain kívül folynak. Ez nem tekinthető egészségesnek és helyesnek. Ezzel kapcsolatban a szekció vitája arra hívta fel a figyelmet, hogy törekedjünk a politikai rendszer egészének fejlődésével együtt a párt működésének, a pártdemokrácia fejlesztésének további tökéletesítésére.

Több vonatkozásban és több oldalról megfogalmazódott, hogy a társadalmi szervek szerepe növekszik társadalmunkban.

Kovács Jenőnek, a KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya helyettes vezetőjének a párt és a tömegszervezetek demokratizmusának kapcsolatával foglalkozó korreferátuma különösen azt emelte ki, hogy a párt és a társadalmi, illetve tömegszervezetek között kölcsönhatás érvényesül. A pártdemokrácia és a pártmunka belső módszerei kihatnak a társadalmi és a tömegszervezetek demokráciájára és munkamódszereire. Ugyanakkor ez fordítva is igaz: a társadalmi és tömegszervezetekben megvalósított formák és az ott megvalósított demokrácia kihat a pártdemokráciára is.

Ezzel kapcsolatban több fontos következtetés fogalmazódott meg, így a tömegszervezeti demokráciának és a tömegszervezetek politikai súlyának szoros kölcsönhatása is. Csak akkor lehet tényleges demokráciáról szó a tömegszervezetekben, ha van politikai súlyuk. A tömegszervezetekben érdekes, új formákat alkalmaznak, például a választások során (egyrészt a közvetlen választás módszerét alkalmazzák, másrészt a delegálás módszerét, mint a Népfrontnál, a KISZ-ben a most folyó választásoknál, s a szakszervezeteknél is a felsőbb szervek egy részét delegátusokkal töltik be). Ezzel összefüggésben tapasztalható volt bizonyos fenntartás a választott szervek tevékenységével kapcsolatban.

Végül – e kérdés kapcsán – szó esett a pártirányításnak és a pártdemokrácia kérdéseinek összefüggéseiről. Itt az kapott hangsúlyt, hogy keresni kell a pártirányítás új formáit, ha meg akarunk felelni azoknak a feladatoknak, amelyek a társadalmi szervekben, az állami szervekben végbemenő nagyon érdekes és nagyon fontos folyamatokkal kapcsolatosak.

Markó István, a KB Gazdaságpolitikai Osztályának helyettes vezetője korreferátumában a gazdaságban érvényesülő pártdemokráciáról fogalmazott meg gon-

dolatokat. Kifejtette, hogy mindenképpen erősíteni kell a pártmunka politikai jellegét. Emlékeztetett arra a vitára, amelyben kérdésként merült fel, hogy ott legyen-e a párt a gazdaságban, hogy részt vegyen-e közvetlenül a termelési folyamatokban felmerült problémák megoldásában. Volt olyan vélemény, hogy nem helyes, ha a párt közvetlenül részt vesz a termelési folyamatokban, mások szerint ez elkerülhetetlen, mert a termelőegységben maga a termelés is a politizálás alapja. A korreferátum mellett foglalt állást, hogy a pártszervezet természetesen csak politikai eszközökkel és politikai módon vegyen részt, és semmiképpen ne vállalja magára a közvetlen termelési kérdések eldöntését. A gazdaság állami irányításának és a gazdálkodó szervezetek vezetési színvonalának megerősödésével elkerülhető a pártszervek közvetlen részvétele a gazdasági folyamatokban. A társadalmi-gazdasági fejlődés belső törvényszerűségei meghatározzák a párt döntési szabadságát, és csak ezek figyelembevételével képes a párt az adott lehetőséget megfelelően kihasználni, a szocialista építőmunka eredményességét fokozni. Állíthatjuk – fogalmazta meg a korreferátum –, hogy a párt gazdaságirányító szerepe nélkül nincs és nem is lesz biztosíték arra, hogy az új társadalom építésében sikeresen haladjunk előre. A szocialista gazdaság törvényei, a társadalmunkban meglévő áru- és pénzviszonyok önmagukban nem elégségesek, szükség van politikai orientációra, az állam szervező munkájára is. Reálisan senki nem vonja kétségbe – eltekintve a szándékos szembenállástól – a párt szerepét a gazdaságban, de vitatják annak mélységét, megoldási módját. A politika és a gazdaság viszonyát tekintve napjainkban fölvetik, hogy e kapcsolatrendszerben a politika a túlsúlyos elem, a gazdaságirányításban pedig a felülvezéreltség érvényesül. E nézet képviselői úgy vélik, hogy a párt túlságosan kézben tartja a gazdaságot, sokat vállal magára, nemcsak a fő kérdésekkel foglalkozik. E felvetések kétségtelenül tartalmaznak racionális elemeket, de az ezekből levont egyes következtetések gyakran túlzóak, irreálisak. Az elmúlt három évtizedben alapvető változás következett be a párt társadalmi és gazdaságirányító munkájában, előtérbe kerültek a decentralizációs és a demokratizálási folyamatok. Növekedett a vállalatok önállósága, nagyobb teret kapott az áruterelés törvényszerűségeinek figyelembevétele. Mindezek a gazdaságirányítás új rendszerének bevezetésében csúcsoodtak ki. A szélsőséges vélemények nem ismerik el, hogy a pártnak a társadalomban viselt felelőssége a gazdaságra is kiterjed. A helyes törekvés azonban az, hogy az operatív gazdaságirányító tevékenységet az önálló politikai felelősséget is viselő állami szervek, mindenekelőtt a kormány gyakorolja, s a beavatkozás eszközeivel a párt csak kivételes esetben él. Ez a felfogás és ennek érvényesülése teremthet alapot a párt ellenőrző szerepének tényleges növelésére is. Elfogadható az a törekvés, hogy a következő időszakban növekedjék a párt szerepe a különböző érdekek feltárásában, ütköztetésében, érdekkülönbségek feloldásában. Összességében legyen nagyobb az érdekorientáltság a pártmunkában. Ugyanakkor ez nem elégséges, hangsúlyozni kell, hogy a párt kezdeményezése nem csorbulhat, ennek intézményes formarendszerét a jövőben is biztosítani kell.

Felmerült az új vállalatirányítási formák kérdése is, és a kommunisták szerepe az új körülmények között. A megváltozott vállalatirányítás új módon veti fel a pártszervek felelősségét. Ennek kapcsán vita bontakozott ki arról, hogy a kommunisták állásfoglalását szükséges-e, indokolt-e egyeztetni a vállalati tanács elé kerülő kérdésekben. Különböző megfontolások kaptak hangot. Az azonban egyértelmű volt a vitában, hogy az új vállalatirányítási formák létrejötte után át kell gondolni az összes korábban létezett fórumok tevékenységét, mert a vállalat-

irányítás új rendszere érinti mind a pártszervezet, mind a KISZ és a szakszervezet tevékenységét, s ki kell alakítani, hogyan tehetik hatékonyabbá munkájukat az új körülmények között. A területi és az üzemi pártszervek és szervezetek tevékenységét is a megváltozott körülményekhez, a megnövekedett követelményekhez kell igazítani. Alapvető feladatuk a gazdaságpolitika kialakításában való közreműködés mellett a gazdaságpolitika alkotó alkalmazása, végrehajtásának előkészítése és segítése. Munkájukban a termelés, szolgáltatás kérdései helyett egyre inkább előtérbe kell kerülni a politikai irányítás olyan elemeinek, amelyek a párt gazdaságpolitikájának végrehajtásához szükséges feltételek helyi megteremtésére, a sajátos körülmények közötti kibontakoztatásának segítésére irányulnak. Az új vállalatvezetési forma nem egyszerűen újabb demokratikus forma, hanem a tulajdon működtetésének, a munkáltatói jogok gyakorlásának hatékonyabb eszköze is. Éppen ezért fontos követelmény, hogy a testületek ne érdekképviselői, hanem tulajdonosi funkciót gyakoroljanak. Ehhez változtatni kell a pártmunka stílusán, módszerein is. Ahogy létrejönnek, erősödnek az önkormányzati elemek a vállalati vezetésben, annak megfelelően kell alakulnia a párt munkastílusának is. Erősíteni kell a pártmunka olyan elemeit, amelyek figyelembe tudják venni az üzemen belüli sokféle érdeket. Olyan viszonyokat kell kialakítani, amelyek képessé teszik a munkahelyi pártszervezeteket az eddiginél tartalmasabb politizálásra. A pártszervezet nem csatlakozhat az egyik vagy a másik érdek mellé, hanem az összehangolásra, szintetizálásra kell törekednie. Bátorítania kell a vállalati tanács rendeltetés szerinti munkáját, és segítenie az igazgatót az egyszemélyi felelős vezetői tevékenység kibontakoztatásában.

Andics Jenő, a Politikai Főiskola tanszékvezetője korreferátumában arról szólt, hogy miként fejeződik ki a közvélemény a mi körülményeink között és milyen eszközrendszer létezik a közvélemény befolyásolására.

A közérdek és a közvélemény viszonyát vizsgálva kiemelte, hogy a közérdek objektív kategória, a közvélemény pedig szubjektív. Mind a kettővel számolnia kell a pártnak a politika alakításánál; s fontos feladat mindkettőt egyidejűleg számba venni.

Ugyanakkor a közvélemény befolyásolható, és a pártnak egyik legfontosabb feladata, hogy ne csak tudomásul vegye a közvélemény létezését, hanem befolyásolja és formálja is azt.

Boros Sándor, a KB Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője a párt tömegkapcsolatainak néhány ideológiai kérdésével foglalkozott korreferátumában. Megfogalmazta, hogy bizonyos fáziskésés tapasztalható, mert a párt a gyakorlatban új megoldásokat alkalmaz, miközben az így felvetődött új kérdésekre a tömegpropagandában olykor korábbi, túlhaladott válaszokat adunk. Nincs tehát teljes összhang a párt gyakorlati tevékenysége és a tömegpolitikai munkában adott válaszok között.

A pártpropagandában és általában a politikai nevelőmunkában a meggyőzés döntő és nélkülözhetetlen. Ha meggyőzés nélkül viszünk keresztül bizonyos határozatokat, akkor ez megbosszulja magát, és a végrehajtás szakaszában érezzük a korábban elmaradt meggyőzés hiányát. Ezért is meg kell teremteni a szükséges szinkront az elmélet, a gyakorlat és a propaganda között.

A vitában többen szóba hozták, hogy indokolatlanul misztifikált a párt belső élete, holott sokkal bátrabban és nyitottabban kellene erről tájékoztatni a közvéleményt, mert ezáltal egyértelműen növekedne a párt presztízse és jobban megértenék a párt céljait, szándékait.

Boros Sándor kifejtette, hogy a pártnak sokrétű közvetlen kapcsolatai vannak a tömegekkel, saját szervei és szervezetei, intézményei, tömegbefolyásolási eszközei és mindenekelőtt tagjai révén. A tömegkapcsolatok intézményesülésének formái és kibontakozásuk a gyakorlatban vetik fel, hogy milyenek legyenek a párt közvetett és közvetlen tömegkapcsolatainak arányai és formái.

Az egyik legsürgetőbb feladat a párt közvetlen tömegkapcsolatainak szempontjából az elméleti munka fejlesztése, mai fejlődésünk lényeges kérdéseire érvényes marxista válaszok kidolgozása, ami reális helyzetmegítélést és perspektívatudatot nyújt a tömegek meggyőzésében részt vállaló aktívának. A párt kérdéseit, tagjait, utánpótlását ma elméletileg nem készítjük fel kellően a tömegek körében végzendő meggyőző munkára. A párt álláspontjának a tömegekhez való közvetítése mellett nagyobb hangsúlyt kell kapnia a helyzetfeltárásnak, a különböző vélemények nyilvánosságának, a vitának is. Sajnos itt is tapasztalható bizonytalanság, olykor hiányzik az egyértelmű kiállás a párt álláspontja mellett, túlzott a tartózkodás az úgynevezett „hivatalos” politika, szemlélet, világnézet képviselőjétől, az arányok nemritkán megbillennek a csak kritizáló helyzetfeltárás javára.

A pártszervezetekben is tapasztalható, hogy a mindennapos meggyőző munka háttérbe szorul, nagyobb szerepet kapnak a határozatok, az utasítások. Lazult, formalizálódott a pártszervezetek közösségi élete, gyengült a közös felelősség is az együtt dolgozók politikai tisztánlátásáért, szemléletéért. Valahogyan túlságosan a „magánügyek” kategóriájába került a politikai, világnézeti állásfoglalás, az erkölcsi magatartás. Beszűkültek az eszmecserék, viták fórumai.

Ma a pártszervezetek nagy része túlzottan ráhagyatkozik a meggyőzés, a tömegkapcsolatok biztosításának állami intézményeire, a társadalmi szervezetekre. Pedig számukra is vannak igen fontos lehetőségek, hogy a párbeszéd révén meggyőzzék a tömegeket céljaikról, a politikáiról, a párt elgondolásairól, eszméiről és szemléletéről is. Az utóbbi időben ez a meggyőző munka mintha leszűkülne a napi politikai célokra, és nélkülözné a szélesebb eszmei rálátás igényét.

Ugyanakkor arra is figyelni kell, hogy a tömegek is hatnak a párt politikájára, s ennek a közvetlen kapcsolatnak részben az a funkciója, hogy a párt tanuljon a tömegek tapasztalataiból, a korábbi politikai célok megvalósításának élményeiből, a reagálásokból, a kifejezésre juttatott igényekből, érdekekből, törekvésekből, és képes legyen következtetéseket levonni a tömegek hangulatából, az úgynevezett „cselekvési népszavazásokból”. A párt tömegkapcsolatainak alakulásában ma igen sok múlik a pártszervezetek, a kommunisták politikai-ideológiai aktivitásán, felkészültségén. A párbeszéd széles körben folyik, az egész párt részvételét igényli. Eredményessége nagymértékben azon múlik, hogy a kommunisták mennyire értik és vállalják a párt politikáját, társadalmi valóságunkat, és hogyan képesek azok mellett kiállni; mennyire vállalják reális perspektíváinkat, milyen meggyőződéssel képviselik világnézetünket és valósítják meg erkölcsi elveinket. Ebben az értelemben a párton belüli demokrácia érvényesülése feltétele, alapja és iskolája a széles körű, eredményesen működő tömegkapcsolatnak. A párton belüli demokrácia fejlődése szükséges ahhoz, hogy a kommunisták a szocialista demokrácia sokféle terepén és fórumán képesek legyenek folyamatosan formálni a párt és a tömegek viszonyát, a szocializmus építésének ezt a meghatározó alapját.

A párt működésének legkülönbözőbb területeiről és azokon belül a pártdemokrácia érvényesüléséről, kiteljesedésének akadályairól, illetve továbbfejlesztésének lehetőségeiről esett szó a harmadik szekcióban. Zömmel gyakorló pártmunkások nyolc korreferátuma és tizenegy felszólalása hangzott el.

Sokoldalúan megvitatták az alapszervezeti munka, a testületi munka, a pártépítés demokratizmusát, a pártfegyelem és a pártdemokrácia, a demokratizmus és a centralizmus dialektikáját, a párt munkamódszerét, a párton belüli vita, vitakultúra, kritika és önkritika kérdéseit.

A szekció megállapította – ahogyan *Petrovszki Istvánnak*, a KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya vezetőjének összefoglalójában elhangzott –, hogy a párton belüli demokrácia nincs sem relatív, sem abszolút elmaradásban a társadalmi élet különböző területein jelen levő demokráciától. Nem azért van szükség a pártdemokrácia kérdéseinek megvizsgálására széles körű és felelősségteljes vitában, mintha e területen nagyobb elmaradások, gondjaink lennének. Hanem éppen azért, hogy a XIII. kongresszus határozatainak végrehajtása és a kongresszus politikai programjának megvalósítása során a demokrácia erősítésével és továbbfejlesztésével a párt hozzájáruljon a célok eléréséhez. Ez teszi indokolttá, hogy még inkább kiteljesítsük a párton belüli demokráciát, hogy az fokozottabban hasson a társadalmi élet, a szocialista demokrácia további szélesedésére.

A párton belüli demokrácia továbbfejlesztéséhez szükségképpen fel kell tárni azokat az okokat, amelyek ma még helyenként és időnként kiteljesedését gátolják. A párt működése még mindig túlszabályozott, az irányító pártszervek túl sok kötelező feladatot írnak elő az alapszervezeteknek. Ez korlátozza az öntevékenységet, a kezdeményezőkétséget, és mind tartalmilag, mind formailag túlságosan beszabályozza a pártalapszervezetek belső tevékenységét.

Más oldalról erősen hat a megszokottság, a rutin, helyenként a formalizmus. Még mindig nem sikerült leküzdeni a bürokratizmust a párt működésében, és erősen hat a szubjektivizmus, nemcsak a kádermunkában, hanem a pártmunka más területein is.

Mindezek figyelembevételével kell megfogalmazni azokat a teendőket – mondta *Petrovszki István* –, amelyek a párt munkájának javítását és ennek érdekében a demokratizmus kiteljesedését szolgálják.

A szekció vitájában jelentős témaként szerepelt a demokratikus centralizmus felfogása jelen viszonyaink között. *Látos István*, a KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya helyettes vezetője korreferátumában kifejtette, hogy a demokratikus centralizmus elvi és gyakorlati kérdései jelen vannak a pártmunka minden szintjén, áthatják a párt belső életének, irányító, ellenőrző munkájának minden területét. A párt vezető szerepének érvényesüléséhez elengedhetetlen, hogy folyamatosan vizsgáljuk a párton belüli viszonyokat, a pártélet lenini normáinak érvényesülését, közte a demokratikus centralizmus helyzetét, és időről időre elvégezzük a szükséges igazításokat. Ennek jelentősége elsődlegesen abban van, hogy biztosítja a párt magas fokú szervezettségét, keretbe foglalja egységének szervezeti biztosítékait. A párt belső életében szorosan összekapcsolódik a demokratizmus és a centralizmus, nem választhatók el egymástól. Együtt érvényesülnek, mint ugyanannak az elvnek két oldala. A pártban a centralizmus éppen attól demokratikus, hogy a központi akarat többségi döntés következtében érvényesül. Ez a többségi döntés nyílt és szabad véleménycsere útján jön létre. A centralizmus és a demokrácia ilyen kapcsolata biztosíthatja csak a párt harckészségét, és azt, hogy a párt betölthesse a tömegek politikai vezetésének szerepét. Pártunk a demokratikus

centralizmus kölcsönös összefüggéseinek szem előtt tartásával cselekszik minden olyan esetben, amikor irányítási, szervezeti rendszerét korszerűsíti. Mindig igyekezett elkerülni olyan intézkedések megtételét, amelyek valamely szervezetnek csak az önállóságát és a jogkörét növelték volna, ha ez nem párosul a felelősség felerősödésével. A párt következetesen törekszik arra, hogy fejlessze döntési mechanizmusát. A döntés előtt a kérdések természetétől függően differenciáltan bevonja az előkészítésbe a párttagság egészét vagy meghatározott körét. A demokratikus centralizmus áthatja egész döntéshozatali és végrehajtási gyakorlatunkat. A párt döntési mechanizmusának gyenge pontjai is vannak. Az elmúlt néhány évtizedben a párt választott szervei, a pártaktivisták, a függetlenített pártmunkások a politikai döntések mechanizmusában jól megtanulták használni a gazdasági mutatókat, a teljesítmény szempontjából fontos közgazdasági kategóriákat, meghatározni – sokszor túlzott szakmaisággal is – a fejlesztési irányokat és így tovább. Kevésbé tudják viszont azt, ami éppen alapvető feladatuk lenne: az így például, hogy egy termeléssel kapcsolatos feladat sikeres megvalósítása érdekében milyen irányú és tartalmú politikai munkát kellene kifejteni.

A demokratikus centralizmus érvényesüléséből következik – fogalmazta meg a korreferátum –, hogy egy kommunista pártban nem lehet a szerepeket úgy megszoztani, hogy vannak, akik a politikát csinálják, és vannak olyanok, akiknek csak a végrehajtás a feladatuk. A párttagságnak a politika alakításában való részvételében köztudottan alapvető a véleménynyilvánítás és a javaslattevés a különböző pártfórumokon a párt országos és helyi politikájával, megvalósításának módjával és feltételeivel kapcsolatban. A tapasztalatok igazolják, hogy ahol gyengébb a testületi demokratizmus és a pártfórumok nem töltik be szerepüket, ott csorbát szenved a párttagság részvétele a politika alakításában. Ez fordítva is igaz; a pártfórumok sokszor formális működése miatt a párttagok egy része közömbössé válik, véleményének a pártfórumokon kívül ad hangot, amely sok esetben negatív kicsengésű és árt a párt tekintélyének. A párttagság akkor él igazán javaslattevő és véleményező jogával, akkor vesz részt aktívan a politika alakításában és végrehajtásában, ha látja, hogy véleményét, javaslatait figyelembe is veszik. Ezért a pártalapszervezetek munkája – ahogyan erről *Parragi János*, a párt Zala Megyei Oktatási Igazgatóságának tanszékvezetője is szólt korreferátumában –, a rendszeres pártélet fontos tényező a párttagság aktivitásának fejlesztésében. A XIII. kongresszus feladatul tűzte ki, hogy a párttagságnak az eddigieknél több lehetőséget kell biztosítani a nagyobb horderejű társadalmi kérdések eldöntése előtt a véleménynyilvánításra, a javaslattételre a párt fórumain, ezáltal jobban részt vehet a döntések előkészítésében. Mit kell tenni e kongresszusi határozat sikeres végrehajtása érdekében? – tette fel a kérdést. Mindenekelőtt a leghatározottabban meg kell szüntetni a látszatdemokráciát, amely e vonatkozásban úgy nyilvánul meg, hogy a vezető testületek, a taggyűlések napirendjén esetenként bizonyos témák csak formálisan szerepelnek. A mai helyzet a korábbanál élesebb megvilágításba helyezi a pártmunka hibáit, fogyatékosságait, az úgynevezett üresjáratokat. Az irányító, ellenőrző munkában és az alapszervezetekben is arra van szükség, hogy biztosítsuk a folyamatosságot az alapkérdésekben és a megújulást azokon a területeken, ahol az élet ezt megköveteli.

Takács Györgyné, a Központi Ellenőrző Bizottság osztályvezető-helyettese korreferátumában a pártdemokrácia és a pártfegyelem összefüggéseivel foglalkozott. Kifejtette, hogy a pártdemokrácia és a pártfegyelem kölcsönösen feltételezik egymást. A követelmények teljesítése nélkül nem létezhet demokrácia sem a

pártban, sem pedig a társadalomban. A követelmények teljesítése viszont elképzelhetetlen feyelem nélkül. A pártdemokrácia és a pártfegyelem összefüggése mutatkozik meg abban is, hogy nemcsak a kötelességek teljesítéséhez, hanem a jogok gyakorlásához is fegyelmezett magatartásra van szükség. Például a vitához vagy a bírálathoz való jog – amelyek a párttagság fontos jogai – egyaránt szigorú szabályokhoz kötöttek, pártszerűséget igényelnek. A demokratizmus erősödése visszahat a feyelem állapotára. Súlyos negatív jelenség például a jogokkal való visszaélés, de visszahúzó tényező az is, ha egy párttag nem él demokratikus jogai-val: nem mond véleményt, nem bírál, nem vesz részt azokban a vitákban, amelyek a párt politikáját hivatottak elősegíteni. Ez ugyan nem a jogokkal való visszaélés, de mulasztás, amely mind a pártdemokráciát, mind pedig a pártfegyelmet sérti, gyengíti. Párttagok is gondolkodnak oly módon, hogy ha nem tesznek semmit, abból nem származik semmi baj. Holott a tapasztalatokból tudjuk, hogy éppen ebből keletkezik a baj; a „ne szólj szám, nem fáj fejem” elve alapján, kényelemből, megalkuvásból vagy közömbösségből hallgató párttagok kárt okoznak a pártnak. Mindez kedvez a visszaéléseknek, a pártszerűtlenségnek.

A párt politikájának megvalósításában, a társadalom feladatainak megoldásában kiemelkedő szerepük van a választott testületek tagjainak. *Géczi János*, a Nógrád Megyei Pártbizottság első titkára korreferátumában elmondta: a testületi demokrácia hatékonyabb működése megköveteli, hogy nagyobb figyelem forduljon a választott szervek tagjainak felkészítésére, képzésükre, továbbképzésükre, szóbeli és írásos tájékoztatásukra. Kifejtette, hogy a párttestületek az elmúlt években helyesen ismerték fel: a demokratizmus nemcsak a határozatok előkészítésének, meghozatalának folyamatában fontos, hanem a határozatok képviselőletében, végrehajtásában és ellenőrzésében, ezek összhangjának megteremtésében is. A kollektív döntések képviselőletének, az egyszemélyi politikai felelősség fokozásának nélkülözhetetlen feltétele, hogy a testületi tagok is konkrét feladatokat kapjanak a döntés értelmezésében, elfogadásában, megvalósításában az élet minden területén, a munkahelyen, a közélet fórumain, s környezetükben határozottabban álljanak ki mellette.

A politikai munka minden területén előtérbe került a vezetők magatartása, a személyes példamutatás.

Ebből a szempontból is növekvő jelentősége van a párt kádermunkájának, amelyről *Domonkos László*, a KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya helyettes vezetője szólt korreferátumában. Kifejtette, hogy az utóbbi években erősödött a kádermunka demokratizmusa. Növekedett a párttestületek és a választott társadalmi testületek szerepe a személyi ügyek eldöntésében, a döntéseket ma már a korábbinál szélesebb körű véleményekre alapozzák, a káder- és személyzeti munka általában nyíltabbá vált, csökkent körülötte a misztifikáció. Bővült a pályázati rendszer, valamint a határozott idejű vezetői megbízások gyakorlata. Ma már az emberek többsége elismeri, hogy a káderpolitika nyíltabbá vált, elvei közismertek, csökkent titokzatossága; ezért a párt káderpolitikáját a társadalom elfogadja. A párt által irányított demokratizálási folyamat váltotta ki a pozitív irányba változó értékítéletet. A kádermunka gyakorlatát azonban a bevált káderpolitikai elvekre alapozva jobban hozzá kell igazítani a társadalmi-gazdasági fejlődés követelményeihez, a szocialista demokrácia kibontakoztatásához is. A kádermunka demokratizmusának biztosításához, a szubjektivizmus leküzdéséhez is nélkülözhetetlen az érdemi vita, a különböző álláspontok feltárása, s a pártszerű eszmecsere útján a helyes, többségi álláspont kialakítása. A demokratizálódás vi-

szont nem jelentheti a felelősség elhomályosítását. Ezzel összefüggésben válaszolni kell arra a kérdésre is, hogy az új körülmények között milyen eszközökkel biztosítja a párt a kádermunkában az irányító, ellenőrző szerepét. Más szóval: a demokratizmus szélesítése nem jár-e azzal a veszéllyel, hogy a párt a hatalom egyik legfontosabb eszközét, a kádermunkát nem tudja politikailag megfelelően irányítani, befolyásolni. A korreferátum állást foglalt amellett, hogy ilyen veszély nem fenyeget, a káderpolitika elvei és fő céljai nem változnak. A kádermunka eszközeiben, módszereiben viszont lényeges változásokra van szükség. Arra kell törekedni, hogy miként a társadalomirányítás egészében, a kádermunkában is jobban előtérbe kerüljenek és érvényesüljenek az irányítás elvi-politikai eszközei. Szakítani kell azzal a helyenként még fellelhető gyakorlattal, hogy szinte minden személyi kérdést a párt helyileg illetékes szervei döntenek el, gyakran figyelmen kívül hagyva a választásra, illetve kinevezésre jogosult fórumok jogait. A párt-szervek, szervezetek az eddigieknél fokozottabban őrkdjenek a kádermunka demokratizmus, tisztasága felett. Ne tőrjék el a liberalizmust, az elvtelen engedményeket, lépjenek fel a negatív jelenségekkel, magatartásformákkal szemben. A személyi ügyekben történő állásfoglalás mellett kísérik figyelemmel a vezetők életútját, politikai, szakmai és vezetőkészségbeli fejlődésüket is. Támogassák a kezdeményező, az újat felkaroló és a fegyelmet megkövetelő, kommunista magatartást tanúsító vezetőket. Minden esetben nyújtsanak védelmet azoknak, akik a negatív jelenségeket bírálják, illetve fellépnek ellenük. Érvényesítsék azt a követelményt, hogy a kádermunka minden vezető feladata, tevékenységének elválaszthatatlan, politikai rangú eleme, eredményességéért a vezetők személyes felelősséggel tartoznak.

A párttaggá neveléssel foglalkozott korreferátumában *Bíró József*, a KB Párt-és Tömegszervezetek Osztályának alosztályvezetője. Egyre inkább tapasztaljuk – mondta –, hogy a pártalapszervezetek a felvételre javasolt személyről környezetének párton kívüli tagjaitól is véleményt kérnek. A széles körű informálódás emeli a párt tekintélyét, ezzel is kifejezésre jut, hogy nem lehet akárci a párt tagja. A kiválasztás, az alkalmasság megítélésében sokat segíthet ez a módszer. A párt minőségi összetételét, a párttagok demokratikus jogainak és kötelességeinek érvényesülését, fejlesztését a pártban levők aktivitása, a tagfelvételek és a pártból való kikerülés együttesen befolyásolják. A következő időszakban növelni kell a minőségi követelményeket a pártba jelentkezőkkel szemben, emellett a párt régebbi tagjainál is érvényesíteni kell a magasabb követelményeket; ez jelentheti a párt folyamatos öntisztulását is.

A vitában nagy hangsúlyt kapott a pártmunka mozgalmi módszereinek, mozgalmi jellegének erősítésére irányuló szándék. Elképzelhetetlen a párt politikáló tevékenységének, a politikai munka hatékonyságának fokozása a mozgalmi módszerek használata nélkül. Többen megfogalmazták, hogy nem kell sok új módszert kitalálni, hiszen számos jól bevált, pártunk történelmi tapasztalataiban igazolódott mozgalmi módszer van, amelyet a mai körülmények között is jól lehet használni.

Ezzel összefüggésben fogalmazódott meg az az igény, hogy gyorsuljon az információáramlás a párton belül, mind fentről lefelé, mind pedig lentől felfelé. Az utóbbit különösen fontosnak tartották, hiszen a politika formálásában való részvétel, a párttagság egészének bekapcsolása csak ily módon képzelhető el. Ezzel kapcsolatban szóvá tették, hogy legyen nyitottabb a pártmunka. Az egyik felszólaló azt mondta, hogy „fekete dobozhoz” hasonlítják a pártvezetőség munkáját,

mert a párttagság sem tud mindig arról, hogy mi történik a pártvezetőségben, s természetesen még kevésbé tudják a pártonkívüliek. A pártmunka tartalmának, kérdésköreinek, ügyeinek a szélesebb közvélemény elé tárása jól szolgálná a pártnak a társadalmi közvéleményre gyakorolt hatását. Meg kell szabadulni a formalitásoktól, olyan, ma már nem indokolt formáktól, amelyek nehezítik, lassítják, túlságosan bürokratikussá teszik a párt egész tevékenységét.

A pártmunka mozgalmi jellegének fokozásával az a cél – fogalmazta meg korreferátumában *Lakatos Ernő* –, hogy erősödjék a párt politikai jelenléte a társadalom egészében, erősödjék a párt és a tömegek közötti kölcsönös bizalom, amiért újra és újra meg kell küzdeni, és amit mindennap újra kell teremteni és meg kell erősíteni. A párt tagságától joggal követeljük meg a politika ismeretét, képviselétét, hirdetését, szükség esetén védelmét, és nem utolsósorban a végrehajtásra való mozgósítást, a végrehajtásban való példamutató munkát és magatartást. Ehhez azonban minden kommunistának jól kell ismernie a politikát, a politikai döntéseket, és mindazt az érvanyagot, amellyel a politika igazáról meg tudják győzni saját környezetüket, munkatársaikat, családjukat.

A pártdemokrácia helyzetével és fejlesztésének feladataival foglalkozó országos elméleti tanácskozás jelentős esemény volt a XIII. kongresszus határozatai végrehajtásának menetében. A tanácskozáson természetesen nem lehetett teljeskörűen feltárni a témakör valamennyi összefüggését, de a megfogalmazott kérdések és gondolatok nagy segítséget nyújtanak a további elméleti kutatómunkához és a pártdemokrácia gyakorlati megvalósításához.

Összeállította: *Kemény László*

ELŐKÉSZÜLETBEN
A HELYI TÁRSADALOM KIADVÁNYSOROZAT
IV. KÖTETE

*Enyedi
György*

TELEPÜLÉS
ÉS TÁRSADALOM

SCHMIDT PÉTER

A magyar politikai rendszer sajátosságai

NÉHÁNY BEVEZETŐ MEGJEGYZÉS

1. Kevés olyan kérdés van, amely annyira foglalkoztatná a magyar közvéleményt, még inkább az értelmiséget, mint politikai berendezésünk demokratizmusának problémái. A magyar politikai rendszer demokratizmusa 1956 után ugyanis *sajátos utat járt be*, és napjainkban egyre nyilvánvalóbban fogalmazódnak meg *belső ellentmondásai is*. Ezek az ellentmondások nem egyszerűen a gazdasági, életszínvonalbeli feszültségek növekedéséből származnak – mint ahogyan ezt sokan hiszik –, hanem a politikai rendszer fejlődéséből eredő belső ellentmondásokból is. Nem kívánom ezzel tagadni a gazdasági nehézségekből táplálkozó társadalmi ellentmondások szerepét, de a hangsúlyt ebből az alkalomból nem erre, hanem politikai berendezkedésünk belső feszültségeire szeretném tenni.

2. Ezek a feszültségek különösen az ifjúság körében értékválságban, egyes, a múlt által vallott értékektől való elfordulásban, új értékek keresésében, gyakran a polgári társadalom régi értékeinek felmelegítésében jelennek meg. A mindentől elvonatkoztatott értékorientációk megjelenése – többek között a demokrácia felfogásában is – a valós, a társadalmi osztályokban és rétegekben gondolkodás politikálásával szemben talajvesztettséget mutat. Ma gyakori a csupán az értékekben gondolkodó politikai program. És ezt sem lehet csak azzal megmagyarázni, hogy Magyarországon a társadalmi osztályok és rétegek közeledtek egymáshoz, hogy jórészt lebontódtak azok az erős, osztályokat elválasztó falak, amelyek a felszabadulás előtt különösen jellemzőek voltak. Hogy ez a magyarázat nem lehet teljes, mi sem mutatja jobban, mint azok az észlelések, hogy az utóbbi időben a társadalmi mobilitás csökkent, hogy napjainkban például a fizikai munkát végző társadalmi osztályokból és rétegekből az értelmiség soraiba bekerülni jóval nehezebb, mint ezt megelőzően volt. Ennek ellenére a társadalmi osztályokban, rétegekben, ezek érdekeiben való gondolkodás alig jellemzi az egyre aktívabban politikáláló csoportokat.

Annak ellenére, hogy elismerem a társadalmi együttélésben az érték szerepét, írásomban nem szeretnék csatlakozni ezekhez a csak értékek által orientált vitákhoz sem, mert nem hiszem, hogy ezen az úton reális képet lehet alkotni a politikai berendezkedés jelenéről, és még kevésbé jövőjéről.

3. Sokan a társadalom politikailag megjelenő feszültségeit külső, nemzetközi feltételekkel magyarázzák. Kétségtelen, hogy az életszínvonal csökkenése, a különböző társadalmi rétegek jövedelmének divergálódása mellett a fegyverkezési verseny növekedése, a nemzetközi politikai és ideológiai harc erősödése ilyen tendenciákat is szül. De ha egy társadalom ezeket az ellentmondásokat nem képes elviselni, ha nem képes kompromisszumokkal feloldani, ha értékeket veszítő társadalommá válik, vagy ilyen irányban indul el, akkor a társadalom belső viszonyaiban is keresnünk kell az okokat.

4. Nem szeretnék csatlakozni azokhoz a tudományosnak nevezhető irányzatokhoz sem, amelyek fogalomelemzéssel akarják a problémát megoldani, megítélés szerint gyakran megkerülni. A politikai rendszer vagy berendezkedés fogalmának elemzése a tudományos gondolkodásnak nagyon fontos része, de ezen az úton a létező, az élő társadalom ilyen irányú gondjai nem oldhatók meg.

Ez a tanulmány a fentiek miatt próbálkozik meg a magyar politikai berendezkedésről egy olyan képet festeni, amely nem a külső kihívások hatását mutatja be, és nem a fogalommeghatározás kulisszáiba akar menekülni, hanem *belső ellentmondásaiból akar a jövőre, a fejlődés lehetőségeire nézve következtetéseket levonni.*

5. A nem elvont értékekből levezetett társadalomkép, politikai rendszerkép megközelítése azt is jelenti, hogy a politikai berendezkedést mindenkor *a társadalom fejlődésének részeként fogom fel*, nem hiszem, hogy az tetszőlegesen alakítható, még akkor sem, ha elismerem ezen a téren az akarati tényezők jelentős szerepét. A politikai rendszer meghatározottsága sokirányú lehet. Függs a társadalom belső ellentmondásainak mélységétől, a társadalom kompromisszumkésziségétől, a politikai intézményrendszer és az erre vonatkozó értékek kialakult és társadalmilag elfogadott rendjétől, a nemzetközi viszonyok alakulásától és még sok más tényezőtől. Ezért a politikai berendezkedést történelmileg kialakult termékeknek tekintem, amely a múltból determinált, és jelenének ismerete nélkül nem alakítható jövője sem. Ez a determináltság nemcsak a társadalom fejlődésének evolúciós időszakában igaz, hanem a forradalmi változások időszakában is, amikor kétségtelenül megdő a hatalomra kerülő új politikai erők akaratának szerepe. A magyar fejlődésből számtalan példa hozható arra, hogy a társadalom szerves fejlődésétől elrugaszkodó, elvonatkoztatott értékorientációk mennyire nem voltak képesek, különösen 1949 után, valós politikai reformokat végrehajtani. Ezért, amikor politikai berendezkedésünk mai arcát megpróbálom felvázolni, nem tudok eltekinteni *a történeti fejlődés bizonyos elemeinek* bemutatásától sem.

A MAGYAR POLITIKAI RENDSZER STRUKTÚRÁJÁNAK KIALAKULÁSA

Mai politikai berendezkedésünk *struktúrája 1949–1950-ben alakult ki*. Ha azóta nagyon jelentős – a későbbiekben taglalandó – módosulások be is következtek, azok az alapstruktúrát alig változtatták. Ennek az alapstruktúrának lényege az egypártrendszer, azaz egyetlen olyan hatalmi centrum léte, ahol a társadalom fejlesztésének alapkérdései eldőlnék. Létrejöttével megszűnt a felszabadulás után kialakult többpártrendszerű politikai berendezkedés, amelyet a több politikai

centrum léte és az ezek kompromisszumára épülő hatalmi berendezkedés jellemzett. Témánk szempontjából az okok röviden a következőkben vázolhatók fel.

a) Az akkori politikai vezetés Magyarországon a szocializmus építését a szovjet tapasztalatok mechanikus átvételével, gyakran másolásával azonosította. Ezt különösen a politikai berendezkedés viszonyaira tekintették törvényszerűnek. Ez az addig szövetségben levő pártok megszüntetésén túl a társadalmi szervek úgynevezett hajtószíj szerepkörének megfogalmazásában és szoros pártvezetés alá rendelésében, az 1936-os szovjet alkotmány mintájára készült 1949-es magyar alkotmányban felrajzolt államszervezet kialakításában jutott kifejezésre.

b) Az okok között jelentős szerepet játszottak a nemzetközi okok. Ez az az időszak, amikor a *faszimusellenes nemzetközi koalíció felbomlik*, amikor eluralkodik a hidegháború, amikor a politikai gondolkodás már egy melegháború lehetőségét is szem előtt tartja. Ezzel megszűnnek azoknak a nemzetközi egyezményeknek hatásai is, amelyek a második világháború alatt és után a hitleri német megszállás alól felszabaduló kelet-európai nemzeti társadalmak helyzetét behatárolták. Ez az az időszak, amikor a világ két nagyhatalom által vezetett táborra szakad.

c) Az ilyen politikai struktúra kialakulásának okai között kell említeni a kommunista mozgalomban azoknak az erőknek megerősödését, amelyek a fasizmusmal szembeni *népfrontpolitikát taktikai lépéssé, a hatalom megragadásának eszközévé degradálták*, feladták a népfrontpolitika stratégiai elképzeléseit. Ez a népi demokratikus országok közül talán a legvilágosabban a magyar változásokban jutott kifejezésre. A nemzetközi munkásmozgalom azóta is próbálja a népfrontpolitikát a proletárhatalom gyakorlásának élő részévé tenni.

A politikai berendezkedés jelzett változásai körül különösen Sztálin halálát követően, majd még inkább az SZKP XX. kongresszusa után bontakoznak ki jelentős viták. Ezek mind a nemzetközi munkásmozgalomban, mind az egyes szocialista országokban végbementek. Fő mozgatórugóik a személyi kultusz felszámolásában, a politikai rendszer demokratizálásában fogalmazhatók meg. Magyarországon a politikai rendszer reformjának ügye, az akörüli viták az 1955–56. évi társadalmi válsághoz kapcsolódtak.

1956 után a viszonylag gyors politikai konszolidáció a megalakuló MSZMP nemzeti egységet visszaállítani akaró programjának köszönhető, amely program a *politikai rendszer demokratizálását is napirendre tűzte*. Ez a program akkor a múlt hibáinak bírálatahoz tapadt, és ebből a negációból állított pozitív irányú célkitűzéseket.

A program bírálta az MDP vezető szerepének megvalósulási módját. A vezető szerepet az MDP – hangzottak a határozatok – túlzottan adminisztratív eszközökkel, kötelező határozatokkal valósította meg. Az MSZMP csak szervezeteire és tagjaira fog kötelező határozatokat hozni, tiszteletben fogja tartani az állami és a társadalmi szervek önállóságát. Tegyük mindjárt hozzá, hogy a kinyilatkoztatott álláspont értelmezése körül akkor is és később is jelentős viták voltak. Az egyetlen politikai centrumot teremtő egypártrendszernek ugyanis megvan a maga logikája. A formailag független szervezetek nincsenek ugyan a pártnak alárendelve, de a társadalom fejlesztésének, életének alapkérdései mégis a pártban dőlnek el, és a párt döntések érvényesülése biztosított. Ha e téren elmozdulás történt, akkor az az, hogy a döntérendszer módosult – és ez nem lebecsülendő – a döntést, köztük a párt szervei által hozott döntéseket megelőzően jutottak többé-kevésbé meghatározó szerephez ezek a szervezetek. A párt kinyilvánította, hogy vezet

szerepét nem öncélnak, hanem a társadalom szolgálatának tekinti, nem parancsolni, hanem meggyőzni akar.

Ennek a programnak a keretében hirdették meg minden állampolgárnak azt a jogát, hogy *a világról, a társadalomról maga alakíthatja ki véleményét*, világnézetét. A párt azt befolyásolni akarja, de nem akarja kisajátítani. Míg a megelőző politikai vezetés a központi elképzelésekhez való csatlakozást tette csak lehetővé, de a viták, nézetkülönbségek megvallását nem, addig az MSZMP nem vitatta el a világnézet kialakításának szabadságát sem. Ugyanakkor ez is belső feszültségeket okozott, hiszen szembekerült a párt vezető szerepének 1956 előtti elvével és gyakorlatával.

1956–57 első intézkedései között szerepelt a *rendőrség szerepének és szervezeteinek átalakítása*, ennek kapcsán az ÁVH feloszlatása, a rendőri tevékenység jogi eszközökkel való korlátozása. Ennek során jelentős vitatéma volt, hogy a rendőrség tevékenységének jogi szabályozása, jogi eszközökkel való megkötése nem éppen a társadalom védelmének feladását, a társadalomellenes elemek nem kívánt védelmét jelenti-e, nem liberalizálja-e a proletariátus hatalmát.

Általános irányvonalként valósult meg *az állami szervek hatalmának jogi eszközökkel való korlátozása*, különösen a jogilag korlátozott államigazgatás eszményének megvalósítása. Ennek jegyében szabályozták például először részletesen és átfogóan az államigazgatási szervek cselekvéseinek eljárását.

További intézkedéseket lehet felsorolni ebből a korszakból, amelyek a politikai rendszert, a politikai hatalmat megvalósító szervezetrendszert érintették. Ezeknek – mint ahogy az MSZMP egész programjának – közös nevezője volt akkor: megvédeni a szocializmus alappilléreit úgy, hogy ugyanakkor demokratikus garanciákat teremtsenek a múlt bűneinek felszámolása és megismétlődésének elkerülése, egy demokratikusabb hatalomgyakorlás érdekében.

A politikai rendszer átépítése ebben a keretben marad és halad az 1960-as évek közepéig. Ezek a folyamatok az MSZMP VIII. kongresszusa után nemcsak felgyorsulnak, de új politikai mozgatórugókat is kapnak. A mezőgazdaság szocialista átalakításának befejezésével a párt megpróbálja levonni a következtetéseket abból az általa kimondott alaptételből, hogy Magyarországon leraktuk a szocializmus alapjait, hogy *a szocializmus építése immár saját alapjain halad*. Olyan új *reformtörekvések* indulnak el, amelyek már nem egyszerűen a múlt kritikájából folynak, hanem egy új társadalmi struktúra, politikai erőviszony figyelembevételével vallják a szocialista demokrácia szélesítésének politikai programját.

A fő törekvéseket talán abban lehetne kifejezni, hogy a magyar társadalom politikai berendezkedését már nem egyszerűen a régi „kapitalizmus vagy szocializmus” ellentétpárjára kell építeni, hanem *alkalmassá kell tenni a szocializmus talaján keletkező társadalmi vélemény- és érdekkülönbségek megfogalmazására is*. Ennek az irányvonalnak a kibontakozását segítette az enyhülő nemzetközi légkör és azok a reformtörekvések is, amelyek a Szovjetunióban is elindultak.

AZ AUTONÓM TÁRSADALMI MOZGÁSOK ERŐSÖDÉSE

A reformtörekvések homlokterébe a gazdaságirányítási rendszer került, de a hatvanas évek második felében merül fel a választójog módosítása, az alkotmányreform végrehajtása, az államigazgatás szerepének újraértékelése, az új bírósági és ügyészégi törvény létrehozása, a szakszervezetek érdekképviseleti szerepének

erősödése, új érdekképviselői szervek létrehozásának igénye stb. Ezek az utóbbi igények már közvetlenül a politikai rendszer átalakítását érintették.

A gazdaságirányítás reformjának a politikai rendszer szempontjából az volt a lényege, hogy el kell ismerni a társadalom anyagi javakat előállító tevékenysége során a gazdaság autonóm mozgástörvényeinek érvényesülését is. A tervutasításos rendszer a központi apparátus meghatározó szerepét hangsúlyozta abból az elvből kiindulva, hogy ez az apparátus a társadalom részérdekeivel szemben össznépi érdekeket fejez ki. A részérdekek szerepének növelése, a vállalati érdek elismerése, a piaci és áruviszonyok szerepének erősítése mind-mind a termelés területén a részérdekek ütköztetése útján kíván társadalmi kompromisszumokat teremtve nemzeti érdekeket létrehozni.

A gazdaság autonóm mozgásának növekedése belső ellentmondásokat is okozott. A régi tradíciók alapján a irányító államigazgatási és pártapparátus egy része nehezen mondott le régi szerepköréről, de gyakran a vállalatvezetés sem vette szívesen a megnövekvő döntési lehetőségekkel együtt járó felelősséget. Belső feszültségeket teremtett az addig kialakult, mesterségesen létrehozott árrendszer. A gazdaságirányítási reformot gyakorlatilag a növekvő gazdasági világválság feltételei között kellett végrehajtani. A válsághelyzet miatt gyakran, okkal vagy ok nélkül, az állam gazdaságot irányító apparátusa újra a direkt beavatkozáshoz nyúlt. Az autonómia erősítésének elvi elismerése, és különböző okok miatt ennek az autonómiának a korlátozása jellemezte ezt az időszakot.

De ilyen ellentmondó tendenciák rajzolódnak ki a gazdaságirányítás reformjával kapcsolatban a társadalomban, a politikában is. A gazdaságban az érdekelemek növekedését a társadalom többé-kevésbé elismeri és elvileg követendőnek tartja, de amikor a megtett intézkedések hatására nem kívánt jelenségek is születnek, egyes társadalmi rétegek állami beavatkozásért kiáltanak. Amikor például a piacon levő hiány miatt, vagy egyes vállalatok monopolhelyzete miatt, áremelkedés következik be, maga a társadalom követeli a beavatkozást, az áru-és pénzviszonyok szerepének csökkentését.

A gazdaságirányítási rendszer kapcsán jelentős véleménykülönbségek alakulnak ki a párt szerepével kapcsolatban is. A piaci és áruviszonyok szerepének növelését akarók egy része nemcsak az irányító államigazgatási szervek hatáskörének korlátozásában látja a gazdaság érdekeken alapuló autonóm mozgása növelésének garanciáját, hanem ehhez hasonlóan a párt gazdasággal kapcsolatos döntési lehetőségeit is korlátozni akarja. Ennek az álláspontnak a létalapját ma kétségtelenül az adja, hogy a párt központi szervei jogilag ugyan elválasztódnak az állam, ezen belül különösen az államigazgatás szerveitől, de a valóságban alig választhatók el. Az államigazgatásban kialakuló állásfoglalások, törekvések nemcsak az igazgatási, irányítási jogosítványok útján korlátozhatják kedvezőtlenül a gazdaság autonóm mozgását, hanem a párt döntése útján is, sőt időnként a túlzott államigazgatási beavatkozás alapját éppen az államigazgatási szervek ösztönzésére születő párthatározatok alapozzák meg. Megítélésem szerint mégis máshonnan kell a problémát megközelíteni.

A párt a társadalom politikai mozgásának része, amelyet a politikai berendezkedés módosulásával fokozatosan el kell választani az államigazgatástól, nemcsak jogilag (hiszen ez jórészt ma is megvan), hanem ténylegesen is. A pártnak a politika eszközeivel irányítani kell az államot, nem léphet döntéseivel annak helyébe. Ez ma általánosan elfogadott, a központi párt döntésekben is kifejezésre ju-

tó alapelv, amelynek gyakorlati megvalósítása nemcsak a tradíciók miatt nehéz, de az egypártrendszer létező struktúrája következtében is ellentmondásos.

Ebből azonban az következik, hogy a párt szerepének változtatását nem hatásköri korlátozásban kell keresni – mint az államigazgatás esetében –, hanem társadalmi funkciójának változtatásában. Anélkül, hogy a párt szerepének részleteire most kitérhetnénk, a fenti példákkal jelezni szerettük volna azokat az anomáliákat, amelyek az autonóm mozgások megszületésével párhuzamosan kialakultak. (Erre még a későbbiekben visszatérek.)

A gazdaságon kívül más társadalmi mozgásformákban is autonóm, érdekalapú törekvések jöttek létre. A *lakásgazdálkodás* terén például a csak szociális szempontú állami lakáselosztás mellett fokozatosan szerepet kaptak az áru- és pénzvisszonyok. Ma már a társadalom egyes rétegei, ezek sorában különösen az ifjúság, fokozott állami beavatkozást kíván, mert szerintük a piaci viszonyok az elviselhetőség határain túl váltak a lakáselosztás meghatározóivá. Más oldalról a lakosság körében vita van arról, hogy a magántulajdonú családi házak esetében nem volna-e jobb társadalmi megoldást a polgári jogi szerződés alapján megengedett szabad lakásbérleti felmondás, mert szabadabb forgalmat biztosítana. Az állami beavatkozás szempontjából közismert negatív példa az albérleti díjak korlátozására irányuló beavatkozás teljes kudarca.

De ugyanebből a talajból táplálkoznak az egyetemi autonómiát érintő viták, amelyek a Művelődési Minisztérium szerepét és az egyetem önállóságát akarják más módon megközelíteni. Az autonómiák növelése szempontjából is érdekesek voltak azok a viták, amelyek az új oktatási törvény társadalmi vitája során bontakoztak ki.

Az autonómiaviták részeként merült fel, hogy hogyan értelmezendő az állami szerep az *egészségügyi ellátásban*. Államilag szabályozott körzeti orvosi ellátás vagy szabad orvosválasztás – ezek voltak a végpontjai a vitákban elhangzott véleményeknek. De ugyanilyen társadalmi gyökerűek azok a viták is, amelyek a községi és városi igazgatás állami keretekben tartása vagy a helyi képviselői szervezetek a központi szervezetekhez képest autonóm cselekvése körül alakultak ki (önkormányzati jelleg). Vagy utalhatnánk azokra a vitákra is, hogy hogyan lehet összeegyeztetni a szövetkezetek mint termelőközösségek érdekeit az állami beavatkozással.

Bármelyik példát vagy további példákat elemeznénk, mindegyik világosan mutatja, hogy a magyar társadalomfejlődés egy új kérdésfeltevésig jutott el. Az államhoz viszonyított magántulajdonra felépülő civil társadalom felszámolása azonos-e a „korlátlan” államiság elfogadásával, vagy másképpen fogalmazva, *a termelési eszközök köztulajdona alapján felépülő társadalomnak milyen körben van szüksége az államhoz viszonyított autonómiára?* A szocializmus építésének kezdeti tapasztalatai azt mutatják, hogy az érdekektől orientált egyéni, családi, csoportos cselekvés nélkül ez a társadalom sem képes hatékonyan működni, ez pedig a központi beavatkozás korlátozását, többek között az államhoz viszonyított autonómiával bíró cselekvés elismerését kell jelentse. Ennek mértéke azonban távolról sem alakult ki.

A DEMOKRATIKUS HATALOMGYAKORLÁS GARANCIÁI

A hatvanas évek második felétől tovább folytatódott a demokratikusabb hatalomgyakorlás jogi és szervezeti garanciarendszerének kiépítése is. A *jogilag korlátozott államigazgatás* koncepciója ekkor vált teljessé. A jogszabályok egyre inkább hatásköröket szabályoznak, s nem társadalmi, politikai célokat tűznek az államigazgatás elé. Azt szabályozzák tehát, hogy az államigazgatás milyen körben, milyen feltételek mellett avatkozhat be az egyes állampolgár vagy az állampolgárok csoportjainak ügyébe. És ez garanciális jellegű. Ugyanakkor új ellentmondásokat is szül. Ilyen feltételek között egyre élesebben merül fel az a kérdés, hogy ki, melyik szerv jogosult arra, hogy az államigazgatás elé jogi korlátokat felállító jogszabályokat adjon ki. Ma ezeket a jogszabályokat döntően az államigazgatás központi szervei hozzák meg. Az ellentmondás így hangzik: szabad-e a közhatalmi korlátokat meghatározó jogi normák meghozását arra az államigazgatási szervezetre bízni, amelyik hatalmának korlátozásáról van szó. Ezért fogalmazódik meg az a törekvés, hogy a jogi normák kialakításában meg kell növelni a társadalom és az azt közvetlenül kifejező képviselői szervek szerepét.

A jogilag szabályozott államigazgatási cselekvés másik társadalmi hatása bizonyos *bürokratikus irányok felerősödése*. Az államigazgatás számára a jogi norma végrehajtása társadalmi célok nélküli öncélú programmá válhat, amelyet csak az államigazgatás erőteljes társadalmi kontrolljával lehet ellensúlyozni. Az ilyen ellensúly szerepe ma minimális, amit a képviselői szervek formális szerepköre és az előbb jelzett jogalkotási rendben betöltött kis súlya is mutat.

A garanciarendszerek szélesítése jelenik meg az államigazgatás társadalmi ellenőrzésének növelésére tett lépésekben, többek között az 1970. évi, majd az 1983. évi *választójogi törvényben* is. E törekvések lényege, hogy a választópolgárok választási alternatíváját növelje. A kötött lajstromos választás, majd az egyetlen népfrontjelölt állítása a választásokat a politikai rendszer melletti formális politikai demonstrációkká változtatta. Ez a tartalom azonban lassan kiürül, nem képes valós érdek- és véleménykülönbségek kifejezésére. A jelöltállításnak az állampolgárok gyűléseire való bízása és a több jelölt indulása elvi lehetőségének megnyitása 1970-ben, majd 1985-ben ennek kötelezővé tétele jelzi a választók alternatív döntési lehetőségének szélesítését a választások során.

Ha azonban a választások gyakorlatát nézzük, a valós alternatívák csak kis mértékben növekedtek. A népfront által javasolt két jelöltet a választókerületekben általában módosítás nélkül elfogadják. Ha úgynevezett spontán jelöltek felmerülnek, azt a választást lebonyolító apparátus ellenérzésekkel fogadja. Az így kialakult jelölésnél a jelöltek állásfoglalása, programja között nyilvánosan felismerhető különbség alig van, az alternatív döntés csak személyi kérdésekre szűrorodik. A jelöltek arculatot, törekvésekben kifejeződő különbségeket alig kapnak. Több települést magába foglaló országgyűlési választókerületek esetén a két jelölt gyakran még csak a települések közötti formális presztízs alternatíváját képes nyújtani.

Az állami képviselőletben megjelenített alternatív döntési lehetőség azonban feszítőerőket juttat felszínre. A választások körüli viták ma oda konkludálnak, hogy hogyan lehetne az alternatívítást, a nézet- és érdekkülönbségek kifejezését a képviselői testületek választásában és azok tevékenységében a mai társadalmi tagoltságnak megfelelően továbbfejleszteni.

A hatalomgyakorlás garanciarendszerének fejlesztését jelenti az *Alkotmányjo-*

gi Tanács létrejötte. Célja egyértelműen az, hogy elsődlegesen az államigazgatási szervek által meghozott jogszabályok alkotmányszerűségét elbírálja olyan esetben, amikor erről a társadalomban vita keletkezik. A törvény az állami szerveket – elsősorban a bíróságokat és az ügyészséget – valamint a társadalmi és érdekképviseleti szervek országos vezető szerveit ruházta fel kezdeményezési joggal. A kérdés, ami ezután felmerül, az, hogy a társadalom érdek- és véleménykülönbségei miatt keletkező ilyen ellentmondások megjeleníthetők-e az Alkotmányjogi Tanácsnál. Döntésrendszerünket ismerve alighanem az mondható, hogy általában nem.

A magyar döntésrendszert általában az jellemzi, hogy a bekövetkezett változások eredményeként ma már többé-kevésbé képes *érdek- és véleménykülönbségek beszámítására, de alig képes még ezek nyilvános megfogalmazására, ütköztetésére és nyilvános integrálására*. Az érdekbeszámítás jórészt nem a nyilvánosság előtt folyik – ez persze korlátozza hatékonyságát is –, hanem a színpalak mögött. Az érdek- és véleménykülönbségeket többé-kevésbé ma már kifejező érdekképviseleti szervek általában úgy látják biztosíthatónak érdekérvényesítésüket, hogy be kívánnak épülni – vagy sikerül is beépülniük – a döntést hozó rendszerbe. Ez a beépülés azonban felelősségátvállalást is jelent, vagy legalábbis megakadályozza, hogy a nyilvános politizálás eszközeivel gyakoroljanak hatást a döntésekre. A nyilvánosságra való hivatkozás és politizálás az érdekképviseleti szervek számára annak a veszélyét rejti magában, hogy e szervezetek kikerülhetnek a döntési mechanizmusból, ami a mai feltételek között az egyedüli hatékony érdekérvényesítést garantálja.

Ilyen feltételek között az érdekkifejező szervek nem képesek vállalni, hogy a társadalmi nyilvánosságot követelő Alkotmányjogi Tanácshoz forduljanak, sokkal inkább a pártszervekre, a kormányzatra *gyakorolt* befolyással próbálnak olyan fórumokhoz jutni, amelyek képesek az általuk kívánt eredményt biztosítani. Ez azonban jórészt a színpalak mögött tartja az integrációt, a társadalom nem vagy csak kis mértékben képes részt venni az érdekeket és véleményeket integráló folyamatokban. Ez az oka annak is, hogy az érdekképviseleti szervek gyakran konfliktusba kerülnek az általuk képviseltekkel. A társadalom gyakorlatilag nem is ismeri azokat a politikai rendszerben végbemenő folyamatokat, amelyek végül is ma már valós, ha nem is széles körű integrációt jelentenek a társadalomban.

Ezek a viszonyok azonban gyakorlatilag *megakadályozzák a jogilag, szervezetenként létrehozott garanciák valós működését*. Így van ez nemcsak a választásoknál, a képviseleti szerveknél, az Alkotmányjogi Tanácsnál, de az állampolgárok jogvédelmének számtalan intézményénél is. Ilyen esetben alapvetően nem a garanciális szabályokkal van baj, hanem azzal a társadalmi, politikai, hatalmi környezettel, amely ezeket a garanciákat még alig képes működtetni.

A TÁRSADALOM NYILVÁNOS SZERVEZETEI

A politikai berendezkedés jellegének megítélése szempontjából nagyon fontos az a nyilvános szervezetrendszer, amely a hatalom gyakorlása során az érdekek integrációját megvalósítja.

Ebből a szempontból is jelentős változások következtek be a magyar politikai berendezkedésben még akkor is, ha – ezt az elemzés legelején szeretném hangsú-

lyozni – e téren a változások távolról sem érik el az autonómiaateremtés vagy a szervezeti, jogi garanciák előbb elemzett változásait.

Az ezzel kapcsolatos változások ugyancsak a hatvanas évek második felében alakulnak ki, és szorosan kötődnek a gazdaságirányítási rendszer változásaihoz. A vállalati érdek elismerése és ennek kifejeződéséeként a vállalati önállóság növekedése új módon vetette fel a szakszervezetek szerepét is. A centralizált gazdálkodás, a tervutasítás feltételei között a vállalat végrehajtó feladatokat káptott, és lényegében a szakszervezetek feladatait is abban jelölték meg, hogy segítse – többek között munkaversenyek szervezésével is – a központi gazdasági elképzelések, tervek végrehajtását vagy azok túlteljesítését. Az érdekekre orientált gazdaságirányítás nemcsak vállalati különérdekek létét ismerte el, hanem ezen belül a vállalatnál dolgozó kollektíva egyes csoportjainak külön érdekeit is. Az érdekek harmóniájának megteremtésével kívánta a gazdasági tevékenységben a nemzeti érdekek kialakulását lehetővé tenni. Ez azonban előtérbe állította a *szakszervezetek különérdekeket, dolgozói, munkavállalói érdekeket, saját tagságának érdekeit kifejező szerepét*. Az elmúlt 20 évben a szakszervezetekben és a politikai be rendezkedés más részeiben arról folyik a vita, hogy mit jelent ez az érdekképviselői szerepkör, a szakszervezetek mint a politikai hatalom részesei, össze tudják-e egyeztetni az érdekképviselői szerepet a politikai hatalom támogatásának feladatával; illetőleg a mai magyar társadalomban meddig hasznos és elfogadható a különérdekek nyilvános kifejezése, és ez nem káros-e a közös cselekvés megvalósulása szempontjából. Vita van a szakszervezetek úgynevezett kettős szerepéről, a két szerepkör összeegyeztethetőségének gyakorlati lehetőségeiről.

Az érdekképviselői szerepkör teljesítésének jegyében jöttek létre a hatvanas évek második felében a *termelőszövetkezetek szövetségei* és azok központi szerve, a TOT. Ez már olyan időpont volt, amikor a gazdaságirányítás reformjának jegyében a termelőszövetkezetek önállósága megnövekedett, az állami szerveknek a szövetkezetek gazdálkodásába való beavatkozását korlátozták, ennek jegyében a járásokat mint az állami beavatkozás szerveit jórészt kiiktatták, és a felügyeleti jogosítványokat a megyei tanácsi szervek kapták meg, illetőleg a központi befolyásolás jelentős eszközévé válnak a bankok. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti szövetségek más szövetezeketi szövetségektől eltérően már nem azt a funkciót kapták, hogy az állam helyett társadalmasított alapon központi elképzeléseket érvényesítsenek a szövetkezeteknél, hanem azt, hogy azok érdekeit fejezzék ki, ezeket az érdekeket érvényesítsék. Ezek hatására – ismét nem ellentmondások nélkül – hasonló folyamatok indultak el a SZÖVOSZ-nál, a Kisiparosok és a Kiske reskedők Országos Szervezeténél is.

Az érdekkérfunkciók körül viták alakultak ki az *ifjúsági szövetségben*, a KISZ-ben is. A viták egyik iránya azt a kérdést vetette fel, hogy lehetséges-e az egységes ifjúsági szövetség keretében valós érdekképviselői feladatokat ellátni, vagy rétegszervezeteket kell létrehozni. Az egyetemi ifjúság körében a vita oda terelődött, hogy a KISZ-t kell-e ilyen jogosítványokkal felruházni, vagy erre a célra külön, minden hallgatót felölelő szervezetet kell-e létrehozni. A KISZ-vezetés e vitákra a rétegpolitikai munka erősítésével próbált reagálni. Ennek a vitának a részét képezik a KISZ tömegszervezeti vagy politikai élcsapat jellege körüli nézetkülönbségek is.

Az elmúlt évtizedben az útkeresés számtalan jelét lehet látni a *Hazafias Népf ront mozgalmában* is. A népf ront 1950–51-ig – gyakran kiélezett ellentmondások körülményei között – politikai mozgalmak, pártok együttműködésének fóru-

ma volt. A pártok megszűnésével egy amorfabb nemzeti egység jelképe lett; de gyakorlatilag az 1950-es évek elején megszűnt működni, majd az évtized közepén az MDP-n belüli politikai harcok színterévé vált. 1956 után a munkáspárt a partner szerepét hangsúlyozza, és arra törekszik, hogy a társadalmat érintő alapkérdésekben mint szövetségest kérdezze meg a Hazafias Népfront szerveit. Az 1985. évi népfrontkongresszus előkészítése során a Népfront világosabban törekedett arra, hogy szerepét a létező szervezetek együttműködéseként fogalmazza meg, és így jelenítse meg mindazokat a törekvéseket, amelyek a magyar társadalomban megjelennek. A Hazafias Népfront ma törekszik arra, hogy a társadalomban szervezeti fórumokkal nem rendelkező érdekeket, véleményeket nyilvánosan kifejezzen. Ennek példája, hogy a Hazafias Népfront keretében alakult meg a fogyasztók érdekképviselőt ellátó Fogyasztók Tanácsa.

A nyilvános szervezetrendszer más egységeinél is hasonló törekvések jelentkeznek. Ilyen érdekképviselői szerepkört ellátó szervnek deklarálta magát számos szervezet, így például a *MTESZ* is. Vállalati érdekkifejező feladatokat is ellát ma már a Kereskedelmi Kamara.

Több oldalról felmerült új érdekképviselői szervek létrehozásának igénye is. Általánosan ismertek azok a viták, amelyek a gazdasági munkaközösségek érdekképviselői szervének létrehozása körül alakultak ki. Nézeteltéréseket okozott a városszépítő és környezetvédő egyesületek létrehozása is, hiszen az állami és pártapparátus gyakran ezek létrehozása ellen foglalt állást, mondván, hogy ilyen szerepkört a Hazafias Népfront keretében lehet ellátni, új szervezetekre nincs szükség. Ismert, hogy több évig tartott, amíg a nudisták egyesülete létrejöhett.

A tudományos irodalomban és a sajtóban gyakori, hogy bizonyos érdektörekvéseket látva vagy ilyen ellentmondásokat felfedve kezdeményezik új érdekképviselői szervezet létrehozását. Ma vitatott, hogy a TOT mint szövetkezeti, vállalati érdekképviselőt ellátó szerv alkalmas-e a szövetkezeti tagsági viszonyból eredő érdekkülönbségek kifejezésére. A háztáji gazdaságok ma jelentős árutermelő szerepet töltenek be, különösen a sertésstenyésztésben. Visszatérő konfliktus forrása, hogy képviselőjük nem megoldott, a felvásárló szervezet monopolhelyzetben van, és intézkedéseivel szemben a háztáji gazdaságok csak a termelés leállításával tudnak reagálni. Ez viszont húshiányt, ellátási gondokat, társadalmi feszültségeket okoz. E konfliktusok jobb „kihordása” érdekében felmerül egy érdekképviselői társadalmi szervezet létrehozása is. Ugyancsak több éve folyik a vita a helyi önkormányzatok, a városok és községek érdekképviselői szervének létrehozásáról.

Változásokat vagy a változások igényét tovább lehetne sorolni, de már a felhozott példák is világosan mutatják, hogy *itt még az igények felmerülésénél, az érdekképviselői szerepkör értelmezésénél, de még nem a nyilvános megvalósításánál tartunk.*

A POLITIKAI BERENDEZKEDÉS MAI ARCULATA (Összefoglaló megjegyzések)

A politikai berendezkedésnek ez a képlete ennek következtében ellentmondásoktól terhes. Egyik oldalról jelentős lépések történtek a társadalom érdek- és véleménykülönbségének megjelenítésére. Ilyennek tekintem a társadalomban bizonyos autonóm mozgások felerősödését a központi, addig nagyon merev irányítás-

sal szemben. Az egyénnek az az elismert szabadsága, hogy a világról, a társadalom fejlődéséről maga alakíthatja ki véleményét, ellentétbe kerülhet azzal a korábban a párt vezető szerepéhez tartozóknak tekintett törekvéssel, hogy a társadalom feltételei érdek- és véleményegységét hangsúlyozza és deklarálja a nyilvánosság előtt. A nyilvános szervezeteken kívül sokszínű véleménykülönbség van jelen a társadalomban, de az a létező szervezeti keretekben nem tud megjelenni. A sajtó sem képes ma ezt a sokszínűséget visszatükrözni, illetőleg amennyiben a sajtó elindult a sajtós vélemények közlése irányába, ez a társadalmi ellenőrzöttség és jól működő nyilvánosság hiányában gyakran nem a valós érdekellentmondások és véleménykülönbségek kifejezését hozza, hanem időnként az újságíró társadalmilag alá nem támasztható egyéni véleményét.

A gazdaság autonómiájának növekedése, a piaci és áruviszonyok erősödése többé-kevésbé az érdekkülönbségeket is kifejezi. De ezek *társadalmi törekvéseké nem tudnak változni*, mert a nyilvános szervezetek ezeket nem vagy csak részben képesek követni.

Így például a lakásszerzés és -elosztás nagy társadalmi feszültségei csak *egyedi konfliktusok képében vagy naturalizált formában képesek megjelenni* a társadalom nyilvánossága előtt, de társadalmilag megfogalmazott programok, törekvések nem tudnak kifermődni.

A háztáji parasztgazdaság és a felvásárlás ellentmondásai a maguk természetes formáiban többé-kevésbé megfogalmazódnak, de a feloldás jelenlegi eszközei rombolólag hatnak. Például a sertésfelvásárlási árat a felvásárló határozhatja meg, a termelő a számára kedvezőtlen árszintre csak a termelés csökkentésével vagy abbahagyásával képes ma válaszolni, ami a társadalom érdekeivel ellentétes. Nincsenek meg azok a nyilvános fórumok, amelyek az érdekek egyeztetését meg tudnák oldani.

Mint bizonyítottuk, a hatalomgyakorlás demokratizálása érdekében az elmúlt években számtalan garanciális szervezeti megoldás és jogi szabály született. Ezek a szabályok a gyakorlatban mégis kevésbé érvényesülnek, mert *hiányzik a társadalomból az a nyilvános mozgás, amely ezeket végül is működésbe hozná*. Ezt próbáltuk bizonyítani a választásokra és az Alkotmányjogi Tanácsra vonatkozó fejtegetésekkel is.

Mindez végül is azt jelenti, hogy a társadalom mozgásformáinak másodfrontjain kétségtelen változások álltak be, de a nyilvános szervezetrendszer (a párt, a társadalmi tömegszervezetek, érdekképviseleti szervezetek és egyesületek) az így keletkező ellentmondásokat nem tudja megfelelően nyilvánosan felvenni és a maga eszközeivel feloldani. Magyarországon ma egy széles körű, a nyilvános szervezetrendszeren kívülrekedő, „fehér asztal” melletti (magán-összejöttek, klubok, nyilvános szervezetrendszerrel nem formalizált vitakörök stb.) demokrácia van. Az itt folyó viták, nézet- és érdekkülönbségek nem kerülnek át a párt, a szakszervezet, a KISZ vagy más tömegszervezet fórumaira. Politikai rendszerünk kétarcú. Egyik arca a nyilvánosságon kívüli vitaforumok egyvelege. A másik a nyilvános szervezetrendszer formalizált cselekvése, gyakori üresjárata. A kettő egymás mellett él, anélkül, hogy jelentős hatást gyakorolna egymásra. Ez a magyar politikai rendszer egyik legnagyobb *belső ellentmondása*. Ennek azonban megvan a politikai rendszer arculatára gyakorolt hatása. Három ilyen hatást, jellemző vonást emelnék ki ez alkalommal.

a) A politikai berendezkedés legfeljebb a maga természetes formájában képes az ellentmondásokat kifejezni, csak természetes válaszai vannak ezekre az ellentmon-

dásokra, de *nem képes* az érdektagoltságból adódó tennivalókat társadalmi programmá változtatni, az *érdekellentmondásokat politikailag kezelni és integrálni*.

b) Az integráció hiánya folytán az érdekekre és véleménykülönbségekre tagolt magyar társadalomban *anarchikus tendenciák is vannak*. Ez azt jelenti, hogy a társadalomban számtalan nézet és vélemény van jelen anélkül, hogy ezek közös nevezőket keresnének, integrálódnának.

c) És végül a fenti tendenciák okozzák, hogy a központi döntésektől eltérő vélemények, de a szocializmust igenlő, konstruktív javaslatok is, igen gyakran *ellenzéki köntösben jelennek meg vagy kénytelenek ilyen köntösben megjelenni*. Ennek következtében gyakori, hogy politikailag kezelhetetlenekké válnak, velük szemben adminisztratív eszközöket vetnek be és nem politikai eszközöket.

A prognózis önmagában lehet igaz, de mégis eredménytelen akkor, ha a belőle folyó következtetéseket nem vonjuk le. A következtetések levonása azonban már politikai kérdés, mert az ellentmondások társadalmi kezelésének mikéntjét jelenti.

Az előbb jelzett ellentmondás felszámolására, megszüntetésére nézve közéletünkben *különböző elképzelések élnek*. Kétségtelen, hogy a nyilvános szervezetrendszer formalizált volta, formális cselekvése nem új keletű. Az ellentmondás úgy jött létre, hogy a közélet másodfrontjain nyitás következett be. A mérleg az 1950-es évek első felében egyensúlyban volt, mert a külön érdekek és vélemények kifejezését a politikai hatalom mindenütt tiltotta. A mérleg felborulásának okait egyesek abban látják, hogy ezek a „másodfrontok szaladtak el”, ott következtek be nemkívánatos fejlemények, amelyeket a nyilvános szervezetrendszer, benne a párt nem képes már kezelni, irányítása alá vonni. E felfogás szerint önként adódik a megoldás: meg kell szüntetni a „másodfrontokon” keletkezett „túlzásokat”, a pártnak a régi értelemben kell a kezébe venni a gazdaságot, a kultúrát, az emberek magánéletét, és akkor ismét helyre áll a „rend”. Ez az út azonban nem hozhat megfelelő eredményeket, csak elodázhathatja a feltett kérdésekre a választ, és ezáltal tovább növeli a társadalom közönyét és tovább csökkenti azt a hitet, hogy a szocializmus képes az új kérdésekre konstruktív válaszokat adni.

Vegyük a választási rendszerben bekövetkezett változásokat. A változások okai annak a felismerésében voltak, hogy a választások régi formái kiüresedtek, a társadalom számára valós alternatívákat nem jelentenek. A többpártrendszer megszűnése után az 1950-es évek elején a szocializmus melletti kiállást jelentő politikai demonstráció volt a választások tartalma. A népfront lajstromát elfogadni vagy elutasítani (1950, illetve 1953), illetőleg egyéni kerület esetén az egyetlen népfrontjelöltre szavazni vagy azt elutasítani – ez fokozatosan elveszti reális társadalmi tartalmát. A hatvanas évek közepétől a társadalom számára nem a társadalmi berendezkedés kapitalista vagy szocialista megoldásai jelentik a vitakérdést, hanem a szocializmus megvalósításának mikéntje. A választások során a formális politikai demonstráció ezt már nem tudja kifejezni, a választási alternatívákat más vonalak mentén kell kialakítani. Erre az új választási alternatívára adott választ 1970-ben az állampolgárok jelölési joga, a többes jelöltállítás lehetőségének kinyilvánítása, a megyei tanácsstagok közvetett választása. Ennek továbbfejlesztése 1983-ban a kötelező két jelölt és az országos lista.

Ebben a vonatkozásban a régire való visszaállásnak nincs társadalmi realitása. A szocializmus melletti politikai demonstráció visszaállítása ugyan megszüntetné például a két jelölt által felvetett új ellentmondásokat, mégis járhatatlan, mert a fejlődés által túlhaladott kérdésfeltevésre lehetetlen visszakanyarodni. Vitakozni

legfeljebb azon érdekes, hogy a hozott megoldások, döntések az alternativitás reális esélyeit nyújtják-e. Vagyis, amikor egyesek úgy teszik fel a kérdést, hogy az új választójogi megoldások nem adekvátak az egypártrendszerű politikai berendezkedéssel, és azt sugallják, hogy megszüntetésük feloldja a kétségtelenül meglevő ellentmondásokat, hamis úton járnak. A reform, a megújulás elkerülhetetlen. Vitatkozni azon érdekes, hogy ezt a reformot milyen irányba kell végrehajtani. És ennek nyilvános vitája csak segítheti a célszerű eszközök megtalálását.

A gazdaságirányítási rendszer reformja is hozott társadalmi feszültségeket. De ezek felszámolását úgy elgondolni, hogy meg kell szüntetni a reformot, hibás elképzelés.

Az érdekelemek szerepének növekedése a politikai rendszerben a társadalom ellentmondásainak nyilvános megjelenítését hozza magával. Az ettől való félelem ugyan lehet indokolt, de arra a válaszra nem jogosít fel, hogy az érdekek és vélemények elfojtása megszünteti (legalábbis látszólagosan) az ellentmondásokat.

A politikai berendezkedés belső ellentmondásai felszámolásának másik útja az érdek- és véleménykülönbségek nyilvános „becsatornázása” a létező szocialista szervezetekbe. Ez is „helyrebillenti” az előbb elemzett egyensúlyt, de úgy, hogy a ma még az úgynevezett „másodfrontokon” megfogalmazódó ellentmondásokat az érdekképviselői szervek, a párt, a szakszervezetek, az ifjúsági mozgalom politikájának nyilvános részévé teszi.

Ugyanakkor el kell ismerni, hogy egy ilyen út kialakítása sem problémamentes, sőt bizonyos szempontból látszólag kielezi most már nyilvánosan is a társadalom ellentmondásait. Mai politikai berendezkedésünk gyakran mindent elkövet az egység deklarálása és bizonyítása érdekében, és a különbségek csak diffúz módon tudnak megjelenni. Az előbb vázolt elképzelések vállalni kívánják a különbségek nyilvános megjelenítését.

A demokrácia fejlesztése ellentmondásos folyamat. Egyesek csak addig ismerik el, amíg mozgásszabadságukat nem korlátozza. Mások a szocialista demokrácia fejlesztési irányairól vitatkozva az érdek- és véleménykülönbségek nyilvános megvallásának szabadságát abszolutizálják, *önmagáért való célnak tekintik*. A különbségek megvallása ugyan lehet demokratikus, de nem feltétlenül válik a társadalom hasznára. Az érdek- és véleménykülönbségek nyilvános megjelenítése ugyanis megfelelő koordináció nélkül az anarchia felé tolhatja az emberek együttélését. Mint azt az előbbieken jeleztük, ilyen tendenciák Magyarországon is érezhetőek. Ezért az érdek- és véleménykülönbségek nyilvános megjelenítésével párhuzamosan a politikai rendszert alkalmassá kell tenni azok egyeztetésére is. *Ez indokolja a politikai berendezkedés átalakítását*, ha úgy tetszik, reformfolyamatainak továbbfejlesztését.

Az érdek- és véleménykülönbségek nyilvános megjelenítésének igénye veti fel közeletünkben, gyakran végiggondolatlanul, az egypártrendszer vagy többpártrendszer kérdését. Különösen a többpártrendszer társadalmi hatásait nem ismerő egyes értelmiségi ifjúsági rétegekben abszolutizálódik egy olyan vélemény, hogy demokratikus társadalmi együttélést csak a többpártrendszer képes biztosítani. Egy ilyen felfogásban a többpártrendszer létrehozása önmagáért való, minden belső és külső feltételtől elvonatkoztatott céllá válik.

Más oldalról viszont egyesek a múlt tapasztalataira (ezek sorában különösen 1956-ra) hivatkozva ab ovo azt állítják, hogy a többpártrendszer felvetése a szocializmussal szembeni politikai erők támogatását jelenti, vagy a hidegháború fel-

tételei között a kapitalista társadalmi értékek újrafogalmazását hozza, és ezért elutasítandó.

Ez a vita ebben a formájában *skolasztikus, minden valós társadalmi feltételtől elvonatkoztatott, csak elvont értékekben gondolkodó vita*. A társadalmi különbségeket ugyanis egymást kizáró pártokká nem az érdek- és véleménykülönbségek nyilvános megjelenítése divergálja, hanem éppen ezek nyilvános megjelenítésének hiánya és főleg azok integrálatlansága.

Az eddigi fejtegetésekkel azt próbáltuk bizonyítani, hogy politikai berendezésünket tovább kell fejleszteni, hogy ne csak amorf formában számítson be véleményeket és érdekeket, hanem alkalmas legyen nyilvános szervezeteiben is azok kifejezésére, ütköztetésére és főleg azok nyilvános integrálására. A társadalom nyilvános szervezetrendszerének ilyen irányú tudatos és végiggondolt fejlesztése az érdekek képviselőite útján szereposztást valósít meg e szervezetek között. A különböző szervezeteknek egyrészt különböző nézetek, vélemények hordozóivá, de egyben ezek integrálójává is kell válniuk. Arra a kérdésre, hogy egy ilyen érdekeket hordozó szervezetrendszer vagy szervezet mikor válik párttá és milyen jegyek esetében még nem az, sem a tudomány, sem a politikai gyakorlat eddig nem adott gyakorlatilag is használható választ. A társadalomtudományokban megfogalmazódó olyan válasz, hogy a párt össztársadalmi méretekben közelít társadalmi jelenségekhez és a társadalom globalitásához képest ad programot, míg az érdekképviselői szervek szektorális érdekeket képviselnek, ugyan nagyon tetszetős, de a társadalom gyakorlati politikai mozgásánál alig használható. A kettő között ugyanis nincs élesen meghúzható határ. Ha a TOT agrárérdekeket kifejező szervezetként részesévé akar válni a társadalmi integrációnak és nemcsak negációt fejez ki, akkor a természetes érdekkifejezéstől a társadalom politikai mozgása felé mozdul. Melyik az a pillanat, amikor egy agrárérdekeket kifejező mozgalom agrárpolitikai tényvé vagy egyenesen agrárpárttá válik? A nyugati politológia vitatkozhat azon, hogy a zöldek mozgalma az NSZK-ban miért politikai párt vagy miért nem az, és a környezetvédők más országokban miért nem válnak politikai párttá, de ez a vita legfeljebb magyarázni próbálja a társadalmi tényeket, de aligha képes azokat meg nem történné tenni.

A magyar politikai berendezkedés fejlődésének történelmileg volt egy olyan fázisa, amikor a társadalom belső feszültségei és a nemzetközi ellentmondások növekedése az egypártrendszerre való áttérést idézték elő, azaz a legalitásból kiszorult minden olyan politikai mozgalom, amely nem fogadta el a szocialista átalakulás akkor létező modelljét. Vagy úgy is fogalmazhatunk, hogy a fejlődés egy szakaszán ilyen felismerésre jutottak a hatalom birtokában levő politikai erők. A történelmi igazságszolgáltatáson túl – ami persze más szempontból lehet nagyon lényeges – a két megfogalmazás között nincs alapvető különbség, a tény ugyanis tény marad, akár rosszul felmért politikai felismerésre, akár objektív tényre vezetjük vissza a döntést.

A társadalom fejlődése során azonban elkövetkezik egy olyan időpont, amikor a *régi társadalmi ellentétek* minimalizálódnak, *elvesztik jelentőségüket*, olyan új feltételek és ellentmondások keletkeznek, amelyeket a legalitásból való kiszorítással nem lehet kezelni és ennek alapján nem lehet megoldani. És a társadalom fejlődésének ez a pillanata igényelni fogja az új talajon keletkező ellentmondások nyilvános kezelését, mert egyébként a társadalom képtelen lesz belső ellentmondásait krízisek nélkül feloldani.

De történelmietlenül nül ehhez a kérdéshez és hibázik az is, aki az új ellent-

mondások láttán a régi társadalmi struktúrán alapuló társadalmi megoldásokat kívánja vissza. A közös a régi pártokat és a mai politikai berendezkedés fejlesztési irányait tekintve csak az, hogy ez is, az is az érdek- és véleménykülönbségek kifejezési módjait kereste. De egy másik társadalmi, politikai struktúra más megoldásokat követel, egymás megoldásait nem lehet lemásolni.

A történelem megismételhetetlen. Egy adott történelmi pillanathoz nem lehet visszatérni, még akkor sem, ha az akkor hozott döntést megalapozatlannak tartjuk. Ugyanakkor, ha igaz az, hogy egy társadalom politikai berendezkedését tekintve is szervesen fejlődik, akkor a mai kérdésfeltevés alapján kell a ma kérdéseit megválaszolni.

Ezért tartom értelmetlennek a többpártrendszer elvont eszményének politikai programmá alakítását. Ha a társadalom nyilvános szervezeteit az érdek- és véleménykülönbségek nyilvános kifejezésére alkalmassá tesszük, úgy a társadalom érdekluralitása nyilvánosan megjelenik. De a vélemény- és érdekkülönbségek nyilvános jelenléte nem feltétlenül jelent pártpluralitást, bár kétségtelen, hogy azzá is válhat. Ezt a kérdést azonban a társadalom szerves fejlődése részének tartom, amelyet a társadalom valós politikai mozgása fog alakítani és nem egyszerűen a politikai rendszerre vonatkozó eszmények.

Végül visszatérek az integráció szükségességére. Világos ugyanis, hogy a mai magyar politikai berendezkedésben, de még inkább a jövőben az érdek- és véleménykülönbségek szerepe megnő. A mai ellentmondást az okozza, hogy ezek egyeztetése hiányos, vagy legalábbis nem eléggé nyilvános. Fejlesztendőnek tartom az érdek- és véleménykülönbségek nyilvános kifejezését, ha a politikai rendszert alkalmassá tesszük azok integrálására is. Integráció nélkül azonban a különbségek erősítése anarchiába sodorhatja a magyar társadalmat. A fő problémává tehát ennek az integrációs folyamatnak a biztosítása válik. Nagyon nehéz elvontan ennek a mára nézve szükséges következtetéseit felvázolni. Az eddigi tapasztalatok alapján azonban néhány gondolatot már ma is meg lehet fogalmazni.

Először is azt lehetne leszögezni, hogy az *integrációra az egész politikai rendszert kell alkalmassá tenni*. Ez azt jelenti, hogy a véleménykülönbségeket kifejező szervek maguk is váljanak részeseivé az egyeztetésnek. A kompromisszumokat ne egyszerűen a párt mondja ki a békebíró szerepkörében. Ma ez az integráció döntően a párt által meghozott döntésekben jut kifejezésre, *minden érdekképviseleti szerv a párt befolyásolása felé törekszik, egymás közötti egyeztetésre alig kerül sor*. Az érdekkifejező szervek egymás közötti egyeztetésének talán egyetlen látható fóruma nálunk a szakszervezetek és a kormány időszakonkénti tárgyalásai. Azonban ennek tartalmáról a közvélemény még nagyon keveset tud.

Az integrációs folyamat szükséges decentralizációja új helyzet elé állítja a párt szerveit.

A decentralizáció nem mehet végbe egyszerűen a pártszervek „hatásköri” korlátozásával, azaz nem lehet megállapítani még elvileg sem, hogy mely ügyeket kell a párt politikai fórumai elé vinni. Az olyan próbálkozás, amely a nagy elvi, strukturális, stratégiai kérdések eldöntésére akarja korlátozni a párt szerveinek szerepét, azért sem hozhat eredményt, mert a párt olyan politikai fórum, amelynek „hatásköre” elvileg „korlátlan”, abban az értelemben, hogy minden olyan ügy, amely társadalmi, politikai feszültségeket okoz, ahol társadalmi osztályok és rétegek érdekei ütköznek, a párt fóruma elé is tartozik. Ilyen feszültségeket nemcsak a „nagy” ügyek, hanem olykor aprónak tűnő ellentmondások is okozhatnak. Vagyis a pártnak magának kell eldöntenie azoknak az ügyeknek a körét, amely-

ben állást kíván foglalni, azt kívülről jött hatásköri szabályokkal nem lehet korlátozni.

Néhány oldallal előbb már jeleztük, hogy a hatásköri korlátozás gondolata elsősorban a gazdasági jellegű döntéseknél merül fel, döntően azért, mert a párt és az állam szerveit a politikai rendszer eddigi struktúrájában alig lehetett elválasztani. Logikusnak látszott az a következtetés, hogy a gazdaság autonóm mozgásának erősítése érdekében nemcsak az állam hatáskörben is kifejezhető szerepét kell módosítani, hanem a párt döntést hozó szerveit is, hiszen ez biztosíthatja a gazdaság belső törvényszerűségeinek fokozottabb érvényesülését. Ez a következtetés azonban azért hamis, mert az állam a közhatalmi beavatkozás eszköze, míg a párt a társadalom érdek- és véleménykülönbségeire épülő politikai mozgásának része. Szerepét nem jogi, hatásköri szabályokkal lehet körbeírni – mint az államét –, hanem a társadalom politikai mozgásának törvényszerűségeivel. Azaz az egypártrendszer feltételei között is a társadalom demokratikus együttélésének garanciája nem a pártszervek döntési lehetőségeinek korlátozásában, hanem a társadalom szabad érdek- és véleménykülönbségeinek kifejeződésében, ütközésében és integrálásában van.

A párton belül azonban mindenkor politikai mérlegelés kérdése, hogy mely ügyeket ítél olyanoknak, amelyekben állásfoglalást kíván tenni, ahol politikailag szükségesnek tartja, hogy a különböző, egymásnak ellentmondó érdekek közt „igazságot tegyen”, más oldalról melyek azok az ügyek, társadalmi ellentmondások, amelyeknek ütközését szabadon hagyja. Ehhez azonban széles körű belső pártdemokráciára van szükség, hiszen azok megítélése jelentős politikai kérdéssé válik.

A párt felépítésének és működésének belső demokratizmusa így válik a szocialista demokrácia problémájává. Ma sokan vallják, hogy a pártdemokrácia fejlesztése vagy annak megvalósulása képes lenne a szocialista demokrácia fejlesztésének alapkérdéseit eldönteni. És ez valóban igaz is. A kérdés azonban úgy merül fel, hogy a társadalom nyilvánosságát csak többé-kevésbé biztosító politikai berendezkedés feltételei között létezhet-e elszigetelten pártdemokrácia. Véleményem szerint nem. A párt belső demokráciájának fejlesztését össze kell kötni a társadalom érdek- és véleménykülönbségei kifejezésének és azok integrációjának problémájával. Ehhez a társadalom életében más szerepet, változó funkciót betöltő pártra van szükség. Vezető szerepének központi kérdése nem egyszerűen a döntérendszerben való pozícióinak erősítése, hanem a társadalom politikai folyamataiban meghatározó szerepének politikai eszközökkel való biztosítása.

Ez az út vezet el az állami és társadalmi szervek másfajta önállóságának kialakításáig. Ilyen körülmények között nem lehet a társadalmi és az állami szerveket, azok apparátusait a párt szervei részéről naponként és minden kérdésben irányítani. Az integrációnak az érdekképviselői szervek irányában való decentralizációja egyaránt másfajta működést feltételez nemcsak a párt szerveitől, a párt tagságától, de a társadalmi szervektől is.

Egy ilyen munkamegosztás esetén az integrációs folyamatban *jelentős felelőség terheli az államot*. A társadalom életének jelentős kérdései dőlnek el az állam tevékenysége útján. A demokrácia növelése, az integráció decentralizálása ebben az esetben azt jelenti, hogy az érdekképviselői szervek közvetlen befolyást, érdekvérvényesítő szerepet kapnak az állami szervek tevékenységében is. Ez a kormány, de a minisztériumok helyzetét is alapvetően változtatja meg, mert

a döntések politikai befolyásolása nem egyszerűsödik le a párt állásfoglalásai által, azaz az integrációban az állam szerepe is módosul.

Az államapparátus társadalmi ellenőrzöttségének és befolyásoltságának jelentős fórumaivá válhatnak az *államszervezetbe beépülő képviselői szervek is*. Ehhez azonban az szükséges, hogy az országgyűlést és a tanácsokat alkalmassá kell tenni a társadalmi érdek- és véleménykülönbségek kifejezésére. Ezek a különbségek részben lakóterületi alapon, részben a társadalom más keresztmetszetében jelennek meg. Azok az intézkedések, amelyek a választójog tekintetében bekövetkeztek, az első lépéseket jelentik ebbe az irányba.

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében az elmúlt években kutatások folytak a magyar politikai berendezkedés fejlődési és fejlesztési irányairól. A jelen tanulmány részben ezeknek a kutatásoknak egy szerző tollából való összegzését jelenti, részben hipotetikus kiinduló gondolatokat jelenthet a politikai rendszer továbbiakban is szükséges kutatásához.

MEGJELENT

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

A POLITIKAI INTÉZMÉNYEK FEJLESZTÉSI IRÁNYAI

TANULMÁNYKÖTET

(Szerkesztette: Schmidt Péter)

171 oldal, 43,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

SZABÓ MÁTÉ

Adalékok a politikai intézmények elméletéhez

Jóllehet folytak és folynak hazánkban színvonalas elméleti kutatások a politikai intézmények egyes típusaival, az államszervekkel¹, az érdekképviselési és párt-szervekkel² kapcsolatosan, de néhány elszórt megjegyzést leszámítva³, a politikai intézmények általános elmélete, mint önálló téma, mint kategoriális szempont még nem nyert polgárjogot a hazai politikatudományban. A vizsgálódások egyrészt a hagyományos jogi-történeti intézményfogalom keretei között mozogtak, illetve a szociológiai ihletésű megközelítések elsősorban a „politikai rendszer” és a „politikai szervezet” kategóriáit vették át az általános és a politikai szociológiai irodalomból. A politikai rendszer és a politikai szervezet elmélete azonban nem alakítható ki az intézményfogalom⁴ és a politikai intézmények elmélete nélkül.

A hazai kutatások e hiátusának felszámolása érdekében szükségesnek látszik a tudományterület nemzetközi eredményeinek számbavétele. Így, bár szükségképpen vázlatosan és elnagyoltan, megpróbálom bizonyos közös tematikus szempontok alapján áttekinteni az NSZK-ban elterjedt általános intézményelméleti irányzatokat⁵, majd röviden utalok a hazai recepció perspektíváira.

Milyen szempontok alapján csoportosítjuk a nyugatnémet intézményelméleteket? Melyek általában a fő témák és csomópontok az intézményelméletben?

1. *A genetikus probléma*; az intézmények keletkezésének tana, illetve ezzel összefüggésben az intézmény fogalma, jellemzői, funkciói.

2. *Az intézmények szükségszerűen bekövetkező változásának és fejlődésének* determinánsai és mechanizmusai; az intézmények strukturájának átépülésében, átalakulásában megfigyelhető általános szabályszerűségek.

3. *A modern intézményeknek*, jelesen korunk intézményrendszerének sajátosságai és fejlődési perspektívái.

4. *A politikai intézményekre* vonatkozó nézetek.

5. A tárgyalt intézményelméleti irányzat elsődleges *hozzájárulása* a politikai intézmények elméletéhez. *Összehasonlítása* más koncepciókkal az *azonosságok* és a *különbségek* szempontjából.

E szempontok, illetve csoportosítás alapján tárgyalom a nyugatnémet politikatudományban és különösen az intézményelméletben ma karakterisztikusan elkülöníthető három fő irányzatot: az antropológiai; a funkcionális rendszerelméleti; és a kritikai elmélethez kapcsolódó tendenciákat.

AZ ANTROPOLÓGIAI ELMÉLET

Ma az NSZK-ban a politológián belül elsődlegesen az „emberi természet” készen talált antropológiai és biológiai adottságaiból és jellemzőiből levezetett társadalomelméleteket, s leginkább *Arnold Gehlen* (1904-1976) és tanítványai munkásságát tekintik „politikai antropológiának”. Mint az egyes kérdések tárgyalásánál látni fogjuk, részben szétfeszítve az antropológiai megközelítés és a gehleni teória határait, *Helmut Schelsky* (1912-1984) fejlesztette tovább Gehlen intézményelméletét.

1. Az intézmények keletkezésének alapját és okát, amely nála egyben az intézmények legalapvetőbb funkcióit is definiálja, Gehlen az ember sajátos biológiai-antropológiai „természetéből” vezeti le.⁶ Az ember, eltérően az állatoktól, „nyitott a világra” (weltoffen), azaz ösztönei nem kondicionálják olyan teljességgel, mint más élőlényeket, hanem a külvilág folytonosan alakuló és változó eseményeivel és körülményeivel kapcsolatos önálló döntésekre, állásfoglalásokra kényszerítik. Ez az állandó cselkekvéskényszer azonban elviselhetetlen volna az embert a döntéstől „tehermentesítő” (Entlastung) intézmények nélkül. Az intézmények „átveszik” a döntést, amikor szabályozzák és kötelezően előírják bizonyos helyzetekben az emberek magatartását. A szabadság „elidegenítése” – Gehlen nem használja ezt a kategóriát, de egyetértően utal Hegel intézményelméletére – így szükségszerű az intézményekben, az „objektívációkban”, amelyek így az egyén biztonságát alapozzák meg a magatartás és a belső élet stabilizálása révén.

Schelsky, a tanítvány, joggal utalt Gehlen levezetésének idő- és történelemnélküli általánosságára, amely „az” ember absztrakcióján belül összemossa a naturális és a kulturális-szociális meghatározottságokat.⁷ Schelsky a szükségletek elmélete alapján fejti ki intézménytanát. Az intézmények a szükségletek csoportos kielégítésére alakulnak ki. Ám a szükségletek között különbséget tesz – B. Malinowski nyomán – a primer biológiai szükségletek és az azok kielégítésére létrejött intézmények, valamint az ezen intézményesített szükségletek alapján kialakuló másodlagos, kulturális szükségletek között, amelyek ismét újabb intézményeket hoznak létre. A biologizmusmal szembeni polémia mellett Schelskynél erőteljesen hangsúlyt kap a szubjektív és az objektív, az egyén és a közösség kölcsönhatása az intézményekben, míg Gehlen – Hegel módjára – az egyént az objektívációknak rendeli alá.

2. Gehlen, aki a intézmények elsődleges funkciójának a magatartás stabilizálását tekinti, nem dolgozza ki részletesebben az intézmények változásának és fejlődésének tanát. Beszél ugyan arról a lassú és fokozatos változásról, amelyeket az intézmények funkcionálásával összeegyeztethetőnek tekint, ám fő témája az intézmények gyors, katasztrófális, forradalmi összeomlása, amely szerinte „vákuumot” eredményez az emberi magatartás szabályozásában. Az ember ebben az állapotban ismét visszaesik a természeti bizonytalanság állapotába, magatartásának „improvizálására” kényszerül, „reprimítíválódik”. Az intézmények változásának tana így a stabilitás és a változás, a katasztrófa állapotának dichotomikus szembeállítását jelenti Gehlennél. Az intézménynélküliség nála a pásztor halálával elszedelő juhnyáj képét nyújtja – az őskáosz visszatérését.

Schelsky igyekszik kiküszöbölni a gehleni teória statikusságát: számára az intézmények stabilitásának elmélete éppen változásaik megmagyarázását jelenti. Ebben a primer és a szekunder szükségletek, valamint az azokat kielégítő elsődleges és másodlagos intézmények keletkezéséről szóló tana a vezérfonál. „A tár-

sadalmi változás abban áll intézményelméleti szempontból, hogy a mindenkori magasabb fokú szükségletek . . . új szükségleteket produkálnak, amelyek intézményes kielégítést igényelnek, s ezzel mindig újabb intézményeket, valamint új szükségleteket hoznak létre.” Ez a „formalizált haladásgondolat”, amely a „szükséglet önmagát termelő körforgásán” alapul, a kultúra fejlődésében az instabilitást a kultúrfejlődés történeti visszavételének tekinti. Így az emberi természet és az intézmények gehleni viszonyának képe dinamizálódik, de a változás mint haladás értelmezése mellett fennmarad a gehleni stabilitásigény.

3. Gehlen, aki antropológiai elméletét az ember és a kultúra korai formáinak vizsgálatából vezeti le, a modern társadalmakat az intézményeket alapjaiban megrendítő, az embert „dekulturáló” képződményeknek tekinti. A forradalmak és a világháborúk kora a Káoszt, a Természet uralmát hozza vissza – ezért a jelző a „vissza a kultúrához!” kell legyen. Az intézmények modern válsága mélyről fakad: a modern ember reflexív akaratképzése, a határokat nem ismerő diszkuszió és az ennek alapján – Gehlen szerint illuzórikusan – magát az intézményektől, objektivációktól teljesen szabadnak tekintő szubjektivitás felbomlasztják az intézmények tekintélyének alapját, szakrális és eszmei tartalmukat. Így a „csupasz” társadalmi funkció marad meg, amelyet a magát „hiún” önmagára alapozó modern autonóm szubjektivitás korlátlanul újrendezhetőnek tekint – s ezzel felbomlaszt. Nem nehéz ezen a ponton felismerni Gehlennél a konzervatív civilizációkritika német hagyományait.

Schelsky a modern intézmények megítélésében „kopernikuszi fordulatot” hajt végre Gehlenhez képest. Ennek alapja, hogy az intézményekben a szubjektivitás és az objektivitás kölcsönhatását látja megvalósulni és nem billenti fel az egyensúlyt az intézmények és objektivációk javára. Egyetértően állapítja meg, hogy a modern korban a korábbi vallásos és kvázi-vallásos magatartással szemben a kritikai önreflexió és öntudat lépnek előtérbe. Az öntudat kritikai változása a társadalmi intézményekhez való viszonyt is átformálja – ma a stabil intézmények elengedhetetlen feltétele a kritikus társadalmi ellenőrzés. A régi intézmények és a hozzájuk kapcsolódó szubjektivitás-formák restaurálására tett minden kísérlet eleve kudarcra van ítélve. Schelsky bírálja és elutasítja a romantikus-restaurációs próbálkozást és a pesszimista civilizációkritika gehleni koncepcióját. Ám ugyanígy elveti Jürgen Habermasnak az uralommentes kommunikációról alkotott elméletét, amely szerinte az intézményeket a forradalom gehleni reprimítíváló értelmében oldja fel az uralommentes diskurzus koncepciójában.

4. Gehlen a modern intézmények elfajulásai között szólt az államéről is, amely elveszíti szakrális-eszmei legitimációs alapjait és pusztja jóléti, illetve erőszakintézménnyé változik. Ennek ellensúlyozására utalt a szakrális rítusok modern funkcionális megfelelőinek kiépítése, amelyek visszaadhatnák az állam elveszett tekintélyét – ám ezt maga is eléggé kilátástalannak tartotta.⁸

Schelsky államelmélete a technokrácia-tézis⁹ egyik klasszikus megfogalmazása: az állam ma már nem transzcendens, de nem is demokratikus értékek-ideológiák, hanem az értékneutrális teljesítmény alapján legitimálódik. Más „gépezetekhez” hasonlóan a „funkcionális” technikai elve uralja, és nem a normatív akaratképzése. A technokrata állammal szemben a klasszikus demokráciafogalom egyre inkább illúzióvá válik – olyan tételek ezek, amelyek révén Schelsky ismét Habermasszal, a technokrácia kritikusával kerül szembe.¹⁰

5. Gehlen és Schelsky fő témája az intézmények keletkezése és stabilitása, tanak e téren hatnak ma is. Gehlen és Schelsky intézményelméletének magva a

kritika a szubjektumnak a felvilágosodás (Gehlen) és a demokratizálódás (Schelsky) folyamataiban kialakuló „túltengése” felett és a társadalmi változásban a stabilitás keresése. Ám a konzervativizmus sokarcú, s kettejük konzervativizmusa ugyancsak eltérő irányzatokhoz sorolható a konzervativizmuson belül. Gehlen romantikus-restauratív felhangú kultúrpeszsimista elmélete a „klasszikus”, a modernizációt bíráló régi típusú konzervativizmus tradícióihoz kötődik. Schelsky a modernizációt messzemenően igenli, és távol áll tőle a múlt visszasírása: az újfajta, „dinamikus”, „technokrata” konzervatív típusának megtestesítője.¹¹

A konzervatív antropológia elsősorban a kritikai elmélettel konfrontálódott a vitákban. A Gehlen/Schelsky-féle teóriában nincs helye a szubjektum olyan radikális autonómiájának a tevékenységétől „elidegenült” képződményekkel szemben, amelyet a kritikai elmélet feltételez. Az antropológusoktól távol áll az összes világi és vallási mítoszokat a tudatos reflexió révén felszámoló felvilágosodás koncepciója, amelyet a frankfurti iskola képvisel. A vita kezdetben Gehlen és Adorno, majd később Schelsky és Habermas között zajlott. Ugyanakkor Habermas Gehlen elméletéből átvett bizonyos elemeket, így például az intézményes cselekvés önálló logikájának tanát.¹²

A funkcionista rendszerelmélettel szembeni polémia szintén a szubjektum értelmezésének kérdése körül folyik. Schelsky a társadalmat nem tekinti társadalmi rendszernek.¹³ Az intézmény fogalmát azért preferálja a rendszerével szemben, mert absztrakciós foka alacsonyabb, s ezért alkalmasabb a szociológiai vizsgálódásra. A rendszerelméletben szerinte elvész az individuális szubjektivitás és a szociális objektivitás feszültségekkel teli viszonya. A konzervatív antropológia egyik érve a funkcionalistákkal szemben megegyezik a kritikai elméletével: egyaránt kifogásolják az individuum mint szubjektum eltüntetését a társadalomelméletből. Ám az individualitás tartalmának értelmezése gyökeresen elválasztja egymástól a kritikai elméletet és a konzervatív antropológiát. Míg egyaránt „helyi értéket” biztosítanak az egyénnek a társadalomelméletben, de ennek az „értéknek” a nagysága és a minősége eltérő.

A FUNKCIONÁLIS RENDSZERELMÉLET

Alaptétele: a társadalom egymástól relatíve elkülönülő, sajátos funkciókkal rendelkező alrendszerekből épül fel. Ez az irányzat szintén igen összetett, sokarcú és erőteljes a különbség az angolszász *Talcott Parsons* (1902-1979) és a nyugatnémet *Niklas Luhmann* (1927-) iskolái között.

1. Parsons a cselekvéseméleti megközelítéstől indul, amely a szubjektum különféle cselekvési alternatíváit és magatartásának tényezőit állítja a középpontba. Elméletének ebben a stádiumában az utilitarizmus tézisének bírálata jelentős témánk szempontjából, amelyben kétségbe vonja a társadalmi magatartásnak tisztán az egyéni érdekek racionalitása szerinti alakíthatóságát, s erre alapozza a normatív magatartásszabályozás szükségességét.¹⁴ A normatív magatartásszabályozók közé tartoznak a különféle normatív, értéktartalmakat hódózó szerepelvárások. Parsons az intézményeket a társadalmi szerepek komplex együtteseként írja le.¹⁵ Szerep és intézmény funkciója nála egyaránt a társadalmi magatartás szociokulturális szabályozása, az integráció. A szerep elsajátítása az egyén szocializációja során megy végbe (interiorizáció); a közösség, illetve az osztálytársadalom szint-

jén pedig az intézményesedés (institucionalizáció) jelenti az intézmények, e kollektív magatartásszabályozók kiépítését és elfogadását.

Parsons rendszerelméletének kialakulása során differenciálódik az intézményekről alkotott képe. Az intézményeket is alrendszerként, intézményrendszerekként értelmezi, amelyek sajátos funkciókat látnak el a társadalmi egész számára. Az intézményrendszereknek két típusa különíthető el nála: maguk a társadalmi alrendszerek (gazdaság, politika, kultúra stb.), illetve az ezek közötti kapcsolatokat biztosító közvetítők, médiumok (hatalom, pénz stb.) rendszerei.¹⁶ Parsonsnál a normatív magatartásszabályozás problémájának központi jelentősége egy „parttalan” intézményelmélet kialakulásához vezet: tulajdonképpen Parsons egész társadalomelmélete intézményelméletként értelmezhető.¹⁷

Luhmann intézményfelfogása érintkezik ugyan Parsonséval, de kizorul belőle az értékorientáció, a normativitás.¹⁸ Ő a konszenzus problémáját állítja intézményelméletének középpontjába.¹⁹ Az intézmények funkciója nála az, hogy az adott szituációban aktuálisan létrehozható megegyezés lehetőségét és érvényét térben és időben kiterjesszék, azaz a „konszenzus generalizálása”, annak „túlértékelése” révén. Mit jelent ez? Ahelyett, hogy a szubjektumok egymás között a szervezeti és tartalmi kérdésekben részleteiben megegyeznének, az intézmények struktúrája előírja e megegyezés kereteit és tartalmát. Aki ezt az intézményekben foglalt konszenzus-kódot elfogadja, az mintegy „megspórolja” magának és társainak a konszenzus létrehozásával járó nehézségeket.²⁰ Ez a „tehermentesítés” (Entlastung) gondolat strukturális hasonlóságot mutat Gehlen antropológiai kiindulópontjával.²¹ A magatartásszabályozás így Luhmannnál is központi jelentőségű, de nem normatív, értékekre vonatkozó problémaként merül fel, mint Parsonsnál, hanem az éppen Parsons által meghaladni kívánt utilitarista formális racionalitás érdekelvéhez kapcsolódik.

2. Parsons és Luhmann számára az intézmények sosem olyan viszonylag statikus és stabil létezők, mint a konzervatív antropológiában. Eleve dinamizált intézményfogalommal dolgoznak. Ezt az „intézményesedés” (institucionalizáció) kategóriája fejezi ki, amely a társadalmi intézmények folytonos változására, fejlődésére utal. Összképében Parsons és Luhmann intézményfejlődésének tana ugyanarra a kategóriahármasra épül: a *modernizáció*²²; a modern társadalom funkcionálisan elkülönülő intézményrendszereinek kialakulása (*differenciáció*) és a relatíve elkülönült rendszerek sajátos hozzájárulása a társadalmi egész és egymás funkcionálásához a generalizált közvetítők révén (*interpenetráció*)²³.

A funkcionalista rendszerelméletekben az intézményrendszerek változásának folyamata kétirányú. Egyrészt a sajátosságok, a specifikus társadalmi funkciók, cselekvések, megoldások, minták, szerepek, közvetítők elkülönülése egymástól és koncentrációjuk egy relatíve önálló, összefüggő kontextussal és minőségekkel rendelkező társadalmi alrendszerben. Másrészt ezeknek a kialakuló alrendszereknek az összekapcsolódása, „kölsönös áthatás”, interpenetrációja, amely lehetővé teszi az Egész funkcionálását. Az intézményrendszerek változásának folyamata így fejlődés, evolúció, amely a differenciáció és az interpenetráció egymással összefüggő és egymást kiegészítő folyamatain alapulva egyre komplexebb és differenciáltabb társadalmi struktúra kialakítását eredményezi.²⁴

3. A modern intézmények struktúrájának és perspektíváinak kérdése a funkcionalista rendszerelméletben elválaszthatatlan az intézmények változásának és fejlődésének, a modernizációnak a tanától. A funkcionalista rendszerelmélet olyan általános társadalmi fejlődéselméletet fejt ki, amelynek középpontjában a

modern társadalom differenciált és interpenetrációk révén összekapcsolt intézménystruktúrájának kialakulása áll. Parsons és Luhmann egész elmélete par excellence a „modernség” elmélete, s így intézményelméletük is elsősorban a modern intézménystruktúra leírását és magyarázatát szolgálja.²⁵

Jürgen Habermas szerint a modern intézmények funkcionalista elméletének perspektíváját eleve behatárolja az evolucionista szemlélet. Ha a világtörténelem fejlődését a modern intézmények kialakulásának szempontjából tekintem át, s azoknak funkcionális magasabbrendűséget tulajdonítok a differenciáció és interpenetráció komplexitásának növekedése miatt, akkor evolúciós kritériumaim meghatározása révén eleve definiálhatom az elemzés eredményét: a fejlődés értelme az egyre komplexebb funkcionális egységek kialakulása, s ami ilyen szempontból magasabbrendű, az értékesebb is. Az evolúció során átmeneti, eltűnő elmentmondásként definiálódnak a szociális-politikai problémák – az egyre komplexebb Rendszer kialakulása oldja meg és fel őket a Egészben.²⁶

A funkcionalista rendszerelméletnek a modernizációval szemben gyakran kritikátlaná váló optimizmusa bírálókat váltott ki. A normativizmus és az evolucionizmus összekapcsolódásának alapja Parsonsnál az a sajátosan „amerikai” szemlélet, amely az intézményes stabilitást és dinamikát szerencsésen ötvöző amerikai történeti tapasztalatokra épül²⁷. Parsons „konzervativizmusa” az érték- és az intézményrendszer meghatározott típusaihoz kötődését jelenti, de nem törekszik ezek változatlan fenntartására. Ez a konzervativizmus alapjaiban különbözik a német antropológusokétól: amerikai típusú, dinamikus konzervativizmus ez, amelynek integráns része a modernizáció elmélete, s társadalmi alapja a folyton megújuló amerikai liberális tradíció, a demokráciának és a kapitalizmusnak az USA-ban viszonylag egyenesvonalúan kibontakozó fejlődésében.²⁸

4. Parsons a politikai rendszert a társadalom azon alrendszerének tekinti, amelynek funkciója a célélérés, feladata a kötelező érvényű döntések meghozatala, sajátos közvetítő médiuma pedig a hatalom.²⁹ Az ilyen széles értelemben felfogott politika nem korlátozódik a kifejezett politikai intézmények világára, hanem jelen van az összes társadalmi kollektívumokban, így a nem politikai funkciójú intézményekben is. A politikai intézmények Parsons szerint a modernizáció kapcsán szükségszerűen demokratizálódnak. A modern társadalmak struktúrájának egyik alapja minden egyénnek mint egyenlő politikai szubjektumnak a fokozatos elismerése, az össztársadalmi szintű politikai közösség létrehozása. A fasizmus, a bürokratizálódás stb. pusztán a modernizáció „patologikus” esetei: Parsons a participatórikus demokrácia kiterjedését tekinti a fejlődés alapirányának.

Luhmann képe a politikai intézményekről és fejlődésükről gyökeresen eltér Parsonstól. Ő a demokratikus alapértékeket (emberi méltóság, szabadság stb.) a modernizáció folyamán meghaladott „regulatív eszméknek” tekinti, amelyek ma már nem orientálhatják megfelelően a gyakorlati politikát.³⁰ Felteszi a kérdést: vajon a demokrácia csak azt jelentheti, hogy a politikának későn kell alkalmazkodnia a gazdasági-társadalmi fejlődéshez? Úgy véli, hogy a modern politikában egyre nagyobb szerepet kap a tudatos tervezés, a politikai rendszer egyre aktívabbá, autonómabbá, önszabályozóvá válik. Ez magával hozza azt is, hogy a jóléti állam önmagát s a politika határait folyton megkérdőjelező, túl széles össztársadalmi feladatkört magába foglaló mandátuma redukálódik.

Luhmann elméletét, Parsonstól eltérően, nem a normativizmus, hanem éppen hogy a demokrácia és a szociális állam fejlődésével kapcsolatos mély szkepszis jellemzi. Törekszik a politika- és különösen a demokrácia elmélete klasszikus – az

értékekhez, a szubjektumhoz és az intézményekhez kapcsolódó – struktúrájának átalakítására és rendszerszemléleti átépítésére. Ez gyakran arra ingerelte kritikusait, hogy az antidemokratikus-totalitarista-technokrata vonalhoz sorolják. Luhmann szerintük – Schelskyhez hasonlóan – konzervatív technokrata, aki a participatórikus demokrácia „túlzott” követelményeivel a modern társadalmi-politikai berendezkedés komplexitásából következő „józan” realitásokat állítja szembe.³¹

5. A funkcionista rendszerelmélet fő hozzájárulása a politikai intézmények elméletének kialakításához elsősorban az intézmények változásának-fejlődésének és a modern intézményrendszerek sajátosságainak és perspektívájának elemzése. Míg az antropológia a genesis és a stabilitás törvényszerűségeivel foglalkozik, a funkcionizmus a dinamika, a modernizáció magyarázatára tesz kísérletet. Mindkét szempont egyaránt fontos az intézmények vizsgálatában. Claus Offe szellemes paradoxona szerint az intézmények stabilitásának oka változásukban, instabilitásuk pedig fennmaradásukban van.

Mit is jelent ez a tétel? Az intézmények csak úgy őrizhetik meg létüket, ha identitásuk fenntartásának keretében változásra képesek. Azért bomlanak fel, mert nem képesek átalakulni. Ez a modern kor intézményeinek sajátja, amelyek az innovációra, a változásra épülnek fel³² – hiszen a társadalmi berendezkedés egésze alávetett a modernizáció kényszerének, s ezalól az intézmények sem vonhatják ki magukat. Ez a felismerés a funkcionista iskola egyik érdeme az intézményelméletben, s ezzel meghaladja az archaikus intézmények statikusságát történetietlenül általánosító antropológia szemléletét.

De az antropológia szemlélete is tartalmaz olyan mozzanatot, amely hozzájárul az intézmények sajátosságainak megértéséhez. Jóllehet a modern intézményrendszereknek a változást kell intézményesíteni ahhoz, hogy fennmaradhassanak, de nem változtathatják meg alakjukat tetszés szerint – a struktúra stabilitásának és dinamikájának egyensúlyban kell maradnia. Az intézményekhez általában, s így a modern intézményekhez is, hozzá tartozik a kialakult struktúra stabilitásának bizonyos fokú követelménye, egyfajta állandóság, amely nélkül nem lehetséges az identitás értelmezése sem.

Ez az alapja Habermas megfigyelésének Parsons elméletéről, miszerint nála a válság problematikája éppen azért nem értelmezhető, mert a folyton változó rendszerekben meghatározhatatlan az identitás, s így azt a változás nem is veszélyeztetheti.³³

A modernizáció, amely az innováció intézményesítését vonja maga után, a problémátlan, lapos evolúció tételezésévé sülyed, ha nem kapcsolják össze a statika, a stabilitás és az identitás szempontjai. Ez ismét egy olyan pont, amelyen érintkezik a kritikai elmélet és a konzervatív antropológia funkcionizmus-kritikája. De alapja ugyancsak különböző: az antropológia a modernség előtti statikát-stabilitást, a kritikai elmélet pedig a modern szubjektivitás vívmányait, a demokráciát, a diskurzust és a felvilágosodást védelmezi.

De miért szorulnak ezek közös védelemre a modernizációval szemben? A modernizáció feltétlen igénye egyszerre jelentheti a tradicionális statikusság, de a modern demokrácia értékrendjének tagadását is. A modernizáció nem azonos a demokratizálódással, nem önmagában vett értékteremtő folyamat, magával hozhatja a bürokráciát és az elidegenedést is – ez a kritikai elmélet egyik fontos vádpontja a funkcionalisták ellen. Míg Parsons „amerikai naivitással” azonosítja ezt a két folyamatot, Luhmann látja diszkrpanciájukat-ellentétüket, és tudatosan a modernizáció mellett dönt a „maradi” demokrácia ellen.

A funkcionalizmus másik igen jelentős hozzájárulása a politikai intézmények elméletéhez ezek rendszerszerű felfogása. A klasszikus „institucionalista” szemlélet az intézmények történetét és tipológiáját, a szociológiai megközelítés ezeknek elhelyezését a társadalmi kontextusban, a behaviorizmus és az antropológia az emberi magatartással fennálló összefüggéseiket hangsúlyozta. De mindegyikből hiányzott – vagy nem volt expliciten kifejtve – az a szempont, amely egy közös összefüggésbe, kontextusba, struktúrába állította volna az összes politikai intézményeket. Ez jelent meg a funkcionalista és a kibernetikai rendszerelmélettel, amelyek az intézmény kategóriáját mintegy „föloldották” az intézményrendszerében.

A FRANKFURTI ISKOLA KRITIKAI ELMÉLETE

Ez az irányzat Kant, Marx, Max Weber, Freud, Husserl és mások nyomdokain a felvilágosodás terapeutikus programjának végrehajtását tekinti a társadalomelmélet feladatának: az ember felszabadítását a saját maga létrehozta és újratermelte elidegenedett, manipulált állapotából, és öntudatos, autonóm, kritikus viszonyának kialakítását önmagához és világához. *T. W. Adorno* (1895-1973), *Max Horkheimer* (1895-1973), *Herbert Marcuse* (1898-1979) az első generáció, és *Jürgen Habermas* (1929-), *Claus Offe* (1940-) a második generáció személyiségei közül azok a fontosabb gondolkodók a frankfurti iskolából, akiknek nézetei intézményelméleti szempontból érdekesekek.

A generációk lényeges eltérésének oka, amit itt csak jelezni lehet, az eltérő társadalmi-történelmi feltételekben, tapasztalatokban van: míg az első generáció a polgári társadalom intézményének összeomlását, a második ezek regenerálódását és kiépülését élte meg.³⁴

1. A kritikai elmélet első generációja – Marx, Lukács, Freud és Weber nyomán – az elidegenedés, a represszív, felettes én, illetve a racionalizáció termékének tekinti a társadalmi intézményeket. Az intézmény a szubjektum tevékenységének eredménye, azonban tőle idegenné válva, függetlenedve uralkodik felette. Az intézmények ebben a szemléletben az autonómia korlátai, önmagukat ideologikusan „felnagyító” és represszív-autokratikus módon fenntartó jelenségek.

Adorno így fogalmazta meg a kritikai elmélet fő vádpontjait Gehlennel vitakozva a konzervatív antropológia intézményelmélete ellen: „... A nehézségeket, amelyek az embereket... a tehermentesítésekhez (Entlastungen) űzik, egyáltalán nem tagadom... a szükség, amely az embereket ezekhez a tehermentesítésekhez hajtja, éppen az a megterhelés (Belastung), amely az intézményektől, azaz a világ számukra idegen és fölébük növe berendezkedéseitől származik.”³⁵ Azaz Adorno szerint a szubjektumok nem problémáik megoldóját – mint Gehlen látja –, hanem kiváltóját fedezhetik fel az intézményekben. Az intézmények olyan „vak hatalmak”, amelyek megakadályozzák a „szabad szubjektumok kialakulását”, az „emberben rejlő potenciál megvalósulását”. „Az emberek lényegében a gépezet függvényei és nem hatalmas urai.” Az intézményes elidegenedés meg alapozódásának érve mellett az antropológia ellen szól a kritikai elmélet oldaláról a konzervatív antropológiának az örök és változatlan emberi természetet feltételező álláspontja, amellyel a frankfurtiak szembeállítják az emberi természet történetileg változó és társadalmilag meghatározott jellegét. Az objektivációk Gehlen-féle pozitív funkciója a frankfurtiaknál teljesen az elidegenítő hatásnak adja át a

helyét. A kritikai elmélethez ebben a formájában közel áll az anarchizmus totális intézményellenessége.

A kritikai elmélet második generációja e szempontból is jelentős mértékben átalakítja elődeinek gondolatkincsét.³⁶ Az eddigi felfogás alaphibáját Jürgen Habermas abban látja, hogy reflektálatlanul egyenlőséggel került a szükségképpen instrumentális jellegű társadalmi munkatevékenység, illetve a kölcsönös megértés létrehozására irányuló interakciók közé.³⁷ A kritikai elmélet szemléletváltóása az intézményekkel kapcsolatban az anarchikus impulzus visszavételéhez vezet. Mint Claus Offe megfogalmazta: az intézményekkel szemben csak az intézmények jelenthetnek alternatívát. A munka a weberi értelemben vett formális célracionális világa, amelyből nem bontakozhatnak ki automatikusan az együttműködést, a magatartásszabályozást biztosító intézmények. Az intézményesítő cselekvésnek önálló logikája van, amely nem a minél kisebb befektetés alapján a mind nagyobb eredmény elvére, hanem a kölcsönös megértés kialakítására szolgáló kommunikációra épül. Habermas megegyezik Gehlennel és Parsonssal az intézmények önálló, az „utilitarizmusétól” eltérő normatív logikájának feltételezésében, de e normativitás alapját nem a „tehermentesítésben” (Gehlen), vagy a „rendszerfejlődés funkcionális logikájában” (Parsons) fedezi fel, hanem az érintett szubjektumok között zajló tudatos és reflexív kommunikáció eredményének tekinti azt.³⁸ Az intézmények így az elidegenedés produktumaiból átváltoznak az emancipáció hordozóivá. A kommunikatív cselekvés Habermas elméletét kimozdítja a kritikai elmélet korábbi perspektívájából, amely a szubjektumot mint reflektáló szembeállította az egységesen elidegenedetteként értelmezett külvilággal, nem tudott a Másikkal szembeni kommunikatív cselekvéskoordináció szükségeségéről – s így kitessékelte társadalomelméletéből az intézményeket.

2. Ez a szemléleti különbség a két generáció között megmutatkozik az intézmények változásának és fejlődésének eltérő értékelésében is. Az első generáció gondolkodói, főként a fasiszmus és a második világháború időszakában a világtörténelmi fejlődést, a „felvilágosodás dialektikáját” csupán az újfajta, egyre hatékonyabb elidegenülés kialakulásaként értelmezik.³⁹ Az intézmények fejlődésében a weberi racionalizációs folyamatot érik tetten, amely a modern „szolgaság házához” (Weber) vezet.⁴⁰ Ez a történelemfelfogás éppen ellentétes előjellel tárgyalja a modernizációs folyamatot, mint a funkcionalista rendszerelmélet. Míg ott a civilizatórikus haladás, itt a lét és a tudat felett egyre totálisabbá váló uralom, valamint az elidegenülés perspektívája tárul elénk.

Habermas ezzel szemben új típusú intézményfejlődési modellt fejt ki. Szerinte azért válik a totális elnyomás kibontakozásává az első generáció szemléletében az egész világtörténelem, mivel a munka és az interakció azonosítása révén, és a kommunikatív cselekvés önálló logikájának felismerése híján, nem látják meg a társadalmi intézményekben rejlő emancipatórikus tartalmat, amelyet a kommunikatív struktúrák kibontakozása jelent.⁴¹ Éppen az intézmények fejlődése hoz létre a világtörténelem során egyre fejlettebb és kommunikatívabb struktúrákat. Ez az evolutív felfogás részben a hegeli, marxi formációelméleten, illetve a funkcionalista rendszerelmélet modernizációs sémáján, Weber, Durkheim és Mead újraértelmezésén, valamint Piaget intellektuális és Koolberg etikai fokozatelméletén alapozódik meg Habermasnál.⁴² A haladás Habermasnál az egyre reflexívebb, kommunikatívabb akaratképzést biztosító intézményfejlődésben rejlik, amely az ember tudatosabbá válása révén megvalósíthatja a felvilágosodás, az emancipáció programját. A kommunikatív-reflexív struktúrák kibontakozása Ha-

bermasnál olyan értékelő kritériumokat szolgáltat a modernizáció kritikájához, amelyek hiányoznak Parsons és Luhmann funkcionalista rendszerelméletéből.⁴³

3. Adorno, Horkheimer és Marcuse elméletében Lukács György *Történelem és osztálytudat* című műve alapján létesült kapcsolat a marx elidegenedés és a weberi racionalizáció-bürokratizálódás gondolatmenetei között.⁴⁴ Ez a szemlélet a modern intézményeket a funkcionalistákhoz hasonlóan a társadalmi totalitás szempontjából vizsgálja. Azonban míg ott a modernizáció-differenciáció-interpenetráció hármasa a modern intézményeket történetileg magasabb rendű és aktualitásában harmonikus Egésként mutatja be az osztálytársadalom funkcionálásának szempontjából, a kritikai elméletben az intézményrendszerek a társadalmat a Laokoont és gyermekeit befonó kígyókhöz hasonlóan tartják össze, egy elidegenedett, represszív totalitást alkotva. A kritikai elmélet korai formájától mi sem állt távolabb, mint a rendszerelmélet. Azt a társadalmi elidegenedést leképező és kifejező gondolati formának, „ideológiának” tekintette – ebből következően elutasította.

A modern társadalom intézményrendszerének represszív totalitásával szemben a kritikai elmélet alternatívát keres – de nem talál. Kiinduló tétele a modern társadalmak világtörténelmileg új sajátossága: a represszív totalitás teljes stabilizálása a modern technika végtelen lehetőségeit felhasználó manipuláció és elnyomás alapján.⁴⁵ Azaz, vagy egyáltalán nem létezik alternatíva, vagy csak a fennálló rendszer egészével szembeni totális alternatíva létezhet. Így a lassú evolúció vagy a reformista toldás-foldás sem hozhatnak megoldást: csupán az elméleti és gyakorlati Nagy Megtagadás jelentheti azt.⁴⁶

Itt mutatkozik meg, hogy miért nincsen a kritikai elméletnek intézményelmélete, és miért fejtik ki azt mindig éppen a konzervatív beállítottságú gondolkodók. A kritikai elmélet kitűnően alkalmas arra, hogy kiindulópontokat, szempontokat, mércéket adjon a fennálló intézményrendszer kritikájához. De totális „negatív dialektikájának” kritikai mércéi alapján minden intézményt fel kell bomlasszon. Az intézmények viszont képtelenek intézményesíteni a kételyt – mondja Claus Offe. Nem véletlen, hogy a konzervatívok foglalkoztak és foglalkoznak ma is intézményelmélettel, hiszen az intézmények mindig a mégoly dinamizált stabilitást biztosítják, szolgálják. Ily módon kihívást jelentenek a kritikai irányzatok számára, amelyek azonban, ha kilépnek a kritika negatív álláspontjáról, intézményelméletet alkotnak, s feladják a totális tagadás és kételkedés attitűdjét.

Így tett Jürgen Habermas is. Mint láttuk, a kritikai elmélet korábbi formájával szemben a kommunikatív cselekvés az autonómiatörekvést az intézményekbe helyezte, s ezzel rehabilitálta azokat a represszív totalitásba integrált mivoltuktól. A reflexív, kommunikatív akaratképzés és közösségformálás az egyéni autonómia intézményes kereteit igényli. Ennek azonban – s itt, mint láttuk, Habermas bírálja a parsonsi modernizációs optimizmust – strukturális akadályai és korlátai vannak a modern társadalmak intézményrendszerében. Ezek a problémák azonban elvileg megoldhatóak, s immanens megoldásuk is létezik, azaz nem csupán a Rendszert totálisan tagadó negativitás hozhatja meg azt. Hiszen éppen az intézményesedés, az intézményes cselekvés logikájában van elrejtve a kommunikáció lehetősége, amely tudatos reflexió révén az emancipációhoz vezethet. Az önreflexió, a terápia és az ennek révén elérhető emancipáció és autonómia: ugyanaz a program, mint Horkheimeré, Adornóé, Marcuséé – de Habermas nem a modern intézmények ellen, hanem az intézményekkel és ezekben értelmezi.

4. A politikai intézmények elemzésére szintén vonatkozik az, amit az első

frankfurti generáció általános intézményelméletéről megállapíthatunk: a fennállóval szembeni erőteljes kritikai impulzus mellett hiányzik a saját, akár utópikus, modell pozitív kifejtése – Marcuse és E. Fromm elméletét leszámítva. Az intézményekkel szembeni kritikai-elutasító álláspont mégsem bizonyult terméketlennek a politikai intézmények vizsgálatában. A társadalmi totalitásszemlélet alapján a frankfurtiak a modern politikai intézmények változásainak okát és alapját a nem politikai intézményrendszerrel összefüggésben vizsgálták, ami jelentős, új szempontokat vitt a kutatásba.

A frankfurtiak antiautoritárius, intézményellenes szemlélete elsősorban az intézmények szociálpszichológiai alapjainak elemzését eredményezte, s üttörő volt a politikai pszichológia, a politikai szocializációkutatás területén.⁴⁷

Eltérő és erősen vitatott volt ugyan a kritikai elmélet korai képviselőinek körében a fasizmus magyarázata és értékelése, de abban megegyeztek, hogy keletkezését és magát a jelenséget szoros összefüggésében, kontinuitásában szemlélték a megelőző, „klasszikus” polgári uralmi formákkal. Így a liberalizmus, a parlamentarizmus és a polgári demokrácia számukra a nem politikai, családi autoritástruktúrák közvetítésével a fasizmus, a totalitarizmus melegágyaivá váltak. Nem csupán a fasizmus, hanem az amerikai „tömegdemokrácia” manipulatív mechanizmusai is a széksziszt táplálták bennük. A modern politikai intézmények demokratikus és diktatórikus formáit ugyanannak a technokrata, kultúraellenes struktúrának és az azt megalapozó racionalizáció destruktív, bürokratizáló hatásának eltérő megjelenéseiként fogták fel.

Jürgen Habermas és Claus Offe a politikai intézmények elemzésében is alapvető fordulatot hajtanak végre a frankfurti iskolán belül. Habermasnál már korai munkájában, a *Társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásában* megmutatkozott a polgári demokrácia, a parlamentarizmus és a liberális jogállam intézményeinek Adorno, Horkheimer és Marcuse műveitől eltérő értelmezése. Nem „rejtett autoritarizmusról” van szó nála, hanem arról, hogy ezek az intézmények képtelenek beváltani eredeti feladataikat és a nekik tulajdonított célokat – a polgári társadalom struktúrája, illetve annak szerkezetváltozása következtében. Azaz itt nem az „eredendő bűnösség”, hanem az „ártatlanság-bűnbeesés” tétele fogalmazódik meg.

Az intézmények általában, s így a politikai intézmények is, pozitív, emancipatórikus értékhangsúlyt és alternatívahordozó szerepet kapnak Habermasnál és Offénél. Eltűnik az anarchisztikus lehetőségeket implikáló totális kritika, és helyébe a konstruktív intézménykritika lép.

A polgári demokrácia megítélése is átalakul: a fasizmus előszobájából a kommunikatív cselekvés egyik fontos színterévé lesz. Egyáltalában csak Habermasnál és Offénél bontakozhatnak ki egy pozitív demokráciamodell körvonalai a kritikai elméleten belül, melynek korábbi formája a totális negáció álláspontjáról kizárta ennek lehetőségét. Jóllehet a kommunikatív cselekvés habermasi elmélete nem „fordítható le” közvetlenül politikai formákra, de Habermas demokráciamodellje, úgy tűnik, az a participatórikus demokrácia, amely a legteljesebb intézményes kereteket biztosítja az uralom- és erőszakmentes, a csupán az érvek erejével zajló politikai kommunikáció számára.

5. A frankfurtiak intézményelméleti relevanciájú nézeteit áttekintve meg kell állapítanunk, hogy itt e szempontból szinte két eltérő irányzatot találtunk. Horkheimer, Adorno és Marcuse tulajdonképpen nem fejtenek ki intézményelméletet, hanem inkább intézménykritikát adnak. Habermas és nyomdokain Offe viszont

az intézményelméletnek szinte minden fontos témakörében jelentős és eredeti hozzájárulásokat tettek.

Ez a különbség a két csoport között az intézményfelfogás alapvető eltéréseivel függ össze. Míg az első generáció számára az intézmény a végigvitt és csaknem végleges elidegenedés, a második szemléletében az emancipáció és az autonómia jegyeit hordozza magában. Még egyszer, nyomatékositva, utalok itt a nem tárgyalt eltérő társadalmi-politikai keretfeltételekre és az ezeket tükröző generációs tapasztalatok különbségére, amely a polgári demokrácia válságának és reneszánszának, árnyának és fényének megismeréséből adódott. Az intézményekkel kapcsolatos állásfoglalások gyökeres eltérései szinte az irányzat egységét kérdőjelezzik meg. Ám ez csupán látszólagos: a közösség más elméleti megközelítésekkel összehasonlítva világossá válik.

A konzervatív antropológiával szemben az Adorno által felhozott érveket Habermas és Offe is elfogadják, de azt az extrém végkövetkeztetését nem, hogy az intézmények csupán az elidegenedés hordozói, és a szubjektum szabadsága rajtuk kívül áll. Ugyanígy osztják a modernizáció patológiáiról adott diagnózist, amely a kritikai elméletet szembeállítja a funkcionista rendszerelmélet modernizációfelfogásával – de ennek alapján nem a pesszimizmust (Adorno–Horkheimer) vagy az utópiát (Marcuse–Fromm), hanem az *alternatív modernizáció* programját fogalmazzák meg. Politikai téren pedig látják a polgári demokrácia problémáit, de ebből nem kritikai elutasítására, hanem pozitív tendenciáinak kifejtésére következtetnek.

A kritikai elmélet Habermas–Offe-féle értelmezésében központi szerepe van az intézményeknek, jelesül a politikai intézményeknek, olyan szerepe, amelyet ezek messze nem kaptak meg a kritikai elmélet megalapozóinál. Ez az átalakulás részben az ellenfelek, a konzervatív antropológia, valamint a funkcionista rendszerelmélet eredményeinek kritikai elsajátításából származik.

SZEMPONTOK EGY HAZAI RECEPCIÓHOZ

A különféle intézményelméleti irányzatok koncepcióinak áttekintése megmutatta: az eltérő teorémák más és más problémákat állítanak előtérbe, s más típusú megoldásokat adnak azokra. De mindegyikben találhatunk figyelemre méltó és továbbgondolkodásra ingerlő szempontokat. Az antropológiai irányzat az emberi természet és az intézmények összefüggéseinek elemzésében a szükségletek, érdekek, értékek fontosságát emeli ki. A funkcionista rendszerelméletek az intézmények változását, a modernizációt, valamint az intézmények rendszerszerű megszerveződését állítják előtérbe. A kritikai elmélet pedig kritikai mércéket fogalmaz meg általában az intézmények, és különösen a modern intézmények elemzése számára. Így az összes irányzatok hozzájárulhatnak a maguk karakterisztikus módján a politikai intézmények elméletének kialakításához.

Vannak a tárgyalt irányzatoknak bizonyos közös hiátusai, olyan lényeges témák és problémák, amelyeket nem kerülhet meg a politikai intézmények általános elmélete, ám a tárgyalt szerzők, irányzatok mégsem foglalkoznak velük. Ilyen az intézmények, jelesül a *politikai intézmények tipológiájának* kérdésköre. Az intézmény fogalma a legkülönfélébb társadalmi jelenségeket (család, állam, hivatal stb.) foglalja magába. Ezeket elméletileg megalapozott tipológiába

kell rendezni. Ugyanez vonatkozik a szűkebben vett politikai intézmények területére is.

A másik hiánytéma az *intézmények és a szervezet viszonya*. Ugyancsak olyan kérdés, amely egyaránt fontos az általános és a politikai intézményelmélet számára. Jóllehet a modern társadalmakban a tudatosan, célracionálisan kialakított és formálisan szabályozott, strukturált, bürokratikus szervezetek és az intézmények szinte elválaszthatatlanul összefonódtak, ez a szoros kapcsolódás nem olyan nyilvánvaló, ha történetileg vizsgáljuk a kérdést. A szervezetek elszaporodása modern sajátosság, s a korábbi társadalomtípusokban az intézmények szervezeti „felépítmény” nélkül funkcionáltak. Tulajdonképpen Weber racionalizáció-bürokratizálódás elemzése egyrészt az a világtörténelmi jelentőségű folyamatot írja le, melynek során az intézmények ellátta társadalmi funkciókat, ráépülve az intézményekre, szervezetek veszik át.

A modern sajátosságok következtében gondolkodásunk hajlik arra, hogy megkülönböztetés nélkül mossa össze a szervezetet és az intézményt. Holott a fogalmi analízis szintjén el kell választanunk ezeket, mivel specifikus törvényszerűségekkel rendelkeznek. Így például a politikai szervezetrendszer legitimációs válsága kialakulhat az intézmények stabilitásának feltételei mellett is. Fordítva pedig, mély és strukturális válságba kerülnek például a társadalmi intézmények a modernizáció hatására, amely ugyanakkor stabil, új típusú szervezetrendszer kialakulását eredményezheti.

Az egyes irányzatok intézményfogalmait általában az *exkluzív* és *inkluzív* jelleg, valamint *flexibilitásuk* mértéke és iránya jellemzi. Az exkluzív jellegben a *fennálló struktúra megőrzése a fő szempont*. Az *inkluzivitás* azt fejezi ki, hogy a *fennálló struktúra csak minőségileg kiegészülve őrződhet meg*. Ennek alapján az antropológia és a funkcionalizmus exkluzív, a kritikai elmélet pedig inkluzív intézményfelfogást képvisel. Jóllehet Schelsky és a modernizáció teoretikusai elfogadják az új minőségek kialakulásának elvi szükségességét, mégis az intézményrendszer standard funkcióinak nélkülözhetetlensége alapján exkluzíve viszonyulnak a fennálló funkcionálisan meghatározott struktúra felbomlasztóihoz. Emögött persze egy meghatározott társadalmi-politikai értékrend fennmaradásával kapcsolatos affirmatív, igenlő állásfoglalás húzódik meg, amely ennek az álláspontnak a legdinamikusabb képviselőit is a konzervatív értékekhez sorolja. A *flexibilitás* szempontja viszont az *intézmények határainak merevségére és rugalmasságára utal, azaz arra, hogy mennyiben képesek új értékek, csoportok, magatartásformák stb. integrációjára*. Ehhez hozzátartozik az intézmény „*specifikus szelektivitása*” is, azaz, hogy *milyen típusú jelenségeket zár ki és melyeket integrál*. A legszélső póluson Gehlen merev konzervativizmusát találjuk, melyet Schelsky már fellazít. A funkcionális és a kritikai elmélet ehhez képest flexibilis felfogást képvisel, ám szelektivitásuk iránya eltérő: a funkcionalizmus logikája a modernizáció szükségességéből eredően teszi lehetővé az innovációt, míg a kritikai elmélet éppen azok sajátos demokratikus minőségei miatt fogadja el az innovációt, s nem a demokráciától elvonatkoztatott modernizációs imperatívuszt követi. Összefoglalva: az *antropológia exkluzív és merev; a funkcionalizmus exkluzív, de flexibilis; a kritikai elmélet pedig inkluzív és flexibilis intézményfogalommal* dolgozik.

Milyen szempontokat nyerhetünk a nyugatnémet politikaelméleti tapasztalatok alapján egy általános intézményelmélet számára?

1. Az intézmények a társadalmi szubjektivitás és objektivitás, az individualitás

és a kollektivitás közvetítő kategóriái. Elemzésüknek ezért egyaránt egyesítenie kell a cselekvés- és a struktúraelméleti szemléletet.

2. Az intézményes stabilitás és változás dinamikájának vizsgálata és megítélésének kérdése elválaszthatatlan az osztársadalom fejlődéstendenciáira és perspektíváira vonatkozó felfogástól, hiszen az intézmények a társadalmi környezetükben zajló folyamatokat képezik le – sajátos törvényeik szerint.

3. Ennek a specifikumnak a meghatározása nagyon nehéz. De ez az intézményelmélet kulcspontja: megtalálni a közvetítő láncszemet az individualitás és a kollektivitás, a cselekvés- és a struktúraelmélet, a stabilitás és a változás között.

4. Ha fel akarjuk számolni a politikai intézménykutatás elméleti reflektálatlan-ságát, akkor ez csak az általános intézményelméleti szint bevonásával, a sajátos politikatudományi problematikához közvetítő kategóriarendszerek kidolgozásával mehet végbe.

5. Végkövetkeztetésünk: a politikai rendszer–politikai szervezet kategóriáira szűkülő perspektívába be kell kapcsolni a társadalom és a politikai szervezet között közvetítő intézményesítő tevékenységet és a politikai intézmény fogalmát is. A politikai rendszer „csontváza” a relatíve stabil, a politikai magatartást szabályozó társadalmi képződmények struktúrája, a „politikai berendezkedés” nem csupán a szervezet-, hanem intézményrendszert is tartalmazza. A szervezet és az intézményrendszer megkülönböztetése alapján, amely „átnyúl” az állami és a nem állami politikai jelenségek határvonalán, kétféle, összefüggő, de sajátos vonásokkal rendelkező szerveződési szinttel dolgozhatunk a politikai rendszer struktúrájának vizsgálatában.

JEGYZETEK

- ¹ *Schmidt Péter*: Szocializmus és államiság. Kossuth Könyvkiadó 1984.
- ² *Pokol Béla*: Politikai pártok és érdekegyesületek. Világosság, 1981/8–9.
- ³ *Görgényi Ferenc*: Tulajdon és politika. Magvető Könyvkiadó 1982. 100–106. old.; *Lick József*: Érdek és tevékenység. Kossuth Könyvkiadó 1979. 190–199. old.
- ⁴ *M. Pabst*: Institution. In: *H. Kerber, A. Schmieder* (hrsg.): Handbuch Soziologie. Rowohlt, Hamburg 1984. 255–262. old.
- ⁵ A politikai intézmények elméletéről a Nyugatnémet Politikatudományi Társaság „Politikai filozófia és elmélettörténet” című szekciója 1984 óta több vitautást rendezett egy hosszabb kutatási program keretében.
- ⁶ *A. Gehlen*: Mensch und Institutionen. In: *A. Gehlen*: Anthropologische Forschung. Rowohlt, Hamburg 1961. 69–78. old.
- ⁷ *H. Schelsky*: Zur soziologischen Theorie der Institution. In: *H. Schelsky* (hrsg.): Zur Theorie der Institution. Bertelsmann, Düsseldorf 1970. 9–27. old.
- ⁸ *H. Kuhn*: Zur Theorie der Institutionen in der bürgerlichen Gesellschaft. Wagenbach, Berlin (W.). 1974. 49–52. old.
- ⁹ *Hülvety István*: A technokrata-fogalom értelmezéséről és szerepéről. Társadalomtudományi Közlemények, 1977/1.
- ¹⁰ *Jürgen Habermas*: Technik und Wissenschaft als „Ideologie”. In: *Jürgen Habermas*: Technik und Wissenschaft als „Ideologie”. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1973. 48–104. old.
- ¹¹ A konzervativizmus ilyen tipizálását adja: *M. Greiffenhagen*: Das Dilemma des Konservativismus in Deutschland. Piper, München 1971.
- ¹² *H. Kuhn*: Id. mű, 72–93. old.
- ¹³ *H. Schelsky*: Id. mű, 10–11. old.

- ¹⁴ *J. Habermas*: Theorie des kommunikativen Handelns. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1981. II. köt. 311–314. old.
- ¹⁵ *M. Pabst*: Id. mű, 260–261. old.
- ¹⁶ *R. Münch*: Theorie des Handelns. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1982. 109–143. old.
- ¹⁷ Így értelmezi *Richard Münch*: Die Struktur der Moderne. Grundmuster und differentielle Gestaltung des institutionellen Aufbaus der modernen Gesellschaften. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1984.
- ¹⁸ *J. Habermas*: Id. mű, II. köt. 420–421. old.
- ¹⁹ *N. Luhmann*: Institutionalisierungs-Funktion und Mechanismus im sozialen System der Gesellschaft. In: H. Schelsky: Id. mű, 27–43. old.
- ²⁰ *N. Luhmann*: Soziologische Aufklärung I. Westdeutscher Opladen. 1974. 122. old.
- ²¹ *M. Pabst*: Id. mű, 261. old.
- ²² *J. Habermas*: Id. mű, II. köt. 420–437. old.; *Pokol Béla*: Iparosítás és modernizáció. Társadalomtudományi Közlemények, 1984/3.
- ²³ *R. Münch*: (1982) Id. mű, 109. 112–115., 121–123. old.
- ²⁴ Ugyanott, 138–139. old.
- ²⁵ *R. Münch*: (1984) Id. mű.
- ²⁶ *J. Habermas*: (1981) Id. mű, II. köt. 420–437. old.
- ²⁷ *R. Münch*: (1982) Id. mű, 230. old.
- ²⁸ *Louis Hartz*: The Liberal Tradition in America. Harvest Books, New York 1955.
- ²⁹ *T. Parsons*: Politics and the Social Structure. Free Press, New York 1969.
- ³⁰ *Niklas Luhmann*: Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat. G. Olzog, München 1981. 143–158. old.
- ³¹ *V. Ronge, U. Weihe* (hrsg.): Politik ohne Herrschaft? Antworten auf die Systemtheoretische Neutralisierung der Politik. Piper, München 1976.
- ³² *N. Luhmann*: (1974) Id. mű, 119–120. old.; *Pokol Béla*: A társadalmi innováció automatizmusai. Valóság, 1985/4.
- ³³ *J. Habermas*: (1981) Id. mű, I. köt. 432–434. old.
- ³⁴ *Papp Zsolt*: A válság filozófiájától a konszenzus szociológiájáig. Kossuth Könyvkiadó 1980. 201–347. old.; *Papp Zsolt*: Hétköznapi és filozófiák. Kossuth Könyvkiadó 1981. 118–245. old.
- ³⁵ Idézi *Otwin Massing*: Institutionenkritik der Kritischen Theorie. Kézirat. Hannoveri Egyetem. 1984. 22–23. old.
- ³⁶ *Axel Honneth*: Adorno und Habermas. In: Merkur, 1979/374. 648–665. old.; *Jürgen Habermas*: Önmagáról, a frankfurti iskoláról és legújabb könyvéről; *Papp Zsolt*: Konszenzus és kihívás. Kossuth Könyvkiadó 1985. 305–325. old.
- ³⁷ *J. Habermas*: (1973) Id. mű, 79–82. old.
- ³⁸ Ugyanott, 98–99. old.
- ³⁹ *Max Horkheimer–Th. W. Adorno*: Dialektik der Aufklärung. Fischer, Frankfurt am Main 1984.
- ⁴⁰ *H. Marcuse*: Industrialisierung und Kapitalismus. In: O. Stammer (hrsg.): Max Weber und die Soziologie heute. Mohn, Tübingen 1965.
- ⁴¹ *J. Habermas*: (1981) Id. mű, I. köt. 453–534. old.
- ⁴² *J. Habermas*: Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1976.; *J. Habermas*: (1981) Id. mű, I–II. köt.; *J. Habermas*: Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1983.
- ⁴³ *J. Habermas*: (1981) Id. mű, II. köt. 420–445. old.
- ⁴⁴ *J. Habermas*: (1981) Id. mű, I. köt. 453–534. old.
- ⁴⁵ *M. Horkheimer–Th. W. Adorno*: Id. mű; *H. Marcuse*: Der eindimensionale Mensch. Luchterhand Neuwied, 1965.
- ⁴⁶ *H. Marcuse*: Zum Begriff der Negation in der Dialektik. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1969. 185–191. old.; *Papp Zsolt*: (1981) Id. mű, 169–185., 226–245. old.
- ⁴⁷ *K. v. Beyme*: Die politischen Theorien der Gegenwart. Piper, München 1980. 64–66. old.

HAVAS PÉTER

A mai szociáldemokrácia főbb jellegzetességei*

Ha kísérletet teszünk arra, hogy a mai szociáldemokrácia** definícióját a legtömörbben fejezzük ki, s hogy leginkább tekintettel legyünk valamennyi árnyalatára, akkor olyan társadalmi-politikai tömegmozgalomként kell jellemeznünk, amely a kapitalizmusnak fokozatos, a szociáldemokrácia értelmezésében vett socialista irányú meghaladására törekszik oly módon, hogy a tőkeviszonyok korlátozását eredményező és a dolgozó emberek helyzetét javító reformokért harcol, ezeket valósítja meg a polgári demokrácia adta mozgástér kihasználásával. Jogos tehát a szociáldemokrata mozgalom megannyi sajátosságai közül *reformizmusának* biztosítani központi helyet.

* A Társadalomtudományi Intézetben 1981 és 1985 között kutatások folytak a mai szociáldemokrácia politikája és ideológiája sokoldalúbb és mélyebb megismerése érdekében. Vizsgálták a szociáldemokrácia reformizmusát, gazdaságpolitikáját és stratégiáját, állásfoglalásait az államról, a demokráciáról és az elitizmusról, technokratizmusról, továbbá kultúrafelfogását. Elemezték a nyugat-európai szociáldemokrata pártok felfogását a nemzetközi viszonyokról, a globális kérdésekről, különös tekintettel a fejlődő világ problémáira és ugyanígy a kommunista és a szociáldemokrata pártok viszonyát.

E munkában az intézet tudományos munkatársai mellett 58 – más tudományos intézetben, egyetemi és főiskolai tanszéken dolgozó – kutató vett részt. Tevékenységük eredményeképpen több mint 80 rész- illetve műhelytanulmány készült el, amelynek felhasználásával 9 összefoglaló jellegű tudományos elemzés készült el a felsorolt témákban Hülvély István, G. Márkus György, Balogh László, Solymár Magda, Mikecz Tamás, Ruff Mihály, Benkő Judit, Tokody Gyula és Johancsik János közreműködésével. A felsorolt munkák részben publikálásra kerültek, illetve kiadásuk előkészítése folyamatban van. A szerző jelen összegező tanulmányában arra törekszik, hogy e rendkívül gazdag és sokrétű anyagok alapján rajzolja meg a mai szociáldemokrácia legfontosabb vonásait, elsősorban azzal az igénnyel, hogy kiemelje ezek leginkább közösnek, uralkodónak számító jellegzetességeit, számítva természetesen arra, hogy maga a szociáldemokrácia heterogenitása igencsak megnehezíti egy ilyen kísérlet eredményességét.

** A szociáldemokrata mozgalom pártjai közé tartozónak tekintjük a nyugat-európai socialista pártokat is.

A reformista munkásmozgalom evolúciójának vizsgálata feltételezi a kapitalizmus reformképességének pontos értelmezését. A szociáldemokrácia sikerei, kudarcai és korlátai mindig is alapvetően attól függtek, hogy az adott történelmi helyzetben mennyiben lehetett reformokkal szabályozni, gyógyítani, igazítani a kapitalizmus soha meg nem szűnő, hanem újabb és újabb formában feltörő ellentmondásait. Aligha vitatható azonban, hogy bár a kapitalizmus mint világrendszer 1917 óta történelmi defenzívában van, de a nagy törések, válságok ellenére elsősorban centrumában, a legfejlettebb tőkés országok fejlődésében képes volt megújítani bázisát és elkerülni a nagyobb megrázkódtatásokat. Ebben a döntő szerepet a tőkés állam aktivitása játszotta, főleg a gazdaság szférájában. Más oldalról viszont a kapitalizmus reformképessége mindig is elképzelhetetlen volt a reformizmus konszenzust és egyensúlyt teremtő mechanizmusa nélkül. Az osztályharc, a munkásmozgalom nélkül aligha vetődhetett volna fel a kapitalizmus reformálhatóságának lehetősége, gyakorlata. A munkásmozgalom ugyanis a maga erejével gátolni tudta a tőkeérdek érvényesülését. A polgári demokrácia intézményrendszere, amely fontos szerepet játszott és játszik a tőkés rend reformálásában, nem működhetett volna a munkásmozgalomnak e rendszerbe való beépülése nélkül (még ha sokszor egyenlőtlen partnereként is). A kapitalizmus reformképessége mindig is a munkásmozgalom tényleges erejét figyelembe vevő osztálykompromisszum pilléreire épült. A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy az osztálykompromisszum materiális háttére a fejlődés egy-egy szakaszában erodálódhat, gyöngülhet, bár – azt is hozzá kell tenni – ez eddig sosem vezetett magának a kompromisszumnak a tartós felbontásához. A polgári demokrácia intézményrendszere még ma is képes arra, hogy megakadályozza a gyöngülő, sokszor roskadozó konszenzus teljes felbomlását.

Történelmileg a reformizmus kialakulásának két pontjára szükséges – ha vázlatosan is – rámutatni, hogy plasztikussá tegyük tartalmának lényegét és jellegzetességének újratermelődését, folyamatosságát.

A 19. század végén, századunk elején lezajlott korszakváltás egy sajátos ellentmondást hozott létre a változó, újabb szakaszához érkezett kapitalizmus és a munkásmozgalom között. Ennek lényege, hogy miközben a tőkés rend az imperializmus, a második ipari forradalom és a növekvő erejű munkásmozgalom által kivívott pozíciókra épülő alkurendszer segítségével tartalékokhoz jutott és képessé vált egyfajta – bár ideiglenes és viszonylagos – megújulásra, a munkásmozgalomban uralkodó marxi tömegideológia továbbra is a kapitalizmus összeomlásával s a szocializmussal mint belátható végcéllal számolt, és majdhogynem egyenes vonalként képzelte el a forradalom felé történő haladást. Tény, hogy ez az ellentmondás a kapitalista fejlődés sajátosságai és a polgári intézményrendszer különbözőségei miatt országonként más formában és helyzetben jelentkezett, de tagadhatatlan, hogy hatása volt az egész politikai munkásmozgalomra, amely különbözőképpen reagált magára a dilemmára. A forradalmi munkásmozgalom megőrizte az elmélet és a mozgalom egységét, és a marxi elmélet továbbfejlesztésével tett kísérletet a változó valóság megválaszolására. A revizionizmus, illetve a ráépülő reformizmus viszont azt a megoldást választotta, hogy szinte a mozgalom mindennapi gyakorlatára redukálta az elméletet, negligált és elvetett minden olyan elméleti tételt, amely közvetlenül nem igazolja, nincs összhangban a munkásmozgalom mindennapi erőfeszítéseivel és annak gyakorlati követelményeivel.

A mai szociáldemokrata reformizmus történelmi eredetének másik, az előzőekhez csatlakozó pontja az általános választójog kivívásához kapcsolódik. Ez hosszú időszakon keresztül a szociáldemokrácia legfontosabb követelése volt. Miután ilyen vagy olyan formában megvalósult, megerősödött egy – ugyan jelentős korlátokkal rendelkező, de mégis tömeges – beleszólás, tömegdemokrácia potenciális lehetősége, ami fölvetette a politikai rendszer lassú, fokozatos befolyásolásának, illetve átalakításának távlatát, azt, hogy a munkásmozgalom a polgári politikai rendszerbe integrálódva, azt belülről módosítva, vívja ki a munkásosztály jogait biztosító garanciákat. Tény, hogy kezdetben mindez mint hipotézis, mint lehetőség jött számításba, de ezzel együtt átértékelésre ítélte azt a felfogást, miszerint a demokrácia a munkásmozgalom számára csupán eszköz a végcél eléréséhez. Így alakult ki a reformista munkásmozgalom kötődése a polgári demokrácia játékszabályaihoz, annak betartásához.

A marxizmus revíziójára felépülő reformizmust hosszabb ideig csak egy szűkebb, a munkásmozgalomban szerepet játszó, ám döntő befolyással nem rendelkező értelmiségi pártelit vallotta magáénak, és nem maga a szociáldemokrata tömegmozgalom, amely – bár országonként erősen eltérő fokon és eltérő értelmezésben – nem szakított a marxizmussal, és csak lassan fogadta el a reformizmus átfogó ideológiáját. Ezt a kettősséget, amely történelmileg egészen a második világháború utáni évekig végigkísérte a szociáldemokráciát, jól illusztrálja, hogy miközben pártjainak politikai stratégiája egyre inkább kötődött az evolúciós fejlődés lehetőségéhez, addig gazdasági stratégiájuk sokáig kitartott a radikális megoldások mellett, és a termelési eszközök államosításában látta a munkásság felszabadulásának feltételét.

A szociáldemokrata reformizmus elmélete és gyakorlata közötti összhang kialakulása, teljessé válása tehát hosszabb történelmi periódusban zajlott le, és összességében oda vezetett, hogy a munkásmozgalom e szárnya számára a kapitalizmus összeomlása, a szocializmus mint végcél helyett a munkásmozgalom mindennapi küzdelme, érdekeinek közvetlen védelme, a praxis került előtérbe. Továbbá a politikai stratégia középpontjába került az a tézis, miszerint lehetséges a tőkés rend ellentmondásainak feloldása és az állam egy időben történő demokratizálása.

Ennek megfelelően a szociálreformizmus ideológiájává a praxis ideológiája, a munkásmozgalom mint tömegmozgalom küzdelmének ideológiája válik. A reformizmus kezdettől fogva arra törekedett, hogy „megszabaduljon” az olyan elméleti posztulátumoktól, amelyek akadályozzák a mozgalom rugalmasságát. A gyakorlat szabadságára való törekvés idézte elő a szociáldemokrácia ösztönös ellen-szenvét mindenféle zárt elmélettel szemben.

A reformizmus inkább az etikai tartalmú alapértékek iránt kötelezte el magát, amelyeket egyik oldalról a liberalizmus (szabadság, demokrácia), másik oldalról a szocializmus (egyenlőség, igazságosság, szolidaritás) hordozóinak tekintettek, és a leginkább alkalmasnak arra, hogy elhatárolják a reformista szociáldemokráciát mind a kapitalizmustól, mind a forradalmi munkásmozgalom forradalmi célkitűzéseitől, tehát hogy eszmei tartalmat adjanak „harmadik utas” stratégiájának. A szociálreformizmus tehát tulajdonképpen alapértékekre korlátozza az ideológiát, ami lehetővé teszi, hogy állandóan alkalmazkodjon a változó valósághoz, anélkül azonban, hogy ez az igazodás megkívánná a mozgalom alapvető jellegének feladását.

Mindez nem jelenti, hogy a szociáldemokrácia érzéketlen lenne a különböző elméletek, filozófiai áramlatok iránt. Köztudott, hogy a II. Internacionálé, s maga Bernstein, sőt a második világháború utáni nyugatnémet szociáldemokrácia is, kötődött, bizonyos értelemben visszafordult Kanthoz, illetve később a Popper-féle kritikai racionalizmushoz. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a szociáldemokrácia abban az értelemben vált „ideologikussá”, mint a marxista-leninista pártok. A szociáldemokrácia ugyanis csak olyan mértékben fordult önálló elméletekhez, rendszerekhez, amennyiben ezt a mozgalom saját célkitűzései az adott történelmi szakaszban indokolták. S ekkor sem arról van szó, hogy a szociáldemokrácia „összeolvadna” más polgári, kispolgári eszmei irányzatokkal, hanem inkább arról, hogy megőrzi a mozgalom nézetrendszerének reformista tartalmát és ehhez keres elméleti igazolást.

A szociáldemokrata reformizmus társadalmi stratégiája a második világháború utáni évtizedekig tulajdonképpen a hipotézis szintjén maradt, alig-alig nyert igazolást. Ez elsősorban azzal volt magyarázható, hogy különösen a modern kapitalizmus felépítményét és a reálisan kivívható demokráciát tekintve a szociáldemokrácia meglehetősen illuzórikus képet alkotott magának. A társadalom demokratizálását, szocialista átalakítását majdhogynem problémamentes, egyenes folyamatként képzelte el, de nem mérte fel megfelelően az ellenerőket, és nem számolt sem a kapitalizmus időszakonként elmélyülő válságaival, sem az ezzel is összefüggő regionális különbségekkel. Az 1920-as, 1930-as években lezajlott nagy tőkés világválság s annak következményei különösen fontos szerepet játszottak a reformizmus további sorsának alakulásában.

A válságra az uralkodó osztályok reagálása különböző volt. Közép- és Dél-Európában, a „periferiális kapitalizmus” országaiban a szélsőjobboldali tendenciák erősödtek meg. Ahol a demokrácia vereséget szenvedett, ott az események a reformizmus válságához vezettek, és a munkásmozgalomban az osztályharcos szemlélet számára tették kedvezőbbé a terepüket. A reformizmus válsága azonban e helyzetben más tanulságokkal is szolgált a szociáldemokrácia számára, mégpedig azzal, hogy a társadalom különböző erőinek erőfeszítéseit a szocialista célok mellett szervezesebben kell kötni a demokratikus intézményrendszer működtetéséhez. Ez a tanulság a szociálreformizmust még jobban kötötte a pluralista demokrácia rendszeréhez.

A tőkés világ centrumának uralkodó körei a kapitalista rendszert alaposan megrázó, felforgató válságra a New Deal s a keynesizmus stratégiájával válaszoltak. Európában ennek teljesebb alkalmazása a háború utáni évtizedekben vált lehetségessé. Különösen a keynesizmus biztosított új mozgásteret a reformizmus számára, és korszakos jelentőségűnek bizonyult a szociáldemokrácia jövője szempontjából. Nem vitás, hogy a keynesizmus nem szociáldemokrata találmány, hanem a 20. század kapitalizmusa meghatározott fejlődési szakaszából fakadó társadalmi és gazdasági szükséglet, és mint jól tudjuk, ott is teret nyert (például az USA-ban), ahol a szociáldemokrácia sosem vált politikai tényezővé. Ami azonban a szociáldemokrácia számára különösen kedvező volt: megjelent egy olyan technikai-gazdasági elmélet és gyakorlat, amely tartalmát és mozgásteret adott a szociáldemokrata reformizmus elméleti kereteiben központi szerepet játszó állam-

nak. Így a szociáldemokrácia nézetrendszerében a tervező, a munkásmozgalom céljait is szolgáló állami intézményrendszer beavatkozása számára gazdaságilag is alátámasztható ideológia keletkezett. Keynes ugyanis a kapitalizmust veszélyeztető túltermelési, munkanélküliséget okozó válságok kivédése érdekében olyan állami beavatkozást feltételezett, amely a fogyasztásra ösztönöz és a makroökómia szintjén szabályozza a beruházásokat. Partneri viszonyt kínál a közhatalom és a magántőke között, amely korlátozza a tőke teljes szabadságát és ezzel feleslegessé teszi a termelési eszközök államosítását. A keynesizmus olyan stratégiai kompromisszumra ösztönöz, amelynek egyik pólusa a kapitalizmus reformálhatósága, a másik az osztályharc, a munkásmozgalom ereje. A szociáldemokrácia szempontjából a keynesizmus azért kedvező eszköz, mert az állami beavatkozás felhasználásával esélyt kap arra, hogy az adott rendszeren belül, azt formálva kísérje meg társadalmi céljainak és alapértékeinek megvalósítását. Nem közömbösek egy ilyen stratégia ideológiai és politikai előnyei sem. Alkalmazása ugyanis azt bizonyítja, hogy a munkásmozgalom követelése (teljes foglalkoztatottság, reálbér növelése, a létbiztonság garantálása, a fogyasztás bővítése) nem egyetlen osztály különálló érdeke, hanem összhangban van az egész társadalom érdekeivel. Mindez kedvezett a szociáldemokrácia választási bázisa szélesítésének is és elősegítette néppárttá válását.

A keynesizmus adaptálása a szociáldemokrata társadalomstratégiában egyrészt azért volt nagy jelentőségű, mert hozzájárult a szociáldemokrácia reális politikai erővé, kormányzati tényezővé válásához. Másrészt, így vált lehetségessé, hogy a szociáldemokrácia véglegesen elszakadjon a marxi elmélettől és hogy a reformista elmélet összhangba kerüljön a reformista praxissal. A háború előtti években a szociáldemokrata pártok ritka kivétellel legfeljebb kisebbségi pártokként vállalhattak kormányzási felelősséget. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a pártoknak az a törekvése, hogy néppárttá alakuljanak, ellentmondásban volt a radikális, az államosításra épülő gazdaságpolitikai stratégiájukkal. Mindez zavarta egy markáns szociáldemokrata választási program kidolgozását: a szociáldemokrata választási platformok, mindannak ellenére, hogy ideológiai tekintetben természetesen különböztek a polgári pártokétól, de konkrétan, a választók megnyerése szempontjából fontos kérdésekben inkább csak az elosztás arányai, módja tekintetében tértek el az utóbbiaktól. A keynesizmus által a szociáldemokrácia azonban már segítséget kapott társadalmi céljait megfelelően tükröző gazdasági program kimunkálására, ami bár sosem volt annyira jellegzetesen önálló szociáldemokrata, mint a reformizmus stratégiájának egésze és főleg az állammal kapcsolatos elképzelések, de kiindulópontja volt a szociáldemokrácia sikereinek.

Hozzátehetjük, hogy a szociáldemokrácia stratégiája számára fontos volt az értékeinek és gazdaságpolitikájának megfelelő szociálpolitikai orientáció kijelölése. Egy olyan megoldásra esett választása, amely nem a burzsoáziával való direkt oppozícióra, szembenállásra épül, hanem azt feltételezi, hogy a munkásmozgalom képes arra, hogy átalakítsa a polgári társadalom szerkezetét és szolidárrá tegye azt. Ennek megfelelően a szociáldemokrácia arra törekedett, hogy a polgári államba beépülve, azt alakítva, a politikai jogokat szociális jogokká váltsa át. Ez gyakorlatilag feltételezte, hogy stratégiájában az egyetemes demokratikus jogokat bizonyos értelemben szembeállítja a piac játékszabályaival. A kormányzó párttá válás lehetősége és gyakorlata oldaláról azonban mindez érthetően ellentmondásba került a szociáldemokráciának a piaci törvények, a szabad vállalkozás

iránti elkötelezettségével, ami nélkül nehezen volt elképzelhető a szociáldemokrácia reformjai számára szükséges gazdasági növekedés. Ezt az ellentmondást igyekezett feloldani a szociáldemokrata gazdasági és szociális stratégiában szerkesztett helyet elfoglaló „jóléti állam”. A „jóléti állam” és a keynesi gazdasági koncepció közötti kapcsolat lényege a gazdasági növekedés prioritásában van. Ez képezi a jóléti reformok materiális alapjait. A „jóléti állam” a tőkés keretek között végbe ment modernizációból, a kapitalizmus által indukált társadalmi-gazdasági folyamatokból eredő társadalmi szükségletekre reagált. Ezzel együtt azonban az is nyilvánvaló, hogy a „jóléti állam” és annak intézményrendszere nem jöhetett volna létre a munkásmozgalom tömegharca nélkül. A „jóléti állam” sem tekinthető kizárólag szociáldemokrata elgondolásnak. Ismerünk a jóléti politikával kapcsolatos más koncepciókat is, így a liberálisokét. Ami viszont egyértelműen választafalat húz a szociáldemokrata és nem szociáldemokrata jóléti elképzelések között, az az, hogy az előzőek a piaci mechanizmus érintetlenül hagyásával nyújtanak jóléti garanciákat, a szociáldemokraták viszont politikájukat a piaci elvek korrigálására igyekeznek felhasználni.

Mit jelent ez? Egyfajta törekvést a munkaerő áru jellegének csökkentésére, meghaladására, miközben a szociáldemokrata szociálpolitika első helyen álló prioritása a munkanélküliség preventív, aktív beavatkozással történő felszámolása. Feltételezi, hogy néhány emberi társadalmi szükségletet nem áru jellegű, hanem állampolgári jogon járó szolgáltatásként elégítsenek ki. Továbbá egalitáriánus jövedelempolitikát, progresszív adóztatást és az állam redisztribúciójának jelentős mértékét, mindezt a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségi csökkentése céljából. Jelenti ugyanakkor, hogy a szociáldemokrácia elképzelései szerint fokozni kell a monopóliumok kontrollját az ipari demokrácia szélesítésével, s tompítani kell a magántulajdonból eredő hatalmi pozíciókat, beleértve a technokráciáét is, amely hatalmi tényezővé nőtte ki magát. Hangsúlyozni érdemes, hogy a „jóléti állam” nemcsak egyszerűen a tőkés társadalom osztályai és a mögöttük álló politikai erők kompromisszumának területe, hanem a jobb pozíciókért folyó csatározások hadszíntere is, ahol döntő szerepet játszanak az erőviszonyok. A tőke és a munkásmozgalom közötti kompromisszumok tehát sosem véglegesek, és egyik oldalról sem jelentik az érdekek feladását.

Történelmi tény, hogy a szociáldemokrácia a keynesizmus és a „jóléti állam” lehetőségeit is figyelembe vevő gazdasági és szociális stratégiájának, politikájának köszönhette, hogy az 1950–1970-es években szinte egész Nyugat-Európában előretört, sok helyen kormánypárttá vált. Ha össze akarjuk foglalni a szociáldemokrácia ekkor kialakult stratégiájának lényegét, megállapíthatjuk, hogy gondolkodásában elfogadja a magántulajdon intézményrendszerét, oly módon, hogy annak állami és társadalmi ellenőrzésére és korlátozására helyezi a hangsúlyt. Ebben nagy szerepet szán a munkásrészvétel fokozatos szélesítésének, a szakszervezetek szerepe növelésének. Az államosítás helyett a vegyes gazdaság elvét választja. Az egyenlőség alapértékeinek kivívásában a főszerepet a termelés helyett az elosztásnak szánja, és ebben számít az állam erőteljes beavatkozására. A piac és a tervezés szintézisét tartja szükségesnek, de ebben a piac szerepét nem látja alárendeltnek. Gazdaságpolitikája tehát jelentős mértékben szociálpolitikai szempontok által meghatározott. Prioritást a gazdasági növekedés és a foglalkoztatás magas szintje élvez.

Nem kell külön hangsúlyozni, hogy mindez stratégiaváltást jelentett a szociáldemokrácia számára, amelyet jól illusztrál a nyugatnémet SPD 1959-ben elfoga-

dott bad-godesbergi programja, de amelynek elemeit Nagy-Britanniában a munkáspárti kormányzás eredményeit értékelő, az 1950-es évek elején fellépő „Új gondolkodók” írásaiban is megtalálhattuk. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a szociálreformizmus egész Nyugat-Európára terjedő stratégiaváltása, módosulása következett be a háború után, az 1950-es évektől.

Ez a váltás más irányú változtatásokat is hozott a szociáldemokrácia ideológiájában. Érdeemes utalni arra, hogy a szociáldemokráciának reagálni kellett a társadalom anyagi jólétének, a fogyasztáson túlmutató újszerűen felvetődő kérdésekre, így az életminőséggel kapcsolatos problémák, viták megjelenésére. Eredetileg az életminőség témakörét a fogalom „negatív” megközelítésével az újbaloldal mint a kapitalizmuskritika részét értelmezi, utalva a fogyasztói társadalom tényleges ellentmondásaira, elsősorban arra, hogy nem megfelelően fejlődött az emberi autonómia, az embereknek a döntésekben való részvétele. A szociáldemokrácia értelmezésében az életminőség pozitív elméleti megfogalmazást kap; legfőbb összetevőjének a participációt és ehhez kapcsolódóan a munka humanizálását tartja. Azt a kérdést helyezi előtérbe, hogy mennyiben vesznek (vehetnek) részt a munkavállalók a munkafeltételek formálásában a technika, a technológia, a munka szervezésének területén. A szociáldemokrácia az ipari demokráciát összeköti az emberi szuverenitással, a szabadság kérdésével; a politikai demokráciát az ipari demokrácia erősítésével. Emellett az életminőség értelmezésében gondot fordít a munka minőségének problémájára, a munkahelyek „emberibb” alakítására, arra, hogy a munka folyamatos összhangban legyen az individuális emberi szükségletekkel. Figyelme kiterjed arra is, hogy megfogalmazza álláspontját az olyan társadalmi vetületű témákat illetően, mint az emberek munkaidőn kívüli tevékenysége, továbbá a kulturális esélyegyenlőség problematikája. Ez utóbbi fontos tartozéka a szociáldemokrácia oktatáspolitikájának. A szociáldemokrácia számára ez a kérdés elsősorban (bár nem kizárólagosan) a társadalmi egyenlőtlenség tompítása vagy megszüntetése oldaláról jelentkezik. Az oktatás demokratizálása szempontjából – a szociáldemokrácia felfogásában és gyakorlati törekvéseiben – elsősorban az egységes iskolarendszer kialakítása fontos. Egy olyan egységes iskola, amelynek nem a privilegizáló kiválasztás, hanem az egyéni tehetségre épülő esélyegyenlőség a célja.

●

Láthattuk tehát, hogy a szociáldemokrácia reformizmusa azokban a második világháború utáni évtizedekben kapott teret a kiteljesedéshez, a szociáldemokrácia akkor építette ki politikai hídfőállásait és vált reális erővé, amikor számíthatott a gazdasági növekedés szakaszának adottságaira, amelyek lehetővé tették, hogy társadalmi ideáljai, értékei, céljai érdekében felhasználja a keynesi gazdaságpolitikát. E feltételrendszer azonban az 1970-es évek második felétől a tőkés gazdaság mechanizmusának válságával megváltozik, és új helyzetet teremt a tőkés világ gazdasági és politikai struktúrája számára. Ez az új helyzet számottevően gyöngítette a szociáldemokrácia kivívott eredményeit, pozícióit. A pluralista demokráciában ugyanis a többség a pártoktól elsősorban eredményes gazdasági kormányzást vár. Mivel a szociáldemokrácia reformpolitikája teljesen kötődött a gazdasági stabilitáshoz, a növekedéshez, az új helyzetben társadalmi céljai megvalósításának anyagi háttere, pénzügyi garanciái szűkültek le. Kiderült, hogy a

szociálreformizmus történelmi vívmányai ellenére sem vonhatja ki magát a tőkés gazdaság ciklikusságának következményei alól. A fellendülés hozta eredmények tarthatósága bizonytalanná vált. A társadalmi konszenzus megrendült. A szociáldemokrácia védekező harcokra kényszerült. A keynesi elmélet és a „jóléti állam” lehetőségére épült gazdaságpolitikai stratégia elsősorban a kapitalizmus túltermelési válságára adott választ. Olyan gazdasági szerkezet bázisán működött tartósan, amelynek húzó ágazatát a feldolgozó ipar adta. Olyan mély válságok nélküli gazdasági növekedést feltételezett, amely elősegítette a bérszint növekedését, a munkaidő csökkentését, a szociális juttatások növekedését, és azt, hogy a „fogyasztói társadalom” a tőke oldaláról is elviselhető legyen. Ez a stratégia a tőke és a reformista munkásmozgalom konszenzusán alapult. Az 1970-es évek első harmadától azonban ezek a feltételek megváltoztak, megromlottak. Egyrészt, az elosztás-központú gazdaságpolitika objektíve rosszabb hatékonysággal volt alkalmazható a tőkés válság körülményei között. Másrészt, miután a tőke ezt a körülményt felismerte, és szakított ezzel a számára már nem előnyös politikával, ha nem is bontotta fel ezt a konszenzust, de új alapokra kívánta helyezni azt. A szociáldemokrácia gazdaságpolitikája akaratlanul is hozzájárult a gazdasági térre-nem olyan irányú megváltoztatásához, amely aztán később rontotta saját helyzetét. Ugyanis a tőke dinamikája szempontjából improduktív módon kötött le kapacitásokat és minőségileg alacsonyabb szinten konzervált termelőerőket azzal, hogy mindenáron a foglalkoztatottság fenntartására törekedett. Így tehát feszültség alakult ki: a szociáldemokrácia válságtompító funkciója ellentétbe került a termelőerők szükségszerű szerkezeti átalakításával. A szociáldemokráciának a szolidaritás, az egyenlőség értékeihez igazodó politikája konfrontált a hatékonyság, a strukturális változás és a versenyképesség követelményeivel. Mindezzel összefüggésben egyre nagyobb nehézségbe ütközött a „jóléti állam” fenntartása, illetve bővítése. Mint már említettük, ennek alapját is a gyors gazdasági növekedés alapján a nemzeti jövedelem növekménye képezte.

A megváltozott helyzet kihívást jelentett a szociáldemokrácia számára. Ideológiai és politikai értelemben a szociáldemokrácia mozgástere leszűkült, identitása bizonytalanná vált. Pártjai nehezebben funkcionáltak néppártokként, mivel a bérből élők és a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek között antagonizmusok keletkeztek, amelyek kihatottak a szociáldemokrata pártok és az őket támogató szakervevőket viszonyára is. Érdekellentétek keletkeztek a munkásosztályon belül is, hiszen egyes iparágak leépülésre, mások felfutásra ítéltettek. Felgyorsult a társadalmi struktúra változása, módosulása, ami eróziónak tette ki a szociáldemokrácia társadalmi bázisát. Mindennek politikai hatásaként 1976 és 1982 között 11 nyugat-európai szociáldemokrata párt veszítette el kormánypozícióit.

Joggal vetődik fel a kérdés: milyen következtetések vonhatók le mindebből a szociáldemokrácia jövője szemszögéből? Nem lehet elfogadni sem a politikai konzervativizmus, sem az új vagy szélsőbal (érdekes módon néha találkozó) álláspontját, amely egyfajta száraz, depolitizált ökonomizmus alapján a szociáldemokráciát majdhogynem teljes perspektívátlanságra ítéli és a reformizmus kifulladásáról szól. Nem lehet ugyanis eleve kizárni, hogy a szociáldemokrácia, amely mindmáig élő politikai tömegmozgalom maradt, újraértelmezi és ideológiailag és politikailag átfogalmazza az állandóan újratermelő társadalmi problémákat. Továbbá aligha lehet megfelelkezni arról, hogy a szociáldemokrácia, amely ma is nélkülözhetetlen része a nyugat-európai polgári demokratikus rendszernek, képezi a fő garanciát arra, hogy a növekedési szakaszban elért jóléti vívmányok,

eredmények megőrizhetők legyenek. S ugyanígy nem szabad megfélekedni arról sem, hogy korai lenne a választók által mindenkor támogatottá nyilvánítani a konzervatív gazdaságpolitikai modellt, amely kétségtelen gazdasági eredményei mellett egy, az elviselhetőség szintjét súroló munkanélküliségi rátát konzervált.

E potenciális lehetőségek az ellenzékben levő szociáldemokrácia számára is hosszabb távon politikai tőkét biztosítanak sorai rendezése, stratégiája egészének újraértékelésére. Sok jel utal arra, hogy a szociáldemokrácia él is ezzel a lehetőséggel, jelenleg a struktúraváltás és válság reformista alternatíváját keresi.

Ennek során azt látjuk, hogy törekszik gazdaságpolitikai alternatívájának ki-munkálására. A szociáldemokrata pártok egy része lényegében (kis korrekciókkal) kitart a konvencionális, többnyire elosztás-központú szociáldemokrata gazdaságpolitika mellett, amelynek a munkanélküliség mindenáron való visszaszorítása a fő célja. Más pártok az olyan szelektív gazdaságfejlesztés mellett állnak ki, amely mellett elkerülhető a munkanélküliség további rohamos súlyosbodása és növekedése, de ugyanígy a fizetési mérleg romlása is. Figyelmet érdemelnek Dél-Európa (ide feltételesen beleértjük Franciaországot is) szocialista kormányzatainak tapasztalatai az utolsó években, amelyek szinte egyértelműen azt bizonyítják, hogy előző elképzeléseiktől, választási programjaiktól eltérően nem a hagyományos keynesi gazdaságpolitikát folytatják, és fő törekvésük a gazdaság modernizálása lett, amelynek negatív társadalmi hatásait, így a munkanélküliséget, képtelenek voltak kivédeni. Ez lazította kapcsolatukat bázisukkal, ellenállást váltott ki a munkásosztály széles tömegeiben.

Anélkül, hogy jóslatokba bocsátkoznánk, úgy véljük, megengedhető az a feltételezés, hogy egy hatékony szociáldemokrata gazdaságpolitika napjainkban nem ragaszkodhat mereven egy olyan modellhez, amely más gazdaságtörténeti helyzetben alakult ki, és amely nem számol a jelenlegi válság strukturális elemeivel. S ugyanígy kétséges egy olyan gazdaságpolitikai alternatíva sikere, amely feladja a szociáldemokrácia foglalkoztatási és jóléti politikáját, s benne a monetáris elemek kerülnek túlsúlyba. A szociáldemokrácia nem nyugodhat bele a tartós munkanélküliségbe, mert akkor választói még jobban elfordulnak tőle, és ezáltal identitása is veszélybe kerül. Úgy tűnik, hogy egy modern szociáldemokrata gazdaságpolitikai stratégiának számolnia kell mind a struktúraváltás hatásaival, mind a mozgalom identitásának és a tömegtámogatás megtartásának követelményeivel, és valószínűleg csakis kombinatív elemekből állhat össze; aligha lehet tőle azt várni, hogy olyan koherens legyen, mint az 1950-es, 1970-es évek elosztáscentrikus politikája. Magát a struktúraváltást nem vonhatja kétségbe, viszont olyan demokratikus intézményesített garanciákat kell kivívnia, amelyek megakadályozzák, hogy az önmagában természetes és történelmileg progresszív struktúraváltás, modernizáció költségei és terhei ne egyenlőtlenül, igazságtalanul a dolgozó tömegek rovására legyenek elosztva. Ezt szolgálja a szociáldemokráciának az utóbbi években tovább erősödő törekvése, hogy kiszélesítse az ipari demokráciát, vagy ahogy ezt egyes pártok megfogalmazzák, „az új partnerség” rendszerét hozza létre a munkásmozgalom és a tőke között.

A szociáldemokrácia jelenlegi útkeresése nem csupán a konkrét gazdaságpolitikai alternatíva kijelölésére szorítkozik, bár, amint érzékeltettük, a pluralista demokrácia körülményei közepette ennek rendkívül fontos a szerepe. Ezzel együtt nem kerülheti el figyelmünket, hogy berkeiben folyik egy, a mozgalom egész stratégiáját, ideológiai arculatát is érintő újragondolás, átértékelés, természetesen a reformizmus, a „demokratikus szocializmus” keretein belül. Ezt illusztrálja a

Szocialista Internacionálé, az SPD, a Finn Szociáldemokrata Párt és mások törekvései, hogy újrafogalmazzák programjaikat. Ez egy hosszabb, a dokumentumtervezetek közzétételéből és vitáiból álló, még nem lezárt folyamat, amely azonban már eddig is mutatott fel változásokat a szociáldemokrácia gondolkodásmódjában. Ezek között érdemes utalni arra, hogy a szociáldemokrácia lényegesen kritikusabban viszonyul magához a kapitalista rendszerhez. Tulajdonképpen szinte deklaratív felülbírálja régebbi illúzióit a kapitalizmus töretlen fejlődéséről. Elismeri az ökológiai feladatok vállalásának fontosságát. Ma már másképpen értelmezi a gazdasági növekedés és a társadalmi haladás kölcsönhatását. Egyik alapvető dilemmája, hogy hogyan kell értékelni a technika és az ember új viszonyát, különös tekintettel a munka humanizálásával kapcsolatos elgondolásaira. Ugyancsak új megközelítés jellemzi a szociáldemokrácia viszonyát a mozgalom szövetségeseihez. Régebben a hangsúlyt inkább a reformista munkásmozgalom szervezeteibe integrált politikai és társadalmi erőkkkel való együttműködésre helyezte. Ma már a szociáldemokrácia is szélesebben értelmezi a szövetségi politikát, és lehetőséget lát az olyan „külső” irányzatokkal való kapcsolatokra, mint az ökológisták és a békemozgalmak. Sajátos átértékelés tapasztalható egyes szociáldemokrata pártoknak saját bázisukhoz való viszonya tekintetében. Továbbra is törekszenek néppárt jellegük fenntartására, de – ez érdekes módon talán „új” mozzanat – ismét nagyobb figyelmet fordítanak a hagyományos bázisra, a munkásrétegekre, és erőfeszítéseket tesznek a szakszervezetekkel összekötő szálak szorosabbá tételére.

●

A mai szociáldemokrácia gondolkodásának, stratégiájának egyik, az utolsó évtizedben különös erővel markánsná vált pillére, hogy a világ problémáit globális, összefüggő kérdéseknek fogja fel, és ennél fogva a válság nemzetközi aspektusait állítja előtérbe. A világgazdasági illetve nemzetközi politikai rend átalakítását sürgeti. Erre mutat igen intenzívvé váló nemzetközi aktivitása is. Mindez aligha tekinthető konjunkturális jellegű változásnak, amely – mint néhányan vélik – abból fakadna, hogy a szociáldemokrácia „kompenzálja” belpolitikai, gazdaságpolitikai kudarcait. Inkább stratégiai jellegű fordulatról van szó, amely persze most is magán hordja azt a törekvést, hogy a „harmadik erő” pozíciójából foglaljon állást a kor alapvető kérdéseit illetően. Nemcsak erről van szó azonban, hanem inkább annak felismeréséről, hogy a világ mai gondjai csakis a nemzetközi együttműködésnek a kölcsönös érdekeket figyelembe vevő rendszerében oldhatók meg.

Hangsúlyozni kell, hogy e problémakezelés illetve megközelítés nem egy csapásra érett meg, s nemkülönben azt is, hogy e gondolkodás evolúcióját számottevően befolyásolta a szociáldemokráciának a pragmatizmusán nyugvó azon felismerése, hogy harmadikutas reformista társadalompolitikájának sikerei elválaszthatatlanok az enyhüléstől, s nem véletlen az, hogy politikai, kormányzati erővé válása nem a zord hidegháború, hanem a viszonylagos enyhülés időszakában következett be.

Sokáig, körülbelül az 1960-as évek közepéig a szociáldemokrácia a világot bipoláris rendszerben képzelte el, és csak az 1970-es évektől vált uralkodóvá nézetrendszerében a multipoláris világ gondolata. Ekkor vált markánsná nézetében a „szuperhatalmakra” vonatkozó önálló szociáldemokrata koncepció. Ez abban kü-

lönbözik más politikai erők hasonló elnevezésű felfogásától, hogy benne a szociáldemokrácia „harmadik erőként” jelenik meg, amely nemcsak a két vilárendszer között helyezkedik el, hanem konstruktív társadalmi alternatívát is ajánl, a „demokratikus szocializmust”. E mögött az álláspont mögött látnunk kell, hogy a szociáldemokrácia fő működési területe Nyugat-Európa, s hogy felfogásában életkérdéssé vált Nyugat-Európa nagyobb politikai és gazdasági önállósága. Ez a sajátos szociáldemokrata nézetváltás a nemzetközi viszonyok kérdésében persze nem jelentett teljes fordulatot. Köreiben a mai napig többségében vannak azok, akik a Nyugat-Európa biztonságát az USA-val való együttműködésben látják, de nem közömbös, hogy közben erőteljesebben kiállnak Nyugat-Európa pozícióinak erősítése mellett, s azért, hogy Európa egyenlő partneri pozíciókhoz jusson. Az erőviszonyok józan mérlegelése alapján azonban a szociáldemokraták is kétségbe vonják annak realitását, hogy Nyugat-Európa és önmaga a szociáldemokrácia tényleges harmadik erővé válhat. Kötöttségük a NATO-hoz jól illusztrálja e véleményüket.

Az elmúlt egy-másfél évtizedben változott a szociáldemokrácia felfogása a békés egymás mellett élés koncepciójának értelmezésében is. Az 1960-as évek második feléig inkább kommunista taktikának fogták fel. Addig a koegzisztenciának az a felfogása érvényesült, amely a biztonságot két egyenlő pillérre helyezte: az egyik a béke biztosítása a szociáldemokrata szabadságfelfogás alapján, a másik a védelemhez szükséges elrettentés képességének fenntartása. E mögött az értelmezés mögött a reális szocializmussal való ideológiai szembenállás húzódtott meg. Fokozatosan azonban a békés egymás mellett élés megítélésében a politikai nézőpontok kerültek előtérbe, az a felismerés, hogy az ideológiai ellentétek ellenére ez az egyetlen lehetőség a túlélésre.

A hetvenes évek szociáldemokráciájának gondolkodásmódját tehát az érdekelt-ségből és helyzetéből fakadó kettősség határozta meg: egyik oldalról egy reálisabb világkép, tényleges elkötelezettség az enyhülés iránt, az a felismerés, hogy a béke megőrzése megköveteli a partneri viszonyok kialakítását Nyugat és Kelet között, s hogy ténylegesen figyelembe kell venni a szocialista országok biztonságának érdekeit. Ennek megfelelően egy olyan gyakorlati politika bontakozott ki – lásd az SPD keleti politikáját, a szociáldemokrácia és a Szocialista Internacionálé egyértelműen pozitív szerepét az enyhülés folyamatának kibontakoztatásában, a szociáldemokrácia számtalan közvetítési kísérletét a konfliktusok tompítására, a leszereléssel kapcsolatos sokrétű erőfeszítéseit, a szocialista országokkal való kapcsolatok fenntartására hozott politikáját még a feszültség növekedésének időszakában is –, amely egyértelművé teszi számunkra a szociáldemokrácia pozitív szerepét a mai nemzetközi viszonyok rendszerében. Más oldalról viszont azt tapasztaljuk, hogy a szociáldemokrácia ragaszkodik a nyugati védelmi rendszerhez, a NATO-hoz, és hogy nemegyszer a szocialista országok biztonságpolitikáját is fenntartásokkal, kritikusan, esetenként eltorzítva értelmezi. Ezzel kapcsolatban vitákban elhangzanak olyan vélemények, miszerint a NATO-országok szociáldemokratáinak kötöttsége a NATO-hoz mintegy devalválja pozitív törekvéseiket az enyhülés fenntartására, amivel nehéz egyetérteni. A mai nemzetközi erőviszonyok ugyanis aligha engedhetnék meg, hogy a szociáldemokrata kormányok, még ha akarnák is (jól tudjuk, a pártok uralkodó centruma ezzel elvileg sem értené egyet) országuknak a NATO-ból való kilépését javasolhatnák. Úgy tűnik – az eddigi tapasztalatok legalábbis erre utalnak –, hogy a szociáldemokrácia ennek ellenére konstruktív szerepet játszhat a nemzetközi helyzet befolyásolásában. Jó

példa erre, hogy az 1980-as években a nyugat-európai szociáldemokrata pártok döntő többsége szembefordult a NATO és az USA nukleáris elrettentő politikájával, ami akkor is jelentős, ha sokszor kritikai viszonyt foglal magában a szocialista országok stratégiáját illetően is. A középtávú rakéták telepítésének megkezdésekor az érdekelt öt NATO-ország pártjai közül csak az Olasz Szocialista Párt támogatta a telepítést. A többi tizenegy NATO-ország pártjaiból csak a Francia Szocialista Párt foglalt állást támogatóan a kérdésben. A képhez persze hozzátartozik, hogy amíg az ellenzékben levő pártok nemzetközi magatartása egyértelműen enyhüléscentrikus, addig a kormányzó pártok, nem függetlenül az USA gazdasági és politikai dominciájától, sokszor engednek nyomásnak, és ha nem is minden kérdésben, de támogatják a NATO célkitűzéseit. Ebből azonban korántsem lehet azt a következtetést levonni, hogy a szociáldemokrácia az ellenzékben mintegy manipulálja a közvéleményt, és amikor hatalomra kerül, megfelelkezik ígéreteiről, külpolitikai platformjáról. Inkább az válik kétségessé, vajon van-e a kormányzó szociáldemokrata pártoknak annyi politikai erejük vagy lehetőségük, hogy válaszoljanak az USA kihívásaira? Ha a hatalomra került szociáldemokrata pártok képesek lesznek arra, hogy majd az eddiginél jobban egyeztessék külpolitikájukat és gazdasági politikájukat egymás között, vagyis a kormányzó szociáldemokrata pártok között, csak ebben az esetben növekedhetnek a kilátásaik, hogy eredményesebben szálljanak szembe a nemzetközi monopoltókéval.

Az európai szociáldemokrácia nemzetközi tevékenységében az 1970-es évek első harmada, közepe óta, kitüntetett helye van a fejlődő világ problematikájának. A reformista munkásmozgalom hosszú utat tett meg azóta, hogy az úgynevezett „pozitív” gyarmatpolitika koncepcióját vallotta. Ez az evolúció főleg a második világháború után gyorsult fel, a volt gyarmati országok függetlenné válásának az 1950-es évek végén megindult újabb szakasza hatására. A legjelentősebb fordulat e térség irányába az 1970-es évek közepétől tapasztalható, elsősorban a tőkés gazdaság működési zavarait felgyorsító olajválság, továbbá annak következményeként, hogy egy sor akut nemzetközi kérdés a fejlődő világ irányába orientálta a szociáldemokráciát, így például a közel-keleti helyzet, a vietnami háború, a portugál gyarmati birodalom szétesése. Szubjektíve persze ehhez hozzájárult az is, hogy a nemzetközi szociáldemokrácián belül az 1970-es években olyan országok pártjai lettek a hangadók (a svéd, a nyugatnémet, az osztrák), amelyeket nem terheltek a gyarmatosítás hagyományai.

A fejlődő világgal kapcsolatos szociáldemokrata nézetekre és gyakorlatra a neokolonializmus kritikája, a totalitárius diktatúrákkal való szembenállás és nem utolsósorban a mozgalom ténylegesen gazdag, demokratikus vívmányai – a nemzetközi szolidaritás elve gyakoroltak hatást. Vitákban és egyes írásokban helyet kapott az a feltételezés is, hogy a szociáldemokrácia politikai, ideológiai érdeklődése és aktivitása e térségben a hazai tőke törekvését követi. Ez azonban magyarázat nélkül hagyná a szociáldemokrata pártok nagy többségének kiállását Vietnamban mellett, az antikolonialista mozgalmak erkölcsi és anyagi támogatását, s végül a szociáldemokrácia egyértelműen pozitív magatartását Közép-Amerikában, ami, mint jól tudjuk, az USA-val éles összeütközéshez vezetett. Nem kétséges, hogy a szociáldemokrácia törekvéseiben szerepet játszik az a lehetőség is, hogy a maga harmadikutas alternatíváját, a „demokratikus szocializmust” ajánlja fel a térség problémáinak megoldására. Nem kétséges, bizonyos összefüggések a tőke mozgása stratégiai hatalmi érdekei és a fejlődő világbeli szociáldemokrata politika között megvannak. A szociáldemokrácia keresi azokat a pontokat, ahol a

nyugat-európai tőke érdekelt a fejlődő világ problémái megoldásában. Mindez azonban nem bizonyítja, hogy a szociáldemokrácia aktivitását elsősorban a tőke érdekelttsége határozza meg. A szociáldemokrácia e térségben is olyan megoldásokat keres, amelyek a maga alapvető társadalmi célkitűzései és a tőke érdekei közötti kompromisszumra épülhetnek fel. Tény, hogy a fejlődő világ térségében az európaítól eltérő osztálystruktúra és ellentétek, továbbá az eltérő politikai hagyományok és kultúra feltételei közepette ez óriási és egyelőre meg nem oldott feladatot jelent. Az eddigi tapasztalatok azonban azt is mutatják, hogy a szociáldemokrácia itt is képes alkalmazkodni, továbbá, hogy a térség valóságával való megismerkedése hatással van magára az európai szociáldemokráciára is.

A szociáldemokráciának a fejlődő világban kialakított stratégiája középpontjában az Észak–Dél koncepció áll. Kiindulópontja, hogy az állami, politikai függetlenség kivívásával jórészt nem járt együtt a gazdasági prosperitás, sőt tulajdonképpen tovább növekedett a fejlődő és a fejlett világ közötti fejlettségi szint különbsége. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy van-e ma a szociáldemokráciának konkrét, gyakorlati elképzelése a fejlődő világ égető problémáinak megoldására azon túl, hogy ideológiailag és politikailag ez a stratégia körülírható? Úgy tűnik, hogy ezeket az elképzeléseket leginkább az úgynevezett Brandt-jelentések fejezik ki. Ezek ugyan formálisan nem szociáldemokrata dokumentumok, de megfogalmazásuk javarészt a szociáldemokrata politikusok, teoretikusok műve. A Brandt-jelentések egyik alapvonásának, az Északraól Délre irányuló tőketranszfer gondolatának elméleti háttere a keynesianizmus. Kérdés azonban, hogy olyan világgazdasági feltételek között, amikor a keynesi elvek nemzeti keretekben alig alkalmazhatók, milyen hatásokkal használhatók világméretben. E kétségeket fokozza, hogy a Brandt-jelentések koncepciója sok tekintetben a politikai „belátásra”, akaratra építi elképzeléseit, de a jelenlegi világhelyzetben a nemzeti és a politikai érdekek annyira különböznek egymástól, hogy egy világméretben érvényesülő politikai akarat megvalósítása legalábbis kétségesnek tűnik. A teljesség kedvéért persze azt is hozzá kell tenni, hogy nemcsak a Brandt-jelentések megvalósítása képezi a vita tárgyát. Napjainkban ugyanis egyik társadalmi és világszerte sem alakított ki sem az elméletben, sem a gyakorlatban olyan megoldásokat, amelynek keretében a fejlődő világban a legoptimálisabban oldhatók fel a sajátos gazdasági és társadalmi feszültségek.

●

Hogyan alakult a szociáldemokrácia viszonya a kommunista mozgalomhoz egy történelmileg új helyzetben? Olyan körülmények között, amikor a két rendszer konfliktusa megteremtette egy termonukleáris katasztrófa potenciális lehetőségét, és amikor a szociáldemokrácia reformizmusa, mint alternatíva, egy hosszabb történelmi szakaszban több vezető nyugat-európai országban viszonylag tartósan, járhatóan bizonyult; majd a gazdasági korszakváltás következményei megkérdőjelezték ezt az alternatívát, és hatást gyakorolnak a szociáldemokrácia gondolkodására és gyakorlatára. Nem vitás, hogy a két mozgalom közötti ideológiai eltérések lényege ma sem változott, de mivel a tőkés válság nem egyiknek vagy másiknak „ad igazat”, hanem a baloldal, az egész munkásmozgalom politikai pozícióit, vívmányait veszélyezteti – ez objektíve növeli a két mozgalom egymásrataltságát. Ezért célszerű, hogy a kommunisták és szociáldemokraták viszonyá-

nak mérlegelésekor ne elsősorban és ne csupán az ideológiai különbségeket vegyük figyelembe, hanem a konkrét helyzetben, a pártok pozícióiban mutatkozó *eltéréseket*, illetve *találkozásokat* vegyük számba.

A különbségek között jelentős szerepet játszanak a társadalmi bázisban jelentkező eltérések. Annak ellenére, hogy mindkét mozgalom a munkásosztályban gyökerezik, s erre az osztályra építi politikai tevékenységét, ha a pártoknak a munkásmozgalomban érvényesülő hatásából és választási befolyásából indulunk ki, társadalmi bázisuk tekintetében nem kis különbségekről kapunk képet. Vannak országok, ahol a szociáldemokrata pártok tettek szert hegemoniára, majd nem egyeduralomra a munkásmozgalmon belül, és a munkások és alkalmazottak döntő többsége képviselőjeként lépnek fel. Így van ez Ausztriában, az NSZK-ban, Nagy-Britanniában. E pártok bázisa azonban itt többnyire túlmegy a munkások és alkalmazottak körén, és befolyása a néppárttá válás törekvéseinek eredményeként kiterjedt egyes közép rétegekre is. Más országokban a kommunista pártok jutottak csaknem hegemon szerepre a munkások között, így például Olaszországban és Franciaországban. Itt a szocialista pártok munkás jellege korántsem olyan erős, mint az előző csoportban; a szocialisták inkább a közép rétegekhez kapcsolódnak, mint a munkásosztályhoz. Végül az olyan országokban, mint Finnország, Spanyolország vagy Portugália, a szociáldemokrata-szocialista befolyás erős, meg is haladja a kommunista pártét, de az erőviszonyok sokkal kiegyensúlyozottabbak.

Nem lebecsülendők a különbségek a szervezeti elvek vonatkozásában. A kommunista pártok a véleményeltérések és a viták mozgásterének bővülése mellett is a politikai egység fenntartására törekszenek a párton belül. E pártok továbbra is biztosították a párt politikáját meghatározó pártszervek dominanciáját a parlamenti frakcióval szemben. Fenntartották a párton belüli frakciók létrehozásának tilalmát.

A szociáldemokrata pártok mind a világnézeti alapokat, mind a mozgalom társadalmi bázisát tekintve sokszínűbb politikai alakulatok. A mozgalom tevékenységét a reformok elérésére összpontosítják, ebben a parlamenti, kormányzati részvételnek biztosítanak elsőbbséget, és lazább szervezeti követelményeket támasztanak a tagsággal szemben. A pluralista demokrácia kényszere folytán a parlamentáris rendszer többi, a választásokhoz igazodó pártjaihoz hasonló irányba fejlesztették szervezeti felépítésüket. Ennek megfelelően alakult a pártvezetőség és a parlamenti frakciók viszonylagos autonómiája, helyenként primátusa a pártpolitika meghatározásában. A pártok szervezete elsősorban ahhoz igazodott, hogy a szociáldemokraták tevékenysége inkább a politikai intézményekben összpontosul és kevésbé a tömegmozgalomban.

Különbség érzékelhető a stratégiai és politikai orientáció síkján. Nem abban az értelemben, hogy a szociáldemokrácia reformokat akar, a kommunista pártok viszont nem, hiszen a kommunista pártok forradalmi stratégiája is számít reformokra, igaz radikálisabb átalakító, rendszerváltoztató reformokra. Lényegesebb kérdés az osztálykonfrontációhoz való viszonyuk, az osztálykonfliktusok megítélése politikai vonalvezetésükben. Míg a kommunista pártok stratégiájukat az osztályharcra alapozzák, amelyben egyik oldalról objektíve a munkásosztály és a köréje csoportosuló erők szövetsége áll, a másikon a monopoltőke, addig a szociáldemokrácia – bár nem tagadja az osztályellentéteket – elsősorban az osztályok közötti egyensúly helyreállítására törekszik, természetesen jobb pozíciókért harcolva a dolgozó rétegek számára. Ebből a különbségből fakad, hogy napjainkban

olyan kérdésekben, mint a válságellenes gazdaságpolitikai irányvonal, a munkanélküliség és az infláció megfékezésének módja, a válság terheinek elosztása, a nemzetközi gazdasági kihívásokra való reagálások, a kommunista pártok orientációja általában militánsabb a szociáldemokrata pártokénál, és a tőkével való nyíltabb és teljesebb konfrontáció híveiként jelenik meg.

E különbségek mellett több jel mutat arra, hogy a világgazdaságban és világpolitikában bekövetkezett változások eredményeként szaporodtak az érintkezési pontok a két mozgalom között. Még ideológiai téren is bizonyos árnyalati eltolódás következett be, ami korántsem jelent alapvető változást, de valamelyest közelítette az ideológiai nézőpontokat. Mint említettük, a szociáldemokrácia ma magának a kapitalista rendnek erőteljesebb kritikusaként lép fel. Egyes baloldali áramlatok még a tőkés rendszer életképességét is kétségbe vonják. Más oldalról tudjuk, hogy a nyugat-európai kommunista pártok egy része olyan elméleti pozíciókhoz jutott el, amelyek a szocializmushoz vezető demokratikus út sajátos értelmezésében és a szocialista társadalmi rendszer pluralista felfogásban nyertek megfogalmazást. Egyfajta közeledésről beszélhetünk tehát, de kétségtelen, hogy a két mozgalom közötti alapvető különbségek tovább élnek, identitásához mindkét mozgalom ragaszkodik. E folyamatok nem becsülhetők le a két mozgalom viszonya szempontjából, de kétségtelen, hogy döntő szerepe a politikai érdekek és álláspontok közeledésének van. Ide sorolhatjuk a gazdasági válság következtében kiéleződött gazdasági és társadalmi problémákra vonatkozó politikai állásfoglalásokat. A kommunisták és a szociáldemokraták egyaránt – még ha eltérő határozottsággal is – fellépnek a monetarista, konzervatív gazdaságpolitikai irányzattal szemben, amely súlyosan érinti a bérből élők szociális helyzetét és a munkanélküliség tartóssá válásával fenyeget, továbbá veszélyezteti a dolgozók érdekképviselőinek rendszerét, a szakszervezetek jogkörét, és a gazdasági terheket egyoldalúan a munkavállalókra igyekszik hárítani. A kommunista és szociáldemokrata pártok elkötelezték magukat a polgári demokratikus szabadságjogok, intézmények mellett, és baloldali pártokként szükségesnek tartják ezek védelmét a jobboldali körökből kiinduló tekintélyuralmi tendenciákkal szemben. Egyformán harcot hirdetnek a politikai konzervativizmus ellen, és fellépnek a szélsőjobboldali törekvések, a terrorizmus felszámolásáért, mivel ezek veszélyeztetik a baloldal pozícióit. Mindkét mozgalom, bár különböző mértékben és nem azonos értelmezésben, kiáll a meglévő politikai intézményrendszer demokratizálása mellett. Nem lebecsülhető egyezések mutathatók ki a kommunista és szociáldemokrata pártok külpolitikai állásfoglalásában is. Eltérő alapról szemlélik ugyan a nemzetközi helyzet alakulását, de a béke védelme, a kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztése, a globális problémák felvetése és figyelembevétele a nemzetközi politikai cselekvésben, a fegyverkezési hajszra megállítása, a nukleáris fegyverek további elterjedésének megakadályozása, az általános leszerelés mint perspektivikus cél olyan pontjai kommunista és szociáldemokrata pártok politikájának, ahol a nézetek találkoznak. Ezért törekvéseiknek kétségtelenül megvan az egybeeső sávja.

A két politikai mozgalom álláspontjának viszonylagos közeledése, a találkozási pontok természetesen automatikusan nem javították meg kapcsolataikat. Ebben döntő szerepe van az egymásrautaltság felismerésének és magának a kölcsönös érdekelttségnek. Ezt pedig jelentős mértékben a konkrét erőviszonyok határozzák meg.

Mit állapíthatunk meg ezen a téren? A kommunista és szociáldemokrata pártok

együttműködése iránt a szociáldemokrata pártok részéről továbbra is érdektelenség nyilvánul meg azokban az országokban, ahol a nagy szociáldemokrata pártoknak a munkásmozgalomban hegemon helyzetük van (lásd az NSZK-t, Ausztriát, Nagy-Britanniát). A kommunista pártoknak itt nincsen parlamenti képviselőjük. Ezekben az országokban a kommunisták, akik tömegkapcsolataikat főleg a szociáldemokrata irányítás alatt levő szakszervezetekben, illetve a békemozgalmakban tudják kiépíteni és fenntartani, egyoldalúan érdekeltek a szociáldemokrata pártokkal való együttműködésben és többnyire eredménytelenül szorgalmazzák ezt. Vannak ugyan kontaktusok kommunisták és szociáldemokraták között, de ezek inkább személyi jellegűek és nem terjednek ki a pártok közötti hivatalos kapcsolatra, együttműködésre. Valamelyest más a helyzet például Svédországban, ahol a szociáldemokrata párt szervezeti és politikai túlsúlya érvényesül ugyan, de az adott politikai viszonyok mellett a kommunisták parlamenti támogatását is elfogadja. Az olyan országokban, mint Franciaország, Olaszország, Portugália, Spanyolország, s részben Finnország, ahol az erőviszonyok a leginkább kiegyensúlyozottak, és ahol potenciálisan megvan (vagy megvolt) a lehetősége annak, hogy a két párt összefogásával a baloldal túlsúlyba kerüljön vagy döntően a meghatározó erő szerepét játssza, az elmúlt egy-másfél évtizedben kiéleződött a két mozgalom versenye. Bármennyire is ellentmondásosnak tűnik: a pártok között megkötött egyezmények, a szervezett együttműködés, így például a franciaországi közös program az 1970-es években, vagy a kommunista párt részvétele a szocialista kormányban az 1980-as években, miután a gyakorlatban ez hozzájárult a két párt közötti különbség elmosódásához a pártok támogatóinak tudatában, identitászavarokat okozott a kommunista pártban, és ez hozzájárult befolyása gyöngüléséhez. Mindez minden bizonnyal elsősorban azzal magyarázható, hogy az említett kommunista pártok stratégiájának modernizálása, a szocializmusba való átmenet koncepciójának módosítása nem vonta maga után az adott gazdasági, politikai helyzet követelményeit tükröző, de a forradalmi munkásmozgalom elveit erőteljesebben kifejező, a kommunista párt bázisa által felismerhető és támogatható politikai vonal kidolgozása.

Végül a kommunisták és szociáldemokraták viszonyának mérlegelésekor feltétlenül meg kell említeni, hogy az utóbbi években intenzíven fejlődött a szocialista országok kommunista és munkáspártjai, illetve a Szocialista Internacionálé és pártjai közötti kapcsolat. Ennek legfőbb eredménye, hogy kialakult egy igen hasznos dialógus és eszmecsere, amely sokat segít egymás álláspontjának, helyzetének megismerésében és következőképpen a kölcsönös bizalom elmélyítésében. Az ideológiai eltéréseket természetesen ezek a kontaktusok nem oldják fel, de jelentős mértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy a nyugat-európai szociáldemokrácia ma jobban felismeri a szocialista országok érdekeit a nemzetközi viszonyok rendszerében, s hogy a szocialista országokban a korábbinál reálisabb és teljesebb szociáldemokrácia-kép alakulhatott ki.

●

A szociáldemokrácia jelenségének sokoldalú tudományos feltérképezése természetesen nem tekinthető lezártnak, már csak azért sem, mert, ahogy láttuk, a szociáldemokrácia reformizmusának életfeltétele a tőkés rend fejlődéséhez és a nemzetközi viszonyokhoz történő állandó igazodás, asszimilálódás. A szociáldemokrá-

cia további kutatása elengedhetetlennek tűnik a modern kapitalizmusról alkotott képünk teljesebbé tételéhez, a benne folyó társadalmi, politikai, gazdasági folyamatok megismeréséhez, a különböző szocializmusképek, fogalmak tanulmányozásához. Az olyan kérdések elmélyült vizsgálata például, hogy milyen szerepe lehet a mai szociáldemokráciának a belső átalakulását élő polgári politikai rendszerben, hogyan válaszol a szociáldemokrácia a legkülönbözőbb nemzeti és nemzetközi keretekben jelentkező kihívásokra, milyen konkrét modelleket dolgoz ki korunk társadalmi és gazdasági ellentmondásainak megoldására, továbbá milyen reális perspektívája lehet a nyugat-európai baloldal homogénebbé válásának – nemcsak a tudományos érdeklődés tárgyát képezheti, hanem közvetlenül megfelel politikai érdekeinknek is, a szocialista fejlődés előttünk álló feladatai megvalósításához kapcsolódó igényeknek is.

MEGJELENT

KOMMUNISTÁK ÉS SZOCIÁLDEMOKRATÁK VISZONYA NYUGAT-EURÓPÁBAN

TANULMÁNYKÖTET

234 oldal, 55,- Ft

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

BÁNFALVY CSABA

A technikai átalakulás lehetséges hatása a foglalkoztatásra

Ha a magyar népgazdaság az elkövetkező évtizedben meg akarja őrizni helyét a világgazdaságban, vagy javítani is akar pozícióján, akkor Magyarország számára a legújabb technikai forradalom eredményeinek átvétele kényszerűség. Kényszerűség, mert nem lehet majd eladni olyan terméket, amely nem az új technológiával készül vagy/és nincs ellátva az új technika megkövetelte berendezésekkel. Rövid távon ugyan – sőt talán hosszabb távon is – értékesíteni lehet „hagyományos” termékeket is, de ha az új technológia meghonosítása és termelésbe állítása elmarad, akkor az ország még jobban leszakad a fejlett országoktól.

Ezzel egyidejűleg megkockáztatható az az állítás, hogy – bár többéves késéssel, de – elérhetőek lesznek az új technológiát tartalmazó tőkés termékek, illetve az ezek előállításához szükséges berendezések és tudás. A korábbi technológiaimport során ugyanis azt tapasztaltuk, hogy egyrészt a piacszükséglet kényszere, másrészt a ma fejlettnek számító technológia holnapi viszonylagos elavulása oly módon hat ösztönzően a fejlett tőkés országokban a technika, technológia és tudás exportjára, hogy ezáltal nem kerül később sem veszélybe világgazdasági vezető pozíciójuk.

A technikai megújulás kényszere és lehetősége egyaránt adottság. Ehhez a fejlődési úthoz a kelet–nyugati politikai és gazdasági kapcsolatok várható alakulása – amelyben nagyfokú rosszabbodásra a jelen tendenciák alapján nagy valószínűséggel nem kell számítani – megfelelő feltételeket biztosíthat.

Amennyiben belátjuk az új technika átvételének a lehetőségét és szükségességét, akkor fel kell tennünk a kérdést, hogy milyen változásokat hoz az új technika a gazdaságban és a társadalomban, és milyen gazdasági és társadalmi intézkedéseket kell tennünk az új technika hatékony meghonosítása érdekében és az átalakulási folyamat során keletkező konfliktusok feloldására vagy mérséklésére.

Ebből az igen széles problémakörből a továbbiakban csak azzal a szűkebb problémával kívánok foglalkozni, hogy milyen változásokat hozhat a munkaerőkeresletben és -kínálatban az új technológia. Áttekintem, hogy más országok milyen módon kísérelték meg a gazdasági válság közepette az új technológia bevezetését, a gazdaság modernizálását.

Az új technika elterjedése országonként más-más módon mehet végbe. Ha csak az Egyesült Államokban és Japánban végbement fejlődést hasonlítjuk össze

– ez a két ország ma a fejlett technológia fő alkalmazója – már akkor is jó néhány lényeges ponton tapasztalhatunk eltérést. Melyek a legjelentősebb faktorok?

Az USA esetében:

- az új technológia fejlesztése erőteljesen a katonai iparban ment végbe
- a kisvállalatok illetve az innovatív feltalálók nagy szerepet kaptak
- az új technológia horizontálisan terjeszkedett, a részeredmények gyorsan meghonosodtak a különböző gazdasági ágakban, a technikai színvonal az egyes ágakban egyenletesen emelkedett
- nem készültek országos tervek a kutatás és a fejlesztés vagy az elterjesztés makroszintű ösztönzésére, a kutatási és fejlesztési (K + F) tevékenység vállalati szinten folyt
- komoly szerepet játszott az új technika meghonosításában a nagy hazai piac és a nagy volumenű állami megrendelések

Japánban:

- az új technológia fejlesztésekor a piaci tömegigények kielégítését tartották szem előtt
- a nagyvállalatok vállalták a legjelentősebb feladatokat
- az új technika kifejlesztésekor vertikális stratégiát alkalmaztak, a piaci esélyekkel rendelkező termékek előállításának teljes vertikumát korszerűsítették, a gazdaság egészében a technológiai szint heterogén volt
- magas szintű országos tervek keretében hajtották végre a kutatást és fejlesztést, valamint az új technológia bevezetését, erőteljes állami részvétellel
- elsősorban a világpiacon igényekből indultak ki.

Az eltérő jegyek a munkaerő-gazdálkodás vonatkozásában is jelentkeztek. Míg az amerikai fejlődés velejárója a magas munkanélküliség volt, amely csak a nyolcvanas évek közepén kezd valamelyest csökkenni, Japán esetében sikerült alacsony szinten tartani a munkanélküliséget.

Felvetődik a kérdés, hogyan érinti a foglalkoztatást az új technológia bevezetése. Hogyan alakul ennek következtében a munkanélküliség, hogyan viszonylik egymáshoz a felszabaduló és a más területeken szükségessé váló munkaerő száma? A mennyiségi változások mellett milyen strukturális átalakulás várható a munkaerő piacán? Milyen alternatív munkaerő-gazdálkodási lehetőségek adódnak az új technológia bevezetésekor?

AZ ÚJ TECHNIKA ÉS A MUNKAERŐ IRÁNTI KERESLET NAGYSÁGA

Zárt gazdaságot véve, hosszú távon a munkaerő iránti kereslet és a kínálat alakulásában az játszik szerepet, hogy hogyan alakul az új technika bevezetése nyomán felszabaduló munkaerő létszáma; hogy milyen mennyiségben képes állást teremteni az új technológia; valamint hogy milyen demográfiai folyamatok várhatóak az új technika bevezetésének és alkalmazásának időszakában. Az aktuális gazdaságpolitika és a gazdasági rendszer egészének mozgása ezt tovább motiválja.

A teljes kereslet a munkaerő iránt = az új technológia mellett szükséges létszám a hagyományos szektorokban + az új technológia nyomán keletkező új tevékenységek munkaerő-szükséglete.

A teljes kínálat a munkaerő piacán = a munkavállaló korú népesség száma jelenleg $\pm$ népességváltozás.

A kérdés az, hogy az új technológia nyomán keletkező munkaerő-kereslet hogyan aránylik a teljes kínálatához. Képes-e a korszerűsített hagyományos szektor és az újonnan keletkező szektor felszívni teljes munkaerő-kínálatot. Globálisan mennyire munkaerőt felszabadító az új technológia?

Ami a keresleti oldalt illeti, a fejleményeket nem lehet megérteni a nemzetközi környezettől függetlenül. Ha ugyanis valamely ország, mint hazánk is, a későbbben modernizáló gazdaságok közé tartozik, akkor kénytelen készen megvásárolni számos, az új technikával kapcsolatos szolgáltatást, így az ezen szolgáltatások végzésében levő munkaerő-lekötési lehetőségekről le kell mondania, még ha egyébként szándékában állna is a tőkeintenzív fejlesztés. Ez együtt jár a tradicionális szektorok fejlesztésének elmaradásával, e szektorok világpiaci lehetőségeinek rosszabbodásával, így e szektorok sem képesek a továbbiakban a meglévő létszámú munkaerőt foglalkoztatni.

Minél később indul be a modernizáció, annál nehezebb a versenyképesség fenntartása, és ezért annál nyomasztóbban jelentkeznek a foglalkoztatási gondok.

Az új technika bevezetését korán elkezdő gazdaságok viszont mind a hagyományos, mind pedig az új szektorokban lépéselőnyhöz jutnak a világgazdaságban a konkurensokkal szemben. Ez az előny a növekedésnek nagyobb lehetőséget biztosít, és jelentkezhet a magasabb foglalkoztatási lehetőségekben is.

A Rómái Klub 7-es számú jelentése¹ szerint az új technika bevezetése nyomán keletkező minden egyes új munkahely három munkanélkülit eredményez a gazdaságban. A Wissmann jelentés² is úgy vélekedik, hogy az elektronikai forradalom nyomán a hagyományos gazdasági szektorokban tömegesen válik feleslegessé a munkaerő.

A fejlett tőkés országokban egyre kisebb arányban foglalkoztatja a munkaerőt a primer és a szekunder ágazat, a munkavállalók több mint kétharmada a terciér szektor felé áramlik, illetve munkanélkülivé válik. Az Egyesült Államokban 1982-ben már csak a munkaerő 3,6 százalékát foglalkoztatta a mezőgazdaság és csak 20,4 százalékát a feldolgozó ipar. Egyértelműen tűnik az a folyamat, hogy a hagyományos foglalkoztatási szférában radikálisan csökken a munkaerő létszáma.

A munkaerő-keresletnek ezt a relatív (időnként abszolút) csökkenését két dolog ellensúlyozhatja: az új technika „kitermelő” területein emelkedik a foglalkoztatottság; továbbá az új technika elterjedése olyan új igényeket bontakoztat ki, amelyek kielégítésére felduzzad a szolgáltató szféra, és az új típusú tevékenységek lekötik a tradicionális szektorokban feleslegessé vált munkaerőt.

A fejlett technológia előállítása két munkahelytípus esetében növeli a keresletet. Lényegesen emelkedik a K + F tevékenységet végzők száma, és kialakul a berendezéseket előállító ipar, amelynek szintén van munkaerő-kereslete. A két fenti terület infrastrukturális, műszer- és anyagigénye indirekt módon – a termelés fellendítésén keresztül – szintén a munkaerő-keresletet növeli.

A fejlett technológiát előállító szektorok munkaerőigényét jóval meghaladja a technológia fenntartási, karbantartási, terjesztési, beszerelési tevékenységét végző vállalatok munkaerő-kereslete, továbbá az a létszám, amely a fogadó vállalatoknál, illetve hivataloknál a berendezések üzemeltetését végzi (programozók, adatrögzítők stb.).

Sokkal közvetettebb módon is elősegíti azonban a fejlett technológia alkalmazása a munkaerő iránti kereslet növekedését:

– Javíthatja a vállalatok adaptációs képességét és ezzel – piaci lehetőségeik javításával – növelheti a foglalkoztatottak számát.

– Az új technika rentábilissá tehet olyan szolgáltató tevékenységeket, amelyeket vállalkozásszerűen eddig nem végeztek, hanem csak informális módon (például piackutatás). Ezáltal egyrészt nő a szolgáltató szektor munkaerőigénye, másrészt emelkedik a lakossági és termelői szolgáltatások színvonala.

– Az energiafelhasználás racionalizálhatósága révén csökkennek a termelési költségek, nő a piaci versenyképesség, és ezzel emelkedhet a foglalkoztatás.

Nyugat-Európára vonatkozó becslések szerint a fejlett technika létrehozása, terjesztése, fenntartása, a berendezések kezelése, működtetése 4–5 millió munkahelyet biztosít közvetlenül is. Ezt még meg is haladja azoknak a munkahelyeknek a száma, amelyek a fejlett technológia indirekt hatására keletkeznek. Ily módon az elektronikai forradalom végső soron nem okoz feltétlenül és tartósan tömeges munkanélküliséget.

A FAST-tanulmány szerint:³

„Az információs technológia azáltal teremt munkahelyet, hogy az új szektorokban növeli a végső keresletet. A más szektorokban elvesző állásokat . . . felülműlják a keletkező új állások.”

A következő működési területek jelölhetők meg az új technológia jövőbeli alkalmazásában:

A gyártási folyamatban a termelő egységeken, gyárakon, üzemeken belül a robotok, a számítógépek felhasználásával új termelési integrációkat lehet létrehozni.

A termelő és a nem termelő területeken a hivatali munkában a rögzítő, sokszorosító, hang-, írás- és képfeldolgozó és továbbító tevékenységek alakulnak ki.

A szállítás és a hírközlés terén részben már ma is forradalmasodtak a funkciók ellátására hivatott eszközök és a szükséges ismeretanyag. A hírközlésben már ma szerepet játszanak a műholdak, továbbá mindennapos felhasználási eszközzé válik a videotechnika.

A vállalatok számára újszerű szolgáltatások jönnek létre. A tervezésbe bevonják a számítógépeket, adatbankokat hoznak létre, és elkülönült intézményekké alakulva kiteljesedik az információs rendszerek felhasználásában tanácsadást végző személyek, csoportok tevékenysége. Egy sereg új pénzügyi és egyéb bankszolgáltatás jelenik meg, amelyek nyújtásához még a modern technika mellett is nagyszámú speciális tudású szakemberre van szükség.

Az új technika segítségével az oktatás és a képzés szokásos formái mellé újak zárkoznak fel (például a nyelvtanulás házi eszközei), továbbá a video és számítógépes berendezéseken alapuló új képzési tevékenységek alakulnak ki. E tekintetben talán a legfontosabb, hogy az új technikai eszközök révén az otthoni munkavégzés lehetővé válik.

A személyi szolgáltatások szélesítését és tökéletesítését szolgálják a kiválasztható, variálható elemekből álló nyelvi és egyéb önképző programcsomagok, amelyeket a vásárló személyek maguk használnak fel. A szórakozásnak és a szabadidős tevékenységeknek új mechanizmusai keletkeznek. Az elektronikus játékok, a Hi-Fi berendezések, a személyi számítógépek, a zsebszámológépek és egyéb hordozható elektronikus eszközök gyártása, üzemeltetése és kiszolgálása válik szükségessé.

Az egészségügy területén egyfelől az intézményes betegellátásba kerülnek be

az új eszközök és a hozzájuk kapcsolódó új tevékenységek (az orvosi elektronika már ma is külön iparág), másfelől kibővül a házi beteggondozás lehetősége.

Megemlíthetjük még a fentiekben túl az energiafogyasztás szabályozását, kontrollját ellátó berendezéseket, az ilyen és más jellegű biztonsági berendezéseket.

Ezek az új tevékenységi körök újfajta szükségleteket elégítenek ki. Ez egyfelől azt eredményezi, hogy a szolgáltató szektorokban nőnie kell a foglalkoztatottak számának, másfelől létre kell hozni a megnövekedő szolgáltatások és szolgáltatás-fogyasztás anyagi alapját, ami a termelő szektorokban növeli a foglalkoztatást.

AZ ÚJ TECHNOLÓGIA ÉS A MUNKAERŐ IRÁNTI KERESLET SZERKEZETE

Még ha feltételezzük is, hogy a hagyományos szektorokban felszabaduló munkaerő-létszámot más tevékenységekben foglalkoztatni lehet, akkor is szembe kell néznünk a munkaerő-struktúra és a munkahelystruktúra közötti inkongruencia miatt keletkező feszültségekkel. Ez a munkanélküliség strukturális típusát eredményezi.

A strukturális munkanélküliség az ára annak, hogy a hatékonyabb gazdasági struktúra létrejön. Ha az átalakulással járó feszültséget a gazdaságok ma nem vállalják, sokkal nagyobb problémákat idézhetnek elő a jövőben.

A gazdaság nagy strukturális átalakulásai idején fokozódik a munkanélküliség. A strukturális munkanélküliséget a polgári gazdaságtan szükségyszerűnek tekintik. Még a teljes foglalkoztatást célul tűző keynesi gazdaságelmélet is arról beszél, hogy ez a strukturális munkanélküliség elkerülhetetlen és tulajdonképpen hasznos, mivel elősegíti a technikai korszerűsítést. A technikai korszerűsítés során a korábban szükséges munkahelyek, munkaterületek, sőt időnként egész gazdasági ágazatok is feleslegessé válnak, ugyanakkor egészen újszerű tevékenységekben lesz szükség a munkaerőre. A strukturális munkanélküliség akkor jön létre, amikor a hagyományos gazdasági struktúra egyes pontjai leépülnek, de az új struktúra új területei még nem képesek arra, hogy a máshol feleslegessé váló munkaerőtömeget felszívják.

A hetvenes évekig a fejlett tőkés országokban a munkanélküliség leginkább a szakképzetlen vagy alacsony képzettségű népességet sújtotta. Az új technológia bevezetése nyomán azonban tömegesen váltak munkanélkülivé magasan kvalifikált fizikai és szellemi munkások is. Különösen erősen sújtotta és sújtja a strukturális munkanélküliség az iskolából kikerült fiatal munkavállalókat, akik egyszerűen nem rendelkeznek azokkal az ismeretekkel, amit az új piaci igények megkövetelnének; az iskolában szerzett tudásuk és képzettségük nem hasznosítható a gyakorlati munkában. 1982 végén és 1983 elején Nyugat-Európában körülbelül 2,5 millió fiatal volt munkanélküli, országonként eltérő mértékben az összes munkanélküli 30–50 százalékát adva.⁴

A FAST-tanulmány Nyugat-Európára vonatkozó becslése szerint például a feldolgozó iparon belül a következő változás megy végbe a munkaerő-kereslet struktúrájában az új technikai forradalom nyomán.⁵

Az egyéb gazdasági ágakban is hasonló, bár nem ilyen gyökeres fordulat következik be a foglalkozási szerkezetben.

Ha tehát még fel is tételezzük – bár ezzel kapcsolatban a nemzetközi irodalom-

Az egyes munkakörök részesedése az összes foglalkoztatotti létszámból a feldolgozó iparban (százalékban)

	Hagyományos technika	Új technika
Vezetői és irányítói munkakörök	10	20
Műszaki-technikai munkakörök	6	40
Hivatali-adminisztratív munkakörök	11	15
Szakképzett fizikai munkakörök	32	15
Szakképzetlen munka	41	10
Összesen	100	100

ban igencsak megoszlanak a vélemények –, hogy a teremtődő új munkahelyek abszolút száma eléri a megszűnő munkahelyek számát, akkor is számolnunk kell azzal, hogy a strukturális átalakulás miatt átmenetileg komoly feszültségek keletkeznek a munkaerőpiacon.

Ennek a feszültségnek a feloldására a nemzetközi tapasztalatok alapján két módszer kínálkozik. Az egyik módszer az, hogy az állam lassítja és mérsékli az átalakulás folyamatát, és így viszonylag alacsony szinten tartja a munkanélküliséget, azonban azt kockáztatja ezzel, hogy a lassú átalakulás következtében az ország világgazdasági pozíciói romlanak, és a mai alacsony munkanélküliség a jövőbeli magas munkanélküliséggel üt vissza. A másik módszer szerint az állam nem kívánja a munkanélküliség alacsony szinten tartása érdekében fékezni a strukturális váltást az új technika bevezetésekor, ezáltal a jelenben keletkeznek súlyos munkaerőpiaci strukturális feszültségek, viszont a gyors alkalmazkodási-átalakulási folyamat révén a gazdaság a világpiacon megerősítve a közeljövőben felszámolhatja a gyors struktúraváltáskor keletkezett alacsony foglalkoztatottságot.

A technológia bevezetésével kapcsolatban már volt szó az eltérő stratégiák lehetőségéről, akkor Japán és az USA példájával demonstráltam az alternatív utak létezését. Az alternatív munkaerőpiaci stratégiák ugyanilyen jól szemléltethetőek a skandináv országok példáján is. Ezekben az országokban felismerték, hogy a gazdasági válságra adható egyetlen racionális, hosszú távra is érvényes válasz a technikai modernizáció lehet. Ebbe a modernizációs folyamatba azonban országonként eltérő módon ágyazódik be a foglalkoztatáspolitikai.

Norvégia és Svédország az állami támogatások és az ezzel járó teljes foglalkoztatottság, ugyanakkor viszont a külföld felé való eladósodás útját járta az elmúlt évtizedben, Dánia és Finnország viszont mérsékelt állami támogatást nyújtott a magánszektornak, felvállalva ezzel a viszonylag magas munkanélküliséget, külföldi adósságaikat azonban alacsony szinten tarthatták.

A munkanélküliek aránya a munkaképes lakosságon belül messze a legmagasabb volt Dániában. Utána sorrendben Finnország, majd Svédország következett. A legalacsonyabb arány Norvégiában mutatható ki. Valamennyi skandináv gazdaságban azonban egyértelműen növekvő arányú a munkanélküliség.

Az állami végső fogyasztás összege mind a négy országban abszolút nagyságát tekintve emelkedett. Dániában 33 százalékkal, Finnországban 31 százalékkal, Norvégiában 28 százalékkal, Svédországban (1977 és 1979 között) 22 százalékkal. A legfontosabb tétel minden esetben a szociálpolitikai célzatú összeg. Ennek kapcsán azonban igen fontos különbségek mutathatóak ki, amelyek a gazdasági vál-

A munkanélküliség aránya négy skandináv gazdaságban

	Dánia	Finnország	Norvégia	Svédország
1971	2,1	2,6	1,3	1,9
1976	5,3	4,0	1,3	1,6
1977	6,4	6,1	1,1	1,8
1978	7,3	7,5	1,3	2,2
1979	6,1	6,1	1,4	2,1
1980	6,9	4,8	1,3	2,0
1981	9,2	5,3	1,7	2,5
1982	9,8	6,2	2,5	3,2
1984	10,5	6,2	3,0	3,1

Forrás: U. N. Economic Survey of Europe, 1973. U. N. Monthly Bulletin of Statistics, 1983 június és 1985 július.

ságra adott kétféle válaszlehetőséget tárják fel, kétféle korszerűsítési politikát reprezentálnak.

Miközben ugyanis az évtized végére Dánia, Finnország és Svédország a gazdasági promóciók arányát csökkentette, így a gazdaságot egyre inkább kiteve a világgazdasági nyomásnak, emelte a szociális juttatások arányát (ezen belül is a munkanélküli segélyeket és az ezzel összefüggő egyéb kiadásokat növelte elsősorban). Ugyanakkor Norvégia más utat választott. Csak kismértékben csökkentette a gazdasági promóciók arányát, ily módon mesterségesen életben tartott gazdasági ágakat, és ezzel fékezte a munkanélküliség emelkedését. Ennek nyomán nem volt szüksége a direkt szociálpolitikai kiadások nagyarányú növelésére.

Ha azonban a direkt és az indirekt (például gazdasági támogatásokon keresztül juttatott) összegeket egybe vesszük, akkor azt láthatjuk, hogy a végül is szociálpolitikai feladatok megoldására kerülő összeg az összes állami végső fogyasztás mintegy kétharmadát teszi ki. Ez jóval magasabb arány, mint ami a gazdasági válság és a technikai modernizáció előtt megszokott volt. Milyen következményekkel jár ez?

Egyfelől növekedett a költségvetési deficit, a kormányok kénytelenek voltak kölcsönöket felvenni, ez azonban a kamatlábak emelkedését serkentette, aminek következtében csökkent a beruházási hajlandóság a tőke részéről.

Másfelől a szociálpolitikai kiadások növekvő mértékben terhelték a foglalkoztatottakat, akik az adókat fizették, de akik csökkenő arányban részesedtek a szociálpolitikai kiadásokból (a munkanélküli segélyek, átképzési kiadások stb. megnövekedése miatt). Vagyis a jövedelmek átáramoltak a keresőktől a nem keresők felé. Erősödött a „tax-resistance”, vagy más kifejezéssel, „tax-revolt” állapota, azaz a foglalkoztatottak megpróbálják elérni, hogy bevételeiket megtartsák. Ennek legelterjedtebb módja a jövedelembevallással kapcsolatos manipuláció, illetve a „fekete” munkavállalás.

A fenti két folyamat egyaránt jelentkezett mind a négy vizsgált országban. Dániában legkorábban. Norvégia az első következmény tekintetében kivételes helyzetben van, hiszen ez eddig az olajbevételek segítségével ki tudta kerülni az eladósodás állapotát, az utóbbi három évben azonban (és főként az olajárak közel-múltban történt visszaesése nyomán) kénytelen gazdaságpolitikai módosításokra.

A fenti országok esetében a beavatkozó állam első látásra defenzív magatartá-

sa egyértelműen offenzív viselkedést takar. Az állam beavatkozása ugyanis nem egyszerűen csak a válság hatásának mérséklésére irányul, hanem aktív piac-, beruházási és szociális politika formálódott ki, valamint a képzés és az átképzés állami befolyásolásán és ezen terhek átvállalásán keresztül az állam arra törekedett, hogy az új technológia bevezetésének, a gazdaság általános modernizálásának és a hatékony világgazdasági részvételnek az általános keretfeltételeit megteremtse. Az állami beavatkozás tehát nem a válság elodázását jelentette, hanem a válságból való kilábalás sajátos offenzív stratégiájaként értékelhető.

A nyolcvanas évekre az új technológia az összes skandináv országban széleskörűen elterjedt, a hagyományos gazdasági ágak hatékonysága ezáltal növekedett, ezzel egyidejűleg pedig nagyarányú struktúraváltás következett be.

A sikeres skandináv modernizációt, az új technológia elterjedését szemlélteti az alábbi néhány adat:

A számítástechnikai eszközök termelése, ezek és a hozzájuk kapcsolódó szolgáltatások és a szoftver forgalma a skandináv országokban (millió USA dollárban)

	Számítástechnikai eszközök				szoftver- és szolgáltatás-forgalom
	1975 termelése	1975 forgalma	1983 termelése	1983 forgalma	
Dánia	10	10	67	294	368
Finnország	12	12	103	324	253
Norvégia	14	57	146	358	310
Svédország	145	198	527	716	489

Forrás: Nemzetközi statisztikai évkönyv, KSH 1985.

A magyar gazdaság számára nyilvánvalóan az állami beavatkozással járó modernizációs stratégia tapasztalatai relevánsabbak. Arra azonban fel kell hívni a figyelmet, hogy ez a stratégia is csak akkor hatékony, ha az állam offenzív eszközökkel meg tudja teremteni a modernizáció alapját, de még ebben az esetben sem lehet arra számítani, hogy munkaerőpiaci és egyéb feszültségek nélkül végbe lehet vinni az új technológiai átállást.

JEGYZETEK

¹ G. Friedrichs–A. Schaff (szerk.): Mikroelektronika és társadalom. Áldás vagy átok. Jelentés a Római Klub számára. 7. számú jelentés. Budapest KSH. 1984.

² Jugendprotest im demokratischen Staat. II. (Schlussbericht 1983 der Enquete-Kommission des 9. Deutschen Bundestages. In: Zur Sache 83/1 (a továbbiakban: Wissmann-jelentés).

³ J. P. Barbier–R. Barnett–I. Perring–W. Riblier: The Potential of Information Technology for Job Creation, FAST. 16. Commission of the European Communities, Science and Technology Policy. 1933. 56. old.

⁴ Wissman-jelentés. Id. mű.

⁵ Id. mű, 40. old.

SIMÓ TIBOR

A szakszövetkezetek és a települések gazdasági-társadalmi struktúrája

Erdei Ferenc csaknem fél évszázada megjelent műve, a *Futóhomok*, jó alkalmat kínál arra, hogy történeti összehasonlításban vizsgáljuk meg, hogyan alakult a Duna-Tisza közti Homokhátság településeinek lakosság életmódja, strukturális viszonyai.

A térség olyan történelmi hagyatékokat mondhat magáénak, amivel nem sok vidék rendelkezik. A Homokhátság lakosságát a múltban nem a központi kormányzat, nem az ország gazdaságában nagy szerepet játszó nagybirtok készítette gazdasága korszerűsítésére. Igaz, a korszerűsítés nélkülözhetetlen keretét, az infrastruktúrát – a folyamszabályozást, utat, vasutat, iskolát és egészségügyi hálózatot – a kormányzati szervek hozták létre. A termelési szerkezet megváltoztatását, az intenzív szőlő-gyümölcs ültetvényeket, a zöldséggazdálkodást, a középosztály polgári és úri ágához tartozók – mai fogalmat használva, a leginkább „technokrata” képviselői – teremtették meg.

Kétségtelen, hogy a gyenge homoktalajokon, aszályos klíma mellett az agrárnépesség számára előrelépési lehetőséget az intenzív szőlő-gyümölcs, illetve zöldséggazdálkodás fejlesztése jelentette.

A szőlő kényes növény. A szakértelem nélkül, érdektelenül végzett, hanyag munka ugyanis nemcsak az adott év termését, hanem az ültetvény állagát, esetleg létét is veszélyezteti. (Már a 13–14. században is a szőlőültetvények abszolút többsége a jobbágytelekhez és nem a majorsághoz tartozott. Amennyiben a földesúrnak is volt szőlője, azt *pénzért* és nem robotban művelték.)

Mivel a 17. századtól ezek a mezőgazdasági kultúrák intenzív kultúráként, áru-termelésként léteztek, ezért művelőik nem „jobbágygazdaként”, nem természetes termelőként, hanem vállalkozóként, többnyire kisvállalkozóként működtek. A helyi igazgatás és a lakosság között számos településen jelentős együttműködés jött létre.

Ez a vidék ihlette Németh László „kertmagyarország” koncepcióját, s Erdei Ferenc is leginkább a „három várost”, köztük Kecskemétet tartotta egyik kívánatos fejlesztési modelljének.

A Homokhátság kiskunsági részén 1959–1961-ben kezdeményezték a szőlő-gyümölcs termelő szakszövetkezetek létrehozását.

Hazánkban ma a mezőgazdaságban két szövetkezeti modell működik.

A termelőszövetkezet – adaptált modell – eredetileg nem az árutermelés, hanem a természetes redisztribúció, a jövedelemátcsoportosítás gazdasági szervezete volt, ennek megfelelő reziduális elosztással. Amikor 1956 novemberétől megszűnt a terménybeszolgáltatás, az állam mezőgazdasági termékhez az áru- és pénzvviszonyok közvetítésével juthatott. Az árutermelés hatására és érdekében az érdekviszonyok szétfeszítették a régi szövetkezeti modellt. A folyamat eredményeként, valamint a szakszövetkezetek tapasztalatai alapján is, a vállalati gazdálkodás korszerű közzgazdasági kategóriáit intézményesítették az 1966–1968-as reform során.

A szakszövetkezetek a hazai érdekviszonyokra szervezett, kezdettől (1960) fogva az árutermelés korszerű kategóriáit (vállalati gazdálkodás, munkabér, amortizáció, nyereség stb.) alkalmazó mezőgazdasági szövetkezetek. Kiskunsági kezdeményezésre alakultak, s főleg az ország legnagyobb szőlőtermelő területein (Kiskőrös, Kecskemét környékén, továbbá Badacsonyban, Tokajban és a Duna-kenyárban) működnek.

A szakszövetkezetek kezdettől fogva az árutermelésre, a hazai érdekviszonyokra szerveződött mezőgazdasági szövetkezetek. A tagok megtartották családi művelésben a régi szőlőterületet. A bruttó termés 10 százalékát a szövetkezet közös alapjába fizették be, amelyből a szövetkezet nagyüzemi ültetvényeket, gépeket, majd pincét, borfeldolgozót létesített. A tagok számára térítésért gépi stb. szolgáltatást nyújtott, ellátta műtrágyával, vegyszerrel, feldolgozta, értékesítette szőlőjét, borát, szerződést kötött a tagokkal hízalásra stb. Vagyis a szövetkezet mint fővállalkozó biztosította a tagi gazdaságok termelési infrastruktúráját, s integrálta a tagi gazdaságokat. A tagok anyagiakat és munkájukat fektetik be a gazdaságba, kockáztatnak, vállalkoznak. A szövetkezet által telepített szőlőt is felvállalhatják családi művelésre, illetve a szövetkezet földjén is telepíthetnek a tagok saját pénzükből is szőlőt, gyümölcsöt, amellyel 30 évig (letermelésig) rendelkeznek.¹

Kisebb-nagyobb mértékben a termelőszövetkezetek is alkalmazzák a családi művelést a szőlő- és zöldségtermelésben, sőt nem ritka, hogy állami gazdaságok is, elsősorban a szőlőtermelést és sertéshizlalást átállították a szakszövetkezetekhez hasonló alvállalkozói viszonyra. (A Kiskőrösi Állami Gazdaság például 50–60 ezer sertést hizlaltat ily módon és szakcsoportjainak tagjai több száz hektár szőlőt telepítettek a gazdaság földjébe saját erőből.)

Milyen összefüggés lehet a települések gazdasági-társadalmi struktúrája és az ott létrejött gazdasági szervezet között? A történelmi múltban a szőlő-gyümölcs termelés lényeges meghatározója volt e vidék gazdasági-társadalmi szerkezetének. A földreform, az iparosítás, a kollektivizálás, vagyis a gazdasági-társadalmi szerkezet többszörös átalakulása után mit jelent a lakosságnak a szakszövetkezet? Van-e köze, hatása a település lakosságára a szőlő-gyümölcs kultúrának? A kérdést úgy közelítem meg, hogy a statisztika segítségével összehasonlítom Kiskőrös, az egyetlen szakszövetkezettel rendelkező város adatait a Homokhátság többi városának adataival, amelyekhez kontrollként egy hajdú, egy kun s egy új ipari várost veszek az Alföldről. Majd egy szakszövetkezeti és termelőszövetkezeti vizsgálat társadalmi struktúrával kapcsolatos tapasztalatáról, végül az ültetvényhez jutás történelmi és jelenlegi mechanizmusairól szólok.

Mielőtt mondandóm lényegére térnék, két megjegyzést előrebocsátok, amelyek egyúttal témám korlátait is jelzik.

1. Anélkül, hogy a társadalmi struktúrával kapcsolatos elméleti és metodológiai kérdésekbe bonyolódnék, megjegyezném, hogy nem osztom azok nézetét, akik csak a szociológia, illetve a kutatók korlátaival magyarázzák az átfogó, világos struktúrákép hiányát. Ha egy kutató ma mondjuk Izsák község harmincas évekbeli társadalmát vizsgálja, képet tud alkotni arról, milyen is volt a társadalom struktúrája. Ez szerintem azért lehetséges, mert a harmincas években a lakosság különböző egyesületekbe, pártokba, egyletekbe (a református-, katolikus-, gazdakörökbe, az ipartestületbe, az úri kaszinóba, a közszégi előljáróságba, a legeltetési bizottságba, hegyközségbe, hitelszövetkezetbe, egyházközségekbe stb.) szerveződött. Érdekrendszer, működése, integrációja áttekinthető volt.

Ma viszont a társadalom intézményrendszere a mi körülményeink között nem alulról felfelé szerveződik és működik a nyilvánosság biztosításával, hanem felülről lefelé, a centralizált hatalom transzmissziójaként. Az állampolgár az alkotmányt nem írott betűjében, hanem napi gyakorlatként éli meg; az egyesületi törvény pedig az adott alkotmányos lehetőségekkel szemben a társadalmi szervezeteket etatizáló mechanizmusoknak kedvez. Mindez pedig lényegében a társadalom szociális strukturálódását, integrálódását – magát a konszenzust is – az intézményes kereteken kívülre helyezi, esetlegessé teszi.

Erről írja Papp Zsolt: „Nehéz ugyanis elvitatni, hogy hazánkban a növekedés, a felhalmozás, a munkamegosztás strukturálódása, az előbb említett »rendszerek« alakulása stb. a szubjektumoktól ugyan nem függetlenül játszódott le, de általuk tudatosan nem követett, kontrollált, nem legitimizált mechanizmusok érvényesülését jelentette.”²

A jelenlegi intézményrendszer – az önszerveződés hiánya – tehát magát a társadalom strukturális megszerveződését, integrálódását korlátozza. Ily módon nem „láttatja” magát a társadalom szerkezete, így a szociológusok nem tudnak áttekinthető struktúráképet adni, melynek révén kezelhetőbbé válhatnának a strukturális kérdések. Gombár Csaba úgy véli: „... nem is biztos, hogy a társadalmunknak van struktúrája a megszokott és keresett értelemben.”³

2. A második előzetes megjegyzésem a mezőgazdaság helyzetével kapcsolatos. A mezőgazdaság és élelmiszer-gazdaság helyzetéhez, az önálló ésszerű gazdálkodás lehetőségeihez, intézményes feltételeihez kell ugyanis mérni a jövőre vonatkozó hipotéziseket. Igaz, hogy a magyar mezőgazdaságnak sikerült felküzdenie magát az európai *középmezőny élére*, sőt az egy főre eső gabona- és hústermelésben az *élmezőnybe is*. Nem mehetünk el azonban szó nélkül amellett, hogy a termelőszövetkezetek négyötöde nem képes a felhalmozásra, erőgépeik több mint fele nullára leírt, elhasználódott gép. Az elvonások, árdiszparitások összeroppantják a mezőgazdaságot, melynek veszteségeit nem kismértékben ma is – bár csökkenő mértékben – a melléküzemágak, a feldolgozók ellensúlyozzák.

Az iparra nemigen számíthat a mezőgazdaság a korszerűsödés kihívásaiban. Iparunk, bár megsokszorozta termelését, felszívta a falusi munkaerő-felesleget és bizonyos piacot is teremtett, ma egységnyi importért 20 százalékkal több áruval fizet, mint egy évtizede, 30–40 százalékkal többet, mint a század derekán, s 60–70 százalékkal többet, mint az első világháború előtti évtizedben.⁴

Az alacsony munkabérek, amelyek a legkevésbé hatékony nagyvállalatokhoz alkalmazkodnak, valamint az igénytelen belső piac nem kedveznek a minőségi termelésnek. (Ezért nem oldható meg például a zöldségtermelés éves folyamatos biztosítása.)

Az elemzésben felhasználtam a Duna–Tisza közén végzett számot eddigi vizsgálatomat, továbbá a KSH településstatisztikáit, valamint az e területről szóló kitűnő tanulmányokat. Vizsgálatomban horizontálisan a szakszövetkezeti települések lakosságának főbb adatait hasonlítom össze más alföldi városok és községek lakosságának adataival. Az összehasonlítást a KSH Településhálózat című kiadványa (1980) és az 1980-as népszámlálás adatai alapján végeztem.

Történetileg azt vizsgáltam, hogy az alföldi szőlőtermelő településeken milyenek voltak az ültetvényhez jutás alternatívái, mechanizmusa, milyenek voltak a szőlőtermelők előrelépési lehetőségei, illetve a nem szőlőtermelők hogyan válhattak szőlőtermelőkké. *Ezeknek a történelmi struktúráknak, mechanizmusoknak mi lett a sorsa a szövetkezetesítéssel*, megszakadtak, helyreálltak, folytatódtak? Van-e jelentősége a folytonosságnak, illetve a megszakadásnak?

A történelmi összehasonlításban támaszkodhattam Erdei Ferenc *Futóhomok* című könyvére. A történelmi előzményeket a vonatkozó irodalom feldolgozásával, a mai struktúrák földterítését saját vizsgálataim alapján végeztem.⁵

Erdei Ferenc *Futóhomok* című könyvében a Duna–Tisza közének (Homokhátság) településeit a következőképpen rangsorolta: 1. Kecskemét, 2. Nagykőrös, 3. Cegléd, 4. Kiskunhalas, 5. Kiskunfélegyháza – ezek a városok. Majd a 6. helyen Kiskunmajsa következik, s követik a „jövevény” községek: 7. Kiskőrös, 8. Soltvadkert, 9. Kecel és 10. Izsák.

Hogyan alakul a sorrend napjainkban? Amint látható, Kiskőrös e sorrend szerint a nyolcadik, a legkevesbé iparosodott, a leginkább mezőgazdasági település, amely fejlesztési alappal és állami támogatással is a legkevesbé ellátottak között van, s csak Túrkeve adatai rosszabbak. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A közvéleményben az ipari foglalkoztatottak aránya, a tanácsi fejlesztési alapok, az állami támogatás mértéke úgy él, mint a fejlettség mutatója. Bár ez a fel fogás nem alaptalan, az összefüggések nem ilyen egyszerűek. Például a városfunkciókat illetően kétségtelen *Kecskemét* elsősége, jöllehet az ipari foglalkoztatottakat illetően a 7., az egy főre eső fejlesztési alapon a 2., az állami hozzájárulás arányában az 5. helyen áll, míg *Leninváros* mindezekben az első helyen áll. Mint látni fogjuk, ezek az összefüggések még kevesebb kapcsolatot mutatnak a lakosság életmódjával kapcsolatos adatokkal.

A lakosság életkörülményeinek közel sem teljes, de mindenképpen meghatározó adatait jelenti az a kilenc mutató, amelyet a 2. sz. táblázatban foglaltam össze. A lakásépítés, a lakásnagyság, az egy főre jutó kiskereskedelmi forgalom, a vízfogyasztás, a háztartási villamosenergia-fogyasztás, a gépkocsisűrűség, a felsőfokú végzettségűek aránya olyan mutatók, amelyeket a mindennapi élet legfontosabb mutatói közé sorolhatunk. Számos adatot hiányolhatunk (egészségügyi, kultúra stb.), s nincs szó a szabad idő felhasználásáról. Ha rendelkezniénk időmérleggel, akkor valószínűleg kiderülne – amit vizsgálataim alátámasztanak –, hogy Kiskőrös kereső népessége különösen sok időt fordít munkára szabad idejéből. (Hogy ez milyen ártalmakkal jár, azt nem tudjuk felmérni.)

Ugyanakkor a felhasznált mutatók *nem egyszerűen tárgyak, anyagok* fogyasztását jelentik. A gépkocsisűrűség, a tartós fogyasztási cikkek egyben a közlekedési, illetve technikai kultúrát, a vízfogyasztás testkultúrát is jelent. A mutatók összesített adatait illetően a városok közötti sorrend a következő:

1. sz. tábla

A vizsgálatban szereplő alföldi városok néhány jellemző adata

A város megnevezése	Népesség száma (ezer fő)*	Ipari foglalkozt. aránya a keresők között (százalék)*	Tanácsi fejlesztési alap forrása 1977-ben (millió forint)**	Az állami hozzájárulás aránya (százalék)**	Fejlesztési alap 1 főre (forint)**	Mezőgazdasági keresők aránya
Kecskemét	92,0 ¹	34,0 ⁷	727,0 ¹	49,5 ⁵	7 561 ²	10,3 ⁸
Cegléd	40,6 ²	29,4 ⁸	147,0 ⁴	59,0 ²	3 777 ⁵	17,3 ⁶
Kiskunfélegyháza	35,4 ³	36,3 ⁵	131,2 ⁵	45,3 ⁶	3 663 ⁶	21,2 ⁴
Kiskunhalas	30,6 ⁴	35,3 ⁶	168,8 ³	50,5 ⁴	5 647 ³	15,5 ⁷
Nagykőrös	27,8 ⁵	39,8 ²	75,2 ⁶	54,5 ³	2 641 ⁷	20,6 ⁵
Leninváros	18,7 ⁶	54,0 ¹	264,8 ²	81,5 ¹	13 641 ¹	2,3 ⁹
Hajdúnánás	18,2 ⁷	36,9 ⁴	68,0 ⁷	36,2 ⁷	3 829 ⁴	28,8 ³
Kiskőrös	15,6 ⁸	22,1 ⁹	36,0 ⁸	33,9 ⁸	2 149 ⁸	43,3 ¹
Túrkeve	11,4 ⁹	37,1 ³	22,9 ⁹	16,1 ⁹	1 908 ⁹	34,4 ²

¹ A kocka jobb felső sarkában a sorrend 1–9-ig

* 1980-as népszámlálás

** 1977-es adat

2. sz. tábla

Alföldi városok lakosságát érintő főbb adatok

Városok megnevezése	1000 lakosra jutó évi lakásépítés (1977) (darab)	Összes lakásból a 3 vagy több szobások aránya	Összes lakásból a 80 m ² fölötti lakások aránya	1 lakosra jutó kis-kereskedelmi forgalom (forint)	1 lakosra jutó ipar-cikk-forgalom (forint)	1 háztartásra jutó villamos-energia-fogyasztás (kWó)	1 lakosra jutó napi víz-fogyasztás (liter)	1000 lakosra jutó gépkocsik száma (darab)*	Felsőfokú képzettséggel rendelkezők a lakosság százalékában
Kecskemét	13,3 ⁴	17,6 ⁶	10,1 ⁸	32,154 ¹	20,532 ¹	857 ⁵	86,6 ⁴	153 ²	5,8 ²
Cegléd	9,7 ⁶	23,8 ³	17,8 ²	28,090 ⁴	16,720 ⁴	987 ³	55,6 ⁶	108 ⁶	3,5 ⁴
Kiskunfélegyháza	5,4 ⁹	16,3 ⁷	14,9 ⁷	27,904 ⁵	17,439 ⁵	810 ⁸	97,3 ³	120 ⁵	3,2 ⁶⁻⁷
Kiskunhalas	14,9 ³	20,8 ⁵	16,6 ⁴	30,361 ³	19,705 ³	1176 ²	71,5 ⁵	122 ⁴	3,9 ³
Nagykőrös	5,8 ⁸	22,6 ⁴	17,2 ³	21,391 ⁷	11,822 ⁶	836 ⁷	25,6 ⁹	88 ⁷	3,2 ⁶⁻⁷
Leninváros	25,0 ¹	24,3 ²	3,5 ⁹	23,187 ⁶	9,877 ⁷	844 ⁶	192,3 ¹	130 ³	5,9 ¹
Hajdúnánás	9,0 ⁷	14,1 ⁸	15,0 ⁶	18,600 ⁹	9,452 ⁹	983 ⁴	40,0 ⁸	61 ⁹	2,4 ⁸
Kiskőrös	17,2 ²	27,5 ¹	22,0 ²	32,057 ²	20,051 ²	1216 ¹	123,4 ²	180 ¹	3,3 ⁵
Túrkeve	13,1 ⁵	10,9 ⁹	16,0 ⁵	19,639 ⁸	9,841 ⁷	752 ⁹	54,4 ⁷	66 ⁸	2,1 ⁹

* 1984. évi adat

¹ A kocka jobb felső sarkában a sorrend 1-9-ig

1. Kiskőrös	1,9 átlaggal
2. Kiskunhalas	3,6 átlaggal
3. Kecskemét	3,7 átlaggal
4. Leninváros	4,0 átlaggal
5. Cegléd	4,2 átlaggal
6. Kiskunfélegyháza	6,1 átlaggal
7. Nagykőrös	6,3 átlaggal
8. Túrkeve	7,4 átlaggal
9. Hajdúnánás	7,8 átlaggal

Ez mindenestre meglepő sorrend, amely nem mutat szoros összefüggést sem a város nagyságával, sem az ipari keresők arányával. Feltehetően a harmadik szektorban foglalkoztatottak aránya többet mond (s a jövőben még inkább így lesz) a település társadalmának fejlettségéről. Jelenleg, kissé leegyszerűsítve, a kereskedelemben foglalkoztatottak aránya és a fejlettség között szorosabb kapcsolatot találtunk, mint az ipari munkások aránya és a fejlettség között.

Bizonyos előnyök és hátrányok más tényezőkkel hozhatók kapcsolatba. Például az 1000 lakosra eső évi lakásépítésben Leninváros az első, azonban 97,5 százaléka állami forrásból épült, míg a 3. helyen álló Kecskeméten a lakások 24,1 százaléka, az 5. helyen álló Túrkeven 2,7 százaléka, és a 8. helyen álló Nagykőrösön 64,2 százaléka épült állami forrásból.

A GAZDASÁGI-TÁRSADALMI STRUKTÚRÁKRÓL

Kérdőíves módszerrel és magnós interjúkkal felmérést végeztem (N = 1077) az izsáki termelő-, valamint a keceli szakszövetkezetben. A vizsgálat eredményeiből egyetlen jelenséget emelnék ki. Természetesnek találtuk, hogy az izsáki termelőszövetkezetben az önálló életvitelhez szükséges komfortos lakással és civilizációs javakkal a legnagyobb arányban a vizsgált legidősebb korosztály, a 41–50 évesek rendelkeztek, mivel a felhalmozás a nyomott keresetek miatt lassú és nehéz folyamat. Meglepetésünkre Kecelen a tíz évvel fiatalabbak, a 31–40 évesek rendelkeztek legnagyobb arányban ezekkel a javakkal, illetve gépkocsival a 21–30 évesek. (Itt jegyzem meg, hogy a szakszövetkezeti településeken a gépkocsi munkaeszköz. A személyszállítást és kisebb teherszállításokat – kisgép, permetezőszer stb., amit régen lovaskocsival végeztek, most gépkocsival szállítják.)

Az izsákiak többnyire bér munkában és diáktáborral művelik az ültetvényeiket, a keceliek családi művelésben, a szövetkezet „alvállalkozójaként”.

Az összehasonlításhoz és elemzéshez át kell tekintetnünk a szőlőtermeléssel kapcsolatos társadalmi struktúrákat, a reprodukciós mechanizmusokat, az évszázadok alatt kialakult készségeket, értékeket. A továbbiakban ezek közül három strukturális tényezővel kívánok foglalkozni.

A felsorolt városok, községek társadalma a történelmi múltban is sok hasonlóságot mutatott. Mint mezővárosok, illetve a törökidő után újjátelepített falvak lakói, nagyobb szabadsággal rendelkeztek, nem éltek olyan feudális kötöttségben, mint a földesúri függésben élők, a tradicionális úrbéres vagy majorsági falvak, települések jobbágyai, zsellérei. Az árutermelésbe korán bekapcsolódtak.

A három városban: Kecskeméten, Nagykőrösön, Cegléden, valamint a „jöv-

vényfalvakban” nyomon követhető a *gazdasági-társadalmi struktúra három alapvető jellemzője*:

1. Évszázadok, de különösen a török hódoltság óta *minden időben* (a válságokat leszámítva) – a legkülönbözőbb módon – *földhöz lehetett jutni*, s ha testi erővel bírták, ültetvényt létesíthettek.

A „megváltkozás” különböző formáival, „földfoglalással”, parcellázással, bérlettel vagy a pusztákra való kirajzással, olcsó homokterület vételével jutottak földhöz. Kecskeméten a 17. század végén parcelláztak a Szár homokján, „hogyminden szegénynek jusson szőlő . . . egyenlő mértékkel”. „Ezután a homokok kiosztása, új szőlők telepítése folytatódik napjainkig.” 1702-től 1840-ig 1600 holdat, 1850-től 1860-ig 477 holdat, 1860-tól 1890-ig 1290 holdat, 1890-től 1892-ig 1917 holdat parcelláztak. 1880-ban Lestár polgármester elrendelte a buckák kiosztását, 1892–1990-ig 3202 holdat, 1900–1912-ig 3380 holdat telepítettek, s 1920–1922-ben újabb 4560 holdat osztottak ki.⁶

Volt ahol megvették a kölcsönből az uradalom minden földjét, s a „vevőtársaságnak” mindenki – a zsellér is – tagja lehetett (Soltvadkert), vagy kirajzottak a környező pusztákra (Cegléd, Kiskőrös).

2. A *lakosságnak* szinte minden csoportja foglalkozott szőlőtermeléssel (urak, polgárok, parasztok, zsellérek stb.) és ez jótékony hatással volt a szőlőtermelésre. Kecskeméten inkább racionálisan gazdálkodó uraktól és polgárokról, Soltvadkerthen korszerű gazdálkodást folytató polgároktól tanulták a szőlőtermelést. S Kecskeméten a 19. század végén állami kísérleti gazdaság létesült (Miklós-szőlőstelep). A szőlő-, gyümölcsstermelés mindenkit érintett, ennek előmozdítása közös érdek volt, a vasútépítéstől a mezőgazdasági kiállításokig, a parcellázástól a konzervgyár létesítéséig.

3. A gazdaság és társadalom struktúrája és mechanizmusa századok alatt úgy alakult, hogy többféle lehetőség volt a *társadalmi előrejutásra, a lépcsőzetes felemelkedésre*.

A szőlőgazdálkodás szerkezete a következő volt:

- szőlő-, gyümölcsstermelők *saját földön*, rendszerint családi vállalkozók;
- szőlő-, gyümölcsstermelő *bérlők* (családi vállalkozók);
- szőlő-, gyümölcsstermelő *felesbérlők* (a tulajdonos és bérlő közös anyagi vállalkozása, a bérlő és családja fizikai munkájával);
- *részesbérlők vagy kapásbérlők* (az anyagi kiadásokat a tulajdonos fedezte, a részesbérlő csak a *munkájával* vett részt a vállalkozásban, amiért a bruttó termés egyharmada illette meg).

- *zsellérek, kapások, napszamosok*, akiknek aránya mind a városokban, mind a „jövénnyfalvakban” kisebb volt, a napszám pedig nagyobb, mint az ország más településein.

Ez a mechanizmus (a parcellázásokkal, a „kirajzással”, a homokterületek alacsonyabb áraival stb.) nagyobb lehetőséget kínált a hátrányos helyzetből való kilépésre, a társadalmi előrejutásra is.

Nagykőrösön ehhez hasonló mechanizmus alakult ki a zöldségtermelésben is. Ez a folyamat nem volt konfliktusmentes, de más típusú feszültségekkel volt terhes, mint a mezőgazdaság iparosodásának porosz útja, a lassú, kínos polgárosodással, az ártermelésbe beilleszkedni nem tudó „jobbágygazda” kínjaival.

A kérdés az, hogy ezek a régi struktúrák hogyan éltek tovább, hatásukból, értekeikből mit hasznosíthatott a szocialista gazdaság és speciálisan a szakszövetkezetek.

Az 1950-es évek gazdasága, az árutermelést tagadó naturális redisztribúció, valamint nem a hazai érdekvizonyokra szerveződött szövetkezeti modell adaptálása lényegében semmit nem épített be a régi struktúrából. A szőlő-, gyümölcsstermelésre szakosodott gazdálkodás nem létezhetett naturális viszonyok között, mint a gabona- és hústermelés, a szövetkezetesített szőlők sok helyen kipusztultak.

Az 1960–1961-ben szerveződött szakszövetkezetek viszont lehetővé tették, hogy a szőlő-, gyümölcültetvények a tulajdonosok kezelésében maradjanak (eladhatók és örökölhetők). Továbbá kezdetben elnézték a „fekete telepítést”, mint egykor Kecskemét és más városok a „földfoglalást”, majd intézményesen is megoldották: a szakszövetkezetek tagjai saját pénzeszközök és hitel révén telepíthetnek korszerű, géppel művelhető módokon szőlőt (ugyanúgy, ahogyan a nagyüzem), amellyel a tag rendelkezik 30 évig, s ami örökölhető és bizonyos feltételekkel eladható. A tag anyagiakkal és munkával vállalkozik, a szövetkezet adja a termelés infrastruktúráját: a gépeket, a feldolgozó- és tároló-, a szállító-, az értékesítőkapaacitást. Tehát a szakszövetkezet a „fővállalkozó”, a termelő az „alvállalkozó”.

A szakszövetkezetek befogadták a történelmi múlt gazdasági-társadalmi struktúrájának azt a viszonyrendszerét, mechanizmusát, amely lehetővé tette, hogy a szövetkezet tagjai, sőt a település bármely lakosa földhöz, illetve szőlő-gyümölcs ültetvényhez jusson. (Kiskőrösön például a pártbizottság titkáraitól a portásig, a gyógyszerésztől az ipari szövetkezet mérnökéig, a szövetkezet elnökétől a konzervüzem betanított munkásáig, csaknem mindenkinek van szőlője.) Sőt ma már nemcsak a szakszövetkezetek, hanem az *állami gazdaságok* is ugyanezt csinálják: nagyüzemi ültetvényeiket családi művelésbe, alvállalkozásba adják hosszú távra (letermelésig), illetve szakcsoportokat alakítva dolgozóikból és kívülállók-ból, azok anyagi erejével és munkájával hasonló módon telepítenek szőlőt. Ezt a módszert átvették ma már a szövetkezetek is nagyon sok helyen, az ország legkülönbözőbb pontjain. Ez egyébként válasz az extenzív iparosítás okozta munkaerőhiány következményeire is. Ugyanis az állam a nagyüzemi szőlő-, gyümölcsstermelésben a munkaerőhiányra felülről szabályozott és nem béralkun alapuló bér-munkáviszonnyal és diáktáborok építésével, katonák stb. bevonásával, s diáktáborok esetén adókedvezmény adásával keresett megoldást. Izsákon a termelőszövetkezet ezt az utat járta; „bérmunkás viszonyban”, diáktáborral, katonasággal próbálta megoldani a szőlőtermelést. Az egyik kiváló brigádvezetőjük mondta: „A nagyüzemi szőlőket egyszerűen képtelenség művelni, nincs annyi erőnk, hogy 30 százalékát rendbetartsuk.”

S idézem a ceceli szakszövetkezet elnökét: „A nagyüzemi tagi szőlőterületeken majdnem kétszer annyi termést ad a szőlő, mint a közös (vállalati) gazdaságban, ahol a munkákat bérért végzik.”

Hogyan is alakul a szőlőtermelő szakszövetkezetekben a tagok és alkalmazottak helyzete?

1. *Munkavállalók* a szövetkezet munkaszervezetének hierarchiájában. (Igen kis arányban, mintegy 8–10 százalék.) Érdeük: minél kevesebb munkával minél nagyobb bér elérése.

2. *Munkavállalók* a munkaszervezeti hierarchiában, de egyben szabadidejükben „alvállalkozók”, szőlőt művelnek családi művelésben. Érdeük is kettős. Érdekeltek abban, hogy a vállalkozásban anyagi eszközeik és munkájuk minél inkább megtérüljön.

3. Vannak olyanok, akik csak a tagi gazdaságban dolgoznak, nem tagjai a munkaszervezeti hierarchiának, „csak” *alvállalkozók, alvállalkozói érdekeltségel.*

4. Újabbán pedig vannak az úgynevezett *kettős foglalkozásúak*, akik a szövetkezeten kívül dolgoznak. Az iparban, hivatalban, kereskedelemben stb., s ugyanakkor családi művelést, esetleg saját erőből telepítést is vállalnak a szövetkezeten.

Mindehhez hozzátehetem, hogy a 2. és a 4. esetben a vállalkozás jellege még differenciáltabb. Van, aki csak a munkájával vállalkozik, az anyagiakat a szövetkezet adja és vállalja a kockázatot (gondoljunk e forma történelmi „ősére”, a részes vagy kapásbérlőre), s 40–60 százalékos arányban osztoznak a bruttó termésen. Van, aki anyagiakkal is vállalkozik a szövetkezet által telepített szőlőben (80:20 arányban osztoznak a bruttó termésen), és van, aki saját erőből telepít is, anyagiakat és munkát fektet be, 90–10 arányban osztozik a bruttó termésen. (Gondoljunk csak a történelmi előzményre, a felesbérlőre, bérlőre.)

A *sokféle alternatíva* nemcsak több döntési lehetőséget kínál az egyénnek, hanem az *átmenetek megkönnyítik, hogy egyik kategóriából a másikba kerüljön, előbbre jusson*, ha vállalkozó kedvvel és egészséggel bírja, s elfogadja a „szüntelenül végzett serény munkát”. A legnépszerűbb jelenleg a kettős foglalkozás: munkavállaló is és alvállalkozó is.

●

A fentiekkel talán érzékeltetni tudtam valamit a történelmi korok, struktúrák, értékek egymásra épüléséről, egy szervezettebb gazdasági és társadalmi fejlődésről, korszerűsödésről.

Letrich Edit szerint számos múltban gyökerező hagyomány színezi egyénivé az Alföldön is a fejlődés útját, ha értő kezek segítik a múlt eredményeinek a mába való beépülését. Ez nemcsak a fejlődést teszi zökkenőmentesebbé, hanem óv a sablonok eluralkodásától, az elszűrődő uniformizálódástól is.⁷

Úgy vélem: a szakszövetkezetek azt példázzák, hogy – a makrostruktúra alapvető, meghatározó volta mellett – a gazdasági-társadalmi szerkezetben ténylegesen sokféleség létezik. A helyi politikai vezetés nyitottságának és toleranciájának nagy része volt abban, hogy – felismerve a strukturális viszonyok szerves fejlődésében rejlő lehetőségeket – teret adtak a sokféleségnek és a helyi viszonyokból kinövő formáknak.

Egy szójátékkal élve azt mondhatnám, hogy a szakszövetkezeti települések *azért fordíthattak olyan nagyot lakóik életén, mert nem fordítottak akkorát saját történelmükön*, mint a kezdetben a termelőszövetkezeti formákat adaptáló vagy a robbanásszerűen iparosított alföldi települések.

JEGYZETEK

¹ Bővebben lásd *Simó Tibor*: Szövetkezés-vállalkozás (Egy új szövetkezeti modellről.) Budapest 1983. Kézirat.

² Lásd bővebben *Papp Zsolt*: Struktúra és identitás; a társadalmi integráció típusairól. In.: Rétegződés-modell vizsgálat I. Elméletek és hipotézisek. 83–92. old. Budapest 1982. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.

- ³ *Gombár Csaba*: Társadalmunk szerkezete, a történelem és a megértés nehézségei. Ugyanott, 61–82. old.
- ⁴ *Kádár Béla*: A nemzetközi iparfejlődés és a munkamegosztás új irányzatai. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1984. 252 old.
- ⁵ *Simó Tibor*: A szakszövetkezetek tapasztalatainak felhasználási lehetősége a termelősövetkezetekben és állami gazdaságokban. Budapest 1984., Kézirat; *Simó Tibor*: Metszetek az agrártársadalom struktúrájából. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1985.
- ⁶ *Szabó Kálmán*: Kecskemét szőlő-gyümölcs termelésének múltja. Kecskemét 1934.
- ⁷ *Letrich Edit*: Utószó. In: A. N. J. Den Hollander: Az Alföld települései és lakói. Mezőgazdasági Könyvkiadó 1980.

A KÖZELJÖVŐBEN JELENIK MEG

GAZDASÁG
ÉS TÁRSADALOM
A NYOLCVANAS
ÉVEKBEN
MAGYARORSZÁGON

EMBERI TÉNYEZŐK,
TERMELÉSI
VISZONYOK

292 oldal, ára: 50,- Ft

TANULMÁNYKÖTET

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA

*Kovács
Géza*

NAGY TÁVLATÚ
FEJLŐDÉSTENDENCIÁK
(MAGYARORSZÁG 2020-IG)

160 oldal, 40,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

GYÖRGYPÁL KATALIN

A szakszervezeti érdekvédelem néhány kérdése

Mai politikai életünk egyik középponti kérdése az érdekképviselő megvalósulásának helyzete, amelyben nem kis felelősség hárul többek között a szakszervezetekre. A szakszervezeti érdekvédelem tárgyalása során mindenkor tekintetbe kell vennünk a szakszervezetek mindkét funkcióját: tagságunknak a társadalmi feladatok ellátására való mozgósítását, valamint érdekeik védelmét; e kettős funkció értelmezése véleményem szerint politikai jelentőségű, elválaszthatatlan a hatalom fogalmától.

Hazánkban is az érdekek és az értékek sokfélesége jellemző, aminek egyik következménye az érdek- és értéktagozódás, a rétegződés, más oldalról a személyiség növekvő jelentősége a közéletben, összességében pedig az érdekképviselői rendszer tapasztalható átalakulása a politikai rendszerben.

Úgy vélem, hogy a szakszervezeti érdekvédelem problémáinak szélesebb körű tárgyalásához szükséges a fentiek áttekintése és figyelembevétele, nem elhanyagolva a történetiséget sem. (A szerteágazó problémák közül e helyen nem foglalkozom a szakszervezetek jogosítványaival és ezzel kapcsolatban általában a képviselői problémáival, a magyar szakszervezetek „neokorporatív” jegyeivel, a munkavállalói érdekek és a munkahelyi demokrácia mai gondjaival, amelyek szorosan kapcsolódnak a szakszervezetek részvételének kérdéséhez.)

Írásom célja a szakszervezeti érdekvédelemnek – a helyenként érzékelhető túlzott elvárásokkal, illúziókkal szembeni – egyfajta realisabb megközelítése.

1. AZ ALAPFUNKCIÓK KETTŐS TERMÉSZETE ÉS A HATALOM

A társadalmi szervezetek, közöttük elsősorban a szakszervezetek kettős funkciója egy jól érzékelhető történelmi fejlődés eredményeként alakult ki. Az 1920-as évek Szovjet-Oroszországában a szakszervezetek kérdése szükségszerűen a szocialista politikai rendszer létrejöttének és formálódásának kérdésével összefonódva, annak egyik alkérdéseként jelentkezett. Egyik oldalról az 1920–1921-es évek „szakszervezeti vitája” és az 1917–1922-es (és utáni) évek politikai gyakorlata során, közelebről az államapparátustól való elkülönülése folyamán kialakult a szakszervezetek termelést segítő tevékenysége, ami egyben a közös – az állami és a

szakszervezeti – felelősségvállalást jelentette továbbra is, országos és vállalati szinten egyaránt. Másik oldalról pedig az új gazdasági politika (NEP) kialakulásával, a proletariátus helyzetének megváltozásával fokozatosan felerősödött és konkrétan megfogalmazódott az érdekvédelem kérdése. A NEP egyik tanulsága volt, hogy a szocializmusban ellentmondásokkal kell számolnunk, amelyek a különböző társadalmi szférákra, a különböző társadalmi jelenségek alakulására is természetszerűleg kihatnak.

A lenini koncepció alapjaiban ma is érvényesül, a szocialista szakszervezetek funkciói azonban kiteljesedtek és finomodtak. Ezt érzékelteti többek között az SZKP új programtervezete, amelyben a szakszervezetek alapvető funkcióit is megjelölik. Az MSZMP KB 1983. október 12-i állásfoglalása a magyar szakszervezetek alapfunkcióit szellemében szintén a lenini felfogás szerint tárgyalja, megfogalmazásában jelzi ugyanakkor a megelőző történelmi fejlődésből adódó vonásokat is.¹

A szakszervezetek kettős funkcióján egyrészt a tagságnak a társadalmi feladatok ellátására való szervezését, mozgósítását értjük, másrészt pedig érdekeik védelmét. A nevelés – felvilágosítás, meggyőzés, tudatformálás – véleményem szerint nem különálló funkció: szerves részét képezi a tagság folyamatos mozgósításának.

A kettős funkció mindkét oldalról kiindulva értelmezhető. Lényegét vehetjük úgy is, mint magának az érdekvédelemnek a két oldalát: az egyik oldalon a hatalmon levő munkássztyá érdekeinek védelme áll, ami jelenti a hatalom fenntartásában, erősítésében és gyakorlásában való részvételt; a másik oldalon a tagság egyéni és csoportérdekeinek védelmét találjuk. A gyakorlatban, persze, e két oldal nem mindenkor válik el egymástól.

A szakszervezet kettős funkciójában az érdekvédelem egymáshoz szorosan kapcsolódó, egymást feltételező két vonatkozása jelenik meg. Az egyik: az osztály mint egész érdekeinek védelme. Mivel az osztály (a munkássztyá) alapvető érdeke a hatalom megszerzése, megtartása, megerősítése, ennek következtében a szakszervezeteknek elő kell segíteniük a hatalom megtartását is a társadalmi élet különböző területein, a nemzetközi vonatkozásokat is beleértve. A másik oldal: az egyes rétegek, csoportok, végső soron az egyes dolgozók egyéni érdekeinek a védelme. (Ennek lehetnek speciális problémái, mint például hazánkban a termelőszövetkezeti tagok érdekvédelme, a „szórványtagság” problémái, a kisárutermelők érdekképviselője, illetve a formális kereteken belül egyes társadalmi csoportok valóságos érdekképviselőjének hiányosságai.)

A szakszervezeti funkciók és ezen belül az érdekvédelem értelmezése nyomon követhető a szakirodalomban és a politikai dokumentumokban. Pirityi Ottó az érdekvédelem kétirányúságát mutatja be tanulmányában: az alsóbb szintű érdekek képviselője és védelme felfelé, a felülről jövő érdeksérelmekkel szemben; és a felsőbb szintű érdekek képviselője lefelé, az innen induló érdeksérelmekkel szemben. Az így létrejövő „vertikális érdekegyeztetés”, véleménye szerint, „egyidejűleg és egyenrangúan veszi figyelembe a gazdasági, a társadalmi fejlődés hatalmi-politikai szempontjait és a közvéleményt”.²

A szakszervezeti mozgalom egész tevékenysége végső soron mint gazdálkodást segítő tevékenység is felfogható – írja Buza Márton³ –, mert az érdekvédelem azzal, hogy megteremti a megfelelő feltételeket a munka végzéséhez, egyben a gazdálkodást is segíti. Ugyanígy az agitációs vagy a kulturális tevékenység fejleszt a dolgozók műveltségi színvonalát, politikai tudatát, ami szintén kihat a

gazdálkodásra. A munkahelyi demokrácia pedig a jó munkahelyi légkör alakításával hat kedvezően a termelésre, gazdálkodásra.

Az alapfunkciók tehát egy mélyebb, lényegi ponton szervesen összefüggnek egymással, feltételezik egymást. E lényegi pont pedig a munkásosztály hatalmának biztosítása; a hatalom fenntartásának követelménye adja meg a funkciók összetartozásának alapját.

Az alapfunkciók egyszerű leírásánál közvetlenül nem jelenik meg a hatalom megtartásának, erősítésének feladata, mivel ez, szocialista szakszervezetekről szólva, immanens lényegükhöz tartozik. A hatalom megtartásához pedig mindig is szükség volt és van tömegbázisra, a dolgozók szervezettségére, amit jelentős mértékben a szakszervezetek biztosítanak, ma is, nálunk is.

A szakszervezetek tehát nem lehetnek semlegesek a hatalom tekintetében; tulajdonképpen ez áll deklarált funkcióik hátterében.

Számos körülmény hatására (a demokrácia szélesedése, gazdasági életünk nehézségei, a társadalmi szerkezet átalakulása stb.) ma erősödik a kritika a szakszervezetek működésével szemben, legalábbis a rétegérdek-védelem oldaláról. A szakszervezetek mindenkori tevékenységének egyik sarkalatos pontja azonban nem annyira az egyik vagy a másik funkció betöltésének minősége, mint inkább a két alapfunkció egymáshoz viszonyított aránya.

A szakszervezeti tevékenységben a két oldal megbomlása, a realitásoknak nem megfelelő viszonya a politikai rendszerben levő zavarok tükörképe. Az alapfunkciók arányát nem lehet önkényesen kialakítani; ezt befolyásolják a politikai érdekviszonyok, a pártirányítás elvei, a társadalmi tudat mindenkori állapota, a demokratikus centralizmus gyakorlati megvalósulása az állami és gazdasági szervezetek irányításában, a társadalmi-gazdasági munkamegosztás alakulása stb. A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a két funkció aránya koronként változhat, de a változó történelmi körülmények között mindenkor kialakítható egy optimális arány. Ismeretes, hogy hazánkban ez az arány 1956 előtt nagymértékben megbomlott, és ezért végül is a szakszervezeti érdekvédelem mindkét vonatkozása csak fogyatékosan érvényesülhetett. Ennek következtében csökkent a szakszervezetek tekintélye, ami hozzájárult ahhoz, hogy a politikai rendszerben a helyük csekély jelentőségű volt. A konszolidációt követően folyamatos változás tapasztalható az érdekképviselő fokozatos előtérbe kerülésével, a társadalom politikai mozgásának élénkülésével, amelynek egyik mutatója a társadalmi szervezetek szerepének növekedése. Konkrétan a szakszervezetekre vonatkozóan a következő folyamat vázolható.

Az 1966–1968-as gazdasági reform körüli vitákban az MSZMP KB 1966. május 26–27-i irányelvei a szakszervezetek feladatait a következőkben jelölik meg: a dolgozók fokozott bevonása a gazdálkodás irányításába és ellenőrzésébe, valamint a dolgozók javaslatainak, véleményüknek, tapasztalataiknak összegzése és fokozott hasznosítása.⁴ A SZOT ugyanazon év augusztusi ülésén megállapította, hogy nagyobb hangsúlyt kell helyezniük a dolgozók érdekvédelmére, összekapcsolva a dolgozók és a társadalom érdekeit.⁵ 1967-ben, a szakszervezetek XXI. kongresszusán megállapították, hogy jelentősebb szerepet kap a tulajdonosi szemlélet is.⁶ A fokozatos kibontakozást mutatja Gáspár Sándor főtítkárnak megállapítása a szakszervezetek XXIV. kongresszusán (1980), amely szerint a szakszervezetek tevékenységének alapkérdése az érdekképviselői, az érdekvédelmi és a gazdaságsegítő tevékenység egysége; a legtöbb nehézség az érdekképviselői és érdekvédelmi tevékenység érvényesítésében jelentkezik.⁷ A KB 1983. októberi ál-

lásfoglalása pedig megállapítja: a társadalomban ellentmondásosság érvényesül, de a széles körű szakszervezeti jogosultságok elősegítették a nagyobb konfliktusok elkerülését. A helyi szervek önállóságának növelése, különösen az üzemekben, a szakszervezetek számára is nagyobb lehetőségeket biztosít, új feladatokat jelent. A hangsúlyt a minőségi tényezők érvényre juttatására kell helyezni.⁸

A SZOT főtítkára már 1984-ben leszögezte: a változó gazdaságirányítási rendszer nem érinti a szakszervezeti jogköröket és a szakszervezetek társadalmi szerepét; a lényeg az, hogy a szakszervezeti mozgalom a megnövekedett követelmények szerint hogyan látja el érdekképviseleti, érdekvédelmi funkcióját.⁹

A KB 1984. április 17-i határozata (a gazdaságirányítás továbbfejlesztésének feladatairól) nyomán került sor a vállalati törvény megváltoztatására, amely többek között rendelkezik az új vezetési formákról is. Ezt követően 1984 decemberében a Minisztertanács és a SZOT közös irányelvében a szakszervezeti feladatok között jelölik meg, hogy a szakszervezetek az átalakulás során legyenek kezdeményezők, tájékoztassák, segítsék, készítsék fel a dolgozókat a változásokra.¹⁰ A gazdaságirányítási rendszer egyéb vonatkozásokban is befolyásolja a szakszervezeti munkát. Például 1983-ban az átszervezések, az önálló üzemek alakulása folytán az alapszervezetek száma is 2,2 százalékkal növekedett.¹¹

Az 1985–1986. évi iparági-ágazati kongresszusok mindkét funkción belül megfogalmazznak feladatokat; a szakszervezeti kongresszus előkészítése során pedig talán éppen az alapfunkciók egymáshoz viszonyított aránya az igazi vitakérdés.

A kérdést bonyolultabbá teszi, hogy a szakszervezeti alapfunkciók aránya önmagában még nem ad választ arra a kérdésre, hogy a szakszervezeteknek mekkora szerepet kell betölteniük a társadalomban az adott körülmények között. A szakszervezeteket ma érő éles bírálatok arra utalnak, hogy a szakszervezetek, bár ágazatonként eltérően, mindkét funkciójukat a szükségletekhez, elvárásokhoz képest alacsonyabb szinten töltik be. Az ágazati kongresszusok tapasztalatai azt mutatják, hogy a szakszervezeti érdekvédelmi tevékenység jobb, mint ahogy ez a köztudatban él, a deklaráltaknál azonban több területen és több réteg esetében rosszabb.

2. ÉRDEK- ÉS ÉRTÉKTAGOZÓDÁS MAGYARORSZÁGON

Ma már jelentős elméleti irodalom áll rendelkezésünkre az érdek kategóriájáról. A különböző társadalomtudományok (közgazdaság-, jog-, szociológia, politikatudomány) különböző érdekfelfogásokat állítanak a középpontba, az érdek fogalmát a szükséglet, a tulajdon, a törvény fogalmának alárendelve. Eltérő nézőpontokat fogalmazznak meg a polgári érdekelméletek. Mindezek következménye, hogy az érdeket sokan negatívan értelmezik, holott önmagában nincs értéktartalma.

Az érdek szélesen értelmezve az ember által létrehozott társadalmi viszonyok egyike. De érdeken érthetjük valamely társadalmi integrációnak, szubjektumnak azon törekvését, amely más társadalmi integrációval, szubjektummal szemben társadalmi helyzetének megtartására, illetve megváltoztatására irányul. A társadalmi szubjektumok törekvése csak egymás rovására érvényesíthető,¹² ellenkező esetben nem annyira érdekről, mint inkább szükségletéről beszélünk; így például a társadalmi anyagi javak dinamikus növekedése és ennek következtében minden társadalmi csoport és réteg helyzetének egyaránt jelentős mértékű javulása

időszakában. Az érdek azonban „a szükségleteknek már egy konkrétabb, felszínibb, tudatosabb, szubjektíváltabb, differenciáltabb, ellentmondásosabb, s ezek következtében döntő jelentőségű cselekvésre ösztönző hajtóerőben megnyilvánuló formája” – írja Ágoston Rozália.¹³

Az érdekeket a sokféleség jellemzi és a különböző szempontok szerint más-más megközelítésük lehetséges. Például a társadalmi szükségletek szerint politikai, gazdasági, kulturális-ideológiai és szociális; más jellegű szükségletek alapján munkahelyi – tulajdonosi és munkavállalói, illetve munkaadói –, szakmai, lakóhelyi, életkor szerinti (munkaképesség), tevékenység szerinti stb. érdekeket különböztethetünk meg. Más oldalról tekintve, a tartós, távlati érdekek védelmét jelenti a gazdaság erősítése vagy a hatalom gyakorlásában való részvétel; a mindennapi érdekek viszont általában rövid lélegzetűek. Ezen túlmenően funkcionális és szakmai érdekeket is megkülönböztethetünk.

Maga az ember tehát, mivel különböző társadalmi kapcsolatokban áll más emberekkel, kollektívákkal és a társadalom egészével, érdekek sokaságával rendelkezik. A dolgozó mint egyén például egyszemélyben tulajdonos, termelő, vevő, fogyasztó; termelőként nemcsak anyagi javakat termel, hanem saját munkaerejét is.¹⁴ A konkrét érdekviszonyok és a konkrét érdekek nem vizsgálhatók csak alanyi szempontok szerint.¹⁵ Politikai szempontból társadalmunk osztálystruktúrája az alapvető, amelyen belül fontos tendencia a belső rétegződés és egyes rétegek közeledése egymáshoz, illetve távolodása egymástól. Már az 1970-es évek végén világossá vált: a könnyen felismerhető, bizonyos mértékig „durvábban” kezelhető érdekviszonyok helyett más, finomabban körvonalazott érdekviszonyok váltak jelentőssé, olyanok, amelyek a korábbi szakaszban szinte elhanyagolhatóak voltak.¹⁶

Mint Kolosi Tamás megállapítja, bár léteznek tradicionális osztálykülönbségek, ezek „magyarázó hatása egyre kisebb, és egyre erőteljesebben figyelembe kell vennünk más típusú különbségeket”.¹⁷ Így egy sokdimenziós társadalomszerkezettel állunk szemben, ám a dimenzióknak van egyfajta hierarchiája – ezt a hierarchiát a szakszervezetek a politikai gyakorlatból meglehetősen jól ismerik is. A társadalmi egyenlőtlenségi rendszer erősödik, gondolunk például az értelmiség belső differenciálódására, a mezőgazdasági dolgozók heterogén összetételére, a városi és falusi munkásság különbségeire, az inaktív népelességen belüli differenciálódásra.

A társadalomszerkezetben domináns elemet egyre kevésbé lehet felmutatni – véli Kolosi Tamás – azaz „sokszektorú társadalmi újratermelési modell jött létre”. Általában csökken a foglalkozásnak a társadalmi helyzetre, a státusra gyakorolt hatása, nő a kulturális helyzetnek, a kulturális szintnek a jelentősége. A társadalmi pozíció, a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely nem felel meg egyértelműen az anyagi helyzetnek. Jelentősek a települési különbségek is.¹⁸

Nyilvánvaló, hogy mindez kihat a szakszervezetekre is, egyrészt meghatározza tagságuk összetételének alakulását, másrészt, ezzel összefüggésben, más követelményeket támaszt a szakszervezetekkel szemben. Így ma a szakszervezetek szempontjából is különös hangsúlyt kapnak a szakmai érdekek; ez összefonódik a munkásság és különösen az értelmiség belső differenciálódásával (műszaki értelmiség, közművelődési területeken dolgozók stb.), amit a szakszervezetek szervezeti keretei adottságaik miatt sem képesek azonnal követni. Társadalmi szinten az érdekek mozgását az érdekképviselői rendszer átalakulása jelzi, egyfajta érdekluralizmus megvalósulását sugallva.

A hatalom sajátos természetéből következően a politikai érdekeknek sajátos integráló szerepük van. A munkásosztály osztályérdeke is heterogén érdekekből tevődik össze; összességében azonban társadalmi érdekként való tételezése és érvényesítése végső soron politikai-hatalmi tételezés, ami a szakszervezetek számára is kiinduló feltétel.

Az érdek azonban gyakorlatilag sohasem válik a cselekvés kizárólagos mozgatójává; rendszerint csak kritikus helyzetekben kerül előtérbe. Hatása általában egyéb motívumok útján érvényesül, így például az értéken keresztül.¹⁹ A szakszervezeti érdekképviselőnek is az értékrendszerek szilárdsága adja meg a reálisabb támpontjait²⁰ – ami különös jelentőségre tesz szert az „értékcentrikus érdekvédelem” kategóriában.

Az értékekben lényegében az ember egész történeti, társadalmi, kulturális hátterének hatása összpontosul, és ennek megfelelően az értékek is igen differenciáltak. Például semmiképpen sem beszélhetünk egységes „munkásértékrendszer-ről”. Vannak bizonyos alapértékek: munkájuk és a megtermelt érték összefüggéseinek meglátása, a szakértelem, a szolidaritás, a fegyelem, a praktikusság és a funkcionális érték.²¹ Héthy Lajos és Makó Csaba a következő munkásértékeket jelölik meg: a munkaközpontúság (bár más-más okokból), a szakmai tudás, „szakmai virtus”, szakmai elismertség, a nyílt fegyelemsértések elítélése; a konfliktusos cselekvési út kerülése, a takarékoság, az összetartásra való törekvés; a közéletiség.²²

A szokás- és hagyományörző értékrendszer (Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor kategóriája) ma már felbomlóban van minden rétegnél, bár az egyes értékrendszerek domináns értékei, alapértékei nembeli értékek maradnak mindenkor. Ma azonban inkább a különféle értékrendszerek keveredése tapasztalható.

Sarkadi Imre már az 1940-es évek végén ezt írta Kőműves Kelemen című drámájában: „Mindenki a maga boldogságát keresi, Máté úgy, hogy házat vesz meg asszonyt vesz – te (Kőműves Kelemenhez) meg úgy, hogy építesz, és igyekszel magaddal elhíttetni, hogy ez az élet legfőbb öröme. Ki így, ki úgy.”²³

Az új értékrendszer kialakulása várhatóan hosszú folyamat lesz. Az értékek átrendeződésének természetes útjává a hatvanas évektől a szokás- és hagyományörző, valamint a polgári individualista értékrendszerek egyes vonásainak keveredése vált – írja Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor. Véleményük szerint a tisztán szocialista értékrendszer kialakítása még nem lehet reális alternatíva; a szokás- és hagyományörző értékrend meghaladása csak fokozatosan, több szakaszon át történhet, amelyben számolni kell a polgári-individualista értékrend átmeneti terjedésével is. Ennek ellensúlyozása fontos feladata a szakszervezeteknek is.

Az új értékrendszer kialakításában feltétlenül szerepe van – és lesz – a művészeteknek, amelyek egyrészt érzékennyé teszik az embereket a jelenségek felismerésére, másrészt segítenek megfogalmazni saját véleményüket. „A művészet törvényesít olyan jogos ellenvéleményeket, amelyeknek társadalmi alapja ugyan életünk része, de amelyeknek szavakba öntött változatát különben nehezebben fogadná el a hivatalos társadalom” – vallja Almási Miklós.²⁴

A személyiség szerepe erősödik, helyet kér a világban. Hankiss Elemér a paternalizmus gyakorlata ellen lép fel, amikor megállapítja, hogy a „paternalisztikus-infantilisztikus kötődések ma már fölöslegesen és erősen fékezik emberitársadalmi fejlődésünket, sértik mindannyiunk közös érdekeit, csökkentik a sokasodó gazdasági és társadalmi nehézségekből való kilábalásunk esélyeit”.²⁵ Itt érdemes visszautalni a paternalizmus múltbeli megjelenésére is, ami hazánkat sem

kerülte el.²⁶ Ezért idézem fel Nagy László költői igazságát: „Ha hatalmam volna, széttépném a protokoll-listákat, mert ha hatalmam volna, se tudnám széttépni az igazi tekintélyeket.”²⁷ Minél több igazi tekintélyre lenne szükség a társadalmi szervezetek vezetői között is.

A SZAKSZERVEZETI ÉRDEKKÉPVISELET ÉS ÉRDEKVÉDELEM NÉHÁNY KÉRDÉSE

Politikai rendszerünkben az MSZMP-nek mint kormányzó pártnak, mint „hatalmi centrumnak” a szerepe megmutatkozik a legfőbb politikai döntések kialakulásának folyamatában, a társadalom elvi-politikai irányításában, amihez az igazi, előrevívó garanciát a „tömegek”, közöttük nagymértékben a szakszervezetek és más tömegszervezetek, tömegmozgalmak támogatása biztosítja.

A politikai rendszer egyik vetülete az érdekképviselet rendszere. Az érdekkifejezéshez és -érvényesítéshez, mint tudjuk, nemcsak az érdekek tudatosulása, hanem szervezeti feltételek is szükségesek.

Politikai életünk fejlődése során az érdekképviseleti szervek is fejlődtek. E téren a vonatkozó kutatások két lényeges változásra mutatnak rá: 1. változtak az állami-politikai döntés-előkészítő folyamatok; 2. változott a sajtó és a publicisztika szférája. Ugyanakkor a szervezetrendszer változatlan maradt, nem alakultak ki az „elkülönült társadalmi csatornák”. Ezért is jelentkezhetnek az eltérő társadalmi-politikai érdekek szakmai érdekek mögé bújtatva.²⁸

Az egyesületek számának növekedése mellett a Hazafias Népfront tevékenysége is jelentősen erősödött, ezt összegezte legutóbbi (1985. decemberi) kongresszusa is. Tevékenységét fémjelzi például a településfejlesztési társadalmi munka szervezése, városvédő és -szépítő egyesületek tevékenysége, vagy az Országos Cigánytanács létrehozása is. A Hazafias Népfront politikai szerepének növekedését jelzi az érdekképviselet és érdekvédelem kérdésében vállalt szerepe is a család- és szociálpolitika, a fogyasztói infrastruktúra, a településfejlesztés, a környezet- és természetvédelem, a kultúra (oktatás, közművelődés) területén.²⁹ Ezt a tendenciát viszi tovább hosszú távú prognózisában Kovács Géza, amikor a Hazafias Népfrontnak kiemelt szerepet tulajdonít a jövőben.³⁰

A MTESZ-en keresztül részt kér a felelősségből az értelmiség jelentős hányada is. A művészeti szövetségek politikai-szakmai orientáló szerepét viszont „felülről” törekszenek erősíteni, ösztönözni, erőteljesebb eszmei-politikai befolyás növelését sürgetve, illetve bizonyos szervezeti változtatásokat is javasolva.³¹

Jól érzékelhető, hogy a képviselet rendszere – szervezetek, elvek, együttműködés a szervezetek között – átalakulóban van, egyre határozottabban körvonalazódik egyfajta munkamegosztás a felszínre kerülő különféle érdekek képviseletében. A politikai tömegszervezeteken túl egyre növekszik a társadalmi szervezetek száma, a szövetkezeti szektortól kezdve egészen a Vakok Egyesületeinek Szövetségéig.

E téren problémát jelent az, hogy az egyesületek a legkülönfélébb szempontok szerint képződő rétegek érdekeinek képviseletére alakultak és alakulnak, ezért igen nehéz előre megmondani, hogy mely további rétegeknek lenne szükségük egyesületre. Mindezek figyelembevételére nagyon fontos a szakszervezetek számára a partnerkapcsolatok kialakítása és fenntartása szempontjából is.

A társadalmi rétegződés erősödésével a szakszervezeteknek is számolniuk kell,

különös tekintettel a különféle rétegek valós, elsősorban a munkával, szakmával kapcsolatos érdekeire. A szakszervezetek részéről a munkával, munkahellyel összefüggő érdekek képviselője a döntő, a munkahellyel kapcsolatos érdekeket azonban teljességükben, a maguk komplexitásában kell kezelniük, meglátva az egyén gazdasági, politikai, kulturális és szociális szükségleteit egyaránt.

Az egyik legáltalánosabbnak vehető vélemény szerint a szakszervezetek sok esetben nem elég hatékonyan és differenciáltan töltik be érdekegyeztető szerepüket, főként az érdekek feltárásában, képviselésében. Gyakori vélemény, hogy „gyenge alkupozícióban” vannak az állami szervekkel szemben. Problémák vannak egyes értelmiségi rétegeknél, különösen azoknál, amelyeknek anyagi helyzete jelentősen romlott (alacsonyabb beosztású műszakiak; népművelők, könyvtárosok stb.), a gazdasági vezetők egy részénél, ahol az erkölcsi elismerés hiánya is jelentkezik: mint „munkaadóknak”, érdekeiket a szakszervezetek nem védik, pedig ők egyben „munkavállalók” is (itt érzékelhető az elméleti tisztázatlanság is); a munkásság körében a korábban kiemelt ágazatokban, relatív helyzetük romlása miatt (bányászat; vegyipar egyes területei; egyes vasasszakmák stb.). Gondjaik megoldását részben a szakszervezetektől várják, bár elsősorban az értelmiség egy része egyéb megoldásokat keres és talál (Kereskedelmi Kamara; a MTESZ társadalmi szervként való működése stb.), illetve többletmunkát vállalnak, munkahelyet és/vagy pályát változtatnak.

Papp Zsolt kutatásai szerint³² leginkább azok fordulnának a szakszervezeti vezetőkhez érdekérvényesítés céljából, akik nyolc általánost, szakmunkásiskolát vagy szakközépiskolát végeztek. Általában az érdekérvényesítő eszközök megválasztásában az iskolázottság, nem, életkor, lakóhely szerinti megoszlások alapján vannak – kis – különbségek. A szakszervezetek kritikájaként is felfogható, hogy sokan nem a szakszervezetekhez fordulnak, főleg a magasabb képzettségűek.³³

Az érdekérvényesítésben fennálló réteggülönbségek a szakszervezetek szempontjából sem közömbösek. A vezérlőelvet elsősorban a munkásság legelőrevívőbb rétegei jelentik. Ez viszont csak társadalmi összefüggéseit tekintve valószínűsíthető meg, miközben a viszonyítási alap is változik – gondoljunk például az „alsó értelmiség–szakmunkás–irodai réteg” csoportokra.³⁴ Természetesen szakmák szerint is fennállnak különbségek – ám ha túlságosan „felszabdaljuk” a társadalmat, végül a rétegek, nagy számuk miatt, a szakszervezetek számára is kezelhetetlenné válnak. Másik oldalról, a szakmai érdekek előtérbe kerülése nem csupán szakszervezeti kérdés; számos esetben alapvető gazdaságpolitikai törekvések állnak mögöttük.

Nem véletlen, hogy általában az alacsonyabb irányítási szinteken hangsúlyozzák a szakmai érdekek érvényesítését, mivel ott még nem összgazdasági méretekben gondolkodnak. Minél „feljebb” megyünk, írja erről Purityi Ottó, annál uralkodóbb a funkcionális érdekek képviselője, tehát a SZOT szintjén inkább a funkcionális érdekek képviselője és védelme valósul meg.³⁵

A népgazdasági összefüggések konkrét átgondolása nélkül a szakszervezetek csak „jelző” szerepet tölthetnek be, ami ma már nem kielégítő. Úgy vélem, hogy a politikai bátortalanság okai között ott van az értékrendszer is, hiszen a szakszervezeti tisztségviselők jelentősebb részére is ma még elsősorban a szokás- és hagyományörző értékrendszer jellemző, ennek egyes negatív vonásaival együtt.

A szakmai érdekekhez hasonlóan, a vezetői érdekek képviselője és általában az értelmiséghez való viszony nem csak a szakszervezetek problémája. Ezek alapvetően összpolitikai kérdések, amelyekben a szakszervezeteknek is jól meghatáro-

zott tennivalóik vannak. Úgy tűnik, hogy a „szakmai”, „vezetői” érdekekkel kapcsolatban sok az illúzió is, ezt mutatják a vállalati tanácsok működésének eddigi tapasztalatai.

A szakszervezeteknek az értelmiséghez való viszony meglegelősen heterogén és ellentmondásos. Ebből a szempontból is különböznek egymástól az orvosok, pedagógusok, közalkalmazottak szakszervezetei, illetve a Művészeti Szakszervezetek Szövetsége – bár ezeknek a szakszervezeteknek a tagsága is köztudottan összetett.

A probléma azonban társadalmi szinten jelentkezik, strukturális-szervezeti megoldásokkal az alapvető kérdés: az értelmiség társadalmi szintű elismerése, többek között felelősségének növelése nem oldható meg.

A szakszervezetek részéről tehát nem elsősorban szervezeti módosításoktól, hanem a tartalmi munka gazdagításától várható az érdekképviselő javítása, ami azonban bizonyos szervezeti megoldásokkal is szükségszerűen párosul.

A tartalmi jegyek gazdagodása két irányban figyelhető meg. Szakszervezeti vezetők véleménye, illetve az ágazati szakszervezetek kongresszusi állásfoglalásai szerint az egyik irány az érdekvédelem, érdekképviselő tágabb felfogása: az anyagi érdekek védelméen túl kiterjed (várhatóan) az élet minőségére (Martos Istvánné főtitkár), illetve konkrétan az erkölcsi-szellemi érdekek védelmére (Művészeti Szakszervezetek Szövetsége X. kongresszusa); a másik irány az a felismerés, hogy a „heterogenitás, a differenciáltság jobb érzékelése az alapja minden valódi szakmai érdekképviselőnek” (Koszorus Ferenc főtitkár).³⁶

A szakszervezeti megoldások a különböző ágazati-szakmai és rétegtanácsok, munkabizottságok létrehozása, megerősítése és együttműködésük javítása irányában kezdenek kibontakozni. E téren sokféle konkrét megvalósulás tapasztalható a különböző ágazatok sajátosságainak megfelelően – ez már a választási dokumentumokban is tükröződik, az ágazati-iparági szakszervezeti kongresszusok pedig ezt erősítik. A sokszínűség mellett legalább annyira lényeges, hogy általában növelik a bizottságok mozgásterét, hatáskörét; a szakmai bizottságok az alapszervezetekkel, azok vezetőségével alakítanak ki rendszeres munkakapcsolatot; önállóságuk növekszik.

A Művészeti Szakszervezetek Szövetsége a történelmi körülmények következtében az egyetlen olyan ágazati szakszervezetünk ma, amelyik formailag szövetségként működik. A tagszakszervezeteken belül is azonban igen eltérő érdekek jutnak kifejezésre.

E szervezeti formában sokkal több társadalmi tisztségviselő és fórum működése lehetséges, ami eleve nagyobb demokratizmust tételez fel – állapította meg Simó Tibor főtitkár.³⁷

Újabb szövetségek szervezeti kialakításának azonban feltételei vannak. Vitattott kérdés, hogy egyrészt az iparági-ágazati szakszervezetek tagságának összetétele indokolna-e egy ilyen változást; másrészt, biztosítható-e az önállóság, felkészültség terén a tényleges szövetségi forma működése? Mindenképpen előtérben álló kérdés ez, ám többféleképpen értelmezhető a szövetségi jelleg. Buza Márton kifejti a szövetségek tartalmi jegyeit.³⁸ Várhatóan további viták és mélyebb vizsgálatok pontosítják majd az álláspontokat.

A szakszervezetek érdekvédelmi munkájának javítására új szervezeti megoldások is létrejöttek. Nézzük meg a SZOT két munkabizottságát. A SZOT elnöksége 1985. március 1-jén határozott a SZOT elnökségének 15 tagú, nyugdíjasokkal foglalkozó munkabizottsága létrehozásáról. Ez alapját képezi a XXV. kongresszu-

son megválasztandó rétegbizottságnak. A munkabizottság egyelőre a SZOT elnökségének csupán javaslattevő, véleményező szerve, összetétele is ennek megfelelő.³⁹

Nagyobb múltú a SZOT határozata a szakszervezeti ifjúsági munka továbbfejlesztésének feladatairól:⁴⁰ az ifjúsági munka se irányítási, se tartalmi szempontból ne különüljön el a szakszervezeti munka egészétől; szervezetileg ifjúsági tagozatok, illetve ifjúsági tanácsok (végül Országos Ifjúsági Tanács a jelenlegi ifjúsági munkabizottság helyett) létrehozása, amelyek az intézményeknél meghatározott kérdésekben döntési, illetve képviseleti jogkörrel rendelkeznek és anyagi eszközök is rendelkezésükre állnak. Munkájának kibontakozásához még a KISZ-szel közösen ki kell dolgozni „az ifjúság körében és érdekében végzett érdekvédelmi, képviseleti munka tartalmát, formáit”.

Mivel a szakszervezetek is érdek- és értéktagoltak, a formai hiányosságok mögött elsősorban tartalmi kérdések állnak, számos probléma várhatóan fennmarad. Ma felmerül, hogy egyrészt egységes érdekvédelmi törvényre, másrészt az érdekegyeztetés új vonásaira lenne szükség.⁴¹

Ma egyre nagyobb jelentőségű maga az egyén, aki egy időben több közösséghez tartozik, akire többféle érdek hat, és akiben az értékrendszerek is sokszor keverednek. Ezért nagyon fontos kérdés, hogy a szakszervezetek milyen irányban segítik a személyiség fejlődését, milyen értékeket erősítenek benne.

A munkahelyi közösségek igazi közösségekké alakulásuk esetén igen fontos tényezői lehetnek a személyiség kialakulásának, fejlődésének. Ma már azonban ilúziók nélkül kell látnunk azt is, hogy ilyen közösségek kialakulása a gyakorlatban némiképp tényező függvénye. A barátságok, az értékes személyes kapcsolatok erősítése mindenképpen nagyon fontos feladata ma is a szakszervezeteknek. Számos érdekvédelemesítő törekvés, érdekvédelmi tevékenység bírálata mögött a színesebb egyéniség kibontakozásának igénye áll, aminek ugyan egyértelmű anyagi feltételei is vannak, de elválaszthatatlan bizonyos új értékek támogatásától is.

Az „értékközpontú érdekvédelem” – nem teljesen egyértelmű, sok buktatót magában rejtő – kategóriája a Művészeti Szakszervezetek Szövetségének X. kongresszusán kiemelt helyet kapott.

Az „értékcentrikus” érdekvédelem kérdésének általánosabb érvényű és reális magja van, de a jelenlegi szakszervezeti érdekképviseleti és érdekvédelmi elvekkel csak nagyon problematikusan kapcsolható össze. Az érdekvédelem nem választható el a szociálpolitika „rászorultsági elvének” mind erőteljesebb érvényesülésétől, más vonatkozásban a „kisebbségi érdekek” képviseletétől sem. A teljesítmény, a siker, az érvényesülés erősítése, támogatása az egyik oldalon – a frusztráció kompenzálása, az elesettek védelme, a lemaradók felemelése, ösztönzése, az „értékvákuumba” kerültek határozott orientálása a másikon. Ennek gyakorlati feloldása csak hosszabb távon várható; miközben az „értékcentrikus” érdekvédelem elméleti tisztázása is sürgető szakszervezeti feladat.

Az érdekvédelemről szólva sem feledkezhetünk meg arról, hogy az anyagi termelés fejlődése nélkül nem lendíthető előre a haladás. Ma is igaz az a lenini felfogás, hogy a termelési célok megvalósításában való szakszervezeti részvétel az érdekvédelem leghatékonyabb módja, hiszen ma ezáltal biztosíthatóak a szükségletek jobb kielégítésének anyagi feltételei.

JEGYZETEK

- ¹ A szakszervezeti munka fejlesztéséről, a párt feladatairól. Az MSZMP KB 1983. október 12-i ülésének dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó 1983.
- ² *Pirityi Ottó*: Az érdekegyeztetés továbbfejlesztése. Szakszervezeti Szemle, 1985. 12. sz. 17–18. old.
- ³ *Buza Márton*: A szakszervezetek Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó 1985.
- ⁴ Az MSZMP határozatai és dokumentumai. 1963–66. 1. kiad. Kossuth Könyvkiadó 1968. 302. old.
- ⁵ *Somoskői Gábor*: A szakszervezeti demokráciáért. Beszédek és írások. Táncsics Könyvkiadó 1972. 22. old.
- ⁶ A magyar szakszervezetek XXI. kongresszusa. Röv. jvk. Táncsics Könyvkiadó 1967.
- ⁷ A magyar szakszervezetek XXIV. kongresszusa. Röv. jvk. Táncsics Könyvkiadó 1981.
- ⁸ A szakszervezeti munka fejlesztéséről, a párt feladatairól. Az MSZMP KB 1983. október 12-i ülésének dokumentumai.
- ⁹ Az MSZMP KB 1983. október 12-i állásfoglalásának feldolgozása és a további feladatok. Vegyipari Dolgozó, 1984 december.
- ¹⁰ Az új vállalatvezetési formák létrehozásával összefüggő feladatokról. Magyar Közlöny, 1984. december 13. (MT–SZOT)
- ¹¹ SZOT Statisztikai Tájékoztató, 1984.
- ¹² *Szegő Andrea*: Érdek és struktúra – érdekszerkezet. Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 2. sz. 270–297. old.
- ¹³ *Agoston Rozália*: Az érdek a szocializmusban. Az egyéni és a társadalmi érdek dialektikája. Doktori értekezés. 1985. 151. old.
- ¹⁴ *Benke István*: A gazdasági érdekek tagozódása. In: Érdekvizonyok a szocializmusban. Kossuth Könyvkiadó 1973.
- ¹⁵ Érdekvizonyok, szervezetek, politika a fejlett szocializmus építése időszakában. TIT, Budapest 1979.
- ¹⁶ *Kulcsár Kálmán*: A politikatudomány a fejlett szocialista társadalomban. Ugyanott, 304. old.
- ¹⁷ *Kolosi Tamás*: Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III. Társadalomtudományi Intézet, 1984.
- ¹⁸ A magyar társadalom struktúrája. Beszélgetés Kolosi Tamással. Szakszervezeti Szemle, 1985. 12. sz. 6–12. old.
- ¹⁹ *Héthy Lajos–Makó Csaba*: Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Gondolat Könyvkiadó 1978.
- ²⁰ Szakszervezeti Szemle, 1985. 12. sz. 5. old.
- ²¹ *Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor*: Értérendszerünk. Kossuth Könyvkiadó 1983.
- ²² *Héthy Lajos–Makó Csaba*: Id. mű. *Héthy Lajos*: Vezetők – részvétel – érdekképviselet. Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 1. sz. 32–47. old.
- ²³ *Sarkadi Imre*: Drámák. Szépirodalmi Könyvkiadó 1983. 319. old.
- ²⁴ *Almási Miklós*: A művészet társadalmi szerepe. Szakszervezeti Szemle, 1985. 3. sz. 6–12. old.
- ²⁵ *Hankiss Elemér*: Társadalmi csapdák. Diagnózisok. Magvető Könyvkiadó 1983. 419. old.
- ²⁶ *Tolnai Gyula*: Üzemi részvételi rendszerek a mai kapitalizmusban. Társadalomtudományi Intézet, 1983. (A paternalizmus, 48–51. old.)
- ²⁷ *Nagy László*: A költő hatalma. Versek és versfordítások. 1. köt. Magvető Könyvkiadó 1975. 721. old.
- ²⁸ *Pokol Béla*: Az érdekképviseleti szervek és a politikai rendszer. In: A politikai intézmények fejlesztési irányai. Társadalomtudományi Intézet, 1984. 123–148. old.
- ²⁹ Pozsgay Imre beszámolója. Népszabadság, 1985. december 14.
- ³⁰ *Kovács Géza*: Nagy távlatú fejlődéstendenciák. Magyarország 2020-ig. Társadalomtudományi Intézet, 1985.
- ³¹ Művészeti szövetségek kommunista aktívája. Népszabadság, 1985. december 12.

- ³² Rétegződés-modell vizsgálat I. Elméletek és hipotézisek. Társadalomtudományi Intézet, 1982. (Papp Zsolt: Érdekorientáció és érdekérvényesítés.) 155–174. old.
- ³³ Rétegződés-modell vizsgálat IV. (Papp Zsolt: Kísérlet az érdekstruktúra néhány elemének mérésére.) Társadalomtudományi Intézet, 1984.
- ³⁴ *Kolosi Tamás*: Státusz és réteg.
- ³⁵ *Pirityi Ottó*: Id. mű.
- ³⁶ Kerekasztal-beszélgetés ipari-ágazati főtítkárokkal. Szakszervezeti Szemle, 1985. 12. sz. 23–30. old.
- ³⁷ Ugyanott.
- ³⁸ *Buza Márton*: Id. mű, 56–60. old.
- ³⁹ Szakszervezeti Értesítő, 1985. június–július 3. old.
- ⁴⁰ Szakszervezeti Értesítő, 1985. október–november 1–4. old.
- ⁴¹ *Pirityi Ottó*: Id. mű.

MEGJELENT
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
ÉS A MAGYAR SZOCIOLÓGIAI TÁRSASÁG
KÖZÖS KIADVÁNYA:

MUNKA, GAZDASÁG, TÁRSADALOM

TANULMÁNYKÖTET

258 oldal, 42,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN.

Tisztelet Erdei Ferencnek (Emlékezés Szegeden)

Erdei Ferenc 1985 decemberében ünnepelte volna 75. születésnapját. Ebből az alkalomból a Magyar Szociológiai Társaság, a Politikatudományi Társaság és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat országos vándorgyűlést szervezett a kiváló társadalomtudós és politikus emlékére. A Szegeden rendezett konferencián mintegy 180 szociológus, politológus, történész, jogász és más társadalomkutató vett részt és cserélt eszmét Erdei Ferenc munkásságáról, s azon túl a magyar társadalomfejlődés számos – Erdei által is exponált – problémájáról.

A tanácskozás alaphangját *Huszár Tibor: Az elméletalkotó és politikus (adatok Erdei Ferenc portréjához)* című előadása, az Erdei-portré nagyívű felrajzolása adta meg. Az előadást két szekcióban viták követték. *Enyedi György* vezetésével *A településszerkezet és a közigazgatás modernizációja*, *Kulcsár Kálmán* vezetésével pedig *A kelet-közép-európai régió fejlődési problémái; a társadalmi megismerés dilemmái Erdei Ferenc munkásságában* című témaköröket vitathatták meg a résztvevők. A konferenciát *Szentpéteri István* nyitotta meg, a házigazdák nevében *Szabó Sándor* üdvözölte a vendégeket.

Huszár Tibor előadása Erdei Ferenc munkásságának főbb vonulatait mutatta be, beleágyazva az elmúlt fél évszázad rendkívül mozgalmas, szélsőségeket is bőségesen produkáló magyar gazdasági-társadalmi fejlődésébe. Az életpálya szakavatott, tárgyyszerű, bőven dokumentált ábrázolása nem kerülte meg az Erdei-életmű dilemmáit s kényes kérdéseit sem.

Az életmű megismeréséhez, megértéséhez *Huszár* egy *hipotetikus periodizációt* dolgozott ki, amely a pályakezdéstől az életmű lezárulásáig tartalmazza mindazokat a fordulópontokat, amelyek Erdei portréját motiválták, s amelyek a tudományos és a politikai vonzások kettős kötésében formáltak és meg is határozták Erdei munkásságát. A harmincas évek elején az ifjúsági mozgalmak s egyetemi kapcsolatai egész életére meghatározó élményanyagot és baráti kötődéseket nyújtottak számára. Évfolyamtársai között például *Bibó István* és *Reitzer Béla* található, a szegedi fiatalok tágabb körében pedig *Ortutay Gyula*, *Radnóti Miklós*, *Baróti Dezső*. Ekkor, még egyetemi éveiben írta a *Bartha Miklós Társaság* pályázatára *Királyhegyesről* szóló monográfiáját. Ezekben az években alakult ki „szociográfusi szereptudata”, amelyben pályája kezdetétől a tudós és a politikus kettőssége egyaránt benne foglaltatik.

1936–1937 fordulópontot jelentett életében. Nyugat-európai utazása után belevetette magát a makói szövetkezeti és várospolitikai harcokba, majd a Válasz-kör munkájába. A Válasz-kör vitáiban alakult sajátos írói fölfogása, amelyben olyan irodalmat tűzött ki célul maga elé, amely egyben tudomány és politika. Ezt a törekvést Huszár Tibor a következőképpen jellemezte: „Fogalmakat és törvényszerűségeket kerestek, az ábrázolt világ végtelenül gazdag jelentését típusok és törvényszerűségek szerint igyekeztek megérteni, és a politikai izgalmak közben is a társadalmi törvényszerűségek mentén keresték a politikai lehetőségeket. Mégis, ezeket a jellemzőket és sajátosságokat figyelembe véve az élmény volt a legfőbb kútforrás, és ezeknek az élményeknek egy bizonyos írói értékrend szerint is méltányolható formában való megjelenítése.” Az alapkérdés természetesen az volt, hogy megmaradjanak-e az írói mozgalmon belül, vagy azt tovább vigyék, tágítsák a politika felé – mint Erdei Ferenc is öhajította. A Márciusi Front vitái is a politizálás, a politikai tevékenység megítélése körül kulmináltak.

A negyvenes évek elején Hajnal István munkássága hatott leginkább Erdei Ferencre; értékszemlélete, a szigorúbb tudományosság iránti igénye és a terepmunka fontosságának előtérbe állítása mély nyomot hagyott Erdeiben. Ennek a korszaknak kiemelkedő eseménye az 1943-as Szárszói konferencia volt, amelyen Erdei Ferenc előadása „a kor marxista irodalmához viszonyítva mindenképpen originális elemet tartalmazott”. Huszár Szárszó kapcsán a konferencia hazai és nemzetközi összefüggéseit is fölillantotta.

1945 után Erdei pályáján is a politikum szerepe erősödött föl, s vált hosszú időre meghatározóvá. Huszár Tibor részletesen elemezte Erdei Ferenc marxizmusát és a proletárdiktatúrával

kapcsolatos elképzeléseit, miközben rámutatott, hogy az 1945 és 1948 közötti időszak „sok vonatkozása nem kellően feltárt és nem kellően elemzett”. Az viszont tény, hogy a Veres Péterrel folytatott vitájában a szövetkezetpolitikáról és a parasztság jövőjéről Erdeinek „olyan pozíciója volt, amelyik egy népi demokratikus konstrukcióba illett bele, amelyik a Nemzeti Parasztpárt létevel és a paraszti érdekképviseléssel tartósan számolt. Az más kérdés, hogy 1948–49-ben maga hogyan és miért vált egy csapdahelyzet foglyává, és hogy 1948–49 után milyen motívumoktól vezetettve vállalta a további közszereplést” – mondotta Huszár Tibor. A népi demokratikus korszakban egy másik kulcskérdés is vizsgálendő: ez Erdei tudományos ambíciója, illetve a magyar szociológia, a marxista szociológia létezéséről alkotott fölfogása. Huszár Tibor ennek vizsgálatát és föltárását ma a szociológusok becsületbeli ügyének nevezte.

Erdei Ferenc pályájának mélypontja 1953 és 1956 közé esik. Kérdéses, hogy mennyire érthetett egyet mindazzal, ami az agrárpolitikában történt 1949 után, s amelyben – ne feledjük – mint földművelésügyi miniszter önmaga is szerepet vállalt. „Egyetérthetett bizonyos, olyan mélyreható társadalmi átalakulásokkal, amelyek a nagytőke és a nagybirtok fölszámolását érintették, egyetérthetett számos olyan vívmánnyal, amelyik a volt uralkodó osztály visszaszorításával kapcsolatos.” Viszont egész életműve ellentmond a mezőgazdaság „lepusztításával” járó iparosításnak, a paternalista igazgatási modellnek, amely olyan tanácsi konstrukciót hozott létre, amely „minden szervet korlátoz autonómiájában, önmozgásában, és végleg korlátoz minden paraszti autonómiát”.

1957 őszétől Erdei pályáján ismét a szaktudósi – ezúttal nem szociológus, hanem agrárközgazdász – munka ke-

rült előtérbe. Mint az MTA főtitkára, ekkor „saját életének nagyon bonyolult kitérőit is figyelembe véve, a megtorpanásokat, vagy talán – ha úgy tesszük – tévedéseket, a tévedéseknek metodológiai vagy episztemológiai okait is végiggondolva igyekszik egy olyan tudománypolitikai koncepciót megfogalmazni, amelyik a tudomány szuverenitása mellett foglal állást”.

Huszár Tibor előadása egyértelműen érzékeltette, hogy Erdei pályájának ívén a megszakítottság mellett megvannak a folyamatosság mozzanatai is. A pálya értékelésével kapcsolatosan természetesen megfogalmazható, hogy az életmű tudományos hozadéka 1945 előtt nagyobb volt, mint annak utána. Huszár Tibor bizonyos fókig másként – tágabb értelemben – vizsgálta e kérdést: „Meg lehet a problémát úgy is fogalmazni: mit veszített Erdei azzal, hogy bár 1945-höz teljes fegyverzetben érkezett, úgy, hogy az egyik teoretikusa, tudós politikusa és vezetője lesz az átmenetnek, ez a szerep mégis szakminiszteri vagy szaktudósi szereppé redukálódott, és csak 1957 után vált újra bizonyos értelemben egyetemesebbé. De meg lehet a kérdést fordítani: mit veszített a rendszer? Ilyen értelemben Erdei Ferenc pályája nem egyedüli pálya, s ez a kérdés már azt érinti, hogy biztosítottuk-e annak a feltételeit, hogy a magyar értelmiség szuverénül, a maga teljes gondolkodói fegyverzetében legyen részese a mélyreható társadalmi átalakulásoknak.”

Huszár Tibor gondolatkörének mintegy szerves folytatása volt annak a szekciónak a munkája, vitája, amelyik a kelet-európai régió fejlődésének problémáit és a társadalmi megismerés dilemmáit vizsgálta Erdei munkásságában. A felkért előadók – *Lackó Miklós*, *Márkus István*, *Szűcs Jenő* – Erdei munkásságát a hazai – sőt szélesebben – a kelet-európai történeti folyamatokba ágyazottan vizsgálták.

Lackó Miklós arra keresett választ, hogy van-e értelme Erdei nemzedékéről beszélni, hordoz-e ez az 1910 körül születettek nemzedéke olyan sajátosságokat, amelyek Erdei Ferenc munkásságát, helyzetét jobban megvilágítják. Halász Gábor szavaival a „század gyermekeinek” tekintett nemzedék, ez a „harmadik nemzedék” a szellemi élet számos területén páratlanul gazdag volt a magyar szellemi élet egészére hatást gyakorló alkotókban. S bár közülük sokan tagadták nemzedék voltukat, mégis megfogalmazható nemzedéki sajátosságuk. Weöres Sándor szavaival: „Hogyan próbáljunk ablakot beverni ott, ahol már minden ablakot beverték, s milyen lázadás az, melyet hagyomány és illem kíván? Ha az ablakzúzás kötelező, úgy akkor lázadunk, ha azért se randalírozunk.”

Lackó behatóan elemezte e nemzedék viszonyát a népiességhez, s úgy látta, hogy a paraszti létforma válságát ők nem nosztalgiával szemlélték, nem a pusztulás, a paraszti életforma megrekedése érdekelte őket, hanem a válságból, a tradicionális paraszti életmódból kivezető utakat keresték, a polgárosodás és a paraszti urbanizáció lehetőségei által.

Álláspontját így summázta: „A harmadik nemzedék különleges történelmi jelentőségét az adta meg, hogy potenciálisan ő volt az 1945-ös fordulat utáni szellemi élet folyamatosságának az egyik letéteményese, a régi értékek megőrzésre érdemes értékek őrzője, s nagy forradalmi változások során mindig veszélybe kerülő szellemi színvonal képviselője. Ez a nemzedék nem kompromittálódott az ellenforradalmi korszakban. Realitásérzéke, az átélt politikai és közéleti fordulatok hatására kialakult hajlékonysága, egyszersmind demokrata-humanista meggyőződése, műveltsége, fölkészültsége, s fölkészültsége a megérett gyökeres változásokra, mind ebbe az irányba mutat.

A nemzedék zöme 1945 után nagy reményekkel kapcsolódott be az újjáalakuló szellemi életbe. Hivatását azonban nem, vagy csak nagyon hiányosan tudta teljesíteni.” Az ismert körülmények erős próbának tették ki ezt a nemzedéket, amely – végső soron – az első és második nemzedék vezető egyéniségeinek méltó utódjaként indult. Azonban „igazi tragikus nemzedékként, többnyire megnyugtató helyet nem találva szóródott szét a külső vagy sokáig belső emigrációba, rozszabb esetben legjobb értékeit feladva, vagy legalábbis felfüggesztve vált részesévé a hivatalos szellemi bürokráciának, egy-egy szellemi vagy szakterületen maga is közreműködve a szellemi élet elsorvasztásában. Ebből a helyzetből nehéz volt, de nem lehetetlen visszatérni a méltó közéleti, majd igazi szellemi munkához.”

Márkus István a tanítvány, a pályatárs szemével líraian megindítóan tekintette át Erdei Ferencsel végzett közös munkájukat, s villantotta föl kapcsolatuk egy-egy epizódját. Déry Tibor *Ítélet nincs* című művének mintegy parafrázisára abból a kérdésből indult ki, hogy vállalkozhatunk-e ítéletre egy olyan formátumú egyéniség esetében, mint amilyen Erdei Ferenc volt. Ami a nemzedék egészét illeti – véleménye szerint – ez egy nagyon meghurcolt, megviselt nemzedék volt.

Márkus vitába szállt Huszár Tiborral Erdei pályájának periodizációját illetően, szerinte ugyanis Erdei pályájának három korszakát lehet megkülönböztetni: a főkészülés időszakát, 1949–52 csapdáit, majd az 1952 utáni időszakot.

Az előadás emberközelbe hozta Erdei Ferencet és vele együtt az Erdei családot is. Márkus István visszaemlékezése Erdei pályájának olyan mozzanataira is fölhívta a figyelmet, amelyek nélkül Erdei egyéniségét nehezen lehetne megismerni és megérteni.

Szűcs Jenő előadása a kelet-európai

megkésetttség problematikájához kapcsolódott, s azon belül is a történeti fejlődés regionális vonatkozásait – az európai három régió kérdéskörét – tartalmazta.

A magyar történelmet – mondta – egy sajátos köztes régióban kell elképzelnünk, amely „betagolódik” egy ugyancsak sajátos fejlődési ritmusba és struktúrába. Nyugat-európai jellegzetességeket hordoz, és eleget tesz kelet-európai kihívásoknak, lényegében a középkor óta. (Természetesen az európai történelmet nem lehet két vagy három régióra redukálni – ennél sokszínűbb és bonyolultabb ez a fejlődés.) Mindenesetre a struktúrák szempontjából az európai történet genezise sokkal fontosabb, mint amennyire figyelembe szoktuk venni.

Szűcs Jenő részletesen szólt az autochton struktúralódás feltételeiről, többek között rámutatott arra, hogy Nyugat-Európában már a 12. században kialakulnak a társadalom kommunális keretei, s kiépülnek a lokális autonómiák, amelyekhez a 13–15. század folyamán hasonul vagy felzárkózik a magyar struktúra is. Az ország regionális helyzetében – s ez történetiszociológiai elemzések tárgya lehetne – a későbbiekben a 19. század és 1945 jelentezurát.

A felkért hozzászólók közül a továbbiakban *Tóth Pál Péter* és *Lakatos László* kapott szót, majd *Nagy Endre*, *Cseh-Szombathy László*, *Gyarmati György*, *Varga Suplic Sándor* és *Márkus István* vett részt a vitában. Ismét szóba kerültek az európai fejlődés regionális problémái, az Erdei-pálya dilemmái és különös hangsúlyt kapott Erdei társadalomszemlélete és szociológiája. E tekintetben rendkívül érdekesek voltak a Hajnal István munkásságához kapcsolódó hozzászólások (*Lakatos László* és *Cseh-Szombathy László*). *Lakatos László* részletesen elemezte Hajnal fogalomrendszerét, szocioló-

giai fölfogását, s bemutatta Erdei Ferencre gyakorolt hatását.

A másik szekció áttételesebben kapcsolódott Erdei Ferenchez – ez a kérdéskör, ha lehet, még inkább illeszkedett jelenlegi helyzetünkhöz és a közigazgatás modernizálásához. A fölkért előadók – *Romány Pál, Lőrincz Lajos* és *Vági Gábor* – az igazgatás és a településfejlesztés különböző problémáit érintették s kínálták föl vitára. *Romány Pál* arra keresett választ, hogy új helyzetben vannak-e a falvak, milyen minőségű (mértetű és jellegű) a települések különbsége, lehetséges-e az új helyzetben az egyenlőtlenségek áthidalása, mit illet prioritás: a falufejlesztést-e, avagy a településfejlesztést, továbbá merre nyílnak ma utak a településfejlesztésben. Véleménye szerint: „A fejlesztés útjai nyitottak. Nyitottak még úgy is, hogy felgyorsulhat az önkormányzat kialakulása, megerősödhet a helyi önállóság és egy földrajzilag, politikailag és szervezeti értelemben egyaránt decentralizált jövőkép közelébe kerülhetünk, ahogyan ezt mostanában olvashatjuk.”

Lőrincz Lajos a modernizáció és a reform helyét kereste a közigazgatásban, ugyanis a „szocialista magyar közigazgatás, noha állandóan változik, igazi reformon még nem ment keresztül”. Tehát nemcsak racionalizálásról van szó a közigazgatás esetében, hanem történelmi eredetű és új keletű gondok megoldásáról is, amelyben számos tudományág (politológia, szociológia, állam- és jogtudomány stb.) egyaránt érdekelt. Bár a tudományos kutatások jelentősége, tárgyyszerűsége, objektivitása és használhatósága megnövekedett hazánkban a közigazgatás területén is, mégis „a koncentrált, felülről vezényelt és irányított, a közigazgatás minden szférájára kiterjedő reformnak a kidolgozása, amely a végrehajtás demokratizmusát és hatékonyságát egyaránt növeli, s alkalmassá teszi a

megváltozott feladatok megoldására, vagyis arra a megújulásra, amit korszerűsítésnek is nevezhetünk, még előttünk álló feladat”.

Az előadó részletesen szolt a közigazgatás szervezeti felépítéséről, amely a „kettős irányítás” elve alapján gyakorlatilag a felettes szerveknek kedvez, és közömbösíti a helyi érdekek és helyi önállóság érvényesítésére irányuló törekvéseket.

Foglalkozott azzal a kérdéssel is, hogy miért lüszódhatnak ki a reform eszméi, s úgy látja: „A kutatóknak fel kellene készülniük a reform filozófiájának kidolgozásán túlmenő, az alkalmazás részkérdéséig elvezető komplex szemlélet elsajátítására és érvényesítésére, a megvalósítást pedig más oldalról nem szabadna kizárólag a részérdekeltségekkel mozgásszabadságában visszafogásra kényszerített hivatalnokokra bízni.”

Hazánkban a szocialista átalakulás kezdete óta háromszor is megváltozott a közigazgatási koncepció: 1951-ben, 1962 után, majd pedig napjainkban. Az eddigi ellentmondásos koncepciók tanulságát abban összegezte, hogy a települések sorsát nem lehet az igazgatás sajátos, belső igényeitől, szükségleteitől függővé tenni, továbbá „a technokratikus menedzseriális szempontok nem szoríthatják háttérbe a politikai igényeket, elsőként azt, hogy a területi, szervezeti beosztás mindenekelőtt a lakosságra legyen tekintettel, az igazgatás könnyű és olcsó megközelíthetőségére . . . A másik tanulság az, hogy a központi, egységes, felülről irányított igazgatás merevségét célszerű és hasznos lenne oldani a szabad és önkéntes társulások kiterjesztésével . . . Gazdasági társulások eddig jóval nagyobb számban jöttek létre Magyarországon, mint igazgatásiak, s abban a néhányban is, ami létrejött, a megyei elképzelés erősebben érződik, mint az autonóm szervezeti egységek szabad aka-

rata... Végül az utolsó tapasztalat: a területi tagozódás kanonizált alapelvei közül az élet jó néhányat túlhaladott.”

Vági Gábor a tanácsok gazdálkodási problémáiról, az új szabályozás kapcsán felmerült problémákról szóló előadásában. 1986 e tekintetben egy kísérleti szakasz kezdete, hiszen az általános gazdasági problémák, valamint a tanácsi gazdálkodás hagyományosan gyenge pozíciója miatt jelentős változásra – áttöresre – aligha számíthatunk, azaz nem lesz és nem is várható az eddigieknél több pénz a fejlesztésre. „A helyi tanácsok döntési lehetőségei, döntési szabadságfoka növekszik ugyan, de távol van még attól, hogy a helyi szinten elhatározott szabad rendelkezésű források tegyék ki a tanácsi beruházások nagyobb részét” – hangsúlyozta *Vági Gábor*.

A decentralizációs folyamatokat örvendetesnek minősítette, s hozzáfűzte, hogy feltétlenül folytatni kellene ezeket a tendenciákat.

A településfejlesztésben is kulcskérdésnek tekintette infrastrukturális helyzetünket, illetve általános infrastrukturális lemaradásunkat. A jelenlegi helyzetben „végül is nem az érvek, hanem az érintett fejlesztési érdekek képviselőiténél politikai súlya az, ami elismertetheti és emancipálhatja az infrastrukturális ágazatok, köztük a lakossági infrastruktúra igényeit”. A jelenlegi széttagozottság nem kedvez ennek, ezért fontos volna a „tanácsoknak valamely demokratikus fölépítésű szervezetét” megteremteni a szakszervezetek vagy a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsának mintájára.

Az utóbbi években rendkívül sok bírálat érte a korábbi szabályozási szisztémát, ezek a bírálatok azonban igen különböző platformról és szándékokból fogalmazódtak meg. *Vági* a jelenlegi problémákból hármat emelt ki: az iparosítás és a modernizáció jelentős polarizációt okozott a településrend-

szerben; az új funkciókat sűrítő városokban nem bontakozott ki a falvakban tapasztalt „racionális leromlás” pozitív ellenpárja, valamiféle dinamizmus és harmónia; s harmadsorban, a hivatalos célkitűzésekkel ellentétben, a településfejlesztés konkrét helyi ügyeiben ma sem az érintettek a döntő szó.

A szekció felkért hozzászólói: *Kerényi József, Koncz János, Szoboszlai György, Vágvölgyi András, Romány Pál, Juhász Pál, Kárpáti Zoltán, Mészáros Rezső, Tausz Katalin* voltak.

Kerényi a településfejlesztési gyakorlathoz fűzött széljegyzeteket személyes tapasztalataiból; *Szoboszlai* arra keresett választ, hogy a politikai rendszer működésén belül hogyan érvényesülnek a korrekciós, önkorrekciós folyamatok és rámutatott a korrekciós folyamatok lassúságára; *Beluszky Pál* a térszerkezeti elemekről, a közigazgatás területi beosztásáról és a vonzáskörzeteiről szólt; *Juhász Pál* a gazdálkodó közösségekről, *Kárpáti Zoltán* a decentralizáció politikai és adminisztratív vonatkozásairól beszélt.

Tausz Katalin azt a kérdést tette fel, hogy mit szólna *Erdei Ferenc* a „tehóhoz”, azaz a településfejlesztési hozzájárulás nehezen alakuló gyakorlatához és elvéhez.

Koncz János a város, falu, tanya kérdéskörét vizsgálta Csongrád megyei tapasztalatok alapján; *Vágvölgyi András* a dél-magyarországi urbanizációt elemezte Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megye példáján; *Mészáros Rezső* pedig a város és vidék másfél évtizeddel későbbi kapcsolatáról szólt *Erdei Ferenc Város és vidéke* című kötete nyomán.

A vitában *Gulácsi Gábor, Szabó A. Ferenc, Szirmai Viktória, Rottler Ferenc, Hajdú Zoltán* és *Vági Gábor* kapott szót.

A szekcióviták után a szekcióülések vezetői plenáris ülésen számoltak be a

szekciókban történekről, majd *Rottler Ferenc* zárszavával zárult a konferencia.

●
Közvetlenül az emlékülés után megállapítható, hogy a konferencia eredményes volt, hiszen új aspektusokkal gazdagította ismereteinket az Erdei-életműről, s ezen túl számos településfejlesztési problémát is az érdeklődés előterébe állított. Több aktuális témában alakult ki vita – így például a településfejlesztési hozzájárulás vagy a decentralizáció kérdésében. A konferencia ugyanakkor arra is fölhívta a figyelmet, hogy az Erdei-életmű sok kérdésében bizonytalanság tapasztalható, sokszor elemi adatoknak, információk-

nak sem vagyunk a birtokában. Mindez természetszerűleg növeli a kutatók felelősségét az Erdei-életmű kutatásában. S tekintettel az Erdei-életmű fő témáinak – ezen belül a településfejlesztés kérdéseinek – interdiszciplinaritására, ismét beigazolódott, hogy reális képet csakis a különböző diszciplínák szakembereinek együttműködése adhat. A szegedi vándorgyűlésen ezúttal a szociológusok történészekkel és más társadalomkutatókkal osztották meg gondolataikat – tegyük hozzá: megfelelő eredménnyel. Mindez azt jelenti, hogy hasonló interdiszciplináris együttműködésre nemcsak szükség van, hanem csakis hasonló rendezvényektől várhatunk megfelelő eredményeket.

Böhm Antal

MOST JELENT MEG
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KIADVÁNYSOROZATÁNAK
HARMADIK KÖTETE

HELYI
TÁRSADALOM
III.

208 oldal, 54,- Ft

STRUKTURÁLIS
VISZONYOK
A HELYI
TÁRSADALOMBAN

TANULMÁNYKÖTET

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

„A szocializmus a 21. század küszöbén” (Nemzetközi tanácskozás Jugoszláviában)

A jugoszláviai Cavtatban 1985. október 21. és 26. között rendezték meg *A szocializmus a világban* elnevezésű évenkénti tematikus tanácskozássorozat keretében *A szocializmus a 21. század küszöbén* című konferenciát, amelyen körülbelül 100 jugoszláv és 100 külföldi társadalomtudós és politikus vett részt. A magyar delegáció tagjai voltak: Huszár István, Halay Tibor, G. Márkus György és Kondorosi Ferenc.

A szervezők célkitűzése ezúttal is az volt, hogy a marxista és nem marxista szocialista, illetve baloldali mozgalmak elméleti és politikai képviselői kifejtsek – kritikai dialógust folytatva egymással – nézeteiket. Az 1985-ös tanácskozás jelentőségét mind az eszmecserék tizedik évfordulója, mind a tematika átfogó, szintetikus jellege is aláhúzta.

Az elmúlt években Cavtatban az alábbi témákban tartottak tanácskozásokat:

- 1976: *A szocializmus napjaink világában;*
- 1977: *A szocializmus és a politikai rendszerek;*
- 1978: *A szocializmus és a fejlődő országok;*
- 1979: *A szocializmus szubjektív erői;*
- 1980: *Részvétel, öngazgatás, szocializmus;*
- 1981: *Szocializmus, tudomány, technológia, fejlesztési stratégia;*

1982: *A marxista gondolkodás napjainkban: helyzet, viták, perspektívák;*

1983: *Marx, marxizmus és napjaink világa;*

1984: *Szocializmus és béke.*

A korábbi vitáknak 81 külföldi országból közel 600 és Jugoszláviából 300 résztvevője volt. A viták anyagát *A szocializmus a világban* című folyóirat 54 kötete közölte angol és szerbhorvát nyelven.

A cavtati konferenciák egyedülálló jellegét az adja meg, hogy a legkülönbözőbb marxista és nem marxista szocialista irányzatok, mozgalmak, pártok, elméleti iskolák nyitott dialógusát teszik lehetővé oly módon, hogy – a szervezők szándéka szerint – mindenki önmagát képviseli s nem valamilyen intézményt.

Ez alkalommal az alábbi áramlatok-vonulatok ideológiáinak, pozícióinak megnyilvánulásai hangzottak el: a szocialista országok és a nemzetközi kommunista mozgalom képviselői; baloldali és centrista szociáldemokraták; „zöldek” és „alternatívok”; szocialista pacifisták; trockista jellegű „balos” irányzatok; vallásos alapú szocialisták; a harmadik világ különböző forradalmi és szocialista jellegű mozgalmainak képviselői.

A téma átfogó jellegéből és a résztvevők heterogén összetételéből adódóan a mintegy nyolcvan előadás és a rendkívül nagyszámú hozzászólás körünk szinte valamennyi társadalmi, politikai és ideológiai problémáját érintette – a legkülönbözőbb megközelítési szempontból.

Az alábbi kérdéskomplexumokat emelnénk ki (a teljesség igénye nélkül)

- a létező szocializmus jellege, eredményei, problémái és fejlődési útja;

- a szocializmus mint eszme mibenléte és kritériumai;

- a marxizmus egysége, illetve pluralizmusa;

- a tőkés világrendszer válsága, az ipari társadalmat meghaladó kapitalizmus jellege, a tőkés társadalom struktúrájának kérdései;

- az ökológiai problematika, a globális kérdések;

- a fegyverkezési verseny; az imperializmus és a „hegemonizmus”;

- a tőkés világgazdaság és a centrum-periféria viszony, a pénzügyi és eladósodási válság;

- a konzervatív előretörés és a baloldal megosztottsága;

- a forradalmi és a progresszív változások alanyai, a szövetségi politika kérdései;

- a globalizáció, a nemzetállamok, a „szuperhatalmak”, valamint a kis és közepes országok szerepe;

- a regionális együttműködés, a transz- és szupranacionális politikai intézmények lehetősége;

- az új technológiák veszélyei és a bennük rejlő pozitív lehetőségek.

Reménytelen vállalkozás lenne az e kérdéskörök kapcsán kibontakozott vitákat összefoglalni vagy értékelni. A tanácskozást egyaránt jellemezték a heves – időnként szópárbajjá váló – polemikák, a konstruktív dialógusok és az elszigetelődő monologizálások. Az összejövétel azt a közhelyszerűnek tűnő megállapítást támasztotta alá, hogy ko-

runk számos ellentmondására, „kihívására”, a folyamatok és a tendenciák komplexitására a baloldali erők heterogén, sok tekintetben ellentmondásos módon reagálnak.

A Cavtatban ütköztetett álláspontok heterogenitását konkrétan úgy érzékeltethetjük, ha a számos vitakérdés egyikével kapcsolatban megpróbálunk néhány markáns megközelítést felvázolni.

Számos előadás, hozzászólás a kapitalista centrum, elsősorban Nyugat-Európa társadalmainak, gazdaságának jellegzetességei, új vonásai felől közelítette meg a szocializmus távlatainak kérdéseit. Többen abból indultak ki, hogy „a kilátások még sohasem voltak bizonytalanabbak” (W. F. Haug), hogy „a 20. század minden megrázkódtatása nem volt elég ahhoz, hogy a régi rend fellegvárában megtörje a magabiztosságot és a dinamizmust” (Albers), hogy „a szocialista tendenciák és a mély válság ellenére töretlen a tőkés világrendszer gazdasági, politikai és katonai hegemoniája” (E. Altvater). A kommunista Ingrao is azt hangsúlyozta, hogy szakítani kell a „stagnáló kapitalizmus” sematikus elképzelésével: dinamikus jellegű tőkés reagálásoknak vagyunk tanúi, amelyek – úgymond – módosítják a termelési folyamatokat és a nemzetközi kapcsolatokat, az erőviszonyokat.

A gazdasági, ökológiai, életmódbeli és politikai válságjelenségek arra utalnak, hogy a tőkés társadalom és gazdaság eddigi „szabályozási módja” – az úgynevezett „fordista szabályozás”, amely a futószalagrendszerű ipari tömegtermelésre és tömegfogyasztásra, az indusztrializmus egyoldalú racionalizmusára alapult – meghaladottá vált. Az új jelenségek kihívást jelentenek

mind a hagyományos kapitalista hegemóniaformákkal, mind a baloldal eddigi társadalomátalakítási stratégiáival szemben. Fel kell tehát reálisan mérni, milyen erőtartalékai vannak a tőkés uralkodó osztálynak, és miben rejlenek a progresszív, a szocialista irányú átalakulás – régi és új – potenciáljai.

Az előadásokból az derült ki, hogy míg a veszélyek megítélésében a felszólalók többé-kevésbé egyetértettek, az ellentámadás, a baloldali fellépés stratégiáját és kereteit illetően meglehetősen ellentmondásosak az álláspontok.

Viszonylagos konszenzus mutatkozott az új technológiák tőkés jellegű felhasználásából adódó negatívumok és veszélyek jelzésében. A tőkés hatalmi struktúrák szolgálatába állított új típusú termelőerők („az elektronikus-automatikus termelési mód”) tömeges munkanélküliséget, deszolidarizálást, a tőkével szemben álló társadalmi és politikai erők fragmentáló megosztását idéz(het)ik elő. A termelőerők pusztító erőkkel válnak, amennyiben a természeti környezet pusztulásának és a nukleáris világégésnek a katasztrófáját idézhetik elő.

Az amerikai imperializmus, a multinacionális tőke által uralt neokolonialista világpiac és az USA vezető köréi által kikényszerített fegyverkezési verseny – egymással kölcsönhatásban – a szocialista és progresszív mozgalmak és átalakulások visszaszorítását szolgálják.

Egyes megfogalmazások szerint az új technológiákkal összefüggésben egy „feudális-rendi” jellegű represszív, antidemokratikus kapitalizmus kialakításának a törekvése bontakozik ki, amely vallásos-autoriter, haladásellenes eszmékre és az elektronikus manipuláció eszközeire támaszkodik.

Mit tehetnek ebben a szituációban a baloldali erők? Bár néhány felszólalásban a reményvesztettség, a pesszimiz-

mus hangulata fejeződött ki, a legtöbben – bár igen eltérő módon – a haladó erők új koalíciójának létrehozását sürgették.

A forradalmi munkásmozgalom széles társadalmi bázisra támaszkodó antikapitalista stratégiájával szembehelezkedve az osztrák szocialista Fröschl a „minimális defenzíva” leszűkített programját hangoztatta. Szerinte az elkövetkező évtizedekben aligha lesz esélye annak, hogy a viszonyokat ésszerű és humánus jelleggel alakítsuk. Ehelyett inkább arra koncentrálnunk, hogy „megakadályozzuk a legrosszabbat”. Az általa javasolt stratégia a konzervativizmus visszaszorítására mobilizálná nemzetközileg a „demokratikus szocializmus” és a szakszervezetek mozgalmait. Szövetségekként a nyugati értelmiség egyes körei, a feminista és a békemozgalom, valamint a harmadik világ tömbön kívüli országai jöhetnek számításba; kirekesztődnek viszont a kommunista világmozgalom pártjai, a létező szocializmus országai és általában az alternatív (zöld) mozgalmak is.

O. Wolf viszont, a „zöldek” részéről, egy „ökoszocialista átmenet” kérdéséről beszélt. Az ő értelmezésében a szocializmusnak nemcsak végcélja, de történelmi subjektuma sincs. A szocializmus „aluldeterminált”. A nemzetállam-formákkal összeegyeztethetlenné tartja az ökoszocializmusba való átmenetet, amelyről nem beszélhetünk általában, elméleti szinten, hanem csak adott konkrét társadalmi-történelmi kontextusban. A „vagy szocializmus, vagy barbárság” nagy kérdése szerinte nyugaton dől el, de nem a munkásmozgalmi hagyományok értelmében. A szocializmus elméletében és gyakorlatában egyenrangú és objektív fontossággal bírnak az antikapitalizmus, az ökológia, a feminizmus és a bázisdemokrácia pozíciói, egyiknek sem lehet primátusa. Az új társadalmi mozgal-

mak és egy új típusú munkásmozgalmak szövetségén belül (még) nem az egységre kell törekedni, hanem az együttműködés során éppen „a különbségek manifestálására és elmélyítésére”.

Természetesen a kommunista és a szociáldemokrata pozíciókat képviselők is hangoztattak „szimmetrikusan” ellentétes, tehát a zöldek antikapitalista orientációját megkérdőjelező véleményeket. Nagyobb súlyt kaptak azonban azok az álláspontok, amelyek – mint az OKP-hoz tartozó L. Castellina is – azt hangsúlyozták, hogy „legyen a vörös zöld is”. „Az új és régi antikapitalista társadalmi szubjektumok és mozgalmak nélkülözhetetlenek egymás számára, bár még távol vagyunk attól, hogy ez kifejeződjék bármilyen közös praxisban vagy egyáltalán közös tudatban.”

Ezt a gondolatot is tartalmazta P. Ingrao (OKP) előadása, amely az „eurobal” és az „új internacionalizmus” stratégiájának kérdéseit feszegette. A baloldali erőknek reagálniuk kell arra, hogy – a nemzetközi kapcsolatok militarizálódásával párhuzamosan – a tőkés országok közötti hierarchikus különbségek erősödésével „egyre inkább válságba kerül a nemzetállamok cselekvőképessége”.

A jóléti állam válságjelenségeivel kapcsolatban arra a paradoxonra utalt, hogy nyugaton az egyes országokban a baloldali erők akkorra kerültek kormányra, amikor a nemzetállam mint olyan egyre inkább elveszti hatalmát. Mind a fegyverkezési hajszá visszazorításáért, mind a gazdasági válság leküzdéséért a nyugat-európai baloldali erők csakis nemzetek feletti dimenziójú regionális akciókkal küzdhetnek. Új társadalmi kompromisszumokat és új egyensúlyokat kell létrehozni, amelyeknek helyi értékét egy szocialista transzformáció stratégiája adja meg – hangsúlyozta Ingrao.

Számos felszólaló adott hasonló értékelést az internacionalizálódás tendenciáiról, s különösen a kis és közepes országok jelentőségének csökkenéséről. Ugyanakkor egy szupranacionális „eurobal” gondolatát többen bírálták, nyugat-európaiak is, de leginkább a harmadik világ országainak képviselői. Azzal érveltek, hogy egy egyesült Nyugat-Európa a maga módján imperialista hatalmi centrumot képezne.

A mexikói S. A. Vazquez elhatárolta magát azoktól, „akik mindent nyugati perspektívából látnak”. Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy egyáltalán megvalósítható-e az emancipációként értelmezett szocializmus, akkor – Vazquez szerint – több tényező ad okot pesszimizmusra: a nyugati világ munkássztyályaának passzivitása; családodottság a létező szocializmusban; az imperializmus militarista offenzívája; a termelőerők ökológiai katasztrófával fenyegető eltorzult fejlődése. A szocializmus lehetősége azonban adott. „A forradalom lángja ismét fellobban a harmadik világ országaiban”, ott, ahol a legtöbb a szenvedés és az elnyomás. A dakari S. Amin hasonló konklúziót von le: Nem várhatunk arra, amíg a termelőerők világszerte a centrumok fejlettségi fokát érik el. „A periférián napirenden van a fokozatok által meg nem szakított forradalom.”

Magyar részről *Huszár István* *A szocialista gazdaság és társadalom strukturális változásai* címmel tartott előadást. Hazánk szocialista fejlődésének árnyalt, a gazdaság és a társadalom összefüggéseit és a történelmi út tényeit bemutató elemzését az alábbiakkal zárta:

„Hol fog tartani a szocializmus a XXI. század küszöbén? Vajon sikerül-e lényegesen meghaladnia jelenlegi fejlettségét és megközelítenie azt a szocializmuseszményt, amely kialakult

és vágykép formájában él az emberekben? Nagy kérdések ezek, amelyekre nehéz lenne akár csak megközelítően is biztos választ adni. A ma embere gyakran úgy gondolkodik, mint Shakespeare egyik hőse, aki úgy fogalmaz, hogy »a volt s a lesz szép, csak a van silány«. Pedig mióta a világ világ, a jövőt mindig a »van«-ból, tehát a ma eredményeiből kell megteremtünk. Saint-Simon úgy vélekedett, hogy »az emberi nem aranykora nem mögöttünk, hanem előttünk, a társadalmi rend tökéletesítésében van; apáink nem látták meg, gyermekeink eljutnak oda egy nap; rajtunk áll, hogy egyen-gessük nekik az utat«. A szocializmus mai és jövőbeli fejlődési problémáinak megoldására Marx, Engels és Lenin írásai nem tartalmazzak »receptet«. Ma már túl vagyunk azon, hogy bárki is hinne (és igényt tartana erre) a szocializmus építésének »egyetlen« üdvö-zítő »modelljében«. A szocializmus a jövő évezred küszöbén abban a sokféle formában fog létezni, mint ahogyan azt Lenin a különböző térségek eltérő történelmi fejlődéséből, nemzeti sajátosságából kikövetkeztette, s amelyre a jelenlegi szocialista országok is már példát adnak.”

Előadásához fűzött kiegészítésében Huszár István a távlatos gondolkodás, a hosszú távú tervezés jelentőségét hangsúlyozta a szocialista jövő szempontjából. Polemikusan idézte Illyés Gyulát, aki szerint „a jó politikus szükségyszerűen keddről szerdára, szerdáról csütörtökre oldja meg a feladatot” s egyetértően hivatkozott Senecára: „Semmilyen szél nem kedvező annak, aki nem tudja, milyen kikötőbe tart.”

Rámutatott arra, hogy a társadalmi – s benne a gazdasági – folyamatok különösen rövidebb távon, jórészt nemzetközi, másrészt országon belüli tényezők által nagymértékben determináltak. „De az irányítóknak kell hogy a determináltság tudatával együtt éljen a

megváltoztathatóság reménye is, hogy a »jövő nem áll teljességgel hatalmunkon kívül«. S hogy befolyásolhatók a folyamatok, s hogy talán elejét vehetjük még annak az állapotnak, amikor a világ – s e szót értelmezhetem nem csupán nemzetközi, hanem nemzeti, netán kisebb egység értelmében – kormányozhatatlanná válik. Hogy van értelmes alternatíva a társadalmi feszültségek feloldására, s nem egyszerűen a ma oly gyakran tapasztalható utópikus, egy-egy társadalmi probléma abszolutizált eltűzéséből származtatott világkép alapján. A szocializmus eszmerendszere talaján található meg az »értelmes« alternatíva, a felvállalható távlatos stratégia.

Azt tudhatjuk, hogy befejezett jövőkép, hosszú időre véglegesnek tekinthető stratégia nem létezhet. Az új meg új tapasztalatok birtokában mindig van korrigálni-, kiegészítenivalónk. A legmerészebb fantáziájú ember, tesztület sem képes a szükséges mértékben előre látni a változások gazdagságát, sokszínűségét. Lenin egyenesen a történelem ravaszságáról beszél. Vagyis a társadalom irányításában együtt kell lenni a folyton változó, operatívén reagálni képes, cselekvő aktivitásnak, amelyik szerdáról csütörtökre old meg éppen időszerű problémákat, és a jövőre orientált, távlatos, stratégiai jellegű magatartásnak, tevékenységnek.

S ha valamikor szükséges volt, akkor ma különösen az, hogy a távlatos gondolkodás, a társadalmi, gazdasági stratégiák alternatívákat tartalmazzanak. Az úgynevezett alternatív tervezés régi követelmény, valójában egy- idős a nemzetgazdasági tervezés eszméjének megjelenésével, de a gyakorlatban még ma sem kielégítően megoldott. Sok esetben alig léptünk túl az úgynevezett minimax tervezésen, vagyis azon, hogy főleg a kvantifikálható előirányzatok számára alsó és felső határokat vonunk meg, így mintegy

mozgásteret, sávokat határozunk meg a gazdasági gyakorlat térreumára. Persze, az esetek egy részénél az alsó és felső érték jelenthet koncepcionális különbséget, valójában inkább a bizonytalanság határait jelzi, mintsem stratégiai alternatívaként lenne értelmezhető. Alternatívákról akkor beszélhetünk, amikor határozott elágazásokat, fordulatokat is lehetségesnek és/vagy szükségesnek tart a távlati stratégia, választási lehetőségeket kínál, a lehetséges mértékig bemutatva egyik vagy másik alternatíva gazdasági, társadalmi stb. következményeit, amikor eltérő strukturális változások lehetősége, szükségessége merül fel vagy kínálkozik. Az ilyesfajta stratégiai változatokban való gondolkodás teszi lehetővé, hogy különféle veszélyhelyzetekben se legyen teljesen felkészületlen a társadalom vezető, irányító szervezete, intézményrendszere, hogy a kapkodás, a tanácstalanság csökkenthető legyen. A társadalmi folyamatok egy-egy szférája nem szigetelhető el a többitől. Vannak eszközök, módszerek arra, hogy ezt a társadalmi teljességet megragadjuk, mégis a gyakorlatban a rendszerben való cselekvés, gondolkodás komoly fogyatékoságait figyelhetjük meg. Ilyesféle »szakmai« hiba elkerüléséhez ígéretes védelmi fegyver, ha a tervezés közös gondolkodás a jövőről. Mi lehet egy társadalom számára fontosabb közügy, minthogy jövőjének formálásához tegyük lehetővé, igényeljük a sokoldalú hozzájárulást tagjaitól, szervezeteitől, hogy demokratikus működési mechanizmus alakuljon ki, amely értelmes, progresszív gondolatoknak utat enged, társadalmi kontrollnak veti alá a stratégiát, hogy kompetensként kezelje az egyént, a közösségi alakzatokat, a haza gondját valóban a házára bizza, népből, nemzetben gondolkodva hozza létre intézményrend-

szérének elemeit és jut konszenzusra a jövő dolgában is.”

Halay Tibor hozzászólásában a létező szocializmus objektív folyamatai extrapolálásának igényét fogalmazta meg, kiemelve a társadalmi tagozódás folyamatait (egységesülés és egyenlőtlenségek), illetve a történelmi vívmányok és a nehézségek, az ellentmondások egyidejűségének értelmezését; hangsúlyozta, hogy illúziók helyett az objektív tények elemzésére van szükség.

G. Márkus György rövidebb hozzászólásokkal vett részt a vita különböző szakaszaiban. Hangsúlyozta, hogy a jelenleg felélesztett agresszív antikommunizmus egyszerre irányul valamennyi szocialista ország és a kommunista világmozgalom egésze ellen, ugyanakkor a reformista megoldások, a jóléti állam, sőt egyáltalán az úgynevezett „jóléti kapitalizmus” intézményrendszere ellen is. A baloldal közös felépése szükséges, ami elképzelhetetlen kritikusan párbeszéd nélkül.

Tudatában vagyunk, hogy beszámolóinkban nem tudtuk határozott kontúrokkal felvázolni a világszocializmus perspektíváiról folytatott eszmecsere menetét, hogy hiányzik a markáns konklúzió. Ez azonban nem annyira a beszámoló szerzőjének, s még kevésbé a konferencia szervezőinek a hibája. A konferencia sokkal inkább tanúskodott a baloldali irányzatok útkeresési törekvéseiről, semmint egy egységes antikapitalista történelmi blokk meglétéről. E negatívum azonban a pozitív cselekvés szükségességét, egy új nemzetközi dimenziójú „népfront” alapjai megteremtésének sürgető aktualitását implicálja.

G. Márkus György

Nemzetközi konferencia Weimarban a gazdasági növekedésről

A gazdasági növekedés hosszú távú ingadozásai, ezek okai és következményei címmel konferenciát rendeztek Weimarban 1985 júniusában, az NDK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézete és a laxenburgi (Ausztria) International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA) közös rendezvényeként. A mintegy 60 résztvevő a nyugat-európai tőkés országokból és az USA-ból, illetve a szocialista országokból (NDK, Szovjetunió, Bulgária, Kína, Magyarország) érkezett. Ez a konferencia a második rendezvénye volt egy kétévenként tartandó tanácskozássorozatnak, s először került megrendezésre szocialista országban. Magyarországot Sipos Béla (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) és Simon Judit (Társadalomtudományi Intézet) képviselte.

A konferencia – amint a címe is mutatja – a gazdasági növekedés és fejlődés különböző távú, ezen belül is elsősorban hosszú távú ingadozásaival, periodikusságával, ciklikusságával foglalkozó kutatásokról nyújtott nagyon alapos, átfogó képet. A nyugati közgazdasági kutatásokban egyre nagyobb szerepet kap a gazdasági növekedés hosszú hullámainak, az úgynevezett Kondratyev-hullámoknak a vizsgálata; különösen az 1973-as olajárrobbanás és az azt követő gazdasági válságjelen-

ségek erősítették fel a téma iránti érdeklődést.

A gazdasági élet hosszú hullámú mozgásának felismerése és empirikus vizsgálata Nyikolaj D. Kondratyev, a moszkvai Konjunktúrakutató Intézet igazgatójának nevéhez fűződik; az ő munkája nyomán nevezik az 50–60 éves ciklusokat Kondratyev-hullámoknak. Kondratyev a húszas évek elején publikálta első eredményeit, először orosz nyelven, majd külföldön. Számításait a fejlett tőkés országok hosszú idősorai alapján végezte, és statisztikai elemzések alapján vonta le az 50–60 éves hosszú ciklusok létezéséről szóló következtetést.

Tanulmánya azóta is tartó vitát váltott ki. A szerzők egy része a hosszú hullámok létét vitatja, mások viszont keletkezésük okaira próbálnak magyarázatot keresni. A vita különösen az elmúlt évtizedben erősödött fel.

Ha a hosszú hullámok keletkezéséről, okairól szóló teóriákat vizsgáljuk, négy fő áramlatot, iskolát különíthetünk el:

1. A tőkeberuházás elmélete (Kondratyev, Forrester, Serman) azt állítja, hogy a hosszú hullám az állótóke beruházási folyamatának természetéből fakad.

2. Az innovációs elmélet (Schumpeter, Mensch, Freeman) szerint a hosszú

hullám egyes sajátos időszakokban, a gazdaság egyes ágazataiban megjelenő innovációk létéből következik, ugyanis az innovációk megvalósítása új „húzó” ágazatokat alakít ki, amely gyorsítja a gazdasági növekedést és fellendülést okoz, majd a növekedés lassulását és a visszaesést is az innovációs folyamat jellege eredményezi.

3. A kapitalista válság elmélete (Mandel, Gordon, Day) a visszatérő válságokat a profitráta csökkenő tendenciájával magyarázza.

4. A háborúval magyarázó elmélet (Silberling, Akerman) szerint a hosszú hullám oka a háború, vagy legalábbis szoros összefüggés mutatható ki a hullámok léte és a főbb háborúk között.

A négy fő áramlat természetesen csak nagyjából különíthető el, sok olyan magyarázat is van, amely a különböző állítások kombinációját tartalmazza, például Rostow és Van Duijn a tőkeberuházás és az innovációs elmélet egyes elemeit, Kleinknecht az innovációs elméletet és a kapitalista válság elméletét, Hopkins és Wallerstein a háborúk elméletének marxista interpretációját és a tőkés válság elméletét elegyíti műveiben.

A konferencián elhangzott előadások a magyarázatok széles skáláján mozogtak, nagyjából minden elmélet képviselve volt önállóan, illetve kombináltan. Több előadás a hosszú hullámok tényét bizonyította különböző, a nyugat-európai tőkés országok és döntően az USA 150–200 éves hosszú időszoraival. Az egyes vizsgálatok abban megegyeztek, hogy a hosszú hullámok létezését igazolták, eltértek azonban a vizsgálati módszerek és a magyarázatul szolgáló érvelések. A módszertanra jellemző, hogy általában a különböző görbék trendek kiszűrésével a reziduumokra készültek a számítások, bő adatrendszer és igen fejlett számítógépi technika segítségével. Ettől eltérő módszert dolgozott ki az idősorok

elemzésére Kleinknecht (Hollandia), amely kevésbé érzékeny a kiszűrt trend típusára. Előadásában ismertette a tőkés világ gazdasági fejlődésében megmutatkozott hullámokat.

(A-periódus: *fellendülés*, B-periódus: *visszaesés*):

A-periódus: 1792–1825, 1847–1873, 1893–1913, 1939–1974

B-periódus: 1825–1847, 1873–1893, 1913–1939, 1974–

A következő A-periódus kezdete szerinte az 1990-es évekre várható.

John Sterman (USA), a Massachusetts Institute of Technology munkatársa, a Forrester által kidolgozott System Dynamics National Model továbbfejlesztett változatával végzett számításait mutatta be. Az eredeti modell eszközülni szolgált a hosszú hullámok integrált elméletének kifejlesztéséhez. A modellcsaláddal végzett elemzések bebizonyították, hogy a hosszú hullám komplex jelenség, és nem tekinthető egyetlen ok eredményének, hanem a gazdaságban bekövetkező strukturális változások és a vállalati és magándöntések együttes következményének. Sterman modelljében egyidejűleg képezi le a gazdaság struktúráját és az egyes döntéshozó típusok viselkedési szabályait; ezzel modellezni tudja a gazdaság mikro- és makroszintje közötti dinamikus összefüggéseket, egymásra hatásokat. Modelljében mind a pénzügyi, mind a reálfolyamatok szerepelnek. A modell természetesen tartalmaz egyszerűsítéseket is, de a hosszú hullámok legátfogóbb vizsgálatát Sterman előadása és írásos anyaga nyújtotta.

Több előadást tartottak azok a kutatók, akik a IIASA keretében dolgozva végeznek kutatásokat. Ezekre az előadásokra a bőséges adatellátottság és elsősorban a szemléltető stílus volt jellemző, kevésbé az okok feltárása.

Néhány előadás szocialista országokról folytatott vizsgálatokat mutatott be.

Ezen vizsgálatok közös jellemzője, hogy a rendelkezésre álló idősorok rövidege miatt nem lehet szó hosszú hullámok kimutatásáról, inkább csak a vizsgált jelenségek ciklikus, periodikus jellegéről. Heinz-Dieter Hausteiner (NDK) modelljét, amely a tudományos-technikai haladás, az innováció gazdasági hatékonyságot befolyásoló hatását vizsgálja, a Szovjetunió 1950 és 1980 közötti ipari adataira alkalmazta. Számításai az adatokban periodicitást, ciklikusságot mutattak ki, eredményei előrejelzéseket is tartalmaznak. Hasonló eredményeket kapott Angel Georgiev bolgár adatokra vonatkozóan. A magyar gazdaság 1950 és 1980 közötti idősoraira végzett számításait és eredményeit ismertette előadásában Simon Judit. Adatai szerint – amelyek egy megkezdett kutatási folyamat első eredményei – a magyar gazdaságban bizonyos nem mindig szabályos periodicitás mutatható ki, amely elsősorban a beruházási ciklus természetével és a gazdasági mechanizmus változásaival hozható összefüggésbe.

A konferencián csak ízelítőt tudott nyújtani bőseges adathalmazon végzett számításaiból Sipos Béla. A páratlanul gazdag adatrendszeren elvégzett eddigi számításai a Kondratyev-hullá-

mok létét igazolják a kelet-európai térségben is.

Mind az előadások, mind az azokat követő vita nagyon sok új ismerettel, tapasztalattal szolgált számomra. A legfőbb tanulságnak azt tartom, hogy megerősítette a gazdasági, társadalmi folyamatok periodikusságának, hosszú hullámainak fontosságát, illetve azt, hogy mennyire fontos ezek vizsgálata és figyelembevétele a döntések kialakításában. A konferencia azt mutatta, hogy a hosszú hullámok kutatásában – bár az első lépést Kondratyev tette meg – most a nyugati szerzők támaszkodnak nagyobb adatbázisra és kidolgozottabb módszerekre. Mind a társadalmi, mind a gazdasági folyamatok természetét, a makro- és a mikro-szintek közötti kölcsönhatásokat, a technikai haladás szerepét, mindezek múltbeli viselkedését és előrejelzési lehetőségeit újabb szempontok szerint is lehetne vizsgálni hasonló számításokkal és modellekkel.

Ezért is öröndetes, hogy ezt a konferenciát, mindkét világrendszerből jött kutatók részvételével, szocialista országban rendezték meg, lehetővé téve az őszinte eszmecsere és a tapasztalatgyűjtést.

Simon Judit

MEGJELENT

*Simó
Tibor*

METSZETEK AZ AGRÁRTÁRSADALOM STRUKTÚRÁJÁBÓL

170 oldal, 31,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Fiatal rurálszociológusok találkozója Balatonföldváron

Az UNESCO Bécsben működő Társadalomtudományi Kutatási és Dokumentációs Európai Koordinációs Központja idén Magyarországot kérte fel, hogy legyen a házigazdája a két-három évenként megrendezésre kerülő továbbképző tanfolyamának (Training Seminar).

Az immár ötödször összehívott néhány napos rendezvény elsődleges célja: lehetőséget adni a társadalomtudományok különböző területein dolgozó kezdő kutatók számára, hogy megismerkedjenek más országok problémáival, kutatási elképzeléseivel, és a résztvevő fiatalok összevethessék eddigi eredményeiket a nemzetközi tapasztalatokkal. A Bécsi Központ nemzetközi összehasonlító vizsgálatok szervezését és publikálását, a Kelet és a Nyugat közti párbeszédet tartja egyik fő funkciójának. A szemináriumnak ez a formája az adott téma iránt érdeklődő fiatal közgazdászokat, szociológusokat, demográfusokat és más társadalomtudományi szakembereket kívánja megismertetni az összehasonlító vizsgálatok elméletével és metodológiájával.

Az ideai szeminárium témáját – most első ízben – a rurálszociológia területéről választották: *a rurális közösségek előtt álló új kihívások, kontinuitás és változás*. A témaválasztás – mint eddig is – a közelmúltban befejezett, illetve jelenleg folyó nemzetközi vizsgálatok-

hoz illeszkedik, esetünkben *A mezőgazdasági modernizáció társadalmi-gazdasági következményei Európában* című nagyszabású projekthez kapcsolódott.

A tanfolyam a nemzetközi konferenciák menete szerint alakult: a felkért szakemberek előadásait közös vita, majd kisebb csoportok ülési követték. Balatonföldváron öt felkért előadót hallgattunk meg: *Howard Newby*t, az Európai Rurálszociológiai Társaság elnökét (University of Essex, Nagy-Britannia, University of Wisconsin, Madison, USA), *Martin Petersont* (University of Gothenburg, Svédország), *Ana Barbičot* (Edvard Kardelj Egyetem, Ljubljana, Jugoszlávia), *Répássy Helgát* (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest) és *Böhm Antalt* (MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest), akik egyben az öt munkacsoport vezetését is vállalták.

A konferencia elméleti alaphangját *Howard Newby* professzor adta meg *Az európai társadalomelmélet és az agrárkérdés: a mezőgazdaság szociológiája felé* című előadásában. A mezőgazdaság szociológiájának kialakulását Newby fontos elméleti lépésnek tartja a rurálszociológiai elmélet hetvenes években tapasztalt továbbfejlesztési nehézségeinek felszámolásában. Jelenleg még eltérnek a

nézetek a tekintetben, hogy a rurálszociológiát teljes egészében helyettesíti-e az agrokultúra szociológiája, avagy az új elnevezés és a mögötte álló elmélet csupán eszköz a rurálszociológia rekonstrukciójának elindításához. A „rurális” szféra mint empirikus leíró kategória magyarázó ereje Newby szerint elégtelennek bizonyult, ezért azt ajánlja, hogy az *agrártermelés* alapvető szociológiai jellemzőivel, a *vidék gazdasági aktivitásával* és annak strukturális következményeivel, az állam agrárpolitikájával és a regionális egyenlőtlenségekkel foglalkozzunk. Egy korábbi írásában szemére veti a szociológusoknak, hogy „erőfeszítéseiket a vidékiek társasági, rokonsági viszonyainak, hagyományainak, életminőségének és közösségeik változásának feltérképezésére összpontosították, de kevés figyelmet szenteltek a vidéki területek *raison d'être*-jének, azaz a munkának”.¹

Így fordulhatott elő, hogy az amerikai rurálszociológusok a hetvenes évek végéig az agrártermelés rendszerét olyan *exogén* tényezőnek tekintették, amely időnként összeütközésbe kerülhet a vidéki népesség érdekeivel, kultúrájával és szokásaival.

Az amerikai farmerek sorsát jelentősen befolyásoló válság a hetvenes évek végén viszont arra kényszerítette a rurálszociológusokat, hogy újraértelmezzék feladatukat. Foglalkozni kezdtek a kisfarmerek helyzetével, a mezőgazdaságtól függő rurális közösségek sorsával és a modern technológiai irányzatok által veszélyeztetett vidék ökológiai problémáival. Megfogalmazták a vidéki közösségek függetlenségének és a vidéki polgárok jogainak követelését az agrár-plutokrácia felelőtlen és kiszámíthatatlan mezőgazdasági üzletpolitikájával szemben. Newby értékelése szerint a hetvenes évek végére a rurálszociológusok egy része bevallottan marxista álláspontig jutott el,

és megteremtették az alapját egy új, sokkal rendszerezettebb és egyben kritikai megközelítés elterjedésének.²

A rurálszociológia egyik megközelítési módja – az urbánus szakirodalom legújabb tendenciáihoz hasonlóan – a *munka általános területi megosztásából*, az agrárszféra nemzetgazdaságon belüli szerepéből indul ki. Ehhez természetesen szüksége van az *egész társadalmi fejlődést magyarázó elméleti keretre*. Ezért tapasztaljuk azt, hogy a tőkés társadalmakban végbemenő modern folyamatok értelmezéséhez egyre inkább visszanyúlnak a klasszikusokhoz, *Marx, Weber és Kautsky* agrárfejlődést elemző írásaihoz, akik az agrárfejlődést a strukturális viszonyokba ágyazottan vizsgálták. Előadásában Newby rámutatott, hogy a 19. század klasszikusai az *ipari társadalomra* dolgoztak ki érvényes társadalmi modellt, és ebből az aspektusból a mezőgazdaság csak „*háttértényezőnek*”, ipar előtti, kapitalizmus előtti maradványnak, sok tekintetben *visszahúzó* erőnek számított. Erre hivatkozva a huszadik századi szociológusok gyakorta ignorálják e szerzők mezőgazdasággal kapcsolatos nézeteit, és figyelmen kívül hagyják az elmélet és a módszer sikeres kombinációjára épülő elemzési mintáikat. Marx tételét a kapitalista osztálytársadalom polarizációjáról nehéz volna közvetlenül gyümölcsöztetni a mai agrárszociológiában – állítja Newby –, mivel nem segít megmagyarázni a parasztság, a farmerek és más önálló kistermelők fennmaradását, az agrártermelés strukturájának változatlan újratermelődését a vidéki területeken. Azonban a harmadik világban lejátszódott agrárbázisú felszabadító mozgalmak és a Kínában, Kubában, Vietnamban végbement sikeres paraszttöradalmak érdekeltté tették a kutatókat abban, hogy újra felfedezzék Marx késői paraszt tárgyú írásait, amelyekben már nagyobb hang-

súlyt helyez a parasztság szerepére. Newby szerint azonban az agrártermelés feltételeinek sajátosságai speciális, az ipari társadalométól eltérő vizsgálatot igényelnek, ezért a klasszikus marxizusból csak annak metodológiáját véli használhatónak a modern agrár-gazdaság elemzéséhez. Marx az angol mezőgazdaság modernizációját mintáértékűnek tartotta. Úgy vélte, az ott és akkor kialakult agrárstruktúra (földtulajdonos, bérlő, föld nélküli mezőgazdasági munkás) válik majd jellemzővé másutt is. A valóságban az angol parasztság sorsa egyedinek bizonyult, kizárólag ebben az országban számolódtott föl a paraszti osztály az *iparosodás* teljessé válása előtt. Minden más országban, az angol gyarmatokon is, a parasztság túlélte az industrializációt.

A marxi elemzések közül ma a *földbérletről* szóló fejtegetéseket (*A tőke*, III. köt.) tartják a leghasználhatóbbnak Nyugat-Európában.

Marx írásaiban a tőkés mezőgazdaság szempontjából kétféleképpen ítéli meg a tőkés földbirtokosok osztályát. Az *Értéktöbblet-elméletek*ben amellet érvel, hogy a kapitalizmusban a földbirtokosok nem játszanak meghatározó szerepet, ennek megfelelően a föld államosítását szociáldemokrata politikai követelésnek tartja, amelynek megvalósulásával fontos akadály hátrulna el a kapitalizmus kibontakozása előtt. Másrészt *A tőke* III. kötetében a földtulajdon kapitalista transzformációjaként foglalkozik a tulajdonnak az a formájával, amelyben a földbérlet is megjelenik. Itt arról ír, hogy a tőkés mezőgazdaság viszonyaihoz hozzátartozik a bérmunka, a farmer, illetve a tőkés és a földbirtokos, akinek szerződés alapján fizetnek azért az engedélyért, hogy a tőkét ebben a szektorban fektethessék be.

Az első nézőpontból tehát a földbirtokos osztály egy történelmileg „éppen hogy” létező jelenség, a másodikból

pedig lényeges része a tőkés mezőgazdaságnak.

Howard Newby hangsúlyozta, hogy a földbirtokosság figyelembevétele középponti jelentőségű a mezőgazdaság szociológiájában, és nem csupán elméleti kérdés. Nagy jelentősége van a földbirtokosság struktúrájának, létfeltételeinek és ezek változási dinamikájának.

1977-ben Robin Murray kifejtette, hogy szükség van egy átfogó tudományos elméletre, amely nem csupán a tőke-munka viszony, hanem a *tőke-föld reláció* elemzéséhez is keretet ad; hiszen a tőkés mezőgazdaság mindmáig képtelen volt függetleníteni termelését a földrajzi elhelyezkedés specifikumaitól, a földek eltérő minőségétől és szűkös voltától.³

Max Weber is az *ipari* kapitalizmus elméletének kidolgozását tűzte ki célul, bár az általa kidolgozott modell sok szempontból eltér a marxitól. Elsősorban a porosz állam keretei közt végmenő industrializációs folyamatból és a junker-földbirtokos osztálynak a kapitalizmusban játszott szerepéből leszűrte tapasztalatok alapján arra a következtetésre jutott, hogy a termelés alapegysége a családi tulajdon helyett egyre inkább a *modern korporáció*. Bár az agrárkapitalizmusra vonatkozó írásaiból nem áll össze egységes modell, mégis kirajzolódik az európai kontinentális agrárfejlődésnek a brittől és az észak-amerikaitól eltérő minősége. Ilyen lényeges momentum például a sajátos birtokmegosztás, amely a földek forgalmának korlátozottsága miatt rögzítette a rurális társadalom struktúráját és akadályozta differenciálódását.

Weber rámutat olyan tényezőkre, amelyek kiindulópontjai lehetnek egy agrárszociológiai elmélet kimunkálásának, például arra, hogy a kapitalizmus az európai parasztság helyére nem állított másik osztályt, hanem átalakította olyan munkássá, aki tulajdonosa ter-

melőeszközeinek, egzisztenciális függetlenségének alapja munkájának intenzitása, minősége és a helyi piachoz való alkalmazkodás képessége.

Newby rámutatott arra, hogy Weber nem kísérelte meg ezen elemek elméletté fejlesztését, hanem megelégedett annak a széles szakadéknak a hangsúlyozásával, amely „a kapitalizmus erőinek agresszív ökonomizmusa és a parasztság tradicionalizmusa” között fennállt. Weberet jobban érdekelte a rurális társadalom kulturális átalakulása, mint a kapitalista szellem erőszakos benyomulásának hatása.

Weber írásainak egyik fő témája a *racionalizáció*. Az egyéni termelők egyre inkább rákényszerülnek a „racionális” magatartás elsajátítására, életük „ökonómizálására”, az ésszerű kalkulációra. Weber egyetért a közgazdászok azon nézetével, hogy a tőkés vállalkozás *technikailag magasabb rendű* a paraszti típusú farmerral szemben. A kisgazdaságok egyetlen védekezése a marginalizációval szemben az, ha a kevésbé tőkeigényes ágazatok felé orientálódnak.

A parasztság Weber számára sem más, mint „történelmileg nem létező” anomália, amelynek léte kultúrájának és magatartásának irracionális jellemzői alapján magyarázható.

A kisgazdaságok szektora azonban nemcsak hogy létezik a tőkés agrártermelésben, hanem képesnek bizonyult önmagát nemzedékeken keresztül reprodukálni. A kisfarmer nemcsak nem proletarializálódott, de nem is racionalizálódott. A mezőgazdaság szociológiájának e jelenség *társadalmi* feltételeinek vizsgálatára kell koncentrálnia – hangsúlyozta Newby, és feltette a kérdést: a kisfarmerek rendszerének fennállása azt jelenti-e, hogy létezik a farmerek osztálya.

Az agrárszociológiai elmélet értelmezési kereteinek keresésében Newby visszanyúlt Kautsky műveihez is.

1899-ben jelentette meg *Karl Kautsky* Az agrárkérdésről című művét, hozzájárulásként a Német Szociáldemokrata Pártban a parasztság osztályhelyzetéről folyó vitához.

Kautsky szerint Marx helyesen állapította meg a tőkés termelési mód általános tendenciáit, de nem vette figyelembe, hogy a mezőgazdaság számos ellentétes irányba ható tényező jelenlétéhez nyújt kedvező feltételeket. Kautsky ezért kísérelte meg kidolgozni a kapitalista mezőgazdasági fejlődésnek az *iparítól eltérő* törvényeit. Szerinte a fejlődést a mezőgazdaságban is jellemzi a tőkés termelés terjedése, a proletarializálódás és a termelési eszközökbe fektetett tőke koncentrációja, csak ezek *formája* különbözik az iparítól. A kapitalizmus kiterjedése nem annyira a tőkés farmer által birtokolt terület kiterjesztését jelentette, hanem a *farmerek vertikális és horizontális integrációját* az élelmiszer-termelésbe és az „agrárüzletbe”. Hasonlóképpen a proletarializálódás is specifikus módon zajlott a mezőgazdaságban: nem a termelők termelőeszközöktől való elválasztásával, hanem a paraszti háztartások differenciálódásával ment végbe; a kisbirtokosok munkaerejük eladásával egészítették ki a család megélhetéséhez nem elégséges mennyiségű árutermelésüket. E folyamat eredménye a munkás-paraszt, parasztmunkás, vagy részidős farmer (part-time farmer) típusok megjelenése.

Kautsky nem tekintette a kistermelést a modern kor anomáliájának. Szerinte a tőkés és a paraszti gazdaság, a nagy állami és a kis családi farm egészítői egymásnak. Marxszal és Weberrel szemben a birtoknagyságot csak a hatékonyság, a technikai színvonal *egyik* meghatározójának tartotta. Nem tulajdonított nagyobb politikai jelentőséget az agrárszféra tőkés fejlődésének, számára a változások kiindulópontját az ipar és a város jelentette.

Newby a 19. századi klasszikusok elemzéseit elsősorban olyan szempontból tartja inspirálónak, hogy feltették azokat a kérdéseket – ellentétben a 20. századi rurálszociológusokkal –, amelyek *ma is* vizsgálni kellene. Az agrárszféra elemzését a strukturális összefüggésekbe ágyzták, vizsgálati módszerük *ma is* inspiráló. A csak közgazdasági megközelítést Newby nem tartja elegendőnek olyan kérdések megválaszolásához, mint például az agrárszférában fellelhető irracionális, a hatékonyság szempontjából ellentétes tényezők okainak vizsgálata. Ezen gazdasági viszonyok létezése feltételezi bizonyos társadalmi előfeltevések meglétét. A tőkés társadalomban a föld – bár nem mobil, de – tőke. Miért nem igyekszik tehát ugyanolyan készségesen megfelelni a piaci viszonyoknak, mint a bank- vagy az ipari tőke? Vannak-e tradicionális, kulturális okai a háztartásokat egyre inkább jellemző vegyes foglalkozási összetételnek? Miért nem állnak össze egységes trenddé az agrárfejlődés egyes lépcsőfokai? Az okok bizonyára inkább társadalmi, mint gazdasági jellegűek, és szoros kapcsolatban vannak az értékekkel, szokásokkal, a rokonság és a háztartás strukturális mintáival, amelyek a föld tulajdonával függnek össze. A mezőgazdasággal kapcsolatban felhalmozott információk keretbe foglalásához szükség volna *egy történeti és filozófiai megalkotású elméleti keretre* – hogy milyenre, az még vita tárgya. Newby intenciója szerint ez egy olyan *mezőgazdasági szociológia* volna, amely magába foglal egy korporatív politikai gazdaságtant, vagy olyan politikai gazdaságtant volna, amely tartalmazza a kockázat és a vállalkozás szociológiáját.⁴

Ana Barbič a nők társadalomban játszott szerepének felvázolása után a *nőkkel kapcsolatos kutatások* hiányosságairól szolt.

Az európai rurálszociológiai kong-

resszusok sorában az 1983-as budapesti volt az első, amelyen már napirendre került a nők specifikus szerepe. Barbič az egyenlőtlenségek felszámolásához két döntő tényező biztosítását látja szükségesnek: a nők *gazdasági függetlenségét* és a *szociális biztonságot*.

A ruráalterületen dolgozó nők társadalmi függetlenségének megteremtését szolgáló stratégiák közül kiemelte a specializált mezőgazdasági munka helyébe lépő sokoldalú tevékenység, a többirányú *aktivitás* (pluriactivity)⁵ elterjedését. A FAO 1983-ban e témában rendezett konferenciájának anyagaira és saját vizsgálataira támaszkodva, az előadó a nők helyzetét jellemző számos ellentmondást sorolt fel. Míg a vizsgált országokban a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő 28–48 százaléka volt a nyolcvanas évek elején nő, még azokban az országokban is alacsony volt a női földtulajdonosok aránya, ahol igen nagy az egyéni gazdaságok súlya. A sokáig háziasszonyi és segítő családtagi pozícióba szorított asszonyok a mezőgazdasági munka és a család ellátása mellett gyakran ezért vállaltak még más szektorban is állást, hogy férjükhöz hasonlóan „saját karrierre” tehessenek szert. A legtöbb országban ugyanis nem tekintik önálló jövedelemszerző tevékenységnek a saját (családi) gazdaságban végzett munkát. A magyarországi kutatási tapasztalatok közül ezzel kapcsolatban azt emelte ki, hogy sok elmaradott falusi településen a bolti ellátás és a gyermekintézmények hiánya miatt az asszonyok nem vállalhatnak effektív pénzkereső tevékenységet.

A rurális szférában dolgozó nők egyenjogúságát azonban nemcsak a munkavállalás lehetőségével kell megteremteni, hanem a *döntési folyamatokban való részvétel* biztosításával is. Mind a több irányú aktivitás, mind a közéletben való részvétel elsősorban a nők iskolai végzettségének és szaktu-

dásának emelésével segíthető elő a legjobban.

Ana Barbič előadásának második felében hangsúlyozta, hogy a fennálló egyenlőtlenségek feloldása csak a *rurális területek átfogó, integrált fejlesztése* révén történhet, e területeken az élet ugyanolyan minőségi feltételeit kell megvalósítani, mint Európa fejlettebb (ipari) körzeteiben. Az előadó olyan integrált fejlesztési terv kialakítását tartaná helyesnek, amely a gazdasági tevékenységen kívül nagy súlyt helyezne a képzés, az egészségügyi ellátás, a kulturális és sporttevékenység révén történő rekreációs lehetőségek javítására, valamint az öregek és magányosok helyzetének jobbá tételére.

A *ruráliszociológia és a rurálgazdaságtan története* állt a *Martin Peterson* vezette szekció vitáinak középpontjában. Bevezető előadásában Peterson professzor azt mutatta be, hogy a *nyugat-európai mezőgazdaság* az elmúlt száz évben sok fontos vonatkozásban eltért az előre jóslott fejlődési utaktól. A farmerek nem vették át a racionális piaci magatartást; nem estek áldozatul a piaci erőknek, de nem is vonhatták ki magukat az iparosítási folyamatok hatása alól.

Míg a két világháború közötti túltermelési válság idején közvetett védőintézkedések támogatták az agrárnépességet, a II. világháború után a farmercsaládok támogatását a hivatalos állami ideológiák közvetlenül is előtérbe állították. Mégis az ötvenes és hatvanas években a Közös Piac országaiban bevezetett nemzeti tervezés gyakorlata, a racionalizációk arra kényszerítették a farmereket, hogy időszakosan más jellegű munkát is vállaljanak, visszatérjenek a bérleti gazdálkodásra, az életképtelen farmok tulajdonosai pedig városi munka- és lakóhely választására kényszerültek.

Ezek a változások gyengítették a farmerek *önálló osztályidentitását*. Pe-

terson véleménye szerint az azonosulás egyik fontos kritériuma a *strukturális autonómia* bizonyos foka. Ezt anyagi oldalról a technológiában bekövetkező változások, a nem anyagi tényezők közül pedig elsősorban az intézményi átalakulások befolyásolják.

Az állami beavatkozások erősödése, az erőltetett takarékoság és a strukturális válság egyaránt a farmernépeség strukturális autonómiáját gyengíti. A hetvenes-nyolcvanas években a mezőgazdaság válaszút elé került: megszakad az agrártermelői életmód eddigi folyamatossága, és a farmer oly mértékben válik a nemzeti élelmiszer-termelés érdekeinek eszközévé, hogy vagy megszünteti önmagát mint autonóm foglalkozást, vagy pedig az agrárpolitikának kell olyan értékek felé orientálnia a farmereket, amelyek a termelők elégedettségéhez, a termelés minőségi javításához és az ökológiai egyensúly megtartásához vezetnek.

M. Peterson Nyugat-Európa agrárfejlődéséről tartott előadását *Daniel Thorniley*-nek, a Bécsi Központ tudományos titkárnak előadása egészítette ki a kelet-európai agrárkérdésekről.

Répássy Helga a *rurális és az urbánus szféra kölcsönhatását* választotta előadása témájául. Ha az elemzés kedvéért kettéválasztjuk is a falusi és a városi területeket, a valóságban számtalan formális és tartalmi kapcsolódás fűzi egymáshoz a vidék és a város lakosságát. Elsősorban magyar példákkal igazolta az iparosítás kedvező hatását a vidék gazdálkodására, a falun élő keresők foglalkozási összetételének modernizálására. A falusi lakosság válasza az iparosítás kihívására többféle lehetett. Különösen kiemelendő az elvándorlás és a bejárás; mindkettő jelentős életformaváltással járt, és hozzájárult a falusi és a városi életmód közeledéséhez. Az előadó rámutatott, hogy – részben a foglalkozási struktúra gyors változásának kompenzálására, részben a területi

különbségek ellensúlyozására – erős második gazdaság formálódott ki, amely a vidéki lakosság zöme számára a (települési és családi) életkörülmények javításának *egyedüli* útját jelenti. A modernizáció nemcsak az objektív életviszonyokat, hanem a vidéki életstílust és gondolkodásmódot is sokban *közelítette* a városihoz.

Bóhm Antal a társadalmi struktúra különbségeinek és a helyi társadalmak minőségi jellemzőinek összefüggéseivel foglalkozott előadásában – az intézetünkben folyó *Helyi társadalom – helyi közösségek* kutatás eredményei alapján. A helyi társadalom szerveződésének alapegysége a család, illetve a rokonság, amely a falusi életformában az integrálódás primér lehetőségét nyújtja. A tradicionális paraszti közösségek felbomlása az elparasztiatlanodás jelenségkörével együtt jól követi az európai rurális területek társadalmainak változási tendenciáit. A helyi társadalmak vizsgálatának sürgető igénye éppen azért merült fel nálunk a nyolcvanas évek elejére, mert a lokális közeg autonómiájának kifejezésére, a demokratizálódási folyamatba való bekapcsolódásra csak azok a települések gondolhatnak komolyan, amelyekben legalább csírájában megvan az új rendeltetésű, integrációt erősítő helyi közösség *kohéziója*, a helyi érdektagolt-ságot is kifejező helyi *aspirációk kifejezésének készsége* és a *konszenzus* kialakítását elősegítő stratégiai *képesség*. A jó értelemben vett helyi politizálás eredőjeként létrejött lokális érdekek közvetítői az alkalmi és állandósuló helyi érdekszövetségek, amelyeknek tevékenysége jelentősen hozzájárulhat a település távlati fejlődéséhez, és az érdekek felfelé való közvetítésében is nagy szerepet játszhat. Nagy jelentőségű, hogy a helyi társadalom megfelelő működése esetén az olyan – érdekképviselőinkben és közéleti szereplésükben korlátozott – rétegek is alkalmas köz-

életi fórumot, állampolgári jogaik érvényesítésére alkalmas terepet találhatnak, akik eddig – például bejáró életformájuk kötöttségei miatt – kirekesztődtek a közügyekben való részvételtől.

A lokális közösségek előtt álló alternatívák, az önszerveződés sikeres mechanizmusainak feltérképezése, a helyi autonómiák szerveződésének lehetőségei és kutatásuk módszertani problémái a szekcióviták során konfrontálódtak a nemzetközi (nyugat-európai, kelet-európai és amerikai) tapasztalatokkal, és megkezdődött egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat terveinek előkészítése.

A Nyugat-Európából, a szocialista országokból és az Egyesült Államokból érkezett 45 résztvevő egyöntetűen sikeresnek ítélte a találkozót. A szemináriumon elhangzott előadások és a kiscsoportos viták sok oldalról, sokféle nézőpontból világították meg a rurális szociológia aktuális problémáit. A konferenciát az egymás iránti érdeklődés és türelem, a konszenzusra és az együttműködésre törekvés jellemezte. A legkülönbözőbb társadalmi háttérrel rendelkező fiatal kutatók könnyen szót értettek, és ez elősegítette az álláspontok közeledését. Valamennyien úgy éreztük, hogy szükség van ilyen találkozókra. A szervező Bécsi Központ jelenlevő képviselői bejelentették, hogy szándékukban áll az agrárszociológia művelői számára is rendszeressé tenni ezeket az alkalmakat.

P. Táll Éva

JEGYZETEK

- ¹ *H. Newby*: The Sociology of Agriculture: Toward a New Rural Sociology. Annual Reviews of Sociology, 1983. 9. 72. old.
- ² Ugyanott, 73–74. old.
- ³ *R. Murray*: Value and theory of rent: part one. In: Capital and Class, 1977. 8. sz. 100–122. old.

⁴ *H. Newby: European Social Theory and the Agrarian Question: Towards a Sociology of Agriculture. In: The Agrarian Question. 1983. 6. fejezet.*

⁵ Ez a tömör kifejezés azt a nálunk már jól

ismert, de Európa-szerte is terjedő jelenséget fejezi ki, hogy a nők a háztartásban és a családi gazdaságban végzett munka mellett egyre inkább „külső” kereső tevékenységet is vállalnak.

ELŐKÉSZÜLETBEN A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

RÉTEGZŐDÉS-MODELL VIZSGÁLAT

CÍMŰ KIADVÁNSOROZATÁNAK ÚJABB KÉT KÖTETE

VI. kötet | *Bokor Ágnes: DEPRIVÁCIÓ ÉS SZEGÉNYSÉG*
444 oldal, 75,- Ft

VII. kötet | *Róbert Péter: SZÁRMAZÁS ÉS MOBILITÁS*
kb. 20 ív, 75,- Ft

A SOROZAT KORÁBBAN MEGJELENT KÖTETEI:

IV. kötet | *GAZDASÁG ÉS RÉTEGZŐDÉS*
358 oldal, 75,- Ft

V. kötet | *Utasi Ágnes: ÉLETSTÍLUS-CSOPORTOK,
FOGYASZTÁSI PREFERENCIÁK*
296 oldal, 75,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Szoboszlai György és Wiener György kandidátusi értekezésének vitája

Szoboszlai György és Wiener György 1985. október 24-én megvédték közösen írt kandidátusi értekezésüket. Az *állami területbeosztás közigazgatás- és gazdaságpolitikai alapjai* (Településközi kapcsolatok, önkormányzat, településfejlesztés) című disszertáció tematikailag két részre osztható. Az első az állami területbeosztás kérdéseivel foglalkozik, a második a tanácsi fejlesztési döntések gazdaságpolitikai kérdéseit és az ezek mögött meghúzódó makroszintű közgazdasági összefüggéseket elemzi. E két témakör, mint a bevezetőből is kiténik, az önkormányzat, a helyi önállóság problémakörében érintkezik.

Az állami területbeosztás összefüggéseinek taglalásakor a szerzők formációelméleti kérdésekből indulnak ki. Ez a szemlélet egyébként a munka egészében jelen van. A szerzők megállapítják, hogy az állami területbeosztás a kapitalizmus korában szakadt el végerényesen a vérségi-területi közösségektől. A polgári társadalom és a politikai állam elválása fejeződött ki abban, hogy a földmagántulajdonon alapuló közigazgatási szervezet és a földtulajdonosok személyéhez fűződő közéleti jogok helyett a kapitalizmus kezdetén az egységesen meghatározható adófizetési mérték szabta meg a közügyekbe való beleszólás terjedelmét. A területbeosztás lényege ezért annak ellené-

re megváltozott, hogy a területbeosztási egységek fő szabályként még sokáig változatlanok maradtak. A területi egységek alkotmányos rendelkezések által behatárolt politikai egységekké váltak. A szocialista társadalmakban az igazgatás egységei még inkább elszakadtak a települési, termelési egységektől. A területi tagozódást állami döntések szabják meg, amelyek tartalmát a gazdaságirányítási rendszer jellege határozza meg.

E megállapításokat a dolgozat a város–vidék kapcsolat vonatkozásában konkretizálja. A szerzők azt vizsgálják, hogy a történeti fejlődés folyamatában miként változott a város és környéke közötti kapcsolat organikus jellege. Véggökvetkeztetésük szerint a tőkés termelési mód kialakulásával a gazdaság áttörte a korábbi szűk települési, körzeti kereteket. A tőkés világ-gazdaság feloldotta a termelési kapcsolatok addigi rögzített, állandó jellegét. Későbbi jelenség az infrastrukturális intézmények jó részének városokra telepítése, a közigazgatási rendszer városcentrikus kialakítása, amelyek mind tudatos beavatkozás eredményei. E felfogás talaján tekintik át a szerzők a századfordulótól kezdve a magyar elmélettörténetet, azt a kérdést helyezve előtérbe, hogy mi a tartalma a város vonzásának, és mennyiben képezheti, illetve képezi az állami területbeosztás alapját.

A szerzők ezt követően különböző területbeosztási szintek második világháború utáni magyarországi fejlődési folyamatait elemzik. A községi igazgatás területbeosztási aspektusából legalapvetőbb kérdése a körzetesítés. A körjegyzőség megszüntetése után az elaprózott, államigazgatási elemet is hordozó községek rendszerének kialakításában, majd a kollektivizálás befejeztével a közös tanácsok szervezésében és a folyamat további csomópontjaiban is a szerzők feltárják azokat a településpolitikai mozgatórugókat, amelyek a községi területbeosztást a szocialista termelési viszonyok kialakításának és fejlesztésének szolgálatába állították.

A járás mint kategória ma már maga is történelem. Fejlődése, szerepváltozása akkor került a tudományos közfigyelem fókuszába, amikor diszfunkcionális működési elemek kapcsán felmerült leépítésének, majd megszüntetésének igénye és politikai lehetősége. A dolgozat szerzői éltek azzal a lehetőséggel, amit ez a folyamat kínált a kutatók számára. Kimutatják ugyanakkor a járás valóságos érdekintegratív szerepét. Eszerint az igazgatási egységek, függetlenül attól, hogy létjogosultságuk megalapozható-e a társadalomszerveződés más elemeivel, pusztán elismertségüknél fogva alkalmasak a kifejeződésre törekvő társadalmi érdekek egyeztetésére, közvetítésére.

A városkörnyékiség szintén alapja lehet az állami területbeosztásnak. A disszertáció írói áttekintik a városkörnyékiség hetvenes évekbeli koncepcióit. Arra a következtetésre jutnak, hogy a város és a falu között objektív vonzási viszonyokról lényegében nem lehet beszélni. Csak a napi ingavándor-forgalom tekinthető valóságos elemnek, amelyre a vonzáskörzet kiterjedését alapozni lehet. Ettől eltekintve minden más vonzási tényező valamilyen városi funkció szubjektív döntéssel történő telepítéséből ered. A hetve-

nes évek városkörnyéki igazgatási konstrukcióját mégis pozitívan lehet értékelni abból a szempontból, hogy a falu infrastrukturális lemaradásán igyekezett enyhíteni. A városi szerep azonban nem a környező települések ellátásában fejeződött ki, hanem az igazgatási struktúra keretei között a városi közvetítő, egyeztető tevékenységnek a városkörnyékre kiterjedő megnyilvánulásaiban. A város igazgatási értelemben „járásként” viselkedett, települések közötti mellérendeltégi viszonyok akkor nem alakulhattak ki.

Az értekezés második része a tanácsi gazdaság makroszintű környezetét elemzi. A gazdaságirányítási rendszer a szerzők szerint ugyanis alapvetően meghatározza a területbeosztás alakulását és az önkormányzatiságot, amely voltaképpen a helyi szint oldaláról tartalmilag kitölti a területbeosztás rendszerét.

A szocialista gazdaság Kornai János által feltárt összefüggései érvényesek az infrastruktúra szektorára is. A tanácsok fejlesztési törekvéseit, a központi szervek magatartását egyaránt a termelési viszonyok határozzák meg. A termelő szféra gazdálkodó egységeinek növekedési hajlama, a gazdaság erőforráskorlátos jellege mellett a krónikus hiány mechanizmusában a nem termelő szektoroktól lehet – legalábbis rövid távon – következmények nélkül elvonni eszközöket. Makrogazdasági kényszerpályák szorítják rá a központi szerveket a tanácsi gazdálkodás szabadságának különböző típusú korlátozására. Márpedig az ilyen – egyébként törvénytiszterű – magatartás megkérdőjelezi a meghirdetett önkormányzati koncepció megvalósíthatóságát.

A disszertáció az 1976 és 1982 közötti beruházási cikluson keresztül az állami beavatkozás esélyeit, lehetőségeit is elemzi. Kalecki makroprofit-egyenletét a szocialista gazdaságra alkalmazva a

szerzők a gazdaságirányítási eszköztár behatároltságára következtetnek. Eltérőek továbbá a lehetőségek és a célok is a vállalati gazdálkodás, illetőleg a tanácsú szféra vonatkozásában. A tanácsok és még inkább a költségvetési szervek költségvetési korlátja a vállalatokénál sokkal könnyebben „megkevényíthető”.

A disszertáció zárófejezetében a szerzők a nyolcvanas évek közgazdaság-politikai döntéseit elemzik.

E rövid tartalmi ismertetésből is kitűnik, hogy a disszertáció rendkívül széles skálájú, több – önmagában is gazdag – tárgykört dolgoz fel. Éppen ezért indokolt az ezek között levő összefoglaló kapocsról szólni. Az alcím – *településközi kapcsolatok, önkormányzat, településfejlesztés* – utal a kifejtett témákra. A bevezetés szerint az állami területbeosztás alakulásának törvényszerűségei és a decentralizált szervek gazdálkodási önállósága kérdéskörének gyűjtőpontjában az önkormányzatiság fogalma áll. A dolgozat egyik alapkérdése valóban ez. Az önkormányzatról megfogalmazott nézet meghatározza a területbeosztás alakításának lehetőségéről kialakított álláspontot. A disszertáció impliciten egy koherens önkormányzat-koncepciót tartalmaz, amely azonban – nem lévén a dolgozatnak kifejezett tárgya – közvetlenül nem került kifejtésre. Ez a kettőség magyarázza, hogy míg az értekezés vitáján a fogalom nem került elő, a szakmai vitán szinte minden hozzászólás ehhez kapcsolódott.

Más, a tanácsrendszer kérdéseivel foglalkozó munkák szakmai vitáján is gyakran tapasztaltuk, hogy az önkormányzat fogalma a látszólag nem közvetlenül kapcsolódó tárgy ellenére is előtérbe kerül, a nézetkülönbségek gyakran az ebben való állásfoglalásra vezethetők vissza. Ebből levonható az a következtetés, hogy a tanácsrendszer strukturális, hatásköri, gazdálkodási-

tervezési stb. kérdései, illetve jövőbeli fejlesztésük szempontjából az önkormányzatiság kulcsfogalom. Az alábbiakban ezért az értekezésben kialakított önkormányzat-felfogást ismertetjük, és ebből a szempontból értékeljük a nyilvános vita fejleményeit.

Beluszky Pál, a földrajztudomány kandidátusa, a kandidátusi értekezés egyik opponense a vonzáskörzet és a településhierarchiát meghatározó objektív tényezők létével kapcsolatban tette legfontosabb ellenvetését. Véleménye szerint helytelen a szerzők álláspontja, miszerint a modern korban a településközi vonzási viszony teljes mértékben szubjektív kategória, pusztán állami döntés eredménye. *Beluszky* szerint meglehet, hogy a döntések szubjektívek, de később valóságos vonzási viszonyrendszert eredményeznek, és ezek valóságán mit sem változtatnak keletkezésük körülményei. Ezen túlmenően empirikus vizsgálatok bizonyítják, hogy az ingavándor-forgalmon kívül például a városi kiskereskedelem is valóságos vonzáskörzetet határoz meg. Amíg minden településre nem telepíthető minden ellátási funkció, addig létezni fognak ellátási körzetek, és ezeket a közigazgatási területbeosztás alakítása során mint objektív tényezőket kell figyelembe venni.

Ehhez kapcsolódóan *Beluszky* a már hatályon kívül helyezett országos településhálózat-fejlesztési koncepció (OTK) hatásával kapcsolatban is eltérő álláspontra helyezkedett. A szerzők jogos bírálatát elismerve kiemelte, hogy nem maga az OTK teremtette a települések közötti merev hierarchikus rendszert, hanem a kategóriára helytelenül ráépített pénzelosztási szisztéma. A településeknek a fejlesztési források megszerzéséért folytatott versenyében a merev redistribúciós mechanizmusok, az érdekérvényesítés hiányos intézményrendszere vezetett a koncepció

szándékaival ellentétben a településtípusok közötti egyenlőtlenségek fokozódásához.

E bíráló megjegyzésekre Szoboszlai György válaszolt. Egyetértett Beluszky észrevételével, utalt azonban arra, hogy az értekezés nem az objektiváció természetét és lényegét elemezte s tette bírálat tárgyává. A szerzők kritikai észrevételei egy pozitívnak tekintett fejlődési folyamat elismerése alapján születtek. Eszerint a vonzáskörzetek léte és a településhierarchia nem pozitív érték. Ezzel szemben a települések belső urbanizációját kell előnyben részesíteni, ami lehetővé teszi a különböző településtípusokhoz kapcsolódó adekvát szükségletek helyben történő kielégítését. Csak az ilyen fejlődés segítheti elő a településközi kapcsolatok mellérendeltségi alapon való fejlődését a gazdaságban, a közigazgatásban és más társadalmi szférákban.

Halász József, a jogtudomány kandidátusa, a disszertáció másik opponense elismerte a dolgozat „szemléletet formáló alampunkta” jellegét, minőségét. Opponensi véleményének vezérgondolataként az állami területbeosztásnak a szerzők által kifejtett meghatározottságát bírálta.

A disszertánsok az állami területbeosztás történeti alakulásának áttekintésével arra a következtetésre jutnak, hogy e jelenség alakulásában csak a termelési mód jelenik meg meghatározóként. Az opponens okfejtése szerint vitathatatlan, hogy az állami területbeosztás történeti alakulásában végső fokon a termelési mód jelenik meg meghatározóként, de a területbeosztás egyéb tényezők hatására relatív önállósággal bír a termelési módhoz képest. Álláspontja szerint feltétlen figyelmet érdemelt volna a szerzők részéről további három fő hatótényező-csoport, nevezetesen a különböző társadalmi-gazdasági formációkon átható konsztans, illetőleg a több termelési formáci-

ón áthúzódó tényezők, továbbá a különböző társadalmi viszonyok között időszakonként felerősödő egyes tényezők. A területbeosztás termelési módal szembeni viszonylagos önállóságát megalapozó oksági tényezőket Halász a következők szerint határozza meg: földrajzi viszonyok, termelési feltételek, a települések történeti kialakulásának szerepe, a települési vonzáskapcsolatok, közlekedési feltételek, etnikai, nemzeti-nemzetiségi viszonyok, nyelvi, vallási stb. jellemzők.

A szocialista országok területbeosztásának fejlődését érintve rámutatott, hogy a területbeosztást meghatározó egyes tényezők eltűlése, más jelentős jellemzők figyelmen kívül hagyása feszültségeket vált, illetve válthat ki.

Az opponensi kritikára Wiener György válaszolt zárt logikájú eszme-futtatásban.

Wiener álláspontjának központi gondolata, hogy: „A társadalmi formán nyugvó megközelítés lényege éppen az, hogy olyan, látszólag alig változó feltételek is, mint a földrajzi viszonyok vagy az állam etnikai összetétele, társadalmi formameghatározottságot kapnak, s ily módon egy konkrét termelési mód mozzanataiként alakítják az államszervezet területi tagozódását.” A továbbiakban kimutatta, hogy például a földrajzi tényezők hatása csupán a termelési viszonyok fejlettségének meghatározott szintjein érvényesül, s a történelem előrehaladtával maga is társadalmi feltétellé alakul át.

Az etnikai tényezőkkel összefüggésben – álláspontja szerint – hangsúlyozandó, hogy azok alapvetően az államszerkezet és nem az állami területbeosztás hatótényezőiként szerepelhetnek.

Az állami területbeosztás termelési módtól való viszonylagos önállóságát igazolni látszó, több termelési módon átható területbeosztási azonosságok jellegéről megállapította, hogy: „Az ál-

lami területbeosztás társadalmi formameghatározottságát egyébként nem úgy értelmeztük, hogy az új termelési módok megjelenése szükségszerűen maga után vonja a területi tagozódás egész rendszerének átalakítását... A szocialista társadalom létrejöttéig kifejezetten az tűnik törvényszerűnek, hogy a hagyományos keretek változatlanok maradnak s »csupán« funkciójuk, illetőleg a bennük működő intézmények társadalmi összetétele alakult át.”

Az opponensek különböző szakterületek művelői. Véleményükben is meglehetősen eltérő tárgyköröket taglaltak. Közös volt bennük mégis, hogy egyes társadalmi jelenségek sajátzerűségét emelték ki a disszertáció termelésimód-centrikus megközelítésével szemben. Az értekezés másik középonti témája, az önkormányzat szempontjából is a meghatározottság-sajátzerűség viszonyrendszerének értelmezéséhez kapcsolódtak a viták.

Az értekezésben kifejtett önkormányzat-koncepció abból indul ki, hogy a szocialista gazdaságban, a társadalmi tulajdon viszonyai között az erőforráskorlát szükségszerűen érvényesül mint általános rendező elv. A gazdálkodó egységek növekedési hajlama, folytonos beruházási törekvései makroszinten is egyensúlyzavarokhoz vezetnek. A gazdaságirányítás kényszerpályákon mozog, beavatkozásait a krónikus hiányhelyzetek hol itt, hol ott jelentkező csillapításának parancsoló szüksége határozza meg. Az infrastrukturális-kommunális szféra a gazdaság azon területe, amely rövid távon inkább képes elviselni a beruházási halasztásokat. A tanácsi gazdaság feltételrendszerére nézve ebből okszerűen következik, hogy a gazdaság mai állapotában egy hatásában kumulálódó, restriktív gazdaságpolitika érvényesül.

A harmadik tanácsvetvényben sze-

replő önkormányzatfogalmat eleve súlyos korlátok beiktatásával fogalmazták meg. A disszertáció írói szerint a fogalom legfontosabb eleme a gazdasági önállóság. Az ennek nélkülözhetetlen elemét képező adóztatási önállóságról, továbbá önfinanszírozási rendszerről azonban szó sem lehetett. Nem egyszerűen a koncepció korlátai miatt, hanem e fogalmak szocializmuson belüli értelmezési nehézségei miatt. Ha más, ténylegesen fennmaradt korlátoktól el is tekintünk (például a gazdaságirányítás változatlan intézményrendszerétől), akkor is kiderül a tanácsvetvényben körvonalazott önkormányzat-koncepció ellentmondásossága. Az eleve meglevő anomáliát csak tovább mélyítette a hetvenes évek elejétől kezdve a gazdaságirányítás – igaz, többnyire kényszerű – beavatkozásainak iránya. A tanácsok gazdasági önállósága a különböző korlátozó intézkedések hatására végképp illuzórikussá vált.

Szoboszlai György és Wiener György következtetéseit a tanácsok gazdasági önállóságának értékelésében aligha lehet vitatni. Nem tagadható az sem, hogy a termelési mód immánens törvényszerűségei, a szocialista gazdaság makroszintű összefüggései végső soron meghatározzák az önkormányzat lehetséges tartalmi elemeit. Az önkormányzat azonban maga is társadalmi-történeti kategória, és mint ilyen, fogalmi egység. Ha a szerzők által adott meghatározás elemeiből indulunk ki, a gazdasági szervezeti önállóság nélkülözhetetlen ugyan, de csak egyik fogalmi elem a szervezeti autonómia és a jogalkotói hatáskör mellett. Ez utóbbiakat a szerzők pusztán a gazdasági önállóság biztosítékaként kezelik, holott a fogalom természetét éppen az állami jelleg és ehhez képest egy meghatározott demokratikus szervezeti rendszer léte, létezettsége világítja meg. A részvétel tartalmát, terjedelmét meghatározó tényezők (egyben garan-

ciák) között a gazdasági önállóság mérteke kiemelkedő fontosságú.

A disszertáció voltaképpen nem az önkormányzat-fogalom tartalmi kifejtésére összpontosított. Az értekezés két nagy tárgyköre, az állami területbeosztás és a gazdaságirányítási rendszer tanácsi gazdálkodást meghatározó működésének elemzése mellett azonban, véleményünk szerint, háttérbe szorult az önkormányzat önálló társadalmi jelenségként való feltérképezése, és inkább az önkormányzat gazdasági önállóságának kérdései kerültek kifejtésre.

Nem volna helyes azonban az amúgy is terjedelmes értekezés egyéb irányú kiterjesztésének hiányát kifogásolni. A munka így is nagyívű. Szoboszlai György és Wiener György több mint egy évtizedes kutatómunkát öszszegezték disszertációjukban. A szerzők sokoldalúságát jelzi, hogy számos, eddigi munkásságukban érintett, ki-

dolgozott téma e nagy anyagban is csak jelzések formájában kaphatott helyet.

A bírálóbizottság, melynek elnöke Tőkei Ferenc akadémikus volt, tagjai: Bartke István, a közgazdaságtudomány doktora, Madarász Tibor, az állam- és jogtudomány doktora, Nagy Endre, az állam- és jogtudomány kandidátusa, és Takács Imre, az állam- és jogtudomány kandidátusa elfogadta a jelöltek választát az opponensi bírálatokra, és elismerve az értekezésükben nyújtott tudományos teljesítményt, egyhangúan javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak a politikatudomány kandidátusa fokozat odaítélését számukra. A Tudományos Minősítő Bizottság Politikatudományi Szakbizottsága ennek alapján odaítélte Szoboszlai Györgynek és Wiener Györgynek a kandidátusi fokozatot.

Horváth Tamás-Kökényesi József

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
ÚJ KIADVÁNYA

A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ÉS A MODERN TŐKÉS GAZDASÁG

130 oldal, 32,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Idegen nyelvű összefoglalók

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПАРТИЙНОЙ ДЕМОКРАТИИ

(Отчет о теоретической конференции)

(Составил *Ласло Кемень*)

Статья дает обзор теоретической конференции "положение и задачи развития партийной демократии", состоявшейся в ноябре 1985 года с участием политических деятелей, ученых, работающих в научно-исследовательских институтах и университетах, партийных пропагандистов, руководителей государственных органов и массовых организаций, которые обсуждали теоретические вопросы, практический опыт, политические и идеологические задачи в связи с указанной темой.

Отчет подробно знакомит с лекцией заместителя генерального секретаря ВСРП *Кароя Немета* на тему „*Вопросы партийной демократии*“, затем дает обзор работы совещания по секциям, на которых обсуждалась следующая тематика: исторические уроки развития партийной демократии, взаимосвязь между партийной и социалистической демократией и осуществление партийной демократии в деятельности ВСРП. Автор приводит основные положения содокладов, прозвучавших на заседаниях секций, а также знакомит с секционными дискуссиями.

Петер Шмидт

ОСОБЕННОСТИ ВЕНГЕРСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Научная статья, анализируя тенденции развития за последние 30 лет, дает обзор политической системы венгерского общества. Тренд развития политического устройства рассматривается по трем линиям.

1. Анализ тенденции образования автономий по отношению к государству, особенно в экономике, где в результате реформы управления хозяйственной деятельностью возросло автономное движение экономики. Приводятся примеры возникновения автономных интересов также вне экономической сферы.

2. Ознакомление с мероприятиями, имеющими значение с точки зрения демократизма политического устройства. Так, уделяется внимание распространению юридически органиченного государственного управления, реформе системы выборов, созданию Совета по конституционному праву и т. д.

3. В заключение статья знакомит с изменениями в общественных массовых организациях, в частности, с дискуссиями вокруг толкования руководящей роли партии, развитием роли органов представительства интересов. Оконча-

тельной целью анализа является ознакомить с тем, какая внутренняя напряженность в венгерской политической системе вызвана указанными тенденциями развития и поиском каких путей развития можно преодолеть эти виды напряженности. Согласно оценке, данной в статье, основным направлением развития должно быть усиление деятельности общественных организаций, выражающих различные интересы и мнения, в первую очередь, повышение роли, *публично интегрирующей расхождение интересов и мнений.*

Мате Сабо

ДОПОЛНЕНИЕ К ТЕОРИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ

Основным вопросом научной статьи является в противовес взгляду, снизводящему исследование политической системы до позиции политической организации, указать на особенности системы политических институтов как на самостоятельный организационный уровень внутри политической системы. Анализ дает обзор, в первую очередь, трем направлениям в западногерманской теории институтов: *антропологии* (Шелски, Гелен), *функционализму* (Парсонс, Люман) и *критической теории* (Адорно, Хоркхаймер, Хабермас, Оффе) — на основе определенных общих тематических точек зрения. Таким образом, сравниваются основные результаты трех направлений по следующим вопросам: *возникновение институтов; изменение и развитие институтов; современные институты; политические институты; вклад в общую теорию институтов.* Автор сравнивает отношение к институтам со стороны отдельных направлений, исходя из следующих точек зрения: 1. *эксклюзивность* (основной подход — сохранение существующей структуры), 2. *инклюзивность* (существующая структура может сохраниться только при ее дополнении), 3. *флексibilität* (жесткость или гибкость, интеграционная способность институтов в новых условиях и специфическая селективность в отношении новых явлений). На основании этих точек зрения антропология эксклюзивна и жестка; функционализм эксклюзивен, но флексибилен; а критическая теория характеризуется инклюзивным и флексибельным отношением к институтам. Научная статья приходит к окончательному выводу, что при анализе политической системы перспектива, низведенная до категории политической организации, нуждается в дополнении.

Петер Хаваш

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИИ

Научная статья, обобщая изучение социал-демократического движения в Институте общественных наук с 1981 по 1985 годы, стремится из разнообразных направлений современной социал-демократии, прежде всего, выделить общие особенности. На первом месте упоминается реформизм — та основная черта социал-демократии, считающая целью постепенное преобразование капитализма, борьбу за реформы, приводящие к ограничению капита-

листических отношений и улучшению положения трудящихся в условиях, предоставляемых буржуазной демократией.

На основе результатов исследований автор приходит к выводу, что социал-демократия в период экономического роста в условиях капитализма – то есть в 1950–70 годах – при помощи кейнсианства становится в полной мере реальным политическим потенциалом, правительственной силой. Кейнсианство проявляется в такой технико-экономической теории и практике социал-демократии, которые наполняют содержанием и предоставляют поле деятельности государству, играющему центральную роль в теоретических рамках реформизма. Научная статья анализирует в данной исторической обстановке экономическую и общественную стратегию и политику “демократического социализма”, затем рассматривает положение и возможности социал-демократии в обстановке экономического кризиса капитализма со второй половины 70-х годов.

В исследованиях большое внимание уделялось международной деятельности социал-демократии и причинам ее обращения к странам развивающегося мира. Статья в связи с этим останавливается, в первую очередь, на тех вопросах, которые свидетельствуют об органической связи между активностью социал-демократии на международной арене и пониманием того, что во внутриполитическом и экономическом плане эволюция капиталистической экономики и общества может рассматриваться и протекать лишь как часть глобальных процессов, происходящих в мире.

В заключение научная статья пытается ответить на вопрос об отношении социал-демократии к коммунистическому движению в нынешней, исторически новой обстановке. В ходе этого анализируются, в первую очередь, не существующие идеологические разногласия, а одинаковое внимание уделяется расхождениям и точкам соприкосновения между этими двумя движениями в конкретных ситуациях.

THE QUESTIONS OF THE IMPROVEMENT OF PARTY DEMOCRACY (Summary of a Theoretical Conference) (Compiled by *László Kemény*)

The writing gives a summary of a theoretical conference on the situation of party democracy and the tasks of its improvement held in November 1985. Political leaders, theoretical researchers, party propagandists working in research institutes and universities, leaders of state- and mass organizations participated in the conference and discussed the theoretical generalizations, the practical experiences, the political and ideological tasks relating to party democracy.

The summary reports in detail the lecture delivered by Károly Németh, deputy first-secretary of the HSWP under the following title: „On the Questions of Party Democracy” and describes the work of sessions, the themes of which were the following: the historical lessons of the development of party democracy, the inter-connection between party democracy and socialist democracy, the enforcement of party democracy in the activity of the party. The writing quotes the most important statements made during the sessions and gives a picture of the discussions held in the sessions.

Péter Schmidt

THE CHARACTERISTICS OF THE HUNGARIAN POLITICAL SYSTEM

The study, analysing the tendencies of development in the last 30 years, gives a picture of the political system of the present-day Hungarian society. It follows along three lines the trend of development of the political structure.

1. It analyses the tendency of development of autonomies towards the state, especially in economy where, as a consequence of the reform of economic management, the autonomous movement of economy is gaining momentum. The writing demonstrates the appearance of autonomous interest aspirations outside the economy with examples too.

2. It makes known the measures being important from the viewpoint of democratism of the political structure. Accordingly, the study deals with the expansion of state administration limited by law, the reform of electoral system, the establishment of the Council of Constitutional Law etc.

3. Finally, the study gives the broad outlines of the changes in the voluntary-

and mass organizations, thus describing the discussions on the interpretation of the leading role of the party, the transformation of the role of the organs of interest representation. The ultimate purpose of the analysis is to show the internal tensions caused in the Hungarian political system by the above-mentioned tendencies of development and how these tensions can be relieved by searching different ways of development. According to the author's interpretation, the strengthening of the activity of the voluntary organizations expressing the divergence of views and interests, but above all, the strengthening of their role *integrating the divergence of views and interests in public* must be the main tendency of development.

Máté Szabó

GLOSSES ON THE THEORY OF POLITICAL INSTITUTIONS

The study, instead of narrowing down the investigation of the political system to the viewpoints of political organizations, refers to the characteristics of the political institutional system as an independently organized level within the political system. The analysis examines in the first place the three tendencies of the West-German institution theory: *anthropology* (Schelsky, Gehlen), functionalism (Parsons, Luhmann) and the *critical theory* (Adorno, Horkheimer, Habermas, Offe) on the basis of certain common thematic viewpoints. Accordingly, it compares the most important results of the three theoretical trends in the following questions: *origin of institution: change and development of institutions: modern institutions: political institutions: contribution to the general theory of institutions.*

The author compares the understanding of institution on the basis of the following viewpoints: 1. *exclusivity* (the main aim is to preserve the existing structure); 2. *inclusivity* (the existing structure can only be preserved by extension); 3. *flexibility* (rigidity or flexibility, the capability of integration of institution toward new phenomena, as well as toward specific selectivity). On the basis of these viewpoints, anthropology is exclusive and rigid: functionalism is exclusive but flexible: the critical theory has an inclusive and flexible understanding of institution. The conclusion of the study is the following: in case of the investigation of the political system, the perspective narrowed down to the categories of political organization has to be extended, the intermediary activity between society and political organization and the concept of political institution are to be drawn in the analysis of the political system.

Péter Havas

THE MAIN CHARACTERISTICS OF SOCIAL DEMOCRACY OF TODAY

The study, as a synthesis of the research work on social democracy carried out in the Institute for Social Sciences between 1981 and 1985, attempts to take the characteristics considered as most common out of the manyfoldness of social democ-

rary of today. Of these, reformism is to be mentioned in the first place, the main feature of social democracy aiming at the gradual surpassing of capitalism by fighting for reforms which restrict the capital relations and improve the situation of the working people. These aims are realized by using the moving space provided by the bourgeois democracy.

On the basis of investigations, the author is led to the conclusion that social democracy became an absolutely real political power, a governing force between 1950 and 1970 in the period of the growth of the capitalist economy with the help of the application of Keynesianism. Keynesianism appears for social democracy as a technical-economic theory and practice giving content and moving space to the state, which plays a central role in the theoretical framework of its reformism. The study analyses the economic and social strategy and policy of „democratic socialism” having been formed in this historical situation and examines the situation and possibilities of social democracy under the condition of the crisis of the capitalist economy starting from the second half of the 1970s.

The research paid great attentions to the international policy of social democracy and to the reasons of its turning to the developing countries. In this connection, the study deals in the first place with the questions showing that the increasing international activity of social democracy is in an organic relation with its internal and economic conception, that is, it recognizes the fact that the evolution of the capitalist economy and society can only be interpreted and realized as a part of the global processes taking place in the world.

Finally, the study tries to find an answer to the question of how the relation between social democracy and the communist movement will develop in the present, historically new situation. By doing so, the study does not examine the existing ideological differences in the first place but specifies the differences and meeting points to be found in the concrete position of the two movements.

СОДЕРЖАНИЕ

Вопросы развития партийной демократии (Отчет о теоритической конференции) (Составил <i>Ласло Кемень</i>)	5
--	---

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

<i>Петер Шмидт</i> : Особенности венгерской политической системы	33
<i>Матэ Сабо</i> : Дополнение к теории политических институтов	50
<i>Петер Хаваш</i> : Основные особенности современной социал-демократии	65

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

<i>Чаба Банфальви</i> : Возможное влияние технического развития на занятость населения	82
<i>Тибор Шимо</i> : Социально-экономическая структура производственных кооперативов и поселений	90
<i>Каталин Дёрдьпал</i> : Некоторые вопросы профсоюзной защиты интересов	101

ИНФОРМАЦИЯ

В честь Ференца Эрдеи (Юбилейная сессия в Сегеде) (<i>Антал Бём</i>)	113
"Социализм на пороге XXI-го века" (Международное совещание в Югославии) (<i>Дёрдь Г. Маркуш</i>)	120

ОТЧЕТЫ, ЖИЗНЬ ИНСТИТУТА

Международная конференция о росте экономики, состоявшаяся в Веймаре) (<i>Юдит Шимон</i>)	126
Встреча молодых аграр-социологов в Балатонфёльдваре (<i>Ева П. Талл</i>)	129
Дискуссия по защите кандидатских диссертаций Дёрдя Собослаи и Дёрдя Винера (<i>Тамаш Хорват-Йожеф Кёкенеш</i>)	137

CONTENTS

The Questions of the Improvement of Party Democracy (Summary of a Theoretical Conference) (Compiled by <i>László Kemény</i>)	5
---	---

STUDIES

<i>Péter Schmidt</i> : The Characteristics of the Hungarian Political System	33
<i>Máté Szabó</i> : Glosses on the Theory of Political Institutions	50
<i>Péter Havas</i> : The Main Characteristics of Social Democracy of Today	65

WORKSHOP

<i>Csaba Bánfalvy</i> : The Possible Effect of Technological Transformation on Employment	82
<i>Tibor Simó</i> : Economic-Social Structure of the Special Cooperatives and Settlements	90
<i>Katalin Györgypál</i> : Some Questions of Trade-Union Interest Protection	101

INFORMATION

Homage to Ferenc Erdei (Memorian session in Szeged) (<i>Antal Bóhm</i>)	113
„Socialism on the Threshold of the 21th Century” (International Conference in Yugoslavia) (<i>György G. Márkus</i>)	120

REPORTS, NEWS OF THE INSTITUTE

International Conference in Weimar on the Economic Growth (<i>Judit Simon</i>)	126
Meeting of Young Rural Sociologists in Balatonföldvár (<i>Éva P. Táll</i>)	129
Discussion on György Szoboszlai and György Winer's candidate theses (<i>Tamás Horváth—József Kökényesi</i>)	137
Summaries in Foreign Languages	143
Content in Foreign Languages	149

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855)

(pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj egy évre: 100,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján

(Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 11,3 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szakra Lapnyomda, Budapest (86-3078)

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

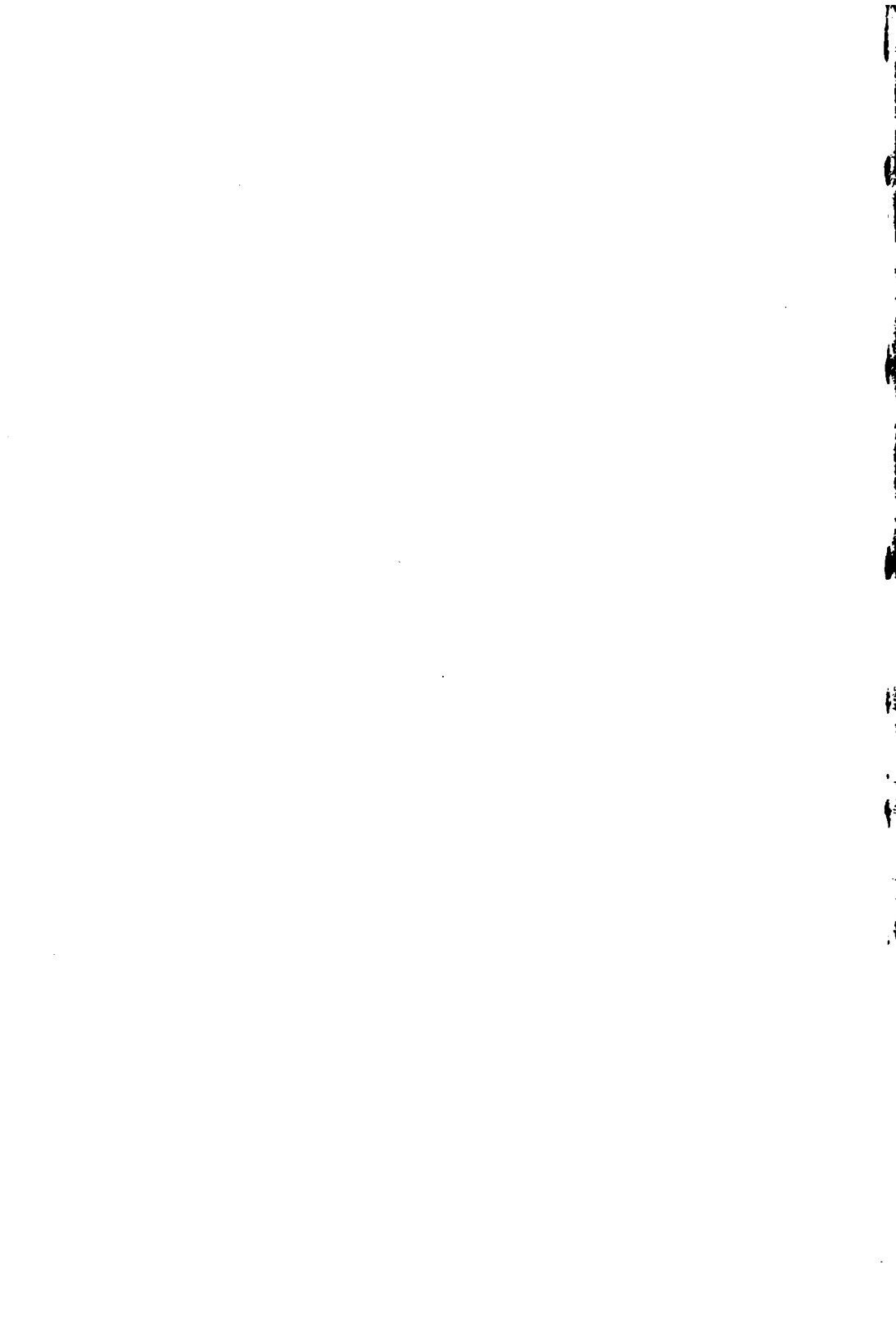

25,- Ft

316.861

Társadalom-
tudományi ^B
Közlemények

1986 | 2

Társadalom- tudományi Közlemények

1986 · 2

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

XVI. évf., 1986/2. sz.

Szerkeszti: a szerkesztőbizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

Értékek és értékproblémák a szocializmusban (Nézetek, álláspontok)	157
<i>Papp Zsolt</i> : Bevezetés	157
<i>Hermann István</i> : A reális tudat és a hamis tudat értékrendjei	161
Alternatív felfogások az egyenlőségről mint értékről a szocializmusban	166
<i>Hoch Róbert</i> : A társadalmi egyenlőségről	167
<i>Szalai Sándor</i> : Kritikai reflexiók a társadalmi egyenlőségről	170
<i>Hoch Róbert</i> : Értékrendjeink újragondolása a megváltozott viszonyok között (Jólét, létbiztonság, autonómiák)	172
<i>Hanák Péter</i> : Nemzet – nemzeti lojalitás – nemzettudat	178
<i>Hankiss Elemér</i> : A magyar társadalom értékrendjének felemás modernizációja	185
<i>Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor</i> : A szocializmuskép alakulásáról 1945–1982	191
<i>Almási Miklós</i> : Értékváltozások a művészet fejlődésében és a társadalmi tudatban	197
<i>Vitányi Iván</i> : Értékek – értékváltás – értékzavarok a kulturális életben	202
<i>Szecske Tamás</i> : Jegyzetek az információ értékéről	206

TANULMÁNYOK

<i>Samu Mihály</i> : Kísérlet a hatalom lényeges vonásainak meghatározására	212
<i>Tolnai Gyula</i> : A tőkés munkahelyi viszonyok szabályozási kísérletei (Az Auroux-törvények)	231

MŰHELY

<i>Ruff Mihály</i> : Biztonságpolitikai alternatívák az SPD-ben	254
---	-----

TÁJÉKOZÓDÁS

Bemutatjuk a <i>Marxista gondolat</i> című új lengyel folyóiratot (<i>Holka László</i>)	269
Értelmiség, értelmiségiek és munkásmozgalom Nyugat-Európában (Az IMSF nemzetközi konferenciájának anyagai) (<i>Hülvely István</i>)	275
A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1985. évi publikációi (Összeállította: <i>Markella Károlyné</i>)	283
Idegen nyelvű összefoglaló	303
Idegen nyelvű tartalom	310

Értékek és értékproblémák a szocializmusban

(Nézetek, álláspontok)

PAPP ZSOLT

BEVEZETÉS

Hazánkban a nyolcvanas években megszorodtak az értékvizsgálatok. Talán nem túlzó a megállapítás, hogy a szociológia a maga részéről ezzel is megpróbált hozzájárulni a társadalmi önismeret elmélyítéséhez, a megnövekedett és megváltozott feladatoktól igényelt gyakorlati munka eredményesebb elvégzéséhez. A már folyamatban levő értékvizsgálatok sorába illeszkedik tehát az alábbi tanulmányfűzér, amely az 1981–1985-ös kutatási ciklusban készült. Közlésével egyben Szalai Sándor professzor emléke előtt is tisztelgünk: az ő vezetésével és nem csekély mértékben az ő szellemi inspirációja mellett működött az az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya által kezdeményezett kutatásokban életre hívott bizottság, amely 1983 júniusában egy kisebb kötetet kitevő elemzésgyűjteménnyel zárta munkáját. Ezt veszi most kézbe az olvasó. Az írások, érthetően, nem „hozzák” az eltelt néhány év frissebb fejleményeit. A tanulmányokat a korábbi kutatások lezárultával adjuk közre; természetes, hogy időközben a viták és a vizsgálódások – részterületeken, szűkebb szakmai stúdiumokban is – továbbhaladtak. Látószögünk bővült, problémakezelő érzékenységünk differenciálódott, néhány igazságunk markánsabban kirajzolódik. Ám ezek a néhány éve született írások érdekességükből és fontosságükből aligha veszítettek. Azért sem, mert még nem „tűnt el” az az idő s az a problémátömeg, amelyről s amelyhez perelve, néha egymással is vitázva, magyarázóan és értékkelően szólnak. Mindenképpen tanúsítják ezek a tanulmányok, hogy a hazai társadalomtudomány birtokában van olyan – s ez sem közömbös: írástudó – kutatóknak, akik mernek és tudnak elemezni, mérlegelni, minősíteni, „megtett utakban” és esedékes tennivalókban gondolkodni. Ha szociológiát mondunk, manapság nyomban az adatfelvétel és adatlehívás sorai és kombinációi tódulnak tudatunkba. Nos, ezek az írások másfajta műfajban készültek: a magyar értekező szociológiai próza talán nem is oly gazdag hagyományába illeszkednek. Engedtessek meg most néhány figyelemfelhívó, szempontkiemelő észrevétel az írások egészéről.

Mindenekelőtt szót érdemel, hogy értékhiányosnak mondott világunkban *milyen nagy számban bukkannak fel értékek sorai, rendjei* e tanulmányok oldala-

in. Sorra kerülnek a történeti örökség, a régió, az etnikum, az anyanyelv, a nemzeti kultúra megalapozó értékei. Miből lesz a nemzettudat? Hogyan alapozódik meg a nemzeti identitás kulturális-közösségi értéke? Aztán – hogy állunk a jólét és létbiztonság „kemény” értékeivel? Az autonómiák, a közösség, az egyenlőség értékeivel? Felmerülnek a munka szerinti elosztás, a szabad egyéni kibontakozás, az egyenlő esélyek, a kollektívizmus értékei, s ha röviden is, megemlítődik a differenciálás, éppígy a nem munkából származó egyenlőtlenségeket korrigáló szociálpolitika nélkülözhetetlensége. Terítékre kerülnek az úgynevezett modernizációs értékek – célratorő és pragmatikus cselekvés, önálló, autonóm emberi személynység –, ezekhez illeszkednek, javítva-rontva, a társadalmiság értékei, a társadalomhoz kötődés, a társadalom általi elfogadottság választásai. A Max Weber-féle modernizációs értékek – amilyen a szekularizáció, a racionalitás, az individualizáció – a hagyományos-közösségi értékekkel szembesülnek. Szó esik a műalkotások politikát legitimáló, illetve társadalompolitikai kritikát és reflexiót hozó értékeiről: a művészi értékajánlat, ennek formái és műfajai összefüggésbe kerülnek a morális-politikai-történeti értéktételezésekkel. Külön tanulmány szegődik az információ-érték hányattatásai nyomába, a gazdaság, a politika, a közélet, a tudomány, a művelődés területein követve útjait és útvesztőit. A kép végül némileg kiszélesedik: a szocializmushoz való különböző – megerősítő, alternatív, kritikai, reformjellegű, ellenzéki – viszonyulások értékesélyei is hangot kapnak. *Múlt, nemzet, közösség, munka, modernizáció, kulturális produkció, politikum* – ha marad is bőven még mondanivaló a kortársak számára, ezek a sorra vett nagy értéknyalábok.

A szocializmuskép változásairól szólva a *tételezett, vallott, meghirdetett* értékek mozgása rendeződik történeti tagolásba, időrendi hosszszmetbe. Melyek szocializmusképünk állandó vagy legalább állandóként igényelt értékei? A jövőre irányultság? Az egyenrangúság? A közösségi létmód? Az egyéniség sokoldalú fejlesztése? A termelés és a termelékenység növelése? Mikor fogalmazódtak meg ezek, s mi állt akkor mögöttük, milyen tulajdon, milyen gazdaság, milyen képzési rendszer? Hogyan *mozdultak, alakultak* hirdetett értékeink? Társadalmi igazságosság, harcosság, fegyelmettség – a korai időszakban. Iparosítás, élöződő osztályharc, éberség, kizárólagos hatalom, a párt mint tömegpárt, a párttag mint a feladatok végrehajtója – az ötvenes évek első felében; majd a következő években a termelés és a társadalom ésszerűsítése, a demokrácia erősítése, az életszínvonal emelése – benne: mezőgazdaság-politika – kerülnek előtérbe. Az 1956 utáni konszolidáció eredményeként a humánus és tudományos vonások hangsúlyozása, a helytállás és a türelem kívánatos volta kerül előtérbe; az 1962 utáni szakaszt a reálpolitika, terv és piac korábbi viszonyának módosulása, a demokrácia szélesítése jellemzi. 1972 után – mondja az elemzés – tűnik el a szocializmusképből a szüntelen fejlődés eszméje.

A *történeti hosszszmet* nézőpontját valamennyi írás megkerülhetetlen eligazodási mércének tartja. Felidéződik a nemzettudat új- és legújabb kori kialakulástörténete. Milyen korábbi társadalmi okok idézték elő torzulásait? Milyen szerepet játszott ebben a polgárosodó nemességtől „felülről lefele” kiterjesztett nemzettudat, aztán a soknemzetiségűség, a politikai nemzet fikciójának fenntartása? A Habsburg-Ausztriával való szövetkezés „árát” meg kellett fizetni: ezen az alapon jött létre, a nemzettudat illuzionista magabiztossága, amelyet Trianon katasztrófaként ért. A második világháború után pedig a nemzettudat vonatkozási pont nélkül maradt: elbizonytalanodott. *A történeti problémakezelés folytatódik:*

a felszabadulás után, évek múltával, hogyan csorbult ki az érték-megfogalmazás „reális tudata”: hogyan következett be az a helyzet, amelyben az értékek kizárólag jövőbeli, transzcendens bizonyosságra alapozódtak? Milyen szerepet játszott ebben az újjáépítési időszak spontán lelkesedése és önfeláldozó országépítése: hogyan próbáltuk ezt a helyzetet elméleti rangra emelni, állandósítani, örökös ösztönzővé, elvárássá tenni? Melyek a korabeli, saját magát egyetlen alternatívaként értelmező „állami tervracionalizmus” eredményei és negatívumai? Most az utóbbit véve: a „túlállamosítás” és a monopolhelyzetek kialakulása hogyan törte meg a gazdasági ésszerűséget, az áru- és pénzviszonyok visszaszorítása, a felszámolt érdekvédelem, a szétesett közösségek mennyiben kedveztek egy „negatív modernizációs” folyamat, egy alárendeltséget és atomizációt gerjesztő „üres individualizmus” kialakulásának? Mit tükröz mindebből – és min került már túl – a generációk értéktudata az elmúlt évtizedben? Hanák Péter, Hermann István, Hankiss Elemér írásaiból idéztünk, ám Almási Miklós is *időrendben* építkezik és viszonyít, amikor összehasonlítja a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas éveket. A művészi kifejezési formák és a kultúrpolitikai klíma változását összefüggésbe hozza a politikai nyilvánosságban önmaguk elismertetését kereső csoportérdekek mozgásával: ennek a mozgásnak a vetületében mutatja be a morális-parabolisztikus bírálat szétoldódását, a líra visszaszorulását, aztán a szorosan történeti, sőt közelmúlt-történeti helyzetekre reflektáló szociografikus elemeknek és az iróniának a megjelenését. Az információ-érték felértékelődését Szecskó Tamás hozzáköti a negyvenes és hatvanas évek közötti elmozdulásokhoz, nem kevésbé az elmúlt másfél évtized nemzetközi és hazai tudományos-gazdasági-műszaki „robbanásaihoz”. És *történetileg tagol* Vitányi Iván is, amikor a felszabadulás óta eltelt időben négy nagy korszakot különböztet meg, más és más értékhangsúlyokkal, értékkapcsolódásokkal. Az érdeklődő olvasó tehát, ennyit előzetesen mindenképpen elárulhatunk, nemcsak hogy nagyszámú értéknyalábról értesül, hanem egy éppen *nem statikus* képet kap: mozgások és átváltozások, iránnyal jellemezhető folyamatok rajzolódnak ki az eszmefuttatásokban.

Értéknyalábok, történeti hosszmeteszben. Harmadsorban hadd irányítsuk arra a figyelmet, hogy a szerzők az értékeket nem „lebegtetik”, nem „magukban való dolgokként” s nem önmozgásban veszik szemügyre. Sajátosságaikat újra és újra megpróbálják *társadalmi-gazdasági-politikai, röviden strukturális összefüggésekbe* beágyazni. Így merülnek fel a gazdasági növekedés fenntartásának egyes összetevői. Hoch Róbert az öncéllá váló gazdasági növekedés ellen, a jóléti érték védelmében folytat polémiát, sorra veszi a létbiztonság-érték összetevőit, különös tekintettel a teljes foglalkoztatás fenntartásának problémájára. A tervszerűség és a társadalomirányítás, az állami és vállalati tulajdon, az önállóság és a jövedelempolitika hatékony működését elemezve az operatív irányítás önkorlátozását és a társadalmi, egyebek mellett a piaci kontroll korrigáló szerepének szükségességét mint *makroszerkezeti feltételeket* elemzi Hoch, amikor a „központi tudatosság” és a „kollektív autonómiák” értékeinek viszonyáról ír. Az egyenlőség-érték is *belehelyeződik* az extenzív és intenzív út váltásának körülményei közé, azzal a tapasztalattal, hogy a „teljes fronton való előrehaladásnak” egyik negatív következménye volt a mindenoldalú „közepes szinten való nivellálás”. Van szerző, aki a „megtorpanó lendületű tervracionalizmus” és a lappangó, ám feltörő emberi erőforrások, az egyéni és csoportérdekek konfliktusába ágyazva véli értelmezendőnek az elmúlt húsz év értékfejléményeit: a sikeres mezőgazdasági érdekegyeztetés, az 1968-as gazdasági reform, végül a hetvenes évek második felétől

meginduló szakasz e konfliktustörténet egy-egy állomása. A trend végül is mint az egyéni érdekeket, vágyakat, célokat, stratégiákat befagyasztó törekvéseknek fokozatos visszaszorulása jellemezhető, amely eljutott odáig, hogy az egyéni és csoportigényeket nemcsak mint fogyasztói igényeket, hanem – a nyolcvanas években – mint termelői-vállalkozói tevékenységre jogosultakat is elismerik. Megint csak *globálisan, makroszinten* jelennek meg viszonyaink, amikor a művészi fejlődés némely sajátos megnyilvánulási formája politikai, nyilvánosságtörténeti kontextust kap. Hogyan alakult hazánkban a rejtett közvéleményben élő tapasztalat, a még nem tudatosított, nyilvánosságot nem vállaló politikai-társadalmi önreflexió és a nyilvánosság viszonya? Hogyan alakult a „kettős közvélemény”, hogyan oldódott fokozatosan az értékítéletek magánéleti és közéleti ambivalenciája – és ebben a közeledési folyamatban milyen szerepet játszott a művészeti produkció, mint a nyilvánosságot nem kapott témák művészi legitimációja? Az információ speciális témája kapcsán megint a társadalmi nyilvánosság, a közélet, a kritika és a konformizmus szélesebb összefüggései tárulnak föl; a problémakört a hiánygazdaság, az állampolgári együttélés kialakulatlan szabályrendszerei, a műszaki-gazdasági fejlődés sürgető követelményei, aztán politika és információ tisztázatlan viszonya felől közelítik meg. Van szerző, aki úgy látja, s ez a megítélés másoktól sem idegen, hogy a hetvenes években a tudományban, a művészetben és a társadalmi tudatban egyaránt megindult egy nagyobb szintézis lehetőségét hordozó fejlődés, ám az elért csúcok alatt tovább éltek a régi ellentmondások; a szellemi reformmozgalom szűk körű maradt, az elmúlt húsz év struktúraalakító fordulópontjai után nem bontakozott ki ismét az az inspiratív szellemi egység, amelyben a problémák továbbgondolhatók lettek volna.

Végül, negyedszer, felhívnanék a figyelmet arra, hogy az értékek, értékrendek *ellentmondásaival, zavaraiival, hiányosságaival* valamennyi írás foglalkozik. A második világháború után elbizonytalanodik, relativálódik a nemzettudat: stabilnak hitt értékorientációs pontok rendülnek meg, az új értékrenden belül a nemzeti és a haladó viszonya tisztázatlan marad. A nemzetmeghatározás, a nemzethez tartozás nem kevés gondja hagyományozódik át mindebből a mába. Nem érdekeltlen aztán, hogy az etnikai-nemzeti tudatosság értékének világméretű reneszánsza olyan okokra megy vissza, amelyek jó része bennünket is érint: gazdaság és hatalom koncentrációja, nagyra nőtt termelési apparátus, elidegenült munka, masszív bürokrácia, hagyományos közösségsszervező keretek megrendülése és így tovább. Ezek vezettek – nemzetközileg is – a mindenirányú decentralizáció követeléséhez, aztán ezzel párhuzamosan a helyi színek és értékek, a regionális, nyelvi-etnikai, kisétnepi, nemzetiségi, nemzeti kisebbségi, kulturális és más autonómiák és identitások megerősödéséhez. Ellentmondások? Hogyan kerülnek szembe rövid távú célok és értékek – amilyen a fizetési mérleg egyensúlya – és stratégiai célok és értékek – amilyen az életszínvonal emelése? Mit kezdünk a térítésmentes és támogatott szolgáltatások és infrastruktúra, aztán a jövedelemelosztás és a fogyasztói árrendszer ellentmondásaival? A létbiztonság fenntartásának és a pénzügyi deficit megnyirbálásának, aztán a növekedési kényszernek az ellentmondásaival? Hogyan viszonyuljon egymáshoz a központi társadalom- és gazdaságirányítás és a kollektívák autonóm döntése, az operatív irányítás és az önszabályozás értéke? Terítékre kerülnek a társadalmi egyenlőség értelmezése körüli ellentmondások. Melyek itt a gyakorlati megvalósulás – és az értelmezés – anomáliái? Útközhet-e az egyenlőség és az egyéni képesség, a személyes szabadság? Aztán – milyen ellentmondást testesít meg, hogy nálunk nem a közösségek-

hez, hanem a társadalomhoz való kötődés értéke alakult ki? És mennyiben beszélhetünk értékhiányról?

A film és az irodalom látásmódjának megváltozása a hetvenes években erről tanúskodik (előtérbe kerül a groteszk és az ironia); a patetikus és ideologikus értékek devalvációja megfelel annak, hogy az érdeklődő közvélemény figyelme a „van”, a tények felé fordul. S itt az a gondolat, amely csaknem valamennyi tanulmányon mottóként vagy refrénként végigvonul: hazánkban az értékhiány fokozatos tudatosítása és az új értékekre formálódó igény erőtlensége megfelel a társadalmi ember és az individualizálódott ember között támadt *betöltetlen űrnek*. Ami hiányzik: a közösségek sokszínű világa, és ennek a vákuumnak a kitöltését nem a jövő felől, kevéssé a jelen felől, hanem inkább a múlthoz való kötődéssel próbáljuk elvégezni. A történelmi múlt deheroizációs számbavételét egy idő óta a múlt reálpolitikai tanulságainak és nemzeti-etikai értékeinek megidézése követi. Nem lehet kizárni, hogy a múlt-mitológiák leépítése és a reálpolitikai tanulságok felelevenítése segíthet egy újfajta, jelenre orientált érték tudat kialakításában – ahogy a szerzőknél olvassuk. Zavarok, ellentmondások, hiányok – nem folytatjuk a példálózást. Röviden s kiragadva a tanulmányok ez irányú problématudatát próbáltuk érzékeltetni.

Végül egy tanulság, egy gondolat, amely az írásokra egységesen jellemző. Egyik tanulmány sem vitatja, hogy jövőképre szükségünk van, ám egyik sem mondja, hogy az értékeket – ezeket az emberi magatartást orientáló, s az életvezetésnek ívet s logikát biztosító mintákat – le lehet vezetni jövőképekből, utópiákból, általánosságokból. Az értékek meghatározása során nem adhatunk elsőbbséget az ideáknak, hanem a társadalmunk életében valóságosan létező szükségletekből, mozgásirányokból és érdekekből kell kiindulni: ezekre kell építeni cselekvési ajánlásainkat, magatartásmintáinkat.

HERMANN ISTVÁN

A REÁLIS TUDAT ÉS A HAMIS TUDAT ÉRTÉKRENDJEI

I. Érték és tudat

A reális tudat kifejezést itt a hamis tudat ellentétéként használjuk. A reális tudat azonban maga is több összetevőből áll, és ami az egyik szempontból történelmileg reális cselekvés lehet, az több más szempontból történelmileg irreális. Ez a reális tudat lényege. Tisztán reális tudat nem létezik, minden esetben tartalmaz a reális tudat olyan elemeket, melyek irreálisak a történelmi fejlődés más vonatkozása szempontjából. Ennek megfelelően beszélt például Engels annak idején arról, hogy a reális tudatnak látszó miként változott hamis tudatává a történelmi fejlődésben, éppen azért, hogy az ésszerűség birodalmát megteremteni óhajtok a valóságban nem az ésszerűség, hanem a burzsoázia birodalmát teremtették meg. Ennek ellenére a felvilágosodás korának *cult de la raison*-ja mégis a reális tudat egyik tükörcsképeként maradt meg a történelmi megítélésben, noha gya-

korlatilag valóban irreális mozzanatok, sőt lényegi irreális mozzanatok sorozatát tartalmazván ma mint hamis tudati elmélet kerülhet elének.

Másfelől a nyilvánvalóan hamis tudat sohasem épülhet ki úgy, hogy bizonyos reális, a társadalom számára szükségszerű általános és konkrét elveket ne képviseljen. Itt mint szélsőségre szeretném felhívni a figyelmet a vallásos ideológia szerkezetére, mely egészében feltétlenül hamis tudatnak tekinthető. De annál meglepőbb az, hogy noha egész szerkezete, származástana, sőt fejlődése is objektíve hamis tudati, mégis konkrétan megfelel a mai társadalom fenntartása érdekében levő legreálisabb elvárásoknak és erkölcsi értékeknek. Az például, hogy a vallás megköveteli a mindennapi élet tisztességét, még akkor is, hogy ha ennek érvényességét hozzákapcsolja az isten létehez és annak elismeréséhez, gyakorlatilag a reális tudat egyik nagyon fontos mozzanatát veszi át és képviseli.

Mindebből következik: emellett, hogy a hamis tudatot önmagában tekintve és társadalmi viszonylataitól elszigetelten kezelve nem tekinthetjük értékeknek, mindazt, amit a hamis tudat képvisel, és minden olyan gondolatot, amely hamis tudati formában jött ugyan létre, hamis tudati beágyazásban jelenik ugyan meg a társadalomban, igen komoly elemzés alá kell vetni, mivel a hamis tudat szükségképpen értékörző és bizonyos értelemben még normális értékpreferenciákkal is rendelkező jelenség. Éppen a hamis tudatnak volt például köszönhető nemcsak az európai, hanem az ázsiai, sőt helyenként az afrikai fejlődésben is a művészetek egészen sajátos fejlődése, még akkor is, ha teljességgel igaz, hogy a művészetek ezen motivációjuk ellenére állandó szabadságharcot folytattak a hamis tudati gyámkodás fölött. Magyarul: nem jött volna létre a hamis tudat nélkül sem a Szent Márk templom, sem a magyar Szent Korona, és természetesen hosszan sorolhatnám a példákat.

A fentiekből senki se jusson olyan következtetésre, mintha a reális tudat és a hamis tudat szembeállításakor valamennyire is a hamis tudat mellett foglalnánk állást. Nemcsak azért állunk a reális tudat mellett, mivel minden hamis tudati képződmény is a maga realitásának bizonyosságából indul ki mint evidenciából, csak hogy ez a bizonyosság transzcendens bizonyosság. Másfelől történetileg nyilvánvaló, hogy az értékörzés általában a reális tudat működése során, amennyiben ténylegesen reális tudatról beszélünk mint átfogó mozzanatról, sokkal céltudatosabb és sokkal hatékonyabb volt és maradt. Elég lesz a következő példát említeni. A kereszténység a maga hamis tudatával hosszú időn keresztül törekedett minden régi, primitív alkotás – így a korábbi értékek – megsemmisítésére. Hasonló volt a helyzet legtöbb esetben a mohamedanizmusban is. Gyakorlatilag azonban a valóban helyes tudat, például a szocialista forradalom első időszakában, semmiképpen sem óhajtotta a múlt értékeinek eltörlését, hanem egy bizonyos kontinuitást állított fel az értékrendek szempontjából, és a jövő értékeit is mint a múlt értékrendszerének folytatását és betetőzését tekintette. Ezzel egy szóval sem állítom, hogy a nemzeti értékekkel a szocializmusban mindenütt kellően és helyesen gazdálkodtak, azonban elméletileg Leninnél éppen a múlt értékeinek mindenoldalú megbecsüléséről van szó, sőt a magyar Tanácsköztársaságban is (mint az például a magányújteményekből államosított képek esetében történt) elméletileg kimutatható és a gyakorlatban is érvényesült ez a tendencia.

Messzire vezetne most annak az elemzése, hogy ennek ellenére a szocializmusban, e társadalom kezdeti fázisában, mennyi a szükségszerűen föllépő hamis tudati elem. Ezeknek a hamis tudati elemeknek azonban szintén megvan az értékfenntartó erejük, és megvan az az erejük is, hogy bizonyos új értékeket teremtsen-

nek. Ezek közé a hamis tudati elemek közé tartozik mindaz, ami ellen az elmélet állandóan és hivatalosan is küzdött, és ami mégis mint hamis tudati elem tört magának utat és érvényesült. Ilyen volt például a szocialista társadalom egalitarianizmusának elve. Noha nemcsak Marxnál és Leninnél találjuk meg ennek az elenkezőjét, hanem nincs olyan dogmatikus pártkongresszus, mely ne szólna az úgynevezett egyenlődsdi ellen, mégis itt a hamis tudat a központi elveket keresztezi, áttöri és – érzésem szerint – nemcsak hogy tudati elemekből táplálkozik, hanem a reális gazdasági és politikai lehetőségek egész sora támasztja alá ezt az egalitarianizmust. Sőt napjainkban, midőn az egalitarianizmus tökéletes felszámolásáról van szó elméletileg, jellemző tünetként kell megemlíteni, hogy még a Rákosi-korszakban is másfél-háromszoros szorzó érvényesült az értelmiségi munka értékelésében, ezzel szemben napjainkban a 0,8-tól egészen a kettőig terjedő szorzó az általános, de ehhez hozzá kell tenni, hogy a 0,8-tól 1,2-ig terjedő szorzó a legáltalánosabb, s az ezen felüli a kivételes.

Mindezek a jelenségek tehát olyan módon törnek át, hogy közben a központi utasítások, az elvi elképzelések pontosan e jelenségek ellenében hatnának, mégis létrejönnek olyan értékviszonyok, melyek nem felelnek meg a történetileg kialakult és részben indokolt hagyományoknak, de ugyanígy nem felelnek meg azoknak a követeléseknek sem, amelyek egy reális társadalmi folyamat reális értékrendjét vannak hivatva meghatározni.

Mint említettük, a hamis tudati mozzanatok nemegyszer átcsapnak a reális tudatba, másfelől a reális tudati mozzanatok átcsapnak a hamis tudatba. A reális tudati mozzanatok hamis tudatba való átcsapása elsősorban onnan adódik, hogy a reális tudati elveknek nem felel meg sem az a társadalmi szerkezet, sem azok a társadalmi körülmények, sem azok az általános társadalmi elvek, melyek a valóságban uralkodnak, és így a reális nézet is mint egyfajta mikrostruktúra-mentes nézet teljesen elveszti hatóerejét. Elég lesz ezzel kapcsolatban a fenti példa mellett utalni például a számtalan bürokratizmusellenes határozatra és állásfoglalásra, sőt a bürokratizmust konkrétan visszaszorítani akaró intézkedésekre, melyek gyakorlatilag a bürokratikus apparátus teljesen spontán felduzzadásához vezetnek. Mindebből tehát az következik, hogy a reális tudat csak abban az esetben képes megfelelő értékpreferenciák alkotására, kialakítására és teremtésére, amennyiben ez a reális tudat egyúttal a neki ellentmondó és az őt támogató objektív folyamatok totalitását és a változás közbeni újraelemzés alapján felfedhető változó gazdasági és politikai totalitását is be tudja kapcsolni önmagába a helyes elveinek kialakítási folyamatában.

II. Érték, etika, érdek

Ezért tartom tökéletesen helytelennek mindazt, amit az etikai elmélet területén létrehoztunk. A magyar etikai elmélet, de ez nemcsak a magyarra vonatkozik, hanem minden modern etikai elméletre, úgy véli, hogy ki lehet mondani elméleti erkölcsi elvárásokat, melyeket vagy az isten, vagy a világszellem, vagy a nembeli-séghez való felemelkedés mint ontológiai elv, vagy bármely egyéb elvont szempont igazolhat. Ennek jegyében állítják össze – megengedem, néha nagyon sok ha és feltételezettség és megengedő mondat bekapcsolásával – azokat a katekizmus jellegű törvénytáblákat, amelyekről vagy szólt már a jog is, vagy ha nem szólt, akkor itt találjuk meg a megfelelő cselekvési utasítást. Mindezeknek az el-

méleteknek nemcsak az az alapvető hibája, hogy bizonyos elvont általánosságokra és ebben az értelemben egy transzcendenciára hivatkoznak, hanem az is, hogy nem tudják megtalálni az érték és a valóság közötti átmenetet, összekapcsolódási lehetőséget, és helyett valójában a *kellés* álláspontjára helyezkednek, mely előírja, mi a helyes, mi a helytelen, mit kell tennünk, mit nem szabad tennünk. Azonban a *lét* és a *kellés* közötti ellentmondást a mai napig nem lehetett legyűrni, és éppen azért nem, mert a *kellés* végeredményben egy olyan elvontságra és transzcendenciára utalja az embert, melynek reális létezése nincs.

Kérdés tehát, hogy hogyan lehet értékpreferenciák és értékprodukciónk esetében magában a társadalmi életben, magában a társadalmi létben olyan mozgásirányokat és olyan elméleti tendenciákat kialakítani, amelyek nem egy *kellésre*, nem egyfajta transzcendencia által biztosított és így csak eszmeileg elérhető jövőre irányulnak, hanem konkrétan összefügghetnek a valóságos társadalom valóságos mozgásával.

S ezt éppen nekünk, kommunistáknak kell kimondani. Mert teljesen értelmetlen dolog napjainkban elmélkedni azon, hogy milyen lesz a kommunista erkölcs, vagy milyen lesz a kommunista társadalom. Teljesen irreális az a felfogás, hogy pillanatnyilag a kommunista erkölcs normáit kellene kialakítani, vagy hogy pillanatnyilag ki lehetne alakítani valamiféle olyan szocialista erkölcsöt, amely egyaránt vonatkozik a munkásszálláson lakó szövőlányra, a 20. századi magyar irodalmat tanító egyetem tanárra és a maszek építési vállalkozóra. Hogy itt egyenlősítést teremtsünk, hogy mindegyiknek megszabjuk a maga kulturális normáját és minimumát, hogy társadalmi feltételektől függetlenül a fekete vonat ingázói ugyanolyan szocialista erkölcsi követelményekben részesüljenek, mint a párt megyei titkára, ezt ha igazán végiggondoljuk, nemcsak nevetségesnek, hanem egyúttal rémületesnek is fogjuk tartani. Pillanatnyilag az etikai közfelfogás, legalábbis mint közfelfogás, abban az irányban hat, hogy ha a valóságban nem is vagyunk egyenlők, akkor legalább az erkölcs területén valósítsuk meg az egyenlőséget. És hogyha ez az egyenlőség, a szocialista erkölcs egyenlősége jobban sújtja természetesen a fekete vonatost és a szövőlányt, mint a hatszobás villában lakó feltalálót, akkor az egész szituáció ódiумát könnyen sikerül a nehezebb helyzetben levőkre hátrítani.

A legnagyobb ellentmondás, amely lebéklyózza az embereket, az az, hogy az ember egyéni érdekei állandóan összeütközésbe kerülnek azokkal az erkölcsi elvekkel, amelyeket a társadalom meghirdet. Ezen az ellentmondáson túlemelkedni a gyakorlatban legtöbb esetben a dzsentroid hagyományok segítenek, melyek a maguk teljesen negatív módján megoldják azt a problémát, melyet már Móricz úgy jellemzett, hogy „a kecske is jóllakjon és a káposzta is megmaradjon”. Ez egy-egy gyakorlati esetben azt jelenti, hogy fizetést javítanak abban az esetben is, ha mögötte nincsen teljesítmény, annak érdekében, hogy a vezető és az úgynevezett közösség harmóniája meglegyen, s ugyanakkor a fizetésjavítás nincs arányban a társadalmilag elvégzett munkával. Azért emelem ki ezt az általános esetet, mert ez a magyarázata annak, hogy a kifizetett bérek állandóan aránytalanul jobban emelkednek, mint a munka termelékenységé vagy akár mennyisége. Ezt az ellentmondást erkölcsi elvek és értékrendszerek, valamint valóságos érdekek között feltétlenül meg kell szüntetni. S a megszüntetésnek az az első feltétele, hogy az elvont, vagy ha úgy nevezzük, transzcendentális értékelési szisztémát meg kell szüntetni, minthogy hamis tudati szisztéma, s minthogy gyakorlatilag belső ellentmondást okoz magában a dolgozóban is, a társadalmi szerkezetben is,

és nem segíti elő a társadalmi fejlődést. Persze, lehet azzal vigasztalódní, hogy az ilyen erkölcsi ráhatások mégis kivételes esetekben, egyes embereknél elérik céljukat, és ők valóban hajlandók erkölcsi megbecsülés érdekében nagyobb produkcióra, még akkor is, hogy ha anyagi megbecsülés nem jár vele, s ezzel a társadalom valamiféle külön haszonra tesz szert. Elismerem, hogy ilyen esetek előfordulnak, de igazában ezeknek oly csekély társadalmi jelentősége van, hogy csaknem a nullához közelítenek. S ne tévesszen meg bennünket az, hogy az emberek egyes időszakokban, például közvetlenül a felszabadulás után, éppen úgy, mint ahogyan a szovjet dolgozók a háború első időszakában, hajlandók voltak – bizonyos anyagi jólétről is lemondva – az erkölcsi elveknek megfelelően és erkölcsi lelkesedéstől fűtöten igen komolyat produkálni, mivel ezek időszakosak voltak, noha történeti jelentőségűek, de ezt állandósítani nem lehet. A dogmatikus felfogás lényege ebből a szempontból az, hogy az olyan kivételes helyzeteket, amikor elvont erkölcsi ösztönzők háttérbe tudták szorítani az emberek konkrét érdekeit, állandósítani szándékozik, illetve azt sugallja, hogy ezek a kivételes helyzetek állandóan léteznek. Normális helyzetekben azonban, és magában a normális életfolyamatban, éppen az a fontos, hogy egyéni, anyagi érdek és erkölcsi érdek egybeessék, anélkül, hogy ezt az erkölcsi érdeket valamiféle egészen különleges aurával öveznénk.

III. Az úgynevezett értelmes önzés problémája

Ezért ha a reális tudat talajára akarjuk hozni társadalmunk erkölcsi közfelfogását, akkor mindenekelőtt azt a problémát kell megoldani, melyről eddig szóltunk: miként lehet harmóniában – gazdasági értelemben – az ember egyéni érdeke és a társadalmi érdek, erkölcsi vonatkozásban pedig az ember egyéni érdeke és az erkölcsi érték. Csak ezen a módon lehet valóban reálisan megrajzolni azt az értérendet, amely társadalmunkat valószínűleg még hosszú ideig jellemezni fogja.

Ezek alapján tartom aktuálisnak és reális tudatnak annak a gondolatnak fellevenítését, amelyet annak idején a felvilágosodás erkölcstana fogalmazott meg, és amelyben akkoriban kétségtelenül volt egy utópikus elem. Ez pedig az úgynevezett értelmes önzés elmélete. Ennek az elméletnek filozófiai és gyakorlati lényege a következő: ha az ember megtalálja a saját érdekeinek kielégítését olyan módon, hogy ezáltal egyúttal a társadalmi érdeket is szolgálja, akkor az ember boldognak és erkölcsösnek is nevezhető. Nagyon világos számomra, hogy ez a gondolat pontosan megfelelt azoknak a kapitalista vállalkozásoknak, melyek a nemzeti értéket is nagymértékben növelték, a társadalom gazdagságát is nagymértékben emelni tudták, s ugyanakkor magának a vállalkozónak konkrét anyagi hasznot jelentettek.

Ezzel az értelmes önzéssel állította szembe a felvilágosodás az értelmetlen önzést, azt az önzést, amely a pillanatnyi haszonra néz, amely képtelen a távlatokban gondolkodni, és amely hasznot húz akkor is, ha ez a haszon a társadalom egésze számára nem haszon, hanem kár. (Végeredményben a spekuláció mint puszta spekuláció és az ezen való nyereszkesedés áll itt szemben a valóságos ipari-kereskedelmi tevékenységgel.) Persze hozzá kell tenni mindehhez, hogy ez az elv végeredményben élő maradt, még akkor is, midőn a kapitalizmus győzelemre jutott, s végeredményben az úgynevezett citoyen pátooszt, annak polgári tartalmát

is, és annak becsületességét is, az értelmes önzés elvének – mint többé-kevésbé már hamis tudatnak bizonyult elvnek – *kellésként* való fönntartása biztosította.

Az értelmes önzés gondolatának ilyen citoyen értelmezése és felfogása a szocializmuson belül is lehetséges. Ne tévedjünk: a szocialista gazdaság által körülvevett, ellenőrzött, a szocialista létbe beépülő kispolgárság és polgárság alakult ki nálunk, mely csak abban az esetben maradhat becsületes, ha legalább ezt a citoyen elvet fenntartja a maga elméletében, de különösen gyakorlatában. A kispolgárság számára a szocializmus körülményei között tehát a citoyen értelmes önzés elvét érdemes fenntartanunk. Sőt ennek a kisárutermelő vállalkozói rétegnek csak abban az esetben van jogosultsága, ha a szocialista társadalom általános céljait is elősegíti, és éppen ezáltal képviseli saját érdekét, saját hasznát. Persze saját hasznából és érdekeiből fog kiindulni, de gazdaságunknak és jogrendszerünknek biztosítania kell, hogy ez a saját haszon csak a társadalmi egész számára érvényesüljön, illetve a társadalmi egész számára is érvényesüljön.

De az értelmes önzés elmélete és gyakorlata véleményem szerint tökéletesen megfelel a szocialista társadalmi berendezkedésnek, sőt éppen a szocialista társadalmi berendezkedésben valósulhat meg igazán ez a pusztán álmoknak, utópiának látszó, de tartalmilag demokratikus citoyenkövetelés. Az értékeket és az érdekeltséget pontosan úgy kell megállapítani, hogy az egyéni érdekek egybeessenek a társadalom egészének fejlődésével, hogy a társadalmi egész fejlődése segítse az egyéni érdekek orientációs mozgását is. És semmi baj nem történik akkor, ha ezt kimondjuk, ha kimondjuk azt, hogy az értelmes önzés gondolata, ez a felvilágosodáskori gondolat csupán a szocializmusban realizálható igazán.

A szocialista társadalommal kapcsolatban sok pozitív és negatív illúzió él világszerte az emberekben. Azonban ha nem egy elvont erkölcsi rendszert dolgozunk ki, mely az emberek feje felett lebegtetni az értékeket, hanem az értékrendek mélyen és logikusan függenek össze az emberek valóságos helyzetével, érdekeivel és lehetőségeivel, akkor nyílik először lehetőség arra, hogy a reális tudat a legminimálisabban tartalmazzon hamis tudati elemeket, és hogy a reális tudat segítségével olyan értékrendszer épüljön ki, mely először fog mind a társadalmi, mind az erkölcsi, mind a tudományos értékrendben többé-kevésbé összhangba kerülni az egyének vágyaival, törekvéseivel.

ALTERNATÍV FELFOGÁSOK AZ EGYENLŐSÉGRŐL MINT ÉRTÉKRŐL A SZOCIALIZMUSBAN

Az egyenlőségeszmével kapcsolatos értékproblémákat (munkacsoporthunk témamegosztásának megfelelően) először Hoch Róbert dolgozta ki A társadalmi egyenlőségről című tanulmányában. Írásának egyes részei körül munkacsoporthunkban élénk vita bontakozott ki, az általa képviseltéktől eltérő, alternatív elgondolások fogalmazódtak meg. Ezért célszerűnek látjuk, hogy együtt közöljük Hoch Róbert egyenlőségre vonatkozó felfogását, majd ehhez csatoljuk Szalai Sándor ide kapcsolódó, alternatív megfontolásokat tükröző kritikai reflexióit.

Hoch Róbert: A társadalmi egyenlőségről

Értékrendszerünk sokat vitatott eleme a társadalmi egyenlőség eszméje. Bár a marxizmus klasszikusainál nem találunk erre vonatkozó kifejtett állásfoglalást (inkább a polgári és kispolgári egyenlőségfelfogást bírálják), a munkásmozgalmában azonban vitathatatlanul központi szerepet játszik, a ma létező marxizmus szerves eleme, és a dolgozó tömegek számára is fontos a társadalmi egyenlőség. Nem kis mértékben ez az eszme hat vonzerőként a tömegek között a megvalósult szocializmusban is. (És taszít, ha az emberek azt látják, hogy eltávolodunk tőle.) Népi demokratikus rendszerünkben kezdettől fogva meghirdetett érték a társadalmi egyenlőség. Ugyanakkor vitatható a *konkrét értelmezés* s a vele kapcsolatos célok és tennivalók rendszere. Azt sem lehet elhallgatni, hogy ez az érték elmentmondásban lehet és van is más értékekkel, és még inkább: más konkrét követelményekkel.

Talán nem felesleges kiindulásként leszögezni: a marxizmus egyenlőségeszméje mindig gyökeresen különbözött egyfelől a polgári demokratikus egyenlőség ideájától, másfelől a falansztertipusú utópiáktól.

Ami az utóbbit illeti: a marxizmus számára eleve világos, hogy a szocializmus nem az egalizáltság társadalma. Először is, az úgynevezett munka szerinti elosztás (még ha figyelembe vesszük az értelmezése körül nagyon is indokolt vitákat) a jövedelemelosztásnak (legalábbis az egyik) alapelve. Márpedig a munkavégző képességek, készségek és lehetőségek erősen differenciáltak (nemcsak átmenetileg!), tehát a munkához igazodó munkajövedelmek s ezek alapján az életkörülmények sem lehetnek egalizáltak. Másodsor: a szocializmus az egyéniség szabad kibontakoztatását fő értéknek tekinti. Ez pedig magába foglalja a törekvések, igények, életvitel és a szükségletek nagyfokú differenciálódását. A szükséglet szerinti elosztást – mint távoli célt – sem az egalizáltság megvalósításának tartjuk, hanem éppen ellenkezőleg! A szükségletek szerinti elosztás csak differenciálódott szükségletek kielégítése lehet. Tehát magában foglalja a *szükségletkielégítés alternatívái közötti választás lehetőségét* is. Harmadszor: egy sor – a szocializmussal nem adekvát – tényező állandóan újratermeli az értékrendszerünkkel ellentétes egyenlőtlenségeket is. Optimális esetben e tényező intenzitása csökken, de még hosszú történelmi időszakon keresztül léteznek.

Elutasítja az egyenlőségnek azt az értelmezését is, amely pusztán a lehetőségek egyenlőségét deklarálja („minden rikkancsból lehet újságkirály”). A lehetőségek valódi egyenlőségéhez való közeledés állandó, szívós erőfeszítéseket igényel a társadalompolitikától, nagyon súlyos ellenható tendenciákkal szemben.

A fentiekből is következik, hogy nem elégedhet meg a szocializmus a szélsőséges egyenlőtlenségek lefaragásával, a kirívó privilégiumok és a diszkriminációk korlátozásával. (Még a konzervatív polgári kormányzatok is többet tesznek, de legalábbis többet ígérnek ennél.) Különben is nehezen értelmezhető, hogy mik azok a privilégiumok és diszkriminációk, amelyeket korlátozni kell, és melyek azok, amelyek ellen nem kell fellépni. Kezdetől fogva a nagyon szélesen értelmezett elosztási szférában, a jövedelemelosztástól kezdve az árrendszeren keresztül a kulturális javak „újraelosztásáig”, állandó – és nem is eredménytelen – erőfeszítéseket tettünk e fontos társadalmi érték valóra váltására. A pénzbeni és természetbeni juttatások rendszerének kifejlesztése, a fogyasztói árrendszerbe épített indirekt progresszív adórendszer, a falusi infrastruktúra fejlesztése, a kollégiurni

hálózat kiépítése stb. stb. mind ezt a célt (is) szolgálta. Igaz, e törekvések sok tekintetben nem voltak egymással konzisztensek. A béarányok összeszorítása a szocialista szektorban akadályozta és akadályozza az ösztönzést. Az egyenlő esélyeket szolgáló adminisztratív intézkedések (például az egyetemi felvételeknél a származás szerinti előírások) csak átmenetiek lehettek, tartósan nem oldhatták meg feladataikat. Az infrastruktúra nem kellő fejlesztése miatt számos egyenlőtlenség nem csökkent elégségesen, sőt újabb egyenlőtlenségek keletkeztek (például lakásviszonyok). A térítésmentes ellátási rendszerek gyors kiterjesztésével (egyenes juttatások igénybevételenek állampolgári joggá tétele) nem járt együtt az ellátóhálózat megfelelő ütemű fejlesztése.

Ebből persze nem az következik, hogy a fenti – és a hozzájuk hasonló – lépések hatástalanok és ezért feleslegesek lettek volna. Méltán büszkéek vagyunk arra, hogy radikálisan csökkent az osztályok és a rétegek közötti különbség, hogy megszüntettük a kirívó jövedelemkülönbségeket (még ha nagyon is látványos különbségek jöttek létre az elmúlt években), a tömegnyomort és a vagyonos osztályokat (ha az egyes rétegeken belül elég jelentősek is a jövedelemkülönbségek és ezek változási tendenciái sem egyértelműek), hogy közelebb került a városi és a falusi életmód, hogy kulturális forradalmat hajtottunk végre és így tovább. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a változások, a létrehozott, kifejlesztett rendszerek korántsem kizárólag (sok esetben: még főként sem) az egyenlőséget szolgálták, hanem eszközei voltak az egészséges és kulturált életmód fejlesztésének, szolgálták és szolgálják a létbiztonságot, elősegíteni hivatottak a kívánatos demográfiai folyamatokat stb. Tehát funkcióképességük vagy a diszfunkcionálásuk sem mérhető kizárólag azon, milyen mértékben szolgálják az egyenlőséget. Az egyenlőtlenségek csökkentése gyakran csak mellékhatása – igaz: nagyon is kívánatos mellékhatása – eme rendszerek működésének.

Az elmondottakból azonban mindenképpen következik: az igen hosszú távra adódó, sokrétű, további nagy erőfeszítéseket igénylő tennivalók meghatározása feltételezi a szocialista egyenlőség konkrét történelmi időszakra és a konkrét magyarországi helyzetre való értelmezését, a más társadalmi értékekkel és tennivalókkal való ellentmondásainak feltárását, és nem utolsósorban annak meghatározását: mennyiben változott és változik az értelmezés a korábbi történelmi időszakhoz képest.

Mindenekelőtt tegyük fel ezt a – sokszor lappangó – kérdést: *nem egymást kizáró ellentmondás-e egyfelől az egyenlőségre való törekvés, másfelől az egyéni képességek kibontakoztatásának lehetősége és vele kapcsolatban is a személyes szabadság eszméje?*

Ilyen kizárókos ellentmondás *nincs*. Sőt, ellenkezőleg. A szocialista társadalomnak léteérdeke, hogy ne a lakosság egy viszonylag szűk körének biztosítsa egyéni képességeik kibontakoztatásának lehetőségeit, hanem fokozatosan terjessze ki a lehetőséget a társadalom minden tagja számára, a megfelelő feltételek megteremtésével. Ez egyben szükséges (de persze nem elégséges) ahhoz is, hogy a társadalom egésze számára valóban biztosított legyen a személyes szabadság.

Nem lehet azonban tagadni, hogy van ellentmondás ezek között az értékek között. Az ellentmondás élessége attól függ, hogyan konkretizáljuk ezeket az értékeket, s közöttük hogyan értelmezzük a szocialista egyenlőséget.

Vitathatatlan, hogy az egyenlőség eddigi értelmezésének ha nem is kizárólagos, de fontos vonása volt – és az ma is – a *közepes szinten való nivellálás*. Ez pedig kétségtelenül akadályozza a képességek kibontakozását.

Annak a fejlődési útnak, melyet extenzívnek szoktunk nevezni, jellegzetessége, hogy teljes fronton kívánunk előrehaladni. Például abban az értelemben, hogy minden vállalatot és szövetkezetet fejleszteni akartunk.

A fejlődés intenzív útjára való áttérés szükségességét már a hatvanas évek közepén felismerték. Ezt a felismerést fejezte ki az MSZMP KB 1966 májusi határozata is. Ha az intenzív gazdasági fejlődés kritériumai mind a mai napig nem is tisztázottak teljesen, annyi világos, hogy az intenzív fejlődés sajátossága az emberi tényezőnek, a gazdaságosságnak, az erőforrások hatékonyabb felhasználásának a gazdasági feltételekhez – beleértve a piaci igényeket is – való rugalmasabb alkalmazkodása, a minőségi követelmények erőterbe kerülése. Ezek a követelmények összeférhetetlenek a teljes frontszélességben való fejlesztéssel, a vállalatok és szövetkezetek közepes színvonalon való nivellálásával, mozgásuk egyirányú, de szűk sávban való meghatározásával.

A nagyobb vállalati önállóság és a vele megnövekedett rizikó nagyobb teret enged a vállalatok közötti és a vállalatokon belüli teljesítmény- és vele együtt a keresetdifferenciáknak. Mindezzel együtt azonban nagyobb hangsúllyal jelentkeznek a szocialista egyenlőség – és az egyenlőtlenség – problémái. (Az utóbbi időben még élesebben vetődnek fel ezek az összefüggések a kisvállalkozások, bérletek stb. kapcsán.)

Ilyen körülmények között kell feltennünk a kérdést: voltaképpen az egyenlőtlenségek növelésére vagy csökkenésére törekszünk-e? Akarhatjuk-e egyidejűen mind a kettőt? Azt gondolom: változatlanul, sőt fokozottan érvényes az a formula, amit e téma kutatói és tervezői a hetvenes évek elején megfogalmaztak, nevezetesen: *lehetővé kell tenni, sőt elő kell segíteni, hogy az emberek tevékenysége kibontakozhasson; ennek alapján a teljesítmények és velük együtt a keresetek differenciálódhassanak; hogy a keresetkülönbségek a teljesítmény különbségeit fejezzék ki és csak ezt fejezzék ki; de ugyanakkor szűkíteni kell minden olyan tényező hatását, ami a munkavégzéstől függetlenül (családi helyzet, kulturális helyzet, lakáskörülmények stb.) differenciál.* A jövedelmeknek a fenti értelemben vett nivellálása nélkül nincsen valóságos esélyegyenlőség sem. (Ha pusztán a kereső-eltartott arány okoz hátrányos helyzetet, akkor önmagában a megfelelő jövedeleppolitika – elsősorban a sok eltartottal rendelkező családok számára megfelelő jövedelmek biztosítása – elég lehet az esélyegyenlőség megteremtéséhez.) Az esélyegyenlőség az ezt szolgáló jövedeleppolitika nélkül tartalmatlan politikai és jogi deklaráció marad. Még kevésbé fogadhatók el az olyan törekvések, amelyek közvetlenül és elsősorban az ösztönzés szolgálatába akarják állítani a szociálpolitikát is; ezzel is tovább fokozva a családi jövedelmek különbségeit.

Tulajdonképpen már a fentiekből is következik: a keresetpolitikának sem csak a differenciálást kell szolgálnia. Az a követelmény és törekvés, hogy a tevékenységek és teljesítmények alapján bontakozzanak ki a keresetkülönbségek, magában foglalja azt is, hogy az utóbbiak valóban az előbbiekkal korreláljanak. Nem mondhatjuk azt, hogy ez a korreláció akárcsak megközelítően is érvényesülne nálunk. A jelenlegi helyzetben különösen fontos hangsúlyozni: ha a szocialista szektorban és azon belül az állami szektorban nem tudják biztosítani, hogy megközelítően annyit lehessen keresni (mégpedig elsődlegesen a fő munkahelyen) nagyjából azonos mennyiségű és minőségű munkával, mint a másodlagos gazdaságban, akkor súlyos társadalmi, politikai és gazdasági feszültségek halmozódnak fel. És végül is az sem lesz biztosítható, hogy a tevékenységek valóban kibonta-

kozzanak, és ezzel nagyjából összhangban álló keresetkülönbségek alakuljanak ki.

Az esélyek egyenlősége mint érték és követelmény különösen élesen merül fel az *újonnan felnövekvő generációkkal* kapcsolatban. Társadalmunknak éppen az ő számukra kell (vagy kellene) megteremtenie az esélyek egyenlőségét. Ha elfogadjuk egyfelől az egyenlőség és másfelől a személyiség kibontakoztatása közötti ellentmondás mozgásformájaként a következő formulát: *lehetővé tenni a kereseteknek a tevékenységgel korreláló differenciálódását, és hosszú távon, de folyamatosan megszüntetni a munkán kívüli tényezők differenciáló hatását*, akkor is csak nagyon részlegesen teremtettük meg az új generáció esélyegyenlőségét.

Tehát utópiaként sem vázolható fel a teljes egyenlőség a szocializmus céljaként, még az esélyek teljes egyenlősége sem. A célt „csak” abban jelölhetjük meg, hogy a munkavégzéstől független, az azon kívüli tényezők differenciáló hatását kiegyenlítsük, belátható időn belül számottevően csökkentjük. Az ezekből a tényezőkből adódó differenciák szemben állnak értékrendszerünkkel. A szocialista társadalom egy pillanatra sem mondhat le arról, hogy az értékrendszerünkkel ellentétes egyenlőtlenségeket ne csökkentse, hogy ne fordítson nagy erőfeszítéseket az esélyek közelítésére. Ez egyben feltétele annak is, hogy a társadalom egésze számára biztosított legyen a személyiség szabad kibontakoztatása.

Szalai Sándor: Kritikai reflexiók a társadalmi egyenlőségről

1. Hoch Róbertnek a társadalmi egyenlőségről szóló reflexióival több ponton egyetértek.

Semmiképpen sem tudok azonban egyetérteni azzal a megállapításával, hogy „a munkásmozgalomban . . . vitathatatlanul központi szerepet játszik, a ma létező marxizmus szerves eleme . . . a társadalmi egyenlőség. Nem kis mértékben ez az eszme hat vonzerőként a tömegek között a megvalósult szocializmusban is.”

Helyesen jegyzi meg azonban Hoch Róbert azt, hogy „a marxizmus klasszikusainál nem találunk erre [tudniillik a társadalmi egyenlőségre vonatkozó – Sz. S.] kifejezett állásfoglalást”. Valóban ez a helyzet, de még ennél is többről van szó. Véleményem szerint elmondható és bizonyítható, hogy Marx és Engels műveiben nem találni olyan helyet, ahol a szocializmus – a marxi–engelsi szocializmus és nem az „igazi szocializmus” – elgondolásával bármiképpen *pozitív* kapcsolatba volna hozható az egyenlőség. Marx és Engels a konkrét diszkrimináció és a jogosulatlan privilégiumok ellen természetesen számtalanszor fellépnek. Ám műveik telistele vannak azokkal a gúnyos nyilatkozatokkal, amelyeket a „sanchói”, steini, proudhoni egyenlőség- és egyenlősítés-elképzelésekről tesznek, bírálják a saint-simoni egyenlőségképzetet, valamint elítélnék minden egyéb *általános, ideális* egyenlőség- és egyenlősítésképzetet.

Engels így ír August Bebelhez írott levelében (1875):

„Az az elképzelés, hogy a szocialista társadalom az *egyenlőség* birodalma – egyoldalú francia elképzelés, amely a régi »szabadság, egyenlőség, testvériség«-re támaszkodik, olyan elképzelés, amely a maga idejében és a maga helyén *fejlődési fokként* jogosult volt, amelyet azonban, akárcsak a régebbi szocialista iskolák valamennyi egyoldalúságát, most már túlhaladottnak kell tekinteni, mert

csak zavart idéz elő a fejekben, és mert a dolog pontosabb kifejezési módjait már megtalálták.”*

Marx így fogalmaz *A gothai program kritikájában* (1875):

„Bővebben foglalkoztam . . . »az egyenlő joggal«, »az igazságos elosztással«, hogy megmutassam, mennyire vétkes dolog, ha egyrészt olyan elképzeléseket, amelyeknek egy bizonyos időben volt értelmük, de ma már elavult fráziskacattá lettek, megint dogmákként rá akarnak kényszeríteni pártunkra, másrészt pedig azt a realista felfogást, amelyre annyi fáradsággal neveltük rá a pártot, de amely most gyökeret vert benne, ideologikus jogi és egyéb, a demokraták és a francia szocialisták körében annyira közkeletű badarságokkal megint eltorzítják.”**

Megjegyezném, hogy szerintem a fentebbi szövegrészben előforduló badarság kifejezést – amely Marxnál az egyenlőséget, egyenlősítést minősíti – találhatóbb lett volna magyarra felesleges, hipokritikus, tettető cicomának fordítani (amint az a német Flause szónak megfelel). Mindenesetre ebből is kiderül, hogy valami olyasmiről van szó, amire a szocializmusnak semmi szüksége. Amíg nem tudunk legalább egyetlen olyan passzust mutatni a klasszikusoktól, amely az egyenlőség elvét, elgondolását, célját pozitív kapcsolatba hozza szocializmuselgondolásukkal, jogosult feltételeznünk, hogy nézetrendszerünkben ilyen kapcsolat *nem* létezik.

2. Teljesen egyetérték Hoch Róberttel az „esélyegyenlőség” kritikájában. Elsősorban azért, mert ez az értelmezés tulajdonképpen a *laissez faire-re*, a *természetes szelekcióra* és más hasonló tényezőkre bízva az életutak alakulását, a *kimeneztetelt*. Persze, ha a diszkriminációk és jogosulatlan privilégiumok elleni küzdelem eredményes, akkor ez *bizonyos* esélyeket egyenlősíti, és ez helyénvaló.

Teljesen egyetérték Hoch Róberttel abban, hogy mindenfajta *diszkrimináció* ellen egyértelműen fel kell venni a harcot. Nem mondom azonban azt – és azt hiszem, Hoch Róbert sem így gondolja –, hogy *mindenfajta privilégium* jogosulatlan és leküzdendő. Hiszen van számos olyan privilégium, amely az általunk vallott értékekből, azaz preferenciákból következik, és mint ilyen, fenntartandó. Megvilágíthatja ezt az a mindennapi életből vett példa, hogy rokkantak és terhes anyák részére bizonyos táblával ellátott helyek vannak fenntartva a villamosokon és a vasutakon. Privilégium az is, hogy házastárs, szülő, gyermek nem köteles semmilyen esetben feljelentést tenni közvetlen hozzátartozója ellen, s még vallomásra sem kötelezhető. Ez olyan privilégium, amelyet jogosultnak tekintünk.

Rokonszenvezek Hoch Róbertnek azzal a megállapításával, hogy a szocializmus az *egyenlőtlenségek* csökkentésére törekszik. Ez a megfogalmazás azonban finomításra szorul. Meg kell mondanunk, hogy *miféle* egyenlőtlenségek csökkentésére törekszünk, és ezzel ki kell mondanunk, hogy nem törekszünk *mindenféle* egyenlőtlenség csökkentésére. Két ember között – kiragadva egy példát – számottevő egyenlőtlenség állhat fenn a zeneszerzési képességet tekintve, akár a genetikus, akár a szerzett (neveltség, képzés, társadalmi hatások) komponenseket tekintve. Nem gondolom, hogy a szocializmus bármely formájában felmerülhetne az e típusú egyenlőtlenségek csökkentésének képzete.

3. Összegezve: véleményem szerint az egyenlőtlenség bizonyos konkrétan meghatározott típusai, kategóriái és esetei ellen való küzdelem, az ezeknek csök-

* Marx–Engels Művei 34 köt. Levelek 1875–1880. Budapest 1975. 124. old.

** K. Marx: Szeljegyzetek a német munkáspárt programjához. Marx–Engels Művei 19. köt. Budapest 1969. 19. old.

kentésére vagy akár kiküszöbölésére irányuló szándék *összhangban van* a szocializmus céljaival. Azonban az egyenlőség „amúgy általában” – valamint az „egyenlőtlenség elleni harc” a maga általánosságában – *nem* tartozik a szocializmus értéktartományába.

Nézetem szerint a szocializmus vezéreszméje a *szabadság*, különösképpen az emberi *személyiség* szabad fejlődése. Utóbbi persze nem értendő valamifajta, a társadalmi fejlődéstől független, elválasztható abszolút követelményként. Ugyanakkor követelmény, hogy ahol ezt a szabadságot egyenlőtlenségek, diszkriminációk, jogosulatlan privilégiumok *sértik*, ott ezeknek csökkentésére vagy esetleg teljes kiküszöbölésére törekedjünk.

Egyéb köze vagy vonatkozása az egyenlőségnek a szocializmushoz nincsen.

●
HOCH RÓBERT

ÉRTÉKRENDJEINK ÚJRAGONDOLÁSA A MEGVÁLTOZOTT VISZONYOK KÖZÖTT (JÓLÉT, LÉTBIZTONSÁG, AUTONÓMIÁK)

1. A társadalom tagjai fizikai és szellemi jólétének a növelése

Korábban jelszavunk volt: „a legfőbb érték az ember”. Ha – másokkal együtt – ez a jelszó is kompromittálódott, ettől változatlanul igaz: az egész szocialista gazdaság működésének végső értelmét csak az adja meg, ha biztosítja a lakosság növekedő jólétét, egészséges és kulturált életmódját; a közösségen belül a személyiség kibontakozását. A társadalmi és a gazdasági stratégia központjában is ennek a célnak kell állnia. Tartósan és hosszabb időszakot tekintve csak növekvő, fejlődő gazdaság válthatja valóra ezt a stratégiát. Több anyagi jószágot, lakást, iskolát stb. csak a növekvő nemzeti jövedelemből lehet biztosítani. Más célok, feladatok (mint például az ország fizetési mérlege egyensúlyának a helyreállítása) időnként az alapvető cél elé kerülhetnek, de ezek megoldásának is végső soron az alapvető stratégiai célt kell szolgálnia. De ha az utóbbiak foglalják el a szocialista gazdaság végső értékének-céljának – az ember szolgálatának – a helyét, ha a gazdaság működése bármely értelemben öncélúvá válik, a szocializmus szükségszerűen deformálódik, s társadalmi-politikai konfliktusok keletkeznek. A külső adósság visszafizetése, az életszínvonal szinten tartása is csak azt a célt szolgálhatja, hogy előkészítsük a további gazdasági növekedést, mégpedig olyan gazdasági növekedést, amely reális alapot ad az életszínvonal további növelése számára. A folyamatos fejlődés, növekedés önmagában is értéke a szocialista gazdaságnak, de megint csak nem végső érték. Elégséges tapasztalatunk van arról is, hogy az öncéllá váló gazdasági növekedés maga is súlyos konfliktusokba torkollik (s rendszerint ez is vezet a hosszabb-rövidebb ideig tartó stagnáláshoz).

Ha időszerűtlennek tűnik is a jólét növekedésének mint alapvető értékünknek a hangsúlyozása, de éppen ezért is szükséges. Az olyan hosszabb távra szóló gaz-

daságpolitikai elképzelés, amely a szocializmusnak ezt a lényegét szem elől téveszti, nemcsak alapvető értékrendszerünkkel kerül szembe, hanem irreális is.

Gazdaságfejlesztési stratégiánk kidolgozása folyamatban van. A lakosság jólétének növekedése a gazdasági feltételek megteremtésével sok vonásában különbözni fog a hatvanas évek-hetvenes évek elejének a fejlődésétől. E különbség lényege nem abban lesz, hogy az átlagos növekedési ütemek különbözni fognak; jóllehet a legkedvezőbb esetben is alacsonyabb lesz jó darabig. Valószínű, hogy a népjólét növekedésének a pályája lesz jelentősen más, mint az említett időszakban. Korábban elsősorban az úgynevezett folyó fogyasztás növekedése, azaz a fogyasztási cikkek vásárlásának viszonylag gyors növekedése jellemezte az életszínvonal növekedését. Lehetséges, hogy a vásárolt és a természetbeni szolgáltatások mennyiségének növekedése és minőségének a javulása fogja jellemezni az anyagi és a kulturális jólét gyarapodását.

Ha az életszínvonal növekedésének ezt az útját választjuk, ez számos értékrendszerünket is érintő problémát vet fel. Ezek abból adódnak, hogy az infrastrukturális hálózat nyújtotta szolgáltatások igen jelentős részben térítésmentesek (egészségügy, oktatás), vagy támogatott áron vesszük őket igénybe. A szolgáltatások mennyiségének és minőségének gyorsabb fejlesztése elkerülhetetlenül felveti jövedelemelosztási rendszerünk és fogyasztási árrendszerünk lényegesebb változtatásának a szükségességét. (Többek közt azért, mert a gyors fejlesztés pénzügyi kiadásait biztosan nem tudja teljesíteni az állami költségvetés.) A jövedelem- és árrendszer lényegesebb módosítása pedig elkerülhetetlenül érint értékeket; olyanokat is, amelyeket valóban vállaltunk és vállalunk, de olyanokat is, amelyek vagy már nem értékek, de azok voltak a fejlődés egy alacsonyabb fokán, vagy éppenséggel sohasem voltak a szocialista értékrendszer elemei, de valamely ok miatt akként tekintenek rájuk.

Az ilyen lényegbevágó változtatás csak annak az „ára” lehet, hogy az életszínvonal stagnálásáról áttérünk a népjólét növekedésének egy sajátos útjára. Ezt az árat világosan körvonalazott program alapján el kell és el is tudjuk fogadtatni. Ha azonban a szolgáltatások mennyisége és minősége az eddigiek szerint alakul a továbbiakban is, akkor a jövedelemelosztási és áruviszonyokat, illetve a piacon kívüli viszonyokat nem szabad lényegesen változtatni. Az elmúlt években az árrendszer társadalmpolitikai eszköz-jellege erősen korrodálódott. A változások azonban a lakosság reáljövedelmének korlátozását s nem az életszínvonal új növekedési pályáját szolgálták. A lakoságnak nyújtott szolgáltatás a díjtételek emelésétől (például lakbér, vasúti tarifa) általában se több, se jobb nem lett.

A dolog lényege azonban: bármely fejlesztési variánst fogadunk is el, hosszabb távon, de belátható időn belül az életszínvonal növekedését kell szolgálnia. A gazdasági növekedés *önmagában* nem értéke a szocializmusnak. Csak az teszi értékké, hogy (és amennyiben) megalapozza a népjólét gyarapodását. Sőt: még az anyagi és kulturális jólét növekedése sem végső érték, nem végső cél. *A szocialista termelési módnak végül is azt kell megvalósítania, hogy az ember egyéni képességeit kibontakoztassa; mégpedig alapjában véve nem a társadalom ellenében, hanem annak segítségével, mind a saját, mind a társadalom hasznára.*

2. A létbiztonság

Rendszerünk elismert vívmánya, lényegében megvalósított értéke a létbiztonság. Az emberi jogok között talán az első helyen szerepel a szocializmusban a biztonságos léthez való jog. A létbiztonság sokrétű kategória: eleme a teljes foglalkoztatottság, a jövedelem ideiglenes vagy tartós munkaképtelenség esetén, a (jelenlegi vagy korábbi) munka jogán, vagy az állampolgári jogon igénybe vehető intézményrendszerek. Sőt tulajdonképpen eleme az emberhez méltó lakásviszonyok biztosíthatósága is; olyan elosztási rendszer alapján, hogy minden család számára reális feltételekkel elérhető legyen ilyen lakás megszerzése és birtoklása.

A létbiztonságot mint értékünket is állandóan újra kell gondolni, és konkrétizálni kell az adott körülményekre, az előttünk álló fejlődési periódusra. Már a fenti felsorolásból is látszik, hogy a létbiztonság különféle elemei igen egyenlőtlen színvonalon valósultak meg, tehát jelentős a továbbfejlesztés szükséglete. Ismeretesen nyugdíjrendszerünk problémái, egészségügyi hálózatunk elégtelenségei, a lakáshoz jutás nehézségei. Továbbá: ez az értékünk is, különösen az eddig megvalósult formájában, ellentmondásba került a fejlődés bizonyos követelményeivel. És végül: az elmondottak miatt nyíltan vagy burkoltan felmerül: értéke-e, fenntartandó értéke-e rendszerünknek a létbiztonság? Vagy pragmatikusabban: gazdasági problémáinkból kiindulva „nem kellene-e mégis egy kis munkanélküliség?” A költségvetési deficitet tekintve nem kellene-e megszüntetni, vagy legalábbis erősen megnyirbálni, az egészségügyi ellátás térítésmentességét? Nem kellene-e a nyugdíjrendszert úgy megváltoztatni, hogy ne az aktív kor kereseteihez kapcsolódó járandóság legyen stb.?

A létbiztonságnak most csak egyetlen elemét emelem ki: *a teljes foglalkoztatottságot.*

Sok évvel ezelőtt deklaráltuk: a teljes foglalkoztatottság nem azonos az általános munkaerőhiánnyal. Rendkívül súlyos nehézségeket, károkat okoz a gazdaságban, ha ez az alapvető erőforrás állandóan szűkösnek bizonyul. Amire törekedni kell: a munkaerő-kínálatnak és keresletének globális és strukturális egyensúlya. A hatvanas években készült demográfiai és munkaerő-prognózisok kimutatták: a hetvenes évek közepére munkaerőforrásaink kimerültek, vagyis a gazdaság nem fejleszthető újabb munkaerő bevonásával. Voltaképpen ez a felismerés is sürgette, hogy az extenzív fejlődésről az intenzív fejlődésre kell áttérni.

A gazdaságfejlesztés politikája azonban nem vonta el az ebből adódó következtetéseket. A termelés és különösen az ipar állóalapjait továbbra is extenzíven fejlesztették, mintha továbbra is bőségesen rendelkezésre álltak volna a munkaerőforrások. A munkaerőhiány szükségképpen kiéleződött, és a mennyiségi és különösen a minőségi fejlődésnek mind erősebb akadályává vált.

Ismét fel kell tenni a kérdést, mit értünk és mit *nem* értünk teljes foglalkoztatottságon? Mindenekelőtt: a teljes foglalkoztatottság elhibázott értelmezése lenne, ha a lustákat, a hanyagul dolgozókat nem lehetne elküldeni. A munkaerőhiány persze erre a következményre vezet.

A dolog fordítva azonban nem igaz: a munkafegyelem és a technológiai fegyelem megerősítésének – mint ezt sok nemzetközi tapasztalat is alátámasztja – nem feltétele a munkanélküliség.

Továbbá – mint erre az egyenlőségről szóló fejtegetésekben rámutattam – az intenzív fejlődés feltételezi a szelektivitást, vagyis azt, hogy egyes tevékenységek gyorsan fejlődnek, mások stagnálnak, és megint mások visszafejlődnek, elsor-

vadnak, megszűnnek. Tehát erősen változik a munkaerő iránti igény struktúrája; bizonyos tevékenységek jelentős többletmunkaerő-igényt támasztanak, míg más tevékenységi körökben munkaerő szabadul fel. A szelektivitást mind a gazdaságpolitikának, mind a gazdasági mechanizmusnak szolgálnia kell.

Vagyis az *intenzív fejlődés jelentős munkaerőmozgást feltételez*. Voltaképpen ezzel kapcsolatban vetődik fel élesen a teljes foglalkoztatottság problémája, értelmezése és megvalósítása. Ha nem tudjuk megvalósítani a gazdaság igényeinek és lehetőségeinek megfelelően a foglalkoztatási struktúra folyamatos változtatását, akkor valóban nem lehet szó hatékony gazdálkodásról, állandó technikai megújulásról, sem a belső igényekhez és a külső piacok keresletéhez igazodó kibocsátásról. Ez a gazdasági szükséglet veti fel a kérdést: *hogyan tehetünk eleget egyidejűen ennek a követelménynek és a teljes foglalkoztatottságnak?* Eleget lehet és kell tenni a két – egymásnak bizonyos fókig ellentmondó – követelménynek, de kétségtelenül másként, mint az eddigiekben.

Sokan vetik fel ma: változtatni kell azon, hogy a munkához való jogot az adott munkahelyhez való jogként értelmezzük. Így valóban nem szabad értelmezni. De sosem volt ilyen értelmezése a teljes foglalkoztatottságnak.

Ha a gazdaság valóban intenzív úton fejlődik, akkor munkahelyek válnak feleslegessé. S az egész társadalom érdeke, hogy e munkahelyek megszűnjenek. Ez nyilván ütközik azoknak az érdekével, akik e munkahelyeken dolgoznak, még-hozzá többségükben megfelelően vagy éppenséggel jól dolgoznak. A szabad munkahelyek pedig nem abban a szakmai, területi stb. struktúrában állnak rendelkezésre, amelyben a munkaerő felszabadul; tehát a munkahely-változtatás az érintettek egy része, talán a többsége számára nem problémamentes, sőt konfliktusokkal terhes. A társadalom a felszabaduló munkahelyen dolgozók elhelyezkedését nem tekintheti az utóbbiak magánügyének, nem háríthatja rájuk a munkahely-változtatás összes konzekvenciáit. A társadalomnak szervezeten kell segítenie a foglalkoztatottság minél zökkenőmentesebb struktúraváltozását. Jelenleg azonban még teljesen hiányzik a munkaerő-átcsoportosítás szervezeti-intézményi rendszere.

Az úgynevezett irányítási rendszernek egyik sajátossága, hogy az állam a makroszintű (és sokszor egyben hosszú távú) társadalmi és gazdasági célokat aprópénzre váltva, közvetlenül a vállalatot teszi a feladat címzettjévé. Tárgyunkra konkretizálva: ténylegesen a vállalatokra hárítottuk a teljes foglalkoztatottság feladatát. És ez a helyzet nem változott az 1968. évi reform során!

Manapság tervdokumentumaink is megfogalmazzák: *a teljes foglalkoztatottság biztosítása népgazdasági szintű feladat; a vállalatoknak az a dolguk, hogy a munkaerővel mint termelési tényezővel racionálisan gazdálkodjanak*. Ez az elv önmagában véve helyeselhető. Ha azonban nincsenek meg az elv megvalósításának feltételei, akkor vagy tartalmatlan szólam marad, vagy éppenséggel a munkanélküliség becsempészésének a trójai falova.

Az intenzív gazdasági fejlesztésből adódó követelmények és a teljes foglalkoztatottság egyidejű megvalósítása tehát nemcsak és nem is elsősorban az utóbbinak újrafogalmazását igényli, hanem sokrétű és összehangolt össztársadalmi méretű politikára és az ezt alátámasztó szervezetre, intézményhálózatra és anyagi eszközökre van szükség. Ezek nélkül nem valósítható meg a szükséges munkaerőmozgás vagy/és a teljes foglalkoztatottság.

3. A társadalmi tudatos cselekvés és a kollektívák autonóm cselekvése

Tudományos szocializmusképünk legbelső lényegéhez tartozik, hogy a termelés magas fokon való társadalmosítása a termelőerőknek és a termelési viszonyoknak tudatos alakítását, fejlesztését és szabályozását feltételezi. Vagyis a szocializmusnak nélkülözhetetlen jellemvonása és egyben értéke a tervszerűség. A társadalmi tudatosság által válik az emberiség nagykorúvá, sőt lesz teljessé az ember-ré válás folyamata. Ezzel teremtdődik meg a lehetősége annak, hogy a társadalom a természettel való kapcsolatain és a saját viszonyain uralkodni tudjon.

A társadalom tudatossága nem valósulhat meg, ha nincsen olyan szerv, szervezet, amely a társadalom egészének nevében és érdekében – a parciális érdekeket is mérlegelve – dönt és tudatosan biztosítja a döntés megvalósulásának a feltételeit. Amíg létezik állam – és ez beláthatatlan ideig létezik –, addig ő tölti be (más, sokszor ellentmondásos, feladataival együtt) ezt a funkciót. Ám a társadalmi tudatosság csak akkor teljesezhet ki, ha a döntést hozó központi szerv a társadalom egészének kontrollja alatt áll; ha a döntésekért valóban felelős a társadalomnak.

Azt lehet gondolni, hogy a fentiek (amelyek minden marxista politikai gazdaságtan tankönyvben olvashatók) evidensek. Holott nem azok.

Először is, a legtisztázatlanabb kérdések közé tartozik mindennek *konkrét tartalma*. Mi konkrétan a tervgazdaság; mi a társadalmi és a gazdasági tervezés? Milyennek kell lennie az állam szerepének a gazdaságban (és milyen ne legyen)? Mi konkrétan a társadalmi tulajdon, ezen belül az állami tulajdon?

Annyi világos, hogy ma már másként válaszolunk ezekre a kérdésekre, mint mondjuk harminc évvel ezelőtt.

Ma létező tervgazdaságunk, az állam mai gazdaságirányító szerepe, az állami tulajdon létező formája sok tekintetben nem adekvát a valóság követelményeivel. S ami nem adekvát, nem is lehet értéke a társadalmi rendszerünknek.

A tervszerűség lelke: a társadalmi és gazdasági stratégia kidolgozása, a stratégiai célok megvalósításának biztosítása, szükség esetén korrekciója. Véleményem szerint nem abban kell keresnünk a tervszerűség lényegét, hogy az éves vagy akár az ötéves tervmutatók hány százalékra teljesülnek, hanem abban, hogy a különféle időtávú tervek a stratégiai célok irányába terelik-e a társadalmi és a gazdasági folyamatokat vagy sem. Vagyis a tervszerűség lényege abban van – vagy abban kell lennie –, hogy a stratégia uralkodik a taktika felett. (Úgy, hogy a taktikának kontrollálnia is kell a hosszú távú célok helyességét.) A gyakorlatban azonban a rövid és középtávú dominál a hosszú távú szemlélet felett (ma sokkal inkább, mint a hetvenes évek elején). Sőt: állandóan, időről időre pedig különösen védelmezni kell a stratégiának nemcsak a prioritását, hanem egyáltalán a szükségességét, jelentős ellenzőkkel szemben.*

A tervszerűség hatékonysága követeli meg, hogy ezt a viszonyt megfordítsuk: a stratégia és a taktika helyes viszonyát kialakítsuk. Tehát a központi társadalom- és gazdaságpolitika erősítése és hatásosabbá tétele nem zárja ki, hanem feltételezi, hogy csökkenteni kell azoknak a jelenségeknek és folyamatoknak a számát, gyakoriságát, amelyekbe az állam operatíván beavatkozik. A tervszerűségnek mint társadalmunk alapvető értékének az erősítése az állam gazdaságirányító és gazdálkodó szerepének jelentős fejlesztését, változtatását igényli.

* Lásd erről *Hoch Róbert*: A hosszú távú tervezésről. *Közgazdasági Szemle*, 1979. 10. sz.

Gazdasági intézményrendszerünket vizsgálva, mind többen vetik fel igen meggyőzően: az állami vállalatok irányításában együtt, egymással összekeverve jelennek meg az állam különböző funkciói: az államhatalmi, az államigazgatási, a társadalompolitikai, a népgazdaság-vezetési és vállalatvezetési feladatok. Gazdaságirányításunk, sőt termelési viszonyaink továbbfejlesztésének alighanem egyik kulcskérdése, hogyan tudjuk megválaszolni és megoldani ezt a problémát.

Másodsor, a tervszerűségről, a társadalom és a gazdaság irányításáról vallott korábbi felfogásunk nemigen hagyott helyet a kollektívák (vállalatok, de nemcsak vállalatok) autonóm döntéseinek és cselekvéseinek, s még kevésbé szerepelt az autonómia önálló értékként. (Amennyiben egyáltalán létezett decentralizált döntési szféra, és persze létezett, hiszen például nálunk kezdettől bizonyos önállóságot élveztek a vállalatok, azt részben inkább elkerülhetetlen rosszként értelmeztük.) Az elmúlt időszakban – jogosan – egyre inkább önálló értéknek, a szocializmus fontos sajátosságának tekintik a gazdasági és nem gazdasági egységek önszabályozását. Ahogyan az lenni szokott: az újonnan elfogadott érték a korábban vallott régi érték helyébe igyekszik lépni, kiszorítani az utóbbit. Vagyis az egysíkú gondolkodás most a központi társadalom- és gazdaságirányítás önálló értékvoltát tagadja. Az állam részvételének tényét és szükségességét sokféleképpen lehet értelmezni. Felfogható oly módon, hogy végül is az államnak kell szabályoznia a társadalom és a gazdaság folyamatainak minden részletét. Ezen a szemüvegen nézve az állam tevékenységét erősen szélesíteni kellene. Tekinthető szükséges rossznak, amely esetben természetesen a részvétel minimalizálására kellene törekedni. Ebben a felfogásban az állam csak ügyeljen a szabályok betartására. Az állam ne dolgozzon ki stratégiát, s még kevésbé alkalmazzon eszközöket céljai megvalósítására; ne pozitív dolgokat célozzon meg és segítsen elő, hanem csak tiltsa és korlátozzon dolgokat. Ez utóbbi álláspont nemcsak elfogadhatatlan, hanem értelmetlen is. Minden tagadás magában foglal állítást is.

Az 1968. évi reformnak talán az egyik legfőbb erénye az volt, hogy a központi irányítás és az önállóság optimális arányát kereste. S a reform megfeneklése is abban jelölhető meg, hogy nem ehhez az optimumhoz közeledtünk, s igazából nem is végeztük el – sem elméletileg, sem gyakorlatilag – ezt az újraértékelést. Az irányítási és gazdálkodási rendszer annyira szükséges határozott továbbfejlesztésének is ebben az irányban kell haladnia; sem nem a központi operatív irányítás felé (ami – korszerűsített eszközökkel – megtörtént az elmúlt években), sem nem az állam szerepének a minimálisra való korlátozása irányában. *Vagyis az állam azt tegye, ami a dolga, és ne foglalkozzék azzal, ami nem az ő feladata.*

Harmadszor, a társadalmi tudatosság megnövekedése a szocializmusban megnöveli a hamis tudat lehetőségét; a központi döntések szerepének a megnövekedése magában foglalja a téves, hibás döntések lehetőségét is. A központi intézmények döntéshozói és e döntések végrehajtói pozíciójuknál fogva másoknál szélesebb áttekintéssel rendelkeznek, de a csálhatatlanság varázserejével nem. Ezért olyan fontos, hogy a központi döntések és azoknak végrehajtása széles körű kontrollrendszer alatt álljon, hogy a hibás döntések köre minimális legyen (kiküszöbölni soha nem lehet), illetve, hogy az ilyen döntéseket minél előbb korrigálni lehessen.

A kontrollrendszer magában foglalja a politikai demokráciát is, a kollektívák autonómiáját is; de szerves része a tervszerűen szabályozott piac működése is. Ezeknek az elmeknek a kifejllesztése a feltétele annak, hogy a tudatosság teljes

értelemben társadalmi jellegűvé válják, hogy a megalapozott központi döntések hatásosan valósulhassanak meg.

Vizsont elfogadhatatlan következtetés, ha a téves döntések (mindig jelenlevő) lehetősége miatt kétségbe vonjuk az olyan társadalmi fejlődés magasabbrendűségét, amelyben – a fenti módon értelmezett – társadalmi tudatosságnak meghatározó szerepe van az olyan fejlődéshez képest, amelyben a társadalom öntörvényeinek automatizmusa és a részérdekek ütközései lényegében kizárólagos szerepet töltenek be. Ha a hamis tudat és következményeinek intézményesített korlátozása helyett magát a tudatosságot kívánjuk száműzni.

A tervszerűségben megtestesülő társadalmi tudatosság lényegét a stratégia megfogalmazásában és a megvalósulás feltételeinek biztosításában jelöltem meg. A társadalmi és gazdasági stratégiát társadalmi értékrendszerünknek kell orientálnia, de egyben éppen a helyesen meghatározott stratégia megvalósulásától függ, hogy realizálódik-e értékrendszerünk; realizálódnak-e azok az értékek is, amelyeket a fentiekben áttekintettünk.

HANÁK PÉTER

NEMZET – NEMZETI LOJALITÁS – NEMZETTUDAT

A nemzettudat historikumához

A nemzet, mint közösségi hagyományok őrzője, mint lojalitás tárgya és megtestesítője centrális egyéni és közösségi értékek hordozója. A modern nemzet és nemzettudat (nacionalizmus), igaz, új keletű, a 18–19. században kifejlődött formák, de előzményeik, gyökereik a múlt feneketlen kútjának mélységeibe nyúlnak vissza. A leszármazási (vérségi) összetartozáson és a szülőföldi, területi kapcsolatokon alapuló közösségtudat ősrégi. Csakhogy a görög *ethnos* és a *patria*, a középkori „nemzetiség” és a haza vagy *regnum* egymást nem fedő fogalmak, és nem is közvetlen előzményei a francia forradalommal polgárosított és polgárjogúsított *nation*nak és *patrie*-nek. Szücs Jenő mutat rá szemléletesen, hogy egy 1400 körüli „kérdőíven” az identitás rovatainak élén bizonyára a vallás, utána a hűbéres viszonylat pontos megjelölése, majd az illetőség – város, tartomány, *regnum* – megnevezése következett volna, s legfeljebb a végén a nemzetiség, a *gens* vagy *natio* megnevezése – és legtöbb esetben (például burgundi, Bretagne-i, bohemiai stb.) az sem vágott volna össze a mai nemzetnevekkel.

A nemzetiségi összetartozás tudata és a szülőföldhöz, lakóhelyhez való kötődés tehát létezett, de az egyén társadalmi helyét és identitását meghatározó tényezők között alárendelt szerepet játszott. A nemzet és a haza társadalmi jelentése a rendiség korában alaposan megváltozott. A feudális nemesség, mint a föld, a hivatal, a jog és szabadság immanens birtokosa, önmagát tekintette a nemzetnek a jobbagynéppel és a polgársággal szemben, és mint politikailag szervezett *communitas*, önmagát nyilvánította az országnak (*regnum*) a királlyal szemben. Ez a rendi nemzet semmiképp sem volt azonos a vérségi nemzetiséggel, amint a *regnum*

sem a kisközösségek lokális hazájával, de még a kishazák összességével sem. Összekötő szálak azonban e zaklatott térségben bőven szövődtek. A 15. századtól bizonyos fokig a városi polgár is bekerült a regnumba, és a haza végveszélyében, a *necessitas* esetén a parasztságot is mozgósították (1514 mutatja, hogy milyen veszélyekkel).

A 16–17. században, a török megszállás alatt, Erdély védelmében, a Habsburg-hódítás elleni küzdelmekben a veszélyhelyzet állandósult, a *necessitas* tartós állapotá vált. A kizökönt idő különösen élesen, a mindennapos evidencia erejével tapasztaltatta meg az eltérő etnikai–vallási–kulturális csoportok közti különbségeket és ellentéteket. A két „pogányból”, a törökből és a németből – különösen az utóbbiból – csakhamar elnyomó *nemzet* lett. Thököly és kurucai szótárában a „német nemzet” meg a „magyar nemzet” nem csupán a nemesi nemzet és a bécsi udvar ellentétének ideologisztikus-emocionális kifejezése volt, s az „édes haza” nem csupán a szülőföldet vagy a középkori regnumot jelentette, hanem a kiszélesedett pátriát, annál is inkább, mert a 17. század folyamán kialakult a nagyrészt jobbággyi eredetű katonáskodó elem, a „vitélő rend”. Ennek tagjai, minthogy a nemességgel egyenlő mértékben hullatták vérüket a hazáért, helyet követeltek maguknak a natióban és a patriában, és részt a szabadságból.

Rákóczi „pro patria et libertate” lobogója a nemesi regnumot meghaladó hazát és kiterjesztett szabadságot jelentett, rövid életű előretörés volt a polgári haza és szabadság birodalma felé. Mindazonáltal történészeink (Benczédi) hangsúlyozzák, hogy ha a 17. század popularizálta és kiterjesztette is a nemzetet és a hazát, ha az irántuk való lojalitást a „vitélő rend” körében általánossá és a jobbággyiség körében vonzóvá tette is, e fogalmak és lojalitások *minőségileg* nem változtak, a feudális értékrend kereteiben maradtak.

A modern nemzettudatot nálunk s az egész kelet-közép-európai régióban – jó részét kívülről jövő politikai és eszmetörténeti hatások révén – a *felvilágosodás* formálta ki. Az eszmerendszer legfőbb értéke a *közjó*, a *salut public*, az emberiség boldogsága volt, amelyet racionális eszközökkel, felvilágosítással, tudomány-nyel, neveléssel kívántak elérni. Észokok és a természeti jog egyaránt a népek egyenlőségét és szabadságát, a kiváltságok és a rendi egyenlőtlenségek eltörlését követelték, a népnevelés és a tudományfejlesztés eszménye pedig az anyanyelv ápolását kívánta. A hazai felvilágosítók közvetlen célja is a nyelvművelés és újítás, a magyar kultúra felvirágoztatása volt. Emellett a szabadság és egyenlőség kiterjesztése csak távoli és elvont eszmecsillagzatként káprázott előttük, mígnem a francia forradalom konkrét és világos tartalmat nem adott a polgári nemzet alapkövetelményeinek. Ennek termése azonban csak néhány évtized késéssel érett meg, amikor a mezőgazdasági árutermelés magasabb szintre emelkedvén, a polgárosodó nemesség érdeke közeledett a polgári-nemzeti eszményekhez, legalábbis már megközelítő választ tudott adni az iparosodó-civilizálódó Nyugat kihívására.

Az 1820-as években Kölcsey és Wesselényi fogalmazta meg a haza és a nemzet új értékrendjét: a szabad „birtok tartja fenn a honpolgárt, és sok olyan polgár, ki birtokkal bír, tartja fenn a hazát”. A haza *haladása* szabad polgárok szabad birtoklásán nyugszik; a szabadság és egyenlőség teremti meg a néhány százezer „puhaság és szegénység által elaljasodott lélek helyett 10 millióm felemelkedő” új nemzetét. Az új nemzeteszmé és nemzettudat, amelynek gazdasági programját Széchenyi, társadalmi-politikai programját Deák, Kossuth és Eötvös dolgozta ki, *egyésítette a hazához, a nemzetiséghez, az országhoz (a főhatalomhoz) fűződő*

lojalításokat, és mindezeket – legalábbis a birtokos osztályok számára – összhangba hozta közvetlen csoportérdekekkel és lojalitásaikkal. A politikai és eszmei programot az 1848. évi forradalom és a szabadságharc megrázó élménye vészte bele, mint maradandó ifjúkori imprintet, a felnövő nemzet lelkébe – távoli nemzedékekre kisugárzó hatással és érvényességgel.

A nemzettudat torzulásai

Bármennyire dicsőséges és évszázados hatású volt is 1848, egyszerűsítés lenne azt állítani, hogy a magyar nemzettudat zavarai 1867-ben kezdődtek, s kútfejük a *kiegyezés* volt volna. A magyar nemzettudat ellentmondásai immanensek, a társadalmi és az etnikai struktúrából következtek. A magyar nemzet ugyanis nem „alulról”, a harmadik rendből épül fel a forradalmi polgárság vezetésével, a „feudális natio” felszámolása révén, hanem a polgárosodó nemesség *terjesztette ki* a feudális natio határait, befogadva abba a polgárságot és a parasztságot. A jogegyenlőtlenséget ugyan formálisan megszüntette, s a nemesi privilégiumok nagy részét eltörölte, de a rendi válaszfalak társadalmi és tudati hatását nem tudta, utóbb nem is akarta megszüntetni. A magyar nemesi citoyennel nem lehetett egyenrangú a betelepült német és zsidó polgár, még kevésbé földesurával az egykori jobbágy a polgárvá alakult nemzetestben. A polgárság nacionalizálását a gyors és sikeres asszimiláció s az asszimiláltak lelkes – olykor túlbuzgó – nemzeti lojalitása a századfordulóra jobbadán megoldotta. A parasztságnak, különösen a szegényebb rétegeinek nemzeti lojalitása azonban ambivalens maradt, annak ellenére, hogy a korszak erős nacionalizmusa a hajdani királyhűséget és a lokálpatriotizmus érzelmeit is magába olvasztotta.

Az etnikai struktúrából következő ellentmondás pedig abban állt, hogy az országot – ideológiai-emocionális dimenzióban: hazát – nem egy nemzet lakta, hiszen a középkor óta többnemzetiségű volt. Az egy haza – több nemzetiség ellentmondását a magyar nacionalizmus a „politikai nemzet” fogalmával próbálta meg áthidalni. Eszerint Magyarországon egyetlen „históriai” nemzet, vagyis történeti államisággal, jogbirtokkal és hatalommal bíró nemzet létezett, a magyar, ennek voltak különböző nyelvű honpolgárai, népelemei. A „politikai nemzet” közjogi fikciót – és a mögöttes uralmi valóságot – azonban, ezt 1848 is bizonyította, csak egy erős birodalom keretében, az adott viszonyok között történelmi magától értetődéssel Habsburg-Austriával szövetségben lehetett fenntartani. Az országban élő nemzetek egyenjogúságának tagadása s a velük való szövetkezés valaminő kompromisszumos formájának elvetése feltételezte a dinasztiaival való kompromisszumot, már az 1840-es évektől kezdve, amióta a magyar politikai nemzeteszme a liberális nacionalizmus axiómájává vált. A dualizmus kora ehhez csak hozzáigazította a tudatot, valóságnak tüntetve fel a nagyhatalmi helyzet különleges és látszólagos jelvényeit, és ebbe az illúzióba horgonyozva a nemzeti ön- és környezetismeretet, a jövőképet. A szocializáció és az indoktrináció minden eszközzel legfőbb értékévé avatta azt a tág hazát a Kárpátoktól az Adriáig, amely valójában több nemzet közös hazája volt, s azt a nemzetet, amely etnikailag is, szociálisan is megosztott, heterogén volt. Ezt az illuzionista és alaptalanul magabiztos nemzettudatot nem a várható veszteségekre felkészülten, hanem a váratlan katasztrófa iszonyatos traumájával érte Trianon.

Hogy milyen erős, vonzó és kábító hatású volt a dualizmus kori nacionalizmus,

amely az 1848-as függetlenségi eszmét is magába olvasztotta, azt jól mutatja az asszimilált német és zsidó polgárság zömének még az elcsatolt területeken is tanúsított ragaszkodása a magyar állameszméhez s a revízióhoz; mutatja továbbá a hagyományos nacionalizmus széles körű behatolása a dolgozók, főként a parasztság soraiba, s a belőlük kikerülő új értelmiség hozzáidomulása az úri vezető réteghez; és különös élességgel mutatja az, hogy a szellemi elit sem volt képes az összeomlás és Trianon mélyebb történeti okainak kritikus elemzésére. Pedig a nemzeteszme újraértelmezésének és új orientáció kezdeményezésének volt közvetlen hagyománya, az *Ady* és a *Jászi* hirdette „*dunai patriotizmus*”. A későn feléledő szocialista és népi baloldal, a Márciusi Front nem tudta szétörni a hatalmi nacionalizmus, a szélsőjobb felé tendáló revizionizmus búvkörét. Eszmetörténeti szempontból ez volt egyik fő oka a magyarság második világháborús katasztrofájának.

A másodszori háborús vereség alkalmasint erős ösztönzést adhatott volna a nemzeti önvizsgálatra, a tudat és az egész nemzeti értékrendszer felülvizsgálására, ha a nemzeti vereséget nem követte volna a földosztással, újjáépítéssel elkezdődő népi győzelemsorozat, a politikai demokrácia friss hajtásainak virágzás előtti kigyomlálása, ha nem kerekedett volna felül az a voluntarista indoktrináció, amely a valóságos vereséget a szociális átalakulás tényleges – gyakran csak látszólagos – sikerei miatt utólagosan történelmünk legnagyobb győzelmévé minősítette. Nem csodálható, hogy a háború után a magyar nemzeti értékrend, tudat és lojalitás elbizonytalanodott, a hagyományörzés és a kisebbségi érzés, a szocializmussal való megújulás és az önfeladás szélsőségei között hanyódott. A nemzet-tudat zavarai múltra és jövőre egyaránt kiterjedtek.

Az etnikai (nemzeti) tudatosság reneszánsza

Korunk szembeűnő jelensége, következőképpen egyik centrális kutatási és vitatémája, a nemzeti kisebbségek szívós továbbélése, feléledése, az etnikai tudatosság reneszánsza. A folyamatot robbantások jelzik Észak-Írországban, Baszkföldön, Korzikán, kulturális autonomista törekvések Walesben, Bretagne-ban, a Jura vidéken, lappangó, lefojtott elégedetlenség, és olykor ki-kirobbanó ellenállás egyes szocialista országokban.

Honnan e reneszánsz? Miért vált újra általános értéké a nemzet, legerősebb kötőerővé a nemzeti lojalitás, az identitás-konzolidáció fontos eszközévé a „gyökerek” kutatása? A választ jelenségszinten elég egyszerűen megfogalmazhatjuk: Európa és a rajta kívüli világ nagy részén nem szűnt meg a nemzeti elnyomás. A többségi nemzetűl különálló etnikai csoportok szociális és politikai hátrányos helyzete, a nemzeti kisebbségek elnyomása vagy a beolvasztási kísérletek korrunkban is – és a mi régióinkban is – bőséges tápot adnak a nemzeti érzés hevítésének, a nemzeti lojalitás erősítésének. A kérdés gyökerei azonban mélyebbre nyúlnak, amint arra az olasz, a spanyol, a nyugatnémet *regionalizmus* jelenségei utalnak.

Az új tudományos és technikai forradalom és a kiélezett fegyverkezési verseny korában érhető módon nagy erővel jelentkezik a kulcságak állami ellenőrzésének, a hatalom növekvő koncentrációjának és bürokratizálásának tendenciája. Ésszerű és szükségszerű, hogy a gigantikus termelési apparátust (atom- és űrkutatás, hadiipar, vegyészet) központi terv szerint kell irányítani és fejleszteni. Ez-

zel a központosító etatizmussal szemben azonban szükségképpen fellép, erősödik az ellentendencia: a *decentralizáció* is. Egy elvont ráció logikája szerint, igaz, bizonyára gazdaságosabb, *tehát* racionálisabb volna a regionális, a nyelvi-etnikai tarkaságok megszüntetése, a kisépek beolvasztása, kormányzásuknak egy megalocentrumba való összevonása. A történelem és a szociálpszichológia humán logikája azonban nem fogadja el az elvont Ráció e modelljét. A decentralizáció tendenciája, akár regionalizmus, akár kulturális autonomizmus, akár nemzeti kisebbségvédelem formájában nyilvánul is meg – minden túlzása és túlkapása ellenére –, lényegében véve a kisközösségi érdek, a szerves hagyományos kultúra, az élet védelme a monopóliumos hatalmi centrumok elhatalmasodása, korunk nagyon is reálisan fenyegető veszélye ellen.

Az etnikai, illetve nemzeti öntudat azonban nemcsak a hátrányos helyzetű kisebbségek, hanem a nagy nemzetek körében is újjáéled (Angliában), az etnikai szerveződés elve olyan országokban is tért hódít, amelyek korunkig „olvasztó kohónak” tekintették magukat, például az Egyesült Államokban. Ez a jelenség mindenképpen összefügg az érett ipari társadalmak közösségbomlásával, az elidegenedés új formáival. Az úgynevezett „fogyasztói társadalmakban” az elmúlt évtizedek során individualizáló és atomizáló mechanizmusok érvényesültek.

A civilizáció elgépiesedése, a technika és a bürokrácia egyre áttekinthetlenebb uralma nem járt együtt növekvő elnyomorodással és elnyomással. A fogyasztói társadalmakban az elidegenedés a javak fokozatos elérhetőségével, az életszínvonal és igények emelkedésével kombinálódott. Ez pedig már nem kollektív, hanem *individuális elidegenedésre*, individualisztikus értékrend kultúrára, a fogyasztás öncélúvá válására, értékeszménnyé avatására és egyúttal uniformizálására vezetett. Ha a kíméletlenül kizsákmányoló-elnyomó szakasz a közösségi identitástudatot erősítette, a fogyasztói társadalom viszont kifejezetten közösségbomlasztó, identitászavaró hatással járt. Mindaz, amit e társadalmakban a progresszív irányzatok, a szocialista pártok reális alternatívaként ajánlani tudnak: a nagyobb szociális gondozás és biztonság, az igazságosabb teherelosztás, egyes kulcságazatok államosítása – választási programnak alkalmasint elégséges, de közösségszervező és megtartó eszmének, megváltáshitnek édeskevés.

E jelenségeket és folyamatokat semmilyen rendelkezéssel nem lehet a határainkon feltartóztatni és kívül rekeszteni. Egyrészt a fogyasztási javak jelentős bővülése, megszerezhetősége nálunk is elindított közösségbomlasztó, individualizáló tendenciákat, annál is inkább, mert a szocialista társadalomban megszűntek, illetve megszűnőben vannak a régi osztálykeretek. Másrészt azzal a ténnyel is szembe kell néznünk, hogy a társadalmi és állami renddé vált szocializmus sem tölti be egykori közösségszervező szerepét. Amennyire hathatós politikai, hatalmi szempontból a kommunista pártok vezető szerepe, annyira meggyengül közösségformáló erejük, és halványul a hajdani szocialista közösségek megváltáshite. A megszűnő osztálykeretek, az állami ideológia rangjára emelkedett marxista-leninista világnézet és a bomló szocialista közösségek mögött megmarad a hagyományövezte nagyközösség: a nemzet, amely ma is kulturális értékek, valós anyagi érdekek hordozója. A nemzet annál is inkább összetartó és megtartó közösségi forma, mert a néptömegek kulturális felemelkedése az *anyanyelv* segítségével, a *nemzeti kultúra* alapozó értékei révén megy végbe, amint a néptömegek anyagi emelkedésének is hathatós emeltyűje lehet a szocializmus építésének jól választott útja, *gazdasági mechanizmusa*.

Korunk embere, úgy látszik, nemcsak Nyugaton, hanem a mi régióinkban is, újra személyesen átélhető kis közösségeket keres, vagy a régióhoz, a meglévőhöz tér vissza, éppen az elidegenedés és az uniformizálódás ellenszerét kutatva.

Nemzettudatunk mai problémái

A magyar nemzettudat a második világháború után erősen relativálódott. Elbizonytalanodott az addig stabil hagyományos értékekhez való viszonya (királyság, korona, középkor, függetlenségi harcok, reformerek), bizonytalanság lebegett az új értékrend nemzeti és haladó minősítései körül, relativálódott nemzetközi elhelyezkedésünk, és viszonylagossá vált a jövőkép is. Tart-e még fenn a história helyet és jövőt azon közösség számára, kérdezhetnők Kossuthal, amelyet magyar-ságnak neveznek?

A nemzettudat zavaraiából – mellőzve itt az ismert történeti vitákat – két kérdéskört emelnék ki.

1. *Ki a magyar?* Ha a két világháború közti szellemi elitet elsősorban az foglalkoztatta, hogy *mi* a magyar, akkor ma elsősorban az odatartozás, az identitás ismérveinek újrafogalmazása foglalkoztatja. Az 1950-es években, a szocialista nemzet-gondolat virágkorában, a kérdés megválaszolása egyszerű volt: a magyar nemzetet a szocialista Magyarországon élő magyarok alkotják. Ez a meghatározás eleve kizárta a Nyugatra távozott disszidenseket, hiszen azok elvetették vagy elárulták a szocializmust és a hazát, és hallgatólagosan kirekesztette a szomszéd országokban élő magyarságot is. Hallgatólagosan, mint ahogyan oktatás, propaganda, tömegkommunikáció hallgatott arról, hogy tömegesen élnek magyarok Erdélyben, Szlovákiában, Jugoszláviában, s hogy e magyar kisebbségeknek nemzeti érzésük, gondjuk, konfliktusuk is lehet. Ha ilyen probléma mégis felbukkant, akkor a válasz nyugodt lélekkel a szocializmus fejlődésére bízta a megoldást.

A fent idézett nemzetdefiníció nyilvánvalóan nem kielégítő. Valójában nem oldja meg azt a kérdést, hogy megszűnik-e a magyar nemzethez tartozása a Nyugatra távozott állampolgárnak? Vajon kritériuma-e a társadalmi rendszer a nemzeti identitásnak? És hová tartoznak a Nyugaton élő magyar baloldaliak, szocialisták? Még fontosabb kérdés, hogy hány magyar nemzet él a Duna-medencében? Egy vagy több, avagy egy államilag szervezett nemzet és több nemzeti kisebbség? E probléma annál nyomasztóbb, mert ismeretes, hogy a szomszéd országok magyarsága sohasem hagyta el a határokat, hanem a határok hagyták el őket, sohasem választotta a kapitalizmust, hanem szocialista rendszerben él. A békerendezések – az imperialistának minősített trianoni és a nem minősített 1947. évi párizsi szerződés – döntései vajon nemzetiségüktől is megfosztottak volna embermilliókat?

A szándékosan kihegyezett kérdésfeltevés arra mindenképpen rámutat, hogy át kell gondolnunk a nemzeti identitás ismérveit, a nemzetfogalom definícióját. Az államhatárokat, az állampolgárságot, a társadalmi rendszert ki kell iktatnunk a nemzeti identitás ismérvei közül, és fel kell adnunk a közös, egységes terület korábban fontosnak tartott kritériumát is. A 20. század gazdasági migrációk és politikai emigrációk áradatával jól összekavarta a világ etnikai térképét. A meghatározást tovább bonyolítja a többnyelvűség, a több nemzethez tartozás jelensége. A kívándoroltak második nemzedéke már ritkán mestere az anyanyelvnek,

többnyire második nyelv maradt az otthoni, és ugyancsak nyelvi kettősség áll fenn a nemzeti vegyes házasságokból született utódnemzedékek esetében is. Nyilvánvaló tehát, hogy a nyelv, bármilyen fontos, nem elsőrendű és kizárólagos minősítő tényező. Úgy látszik, a nemzet a legtágabb értelemben *kulturális közösség*, amelynek tagjait egyfajta történelmi sorsközösség és eleven kulturális közösség kapcsolja össze.

Ez a megfogalmazás a korábbiakkal összevetve arra is rávilágít, hogy a nemzeti identitásnak több fajtája, több fokozata is van. Nyilvánvalóan erősebb, egyértelműbb a nemzeti identitás és lojalitás a hazai magyarságban, mint az emigráció többszörös kötődésű, többnyelvű másod- és harmadnemzedékében.

2. Ehhez a problémakörhöz kapcsolódik második kérdésünk: *a szomszéd országokban élő magyarság helye, státusa, nemzeti identitása*. A fenti definícióból következik, hogy a szomszéd országok magyarságát nemzeti kisebbségnek kell tekintenünk, vagyis kettős kötődésű közösségnek, amelyet a történelmi és kulturális szálak a *magyar nemzethez*, az állampolgári lojalitás és a funkcionális közösség pedig mai *hazájukhoz* fűznek. A kétféle kötődés, a kettős identitás nem feltétlenül áll ellentétben egymással, illetve szocialista országok esetében elvileg harmonia teremthető közöttük. A valóságban azonban a kettős identitás kötelmei csak akkor illeszthetők harmonikusan egymáshoz, ha mindkét identitás vállalásának, realizálásának és fejlesztésének feltételeit a politikai rendszer biztosítja.

A szomszéd országok magyarságához fűződő nemzeti-kulturális kapcsolataink elhallgatása vagy elhanyagolása egyrészt itthon rossz közérzetet, elégedetlenséget szül, tovább növeli a nemzet tudat zavarait, másrészt hallgatagon, de annál súlyosabban zavarja a szomszéd nemzetekhez fűződő kapcsolatainkat.

A nemzet ma is érték, elsőrendű kulturális és politikai érték, a kisebbségvédelem kötelesség, kulturális értékmentés; a szomszéd népekhez fűződő jó viszony, barátság szintén érték, jövőt építő feladat. Mind az önfenntartás ösztöne, mind a nagy világtörténelmi folyamatok józan belátása azt sugallja, hogy ezeket az értékeket össze kell egyeztetni.

Az etnikumok sorsát, a nemzetek helyzetét és jövőjét illetően *kettős tendencia* mutatkozik. Az elmúlt évtizedekben előrehaladt a gazdasági, a piaci integráció; nagy régiók, országok, fél kontinensek között megszűntek a vámhatárok, rendszeressé vált a kooperáció. A tömegközlekedés, a turizmus, a telekommunikáció segítségével az életforma és a gondolkodásmód számos eleme uniformizálódik. Világunk egyrészt összezsugorodott, egységesedett. Másrészt erősen hat, működik a helyi érdekek és autonómiák védelmének, a hagyományos közösségek megőrzésének, az etnikai dezintegrációnak a tendenciája. Az egységesedő világműveltség mellett – vele versenyezve is, összhangban is – él, fejlődik, reneszánszát éli az etnikai, a nemzeti tudatosság, a nemzeti kultúrafejlesztés igénye.

Hogyan valósítható meg, egyáltalán megvalósítható-e e két ütköző koráramlat egyeztetése, valaminő összhangja a nemzeti ellentétektől amúgy is szétszabdalt Duna-tájon? A századelő baloldali nemzeti irányzatai, a progresszív értelmiségi elit megkísérelte a nemzeti és a regionális lojalitás összekapcsolását. Már utaltam az Ady és Jászi által kidolgozott új nemzeteszményre, amely a saját nemzethez való mélyszéles érzelmi-tudatos ragaszkodást megkísérelte összhangba hozni a tágabb haza, a Duna-táj egésze és népei iránt érzett rokonszenvvel, vagy többel: egy intellektuálisan megérthető, átélhető patriotizmussal. Az egyeztetés 1918-ban

nem sikerült – s ez mérhetetlen értékrombolással, pusztulással, nemzeti katasztrofákkal járt.

A történelmi lecke adott, a História akár tanítaná is, ha kapna *venia legendit*.

HANKISS ELEMÉR

A MAGYAR TÁRSADALOM ÉRTÉKRENDJÉNEK FELEMÁS MODERNIZÁCIÓJA

I. Nyugat-európai és kelet-európai modernizáció

– A nyugat-európai vagy weberi modernizáció a piaci, vállalkozói, individuális racionalitásra, célracionálitásra épül rá;

– a kelet-európai modernizáció viszont, ezzel szemben, a központosító, állami tervracionálitásra épít.

Mielőtt e különbségeket alaposabban kifejténénk, lássuk azt, hogy mi a közös a két folyamatban; mi indokolja azt, hogy mind a kettőt modernizációnak nevez- zük.

Modernizációs folyamatnak nevezhető mindkettő, mert egyik is, másik is ki- emelte a maga társadalmát a feudális-későfeudális agrárgazdálkodás keretei kö- zül, és létrehozta az általában „modernnek” nevezett ipari társadalmakat. Mind a kettő képes volt a termelőerők minden korábnál gyorsabb fejlesztésére; nagy tökekonzentrációra; a modern munkamegosztás és az ezekkel kapcsolatos társad- almi intézmények kialakítására; mindkettő kiépítette a modern gazdasági és tár- sadalmi léthez szükséges infrastruktúrákat és így tovább. Kezdeti szakaszában mindkettő felhalmozáscentrikus és szigorúan fogyasztáskorlátozó volt; így maga- tartásszabályozó etikájuk is sok tekintetben, elsősorban a puritán aszkézisben ha- sonlított egymásra; akkor is, ha eszközeikben, e puritán aszkézis érvényesítésé- nek módozataiban élesen különböztek így egymástól. De sok hasonlóság volt végső céljaikban is: az Egyenlőség, Testvériség, Szabadság és később a Létbiz- tonság, a Jólét és az Emberi-közösségi kiteljesedés eszméit mindkét mozgalom a zászlajára tűzte. És így tovább. Ámde ugyanilyen lényegesek a különbségek is.

A különbségek alapvető forrása az – és itt közismert történeti tényekre utalunk –, hogy Kelet-Európában nem indult meg, vagy pedig – mint például nálunk – megindult, de később leállt a polgárosodásnak az a folyamata, amely Nyugat- Európában végül is létrehozta a polgári-kapitalista gazdasági és társadalmi ren- det. A relatív elmaradottság e helyzetét, pszichózisát és e helyzetből való kitörés eltökélt szándékát örökölte át a felszabadulás után is a magyar a társadalom, és e kitörés végrehajtását vállalta magára az 1948-ban hatalomra kerülő kommunista párt.

Legfőbb eszköze és stratégiája e cél elérésére minden anyagi és emberi erőfor- rás totális koncentrálása és a távlati, középtávú és rövid távú tervek szigorú vég- rehajtása volt. Vagyis szemben a nyugat-európai modernizációs folyamattal, nem a piacon versenyben álló egyéni vállalkozók sokaságának egymást kiegyenlítő célracionálitására épített – ezt anarchikusnak, társadalmilag elnyomorítóknak és

gazdaságtalannak ítélte –, hanem a hite szerint tudományosan megalapozott központi, állami tervracionálításra. És itt nem egyszerűen egy lehetséges *másik*, hanem pontosan az ellenkező, a másikat önmaga ellentétének, ellenségének tekintő stratégia érvényesítéséről volt szó.

A központi államhatalom a maga ellenőrzése alá vonta, kisajátította az anyagi és emberi erőforrások csaknem teljességét. Államosította a termelőeszközöket és vagyonokat, kipréselte a háztartásokból a rejtett tartalékokat, kisajátította az emberek munkaerejével való rendelkezés jogát. Mindent és mindenkit a terv teljesítésének szolgálatába állított. Gazdasági és politikai szankciókkal „államosította” és egyenirányította az emberek „életét”, életstratégiáit, életcéljait. Monopolizálva a gazdasági tevékenységek szervezésének jogát, igyekezett lehetetlenné tenni minden más irányú gazdasági tevékenységet; gazdasági s politikai szankciókkal szigorúan egy mederbe terelte az emberek törekvéseit. Jóformán csak az államapparátus által meghatározott módon és helyen juthattak hozzá az emberek életük fenntartásához szükséges javakhoz. S hogy e mechanizmus ne ütközzék emberi-társadalmi ellenállásba, az államhatalom felszámolt minden társadalmi csoportosulást, érdekvédelmi kísérletet, függetlenedési lehetőséget. Atomizálta és proletarizálta a társadalmat. A minél erőteljesebb felhalmozás érdekében tisztára söpörte azokat a bizonyos padlásokat, és tisztára, üresre próbálta söpörni az emberi tudatokat. Ez utóbbi érdekében elvágta a történeti folyamatosság szálait, minden eszközzel igyekezett hitelét rontani mindenféle más alternatívának, elsősorban épp a Max Weber által leírt polgári fejlődési útnak, és intenzív propagandát fejtett ki annak érdekében, hogy a tervracionálítás alternatíváját és saját központi irányító monopóliumát mint egyedül lehetséges és célravezető stratégiát igazolja, legitimálja.

Szembekerült a központi tervracionálítás a weberi célracionálítással egy másik területen is. Weber, mint ismeretes, a hagyományos középkori-későközépkori gazdálkodással állítja szembe a kialakulófélben levő kapitalista gazdaságot, és a leglényegesebb különbséget abban látja, hogy míg a tradicionális gazdaság háztartásszerű, önellátó, közvetlen szükségletkielégítésre termelő gazdaság, a kapitalista gazdaság piacra termelő áru-gazdaság, amelynél nem a szükségletkielégítés, hanem a haszonszerzés és az expanzió, a bővített újratermelés a cél, és ezért a rentabilitás, a versenyképesség válik a racionális cselekvés legfőbb normájává. A szocialista országok azzal, hogy a tervracionálítás mellett főlőslegesnek, sőt zavaró tényezőnek ítélték az áru- és pénzgazdálkodás, illetve a piaci gazdálkodás mechanizmusait, és másfelől azzal, hogy alapvető elveikhez híven minden körülmények között, árra, költségvetésre való tekintet nélkül ki akarták elégíteni a lakosság alapvető szükségleteit, mindezzel a weberi értelemben egy „de-modernizációs” folyamatot indítottak el, és fokozatosan felszámolták azokat a weberi értelemben vett modern gazdasági és társadalmi mechanizmusokat és struktúrákat, amelyek a 19–20. század folyamán, a második világháború előtt, bizonyos fokig ezekben az országokban is kialakulhattak.

E két, egymástól gyökeresen eltérő modernizációs stratégia természetesen más és más embermodellt, emberi magatartást követelt, és ez az eltérő igény és kontextus rányomta a maga bélyegét az emberek értéktudatára is.

1979-ben és 1980-ban lefolytatott országos értékszociológiai vizsgálatunkból és ennek az amerikai vizsgálatok eredményeivel való összevetéséből az derült ki, hogy az amerikai társadalom preferenciátengelyeit elsősorban a *célratoró, pragmatikus cselekvés* értékei és az *önálló, autonóm emberi személyiség* értékei húz-

zák a modernizáció irányába (Hatékony, Törekvő, Önálló, Felelősségteljes, Önéret, Önfegyelem, Szabadság, Belső harmónia, Bölcsesség). Vagyis túlnyomó többségükben olyan értékek, amelyek a weberi vállalkozói-piaci célracionalitás világában nélkülözhetetlenek.

A magyar társadalom egymást követő generációit viszont, ezzel szemben elsősorban nem ennek az individualizmusnak, hanem valamiféle *társadalmiságnak*, a *társadalomhoz kötődésnek*, a *társadalom által való elfogadottság igényének* az értékei húzzák a modernizáció irányába: a Társadalmi megbecsülés, a Hasznosság tudata, a Fegyelmezett, a Haza biztonsága, az Egyenlőség, a Béke, a Felelősségteljes – és így tovább. Az Engedelmes is nagyobb szerepet játszik nálunk a társadalom értéktudatában, mint Amerikában. Nem az individuumhoz, hanem a társadalomhoz, a társadalom kohézióját biztosító eszmékhez és normákhoz kötődnek tehát itt, a kelet-európai tervracionalizmus világában a modernizációs folyamat domináns értékei. E társadalmakon belül a modernizációs folyamat azokban a vezető és főképp értelmiségi rétegekben fut a legmesszebb, amelyek tudatában az *intellektuális értékek* dominálnak (Értelmes, Logikus, Alkotószellemű), vagyis olyan értékek, amelyek a társadalmi fejlődés elvont-racionális-tudományos megtervezésénél nélkülözhetetlenek. És nem a hatékony cselekvésnek imént említett értékei, amelyek a nyugat-európai típusú társadalomban zálogai az érvényesülésnek.

II. Küzdelmek, kísérletek, változások

A központosított tervracionalizmus lendülete nálunk már az ötvenes évek elején megtorpant. Már 1953-ban lazítani kellett e stratégia szigorán; már akkor fölmerült, hogy be kell emelni a rendszerbe a weberi modernizációs folyamat bizonyos elemeit, s bár a terminológia abban a kontextusban természetesen teljesen más volt, az azóta eltelt három évtized vajúdásai és küzdelmei jól leírhatók úgy, mint a két modernizációs folyamat összezapásainak, illetve összeegyeztetési kísérleteinek sorozata.

Ezek a küzdelmek és integrációs kísérletek az idők folyamán egyre hevesebbekké, illetve sürgősebbé váltak. Mert az erőforrások említett totális kisajátítása, koncentrációja és tervszerű felhasználása előbb, az extenzív fejlesztés éveiben látványos sikerekhez vezetett, de korlátai és hátulütői már az ötvenes években egyre nyilvánvalóbbakká váltak. Mert kiderült, hogy az ország valamennyi gazdasági folyamatának a központból irányított, tervszerű és racionális irányítása lehetetlen, s e központi racionalitás erőltetése a gazdasági struktúra megmerevedéséhez, a gazdasági fejlődés lelassulásához, az anyagi erőforrások nagymérvű elpazarlásához vezet. És kiderült az, hogy még nagyobb a veszteség az emberi erőforrások terén. Mert a központi irányítás, mint mondtuk, megpróbálta ezeket is maradéktalanul „államosítani”, kizárólag a központilag előírt tervek teljesítésére kényszeríteni. Az emberi erőforrások azonban egyre inkább elrejtőzködtek; egyre erősödött a teljesítmény-visszatartás, lazult a munkafegyelem, terjedt az úgynevezett maszekolás, a munkaerő, ahol csak tehette, igyekezett kiszökni a központi bürokrácia kontrollja alól.

A hatvanas években már sokak előtt, elsősorban a gazdasági szakemberek előtt nyilvánvalóvá vált „az állam kifulladásá”. Az, hogy a mindent központosító államhatalom képtelen továbbra is biztosítani az ország gazdasági fejlődését. Va-

lamiféleképpen mozgósítani kellett a társadalmat, a lappangó emberi erőforrásokat, az ország gazdasági fejlődésébe be kellett kapcsolni az egyéni és csoportérdekeket. Az első igazi siker ezen a téren az volt, amikor a második téveszesítési mozgalom, amely 1958–1959-ben központosító-államosító-bürokratizáló programmal indult, a hatvanas évek elején fokozatosan teret nyitott az egyéni és kiscsoport érdekeknek, és ezzel elindította azt a folyamatot, amely – sok huzavonán át – a hetvenes években elvezetett az egyéni-családi érdekeknek és a makrogazdasági érdekeknek ahhoz a látványos és szerencsés kompromisszumához, amely a magyar „agrársoda” alapjává vált.

A második fontos lépés az 1968-as gazdasági reform volt, amely a piaci mechanizmusok kiépítésével és a vállalatok önállósításával megpróbálta a gazdasági életbe bekapcsolni egyfelől az egyéni fogyasztói érdekeket, másfelől immár az ipar területén is a csoportérdekeket. A harmadik fontos lépést most próbálja megtenni a magyar gazdaság: megpróbálja az elavult struktúrákat átalakítani, megpróbálja a 68-as reformnál radikálisabban és következetesebben biztosítani a vállalati érdekek, csoportérdekek szabad piaci versenyét, megpróbál az egyéni és csoportos vállalkozókedvnek az eddiginél sokszorta nagyobb teret nyitni.

Ez utóbbi minőségi változást jelent. Mert a hatvanas években a gazdaságpolitika az államosított gazdaságon belül próbálta aktivizálni az emberi erőforrásokat. Azzal, hogy fokozatosan fölhagyott radikálisan fogyasztásellenes magatartásával, elismerte, rehabilitálta az egyéni életcélokat, vágyakat, életstratégiákat, illetve ezek közül legalább azokat, amelyek az anyagi gyarapodásra és fogyasztásra irányultak; viszonylagos árubőséget teremtett, s ezzel az embereket nagyobb jövedelemszerző aktivitásra készítette, és így tovább. Kiderült azonban hamarosan, hogy az alacsony termelékenyséű állami ipar képtelen az így felmerülő fogyasztói igényeknek megfelelő jövedelmeket biztosítani; és nem tudja megakadályozni azt, hogy a munkaerő más jövedelemforrások felé forduljon. A központi akarat ellenére felvirágozott a második gazdaság. Túlélte az újabb és újabb decentralizációs törekvéseket, és fokozatosan részévé vált, mint nélkülözhetetlen javak és szolgáltatások termelője, a nemzetgazdaságnak. Így, legalábbis az agrárgazdaságon belül, hallgatólagosan már a hatvanas évek második felében elfogadták nemcsak a *fogyasztói*, hanem az egyéni *termelői-vállalkozói* tevékenység létjogosultságát is. A most folyó reformtörekvéseknek épp az az egyik legfontosabb alkotóeleme, hogy e termelői-vállalkozói célok, stratégiák, tevékenységek lehetőségét kiterjesztik a gazdasági élet egészére.

III. Modernizációs értékek és közösségi értékek

Vizsgálatunkban arra az eredményre jutottunk, hogy ha egymásra vetítjük Magyarországot és Amerika nemzedékeinek értékengelyeit, a fiatal magyar nemzedékek értékengelyei messze túlfutnak a modernizáció irányában az amerikai tengelyeken. Vagyis a módszer és e vizsgálat tükrében a magyar társadalom értékrendje modernebb, modernizáltabbnak látszik, mint az amerikai. Ez így általánosságban meglepő és valószínűtlen eredménynek látszik. Minthogy a módszertani hiba lehetősége kizárható, alaposabban meg kell néznünk, hogy miben is áll a magyar társadalom értékrendjének ez az erős modernizáltsága.

Max Weber az európai társadalmak modernizációjával kapcsolatban az értékrend *szekularizációjáról*, *racionalizációjáról* és *individualizációjáról* szól.

Ami a *szekularizációt* illeti, ha megnézzük vizsgálatunk eredményeit, teljesen nyilvánvalóan kimutatható, hogy a magyar társadalom értékrendje valóban szekularizáltabb, világiasabb, mint az amerikaié. Ennek okai jól ismertek, nem kell itt külön kommentálnunk.

A *racionalizációval* kapcsolatban már nem ilyen egyértelmű az eredmény. Max Weber a modernizációval kapcsolatban elsősorban a gazdasági racionalitás térhódításáról szólt, vagyis egy olyan racionális és pragmatikus gondolkodásról, amely az objektív és az adott lehetőségeknek és a maga eszközeinek ismeretében képes kitűzni és elérni a maga céljait, növelni a munka hatékonyságát, a termelés volumenét, a gazdasági fejlődés dinamikáját. Ha megnézzük vizsgálatunk eredményeit, kiderül, hogy ebből a szempontból nem a magyar, hanem az amerikai társadalom értékrendje a modernizáltabb. Csaknem valamennyi kifejezetten hatékonysági érték és a célracionális cselekvéssel kapcsolatos érték az amerikai értékrendben fontosabb, nagyobb szerepet játszik, mint nálunk. Ebből a szempontból tehát az amerikai társadalom értékrendje a modernizáltabb a szó weberi értelmében.

A racionalitás fogalmában az említett célracionalitás, illetve pragmatizmus mellett van még egy másik, bár Webernél kevésbé hangsúlyozott jelenségtartomány is: az intellektuális, logikus, felvilágosult gondolkodás értékeinek tartománya. Az ezekkel kapcsolatos értékek a magyar társadalom értékrendjében játszanak jóval nagyobb szerepet. Ebből a szempontból tehát a magyar társadalom futott messzebb a modernizáció útján.

Az *individualizáció* a weberi modernizáció fogalmának legfontosabb alkotóeleme. Magában foglalja az imént már leírt tényezőket, mert a szekularizáció is, a racionalizáció is része annak a folyamatnak, amelynek során az individuum kibontakozik a hagyományos érzelmi, lelki, tudati, közösségi kötöttségekből. Vanak azonban az individualizációs folyamatnak még más tényezői is. Például magának az autonóm és felelősségteljes emberi személyiségnek az előtérbe kerülése.

Vizsgálatunkból egyértelműen megállapítható, hogy az emberi individuummal, személyiséggel kapcsolatos értékek az amerikai társadalom értékrendjében játszanak fontos szerepet. Ezek az értékek tehát az amerikai társadalom nemzedékeinek érték tengelyeit húzzák erősen a modernizáció irányába. A magyar társadalom érték tengelyeit ezzel szemben két érték csoport húzza a modernizáció irányába. Egyfelől a társadalmi integráció, a társadalom által való elfogadottság igényének, a társadalomban előbbre jutni akaró embernek az értékei. A másik érték csoport a már említett intellektuális értékek csoportja, amely ugyancsak a modernizáció irányába húzza a magyar társadalom érték tengelyeit.

Mindent egybevetve tehát az derül ki, hogy a kifejezetten modernizációs értékek közül a két legfontosabb: a pragmatikus, célracionális individuummal és az autonóm személyiséggel kapcsolatos értékek csoportja az amerikai társadalom érték tengelyeit húzza erősebben a modernizáció irányába. De ha ez így van, akkor hogyan lehetséges, hogy végül mégiscsak a magyar társadalmi csoportok érték tengelyei lendülnek messzebb a modernizációs érték tartomány felé?

Gondoljuk végig, min múlik az, hogy egy érték tengely milyen mértékben leng ki a modern értékek mezője felé. Azon, hogy

a) milyen erősen vagy gyengén húzzák a modernizációs értékek ebbe az irányba – és azon, hogy

b) milyen erősen vagy gyengén húzzák a tér másik oldalán levő hagyományos közösségi értékek a tengelyeket visszafelé.

Ha a magyar preferenciatengelyek túllendülnek az amerikai tengelyeken, annak ellenére, hogy a modernizációs értékcsoportok nálunk gyengébbek, akkor ennek az oka csak az lehet, hogy az értéktartomány másik oldalán levő hagyományos-közösségi értékek kevésbé fogják vissza. Vagyis a hagyományos közösségi értékek az amerikai társadalom tudatában annyival erősebbek, mint nálunk, hogy a modernizációs értékek erőssége ellenére is jobban visszafogják az amerikai értéktengelyeket, mint a magyarokat. Hogy valóban ez a helyzet, ez vizsgálataink eredményeiből világosan kiderül: csaknem valamennyi hagyományos közösségi érték fontosabb Amerikában, az amerikai értékrendben, mint a magyarban. Nálunk olyan gyengék ezek a hagyományos közösségi értékek, hogy az értéktengelyek kilengnek a modernizáció irányába.

Beszélhetünk-e ezek után arról, hogy a magyar társadalom értékrendje valóban modernizáltabb, és ezen belül individualizáltabb, mint az amerikaié? Úgy véljük: nem. Valamilyen formában minősítenünk kell a modernizációs folyamatot. Minden valószínűség szerint akkor járunk legközelebb az igazsághoz, ha e folyamatot *negatív modernizációnak*, illetve negatív vagy üres individualizációnak nevezzük el. Azért negatív modernizációnak, mert – mint láttuk – nem elsősorban azért lengenek ki a magyar társadalmi csoportok értéktengelyei a modernizáció irányába, mert a weberi modernizációs értékek együttese a magyar társadalom értéktudatában fontosabb szerepet játszik, mint az amerikai társadalom értéktudatában. Hanem azért, mert a hagyományos közösségi értékek Magyarországon jóval nagyobb mértékben elgyengültek, hatásukat veszítették, mint az amerikai társadalomban. És ez a hiány, ez a negatívum hagyja az értéktengelyeket kilendülni a modernizáció irányába.

És azért nevezzük e folyamatot negatív vagy üres individualizációnak, mert az individualizmusnak emberileg-társadalmilag negatív sajátosságai dominálnak benne; mert reflexszerű, öntudatlan, és nem értékekben gazdag, a világot saját szempontjából értelmező, tudatos individualizmus ez. Nincs filozófiája, történelemszemlélete, ideológiája, etikája. Egyszerűen spontán, automatikus válasz egy, az elmúlt két-három évtizedben kialakuló gazdasági-társadalmi helyzetre. Igaz, egy olyan országban, ahol a társadalom túlnyomó többségének évszázadokon át nem, vagy alig volt lehetősége arra, hogy a saját lábára álljon, hogy érdekeiért és előbbre jutásáért harcoljon, ott az individualizmus minden nekilendülése előrelépést jelent; és minden bizonnyal ez az ösztönös individualizmus is előfeltétele annak, hogy később kibontakozhassék majd az értékgazdag és öntudatos emberi személyiség kultusza és kultúrája.

Az értéktudat változására négy (1977 és 1981 közötti) időmetszetünk van. A mérési pontok közelsége miatt nagyon óvatosan lehet értékváltozásra következtetni. Mégis megkockáztattunk egy egybevetést, összehasonlítottuk egy teszt 1979-es és 1981-es eredményeit. Azt találtuk, hogy két kifejezetten modernizációs érték jelentősen fontosabb lett: a Törekvő (1 egységnyivel) és a Hatékony (0,8 egységnyivel) vált relatíve fontosabbá, mint előzőleg. És két inkább társadalmi jellegű érték, az Egyenlőség és a Fegyelmettség veszített fontosságából (0,6, illetve 1,2 egységnyivel). A változások a négy érték relatív fontosságában jelezhetik – bár a rövid időtáv miatt bizonyítóerejük csekély –, hogy az elmúlt években volt egy bizonyos fokú elmozdulás a kelet-európai tervracionális társadalomközpon-tú értékrendje felől a pragmatikusabb, individuálisabb jellegű weberi racionaliz-

tás felé. Ennek lehetőségére vall az is, hogy azoknak az értékrendjében, akik részt vesznek vagy részt akarnak venni a vállalkozói tevékenységekben – s feltételezhető, hogy a most kibontakozó reformok a társadalom egyre szélesebb köreiből felébresztik majd e szándékot –, feltűnően nagyobb szerepet játszanak a pragmatikus és hatékony cselekvésnek és az egyéni autonómiának az értékei, vagyis más szóval, a weberi modernizáció értékei.

Mindez nem jelenti azt, hogy a két modernizációs folyamat konvergenciájaként értelmezhető az, ami ezekben az években nálunk történt és történik. Nem arról van szó, hogy értékrendünkben közeledtünk vagy közeledünk a nyugati országok értékrendjéhez, mégpedig azért nem – erről számos elemzés tanúskodik –, mert a nyugati világban a weberi modernizáció célracionális és hatékonysági értékei a fiatalabb nemzedékeknél lassan visszaszorulóban vannak, és fölerősödnek bizonyos, a személyiség és a közösség kiteljesedésével kapcsolatos értékek. Nálunk viszont nem figyelhető meg az értékrendi átalakulásnak ez az iránya.

KAPITÁNY ÁGNES–KAPITÁNY GÁBOR

A SZOCIALIZMUSKÉP ALAKULÁSÁRÓL 1945–1982

Szocializmusképe mindenkinek van, ha nem is így nevezi. Bárha az embert (tudniillik az emberek nagy részét) közvetlenül jobbára csak az foglalkoztatja, hogy tűrhető körülmények között éljen, hogy mi a munkája stb., s ebből a szempontból akár érdektelennek is tűnhet számára a kérdés, hogy szocialista vagy kapitalista társadalomban él-e, mégsem vonhatja ki magát az uralkodó társadalmi viszonyok sajátosságainak hatása alól (nálunk például számos körülmény jelzi számára, hogy a világ szocialista régiójában él). Ezekkel együtt az uralkodó viszonyok tükrözésére, definiálására hivatott ideológiai termékek is valamiképpen hatnak a gondolkodásra. Saját ideológiát az emberek nagy része nem alkot az adott társadalmi forma mibenlétéről, de egyrészt találkozik ilyen (hivatalos és nem hivatalos) ideológiákkal, társadalomértelmezésekkel, ezek közül személyes tapasztalatai szerint kiválasztja a számára legmeggyőzőbbeket (vagy elemeiket elegyíti). Másrészt, ha nem is gondolja végig, hogy tapasztalatai ezzel vagy azzal az ideológiával hozhatók-e összhangba, e tapasztalatok alapján mégiscsak valamely ideológiának megfelelően viszonyul körülményeihez. (Hiszen az ideológiák éppen az ilyen ösztönös, tapasztalati szinten megélt viszonyulások általánosításai is.)

Mindezt azért tartottuk szükségesnek előrebocsátani, mert egy korszak szocializmusképének teljesen egzakt végigkövetése nyilván akkor volna lehetséges, ha mondjuk 37 éven át folyamatos adataink lennének az ország valamennyi polgárának őszinte véleményéről a társadalmat, a jelen és a múlt, a szocialista országok és a kapitalista országok viszonyát illetően. Úgy véljük azonban, hogy ezen adatok hiányában is reális kép nyerhető. A hivatalos és nem hivatalos, de megfogalmazott szocializmus-ideológiák többé-kevésbé reprezentálják egy ország szocializmusképét. Hogy mely réteg gondolkodását milyen arányban, ezt külön tudatszociológiai felmérés feladata volna ábrázolni.

Ha tovább akarjuk szűkíteni vizsgálati szempontunkat, akkor a hivatalos ideo-

lógia elemzésére koncentrálhatunk. Az már nem reprezentálja ugyan a közvélekedést, de nagyon nagy mértékben meghatározza, hiszen az ellenzéki vélemények nagy része is (legalábbis negatívan) a hivatalos ideológiát tükrözve alakítja ki álláspontját, s a közvélemény is nagyrészt a hivatalos véleményt szembesíti, méri össze a valósággal. A hivatalos vélemények a *kor* jellegét reprezentálják.

A „hivatalos” álláspont is persze csak absztrakció, hiszen ennek képviselői is sok ponton vitában állnak egymással, s ami tegnap hivatalos volt, holnapra elhajlássá, ami ma elhajlásnak minősül, holnapra hivatalos véleménnyé változhat a társadalmi szükségletek, illetve a politika változása szerint. S még ugyanaz az álláspont is más és más jelent a hivatalosság különböző csatornáiban: a pártdokumentumokban, egyes szerzők műveiben, a sajtóban, a tömegkommunikációban vagy a hivatalosság olyan közvetítő csatornájában, mint az oktatás.

Mi elemzéseink során a következő forrásokra támaszkodtunk:

- párthatározatok
- egyes, egy-egy korszak ideológiájának alakulását meghatározó személyek művei

- pártsajtó, különösen az elméleti sajtó
- ami a nem kommunista álláspontokat illeti, ezt 1945 és 1948 között a koalíciós pártok sajtójában, 1948 után ellenzéki személyek írásaiban vizsgáltuk.

E szövegek elemzése során igyekeztünk eltekinteni mindattól a természetesen igen összetett hatástól és politikai összefüggéstől, amely egy-egy korszak hivatalos és nem hivatalos szocializmusképeit kialakította, s azoktól az öntörvényű fejlődési utaktól, amelyek az egyes megnyilvánulások közegében (politikában, tudományban, művészetben, életkörülményekben) végbementek, s arra a néhány határozott értéktartalmú megfogalmazásra koncentrálni, amelyből úgy véltük, az adott szocializmuskép legfontosabb elemei különválaszthatók:

1. A szocializmus *sajátosságairól* alkotott kép
2. A marxizmus–leninizmus szerepéről alkotott kép
3. A tulajdonviszonyokról kialakított felfogás
4. Az osztálytagozódásról kialakított felfogás
5. A demokráciáról kialakított felfogás
6. A legfőbb eszmények, célok
7. A legfőbb problémák és ezek okai
8. Mit tekintenek az átalakulások legfontosabb alanyának
9. Milyen intézményeket tekintenek a legfontosabbnak az átalakulásban
10. Mit tekintenek a legfontosabb közvetlen teendőnek
11. Mit tekintenek a legfontosabb gazdasági kérdésnek
12. Látnak-e a cselekvéssel kapcsolatban alternatívákat
13. Miben látják a párt szerepét
14. Mit tekintenek a kommunista, illetve a szocialista ember jellemzőinek
15. Hol vállalnak folytonosságot, illetve hol határolják el magukat a szocializmus korábbi felfogásához képest
16. Hogyan látják a nemzet szerepét
17. Hogyan látják a Szovjetunióhoz való viszonyt
18. Miben látják a nemzeti egység feltételeit
19. Milyen a közösségképük
20. Mi az egyén szerepe társadalomképükben
21. Miben látják az ideológia lényegét
22. Miben látják a kultúra, illetve a művészet szerepét.

A kibontakozó szocializmusképekről megállapítható, hogy vannak olyan vonásaik, amelyek a kezdetektől fogva állandóak, lényegében változatlanok (jövőreirányultság, teljes egyenrangúság eszménye, a közösség értékei, az egyéniség sokoldalú kifejtése stb.). Vannak olyan közvetlen célok, amelyek újra meg újra felbukkannak, jelezve, hogy olyan társadalmi szükségletek fejeződnek ki bennük, amelyekkel a különböző korszakoknak szembe kellett nézniük, s mindmáig egyik sem tekinthette megoldottnak, kielégítettnek őket (termelés- és termelékenység-növelés, életszínvonal-emelés stb.). Végül vannak természetesen a szocializmusképeknek korhoz kötött, meghatározott szükségletekből következő s ezek változásával átalakuló elemei.

Változatlanok azok az elemek, amelyek a szocialista társadalmat, annak állandó, önátalakító mozgását a kommunizmus eszményei felé próbálják irányítani. Ezek tulajdonképpen a társadalmi tulajdonba vétel kezdeti lépésével megteremtett s a szocializmus alapjellegéhez tartozó, tehát a szocializmus története során állandó (gazdasági, társadalmi) alapok sajátosságainak tükröződi az értékekben (köztulajdon – a közösség mint érték; tervgazdaság – jövőreirányultság; demokratikus iskolarendszer – az egyéniség sokoldalú fejlődése stb.), s egyúttal újratermelik azokat az elvi biztosítékokat, amelyek a köztulajdonon alapuló hatalmat védik az ezt veszélyeztető szélsőségek ellen.

A fejlődés, termelés-, életszínvonal- stb. fejlesztés újra meg újra előtérbe kerülő céljai alkotják a másik csoportot. Ezeket a célokat már csak az is állandóan középpontban tartja, hogy a szocialista országoknak még jó ideig versenyt kell folytatniuk, sok vonatkozásban lemaradást kell érezniük a tőkés világ legfejlettebb hatalmaival, s mindenképpen a szükségletekre termelő társadalom eszményeihez képest.

A legizgalmasabb azonban a változó értékeknek, a szocializmuskép változó elemeinek végigkövetése; ezek s változásaik, helycseréik beszélnek ugyanis a szocialista társadalom belső fejlődésének, alakulásának egyes törvényszerűségeiről.

Az általunk vizsgált időszakban a kiinduló állapot az 1944-es koalíció. A szocializmuskép Magyarországon csak pozitív és negatív utópiák formájában létezhetett a felszabadulásig: a megvalósítás, a szembesítés a valósággal (1919 rövid időszakát és tapasztalatait leszámítva), nálunk is nyilvánvalóan csak a szocializmus képviselőinek hatalomra kerülésével kezdődik. A kiinduló állapotban több alternatív szocializmuskép volt jelen. Az ellenpropagandáé, amely a kommunizmust falanszternek, az egyéniség, a kultúra elsorvasztójának, a család, a vallás, a nemzet, az állam ellenségének, zsarnokságnak és lélektelen bürokratikus gépezetnek tüntette fel. A kommunisták, illetve szimpatizánsaik elméletileg – és a fennálló viszonyok elutasításából – felépített, vágýképeikből, illetve a Szovjetunióról szerzett ismeretfoszlányokból összeadódó, eszményített és megváltásváró kommunizmusképe. A parasztpárt (pontosabban egyes parasztpárti ideológusok) kistermelői antikapitalista szocializmusképe (értékesítési szövetkezet formájában szövetkező, piacra termelő, haszonelvűvé váló egyéni parasztok, azok szellemi felemelkedése, kisárutermelő mezőgazdasági Magyarország, a tőkés társadalom kiiktatásával). Az SZDP ekkori szocializmusképe főleg taktikai kérdésekben tér el a kommunistákétól, kiemelten hangsúlyozták ekkor a humanizmust, a toleranciát dokumentumaikban – ami az adott helyzetben a proletárdiktatúra kiiktatásának, a szocializmushoz vezető parlamentáris út elképzelésének tükröződése az értékekben. A polgári pártoknak főleg indirekt szocializmusképe volt, megfogalmazásaikban elsősorban az nyilvánult meg, hogy mit szeretnének elkerülni; hogy az

egyéni vállalkozást – értékvetületben: a szabadságot – érzik veszélyeztetve a kommunizmus „egyoldalúságaival” szemben, hogy a társadalmi struktúra biztosította elitréteg-előnyöket – értékvetületben: a kulturális értékeket, a szakértelemet – érzik veszélyeztetve a „tömeguralom” társadalmában. A nem kommunista pártok egyes képviselői által az adott nemzetközi és belső erőviszonyok alapján megfogalmazott alternatívák közös nevezője a „harmadik út”, a kapitalizmus és szocializmus közötti kismagántulajdonos demokrácia paraszti-kispolgári-értelmi-ségi ideológiája szerint.

A kommunisták által képviselt szocializmuskép ebben az időszakban a szövetségi politikának megfelelően a polgári demokrácia – népi demokrácia – szocializmus fejlődési sor fokozatosságát vetíti előre a különböző politikai erők (nagybirtokosok, nagytőkések, kulákok; fasiszták, horthysták, kiscgazda jobboldal, szociáldemokrata jobboldal) fokozatos elszigetelésére irányuló taktikának megfelelően. Ugyanakkor a kommunista álláspont sajátossága a többi párttal szemben kezdettől fogva a törekvés az államhatalom centralizációjára, a gazdaság irányítottá tételére. Ebben a korszakban ezek a szocializmuskép kulcselemei. A kommunista főbb sajátosságai (a pártküzdelmek és az ezekhez kellő egység, szervezettség jegyében) ekkor a *fegyelmezett* és az emberek megnyerésében hatékony *harcos* tulajdonságai. A szocializmusnak a kapitalizmustól való megkülönböztetője ebben az időszakban (a polgári pártok bázisával való szembehelyezkedés és a demokratikus pártokkal való közös platform szerint) az MKP megfogalmazásaiban elsősorban a társadalmi igazságosság; a legfőbb teendők meghatározásakor pedig egyrészt az ország talpraállításának feladatait teszik *kommunista* programmá, másrészt olyan intézkedésekért harcolnak, amelyek lépésről lépésre biztosítják a magántulajdon visszaszorítását, a tervgazdaság kiépülését.

A Tájékoztató Iroda 1947. szeptemberi és 1948. júniusi ülései után bekövetkező fordulattól kezdve, mikor is a proletárdiktatúrára való áttérés lesz a párt hivatalos álláspontja, az ennek megfelelő gyakorlat válik a szocializmusról alkotott elképzelések forrásává. A többi párt gyakorlatilag megszűnt, alternatív szocializmusképek 1948 és 1953 között (nyilvánosan) nemigen jelentkeztek. Ebben a periódusban a szocializmuskép is gyökeresen megváltozik. Centrumában az iparosítás és – az éleződő osztályharc elmélete szerint – az éberség fokozásának követelményei szerepelnek (ekkor alakul ki az előző korszak egyes elemeinek túlsúlyra jutásával az a sokak tudatában máig is ható szocializmuskép, mely szerint a szocializmus lényege a nagyiparosítás és a különböző, a hivatalostól eltérő szellemi megnyilvánulások elleni harc). A munkás-paraszti hatalom helyett a szocializmus feltételévé az ekkori meghatározások szerint a munkásság kizárólagos hatalma válik, melyből részesíti a parasztságot is. A parasztság mint a szocializmus és a kapitalizmus között ingadozó osztály jelenik meg. A kommunista sajátossága az aktív, kezdeményező harcosság helyett mindinkább a posztjáról semmilyen irányban el nem mozduló, a pártutasításokat a legapróbb mozzanatig a párt intencióinak megfelelően végrehajtó *kirendelt „őr”* lesz (az önálló kezdeményezések az elhajlás veszélyét hordják magukban). A párt ugyanakkor az államirányítási feladatokból következően mindenütt jelenlévő tömegpárttá változik, s ennek következtében egyszerre növekszik az eszmei következetesség, az éberség fontosságának hangsúlya és a formalizálódás. Jellemző a dokumentumokra a párt kiemelt élcsapat jellegének hangsúlyozása és a fokozódó bizalmatlanság a párt tagjainak kompetenciájával szemben. A szocializmusnak a kapitalizmussal szembeállított sajátossága ezekben az években a szakadatlan és egyenletes fejlődéské-

pesség és válságmentesség; a fejlődés bármely nehézsége, a problémák túlnyomó része az osztályellenség aknamunkájának minősül.

Az 1953. júniusi határozat után (követve a Szovjetunióban felemás módon már Sztálin életében, az 1952-es *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című tanulmánnyal meginduló, Sztálin halála után azonban egyértelmű irányítást kapott tendenciát) a szocializmusképben is változások következnek be: az irányváltozások addigi szubjektív, a szűk hatalmi csoport nézőpontjából indokolt gyakorlatával szemben a szükséges irányváltoztatást a termelés, a társadalom ésszerűsítésének szükségleteiből vezetik le, növekvő hangsúlyt kap a demokrácia, az életszínvonal-emelés (és ennek szükségletével együtt fontos feltételként a mezőgazdaságpolitika is). 1953 és 1956 között ezek a szempontok azonban egyrészt keverednek a korábbiakkal, másrészt jobbra csak az 1948 és 1953 közötti időszak egyes céljainak *visszavételén* alapszanak, s csak 1956 elején kezdődik meg a gazdaság ésszerűsítésének, az új érdekeltiségi rendszernek stb. megfelelő stratégia kidolgozása, amely már nemcsak az egyéni érdekeltiség felszabadításának fontosságát tudatosítja, de szintetizálja is ezt a korábbi időszak egyoldalú nagyüzemesítési törekvésével, s így annak már nemcsak hasonlóképpen egyoldalú tagadására, hanem meghaladására is képes. Az 1956. októberi események azonban elodázzák és módosítják ezt a törekvést.

1956 októberében egyrészt felelevenednek a korábbi szocializmusképek, a külpolitikailag semleges, decentralizált, önigazgatáson alapuló „jugoszláv” típusú szocializmusmodellről, az értelmiségvezette kistulajdonos, paraszti szocializmusmodellen, avagy a polgári demokrácián át egészen az ellenforradalmi torzképekig (amelyek az időközben elkövetett vétkek és hibák tapasztalati érveire is támaszkodhattak).

Az MSZMP-nek az új szocializmuskép megszilárdításakor egyrészt vissza kellett nyernie a bizalmat, másrészt biztosítani a bizalom stabil hátterét az életszínvonal emelkedésének alapjait. Mindez megnöveli a szocializmusképben a realizmus elvének hangsúlyát. Ugyanakkor az újrakezdés lendülete az 1956 utáni első időszakban a lenyűgöző távlatok képzetét is felerősíti a szocializmusképben, az előző időszak ipari-felhalmozó pragmatizmusával szemben. A mennyiségi, termelési fejlődés mellett mind nagyobb arányban szerepel a szocializmus sajátosságainak meghatározásában a *társadalmi* fejlődés, az életszínvonal-politika előtérbe kerülésével összhangban a szocializmus *humánus* vonásainak hangsúlyozása, a harcosszocializmus képzete helyett pedig a *tudományos*, valóságfeltáró szocializmus képe kerül előtérbe. (A valóságfeltáró tevékenységformák – művészet, tudomány, politikai helyzetelemzés – szerepének megnövekedésével együtt.) A kommunista feladata a harc helyett mindinkább a *mindennapokban* való céltudatos és *türelmes* helytállás. Újra szerepet kap a munkás-paraszt szövetség, a nemzeti egység eszménye.

1962-től a reálpolitika, az életszínvonal-fejlesztés logikája és a belső fejlődés mindinkább előtérbe helyezik a piac szerepét. A szocializmuskép megint módosul: az irányított gazdaság–piacgazdaság ellentéte feloldódik, az új gazdasági mechanizmus kidolgozásával a praktikus, gazdálkodó szocializmus képe körvonalazódik, s a kapitalizmussal való szembeállításban az emberibb életért magát újra meg újra megújítani képes szocializmus és a merev, elidegenedett kapitalizmus kontrasztja vázolódik fel. Az eleven társadalmi mobilitás pedig újra hangsúlyt ad a kapitalizmussal szemben a nagyobb társadalmi igazságosság hangoztatásának.

Ez idő tájt a nemzetközi kommunista mozgalomban bekövetkező szakadások-

kal együtt a hivatalos szocializmusképpel versengő, s mindinkább ellenzékivé váló szocializmusképek is felbukkannak. Ezek egy része a hangsúlyváltások, a túlságosan nagyra érzett fordulat miatt a szocializmus egyes elveinek feladásával vádolja a politikát. Más része a változások logikáját túlhajtva a piac uralmának teljes érvényesítését követeli. A személyi kultusszal szembehelyezett demokráciaeszmény abszolutizálásával pedig a közvetlen demokráciára való áttérést, az állami centralizmus feladását sürgetik. További problémát okoznak a gazdasági mechanizmus bevezetése utáni időszakban a munkásosztály kettős (tulajdonosi – munkavállalói) szerepéből következő ellentmondások, amit egyes elméletek úgy kívánna feloldani, hogy a munkásság új „állami-bürokratikus” kizsákmányolásáról beszélnek, s ennek megszüntetésére a munkásság párttól függetlenített szerveinek politikai kontrollmechanizmussá növesztését, vagy a „demokratikus” humán és szakértelmiségnek a politikai értelmiséggel szemben biztosítandó vezető szerepét ajánlják. Az új gazdasági mechanizmusban érvényesülő általános decentralizációs törekvések mindjobban megnövelték a szocializmusképben a demokrácia szerepét. E gondolattal is együtt járt a „továbbvitele”: az üzemi demokrácia növelésére irányuló törekvésekkel együtt az említett öngazgatási koncepció, az általános demokratizálódással a polgári demokratikus szabadságjogok, a parlamenti demokratizmus, a pluralizmus stb. követelése. Ezek az elméletek tulajdonképpen nem tekinthetők szocializmusképeknek, hiszen jobbára csak az vázolódik bennük, hogy milyenek nem akarják a szocializmust. Ebből egyébként az is következik, hogy ezeknek a törekvéseknek reális társadalmi bázisa nincsen (a tömegbázis ugyanis mindig pozitív program megfogalmazását is lehetővé teszi), viszont valóban jelzik a szocializmus megoldatlan ellentmondásait, azokat a pontokat, ahol a szocializmusnak megoldandó feladatai vannak, s eközben átvenni, szintetizálni valója van a polgári társadalom értékeiből. (Az ellenzéki törekvések azonban gyakran nem a szintetizálásra, hanem a polgári viszonyokhoz való visszatérésre irányulnak. Kérdéses persze, hogy mennyire szükségszerű az eltérő álláspontok frakcióvá, majd ellenségessé válásának folyamata.)

Az ellenzéki álláspontok tehát követik s valamilyen irányban eltorzítják a „hivatalos” problémafelvetést, de hatnak is arra, hiszen az említett nézetek megjelenése figyelmeztetett például az új gazdasági mechanizmus társadalompolitikai következményeinek ellentmondásosságára is, s a gazdasági mechanizmus korrekciójának, ésszerűtlen jelenségei megfékezésének, a munkásság szerepnövelésének igénye 1971 után ismét módosítást jelentett a hivatalos szocializmusképben is.

A hetvenes évek első felében kezdődő gazdasági világválság azonban más következményekkel is járt. Egyrészt megakasztotta a szüntelen, egyértelmű fejlődés folyamatát, módosítva ezáltal az ezen alapuló szocializmusképet (később egyes szocialista országok válságai a válságmentesség tézisének is módosították). Másrészt a gazdasági nehézségek szaporodásával az új gazdasági mechanizmusnak eredetileg a társadalom minden területére irányuló reformmozgását egyoldalúan a gazdasági területre szűkítette.

Az 1970-es évek közepe óta tartó stagnálás (amely természetszerű következményként elősegítette a bürokratizálódást és formalizálódást is), a különböző reformtendenciák megtörése, félbeszakadása, a mobilizáció fékeződése stb. a szocializmusképben a szkepszis, a távlatokban való elbizonytalanodás, a defenzíva, a szocialista elvek és a gyakorlat ütközéseit fokozottan érzékelő kritika korszaka is. A jelenre irányított pragmatizmus felerősödése csak kedvez ennek. (Ebben az

időszakban terjed el az a felfogás, amely lemond a szocializmus ellentmondásainak feloldásáról, nem látván a feloldást lehetővé tevő utat, ezeket az ellentmondásokat antinómiákként, paradoxonokként érzékeli és ábrázolja.)

Az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején a szocializmussal kapcsolatban is felerősödött történelmi szemlélet viszont azt jelzi (mint a történelmi szemlélet előtérbe kerülése mindig), hogy a társadalom keresi az új pálya paramétereit (a múlt mindig a befejezett, de folytatható tendenciák és az adott helyzetre metaforizálható analógiák példatára). De a szocializmusképet az 1960-as, 1970-es évek gazdagították azzal az (újra)felismeréssel is, hogy az egyes országok valamennyi lehetősége összefügg a környező világ „működésével” éppúgy, mint saját történetének egyes jellegzetességeivel: a szocializmuskép kialakulóban levő új vonása a szintetizáló társadalomé.

A szocializmuskép alakulásának (legalábbis általuk vizsgált vetületeinek) eddigi története egyrészt természetesen a gazdasági-társadalmi fejlődés egyes szakaszainak, mozgásainak és megakadásainak, mindenkori aktuális szükségleteinek tükré. Egy olyan folyamat tükré, amely a társadalomátalakítás feladatainak végrehajtása során a determináló erők mind mélyebb rétegeibe hatol (a *politikai* átalakulás után a *termelési* struktúra, a termelést irányító gazdasági folyamatok, majd az ennek is feltételül szolgáló *társadalmi* átalakulás stb. szükséglete szerint). Olyan folyamat tükré ez, amely a kommunizmus eszményei közül időről időre másokat helyez a középpontba, új és új célokat tűz ki, módosítva ezzel a gyakorlatot, s ennek következtében az adott valóság és e folyamat összképéről alakítható benyomásokat és értéktételezéseket is. Másrészt mindez a szocializmus-hoz fűződő illúziók fokozatos elvesztésének folyamata is, amely a jelenben a szocializmus önarcképének új felvázolását teszi szükségessé.

ALMÁSI MIKLÓS

ÉRTÉKVÁLTOZÁSOK A MŰVÉSZET FEJLŐDÉSÉBEN ÉS A TÁRSADALMI TUDATBAN

I. A művészi érték és a társadalmi önreflexió értékének viszonya

Az elmúlt két évtized egyik fontos művészi értékalkotó eleme, hogy a társadalom rejtett, még nem nyilvános, nem elismert *önreflexiójának teremtett legitimációs formát* legjobb alkotásaiban. Ezen a legitimációs formán azt értem, hogy ezek a művek olyan tényeket, kérdéseket, kritikai elemzéseket fogalmaztak meg, melyek ugyan csírájukban benne éltek már a társadalom közvéleményében, találkozhattunk velük öntudatlanul gyakorolt vagy „illegitim” ítéletként, de ezeknek a jelenségeknek még nem lehetett nevük: sem a közvélemény nyilvánossága, sem a hivatalos politikai nyilvánosság és ideológia nem ismerte el őket ténynek, valóságnak. (Ennek a legitimációs törekvésnek első áttörése Kovács András *Nehéz emberek* című filmje volt, ami kimondta azt, amivel mind a mai napig bajló-

dunk: pazarlóan és gáncsoló módon bánunk a tehetségekkel, az alkotó emberekkel. Akik persze „idegesítőek”, mert nem „gömbölyűek”, hanem szögletesek, mindig akarnak valamit stb. Ezt a tényt azonban ennek a filmnek kellett és lehetett legitimálni.) A társadalomkritikai vonulat – a kultúrpolitikától támogatva – hol erősebben (művészileg megformáltnan), hol politikumával és alacsonyabb művészi szinten jelentkezett Moldova, Csurka, később a fiatalabb nemzedék írásai-ban, a dokumentalista, illetve jelencentrikus filmekben, „vitákat provokáló” darabokban (például Karinthy: *Házszentelő*).

Ezek a művek tehát egy pluszértékkel rendelkeznek: esztétikai, valóságfeltáró értékükön túl ki tudják fejezni azt, ami a társadalom rejtett közvéleményében, fogalmi körülírás nélküli tapasztalataiban már megjelent, de nem tudatosulhatott mint politikai-társadalmi önreflexió. A kimondás-ábrázolás azért kap „legitimációs értéket”, mert a művekben való megjelenés után már van nevük, lehet rájuk hivatkozni, bekerülhetnek a legitim politikai-közéleti vitákba. (A Rajk-per traumája először a *Nyár a hegyen* című filmben vált „nyílt” társadalmi témává, 56 realisabb megközelítése Gyurkó *Szerelmem Elektra* című darabja után, a munkásosztály új társadalmi feszültségei a szociografikus írások nyomán). Ezek a pluszértékek persze nem mindig egyértelműek. Moldova *Elbocsátott légiója* (1968) ugyan elhallgatott jelenségkőről – a volt BM-dolgozókról – szólt, de a regény állásfoglalása, értékelése e jelenséggel szemben kétes marad. Máskor, mint például Gáll *Ménészgazdájában*, a múlttal való őszinte leszámolás a „teljes igazság” kimondásának lehetőségét igazolja a társadalom számára – a tabuk felszámolását segíti elő.

Pontosabban, segít felszámolni a „kettős közvélemény” jelenségét: a nyilvános fórumokon megjelenő „hivatalos” és a magánkörben terjedő, ezzel ellentétes vélemények különbségét. A közvélemény magánjellegű kommentárjai, közérzete, értékítélete integrálódhatott a művekben, s vele helyet kaphatott a közélet objektivációiban: nyilvános vitatémává lehetett, vagy a kimondás révén el is múlt mint feszültségtényező, vagy újabb gondolat sorok elindítója lett.

A művészi fejlődésben ennek a legitimációs értéknek két változata alakult ki: a parabola és a dokumentumszerűség. A parabola a jelen politikai-társadalmi konfliktusait akár történelmi, akár fiktív sztorikba ültetve mondja el, ahol csak a „megfejtés”, a „kód” lehántása után találkozunk a jelen égető, de egyelőre nyíltan nem kimondható kritikai téziseivel. (Ilyen jellegűek voltak a hatvanas évek közepén-végén a „hatalom-erkölcs” körében született művek.) Hozzá kell tennem: a parabolák olykor a művészi érték felfokozásának, intenzitásának eszközei is lettek, például Örkény *Tóték* című darabja. Azaz: nem egyszerűen „titkosírást” jelent a parabola, és nem is csupán politikai „kódolást”.

A dokumentumregény, a film vagy a szociografikus elemeket alkalmazó megoldások – a kultúrpolitikai klíma fejlődésének eredményeképp – egyenesebb úton járnak: egy-egy modellszerű tényanyagon mutatják be azt, ami az ország fejlődésének egészére is érvényes társadalmi, politikai, egyéni konfliktus, s ami, mint jelenség, még nem került be a társadalom önreflexiójába. (Ilyen alkotás volt például Dárday *Harcmodor* című filmje, ami a hatalmi szféra „középmezőnyének” „lobbizzását”, az érdekcsoportok létezését, ütközési formáit és az alulról jövő törekvések ezekben való érvényesülési stratégiáit elemezte.) A művészeti alkotások e rejtett, „neve nincs” jelenségek körülírásával demisztifikálták a társadalom egy-egy, korábban „csak a beavatottak” számára létező jelenségét és a politikai vita, önreflexió, valamint a konfliktusokat megoldó gyakorlati törekvések számá-

ra tették megközelíthetővé. Azért érték ez a művészi törekvés, mert előkészítője, fenntartója a politikai szféra demokratizálódásának: nemcsak a tudatosítás formáit bővíti, hanem előkészíti azokat a változásokat is, melyek a különböző csoportérdekek önálló artikulációját intézményesíthetik. Természetesen: túl a művészi értékeken.

A jelenség háttere, hogy a művészi alkotások majdnem az egyetlen nyilvános legitimációs formát kínálják a csoportérdekek és osztályadalmi érdekek egymáshoz csiszolásának: politikai funkciót is hordoznak – közvetve, áttételesen. Mivel ez olykor hallgatólagos megegyezésen alapul, negatív érdekbiztosítók körébe is kerülhetnek a művek. (A *Makra* című regény például – szándékán kívül – politikai táborok ütközésének eszköze lett, mert az akkori – 1972-es – ellenzék többek között e mű felhangjaiban fogalmazta meg ellenzéki törekvéseit.) Egy nyíltabb, a csoportérdekeket világosabban kifejező politikai szerkezetben a műalkotások nem kerülnének ilyen helyzetbe: nem lennének „kártvány” érdekcsoportok kezében, mert programok nyíltabban is megjelenhetnének. Ez viszont már a műalkotások legitimációs értékének negatív mozzanata.

II. A művészi értékszemplélet változása: a pátosztól az iróniáig

A hetvenes évek művészi fejlődésében a leglátványosabb változás a korábbi *etikai-moralizáló* szemléletmód és pátosz szétoldódása, elhalványulása és ezzel párhuzamosan egy ironikusabb, distanciával teltebb, szkeptikusabb látásmód megjelenése. A hatvanas évek legtöbb vitát kiváltó művei morális értékek felől bírálták a társadalmi gyakorlatot („hatalom” kontra „erkölcs”), az ideologikus szféra túlhaladt mozzanatait. Vagy éles morális konfliktusokban ábrázolták a társadalmi változásokat, azaz e korszak életformájának robbanásszerű átrendeződését. (A *Tízezer nap* című film, *Szerelmem Elektra*, Sántha: *Ötödik pecsét*, Jancsó: *Szegénylegények*, Illyés: *Kegyenc* – más és más formában; a centrumban egy-egy morális attitűd a mérce a valóság, a múlt vagy a jelen torzulásaival szemben.) E látásmód feltétele a morális alapértékek adottságába vetett hit: ezek az erkölcsi értékek mindig így voltak-vannak, ezért hozzájuk lehet mérni a változó politikai-társadalmi-ideológiai követelményeket, életformákat. Ebben a világban azok bizonyulnak értékeseknek, akik e morális alapértékeket választják. (Az *Ötödik pecsét*ben az a férfi, a gyerekeket a kisebb rossz, az árulás árán menti meg.)

A hetvenes években ezek a morális alapértékek megkérdőjeleződtek: az irodalom és a film nem tagadja őket, csak eljátszik relativizálódásukkal: különböző, gyorsan egymás után következő korszakok más és más etikát követelnek, ki tudja, létezik-e valamilyen abszolút mérce, hacsak nem a túlélés tisztessége. Örkény *Pistipisti* című darabja ugyanazzal a hőssel játszatja el a nyilas korszakot, az ellenállást, a dogmatizmust és az ellenforradalmat, de úgy, hogy Pisti mindegyikben hős és áldozat egyszerre. De ezeknek a szerepeknek a váltakozása már nem „halálkomoly” – mint lett volna a hatvanas években –, ellenkezőleg: a sokféle pálfordulás ironizálódik. S egyben megkérdőjeleződik, létezik-e olyan elv, ideológia, tétel, aminek alapjáról abszolút komolyan és biztonsággal ítélnénk. Az irónia a pátosz – ideológiai és morális pátosz – ellentétéként jelenik meg: nem puszta értéktagadás, középpontjában az ember esendősége áll, a megértés kö-

vetelése, ami ugyancsak érték. S érték a kritikai látásmód csiszolása is, egy olyan kritikáé, ami nem követel fejeket, nem erőszakos, s mégis változás felé törekszik.

Az ironikus látásmód gyorsan terjed: Örkénytől Szakonyin át Moldováig, majd a hetvenes évek végén feltűnő író- és filmművész-generáció is ebben a látásmódban találja meg az értékválság megragadásának közegét. (Spiró, Esterházy, Bereményi; Sándor Pál, Gothár Péter filmjei.) Az ő világukban nincsenek „halálkomoly” értékek, állítható, követelhető normák, többnyire kérdésekben fogalmaznak. S ezek a kérdések az előző korszak társadalomkritikájának morális alapjait is érintik. Ez az ironia azonban egy rejtett követelést is tartalmaz: egy új, egyre jobban körülhatárolódó generáció (több generáció) keresi benne saját magát, saját igenelhető értékeit, s a hiányt mondják ki – más-más művészi szinten.

A látásmód változásának kísérője a magyar irodalomban vezető szerepet játszó műfajnak, a lírának értékvesztése: az irodalmi köztudat és érdeklődés „leértékeleli” ezt a műfajt, figyelme elsősorban a regény felé fordul. Ezzel együtt hatásukat veszítik egykor közvélemény-meghatározó költők – Váci, Juhász Ferenc. A regény vonzereje talán azzal függ össze, hogy a társadalom – elsősorban az irodalmi közvélemény – egyre jobban a „van” világa iránt érdeklődik: tudni, hogy „mi van”, szemben az ideologikus követelésekkel, pátozzsal; az élő emberek, a valós viszonyok objektív kérdőjeleit meghosszabbítani.

Igaz, hogy ezek a változások – az ironia megjelenése, az értékválság kifejezésének rafináltabb formái, műfaji hangsúlyeltolódások – elsősorban az irodalom belső köreiben érhetőek tetten. De ezek a *változások ma már áttevődtek a közép-szintű lektúrra* is (Moldova szatirikus írásai), illetve a köznapi folklór, a pesti vicc táptalajából is táplálkoznak. (Cseh Tamás dalainak népszerűsége, Hofi, majd Sándor György kvázi-irodalmi humora.) Ezek a szélesebb körben terjedő esztétikai-művészi alakzatok is arról a tapasztalatról szólnak, mint az irodalom és film csúcsteljesítményeiben megjelenő ironikus hangvétel: aki túl komolyan veszi a morál vagy az ideológia (napi politikai) követelményeit, esetleg épp ezeknek a követelményeknek nevében jár pórul. Pragmatikusabb magatartás kívántatik – s egyben *értékhiány* tudatosodik. Az ironia az értékvákuum kifejezése és saját értékek – egyelőre erőtlen – igényét jelzi.

Erre utal ugyanennek a látásmódnak fonákja: az ironia nemcsak „kinevet”, az ironia önsajnálát is. (Hajnóczy: *A halál kilovagol Perzsiából*, Gothár: *Megáll az idő* című filmje arra példák, hogy ez a generáció egy kicsit elveszett nemzedéknek is tekinti magát.) Külön kiemeli ezt az önsajnálatot az öntemetés néhány periferikus, de szimbolikus jelensége – az öngyilkosság rituális felfogása, az alkoholizmus mint a kiúttalanság állapota, a „zűrös élet”, ami nem pusztán az „ez van” világa, hanem fájdalom, a rend utáni sóvárgás is. Ezek tehát az értékrend, az új, sajátjuknak tekinthető értékvilág fájdalmas-halk – mellékszólámú – követelései. Ennek a körülménynek másik forrása, hogy az „önmegvalósító”, individuális életvitel egyre inkább csődként ábrázolódik. Eredetében az „önmegvalósító” értékrend a „kollektív”, másokért élő, áldozatokat hozó etika ellentétéként fogalmazódott meg, a hetvenes évek elején. A nyolcvanas évekre egyre jobban kitűnt, hogy ez az út a kiürüléshez vezet, ez sem megoldás. (Így például Dárday: *Filmregény* című filmje, Spiró: *X-ek* című regényének „mellékszála” szól erről az „önkritikáról”.) Ezek az értékelemzések rimelnek arra, amiről Hankiss ír, hogy tudniillik a közösségi ember és az individualizálódott ember szélsőségei között űr támadt a társadalmi gyakorlatban: az irodalom és a film ezt az űrt részint ironiával, részint keserű önsajnálattal jelzi vissza, mint értékhiányt és értékkövetelést.

III. A jelentudat felé: a múlt átértékelése

Az irodalom, dráma és filmművészet is rájött arra, hogy az emberek jelentudatát, megrendült értékrendjének támpontkereső igényét nem lehet utópisztikus értékekből, a jövő optatív értékeiből kielégíteni. A jelentudat megerősítésének egyik feltétele a történelmi múlthoz való új kötődés, új viszony. Ezt az új viszonyt az határozza meg, hogy jóval gyorsabb változásokon megy keresztül a mai ember, s a változásokhoz való belső alkalmazkodás modelljeit is keresi. A történelem innen, ebből az igényből lesz példa és a különböző alkalmazkodási stratégiák kipróbálásának tere. Pontosabban: a történelem nem mint tényanyag – az is –, hanem mint a jelenből újrálátott és újraformált, *költőileg átalakított világ* válik érdekessé. Valamikor vicc volt, hogy a marxista történetírás „a történelmet nemcsak magyarázza, hanem meg is változtatja” – ma ez az attitűd pozitív művészi törekvések valósága.

A másképp látott múlt *előtörténete* a deheroizálás korszaka volt: a romantikusan megszépített alakok visszahelyezése valós körülményeikbe, valós értékükbe, a „jókais” látásmód leépítése. Olykor heves vitákat váltott ki ez a törekvés (például a *Hideg napok* nemzeti önleértékelésnek, öngyalásznak minősült a vitában részt vevők egyik táborában). S kétségtelen, hogy a deheroizálás olykor erőltetett, öncélú törekvésként is megjelent. De egy újfajta érték szemlélet rejlett mögötte: a történelmi tárgyú regények és drámák legjobbjai azt keresték, miképp alakult múltunkban a realitásérzék, a reálpolitika és a nemzeti, etikai értékek alakítása – együtt. (Szabó Magda: *Az a szép fényes nap* című drámája – Szent István reálpolitikájának születését bányásztta elő a romantikus kép mögül. Cseres Tibor az emberi tisztesség lehetőségeit kereste a II. világháborúról szóló katonaregényében, a *Parázna szobrokban*.)

A művek értékajánlata a hetvenes évektől kezdve két pólus között alakul. Az egyik póluson arra törekszenek a művészek, hogy a realitásérzék formálva, a romantikus nemzeti önszemléletet kikerülve bemutassák, hogy a profán, valóságos konfliktusok, a megszépítés nélküli múlt hogyan kínál értéktanulságokat is, hogyan születnek válságokból értékek. A másik póluson a romantikus múlt szemlélet és mitológia leépítése öncélúbb, a mítosz ellen egy játékos-mulatságos ellenmítosz sorakozik fel.

A történelem, mint a jelen tanulsága, orientációs közege, talán a *memoáriradomban* kínálja a legtöbb értékfogódot: a múltbeli válságkorszakokra adott emberi-etikai értékvalaszok itt olykor sokkszerűen érték a közvéleményt. (Ilyen sokkhatású volt a Károlyi-memoár: a politikai és emberi tisztesség formálódásának, a válságokban való szilárdság, az „átnevelődés” önmaga vezette munkájának érdekessége egyaránt új volt a közvélemény és a közélet számára.) A memoárok iránti érdeklődés is a *magatartásminták kutatásának igényéből* táplálkozik, s egyben az életvezetési értékek és az ideológia közötti új viszonyt is felfedezhette: hogy vannak polgári, sőt nemesi értékek, hogy a szociáldemokrata munkásmozgalom is termelt értékeket, hogy pálfordulásoknak mély etikai és világnézeti forrásai és következményei vannak (a Bajcsy-portré hatása).

ÉRTÉKEK – ÉRTÉKVÁLTÁS – ÉRTÉKZAVAROK A KULTURÁLIS ÉLETBEN

A téma igen komplex – bonyolultabb annál, hogysem egyetlen kutatás, sőt annál is, hogy egyetlen tudományág átfoghassa. Egyszerre és egyaránt kellene figyelembe venni a kultúra csúcseit és a tömegek kultúrájának alakulását, egyszerre kellene a fejlődésnek több tudományos és művészeti ágazatra kiterjedő elemzését adni, s ugyanakkor a lakosság kulturális érdeklődésének szociológiai leírását. Mindez így lehetetlen, vagy legalábbis egyelőre megvalósíthatatlan. A különböző kutatások azonban támpontot adnak már ahhoz, hogy a fejlődést fő vonalaiban áttekinthessük. Ezzel próbálkozom meg az alábbiakban.

Abból indulunk ki, hogy a magyar kultúra fejlődésében a felszabadulás óta *négy nagy értékvtáltás* következett be:

1. *Közvetlenül a felszabadulás után.* Ez a kétségtelenül radikális váltás kiterjedt a kultúra egész területére. Alapvető jellemvonása minden területen a haladó törekvések győzelme, a reakciós irányzatok visszaszorulása. A változás rendkívül gyorsan, szinte futótűzszerűen terjedt el, és egyaránt megnyilvánult az autonóm kultúrában és a tömegek mindennapi kultúrájában. A szellemi életben hatalmas pezsgés indult meg, a korábban elnyomott haladó művészek és tudósok központi szereplőkké váltak. Széles körű művelődési forradalom indult, mindenki tanult, új közönség alakult ki, fellángolt az amatőr mozgalom. Az egész magyar életet a demokratizmus eszméi hatották át, ezzel összekapcsolódva erősödtek meg a szocialista törekvések is. A demokrácia és a szocializmus állt a társadalom megújuló értékrendszerének középpontjában.

2. *Az ötvenes években* következett be a második értékvtáltás. Noha az „ötvenes évek” csak öt vagy hat évig tartott, azóta is helyrehozhatatlan károkat okozott. Az értékrendszer átalakulása kettős vonalat követett. A társadalom kisebb, de legaktívabb részében – a szocializmus már megnyert híveiben – volt egy felfelé ívelő szakasz. A fordulat évének új ideológiáját, keményebb eszmerendszerét sokan elfogadták, sőt a felszabadulás utáni értékrendszer logikus következményének érezték. Számukra a XX. kongresszus és a körülötte zajló események okoztak tragikus konfliktust. A társadalom nagyobb része számára a konfliktus hamarabb jelentkezett, és – kifele kendőzött – elforduláshoz vezetett.

3. *A hatvanas évektől a hetvenes évek közepéig,* a konszolidáció, az új gazdasági mechanizmus, a párt politikájának sikerei és népszerűsége jegyében, új értékvtáltás következett be. Ez azon a felismerésen alapult, hogy „a szocializmus működik”, lehet és érdemes benne élni és tevékenykedni. Ez sajátos értékrendszert alakított ki, amelyben a „jó élet” céljai egyaránt megfértek a polgári és a szocialista életfelfogással, a kettő – a társadalom szintjén – nem került konfliktusba. Az alkotó kultúrában ugyanakkor valóságos reformkor bontakozott ki, amelyet a szociológiától, közgazdaságtól, történelemtudománytól, filozófiától, pszichológiától kezdve a művészet különböző ágaiig voltaképpen azonos problémák mozgattak. Véleményem szerint a következők:

– a valóság és az eszmények (terveink, elképzeléseink, összefoglalóan: a szocialista ideológia) viszonya,

- az egyén és a közösség viszonya, a magatartás problémái és alternatívái, beleértve a hatalomhoz való viszonyt is,
- a centrum és a periféria, a góc és a szegély viszonya, nemcsak a magyarság és Európa, de a magyar élet belső fejlődése szempontjából is.

Ezek a problémák nemcsak megjelentek az évtized tudományában és művészetében, hanem új kifejezési formát is kerestek és találtak, a modern tudomány és művészet új eredményeinek integrálása, és jelentős eredményeiben a magyar társadalmi talajnak megfelelő adekvát alkalmazása útján. A megindult fejlődés már-már egy nagyarányú szintézis felé vezetett, sőt egy bizonyos ponton úgy is látszott már, hogy el is jutott oda. Ez azonban még mindig csak a csúcson következett be, alatta a régi ellentmondások tovább éltek és hatottak. A szellemi reformmozgalom ezért csak a társadalom kisebb részét tudta elérni, bár egyes elemeiben ennél is szélesebb körben hatott.

4. *A hetvenes évek közepétől* kezdődött a negyedik értékváltás. Mivel tulajdonképpen tárgyunk ennek tárgyalása, kicsit részletesebben kell foglalkoznunk vele.

A problémák a hetvenes évek derekán megsúlyosodtak. Hozzájárult ehhez gazdasági helyzet megromlása, amely (addig) ugyan még nem vezetett az életszínvonal jelentős csökkenésére, de fenyegető hatásával egyre erősebb fényt vetett fejlődésünk ellentmondásaira, mindenekelett szervezatlenségére. A szellemi élet fejlődését továbbra is a „szelárnyék” fenntartása biztosította, de ebben az adiginál is jobban kezdtek felhalmozódni az ellentmondások és a belső feszültségek. Időközben túlhaladtunk egy történelmi fordulóponton: ipari (pontosabban ipari-mezőgazdasági) társadalommá váltunk. Ezzel (és természetesen az ipar és a mezőgazdaság fejlődésével, a mezőgazdaság kollektivizálásával, az életszínvonal emelésével, a társadalmi struktúra átalakításával) voltaképpen elértük azokat a célokat, amiket a társadalom haladó erői 1945 táján kitűztek, s ez parancsolóan követeli meg, hogy mélyebben elemezzük, ami országunkban történt, és újonnan fogalmazzuk meg a további fejlődés programját. Ez azonban nem következett be olyan szinten és olyan erővel, hogy a szellemi életnek a hatvanas években már bontakozó egysége meg tudott volna erősödni, tovább tudott volna fejlődni. A gazdasági nehézségek fokozódása egyre sürgetőbbé s ugyanakkor egyre nehezebben megfogalmazhatóvá tette a kialakítandó programot, egyre világosabbá vált, hogy az így kialakuló helyzetben csak a problémák teljes végiggondolásával lehet utat találni.

Azért beszélhetünk ebben a helyzetben *értékválságról*, mert nem egyszerűen az értékek szükségszerű megváltozásáról van szó, hanem arról, hogy a szellemi élet és az egész társadalom különböző csoportjai más és másképpen kerestek utat. Egyre erősebben érződik, hogy a korábbi másfél-két évtized értékrendszerbeli toleranciája nem tartható fenn. Úgy jellemeztük az előbb, hogy abban a szocialista és a polgári életvitel laza szimbiózisban élt, mindig elodázva az igazi összeütközést. Most viszont úgy látszik, hogy habár az együttélést nem lehet felbontani, a konfliktus egyre nyíltabbá válik, s erre a társadalomnak mindenképpen reagálnia kell.

A megoldás útjai különfélék. Nincs még itt az ideje annak, hogy kutatásokkal megalapozottan adjunk teljes képet, néhány tendenciát azonban felvázolhatunk.

a) A szocializmus mellett álló és kitartó szakemberek és értelmiségiek körében bekövetkezik az értékek elmozdulása, noha ebben az esetben nem beszélhetünk válságról vagy váltásról. Inkább a következtetések levonásáról, saját múltunk és

tevékenységünk kritikai szemléletéről, a „szocializmuskép” problémáinak felfedéséről és újbóli tisztázásáról van szó. Ebben a körben ismét kialakulóban van egy szellemi reformmozgalom. Ha elemezzük az igen különböző háttérrel induló szerzők írásait (mondjuk Berend T. Ivántól kezdve Hermann Istvánon át Mészöly Miklósig), igen sok közös gondot, közös kérdésfeltevést, sőt olykor közös megoldást találni bennük (ha nem vakítják el figyelmünket a megfogalmazás különbségei).

b) Megtalálható az a magatartás is, amely a konfliktusos helyzetben a hagyományosan felfogott szocialista értékek megőrzését és megerősítését tartja központi feladatnak. Meglehet, hogy egyik vagy másik pillanatban ez a felfogás csendesebbnek és a változások fényében anakronisztikusabbnak tűnik, azonban számolni kell vele. Annál is inkább, mert nemcsak a környezet erősíti meg, hanem gazdaságpolitikánk egyes újszerű és szükségszerű lépései is kiválthatnak ilyen hatást.

c) Növekszik ugyanakkor egy radikálisan ellenzéki értékrendszer kialakításának lehetősége, részben polgári radikális, részben szocialistának nevezett vonásokkal (ez utóbbi nézőpontjából a jelenlegi rendszer a szocializmustól való eltávolodásnak minősül). Ennek megítélésekor külön tényezőként kell tekintetbe vennünk, hogy olyan új nemzedékek nőttek fel, amelyek már nemcsak 1945-öt, de 1956-ot sem éltek át. Nem tekintik tehát magukénak sem az 1945-ben elfogadott programot, sem a későbbi programokat és kötéseket, nem érzik annak megbocsátó pátoaszát, hogy „akárhogy is van, akármilyen ez a mai társadalmi valóság, mi teremtettük magunknak, a mi kezünk nyomát őrzi”. (Pedig ez olyannyira sajátja az idősebb nemzedékeknek.) A fiatal generáció tárgyilagosan (legalábbis az hiszi magáról) és kritikusan szemlél, s csak igen óvatosan vállal. Számára az idősebbek sok, egykor szenvedélyes vitája ma már tökéletesen értelmét veszítette, az akkori ellentétekkel és szövetségeseikkel egyetemben. Sok, egykor piedesztálra emelt eszme vagy mű pedig érvényét veszítette számukra. Mennyi küzdelem folyt például az úgynevezett avantgárd törekvések rehabilitációja és integrációja körül. És a most felnövekvő fiatalok természetesnek veszik, hogy azok az irányzatok, művek értéket képviselnek, amelyekről nemrég még alig mertünk hangosan beszélni. Sok, eddig elismeréssel övezett irányzatról pedig tudomást sem akarnak venni. Nem méltányolják azokat sem, akik néhány évvel ezelőtt toleranciájuk révén bátornak éreztették magukat – akkori bátorságuk azonban ma már langyos kompromisszumnak minősül. Eddig általánosan elfogadott értékek veszítik el érvényüket, s újakat kezdenek el tisztelni. A harminc év körüliek és a még fiatalabbak egy része például olyan új orientációt követ, amely fontos vonásaiban különbözik az eddigi értékszerkezettől: inkább irányul a részre, mint az egészre; a valóságot inkább adottnak fogja fel, mintsem tevékenysége termékének és tárgyának; ezért kritikus, de vállalás nélkül, amikor pedig mégis eljut a vállalásig, inkább valami ellen, mint valami mellett. S mindez nemcsak az alkotókra vonatkozik, hanem a befogadókra is – a közönség is egyszerűen másképpen, sőt másfajta szuverenitással kezdi megítélni az értékeket, mint annak előtte.

d) Várható egy olyan értékrendszer megerősödése, amely nem törődik túlságosan a szocializmus eszméivel (az eddigiektől eltérően még színlelés formáiban sem), hanem nyíltan és természetesnek tekintve, a jó életre vagy a túlélésre összpontosít. S ez mindazoknál jelentkezhethet, akiknek lehetőségük van a második gazdaság valamilyen formájában részt venni.

Ezek mellett a többé-kevésbé mozgásban levő, szemünk előtt formálódó típu-

sok mellett meg kell említenünk a kevésbé dinamikus, továbbélő értékrendszerket.

e) Ilyen mindenekelőtt a hagyományos patriarchális-paraszti, vagy a szintén hagyományos munkásértékrend, amelynek továbbélő formáit a megváltozott társadalmi viszonyok között is fellelhetjük, ez az értékrend a tisztességre, becsületre, békés családi életre, a jól végzett munka megelégedettségére épít, és a vizsgálatok szerint a társadalom jelentős részében hat, ha ugyan nem is mindig a feltélen követés kényszerítő erejével.

f) Megvan viszont ugyanennek negatív változata, lenyomata is: az az értékorientációs típus, amelynek tulajdonképpen nincsen értékorientációja, nem alakított ki magának semmi határozottat. A tradicionális értékeket már nem sajátította el (körülményei akadályozták meg benne), de helyette nem tudott mást sem kialakítani. Nem vallásos, de nem is tudatosan vallástalan, nem vált szocialistává, de nincs is ellene. Viszonylag széles rétegek tartoznak ebbe a kategóriába, az átmeneti helyzetben élő, nem stabil életmódot folytató emberek tömegei.

Csoportosításunk természetesen nem szisztematikus és némiképpen önkényes, de vizsgálatokra és általában a tapasztalatokra épült, és különösen tárgyunk szempontjából emeli ki a lényeges vonásokat. Ki lehetne és ki kellene alakítani egy részletesebb, teljesebb és rendszeresebb tipológiát, elhelyezni az egyes típusokat a történetiség dimenziójában, pontosabban körülhatárolva elterjedésüket. Most erre nincs módunk. Itt elsősorban az értékváltság és az értékválság jellegét és mibenlétét kell jellemeznünk.

Miért beszélhetünk ma értékválságról? Először is azért, mert az értékek a társadalom jelentős részében átalakulóban vannak. Másodszor, mert többféle, egymást kizáró értékorientációs típus él egymás mellett, de egyre kevésbé békésen. Harmadszor, mert a létező és ható értékrendszerek igen különbözően viszonyulnak a társadalom szerkezeti alapjaihoz (amelyet szocializmus néven foglalunk össze), egy része csak közömbös, egy része csak megfér vele, egy része eltér tőle és csak egy része azonosul vele.

A közelebről vett kulturális értékorientáció tagolódását is a fent felsorolt típusok mentén mutatjuk be. Az itt rendelkezésünkre álló felmérések bizonyos képet adnak az egyes típusok elterjedtségének arányairól is.

a) A fentebb elsőként említett értékorientációs típus legfőbb sajátossága a kulturális értékorientációt tekintve a mai magyar és a mai világkultúrával való szerves kapcsolat. Hatósugara kulturális felmérések szerint a társadalom 5–10 százalékára terjed ki, elsősorban az értelmiségiekre és a jól képezett, törzsökös munkásság egy kisebb részére.

b) A második említett típusnak (a hagyományosan értelmezett szocialista értékrendszerhez kötődőnek) is van kulturális megfelelője, ezt azonban a vizsgálatokból nehezen lehet kiemelni. Néhány évvel ezelőtt ez az ízléskör láthatóbban jelentkezett, bizonyos mértékig hivatalos ízléssé is vált, ma védekező helyzetben van.

c) A radikális ellenzéki értékrendszer többnyire avantgárd ízléssel jár együtt (mind komoly, mind populáris műfajokban). Vonzásköre inkább a fiatalabb korosztályokra terjed ki. Számban nem nagy, de éppen elég ahhoz, hogy a neki megfelelő törekvéseknek közönséget adjon, s ezzel konszolidálni tudja őket.

d) A negyedik típus kulturális megfelelője a szórakozásra és rekreációra beállított ízlés. Az idetartozók többé-kevésbé rendszeres fogyasztói a kulturális intézmények termékeinek, de jobbjára erős szelekcióval a könnyű műfajok javára. Ez

az ízléskör meglehetősen széles, legalábbis a társadalom mintegy egynegyedére tehetjük. Az ide tartozók nehezen választhatók el a következő csoporttól.

e) Ugyanis ez a típus is a könnyű-szórakoztató-rekreációs kultúra iránt érdeklődik. A különbség annyi, hogy az előző (d) valamivel modernebb, az utóbbi (e) valamivel konzervatívabb. A fiatalabb generációk esetében a különbség fokozatosan elmosódik. Az elterjedés nagyságrendje itt is 25–35 százalék körüli.

f) Az utolsó csoportba olyan emberek tartoznak, akik semmilyen kultúrát sem fogyasztanak rendszeresen, illetve ha igen (mondjuk nézik a televíziót), egyik szemükön-fülükön be, a másikon ki. Határozott ízlésről esetükben nem lehet beszélni. Sokaknak például a vendéglői zene, vagy a fiatalabbaknak a rock-koncert egyedüli „táplálékuk”. A nagyságrend itt is az előzőekhez hasonló.

(A százalékarányok természetesen nem egzakt adatok, csak a nagyságrendet jelzi.)

Kitűnik azonban belőle, hogy a felvillantott hat típus hatósugara tekintetében két csoportra osztható. Az első három típus a *társadalmi megalapozottságú tudatos érték- és ízlésorientáció* változásait adja – ugyan eltérő előjelekkel –, ezek együttesen is csak a társadalom kisebb részét adják, olyan kisebbségét azonban, amelynek társadalmi szerepe, aktivitásánál és pozíciójánál fogva lényegesen nagyobb. A másik három típus adja a társadalom háromnegyed részét. A két szintet külön kell kezelni, mert teljesen külön problematikát hordoz. Dinamizmusának problémái éppen az eddigi elmondottakból következnek.

Ha ugyanis egyáltalán megfogalmazhatunk valami célt, akkor először is éppen a szintekből kell kiindulnunk. Mivel a belső kör jelent tudatos társadalmi érték-váltást, a fejlődés irányába az hat, ha a külső körből mind többen kerülnek a belsőbe. Csakhogy a belső kör szintén különböző értékorientációs típusokat tartalmaz, s nincs előre kimérve, hogy melyik típus fog jobban növekedni.

Ugyanez tükröződik a kulturális értékszerkezetben is. Az autonóm kultúra csak a belső körben szerepel igazi értékként. A közművelődés célja, hogy minél több embert tudjunk bevonni a belső körbe, nincs azonban biztosíték arra, hogy ott a szocialista értékrendszer felé fordulnak.

Ez az alapvető ellentmondás hatja át a társadalom jelenlegi értékszerkezetét. Feloldása nem lehet egyetlen aktus. Első lépésként legalább szembe kell néznünk vele.

SZECSKŐ TAMÁS

JEGYZETEK AZ INFORMÁCIÓ ÉRTÉKÉRŐL

1. Társadalmunk információ-háztartásának van egy alapvető paradoxona. Ennek lényege, hogy a tulajdonviszonyokban, a gazdaság intézményrendszerében, a társadalmi struktúrában és nem utolsósorban a hatalmi viszonyokban lejátszódott forradalmi változások hihetetlenül megnövelték – és talán más minőségűvé tették – a társadalom tagjainak információszükségletét. Ennek következtében a társadalmi információ objektíve, de szubjektíve is felértékelődött. A társadalom információellátása ezzel szemben minden eddiginél akadozóbbá, ellentmondásosabbá, időnként kifejezetten diszfunkcionálissá vált.

A továbbiakban ezt a kelet-európai szocialista társadalmakra jellemző információ paradoxont próbálom meg kibontani, a terjedelem szabta korlátok között.

2. Ebben az írásban sem lehetőség, sem szükség nincs feszes meghatározásokra, így sem az „információ”, sem az „érték” fogalmi labirintusaiba nem lépek be. Mindazonáltal jelzem, hogy információn a továbbiakban a mindennapi életvitelhez szükséges, a környezet, a világ dolgairól, eseményeiről tudósító híreket értem. Ennek az egyén értékét tulajdonít: hiányát megszenvedti, megszerzéséért hajlandó áldozatot hozni, a megszerzése nyomán előálló állapotot, az „informáltságot” – esetleg „jól informáltságot” – elhelyezi mindennapos értékhierarchiájában.

Az információérték (informáltságérték) mind instrumentális értékként, mind célértékként funkcionálhat. Instrumentális értékként átmetszi a vizsgálódásunkban kiemelt hat értékterületet (létbiztonság; munka-gazdaság-jólét; közélet-közösség; identitás; esztétikum-tudomány-művelődés; globális problémák – jövőkép); célértékként pedig – a tőle csak viszonylagosan elválasztható tudáson keresztül – az egyén emberi kiteljesedésének egyik attribútuma. Következésképp az információ értékzavarai a társadalmi élet valamennyi területén éreztetik hatásukat, és viszont: a társadalom értékzavarai meghatározó erejűek a társadalom információ-háztartására is.

3. A kapitalizmusban a tulajdon, mint legfundamentálisabb struktúráképző elv, tulajdonképpen az információérték ellen dolgozik. A tulajdonban való részesedés és a hatalomban való részesedés determinisztikus kapcsolata végső soron zárójelbe teszi (vagy teheti) az információban való részesedés mértékét, így relativizálja az információértéket. Hughes, Onassis vagy Paul Getty tulajdonképpen bármikor úgy dönthet, hogy az üzlet, a politika, a közélet szíréhangjai elől viaszszal dugaszolja el fülét, s hosszabb-rövidebb ideig egy sziget teljes információs csöndjébe vonul vissza. Vagyona dolgozik tovább, hatalomban való részesedése (legalábbis potenciálisan) változatlan marad.

A feltételezés, persze, meglehetősen leegyszerűsítő. Köztudomású, hogy a waterlooi győzelem hírére a Rotschildok tudták meg elsőként Londonban, s az interaktív információs rendszerek prototípusát nyugati nagybankok építették ki. Az „információ = pénz” egyenlet érvényességét az előbbi megállapítás egyáltalán nem kívánja cáfolni. Csupán azt mondja, hogy a tőkés társadalomban a tulajdon és a hatalom strukturális kapcsolata nem szükségszerűen feltételezi az információ közvetítettségét.

4. Merőben más a helyzet abban a társadalomban, amelyben a tulajdon, a vagyon közvetlen struktúráképző szerepe egy csapásra megszűnt. A hatalomban való részesedésnek mind az elméleti (osztályalap, élcsapathoz való tartozás stb.), mind a gyakorlati (politikusi pályaszocializáció, közelebb jutás a társadalmi döntésekhez stb.) feltételei sokkal szorosabb és szervezettebb kapcsolatot mutatnak az információban való részesedéssel, mint régebben. Más vonatkozásban: a közéleti részvételnek akár a deklarált alapelveit nézzük (tájékozott, aktív, felelős állampolgár), akár a gyakorlati mechanizmusait (hol kell szólni, hol hallgatni; kinek a véleményéhez érdemes csatlakozni; a kritika és a konformálás milyen elegye célravezető stb.), az információnak mindenképpen lényegi funkciója van. Ismét csak leegyszerűsítve: ha kilép a közéletbe, a tőkés társadalom állampolgára a zsebére csap, a szocialista társadalom polgára pedig „beleszabol” a levegőbe. (És a szaglóérzék kifinomodása az információ értékét is növeli.)

5. Talán még világosabbá válik az összefüggés, ha a másik végéről is megpró-

báljuk kibontani. A pénznek nálunk is szaga van – közéleti kérdésekben is. (A likvid forintnak inkább, mint a vagyonnak, az intézményi pénznek inkább, mint a magánzsebből származónak.) De vajon megvásárolhatók-e azok az információk, amelyek közvetlenül elősegítik a hatalomban való részesedést? Súlyosabb vagy enyhébb normasértéssel (hírszerzés, korrupció stb.) persze bármilyen információ pénzre váltható. A rendszer működési szabályaiból azonban az következik, hogy a nyilvánosság körkörös szerkezetén befelé haladva, a pénz általános egyenérték szerepét mindjobban átveszi az információ mint egyenérték. Itt már barter-jellegű ügyletek válnak dominánssá; információ információra cserélődik. A nem tulajdonelvé rendszer logikája, a hatalmi szférához közelítve, a pénzzel szemben fokozatosan értékeli fel az információt.

6. A negyvenes évek végétől a hatvanas évek elejéig tartó, igen intenzív társadalmi mobilitás szintén nagymértékben hozzájárult az információ felértékelődéséhez. Milliók váltottak társadalmi osztályt, réteget, csoportot, munkahelyet és lakóhelyet; tömegek társadalmi státusa és szerepe változott meg, szinte egyik napról a másikra. Ezeknek a masszív társadalmi helyváltoztatásoknak kétszeres információs vonzata is volt. Egyrészt az előremozdulás alapvető feltétele – amint azóta a strukturális kutatások kimutatták – a tanulás, a tudás, a szakképzettség megszerzése, az informálódás volt, a szó tágabb értelmében. Az új társadalmi szerepekre való felkészüléshez, s ezek kielégítő betöltéséhez megint csak információra volt szükség: viselkedésminták, ízlésalakzatok, életmódmodellek elsajátítására. Talán szimbolikus jelentőségűnek is lehet tartani, hogy a rádió Szabó családjának, ennek a városi munkás és kispolgár környezetben játszódó „soap operá”-nak a törzsközönsége ebben az időben a mezőgazdasági népesség egy meghatározott rétege volt: azok, akik magukban már eldöntötték – ha nem is ezzel a kifejezéssel –, hogy „átrétegződnek”. Márpedig választott új életükhöz tény-, érték- és műveleti információkra is szükségük volt.

7. A hiánygazdaság megléte, ennek működési mechanizmusai további felhajtóerőt fejtettek ki az információ értékére. A kínálati gazdaságban, a vevők piacán a vásárló minden nagyobb nehézség nélkül a pénzéért áruhoz jut. (Gondolatmenetünk szempontjából itt el lehet tekinteni attól, hogy a termék árában többnyire benne vannak a termékre vonatkozó információ, a reklám költségei is: ezek ugyanis gazdaságon belüli információk gazdasági jellegű költségei.) A hiánygazdaságban ezzel szemben a vásárló pénze és az áru közé olyan információk ékelődnek, amelyek részben persze önmagukban is pénzbe kerülnek (csúszópénz), részben azonban túlmutatnak a gazdasági szférán: melyik üzlet nyit hamarabb, hol lehet személyes ismerőst találni az eladók között, hol dugnak kevesebb árut a pult alá stb. Akinek itt csak pénze van, de információja nincs, könnyen felkopik az állá. Kornai maga is rámutat, hogy a hiánygazdaság két jellemzőbb elosztási sémája közül a „first come, first served” racionális elvet megtestesítő sorban állás is gyakran hogyan vált át a bonyolultabb információs térben funkcionáló kiutalásos rendszerbe, azzal, hogy az eladó előzetesen informálja néhány potenciális vevőjét az áru érkezéséről, a sorban állás kezdési idejéről stb. A hiánygazdaságban a pénz mellett állandóan szükség van a „meta-pénzre”, az információra.

8. Végül, de nem utolsósorban, ennek az erőteljes – és amint az eddigiekből ki-tűnhetett: nagymértékben diffúz – információsükségletnek a gerjesztésében s a társadalmi információ ebből következő felértékelődésében nagymértékben közre-játszott az a tény, hogy a társadalmi folyamatok rutinpályái, az érdekkonfliktusok lejátszási módjai, az együttélés szabályrendszerei (még) nem intézményesültek

kellő mértékben. Ha ez az intézményesülés megtörténik, az állampolgárnak csak a játékszabályokat, az algoritmust kell megtanulnia, hiszen ebből deduktív módon következtethet arra, hogyan viselkedjek bármelyik egyedi, konkrét esetben. Algoritmus híján azonban az egyedi esetekhez kapcsolódó valamennyi konkrét információra szükség van. Amennyiben például a bürokrácia nem a weberi értelemben személytelenül, tárgyyszerűen és szakértelemmel funkcionál, rögtön szükségessé válnak az ügyintéző személyére, hangulatára, ismereteire vonatkozó információk. A társadalmi együttéléshez szükséges adaptív viselkedés továbbá a stratégiai célok s az ebből levezetett, hosszabb távra érvényes viselkedési normák ismeretét tételezi fel. Amennyiben azonban a társadalmi stratégiák taktikákká töredeznek szét, ismét nem lehet szó az algoritmus megtanulásáról, hanem csak állandóan változó „helyzetekhez” való alkalmazkodásról, s ez mértéktelenül növeli az egyén információszükségletét.

9. A társadalmak információ-háztartásának határai az elmúlt egy-két évtizedben rohamosan kitágultak a gazdaságilag fejlett világban. Az anyagi termelés folyamatainak bővülő információtartalma, az intellektuális készségek és képességek, a „szürke állomány” növekvő szerepe sorozatos információrobbanások állapotában tartja a világot. A robbanások a magyar társadalmon is végigrezegnek. (Persze csak annyira, amennyire műszaki-gazdasági fejlettségünk kondicionál; de annál mindenesetre jobban, mint amennyire intézményesen észleljük ezeket a jeleket.)

Vannak már társadalmak, amelyekben a GNP fele olyan tevékenységi ágakból származik, amelyek információ előállításával, feldolgozásával, továbbításával, tárolásával, vagy a mindehhez szükséges infrastruktúra megteremtésével foglalkoznak. Hogy Magyarország milyen távol van az „információs társadalom” e statisztikai kritériumától, nem tudom (nemzetijövedelem-számítási metodikánk magát a kérdést is abszurdá teszi). A műszaki-gazdasági fejlődés korrelátumaként bővülő információtömeget itt csupán azért említem, hogy világossá váljék: a lázas információkeresés, a mindennapi információ felértékelődése ettől független, hazánk fejlődési sajátosságaiból következő jelenség. Bizonyos értelemben talán mégis mondhatjuk, hogy információs társadalom vagyunk – de házilagos kivitelben.

És ez nem csupán szójáték! Magyarországon jelenleg a mindennapos – egyéni és társadalmi – életvitelhez feltétlenül szükséges információ jelentős részét az emberek „házilagos kivitelezésben” állítják elő: talpalnak utána, „fülesek” gyűjtenek, híresztelési láncokba kapaszkodnak, a hivatalos forrásokból származó értesítéseket magánhírekkel ütköztetik. És közben, persze – ez már a dolog természetéből következik –, maguk is készítene „értesítéseket”. A társadalmi időalap tekintélyes hányadát követheti le ez a tevékenység, de ami ennél is kellemetlenebb: többnyire hozzájárul a társadalmi előnyök és hátrányok kumulálódásához is.

10. De miért e kisipari módszer, az információ kalákában való összehordása? Feltehetően azért, mert társadalmunk információpiaca maga is a hiánygazdaság tüneteit mutatja: a kereslet (az említett okok következtében hirtelen kibővülve) rendszeresen és tartósan meghaladja a kínálatot, amely merevebben korlátozott annál, semhogy a szükséges rugalmasságra és expanzióra képes lenne. Csak míg a gazdaság hiányjelenségeit többnyire az erőforrások szűkössége okozza, az információkínálat korlátai jóval összetettebb történeti, ideológiai és szociológiai okokban kereshetők.

Ezek közül talán a legalapvetőbb a politikai gyakorlat információkonceptiójának történelmi háttere, a klasszikus „agit-prop” szemlélet, amelynek az itt kifejtettek szempontjából három lényeges vonatkozása van. Az egyik az információ instrumentális értékének hangsúlyozása, a másik az a történeti-szerkezeti összefüggés, hogy a tömegekbe a tudatosságot kívülről kell bevinni. A harmadik egy történelmi körülmény: az, hogy az „agit-prop” szemlélet, klasszikus formájában, a nemzetközi munkásmozgalom illegalitásának időszakában artikulálódott először. A szocialista forradalom – országonként különböző – periódusaiiban még szintén funkcionálisnak bizonyult ez a szemlélet, sőt az új társadalmak építésének első, kemény éveiben is. A reformkorszak azonban ebben a vonatkozásban éppoly nehezen tudja integrálni a forradalmi időszak legitimációs rendjét, mint más értékek és mechanizmusok esetében.

Sőt, itt mintha fokozottabb nehézségekkel kellene a szocialista társadalomnak megküzdenie: azt a történelmi bravúrt kell megoldania, hogy az illegalitás, tehát a legtisztább „anti-nyilvánosság” hagyományait tisztelve-megőrizve építsen ki egy újfajta társadalmi nyilvánosságot. A feladat nehézségeire, ellentmondásosságára utal, hogy a kelet-európai szocialista társadalmakban általában, de Magyarországon is, a tájékoztatási és információs elvek kisebb adaptációs készséget mutatnak, mint a gazdasági, kulturális vagy tudományos doktrínák; erre utal a politika gyakorlati határozatlansága és ambivalenciája a nyilvánosság szerkezetével kapcsolatban, de erre vezethető vissza a társadalmi információs folyamatok ideológiai interpretációjának voluntarista elemeket is tartalmazó jellege.

Ambivalenciánkat mi sem szemlélteti jobban, mint hogy az 1978-as Tájékoztatási Határozat, amely határozottan képviseli a szocialista nyilvánosság fejlesztésének elveit, a kommunikátorok körében sem kapott teljes nyilvánosságot. (És az is szimptomatikus, hogy a „titok”-ról egy kelet-európai szocialista országban készült az első szociológiai monográfia.)

11. A társadalom különböző tevékenységi szférái képviselik a maguk szakszerűségét: van gazdasági, egészségügyi, jogi, diplomáciai és természetesen információs (tájékoztatás, propaganda) szakszerűség is. Ezek konkrét esetekben ütközhetnek egymással, ami természetes, és az marad alul – legalábbis ez a kívánatos –, amely az adott helyzetben partikulárisabb érdeket fejez ki. Az ellenben már egyáltalán nem természetes, és a legkevésbé sem kívánatos, hogy ahol az információs szféra szakszerűsége ütközik egy másikkal, rendre az előbbi kerül (küldik?) a szőnyegre. A politika és az információ viszonyának tisztázatlansága van emögött, és valószínűleg az előbb említett, nem kellőképp adaptív szemlélet védekező alapállása is. A tapasztalati tény az, hogy az információkínálat tovább szűkül: egy főorvos vagy egy gyárigazgató dönt a tájékoztatás mikéntjéről, a nyilvánosság terjedelméről, s nem az információs szakszerűség.

Persze, a bürokrácia – amint Max Weber több helyen utal rá – maga igen hajlamos a nyilvánosság elől elzárni információit. Ezt annál könnyebben teszi, minél kevésbé akadályozza meg ebben a társadalmi intézményrendszer egész szöveve. Láttuk az előbbiekből, hogy a társadalmi információ folyamatainak nem kielégítő intézményesültsége miképp támaszt pótlólagos keresletet a társadalmi információ iránt. Itt pedig az derül ki, hogy ugyanez az ok a kínálati oldalon megkorlátozó, szűkítő hatással jár. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy információs folyamataink maguk sem intézményesültek eléggé, szinte természetesnek kell tartanunk, hogy a kapitalizmussal szemben, amely az információs piacon inkább a keresleti oldalt befolyásolja, nálunk a kínálat a szabályozás tárgya. Erre a kényel-

mesebb, de kevésbé célravezető kínálati paternalizmusra azonban a társadalom tagjai nem feltétlenül hálás gyermekként reagálnak. Inkább – amint láttuk – a nem annyira gazdaságos, de biztosabb házilagos kivitelezést választják.

12. Az eddigiek talán világossá tették, hogy az információ felértékelődése kétértelmű jelenség. Egyrészt történelmi eredmény, társadalmi viszonyaink megváltozásának, az emberek tudásvágyának, kulturális felemelkedésének eredője, a közéleti részvétel, a hozzá fűződő igény következménye. Ugyanakkor szimptóma is: a társadalom információs háztartásának rendellenességeire utal. Még odáig is elmehetünk, hogy e működési zavarok egy része elkerülhetetlenül hozzá tartozik a társadalom átmeneti jellegéhez, értékkereséséhez és, kissé tágabban, talán a szekuláris korszakváltáshoz.

Ám látnunk kell azt is, hogy az információs zavarok a racionális politikai cselekvést nagymértékben megnehezítik. Az érdekkalkukhoz vezető utak információval vannak kikövezve, s ha ez felázik, nem biztos, hogy a két fél találkozik – legalábbis nem ott, ahol eredetileg gondolták. Figyelmeztető tény, hogy az elmúlt két évtized két monumentális belpolitikai válságát – az amerikai és a lengyelországit – mély információs krízis, tatóngó „credibility gap” kialakulása előzte meg és kísérte. Ugyanakkor egyáltalán nem szükségszerű, hogy a társadalom bizonyos szféráinak – például a gazdaságnak – működési rendellenességeit információs válság is kísérje. Sőt: a társadalmi információs rendszer zavartalan működése hozzájárulhat olyan hangulati klíma kialakulásához, amelyben a gazdasági terheket a közösség, de az egyén is könnyebben viseli el, s így a gazdasági krízis nem a közélet szétzilálódásához, hanem épp ellenkezőleg: megerősödéséhez vezet.

A KÖZELJÖVŐBEN JELENIK MEG

GAZDASÁG
ÉS TÁRSADALOM
A NYOLCVANAS
ÉVEKBEN
MAGYARORSZÁGON

292 oldal, ára: 50,- Ft

EMBERI TÉNYEZŐK,
TERMELÉSI
VISZONYOK

TANULMÁNYKÖTET

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

SAMU MIHÁLY

Kísérlet a hatalom lényeges vonásainak meghatározására

I. BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

1. A világ, a természet és a társadalom jelenségei állandó mozgásban vannak, s a változó világ jelenségeiről a tudományokban nem alkothatunk végleges fogalmakat; követnünk kell a jelenségek változását, új vonásaikat is meg kell határozni. Ez a tudományt arra kötelezi, hogy döntően a tartós elemeket, s emellett az átmeneti, az elmúló és kialakuló vonásokat is, fogalmi meghatározásokba rögzítse. A fogalmi meghatározások is változnak, terjedelmük és tartalmuk módosul. Erre tekintettel a hatalomról sem adhatunk végérvényes fogalmat.¹

A fogalmak változása azonban igen gyakran nem objektív szükségletet fejez ki, hanem szubjektív célokat tükröz. Az államtudomány története mutatja, hogy milyen szubjektív hatások jelentkeztek a különböző időszakokban a hatalom és az állam fogalmainak kidolgozása során. A fogalmak meghatározásával kapcsolatos szubjektív tényezők befolyása történelmi tény. Ezzel még a legegzaktabb kutatási módszereket alkalmazó tudományoknak is számolniuk kell.

Szükséges utalni arra is, hogy a különböző kultúrák különböző fogalmakkal ragadnak meg azonos jellegű összefüggéseket, egy-egy nyelv vagy gondolkodásmód mást ért azonos elnevezésű fogalmakon, egy-egy terminus mögött más tartalom húzódik meg. Különösen szembeszökő ez a politikára, az államra és a jogra vonatkozó fogalmakkal kapcsolatban. Így van ez a hatalom kategóriáját illetően is. Mégis kialakul konszenzus valamely fogalom tartalmát illetően a kulturális szemléletnek és a történelmi adottságoknak megfelelően.

Az európai fejlődésben fokozatosan különül el az uralom, az uralkodás, a kényszer, az erőszak, a parancsolás, az alárendelés, a döntés, az engedelmesség és a konszenzus kategóriája, majd a hatalom, a politika és az állam fogalma.² Ez a fogalmi fejlődés, a fogalmak elkülönítése, az egymást fedő ismérvek összefoglalása hat a dialektikus materializmus fogalomrendszerére is. A dialektikus materializmus alapján álló fogalmi megközelítésekben is szerepet játszik az adott kultúra fogalmi apparátusa. Emiatt is szükségesek a konkrét helyzet, a történelmi változás elemzése alapján a tudományos viták a hatalom fogalmára vonatkozóan.

2. A polgári társadalomelméletben számos megközelítés a hatalom fogalmának központi jelentőséget tulajdonít a társadalomban. *B. Russel* úgy vélte, hogy a társadalomtudományban a hatalom éppúgy alapvető fogalom, mint az energia a

fizikában.³ Ezt a következtetést túlzónak kell minősíteni, az analógia is egyoldalúnak tekintendő. Az mindenestre elfogadható, hogy a hatalom kategóriájának nagyobb szerepe és jelentősége van, mint amilyent eddig tulajdonított neki a tudományos kutatás.

A hatalom kérdése oly sokrétű összefüggéseket tartalmaz, hogy csupán komplex kutatással tárható föl. E jelenségek elemzéséhez szükséges a filozófiai, szociológiai, szervezéstani, poitológiai, jogtudományi, közgazdaságtudományi, erkölcs-tani és társadalomlélektani megközelítés.

A polgári társadalomtudományok a hatalom és az állam kérdését lényegében politikai jelenségnek fogják föl. Ilyen megközelítés és fölfogás a szocialista irodalomban is általánosnak mondható. Ezzel ellentétben megközelítésem során a korábbi megoldásokkal szemben a hatalmat, az államot és a politikát egymástól elkülönült, különálló és egymással szükségszerű kölcsönhatásban levő társadalmi jelenségeknek fogom föl. E vonatkozásban sem hagyható figyelmen kívül a különböző jelenségek kölcsönös összefüggése, egymásba való átmenete. Azonban nem oldhatók föl egymásban fogalmilag ezek az összefüggések; így a hatalom, a politika és az állam lényeges vonásait külön-külön is szükséges vizsgálni és kölcsönös kapcsolatukat meg kell ragadni. Előre is hangsúlyozni kell, hogy tartalmilag a hatalom és az állam viszonya nem csupán a politikai szférában, hanem szélesebb társadalmi összefüggésekben jelentkezik.

3. A történelmi materializmus követelménye a társadalmi jelenségek és hatóerők mélyebb megismerése. *Engels* mutatott rá, hogy „a társadalmilag hatékony erők ugyanúgy hatnak, mint a természeti erők: vakon, erőszakosan, rombolóan, ameddig fel nem ismerjük őket és nem számolunk velük. Mihelyt azonban megismertük őket, megértettük tevékenységüket, irányait, hatásait, már csak tőlünk függ, hogy akaratumknak mindinkább alá vessük őket és révükön céljainkat elérjük.”⁴ Ez a tétel valamennyi társadalmi jelenségre, így a hatalomra és az államra is vonatkozik. E jelenségek is a társadalom hatóerőit jelentik, s amíg nem ismerjük föl törvényszerűségeiket, addig vakon, pusztítóan hatnak. Emiatt a hatalom belső törvényszerűségeinek megismerése, a hatalom fajtáinak s sajátosságainak föltárása, a politikai hatalom, az államhatalom és államszervezet mélyebb megismerése lényeges tényezőként járul hozzá, hogy e társadalmi hatóerők az emberi közösségek uralmának alávetethetők legyenek.

4. A szocialista országok társadalomelméleti irodalmában a hatvanas évektől fogalmazódott meg az a probléma, hogy a hatalom fogalma nincsen kidolgozva. A szovjet irodalomban *Korolev* és *Muskin* állapította meg, hogy a filozófusok és jogászok föladata, hogy a hatalomnak mint általános társadalmi kategóriának a problémáját tanulmányozzák.⁵ A hatalom vizsgálatát ma a szocialista országok filozófiai, szociológiai, jogtudományi és politikatudományi szakirodalmában számos szerző szükségesnek tartja. Jellemző e téma fontosságának kiemelésére *Bur-lackij* megfogalmazása: „a politika elméletének és a konkrét politikai kutatásoknak központi része a hatalom fogalma. Ez ad kulcsot a politikai intézményeknek, a politikai mozgalmaknak és magának a politikának a megértéséhez.”⁶ A lengyel társadalomelméletben *Z. Bauman* állapította meg, hogy a hatalom kérdéseinek elméleti kutatása hosszú ideig el volt hanyagolva.⁷

A hatalom és a hatalmi tevékenység konkrét sajátosságainak tanulmányozása következtében a társadalom, a politika, az állam és a jog belső összefüggéseinek megértése is elmélyül, az alapvető sajátosságok pontosabb megismerése válik lehetővé. Emiatt a hatalom fogalmának tisztázása szempontjából alapvető követel-

mény a társadalmi rendszer, a hatalmi rendszer, a politikai rendszer és az államrendszer elkülönülésének és összefüggésének megragadása.⁸ Már korábban kifogásoltam, hogy a közgondolkodásban és a társadalomelméleti irodalomban azonosítják e fogalmakat.⁹

II. A HATALOMRÓL VALÓ VÉLEKEDÉS A KÖZGONDOLKODÁSBAN, ÉS A HATALOM MEGHATÁROZÁSA A POLGÁRI TÁRSADALOMELMÉLETBEN

A közgondolkodásban *hatalmon* értenek minden olyan jelenséget, amely nagyobb erőt vagy erősebb hatást mutat, hatalomnak tekintik az ember akaraterejét vagy természetes tulajdonságait, valamint a tárggyal vagy dologgal való rendelkezést. Gyakran hatalomként fogalmazódnak meg olyan társadalmi összefüggések és jelenségek is, amelyek bizonyos tekintélyre, szilárdságra, tartósságra utalnak. Szoktak még beszélni a szokás, az előítéletek vagy a hagyományok, továbbá a nevelés, a szépirodalom, a vallás vagy a művészetek hatalmáról, emellett sokszor hangsúlyozzák a közvélemény hatalmát.

Sok szépirodalmi és publicisztikai megfogalmazás a hatalmat társadalomellenes jellegűnek mutatja be, vagy döntő vonássá minősíti a hatalom antiszociális és személyiséget deformáló szerepét. Ez megint csak túl elvont (történetietlen) magyarázat. Ugyanis a történelmi tapasztalatok alapján azt rögzíthetjük, hogy egy-egy hatalmi rendszer a körülményektől függően lehet antiszociális. Általában megállapítható, hogy a legtöbb hatalmi rendszer a társadalomellenes tényezők visszaszorítására, korlátozására avagy kiküszöbölésére irányul, így küzd a bűnözés, a korrupció, a kontraszelekció, a nepotizmus vagy az alkoholizmus ellen. Más esetekben viszont az tapasztalható, hogy valamely hatalmi rendszer összefonódik az antiszociális tényezőkkel, ezek beépülnek a hatalmi szervek tevékenységébe (a hatalommal való visszaélés, a korrupció, a nepotizmus bevett, megengedett vagy természetzerű sajátosság). Morális oldalról ez az összefüggés a hatalmi viszonyok erkölcsi megalapozottságában, erkölcsi tartásában, vagy ellenkezőleg, amoralitásában fogalmazható meg. A hatalom negatív vonásainak ismerete vezetett több gondolkodót a hatalomellenesség irányába vagy az anarchizmus táborába.

A közgondolkodásban a hatalmat a leggyakrabban valamely vezető pozícióhoz vagy a befolyáshoz kapcsolják, a hatalom lényegét a parancsolásban látják.

A tudományos irodalomban a legáltalánosabb megfogalmazás szerint a hatalom a saját akarat érvényesítése, saját törekvés elfogadtatása és követése mások által. Ezt a magyarázatot gyakran megtaláljuk a szervezéseméleti, szociológiai fejtegetések között is.

A hatalom sok tapasztalati tényét leírták a történelmi kutatások. Megállapították: a társadalmak közösségi tevékenységében objektív és szubjektív tényezők következményeként hatalmi viszonyok jelennek meg, amelyekben az emberek sajátos tevékenysége, szerepe, hatalmi helyzete mutatkozik meg. Történelmi leírások rögzítik, hogy a különféle emberi közösségekben különleges hatalommal rendelkező a nemzetségfő vagy a törzsfőnök, a sámán, a mágus vagy a vallási vezető, s majd később a király, a hadvezér, a földesúr, az egyházi vezető, sőt még a kulturális, művészeti élet funkcionáriusa tekintélyes személyiség is. A társadalmi közösségekben a vezetők (a törzsfőnök, a király vagy a miniszterelnök) ha-

talma természetesen nem az adott egyén pozícióját jelenti csupán, hanem egy bizonyos intézményes hatalmi rendszer kifejeződését vagy megtestesülését a konkrét társadalmi-történeti viszonyoknak megfelelően.

A korábbi társadalomelméletekben (a filozófiai, politikai vagy államelméleti irodalomban) sokáig uralkodó volt az a fölfogás, amely a hatalmat szellemi tényezőkből vagy az emberek szubjektív adottságaiból vezette le, jó vagy rossz tulajdonságaival magyarázta.¹⁰ A legtartósabban uralkodó fölfogás a hatalmat istentől származtatta (*omnis potestas a Deo*, minden hatalom Istentől ered).

A társadalomelmélet korábbi irányzataiban, de még a mai burzsoá politológiában is gyakran azt találjuk, hogy a hatalom különféle sajátosságait úgy ragadják meg, hogy elvonatkoztatnak a konkrét összefüggésektől, a történetileg változó sajátosságoktól. A különféle meghatározások főként *túlságosan elvont* ismérveket tartalmaznak; mások spekulatívak; az újabb meghatározások pedig az egyoldalú magyarázatokat helyezték előtérbe. A mai elméletek főképpen divatos (játékelméleti, kibernetikai, pszichológiai, egzisztencialista stb.) megközelítésekre épülnek, s emiatt mellőzik a hatalom belső sajátosságainak föltárását. A polgári politológia képviselői a hatalmi viszonyok vizsgálata helyett előtérbe állítják a tekintélyuralom, a szerep, a presztízs jelenségét. Így a hatalom sajátosságainak megragadását illetően a fölszínen maradnak.

A hatalomra vonatkozó polgári politológiai meghatározások közül legtöbbször *R. A. Dahl* fogalmát szokták idézni: *A-nak hatalma van B fölött* olyan fokig, hogy elérje, B tegyen valamit, B ne tegyen másképpen.¹¹ A Dahl-féle meghatározásban a hatalom túl elvont, a lényeges társadalmi összefüggéseket mellőzi, így nem teszi lehetővé az alapvető belső sajátosságok megértését. (Kérdésként vetődik föl: vajon hatalom-e az, hogy egy iskolai osztályban A eléri, hogy B kövesse akaratát, tegyen vagy ne tegyen valamit; vagy hogy egy baráti társaságban A eléri, hogy B az akaratának megfelelően cselekszik.)

A hatalomról szóló elvont definíciók között kell idézni *M. Weber* meghatározását is. Szerinte hatalmon „egészen általánosan egy vagy több embernek azt a lehetőségét értjük, hogy valamilyen közösségi cselekvésben más résztvevők ellenállásával szemben is érvényesítse a saját akaratát”.¹² E meghatározásban kifogásolható a *saját akarat érvényesítésére* való utalás, ugyanis szubjektív színezete miatt pontatlan megfogalmazásnak minősül, mivel a hatalmi viszonyban bizonyos objektív szükségletek fejeződnek ki, ami kizárja a szubjektív akarat érvényesítésének alapvető ismérvként való kiemelését.¹³ Továbbá a hatalmi viszonyban nem egy vagy több ember akaratának érvényesítése a lényeg, hanem a vezetők akaratáé a vezetők és vezetettek társadalmilag is tagolt elkülönülése alapján. Pozitív és kiemelendő e meghatározásban az, hogy a hatalom közösségi cselekvésben jelentkezik, és az akarat kikényszerítése megvalósítható.

A hatalom különféle vonásait és formáit legátfogóbban *B. Russel* tárgyalja a *Power* című művében. Szerinte: „a hatalom úgy határozható meg, mint a *szándékolt hatások megvalósítása*.”¹⁴ Ez a meghatározás azonban túl elvont, nem visz közelebb a hatalom lényegének, sajátosságainak megértéséhez azzal, hogy a szándékolt hatásokat kiemeli. Ez a meghatározás olyan viszonyokra is kiterjeszthető, amelyek nem a hatalom kérdéskörébe tartoznak (mondjuk egy adott szakma elsajátításának vagy egy idegen nyelv megtanulásának szándéka nem a hatalom problémaköréhez tartozik).

A polgári politológia hatalomdefinícióinak áttekintése során kiemelhető még a *teleologikus* meghatározás, amely a hatalom lényegét bizonyos *célok* kitűzésében

és elérésében látja. Emellett jelentkezik az *instrumentális* magyarázat, amely a hatalmat a ráhatás eszközeként fogja föl, vagyis olyan eszköznek tekinti, amely a hatalom tárgyát arra kényszeríti, hogy alárendelje magát a hatalom alanyának; ez az eszköz pedig – legjellemzőbben – az erőszak. A hatalom *strukturális* definíciójaként különül el az a nézet, amely a hatalom alapját két társadalmi csoport (a kormányzók és kormányzottak) elkülönülésében és viszonyában látja. Továbbá megemlíthetjük a *konfliktus* vagy a *konszenzus* előtérbe állításának koncepcióját, amely a hatalom lényegét a társadalmi konfliktusok föloldásában vagy a megegyezés biztosításában érkezi. Kiemelhetjük még a *normatív* definíciót, amely úgy véli, hogy a hatalom a hatályos szabályok szerint tartalmazza az egyik egyén jogát a parancsolásra és a másik engedelmisségi kötelességét (lényegében ez is az elvont definíciók közé sorolható).

A hatalmi viszonyokat a legtöbb magyarázat nem konkrét történeti mozgásukban és szerepükben ragadja meg. Emellett csak formai vagy állami-szervezeti oldalról elemzik; a hatalmi viszonyokat nem átfogó társadalmi összefüggésekben, nem az egész társadalmi fejlődés oldaláról vizsgálják: így a hatalmi struktúrákat, az osztályok harcát és hatalmi küzdelmeit, a különböző közösségek és társadalmi rétegek hatalmi szerepét figyelmen kívül hagyják. Legfőbb kifogásként az fogalmazható meg, hogy a hatalmat főképpen *mikroszociális* viszonyként kezelik, az egyének oldaláról közelítik meg, az egyének hatalmi helyzetét, akaratát, törekvéseit, hatalomvágyát vizsgálják, és ebből vonnak le elvont következtetéseket.

III. A HATALOM MEGHATÁROZÁSA A MAI SZOCIALISTA TÁRSADALOMELMÉLETBEN

A szocialista hatalomelmélet elsősorban abban különbözik a korábbi és a mai polgári koncepcióktól, hogy mellőzi a spekulatív meghatározásokat. A leglényegesebb koncepcionális eltérés abban összegezhető, hogy a hatalmat a társadalom egészén belül és történeti összefüggéseiben kell vizsgálni. Ennek ellenére a hatalmi viszonyok összefüggéseinek megragadásával kapcsolatban a szocialista hatalomelméletben is található egyoldalúság, ami főképpen a hatalmi viszonyok egy-egy vonatkozásának kiemeléséből (például: erőszak, akaratérvényesítés) és eltűléséből adódik. Emellett vulgáris magyarázat is jelentkezett; erre a legjellemzőbb az a fölfogás, amely a hatalmat a gazdaságból közvetlenül vezeti le, a gazdaság kifejeződéseként fogja föl.

A szocialista társadalomelmélet a hatalom meghatározását illetően is átment azon a fejlődésen, amely a vulgármaterialista nézőpont uralmát, majd meghaladását jelentette. A dogmatikus társadalomelmélet a hatalom kérdéseit az osztályuralom problémáira korlátozta, egyoldalúan úgy értékelte, hogy a hatalom egyik osztálynak a másik fölötti uralmát jelenti, a hatalom egyéb vonatkozásai pedig figyelmen kívül maradtak. Ez a megállapítás természetesen nem azt jelenti, hogy az osztálytársadalmakban kétségbe vonható a hatalmi rendszerek osztályjellege, osztályviszonyokhoz való elválaszthatatlan kapcsolódása. Erre tekintettel a marxista társadalomelmélet legtöbb képviselője a hatalmi viszonyok osztályjellegét hangsúlyozza. Kiss Arthur is leszögezi, hogy „minden hatalom mindig osztálykategória”, és hozzáteszi: „A hatalom az osztályok hierarchikus viszonyát kifejező lényegi és tartós társadalmi viszony, amely meghatározza egy adott társadalom jellegét.”¹⁵

A hatalom fogalmának marxista megközelítései között jelentékeny *N. Poulantzas* koncepciója. Hatalmon az osztályharc mezején egy osztály azon képességét érti, amellyel érdekeit érvényesíti.¹⁶ Ez a fölfogás a polgári hatalomdefiniciókkal szemben helyesen hangsúlyozza a hatalom osztályviszonyokhoz való kötöttségét. Poulantzas szerint a hatalom csak osztálystruktúrákhoz, az osztályharchoz kapcsolódik, s ebből következik, hogy az osztály nélküli társadalomban a hatalom helyett a tekintély, az individuális kapcsolatokban pedig a befolyás kategóriáját vallja.

A hatalom osztályjellegének hangsúlyozása mellett – a dogmatikus fölfogás meghaladására törekedve – elvont definíciók kerültek előtérbe. Ilyen például: a hatalom = mások akaratának való alárendelés; parancsolás és engedelmisség; mások fölénye (parancsnoki pozíciója); az érdekérvényesítés képessége. A polgári szociológia, a szervezéstan és politológia elvont hatalomfogalma esetenként kritika nélkül átkerültek a szocialista társadalomelméletbe. Különösen bevetté vált *Max Weber* meghatározása. A politikatudomány számos képviselője – elsősorban a szovjet, a lengyel és a magyar irodalomban – a weberi definíciót mint evidens tételt használja, vagyis a hatalmat az egyén vagy közösség akaratának érvényesüléseként fogja föl. (*Burlackij* például így fogalmaz: „a hatalom – reális képesség arra, hogy megvalósuljon a saját akarat a társadalmi életben.”¹⁷)

A magyar politikai szociológiai irodalomban általánosan elfogadott hatalomdefiniót *Kulcsár Kálmán* rögzítette – ugyancsak elvontan. Meghatározása szerint „a hatalom olyan társadalmi viszony, amelyben meghatározott személyeknek vagy csoportoknak lehetőségük van arra, hogy mások magatartását eredményesen befolyásolják, másokat engedelmisségre kényszerítsenek”.¹⁸

A lengyel politológia Magyarországon főképpen *J. Wiatr* munkái révén hatott. *Wiatr* ugyancsak elvont definíciót ad: „a hatalom a parancsolás lehetősége olyan feltételek között, amikor az, akinek a parancs szól, köteles engedelmeskedni”. Magyarázatul hozzáteszi: Jánosnak olyan mértékben van hatalma Péter fölött, amilyen mértékben Péter végrehajtja János parancsait. Ezt az általános definíciót a következő elemekre bontja: két partner (személy vagy csoport) van jelen; a hatalmat gyakorló (a parancs kiadója) szankcióval is fenyeget; az alárendelt engedelmeskedik, a parancsoló akaratával egyező magatartást tanúsít; – társadalmi normák szabják meg a parancsolás jogát és az engedelmisség kötelességét.¹⁹

A magyar politikatudományi gondolkodásban jelentékeny hatású volt *Z. Bauman* koncepciója is. Fejtegetéseinek újdonsága tartalmilag abban mutatkozott meg, hogy a történelemben a hatalmat általános jelenségnek tekinti, és funkciójaként azt emeli ki, hogy a társadalmi viszonyok fönnálló hálózatát biztosítja és a társadalmat integrálja. Megállapította, hogy a hatalom megtalálható minden társadalmi rendszerben, a társadalomban éppúgy, mint a csoportban és a szervezetben. Előtérbe állította az érdekkonfliktust, ennek létezéséhez kapcsolta a hatalom intézményeit. A hatalmat a döntéssel, az érdekkonfliktusba való beavatkozással és a javak elosztási módjának megszabásával azonosította. A hatalom döntéseinek végrehajtásához három formát emelt ki: a kényszert, a javakkal való manipulációt és a tekintélyt.²⁰ Bauman tételei elsősorban *Gombár Csaba* fejtegetéseiben ismétlődnek meg, midőn a hatalom funkcionális elemeiként emeli ki az erőszakot, az újraelosztást és a presztízt.²¹

A szocialista társadalomelméleti tanulmányokban a legelfogadottabb tételnek tűnik a hatalom és a döntés azonosítása vagy a hatalom lényegeként a döntés birtoklásának kiemelése. Ennek előzményei a nyugati politológiában található

meg, több felfogás azonosítja a hatalmat a döntéssel, a döntési folyamatban játszott meghatározó szereppel. Többen úgy vélik, hogy a hatalmi viszonyok megértéséhez a következő kérdésekre kell választ kapni: Kik hozzák a döntéseket? Kik vesznek részt a döntésekben? Ki uralja a döntési folyamatot? Kinek az érdekében születnek döntések? (Kinek előnyös és kinek hátrányos?) S úgy értékelik, hogy ezek a kérdések a hatalmi viszonyok különböző szintjein (és szerveiben) föltehetőek, akár központi, akár helyi hatalmi tevékenységről van szó. Ezt a megközelítést *M. D. Lasswell* összegezi oly módon, hogy a hatalmat azonosítja a fontos döntések meghozatalával.²²

Ezt a megfogalmazást átvették a lengyel politológiában is: Bauman szerint: „a hatalom a döntések meghozatalának rendje”.²³ J. Wiatr pedig a hatalmat „a társadalmilag legfontosabb döntések” meghozatalával azonosítja.²⁴ Hasonló álláspontok találhatók a magyar politikatudományban is, például Gombár Csaba szerint: „a hatalmat a tényleges döntések birtoklásaként jelölhetjük.”²⁵ Ezt a megközelítést alkalmazza *Ferge Zsuzsa* is, midőn a hatalmat a társadalmi-gazdasági folyamatokkal kapcsolatos döntésnek tekinti; fejtegetéseiből az elvont meghatározások meghaladásaként kiemelhető az a megállapítás, hogy a hatalmi döntések nagyrészt „a makrostruktúra valamelyik szféráját érintik”.²⁶

A hatalom fogalmát Wiatr is a politikával szinonim fogalomként használja. Mint például a következő idézetben: „A politikai problematika – a hatalom problematikája – ezáltal a társadalmi élet középpontjába kerül.”²⁷

Összegezve elmondható, hogy a szocialista politikatudományi irodalomban a legtöbb szerző szinonim fogalomként használja a hatalmat, az államot és a politikát.

A hatalom és politika fogalmának bizonyos egyenetlen azonosítása található Gombár Csaba fejtegetései között. Egyik összefüggésben kifejti: a politika minevésége a hatalmi viszonyoktól függ, a hatalom magától értetődően politikai; a politika reális története – a hatalom története, majd megjegyzi: a hatalom csak része a politika rendszerének, de nem a teljessége.²⁸ S e megjegyzésben pedig az lappang, hogy a hatalom szűkebb fogalom, mint a politika.

A hatalmi és politikai viszonyok azonosításával szemben árnyaltabb megközelítés érzékelhető *Bihari Mihály* megfogalmazásában, midőn a politikai-hatalmi viszonyokban az érdekek transzformálásának folyamatában megállapítja „a nem formalizált hatalmi viszonyok” keretét is.²⁹

A hatalom azonosítása a politikával és az állammal történelmileg sem állja meg a helyét, mert a hatalom minden társadalom jelensége, a társadalmi fejlődés állandó kísérőjelensége, a politikai hatalom, a politikai küzdelmek és az állam viszont csak az osztálytagozódás következményei. Lehet persze a fogalmakkal úgy is operálni, hogy mindenféle hatalmi tevékenységet, hatalmi pozíciót politikai-állami jelenségnek minősíték, s akkor az azonosítás indokolható. Azonban a mai marxista társadalomelméleti fogalmi konszenzus szerint az ősi társadalmak hatalmi viszonyait nem tekinthetjük politikai-állami jellegűnek. E fogalmi konszenzus miatt tehát indokolni kellene a hatalom azonosítását a politikával és az állammal. Ezért az idézett nézeteket pontatlan megfogalmazásoknak tekintem.

Az állam és a hatalom azonosításának elvetése megnyilvánul *A. Gramsci* fejtegetésében. Megállapítja, hogy a felépítmény két síkja különül el, az egyik a civil társadalomé (magánjellegű szervezetek összessége), a másik a politikai társadalomé avagy az államé, s hozzáteszi: „S a kettő megfelel annak a »vezető szerep« funkciónak, amelyet az uralkodó csoport gyakorol az egész társadalom felett.”

Megjegyzi azt is, hogy a társadalmi vezető szerep és az államvezetés szervező funkciója maga bizonyos munkamegosztást idéz elő.³⁰

Az előző utalásokból kitűnik, hogy a magyar társadalomelméletben a hatalom lényegét illetően két koncepció jelentkezik. Az egyik (amit leghatározottabban Gombár Csaba fogalmaz meg) lényegében a hatalmat a politika részelemeként fogja föl. S ezzel szemben áll az a megközelítés, amely nem azonosítja a hatalmat és a politikát, a hatalmat a politikánál átfogóbb, szélesebb kategóriaként értékeli. E két koncepció nem ütközik nyíltan, eltérése, szembenállása lappang, emiatt tartom szükségesnek a fogalmi tisztázást és a fogalmi konszenzust.

IV. A MARXIZMUS KLASSZIKUSAI A HATALOM FOGALMÁRÓL

A szocialista társadalomelméleti irodalomban a hatalom értelmezésének kuszaságát talán segíti meghaladni, ha felidézzük a marxizmus klasszikusainak gondolatait. (Utalásokról és megjegyzésekről van szó, mivel nem alkottak koherens hatalomelméletet.)

A hatalom megértésének és elméleti megragadásának leglényegesebb összefüggéseire, sarkpontjára mutat rá *Marx és Engels* a következőkben: „az ember természeténél fogva társadalmi, . . . igazi természetét csak a társadalomban fejleszti ki, és természetének hatalmát nem az egyes egyén, hanem a *társadalom hatalmán kell mérni*.”³¹ Ez a tétel különösen érzékletesen emeli ki a hatalom megértése szempontjából alapvető sajátosságot: a hatalom a társadalom egészén belül és nem az egyénben található meg. Erre tekintettel a hatalom mint sajátos társadalmi viszony jelentkezik. A hatalom tehát döntően a társadalom makrostrukturális jelensége.

A hatalom a társadalmi létből, a közösségi együttélésből ered. Ugyanis a közösségi lét föltételezi az egyének egymáshoz kapcsolódását, együttműködését – létszükségeleikből adódóan. A létszükséglet pedig a közösségi lét újratermelésének biztosításában jelentkezik. A közösségi létben az emberek együttes erőfeszítése képes a társadalmi létfeltételek, a társadalmi együttélés belső és külső védelmét ellátni. Vagyis arról van szó, hogy az emberi közösségekben kibontakozó hatalom arra hivatott, hogy az adott közösség létfeltételeit biztosítsa, fennmaradását védelmezze a belsőleg romboló erőkkel és a külső támadásokkal szemben.

A marxista társadalomelmélet hangsúlyozza, hogy az embert a közösségi összefogás, a kollektív erőfeszítés tette képessé arra, hogy a természeti erőkkel szembeszálljon, a természeti erőket leigázza és hogy természetes adottságait közösségi keretekben kibontakoztassa, megszilárdítsa és továbbfejlessze. Az ember természeti lényből társadalmivá vált, és közösségben lett képes természetes adottságait érvényesíteni s azt közösségi tevékenységgé koncentrálni. Ez a közösségi tevékenység – a közösségi lét védelme végett – a közösségi ügyek és érdekek megoldására irányul: az emberi tevékenységek *közösségi erővé koncentrálódnak*. Ez megköveteli az egyéni és közösségi tevékenységek szervezését és irányítását; ez a szükséglet váltja ki a hatalom megjelenését és funkcionálását. Így az emberek természetes ereje közösségi tevékenységgé egyesül, az erők egyesítése mint társadalmi hatalom létezik.

Az emberi közösségek együttes erőfeszítése, kollektív föllépése, az emberi erők koncentrációja az életviszonyok különböző területein bontakozik ki. A közös-

ség létföltételeivel kapcsolatban legfőbb az elemi létszükségletek biztosítása, az anyagi javak megszerzése, a termelés, az elosztás és a fogyasztás megszervezése. Az emberi kollektívák erőfeszítésének megszervezése, a természettel való kapcsolat irányítása és ellenőrzése az emberek közösségi hatalmát föltételezi. „A társadalmiasult ember, a társult termelők észszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik . . . a természettel való anyagcseréjüket” — írta Marx.³² Ebből következik, hogy a kollektív erőfeszítés szabályozó és ellenőrző tevékenységet jelent elsősorban a létföltételeik biztosítására.

A termelésben — és a termelésből kinőve — függőségi viszonyok jelentkeznek. A hatalmi kapcsolatok azonban a gazdaságra épülő „egyéb életszférákat” is jellemzik. (Marx megjegyzi: „Személyi függőség jellemzi az anyagi termelés társadalmi viszonyait éppúgy, mint a rajtuk felépült életszférákat.”³³) A termelési-hatalmi viszonyokon alapszik a „közösség egész alakzata, s ezzel egyszersmind a sajátos politikai alakja is”. A termelési viszony az, „amelyben az egész társadalmi szerkezetnek, és ennél fogva a szuverenitási és függőségi viszony politikai formáinak is . . . rejtett alapzatát megtaláljuk”.³⁴ A *hatalom* (az uralmi és szolgasági viszony) mint a *közösség alakzata, a függőségi viszony politikai formája* megfogalmazások kiemelésével érzékeltethető Marx felfogása.

A termelési viszony és hatalmi viszony összefüggései elsősorban az uralkodó, a vezető pozíciókban és intézményekben mutatkoznak meg; a társadalmi mozgás mélyében érzékelhető a hatalom sajátos tartalma, társadalmi hivatása. A hatalom lényeges területe a természettel való anyagcsere szabályozása és ellenőrzése, továbbá az emberek kollektív erőfeszítésének koncentrációja, intézményesítése a közösségi létből, a közösségi együttélésből adódó gondok megoldása, az emberek közti kapcsolatok rendezése, az ellentmondások föloldása (a szétesés, anarchia megakadályozása), a rendezett közösségi együttélés intézményes biztosítása.

Marx és Engels írta *A német ideológiában*: „A társadalmi hatalom, vagyis az a megsokszorozott termelőerő, amely a különböző egyéneknek a munka megosztásában megszabott együttműködése által létrejön, ezen egyének számára — mint hogy az együttműködés maga nem önkéntes, hanem természetadta — nem mint saját, egyesült hatalmuk jelenik meg, hanem mint idegen, rajtuk kívül álló erő, amelyről nem tudják, honnan és hová tart, amelyen tehát nem lehetnek már úr- rá . . .”³⁵ Marx és Engels ama tétele, hogy a társadalmi hatalom „megsokszorozott termelőerő”, az egyének egyesült ereje, potenciája, amely a „különböző egyéneknek a munka megosztásában megszabott együttműködése által” jelentkezik, általános érvényű.

A hatalmi viszonyok elsődlegesen termelési követelményekkel (az életfeltételek biztosításával és a munka megszervezésével) függenek össze; ezek szükségyszerűen váltják ki az emberi kollektívákban az emberi-közösségi erőfeszítések koncentrációját, hatalomként való sűrítését. Marx rögzítette a következő összefüggést a kizsákmányoló viszonyokra vonatkozóan: „Az a sajátos gazdasági forma, amelyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkből kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt, ahogyan az közvetlenül magából a termelésből kinő és meghatározó módon ismét visszahat erre.”³⁶ Vagyis az adott gazdaságból, az adott termelés sajátosságaiból adódóan jelenik meg a hatalmi viszony, amely nem csupán passzív módon kapcsolódik a termelőtevékenységhez, „meghatározó módon” visszahat rá. S Marx megjegyzése a kizsákmányoló viszonyokra vonatkozóan rögzíti a hatalom szerepét, és más írásában leszö-

gezi, hogy a hatalom – gazdasági potencia. Ennek intézményesülése a kizsákmányoló társadalmakban a kizsákmányoltak *személyes függése*, alárendeltsége.

A társadalom fejlődése maga után vonja a közösségi élet egyéb viszonyalatainak irányítási és szervezési szükségletét. A társadalmi együttélésben a kisebb közösségi viszonyok (a családi, rokoni, területi, szervezeti-közösségi kapcsolatok) szabályozása, valamint a közügyek irányítása sajátos hatalmi tevékenység és intézmények kibontakozását váltja ki.

A hatalom – mint közös erőfeszítés – föltételezi az emberek együttműködését és a tevékenységek irányítását. S ennek konkretizálódása az, hogy az együttműködés során elkülönülnek egymástól a vezetők és a vezetettek, a társadalom irányítói és az irányítottak (a parancsok végrehajtói és az alávetettek). A társadalmi fejlődés maga után vonja intézményes keretek között a vezetők és a vezetettek szervezeti elkülönülését.

A társadalmi együttműködés szervezésére és az irányítás megvalósítására szolgál az *alárendeltség*. A hatalom biztosítja, hogy egyik ember a másikkal összhangban végezze tevékenységét; a közösségek összpontosítsák erejüket. Az együttműködés szervezése során a közösség tagjai alárendelődnek a hatalom intézményesült keretei között a vezetői akaratnak. *Engels A tekintélyről* írott cikkében aláhúzta, hogy „bizonyos alárendeltség olyasmi, amit minden társadalmi szervezettől függetlenül ránk kényszerítenek azok az anyagi feltételek, amelyek között termelünk”.³⁷

Az alá- és fölérendeltség az adott társadalmi formáció jellegéhez kapcsolódóan sokrétű, más és más súllyal jelentkezik a különböző viszonyokban, így a hatalmi centrumban, a fegyveres szervezetben vagy a helyi-területi, kisközösségi hatalmi kapcsolatokban. Vagyis az adott hatalmi rendszerekben specifikus *hierarchia* van, a különböző hatalmi tényezők súlya eltérő, a magasabb szintű fölénye, dominanciája jelentkezik, amit a kényszerítés vagy a kényszer lehetősége támaszt alá. A vezetők és vezetettek intézményes kapcsolatában az alárendeltség és a hierarchia maga után vonja a vezetők (vagy az irányító szervek) önállóságát és önérdekű tevékenységét (elidegenülését).

A hatalmi irányítás egész rendszere, főképpen az irányítási központ pozitív vagy negatív módon hat a társadalomban. Pozitív hatás esetén jelentékenyen elősegíti a társadalmi együttélés rendezettségét, a különböző társadalmi viszonyok fejlődését. Negatív hatás esetén pedig az objektív szükségletekkel szemben szubjektív törekvéseket, célokat határozhat meg vagy deformálódott tevékenységet végezhet. A hatalmi-irányítási akarat voluntarizmusként jelentkezve önkényes, társadalmilag megalapozatlan vezetést eredményez. S e negatív vonatkozás igen gyakran történelmi tragédiákhoz, vezetők, népek, államok bukásához vezet. (Bizonyos hatalmi pozíciók kártékony, emberellenes hatása miatt fogalmazódnak meg esetenként a közvéleményben vagy szépirodalmi művekben olyan vélekedések, hogy a hatalom egészében a rossz, a gonosz megtestesülése és a társadalmi együttélésből mellőzendő, kiküszöbölendő.)

A hatalomnak a társadalom létfeltételeit védelmező szerepe az elméleti magyarázatok között gyakran háttérbe szorul, mivel elsősorban tisztító, deformáló hatását vagy a hatalommal való visszaélés egyes konkrét történelmi eseményeit és borzalmaikat hangsúlyozzák. Ha viszont csupán a hatalom társadalmi újratermelést biztosító szerepét, a társadalom stabilitását szolgáló tevékenységét emeljük ki, akkor is egyoldalú a következtetésünk. E két oldal dialektikája, egymásba való

átmenete adja azt a sokszínű képet, ami a történelmi fejlődés különböző eseményeiben tapasztalható.

A hatalmi viszonyok alapvető jellemzője az, hogy a közösségi erők speciális összefogását jelenti. A közösségi együttélésben az erők koncentráálásának szükségleteiből adódik az irányítás, a szervezés, a szabályozás, a közösségek integrációja, a vezetők és a vezetettek kapcsolata, az alá- és fölérendeltség, a hierarchia, a kényszerítés, s ezek intézményesülése. A hatalom általános vonásai a konkrétból következnek, s ezen általános ismérvek az egyedi hatalmi viszonyokban, a hatalom konkrét történetiségében mutatkoznak meg; a történelmi fejlődés sajátos hatalmi formákat eredményez.

V. A HATALOM TÖRTÉNETISÉGE

1. A hatalomról való gondolkodásban a történetietlen magyarázat az ókori, a középkori filozófiában, majd a különböző polgári irányzatokban domináns megközelítésként jelentkezett (elvétve lehet találkozni a hatalom történelmi elemzésével is). Ezzel szemben a történelmi materializmus alapvető tétele, hogy a hatalom történelmileg változó társadalmi jelenség és a különböző társadalmi formációk eltérő tartalmú hatalmi struktúrával rendelkeznek. A hatalomra és a hatalmi struktúrák történetiségére vonatkozóan azonban eltérő nézeteket és fölfogásokat találunk.

A mai marxista történetfölfogásban és a társadalomelméleti elemzésekben megtalálható az a *vulgáris nézet*, amely a hatalmat az államhatalom megjelenéséhez köti, az állam meglétével kapcsolja egybe. Ez a megközelítés nem ismeri föl vagy tagadja az ősközösségi berendezkedésben a hatalmi viszonyokat, és az állam elhalása után hatalom nélküli társadalmat tételez fel.

E vulgáris hatalomfölfogással szemben – a marxizmus klasszikusainak elemzései és a marxista antropológiai kutatások alapján – tisztázódott, hogy a hatalom nem kötődik csupán az állam meglétéhez; a hatalom és az állam nem azonosítható. Ebből adódik az a kérdés, hogy a hatalom megtalálható-e a társadalmi fejlődés minden időszakában, vagy csupán az osztálytársadalom fejlődésében.

A társadalomelméletben a hatalom *történetiségét* illetően elfogadott nézettel vált, hogy a hatalom a társadalmi fejlődés *állandó velejárója*, minden időszakban szükségszerű eleme; a társadalom nem létezik hatalom nélkül, az emberi történelem állandó kísérőjelenségének foghatjuk fel.

A hatalom az emberi-közösségi viszonyok kialakulásával együtt, a közösségi együttélés sajátos oldalaként jelenik meg, és a hatalmi kapcsolatok végigkísérik az emberi történelmet. A hatalom meglétére utalt *Engels* az ősközösségi társadalomban is. Rámutatott arra, hogy a közösségekben kezdettől fogva egyesekre ráruházzák a viszályok eldöntését, a túlkapások megtorlását, a vallási funkciókat, s ezek a megbízások magától értetődően bizonyos hatalommal járnak. A szovjet antropológiai kutatások bizonyították az ősi társadalmak hatalmi viszonyainak meglétét. *Bromlej* megállapította, hogy a törzs „egységességét nagymértékben mindenkorai hatalmi szervei biztosították. Ez a hatalom azonban még nem volt politikai jellegű.”³⁸ A primitív *közösségi hatalom* lényeges sajátossága az, hogy a közösség vezetői a közösség megbízásából, a közösség érdekében, a közösség ellenőrzése alatt végezték irányító tevékenységüket, és a közösség megbízásából

kényszerítették a vezetettek a szabályokat (tabukat) és döntéseket; közösségi alá- és fölérendeltség, természetszerű fegyelem, intézményes rend érvényesült.³⁹

A társadalmi fejlődés minőségi sajátosságai különböző hatalmi struktúrákat eredményeznek: kezdeti szakaszain más jellegű a hatalom, mint a későbbi fejlődésben. A történelmi fejlődés magasabb szakaszaiban a társadalmak osztályjellegűek, más minőségűek a hatalmi rendszerek; ezeket tükrözi az irányítási rendszer, az alá- és fölérendeltség és a kényszerítés módja. A hatalom *osztályjellege* természetszerűen a társadalmi fejlődés különböző szakaszaiban konkrét megoldásokban, a társadalmi formációk sajátos viszonyai között jelentkezik.

A hatalom történetiségét mutatja, hogy például az ázsiai termelési módra és az antik társadalmakra sajátos hatalmi viszonyok épültek rá, intézményesen főképpen despotikus államok jelentkeztek; a termelési folyamatba épülő hatalmi viszonyok, a gazdaságon kívüli kényszer sajátos rendszere létezett. A feudalizmus különböző fejlődési szakaszaiban más és más hatalmi berendezkedés jelentkezett (rendi széttagoltság, abszolút monarchia). A prekapitalista hatalmi viszonyokat követően minőségi változás következett be a kapitalizmusban annak alapján, hogy a polgári és a politikai társadalom elkülönült, a hatalmi objektivációk elkülönítése és önálló szerepe bontakozott ki.

2. A hatalom történetiségével függ össze az *elidegenüléssel* kapcsolatos sajátosság. Némely megfogalmazás a hatalom általános jellegű vonásai közé sorolja a hatalom elidegenülését, holott ez csupán az egyes társadalmi formációk hatalmi rendszereinek vonása (nem a hatalom állandó eleme). A hatalom elidegenültsége nem mutatkozik meg a társadalmi fejlődés minden szakaszán (nem volt az ősközzégségi társadalomban és nem lesz a kommunizmusban).

A történelmi fejlődés bizonyossága szerint az osztálytársadalmakban léteztek és léteznek elidegenült hatalmi rendszerek. A hatalmi rendszerek elidegenültsége szükségszerűen megmutatkozik a prekapitalista és a tőkés társadalmi formákban. Viszont a kommunizmusban új hatalmi struktúra alakul ki, amelyben a hatalmi viszonyok elidegenültsége megszűnik, a hatalom az emberek tudatos vezetését jelenti majd a társadalmi egyenlőség alapján.

Marx és *Engels* megállapította, hogy a kommunizmus „felforgatja valamennyi eddigi termelési és érintkezési viszony alapzatát és első ízben kezeli az összes természetadta előfeltételeket tudatosan az eddigi emberek teremtményeiként, lehántja róluk a természetadta jellegüket és aláveti őket az egyesült egyének hatalmának”.⁴⁰ Ez a megállapítás határozottan utal arra is, hogy a kommunizmusban kibontakozik az egyesült egyének hatalma, vagyis a kommunista társadalom közösségi hatalmi struktúrája.

3. A hatalmi viszonyok történetiségéből következően a társadalmi formációk keretében megmutatkozik az egyszerűtől a bonyolult felé való haladás. A társadalmi berendezkedés bonyolultsága a hatalmi viszonyokat sokrétűbbé alakította és terjedelmileg is kibővítette. Széles körű hatalmi szervek, intézményrendszerek bontakoztak ki és működnek. A modern társadalmakban az állam mint hatalmi szerv mellett a pártok, különféle érdekvédelmi és szakmai egyesülések, szervezetek mint hatalmi szerveződések és mozgalmak működnek.

A hatalmi viszonyok a primitív közösségekben *mikrostrukturális* kapcsolatokként jelentkeztek, amelyekben a közvetlenség, az érdekezésszerűség, a személyi tulajdonságok döntő szerepet játszottak. Jelentős minőségi változást eredményezett az osztályjellegű hatalmi rendszer megjelenése, amelyben áttételes hatalmi kapcsolatok bontakoztak ki (*a makrostrukturális és közvetített hatalmi viszonyok*).

Az osztálytársadalmak hatalmi berendezésében – az állam megjelenése után – a makrostrukturális kapcsolatok váltak döntővé, s ennek keretében léteznek a mikrostrukturális hatalmi viszonyok. (A polgári ideológia tagadja a magánélet hatalmi vonatkozásait. E nézettel vitatkozva *Agh Attila* rámutat: „pedig ez a dimenzió a családi életben, a munkaerő működtetésében – munkahelyi hatalmi viszonyok – és újratermelésében megtalálható”⁴¹)

A hatalmi viszonyok további bővülése és kiszélesedése mutatkozik meg az államok közti szomszédi és *regionális kapcsolatok* megjelenésében és intenzitásában. Az államok kölcsönös kapcsolatainak és kölcsönös függésének rendszerében, a szomszédos államok egymáshoz való viszonyában, szembenállásában vagy szövetségében új jellegű hatalmi problémák jelentkeztek. Különösen kiemelhető e viszonylatban a hegemoniáért való harc vagy a szupremáciára való törekvés. Ez – Gombár Csaba szerint – „a nemzetközi hatalmi viszonyok azon konstellációját jelenti, amelyben valamelyik állam nagyhatalmi pozíciót elfoglalva szupremáciára törekszik, azaz... vezető szerepet alakít ki magának, úgy, hogy közben más államokat mintegy alattvalói státusba kényszerít”⁴²

Az utóbbi évszázadokban a hatalmi viszonyokat illetően új szakaszt eredményezett, hogy a regionális kapcsolatok fölött új minőségű intézményes *nemzetközi hatalmi* kapcsolatok bontakoztak ki és hatnak. S igen gyakran döntő szerepet van a regionális kapcsolatokban és az egyes államok nemzetközi és belső hatalmi helyzetét és lehetőségét illetően. Engels jegyezte meg: a nemzetközi-politikai viszonyok döntő szerepet játszanak az államok fejlődésében.⁴³

Így a hatalmi viszonyok mikro-, makrostrukturális és globális szintű elkülönülése és kölcsönhatása érvényesül. A különböző hatalmi rendszerekben a legalacsonyabb szintű hatalmi viszony a különböző közösségekben jelentkezik: a hagyományos etnikai-törzsi, helyi-területi, nemzetiségi, szakmai (foglalkozási), vallási, kulturális, munkahelyi, politikai és érdekközösségekben. Ezeket jelentéketlenül befolyásolja vagy alapvetően meghatározza az állam által szervezett és védett makrostrukturális hatalmi viszony. S ebben elsődleges tényezőként játszik szerepet az osztályharc (annak politikai, gazdasági és ideológiai formája) és egyéb hatalmi-politikai tényezők küzdelme a hatalmi központ meghódításáért vagy a hatalmi pozíciók megszerzéséért. Az egyedi államok létét lényegesen nemcsak a belső, hanem a külső hatalmi kapcsolatok is befolyásolják. Egy-egy régióban vagy valamely állam dominanciája vagy a hatalmi egyensúly érvényesül; s e konstellációban valamely állam nemzetközi hatalmi befolyása, túlsúlya vagy alárendeltsége (kiszolgáltatottsága) jelentkezhet. A nemzetközi érintkezés történeti fejlődése vonja maga után az egész Földre kiterjedő hatalmi kapcsolatokat, a világpolitikát, a világhatalmak megjelenését, egészében a nemzetközi hatalmi viszonyoknak az emberiség kapcsolatait, sorsát befolyásoló szerepét.

VI. A HATALOM TÁRSADALMI RENDELTETÉSE

1. A hatalom társadalmi rendeltetését legáltalánosabb szinten úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a közösségi lét védelme, fennmaradásának biztosítása végett a közösségek belső egységét, szervezethez és külső védelméhez szolgálja. A hatalom mint a társadalmi együttélés *objektív szükséglete* elsősorban a közösségek belső életének rendezésével, közösségi tevékenységük rendezettségének biztosításával és külső védelmével kapcsolatos szervező és szabályozó tevékenységben mutat-

kozik meg. Ez az objektív szükséglet azonban kiegészül a vezető-hatalmi intézmények önérdékeinek szolgálatával is; némely esetekben ez válik döntő, jellemző vonássá.

A társadalom osztályokra bomlása a hatalmi viszonyok tartalmát, s elsősorban a közügyek intézésének jellegét megváltoztatja, emellett az uralkodó osztály privilegizálja a vezető pozíciókat, s a közügyek intézése során a közösségi ügyek, gondok megoldását, eldöntését kisajátítja. Előtérbe kerül a hatalmi irányító szervek önérdékeinek védelme a belső ügyeket és a külső kapcsolatokat illetően. Esetenként az államok hatalmi viszonyainak vizsgálata során nem tűnik szembe a létfeltételek belső rendezésével kapcsolatos hatalmi tevékenység. Ezért a történettudományi elemzések elsősorban a hódításban, más népek kirablásában, elnyomásában, intézményes alárendelésében látják a hatalom szerepét.

A társadalmi fejlődésben a közösségi együttélésnek sokféle formája és összefüggése létezik; ezek belső ellentmondások útján változnak. A társadalmi együttélés ellentmondásai tükröződnek a hatalomban is. A hatalom sajátos dialektikát tartalmaz; magában foglalja az ellentétek harcát és egységét. A hatalomnak azonban nemcsak saját belső ellentétei vannak, hanem kapcsolódik a társadalom egyéb ellentmondásaihoz s kifejezi az adott társadalmi berendezkedés belső ellentéteit is. Van azonban a hatalomnak egy különleges vonása: a társadalmi közösségekben található ellentmondások feloldását vagy keretek közé szorítását célozza, megteremti vagy biztosítja az ellentmondások egységét. A hatalom társadalmi rendeltetése a közösségek együttélésében a közösségek egységének biztosítása, a *társadalmi integráció*, a rendezettség és biztonság megvalósítása. A hatalom alapvetően az adott társadalmi feltételekhez kapcsolódóan a közösségek rendezett egységét biztosítja, a szemben álló erők harcát kiegyenlíti, a társadalmat vagy az adott közösséget egységesíti.

A hatalom a közösségi erőfeszítést úgy koncentrálja a közösségi létfeltételek védelmére, a közügyek intézésére, hogy az ellentétes hatalmi erőket keretek közé foglalja, az ellentétes erők között *egyensúlyt* létesít, az *ellentétek egységét* megteremti. Ebből következően a hatalom társadalmi stabilitást és egyensúlyt követel meg. A társadalomban úgy teremt egyensúlyt, hogy valamely hatalmi erő dominanciáját, vezető szerepét biztosítja. Emellett a hatalmi rendszer önmaga is belső egyensúlyt, kiegyensúlyozottságot követel meg társadalmi rendeltetésének teljesítése és tartós fennmaradása végett.

A marxizmus klasszikusai is aláhúzták a hatalom *egységesítő* szerepét a társadalmi fejlődés különböző szakaszaiban. *Engels* az ősközösségi berendezkedésben is észleli, hogy e szervezet „képes minden összeütközést kiegyenlíteni, amely az így szervezett társadalmon belül keletkezhetik”. Továbbá az osztálytársadalmakra vonatkozóan megfogalmazza: „Hogy . . . az ellentétek, az ellenkező gazdasági érdekű osztályok ne emésszék fel magukat és a társadalmat meddő küzdelemben, ahhoz egy látszólag a társadalom felett álló hatalom vált szükségessé, amely az összeütközést tompítja, a rend keretein belül tartja.”⁴⁴ *Engels* e fölismerése kiemeli a hatalom sajátos rendeltetéseként a társadalom fennmaradásának védelmével, stabilitásával és integrálásának biztosításával kapcsolatos szükségletet. S e hatalmi szükséglet az osztálytársadalmakban döntően az államban testesül meg.

A hatalom a társadalom integrációját úgy védelmezi, hogy szabályozza és szervezi az emberi közösségeket (a társult termelők szabályozzák és ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket). Ezzel összefüggésben mutatott rá

Marx: „a szabályozottság és rend maga is nélkülözhetetlen mozzanata minden termelési módnak, amelynek társadalmi szilárdságra és a pusztá véletlentől vagy önkénytől való függetlenségre kell szert tennie.”⁴⁵ Marx a termelési mód szilárdságának biztosítását ismerte föl a hatalom szabályozottságot és rendet teremtő hatásában. Ez az összefüggés azonban nemcsak a termelési módra, hanem az egész társadalmi berendezkedésre vonatkozik. Az adott társadalmi formációk belül a hatalmi viszonyok rendeltetése a társadalmi együttélés különböző területein belül a rend és a szabályozottság biztosítása.

2. A hatalom társadalmi rendeltetése nem merül ki a társadalmi berendezkedés rendezettségének, integrációjának biztosításában. A hatalom rendeltetéseként fogalmazható meg, hogy védelmezze, biztosítsa az adott társadalom (vagy közösségek) társadalmi vívmányait, segítse elő a társadalmi berendezkedés intézményeinek fönntmaradását, működésük biztonságát, valamint bizonyos értékek védelmét, érvényesítését. Ezzel összefüggésben kiemelendő az is, hogy a különböző hatalmi rendszerek a közügyek intézésével kapcsolatban elősegítették a társadalmi élet egyes szféráiban jelentékeny vívmányok kialakulását, valamint a különböző tevékenységek értékteremtő és értékérvényesítő szerepét.

Rengeteg történelmi példa igazolja, hogy ha egy nép vagy társadalmi közösség dinamikus, hatékony és eredményes hatalmi struktúrával rendelkezik, amely képes tartós rendet biztosítani, koncentrálni a közösségeket és az egész társadalmat, akkor történelmileg hosszú ideig tudja belső egységét fönntartani és a külső védelmet ellátni. Ha viszont a hatalmi berendezkedés ingatag, akkor a széthúzó erők a hatalom összetartó erejének hiánya miatt egy-egy nép bukását eredményezték. Egyes népek történetében látható, hogy a hatalmi integráció hiánya és a szervezetlenség miatt anarchiába sülyedtek, elvesztették történelmi szerepüket, eltűntek, beolvadtak más népbe vagy államba, alárendelt szerepbe szorultak. Tapasztalható az is, hogy egyes népek hatalmi struktúrájuk konzervativizmusa és megcsontosodottsága, az alkalmazkodás képtelensége miatt tűntek le a történelem színteréről, amíg mások rugalmas hatalmi rendszerük miatt játszottak hosszú ideig jelentékeny történelmi szerepet.

A történelmi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a társadalom egységét és a rendet biztosító hatalmi követelményeket a hatalmi struktúra kiépítésén, önálló szerepének intézményes megvalósításán keresztül lehet biztosítani. Az a társadalom, amely nem rendelkezik tartósan és eredményesen működő hatalmi intézményekkel, nem képes fönntmaradni. Ebből is következik a hatalmi viszonyok sajátos rendeltetéseként az *önépítő* szerepek megvalósítása, hatékony hatalmi intézmények és kapcsolatrendszerek kiépítése és tartós működtetése.

3. A hatalmi viszonyok önépítő jellege megmutatkozik már a primitív társadalmak hatalmi intézményeinek létesítésében és működtetésében (öregek tanácsa, nemzetséfgő, a törzsi tanács, a törzsfő vagy az egész közösség gyűlése), majd az osztálytársadalmakban az állam (s ezen belül a hadsereg, a bürokrácia stb.) kiépítésében vagy egyéb intézmények (egyházak, rendek, korporációk, pártok, szakszervezetek stb.) működtetésében.

A hatalmi viszonyok intézményesítése, tartós szervezeti kereteinek kiépítése, tevékenységi módszereinek érvényesítése – a társadalmi föltételeiktől függően – alapvető szükséglet. (Naiv és történelmietlen az a fölfogás, amely a hatalmi intézmények radikális megszüntetését kívánja, s a társadalmi együttélést hatalmi intézmények nélkül tökéletesebbnek hiszi.)

A hatalmi intézmények kiépítésének legfőbb gondja a *központi irányítás szer-*

veinek megteremtése és megszilárdítása; emellett, ezeknek alárendelten, a helyi hatalmi (vagy egyéb közösségi) szervek kiépítése. A hatalmi intézmények megteremtése és működtetése (vagy működési feltételeinek biztosítása) arra szolgál, hogy a hatalmi viszonyok társadalmi rendeltetését biztosítsa. A különböző történelmi események és adottságok a hatalmi intézmények működését pozitív vagy negatív irányban befolyásolják, tevékenységük a társadalmi környezetben múlik. A hatalmi szervek tevékenységének (pozitív vagy negatív) következményei a hatalmi intézmények megfelelő kiépítettségével és működésével függenek össze; sok esetben ezen múlik, hogy megvalósul-e a hatalom társadalmi rendeltetése, vagy az adott hatalmi rendszer működésében nehézségek, válságok jelentkeznek, esetleg bukása következik be.

A hatalmi rendszerek önépítő szerepe, önálló tevékenysége és hatása hatalmi értékek megteremtésében is megmutatkozik. A közügyek intézése során kialakulnak olyan eredmények, megoldások, amelyek az emberiség kulturális kincsestárába tartoznak.

VII. A HATALOM FUNKCIÓI

1. A hatalom társadalmi rendeltetésének érvényesítését a társadalomban intézményesült hatalmi tevékenység és az intézmények működése biztosítja. Vagyis a hatalmi intézményrendszer „a szabályozottság és a rend” biztosítása végett különböző tevékenységeket lát el; ezek közül a leglényegesebb a vezető, szervező, tervező, ellenőrző, szabályzó és kényszerítő tevékenység, s ezeket koncentrálja az *irányítás*; vagyis ez alapvető funkcióként emelkedik ki.

Az irányítás lényegében a társadalmi együttélés szükségszerű velejárója. *Marx* más összefüggésre vonatkozóan állapítja meg, de a hatalmi viszonylatra is áll, hogy a „felügyelet és vezetés munkája szükségképpen mindenütt kialakul, ahol a közvetlen termelési folyamat társadalmilag kombinált folyamat alakját ölti, s nem az önálló termelők elszigetelt munkájaként lép fel”.⁴⁶ Ez a fölismerés nagyon lényeges sajátosságot emel ki a hatalom általános vonásait illetően is; a közösségi tevékenység összhangjának biztosításához vagy az erők összpontosításához irányítás szükséges.

A legprimitívebb közösségektől a modern társadalmak közösségi szervezetéig azt láthatjuk, hogy mindenféle közösségben elkülönül az irányítás, intézményesített hatalmi kapcsolat alakul ki a közösség vezetői és vezetettjei között. A hatalmi viszonyok bonyolultsága az irányítás sokrétűségét vonja maga után az egész társadalom, valamint a közösségek vonatkozásában. Az irányítási rendszer keretében a közösségek és az egyének tevékenységét különféle parancsokkal, rendelkezésekkel, előírásokkal, szabályokkal vezetik. Az irányítás a döntésekben konkretizálódik. A hatalmi intézmények az irányítás követelményeinek megfelelően döntéseket készítenek elő, döntéseket hoznak és érvényesítenek (vagy végrehajtanak).

A hatalmi irányítás sokrétűsége mutatkozik meg a közösségi és az átfogó társadalmi irányítás eltérésében. A kisebb közösségek vonatkozásában az irányítás biztosítja „az egyéni tevékenységek összhangját” (*Marx*), a társadalom átfogó irányítása viszont a különféle közösségek, hatalmi erők és intézmények tevékenységének *összehangolását*, koordinálását, keretek közé foglalását valósítja meg. Az irányítás struktúrája és dinamikája lényegesen befolyásolja a hatalmi rendszer

pozitív vagy negatív hatását. Az irányító tevékenységben a hatalom életrevalósága, elevensége, alkalmazkodóképessége, rugalmassága vagy gyöngesége, tehetlensége, megcsontosodottsága – lényegében a hatalom minősége, tartalma – mutatkozik meg.

2. A hatalmi irányítás során alapvető funkcióként különül el a társadalmi viszonyokban fölvetődő *konfliktusok* kezelése. A konfliktusok elsősorban a különféle közösségeken belül, a közösségek között, valamint a hatalmi intézményrendszeren belül vetődnek fel.

A konfliktusok föloldására és kezelésére az irányító rendszer általában általános szabályokat teremt vagy operatív döntéseket hoz, továbbá korlátozza az elmentések éleződését.

Az irányítási rendszer alapvető tevékenysége minden társadalmi formációban az adott berendezkedés (s ezen belül a hatalmi viszonyok) védelmét szolgálja. E védelem elsődlegesen az önkéntes elfogadásra, a fönnálló viszonyok többségi elfogadtatására irányul. Erre tekintettel épül ki az eszmei-ideológiai befolyásolás sokrétű intézményrendszere.

A hatalmi intézmények funkciójaként az emelhető ki, hogy biztosítani kell a vezetettek (az alárendeltek) *engedelmességét*. Ez kettős tevékenységként jelentkezik: elsődlegesen eszmei befolyásolás, *ideológiai ráhatás*, másodlagosan a kényszerítő szervek működése és hatása. A primitív hatalmi rendszerekben is megtalálható a hatalmi-eszmei befolyásolás szükséglete. A prekapitalista társadalmi formákban is elkülönült szervek biztosították eszmei-befolyásoló munkával a fönnálló berendezkedés igazolását, eszmei elfogadtatását, a tömeges önkéntes engedelmesség megvalósulását.

A *kényszerítést* a köznapi gondolkodásban gyakran azonos értelműnek fogják föl az állami erőszakkal, az állami szervek fizikai kényszerítő tevékenységével. Ezzel az állásponttal szemben idézhető *Lenin* megállapítása: „a kényszerítő hatalom minden emberi együttélésben, a nemzeti szervezeten is, a családban is megtalálható, de állam ott nem volt”.⁴⁷ Erre tekintettel is leszögezhető, hogy a hatalom egyik sajátossága – a kényszerítés – minden emberi együttélési formában megvan, amitől azonban eltér az állami kényszerítés vagy erőszak. A kényszerítés eszközei között megtalálható a megfélemlítés, a lelki terror, a lelki és fizikai kényszerítés és végső esetben az erőszak.

A kényszerítés formái között az erőszak az állami tevékenységben intézményszerű, és különösen válságos viszonyok között vagy az ideológiai ráhatás eredménytelensége következtében lép előtérbe. A kisebb vagy nagyobb méretű állami erőszak végigkíséri az osztálytársadalmak történetét. Sajátossága, hogy akkor is hat, ha közvetlenül nem alkalmazzák, az elnyomó fegyveres szervek megléte önmagában befolyásolja az alávetettek tevékenységét, magatartását. Történelmi tény, hogy az erőszak eltérő társadalmi jelentőségű: a társadalmi fejlődés során lehet a társadalmi haladás akadályozója (reakciós) vagy a társadalmi progresszió elősegítője (forradalmi erőszak).

A hatalmi viszonyokban az intézményesített irányítás, a vezetői pozíció és az alárendeltség föltételezi a kényszerítés lehetőségét és az önkéntes engedelmességet, a kettő dialektikáját. Általános történelmi tapasztalat, hogy ingatag, bizonytalan hatalmi viszonyokban előtérben áll az erőszak, a konszolidált hatalmi struktúrákban viszont a kényszerítés az ideológiai befolyásolás eszközeivel szemben alárendelt szerepet játszik.

A mai marxista irodalom a hatalom lényeges sajátosságaként emeli ki a kon-

szenzust és a kényszerítést, mint egymáshoz szorosan kapcsolódó elemeket.⁴⁸ Gramsci az osztálytársadalmakra vonatkozóan megállapítja, hogy az uralkodó osztály igyekszik a kormányzottak aktív egyetértését elérni. Tehát a hatalmi intézmények lényeges tevékenysége, funkciója az önkéntes engedelmesség és a kényszerítés egymáshoz kapcsolódó alkalmazása.

3. A hatalmi intézmények irányító funkciójának része – a *szervezés*. A hatalmi intézmények megszerveződnek és megszervezik azokat a föltételeket, amelyek az irányításban meghatározott célok megvalósítását eredményezik. A szervezés egyik leglényegesebb összefüggése a hatalmi intézmények kiépítése, működésének irányítása, ellenőrzése. E vonatkozásban alapvető kérdés a *személyi állomány* kiválasztása, tevékenységének, ütőképességének biztosítása. A hatalmi szervek működése során kialakulnak és megszilárdulnak sajátos tevékenységi formák és módszerek, valamint a különböző szervek kooperációja, alá- és fölérendeltsége. Mindez a társadalmi irányítás közvetítésére szolgál, s a hatalmi szerveknek a közügyek intézésével, az uralkodó hatalmi célok realizálásával kapcsolatos operatív tevékenységében, döntésében mutatkozik meg. A szervezés hatékonyságát erőteljesen befolyásolja a hatalmi intézmények egymáshoz kapcsolódó munkája, a megfelelő tevékenységi módszerek kiválasztása és alkalmazása, a célok kijelölése, döntések meghozatala és végrehajtása, valamint a belső és a külső ellenőrzés gyakorlata.

Minden társadalmi formáción belül az irányítás és a sajátos szervező tevékenység ellátására hatalmi szervezetek létesülnek; az osztálytársadalmakban a hatalmi-szervező tevékenységet elsősorban az *állam* végzi.

4. A társadalmi irányításból következő hatalmi funkcióként jelentkezik a *szabályozás*. Ez szorosan kapcsolódik a szervezéshez, sok esetben a szervezési gyakorlatot szabályokban foglalják össze, szabályokként rögzítik. A szabályozásban a hatalmi intézmények vezetési-irányítási követelményei fogalmazódnak meg az alárendeltek (vagy vezetettek) tevékenységének, magatartásának rendezésével kapcsolatban. A szabályozó tevékenység sajátosságaként emelhető ki, hogy nem konkrét egyedi parancsokat tartalmaz, hanem általános előírást, kötelező magatartást és a kényszerítés lehetőségét, az egyének cselekvési mintáit rögzíti. A szabályozás a hatalmi szervek saját tevékenységének a rendezését is jelenti (vagyis önszabályozás jelentkezik a szervek működésében). A hatalmi intézmények tevékenységének kereteit és működésükben a döntés, az intézkedés tartalmát és terjedelmét, a hatásköröket, a jogosultságokat és a köteleességeket szabályok rögzítik. A hatalmi szabályozás az intézmények működésének egyensúlyát, az eltérő tevékenységek összehangolását, a zavaró körülmények kiküszöbölését célozza. A hatalmi intézmények megfelelő önszabályozása alapozza meg azt, hogy a vezetettek magatartásának szabályozását eredményesen elvégezzék. A vezetettek magatartásának szabályozása arra irányul, hogy a hatalmi intézmények hozzájáruljanak a társadalmi együttélés alapvető oldalainak rendezéséhez, biztosítsák a társadalmi integrációt és rendezettséget, valamint az alávetettek kooperációját.

A hatalmi szabályozás nemcsak a konkrét cselekvések előírásaiban, hanem a hatalomgyakorlás bizonyos alapelveiben is megmutatkozik. A hatalmi tevékenységet a normák mellett alapelvek is rendezik. Így az uralomnak rómaiak által felismert „divide et impera” (oszd meg és uralkodj) elvét gyakran szabályként idézik.

A történelmi fejlődés kiváltja a hatalmi szabályozás sokrétűségét. A különböző társadalmi formációkban a hatalmi rendszer szabályozó funkciójának ellátására

sajátos szabályrendszerek bontakoznak ki és szolgálnak. Az ősközösségben a hatalmi viszonyokat szokások rendezték, az osztálytársadalmakban pedig a jog, a vallási normák, vagy az uralkodóházak, uralmi formák sajátos normái vagy erkölcsi szabályai. A kapitalizmus kibontakozása után a hatalmi viszonyok szabályozására szolgálnak a joggal együtt vagy attól viszonylagosan elkülönülten a hatalomgyakorlás demokratikus normái (például: a hatalmi ágak megosztása), s külön normarendszerként jelentkeznek a politikai normák (főképpen a politikai-közéleti szervezetekben, pártokban és politikai mozgalmakban).

5. A politikatudományi irodalom a hatalmi intézmények sajátos funkciójaként emeli ki a társadalom elosztási rendszerébe való beleavatkozást, az elosztásnak a hatalmi érdekekre (vagy hatalmi pozícióra) tekintő döntési rendjét. Történelmi tény, hogy a hatalmi pozíció anyagi előnyökkel járt és jár; a hatalmi pozíció birtokosai egyben magasabb javadalmazásban is részesültek, előnyösebb helyzetük volt a társadalmi *javak elosztásában*.

Az anyagi előnyök hatalmi pozícióhoz kötöttsége az elosztási rendszerben már a primitív önkormányzatban is megjelent: a nemzetségfő, a sámán vagy a vének tanácsának tagjai külön részesedtek a megszerzett (vagy megtermelt) javakból. A katonai demokráciákban a vezető törzs, a törzsi tanács és a vezető törzs főnöke is nagyobb részt kapott a zsákmányolt javakból, a hadisarcból vagy a legyőzött népek adóiból.

Az osztályhatalmi struktúrákban a terméktöbblet alapján az anyagi javak hatalmi pozícióhoz kötöttsége már inkább előtérbe került. A termelés magasabb színvonalra maga után vonta a kizsákmányolást, valamint a hatalmi viszonyokban az adók elvonását és más állami jövedelmek (megszerzését és) elosztását a hatalmi szervek által.

Némely társadalmakban a hatalmi rendszer az anyagi javak előállításának és elosztásának lényeges tényezőjévé vált; nélküle a termelés magasabb színvonalú szervezése, irányítása nem létezhet. A termelőtevékenységben való hatalmi részvétel mellett kerül előtérbe – a hatalmi intézmények funkciójaként – a javak újraelosztása. (Ezt az összefüggést a szakirodalom a preferációs redisztribúció fogalmába sűríti.)

A hatalmi struktúra döntően határozza meg a hatalmi pozíciókra tekintettel (vagy egyéb preferációs szempontok megállapításával) a javak újraelosztását. A hatalmi vezetők előnyei, a hatalmi intézmények önérdekei érvényesülnek az elosztási rendszerben. A különböző hatalmi rendszerekben, de legfőképpen a modern társadalmakban a hatalmi pozíció a megélhetés forrásává vált (sokan a politikából, a hatalmi tevékenységből élnek).

6. A hatalmi rendszerek külön funkciójaként jelentkezik még a hatalmi viszonyok *önvédelme*, intézményei működésének biztosítása. Ezzel kapcsolatban nem csupán az uralkodók, fővezérek, főpapok személyi védelméről vagy biztonsági intézkedésekről van szó, hanem az egész hatalmi berendezkedés és az állami emberek (az állami alkalmazottak, katonai vezetők, bírák, főtisztviselők) katonai vagy rendőri védelméről és különleges jogvédelméről.

A hatalmi rendszer önvédelmének specifikus területe a hatalmi viszonyok egyiségének megóvása, a centralizáltság, a hatalmi központ irányító szerepének biztosítása, az alsó szervek mindennapi tevékenységének védelme. A hatalmi önvédelem egyik specifikus összefüggése a központból irányított igazgatás, bíraskodás és az erőszak-alkalmazás monopóliumának védelme.

A hatalmi intézmények önvédelmi mechanizmusa sajátos formákat ölt a törté-

nelmi körülményektől és a hatalmi-vezető osztály hatalomépítő eredményeitől függően. Ha például egy birodalomalapító vezető (vagy vezető réteg) képes olyan szilárd, tartós hatalmi kapcsolatrendszer, a társadalmi együttélésbe épülő intézményeket és szabályokat alkotni és működtetni, amelyben a különböző történelmi viszonyok között is képes fennállni, akkor az adott hatalmi intézményrendszer történelmileg hosszú ideig fennmaradhat (például a perzsa, a római, az arab, a török hatalomszervezési intézmények és szabályok tartóssága). Ellenkező esetben letűnik a történelem színpadáról.

ÁLTALÁNOS HATALOMFOGALOM HELYETT . . .

A hatalom változó vonásokat mutat föl a történelmi fejlődésben, a különböző társadalmi formációkon belül a gazdasági, kulturális és politikai szférában, valamint a makro- és mikrostrukturális összefüggésekben.

A hatalmi rendszerek történelmi konkrétsága, történetileg változó jellege természetesen nem zárja ki a hatalom általános fogalmának meghatározását. Ezzel kapcsolatban szem előtt kell tartanunk Marx megállapítását – amit a termelésre vonatkozóan tett –: „Az *általában-való termelés* – elvonatkoztatás, de értelmes elvonatkoztatás, amennyiben valóban kiemeli, rögzíti a közöset és ezzel megtakarítja nekünk az ismétlést. Mindamellet ez az *általános*, vagyis az összehasonlítás által különválasztott közös maga is sokszorosán tagolt, különböző meghatározásokba széjjelváló. Ebből némely dolog valamennyi korszaké; más dolog egynéhányé közösen.”⁴⁹

A társadalomtudományok több ágának kutatásai alapozhatják meg a hatalom átfogó összefüggéseinek feltárását, különböző sajátosságainak megfogalmazását. A hatalom történelmi és átfogó sajátosságainak, általános összefüggéseinek elkülönült és koncentrált elemzése veti föl e kutatások rendszertani elhelyezését. Ugyanis valamely tudományágban szükséges a *hatalom általános vonásainak* megfogalmazása; nem elegendő a részletösszefüggések megragadása. Az általános fogalmakat, a hatalom átfogó társadalmi szerepének és helyének meghatározását a szakirodalomban több szerző a politikai filozófia témakörébe sorolja.⁵⁰ A magam részéről ezt az ismeretanyagot nem oldom föl a filozófiában, hanem a történelmi materializmus hatalomelméletének tekintem; ugyanis ezek a fogalmak a társadalom átfogó törvényeinek taglalásához kapcsolódnak elválaszthatatlanul; a társadalom fejlődésének keretében jelentkeznek a hatalmi viszonyok (s ezen belül a politikai, állami, jogi jelenségek) és a közösségi alakzatok, a makro- és mikrostrukturális hatalmi-közösségi fejlődés törvényszerűségei.

Ezzel a nézettel szemben áll az a megközelítés, amely a hatalmi-politikai-állami viszonyok sajátosságait csak társadalmi formáció keretében véli megragadhatónak. Így *Ágh Attila* arra következtet, hogy a politika valamennyi társadalmi formációban más-más területet fog át, s organizatív-integratív funkciója nagyon vékony szállal köti össze a történelmileg egymást váltó politikai szférákat. Emiatt „elvileg nem is lehetséges a politikum történelmileg általános elméletét megírni. Poulantzasnak szerintünk feltétlenül igaza van abban, hogy *nincs általános államelmélet, csak a kapitalista állam elmélete létezik*, illetve vele egy sorban az ázsiai, antik, feudális és szocialista állam elmélete.”⁵¹ Ezzel szemben úgy látom, hogy a hatalmi viszonyok történetisége alapján – a termelés fogalmához hason-

lóan – kiemelhetők a hatalom közös vonásai, amelyek a történeti sajátosságok meghatározásában válnak szét.

Elismerve az általános fogalom jogosultságát, még további kutatások szükségesek a hatalom általános és különös vonásainak pontos meghatározására. Az általános vonások megragadása végett számos összefüggés és fogalom tisztázása hátravan; így például: hatalom és uralom, a hatalommal való visszaélés, hatalom és szabadság, hatalom és szakismeret, a hatalmi viszonyokban az uralmi és szolgálati szemlélet és magatartás, hatalom és demokrácia, a hatalmi értékek és a hatalom szerepe az emberi emancipációban, a hatalom humanizálása, a hatalmi irányítás erkölcsi megalapozottsága, a hatalmi-közéleti kulturáltság színvonala és szerepe, s még lehet tovább sorolni az elméletileg megoldatlan kérdéseket.

Hasonlóképpen elméleti problémaként jelentkeznek az állam alárendelt vagy döntő szerepe a hatalmi struktúrán belül. Természetesen ez is történetileg ragadható meg, s a történeti konkrétságban eltérő egyedi megoldások mutatkoznak meg nemcsak a különböző történeti szakaszokban (társadalmi formációkhoz kötötten), hanem a különböző földrajzi régiókban is, az adottságoknak és hagyományoknak megfelelő tartalmi sajátosságokkal. Különösen szembeszökő különbség tapasztalható e vonatkozásban Európa nyugati és keleti régiója között (s e regionális különbség megmutatkozik Amerika északi és déli földrésze között is). Ezt a különbséget a történettudomány mellett a társadalomelmélet képviselői is föltárták. A hatalom Kelet- és Nyugat-Európában játszott eltérő társadalmi szerepét már *Széchenyi* István is fölismerte. Úgy értékelte, hogy „Ausztriában a hatalom bejön a szobádba, leül az asztalodhoz, s meg kell köszönnöd, hogy elette előled ebédedet. Angliában pedig, ha akarod, meghívod a hatalmat, az tisztelettel ül le asztalodhoz és a jó ebédért dicséretet mond.” *Széchenyi* hozzáteszi: Ausztriában csupán az összeköttetések és megvesztegetések biztosítanak előnyöket, Angliában viszont a legszegényebb adófizető is emberhez méltó életet él, nem előnyöket hajkurász; jogai vannak.

További fontos probléma a hatalmi viszonyok alulról fölfelé (ascending) vagy fölülről lefelé épülő (descending) jellege. Történetileg az általánosítható, hogy a kezdeti ősi társadalmak hatalmi rendje természetszerűen alulról fölfelé épül, az ázsiai és antik állami-hatalmi képződmények fölülről lefelé, mivel a hatalmi események a politika felhőrégióiban (*Marx*) zajlanak. A nyugat-európai feudalizmusban a centralizált államhatalmak hiánya miatt a hatalmi viszonyok alulról fölfelé épülnek. A szocialista állami-hatalmi struktúra *lenini* követelményeként fogalmazódott meg a hatalmi viszonyok alulról fölfelé épülő jellege, a közvetlen népi hatalomgyakorlás koncepciója (emiatt kerül előtérbe a közvetlen demokrácia érvényesülésének problémája).

Összegzésként megfogalmazható: a hatalmi problémák nem oldódnak föl a politikában, a politika elméleti kérdéseiben, hanem átfogó társadalmi összefüggésekben elemzendők. Ennek alapvető területe a történelmi materializmus hatalomelmélete, s ezt kell megalapozni a konkrét hatalmi viszonyokra vonatkozó kutatásokkal a különböző társadalomtudományokban, így a szociológiában, a politikatudományban, az állam- és jogtudományban, a politikai gazdaságtanban, a szervezéstudományban és a társadalom-lélektanban.

JEGYZETEK

- ¹ „Amit most igaznak ismerünk el, éppúgy megvan a rejtett, később kiütköző hamis oldala. mint ahogy annak, amit most hamisnak ismerünk fel, megvan az igaz oldala, amely-nél fogva azelőtt igaznak számíthatott” – írja Engels. *F. Engels: Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége.* Marx–Engels Művei 21. köt. Budapest 1970. 281. old.
- ² Marx jegyzi meg, hogy „az államnak mint olyannak elvonatkoztatása csak a modern idő sajátja”. *K. Marx: A hegeli államjog kritikája.* Marx–Engels Művei 1. köt. Budapest 1957. 233. old.
- ³ *B. Russel: Power. A New Social Analysis.* London 1938. 10. old.
- ⁴ *F. Engels: Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása.* (A továbbiakban: Anti-Dühring.) Marx–Engels Művei 20. köt. Budapest 1963. 275. old.
- ⁵ *A. I. Korolev–A. E. Muskin: Goszudarsztvo i vlaszty.* Pravovedenie, 1963. 2. 16. old.
A szovjet tudományos irodalomban már a hetvenes évek elején született több olyan állásfoglalás, amely igényelte, hogy intenzívebben kutassák a hatalom, a politika és az állam kérdéseit. Lásd: *A. K. Belih: O politike kak obszesztvennom javlenii.* Vesztnik Leningradszkogo Universziteta, 1957. 5. sz.; *F. M. Burlackij: Lenin. Goszudarsztvo. Politika.* Moszkva 1970.; továbbá *M. I. Bajtin: Goszudarsztvo i politiceszkaja vlaszty.* Szaratov 1972.; *N. M. Kejzerov: Vlaszty i avtoritet.* Moszkva 1973.
- ⁶ *F. M. Burlackij: Id. mű.* 74. old.
- ⁷ *Z. Bauman: Általános szociológia.* Kossuth Könyvkiadó 1967. 83. old.
- ⁸ A hatalom fogalmának kidolgozásával kapcsolatos igényekkel szemben a magyar irodalomban fogalmazódik meg a tagadó álláspont. Gombár Csaba úgy véli: a hatalom „nem alapkategóriája az osztársadalmi létnek, de nem is írható le pusztán technikai vezérlésként vagy erkölcsi problémaként a jövőben sem. Következésképpen csak a politika rendszerének viszonylagos önállósága felfogásával gondolkodhatunk.” *Gombár Csaba: A politikai hatalom kérdéseiről.* In: *Politika és politikatudomány.* Gondolat Könyvkiadó 1982. 453. old.
- ⁹ Lásd *Samu Mihály: A hatalmi-politikai rendszer szerkezete és fejlődése a szocializmusban.* In: *Politikatudományi tanulmányok.* Kossuth Könyvkiadó 1982. 150–158. old.
- ¹⁰ *Hobbes megfogalmazása szerint: „A természetes hatalom a test vagy elme olyan kiemelkedő képessége, mint például a rendkívüli erő, szépség, okosság, ügyesség, ékesszólás, bőkezűség, nemesség.” (I. Hobbes: Leviatán.* Budapest 1970. 75. old.) Ennek a megközelítésnek szélsőséges kifejeződése az, hogy az ember természetében keresik a hatalom alapját. A. Pose arra a következtetésre jut, hogy a hatalom alapja az emberek természetében, az emberek született szükségleteiben található meg. (*A. Pose: Philosophie du pouvoir.* Párizs 1948. 14. old.)
- ¹¹ *R. A. Dahl: The Concept of Power.* In: *Politics and Social Life.* Boston 1963. 107. old.
- ¹² *M. Weber: Gazdaság és társadalom.* Budapest 1967. 241. old.
- ¹³ *Ferge Zsuzsa* is megállapította, hogy a weberi hatalomfogalmat „azért nem tudjuk használni, mert nincs meghatározva benne, hogy min alapszik az akaratérvényesítés lehetősége”. (*Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973. 95. old.) *Gombár Csaba* tartalmi kifogása pedig az, hogy „az akarat mint egy lélektani jelenség fogalma nem látszik alkalmasnak politikai jelenségek leírására, bármily gyakori eset is ez a köznyelvben”. (A politikai hatalom kérdéseiről. In: *Politika és politikatudomány.* 462. old.) Ennek ellenére a weberi definíció több szocialista szerzőnél kritikátlanul átvett fogalomként szerepel.
- ¹⁴ *B. Russel: Power. A New Social Analysis.* 35. old. Russel e könyvében elemzi a hatalom konkrét formáiként a papi, a királyi, a forradalmi, a gazdasági, a kormányzati stb. hatalmat.
- ¹⁵ *Kiss Arthur: Politikai elmélet – politikai gyakorlat.* Budapest 1979. 67. és 70. old.
- ¹⁶ *N. Poulantzas: Politische Macht und gesellschaftliche Klassen.* Frankfurt am Main 1975. 15. old.

- ¹⁷ *F. M. Burlackij*: Id. mű. 83. old. Hasonlóképpen határozza meg *N. M. Kejzerov* a hatalom fogalmát: egyik akarat engedelmeskedése egy másiknak. (Valóság, 1969. 8. sz. 117. old.)
- ¹⁸ *Kulcsár Kálmán*: Szociológia. Budapest 1984. 289. old.
- ¹⁹ *J. Wiatr*: A politikai viszonyok szociológiája. Budapest 1980. 147–149. old.
- ²⁰ *Z. Bauman*: Id. mű. 88–89. old.
- ²¹ *Gombár Csaba*: Egy állampolgár gondolatai. Kossuth Könyvkiadó 1984. 147. old.
- ²² *H. D. Lasswell*: Analysis of Political Behaviour. London 1949. 7. old.
- ²³ *Z. Bauman*: Id. mű. 86. old.
- ²⁴ *J. Wiatr*: Az „ideológia alkonya”? Budapest 1969. 234. old.
- ²⁵ *Gombár Csaba*: Egy állampolgár gondolatai. Id. mű, 35. old.
- ²⁶ *Ferge Zsuzsa*: Id. mű. 99. old.
- ²⁷ *J. Wiatr*: A politikai viszonyok szociológiája. 196. old.
- ²⁸ *Gombár Csaba*: Egy állampolgár gondolatai. Id. mű, 141–144. old.
- ²⁹ *Bihari Mihály*: Az érdekek transzformációja – a politikai érdekviszonyok a szocializmusban. In: Politikatudományi tanulmányok. 107. old.
- ³⁰ *A. Gramsci*: Marxizmus, kultúra, művészet. Budapest 1965. 107–108. old.
- ³¹ *Marx–Engels Művei* 2. köt. Budapest 1958. 129. old.
- ³² *K. Marx*: A tőke. III. könyv. Marx–Engels Művei 25. köt. Budapest 1974. 773. old.
- ³³ *K. Marx*: A tőke. I. könyv. Marx–Engels Művei 23. köt. Budapest 1967. 79. old.
- ³⁴ *K. Marx*: A tőke. III. könyv. 745–746. old.
- ³⁵ *Marx–Engels Művei* 3. köt. Budapest 1960. 35. old.
- ³⁶ *K. Marx*: A tőke. III. könyv. 745. old.
- ³⁷ *F. Engels*: A tekintélyről. Marx–Engels Művei 18. köt. Budapest 1969. 292. old.
- ³⁸ *J. V. Bromlej*: Etnosz és néprajz. Budapest 1976. 19. old.
- ³⁹ Tőkei Ferenc a hatalom intézményesült jellegére vonatkozóan idézi Morgant, aki a görög baszileia-t „nemzetiségi társadalomnak írja le, amelynek háromtényezős hatalmi rendszerre (bulé, agora, baszileusz) még nem politikai, még nem állami”. (*Tőkei Ferenc*: Antikvitás és feudalizmus. Budapest 1969. 35. old.) Ezt a következtetést Gombár Csaba a saját koncepciójának megfelelően úgy módosítja, hogy ezek nem politikai, állami, „hanem csak protopolitikai mozzanatok”. (A politikai hatalom kérdéseiről. 492. old.)
- ⁴⁰ *Marx–Engels Művei* 3. köt. 66. old.
- ⁴¹ *Ágh Attila*: A politika világa. Kossuth Könyvkiadó 1984. 179. old.
- ⁴² *Gombár Csaba*: Politika – címszavakban. Budapest 1980. 57. old.
- ⁴³ *Marx–Engels Művei* 37. köt. Budapest 1977. 453. old.
- ⁴⁴ *F. Engels*: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Marx–Engels Művei 21. köt. Budapest 1970. 140. és 150. old.
- ⁴⁵ *K. Marx*: A tőke. III. könyv. 747. old.
- ⁴⁶ *K. Marx*: A tőke. III. könyv. 362. old.
- ⁴⁷ *V. I. Lenin*: A narodnyikság gazdasági tartalma. Lenin Összes Művei 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 406. old.
- ⁴⁸ *Lásd Magyar György*: A hatalom, az erőszak és a konszenzus néhány kérdése. In: A marxista államelmélet időszerű kérdései. ELTE ÁJTK. Budapest 1983. 163–180. old.
- ⁴⁹ *K. Marx*: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Marx–Engels Művei 13. köt. Budapest 1965. 152–153. old.
- ⁵⁰ *Lásd Görgényi Ferenc*: A marxizmus politikai filozófiája. In: Politikatudományi tanulmányok. Budapest 1981. 34–41. old.; *Karikó Sándor*: Adalék a politika természetrajzának filozófiai elemzéséhez. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 2. sz. 258–278. old.
- ⁵¹ *Ágh Attila*: A politika világa. Id. mű. 99. old.

TOLNAI GYULA

A tőkés munkahelyi viszonyok szabályozási kísérletei

(Az Auroux-törvények)

A fejlett tőkés országokban végbement legutóbbi gazdasági, társadalmi és politikai változások a munkahelyi viszonyokat is mindenütt érintették. Újabb szabályozások jelentek meg, amelyeket alapvetően a gazdasági-műszaki követelmények és a társadalmi-politikai erőviszonyok mozgattak. Ezek közül a szabályozások közül a franciaországi kísérleteket mutatjuk be.

Franciaországban 1981 májusában a baloldal jutott hatalomra. A szocialista-kommunista kormány olyan gazdasági, társadalmi és politikai intézkedéseket hozott és olyan megoldásokkal kísérletezett, amelyek jelentősen eltértek a fejlett tőkés országokban domináló neoliberais vagy neokonzervatív elképzelésektől és gyakorlattól. E kísérletek között nagy jelentőségűek a munkahelyi viszonyok alakítására törekvő újabb szabályozások.

Ezek és a dolgozók helyzetét érintő más szabályozások igen ellentmondásos helyzetben születtek. A baloldali kormány súlyos gazdasági problémákat örökölt a nemzetközi gazdasági válság következtében; a modernizálásban, a struktúraváltásban lemaradt Franciaországban a korábbi szigorítási politika helyett egy új növekedést próbáltak elindítani. Sőt, az uralkodó tendenciával szemben az állami szabályozás, az állami beavatkozás erősítésével, sőt további nacionalizálásokkal próbálkoztak. Jelentős reformokat dolgoztak ki, amelyek a dolgozó tömegek helyzetén is javítani kívántak.

Ellentmondásosan alakult ennek a kísérletnek a belpolitikai háttere is. A baloldalon belül a Francia Kommunista Párt hatása és befolyása gyengült. A szakszervezetek ereje is megcsappant; a munkavállalóknak mindössze 20–25 százaléka szervezett dolgozó. Ez a fejlett tőkés országokban az egyik legalacsonyabb szervezettségi szint. Ráadásul a szakszervezeti mozgalom megosztott, eltérő álláspontokat képvisel a dolgozók helyzetét érintő kérdésekben. Sőt, az 1980-as évek elején, tehát a baloldali kormány alatt, a szervezettség tovább gyengült; a CGT tagsága további 40, a CFDT-é 15 százalékkal csökkent.¹

A dolgozóknak mérséklődött a nagy reformok iránti érdeklődés, a közvetlen napi gondok és a munkahely biztonságának a kérdései kerültek előtérbe.

A baloldali kormányzás első két évében, 1981 és 1983 között, „a harcok baloldali politika” idején születtek meg azok az intézkedések, amelyek a munkavállalók tömegeit érintették. Akkor az FKP is részt vett a kormány munkájában, támogat-

ta, kezdeményezte ezeket az intézkedéseket. Amikor 1984 júliusában a szocialisták határozottabban nyúltak a szigorítási politika kényszerű eszközeihez, az FKP kivált a kormányból. A szigorítási politika a rendelkezések gyakorlati megvalósítását lelassította, csak részben engedte érvényesülni. A konzervatív politikai erők megerősödtek, s a baloldali intézkedések egész sorát megkérdőjelezték.

Bár ezeknek az intézkedéseknek, reformoknak a hatása még nehéz megítélni, mégis elmondható, hogy a munkaviszonyok egészét érintő szabályozás történt és sok kérdésben új megközelítéseket tartalmazó törvények jöttek létre, s ezért nem alaptalanok azok a vélemények, amelyek ezeket az 1936-os népfront intézkedéseivel, a II. világháború befejezése utáni időszak, illetve az 1968-as változások eredményeivel hasonlítják össze.

A NACIONALIZÁLÁS

Az 1982. február 11-i nacionalizálási törvény² jelentős nacionalizált szektort hozott létre. (Franciaországban a köztulajdonba került vállalatokat a baloldal hagyományosan és következetesen nacionalizált vállalatoknak, a folyamatot nacionalizálásnak nevezi, elhatárolva magát az államosítástól, még inkább az etatista dirigizmustól.) A nacionalizálás következtében a közalkalmazottak eddigi 7 milliós tömege mellett további 3 millió ember dolgozik a nacionalizált szektorban, s ez tekintélyes szám³ a 18–20 millió munkavállalóhoz viszonyítva.

A baloldali kormányzat a nacionalizált szektor társadalmi szerepét is növelni akarta. Működtetésével kapcsolatban azonban a baloldalon belül is megélnékültek a viták, amelyekbe a magántőke képviselői is élénken bekapcsolódtak.

Lényegében két álláspont alakult ki. Az egyik szerint a nemzeti érdek nevében, a gazdasági tervek szolgálatában, a gazdaságpolitikai céloknak – a növekedés elindítása, versenyképesség a világpiacon, a foglalkoztatottság növelése stb. – megfelelően központi irányításra, közvetlen állami beavatkozásra van szükség, vállalva az esetleges veszteséges működtetést is. A másik álláspont – az előbbi „dirigizmussal” szemben az úgynevezett „saint-simonisták” – a nacionalizált cégek önállóságát, autonómiáját, versenyét hirdeti.⁴ Az utóbbi álláspontot támogatja a magántőke, versenyt hirdetve a hatékonyság, a rentabilitás területén. A gyakorlatban nem a koncepcióknak, hanem a helyzetnek megfelelő pragmatikus megoldások születnek.

Az újonnan nacionalizált cégek a hagyományos „tripartitális” vezetési szisztémában működtek. (Az érintett vállalatok, intézmények élén egy *adminisztrációs tanács* – conseil d' administration – működik, amelynek tagjai közül, például egy nagyobb, teljesen köztulajdonban levő vállalat esetén 7 fő az állam képviselője, a vállalat dolgozói 6 főt választanak, s 5 fő a vállalat tevékenységével kapcsolatban levő szakember, közéleti személyiség, a fogyasztók, a felhasználók képviselőiből kerül ki.) A dolgozókat a nacionalizálás tényén túl a belső változások alig érintették. Ebben a szektorban korábban is több lehetősége volt a dolgozói kollektívának, de ezek kihasználása eddig egyenlőtlen volt.

A köztulajdonban levő vállalatok és intézmények munkahelyi viszonyainak külön szabályozására, demokratizálására 1983-ban került sor, erre a továbbiakban visszatérünk.

MUNKÁSJÓLÉTI INTÉZKEDÉSEK

A baloldal hatalomra jutása után igen jelentős, a dolgozók helyzetét javító konkrét intézkedések születtek. Még 1981-ben amnesztiát hirdettek a korábbi munkaügyi konfliktusokban elmarasztalt aktivisták számára. 1981 júniusában a kormány tíz százalékkal emelte a minimálbért, növelte a vállalatok társadalombiztosítási hozzájárulását. 1981 szeptemberében a vendégmunkások státusát, helyzetét szabályozták. 1982 januárjában rendelet jelent meg a 39 órás munkahétről, és további csökkentést terveztek (35 órára). Biztosították a dolgozóknak az ötödik heti fizetett szabadságot. Külön foglalkoztak a 16–18 éves fiatalok megfelelő képzésével és munkába állításával. 60 évre leszállították a nyugdíjkorhatárt, és lehetővé tették a korábbi nyugdíjba vonulást is (ami szintén munkahelyeket szabadít fel).

Ezek a dolgozók érdekeit szolgáló, régóta követelt intézkedések érzékenyen érintették a munkaadókat, terheket róttak a nehéz helyzetben levő francia gazdaságra, s nem is valósultak meg maradéktalanul. Különösen háttérbe szorultak az 1984-ben ismét bevezetett szigorítási politika óta.

AZ „AUROUX-TÖRVÉNYEK”

A vázolt sajátos politikai helyzetbe, az ismertetett intézkedésekbe ágyazódtak be a francia munkahelyi viszonyokat, a munkavállalók helyzetét és jogait újraszabályozó törvények. Bár néhány számottevő újdonsággal is szolgálnak a tőkés–munkás viszony, az ipari viszonyok, a munkahelyi demokrácia területén, s ezért számot tarthatnak figyelmünkre, mégsem váltottak ki különösebb nemzetközi érdeklődést. Ennek oka valószínűleg az volt, hogy Franciaország adott helyzetében ez az új szabályozás a nagyobb kérdések hangosabb vitái mögé szorult.

A szocialista-kommunista kormány munkaügyi miniszteréről „Auroux-törvényeknek” nevezett, a munkavállalók jogaira, a munkahelyi viszonyokra, a munkahelyi demokráciára vonatkozó törvények egy már meglévő, régóta működő rendszer újraszabályozását jelentik. Franciaországban az ipari viszonyok, a munkahelyi viszonyok szabályozásának hosszú története van, itt csak néhány mozzanatra, intézményre utalunk.⁵

A tőkés–munkás viszonyt hosszú ideje alapvetően a szakszervezetek és a munkaadók tárgyalásai és szerződésai, továbbá az erős állami beavatkozás szabályozza. Még a népfront idején alakult ki egy sajátos francia intézmény a munkahelyeken: a személyzeti képviselők rendszere, akik egyfajta, a munkavállalók és a vállalatvezetés közötti közvetítő szerepet játszottak. Az ellenállási mozgalom baloldali erőinek demokratizálási törekvései hatására a felszabadulás után jöttek létre az üzemi bizottságok, de csak konzultációs lehetőségekkel. Majd az 1968-as tömegmozgalmak hatására ismerték el az üzemi szakszervezeti szekcióknak és ezek képviselőinek munkahelyen belüli tevékenységét (addig csak üzemem kívüli tevékenységhez volt joguk). Az üzemi viszonyokat, jogokat, lehetőségeket aprólékos állami szabályozás határolta körül, s az egészet a szakszervezetek működtették. A francia szisztéma nem biztosított beleszólást a dolgozóknak a vezetésbe, ezt egyébként a tőkével való együttműködést elutasító szakszervezetek és munkáspártok sem szorgalmazták. A bonyolult, nehezen áttekinthető rendszer nehézkes volt, sem a dolgozók, sem a modern menedzsment igényeit nem elégítette ki.⁶

1974 óta napirenden volt a munkahelyi viszonyok reformja. A továbbfejlesztés irányát az úgynevezett Sudreau-terv fogalmazta meg, amely a Nyugat-Európában általánosnak mondható megoldást javasolta: a dolgozók képviselőinek felelős részvételével hozzanak létre felügyelőbizottságokat a francia cégeknél is.⁷ A javaslatot a szakszervezetek és a munkaadók egyaránt elutasították. A Giscard d'Estaing-Barre vezetésnek csak arra futotta erejéből, hogy – nem sokkal a baloldal hatalomra jutása előtt – 1981. január 28-án új Munkatörvénykönyvet fogadtasson el, ami az addig megtörtént sok módosítást rendszerbe foglalta, némileg korszerűsítette, de jelentősebb változásokat nem tartalmazott.⁸

A baloldal hatalomra jutása után – választási programjainak megfelelően – a munkaviszonyok egész rendszerét korszerűsíteni akarta, s az újraszabályozás gyorsan napirendre került.

A Jean Auroux vezetésével készített jelentés fogalmazta meg a baloldal korszerűsítési törekvéseinek alapelveit.⁹ A dolgozók a munkahelyeken is állampolgárok (citoyen), tehát a munkahelyeken is biztosítani kell a jogukat, fogalmazódott meg a baloldal álláspontja. Mivel a modern körülmények a munkahelyeken igen jelentős változásokat idéznek elő, ezért biztosítani kell, hogy a dolgozók hatékonyabban beleszólhassanak az őket érintő döntésekbe. Ennek érdekében növelni kell az eddigi képviseleti intézmények szerepét is, s a hagyományos szerződéses politikát a munkahelyek szintjén kell megerősíteni. Javasolták, hogy a dolgozók képviseleti intézményeinek anyagi alapjait erősítsék meg. Szükségesnek tartották a köztulajdonban levő intézmények, vállalatok demokratizálását is. A dolgozók kezdeményező készségére alapozva egy úgynevezett „csendes forradalom” végrehajtását tervezték.

A javaslatot a jobboldal, a tőke képviselői kezdetben nem tartották lényegesnek. Amikor azonban a vitában a szakszervezetek egyre több radikális változtatást fogalmaztak meg, a jobboldal álláspontja is megkeményedett. A CGT a dolgozók jogainak szélesítése érdekében mintegy 250 kiegészítésre tett javaslatot a szocialista és a kommunista parlamenti képviselőknek; ezek fele bele is került a törvénybe. A tulajdonos szövetségek azután csaknem ezer módosítást javasoltak, s panaszaikkal többször fordultak az Alkotmány Tanácshoz is.

Hosszas eljárás után, 1982 májusa és decembere között, végül 4 törvény és több rendelet született a munkaviszonyok szabályozására, ezeket összefoglaló néven azóta is „Auroux-törvényeknek” nevezik. A törvények a következő negy területet érintik: a dolgozók szabadságjogai a vállalatoknál; a munkavállalók képviseleti intézményeinek fejlesztése; a kollektív tárgyalások; az egészségügyi, biztonsági és a munkakörülményekkel foglalkozó bizottságok.

Ezekből emeljük ki a lényeges, az új tendenciákat jelző vonatkozásokat.

A közvetlen véleménynyilvánító csoportok

A megfigyelők a legjelentősebb változásnak az 1982. augusztus 4-én megjelent, *A dolgozók szabadságjogai a vállalatnál* elnevezésű törvényt tartják,¹⁰ amely körül a legtöbb vita volt, és amelynek értelmezése és gyakorlata körül ma is a legtöbb a bizonytalanság.

A törvény először a munkahelyi szervezeti és működési szabályzatokról rendelkezik. A „gyári kódexek” modern utódai csak a dolgozók képviselőinek véleményezése után léphetnek életbe. nem tartalmazhatnak a törvényekkel és a kollek-

tív szerződésekkel ellentétes kitételeket, nem korlátozhatnak egyéni és kollektív szabadságjogokat. Tiltja a munkavállalók közötti mindenfajta megkülönböztetést. (Ennek főleg a vendégmunkások nagy száma miatt van jelentősége.) Az elbocsátásokat is szigorúbb feltételekhez köti.

A törvény új eleme „a munkavállalók véleménynyilvánítási joga” (droit d'expression des salariés). „A munkavállalók közvetlen és kollektív véleménynyilvánítási joggal rendelkeznek munkájuk tartalmával és szervezetével, valamint a munkakörülmények javítására irányuló elképzelésekkel és intézkedésekkel kapcsolatban” (L 461-1). Ez a jog minden dolgozóra vonatkozik, munkahelyükön és munkaidőben gyakorolhatják.

A véleménynyilvánítási jog gyakorlásának konkrét módozatait a 200 főnél több alkalmazottat foglalkoztató munkahelyeken a munkaadó és a munkahelyen képviselt szakszervezetek közötti megegyezés határozza meg, amelynek pontosan tartalmaznia kell a véleménynyilvánítás szintjeit, szervezeti kereteit, az észrevételekre való válaszadás módját.

Az új törvény szerint a dolgozók közvetlen és kollektív joga, hogy a munkát érintő tartalmi, szervezeti változtatási kérdésekben közvetlenül a munkahely vezetőihez forduljanak az eredményesebb munkavégzésre, a jobb összmunkára, a megfelelő légkörre, technikai kérdésekre vonatkozó ügyekben. Ezekben a kérdésekben a jogot nem adják át a szakszervezetnek vagy más képviselőnek, sem a vállalatvezetésnek. Ez a dolgozók, illetve munkaszervezet szerinti csoportjaik közvetlen joga. Ez a direkt és kollektív, a közvetítéseket kizáró, a munka tartalmi kérdéseire figyelő jog azoknak a teoretikusoknak, szociológusoknak a hatását lát-szik tükrözni, akik az alulról építkező öngazgatás, az „autogestion” eszméjét követik.

A véleménynyilvánítási jog gyakorlásának konkrét szervei az eddigi tapasztalatok alapján a *közvetlen véleménynyilvánító csoportok* (groupe d'expression directe), amelyek a munka szervezeti egységeinek megfelelően minden dolgozó részvételével alakulnak. Ezek nem szakszervezeti csoportok. A törvény ugyan nem nevezi őket munkahelyi vagy műhelybizottságoknak, de a gyakorlatban ebben az irányban fejlődnek. (Egyébként ilyen, sokszor a dolgozók által kezdeményezett bizottságok találhatóak már Olaszországban és Angliában is.) Ezek a csoportok nem a bér- és alkalmazási feltételekkel foglalkoznak, hanem a termelési tevékenység kérdéseivel, ám a gyakorlatban meglehetősen nehéz a kettőt elválasztani.

A *szakszervezetek* álláspontja e kérdésben nem egyértelmű és ellentmondásos. A Szocialista Párthoz közelálló CFDT szakszervezet egyetért a véleménynyilvánítási joggal, már 1974-től kérte bevezetését, s javasolta, hogy az összmunkaidő 1 százalékát fordítsák ennek gyakorlására.¹¹ A CGT sem ellenezte működésüket, a dolgozók jogainak bővítéséként fogadta el. A harmadik jelentősebb szakszervezet, a Force Ouvrière elutasította, mondván, hogy a dolgozók véleménykifejtésének normális útja a szakszervezet.

A francia szakszervezeteknek inkább konfliktus-tradíciói vannak, az üzemekben nem vállaltak együttműködést a vezetéssel, a részvételt is sokáig elutasították. Ez a tradíció a munkáspártokban is erős; a tőkés–munkás együttműködés integrációs veszélyeit hangsúlyozták. Határozottabb volt viszont az öngazgatás ideológiai hagyománya. Bár ebben az egyes szakszervezetek és a munkáspártok között értelmezési viták vannak, az *autogestion* programként szerepel, s a köz-

vetlen véleménynyilvánítás lehetőségének erősítése tágabban bele is fér e programba.

A szakszervezetek ambivalens álláspontját az magyarázza, hogy képviseleti hatalmukat féltik a közvetlen üzemi kapcsolatok erősödésétől, a szakszervezetek kikapcsolásával létrejövő közvetlen véleménynyilvánítástól. Ráadásul – egy olyan szituációban, amikor a szakszervezeti mozgalom amúgy is meggyöngült – mindezt fenyegetésnek fogták fel. Fokozza a bizonytalanságot a szakszervezeti mozgalom megosztottsága és konkurenciája. Ezért sürgeti például a CGT a szakszervezet tevékenységének pontos körülhatárolását a véleménynyilvánító csoportok működése kapcsán.

Ennek az ellentmondásos helyzetnek a következménye, hogy a szakszervezetek nem fejtették ki különösen nagy aktivitást a „groupe d'expression directe” rendszerének működtetése érdekében. A dolgozók sem értették pontosan, miről is van szó, hiszen ez az új lehetőség nem az igazán alapvető gondjaikkal volt kapcsolatos. Csak szűkebb, kvalifikáltabb munkáscsoportokat és főleg az aktivistákat foglalkoztatta.

A *tőke és a menedzsment* határozottan ellenezte a dolgozók közvetlen véleménynyilvánítási jogát és az ehhez kapcsolódó intézmények bevezetését. Szükségtelennek tartották, hogy állami előírások szabályozzák a munkafolyamatok, a termelési együttműködés, a hatékonyabb munka, a jobb munkafeltételek alakítását, mivel ez szerintük a modern menedzsment feladata, s megoldására a francia vállalatok vezetése, a tulajdonosszövetségek kezdeményezésére, komoly erőfeszítéseket tett. Valóban, 1968 után, a nagy társadalmi mozgásoknak megfelelően, a tulajdonosok szövetsége, a nagy befolyású Patronat (CNPF) törekedett a részvétel, a participation erősítésére a hagyományos paternalista elemek felhasználásával. Majd 1977-től inkább a belső üzemi viszonyok, a munkakörülmények, a munka kérdései felé fordultak, követve azt az amerikai és a japán vállalatoknál kibontakozott tendenciát, amely a dolgozók érdeklődését, együttműködési készségét, kezdeményező-készségét az anyagi ösztönzés mellett egyéb modern eszközökkel is erősíteni akarta. Az áttekinthetetlen nagyvállalati, nagyüzemi rendszert kis egységekre bontva, a kisebb közösségekben, termelési egységekben akarja a modern vállalatirányítás a vállalkozói klímát feleleveníteni, támaszkodva a jól képzett szakmunkások képességeire. Ezeket az Egyesült Államokban, Japánban, de másutt is hosszabb ideje alkalmazott törekvéseket áthatja a kritikusan által neopaternalizmusnak nevezett szellem.¹²

Franciaországban a bányászatban és a fémiparban kezdeményezték a munkaadók 1970-től a munkakörülmények megjavítását szorgalmazó munkacsoportok működését. Az ERACT (Equipes du Recherches et d'Améliorations des Conditions de Travail – a munkakörülmények kutatásának és megjavításának csoportjai) nevű mozgalom mára több száz munkacsoportot fog össze. Továbbá – Japán példára – terjed a *minőségi körök* mozgalma (Cercles de Qualité), amelynek lényege: a kis munkacsoportok kezdeményezései, kísérletei, önellenőrzése. Ez ma a modern munkaszervezés egyik legpropagáltabb eszköze. Franciaországban is megalakult a Minőségi Körök Francia Társasága, amely 1981 májusában országos kongresszust is tartott.¹³ Az említett két törekvés kombinációja az úgynevezett „fejlődéscsoport”. A speciális vállalati, munkahelyi problémák megoldására úgynevezett „operatív csoportok” alakultak. Elterjedtek az autonóm és fél-autonóm dolgozói csoportok, amelyeket műhelyenként, feladatcsoportonként szerveznek.¹⁴

Mindezeket a törekvéseket és formákat a tulajdonosok támogatásával, a hatékonyság, a versenyképesség érdekében, a dolgozók érdeklődésének felkeltésére, a munkahelyi légkör javításáért vezették be. A vezetés a vállalati ügyekből minden „külső, zavaró tényezőt”, a szakszervezetek, a pártok, a politika, az állami beavatkozás hatását igyekszik kiiktatni.

Ebben a helyzetben a véleménynyilvánítási csoport alakításának előírása a tulajdonosok körében nagy ellenkezést váltott ki. Kifejtették, hogy a vállalatvezetés kezdeményezései, elsősorban a minőségi körök, ugyanezt a célt szolgálják, sőt már eredményeket is értek el. Szerintük a dolgozók csoportjai és a vezetés közötti – szakszervezeti beavatkozástól és állami ellenőrzéstől mentes – megállapodások hatékonyabbak, egyszerűbben és közvetlenebbül működhetnek. Az adott gazdasági nehézségekre, a nemzetközi versenyre hivatkozva a beavatkozást túlszabályozásnak, költségesnek, akadálynak minősítették.¹⁵

Ebben az ellentmondásos helyzetben, az eltérő törekvések közepette a véleménynyilvánítási jog konkrét gyakorlása és annak hatékonysága az általános és a helyi viszonyok, az érdeklődés függvényévé vált. Mindenesetre 1983 májusáig mindössze 1043 megállapodás jött létre véleménynyilvánító csoport működésére, az érintett cégeknek csupán 12,1 százalékában.¹⁶ A vezetés a hatékonyabb munkaszervezés, mozgósítás eszközeként inkább eddigi módszereit erősítené. Sok helyen a meglévő minőségi köröket működtetik ilyen címen, és az előírt 1 százalék fizetett munkaidőt is ebben a keretben használják fel. A vezetés az egyéni véleménykifejezés jogának gyakorlására buzdít, különösen a fiatalok körében, s ily módon „marginalizálják” a szakszervezeti aktivistákat, általában a szakszervezet hatását – panaszolják a szakszervezeti aktivisták.¹⁷ A szakszervezetek pozíciójukat féltik, garanciákat kérnek a közvetlen kapcsolatok alakításában való részvételükre. A munkásmozgalom ezt az új jogot a dolgozók befolyásának erősítésére, az öngazgatás előmozdítására igyekszik felhasználni, a véleménynyilvánítási csoportokat olyan műhelybizottsággá, műhelytanácsá alakítani, amely a vezetés modernizáló törekvéseivel összekapcsolódva érhetne el eredményeket. Az érintett dolgozók azonban a vártnál kisebb érdeklődést mutatnak ez iránt.

A munkahelyi demokrácia képviseleti intézményei

A munkavállalók képviseleti intézményeinek fejlesztésére vonatkozó 1982. októberi törvény¹⁸ újraszabályozza a francia vállalatoknál, intézményeknél dolgozók, a munkavállalók képviseleti intézményeinek működését. A meglévő rendszert lényegében változatlanul hagyja, nem változtat annak bonyolult túlszabályozottságán, és csak néhány ponton tartalmaz határozott újításokat, amelyeknek jelentőségéről viták folynak.

Ez a törvény új módon fogalmazza meg a *szakszervezeti tevékenység* tárgyát: „A szakmai szakszervezetek kizárólagos célja, hogy tanulmányozza és védje az alapszabálya által érintett személyek jogait, valamint kollektív és egyéni, anyagi és morális érdekeit.” (L 411-1) Az új elem a *morális érdek* kategóriájának megjelenése, aminek a CGT és az FKP aktivistái igen nagy jelentőséget tulajdonítanak.

Immár lassan egy évszázada, hogy a tulajdonosok és a polgári állam a csak gazdasági, anyagi érdekek védelmének jegyében tiltották a szakszervezetek nem gazdasági, különösen pedig politikai jellegű tevékenységét. Ez a tiltás most oldó-

dott a morális érdek legitimálásával, s ezáltal kiszélesedett a szakszervezeti tevékenység területe.

Ezt segíti például az a rendelkezés, amely – a sajtótörvény keretein belül – lehetővé teszi a szakszervezeti plakátok, publikációk, röpiratok üzemen belüli terjesztését, előzetes tulajdonosi cenzúra nélkül. A politizálás irányába hathat az a rendelkezés is, amely szerint: „A szakszervezeti szekció külső, nem csak szakszervezeti személyiségeket is meghívhat a szakszervezet rendezvényeire, azzal a feltétellel, hogy a vállalat vezetője ebbe beleegyezik.” (L 413–7)

Ezek a feltételek lehetőséget teremthetnek az üzemen, gyáron belüli politikai tevékenység erősítésére. A politikai pártok üzemen belüli szervezését, működését ugyan ez a törvény sem engedi meg, de a politizálásnak nagyobb teret biztosíthat. „Ezentúl a dolgozó a munkahelyén is állampolgár lesz” – foglalja össze a változás fontosságát az FKP egyik képviselője.¹⁹

A munkásmozgalom számára ez valóban lényeges előrelépés, de ezzel az új politizálási lehetőséggel nemcsak a munkáspártok, hanem a konzervatív, sőt a jobboldali erők is élni kívánnak, s e téren a munkaadók, a vállalatvezetés befolyásolási lehetősége nem becsülhető le. Egy új harci terep jelenik meg, ami új elképzeléseket, taktikát igényel.

A szakszervezeti munka, az üzemi szakszervezeti szekciók létrehozása szempontjából igen fontos változás, hogy a munkahelyek dolgozói létszámának megállapításakor a részfoglalkozású dolgozókat is beszámítják. Akik legalább heti 20, illetve havi 85 órát dolgoznak, azok ezentúl teljes jogú alkalmazottak. (Ez azért lényeges, mert a szakszervezeti és egyéb képviseltek nagysága és minősége a foglalkoztatottak számától is függ.) Az is előrelépés, hogy az 1968-ban megállapított foglalkoztatottsági létszámhatár (50 fő) alatt is létrehozható a szakszervezeti szekció. Ennek a küszöbnek a feloldása mintegy 6 millió, kisüzemekben dolgozó munkavállalót érint. A rendelkezés bővíti a szakszervezeti tevékenységre fordítható fizetett munkaidőt.

A szakszervezeti jogok megerősítése, tevékenységének kiszélesítése azért is figyelemre méltó, mert az utóbbi időben a fejlett tőkés országokban inkább az ellenkező tendencia jelentkezett.

A *személyzet képviselője* (délégué du personnel) intézménye a francia munkásképviselő fejlődésének sajátos terméke. Amikor létrejött, az üzemekben még nem működtek a szakszervezeti szekciók, így a személyzet képviselője közvetlen kapcsolatot tartott a dolgozók és a vezetők között és közvetített. Azóta is valamennyi dolgozó képviselője s működése nem kapcsolódik a szakszervezethez.

A helyzet változott azóta, hogy elismerték a szakszervezeti szekció üzemen, munkahelyen belüli tevékenységét; de a személyzeti képviselő is megmaradt, akit bonyolult választási procedúrával választanak a dolgozók (még hozzá úgy, hogy a választást a szakszervezetek szervezik, ahol minden szakszervezeti szekció állíthat jelölteket).

Gyakorlatilag ez az a képviselő, amely minden munkahelyen jelen lehetne, minden más képviselőt helyettesíthetne, mégis a kisebb cégek 80 százalékában változatlanul nem működik.

Az új szabályozás is a személyzet képviselőjének közvetítő szerepét emeli ki: a munkaadóknak továbbítják a bérekre, munkakörülményekre vonatkozó, illetve a különböző előírások és szerződések betartásával kapcsolatos reklamációkat. Ugyanakkor a törvény ezt a jogot az egyes munkavállalóknak is biztosítja, s ezt a munkahelyi állampolgári jogok erősítéseként tünteti fel. Ez a tendencia más or-

szágokban (NSZK) is tapasztalható. Az 50 főnél kevesebbet foglalkoztató munkahelyeken a személyzeti képviselő az üzemi bizottságok jogaival is rendelkezik. Megfigyelhető, hogy a törvények a kisüzemekben foglalkoztatottak helyzetét különösen szem előtt tartják.

Úgy tűnik, hogy a szakszervezeti szervezettség csökkenése idején megnövekszik a személyzeti képviselőnek mint az összes munkavállaló képviselőjének a szerepe, és hangsúlyozottabb lesz érdekvédelmi jellegű közvetítő tevékenysége. Az nem egészen tisztázott, hogy szerepük hogyan koordinálható az alakulóban levő közvetlen véleménynyilvánító csoportok tevékenységével.

A francia *üzemi bizottságokban* (comité d'entreprise) – amelyek még az ellenállási mozgalom nyomán, a baloldali erők hatására jöttek létre – a vezetés egy képviselője és a munkavállalók képviselői pontosan körülhatárolt területeken foglalkoznak a vállalat és a dolgozók ügyeivel. Az 50 főnél többet foglalkoztató cégeknél kell létrehozni ezeket (itt is teljes jogú alkalmazottnak számítanak a részfoglalkozásúak), mégis az érintett vállalatoknak csak 80 százalékában működnek. Feladatainak korábbi szövegezéséből az új törvény törölte az „együttműködik” (coopère) kifejezést, azaz az üzemi bizottság nem együttműködési szervezet.²⁰ De a francia üzemi bizottság így is a vezetés melletti konzultációs és információs szervezet; az új szabályozás most tovább pontosította, hogy mikor és milyen gazdasági, pénzügyi, szervezeti, termelési, üzleti kérdésekben kell konzultálni az üzemi bizottsággal (a törvény 16 esetet sorol fel), illetve mikor, milyen információkat kell rendelkezésére bocsátani. Az viszont változatlanul egyedülálló a tőkés országok között, hogy az üzemi bizottságok – megalakulásuk óta – autonóm módon irányítják a szociális ügyeket, azaz döntenek a rendelkezésre álló szociális alapok elosztásáról. Most azt a jogot is megkapták, hogy gyűléseket szervezhetnek, külső tanácsadókat vehetnek igénybe, külső előadókat hívhatnak meg.

Ennek az intézménynek a vállalatok *vezetésébe* nincs beleszólása, továbbra is fennmarad tehát az a nyugat-európai vállalatvezetési elvektől eltérő francia gyakorlat, hogy a dolgozók képviselői szervei a vezetésben nem vesznek részt. Az új törvény megfogalmazása szerint az üzemi bizottság úgy gyakorolja küldetését, „hogy nem hátráltatja a munkavállalók véleménynyilvánítási jogát, a személyzeti képviselőkre és a szakszervezeti képviselőkre vonatkozó előírásokat”. (L 431-4) Ez az előírás igen frappánsan jelzi a szabályozás és a viszonyok bonyolultságát.

Az üzemi bizottságok tagjait a szakszervezetek szervezésében és listáján választják, elektori testületek szerint, a munkások, az alkalmazottak és a nagyvállalatoknál a vezető tisztségviselők közül. A tagokat kötelező továbbképezni a prefektusok által kijelölt intézményekben. Mindez fizetett munkaidőben, a vállalat költségén történik. Az üzemi bizottságok munkájának támogatására a vezetés az évi bruttó bér 0,2 százalékát köteles biztosítani.

A több vállalattal, gyáregységgel rendelkező nagyvállalatoknál nagyvállalati bizottság alakul minden egység dolgozóinak képviselőjével, ugyanazon konzultatív és információs jogokkal.

A magánvállalatoknál gyakorlatilag semmilyen változás nem történt a vezetésben való dolgozói részvétel terén. A vállalatok adminisztrációs tanácsába, illetve ahol van, a felügyelőbizottságba, az üzemi bizottság delegálhat egy munkás és egy alkalmazott képviselőt, illetve ahol három elektori testület van, ott két munkást, egy alkalmazottat és egy vezető tisztségviselőt. Ez nem jelent reális részvételi lehetőséget.

A vezetésben való felelős részvételtől, a „közös vezetésről”, a *cogestion*-ról vi-

ták vannak, de sem a tulajdonosok, sem a szakszervezetek és a munkáspártok nem alakítottak ki egyértelmű álláspontot.

A képviseleti intézmények jogait az új szabályozás megerősítette, ki is szélesítette, de nem változtatott a rendszer bonyolultságán, sőt, talán még tovább komplikálta. Nem csökkentette a munkavállalók megosztásának lehetőségét sem. A jog lehetőségeket ad a dolgozók számára, ha tudnak és akarnak élni velük, s ha eligazodnak a bonyolult szabályokban. Ezek után nem meglepő, ha a szakszervezetek, pártok kampányokat szerveznek, hogy a dolgozók megismerjék jogukat.²¹ A vállalatok pedig azon háborognak, hogy a munkaidőben történő képviselet, ezek növekvő költségei drágává teszik a nem mindig hatékony munkahelyi társadalmi szervezetek működését.

S közben a szakszervezetek szervezésében, egymással vetélkedve zajlanak a képviseletek választásai, a szervezetlen dolgozók egyre növekvő passzivitása mellett.

A kollektív szerződések

Franciaországban a munkaviszonyok szabályozásában mindig fontos szerepet tulajdonítottak a munkavállalók és a munkaadók szervezetei közötti tárgyalásoknak és megegyezéseknek, amelyeket régóta az állam szervez és közvetít; a már 1914-ben törvényesített kollektív tárgyalások és szerződések rendszerét a társadalmi haladás fontos eszközének tartják.

Az 1982. novemberi, „*a kollektív szerződésekre és a munka kollektív konfliktusaira*” vonatkozó törvény²² megerősíti a szakszervezetek és a tulajdonos-szervezetek közötti tárgyalások, alkudozások és szerződések rendszerét, mint az ipari kapcsolatok hagyományos alapelemét. Az országos, iparági, szakmai, szakmaközi, regionális és helyi szinteken megerősíti a munkavállalók pozícióit, pontosan megjelöli a megbeszélések tárgyát képező kérdéseket, s a lehetséges szervezeti megoldásokat is felsorolja.

Az úgynevezett „alkalmazási- és munkafeltételekkel és ezek szociális garanciáival” foglalkozó kollektív tárgyalások rendszerében nem történt változás. Országos szinten a szakszervezetek tevékenysége révén a kollektív tárgyalások rendszere a politikai tevékenység szerves részét képezi s a dolgozók számára a legfontosabb támasz. Megerősödött viszont az a – nemzetközileg megfigyelhető – új tendencia, hogy sor kerülhet *vállalati, sőt kisebb csoport szintű* tárgyalásokra, megegyezésekre és kollektív szerződések megkötésére is, ezeknek azonban a nagyobb egységek szerződéseit figyelembe kell venniük. A kisüzemekben is szorgalmazzák a tárgyalásokat; ha ott nincs szakszervezet, akkor a dolgozók képviselőivel. A cégeknél a tárgyalásokon a szakszervezeti képviselőknek kötelező részt venni, de a dolgozók közvetlen képviselői is részt vehetnek.

Egészen új – és a munkaadók által leginkább kifogásolt – eleme a törvénynek az, hogy ahol egy vagy több szakszervezeti szekció működik, ott a munkaadó – az öt évre kötött kollektív szerződésektől eltérően – évente köteles tárgyalni a bérről, a munkaidő hosszáról, a munka szervezetéről. (L 132-27) Ezt nyilvánvalóan a gazdasági helyzet gyors változásai miatt tartották fontosnak a törvényhozók.²³

Szintén új az a rendelkezés (L 132-26) – egyes szakszervezetek vitatják, sőt elutasítják (CFTC) –, amely szerint az a szakszervezet, amely a legutóbbi üzemi bizottsági vagy személyzetképviselő-választásokon a szavazatoknak több mint a

felét megszerezte – tehát számottevő befolyása van –, a dolgozók kollektív jogait sértő szerződések életbe léptetését megakadályozhatja. Ez gyakorlatilag vétőjogot jelent egy erős szakszervezet számára a kollektív tárgyalásokon, ha a jogsértést bizonyítani tudja. A jelenlegi szervezettség és megosztottság mellett ez a rivalizálást is erősítheti, de az egységet is szilárdíthatja. A törvény pontosan előírja, hogy az országos szintű iparági kollektív szerződéseknek kötelezően milyen kérdéseket kell szabályoznia. Ezek megállapodásait a helyi megegyezéseknek is tartalmazniuk kell, viszont a helyi szerződés az iparáginál kedvezőbb feltételeket is biztosíthat a dolgozók számára. (Például az L 135-5 cikkely 4. pontja a szakmai kategóriák bértételeinél tartalmazza a) a szakképzetlen munkások országos minimumbérét; b) a szakképzettségnek megfelelő bértételeket; c) a fizikailag, idegileg nehéz vagy veszélyes munkák béreit; d) az „egyenlő munkáért egyenlő bér” elvét.) A munkaügyi miniszter egész iparágakra kötelezővé teheti a szerződést, ha azt a Kollektív Tárgyalások Országos Bizottsága kedvezően véleményezte. Ez az új szerv az állam képviselőiből (munkaügyi, gazdasági, mezőgazdasági miniszterek, az államtanács képviselői), a munkaadók és a munkavállalók szervezeteinek egyenlő számú képviselőjéből áll, elemző, véleményező, konzultációs, törvényelőkészítő funkciója van.

A munka „kollektív konfliktusai” – azaz a dolgozók kollektívája vagy képviselője és a munkaadó közötti konfliktusok – hagyományosan a békéltető (conciliation) bizottságok elé kerülnek, amelyekben a két fél és az állam képviselői vesznek részt. Ha a kibékítés sikertelen, a konfliktusok a munkaügyi bíróságok elé kerülnek. Egyébként az egyéni jellegű munkahelyi konfliktusok elbírálásának tradicionális francia intézménye az úgynevezett bölcsek tanácsa (conseils de prud'hommes), ennek működését is újr szabályozták.²⁴

A megerősített kollektív szerződések rendszerének tartalmi működése tőkés körülmények között mindig az adott társadalmi-politikai erőviszonyok függvénye. Ebben a szakszervezetek erejének, egységének, megújulási képességének a történelmi tapasztalatok szerint igen nagy jelentősége van. Most az a kérdés, hogy képes-e a francia munkásmozgalom érvényesíteni ezeket a megerősített jogokat, méghozzá úgy, hogy a közvetlen munkahelyi viszonyokat is megfelelően alakítsa.

Egészségügyi, biztonsági kérdések, a munkakörülmények javítása

Az 1982-es törvények sorát decemberben az *egészségügyi, biztonsági és a munkafeltételek javításával foglalkozó bizottságokra vonatkozó törvény* zárta.²⁵

Az e téren is folyamatos szabályozás most a dolgozók nagyobb aktivitásával kísérl meg a biztonságosabb, egészségesebb munkakörülmények megteremtését. Franciaországban 1947 óta van egészségügyi és biztonsági bizottság az üzemekben, 1973 óta pedig a munkafeltételek javításával foglalkozó testületek is vannak. Az egészségügyi és biztonsági bizottságok 1980-ban az erre kötelezett vállalatok 74,5 százalékában léteztek, de a felmérések szerint csak mintegy harmaduk működött aktívan.²⁶

Most a korábbi két bizottságot összevonták. Az 50 főnél többet foglalkoztató munkahelyeken kell létrehozni az új bizottságot. (A kisebb cégeknél a bizottság jogaival a személyzeti képviselő rendelkezik.)

A bizottság a vezetés egy képviselőjéből, az üzemorvosból (ahol van) és a dolgozók képviselőiből áll; a bizottság tagjait az üzemi bizottság tagjaiból és a személyzeti képviselőkből álló testület jelöli ki. Az így kijelölt tagok fizetett munkaidőben végzik tevékenységüket, és továbbképzéseken is részt kell venniük.

A bizottság a törvény szellemében a munkakörülményeket komplex módon vizsgálja; az épület, a világítás, a felszerelés, a gépek, a munkamódszerek, a technikák, a szervezés, az ártalmak, veszélyek stb. rendszerét összefüggéseiben, folyamatában figyeli. Külön kitér a törvény a nők, a terhes anyák, a fiatalok foglalkoztatására, s általában a megelőzés fontosságára.

A dolgozók kollektívájának joga van arra, hogy súlyosan balesetveszélyes helyzetben a munkát megtagadja (L 231-8), s ezért semmiféle retorzió nem alkalmazható. Ezt a jogot a szakszervezetek már régóta követelték, de végül nem ők kapták meg, hanem a dolgozók kollektívája, illetve az említett bizottság, amelynek tagjait nem a szakszervezetek szervezésében választják.

E törvény szintén csak keretet biztosít. A munkahelyek egészségügyi és biztonsági feltételei elsősorban a tulajdonos, a vezetés intézkedéseitől, az alkalmazott berendezések és technológiák milyenségétől, a munka tartalmától, intenzitásától függenek. De a dolgozók magatartása, képzettsége, közreműködése is feltétlenül szükséges a munkakörülmények javításához, a balesetek elkerüléséhez. A törvény itt is számít a dolgozók kezdeményezéseire. Korábban a szakszervezetek, elsősorban a CGT, az üzemi baleseteket és ártalmakat a kapitalizmus logikus következményének tartották, s elzárkóztak a megelőzésben való együttműködéstől. Mára változott az álláspontjuk; a vezetés elsődleges felelőssége mellett a dolgozók közreműködését, képzését szorgalmazzák a balesetek megelőzésére, a munkakörülmények megjavítására. S szeretnék e területen is megőrizni pozíciójukat.

A munka egészségügyi, biztonsági kérdéseivel, a munkafeltételek alakításával világszerte sokat foglalkoznak, hiszen ezek közvetlenül hatnak a dolgozó, termelő emberre, s rajta keresztül a termelékenységre, a hatékonyságra. A munkafeltételek kérdése a kezdeti technikai, szervezési kérdésből a tulajdonosok, a vállalatirányítás által kezdeményezett rendelkezéseken keresztül mára a dolgozók aktív közreműködésére számot tartó munkahelyi ügyé vált. Olyan sajátos területé, amelyet a munkatudományok részeként világszerte önálló diszciplinaként ismernek el, s amelynek jelentős irodalma van. Ennek egyik kiindulópontja, hogy a munkakörülmények alakulása a munkaviszonyok egész szabályozásától és az alapvető társadalmi viszonyoktól függ.²⁷ Ezekre a követelményekre a francia törvény a dolgozók jogainak és felelősségének kiszélesítésével, az önálló intézményrendszer megerősítésével reagált. Ennek az intézménynek a hatásos működtetése és összekapcsolása a többi képviseleti intézménnyel nem könnyű feladat.

A NACIONALIZÁLT SZEKTOR DEMOKRATIZÁLÁSA

Az „Auroux-törvények” általában, a tőkés vállalatok és intézmények egészére vonatkoztatva, csaknem minden elemében részletesen újraszabályozták, demokratizálták a munkahelyi viszonyokat, megerősítették a dolgozó ember jogait. E törvények létrejötte után, bizonyos tapasztalatok birtokában, a lezajlott viták tanulságait is figyelembe véve, de az Auroux-jelentés szellemében került sor a köztulajdonban levő vállalatok, intézmények működését demokratizáló rendelkezések kiadására.

A köztulajdonban levő (secteur public) vállalatok és intézmények demokrati-
zálására vonatkozó, 1983 júliusában megjelent törvény²⁸ azokra a 200 főnél több
alkalmazottat foglalkoztató, köztulajdonban levő cégekre, illetve olyan vállalatok-
ra és intézményekre vonatkozik, ahol a részvények többsége az államé. (Mivel
azonban itt igen eltérő jellegű intézmények találhatóak – bank, színház, kikötő,
posta és termelő nagyvállalatok – sok a kivétel és a külön, egyedi szabályozás.)

Ebben a szektorban a gyakorlati vezetés, a *direction générale* mellett kezdetől
léteztek adminisztrációs tanácsok (néha felügyelő tanácsok). Az adminisztrációs
tanácsok a már említett tripartitális rendszerben működnek, amelyben a dolgozók
képviselői részt vehetnek a vállalat vezetésében.

E tanácsnak az érintett vállalat, intézmény minden jelentős, stratégiai jellegű
döntését jóvá kell hagyania. Ezek közül is az egyik legfontosabb, hogy a köztulaj-
donban levő vállalat az állami szervekkel, a gazdaságirányítással tervszerződést
köt, amely tevékenységét, kötelezettségeit, szabályozóit stb. meghatározza. Erről
a szerződésről a dolgozókkal is konzultálni kell, s majd az adminisztrációs tanács
hagyja jóvá.

A tanács tagjai: 1. az állam kinevezett képviselői, illetve adott esetben a ma-
gántulajdon részarányának megfelelően a részvényesek képviselői is; 2. külső
szakértők, a szakmai, területi, felhasználói, fogyasztói szervezetek képviselői; 3. a
munkavállalók képviselői. A tanácsok létszámát külön-külön meghatározzák; ál-
talában a munkavállalók képviselőinek a száma legalább kettő, maximum az ösz-
szes tagok egyharmada lehet. Jelentősebb vállalatoknál az egyharmados dolgozói
képviselő a jellemző.

A munkavállalók képviselőit az érintett cég összes dolgozója választja, listán,
titkos szavazással. A jelöltlista feltételei: másfélszer annyi jelöltet kell állítani,
mint ahány hely van; a jelölteknek programot kell mellékelniük a vállalat vezeté-
sére, a vezetés ellenőrzésére vonatkozó elképzeléseikről; végül valamely képviselő
tag szervezet (szakszervezeti képviselő, személyzeti képviselő, üzemi bizottsági
tag) ajánlása is szükséges.

A dolgozók képviselői a tanács többi tagjaival azonos jogokkal rendelkeznek,
de megbízatásukat ingyenesen látják el. Ezt a törvény a helyzetre jellemző mó-
don azzal indokolja, hogy a dolgozók képviselői nem lehetnek a részvényesekkel
szolidárisak. Ezért a tanács ülésein eltöltött időt sem fizetik nekik, viszont tevé-
kenységük ellátásához, a felkészüléshez havi minimum 14 órát, illetve maximum
a havi törvényes munkaidő felét fordíthatják.

A tulajdonosi érdekektől való elhatárolódás mellett a törvény (Art. 23) azt is ki-
mondja, hogy a tanácsban betöltött tagság a „munkavállalók esetében össze-
egyeztethetetlen az érdekvédelemmel”. Azaz, aki a vezetésben a dolgozókat kép-
viseli, az nem lehet szakszervezeti képviselő, aktív szakszervezeti funkcionárius,
sem személyzeti képviselő, sem üzemi bizottsági tag, sem az egészségügyi tanács
tagja.

Ennek a szerény beleszólási rendszernek a keretei korábban is léteztek, a taná-
csok is funkcionáltak. Most hangsúlyozottabb lett a vezetésben való dolgozói
részvétel és az érdekvédelem különbözősége. A francia sajátosságoknak megfele-
lően a nacionalizált szektorban sincs szó a munkavállalók és a vezetés „együtt-
működéséről”.

A törvény lényegében követi az „Auroux-törvényeket”, de egy ponton jelentős
az előrelépés. A dolgozók új jogai között szerepel, hogy: „Minden műhely vagy
iroda munkavállalói közösségének, beleértve a közvetlen irányítókat is, amelyek

egy munkaegységet alkotnak, joga van *műhelytanács* vagy *irodatanács* keretében összegyűlni." (L 462-2) Műhelyenként, irodánként legalább kéthavonta szervezhetnek megbeszéléseket (ehhez legalább évi 6 órás fizetett munkaidő jár), ahol a munkahely életét érintő összes kérdésben véleményt nyilváníthatnak, s ezen a közvetlen vezetők is mindig kötelesek részt venni.

Amíg az „Auroux-törvények” csak véleménynyilvánító csoportról beszélnek, a nacionalizált szektorban már a műhelytanács a dolgozók véleménynyilvánításának szervezeti kerete. A törvény megfogalmazása szerint a műhelytanács szervezeti keretei „redukált dimenziójúak” legyenek, ezt úgy értelmezik, hogy a természetes munkahelyi egységeket, a termelési folyamatok viszonylag önálló részeit fogja át. A műhelytanácsok kompetenciáját is kiterjesztik; már nemcsak a munka feltételeiről, szervezetéről, hanem a fejlesztésről, beruházásról, a technikai innováció terveiről is véleményt mondhatnak. A gyakorlatban ez a nagyobb lehetőségeket biztosító javaslattételi jog kialakulása felé mutat. E törvény megjelenése óta a véleménynyilvánító csoportok is műhelytanácsként akarnak funkcionálni, mert ebben több lehetőséget látnak. Viszont a 6 óra megbeszélési lehetőséget keveslik.

A műhelytanácsok munkájáról a vezetés évente beszámol az üzemi bizottságnak, s a műhelytanácsokkal az üzemi bizottság titkára tartja a kapcsolatot.

A nacionalizált szektor üzemi bizottságai az átképzés, a szakmai képzés területén kaptak véleményezési jogot, ez a munkahelyek megvédése, új munkahelyek teremtése miatt fontos és aktuális.

Végül egy lehetőségről érdemes még szólni. A nagyobb cégek létrehozhatnak úgynevezett *konzultatív bizottságokat*, amelyek a vállalat vezetője elnökletével az üzemi bizottság tagjaiból és a vállalat székhelyén működő helyi, városi, járási képviselőkből, a közigazgatás vezetőiből, nemzetgyűlési képviselőből állnak. Évente konzultálnak arról, hogy az adott vállalat hogyan illeszkedik bele a környezetébe, s milyen gondokat kell megoldani. E megbeszélések során a vállalat és a lakóhelyi társadalom közötti kapcsolatokról, a helyi társadalmi, kulturális és sportéletbe való bekapcsolódásról, ezek feltételeiről esik szó intézményes keretek között. Ez nagyon szimpatikus kísérletnek tűnik. Nemcsak a környezetvédelmi, a fejlesztési gondok miatt, hanem azért is, mert a munkahelyi és a helyi társadalom kapcsolatainak kimunkálásában az üzemi bizottsági tagokon keresztül a dolgozók képviselői is szerepet játszhatnak, s a nacionalizált szektor politikai kötelezettségei is erősödhetnek.

A nacionalizált szektorra vonatkozó demokratizálási rendelkezések tehát lényegében az „Auroux-törvényeket” követik. Két jelentősebb különbség található: a vezetésben való részvétel a tripartitális adminisztratív tanácsok révén; és a műhelytanácsok. Ez utóbbi valóban új elem, eredményes működése példa, húzóerő lehet a többi munkahely számára is.

A nacionalizált szektor demokratikus lehetőségeinek kihasználása ma meglehetősen nehéz. Válságágazatok, nem rentábilis cégek működnek itt, a szigorítási politika itt is elbocsátásokat, felszámolásokat eredményez, s erős a denacionalizálási tendencia. Ugyanakkor az e területen dolgozók aktivitása, érdeklődése, még szervezettsége is nagyobb az átlagnál, s a társadalmi-politikai mozgalmakkal összekapcsolódva jelentősebb eredményeket érhetnek el.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

A francia munkahelyi viszonyok átfogó szabályozásának hatását még nem lehet felmérni, a gyakorlati tevékenység értékeléséhez kevés még az idő. Egyelőre az elméleti és a politikai jellegű viták és értékelések dominálnak.

Az intézkedések a baloldali kormány tevékenységének első időszakában születtek, amikor még a kommunisták is tagjai voltak a kormánynak. 1984-től a nehézségek miatt a szocialista kormányzat e téren is visszafogottabbá vált. Felmerül tehát a kérdés, hogy ezek közül az intézkedések közül melyek azok, amelyek szorosan kapcsolódnak egy baloldali kormány léteéhez, s melyek azok az elemek, amelyek beépülnek az ipari demokrácia vagy ahogy a franciák szívesebben nevezik, a szakmai kapcsolatok rendszerébe. Ennek a rendszernek az a feladata, hogy a kapitalista társadalomban a tőkés–munkás, a munkaadó–munkavállaló viszonyt az adott hatalmi-politikai, társadalmi és termelési igényeknek megfelelően szabályozza, ellentmondásait kezelhetővé tegye.

A szabályozás a francia tradíciókra épít. Nemcsak abban, hogy a bonyolult szisztéma minden elemét meghagyta, hanem abban is, hogy a túlszabályozás és a központi szabályozás tendenciáját is folytatta. Egy hatalmi váltás, egy konzervatív kormány, egy új elnöki periódus várhatóan ismét a politikai erőviszonyoknak megfelelő új szabályozást jelenthet. Ezt egyébként a jobboldali pártok már választási programjaikban is megfogalmazták, beleértve a nacionalizált szektor tervezett reprivatizálását is.²⁹

Ezek ellenére úgy tűnik, hogy a konjunkturális elemek mellett vannak olyan tendenciák, amelyek a munkahelyi viszonyok szabályozásának maradandó elemei lesznek.

A tőkés–munkás viszony szabályozásának történetileg kialakult alaprendszere, az ipari kapcsolatok rendszere, hosszú ideig bipoláris rendszer volt, amelyben a tulajdonosok, a vezetés a munkavállalók képviselőjével, a szakszervezetekkel tárgyalták meg a munkahelyi kérdéseket, s ebben az állam közvetítő, szabályozó szerepet játszott. Ez a szisztéma már Franciaországban is oldódott korábban, de most határozottan *tripoláris*á válik: a tulajdonosok és szervezeteik, valamint a szakszervezetek mellett a *munkavállalók közvetlen szerepe* növekszik. Az „Auroux-törvények” egyik alapkoncepciója is az, hogy bővüljenek mind az egyes munkavállaló, mind a dolgozók kollektíváinak jogai, erősödjenek a *közvetítés nélküli* munkahelyi kapcsolatok. Ez már általánosabb tendenciának tekinthető a tőkés országokban, az NSZK, Olaszország, Japán esetében is kimutatható, s erre törekszik a modern francia menedzsment is. Ez a tendencia a közvetítő szakszervezetek szerepét gyengíti a munkahelyeken, ezzel persze a munkavállalók tárgyalási pozícióit is, különösen akkor, ha a szakszervezeti mozgalom országos, szakmai, iparági, regionális szintű pozíciói nem erősek. Ezáltal a *munkahelyeken a dolgozói közvetlen kapcsolatok és a képviselőlet válik fontosabbá*, a szakszervezetek inkább a nagyobb gazdasági, társadalmi, gyakran politikai kérdésekben kompetensek, ha van megfelelő szervezettségük és hatásuk. A szocialista-kommunista kormány a szakszervezetek pozícióit is megerősítette, de a közvetlen dolgozói jogok ennél jobban erősödtek.

A dolgozói jogok gyakorlása szükségszerűen a munkafolyamatok természetes, kisebb egységeiben szerveződhet. Ezért az „Auroux-törvények” megkülönböztetett figyelmet fordítanak a kisebb munkakollektívákra, a bázisokra. Sőt, külön hangsúlyt kapnak a kisüzemek, a kisvállalkozások.

Ez a folyamat ellentmondásos módon fejezi ki a termelés új, objektív igényeit, a dolgozók valóságos érdeklődését és igényeit, valamint a modern munkaszervezés eszközeit, ösztönzőit. Az új szabályozás a kezdeményezőbb, szakképzett, a korszerű termelés számára is értékelhető képzettséggel rendelkező dolgozói kollektívákra épít, a gazdaság fejlődő szektoraira figyel. Ez újabb ellentmondás forrása.

A jelenlegi demokratizálódási folyamat a munkahelyen belüli együttműködés erősítését, erősödését hozza magával. Az Auroux-koncepció is a munkafolyamatokban részt vevők közösségeinek megerősítését fogalmazza meg, ami a dolgozók közötti, a dolgozócsoporthoz közötti, a dolgozók és a vezetés közötti viszony, végső soron a tőkés–munkás viszony újraszervezését is jelenti. Tőkés körülmények között ennek nyilvánvaló ellentmondásai vannak, de a termelési folyamatok ezt objektíve is sürgetik. Ez a konfliktusos együttműködés sok elvi, politikai problémát vet fel.

Az osztályharcos francia munkásmozgalomnak kimondottan konfliktustradíciói vannak, a vezetéssel, tulajdonosokkal való együttműködést elutasították, részben ma is elutasítják. A tőkés viszonyokba való integrálási törekvéseknek, tőkés manipulációnak minősítették az ilyen kísérleteket, a szakszervezetek pedig pozíciójukat is féltették ettől, és féltik ma is. Ebben jelentős munkástömegek támogatását is élvezik. Igaz, támogatóik jelentős része a korábban fontos ágazatok – bányászat, kohászat, fémipar, autó- és gépipar – jól szervezett, nagy egységekben dolgozó tömegei. Mára azonban a gazdasági szerkezet változásai nyomán a foglalkoztatottságban is, a szakképzettségben is más ágazatokra került a hangsúly. Ezt a jelentős váltást a szakszervezetek, a munkáspártok csak az utóbbi időben érzékelték határozottabban.

A francia tradíciókból következik, hogy ebben a szabályozásban nincs szó a vezetésben való dolgozói részvételről, kivéve a nacionalizált szektor adminisztrációs tanácsait. A munkavállalók az érdekvédelmet hangsúlyozzák, a munkáellenőrzés, a dolgozók közvetlen kezdeményezéseire épülő öngazgatás gondolata fogalmazódik meg. Tágabb értelemben a dolgozó kollektívák jogainak kiszélesítése, a műhelytanácsok megalakulása és kezdeményező, javaslattevő szerepük növekedése belefér az öngazgatási koncepcióba. Jól kitapintható az a törekvés, hogy határozottan váljon el az érdekvédelem, a vezetés demokratizálása, illetve a munkaadók és munkavállalók együttműködésének kérdése.

A vezetés demokratizálása, a vezetésben való dolgozói részvétel lehetőségei, az érdekvédelem hagyományos és új formái; a termelési folyamatokban való, a dolgozók igényeinek is megfelelő együttműködés és az ehhez szükséges szervezeti, jogi rendszer kiépítése és mindezek megfelelő működtetése elméletileg is és a mindennapi munkában is sok és nem könnyű feladatot ró a francia munkásmozgalomra is. A megfelelő válaszok kidolgozása folyamatban van, a munkáspártok és a szakszervezetek ma már érzékenyebbek ezekben a kérdésekben, de a tradicionális beidegződéseket nem könnyű legyűrni. Ugyanakkor a francia munkásmozgalom, elsősorban az FKP és a baloldali szakszervezetek, határozott politikai küzdelmet folytatnak azoknak az alapvető társadalmi és politikai erőviszonyoknak a megváltoztatásáért, amelyek végső soron a munkahelyi viszonyokat is meghatározzák.

Bár azt mondtuk, hogy messzemenő következtetések levonására még nincs lehetőség, egy fontos mozzanatra – a francia sajtó alapján is – fel kell hívni a figyelmet. Auroux a „jó szándék forradalmának”, minőségi lépésnek nevezte tervét, amely a dolgozó tömegek aktivitására, kezdeményező készségére épít. Ez a szándék nem egészen vált valóra, mivel a dolgozó tömegek a vártnál kisebb mértékben reagáltak a felvetett problémákra. Így pedig az elképzelések aligha lehetnek eredményesek. Az adott helyzetben az alapvető társadalmi mozgások, érdekek más irányban mozdultak, a dolgozókat egzisztenciális kérdések foglalkoztatták. Ezen a részvételi készség felerősítésének kísérletei sem tudtak jelentősen javítani. Ezek, és a nagy súlyjal rendelkező hagyományok miatt is, a politikai szándék nem volt elegendő. Ráadásul a jobboldali erők befolyásolása is hatott. Ennek ellenére biztosnak tekinthetjük, hogy az új szabályozás, főleg annak említett új elemei, erőteljes nyomokat hagynak a munkahelyi viszonyok alakulásában. A szocialista-kommunista kormány törekvései nyomán erősödtek a dolgozók pozíciói, a demokratizálás lehetőségei a munkahelyeken is.

A munkahelyi viszonyok szabályozásának problémái minden olyan országban jelentkeznek, amelyek a modernizálás mai folyamataival lépést akarnak tartani. A gazdasági struktúra, a gazdálkodás feltételei, a termelési folyamatok és szervezetek változásai, a termelékenységi verseny, a dolgozók és a dolgozói kollektívák szerepének újrafogalmazódása új munkahelyi viszonyokat, munkahelyi demokráciát, új vezetési formákat és stílust követel mindenütt. Ez érvényes a szocialista országokban, szocialista tulajdonviszonyok között is, s e kérdésekre nálunk is folyik a megfelelő válaszok kidolgozása. Ezért – egy baloldali pártok által szorgalmazott megoldás tapasztalatait áttekintve – a mi viszonyainkra is vonatkoztathatunk néhányat.

A magyar gyakorlatban is egyre fontosabbá válik vállalatainknál a kisebb, körülhatárolható, a munkafolyamatok természetes egységeiben dolgozó kollektívák szerepe. Ezt igazolják a munkaszervezési, elszámolási egységek, a szakszervezetek erre épülő szervezeti felépítése a bizalmi rendszerben, ilyen egységek körül szerveződnek többnyire a pártszervezetek is, de ilyen a szocialista brigádmozgalmak, és az eredményesen dolgozó vgm-rendszernek is ez a bázisa. Végig kellene tehát gondolni ezeknek a természetes kollektíváknak a helyzetét, jogait, beleszólási lehetőségeit, ha erre valós társadalmi igény van.

A szocialista munkahelyi demokrácia fejlesztése kapcsán felvetődik a vezetésben való dolgozói részvétel és az érdekvédelem közötti kapcsolat kérdése is. Dolgozói vagy szakszervezeti képviselő van-e a vezetésben? Ki szervezi a dolgozói képviselőt? Megfelelő-e a vállalati tanácsok összetétele? Milyen a dolgozók részvételi készsége, együttműködnek-e a vezetéssel? Ilyen és hasonló kérdések felmerülnek nálunk is. A szocialista tulajdonviszonyok mellett elvileg nem állhat szemben a vezetéssel való együttműködés vagy a vezetésben való részvétel az érdekvédelemmel, de a gyakorlatban az érdektagoltság, a hierarchia ezt mindennaposá teszi. Ezek feloldására is hatékony megoldások szükségesek.

A tapasztalatok arra is figyelmeztetnek, hogy a szabályozásokat a valóságos társadalmi mozgásoknak, érdekeknek megfelelően, a társadalmi és a termelési célokkal és a gazdasági lehetőségekkel összhangban alakítsuk ki. A spontán érdekeltségre, az öntudatra nem mindig lehet számítani, s különféle tradíciók is

hatnak. Ezt példázzák az új vállalatvezetés körül kialakult viták. A dolgozói részvétel az érintettek képzését is feltételezi, s az is meggondolandó, hogy a különböző dolgozói képviseltek választott tagjainak tevékenységét – e tevékenység idejét, lehetőségeit – is pontosabban körülhatároljuk. De minden szabályozásnál gondosan ügyelve arra, hogy a túlszabályozásnak nálunk is vannak hagyományai.

A gazdaságban, a társadalomban, a termelésben lejátszódó folyamatok elemzése alapján, a munkahelyi demokrácia fejlesztésére irányuló politikai törekvések szellemében – s más tapasztalatokat is figyelembe véve – a munkahelyi viszonyok folyamatos, körültekintő, szocialista szabályozása a célravezető nálunk is.

JEGYZETEK

- ¹ *Borbély Szilvia*: Szakszervezetek Nyugat-Európában. Népszabadság, 1985. szept. 10.
- ² Loi de nationalisation n 82-155 du 11 février 1982. Journal officiel, 13 février 1982. 566. old.
- ³ *Aimé Halbeher*: Une longue lutte qui peut être aujourd'hui victorieuse. Cahiers du Communisme, 1982. 4. sz.
- ⁴ *Paul Boccara*: Pour de meilleurs résultats, des critères de gestion nouveaux. Cahiers du Communisme, 1982. 4. sz. 28. old.
- ⁵ *Tolnai Gyula*: Az ipari kapcsolatok szabályozásának sajátosságai egy tőkés országban. Társadalomtudományi Közlemények, 1975. 4. sz.
- ⁶ *Tolnai Gyula*: Üzemi részvételi rendszerek a mai kapitalizmusban. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest 1982. 123–130. old.
- ⁷ Rapport du Comité de l'étude pour la réforme de l'entreprise. La Documentation Française, Paris 1975.
- ⁸ Code du Travail. Loi n 81-64 du 28 janvier 1981. Journal officiel, 29 janvier 1981. 370. old.
- ⁹ *Jean Auroux*: Les droits des travailleurs. Rapport au Président de la République et au Premier ministre. Paris 1975.
- ¹⁰ Loi n 82-689 du 4 août 1982 relative aux libertés des travailleurs dans l'entreprise. Journal officiel, 6 août 1982. 2518. old.
- ¹¹ *Guy Roustang*: La participation des travailleurs en matière d'hygiène et de sécurité en France. Revue Internationale du Travail, 1983. 1. sz. 190. old.
- ¹² *Jacques Richard*: Panorama de l'évolution des théories des organisations et des critères de gestion aux Etats-Unis. Pensée, 1985. mars-avril.
- ¹³ *G. Raveleau*: Les cercles de qualité français. Entreprise moderne d'édition. Paris 1983.; *Peters-Watermann*: Le prix de l'excellence. Inter éditions. Paris 1983. A könyv egyébként a modern menedzsment egyik sikerkönyve.
- ¹⁴ *Daniel Mothé*: What prospects for democracy at the workplace. Telos, 1983. 55. sz.
- ¹⁵ *Michel Millot-Jean-Paul Roubleau*: L'entreprise face aux lois Auroux. Les Editions d'organisation. Paris 1983.
- ¹⁶ *Guy Caire*: Les tendances récentes de la négociation collective en France. Revue Internationale du Travail, 1984. 6. sz. 785. old.
- ¹⁷ *Jean Lojkine*: Des groupes d'expression directe aux conseils d'atelier et de services. Économie et Politique, 1985. 4. sz. 54. old.
- ¹⁸ Loi n 82-915 du 28 octobre 1982 relative au développement des institutions représentatives du personnel. Journal officiel, 29 octobre 1982. 3255. old.
- ¹⁹ *Maurice Cohen*: Des droits profondément nouveaux pour les travailleurs. Cahiers du Communisme, 1983. 1. sz. 20. old.
- ²⁰ Revue des comités d'entreprise. 1982. 11. sz.
- ²¹ *Hector Viron*: Connaissez vos droits. Économie et Politique, 1982. dec. 12–13. old.
- ²² Loi n 82-957 du 13 novembre 1982 relative à la négociation collective et au règlement des conflits collectifs du travail. Journal officiel, 14 novembre 1982. 3414. old.

- ²³ *Guy Caire*: Id. mű.
- ²⁴ Loi n 82-372 du 6 mai 1982 portant modifications de certains dispositions du titre I. du livre V. du Code du Travail relatives aux conseils de prud'hommes. Journal officiel, 7 mai 1982. 1287. old.
- ²⁵ Loi n 82-1097 du décembre 1982 relative aux comités d'hygiène, de sécurité et des conditions de travail. Journal officiel, 25 et 26 décembre 1982. 3858. old.
- ²⁶ *Guy Roustang*: Id. mű, 184. old.
- ²⁷ *L. de Bettignies*: L'institution du comité d'hygiène et de sécurité. Prévention des accidents du travail et amélioration des conditions de travail. Sceaux, Centre de recherches en sciences sociales du travail. 1976.
- ²⁸ Loi n 83-675 du juillet 1983 relative à la démocratisation du secteur public. Journal officiel, 27 juillet 1983. 2326. old.
- ²⁹ La „plate-forme pour gouverner ensemble” du RPR et de l'UDF. Le Monde, 1986. jan. 18. 8-9. old.

ÚJ KIADVÁNYAINK

RÉTEGZŐDÉS-MODELL VIZSGÁLAT

CÍMŰ SOROZAT ÚJABB KÉT KÖTETE

VI. kötet | *Bokor Ágnes*: DEPRIVÁCIÓ ÉS SZEGÉNYSÉG
444 oldal, 75,- Ft

VII. kötet | *Róbert Péter*: SZÁRMAZÁS ÉS MOBILITÁS
396 oldal, 75,- Ft

A SOROZAT KORÁBBAN MEGJELENT KÖTETEI:

III. kötet | *Kolosi Tamás*: STÁTUS ÉS RÉTEG
280 oldal, 75,- Ft

IV. kötet | GAZDASÁG ÉS RÉTEGZŐDÉS
358 oldal, 75,- Ft

V. kötet | *Utasi Ágnes*: ÉLETSTÍLUS-CSOPORTOK,
FOGYASZTÁSI PREFERENCIÁK
296 oldal, 75,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

RUFF MIHÁLY

Biztonságpolitikai alternatívák az SPD-ben

A hetvenes és nyolcvanas évek fordulójától felerősödtek a kedvezőtlen folyamatok a nemzetközi kapcsolatokban. A nemzetközi feszültség növekedése valamennyi politikai irányzatot – köztük a szociáldemokráciát – arra készítetett, hogy újraértékelje a helyzetet és meghatározza tennivalóit a megváltozott viszonyok között.

A német szociáldemokrácia hagyományos – első világháború előtti – békestratégijában a békét mint „posztforradalmi kategóriát” tekintette; majd az SPD 1959-es programjában mint a külpolitikai törekvések egyik legfontosabbika szerepelt. Napjainkban a békestratégia a „demokratikus szocializmus” megvalósulása előfeltételeként kapott helyet a programvitákban, s ennek részeként jelenik meg a biztonságpolitikai vita.

Mivel az SPD aktív szerepet játszott keleti politikájával az európai enyhülési folyamat kibontakoztatásában és kiszélesítésében, különösen jelentős politikai állásfoglalás volt a kormányzati felelősség birtokában adott válasza a hetvenes évtized végén a nemzetközi feszültség növekedésére. Az NSZK belső helyzete és nemzetközi feltételeinek változásai egyaránt szükségessé tették a biztonságpolitikai alternatívák kidolgozását. A biztonságpolitikáról az SPD vezetésében és párt-szervezeteiben, valamint szélesebb körben az NSZK más, a politikában most aktivizálódó rétegeiben kibontakozó vita – több fordulatot megélve, részleteiben új mozzanatokot mutatva – végül is a biztonságpolitika megújulásához vezetett.

A belpolitikai viszonyok alakulása, különösen a szociálliberális koalíció helyzete nagy súllyal került mérlegelésre az SPD biztonságpolitikájának evolúciójában. Ha a hetvenes évek utolsó harmadát e tekintetben értékeljük, akkor megállapíthatjuk, hogy a szociálliberális koalíció kormányát 1976 és 1980 között a stabilitás jellemezte.¹ Pedig erre az időszakra estek a megrázkódtatás és a válság olyan eseményei, mint a világméretű gazdasági problémák (nem sikerült az inflációt és a munkanélküliséget elhárítani), és a terrorizmus elérte a veszélyes mértéket az NSZK-ban.

A nemzetközi politika erőtenyezői a hetvenes években intenzíven foglalkoztak a fegyverzet-ellenőrzéssel és a leszereléssel. Ugyanakkor ezek az évek ellentmondásosan alakultak, mert amíg egyrészt jelentős kétoldalú, sokoldalú, regionális és az egész világra vagy nagy részére kiterjedő egyezmények születtek, amelyek megteremtették, illetve erősítették az enyhülést, addig másrészt az ENSZ által meghirdetett leszerelési évtizedben a fegyverkezés folytatódott.

Helmut Schmidt 1977 őszén Londonban tartott beszédében kifejtette, hogy a

politikai-katonai egyensúly az NSZK biztonságának, de egyben az enyhülés gyümölcsöző folytatásának is előfeltétele. Ezért a fegyverkorlátozási, ellenőrzési tárgyalásokon minden fegyverfajtában a paritás elvét kell érvényesnek tekinteni, és nemcsak a szuperhatalmak között, hanem Európában is. Amikor Brezsnyev 1978 májusában Bonnban tárgyalt Schmidttel, első ízben egy kelet-nyugati közös nyilatkozatban annak az elvnek az érvényesítését tartották fontosnak, hogy senki se törekedjék katonai fölényre. Néhány nappal e találkozó után a NATO-csúcskonferencián az NSZK kancellárja hozzájárult a NATO hosszú távú programjához, mely mindenekelőtt a hagyományos fegyverzet területén kívánta a NATO-t erősíteni. 1978 nyarától vita bontakozott ki a NATO európai nukleáris fegyverrendszereinek korlátozott erősítéséről. Ugyanakkor, amikor a növekvő olajárak kielezték a fejlődő országok bajait, a konfliktusok a Közel-Keleten és az iszlám fanatikusok uralma Iránban kihívást jelentettek a nyugati szövetségi rendszer legfontosabb partnerének, az USA-nak, az SPD álláspontja szerint a Szovjetunió katonai ereje „megváltoztatta a szövetségi rendszerek közötti katonai és politikai egyensúlyt”.² Az Európai Közösségben jelentkező nehézségek miatt szükségesnek látták, hogy az NSZK energikusan fellépjen az Európa Parlament funkcionálása és a közvetlen választások érdekében.

Az SPD-n belül a biztonságpolitika kapcsán különböző pozíciók alakultak ki. A biztonságpolitikai vita egyik elindítója és kezdeményezője Helmut Schmidt volt, aki 1978 decemberében a rendkívüli SPD-kongresszuson az Európai Közösségben és az Észak-Atlanti Szövetségben kialakult és működő partnerségről szólt, és jelezte, hogy ez a két közösség jelenti a bázist, amelyről „az utakat és a hidakat Kelet-Európába kiépítjük”.³ A kancellár a hetvenes évtized tapasztalatai alapján felvetette: mi szükséges a biztonságpolitikai partnerséghez? Négy tényezőre mutatott rá: a politikai és katonai egyensúly politikájára; az enyhülés, a konfliktusok kizárása és az érdekek kiegyenlítése politikájára; képesség a válságok valódi együttműködő kezelésének képességére; a politikai és katonai magatartás előreláthatóságára és kiszámíthatóságára.⁴ Schmidt aláhúzta, hogy a katonai egyensúlynak nem kell szükségképpen teljes aritmetikai egyenlőséget vagy identitást kifejeznie, de összességben a biztonságpolitikai paritásnak meg kell teremtnie és azt a népeknek pszichológiailag is meg kell érteniük és elfogadniuk. Kiemelte: az egyensúlypolitika legkevésbé korlátozható katonai területre. Schmidt határozottan utalt azokra a védelmi hozzájárulásokra, amelyeket az NSZK a NATO-n belül teljesített, elengedhetetlen feltételként az európai biztonsághoz. Hozzátette, hogy a keleti politika 1969 óta szolgálja az enyhülési folyamat segítségével a biztonság céljait. Kitűnt, hogy Helmut Schmidt kettős értelemben használja a partnerség fogalmát: egyrészt a szövetségesek közötti kapcsolatok jellemzésére, másrészt a kelet-nyugati viszony tartalmának meghatározására.

Az új biztonságpolitikai koncepció kidolgozása széles körű viták, különböző nézőpontok megmértésének folyamatában alakult, formálódott. Természetes szükséglete lett az SPD-nek, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján, amikor az enyhülési folyamat lelassult, egyre több, az enyhüléssel szemben álló erő aktivizálódott, ehhez a sok tekintetben új helyzethez kísérelje meg alkalmazni a Harmel-jelentésben elfogadott elveket.

A *Die Neue Gesellschaft*, az SPD elméleti folyóirata 1979. februári számában Anton Pawelczyk, a Bundestag külügyi és védelmi bizottságának tagja, a leszereelési és fegyverzet-ellenőrzési albizottság elnöke sokatmondó címmel értelmezte a Harmel-jelentést: *A katonai védelmi képesség és a politikai enyhülés nincs el-*

lentétben. Véleménye szerint „a biztonságot megfelelően kell definiálni”.⁵ Megalapította, hogy a katonai hatalom növekedése nem vezet automatikusan a közös biztonsághoz. „Ez csak úgy érhető el, ha mindkét fél kész arra, hogy a másik legitim biztonsági érdekeit nagyobb mértékben saját biztonsági megfontolásaiiba bevonja.”⁶ Ezúton építhető ki a bizalmi bázis, amely a fegyverkezési verseny feletti politikai ellenőrzés fenntartásához szükséges. A világ stabilitásához úgy járulhatnak hozzá, ha a fegyverzet-ellenőrzési és a leszerelési intézkedések éppen olyan intenzívek lesznek, mint amilyeneket a katonai védelem érdekében hoznak. Anton Pawelczyk véleménye szerint keleten és nyugaton egyaránt megjelentek olyan erők, amelyek a NATO és a Varsói Szerződés közötti politikai alapkonzenszust kérdésessé akarják tenni. Ezek olyan enyhüléspolitikai törekvéseket melengetnek, amelyek háttérbe szorítják a fegyverkezés-ellenőrzést és a leszerelést, és előnyt biztosítanak az egyoldalú védelmi intézkedéseknek. „Aki az emberiség jövőjét biztosítani akarja, az ezeket az erőket nem követheti.”⁷

Anton Pawelczyk hangsúlyozta: „Külpolitikánk kritikusaiknak emlékeztetnie kell idézni, hogy a nukleáris tömegeszközök korában a politikai status quo független attól, vajon jogosan vagy jogtalanul keletkezett-e és csak egyetértően, egy új megegyezés bázisán változtatható meg. Aki tehát politikáját arra irányozza, hogy a túlélést biztosítsa, az nem megy el a felelősségtudatos politikai cselekvés ilyen feltétele mellett, különben eljártssza az esélyt a kompromisszumokra, és ezzel a lehetőséget, hogy a viszonyokat fellazítsa és az enyhülést elősegítse.”⁸ Tehát mindkét félnek ki kell dolgoznia új feltételeket a kompromisszumhoz. „Nincs más felelősségteljes alternatíva.”⁹

A Harmel-doktrínát értelmezve Anton Pawelczyk a biztonságpolitika két alapfeltételét hangsúlyozta: egyrészt fenn kell tartani a katonai erőt és a szolidaritást mindenféle agresszió elrettentése céljából, a szövetséges államok területének megvédelem érdekében, másrészt további haladást kell elérni a tartós kapcsolatok irányában, amelyeknek segítségével az alapvető politikai kérdések megtárgyalhatók. „A katonai védelmi képesség és a politikai enyhülés nem jelentenek ellentmondást. Kiegészítik egymást.”¹⁰ Az enyhülési politikát mint a biztonságpolitika második elemét épp olyan komolyan kell venni, mint a védelmi politikát. Továbbra is követelménynek tekintette, hogy az enyhülésre irányuló külpolitikát biztonságpolitikailag alá kell támasztani, vagyis erőfeszítéseket kell tenniük abból a célból, hogy a Bundeswehrt a biztonságpolitika hatékony eszközévé tegyék. „Nekünk a jövőben is komolyan kell vennünk biztonságpolitikánk ezen oldalát. Erre példa a NATO-államok állam- és kormányfőinek elhatározott hosszú távú védelmi programja.”¹¹

Anton Pawelczyk a katonai védelmi képesség és a politikai enyhülés között nem lát ellentmondást, és egy dinamikus biztonságpolitika mellett állt ki, amelyben a tárgyalásoknak, a megegyezéseknek a lehetőségei akkor teremődnek meg, ha mindkét fél a saját biztonsági felfogásába a másik fél legitim biztonsági érdekeit is figyelembe veszi. Ez a felfogás eltért a NATO merev, statikus biztonságpolitikai filozófiájától.

Karl Kaiser professzor, a Német Külpolitikai Társaság kutatóintézetének igazgatója a biztonságpolitika új dimenzióját vetette fel, amikor az Európai Közösséget mint az európai biztonságpolitika eszközt jellemezte. Álláspontja szerint az Európai Közösség lényeges és nélkülözhetetlen politikai tényező a NATO mellett az európai béke védelmében.¹² Karl Kaiser történelmileg mutatja be, hogy a biztonságpolitika két pilléren nyugszik: a védelmi politikán, azaz az elrettentéshez

szükséges célszerű katonai komponensen, valamint a konfliktusok kiküszöbölésén nyugvó enyhülési politikán, amelynek eszközei a diplomácia, az együttműködés, a fegyverzet-ellenőrzés, a leszerelés. Karl Kaiser szerint a jelenlegi feltételek között szükség van mindkét dimenzióra, mivel a csak a védelmi politikára korlátozott biztonságpolitika továbbviszi a fegyverkezési versenyt, a nukleáris feltételek között katasztrófához vezethet, és fordítva, az enyhülési politika védelmi politika nélkül növekvő egyenlőtlenséget eredményez, és fegyveres konfliktusokat okozhat. A védelmi politika területén az Európai Közösségnek nincsenek funkciói – állítja Kaiser –, miután az ötvenes években az európai védelmi politika kísérlete megfeneklett, és az USA nélkülözhetetlen hozzájárulása alapján az Európai Közösség atlanti maradt. Ebből következik, hogy „az Európai Közösség” a mai feltételek között védelmi feladatait átruházza, inkább felveti a problémákat, mint megoldja.”¹³ Alapvetően másként értékelhető a helyzet az enyhülési politika terén. „A jövő Európai Közösségét a béke és az enyhülés erejeként kell kezelni, és ez a cél lesz lényegileg identitásának alkotórésze. Ennek következtében a Közösség fontos feladata, hogy a kelet-nyugati kapcsolatok fő erejeként járuljon hozzá az emberi, a szociális gazdasági és politikai kapcsolatok megjavításához.”¹⁴ További erősödésével az Európai Közösség nagyhatalommá fejlődik nem katonai értelemben.

A pártvezetésen belüli eszmecsere, a szakértők vitája jelezte, hogy az SPD újraértékeli a politikai enyhülés és a katonai védelmi képesség viszonyát.

A hetvenes évek végén az SPD új feladatok megoldása előtt állt. Az a növekvő jelentőség a nemzetközi politikában, amelyet az NSZK mint a világ leggazdagabb és legstabilabb ipari országainak egyike kivívott magának, az SPD lehetőségeit, felelősségének területeit is megnövelte. A szociáldemokrata párt nemzetközi és nemzeti feladatainak szétválasztása – kiváltképp mert kormányon volt – kevésbé volt lehetséges, mint valaha.¹⁵

A NATO-tagállamok külügy- és hadügyminiszterei 1979. december 12-én Brüsszelben rendkívüli ülésen elfogadták az úgynevezett kettős határozatot, amely az amerikai közép-hatótávolságú rakétafegyverek telepítéséről határozott, ugyanakkor szükségesnek tartotta a Szovjetunióval való tárgyalásokat az ilyen típusú fegyverekről.

A NATO kettős határozata a SPD-ben folyó stratégiai vitában katalizátorként fejtette ki hatását.

Az SPD 1979 decemberében Nyugat-Berlinben tartott pártkongresszusán a biztonságpolitikai kérdésekben heves vita bontakozott ki, amelynek magja az volt, vajon az NSZK kormányának milyen következtetést kell levonnia abból a kihívásból, hogy a blokkok közötti katonai egyensúlyt fenn kell tartani. A delegátusok többsége egyetértett a NATO „utánfegyverkezésével”.

Ugyanakkor az SPD-nek a belpolitikájában is új tényezőkkkel kellett számolnia. A Zöldek 1979-ben Brémában, majd 1980-ban Würtembergben átlépték az 5 százalékos választási határt. Szavazataikat a Zöldek szinte kizárólag az SPD választási potenciáljából szerezték.

Majd az 1980. október 3-án tartott parlamenti választásokat követően – amelyet az SPD és az FDP megnyert – az SPD-ben elégedetlenség nyilvánult meg a koalíciós megállapodásokkal szemben. (Ennek következtében Manfred Coppik és Karl-Heinz Hansen, az SPD balszárnyához tartozó képviselők egy új párt alakítását kísérelték meg.)

Az NSZK békemozgalma, amely az egész társadalmat, az egyes pártok vonzás-

körzetébe tartozó rétegeket átfogta, 1980–1981-ben jelentős akciókban mutatta meg politikai súlyát.

Az SPD érzékenyen reagált a békemozgalom növekvő aktivitására. Ezt bizonyítják Egon Bahrnak, az SPD legnevesebb biztonságpolitikai szakértőjének tézisei a béke és a leszerelés kérdéseiről, amelyek a következőket tartalmazták: az SPD folytatja az enyhülés politikáját, elutasítja a további erőfölényre törekvést, és az egyensúlyt tárgyalások útján kívánja fenntartani; csak közös biztonság van, a közös biztonság csak a fennálló szövetségekkel érhető el; az NSZK biztonságpolitikája a NATO kettős határozata alapján fejlődhet: az első tárgyalási cél a nullamegoldás, az NSZK politikájának arra kell koncentrálnia, hogy 1983-ban lényeges döntés történjék; az SPD megmarad a neutronfegyverre mondott nem mellett; miután az SPD a saját magatartását meghatározta, a továbbiakban a békemozgalom dolga, hogy megszabja, milyen messzire akarnak együtt menni a szociáldemokratákkal, mindazonáltal az együttműködés útján történő biztonság számára káros lenne, ha e két erő elszakadna egymástól.¹⁶

1981. október 10-én Bonnban közel 300 000 ember részvételével békedemonstrációt tartottak, a résztvevők között sok szociáldemokrata volt. Helmut Schmidt úgy tekintett erre a demonstrációra, mint politikájával szembeni ellenzékre és a pártból történő kizárásukat javasolta, ugyanakkor Willy Brandtnak az volt a véleménye, hogy az SPD-vezetésnek tanácsolnia kell a részvételt a párt tagjainak a békétüntetésen. Erhard Eppler, az SPD egyik vezetője a békedemonstráció egyik szónoka volt.¹⁷

Így előállt egy olyan helyzet, amelyben nemcsak a békemozgalom, hanem a környezetvédők, az alternatív mozgalmak, a különböző polgári iniciatívák és protestáló mozgalmak – mindenekelőtt az atomerőművek építése elleni és a frankfurti repülőtér bővítése elleni fellépések – az SPD tagságának egy részét, különösen a fiatalokat, bevonták ezekbe a megmozdulásokba.

Mindezek hatására a szociáldemokrata pártban eszmecsere bontakozott ki a párt identitásáról. A felélenkülő viták arra mutattak, hogy az addig uralkodó biztonságpolitikai koncepció morális legitimitása megkérdőjeleződött, és a viták egyben megerősítették azokat a törekvéseket, amelyek – a más felfogásokkal és érdekekkel egyeztetve – a kompromisszumokhoz vezető politikai szándékot egy kooperatív biztonságpolitika számára megteremtették, vagyis megnyitották az utat a biztonság-partnerség irányába. A vitában megfogalmazódott, hogy aki az alternatív biztonságpolitikai felvetést irracionálisnak nevezi, annak az érvényben levő biztonságpolitika racionalitását kell szavahihetően igazolnia. A fegyverkezés és a leszerelés kérdésében az emócióknak mindig is nagy szerepe volt, de különösen állt ez az 1981. őszi bonni demonstrációra. Ezt a tényezőt az SPD vezetői sem hagyhatták figyelmen kívül.

Az SPD a nyolcvanas évek elején úgy értékelte a helyzetet, hogy a katonailag meghatározott biztonságpolitikai gondolkodás reneszánsza következett be, különösen az Egyesült Államok politikájának következtében, illetve azt követve.

1981 október-november fordulóján Egon Bahr a NATO kettős határozatának az SPD berlini kongresszusán történt támogatását azzal magyarázta, hogy elképzelésük szerint a SALT-II-t ratifikálni fogják. „Azt reméltük, hogy határozatunkkal hozzájárulunk az amerikai szenátusban a SALT-II. ratifikálását ellenzők számára csökkentéséhez. Ha akkor tudtuk volna, hogy a SALT-II-t nem ratifikálják, nem jött volna létre a kettős határozat . . . Hiszen csak a SALT-II. teljesítésével változik meg az amerikai interkontinentális fölény, amelyet a szovjet közepes ha-

tótávolságú rakéták területén régóta meglevő fölény egyenlít ki még ma is”.¹⁸ Ugyanakkor az úgynevezett „utánfegyverkezésről” a következő magyarázatot adta: „Az utánfegyverkezési határozatot én valóban elsősorban taktikai szempontból néztem: meg kell lennie, mert e kancellárt meg akarjuk tartani, s mert szükségünk van az amerikaiakra a tárgyalásokon.”¹⁹

Az SPD 1982. áprilisi kongresszusának előkészületei sorában jelentős szerepet kapott Horst Ehmke tanulmánya a szociáldemokrata külpolitikáról, amelyben „a Németország-politika három dimenzióját” vázolja fel. „Az első: soha többé nem szabad német földről háborúnak kiindulnia (amint Herbert Wehner már 12 évvel ezelőtt megfogalmazta, nemzetünk érettségi vizsgája abban áll, hogy szétválasztva kényszerülünk élni és amellett együtt kényszerülünk a békét szolgálni), a második dimenzió annak a függőnyek további átluggatása, amelyet az emberek még nem oly távoli időben, a hidegháborúban, vasfüggönyként neveztek. Ez a németek számára – az SPD felfogása szerint – a nemzeti összetartozás kérdése is, amely egyben európai értelemben az emberi jogok megvalósulása. A harmadik dimenzió az ellentétes társadalmi rendszerek békés versenyének enyhüléspolitikai dimenziója.”²⁰ Európa és Németország megosztottságát értékelve Ehmke szerint a Nyugatnak, mindenekelőtt a nyugat-európaiaknak olyan politikát kell folytatniuk, amely „segíti a kelet-európai reformmozgalom játékterét szélesíteni”. Ez csak akkor lehetséges – ha egyesek ezt nem is akarják elismerni –, „ha ugyanakkor a Szovjetunió biztonságpolitikai érdekeit Kelet-Európában számításba vesszük”. A lengyelországi események kapcsán óvott attól, hogy a kelet-európai „reformerek” ne respektálják a nukleáris korszak feltételeit. Majd Ehmke hozzátette: „A kommunizmussal való ellentét nem Amerikában dől el, hanem Európában és a harmadik világban. Kimenetele nem függ az USA-beli jobboldaliak ideológiai harci játékaitól, attól, hogy sokan nemegyszer nem tudják megkülönböztetni a szocializmust a kommunizmustól. Ez nem is függ az európai jobboldal antikommunista tirádáitól, amely ezeket a különbségeket jól ismeri, amelyeket gyakran elhallgat vagy elken.”²¹

A szociáldemokrata külpolitika számára alapkérdés a két világhatalom és a két blokk viszonyának elemzése. 1982 tavaszán, amikor a két nagyhatalom közötti viszony gyorsan romlott, a lengyelországi helyzet gyengítette a Varsói Szerződés erejét, különösen nagy alaposággal vizsgálta meg Ehmke a kialakult helyzetet az SPD biztonságpolitikájának szemszögéből. „A blokkok hosszan tartó fellazulása a blokkokat átlépő regionális biztonsági rendszer útján – amint ezt az SPD godesbergi programja célként nevezte meg, amint az egykori lengyel külügyminiszter, Rapacki és mások felvetettek, és amint az európai békemozgalomban kívánják – csak a blokkok közötti tárgyalások útján érhető el. Ezeknek a tárgyalásoknak a mai adott körülményekhez kell hozzáilleszkedniük abból a célból, hogy a maitól lépésekként a dolgok egy jobb rendjéhez eljussunk”²² Ehmke rámutatott, hogy mivel a mai helyzet az atomfegyverek megsemmisítő hatásának veszélyeivel történő kölcsönös elrettentésen nyugszik, ezzel számolva kell egy a blokkokat átlépő biztonságpartnerségre lépni.²³ Ehmke szerint a fegyvergyártási szektor nemcsak a fennálló politikai érdekellentétek kifejezője, hanem növekvő mértékben maga a feszültség oka. Ugyanakkor Ehmke a Szovjetunióra hárította a felelősséget a nyolcvanas évek elején kialakult feszültségért. Aláhúzta: „Nem hagyhatjuk kérdésessé tenni a stratégiai és az eurostratégiai egyensúlyt. Az egyensúly alatt sem számszerű, sem filológiai egyensúlyt nem értek. Politikailag úgy értelmezem: egyik oldalnak sem szabad opcióval rendelkeznie, amellyel a másikat

nyomás alatt tarthatja, megszarolhatja, vagy saját túlélési rizikója nélkül megtámadhatja. Az egyensúly volt kezdettől a blokkok közötti enyhülési politika alapja. Amire nekünk szükségünk van, . . . az az egyensúly a fegyveres erők és a fegyverzet lényegesen alacsonyabb színvonal mellett. Az enyhülési politika és a fegyverkezési verseny tetszés szerinti hosszú ideig egymás mellett nem folytatódhat. Egyik oldal sem nyer több biztonságot a fegyverkezés folytatása útján”.²⁴ Ehmke úgy vélte, hogy a NATO kettős határozatának mindkét részére szükség volt ahhoz, hogy Genfben megkezdődjenek a szovjet–amerikai tárgyalások. Egyben kifejezte reményét, hogy a Reagen által akkor javasolt nullamegoldást a tárgyalások útján sikerül elérni.

Az SPD müncheni kongresszusa fontos állomása volt a szociáldemokrata politika alakulásának. Az SPD úgy jellemezte saját helyzetét, hogy „ez nem a koalíció kongresszusa, hanem egy olyan kongresszus, amelyen a szociáldemokraták pozíciójukat újra meghatározzák”.²⁵ Ez vonatkozott a biztonságpolitikára is. Helmut Schmidt kifejtette azt a felfogást, hogy a békét a biztonságpartnerség útján lehet fenntartani a kelet-európai országokkal. Véleményében a szerződéses partnerség szinonímája volt a biztonságpartnerségnek. „Ami minket az USA-val összeköt, az szövetség, partnerség szövetségesek között, és ez valami kategorikusan más, mint az, amit én az ellentétes szövetségi rendszerhez tartozók közötti biztonságpartnerség szóval akartam mondani.”²⁶

Karsten Voigt az általános vitában a biztonságpartnerséget így fogalmazta meg: „Igaz, belátható időre még kiterjedt védelmi képességre van szükségünk a biztonságpolitika keretében. Az a feladatunk, hogy a potenciális ellenfelet potenciális partnerré tegyük a béke biztosításában, és ez az a politikai koncepció, amivel még a következő években – gondolom évtizedben – foglalkozni fogunk.”²⁷ A pártkongresszus második munkacsoportja vitatta meg a béke- és biztonságpolitikát. A vita azt mutatta, hogy széles és szolid egyetértés alakult ki a párt béke- és biztonságpolitikájának alapjaival és céljaival, a biztonságpartnerség koncepciójával. Megállapították, hogy a biztonság ma csak egymással és nem egymás ellenében érhető el. Ez csak együttes, közös biztonság lehet, mely az érszakról való lemondásból eredhet. A munkacsoportban vitatták a cél eléréséhez szükséges legjobb megoldásokat, az ott kialakult nézeteltérések a tárgyra és nem személyekre vonatkoztak. Az alaptendenciákban érvényre jutott a párt egysége.²⁸ Szükségesnek ítélték az eszmecsere folytatását, leszögezve azt a véleményt, hogy az új stratégiai vitának három alapelvől kell kiindulnia. Először, hogy a NATO-szövetség maradjon a biztonságpolitika kerete, másodsor, az eredmények nem jelenthetnek kevesebb biztonságot, harmadszor, fenn kell tartani a megközelítő egyensúlyt.²⁹

Helmut Schmidt 1982. szeptember 20-án a NATO kettős határozatával kapcsolatos vitában megjegyezte, hogy ez a stratégiáról szóló vita harmadik fázisa. Az első szakasz (1956-tól) vezetett a tömeges megtorlás stratégiájának elfogadásához, a második (1967-től) a rugalmas reagálás máig érvényes stratégiájához.³⁰

1982 őszén a szociálliberális koalíció felbomlott, az SPD ellenzékbe került. Ebben a helyzetben felmerült, milyen úton megy tovább az NSZK új kormánya, folytatja-e a szociálliberális koalíció biztonságpolitikai kurzusát? A keresztényliberális koalíció kormányának biztonságpolitikáját elemezve a szociáldemokrata szakértők egy része e politika premisszáit tárta fel. A kereszténydemokraták véleménye szerint a NATO megalakulása óta a Szovjetunió és szövetségei rendkívüli előnyt biztosítottak maguk számára a fegyveres erők erejében és számában,

továbbá ez a fölény növekszik a fő fegyverrendszerek szaporodásával (harci páncélosok, tüzérségi fegyverek, harci járművek). Ebből ered az a megállapítás, hogy a Varsói Szerződés fegyveres erői felülmúlják a NATO-ét. Mindebből az NSZK keresztényliberális kormánya arra következtethetett, hogy az egyik oldal fölénye a másik felett magába rejti a politikai kényszer vagy katonai támadás esélyét.³¹ Ettől az értékeléstől eltér Karl Kaiser álláspontja, amely a biztonságpolitikában négy tényezővel tartja igazolhatónak a folyamatosságot: az NSZK és a nyugati szövetségi rendszer közötti kapcsolatokkal, a biztonságpolitika kettős jellegével (védelem + együttműködés), a kelet-európai országokkal való aktív kapcsolatokkal, a status quo fenntartása mellett végbemenő evolúció lehetőségével.

Az NSZK biztonságpolitikájában követte a Harmel-doktrínában megfogalmazott irányokat, vagyis törekvései összhangban voltak a NATO és ezen belül az Egyesült Államok szándékaival. Az NSZK és az USA felfogása a kelet–nyugati viszony alakulásáról az enyhülés idején megegyezett, azonban a hetvenes évek végén az NSZK és az USA nézetei közötti harmóniát felváltotta a nézetkülönbségek mind gyakoribb megjelenése. Ennek természetes következménye lett, hogy ezáltal romlottak a nyugatnémet politika lehetőségei. Hiszen anélkül, hogy kétségbe lehetett volna vonni az NSZK-nak a Nyugathoz és szűkebben a nyugati szövetségi rendszerhez való tartozását, ahová mind politikai, mind világnézeti felfogása és lakosságának állásfoglalása alapján is tartozik, az NSZK nem mondhatott le az Egyesült Államokkal való szövetségről, de egyben a Szovjetunióhoz fűződő – az enyhülési politika idején kialakított – korrekt kapcsolatokról. Az NSZK biztonsági érdekei mindkettőt megkövetelték. Az Egyesült Államok külpolitikai kurzusának változása, az erőfölény megszerzésére irányuló politikája az első helyre a globális hegemonia elérését helyezte, és ezáltal összeütközött német szövetségese érdekeivel, mindenekelőtt Európában, ahol az enyhülés jelentős eredményeket hozott. A nyolcvanas években az USA politikáját a politikai nyomás, a gazdasági szankciók, az erőltetett fegyverkezési verseny jellemezte. Ilyen körülmények között az NSZK-nak és politikai életében számottevő befolyással rendelkező politikai irányzatainak, pártjainak arra kellett válaszolniuk: követik-e, hozzáigazítják-e politikájukat az Egyesült Államok politikájához vagy eltérnek attól. Az SPD-ben 1982 óta – a párt programjának megújítása körül kibontakozó eszmecserében – felerősödött az a meggyőződés, hogy a NATO-ban az eddig kialakult konszenzus lényegileg megszűnt, és alaptétele, a rugalmas reagálás stratégiája, továbbra már sok tekintetben nem helytálló, és az atomelrettetés iránti bizalom és lojalitás is nagymértékben csökkent.

A nyolcvanas évtized kezdetétől egyre gyakrabban került szóba egy európai biztonságpolitika kialakításának lehetősége. Ennek során lassan kiformalódtak azok a határvonalak, amelyek közepette a szociáldemokraták az európai biztonságpolitika realizálására lehetőséget láttak.³²

Az 1983-as év különösen fontos változásokat hozott az SPD helyzetében. Az 1982 őszi ellenzéki pozícióba került SPD az 1983. tavaszi választásokon nem tudott visszatérni a kormányba, világossá vált, hogy nem átmenetileg, hanem hosszabb ideig kell az ellenzéki erők legerősebb tényezőjeként politizálnia és befolyását kifejtenie az NSZK politikai életében és a nemzetközi porondon is.

Az SPD-ben folyó stratégiai vitáknak 1983-ban az egyik alapvető tartalma az volt, hogy a neokonzervatív támadások kivédésével együtt pontosítsák az új biztonságpolitikai elképzeléseket, terveket. Egon Bahr arra hívta fel a figyelmet, hogy a neokonzervativizmus elindított egy reideologizálási folyamatot, pedig az

enyhülési politika eredményesebb, mivel az ideológia nem állt többé az ellentétek első helyén.³³ Az ideológiai háborút legjobb esetben zsákcúcnak kell tekinteni, amely időt rabl és veszélyes, „az ideológiai gondolatok prioritása az atomkorszak előtti időszakban volt lehetséges. A kommunisták is a béke nélkülözhetetlen partnerei, de ezzel ők még ideológiai ellenfelek maradnak . . . A hidegkonfrontáció vagy az együttműködés szélesítése, ez a kérdés a neokonzervativizmus és az enyhülés között. Ez a kérdés Amerika és Európa között.”³⁴ Az elrettentés alapján véve átmeneti doktrína, összeköti az elegendő saját erő – talán a fölény – régi elképzelését a részleges megegyezéssel. A részleges megegyezés az egyenlő rizikó elismerését, a fölényről való lemondást és ennyiben az egyenlő biztonságot jelenti, ez már a partnerség egy módja, de nem átfogó módja. Egon Bahr mutat rá, hogy a biztonsági partnerség olyan politikai kívánalom, amelyet ha politikailag elfogadják, katonai területen is meg kell valósítani. Bahr hangsúlyosan megismétli azt az álláspontot, hogy az Egyesült Államok nélkül vagy ellenében nincs biztonság, ez a szociálliberális koalíció eredménye, amelyet a Szovjetunió is elismert a négyhatalmi egyezményvel és a helsinki tárgyalásokkal is. Bahr kiemeli Európa szerepét az enyhülési folyamatban. „Az enyhülési politika az az eszköz, amely megőrzi az európai államok egyenjogúságát a nukleáris hatalmakkal szemben.”³⁵ Minden nem nukleáris állam szuverenitása nukleáris téren lecsökken arra a jogra, hogy igent vagy nemet mondjon saját területén az atomfegyverek állomásoztatására. „A közös biztonság az enyhülési politika folytatása katonai területen. Ez a mi perspektívánk az évszázad hátralevő részére.” Horst Ehmke emlékeztet arra, hogy a biztonsági partnerség fogalma a konzervatívok és neokonzervatívok körében heves kritikát váltott ki, mivel felfogásuk szerint a partnerség e területen csak barátok között lehetséges. Horst Ehmke rámutat arra, hogy eme álláspont felett az atomkorszak biztonságpolitikai tényei miatt eljárt az idő. Véleménye szerint az atomfegyverrel összekötött elrettentési filozófia a békét azáltal akarta biztosítani, hogy a potenciális ellenfél támadása esetén várossait, ipari centrumait nukleáris csapással veszélyeztette. Ez az elrettentési doktrína a Szovjetunióval szemben hosszú ideig hitelesnek tűnt, amíg az Egyesült Államok monopóliuma, illetve jelentős fölénye fennállt a nukleáris fegyverzet területén. Miután a Szovjetunió azon a területen behozta az Egyesült Államokat, amely ennek következtében nukleáris fegyverektől megsemmisülhet – az elrettentés filozófiáját az egyensúly gondolatával kötötték össze. Horst Ehmke szerint az együttes túlélési érdekek az atomkorszakban szükségessé teszik a biztonsági partnerséget, ha a világ nem akar egy nukleáris holocaustban elpusztulni.³⁶ Mindezt a blokkok további fennmaradásának ma létező körülményei között kell elérni, mégpedig nem az egyoldalú leszerelés útján – ami nem reális célkitűzés.

Az NSZK-ban és az USA-ban a Kelet és Nyugat közötti nukleáris háború esélyéről kibombant vita középpontjában az a kérdés állt, vajon az elrettentési stratégiából levezetett és gyorsan előrehaladó nukleáris fegyvertechnika ezt a stratégiát nem teszi-e kétségessé. Az amerikai elnök álláspontja szerint egy Európára korlátozott atomháború lehetséges; ez az álláspont veti fel, hogy egy nukleáris háború kontroll alatt tartható-e? A német szociáldemokraták körében felerősödött az a meggyőződés, mely szerint azok a tervek, amelyeket technikailag és politikailag arra készítenek elő, hogy egy több hónapig tartó nukleáris háború ellenőrizhetően vezethető legyen, nem tekinthetők másnak, mint békepolitikailag és katonai stratégiailag tévútnak, s az irracionalizmus az amerikai védelmi politika

részévé vált, amely nemcsak a Szovjetunióra, hanem az Egyesült Államok szövetségeseire is rémisztőleg hat.

Karsten Voigt az SPD rendkívüli kongresszusa előtt 1983 októberében összegezte a német szociáldemokrata párt biztonságpolitikai álláspontját. Megállapította, hogy aki tartósan a Kelet és a Nyugat közötti konstruktív és szilárd kapcsolatokra törekszik, az nem lehet érdekelt abban, hogy az egyik oldal egyoldalúan határozza meg a közös biztonság feltételeit. A szilárd kapcsolatok megkövetelik a potenciális ellenfelek között is a közös akaratot a biztonsági érdekek együttes definiálására. Különösen növekszik a háborús veszély a válságidőszakokban a biztonsági érdekek ilyen közös definíciója nélkül.³⁷

Az SPD biztonságpolitikai felfogása fokozatosan eltávolodik az elrettentés doktrínájától. „A biztonságpartnerség koncepciója törekszik a saját biztonsági érdekek elhanyagolása nélkül a potenciális ellenféllel történő növekvő kooperációra abból a célból, hogy a biztonsági problémákat lehetőleg közösen oldják meg. Az elrettentést együtt kell korlátozni és végül pótolni a közös biztonsággal.”³⁸

Karsten Voigt utalt arra, hogy a rendszerek versenye Kelet és Nyugat között még hosszú ideig eltart és „az mindannyiunk feladata, különösen a németeké, hogy legalábbis Európában a konfliktust oly mértékben, ahogyan lehetséges, demilitarizálják; ezáltal a konfliktus békésen elintézhető és ugyanakkor produktíven megváltoztatható. Ez a békepolitikai cél forradalmi, de nem egyetlen aktusban, hanem csak egy hosszú, visszaesésektől sem mentes, folyamatban lehet elérni. Véleményem szerint ezért az enyhülési politika folytatása és az eddigi szerződéses politika kiszélesítése egy olyan koncepció útján, amelyet a szociáldemokraták biztonságpartnerségként határoztak meg, a következő években a leginkább teherbíróképes. Európában a Varsói Szerződés nagy katonai potenciálja ellenére Nyugat-Európa akut katonai veszélyeztetése a Szovjetunió által nem kiindulási alap.”³⁹

Az SPD 1983. november 18–19-ére hívta össze Kölnbe rendkívüli kongresszusát azzal a céllal, hogy véglegesíti az álláspontját a Bundestag ülése előtt az NSZK-ban történő rakétatelepítés ügyében. A rakétatelepítési vita az egyik megjelenési formája volt a stratégiai újragondolásnak. A rendkívüli kongresszus tehát magán viselte azt a kettősséget, hogy egyrészt biztonságpolitikai kiindulópontból dönteni kellett a közép-hatótávolságú rakéták NSZK-beli telepítéséről, másrészt ez a döntés külpolitikai, biztonságpolitikai és hosszú távú stratégiai koncepciókat is érintett.⁴⁰ A kongresszuson Egon Bahr fejtette ki részletesebben a biztonságpartnerség tartalmát. E politika legfőbb célja Európában „az államok békés egymásmellettségét úgy megszervezni, hogy kizárt legyen a háború. Ezért a kelet–nyugati konfrontációt le kell építeni és a szövetségi rendszerek közti viszályt egy európai békerendszerbe kell átvezetni. E célkitűzés jegyében az enyhülés folytatásának és elmélyítésének nincs alternatívája . . . Előfeltétel az enyhülési politikában a külső támadás elleni szavahihető védelmi képesség és biztonság . . . országunk politikailag és katonailag az Európai Közösségbe és a NATO-hoz tartozik. Biztonságot csak partnereivel, szövetségeseivel együtt találhat és nem nélkülük. Az atomkorban . . . egy kelet–nyugati konfliktus résztvevőinek közös veszélyeztetettsége vitathatatlan. A két szövetségi rendszer államai vagy közös biztonságban élnek, vagy együtt fognak elpusztulni. Ezért a mi perspektívánk: partneri viszonyt kifejleszteni a biztonság érdekében azzal a kilátással, hogy a fegyverkezési spirál őrültségét megtörjük.”⁴¹ Bahr rámutatott arra, hogy a biztonságpartnerség ilyen közös törekvéseivel nem törölnék el a különböző blokkok

eltérő hatalmi érdekeit, értékítéleteit, de az a meggyőződésük, hogy értékeik, társadalmi céljaik békében eredményesen valósulnak meg. Ilyen perspektívával megnyílik a lehetőség arra, hogy a nukleáris elrettentés stratégiáját mással pótolják. Véleménye szerint a nukleáris elrettentési stratégiák számukra csak mint átmenetek jogosak. Az új stratégiának, amelynek az eddig érvényes rugalmas reagálás helyébe kell lépnie, ki kell zárni az offenzív opciókat, amely az ellenfélre egy tőle kiinduló támadás esetén elviselhetetlen nagy rizikót róna. Az új stratégia fontos eleme a rövid és közép-hatótávolságú nukleáris rendszerek eltávolítása és a konvencionális stabilitásnak a lehető legalacsonyabb szinten, a NATO és a Varsói Szerződés közötti tárgyalások útján történő megvalósítása, következőképp a nukleáris fegyverek korai bevetésétől történő függés elhárítása és a stratégiai elrettentést szolgáló szerepük visszaszorítása. Ezek mellett Európában bizalomkeltő intézkedésekre van szükség, olyanokra, mint a kémiaifegyver-mentes övezet vagy nukleárisfegyver-mentes övezet.⁴² Helmut Schmidt a rakétatelepítésről folytatott vitában lényegileg az elrettentésen alapuló biztonságpolitika folytatása mellett foglalt állást, a védelem és az enyhülés közötti kapcsolatokban az erőegyensúly fenntartása érdekében a védelmet hangsúlyozta. A kongresszusi vitában a rakétatelepítés mellett szavazók lényegében a nukleáris elrettentés érvét hangoztatták, míg a rakétatelepítés elleni álláspontok megoszlottak a két vélemény között. Az egyik, amely az új biztonságpolitikai stratégiát elfogadta és annak fontos taktikai elemeként kezelte a rakétatelepítés elutasítását, míg a másik, amely a rakétatelepítésre adott nemleges válasszal az új biztonságpolitikai stratégiáról szóló vita folytatását kívánta.⁴³

Az SPD helyzetét és törekvéseit jól jellemezte az esseni pártkongresszuson 1984 májusában Eppler, amikor kijelentette; a cél „nem jobbra, nem balra, hanem előre”. Az előrehaladás kifejezésre jutott abban, hogy megkezdődött a program megújítása, amelynek része a külpolitikai stratégia. A *biztonságpartnerség* és a *második keleti politika*, ezzel a két fogalommal jellemezhető az SPD politikájának megújítása.

A biztonságpartnerségről kialakult eszmecsere vezetett el az SPD-ben a második keleti politika koncepciójának meghirdetéséhez, s ez 1984–1985-re formálódott ki. A kölni kongresszus után tovább folytatódott a biztonságpolitikáról szóló eszmecsere. Hans Apel álláspontja választ adott azokra a véleményekre, amelyek az 1983. novemberi, a NATO kettős határozatát elutasító kongresszusi döntés után úgy értelmezték az irányvonal változását, hogy kérdéssé vált az SPD-ben a NATO-hoz való szövetségi hűség.⁴⁴ Apel, aki támogatta a rakétatelepítést, sík-raszállt az elrettentési stratégia keretében a nukleáris fegyverektől való függés csökkentéséért. Előfeltételként szükségesnek tartotta a hagyományos egyensúly elérését a Varsói Szerződés és a NATO között. Ugyanakkor aláhúzta, hogy a rugalmas reagálás stratégiája csak lassan módosul. Kijelentette, hogy az új stratégiák semmi esetre sem oldhatják fel az Amerika és Európa közötti kockázati szövetséget, amelyet eddig a nukleáris eszközök is szolgáltak, és ezáltal az összekapcsolódást biztosították.

A vita további folytatására utal Peter Glotz, aki a baloldali hegemoniához szükséges szociáldomkrata stratégiai alternatívát elemezte. Glotz a biztonságpolitikai elképzeléseket úgy jellemezte, hogy a hetvenes évek közepe óta a NATO-szövetség „Grand strategy”-ja a bomlás folyamatában van. Az amerikai hegemonia váltsága abban áll, hogy erőltetett fegyverkezés útján kívánja a fölényt biztosítani („Superiority first”). Ez a politika felerősítette a kételyt az NSZK-ban a régi at-

lanti kartellel szemben. Az SPD realista fordulata a békemozgalom felé – hangsúlyozta Glotz – 1982 óta helyes volt, a szociáldemokratáknak meg kell kísérelniük, hogy a békemozgalmat mint a baloldal részét megtartsák.

Peter Glotz hangsúlyozta; a baloldalnak nem szabad az „unilateral disarmament” javaslatát követnie, mert ezt a Szovjetunió nem honorálná, és belpolitikailag a jobboldal támadása következtében a baloldal feltétlenül a kisebbség gettójába kerülne. Eredményesebb koncepciónak ítélte a biztonsági partnerséget, a tisztán védekező fegyverzettel való felfegyverkezést és a védelem stratégiájának gondolatát, amely szerinte egy második keleti politikát jelent. A baloldalnak egész erejét arra kell felhasználnia, hogy a NATO egy tiszta konvencionális defenzív fegyverkezést folytató szövetséggé váljon. A nukleáris fegyverek egy ilyen koncepcióban csak politikai elrettentésként szerepelnek, mint válasz egy esetleges támadásra, tehát ez a javaslat magában foglalja a lemondást a nukleáris fegyver elsőként való bevetéséről, valamint egy katonailag „felhígult” zónát Közép-Európában, nukleáris harcéri fegyverek nélküli övezetet és további bizalomképző intézkedéseket.⁴⁵

A biztonságpolitikai viták jól mutatják, hogy a szociáldemokrácián belül különböző pozíciók vannak. A legélesebben a kölni kongresszuson jutott kifejezésre, hogy a fogyatkozó befolyás ellenére még mindig erős az az irányzat, amely a biztonságot az atomelrettetés és az enyhülés együttes megvalósulásában fogadta el. Ennek vezető képviselői Helmut Schmidt, Hans Apel, Karl Kaiser.

Ugyanakkor egyre nagyobb súlyt kap a szociáldemokrata párt biztonságpolitikájának meghatározásában az az áramlat, amely a biztonságpartnerségben és a második keleti politikában foglalja össze biztonságpolitikai törekvéseit. Ennek fő képviselői: Egon Bahr, Peter Glotz, Horst Ehmke, Karsten Voigt, Andreas von Bülow.

A szociáldemokrata mozgalom perifériáján megjelentek olyan álláspontok is, amelyek az általános leszerelésre orientáltak. Ezekből verbuválódtak az 1981. évi békedemonstrációk résztvevői.

A biztonságpolitikai alternatívák vitáiban új javaslatok születtek, amelyek először új hangsúlyokhoz, fontos részletek kidolgozásához, majd a biztonságpolitikai stratégia újragondolásához vezettek. Bár még ma is a Harmel-doktrína a kiindulási pont a biztonságpolitikában, de az atomfegyverkezés stratégiai helye, értéke a hagyományos fegyverkezéshez való viszonya újraformálódott.⁴⁶ Az SPD-ben kialakuló biztonságpolitikai alternatívák integrálódásának folyamata kibontakozott, s ez elvezetett oda, hogy a párt hivatalos álláspontja lényegileg a biztonságpartnerségben és a második keleti politikában foglalható össze.

JEGYZETEK

¹ *Susanne Miller–Heinrich Potthoff*: Kleine Geschichte der SPD. Darstellung und Dokumentation 1848–1983. Verlag Neue Gesellschaft 1983. 232. old.

² Ugyanott.

³ Bundes–Delegierten Konferenz und Aussenordentlicher Parteitag der SPD. 9 und 10. Dezember 1978. Köln. Herausgeber: Vorstand der SPD. Bonn 1979. 74. old.

⁴ Ugyanott, 78. old.

- ⁵ *Anton Pawelczyk*: Militärische Verteidigungsfähigkeit und politische Entspannung sind kein Widerspruch. Die Neue Gesellschaft, 1979. 2. sz. 95. old.
- ⁶ Ugyanott, 95. old.
- ⁷ Ugyanott.
- ⁸ Ugyanott, 96. old.
- ⁹ Ugyanott.
- ¹⁰ Ugyanott.
- ¹¹ Ugyanott.
- ¹² *Karl Kaiser*: Die Europäische Gemeinschaft als Instrument europäischer Sicherheitspolitik. Die Neue Gesellschaft, 1979. 2. sz. 129. old.
- ¹³ Ugyanott.
- ¹⁴ Ugyanott, 130. old.
- ¹⁵ *Susanne Müller-Heinrich Potthoff*: Kleine Geschichte der SPD. Darstellung und Dokumentation 1848–1983. Verlag Neue Gesellschaft. 1983. 237. old.
- ¹⁶ *Sicherheitspolitik contra Frieden? Ein Forum zur Friedensbewegung.* Verlag J. H. W. Dietz. Berlin–Bonn. 1981. 10–17. old.
Az SPD 1981. augusztus 27-én békefórumot szervezett, amelynek vitájában 43 vezető politikus, közéleti ember vett részt. A vita a védelem és az enyhülés, az erőegyensúly, az „utánfegyverkezés” sok taktikai elemét érintette, ugyanakkor vitatták a közös biztonság újszerű elvének és gyakorlatának lehetőségeit és széles körű eszmecsere bontakozott ki az elrettentés funkcióképességéről.
- ¹⁷ *Pierre Hassner* mutatott rá arra, hogy az alternatívok és a békemozgalom felélenkülése a külpolitikai gondolkodásban új lehetőségek keresését indította el. A hivatalos keleti politikából indultak el a szociáldemokraták és diszkrét manőverek, hosszú fejlődés árán abba az irányba akartak haladni, hogy egy semleges és egyesített Németország utópista célját közelebb hozzák, amelyben a két blokk gyakorlatilag elenyészik. Ez – állítja Pierre Hassner – egyes politikusok és szerzők véleménye az SPD Willy Brandt által képviselt szárnyának köréből, név szerint Egon Bahrról, Günter Gausról, Peter Benderről van szó. Hassner álláspontja jól mutatja, hogyan akarták eltorzítani az SPD álláspontját. Europa Archiv, 1982. 17. sz. 519. old.
- ¹⁸ *Egon Bahr*: Was wird aus den Deutschen? Fragen und Antworten. Rowohlt Verlag. 1. Auflage. März. 1982. 118. old.
- ¹⁹ Ugyanott, 118. old.
- ²⁰ *Horst Ehmke*: Sozialdemokratische Aussenpolitik. Die Neue Gesellschaft, 1982. 3. sz. 206. old.
- ²¹ Ugyanott, 210. old.
- ²² Ugyanott, 210. old.
- ²³ *Dean Acheson* volt az egyik szerzője a „worst case” gondolatnak. Acheson célja az volt, hogy a NATO változzék egy klasszikus szövetségi paktumból német hozzájárulástól függő katonai szervezetté. Kifejtette, hogy széles támogatást kell biztosítani egy olyan amerikai politikának, amely a német újrafelfegyverzést követeli. Barnet és Raskin szerint a koreai háború vízvázlatzó volt a NATO történetében. Természetesen alkalom volt ez az amerikai újrafelfegyverzéshez, az USA által biztosított európai védelem feletti legfelsőbb parancsnokság átvételéhez, Németország újrafelfegyverzéséhez és az Atlanti Szövetség katonai szövetséggé történő átalakításához. Egy mindenféle lehetséges háborús esemény esetére történő tervezés rendszere egy szovjet támadás hipotézisére épült fel, és ez vált az amerikai és nyugat-európai kormányok minden vezető államférfiának legfőbb gondjává. A „worst case” gondolat máig fennmaradt a NATO-ban. Még mindig egy Nyugat-Európára irányuló szovjet támadással számolnak. Míg a „worst case” koncepció a külpolitikában csak korlátozott játéktérrel bír, azt gyakran magától értetődőnek tartják, hogy a katonai tervezés a legkedvezőtlenebb esetből indul ki.
Wilhelm Bruns-Christian Krause-Eckhard Lübke: Sicherheit durch Abrüstung. Orientierende Beiträge zum Imperativ unserer Zeit. Verlag Neue Gesellschaft 1984. 32. old.

- ²⁴ Horst Ehmke: Sozialdemokratische Aussenpolitik. Die Neue Gesellschaft, 1982. 3. sz. 211. old.
- ²⁵ Susanne Müller-Heinrich Potthoff: Kleine Geschichte der SPD. Darstellung und Dokumentation 1848–1983. 247. old.
- ²⁶ Parteitag der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. 19 bis 23 April 1982. München Olympiahalle. Band I. Protokoll der Verhandlungen, Anhang. Herausgeber: Vorstand der SPD. Bonn. 1982. 153. old.
- ²⁷ Ugyanott, 183. old.
- ²⁸ Ugyanott, 703. old.
- ²⁹ Ugyanott, 704. old.
Az SPD vezetése munkacsoportot alakított, amelynek tagja lett Hans Apel, Graf von Baudissin, Wilhelm Bruns, Andreas von Bülow, Horst Ehmke, Katrin Fuchs, Oskar Lafontaine, Ulrich Mackensen, Alfred Pawelczyk, Hermann Scheer, Klaus von Schubert, Karsten Voigt. Egon Bahr: Alternative Strategien. Die Neue Gesellschaft, 1983. 12. sz. 1100. old.
- ³⁰ Wilhelm Bruns, Christian Krause, Eckhard Lübckemeier: Sicherheit durch Abrüstung. Orientierende Beiträge zum Imperativ unserer Zeit. 9. old.
- ³¹ Ugyanott, 30. old.
- ³² Az európai biztonságpolitikával kapcsolatos irányzatokat Wilhelm Bruns az SPD szakértője négy csoportba sorolta: az elsőbe azok a politikusok tartoznak, akik önálló európai biztonságpolitikát akarnak, lényegében EPZ, WEU valamint a NATO EUROGROUP formájában. Ezt az irányt pragmatikusnak lehet nevezni. A második irányzatot Bruns egy növekvően „agresszív vá váló” irodalomnak nevezi, amely (különösen a békeozgalm környezetében) egy önálló európai békepolitikát igényel az USA és a NATO nélkül. Mialatt ez a két irányzat síkraszáll alapján véve egy nyugat-európai biztonságpolitikáért, egy harmadik iskola az európai blokkokon túllépő biztonságpolitikára koncentrálna figyelmét egy európai békerendszer perspektívájával. És végül a biztonságpolitika „európaizálásáról” folyó vitába bekapcsolódott egy további irányzat is, amely a német kérdést, azaz Németország megosztásának következményeit elemzi. Azt a nézetet képviselték, hogy az út a békés Európához, egy európai békerendszerhez nem a két ellenséges katonai blokk és nem Németország megosztása felett vezet, hanem – tömbön kívüliség biztosítására, mindkét német állam számára. Mivel a német kérdés „békét veszélyeztető”, és a béke Európában „a német állapotokkal” nem egyeztethető össze, állítják ezen irányzat képviselői, tehát követelni kell a békeszerződést Németországgal, amely „egy új európai békerendszer magja” lenne. Ugyanott, 25–26. old.
- ³³ Egon Bahr: Sozialdemokratische Sicherheitspolitik. Die Neue Gesellschaft, 1983. 2. sz. 106. old.
- ³⁴ Ugyanott, 107. old.
- ³⁵ Ugyanott, 109. old.
- ³⁶ A német szociáldemokraták az addigi biztonságpolitikai újragondolásuk eredményeit 1983 júliusában *A háború elhárítása az atomkorszakban* című jelentésben foglalták össze. Kifejtették a NATO-stratégia továbbfejlesztésének irányait. Ezek a következők: 1. Nyugat-Európa hagyományos erősitése; 2. összekötve a fegyverzet-ellenőrzési megállapodásokkal, amelyek a hagyományos egyensúlyt stabilizálják, abból a célból, hogy a NATO mai függését a nukleáris fegyverek korai bevetésétől megvédjék, „az atomküzöböt” ismét megemeljék; 3. a nukleáris hadászati fegyverzet fokozatos leépítése Európában valószínű ellenőrzési eljárás körülményei között, egy ilyen fegyverektől teljesen mentes európai zóna, átmeneti fokozattal, mint amelyet a Palme-bizottság javasolt; 4. a startégiai nukleáris fegyverek repatriálása, amelynek teljes megszüntetése elérhető lesz, ha a hadvezetés fegyvereinek katonai szerepéből az elrettentés fegyverének egyedül megfelelő politikai szerepébe lépnek át; 5. egy kémiai fegyverektől mentes európai övezet alakítása valószínű ellenőrzési eljárás körülményei között; 6. az elrettentés és az elegendő védelem stratégiájának továbbfejlesztése a kelet és a nyugat közötti biztonságpolitikai stratégiáivá. Horst Ehmke: Überlegungen zur Selbstbehauptung Europas. Ein Diskussionspa-

pier. Politik. Aktuelle Information der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. 1984. Januar 1. sz. 8–9. old.

³⁷ *Karsten D. Voigt*: Zum Stand der Genfer Verhandlungen. Sozialismus, 1983. okt. 37. old.

³⁸ Ugyanott, 37. old.

³⁹ Ugyanott, 38. old.

⁴⁰ A kongresszusi vita elemzését lásd Rathmanné Tury Mária: Viták az SPD kölni kongresszusán. Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 1. sz.

⁴¹ *Egon Bahr*: Alternativ Strategien. Die Neue Gesellschaft, 1983. 12. sz. 1101. old.

⁴² Ugyanott, 1102. old.

⁴³ A NATO-stratégiát három ponton vitatták az SPD-ben: egyrészt, mi az NSZK szerepe és funkciója a NATO-n belül (az NSZK maradjon politikailag és katonailag az Európai Közösséghez és a NATO-hoz kapcsolódva); másrészt, az elrettentési stratégia kérdése és az erők megközelítő egyensúlyának tézise; harmadrészt, a hagyományos fegyverzetre épülő új biztonságpolitikai koncepció, amely a nukleáris elrettentéstől való fokozatos eltávolodással egy hagyományos fegyverzetű védekező struktúrát állít fel, mely egyben strukturális támadásképtelenséget is jelent. Sozialismus, 1984. 6. sz. 43–45. old.

⁴⁴ *Hans Apel*: Die SPD steht fest zum Atlantischen Bündnis. Aussenpolitik, 1984. 2. sz. 144–145. old.

⁴⁵ *Peter Glotz*: Die sozialdemokratische Alternative. Sozialismus, 1984. 5. sz. 2–3. old.

⁴⁶ *Andreas von Bülow* az 1986-ban tartandó SPD-kongresszusra betervezte biztonságpolitikai javaslatát. Vorwärts, 1985. szept. 14.

Az SPD biztonságpolitikai elgondolásainak gyakorlati terepét jelentik a Német Szocialista Egységpárttal megindult tárgyalások is, amelyek a vegyi fegyverek eltiltására és atomfegyvermentes övezetek kialakítására vonatkoznak.

MEGJELENT

KOMMUNISTÁK ÉS SZOCIÁLDEMOKRATÁK VISZONYA NYUGAT-EURÓPÁBAN

TANULMÁNYKÖTET

Kb. 16 ív 55,- Ft

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Bemutatjuk a *Marxista gondolat* című új lengyel folyóiratot

1985 januárjában jelent meg a LEMP Társadalomtudományi Akadémiájának új elméleti folyóirata, *Myśl Marksistowska* (Marxista gondolat) címmel. A szocializmus megvalósításának nehéz időszakában ezzel a *Nowe Drogi* és az *Ideologia i Polityka* kiegészült egy további teoretikus szócsővel, amely évente hatszor lát napvilágot.

Az első szám elején a szerkesztőbizottság *Olvasókhhoz* címzett levélben fordul a közönséghez, tudatva, hogy az új folyóirat „a marxizmus-leninizmus elvei alapján munkálkodó társadalomtudósoknak kíván fórumot biztosítani, s jövője egyaránt függ a publikáló szerzők munkáinak színvonalától és a leendő olvasók segítő szándékú észrevételeitől”. A szerkesztőbizottság abban foglalja össze törekvéseit, hogy „interdiszciplináris módon s nem csupán akadémikus magaslatokból” kívánja bemutatni a lap hasábjain a marxista gondolkodás gazdagságát, annak múltbeli és jelenkori megnyilvánulásain keresztül. A szerkesztők ugyanakkor a szűk specializáció, a nyelvi és módszertani akadályok áttörését is ígérik, ablatkot szándékoznak nyitni a szocialista országokban született eredmények-re is.

Hangsúlyos szerepet kap a lap profiljában a filozófia; a szerkesztők indokolásukban rámutatnak, hogy a marxizmus klasszikusai számára a dialektikus materializmus gondolatköre támpontul szolgált a világ megismerésé-

hez. Az új folyóirat nyílt szellemi légkört ígér, marxista-leninista lapként elméleti érveket kíván nyújtani a lengyel marxistáknak, a LEMP tagjainak a hazájukban zajló ideológiai küzdelemben. A szerkesztőbizottság vezetője egyúttal kifejezi azt a szándékot, hogy a témák kiválasztásában, a tanulmányok nyelvezetében tájékozdási pontokat nyújtanak az ingadozóknak, útkeresőknek, kétkedőknek is, mivel létszámukat nem becsülik le.

Már ebben az előzetes profilismertetésben is kereken elutasítják „az abszolút igazság letéteményeseinek” jelentkezését a folyóirat hasábjain, utalva Marx kedvelt módszertani jelszavára a kételkedés fontosságáról: „De omnibus dubitandum”. Sikraszállnak a marxista-leninista elmélet tisztasága, fejlesztése mellett, kritikai lapként kívánnak fellépni az ideológiai megmerevedés és a revizionizmus ellen. A szerkesztők terveik valóra váltásának biztosítékát az újjászervezett Társadalomtudományi Akadémia segítségével, valamint a testvérpártokkal való együttműködésben látják.

A szerkesztőbizottság gondolatmenetét folytatja a folyóirat első számában olvasható beszélgetés *Marian Orzechowski*val, a LEMP Politikai Bizottsága póttagjával, a Társadalomtudományi Akadémia akkori rektorával. A *marxizmus problémái Lengyelországban és a Társadalomtudományi Akadémia feladatai* címmel közreadott in-

terjú első kérdése arra utal, hogy egyesek „eltemették” a marxizmust, időszerte-
rűtlennek ítélve a marxisták tevékeny-
ségét Lengyelországban. Válaszában
M. Orzechowski kijelenti: megfigyel-
hető, hogy amikor a munkásmozgá-
lom, s általában a szocializmus világa
új jelenségekkel kerül szembe, rend-
szerint hallatszanak olyan hangok,
amelyek a marxizmus végéről beszél-
nek, ám a marxizmus eleven, alkotó elmé-
let, s mint ilyen, nem adhat kész vá-
laszt a régi és az új harcában felmerülő
minden egyes kérdésre. Ahhoz, hogy e
szerepét betöltse, állandóan fejlődnie
kell, új módszerekkel kell gazdagod-
nia. Azok, akik „eltemetik” a marxiz-
must, nem értik meg az objektív váló-
ság és annak megismerése között fe-
szülő dialektikus viszonyrendszert.
Ugyanakkor azonban, ha Lengyelor-
szágban a marxizmus nem megfelelő
aktivitásáról van szó, ez részben a szo-
cialista ideológia értékrendje és meg-
valósítása közötti múltbeli ellentmon-
dásokból és meg nem felelésekből
ered, annak a helyzetnek a követke-
zményeként, amelyben az elméletet a
már meghozott döntések igazolására
használták fel, megfosztva kritikai és
prognosztikai funkciójától.

Marian Orzechowski árnyalt kép
megrajzolására törekedve leszögezi,
hogy 1944–1945 óta „a munkásosztály
ideológiája hatalmába kerítette a töme-
geket”, s hogy minden, a társadalom-
tudomány terén elért előrelépés vala-
milyen módon kapcsolatban állott a
marxizmussal. Az 1980–1981-es idő-
szak törést jelentett ebben a folyamat-
ban, a marxizmus különböző okok mi-
att elveszítette pozíciói egy részét –
mind a társadalomtudományokban,
mind a lengyel szellemi életben. A do-
minancia visszaszerzése nem mehet
végbe pusztá kinyilatkoztatások útján,
ehhez mélyreható, valóban tudomá-
nyos elemzések szükségesek, egyebek
közt a társadalmi struktúra, az érdek-

érvényesítési módok, lehetőségek te-
rén, valamint a szocializmus általános
és nemzeti vonásainak tisztázásában.

A szerkesztőség kérdésére, hogy „az
ideológiai harc frontjai” közül melyiket
tekinti a legfontosabbnak, Orzechows-
ki kijelentette, hogy lehetetlen csak
egy-egy területre összpontosítani
(minthogy akkor máshol érik támadá-
sok az ideológiát), másrészt a globális
ideológiai konfrontáció koordináta-
rendszeren belül fontosnak tartotta az
ifjúság helyes értékrendjének kialakí-
tását, továbbá a „nevelők nevelésé-
nek” feladatát.

Orzechowski röviden válaszolt egy
kérdésre, amelyet a marxista forrada-
lomelméletről írott könyve kapcsán
tettek fel neki, majd kifejtette, hogy tu-
dományos feldolgozásra vár a lengyel
marxista gondolkodás története, a ha-
ladó szellemi tradíciók és a lengyel
munkásmozgalom történeti kapcsola-
tainak megvilágítása.

A szerkesztőség érdeklődésére, „mi
szükségük van a lengyeleknek a mar-
xizmusra”, Orzechowski kifejtette: a
marxizmus a szocializmust építő társa-
dalom alapvető értéke, feltétele a szo-
cialista közösség országai közötti kul-
túrális csere megvalósulásának, továbbá
a nemzet műveltségének és művelődé-
sének meghatározó összetevője, nélkü-
le egyoldalú, szellemileg „sánta” lenne
a nemzet kulturális élete, végül pedig a
LEMP gyakorlati lépéseinek elméleti
kiindulópontja.

A LEMP Társadalomtudományi
Akadémiájának megalapítását az erők
koncentrálása tette szükségessé. Az
Akadémia az egész párt intézménye,
irányítását egy úgynevezett Program-
bizottság közbeiktatásával a Politikai
Bizottság végzi. Feladata a szocialista
építés során felmerülő elméleti és gya-
korlati kérdések megoldásában való
közreműködés, új kérdések megfogal-
mazása, valamint a felsőszintű politikai
képzés biztosítása. A beszélgetés lezá-

rásaként M. Orzechowski elmondta, hogy az Akadémia új folyóiratától a Lengyelországban és külföldön végbenemő társadalmi és ideológiai folyamatakról történő tájékoztatást várja.

A folyóirat első számából feltétlen említést érdemel még *L. Grzybowski* tanulmánya az osztályérdekekről és az osztályok társadalmi szerepéről, valamint *M. Dąbrowska-Szefler* közleménye a gazdasági mechanizmus valódi és vélt ellentmondásairól. Az utóbbi írás a lengyel gazdasági reformtörekvések vázlatos áttekintése után első-sorban a piaci mechanizmusok alkalmazhatóságát igyekszik tisztázni.

A folyóirat 1985. évi számai állandó rovatok keretei közt közölnek cikkeket. A tanulmányok számára fenntartott „törzshelyen” kívül előfordul „Viták, problémák”, „Fiatal marxisták műhelyéből”, „Érdemes felidézni”, „Konfrontáció” elnevezésű rovat, s természetesen nem hiányoznak a recenziók, kritikák sem. A testvérpártok elméleti folyóiratainak termését a „Marxista gondolkodás külföldön” rovat dolgozza fel, kétféle csoportosításban: országonként (1985-ben NDK-beli, csehszlovák, szovjet, román és dán lapok szemléjére került sor), és bizonyos témák áttekintésével (így szó esik a marxizmus szerepéről Fekete-Afrika országaiban, a vallás helyéről a román társadalom életében, szocializmus és béke kapcsolatáról, s itt kapott helyet *T. Perlini* olasz szerző írása Lukács Györgyről *Kommunizmus, történelem és igazság* címmel).

A *Myśl Marksistowska* első évfolyamának második száma túlnyomórészt a szocialista eszmék lengyelországi sorsát követi nyomon. *S. Dziamski* tanulmánya feltárja, milyen jellegzetességeket mutatott fel a lengyel szocialista eszmei hagyományokon belül a marxizmussal szembehelyezkedő ellenzék – ennek időszerűségét az adja, hogy az anarcho-szindikalizmus és a „függet-

len szocializmus” gondolatköre a szerző szerint 1980–1981 folyamán mintegy új életre kelve számos követőre talált. A tanulmány nem törekszik a téma feltétel nélküli aktualizálására, jelentősebb hányada a századfordulón keletkezett, a materializmust kritikával illető és a proletárdiktatúra szükségességét tagadó áramlatokkal foglalkozik.

Z. Najdowski cikke (*A szocialista eszme genezise Lengyelországban*) az utópizmus és marxizmus viszonyát tárgyalja, s ezt a problematikát elemzi *A. Atlas* tanulmánya is (*A szocializmus fogalma a társadalmi gondolkodás történetében*).

A folyóirat harmadik száma tematikus összeállítást közöl a vallás, az egyház és a teológia problémáiról. *W. Myslek* *A lengyel katolikus egyház viszonya a szocializmushoz és a marxizmushoz* című tanulmánya az esetleges tévedések kiküszöbölése végett a forrásértékű tények minél szélesebb körű felhasználását sürgeti, és már előjáróban jelzi, hogy az egyházi szóhasználat a szocializmust és a marxizmust más fogalmakkal helyettesíti be, amelyek között a „hitelenség” is előfordul – az 1945 utáni fejlődés során többször is felvetve a „katolikus vagy hitetlen Lengyelországot?” kérdést. A szerző részletesen bemutatja az egyház lojális magatartásának kialakulásához vezető történelmi utat, majd megvilágítja az újabb konfrontációs politika létrejöttének kiváltó okait. Megállapítja, hogy a helyzet kiélezésére irányuló kurzus csirái a lengyel egyházban már a hetvenes évek során létrejöttek.

A következő publikáció (*M. Sorycz: Az egyház viszonya a kapitalizmushoz és a szocializmushoz*) két évszázadra visszatekintve megvizsgálja, miként vélekedtek a római katolikus egyházfők a tőkés társadalmi rendről s az ezt felváltó formációról. Behatóan foglalkozik szocializmuskritikájukkal, az

egyház által kínált ideológiai-politikai alternatíva kikristályosodási folyamattal.

Ugyancsak az egyház szerepét foglalja *Lucien Sève*-nek egy rövidebb lélegzetű írása, amely a francia egyház történeti szerepét foglalja össze, érintve Theillard de Chardin munkásságát is.

Z. *Kawecki* írása a lengyel katolicizmus olyan sajátosságait emeli ki, mint a hagyománytisztélet, a haszonelvűség erőteljes érvényesülése, a nemzeti múlthoz való kötődés intenzitása. Azt járja körül, hogyan törnek felszínre a jelzett mozzanatok napjaink megváltozott körülményei között.

Az egyházzal foglalkozó tanulmányok sorát *Jan Roszczyपालa* dolgozata zárja. Az egyház és a parasztság viszonyát tárgyalva statisztikai adatokkal vázolja a lengyel falusi lakosság 1919 és 1938 közötti életkörülményeit, mivel meggyőződése szerint a témát az előtörténet ismerete nélkül lehetetlen megérteni. A továbbiakban bemutatja, milyen módosulásokon ment keresztül az egyház parasztpolitikája a népi demokrácia első éveiben. Cikkének második felében a lengyel egyháznak egy, a mezőgazdaságot támogató alap létrehozására előterjesztett javaslatát vizsgálja meg.

A negyedik szám első tanulmánya a fejlett szocialista társadalom tökéletesítésének szovjet tapasztalatait összegzi. A gondolatmenet tengelyében a személység sokoldalú fejlődésének előmozdítása áll. Szovjet szerzők írásai alapján azt kísérli meg tisztázni, mi e célkitűzés tartalma, milyen konkrét politikai lépéseket igényel végrehajtása.

S. *Żurawicki* *A közgazdasági kutatások ismeretelméleti és módszertani vonatkozásai* című dolgozatában rámutat a marxizmus fordulatot hozó szerepére a 19. század közgazdasági gondolkodásában, majd kifejti: az azóta keletkezett polgári elméletek nem

utalnak arra, hogy a „nyugati” közgazdaságtan fejlődése a marxizmus klaszszikusaihoz hasonló nagyságrendű gondolkodók színre lépésével járt volna. Ugyanakkor napjaink szocialista valóságában az imponáló elméleti fegyvertár mégsem képes elősegíteni a mikroszinten zajló napi gazdasági gyakorlat gondjainak megoldását. A szerző nézete szerint ez nem az elmélet hibájából fakad; jelentős eredményeket lehetne elérni, ha a marxista közgazdasági gondolkodás a múlt helyett a jövőbe tekintene. A régi kerékvágást követő észjárás „... csak addig vonatkozthat el az új jelenségektől, míg azok marginálisak, s még nem váltak a gazdasági folyamatok meghatározó elemeivé”.

T. *Iwiński* a jelenkor ellentmondásait a háború és béke kérdéskörén keresztül vizsgálja meg. A nemzetközi politikában a hetvenes évek vége óta kibontakozott folyamatokat tárgyalva megállapítja, hogy előtérbe nyomult az enyhülést ellenző tendencia. Az ezt kísérlő antikommunizmust három tényezőre vezeti vissza (az imperializmus befolyási övezeteinek beszűkülésére; a kapitalizmus társadalmi-gazdasági változásának külpolitikai úton történő levezetésére; végül, szerinte az USA nem tudta a maga javára kiaknázni az enyhülési folyamatot). Áttekinti a világban folyó helyi háborúkat, kitér az USA fegyverkezési politikájára, majd a békekezdeményezések esélyeinek mérlegelése után a világot fenyegető globális veszélyeket veszi szemügyre.

A „Konfrontáció” rovatban R. *Kondrat Lélekharang a Szolidaritás fejlett* címmel kritikai jelleggel bemutatja *J. Holzer* Párizsban megjelent könyvét, amely a szervezet létrejöttének ismertetésére vállalkozott. Elmarasztalja a könyv szerzőjét a lengyel történelem egyoldalú, elfogult ábrázolásáért, vitatkozik az 1980. évi helyzet kialakulásában szerepet játszó politikai

körülmények megítélésével, s kifogásolja a Szolidaritás politikai magatartásának nem eléggé árnyalt megrajzolását. A rovat másik közleménye *Wl. Lebedzińskinek* egy J. Tischnerrel polemizáló írása. Kritikus szerint az ismert katolikus szerző a létező szocializmust bírálva tárgyi tévedéseket vét, szűklátókörűen ítéli meg a LEMP politikáját, s különösen zavarbaejtő a társadalmi tulajdon és a magántulajdon közötti különbségeket taglaló eszmefuttatása, amely a két tulajdonforma megkülönböztetését az illúziók világába utalja.

A folyóirat ötödik számának első oldalain interjú olvasható *H. Bednarski-val*, a LEMP Központi Bizottságának titkárával a marxista-leninista elmélet szerepéről a lengyel társadalom életében, kapcsolatáról a politikai gyakorlattal. A beszélgetésben elsősorban a LEMP tagjainak ideológiai felkészültségi szintjéről esik szó, valamint arról, miért vált szükségessé a pártoktatás egészének átszervezése. A szerkesztőség kérdésére, vajon az elmélet és a gyakorlat kapcsolata eléggé szoros-e a párt politikájában, Bednarski leszögezi, hogy e kapcsolat nélkül elképzelhetetlen lenne a szocializmus építése Lengyelországban. Ám hozzát teszi, hogy nem statikus kötődésről van szó, hanem szakadatlanul újratermelődő viszonyról, amely a megoldandó tennivalók bonyolultabbá válásával párhuzamosan a technokrácia térhódításával vagy a rövid távú praktícizmus eluralkodásával fenyeget.

W. Iskra az új típusú gazdasági kapcsolatoknak szentelt tanulmányában a KGST-országok és Lengyelország együttműködését tárgyalja. Ágazatonként és együttműködési területeként konkrét számadatok tükrében rajzolja meg az európai KGST-országok gazdasági kapcsolatainak alakulását, kitérve az 1990-ig terjedő időszak energetikai és gépipari kooperációs terveire. A len-

gyel népgazdaság visszaesése a nyolcvanas évek elején indokolja, hogy kivételes részletességgel essék szó a szovjet-lengyel gazdasági kapcsolatok ezredfordulóig várható fejlődési tendenciáiról.

Munkásosztály és hatalom, élcsapat és elitizmus, proletárdiktatúra és demokrácia kérdéseit boncolgatja *J. Muszyński Vita a proletárdiktatúráról* című írása. A hatalom gyakorlásának a szocialista országokban kialakult módjait tágabb eszmetörténeti és nemzetközi politikai környezetbe ágyazva behatóan ismerteti a proletárdiktatúrára vonatkozó századfordulós nézeteket, valamint amerikai kutatók véleményét és egyes eurokommunista pártok elképzeléseit.

St. Rainko A tudat és tudatformálás címmel megjelent tanulmányában az ideologikus és nem ideologikus tudatformák jellemzőit írja le, a lét és tudat viszonyáról vallott marxi nézetekből kiindulva elemzi az egyéni és a csoporttudat különböző megnyilvánulásait.

A gazdasági törvényszerűségek vizsgálatában a szovjet szakirodalom az általánosítás fokától függően megkülönböztet általános, különös és specifikus szintet. *Z. Bombera* tanulmányában (*A gazdasági törvényszerűségek és megvalósulásuk mechanizmusai*, 1985. 6. sz.) másfajta megközelítést javasol. Csoportosításában a gazdasági törvényszerűségek egyik kategóriáját alkotják a termelők közötti mennyiségi tartalmakat (arányokat) kifejező gazdasági-természeti törvények, míg a második kategóriát a termelési viszonyok jelenségköre fogja össze, s ide tartoznak a gazdasági folyamatok résztvevői között szövődőtt társadalmi és osztályviszonyok, az áruviszony alakjában jelentkező értéktörvény, az egyéni fogyasztás mechanizmusai stb. A harmadik kategória a társadalmi-gazdasági formáció makrostrukturális

szintjén ragadható meg, s egyaránt fel-
öleli alap és felépítmény viszonyát, a
termelőerők és termelési viszonyok
kölcsonhatását.

*Cz. Mojsiewicz Idegen test-e a mar-
xizmus Lengyelországban?* című cik-
kében azon gondolkodik el, hogy az
eszmetörténet szempontjából „Len-
gyelország a Nyugathoz vagy a Kelet-
hez tartozik-e”. E hamis gondolati kör
mítoszait igyekszik lerombolni, amikor
a fenti módon megfogalmazott kérdés
felmerülésének történelmi hátterét
megvilágítva felhívja a figyelmet arra,
hogy emocionális elfogultságnak nincs
helye a politika világában, s kifejti,
hogy a „nyugati orientáció” hívei a szo-
cializmus pozícióit gyengítik.

E. Erasmus arra vállalkozott, hogy
felfedi a dogmatizmus és a revizioniz-

mus ismeretelméleti hátterét. A két
irányzatot a lengyel politikai irodalom
az opportunizmus fogalmába sűrítve
tárgyalja – ez a szerző kiindulópontja
is, azzal a megjegyzéssel, hogy hiba
lenne azonosítani revizionizmust és
dogmatizmust. Véleménye szerint
mindkét irányzatot magyarázza a való-
sághoz fűződő viszonyának és a létező
jelenségek értelmezésének eltorzulása.
Kritikailag áttekinti, hogy a valóság-
hoz való viszonyban milyen vonások
jellemzték a LEMP politikáját 1955 és
1980 között.

A Myśl Marksistowska első évfolya-
mát bemutató vázlatos ismertetésünk a
tanulmányok tartalmának felvillantá-
sával jelezni kívánta az új lengyel el-
méleti folyóirat témaválasztásának
gazdagságát.

Holka László

MEGJELENT
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KIADVÁNYSOROZATÁNAK
HARMADIK KÖTETE

HELYI
TÁRSADALOM
III.

208 oldal, 54,- Ft

STRUKTURÁLIS
VISZONYOK
A HELYI
TÁRSADALOMBAN

TANULMÁNYKÖTET

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Értelmiség, értelmiségiek és munkásmozgalom Nyugat-Európában

(Az IMSF nemzetközi konferenciájának anyagai)

1985 márciusában nemzetközi konferenciát rendezett az Institut für Marxistische Studien und Forschungen (IMSF) Frankfurtban volt igazgatójának, a 70 éves Josef Schleifsteinnek a tiszteletére. A konferencia – a részt vevő marxista és kommunista diákok és értelmiségiek nagy száma miatt – kisebbfajta tömegtalálkozónak is nevezhető. A frankfurti egyetem 600 fős nagyelőadójában (ott, ahol 1968-ban többek között Adorno tartotta híres és kisebb-nagyobb botrányoktól sem mentes előadásait) mintegy 700–800, többnyire fiatal értelmiségi szorongott és tapsolt a megnyitón elhangzó előadásoknak. A konferencia témáját az értelmiség és a munkásmozgalom viszonyának a kérdései képezték. A plenáris ülés után tizenhárom munkacsoportban folytak tovább a viták, illetve az előadások, amelyek a társadalmi és a politikai élet legkülönbözőbb összefüggéseiben vizsgálták az értelmiség mai szerepét, első tagoltságának alakulását, politikai-kulturális arculatát és mindebből a munkásmozgalomra háruló feladatokat. A konferencia érdekes színfoltja volt az az est, amelyen *Wolfgang Abendroth*, *Hans Brendel* és *Josef Schleifstein* folytatott beszélgetést egymással a német munkásmozgalom és a német történelem összefüggéseiről, saját antifasiszta tapasztalataikról.

A konferencia méreteiből következő, hogy a helyszínen lehetetlennek bizonyult az egész konferencia áttekintése, figyelemmel kísérése. Azóta azonban az *Arbeitsmaterialien des IMSF* című sorozat 16-os számában a konferencia teljes anyaga megjelent,* s így lehetőség nyílik arra, hogy a sokoldalú és sok témát érintő vitákból kiemeljek néhány olyan csomópontot, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy utaljanak a mai helyzet bonyolultságára.

Az értelmiséggel és az értelmiségiekkel való foglalkozás aktualitása több tényezőtől ered. Az értelmiség számának robbanásszerű növekedése szemenően összefügg a termelőerők fejlődésével és a társadalmiasulási folyamat szervezeti-irányítási követelményeinek növekedésével. A hetvenes években lezajlott, az oktatás és képzés területét érintő forradalom eredményeképpen az NSZK-ban az 1970-es adatokhoz képest a nyolcvanas évekre két és félszeresére nőtt az egyetemisták és

* Intelligenz, Intellektuelle und Arbeiterbewegung in Westeuropa. Materialien einer internationalen Konferenz des IMSF. Arbeitsmaterialien des IMSF 16. Hg. vom Institut für Marxistische Studien und Forschungen. Frankfurt am Main 1985.

főiskolások száma, s mára eléri az 1,3 milliót. A korosztályokon belüli arány 15 százalékról 22 százalékra növekedett, s míg 1970-ben körülbelül 85 000 végzős jelentkezett a munkapiacra, 1980-ban 120 000, s 1990-re az előrejelzések szerint ez a szám eléri a 200 000-t. Az értelmiség e folyamatok eredményeképpen egyre inkább tömegréteggé válik. Az összkeresők számát tekintve az NSZK-ban 1973 és 1982 között az értelmiségiek aránya 6,1 százalékról 7,9 százalékra emelkedett, és számszerűen elérte a 2 127 000-et az 1973-as 1 652 000-rel szemben. Hasonló tendenciák figyelhetők meg a többi nyugat-európai országban is. Vannak olyan számítások, amelyek a legfejlettebb nyugat-európai országok keresőképes lakosságának 20–25 százalékát sorolják értelmiségi tevékenységet folytató kategóriába.

Az egyetemet és főiskolát végzett értelmiségieknek a munka és az állami-politikai irányítás társadalmi rendszerében játszott növekvő szerepe, strukturális helyének megerősödése oda vezetett, hogy – túl a magasan kvalifikáltak funkcióinak az „összmunkáson” belüli megerősödésén – a mai értelmiség uralkodó típusa szociális-ökonómiai státusát tekintve a *bérből élő specialista* lett. Az utóbbit *Heinz Jung*, az IMSF igazgatója állapította meg *Az értelmiség körül folyó aktuális vita a Szövetségi Köztársaságban* című bevezető előadásában. Jung hangsúlyozta a hetvenes évek értelmiségi vitáihoz való kapcsolódás szükségességét, annál is inkább, mert a hatvanas évek végének és a hetvenes évek elejének vitáiban az értelmiség és a diákság tekintélyes része lépett fel baloldali politikai erőként. S bár ez a kibontakozás nem volt egyenletes, s a baloldal messzemenően megosztott maradt, jelentős előrelépésnek számított a hetvenes évek elején a „frankfurti iskola” dogmáitól való eloldódása, mivel ezek a dogmák

„túlhajtott szerepet tulajdonítottak a kritikai értelmiségnek mint felvilágosító szubjektumnak”. (25. old.) Jung a továbblépés szükségességének kérdését vetette fel, annak vizsgálatát sürgetve, hogy vannak-e ma olyan okok, amelyek az értelmiség helyének az alapvető osztályok vonatkozásában történő újrameghatározását tűzik napirendre, megmutatva azt, hogy az értelmiség progresszív lehetőségei a jelenben és a jövőben a munkásosztályhoz fűződő elméleti és gyakorlati viszonyától függenek, s hogy ezért a baloldali, alapvető változásokat követelő értelmiség ideológiai és politikai orientációja a munkásmozgalmat és annak forradalmi marxista szárnyát képviseli – függetlenül az utóbbi jelenlegi súlyától. Ugyanakkor óvott az illúzióktól is. A hetvenes évek elejének a tudományos-műszaki értelmiséggel kapcsolatos illúzióit – az eltömegiesüléssel járó deklasszálódás, a proletarizálódás kiváltotta radikalizálódás feltételezését – nem szabad megismételni, hiszen bebizonyosodott, hogy a technokratikus-funkcionális gondolkodás, az alkalmazkodás és a karriercsinálás uralkodó jegyek maradtak ezeknél a rétegeknél, s erre építhetett az uralkodó osztály technokratikus-funkcionális ideológiája is. Ha mégis várható elmozdulás, akkor ez a rendszeren belüli, tőkével szembeni érdekképviseletnek a munkásosztállyal közös feladataiból, a szakmai érdekek és a társadalmi megvalósítás közötti feszültségekből, a béke és demokrácia érdekeinek közösségéből, s egy új, baloldali alternatíva szükségességéből származhat elsősorban.

Jung a marxista értelmiségviták teoretikus pozíciójának, illetve e pozíció fogalmi leképezésének két variánsát különböztette meg. *Az egyiknél* a kvalifikált munkatípus, az intellektuális munkafolyamatnak mint a magasan kvalifikált munkaerő realizálódási fo-

lyamatának az *anyagi jellege* képezi a kiindulópontot. Ebből az következik, hogy az értelmiség gyakorlatilag a mai kapitalista társadalom valamennyi osztályával és rétegével fedésbe kerül, miközben a súlypont a középrétegekre esik. Különösen nyitott azonban „felfelé”, a burzsoázia felé, mivel a burzsoázia és aggregált csoportjának tevékenységtípusa messzemenően „értelmiségi munkatípusként” jellemezhető. A másik „... az értelmiségnek abból a speciális funkciójából indul ki, amelyet a munkamegosztásnak mint a termelési viszonyok mozzanatának különböző területein betölt, s amely tehát lényegében szociálökonomiailag határozza meg. A burzsoázia tevékenysége éppoly kevésbé esik e fogalom alá, mint a munkásosztály spektrumába eső szellemi munka. E felfogás szerint megfelelő mobilitás esetén a szociálökonomiai pozíció változása megy végbe. Ebből tehát az értelmiség tényleges középréteghelyzetének erősebb fogalmi értelmezése következik, melynek sajátos szerepét csak a társadalom kommunista perspektívában történő alapvető átépítése szünteti majd meg.” (32. old.) Noha a vitákban mindkét pozíciónak megvan a maga jogosultsága, Jung szerint kétségtelenül a második variáns az, amelyből messzebbre mutató ideológiai és politikai következtetések vonhatók le, s amely egyértelműen a szövetségi politika gondolatát, az értelmiségnek az állammonopol-kapitalizmus, a munkásosztály és a munkásmozgalom kontextusában való vizsgálatát helyezi előtérbe.

A későbbi viták nem is ezt a pozíciót érintették elsősorban, hanem inkább a tényleges helyzet, a lehetőségek, a jövőbeni alternatíva értelmezésével függtek össze. A konferencia egyik érdekessége abban állt, hogy fórumot biztosított különböző marxista álláspontoknak és a köztük folyó vitáknak. A következőkben néhány olyan prob-

lémakört emelek ki, amelyek e viták tartalmát képezték.

A központi kérdés természetesen a munkásosztály, a munkásmozgalom és az értelmiség kapcsolata volt. Egyértelműnek tűnt: a munkásosztály, illetve a baloldal hegemoniájához szükség van az értelmiség támogatására. De – mint többen is hangsúlyozták – ugyanúgy szüksége van az értelmiségnek a munkásmozgalom támogatására; saját érdekképviselőként és mozgalmában csak ezen a szövetségen belül találhat igazi sikerre. A többoldalú kritikus és önkritikus mérlegelés egyik többször is visszatérő megállapítása *J. Schleifstein* rövid hozzászólásában hangzott el még a konferencia nyitó napján: „Az értelmiségnek a munkásosztályhoz való viszonya nem lehet jobb a munkásosztálynak önmagához való viszonyánál.” (8. old.) Ebben a kijelentésben sok minden benne volt abból, ami később elhangzott. Mindenekelőtt a helyzet kétoldalúan bonyolult volta. Hiszen, mint sokan hangsúlyozták, egyik oldalon sincs minden rendben. Ha a munkásmozgalomnak, illetve a baloldalnak nem sikerült hegemon helyzetbe kerülnie, akkor ennek okai nem háríthatók át egyszerűen a körülményekre, hanem belső problémákkal is összefüggnek. Az értelmiségért nemcsak a baloldal harcol, hanem a jobboldal is. S korántsem sikertelenül. A pluralisztikus jellegű politikai és ideológiai rendszer – mint a polgári hegemonia biztosításának fontos mozzanata – jól alkalmazkodik a gyorsan változó körülményekhez és erőviszonyokhoz. A baloldal ugyanakkor több szempontból nem bizonyult alternatívának. Részben ez az alternatívátlanság vezetett ahhoz, hogy egyre többen kezdtek beszélni a munkásmozgalom és a marxizmus válságáról. *Richard Detje* (a hamburgi *Sozia-*

lismus című folyóirat szerkesztőségéből) az értelmiség egyes csoportjainak jobboldali radikalizálódását a baloldalnak azzal a problémájával hozta összefüggésbe, hogy képtelen volt szociálisan orientált válságellenes reformpolitikát kidolgozni, s ezért nem lehet csodálkozni azon, hogy a gazdasági és szociális ellentmondások kiéleződése ezúttal sem vezetett a baloldal megerősödéséhez. Szerinte a Gramsci-féle intellektuális-morális átalakulás csak gazdasági reformprogrammal összekötve realizálható folyamat. Többben is szót emeltek az értelmiségellenesség veszélyével szemben. *Ernst Theodor Mohl*, hannoveri szociológia professzor vitát kiváltó előadásában az értelmiség kérdését a forradalmi munkásmozgalom nagy dilemmájaként értékelte. Az értelmiség három csoportját különíti el: 1. az értelmiséget (Intelligenz), érteve ezen a fejlett országok keresőképes lakosságának 20–25 százalékát; 2. az értelmiségit mint entellektüelt, azaz emberek olyan kisebb csoportját, akiknél életük értelmét – szakmaszerű ténykedésüktől függetlenül – a szellemi vagy művészi tevékenység tölti ki. Ez a típus az, amelyet Sartre „az egyetemes specialistájának” nevezett, s ugyanakkor „éppen ez a »hazátlan« entellektüel, ez a költő, ez a notórius kritikus az, akire a munkásmozgalomnak szüksége, még hozzá sűrgetően szüksége van, de akit mégsem akar – s ha ennek ellenére mégis birtokolja, nem akarja megtartani” (169. old.); 3. a funkcionárius értelmiséget, mint az entellektüel „természetes ellenpárját”, azaz a sajátos funkcionális feladatokkal ellátott értelmiségnek azt a csoportját, amely a szigorúan formális nagy szervezetek tervezésének, ellenőrzésének és vezetésének voluntarisztikus-pragmatikus specialistáit foglalja magában. Ez a tipológia nemcsak egy szociológiailag leírható konkrét, s a mindenkori politikai-ideológiai objektivációkkal kapcsol-

atos általános ellentmondására – a pozitíválódott szervezet és a „történelmi ügy” ellentmondására – világít rá, hanem – mint a vitában rámutattak – a dogmatizmus továbbélésének veszélyét jelzi. Azt a veszélyt, amelyre *Karl Heinz Götze*, a nizzai egyetem lektora és az *Argument* című folyóirat szerkesztője hívta fel a figyelmet, vitatkozva az angol vendég, *Vic Allen* egyik, az értelmiséginek a munkásmozgalomhoz való viszonyát érintő kijelentésével („Bármit csináltak is, támogatunk titeket!”): „Ilyen hűség csak olyan áron nyerhető, ha az ember az értelmiségit mint nem értelmiségit biztosítja a maga számára. Értelmiségiék csak akkor szolgálhatnak sajátos funkcióval a munkásmozgalom számára, ha megmaradnak értelmiséginek mint olyanoknak, azaz ha a művészetben, a tudományban, a kultúrában korunk demokratikus és szocialista mozgalmainak legfontosabb problémáit olyan szabadon, olyan kísérletezően, olyan előfeltevés-mentesen dolgozzák fel, ahogyan csak lehetséges... Az olyan értelmiségiék, akik csak szócsövek, akik csak azt terjesztik, ami már programmá és tankönyvi véleménnyé lett, ... keveset használnak a munkásmozgalomnak.” (156. old.)

A baloldal belső hibái, nézeteltérései és elhatárolódásai mellett azonban az igazán mély problémák kutatása és kritikája magához a valósághoz kötődött. Mégpedig a kapitalizmus mai valóságához, amelynek rendkívüli összetettsége és bonyolult hatásmechanizmusa egyre áttételesebb és ellentmondásosabb közvetítéseket, sőt gátakat épít a valóság objektív ellentmondásai és ennek tudati, magatartásbeli kifejeződéséi közé. Többek bevallása szerint ennél a pontnál ütközünk bele abba a nagy hiányosságba, amely oly kaotikussá teszi a helyzet ideológiai-politikai megítélését. Hiszen egyszerre folyik a vita a jobboldali, illetve a balol-

dali hegemonia hiányáról és válságáról, másfelől ezzel szemben a jobboldali hegemonia erejéről; hasonlóképpen a polgári és marxista tudomány és ideológia együttes válságának hangoztatásához, mégpedig anélkül, hogy az egyes álláspontokban rejlő részgazságokból egységes kép rajzolódna ki. Volt, aki azt kifogásolta, hogy a marxisták a kulturális és tudományos tartalmaknak a gazdasági és politikai érdekekkel való összekapcsolását csak verbálisan végezték el, miközben ideoda ingadoznak az intellektuális és gazdasági-ideológiakritikai tendenciák között. Nem értékelik eléggé a termelőerők drámai forradalmasodásának a következményeit, a „hegemonia-apparátus” hatalmas expanzióját és a szubjektív faktor minőségének felértékelődését; általában tisztázatlan az egyéni kezdeményezés és a kollektív akció, az érintettek összetevékenysége és a tudományos prognózis kérdései közötti viszony. Volt, aki az uralkodó osztály hegemoniájának a válságaként értelmezte, hogy hiányzik belőle egy „totalizáló” világnézeti koncepció, mások viszont éppen ebben a sajátosságában vélték felfedezni a polgári hegemonia erejét, s úgy vélték, hogy a kiépült ideológiai vagy éppen „hegemoniaapparátusok” szerepének elismerése mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a mai pluralista demokráciában az egyetértés „szabadon” áll elő, s hogy az egyetértés elmulasztását nem szankcionálják komolyan. Ezért azt sem lehet állítani, hogy állami erőszakot alkalmaznának ilyen esetekben „fentről lefelé”. E véleményekben úgy tűnik tehát, hogy a polgári hegemonia legalábbis bizonyos öntevékenységgel termelődik újjá „alulról” is, s éppen ez a helyzet sürgeti a strukturális tagozódás új szociális és tudati sajátosságainak figyelembevételét. Például azt, hogy a mai osztálystruktúrát keresztbeszelő tagolódási módozatok, vala-

mint a magas életszínvonal az életformák olyan pluralizálódásához s olyan „lehatárolódott kultúrák” kialakulásához vezettek, amelyek nem rendezhetőek el osztályspecifikumok alapján, s amelyek miatt ma nem lehet egyszerűen a régi értelemben vett „két kultúráról” beszélni. A mai „uralkodói tudat” jól lehatárolható a saját útját járó „mindennapi tudattól”, mely utóbbi a megnövekedett szabad idő és jólét bázisán épül bele a rendszerbe, s ezért a mindennapi tudatért való harc új típusú mozgalmat feltételez.

A vitatott összefüggéseket a *hegemoniaértelmezések* körüli eszmecserek állították mélyebb konceptuális keretbe. A hegemonia kérdése ott merül fel, ahol a társadalom alapja és felépítménye szilárd ellenállásra képes minden radikális változtatással szemben, s ezért nem lehet egyszerűen lerombolni vagy átalakítani őket, hanem be kell hatolni a legkülönbözőbb területekbe, a társadalom anyagi és szellemi kultúrájának egészébe, hogy egy ilyen változás bekövetkezzen; vagy éppen ki kell várni, amíg a társadalom különböző szféráiban megjelennek azok az új kezdeményezések, amelyek új szükségletekről és új törekvésekről árulkodnak. Röviden úgy is fogalmazhatnánk: a hegemonia kérdése ott merül fel, ahol a társadalom nem áll készen a fordulatra, s ezért minden radikális politikai akarat olyan masszív ellenállásba ütközik, amely magát ezt a radikális akaratot is megkérdőjelezi.

Hans Heinz Holz szerint a hegemoniafogalom elméletileg az osztálytársadalombeli uralom hatékony formája, amely biztosítja a fennálló és a tulajdongarancia intézményei által közvetített termelési viszonyokat, a társadalmi és technikai munkaviszonyok, az érintkezési formák, a családi struktúra, a

nevelés és a tudományüzem rögzítését, mégpedig általában az életmódnak, továbbá azoknak a magatartási normáknak, célkitűzéseknek és elvárási horizontoknak a segítségével, amelyek az erkölcsben, művészetben, vallásban és filozófiában jutnak kifejezésre. „Az ezeknek az intézményes és eszmei objektívációknak a mélyén fekvő és értelmüket több-kevesebb következetességgel összefoglaló felfogások összességét nevezzük *világnézetnek* – írja Holz. – Egy uralkodó osztály dominanciája abban áll, hogy világnézetének lényeges vonásait az uraltak, kizsákmányoltak számára is konszenzusképpé tudja tenni, s így azután a külső erőszakkal biztosított elnyomást csak korlátozott mértékben igényli. Egy uralkodó osztály világnézeti vagy kulturális hegemoniája arról árulkodik, hogy a társadalmi rendszer belső elmentmondásait és elnyomó mechanizmusait egy világnézeti integrációs modell keretében sikerült a kizsákmányoltak számára elfogadhatóvá tenni vagy elkendőzni.” (211-212. old.) A hegemonia ily módon a „dominanciaviszonyok” struktúrájára vonatkozó megnevezés, egy olyan sajátos helyzet, amelyben a kizsákmányoló osztály egy világnézeti integrációs modell alapján fogadtatja el uralmát. Holznak ezt a koncepcióját – többek között a már említett pluralizmus vonatkozásában, amelyben a hegemonia krízisét véli felfedezni – többen vitatták. Meghatározása túlságosan szigorú, s túldimenzionált benne a hegemonikus helyzet „csináltsága” is, amely figyelmen kívül hagyja a hegemonhelyzet előállításának ösztársadalmi dimenzióit.

Alessandro Mazzone, a messinai egyetem tanára éppen azzal adott többet Gramsci hegemoniafelfogásának és a szocializmus olasz útjának elemzésével, hogy a hegemonia kérdését társadalomtörténeti keretbe helyezte, s ebből az alapállásból kiindulva kísérrel-

te meg körvonalazni a munkásosztály hegemoniájáért vívott harc kérdéseit. Mazzone óvott attól, hogy Gramscit elvontan vagy éppen formálisan értelmezzük, annál is inkább, mert Gramsci hegemoniakoncepciója még egy korábbi korszakhoz kötődött, szorosan kapcsolódott az antifaszizmus–demokrácia–szocializmus problémakörből adódó politikai-szellemi feladatokhoz. Véleménye szerinti ez is hozzájárult ahhoz, hogy Gramsci a kultúra objektívításának a kérdését nem a megismerés objektivitásával, a termelésben magában benne rejlő materiális realitással, s nem is a munkával mint a természeti potenciálok anyagi viszonyával összefüggésben fejtje ki. Éppen ezért Gramscinál elvileg nyitva marad az értelmiségi tevékenységek egységének történeti meghatározása. Mára azonban radikális változások történtek a modern tőkés társadalom tevékenységében, amelyek éppen a Gramscinál nyitva maradt kérdéseket helyezik előtérbe. Az antifaszizmus–demokrácia–szocializmus kérdéseire vonatkozó politikai-szellemi feladatok „... eltűntek az értelmiségi tevékenység érzékelhető, napi realitásaiból, amelyek közvetlenül megmutatózó különössége ismét mint »tisztán szakmai« kutatás, tanítás, művészet, technika stb. jelenik meg... Annak a nemzeti szellemi térnek a szétrombolása, amely az 1945-ös győzelemből a demokrácia és a szocializmus irányába nyitott újjáépítés közös feladataként jött létre, az elmagányosodott egyén és a közvetlenül »ittléti« csoportosulások stb. számára úgy jelenik meg, mint a társadalmi munkamegosztás kapitalisztikusan közvetített és ezért természetesen közvetlenül »autonómnak« tűnő ágazataiba, tehát a termelés, a kutatás, az irodalom, a technika stb. »szociológiailag« megkülönböztetett tevékenységeibe való visszahullottság léte. Ez a jelenség semmi más, mint az állammonopolista fejlődés eredménye-

képpen ismét megerősödő reális hegemónia érthető következménye.” (83-84. old.)

A mai polgári hegemónia diadala tehát ezek szerint azon alapul, hogy az osztársadalmi-emancipatív vonatkozások eltűnnek a pozitívalódott gondolkodás közvetlen tényekre vonatkoztatottságának horizontjáról, s az utóbbi szemlélet leíró-szociológiai jellege végül áthatja a politika értelmezését is. A „politika autonómiájára”, belső szakszerűségére és „csináltságára” eső hangsúly eltünteteti azokat a mélyebb társadalmi ellentmondásokat, amelyekből az így értelmezett politika egész problematikája ténylegesen kinő. Az osztályviszonyokat és ezek vonatkozásait, a velük összefüggő tudatosságot a munkásosztály pártja közvetíti a mindennapi harcokban, s ezért történelmileg a *szubjektív oldal*, a párt és a dolgozók őrzik meg a polgári hegemóniával szemben. Mazzone szerint a munkásosztály hegemóniája ezzel a helyzettel szemben éppen azt jelenté, hogy a „szubjektíven” őrzött társadalmi tudatosság ki tud törni elszigeteltségéből, és a különböző – politikai, szellemi, tudományos és „szakmaspecifikus” – közvetítésekkel teret nyer a társadalmi munkamegosztás és az ezáltal megszabott gondolkodás objektív terrénumán, vagyis a „társadalmi összreprodukción”. Hiszen ha a polgári hegemónia végül is abban rejlik, hogy a társadalom rétegei maguk is aktívan hozzájárulnak a hegemónia újratermeléséhez, akkor ennek túlhaladása is csak ezen az objektív alapon képező „tevékeny oldalon” mehet végbe. A munkásosztály hegemóniájáért vívott harcnak így végül is a termelőerők fejlődésére kell vonatkoztatnia magát; mindenekelőtt az emberre mint „első termelőerőre”, akinek a társadalmi összreprodukción tudatosítását kell elvégeznie.

Mazzone végül is ebbe a perspektívi-

kus dimenzióba helyezi el az értelmiség társadalmi megbízatását. „Aki az értelmiség kérdésének ezt az objektív egyetemességét nem érti meg – figyelmeztet – és az osztársadalmi reprodukcióhoz való objektív viszonyát figyelmen kívül hagyja, az a társadalmi konszenzus problémáját propagandára egyszerűsíti, és az ellenfélnek enged át a valóságnak azt a talaját, amelyen a tudományos, technikai és végeredményben a szellemi és kulturális teljesítmények is létrejönnek.” (75. old.)

A „történelmi tudatot” őrző szubjektív mozzanat – a párt és ideológiája – és a társadalom objektív, „tevékeny oldalának” a viszonya bizonyult végül is a viták legmélyebb és egyúttal a legtöbb nézeteltérést felszínre hozó kérdésének. A konferencián is továbbgyűrűzött az IMSF kutatói és az *Argument* című folyóirat körül csoportosuló értelmiségiek közötti vita, amely mindenekelőtt a marxizmus értelmezésének (és ezzel együtt a párt szerepének) lényegi kérdései körül bontakozott ki. Míg az előbbieket a munkásmozgalom történelmileg kialakult szervezeti és ideológiai formáit elvileg továbbra is az osztályérdek és marxista elmélet egyetemes értékű elméleti és gyakorlati kifejeződésének tartják – függetlenül mai erejétől –, addig az *Argument*-csoport a baloldal és a munkásmozgalom szervezeti és elméleti kereteinek radikális újrendezését, illetve újragondolását sürgeti egy megújított stratégia keretében, ily módon értelmezve a hagyományos marxista és marxista-leninista szervezetek és ideológiák gyengeségéből, valamint az ezektől függetlenül létrejött új mozgalmak keletkezéséből származó történelmi tanulságokat. Számukra a hegemóniáért vívott harc csak az eddigieknél pluralisztikusabb, egymással szemben nagy autonómiával

rendelkező baloldali csoportosulásokból és a marxizmus plurális létezési formáiból kiinduló gyakorlati és elméleti tevékenység alapján számíthat sikerre. Az Argument-csoport – s ezzel határozottan elhatárolják magukat a leninizmustól, mint saját helyzetükre nézve inadekvát marxizmustól – a kommunista párt szervezeti és ideológiai-elméleti elsődlegessége helyett a „hegemon nélküli hegemonia” vagy a „strukturális hegemonia” koncepcióját képviseli, s mindenekelőtt *Wolfgang Fritz Hauggal* az élen azon az állásponton van, hogy a munkásmozgalom és a marxizmus csak ennek az új felfogásnak az alapján nézhet szembe igazán a valósággal és számolhat le illúzióival.

A vita középpontjában a marxizmus értelmezése állt. Az *Argument* hívei az elmélet és gyakorlat egységének mai feszültségeiből, illetve ennek az egységnek a hiányából indultak ki, amelyet a mozgalom mai kereteinek kiüresedésével hoztak összefüggésbe. Következésképpen, az elmélet és gyakorlat egységének az újratereztését összefüggésbe hozták egy nagyobb nyitás stratégiai szükségszerűségével. *Helga Karl* például kifejtette, hogy a marxizmus identitásának végiggondolása és megvalósítása előfeltételezi a politika és a tudomány különbségének, a marxista felszabadító mozgalmak politikai policentrizmusának, a marxizmus nemzetközileg és nemzetileg léte-

ző különböző kifejlődési központjainak az elismerését ahhoz, hogy a helyes elméletéről és politikáról folytatott vitákat egyáltalán végig lehessen vinni. (559. old.) Az Argument-csoporttal szembenállók viszont azt hangsúlyozták, hogy az elmélet és a gyakorlat egysége a mai szervezeti és ideológiai kereteket, illetve ezek megerősítését feltételezi, s a kommunista párt szükségszerűen elengedhetetlen része a marxizmusnak. *Robert Steigewald* azt vetette Haug szemére, hogy „Haugnál a befejezetlen, átmeneti, megcáfolható, spontán és kötelezettség nélküli avanszálódik a tudományosság pozitív attribútumává, míg a világos, egyetemes érvényű, törvénytörvényes és kötelező az intellektuális megcsontosodás, a dogmatizmus és történelmietlenség szinonimájaként jelenik meg nála”. (222. old.)

A vita ezen a ponton természetesen nem végződhetett közeledéssel, hiszen kölcsönösen kimerült és megállapodott álláspontok csaptak össze – mégpedig különböző ideológiai és tudományelméleti-ismeretelméleti koncepciók alapján. Ily módon ezek a kérdések továbbra is nyitva maradtak, és továbbra is ki vannak téve a történelmi praxis bizonyító erejének. Vagy egyszerűbben és prózáiban fogalmazva: maradnak egyelőre általában is a nyugat-európai marxista baloldal nagy próbatételének . . .

Hülvely István

A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1985. évi publikációi (Válogatás)

ACZÉL György

Aspects of cultural policy.

=The New Hungarian Quarterly, 1985. No. 97. 14–32. p.

Avatóbeszéd (a Szombathelyi Képtár avatóünnepségén. 1985. február 20.)

=Vasi Szemle, 1985. 3. sz. 348–358. p.

A demokrácia: nehéz iskola. Alceste Santini interjúja.

=Valóság, 1985. 3. sz. 18–30. p.

=Reflektor, 1985. 3. sz. 97–140. p.

The difficult school of democracy. (Interview. Alceste Santini.)

=The New Hungarian Quarterly, 1985. No. 99. 7–16. p.

The dimensions of social change.

=The New Hungarian Quarterly, 1985. No. 100. 24–33. p.

Eltársunk, Lukács György.

=Élet és Irodalom, 1985. 17. sz. 1. p.

Az értől az érig.

=Új Tükör, 1985. 45. sz. 18–19. p.

Für das moderne und kultivierte Ungarn.

=Osteuropa Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostes, 1985. N. 10. A538–539. p.

Eredeti: Népszabadság, 1985. márc. 27.

Az iskolareform – nemzeti ügy.

=Forrás, 1985. 3. sz. 3–11. p.

Istoriya podtverzsaet: buduscsee za szocializmom.

=Szovetszkaja Kultura, 1985. No. 41. (aprel' 4.) 7. p.

A korszerű és kulturált szocialista Magyarorszáért.

(Felszólalás az MSZMP 13. kongresszusán.)

=Népszabadság, 1985. 72. sz. (márc. 27.) 12. p.

Kultúra, demokrácia, értelmiség. (Hozzászólás a Központi Bizottság beszámolójához.)

=Társadalmi Szemle, 1985. 4. sz. 44–50. p.

A művészet az otthonos hazáért. (Elhangzott a Szombathelyi Képtár avatásán, 1985. február 20-án.)

=Új Tükör, 1985. 9. sz. 5–7. p.

- Művészetpolitikánk időszerű kérdései. /Az 1984. október 31-én elhangzott előadás bővített szövege./ (Bp.) 1985, Kossuth K. 59 p.
/Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Akadémiája./
Szocializmus, nemzet, kultúra. Írások a kultúráról.
/1979–1985/ (Bp.) 1985, Kossuth K. 419 p.
Több kultúrát a munkába, több munkát a kultúrába.
Aczél György választási beszéde Pécssett.
= Népszabadság, 1985. 126. sz. (máj. 31.) 3. p.
Vállalnunk kell korunkat. Részletek a Szombathelyi
Képtár megnyitása alkalmából . . . elhangzott beszédből.
= Népszabadság, 1985. 45. sz. (febr. 23.) 13. p.
A valóságra tekinteni. Aczél Györggyel, az MSZMP KB Politikai Bizottságának tagjával beszélget Daniel Passent, a varsói Polityka szerkesztője.
= Kortárs, 1985. 8. sz. 79–91. p.
= Polityka, 1985. N. 18–19.
Zárszó (a pártintézmények vezetőinek tanácskozásán.
Balatonaliga, 1985. szeptember 9–14.)
= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 4. sz. 520–526. p.

AKSZENTIEVICS György

- Mobil'noszt' i szocial'nüe cvjazi.
= Gruppssvüe razlicsija trudjascsihszja promüslennoszt.
/Vengero–pol'szkoe szravnenie./ Bp. 1984. 73–110. p.

BALOGH István

- Sozialistische Warenproduktion und Marxismus.
= Das Argument, N. 153. Sept.–Okt. 1985. 711–715. p.
A történelmi fejlődés és a szocializmus marxi felfogása.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 1. sz. 77–97. p.
Die Verbindung zwischen den Interessen und dem Wirtschaftsmechanismus.
= Ökonomische Interessen der Mitgliedsländer des RGW im Prozess der sozialistischen ökonomischen Integration unter den Bedingungen der 80-er Jahre.
Berlin, 1985. 80–86. p.

BÁNFALVY Csaba

- A gazdasági növekedés társadalmi kérdései. /Magyar–NDK kerekasztal – megbeszélés./ (Bp. 1985. május 28–31.)
= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 3. sz. 468–471. p.

BAYER József

- Az idős Lukács politikai filozófiájához.
= Kritika, 1985. 9. sz. 17–19. p.
Legitimitás és konszenzus.
= Társadalmi Szemle, 1985. 12. sz. 83–88. p.
Az MTA Filozófiai Intézetében a főirány keretében folyó kutatásról.
= A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. Információs bulletin. 13. [köt.] Bp. 1985. 64–76. p.
Pluralizmus. Bp. 1985, Kossuth K. 249 p.
Társszerző: HARDI Péter

A pluralizmusról. Beszélgetés Bayer József filozófussal.

[Riporter]: Mogyoró Katalin.

= Mozgó Világ, 1985. 7. sz. 103–109. p.

Recenzió ÁGH Attila: A politika világa. Bp. 1984, Kossuth K. című könyvről.

= Társadalmi Szemle, 1985. 11. sz. 108–111. p.

A tájékoztatásról. Kerekasztal – beszélgetés. Résztvevők: Lakatos Ernő, Bányász Rezső, Megyeri Károly, Bayer József, Dolecskó Kornélia.

= Népszabadság, 1985. 301. sz. (dec. 24.) 11. p.

BÉKÉS Zoltán

The scientific foundation of youth policy. The antecedents and major considerations in the establishment of a main trend of research.

= Ifjúsági Szemle, 1985. [ksz.] 14–20. p.

Szocial'no-ékonomszeszkie i bütövüe problémü molodezsi.

= Szocial'nüe aszpektü formirovanija novüh popolnenij rabocsego klaszsza: tendencii, problémü, opüt. /Mezsdunarodnoe iszszledovanie./ Bp. 1985. 268–326. p.

Társszerzők: J. ANDICS, I. HARCZA

Szocial'nüe problémü molodezsi i opüt ih resenija.

Materialü mezsdunarodnogo szovescsanija predstavitelaj akademij nauk szocialiszticeszkih sztran – Zanka, 13–15 ijunja 1983 g. [Izd.] Insztitut obszesztvennüh nauk CK VSzRP. (Szosztav. Zoltan Békés.) Bp. 1985. 246 p.

Tendencii szocial'nogo razvitija v evropejszkih szocialiszticeszkih sztrana.

[Izd.] Insztitut szocial'nüh i ékonomszeszkih problem zarubezsnüh sztran AN USzSzR Insztitut obszesztvennüh nauk CK VSzRP. (Otv. red. I. A. Petersz, Z. Békés.) Kiev, 1985. Naukova dumka. 177 p.

BENKŐ Judit

Népek, kultúrák találkozása a conquista utáni Latin-Amerikában.

= Kultúrák sorsa a fejlődő világban. Bp. 1985. 102–124. p.

BOKOR Ágnes

Depriváció és létminimum.

= Szociálpolitikai Értesítő, 1985. 4–5. sz. 94–112. p.

Társszerző: KOLOSI Tamás

A modern szegénység: a depriváció.

= Valóság, 1985. 9. sz. 26–34. p.

A párttagság és társadalmi rétegződése.

= A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. Információs bulletin. 13. [köt.] Bp. 1985. 77–111. p.

Társszerző: KOLOSI Tamás

A periférikus helyzetű társadalmi csoportokról.

= Szociálpolitikai Értesítő, 1985. 4–5. sz. 71–92. p.

Társszerző: KOLOSI Tamás

Rétegződés–modell vizsgálat. (Kiad. az MSZMP KB) Társadalomtudományi Intézet. 6. (köt.) BOKOR Ágnes: Depriváció és szegénység. Műhelytanulmány. Bp. 1985. 441 p.

Telepi cigányok.

= Szociálpolitikai Értesítő, 1985. 4–5. sz. 397–422. p.

BORBÉLY László

Beruházásingadozások és a vállalati beruházási éhség.

= Vezetéstudomány, 1985. 12. sz. 15–24. p.

BOROS Anna

Családi megélhetési stratégiák a két gazdaságban.

= Rétegződés–modell vizsgálat. 4. (köt.) Gazdaság és rétegződés. Bp. 1984. 277–312. p.

A Társadalomtudományok című folyóirat 1984. évi anyagából.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 3. sz. 447–457. p.

Társszerzők: HOLKA László, KLIMÓ Hedvig

Utasi Ágnes kandidátusi védése.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 2. sz. 295–299. p.

BOROS László

Közösség- vagy magányteremtés? Beszélgetés a mikroelektronikáról. Boros Lászlóval beszélget Fazekas Erzsébet.

= Élet és Irodalom, 1985. 49. sz. 7. p.

A munkásosztály politikai szerveződése Marx munkásságában.

= A marxista államelmélet időszerű kérdései. Marx Károly halálának 100. évfordulója alkalmából tartott tudományos ülés előadásai. (1983. március 29.) Bp. 1983. 181–192. p.

A politikai szocializáció kutatásának elméleti–módszertani alapkérdései.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 1. sz. 36–50. p.

A politikai szocializációról.

= Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások. Információs bulletin. 8. sz. Bp. 1985. 143–165. p.

Társszerző: KÉRI László

Régi intézmények és új mozgalmak a nyugati politika hétköznapijaiban. Politológusok beszélgetése a Rádióban.

(Elhangzott 1985. június 9-én. Beszélgetőpartnerek: Kéri László, Papp Zsolt, Boros László, Szabó Máté.)

= Ifjúsági Szemle, 1985. 6. sz. 79–86. p.

Túl a harmadik X-en. Újra felfedezik. Érdekképviselőt kell. (Riporter: Nagy Andrea.)

= Esti Hírlap, 1985. dec. 19. 4. p.

BŐHM Antal

Falun élő munkások

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 2. sz. 200–211. p.

Helyi társadalom. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 3. [köt.] Strukturális viszonyok a helyi társadalomban. (Összeáll. és szerk. Bóhm Antal, Pál László.) Bp. 1985. 205 p.

„Ingázó ország” – az ingázás előzményei hazánkban.

= Szociológia, 1983. 4. sz. 433–443. p.

Lakóhelyi magatartás és közélet.

= Propagandista, 1985. 8. sz. 91–99. p.

Társszerző: PÁL László

- Munka, gazdaság, társadalom. /A Magyar Szociológiai Társaság 1984. évi egri vándorgyűlése./ [Kiad. a] Magyar Szociológiai Társaság és MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet. (Összeáll. és szerk. Bóhm Antal.) Bp. 1985. 258 p.
- Társadalmi struktúra, munkásosztály.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 1. sz. 12–23. p.
- Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Kossuth K. (Bp.) 1985. 166. p. Társszerző: PÁL László
- Társadalomszerkezet és helyi társadalom.
= Propagandista, 1985. 6. sz. 68–80. p.
- Társadalomszerkezet, település, helyi társadalom.
= Helyi társadalom. 3. [köt.] Strukturális viszonyok a helyi társadalomban. Bp. 1985. 27–55. p.
- Településpolitika és esélyegyenlőtlenség.
= Szakszervezeti Szemle, 1985. 12. sz. 38–43. p.

CSATÁRY Ildikó

- A munkahelyi politikai szocializáció. (Egy volt üzemszociológus töprengései.)
= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 4. sz. 587–601. p.
- The position of youth in Hungary.
= Youth in Europe. Integration through participation. Sofia, (1984.) 62–71. p.

DÖGEI Iлона

- A család szerepe a politikai szocializáció szempontjából a hazai szakirodalom tükrében.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 3. sz. 422–437. p.

FELLEGI Tamás

- Beszélgetés dr. Schmidt Péterrel, az ELTE ÁJTK tanszékvezető egyetemi tanárral. (Riporter: Fellegi Tamás, Varga Tamás.)
= Századvég, 1985. 1. sz. 61–87. p.

FORGÁCS Imre

- Gazdaságelméleti váltás – gyakorlati dilemmákkal. (Viták a „reaganomics” körül az 1980-as évek elején.)
= Közgazdasági Szemle, 1985. 5. sz. 560–572. p.
- Az ipari struktúraváltás társadalmi kérdőjelei az Egyesült Államokban.
= Társadalmi Szemle, 1985. 3. sz. 75–83. p.
- A párt irányító tevékenységének néhány kérdése.
= A politikai intézmények fejlesztési irányai Bp. 1984. 31–62. p.
- A politikai mechanizmus és a nyilvánosság.
= Tanulmányok a politikai rendszer vizsgálatának köréből. 2. [köt.] Állam, közigazgatás, érdekviszonyok. Bp. 1985. 8–28. p.
- Viták az iparpolitikáról az Egyesült Államokban.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 2. sz. 275–287. p.

GAZSÓ Ferenc

- Szocial'naja mobil'noszt', obrazovanie i profeszszional'nüe puti molodezsi.
= Tendencii szocial'no razvitija v evropejszkih szocialiszticeszkih sztrana. Kiev, 1985. 100–119. p.

GÉM Erzsébet

- Műhelyszeminárium gazdasági fejlődésünk társadalmi, ideológiai összefüggéseiről. (Tihany, 1984. november 8–9.)
= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 1. sz. 111–118. p.

GEDEON Péter

- Recenzió BAYER József–HARDI Péter: Pluralizmus. Bp. 1985, Kossuth K. című könyvről.
= Szakszervezeti Szemle, 1985. 11. sz. 65–67. p.

GIDAI Erzsébet

- Alternative ways, alternative views of future – possibilities and limits.
= The fifth International symposium on forecasting. Montreal, 1985.
Disparities between development goals and means employed for their relation in technology and industry a socialist experience. Bp. 1985. UNESCO.
Future-tendencies, future-images.
= Newsletter, 1985. No. 2. (Aug.)

- Gazdasági fejlődésünk társadalmi meghatározottságának néhány kritikus kérdése.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 1. sz. 51–62. p.
= Reflektor, 1985. 3. sz. 281–302. p.

Társszerző: THOMA László

- A jövő tudománya: a jövő tudománya? (Riporter: Kolossa Tamás.)

= Műszaki Élet, 1985. febr. 16. 7. p.

- „A megoldást itthon keressük”. Kutatói szemmel a gazdasági stratégiáról. (Riporter: Kovács Judit.)
= Magyar Nemzet, 1985. 158. sz. (júl. 8.) 5. p.

- Staatsplanung und Marktwirtschaft: Ungarn in der Welt.

= Demokratie zwischen Sachzwang und Erneuerung. Zürich, 1985.

- Társadalmi fejlődésünk előrejelzése. Kovács Dénes beszélgetése a jövőkutatási konferencia munkájáról Gidai Erzsébet tudományos osztályvezetővel.
= Népszabadság, 1985. 38. sz. (febr. 15.) 4. p.

- A társadalmi-gazdasági fejlődés stratégiai megalapozása.

= [Harmadik] 3. Magyar jövőkutatási konferencia előadásai. Bp. 1985. 2. köt. 51–55. p.

- Társadalmi-gazdasági fejlődésünk egyes tendenciái a nyolcvanas években.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 3. sz. 356–369. p.

Társszerző: SZPIRULISZ Ildikó

- Wege und Möglichkeiten der gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Entwicklung Ungarns.

= Marxistische Studien. Jahrbuch des IMSF. [Jg.] 9. [Bd.] 2. 1985. Frankfurt am Main, 1985. 147–159. p.

GOMBÁR Csaba

- „Belefér-e a szocializmusba a szocialista vállalkozás?” című recenzió. Koncepció és kritika. Vita Liska Tibor „szocialista vállalkozási szektor” javaslatáról. Bp. 1985, Magvető című könyvről.
= Forrás, 1985. 8. sz. 90–91. p.

Kihívás a magyar társadalomtudományhoz című recenzió PAPP Zsolt: Konszenzus és kihívás. Bp. 1985, Kossuth K. című könyvről.

• = Szakszervezeti Szemle, 1985. 7. sz. 62–64. p.

Politics in disguise in the 1930s. című recenzió NÉMEDI Dénes: Népi szociográfia, 1930–1938. Bp. 1985, Gondolat. című könyvről.

= Hungarian Book Review, 1985. No. 4. 16–18. p.

HALAY Tibor

Előszó.

= Útkereső ifjúság. Tanulmányok az ifjúságról. Bp. 1985. 7–14. p.

A gazdaság társadalmisága.

= A gazdaság és a társadalom viszonya a szocializmus építésének jelenlegi időszakában. /Tudományos Konferencia előadásai./ Szeged, 1985. 7–12. p.

Ifjúság és szocializmus a nyolcvanas években. A Magyar Szocialista Munkáspárt tanfolyama 1984–1985. Bp. 1985, Kossuth K. 46 p.

/Időszerű ideológiai és politikai kérdések./

„Ifjúság – társadalom – ideológia.” Beszámoló egy tudományos tanácskozásról. Halay Tibor szekció-összefoglalója.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 1. sz. 133–135. p.

O vüpolnenii problemno-tematicseszkogo plana szotrudnicesztva vengerszkih i szovetszkih obcsesztvovedov v 1981–1983 i zadacsah na blizsajsuju pjatiletku.

= Aktual'nye problemü szocialno-économiczeszkogo razvitija SzSzsZr i Vengrii i obcsesztvonnüe nauki. Moszkva, 1985. 76–84. p.

Osznovnüe problemü iszszledovanija szocialnoj sztrukturü.

= Informacionnüj Bjuletén, /Varso/ 1985. 209–218. p.

Osznovnüe szocial'nüe proceszszü 80-h godov: na puti sztroitel'sztva i szoverensztvovanija szocializma. /Vmeszto zakljucsenija./

= Tendencii szocial'no razvitija v evropejszkih szocialiszticeszkih sztrana. Kiev, 1985. 159–168. p.

Részlet a „Társadalom, tudomány, egészségügy” című konferencia zárszavából.

= Orvosegyetem, 1985. febr. 4. 1–2. p.

A társadalmi és tömegszervezetek propagandamunkájáról.

Kerekasztal-beszélgetés. [Résztevők]: Bukta László, Garamvölgyi József, Halay Tibor, Tóth János, Varga László.

= Propagandista, 1985. 6. sz. 24–46. p.

A társadalmi viszonyok alakulásának tartalma és fő tendenciái.

= Társadalmi fejlődésünk időszerű kérdései. (A Magyar Szocialista Munkáspárt tanfolyama.) Bp. 1985. 47–62. p.

Társadalom, politika – 1985.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 1. sz. 5–11. p.

Társadalomtudományok és tömegpolitikai munka.

= Propagandista, 1985. 7. sz. 17–26. p.

HAVAS Péter

A brit kommunisták és a Munkáspárt

= Kommunisták és szociáldemokraták viszonya Nyugat-Európában. Bp. 1985. 157–184. p.

Gollan, John. (1911–1977)

= A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1986- Bp. 1985. 194–197. p.

[Hozzászólás a tanácskozáshoz.]

= A [nyolcvanas] 80-as évek kapitalizmusa. Országos elméleti tanácskozás. Kaposvár, 1985. február 6–7. (Bp.) 1985. 331–335. p.

Socialism and the peace. Round table, [19]84 Cavtat.

= Socialism in the World, 1985. No. 50. 105–106. p., No. 51. 114. p.

Socialdemokratija osamdesetih godina.

= Medunarodni Radnički Pokret, 1985. Broj 1. 1–14. p.

Eredeti: Szakszervezeti Szemle, 1983. 4. sz.

A szociáldemokrácia az 1980-as évek közepén.

= Propagandista, 1985. 8. sz. 131–141. p.

HOLKA László

A Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság ülése. (Bp. Pécs, 1985. szeptember 30–október 5.) Tájékoztató a megnyitóról. (Az ismertetést összeállította: Holka László.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 4. sz. 527–530. p.

A Társadalomtudományok című folyóirat 1984. évi anyagából.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 3. sz. 447–457. p.

Társzerzők: BOROS Anna, KLIMÓ Hedvig

HUNYADI Zsuzsa

A munkások rétegződése.

= Rétegződés-modell vizsgálat. 4. (köt.) Gazdaság és rétegződés. Bp. 1984. 80–109. p.

HUSZÁR István

A gazdasági és a társadalmi kérdések kölcsönhatása.

= Reflektor, 1985. 1. sz. 210–220. p.

Eredeti: Közgazdasági Szemle, 1984. 7–8. sz.

Gazdasági fejlődés és társadalompolitika.

= Társadalmi Szemle, 1985. 2. sz. 3–14. p

Ifjúság és társadalom.

= Népszava, 1985. 42. sz. (febr. 20.) 3. p.

A társadalom szerkezetének átalakulásáról.

= Valóság, 1985. 2. sz. 1–7. p.

= Reflektor, 1985. 3. sz. 141–158. p.

A társadalom szerkezetének átalakulásáról.

= Közgazdasági Szemle, 1985. 4. sz. 399–407. p.

HÜLVELY István

Eszmecsere a szociáldemokráciáról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 4. sz. 640–645. p.

[Hozzászólás a tanácskozáshoz.]

= A [nyolcvanas] 80-as évek kapitalizmusa. Országos elméleti tanácskozás. Kaposvár, 1985. február 6–7. (Bp.) 1985. 325–330. p.

Intelligenz, Intellektuelle und die westeuropäische Arbeiterbewegung.

= Intelligenz, Intellektuelle und Arbeiterbewegung in Westeuropa. Frankfurt am Main, 1985. 206–208. p.

A technokrácia.

= Társadalmi Szemle, 1985. 3. sz. 102–106. p.

JOHANCsik János

A kommunista és szociáldemokrata pártok politikai szerepéről a mai tőkés társadalomban.

= A Politikai Főiskola Közleményei, 1984. 3–4. sz. 13–25. p.

A kommunista és szocialista párt kapcsolata Franciaországban.

= Kommunisták és szociáldemokraták viszonya Nyugat-Európában. Bp. 1985. 79–116. p.

Kommunista pártok Nyugat-Európában.

= Népszabadság, 1985. 189. sz. (aug. 13.) 4. p.

Kommunisták és szociáldemokraták identitásjegyeinek változásairól a nyugat-európai munkásmozgalomban.

= Párttörténeti Közlemények, 1985. 2. sz. 115–152. p.

Kommunisták és szociáldemokraták viszonya Nyugat-Európában. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Szerk. és előszó: Johancsik János.) Műhelytanulmány. Bp. 1985. 233 p.

Kommunisták és szociáldemokraták viszonya Nyugat-Európában. (Történelmi tanulmányok.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 1. sz. 98–110. p

JUHÁSZ Judit

Dániai tapasztalatok a falukutatásról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 2. sz. 288–294. p.

KATONA Éva

(A pártintézmények vezetőinek tájékoztatója az intézmények tevékenységéről, a tudományos kutatómunka eredményeiről. Az ismertetést összeáll. Katona Éva.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 4. sz. 510–511. p.

KEREKES György

A cigánykérdés kezeléséről.

= Baranyai Művelődés, 1985. 2. sz. 73–80. p.

Latin-Amerika. „Reformációs” és „ellenreformációs” törekvések a katolikus egyházban.

= Világosság, 1985. 8-9. sz. 532–540. p.

A latin-amerikai munkásmozgalom fejlődésének új vonásai.

= A fejlődő országokból jött hallgatók ideológiai-politikai nevelése. Az 1983. december 7–9. között rendezett szakértői szeminárium előadásai. Bp. 1985. 9–21. p.

KÉRI László

„Ajtónk előtt a láncravert idő”. Vázlat egy generáció politikai szocializációjához.

= Ifjúsági Szemle, 1985. 3. sz. 3–19. p.

És miért éppen a fiatalok . . . ? Balázs-Piri Krisztina kérdéseire válaszol Kéri László.

= Világ Ifjúsága, 1985. 8. sz. 11. p.

Generációs problémák, problémás generációk.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 4. sz. 568–586. p.

Hajdan majdan nemzedék.

= Világ Ifjúsága, 1985. 1. sz. 9–10. p.

Harmónia és valóság. Kéri László szociológus a tizenéves ifjúság szocializmusképerőről. (Riporter: Javorniczky István.)

= Magyar Nemzet, 1985. 98. sz. (ápr. 27.) 7. p.

Az ifjúság helyzete és szocializációja. (Elhangzott a 14. tokaji írótábor tanácskozásán, 1985. szeptember 15–19.)

= Napjaink, 1985. 12. sz. 3–7. p.

Korosztály – generáció – nemzedék. (Az Egyetemi, Főiskolai Ifjúsági Napokon [1985. április 25.] elmondott előadásból.)

= Közgazdász, 1985. 10. sz. 7. p.

Nézők vagy résztvevők. (Kéri Lászlóval beszélget Ács Zoltán.)

= Magyar Ifjúság, 1985. 46. sz. 9–11. p.

„Az önálló életkezdés terhei drasztikusan megnöttek.”

(Gáti Júlia kérdéseire válaszol Kéri László.)

= Heti Világgazdaság, 1985. 40. sz. 46–47. p.

A politikai szocializációról.

= Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások. Információs bulletin. 8. sz. Bp. 1985. 143–165. p.

Társszerző: BOROS László

Politikai szocializációs folyamatok az ifjúság körében.

= Reflektor, 1985. 3. sz. 427–457. p.

Eredeti: Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 4. sz.

Régi intézmények és új mozgalmak a nyugati politika hétköznapjaiban. Politológusok beszélgetése a rádióban. (Elhangzott 1985. június 9-én. Beszélgetőpartnerek: Kéri László, Papp Zsolt, Boros László, Szabó Máté.)

= Ifjúsági Szemle, 1985. 6. sz. 79–86. p.

Válasz a Tinédzsertükör kérdéseire.

= Világ Ifjúsága, 1985. 12. sz. 23. p.

Vázlatok a marxi politikaelmélethez.

= A marxi államelmélet időszerű kérdései. Marx Károly halálának 100. évfordulója alkalmából tartott tudományos ülés előadásai. (1983. március 29.) Bp. 1983. 89–112. p.

KLIMÓ Hedvig

A Társadalomtudományok című folyóirat 1984. évi anyagából.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 3. sz. 447–457. p.

Társszerzők: BOROS Anna, HOLKA László

KOLOSÍ Tamás

Depriváció és létminimum.

= Szociálpolitikai Értesítő, 1985. 4-5. sz. 94–112. p.

Társszerző: BOKOR Ágnes

- Az esti és levelező képzés szerepe a társadalmi mobilitásban.
 = Magyar Tudomány, 1985. 3. sz. 178–191. p
 Társszerző: RÓBERT Péter
- A hátrányos gazdasági helyzet.
 = A hátrányos helyzetű olvasók könyvtári ellátása. Bp. 1984. [1985.] 31–34. p.
 Izmenenija v obszcsesztvennoj sztruktüre.
 = Gruppovüe razlicsija trudjascsihszja promüslennoszti. (Vengero-pol'szkoe szravnenie.) Bp. 1984. 51–72. p.
 Társszerző: Edmund WNUK-LIPIŃSKI
- A magyar társadalom struktúrája. Beszélgetés Kolosi Tamással. [Riporter]: Dé-
 rer Miklós.
 = Szakszervezeti Szemle, 1985. 12. sz. 6–12. p.
- The measurement of status inconsistency. /First draft./
 (Ed. Institut of Social Science's.) Bp. 1985. 35 p.
- Az oktatás expanziója, a foglalkoztatottság és a mobilitás. (Magyar–NSZK empi-
 rikus összehasonlítás.)
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 3. sz. 370–392. p.
 Társszerzők: Manfred KAISER, RÓBERT Péter
- On reduction of social reproduction. A Hungarian–Netherlands comparison on
 the canging effects of social order and education on the occupational position.
 = Berufliche Verbleibsforschung in der Diskussion. Materialienband 2. Nürn-
 berg, 1985. 3–28. p.
 Társszerzők: Jules PESCHAR, Péter RÓBERT
- A párttagság és a társadalmi rétegződés.
 = A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. In-
 formációs bulletin. 13. [köt.] Bp. 1985. 77–111. p.
 Társszerző: BOKOR Ágnes
- A periférikus helyzetű társadalmi csoportokról.
 = Szociálpolitikai Értesítő, 1985. 4–5. sz. 71–92. p.
 Társszerző: BOKOR Ágnes
- Razlicsija material'nüh uszlovij.
 = Gruppovüe razlicsija trudjascsihszja promüslennoszti. (Vengero-pol'szkoe szravnenie.) Bp. 1984. 141–186. p.
 Társszerző: Lidia BESKID
- Die Rolle des Abend- und Fernstudiums bei der gesellschaftlichen Mobilität.
 = Berufliche Verbleibsforschung in der Diskussion. Materialienband 2. Nürn-
 berg, 1985. 335–365. p.
 Társszerző: RÓBERT Péter
- Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség.
 = Politika – Tudomány, 1985. 2. sz. 21–33. p.
- A társadalmi igazságosság dilemmái. Kerekasztal – beszélgetés a szerkesztőség-
 ben. Résztvevők: Ferge Zsuzsa, Gönczöl Katalin, Kabai Gyula, Kolosi Tamás,
 Major László, H. Varró Rózsa. A vitát Földesi Tamás vezette.
 = Társadalmi Szemle, 1985. 3. sz. 84–101. p.
 = Reflektor, 1985. 3. sz. 194–236. p.
- Vmeszto zakljucszenija: inkonzisztencii neravensztv.
 = Gruppovüe razlicsija trudjascsihszja promüslennoszti. (Vengero-pol'szkoe szravnenie.) Bp. 1984. 227–243. p.
- Vvedenie: teoreticeszkie vzaimoszvjazi.

= Gruppovüe razlicsija trudjascsihszja promüslennosztj. (Vengero-pol'szkoe szravnenie.) Bp. 1984. 7–19. p.

Társszerző: Edmund WNUK-LIPIŇSKY

KOVÁCH Imre

A foglalkozások csoportjai, rétegződése és struktúrája.

= Rétegződés-modell vizsgálat. 4. (köt.) Gazdaság és rétegződés. Bp. 1984. 9–79. p.

A foglalkozások mobilitása. /1930–1982/

= Rétegződés-modell vizsgálat. 4. (köt.) Gazdaság és rétegződés. Bp. 1984. 110–153. p.

Társszerző: RÓBERT Péter

A háztáji gazdaságok vizsgálatának módszeréről. Szociográfiai, honismereti segédanyag. [Kiad. a] Népművelési Intézet. Bp. 1984. 52 p.

Társszerző: KUCZI Tibor

A mezőgazdasági kistermelés és a társadalom rétegződése.

= Rétegződés-modell vizsgálat. 4. (köt.) Gazdaság és rétegződés. Bp. 1984. 313–335. p.

A társadalom rétegződése és a mezőgazdasági kistermelés.

= Munka, gazdaság, társadalom. (A Magyar Szociológiai Társaság 1984. évi egyri vándorgyűlése.) Bp. 1985. 123–145. p.

KOVÁCS Ferenc

Gruppovüe razlicsija trudjascsihszja promüslennosztj. (Vengero-pol'szkoe szravnenie.) [Izd.] Insztitut obszesztvennüh nauk CK VSzRP. (Red. Ferenc Kovács.) Bp. 1984. 271, [3] p.

Indusztrializacija.

= Gruppovüe razlicsija trudjascsihszja promüslennosztj.

(Vengero-pol'szkoe szravnenie.) Bp. 1984. 22–50. p.

A magyar munkásosztály helyzete, rétegződése.

= Társadalmi Szemle, 1985. 8–9. sz. 24–37. p.

Prilozsenie: kratkoe opiszanie iszszledovanija.

= Gruppovüe razlicsija trudjascsihszja promüslennosztj.

(Vengero-pol'szkoe szravnenie.) Bp. 1984. 245–251. p.

Razvitie vengerszkogo rabocsego klaszsza: tendencii i perszpektivü.

= Tendencii i perszpektivü razvitija rabocsego klaszsza v szocialiszticeszskom obszesztve. /Szbornik naucsñh trudov./ Praga, 1985. 159–207. p.

Társszerző: BENEDEK Sándor

Szocial'no – politiceszkaja aktivnoszt' i szoznatel' noszt' rabocsego klaszsza.

= Tendencii szocial'nogo razvitija v evropejszkih szocialiszticeszkih sztranah. Kiev, 1985. 22–33. p.

LAKI László

Alkotó munka, társadalmi elismerés.

= Népszabadság, 1985. 165. sz. (júl. 16.) 4. p.

„Lemorzsolódás” az általános iskolából.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 2. sz. 212–224. p.

Társszerző: KOZÁK Márton

Az iskolai testnevelés és sport néhány problémája Magyarországon.

= Sport a változó világban. Szociológiai tanulmánygyűjtemény. Bp. 1985. 86–104. p.

Társszerző: MAKSZIN Imre

Az iskolai testnevelés és sport, valamint a testnevelés-tagozatos képzés szerepe és helyzete az élsportutánpótlásban.

= A Testnevelési Főiskola Közleményei, 1984. 3. sz. Melléklet 61 p.

Társszerző: MAKSZIN Imre

Megjegyzések a „közösség” fogalmának értelmezéséről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 3. sz. 413–421. p.

Sport – iskola – diákéletmód.

= Ifjúsági Szemle, 1985. 4. sz. 50–60. p.

Társszerző: MAKSZIN Imre

A versenysport és a társadalom.

= Élet és Tudomány, 1985. 31. sz. 963–965. p.

Társszerző: NYERGES Mihály

A versenysportolók életmódja.

= Élet és Tudomány, 1985. 33. sz. 1032–1033. p.

Társszerző: NYERGES Mihály

Versenysportunk a kihívások tükrében.

= Sport a változó világban. Szociológiai tanulmánygyűjtemény. Bp. 1985. 141–166. p.

Társszerzők: NYERGES Mihály, PETHŐ Róbert

Versenyt a sportban. Laki László szociológussal beszélget Mogyoró Katalin.

= Mozgó Világ, 1985. 5. sz. 99–104. p.

= Reflektor, 1985. 4. sz. 508–521. p.

LÁNG Katalin

Egyenlőtlenség a munkásszállón.

= Szakszervezeti Szemle, 1985. 6. sz. 34–39. p.

LENGYEL Zsuzsa

Preobrazovanie agrarnogo sektora i ego vlijanie na szocial'nüe i kultur'nüe pere-menü v derevne.

= Tendencii szocial'no razvitija v evropejszkih szocialiszticeszkih sztranah.

Kiev, 1985. 84–99. p.

Társszerző: PÁL László

G. MÁRKUS György

Az ifjúsági szubkultúrák ideológiája.

= Világosság, 1985. 3. sz. 155–159. p.

A keynesi-jóléti állam válsága és a gazdaságstratégiai variánsok.

= A szociáldemokrácia és a modern tőkés gazdaság. Bp. 1985. 89–96. p.

A keynesizmus és a szociáldemokrata nézetrendszer.

= A szociáldemokrácia és a modern tőkés gazdaság. Bp. 1985. 25–33. p.

A szociáldemokrácia és a modern tőkés gazdaság. Műhelytanulmány. [Kiad. az]

MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Összeáll. és szerk. Bod Péter Ákos, G. Márkus György. Bp. 1985. 130 p.

A szociáldemokrácia gazdaságpolitikájáról. /Elméleti tanácskozás./

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 3. sz. 472–479. p.

A szociáldemokrácia néhány általános jellegzetességéről.

- = A szociáldemokrácia és a modern tőkés gazdaság. Bp. 1985. 9–12. p.
- „Társadalmilag vezérelt innováció” – egy új gazdasági stratégia ideológiai alapjai.
- = A szociáldemokrácia és a modern tőkés gazdaság. Bp. 1985. 117–125. p.

MAROS Judit

- Előadás az NSZK politikai életéről. (Heinz Jung 1984. november 29-i előadása.)
- = Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 2. sz. 300–301. p.

MÓDRA László

- A fiatal műszaki diplomások és az innováció.
- = Útkereső ifjúság. Tanulmányok az ifjúságról. Bp. 1985. 143–169. p.

MOLNÁR Péter

- The Hungarian youth's attachment to a vocation as shown by an international comparison.
- = Youth and work in Europe. Vol. 2. Moscow, 1985. 93–105. p.

MOLNÁR Tamás

- Folyóiratszemle a Journal of Contemporary History, 1981. 4., 1982. 3., 4., 1983. 1–4., Sistema, 1983. 1., Latin American Research Review, 1983. 1. számokból.
- = Századok, 1984. 2–6. sz. 1985. 1. sz.

A gazdaságpolitika nyugat-európai intézményesülése.

- = Biztonság és együttműködés. Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyv 1985. Bp. 1985. 87–109. p.

PÁL László

Falun élők társadalma – helyi társadalom.

- = Propagandista, 1985. 7. sz. 65–71. p.

Helyi társadalom. (Kiad. az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet. 3. [köt.] Strukturális viszonyok a helyi társadalomban. (Összeáll. és szerk. Bóhm Antal, Pál László.) Bp. 1985. 205 p.

A helyi társadalom fogalmának artikulációjához. Bevezetés.

- = Helyi társadalom. 3. [köt.] Strukturális viszonyok a helyi társadalomban. Bp. 1985. 5–26. p.

Megjelent még:

- = A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. Információs bulletin. 12. [köt.] Bp. 1985. 85–109. p.

Izmenenija v szocial'no-demograficeszkoj sztrukturre szela v VNR.

- = Tendencii szocial'no razvitija v evropejszkih szocialiszticeszkih sztranaht. Kiev, 1985. 74–83. p.

Konzultáció a munkásosztályról – Varsóban. (1985. június 16–20.)

- = Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 4. sz. 634–636. p.

Lakóhelyi magatartás és közélet.

- = Propagandista, 1985. 8. sz. 91–99. p.

Társszerző: BÓHM Antal

Preobrazovanie agrarnogo szektora i ego vlijanie na szocial'nue i kul'turnue pere-menü v derevne.

= Tendencii szocial'no razvitija v evropejszkih szocialiszticeszkih sztrana. Kiev, 1985. 84–99. p.

Társszerző: LENGYEL Zsuzsa

Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Kossuth K. (Bp.) 1985. 116. p.

Társszerző: BŐHM Antal

PAPP Zsolt

Ausztria – avagy a sarkok legömbölyítése. 1–4. rész

= Élet és Irodalom, 1985. 4. sz. 6–7., 5. sz. 6–7., 6. sz. 6–7., 7. sz. 6–7. p.

Cselekvéseméleti szintéziskísérlet: a racionalitástól a kommunikatív racionalitásig. (Jürgen Habermas.)

= Szociológia, 1984–[19]85, 1–2. sz. 69–98. p.

Értékváltozások. [2. rész.]

= Szakszervezeti Szemle, 1985. 1. sz. 10–17. p.

R. W. Fassbinder – Küsters mama mennybemenetele.

= Filmkultúra, 1985. 3. sz. 33–38. p.

Fiesole, fél négy.

= Élet és Irodalom, 1985. 39. sz. 3. p.

A formától az életig. /Jegyzetsokrok Lukács György politikai filozófiájából./

= Élet és Irodalom, 1985. 15. sz. 6., 8. p.

Kísérlet az érdekektúra néhány elemének mérésére.

= Rétegződés-modell vizsgálat. 4. (köt.) Gazdaság és rétegződés. Bp. 1984. 199–218. p.

Konszenzus és kihívás. Nyugatnémet változatok. (Bp.) 1985, Kossuth K. 373 p.

A „konzervatív spontaneitás”.

= Szakszervezeti Szemle, 1985. 11. sz. 62–64. p.

A mindennapi élet „alternatív technikái”.

= Szakszervezeti Szemle, 1985. 8–9. p. 105–107. p.

Az osztrák politikatudományról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 2. sz. 264–274. p.

Politikai válságtendenciák a fejlett kapitalizmusban.

= Társadalmi Szemle, 1985. 7. sz. 85–92. p.

Megjelent még:

= A [nyolcvanas] 80-as évek kapitalizmusa. Országos elméleti tanácskozás. Kaposvár, 1985. február 6–7. (Bp.) 1985. 232–244. p.

Régi intézmények és új mozgalmak a nyugati politika hétköznapjaiban. Politológusok beszélgetése a Rádióban. (Elhangzott 1985. június 9-én. Beszélgetőpartnerek: Kéri László, Papp Zsolt, Boros László, Szabó Máté.)

= Ifjúsági Szemle, 1985. 6. sz. 79–86. p.

Teorémák, tűzkohók. Tizenöt tűnni nem akaró év nyomában. [1. r. A társadalmakkal foglalkozó elméletekről.] 2. r. Új nyugati ideológiai mozgalmakról.

= Kritika, 1985. 3. sz. 10–13., 4. sz. 15–17. p.

PATKÓS János

A demokratikus kommunikációért. Tömegkommunikáció-kutatás Jugoszláviában című recenzió Towards democratic communication. Mass communication research in Yugoslavia. Ljubjana, 1984. című műről.

= Tájékozódás, (Tömegkommunikációs Kutatóközpont) 1985. 13. sz. 15 p.

PETHES Attila

A segéd munkások helyzete és megítélése.

= Népszabadság, 1985. 47. sz. (febr. 26.) 4. p.

PETŐCZ György

Új forrás a kelet-európai modell ökonómiájához című recenzió GERSCHEN-KRON, Alexander: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Bp. 1984, Gondolat című könyvről.

= Világosság, 1985. 3. sz. 191–192. p.

POLONYI Péter

Csu Te. /1886–1976/

= A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1986. Bp. 1985. 183–186. p.

Kína. (Kiad. a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Információs Központja.) Bp. 1985. 56 p.

/Mezőgazdasági világjárás. A világ országainak mezőgazdasági enciklopédiája./

Tung Pi-vu. /1886–1975/

= A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1986. Bp. 1985. 231–232. p.

RATHMANNÉ TÚRY Mária

Recenzió: Külpolitika és demokrácia Ausztriában. Struktúrák, stratégiák, állásfoglalások. Kézikönyv. (Aussenpolitik und Demokratie in Österreich. Strukturen, Strategien, Stellungnahmen. Ein Handbuch. Hrsg. Renata Kicker, Andreas Khol, Hanspeter Neuhold. Salzburg, 1983, Neugebauer Verl.) című könyvről.

= Külpolitika, 1985. 5. sz. 152–157. p.

RÓBERT Péter

Az esti és levelező képzés szerepe a társadalmi mobilitásban.

= Magyar Tudomány, 1985. 3. sz. 178–191. p.

Társszerző: KOLOSI Tamás

A foglalkozások mobilitása. (1930–1982)

= Rétegződés-modell vizsgálat. 4. (köt.) Gazdaság és rétegződés. Bp. 1984. 110–153. p.

Társszerző: KOVÁCH Imre

Konferencia a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának metodológiai és módszertani problémáiról. (1984. november 29–30.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 1. sz. 119–124. p.

Az oktatás expanziója, a foglalkoztatottság és a mobilitás. /Magyar–NSZK empirikus összehasonlítás./

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 3. sz. 370–392. p.

Társszerzők: Manfred KAISER, KOLOSI Tamás

On reduction of social reproduction. A Hungarian–Netherlands comparison on the canging effects of social order and education on the occupational position.

= Berufliche Verbleibsforschung in der Diskussion. Materialienband 2. Nürnberg, 1985. 3–28. p.

Társszerzők: Tamás KOLOSI, Jules PESCHAR

A rétegződés- és mobilitáskutatások újabb irányai és módszerei.

= A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. Információs bulletin. 11. [sz.] Bp. 1985. 5–16. p.

Die Rolle des Abend- und Fernstudiums bei der gesellschaftlichen Mobilität.

= Berufliche Verbleibsforschung in der Diskussion. Materialienband 2. Nürnberg, 1985. 335–365. p.

Társszerző: KOLOSI Tamás

A társadalmi egyenlőtlenségekről.

= Társadalmi Szemle, 1985. 5. sz. 81–84. p.

SCHMIDT Péter

Képviselői szervek a mai magyar társadalomban.

= Gondolatok a szocialista demokráciáról. Válogatás KISZ-vezetőknek és propagandistáknak. Bp. 1984. 131–158. p.

A magyar politikai rendszer fejlődési irányai.

= A politikai intézmények fejlődési irányai. Bp. 1984. 7–29. p.

Negyven év alkotmányfejlődéséhez.

= Állam és Igazgatás, 1985. 4. sz. 289–299. p.

A politikai intézmények fejlődési irányai. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Szerk. Schmidt Péter.) Bp. 1984. 170 p.

The sources of bureaucracy in public administration.

= Politics and public administration in Hungary. Bp. 1985. 175–188. p.

Tanulmányok a politikai rendszer vizsgálatának köréből. 2. [köt.] Állam, közigazgatás, érdekviszonyok. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Szerk. Schmidt Péter.) Bp. 1985. 234 p.

Társközség és községi előljáróság.

= Propagandista, 1985. 6. sz. 81–88. p.

SIMÓ Tibor

Metszetek az agrártársadalom struktúrájából. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1985. 167 p.

Mezőgazdasági szövetkezetek fiataljai a társadalomban.

= Útkereső ifjúság. Tanulmányok az ifjúságról. Bp. 1985. 125–142. p.

SZEBENYI Georgina

Összefoglaló „A második világháború történelmi tanulságai; harc a békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért és a szocializmusért” címmel tartott tudományos tanácskozásról. (Pártintézmények vezetőinek tanácskozása Balatonaliga, 1985. szeptember 9–14. Összeáll. Szebenyi Georgina.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 4. sz. 512–519. p.

SZENTES Tamás

The concept of the new international economic order: a decade after.

= Development and Peace, 1985. No. 1. 35–49. p.

East–West and North–South relations.

= IDS Bulletin, Sussex, 1985. No. 4. 39–43. p.

Mélyrehatóbb, korszerű megközelítések igénye.

= Békével a fejlődésért. Válogatás a Béke Világtanács és az Országos Béketa-

- nács közös nemzetközi szemináriumán elhangzott hozzászólásokból. Bp. 1985. január 29–30. Bp. 1985. 90–99. p.
- Szocializmus és világgazdaság.
 = Reflektor, 1985. 2. sz. 42–68. p.
 Eredeti: Társadalmi Szemle, 1984. 10. sz.
- Theories of world capitalist economy. A critical survey of conventional, reformist and radical views. Bp. 1985, Akad. K. 407 p.
- A tőkés világgazdaság fejlődése és termelési viszonyai.
 = Szemelvények a világgazdaságról. Bp. 1985. 56–101. p.
- A tőkés világgazdaság válsága.
 = Szemelvények a világgazdaságról. Bp. 1985. 242–272. p.
- Világgazdasági elméletek.
 = Szemelvények a világgazdaságról. Bp. 1985. 7–55. p.
- A világméretű fegyverkezés gazdasági következményei.
 = Szemelvények a világgazdaságról. Bp. 1985. 319–353. p.
- World peace, security and global transformation: the role of Europe.
 = Dialectics and Humanism. The Polish Philosophical Quarterly, 1985. No. 1. 41–53. p.
 = Scandinavian Journal of Development Alternatives, 1983. No. 2. 84–95. p.

SZOBOSZLAI György

- Az állam helye a szocializmus politikai rendszerében.
 = A politikai intézmények fejlesztési irányai. Bp. 1984. 63–121. p.
- Az állam társadalmi szerepének egyes kérdései.
 = Tanulmányok a politikai rendszer vizsgálatának köréből. 2. [köt.] Állam, közigazgatás, érdekviszonyok. Bp. 1985. 28–41. p.
- Államiság – jelen időben című recenzió SCHMIDT Péter: Szocializmus és államiság. Bp. 1984, Kossuth K. című könyvről.
 = Világosság, 1985. 5. sz. 313–315. p.
- Az aprófalvak érdekképviselője és helyzetük az állami szervezetben.
 = Az aprófalvak közéletéje és ifjúsága. Konferencia Pécsen, 1984. február 3–4. (Bp.) 1985. 23–33. p.
- Biztonság és együttműködés. (Kiadja a) Magyar Politikatudományi Társaság. (Szerk. Szoboszlai György.) Évkönyv 1985. Bp. 1985. 216 p.
- Bureaucracy and social control.
 = Politics and public administration in Hungary. Bp. 1985. 155–173. p.
- Politics and public administration in Hungary. Ed. by György Szoboszlai. Bp. 1985, Akad. K. 485 p.
- A politikai döntések szerepe a gazdaságirányításban.
 = Politika – Tudomány, 1985. 1. sz. 48–60. p.
- Politikatudományi világkongresszus Párizsban. (1985. július 15–20.)
 = Biztonság és együttműködés. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv 1985. Bp. 1985. 209–216. p.
- Megjelent még:
 = Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 4. sz. 616–620. p.
- Self-government and economic management.
 = Politics and public administration in Hungary. Bp. 1985. 275–297. p.
 Társszerző: WIENER György

Tanulmányút az NDK-ban.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 4. sz. 637–639. p.

Tendenciák a szocialista állam hazai fejlődésében.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 2. sz. 185–199. p.

SZPIRULISZ Ildikó

The changing social make-up of the working class in socialist Hungary.

= The working class in socialist society. Moscow, 1984. 276–317. p.

Izmenenie szocial'nogo oblika rabocsego klaszsza v szocialiszticeszkoi Vengrii.

= Razvitie rabocsego klaszsza v szocialiszticeszskom obscesztve. Moszkva, 1982. 290–332. p.

Népesedés, foglalkozás.

= Népszabadság, 1985. 77. sz. (ápr. 2.) 4. p.

A szocializmus valósága és fejlődési távlatai. Szocialista társadalmi viszonyaink fejlesztésének időszerű kérdései. [Kiad. az] MSZMP Központi Bizottság Agitációs és Propaganda osztály. [Bp. 1984.] 13 p.

/Vázlatok az előadásos propagandához 1984/1985./

Társadalmi-gazdasági fejlődésünk egyes tendenciái a nyolcvanas években.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 3. sz. 356–369. p.

Társszerző: GIDAI Erzsébet

Vasút, vasutasok.

= Társadalmi Szemle, 1985. 8–9. sz. 95–103. p.

TAKSÁS Imre

Nemzetközi tanácskozás a társadalomtudományi információ fejlesztéséről. (Bp. 1985. május.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 3. sz. 458–462. p.

Osznovüe csertü szocial'nogo-ékonomiczeszkogo i politicszeszkogo razvitija Vengrii. /Obzor materialov naucsnuh konferencij./

= 40 let velikoj pobedu. Isztoricszeszkoe znacsenie razgroma fasisztszkoi Germanii. Moszkva, 1985. 207–210. p.

THOMA László

Apokrif Marx.

= Kritika, 1985. 5. sz. 19. p.

Esszé művelődéspolitikai gondolkodásunk alakulásáról.

= Kultúra és Közösség, 1985. 6. sz. 12–26. p.

Gazdasági fejlődésünk társadalmi meghatározottságának néhány kritikus kérdése.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 1. sz. 51–62. p.

= Reflektor, 1985. 3. sz. 281–302. p.

Társszerző: GIDAI Erzsébet

A mag és a héj.

= Kritika, 1985. 6. sz. 3–5. p

UTASI Ágnes

Életstílusok – életformák.

= Népszabadság, 1985. 153. sz. (júl. 2.) 4. p.

Generációváltás, öregkor és a modernizáció ellentmondásai.

= Valóság, 1985. 2. sz. 64–75. p.

A munkamegosztási pozíciók egyenlőtlenségei. 1. [rész.]

= Szakszervezeti Szemle, 1985. 12. sz. 31–37. p.

Rétegződés-modell vizsgálat. (Kiad. az MSZMP KB) Társadalomtudományi Intézet. 5. (köt.) UTASI Ágnes: Életstíluscsoportok, fogyasztási preferenciák. Műhelytanulmány. Bp. 1984. 296 p.

Valódi értékek vonzásában. Utasi Ágnes az életstílus-kutatásokról. (Riporter: Komor Vilma.)

= Magyar Nemzet, 1985. 301. sz. (dec. 24.) 10. p.

VAJDA Zsuzsa

Cigánysorsok és életmód. /Esettanulmány./

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 2. sz. 234–254. p.

VARGA László

The great generation of the Hungarian bourgeoisie.

= Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1984. 3–4. sz. 353–397. p.

A művezetői funkciók változásairól.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 2. sz. 225–233. p.

VARGA SUPLIC Sándor

„Minden emberben megvan a vágy, hogy megtudhassa, mit tud.” Varga Suplic Sándor interjúja ifj. Velez Zoltánnal.

= Valóság, 1985. 8. sz. 62–68. p.

VÁRNAI Györgyi

Társadalmi rétegződés Magyarországon. 1962–1981. /Adatok az egyenlőtlenségi rendszer változásairól./

= Társadalomtudományi Közlemények, 1985. 1. sz. 24–35. p.

Összeállította: Markella Károlyné

ELŐKÉSZÜLETBEN

A HELYI TÁRSADALOM KIADVÁNYSOROZAT

IV. KÖTETE

*Enyedi
György*

TELEPÜLÉS
ÉS TÁRSADALOM

IDEGEN NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK

ЦЕННОСТИ И ЦЕННОСТНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИ СОЦИАЛИЗМЕ (ВЗГЛЯДЫ И ПОЗИЦИИ)

В журнале публикуется несколько произведений известных ученых, которые в рамках рабочей комиссии высказали свое мнение о различных аспектах ценностных проблем, иногда вступая при этом в спор друг с другом. Руководителем комиссии был *Шандор Салаи*, по его инициативе и установкам сложился круг тем исследования. О выходе на передний план ценностных проблем, о дискуссиях ученых и о функционировании экспертной рабочей комиссии информирует вводная статья *Жолта Гаппа*.

В статье *Иштвана Херманна* анализируются ценностные структуры реального и ложного сознания. Автор на примерах показывает присутствие элементов ложного сознания в реальном сознании и в абстрактной морали. Он приходит к выводу, что социалистической этической теории нужно выработать такую систему морали, ценностные структуры которой дадут ответ на действительное положение людей. Позже это приведет к тому, что реальное сознание все в большей степени освободится от элементов ложного сознания. В этой системе ценностей могла бы воплотиться гармония желаний и стремлений индивидуума, а также общественной, моральной и научной ценностной структуры.

Оживленный спор, развернувшийся в науке вокруг равенства как ценности, и различные точки зрения представлены двумя дискуссионными статьями. По мнению *Роберта Хоха*, равенство является центральной ценностной категорией для рабочего движения, однако полное равенство не может быть целью социализма. Обеспечением равенства шансов необходимо достичь компенсации влияния факторов, дифференцирующих независимо от трудовой деятельности, вызывающих неравенство. Нужно уменьшить неравенство противоречащее нашей системе ценностей. *Шандор Салаи* оспаривает общепринятое соединение социализма и равенства и указывает на то, что Маркс и Энгельс не связывали социализм с абстрактным равенством. По мнению Салаи, руководящая идея социализма – свобода, свободное развитие человеческой личности. Для обеспечения этого необходимо уничтожить необоснованные привилегии.

В другой своей работе *Роберт Хох* рассматривает обостряющиеся в наши дни противоречия отдельных основных ценностей социализма.

Рост духовного и физического благоденствия вообразим лишь в условиях роста экономики; однако экономический рост не должен стать самоцелью. Одной из основных ценностей социализма является обеспеченность существо-

вания. Один из существенных её элементов, полная занятость в наши дни в определённой степени вступил в противоречие с требованиями экономической эффективности. Наконец, в-третьих, рассматриваются противоречия автономной деятельности коллективов и планомерности как фундаментальных ценностей нашего общества.

Петер Ханак исследует ценностное содержание национального сознания с исторической точки зрения. Он прослеживает эволюцию понятий нация и отечество от сознания территориальной общности и общности происхождения до появления буржуазной идеи нации. Автор указывает на то, что противоречия венгерского национального сознания имманентны, следуют из социальной и этнической структуры. Он анализирует наблюдающийся в наше время ренессанс этнического, национального сознания. Он утверждает, что нация, связь с нацией снова стали общими ценностями, и возросло значение родного языка, на первый план вышли ценности национальной культуры. Среди проблем венгерского национального сознания автор выделяет два вопроса: 1) кто относится сегодня к венгерской нации; 2) национальная идентичность венгров, живущих в соседних странах. Наконец, он указывает на то, что в наши дни важной задачей является сочетание течений объединяющейся мировой культуры и развития национальной культуры.

Элемёр Ханкиш пишет о половинчатой модернизации ценностной структуры венгерского общества. Он сравнивает западные и восточно-европейские формы модернизации. Разницу он сводит к различиям в становлении капитализма.

Автор сравнивает результаты одного американского и одного венгерского исследования общественных ценностей. Он находит, что американская ценностная структура лучше служит модернизации, чем венгерская. Сравнение показало, что ценностная структура венгерских молодых поколений представляется более модернизированной, чем американская, поскольку она более секуляризирована, логична, коллективна. Зато американская более рациональна в целевом аспекте и сильнее ориентирована на личность; эти ценности лучше способствуют модернизации. Особенности венгерской ценностной структуры автор объясняет явлениями негативной модернизации: на заднем плане стоит не появление позитивного ценностного содержания, а слабость традиционно-коллективной ценностной структуры.

Агнеш Капитань и Габор Капитань исследуют эволюцию официального представления о социализме в Венгрии в свете политических документов, произведений отдельных определяющих личностей и прессы. Они устанавливают, что представления о социализме располагают постоянными чертами (общественная собственность, коллектив как ценность, ориентированность на будущее, плановое хозяйство, демократическая школьная система, свободное развитие личности и т. д.) и изменяющимися особенностями. Последние связаны с изменяющимися задачами отдельных исторических периодов прошедших четырех десятилетий. После исторического обзора авторы приходят к выводу, что эволюция представлений о социализме отражает актуальные потребности социально-экономического развития, а также преодоление иллюзий, связанных с социализмом.

Статья *Миклоша Алмаши* показывает ценностные изменения в развитии искусств. За прошедшие два десятилетия искусство создало легитимационную форму скрытым саморефлексиям общества, прежде всего в жанре параболо-

лы и документалистики. Это стремление искусства, с одной стороны, имеет позитивное влияние, способствуя демократизации политической сферы, а с другой стороны, выступает и негативно, как раз за счет того, что программы легитимизируются в произведениях искусства, а не в политике.

Наиболее яркое изменение ценностных представлений в искусстве состоит в том, что на смену этически-морализирующему подходу шестидесятых годов пришёл ироническо-скептический подход семидесятых годов, который показывает ценностный вакуум, а также поиск собственных ценностей. Опорные точки поколебленной ценностной структуры искусство ищет в формировании нового типа отношения к историческому прошлому.

В статье *Ивана Витани* в качестве результата исследований выделяется четыре большие смены ценностей в культурной жизни прошедших 40 лет. В наши дни происходит новая смена ценностей, которая характеризуется сосуществованием и конфликтами различных, расходящихся по содержанию ценностных структур.

Статья знакомит с разными типами ценностных структур, их культурным и ценностным содержанием. Автор различает шесть основных типов, среди которых социально обоснованные типы, обладающие сознательной ценностной и вкусовой ориентацией, означают меньшую часть общества. Цель народного просвещения состоит в том, чтобы в эту группу типов попало как можно больше людей.

Тамаш Сечкё пишет о ценности информации. Основной парадокс информационного хозяйства нашего общества заключается в том, что одновременно с повышением ценности социальной информации информационное обслуживание сейчас хуже, чем когда бы то ни было. Статья занимается причинами и следствиями этого парадокса. Автор указывает на то, что повышение ценности информации, с одной стороны, является позитивным следствием культурных, общественных и т. д. требований общества, а с другой стороны, это признак перебоев в функционировании информационного хозяйства. Эти перебои затрудняют создание атмосферы доверия, препятствуют рациональной политической деятельности, поэтому необходимо разрешение указанного парадокса.

Михай Шаму:

ОПЫТ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СУЩЕСТВЕННЫХ ЧЕРТ ВЛАСТИ

Во вступлении автор указывает на то, что как в общественном мышлении, так и в специальной литературе по теории общества доминирует ошибочное смешение понятий власти, политики и государства. Он спорит с интерпретацией власти в буржуазной теории общества, а также с пониманием власти в вульгарных или чрезмерно абстрактных социалистических теориях и противопоставляет им толкование власти, которое может быть выделено из произведений классиков марксизма. Далее рассматривается точка зрения основных представителей сегодняшней социалистической теории общества.

Согласно точке зрения автора, проблематика власти может быть исследована только в её конкретной историчности, с этой позиции автор анализирует изменения социального предназначения и функций власти в различных об-

шественных формациях. В социальном предназначении власти он выделяет функцию объединения, интеграции коллективов, создания равновесия; защиту коллектива; стабилизацию институтов общественного строя. Среди функций власти перечисляются: управление, регулирование конфликтов, организация, регулирование, распределение благ и самооборона институтов власти.

Автор указывает, что конкретность, исторически меняющийся характер систем власти не исключают определения общего понятия власти. Для этого необходимы исследования в области различных общественных наук (социологии, политологии, науки о государстве и праве, науки об организации, социальной психологии) и сотрудничество этих наук.

Дьюла Толнаи:

ПОПЫТКИ РЕГУЛИРОВАНИЯ КАПИТАЛИСТИЧЕСКИХ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ (ЗАКОНЫ ОРУ)

Статья посвящена так называемым законам Ору, регулированию французским социалистическо-коммунистическим правительством отношений на производстве, которое отличается от неолиберальной или неоконсервативной практики в других развитых капиталистических странах.

В ней анализируется противоречивое экономическое и политическое положение правительства левых сил, а также факторы, влиявшие на трудовое законодательство: позиции рабочих партий, разьединенность профсоюзного движения, растущая политическая пассивность трудящихся, специальные французские традиции производственной демократии, а также споры и противоречия во французском обществе и внутри правительства в связи с национализацией.

В статье рассматриваются те перемены, к которым привело введение законов Ору: создание групп непосредственного выражения мнений, новые представительные институты производственной демократии, поль производственных комитетов, коллективные договоры и регулирование здравоохранения и безопасности. Показаны советы, функционирующие на предприятиях, которые находятся в общественной собственности.

В качестве важнейшей новой черты подчеркивается, что наряду с собственниками (и их организациями) и профсоюзами растет непосредственная роль трудящихся, на передний план выходят прямые контакты на месте производства. Это противоречивый процесс, он усиливает отдельные элементы непосредственной демократии и в то же время ослабляет позиции профсоюзов на местах производства.

Наконец, автор указывает, что французский опыт регулирования отношений на местах производства может оказаться достойным внимания и с точки зрения венгерской практики.

VALUES AND VALUE-PROBLEMS IN SOCIALISM (OPINIONS, VIEWPOINTS)

The periodical publishes a compilation of the writings of well-known scholars who, sometimes arguing with one another, elucidate their opinion of the different fields of value problems in a work group. *Sándor Szalai* was the head of the committee, the sphere of the investigated themes was determined by his initiative and guiding. *Zsolt Papp's* introduction gives information on the reasons of coming to the fore of the value problems, the discussions of the scholars and on the activity of the expert's work committee.

István Hermann's study analyses the scale of values of real and false consciousness. He illustrates by examples the presence of the elements of false consciousness in real consciousness and abstract morals. The author is led to the conclusion that the theory of socialist ethics must elaborate such moral system, the scale of values of which gives answer to the real situation of the people. This will lead to a situation where the real consciousness can more and more get rid of the elements of false consciousness. In this value system the harmony between the desires and aspirations of the individual and the social, moral and scientific scale of values could be realized.

Two polemical writings represent the different viewpoints and active discussions emerged in the scientific life on the question of equality as value. According to *Robert Hoch*, the equality is a central value category for the working class but the aim of socialism cannot be the full equality. Through ensuring chance equality, the equalization of the effects of factors differentiating independently of work activity and causing equality has to be realized. Inequalities which are in contradiction with our value system have to be reduced. *Sándor Szalai* challenges the popular connection of socialism with equality and points out that Marx and Engels did not connect socialism with the abstract equality. According to his opinion the freedom and the free development of human personality are the central idea of socialism. In order that it may be secured, the unjustified privileges must be abolished.

In his second writing *Róbert Hoch* examines the nowadays sharpening contradictions of certain fundamental values of socialism.

The increase of the intellectual and material well-being can only be imagined in a developing and growing economy: but the economic growth cannot have a purpose in itself. One of the basic values of socialism is the certainty of existence. One of the important elements of this is the full employment which, to a certain extent, conflicts with the demands of economic efficiency in our days. Finally, the author discusses the autonomous activity and purposefulness of collectives as contradictions of the basic values of our society.

Péter Hanák examines the value content of national consciousness from historical viewpoint. He follows the formation of the concept of nation and fatherland from the collective consciousness of origin and region to the appearance of the bourgeois national thought. He points out the fact that the contradictions of the Hungarian national consciousness are immanent, they follow from the social and ethnical structure. The author analyses the renaissance of ethnical, national consciousness to be observed in our age. He states that the nation and the attachment to nation have become once again a general value, the importance of the mother language has increased and the values of national culture have come to the fore. Of the problems of the Hungarian national consciousness he emphasizes two questions: 1. Who belong today to the Hungarian nation. 2. The national identity of Hungarians

living in the neighbouring countries. Finally, he says that it is an important task to reconcile the tendencies of the unifying world culture with those of the national development of culture.

Elemér Hankiss writes about the ambiguous modernization of the scale of values of the Hungarian society. He compares the Western forms of modernization with the Eastern-European ones. The difference is traced back to the differences in the spreading of bourgeois customs.

The author makes a comparison between an American and a Hungarian investigation of social values. According to his opinion the American scale of values serves better the modernization than the Hungarian one. The result of comparison is that the scale of values of the young Hungarian generation seems more modernized than the American scale of values because it is more secularized, more logical and more collective. On the other hand, the American scale of values is more aim-rational and more personal-centric: these values help more the modernization. The characteristics of the Hungarian scale of values are explained by the phenomena of negative modernization: in the background the weakness of the traditional-communal scale of values is to be found and not the appearance of positive value contents.

Ágnes Kapitány and Gábor Kapitány examine the changes in the official Hungarian socialism image on the basis of political documents, the works of persons of importance and press-matters. They state that the socialism image has permanent characteristics (public ownership, community as value, orientation in the direction of future, planned economy, democratic school system, free development of personality ect.), it has aims which come to the fore only occasionally (for example, increase of productivity, raising of living standards) and it has changing characteristics as well which were connected with the changing tasks of the last four decades. After this historical survey, they come to the conclusion that the formation of socialism image reflects the actual needs of the socio-economic development and the exceeding of illusions attached to socialism.

Miklós Almási's study shows the change of values in the development of arts. In the last two decades the art has created a legitimate form for the hidden self-reflections of the society mainly in the forms of parabola and document. On the one hand, this artistic aspiration has a positive effect because it helps the democratization of the political sphere, on the other hand, it appears also as negative in that way that the programs are legitimized in works of art not in politics.

The most spectacular change of the artistic value approach is that the ethical-moralistic way of looking of the 1960s was replaced by an ironical-sceptical attitude of the 1970s which shows the value vacuum and the pursuance of the own values as well. The arts seek for the bases of the shaken scale of values in the formation of a relation of new type to the historical past.

Iván Vitányi's study distinguishes four great changes of values in the cultural life of the last 40 years as the result of investigations. In our days a new change of values is taking place which is characterized by the coexistence and conflicts of different and dissimilar scales of values.

The study expound the different types of scale of values and their cultural and value contents. It shows six basic types and of these the socially established types having conscious value- and taste orientation represent the smaller part of the society. The aim of the public education is that as many people as possible be transferred to this types.

Tamás Szecskő writes about the value of information. The basic paradox of the information economy of our society is that parallel with the upgrading of the social information, the supply of information is much worse than at any time previously. The study deals with the reasons and consequences of this paradox. The author says that the upgrading of information is on the one hand the positive consequence of the cultural, public etc. needs of the society, on the other hand, it is a sign of the functional disorders of the informations economy. These disorders hamper the development of the climate of trust and hinder the rational political activity and for this reason the dissolving of this paradox is essential.

Mihály Samu

ATTEMPT TO DETERMINE THE FUNDAMENTAL CHARACTERISTICS OF POWER

In the introduction the author points out that a wrong combination of power, politics and the concept of state prevails both in the public thinking and in the special literature of social theory. He disputes against the power interpretation of the bourgeois social theory and the power conception of the vulgar or excessively abstract socialist theories and compares them with the power interpretation to be found in the classics of Marxism. He sums up the standpoints of the most important representatives of the socialist social theory of today.

According to the standpoint of the author, the problem of power can be examined only in a concrete historicism and analyses the changes in the social purpose and functions of power in the different social formations from this point of view. Concerning the social purpose of power, the author emphasizes its function which consolidates and integrates communities, creates equilibrium, the defend of community, the stabilization of the institutions of the social structure. Of the functions of power, he mentions the management, treatment of conflict, organization, regulation, the distribution of goods and the self-defence of power institutions.

The author points out that the concreteness of power systems, their historically changing character do not exclude the definition of the general concept of power. This requires the cooperation between the investigations carried out in the different fields of social sciences (sociology, politology, political science, jurisprudence, organizational science, social psychology) and these sciences.

Gyula Tolnai

ATTEMPTS TO REGULATE RELATIONS OF WORKPLACE IN CAPITALISM OF TODAY

(The Auroux Laws)

The study deals with the regulating measures – the so-called Auroux laws – of the French socialist-communist government relating to the relations at workplace which differ from the neo-liberal or neo-conservative practice of the other developed capitalist countries.

It analyses the contradictory economico-political situation of the left-wing government and those factors which influenced the jurisdiction of labour: the position of labour parties, the division of trade union movement, the increasing political inactivity of the workers, the special French traditions of democracy of workplace, the debates and disagreements in the French society and within the government respectively in connection with nationalization.

The study specifies the changes brought about by the introduction of Auroux laws: the creation of groups of direct expression of opinion, new representative institutions of democracy of the workplace, the role of factory sommittees, the collective agreements and the health and safety regulations. It makes known the activity of the councils in the nationalized factories.

The author, as the most important new characteristic, emphasizes that beside the owners (and their organizations) and trade unions the direct role of employees is increasing and the workplace relations without mediation come to the fore. This is a contradictory process because it strengthens the individual elements of direct democracy but at the same time it weakens the position of trade unions at the workplaces.

Finally, the author points out that the French experience of the regulation of workplace relations can be worthy of attention from the viewpoint of the Hungarian practice too.

СОДЕРЖАНИЕ

Ценности и ценностные проблемы при социализме (взгляды и позиции)	157
<i>Жолт Папп</i> : Введение	157
<i>Иштван Херманн</i> : Ценностные структуры реального и ложного сознания	161
Алтернативные точки зрения на равенство как ценность при социализме	166
<i>Роберт Хох</i> : О социальном равенстве	167
<i>Шандор Салаи</i> : Критические отклики о социальном равенстве	170
<i>Роберт Хох</i> : Переосмысление наших ценностных структур в изменившихся условиях (благоденствие, обеспеченность существования, автономии)	172
<i>Петер Ханак</i> : Нация – национальная лояльность – национальное сознание	178
<i>Элемёр Ханкиш</i> : Половинчатая модернизация ценностной структуры венгерского общества	185
<i>Агнеш Капитань–Габор Капитань</i> : Об изменении представления о социализме в 1945–1982 г.	191
<i>Миклош Алмаши</i> : Изменения ценностей в развитии искусства и общественном сознании	197
<i>Иван Витани</i> : Ценности – смена ценностей – ценностные проблемы в культурной жизни	202
<i>Тамаш Сечкё</i> : Заметки о ценности информации	206

СТАТЬИ

<i>Михай Шаму</i> : Опыт определения существенных черт власти	212
<i>Дьюла Толнаи</i> : Попытки регулирования капиталистических производственных отношений (законы Ору)	235

МАСТЕРСКАЯ

<i>Михай Руфф</i> : Альтернативы по политике безопасности в СПД	254
---	-----

ИНФОРМАЦИЯ

Представляем новый польский журнал „ <i>Марксистская мысль</i> ”	269
(<i>Ласло Холка</i>)	
Интеллигенция, интеллигенты и рабочее движение в Западной Европе (Материалы международной конференции ИМШФ) (<i>Иштван Хюлвей</i>)	275
Публикации сотрудников Института общественных наук за 1985. г. (Составила: <i>Маркелла Каройне</i>)	283
Резюме	303

CONTENT

Values and Value-Problems in Socialism (Opinions, Viewpoints)	157
<i>Zsolt Papp</i> : Introduction	157
<i>István Hermann</i> : The Scale of Values of Real Consciousness and False Consciousness.	161
Alternative Opinions on the Equality as Value in Socialism	166
<i>Róbert Hoch</i> : On Social Equality	167
<i>Sándor Szalai</i> : Critical Reflections on Social Equality	170
<i>Róbert Hoch</i> : The Rethinking of our Scale of Values under Changed Conditions (Welfare, Certainty of Existence, Autonomies)	172
<i>Péter Hanák</i> : Nation – National Loyalty – National Consciousness	178
<i>Elemér Hankiss</i> : The Ambiguous Modernization of the Scale of Values of the Hungarian Society	185
<i>Ágnes Kapitány–Gábor Kapitány</i> : The Formation of the Image of Socialism 1945–1982	191
<i>Miklós Almási</i> : Changes of Values in the Artistic Development and in the Social Consciousness	197
<i>Iván Vitányi</i> : Values – Changing of Values – Confusion of Values in the Cultural Life	202
<i>Tamás Szecskő</i> : Notes on the Values of Information	206

STUDIES

<i>Mihály Samu</i> : Attempt to Determine the Fundamental Characteristics of Power	212
<i>Gyula Tolnai</i> : Attempts to Regulate Relations of Workplace in Capitalism of Today (The Aurox Laws)	235

WORKSHOP

<i>Mihály Ruff</i> : Alternative Security-policy of the SPD	254
---	-----

INFORMATION

Presentation of the New Polish Periodical “Marxist Thought” (<i>László Holka</i>)	269
The Intelligentsia, the Intellectuals and the Labour Movement in Western Europe (The Subject-Matters of the IMSF International Conference) (<i>István Hülvely</i>)	275
The 1985 Publications of the Research Workers of the Institute for Social Sciences (Compiled by <i>Mrs. Anikó Markella</i>)	283
Summaries in Foreign Languages	303
Content in Foreign Languages	310

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366
A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830
Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),
a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855)
(pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162),
továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél
Előfizetési díj egy évre: 100,- Ft
Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján
(Bp. 82. Pf. 149.)
Készült 2500 példányban, 11 (A/5) ív terjedelemben
Index: 25 828
Szikra Lapnyomda, Budapest (86-3345)
Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató
ISSN 0133-0381

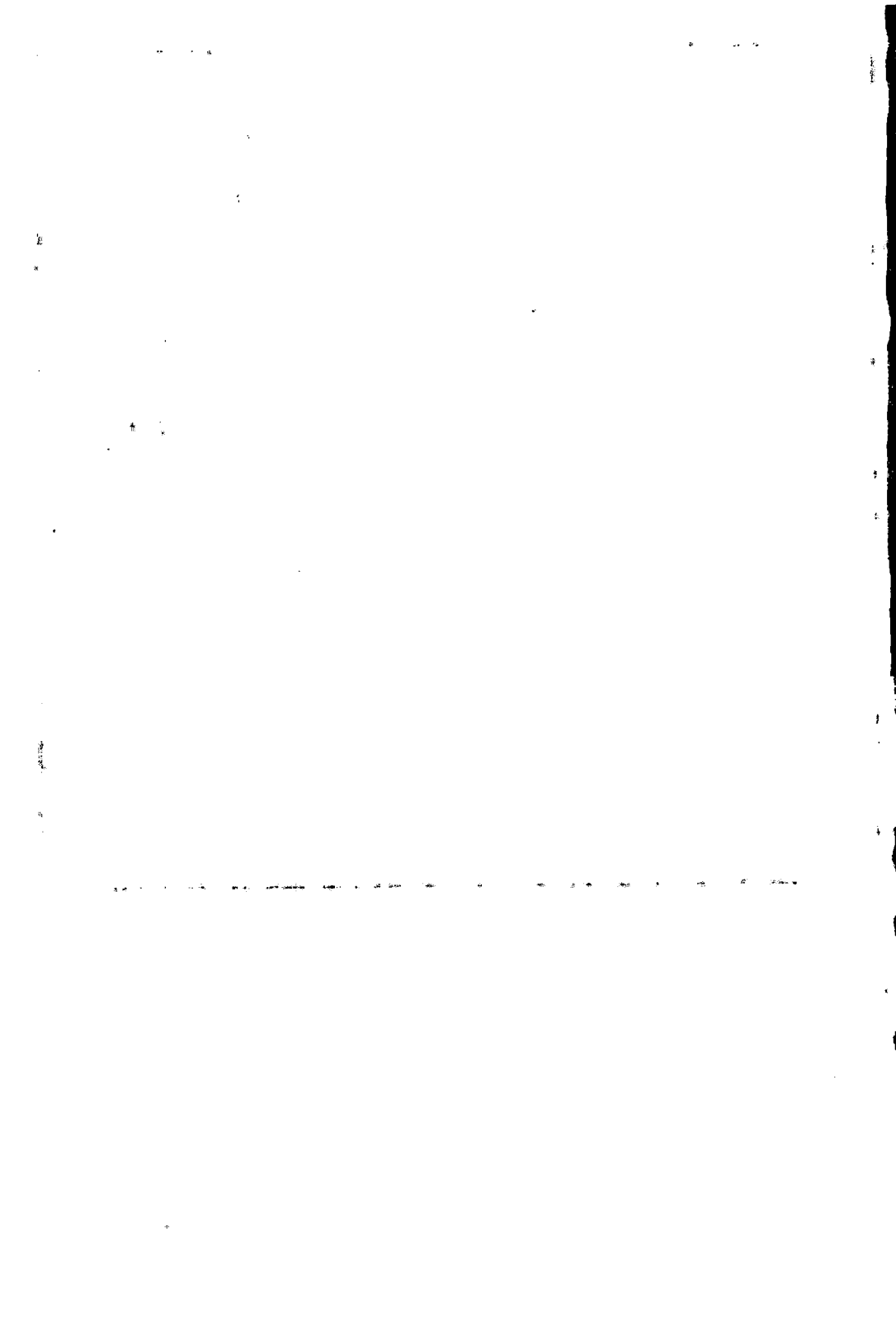
25,- Ft

316.861

Társadalom-
tudományi
Közlemények

1986|3

Társadalom- tudományi Közlemények

1986 · 3

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XVI. évf. 1986/3. sz.

Szerkeszti: a szerkesztőbizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Harcza István</i> : A fiatalok anyagi-egzisztenciális helyzete a nyolcvanas években	317
<i>Tahin Tamás</i> : A fiatalok egészségi állapotának és biológiai fejlődésének társadalmi tényezői	330
<i>Andorka Rudolf–Balázs János–Elek Sándor–Hrubos Ildikó–Lengyel György</i> : A közgazdász diplomás fiatalok foglalkozási életpályája és életkörülményei	348
<i>Gábor Kálmán</i> : Az 1969 és 1981 között középiskolát végzett fiatalok életstratégiái	366
<i>Páczelt Istvánné–Pál Tamás–Schiffer Péter–Soltész Anikó</i> : A KISZ szervezettsége és befolyása az ifjúság egyes rétegei körében	379

MŰHELY

<i>Csatáry Ildikó</i> : A politikum érzékelése a fiataloknál – egy kérdőíves vizsgálat alapján	393
<i>Rácz József</i> : Fiatalok marginális helyzetű csoportjainak tanulmányozása	404
„Az ifjúságpolitika tudományos megalapozása” című kutatási program feladatai a VII. ötéves tervidőszakban (<i>Békés Zoltán</i>)	415
<i>Az Ifjúság és társadalom</i> csoport kutatási terve az 1986 és 1990 közötti tervidőszakra	432

TÁJÉKOZÓDÁS

Ifjúságkutatási eredmények a <i>Társadalomtudományok</i> című szovjet folyóiratban (<i>Holka László</i>)	443
A lokalitás igézetében (Svédországi úti jegyzetek) (<i>Kéri László</i>)	447
Tanulmányutak beszámolóiból	
Mozaikképek az NSZK-ban folyó ifjúságkutatásokról (<i>Tót Éva</i>)	451
NSZK-beli pillanatkép – az ifjúságkutatató szemével (<i>Boros László</i>)	453
Ifjúsági párbeszéd – brémai élmények (<i>Szebenyi Georgina</i>)	456
Idegen nyelvű összefoglalók	459
Idegen nyelvű tartalom	466

HARCSA ISTVÁN

A fiatalok anyagi-egzisztenciális helyzete a nyolcvanas években

A nyolcvanas évek első felében végzett kutatások* alapján ma már megállapítható, hogy a korábbi időszakhoz viszonyítva a családalapító, otthonteremtő fiatalok anyagi-egzisztenciális helyzete kedvezőtlenebbé vált. E tendencia kialakulásában döntő szerepe volt az utóbbi időszak „gazdasági apályának”, amely a gazdasági körülmények nehezebbé válásával társadalmi méretekben befolyásolta az életkörülményeket. A fiatalok helyzetét tehát nem valamiféle „ifjúságspecifikus” folyamatok határozták meg, hanem a gazdaság és társadalom egészében végbemenő változások fejtettek ki sajátos nemzedéki hatásokat.

Ebből adódóan a kialakult feszültségek megfelelő kezelése is csak oly módon lehet eredményes, ha a kiváltó tényezőknél – azaz a gazdaság és a társadalom dinamizmusát meghatározó folyamatokban – sikerül pozitív irányú kibontakozást elindítani.

Az elemzés az anyagi-egzisztenciális viszonyok vizsgálatát a fiatalok kereseti, jövedelmi, illetve lakáshelyzetének bemutatására korlátozza. Ennek kapcsán a fiatalok helyzetének alakulását mindig az idősebb generációkkal összehasonlítva elemzi – többnyire hosszú idősorokra alapozva –, ily módon kellő értelmezési keretet adva a megfigyelt tendenciák értékeléséhez.

Tekintve, hogy a fiatalok anyagi-egzisztenciális helyzetét nagymértékben meghatározták bizonyos foglalkoztatottsági, munkaerőpiaci folyamatok, ezért az anyagi viszonyokat bemutató rész előtt röviden áttekintem a fiatalok iskolai végzettségével és foglalkoztatottságával kapcsolatos összefüggéseket. A képzettség, illetve annak hasznosításában bekövetkező változások ugyanis közvetlen előidézői és „mozgatóerői” az anyagi viszonyokban megfigyelhető kedvezőtlen tendenciáknak. (Természetesen szélesebb összefüggésben a foglalkoztatottság alakulását alapvetően a gazdaság strukturális adottságai határozták meg, de eme adottságokból származó feszültségek jelentős részét a munkaerőpiaci folyamatok „közvetítették” tovább a fiatalok felé.)

* Itt elsősorban a KSH Ifjúsági Szakmai Munkaközösségében készült – e témakörben alapinformációkat szolgáltató – elemzésekre gondolok.

ISKOLAI VÉGZETTSÉG, FOGLALKOZTATÁSI VISZONYOK

Az iskolai végzettség és a foglalkoztatási viszonyok fiatalok körében megfigyelhető összefüggéseit a legcélszerűbben úgy lehet vizsgálni, hogy minden egyes iskolai végzettségi szintnél konkrétan megnézzük a kialakult folyamatok jellemzőit.

Részben a munkaerőpiaci, részben a mobilitási folyamatokban bekövetkezett változások hatására jelentős módosulás figyelhető meg az *alacsony iskolai végzettségű fiatal férfiak* pályairányultságában. A jelenleg 30 éven aluli férfiak csoportjában az általános iskola 1–7 osztályát elvégzőknek 43 százaléka, a 8 osztályt végzeteknek 30 százaléka kerül segédmunkás pályára. A 40 éven felüliek körében 21, illetve 13 százalék a megfelelő arányszám. Egyértelműen megállapítható tehát, hogy az alacsony iskolai végzettségű fiatalok közül sokkal többen kerülnek a segédmunkás csoportba, mint az idősebbek közül.

Legalább ilyen fontos tendenciának tarthatjuk azonban azt is, hogy a nők körében e tekintetben nincs semmiféle generációs különbség.

A férfiak esetében feltehető, hogy a jelenleg alacsony iskolai végzettséggel segédmunkásként dolgozó fiatalok egy része a későbbiekben kikerül a segédmunkás csoportból. Mindez azonban csak a generációs különbségek mértékén fog tompítani, annak ténye megmarad.

E folyamat egyik legszámottevőbb következménye az, hogy a férfiak alacsony iskolai végzettsége a mobilitás szempontjából ma kritikusanabb pont, mint a korábbi időkben. Jelenleg ugyanis az alacsony iskolai végzettséget sokkal nagyobb eséllyel követi a segédmunkás életpálya, mint korábban. Bizonyos hátrányos helyzetű csoportok újratermelődésében ennek különösen nagy a jelentősége.

A nemzedéki folyamatok szempontjából még ennél is nagyobb a hatása azoknak a tendenciáknak, amelyeket a *középiszkolai és felsőfokú végzettségűek* munkamegosztásba való bekapcsolódásában figyelhetünk meg.

A hosszabb időszakra visszatekintő adatsorok e tekintetben egy *sajátos generációs elmozdulás* képét rajzolják fel. Ezt alapvetően a gazdasági, valamint a munkaerőpiaci folyamatokban bekövetkezett változások idézték elő, és a mai 30–39, illetve 30 éven aluli nemzedékben figyelhető meg. Úgy jelenik meg, hogy a mai 30–39 éves nemzedékben a szellemi foglalkozásúak hányada jóval magasabb, mint a korábbi generációkban, majd az őket követő 30 éven aluli nemzedékben újra visszahanyatlak az idősebb generációk szintjére.

Ezt az elmozdulást *két* irányból kiinduló – döntően azonos alapokon nyugvó – *munkaerőmozgás* együttes megjelenése idézte elő. Az *egyik az érettségizettek körében figyelhető meg*, amely azt jelezte, hogy ebben a csoportban a hetvenes évek elejétől kezdve fordulat következett be – az iskolázottság kiterjedésének szükségszerű kísérő jelenségeként –: a pályára lépő fiatal érettségizettek a korábbi nemzedékekhez viszonyítva sokkal nagyobb arányban kerültek fizikai munkakörökbe. Ennek eredményeként például a férfiak körében a nyolcvanas években a 40 éven felüli érettségizettek 20–27 százaléka került fizikai pályára, a 30 éven aluliaknak már közel kétharmada. E mögött az húzódott meg, hogy a hetvenes évekre jelentősen bővült az érettségit igénylő szakmák köre, ugyanakkor az érettségi elveszítette azt a szerepét, hogy a szellemi pályák felé nagy tömegű utánpótlást biztosítson.

A *másik* – generációs elmozdulást fokozó – *munkaerőmozgást* az idézte elő,

hogy a fiatal férfiak növekvő számban áramlottak a szakmunkás pályákra. A szakmunkásság egészén belül is zömmel a divatos ipari foglalkozások felé fordult a növekvő érdeklődés, ahol a kedvezőbb munkaerőpiaci helyzet és jó presztízs együttesen jelentett vonzerőt.

A fiatal férfiak erőteljes beáramlása a szakmunkás pályára egyúttal azzal járt, hogy arányuk a szellemi pályákon csökkent, számottevő részük nem került be a felsőfokú képzés rendszerébe, ily módon is csökkentve a szellemi pályák potenciális utánpótlási forrását.

Ha e tendenciák a jövőben nem változnak, akkor ez a generációs váltás a társadalmi tagozódás tartós – nemek szerinti – deformálódásához vezet. Ennek egyik felszíni megnyilvánulása bizonyos szellemi pályák folytatódó elnöiesedése, illetve általában a szellemi pályák jelentős részének további presztízsvesztése lesz.

A nemzedéki metszetben megragadható folyamatokból érdemes még megemlíteni a *felsőfokú képzés, felsőfokú végzettség és a vezetővé válás összefüggéseit*. Az 1980-as évek első felében – e tekintetben – az a helyzet, hogy a vezetők csoportjában a 35 éven aluli, illetve ennél idősebb generációkban a felsőfokú végzettségűek aránya egyaránt egyharmad körüli. Milyen következtetést lehet ebből levonni? Először is azt, hogy a vezetők iskolai végzettségét tekintve az ötvenes, hatvanas évek óta a helyzet nem sokat változott. A változás leginkább abban van, hogy ma sokkal több a vezető, de a végzettségi szintjük csak kissé növekedett. Jól nyomon követhető tehát a vezetői csoportban az alacsonyabb iskolai végzettségűek nemzedéki újratermelődése.

KERESET, JÖVEDELEM

Az infláció mértékének növekedésével párhuzamosan a keresetek és a jövedelmek alakulása az utóbbi években fokozatosan előtérbe került. Az e témakörben végzett elemzések alapján megállapítható, hogy a keresetek és a jövedelmek mindenkor alakulása a fiatalok családalapító, otthoneremtő nemzedékét érinti a legközvetlenebb formában. Az anyagi-egzisztenciális önállósodásnak ugyanis fontos eleme a saját kereset és jövedelem, illetve az, hogy az e forrásból származó anyagiak mekkora költséghányadát képesek fedezni a saját otthon megteremtésének és a napi megélhetésnek.

A különböző adatfelvételek eredményei arra utalnak, hogy az önállósodáshoz szükséges anyagi eszközökön belül csökkent a fiatalok saját erejéből fedezhető rész, és így növekszik a szülői generáció támogató szerepe. A fiatalok saját erőből származó jövedelmének, illetve a jövedelem reálértékének csökkenése alapvetően két tényezővel magyarázható:

1. a fokozódó infláció elsősorban azokat a javakat érinti (lakás, gyermekruházat), amelyeket a családalapító, otthoneremtő fiatalok nagymértékben „fogyasztanak”;
2. hosszú távon a fiatalok átlagkeresete relatíve kedvezőtlenül alakult.

A hatvanas évek eleje óta megfigyelhető egyik leglényegesebb tendencia arra hívja fel a figyelmet, hogy a fiatal generációk átlagkeresetének növekedése jelentősen elmarad az idősebbektől.

1. sz. táblázat

A különböző életkorú alkalmazásban állók 1982. évi átlagos havi keresete az 1962. évi átlagkeresetek százalékában

Életkor	Férfi	Nő	Együtt
20 év alatt	270,0	308,5	283,7
20–24 éves	262,8	267,4	268,3
25–34 éves	273,7	283,8	266,8
35–44 éves	297,7	321,5	289,2
45–54 éves	323,4	345,3	312,4
55–59 éves	329,0	446,9	350,0
60 éves és idősebb	465,2	382,8	421,8
Összesen	297,7	321,2	295,2

Ez azt mutatja, hogy a fennálló elosztási rendszerben olyan mechanizmusok erősödnek fel, amelyek a fiatal keresőknek kevésbé kedveznek. Úgy tűnik ugyanis, hogy a bér- és kereseti viszonyokban a munkában töltött idő és a beosztás – a korábbiakhoz képest – nagyobb szerepet kapott.

A pályakezdők 1985. évi alabérét tükröző adatok szerint számottevő változás még mindig nem történt, mert a pályakezdő fiatalok induló alabérének 1985. évi emelkedése továbbra is elmarad a népgazdaság átlagában megfigyelt értéktől.

A fiatalok helyzetének relatív rosszabbodását bemutató kép kiegészül további, számukra kedvezőtlen tendenciával, ha a kereset mellett a jövedelmi viszonyok alakulását is szemügyre vesszük. Általános vonás ugyanis, hogy a fiatalok valamennyi csoportjánál az egy főre jutó jövedelem jobban elmarad az idősebbektől, mint a keresetük, és csak 40 éves kor táján érik el a foglalkozási csoportjuk átlagos egy főre jutó jövedelmét. Mivel a fiatalok házasságkötését követően rövid időn belül megszületik az első, majd az esetek jelentős részében a második gyermek, ez döntő változást hoz a fiatalok anyagi helyzetében, és joggal tekinthetjük a családi életciklusnak ezt a szakaszát különösen nehéznek, feszítettnek.

A fiatalok kereseti, jövedelmi helyzetének relatív romlásában néhány alapvetően makrojellegű gazdasági folyamatban bekövetkező változás játszott szerepet. A fiatalok keresetének növekedése két ok miatt maradt el az idősebbek keresetének növekedésétől:

1. Az alabér megállapításánál az egyik legfontosabb tényezőnek, a munkaviszonyban töltött időnek a súlya némileg növekedett. Ennek következtében az alabérhez kötődő mozgó kereseti elemek (prémium, jutalom stb.) is elsősorban az idősebbeknek kedveztek.
2. A fiatalok kisebb mértékű keresetnövekedését a foglalkozási szerkezetben bekövetkezett változások is befolyásolták. A korábbi időszakhoz képest ugyanis a fiatalokon belül csökkent a vezető beosztásúak és bizonyos nehéz fizikai munkakörben (bányász) dolgozók aránya. Mindkét kategória a keresetek nagysága szempontjából kedvezőbb helyzetűnek tekinthető, és a fiatalokon belüli részarányuk csökkenése közvetlenül is hozzájárult a fent vázolt kedvezőtlen tendencia kialakításához.

E két főbb ok mellett némileg az is szerepet játszott, hogy az utóbbi évtizedben növekedett a gyermekgondozási szabadságon levő nők száma.

A fiatalok jövedelmi helyzetének az idősebbekhez viszonyított alakulásában – több tényező mellett – jelentős szerepe volt annak, hogy a fiatalok, zömében ob-

jektív okok miatt, változatlanul kisebb mértékben jutnak kiegészítő jövedelemhez a második gazdaságból. Emellett számos, a gyermekneveléshez kapcsolódó pénzübeni társadalmi juttatás reálértéke az utóbbi időben jelentősen csökkent (gyes, anyasági segély, családi pótlék). Ezen a helyzeten némileg könnyít az 1985-ben bevezetett gyermekgondozási díj.

Ha az említett makrofolyamatokat szabályozó mechanizmusok továbbra is változatlanok maradnak, akkor – az ismert gazdasági nehézségeket is figyelembe véve – ez a fiatalok helyzetét a jövőben tovább ronthatja.

A kialakult kereseti, jövedelmi viszonyok önmagukban véve is hátrányosak a fiatal keresők számára, azonban az életkörülmények más területén – így főleg a lakáshoz jutásnál – tapasztalható kedvezőtlen viszonyok még inkább felhívják a figyelmet a jövedelmi téren jelentkező feszültségek növekedésére. A fiatalok megélhetési költségeire vonatkozó számítások ugyanis azt mutatták, hogy a fiatalok kereseti, jövedelmi viszonyai egy gyermek esetén társadalmilag elfogadható életszínvonalat biztosítanak. Ha azonban a lakáshoz jutást önerőből kell megoldani, és egynél több gyermeke van a fiatal házaspárnak, akkor anyagi életviszonyaik a társadalmilag elfogadható szint alá kerülnek.

Nagyon fontos tendenciák fedezhetők fel a fiatal keresők egészén belül is. Ezek közül is különösen szembetűnő a fizikai, illetve a szellemi foglalkozású fiatalok kereseti viszonyainak eltérő jellegű alakulása. Általános tendencia, hogy a fizikai foglalkozásúak keresetét az életkor csak mérsékelten befolyásolja, ezzel szemben a szellemi foglalkozásúak körében az életkor keresetdifferenciáló hatása jóval erőteljesebb. Jól érzékelteti a különbségeket az a tény, hogy a fizikaiakon belül a legfiatalabbak (20 éves és fiatalabb) keresetét 48 százalékkal haladja meg a legidősebbek (50 éves és idősebb) keresete, a szellemi foglalkozásúak körében viszont 242 százaléka a megfelelő arányszám (1982-es adatok).

További jelentős különbségek mutathatók ki a fiatalok egészén belül, ha részletesebb társadalmi-foglalkozású kategóriák szerint vizsgáljuk őket. A fizikai foglalkozású fiatalok csoportján belül jellemző vonás, hogy a fiataloknak az idősebbekhez viszonyított keresete a szakképzettek körében jobban elmarad, mint a szakképzetlenek esetében. Számszerű arányaiban ez azt jelenti, hogy a szakmunkások körében a legidősebb korcsoportba (50 éves és idősebb) tartozók keresete 72 százalékkal haladja meg a legfiatalabbakét, a segéd munkások körében viszont mindössze 23 százalékkal.

A pályakezdet első időszakában nincsenek túlzottan nagy különbségek a segéd munkás, illetve a szakmunkás fiatalok keresetei között. Így többek között a 20 év alatti korcsoportban a szakmunkások mindössze 12 százalékkal keresnek többet a hasonló korú segéd munkásoknál. Ez a különbség azonban az életkor függvényében növekszik.

További kedvezőtlen tendencia, hogy a középfokú iskolai végzettséggel rendelkezők keresete többnyire nem éri el a szakmunkásvizsgával rendelkezők keresetét – az ipari szakközépiskolai végzettségűeket kivéve. Különösen kedvezőtlen a gimnáziumi érettségivel rendelkező fiatalok helyzete, akik a 8 általános iskolát végzettekkel vannak egy szinten, ami arra utal, hogy az iskolai végzettségnek az esetek jelentős részében nincs, vagy csak minimális hatása van a keresetekre. Az a tény, hogy a kereset nem ösztönöz a magasabb iskolai végzettség megszerzésére, semmiképpen sem fogadható el, mert a fizikai jellegű szakmákon belül egyre több olyan foglalkozás honosodik meg, amely magasan kvalifikált szakembereket igényel.

2. sz. táblázat

A fizikai foglalkozásúak havi átlagkeresete a legmagasabb iskolai végzettség és bér csoport szerint (1984)

Korcsoport	Összesen	Ipari szakközép-iskola	Gimnázium	Szakmunkásképző	8 általános	8 általánosnál kevesebb
18 éves és fiatalabb	3631	3872	3334	3797	3556	3286
19–20	4377	4688	4228	4519	4213	3817
21–25	4969	5553	4658	5222	4594	4267
26–30	5605	6489	5498	6025	4988	4563
31–35	5896	6977	6066	6401	5184	4904
36–45	6094	7698	6348	6810	5583	5309
46–55	6086	7810	6546	7161	5843	5464
56–60	6485	7538	6544	7129	6556	5960
Összesen	5719	6741	5805	6186	5276	5306

A szellemi foglalkozásúak körében viszont az iskolai végzettségnek jelentős hatása van a keresetre, azaz a megegyező életkorú és beosztású személyek keresete az iskolai végzettség függvényében számottevően differenciálódik. Ez önmagában véve a felsőfokú végzettségűeknek a középfokú végzettségűekkel szembeni előnyét juttatja kifejezésre, ami alapvetően indokoltnak tekinthető.

A közép- és felsőfokú végzettségű foglalkozásúak kereseti viszonyaiban a fentiekben kimutatott kedvező tendencia mellett kevésbé kedvező vonások is megfigyelhetők. Ha az életkeresetek alakulását vizsgálva kiszámítjuk a felsőfokú végzettségűek „utolérési idejét” – tehát azon életkort, amikor a felsőfokú végzettségűek addigi összkeresete (életkeresete) eléri a korábban munkába állt középfokú végzettségűek összkeresetét –, akkor kiderül, hogy 35 éves korban érik csak utol a középfokú végzettségűeket. Ez a tendencia a hetvenes évek eleje óta jellemző. A felsőfokú végzettségűek számára az önálló egzisztencia megteremtése szempontjából a körülményt különösen kedvezőtlennek kell tekintenünk.

Nem lényegtelen vonás, hogy számítások szerint a fiatal diplomásoknak a szakmunkásokhoz viszonyított kereseti helyzete az utóbbi egy évtizedben romlott. A 20–24 évesek korcsoportjában 1972-ben a diplomások átlagkeresete a megfelelő korú szakmunkásokénak 96 százalékát tette ki, 1982-ben pedig csak körülbelül 80–85 százalékát. A 25–29 évesek korcsoportjában a megfelelő arányszám 107, illetve 92–96 százalék volt.

E tendencia tükrében megállapítható, hogy a fiatal diplomások jelentős részénél a kiegészítő jövedelem szerzésére irányuló törekvés zömében kompenzáló jellegű, azaz a főállásból származó, viszonylag alacsonyabb jövedelem kiegészítését szolgálja.

A legutóbbi vizsgálatok adatai egyértelműen megerősítik azokat a korábbiakban is ismert tényeket, melyek szerint kereseti, jövedelmi szempontból a fiatal értelmiség különböző foglalkozási csoportjai között meglehetősen nagyok a különbségek.

A keresetet tekintve a műszaki, illetve az igazgatási, gazdasági foglalkozású vezetők vannak a legkedvezőbb helyzetben. A kereseti hierarchia alján az oktatási

foglalkozású és végzettségű beosztottak (a fiatal pedagógusok nagy tömege) állnak, akiknek keresete átlagosan 50 százalékkal marad el az előbb említett kategóriába tartozók keresetétől.

LAKÁSHELYZET

Az eddigi vizsgálatok eredményei alapján elmondható, hogy az utóbbi évtizedben az újonnan munkába lépő és családot alapító generációk nehezebb körülmények között jutottak önálló lakáshoz, mint a 10–20 évvel ezelőtti pályakezdő nemzedékek. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a lakással kapcsolatos problémák a fiatalok körében még élesebben jelentkeznek, mint a társadalom más csoportjaiban. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ez a gond ne gyűrűzne át a társadalom más csoportjaira, elsősorban a szülői nemzedékre.

A problémák a lakáshiányban és a jelenlegi lakásstruktúrában gyökereznek. Jelenleg – részben a hatvanas és a hetvenes években kialakult lakásépítési gyakorlat következtében – a lakásvagyon egészén belül túlzottan nagy részarányt képviselnek a kis lakások (egy- és kétszobások). Emiatt igen szűk a lakásválaszték, amely a családi életciklus változó igényeihez igazodóan keretet adhatna egy megfelelő lakásmobilitáshoz. Mindez növeli a lakáshiányt, amit mi sem jellemez jobban, mint az, hogy a jelenlegi normák szerint – a népesség mai háztartásszerkezetét alapul véve – mintegy 900 ezerrel több két és fél, illetve háromszobás lakásra és körülbelül 80 ezerrel több négy- és többszobás lakásra lenne szükség.

Ez egyúttal arra is utal, hogy a jelenleg érvényben levő lakáspolitikát alaposan felül kell vizsgálni ahhoz, hogy a lakáshiány – hosszú idő után – ténylegesen enyhülhessen. Ez semmiképpen sem valami speciális ifjúsági lakáspolitikát, hanem a lakáshelyzet egészére kiható lakáskonceptió kialakítását és módosítását teszi szükségessé, ami a fiatal nemzedékek számára is kedvező változást eredményezne.

A fiatal nemzedék – ezen belül is elsősorban a fiatal házaspárok – lakáshelyzete és

3. sz. táblázat

Az önálló és nem önálló háztartásfők megoszlása korcsoportok szerint (1980) (százalékban)

Lakáshasználati jogcím	29 éves és fiatalabb	30–39 éves	40–59 éves	60 éves és idősebb
<i>Önálló lakó</i>				
tulajdonos	30,3	51,1	48,2	53,9
főbérlet	17,2	19,2	20,2	20,1
együtt	47,5	70,3	68,4	74,0
<i>Nem önállóan lakó</i>				
tulajdonos	26,3	19,7	23,0	16,5
főbérlet	13,0	6,7	6,7	7,5
társbérlet	0,5	0,3	0,4	0,7
al-, ágybérlet	12,7	3,0	1,5	1,3
együtt	52,5	29,7	31,6	26,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

4. sz. táblázat

Önálló és nem önálló lakáshasználó fiatalok (30 év alatti) megoszlása lakóhely szerint (1980) (százalékban)

	Budapest	Vidéki város	Község
<i>Önálló lakó</i>			
tulajdonos	12,6	32,1	38,2
főbérő	22,8	18,3	13,0
együtt	35,4	50,4	51,2
<i>Nem önálló lakó</i>			
tulajdonos	14,2	20,1	39,2
főbérő	31,3	12,0	4,0
társbérő	1,0	0,4	0,3
al-, ágybérő	18,1	17,1	5,3
együtt	64,6	49,6	48,8
Összesen	100,0	100,0	100,0

az első önálló lakáshoz jutás némileg kedvezőlenebb, mint a korábbi nemzedékeké volt. Az utóbbi években ugyanis lényegesen több fiatal házaspár kénytelen szülőkkel együtt élni, mint korábban. Ennek következtében minél fiatalabb házaspárokat vizsgálunk, annál nagyobb közöttük a más háztartással egy lakásban élők aránya.

További lényeges körülmény, hogy az önálló lakással rendelkező fiatal házaspár számottevően kedvezőlenebb feltételek mellett jutottak lakáshoz, mint az egy-két évtizeddel korábban induló nemzedékek. A mai fiatal házaspárnál növekedett a család segítő szerepe, továbbá fokozottabban kell önerőre támaszkodniuk, ugyanakkor ezzel párhuzamosan csökkent az intézményes formában lakáshoz jutók aránya. A lakás gondok megoldása egyre inkább családi funkcióvá vált.

Az önálló lakáshoz jutás esélyét komoly mértékben meghatározza az a tény, hogy az adott fiatal melyik társadalmi csoportba tartozik. Az adatok alapján megállapítható, hogy az önálló lakáshoz jutást illetően a vezető, irányító csoport helyzete a legkedvezőbb és az ügyviteli alkalmazottaké a legkedvezőtlenebb.

5. sz. táblázat

A 20—29 évesek jelenlegi lakáshasználati jogcíme a háztartásfő beosztása, állománycsoportja szerint (1980)(százalékban)

Beosztás, állománycsoport	Önállóan lakó			Nem önállóan lakó		
	tulajdonos	főbérő	együtt	együtt	ebből albérő	összesen
Vezető, irányító	35,2	25,5	60,7	39,3	7,6	100,0
Szakalkalmazott	26,3	22,0	48,3	51,7	16,5	100,0
Ügyviteli dolgozó	16,8	17,1	33,9	66,1	24,2	100,0
Szaktanácsos	35,8	15,8	51,6	48,4	9,6	100,0
Betanított munkás	30,3	18,8	49,1	50,9	11,8	100,0
Segédmunkás	28,1	19,3	47,4	52,6	10,7	100,0
Együtt	32,2	18,1	50,3	49,7	11,5	100,0

Jelentős különbség mutatható ki az egyes társadalmi csoportok között az önálló lakáshoz jutás módjában is. A szellemi foglalkozású fiatal házásoknak mintegy fele tanácsi kiutalás alapján jutott első önálló lakáshoz, a fizikai rétegekbe tartozóknak viszont csak egyötöde-egyharmada jutott ilyen módon lakáshoz, összefüggésben a jövedelemviszonyokkal és a jogosultsággal is. Ez a körülmény egyértelműen rávilágít arra, hogy a szellemi rétegekbe tartozó fiatalok sokkal előnyösebb helyzetben vannak a lakáshoz jutásban, mint a fizikaiak. Hasonló eltérések mutathatók ki, ha figyelembe vesszük a legkedvezőbb lakásokba költözés esélykülönbségeit, ami a fiatalok körében jóval nagyobb, mint az idősebb generációknál.

A lakáshelyzetet, a lakáskörülményeket jelentős mértékben differenciálják a település jellegéből adódó sajátosságok, bár bizonyos tekintetben hasonló vonások is felfedezhetők. Ilyen hasonló vonás az, hogy a házasságkötés után a városokban is és a községekben is a fiatal házásoknak mintegy fele a szülőkkel él együtt. Jelentős különbségek vannak azonban településtípusok szerint a fiatal házások között az első lakáshoz jutás módjában. Budapesten és vidéki városokban a tanácsi kiutalás alapján lakáshoz jutó fiatalok aránya számottevően magasabb, mint a községekben. A községekben a magánérés lakáshoz jutás a legtipikusabb lakásszerzési mód. Ha a jelenlegi lakáshoz jutás körülményeit vizsgáljuk, akkor a fenti tendencia még erőteljesebb.

A fővárosi fiatalok helyzetét jelentős mértékben befolyásolja az a tény is, hogy az ott élők körében a családi háttér jóval erőteljesebben meghatározza a lakáshoz jutás esélyeit, mint a vidéken élőkénél. Az anyagilag kedvezőtlenebb helyzetű családokból származó fiatalok lakásszerzési esélyei egyre kedvezőtlenebbek.

A korábbi gyakorlat a mennyiségi és minőségi lakáshiányt elkülönülten kezelte, de a társadalmi fejlettség mai szintjén nem indokolt ez a megkülönböztetés, vagy pontosabban, nem lehet ezt a korábbi értelmezésben használni.

Tény ugyanakkor, hogy változatlanul „a minden család kapjon önálló lakást” alapelv megvalósítása az elsődendő feladat. A mennyiségi jellegű gondok mellett azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a lakás megfelelő-e. Az ebből adódó problémák szintén a lakáshiányból fakadnak. Ezek között is kitüntetett szerepe van a lakás nagyságának, illetve a szobák számának. E tekintetben is szembevetendő a fiatal generáció jelentős hátránya. A fiatalok közül sokkal többen laktak egy helyiségből álló, illetve egyszobás lakásokban, mint az idősebbek körében. Ennek következtében a fiatalok zsúfoltabb lakáskörülmények között élnek, amit a laksűrűségi mutató is jelez.

A lakás minőségi jellemzőit illetően fontos kritérium, hogy a lakásban élők háztartási összetétele és a lakás nagysága alapján megfelelőnek lehet-e tekinteni az adott lakást. E minősítés alapján viszonylag pontos kép alakítható ki arról, hogy a családi életciklustól, illetve gyermekszámtól függően hogyan alakul a megfelelő, illetve a nem megfelelő lakásban élők hányada.

Az adatok szerint az egy-, illetve kétgyermekes házaspároknak mintegy a fele, a három- és többgyermekesek háromnegyede a házasság első öt évében nem él megfelelő nagyságú lakásban. Több mint tíz évi házasság után az egy-, illetve kétgyermekes családok között jelentősen csökken a nem megfelelő lakásban élők aránya, azonban még ekkor is a családok egynegyede tartozik ebbe a kategóriába. A három- és többgyermekesek esetében viszont semmilyen lényeges változás nem történik, vagyis a házasságban eltöltött időtől függetlenül a három- és többgyermekes családok zsúfolt lakáskörülmények között élnek. Mindez azt jelenti,

hogy kettőnél több gyermek vállalását a mai lakásviszonyok egyértelműen gátolják.

A vázolt tendenciák arra hívják fel a figyelmet, hogy a lakással kapcsolatos mennyiségi és minőségi hiány, amit a valóságban nem lehet elkülönülten kezelni, egyaránt a fiatal generációt sújtja a legnagyobb mértékben. Úgy tűnik, hogy a nyolcvanas években ez a tendencia csak nagy erőfeszítések árán állítható meg, illetve mérsékelhető. Ez a tendencia a hetvenes években alakult ki; az évtized első felében a dinamikus fejlődés volt a jellemző, de a fiatal generáció nem tudta érvényesíteni az e dinamizmusban rejlő előnyöket, mivel a lakásszerzéshez olyan nagy volumenű anyagi erőfeszítések szükségesek, amelyek csak hosszabb távon teszik elérhetővé a kívánt célt.

A nyolcvanas évek első felében megfigyelhető folyamatok arra engednek következtetni, hogy az állami erőből épített lakások számának drasztikus csökkenéséből adódóan tovább romlottak a fiatalok lakáshoz jutási esélyei.

6. sz. táblázat

Lakásépítés 1981–1985

	Állami erőforrásból		Magánereőből	
	db	az előző év százalékában	db	az előző év százalékában
1981	22 772	75,1	54 203	97,6
1982	19 092	83,8	56 464	104,2
1983	16 569	86,8	57 645	102,1
1984	10 094	60,9	60 338	104,7
1985	12 967	128,5	59 540	98,7

Az állami erőből történő lakásépítés visszaesését részben ellensúlyozza ugyan a magánereős építkezések számának gyarapodása, mindez azonban csak tompítja azokat az igen komoly feszültségeket, amit az utóbbi évek lakáspolitikai gyakorlata kivált. Egyrészt évről évre növekszik azoknak a fiatal családoknak a száma, akiknek a kialakult helyzetben nincs reális reménye az önálló lakás megszerzésére, másrészt a magánereőből hozzájutók jelentős tömege csak óriási áldozatok vállalása révén szerzi meg az önálló lakását.

További gond, hogy az állami erőből épített lakások változatlanul igen kicsik, így módon a kis lakások további gyarapításával tulajdonképpen súlyosbítják a lakáshiányt, tekintve, hogy ezek a lakások nem a szükségleteknek megfelelő méretek, és a benne lakók rövid időn belül nagyobb lakást kénytelenek keresni.

7. sz. táblázat

Az épített lakások átlagos alapterülete (m²)

	1981	1982	1983	1984	1985
Állami erőből	54	54	54	54	54
Magánereőből	76	76	79	82	86
	70	70	73	78	80

Nemcsak a fiatalok, hanem a társadalom egésze szempontjából is meghatározó, hogy mekkora árat kell fizetni az újonnan épülő lakásokért. Csupán 1980 és 1984 között 38 százalékkal nőtt az állami építőipari vállalatok kivitelezésében épült lakások nettó építési költsége, de nőtt a magánérből épülő lakások költsége is.

Az állami vállalatok által épített lakások azonban még mindig sokkal többbe kerülnek a társadalomnak, mint a magánérből építettek, mert például 1984-ben a családi házak 1 m²-re jutó építési költsége az állami építkezések költségének mindössze 71 százalékát tette ki. Így végeredményben az állami lakásépítés nem kellő hatékonysága is oka az újratermelődő lakáshiánynak.

E folyamatok, más kedvezőtlen tendenciákkal párosulva, anyagi szempontból egyre inkább elérhetetlenné teszik a fiatalok önálló lakáshoz jutását. Számítások szerint ugyanis csupán az utóbbi két évben magánérből építkezés esetén mintegy kétszeresére nőtt a saját érből történő befizetés összege.

8. sz. táblázat

Számítások* a lakással kapcsolatos saját erő várható alakulásáról** 4 fős család (2 gyermek) esetén

	1983	1985	1986 (1985. évi feltételekkel)	ezer Ft 1988 (1986. évi feltételekkel)
<i>Többszintes építkezés</i>				
Lakásár	600 (55m ²)	720 (55m ²)	810 (56m ²)	1010 (60m ²)
Szoc. pol. kedvezmény	60	80	80	
Kedvezményes kölcsön	360	360	360	
Saját erő	180	280	370	500
<i>Családirház-építés</i>				
Építési költség	650 (80m ²)	850 (85m ²)	960 (85m ²)	1110 (85m ²)
Szoc. pol. kedvezmény	60	80	80	
Kedvezményes kölcsön	300	300	300	
Saját erő	290	470	580	640

* Pénzügyminisztériumi számítások (munkaanyag).

** Költségek a telekkel kapcsolatos kiadások nélkül.

Becslések szerint a közeljövőben a saját erő lakásépítésnél a befizetés összegének további rohamos növekedése várható. Mindez a családalapítás, otthonteremtés előtt álló fiatalok számára nagyon kedvezőtlen perspektívát nyújt, jelentős részük még bizonyos fokú szülői támogatással sem juthat önálló lakáshoz.

A különböző vizsgálatok adatai alapján megállapítható, hogy a népesedési folyamatok és a lakásviszonyok alakulása között sajátos kapcsolat mutatható ki. Egyrészt bizonyított, hogy az önálló lakás, illetve annak hiánya lényegesen befolyásolja a fiatal házaspárok gyermekvállalási terveit, illetve a született gyermekek számát.

Az önálló lakásban élők átlagos gyermekszáma jelentősen meghaladja a nem önálló lakásban lakókéét. Ez az összefüggés a hetvenes években házassodottaknál

erőteljesebb, mint az egy évtizeddel korábban házasságra lépőknél. Mindez azt jelzi, hogy a lakásviszonyok és a gyermekszám közötti kapcsolat egyre erősödik.

A rétegvizsgálatok eredményei arra utalnak, hogy a fiatal diplomások esetében az önálló lakáshoz jutás alapvetően eldől a diploma megszerzését követő első három évben. Akinek ez idő alatt nem sikerül önálló lakáshoz jutnia, annak a későbbiekben is kevés esélye lesz erre. E fenti tendencia kialakításában alapvető szerepe van annak, hogy a fiatal diplomások valamennyi évjáratánál közel hasonló az aránya azoknak a családoknak, akik a tanácstól főbérleti, illetve szolgálati lakást kapnak, illetve akik néhány éven belül magánérőből lakáshoz tudnak jutni. A fiatal diplomások további csoportja viszont (a családosok 20–25 százaléka) az intézményes hozzájárulás korlátozott volta, valamint a szabadpiac gyorsan emelkedő árai miatt belátható időn belül nem képes önálló lakáshoz jutni.

A CSALÁDI JÖVEDELMEK „ÚJRAELOSZTÁSA”

A fiatalok kereseti, jövedelmi, valamint lakáshelyzetére vonatkozó elemzésből egyértelműen kiderült, hogy a fiatalok saját anyagi ereje egyre kisebb hányadát fedezi a családalapítás, az otthonteremtés „költségeinek”. Ebben a helyzetben a szülői támogatás felerősödött, amit a KSH legutóbbi (1984. évi) adatfelvételének eredményei is tükröznek.

A támogatás többirányú, különösen jelentős a *gyermek ruházódásában*, miután a házas fiatalok háromnegyede (részben vagy egészben) a szülők anyagi segítségével oldja meg gyermekeinek felruházását. A gyermekruházati cikkek utóbbi években tapasztalt – komoly mértékű – áremelkedését tekintve a fiatal házaspár egyre inkább rászorulnak arra, hogy e kiadásokat szüleik átvállalják.

Az *otthonteremtés* még nagyobb terheket jelent, és a szülői támogatás elterjedtsége e téren közel hasonló, miután az önálló lakásban élő fiatal házaspár mintegy háromnegyede magánérőből jutott önálló lakáshoz. Közöttük csak viszonylag kisebb hányadot képviselnek azok, akik e nagyszabású vállalkozáshoz nem kaptak (nem tudtak igénybe venni) szülői segítséget. A lakások bebútorozása szintén igen nagy kiadásokat jelent, ehhez is szülői támogatást kapott a fiatal házaspár közel fele.

Az említett adatfelvétel tanúsága szerint a szülői támogatásnak más formái is kialakultak, így többek között számottevő a szülők anyagi hozzájárulása a napi háztartási kiadásokhoz, gyakori, hogy a fiatal házaspár hétvégeken a szülőknél étkezik. A felsorolt példák mind azt bizonyítják, hogy a „gazdasági apály” időszakában a fiatalok és a szülői nemzedék egyaránt igen komoly erőfeszítéseket tesz az alapvető anyagi-egzisztenciális javak „újratermelése” érdekében. Tekintve, hogy az utóbbi 5–10 évben nem növekedtek a személyes jövedelmek, ezért a családi jövedelmekből (a szülők és fiatalok együttes jövedelméből) egyre nagyobb részt kell kihasítani a fiatalok önállósodásának megteremtéséhez. Ez gyakorlatilag a lakosságnál (a családoknál) levő anyagi források „újraelosztását” kívánja meg.

Ez az újraelosztás nem mentes a feszültségektől, mert mindkét nemzedék úgy érzi, hogy jelentős áldozatokat kell vállalnia. De a családon belüli generációs feszültségeken túlmenően társadalmi méretekben is gondot okoz ez a helyzet. Először is fokozottan felértékelődik a szülői család szerepe, ebből adódóan megnövekszik az egyenlőtlen szülői anyagi háttér átörökítésének lehetősége.

További társadalmi méretű kedvezőtlen körülmény az, hogy a fent jelzett családi jövedelmek újraelosztása egy bizonyos határon, illetve időszakon túl nem fokozható vagy nem tartható fenn, mert az így kialakult „versenyben” egyre többen kifulladásnak.

A népesség egészségi helyzetére és életmódjára vonatkozó elemzések az egészségi állapot, a teherbíró képesség tömeges romlásáról adnak számot.

Az így kialakult fejlődési pályáról való elrugaszkodáshoz olyan kivezető utakat kell megtalálni, amelyek a gazdaság hatékonyabb jövedelemtermelését eredményezve, belátható időn belül növelik a társadalom anyagi alapjait.

A KÖZELJÖVŐBEN JELENIK MEG

A FIATALOK EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTA ÉS BIOLÓGIAI FEJLŐDÉSE

Kb. 20 ív, 69,- Ft

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

TAHIN TAMÁS

A fiatalok egészségi állapotának és biológiai fejlődésének társadalmi tényezői

A nyolcvanas években fellendülő ifjúságkutatás prioritásainak kijelölésében, jelentőségüknek megfelelően, megkülönböztetett helyet kaptak *a fiatalok egészsége, biológiai fejlődésének jellemzői, az azokat befolyásoló társadalmi tényezők*. Ezzel olyan komplex problématerület vizsgálata kezdődött meg, amelynek eredményes feltárása előfeltételezte a multidiszciplináris megközelítést, a biológiai és az orvostudományok, a demográfia és a szociológia tudásanyagának és módszereinek együttes hasznosítását.

A téma kiemelt kezelését elsősorban az indokolta, hogy nem rendelkezünk átfogó, a hatékony társadalmi beavatkozást megalapozó, kellően differenciált ismeretekkel a fiatalok testi és mentális egészségi állapotáról. Annak ellenére, hogy alapvető társadalmi érdekek fűződnek a felnövekvő generációk testi és pszichés fejlődésének optimális alakulásához, az ezt biztosító feltételek javításához. Aligha szorul bizonyításra, hogy a jó egészség, a testi és pszichés felkészültség a társadalmi életre való felkészülés folyamatának, a munkamegosztás rendszerébe történő bekapcsolódás lehetőségének és módjának, a foglalkozáshoz, a nemhez és a családi állapothoz kötődő társadalmi szerepek ellátásának nélkülözhetetlen előfeltételét jelenti. Ugyanakkor az egészségi állapot nemcsak úgy jön számításba, mint a fiatalok életmódjának valamiféle külső feltétele, determinánsa, hanem úgy is, mint a követett életmód eredménye. Ebből adódott a kérdés: mely társadalmi környezeti folyamatok és intézményes hatások, illetve életmód-, és magatartásbeli tényezők segítik elő az egészséges társadalmilag és egyénileg is kívánatos alakulását és melyek hatnak ez ellen? Hogy az utóbbiakkal is számolni kell, azt több problematikus jelenség indokolta.

Az utóbbi évtizedben ugyanis számos tapasztalat és tudományos ismeret mutatott arra, hogy a fiatalok egészségi állapota, biológiai fejlődése korántsem tekinthető problémamentesnek, sőt sokasodtak a kedvezőtlen jelenségek. Ezek megnyilvánultak a halandósági és a megbetegedési viszonyok területén, jelentkeztek a testi fejlődés, a fizikai erőnlét problémáiban. Mind több jel valószínűsítette azt, hogy a fiatalok jelentős és növekvő hányadának életvezetése, életmódja egyre kevésbé felel meg az egészséges életmód követelményeinek. Világossá vált az is, hogy a fiatalok egészségkultúrális szintjének növeléséért, egészségneveléséért, az

egészséges életmódra való felkészítésért és egészségvédelemért felelős intézmények különböző okok következtében nem teljesítik hatékonyan ezt a funkciót. Tanúi lehettünk a társadalmi beilleszkedési zavarok terjedésének. Jelentős az alkoholizmus, az öngyilkosságot megkísérlők és az öngyilkosok száma és aránya a fiatal generációkban. Bizonyos körökben tért hódított a drogélvezet, a „szipózás”.

Ezek a problémák lényegében kijelölték „Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások” MTA tárcaszinten kiemelt főirány 1. sz. *A fiatalok testi-fizikai és mentális egészségének társadalmi tényezői* című tematikus irányban 1981-ben induló vizsgálatok fő területeit. A vizsgálatok négy fő témakörben és hozzájuk kapcsolódva több részterületen kezdődtek meg: 1. A munka és életmód egészséget befolyásoló összetevői, a fiatalok egészség-magatartása és egészségkultúrája, egészségügyi ellátottsága. 2. A társadalmi tényezők hatásai az ifjúság mentális egészségére. 3. Az ifjúság testkultúrája és sportja. 4. A magyar ifjúság biológiai fejlődése a társadalmi struktúra és az életmód függvényében.

A tematikus irányban végzendő munkálatok tervezésekor – a saját kezdeményezésű vizsgálatok mellett – az egyik fő feladatnak azt tekintettük, hogy integráljuk a hetvenes években, illetve a nyolcvanas évek elején végzett kutatásoknak a fiatalokra vonatkozó eredményeit. Az egészségi állapottal kapcsolatban ez konkrétan négy területet érintett: a) a halandóság történeti alakulását nemzetközi összehasonlításban tárgyaló kutatást; b) a megbetegedési viszonyokat feltáró körzeti orvosi szűrővizsgálatot és az országos szintű morbiditási kutatást; c) az életmód és egészség összefüggéseire irányuló szociológiai kutatást; és d) a KSH reprezentatív egészségi adatfelvételét. Bár ezek a kutatások sem problematikájukban, sem célcsoportjaikat tekintve nem minősíthetők ifjúságcentrikusnak, mégis ifjúsági metszetük eredményei elégségesek arra, hogy a fiatalok egészségi helyzetének fontosabb aspektusaira irányítsák a figyelmet.¹

Az előbbiekhöz hasonló integrálási lehetőségek adódtak a testkulturális értékekkel és az iskolai testneveléssel kapcsolatban is. Itt az empirikus vizsgálatok – már a tematikus irány szerveződését megelőzően – részben vagy teljesen lefolytak, és ezek eredményeinek feldolgozását az ifjúságpolitikai hasznosíthatóság igényei alapján kapcsoltuk be a tematikus irányban folyó munkálatokba.

Az eddig mondottak azt is jelentik, hogy e tanulmánynak a saját kezdeményezésű kutatásokat – amelyek már a finanszírozási döntések elhúzódnása miatt is késve indulhattak és állandó időnyomással küzdve kerültek lebonyolításra – reprezentáló részei csak a vizsgálatok előzetes eredményeit adják közre, illetve valamely résztéma feldolgozásáról számolnak be. Más szavakkal, a vizsgálatok „menet közbeni teljesítményéről” adnak képet. A rendelkezésre álló empirikus tényanyag nagyobb hányadának tudományos igényű feldolgozása jórészt még előttünk álló feladat. Mindenesetre úgy véljük, hogy ebben a formában is tájékoztatnak a tematikus irányban folyó munkálatokról, és alkalmasak a gyakorlatban is hasznosítható konklúziók levonására.

1. A FIATALOK HALANDÓSÁGI VISZONYAI

A népesség egészségi állapotának egyik hagyományosan használt *közvetett mutatója a halandóság*. Bár mostanában számos kutató megkérdőjelezi e mutató hasznosíthatóságát – azon az alapon, hogy az utóbbi időszakban az iparilag fejlett

országokban a halandósági viszonyok alig változnak –, azt senki sem vonja kétségbe, hogy a népesség egészségi állapotának történeti összehasonlító elemzésére továbbra is szinte az egyetlen lehetőséget jelenti. (Az adatok régóta rendelkezésre állnak, eléggé megbízhatóak, szemben más mutatókkal, mint például a megbetegedési viszonzyszámokkal.)²

A fiatalok egészségi állapota alakulásának történeti összehasonlító elemzése ily módon gyakorlatilag egybeesik halandósági viszonyaik feltárásával. Elméleti-módszertani és gyakorlati szempontból is fontos kérdés, hogy vajon megelégedhetünk-e az ifjúkorúak és a fiatal felnőttek halandósági viszonyainak elemzésével vagy a vizsgálatot ki kell terjeszteni a megelőző korcsoportokra is? A kérdésben a felelet. A kiterjesztést ugyanis az indokolja, hogy a fiatal felnőttek életkörülményei, életmódja, általános kulturális szintje és egészségügyi kulturáltsága jelenti azokat az adottságokat, amelyekbe gyermekeik beleszületnek, amelyek között gyermekkorukat töltik. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a csecsemő- és gyermekhalandóság minden időszakban szinte leképezi a szülők életkörülményeit, életmódjellemezőit, kulturális színvonalát, az ezek által befolyásolt egészségi állapotát és egészségkultúráját, annak egyik fontos mutatójaként tekinthető. Fogalmazhatjuk ezt úgy is, hogy az ifjúkorúaknak, illetve a fiatal felnőtteknek egészségi állapotuk szempontjából releváns életkörülményeit nemcsak saját halandósági viszonyaik mutatják, hanem gyermekeiké is. Sőt, az utóbbiak ezt jóval érzékenyebben jelzik. Továbbá fontos szempont az, hogy a halandósági arányok változásainak elemzése akkor lesz igazán informatív, ha túllép a hazai kereteken. Azaz, ha a halandóság nálunk tapasztalt átalakulását összeveti más európai országok mortalitási arányainak ugyanebben az időszakban bekövetkezett módosulásaival.³

Ha a magyar népesség halandósági viszonyainak alakulását az utóbbi négy évtizedben önmagában tekintjük, az összkép kedvező. A hatvanas évektől azonban a jelentősen pozitív tendencia megtorpant, sőt a helyzet rosszabb lett. Ezt jól mutatja, ha a halandósági adatokat összevetjük más európai országok adataival. A harmincas évek végén 15 európai országot tekintve nagyon eltérő halálzási arányszámok voltak jellemzőek az egyes országokban. A háborút követően minden országban egyértelmű a javulás, azonban jelentős eltérésekkel. Az ötvenes években Ausztria, Franciaország, Jugoszlávia, Portugália, Lengyelország és Románia halandósági arányai meghaladták hazánkét, 1970-ben Ausztriáé, az NDK-é, 1980-ban pedig csak az NDK-é. Az ötvenes évek európai viszonylatban közepesnek mondható szintje nem javult tovább, hanem romlott.

A továbbiakban csak a 0–29 évesek korcsoportjai halandóságának változásait figyelve, az alábbiakat állapítjuk meg: *A csecsemőhalandóságban* az elmúlt négy évtizedben a javulás egyértelmű, bár még nem kielégítő. Helyzetünk a nemzetközi összehasonlításban eléggé kedvezőtlen. *A gyermekhalandóságon* belül az 1–4 évesek halandósága az, ami leginkább kifejezi a társadalmi-gazdasági feltételek változásait. Az elmúlt évtizedekben e korcsoport halálzási aránya csökkent a legjobban, mind abszolút számban, mind arányszámban. A változás üteme meghaladta az iparilag fejlett országokban regisztráltat. Az 5–14 évesek halálzási aránya szintén kedvező képet mutat, de nemzetközi összehasonlításban már kevésbé. A legutóbbi másfél évtizedben nem folytatódott a felzárkózás a legjobbakhoz, nem sikerült az elért pozíciót sem megtartani. 1980-ban a 15–19 éves életkorban meghaltak száma az 1938-as évinek 16 százaléka, a 20–25 éveseknél 29, a 25–29 éveseknél 30 százalék volt. Ez alapvetően kedvező jelenség. Ezekben és a meg-

előző korcsoportokban is fennmaradtak azonban a halandósági arányok területi és lakóhelyi különbségei, amelyek az eltérő életmóddal, szociális összetétellel hozhatók kapcsolatba.⁴

Komoly figyelmeztető jel, hogy a fiatal felnőttek, különösen a férfiak, halandósági arányainak korábban irreverzibilisnek hitt pozitív változása megtorpant, sőt az utóbbi évtizedben romlás jelei mutatkoznak. A halandósági arányok stagnálása, rosszabbodása abban a korcsoportban, ahol – a kétségtelenül jelentősen jobb életfeltételekből, egészségügyi ellátásból következően is – „természetszerű” lenne a további csökkenés, arra figyelmeztet, hogy a jobb életkörülmények elérése irányába ható társadalmi-gazdasági folyamatoknak és egyéni törekvéseknek „ára” van, idő előtt elvesztett életekkel kell fizetni értük. Az idősebb korosztályok halandóságában még markánsabban jelentkező romlás tendencia okainak vizsgálatában sem lehet elvonatkoztatni attól, hogy az élet elvesztéséhez vezető betegségek vagy más okok már a megelőző életkori szakaszokban ható, egészségre ártalmas környezeti, életmódbeli és magatartási tényezők következményei.

Az utóbbi négy évtizedben gyökeres átalakulás következett be a *halálokokban*. A *fertőző betegségek* elleni sikeres küzdelem, valamint a *légzőrendszer* megbetegedéseinek mint halálokoknak a csökkenése az 1–14 évesek halandóságában hozott döntő változást. Ezzel egyidejűleg megváltozott az ezt követő korcsoportok halálokeinak a struktúrája is. A 15–29 évesek emelkedő tendenciájú halandósága mögött azonban egyre nagyobb arányban találhatók olyan okok, amelyeknek társadalmi eredete kétségtelen. A *balesetek*, *végzetes sérülések* száma és aránya jelentősen megnőtt, s nyugtalanító az öngyilkossági arányok alakulása is. 1980-ra már a meghalt 20–24 évesek 36, a 25–29 évesek 21 százaléka baleset következtében vesztette életét, s öngyilkos lett 25, illetőleg 28 százalékuk. A differenciáltabb elemzés a *nemek* különböző veszélyeztettségére derített fényt.⁵

2. A MEGBETEGEDÉSI VISZONYOK ALAKULÁSA

A fiatalok egészségi állapotának *mai jellemzőit* a halandóságnál *közvetlenebbül* mutatják az általános és specifikus *megbetegedési* adatok. Az ezekről rendelkezésre álló információk két vizsgálatból származnak: a körzeti orvosi szűrővizsgálatokból és a hazánkban első esetben végzett országos morbiditási felvételből.⁶ Mindkét vizsgálatnak közös jellemzője, hogy – mivel orvosi-egészségügyi céllal indultak, az ellátás fejlesztésének megalapozását szolgálják – a morbiditási adatok elemzésében elsősorban demográfiai változókat alkalmaztak. Mindazonáltal a betegségek előfordulása általános gyakoriságának, illetve specifikus arányainak nemek szerinti és a fiatal korcsoportokban való feltárása olyan alapadatokat jelentenek, amelyek nélkülözhetetlenek a már szociológiai változókkal is operáló elemzés számára. Ennek fontosságára hívja fel a figyelmet az a tény, hogy a *fiatalok között az idült betegek aránya megközelíti a 30 százalékot*, vagy az, hogy az *összes betegnek talált személy 72 százalékának betegsége megelőzően nem volt ismert*, nem álltak orvosi kezelés alatt. De további kutatásra kell hogy ösztönözzön az is, hogy a *nők körében gyakoribb az újonnan diagnosztizált betegek aránya, a férfiaknál viszont az alacsonyabb előfordulással a súlyosabb, orvosi ellátást is igénylő kórképek magasabb gyakorisága társul*. A szűrővizsgálatok és más kutatások eredményei is arra figyelmeztetnek, hogy az életet veszélyeztető betegségek kialakulása már ebben az életkori szakaszban megkezdődik, és

szedni kezdik áldozataikat, mint az a halálteki statisztikából is kitűnik. A kóros elváltozások más csoportja, a pszichés és pszichoszomatikus kórképek magas gyakorisága viszont arra utal, hogy ezek a betegségek, ha nem is fatális kimenetelűek, de mindenképpen rányomják a bélyegüket az érintett fiatalok életének minőségére.

Az egészségi állapot vizsgálatában az orvosi szemlélet vezette epidemiológiai kutatásoktól jelentősen eltér kérdésfeltevéseiben és válaszaiban is az életmód és az egészség összefüggéseinek *szociológiai kutatása*. Ez esetben a kutatók nem arra törekedtek, hogy a megbetegedési arányokat – orvosilag egyébként megkövetelt – szigorú pontossággal feltérképezzék, hanem arra, hogy az egészségi állapot átfogóbb jellemzőiben, azok dinamikájában felfedjék a védettséget-veszélyeztetettséget kondicionáló, döntően társadalmi tényezőket. A szociológiai megközelítés továbbá a társadalmi változók bevezetésével oldja az epidemiológiai vizsgálatok viszonylagos egyoldalúságát, hozzájárul a társadalmi beavatkozás megalapozásához nemcsak általában, hanem annak lehetséges célcsoportjai vonatkozásában is. Így aligha lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy az *egészségi állapotban jelentős különbségek vannak az iskolai végzettség szerint mind a 18–30 éveseken, mind a 31–40 éveseken belül*, de még markánsabbak a két korcsoport összehasonlításában. *A magasabb iskolai végzettségű szellemi foglalkozású rétegekben a betegek arányának emelkedése a két korcsoport között 33, míg a fizikaiak csoportjában 55 százalék*. Ugyanez a tendencia mutatkozik a lakóhely típusa és az anyagi életszínvonal összefoglaló mutatója, illetve a munkaigénybevétel foka szerint is. A kutatás fontos megállapítása, hogy a társadalmi helyzet befolyásolja a megbetegedések több típusának előfordulási gyakoriságát, az ellátási feltételek különbségeivel együtt hatva pedig formálják az egészségi állapot önértékelését, a gyógyulás esélyeit.⁷

A fiatalok egészségéről szerzett ismereteket több szempontból jelentősen kibővítették *a KSH 1981–1982-ben végzett, mintegy 50 ezer lakosra kiterjedő vizsgálatának az egészségi állapottal, a testi fejlettséggel, a tápláltsággal kapcsolatos eredményei*. A tápláltsági állapotról felrajzolt kép megerősíti a magyar népességre általában jellemző túltápláltságnak az életkorral előrehaladó fokozódását mindkét nemhez tartozók körében. A férfiak többségénél a túltápláltság a harmincas éveik végére, a nőknél a negyvenes éveik körül már markánsan jelentkezik. Ez a trend arra figyelmeztet, hogy a táplálkozás optimalizálását már ifjúkorban el kell kezdeni. Kiemelkedő az a megállapítás is, hogy a tartósan betegek aránya 15–19 évesek között még alacsony, a 20–29 évesek között már emelkedik, a 30–39 éveseknél pedig az utóbbi kétszeresére növekszik. A tartós betegségek válfajai nemek szerint különbözőek, az életkor előrehaladtával növekszik a több betegségben szenvedők aránya, a betegségek súlyossági foka. Egyértelműen összefüggés állapítható meg mind a 20–29, mind a 30–39 éveseknél a túltápláltság és a betegségek gyakorisága között. A foglalkozás és a tartós megbetegedések között jellegzetes, nemek szerint különböző kapcsolatok állnak fenn. Bár a fizikai foglalkozásúak körében magasabbak az általános morbiditási arányszámok, mindkét nemet és mindhárom korcsoportot illetően, ám a szellemi foglalkozásúak „részesedése” is növekszik. Különösen a 30–39 évesekhez tartozó vezető, irányító foglalkozásúaknál. *Az életkorral változik a betegségek strukturális képe nemek szerint, az egyes munkajellig-csoportok között és azokon belül is.*⁸

A fiatalok egészségi állapotáról eddig felrajzolt kép tovább differenciálható a tematikus irányban végzett, saját kezdeményezésű kutatások eredményei alap-

ján. E vizsgálatok közül elsőként a *többoldalúan hátrányos helyzetű fiatal férfiak* egészségi állapotának változásait feltáró kutatás fontosabb megállapításait emeljük ki. Ez a vizsgálat két kérdéssel indult: 1. A hatvanas években, a társadalmi-gazdasági fejlődés fellendülésének időszakában e fejlődésből akkor kirekedt rétegeket, marginális csoportokat vizsgálva, mi volt jellemző életkörülményeikre, életmódjukra és velük összefüggésben értelmi fejlettségi szintjükre, egészségi állapotukra? 2. Vajon 15 év elteltével ezek a periférikus rétegek mennyire voltak képesek a kiemelkedésre, s ha igen, akkor ebben milyen társadalmi tényezők játszottak szerepet, és a fejlődés sodrába vagy annak legalábbis szélébe kerülésnek, az elmozdulásnak milyen egészségi következményei voltak? Az 1966-ban, az akkor 18 éves sorköteles férfiak körében végzett első vizsgálat fő megállapítása: az értelmi fejlődésben való megrekedésért az ingerszegény környezet, a motivációs tényezők hiánya a felelős. A szellemi fejlődés elmaradása mellett a kutatók testi megbetegedést nem találtak. Az 1982-ben újvizsgáltaknál *kiugróan magas volt a pszichoszomatikus kórképek aránya (40 százalék), a neurotikus szubpressziós kórképeké (20,5 százalék), az alkoholizmusé (13,4 százalék). Összességében a vizsgáltak 60,7 százalékát találták betegnek, 16,5 százalékuknál két vagy több betegség állt fenn. A kutatás lényeges megállapítása, hogy a korábbi társadalmi helyzetükből elmozdulók között a betegek aránya 72 százalék volt, a többékevésbé eredeti státusukban maradónál viszont 40,7 százalék.*

Jelen tanulmány keretében nem részletezhetjük e megdöbbentő helyzetképet előidéző tényezőket.⁹ Annnyit azonban mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy azok a mechanizmusok, amelyek feltehetően felelősek ezért, minden bizonnyal nemcsak a marginális csoportokban működnek. Okunk van azt hinni, hogy a felgyorsult társadalmi mobilitás, az emberi kapcsolatokban, az értékrendszerben bekövetkezett változások más társadalmi csoportokat is hasonló helyzetbe hoztak, a náluk talált megbetegedési arányok hasonló képet mutatnak.¹⁰

3. AZ EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT JELLEMZŐI A FIATALOK NÉGY CSOPORTJÁBAN

Ebben a vonatkozásban kapnak hangsúlyt annak a nagyobb volumenű és több célú vizsgálatnak eredményei, amelyet a fiatalok négy mintájában 1984–1985-ben végeztünk.¹¹ A jelenleg még jórészt a feldolgozás stádiumában levő kutatás adataiból itt csak a fiatalok egészségtörténetével, fizikai és mentális egészségével kapcsolatosakat foglaljuk össze. A fiatalok *egészségtörténetét* életútjuk során elszenvedett, orvosi kezelést igénylő balesetekkel és betegségekkel, azok súlyossági fokával jellemezhetjük. A gyermek- és iskoláskorban a *balesetek a férfiak körében lényegesen gyakoribbak és súlyosabbak, mint a nőknél*, a megbetegedéseknél viszont nincsenek ilyen különbségek. Megfigyelhető azonban az a tendencia, hogy a *lakóhely és a szülők társadalmi helyzete* már mindkét differenciálón hat mind a balesetek, mind a betegségek előfordulási gyakoriságára, mind azok súlyossági fokára (kórházba kerülésük aránya és száma, az életkorhoz kötődő fő szerepek – játék, tanulás – hosszabb időn át való felfüggesztése kórházba kerülés nélkül). *Ez a kép jelentősen módosul a munkába állást követően.* A balesetek előfordulása és súlyossága a foglalkozás jellegének függvénye lesz. Míg a szellemi dolgozók között különösen a férfiaknál a balesetek gyakorisága és súlyosságuk is lényegesen redukálódik, az ipari és a mezőgazdasági fizikai dolgo-

zók körében alig csökken, sőt a bányászoknál jelentősen emelkedik. A betegségek arányainak csökkenése szintén megfigyelhető. Ezt azonban a végzett munka jellege kevésbé befolyásolja, mint a balesetekét. Ám ha a *betegség súlyossági fokát vizsgáljuk, akkor a társadalmi különbségek már jelentősek, mindkét nem esetében.* Kimondható, hogy *ezek a különbségek nem annyira a megbetegedések előfordulási arányaiban mutatkoznak, hanem lefolyásukban, súlyossági fokukban.*¹²

Az egészségi állapot retrospektív jellemzői már előrejelzik a *jelenlegi egészség-szint* fő vonásait, annak a társadalmi tényezők általi kondicionáltságát. Az egészség-szint egyik fontos mutatója az *idült betegségek* előfordulása és súlyossága (a betegségnek a mindennapi tevékenységek végzését korlátozó volta és foka). A négy mintában a fiatalok 43 százaléka számolt be valamilyen tartós egészségkárosodásról, a férfiak 39, a nők 48 százaléka. Az összes idült beteg 44 százaléka tartja korlátozó hatásúnak betegségét, a férfiak 39, a nők 49 százaléka. A nők körében tehát magasabb az idült betegségről beszámoló aránya, magasabb arányban tartják betegségüket olyanakként, amely mindennapi tevékenységüket korlátozza, magasabb köztük a több idült betegség előfordulási aránya (a nőkre inkább jellemző a polimorbiditás). A társadalmi különbségek mindkét nemet illetően jellemzőek. Az idült betegek aránya a férfiak esetében a bányászok között a legmagasabb, és a betegségek itt a legsúlyosabbak. Ezt követik az ipari munkások, a mezőgazdasági fizikai dolgozók és végül a szellemi foglalkozású férfiak. A nőknél az ipari és a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak „vezetnek”, viszonylag kevésbé érintettek a szellemi foglalkozásúak. Hozzá kell tennünk, hogy az idült betegségről beszámoló nők aránya, mindhárom, nőket is tartalmazó mintában magasabb, mint a férfiaké és betegségüket súlyosabbnak is ítélik. Egyébként a betegség súlyosabbnak értékelését mintegy visszaigazolja, érvényességét alátámasztja az a tény, hogy azok, akik így ítélik meg betegségüket, lényegesen gyakrabban fordultak orvoshoz, mint azok, akik ugyan beszámoltak idült betegségről, de az nem okozott problémát nekik mindennapi életvitelükben. Hasonló módon szoros összefüggés van a táppénzre kerülés alkalmával és a táppénz tartamával. Ami azt is jelenti, hogy mindkét táppénzes mutató kifejezi az egészségi állapotnak – az idült betegségek előfordulásával és súlyossági fokával mért – társadalmi különbségeit.¹³

A fiatalok egészségszintjéről tett megállapítások tovább árnyalhatók az egy év alatt előforduló *heveny betegségek* arányával; azzal, hogy hányféle betegségük volt; hány olyan *egészségi panaszuk* volt, amivel nem fordultak orvoshoz; és végül, hogyan alakult *egészségi állapotuk önműködésük*. A heveny megbetegedések előfordulásában csak tendenciaszerűen jelentkezik a nők magasabb aránya, és ugyanez a kép az egy illetve több betegségben való megbetegedés esetében is. A férfiak megközelítően azonos arányban voltak betegek (mintegy kétharmaduk), kivéve a bányászokat, akiknek 83 százaléka betegedett meg. A női csoportok közül leginkább „védettnek” a mezőgazdasági fizikai foglalkozású nők tűnnek (nem volt heveny betegsége 46 százalékuknak), szemben az ipari munkásnőkkel és a szellemi foglalkozásúakkal, akiknek háromnegyede volt beteg. A heveny megbetegedéseket mintegy súlyozza, hogy a megkérdészetek voltak-e orvosnál. Jelentős azok aránya, akik ugyan beszámoltak arról, hogy volt heveny betegségük, de nem fordultak orvoshoz (33 százalék). Ettől az átlagtól eltér a munkajelleg és a nem szerint kapott kép. Míg a szellemi foglalkozású férfiaknál 44 százalék, a mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfiaknál 48, a nőknél 46 száza-

lék – az utóbbi két csoport esetében nyilván az ellátás hozzáférhetősége is szerepet játszik –, addig a szellemi foglalkozású nőknek 31, az ipari munkásnőknek 28, a bányászoknak pedig csak 19 százaléka nem volt orvosnál betegségével. Ha a heveny betegségek száma és a táppénzes mutatók közötti összefüggéseket vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy a különféle heveny betegségekben való megbetegedések számának növekedésével párhuzamosan növekszik mind a táppénzre kerülés alkalmainak száma, mind a táppénzen töltött idő. Ezek az összefüggések a leginkább bányászokra, az ipari munkásnőkre és a szellemi foglalkozású nőkre jellemzőek, ebben a sorrendben. Kevésbé erősek, de fennállnak az ipari munkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozók körében, legkevésbé a szellemi foglalkozású férfiakkal.

Az idült betegségek előfordulása és súlyossága szoros kapcsolatban van a heveny kórképekben való megbetegedésekkel. Azok körében, akiknek van idült betegségük és azt korlátozó hatásúnak minősítik, jelentősen magasabb a heveny betegségben megbetegedettek aránya, mint azoknál, akiknek van ugyan idült betegségük, de az nem korlátozza őket mindennapi életvitelükben. Viszonylag a legkisebb arányban azok betegedtek meg valamilyen heveny betegségben, akiknek nincs idült egészségkárosodása. Ez az összefüggés, a férfi szellemi dolgozók és a mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfiak és nők kivételével, fennáll minden munkajelleg és nem szerinti csoportban. Köztük is a legmarkánsabban az ipari mintában és a szellemi foglalkozású nők körében jelentkezik.

Érdekes képet kapunk, ha azokat az *egészségi panaszokat* vizsgáljuk, amelyek ugyan előfordultak a megkérdezettek körében, de ezekkel a panaszokkal nem voltak orvosnál. A teljes sokaság 82 százalékának volt ilyen panasz a kérdést megelőző egy évben. A panaszok a leggyakrabban a bányászok körében, az ipari munkásnőknél, a mezőgazdaságban dolgozó férfiakkal és nőknél jelentkeznek, viszonylag kisebb arányban fordulnak elő az ipari munkásoknál, a szellemi foglalkozású nőknél, legkevésbé pedig a férfi szellemi dolgozók körében. Az egy főre jutó panaszok számában a nők vezetnek minden – nőket is tartalmazó – munkajelleg-csoportban. A mutató értéke az ipari munkásnőknél a legmagasabb, valamint a bányászoknál.

Az egészségi panaszok száma szoros kapcsolatban van az idült betegségek előfordulásával és súlyosságával. A panaszok száma szinkron növekszik az idült betegség előfordulásával és észlelt súlyosságával, különösen a nők körében. Így például azok aránya, akik 3 és több egészségi panaszról számoltak be – amikkel nem fordultak orvoshoz –, a legmagasabb a korlátozó hatású idült betegséggel rendelkező ipari fizikai foglalkozású nőknél (83 százalék), a szellemi foglalkozású nőknél (70 százalék), a legalacsonyabb a mezőgazdasági fizikai munkát végző nőknél (56 százalék). A férfiak hasonló csoportjában a bányászoknál és az ipari munkásoknál magas (58 százalék illetve 56 százalék), alacsony a mezőgazdasági dolgozóknál (20 százalék), a legalacsonyabb a szellemi foglalkozásúaknál (17 százalék).

Az *egészségi állapot önértékelése* mintegy összefoglalóan mutatja az eddig mondottakat. A megkérdezettek 67 százaléka minősíti kitűnőnek vagy jónak egészségi állapotát, a fennmaradók megfelelőnek vagy rossznak. A nők minden munkajelleg-csoportban jelentősen nagyobb arányban használják az utóbbi minősítéseket. Köztük is kiváltképp az ipari munkásnők, akiknek 48 százaléka tartja megfelelőnek vagy rossznak egészségi állapotát, míg az ezt a minősítést használók aránya a szellemi foglalkozású nőknél 34 százalék, a mezőgazdasági fizikai

munkát végző nőknél 35 százalék. A férfi csoportok közül a bányászok nyilatkoztak egészségi állapotukról a legkevésbé kedvezően (38 százalék), velük szemben a mezőgazdasági fizikai foglalkozású férfiaknak csak 16 százaléka, a férfi szellemi dolgozók 20 százaléka, az ipari munkások 27 százaléka használta a megfelelő vagy rossz minősítést egészségi állapotára. Megállapítható az is, hogy az egészségi állapot önértékelése annál kedvezőtlenebb, minél súlyosabb idült betegségről számoltak be és minél több heveny betegségben, minél gyakrabban betegedtek meg a megkérdezettek. Ugyanez mondható el a panaszok száma és az egészségi állapot önminősítése közötti kapcsolatra.

4. A FIATALOK MENTÁLIS EGÉSZSÉGE

A fiatalok lelki egészségének néhány jellemzőjét már bemutattuk, amikor a többoldalúan hátrányos helyzetű fiatalok körében végzett kutatás eredményeiről szövegtünk. Ebben a részben a *neurotikus fiatalok követéses vizsgálatának* tapasztalatait, illetve a fiatalok négy mintájában végzett *kérdőíves kutatásnak* a mentális egészségre vonatkozó adataiból levonható előzetes megállapításait foglaljuk össze.¹⁴

A követéses vizsgálat eredményeiből először azt kell kiemelni, hogy a koragyerekkori szocializáció zavartényezőinek – mint például a szülők válása, alkoholizmus, a családban előforduló betegségek – pszichológiai károsító hatása, jóval megelőzve az ifjúkorban manifesztálódó megbetegedést, mint beilleszkedési zavar már jelen van az egyén élettörténetében. A szocializáló intézmények – óvoda, iskola – azonban e zavarjelek feltárására és korrigálására elsődlegesen nem képesek. Sőt, mintegy hosszú távú „helykijelölő” funkciójuk van; saját értékrendszerüknek megfelelően, a rendelkezésükre álló eszközökkel „címkézik” is a beilleszkedési zavart: nehezebb felfogású, gyenge tanuló, nyugtalan, szabályozhatatlan, fegyelmezetlen gyermek stb. E címkék aztán alapvetően meghatározzák az iskolai előmenetelt, pályaválasztást, és ezen keresztül a pszichológiai természetű betegség életutat, élettörténetet befolyásoló következményekkel jár. Amennyiben – és ez a megfigyelt esetek nagyon kis hányadára jellemző – az egészségügyi intézmények, a gyermek-ideggondozó hálózat vonzáskörébe kerül a gyermek, diagnosztizálják a személyiségfejlődés pszichológiai zavartényezőit, de a korrektív terápia elmarad.

Az ifjúkorban manifesztálódó lelki megbetegedéseknek gyakori színtere a *katonaság*. Itt ugyanis a korábbi beilleszkedést elősegítő lélektani mechanizmusok csődöt mondanak, hiányzik az a szupportív milió, amelyben az egyén korábbi bizonytalanságait értelmezni és kompenzálni tudta. Az e miliótól való elszakadás és a saját értékrend alapján szerveződő katonaság a korábban már meglévő bizonytalanságokat aktivizáló, precipitáló szereppel bír. A katonaság azonban sokkal intenzívebben detektálja és választja ki a be nem illeszkedő fiatalokat, semmint beilleszkedésüket elősegítendő a korrektív beavatkozásokat biztosítani tudná. A megfigyelt esetekben a beilleszkedési zavar jellege hamar felismerésre került, azonban a korrektív eszközök biztosítására csak viszonylag későn (szuicidium vagy pszichoszomatikus megbetegedés jelentkezése esetén) nyílt mód. A pszichokorrektív beavatkozás azonban a nehezített körülmények következtében – a pszichoterápia szükségességének elfogadása, a bejáráshoz szükséges idő, szabadságok stb. biztosítása – sem az egyén, sem a terápiát biztosító személy számára

nem lehetséges, ennek következtében a terápia nagyon gyakran eredmény nélkül zárul. A leszerelés után pedig – mivel a precipitáló ágensek megszűntek – a beilleszkedési zavar esetleg eltűnik, viszont mint munkahelyi beilleszkedés, párválasztásban mutatkozó bizonytalanság fog újra megjelenni.

A *munkahelyi* beilleszkedési zavarok, illetőleg élethelyzeti krízisekben felszínre kerülő neurotikus tünetegyüttes hosszabb távon történő kezelése is döntően attól függ, hogy a páciens számára mekkora anyagi és szociális erő kifejtést jelent az, hogy a terápiákban részt vegyen. A jelenlegi egészségügyi ellátás szervezeti szintje, területi hozzáférhetősége, együtt a munkahely elutasító, degradáló magatartásával, valamint a mikrokörnyezet alacsony lélektani kulturáltsági szintje az esetek többségében együttesen akadályozzák a sikeres terápia folytatását. Olyan szociológiai faktorok, mint például az anyagi helyzet, a műveltségi szint, a lakóhely, inkább meghatározzák a terápia sikerét, mint a pszichológiai elváltozás típusa. Így a gyógyulás, az eredményesebb konfliktus-feldolgozó stratégiák megtanulása egyes rétegek számára elérhető, míg mások számára hosszú távon nem biztosítható. Ez utóbbiak számára a lelki természetű megbetegedés életutat, karriert döntően befolyásoló tényezővé válik. A hároméves utánvizsgálat döntő tanulsága, hogy az egészségügyi rendszer határfoka és hatékonysága abban az életkori fázisban, amelyben a lelki természetű megbetegedés még megfordítható, viszonylag alacsony.

A fiatalok négy mintájában végzett kutatás a lelki megbetegedések közül a *neurózisra*, az *öngyilkosságra* és a *depressziós* színezetű hangulatzavarra, valamint a túlzott *alkoholfogyasztásra* irányult. A neurózisra utaló tünetek eloszlásából arra lehet következtetni, hogy mintegy 15 százalékra tehető a neurotikus panaszokkal küszködők aránya. A nők rendre minden kérdésben nagyobb gyakorisággal adnak neurotikus válaszokat. A hangulatzavarra utaló kérdésekre szintén inkább a nők válaszolnak neurotikus panaszokkal. Ugyanez a tendencia figyelhető meg a fizikai aktivitásra vonatkozóan. Itt azonban kiemelendő, hogy a bányászok is hangsúlyozottan panaszkodnak fáradtságról, levertségről. A depresszió indexe (amely hat tétel alapján jelezte a hangulati élet zavarát) azt mutatja, hogy a megkérdezettek átlagosan egy depressziós panasszal jellemezték állapotukat, a három vagy annál több panasz előfordulása a teljes sokaság 4 százalékára jellemző. Az *öngyilkossági gondolatok* megjelenése, illetőleg a megkísérelt öngyilkosság a lelki kiegyensúlyozottság hiányának súlyos tünete. Minden foglalkozási csoportban a nők válaszolták gyakrabban (10 százalék körüli érték), hogy volt már öngyilkossági gondolatuk. Az öngyilkosságot megkísérlők gyakorisága pedig a teljes sokaságban körülbelül 2 százalék, a szellemi és ipari foglalkozású nők között magasabb, mint ugyanezen foglalkozási csoportban a férfiak között. (A felvétel időszakában Baranya megyében zajló, minden szuicid esemény regisztrálására kiterjedő vizsgálat alapján az egészségügybe bekerülő szuicidiumot megkíséreltek aránya az adott korcsoportban megközelíti a kérdőívben bevallott szuicid kísérletek gyakoriságát.)

A nyugtatók és altatók fogyasztása is hasonló tendenciát mutat, a nők között rendre magasabb arányban, 18–20 százalékban fordul elő az időnkénti vagy rendszeres nyugtatószedés (a férfiak 5 százalékával szemben). Alacsonyabb gyakorisággal (5 százalék körüli érték) ugyanez a tendencia az altatófogyasztás területén is megjelenik. Összefoglalva a neurotikus tünetegyüttest, az öngyilkossági tendencia, illetőleg depressziós színezetű hangulatzavar a megkérdezettek mintegy 15 százalékára jellemző. Kifejezettebb a nők között.

A túlzott alkoholfogyasztás mint az érzelmi kiegyensúlyozottság hiányának további mutatója jelenti a következő problémakört. Összességében elmondható, hogy a *fiatal férfiak* mintegy 2 százaléka tekinthető az alkohol szempontjából különösen veszélyeztetettnek. Ők mind a szeszesital fogyasztási gyakoriságát, mennyiségét illetően, mind pedig szociális és szomatikus károsító hatását tekintve azokat az ismérveket mutatják, amelyek az alkoholveszélyeztettség klinikai és szociális tüneteit adják. A fiatal férfiak további 6–7 százaléka naponta vagy hetente több alkalommal fogyaszt szeszes italt; ők maguk is regisztrálják szeszfogyasztásuk problematikus voltát, vagy olyan formában, hogy önmagukat az átlagosnál többet ivónak tartják, vagy annak felismerésével, hogy a fokozott alkoholfogyasztás problémákat okoz az életvezetésben. További figyelmeztető jel az, hogy a férfiak 14 százalékanak szeszfogyasztási szokásrendje a napi alkoholfogyasztás. Itt még nem jelennek meg az egyén számára a szokás veszélyességét tudatosító tényezők, amelyek vagy a környezet szokásrendjével, fokozott toleranciájával függnek össze, vagy pedig még nem jelentek meg azok a testi-biológiai elváltozások, amelyek a kontrollvesztés tényezőin keresztül az egyén számára is felszólító jellegűek lehetnek. Figyelembe véve azt, hogy a vizsgált sokaság 21-től 33 évig fogta át a zömmel fizikai foglalkozású fiatalok rétegét, az adatok így is figyelemre méltóak, ha olyan vonatkozásban tekintjük őket, hogy az alkoholizmusnak mint betegségnek a kifejlődéséhez az esetek többségében hosszabb időszak szükséges. A fiatal korban már megjelenő kontrollvesztett ivási modell mindenképpen rossz prognózist jelent. Az érett férfikorra már a kifejlett alkoholizmus kórképével kell számolni.¹⁵

5. A FIATALOK ORVOSHOZ FORDULÁSÁT ÉS EGÉSZSÉGGULTÚRÁJÁT BEFOLYÁSOLÓ TÁRSADALMI ÉS INTÉZMÉNYES TÉNYEZŐK

A fiatalok egészségi állapotáról kapott képhez szervesen kapcsolódik két további probléma. Az egyik az, hogy vajon vannak-e különbségek a munkaviszonyban álló fiatalok eltérő helyzetű csoportjainak orvoshoz fordulásában, táppénzre vételük gyakoriságában és tartamában? A másikat abban jelölhetjük meg, hogy az egészségügyi és a közoktatási rendszer mit tesz az egészséges életmódra való felkészítésért, mennyiben teljesítik deklarált funkcióikat ezen a területen, kívánatos együtműködésük hogyan valósul meg?

Az első kérdésre annak a kiterjedt előkutatásnak eredményei alapján válaszolhatunk, amelyet 23 pécsi üzemben, a Bólyi Mezőgazdasági Kombinátban és Baramya megye 6 termelőszövetkezetében, valamint a Mecseki Szénbányákban dolgozó fiatalok *munkaügyi és egészségügyi dokumentumainak feldolgozásával* kaptunk.¹⁶ A pécsi üzemekben dolgozó fiatalok dokumentumaiból megállapítható, hogy jóllehet a 30 éven aluliak körében a betegség, sérülés miatt az orvoshoz fordulások száma és a táppénzes esetek gyakorisága kisebb, mint az idősebb korosztályokban, abszolút értelemben mégis igen magasak ezek az arányok. Az orvoshoz fordulásban és a táppénzes megbetegedések gyakoriságában jelentős különbségek vannak a férfiak és nők között. A nők minden tekintetben gyakrabban veszik igénybe az egészségügyi ellátást, mint a férfiak. A foglalkozás jellege (fizikai vagy szellemi munka) önmagában nem jelent szignifikáns tényezőt a táppénzes megbetegedések gyakoriságának alakulásában. Azonnal differenciálódik

azonban a kép, ha az iskolai végzettséget és a beosztást, illetve a munkaviszony hosszát is figyelembe vesszük. Nagyon jelentősek az eltérések mind a táppénzes megbetegedések előfordulási gyakoriságában, mind a táppénzes tartam átlagos hosszában: azaz a táppénz igénybevétele és tartama erősen rétegspecifikus. Az orvosi ellátás fő „fogyasztói” lényegében ugyanazok a rétegek, amelyek a táppénzt is gyakrabban veszik igénybe, mégpedig általában a nők, az alacsony iskolai végzettségűek és az alacsony beosztásúak, tehát a munkamegosztás kedvezőtlen posztjain dolgozók. Ez azt is jelenti, hogy a gyakrabban táppénzen levők egyébként is többször fordulnak orvoshoz. Vagyis nem kizárólag akkor, amikor táppénzre „akarnak” menni. Feltehetően ezek a fiatalok képezik a valójában gyakrabban, illetve súlyosabban megbetegedő réteget. Az orvoshoz fordulás adatainak értékelése során természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy e rétegek az „objektív” élethelyzetükből adódó feszültségeiket betegségre utaló jelként fogják fel, s valószínűleg ez indítja őket az orvos gyakoribb felkérésére. E feszültségek levezetésének az egészségügy az egyik jelentős csatornája a mai magyar társadalomban.

A *mezőgazdaságban* dolgozó fiatalok betegség, sérülés miatti orvoshoz fordulási arányai és táppénzes gyakorisága hasonló képet mutat, mint a pécsi fiataloké, bár valamivel elmarad attól. A táppénzen töltött idő hosszában azonban már jelentős mértékű a differenciálódás. A mezőgazdaságban foglalkoztatott fiatalok töltötték a legkevesebb időt táppénzen. A mélyebb elemzés azonban arra utal, hogy bár ezek a fiatalok ritkábban és rövidebb időre mennek táppénzre, de állapotuk, betegségük súlyossága következtében nagyobb arányban kényszerülnek betegállományuk alatt az egész napot vagy a nap nagy részét ágyhoz kötötten, ágyban fekvő betegként tölteni. Másként fogalmazva: valószínűleg ők csak akkor mennek már táppénzre, amikor olyan állapotban vannak, amely mind a munkahelyi, mind az otthoni munkavégzést lehetetlenné teszi. Feltűnő, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatott nők kevésbé veszik igénybe az orvosi ellátást, mint a pécsi üzemekben dolgozó társaik, sőt a férfiakhoz képest sem gyakoribb igénybevevők. Feltételezhető, hogy a betegszerep „vállalásában” sokkal inkább férfítársaikhoz, mint az iparban dolgozó nőkhöz hasonlítanak. A *bányászfiatalok* munkájából, munkakörülményeiből adódik, hogy lényegesen gyakrabban fordulnak orvoshoz, gyakrabban kerülnek táppénzre, és jelentősen hosszabb ideig is veszik azt igénybe, mint a másik két csoportba tartozó fizikai foglalkozású férfiak.

A fiatalok egészségi állapotának, orvoshoz fordulásának társadalmi különbségei hangsúlyozottan vetik fel a *megelőzés* problémáját. Ezen belül is azt, hogy az egészségügyi és a közoktatási rendszer, mint szocializációs csatornák, mennyire képesek az egészség-magatartást befolyásolni, az egészséges életmódra felkészíteni.

A témakörre irányuló kutatások fő célpontja a mai helyzet komplex módszerekkel történő feltárása volt. Nevezetesen az, hogy az egészségnevelés terén mi történik a bölcsődékben, az óvodákban és az általános iskolákban.¹⁷ A fontosabb eredményeket az alábbiakban foglalhatjuk össze: A bölcsődéskorú gyermekek-nél szerves együttműködés van a család (az anya), a védőnő és az orvos között. Az orvosi szerepkör fő vonása a tanácsadó, javaslattevő orvos és kevésbé a gyógyító. Az együttműködés kulcsfigurája a védőnő. Az anyák kooperatív készsége a tanácsok követésében ebben az életkori szakaszban a legjobb. Más a helyzet az óvodában és még inkább az iskolában. Az óvodában az orvosi szerep már beszükül. Az orvos alkalmi látogató, elsősorban az egészséget ellenőrző szerepet tölt

be. Az anyáknak az orvossal kapcsolatos elvárásaiban előtérbe kerül a gyógyító orvos képe. Az egészségnevelés itt az óvónőre hárul. Az óvónő egészségnevelő tevékenységének hatékonysága döntően attól függ, hogy az általa közvetített egészségismeretek, értékek, viselkedésminták mennyire egyeznek meg a család által közvetítettekkel. Ha a család mást tekint értéknek az egészség vonatkozásában, mint az óvoda, az óvónő kis hatásfokkal képes teljesíteni az egészségnevelő tevékenységet. Tehetetlensége a mentálhigiéne területén különösen szembetűnő.

Az általános iskola egyik deklarált célja a testileg, szellemileg egészséges, edzett nemzedékek nevelése, röviden, az egészséges életre nevelés. Hogyan realizálódik ez a cél az oktatási-nevelési tervben? Az egészséges életnek főleg az az oldala hangsúlyozódik, amely a fizikai erőnléttel van kapcsolatban. A mentálhigiénés feladatokra még csak utalás sem történik. Az iskola tantárgyakban gondolkodik. Ez az egészségre nevelés területén úgy jelentkezik, hogy három tantárgy lesz a felelős: a testnevelés, a biológia és az osztályfőnöki óra. Igen tanulságosak a dokumentumelemzésből levont következtetések: 1. Az iskolaorvosról a dokumentumban funkcióját tekintve, közreműködőként vagy partnerként említve, nem esik szó. Az egészségnevelés mint fogalom az egész dokumentumban nem tűnik fel. 2. A tantárgyak egymás közötti koordinálatlansága szembetűnő: az osztályfőnöki órák tematikája egyik téma vonatkozásában sem épít a testnevelés vagy a biológia anyagára. 3. „Az iskola nyitottsága” című általános elveket tartalmazó részben konkrétan csak a szülők, a család bevonásáról esik szó. Az iskolaorvos személyén keresztül az egészségügy felé nyitásról nem olvashatunk.

De hogyan látja el az egészségügy az iskolai feladatokat? Az egészségügy – legáltalában a dokumentumok síkján – az óvodában megfogalmazott és kialakított vonalat következetesen végigviszi az iskolára vonatkoztatva is. Az egészségügyi és a köznevelési dokumentum egy nagyon lényeges kérdésben azonosságot mutat: a lelki egészség, a mentálhigiéne kérdésköre mindkettőben háttérbe szorul. Egyébként ezt alátámasztják a felső tagozatos általános iskolások körében végzett empirikus adatfelvétel eredményei is.

Ezek az adatok arra hívják fel a figyelmet, hogy az iskolai oktató-nevelő munka a testi-fizikai egészség megőrzésével kapcsolatos ismeretrendszer inkább alakítja, a preventív szemléletet, de még inkább a mentálhigiénés felkészültséget tükröző egészség-magatartásra viszont kimutatható hatása nincs. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert egyre több szó esik a stresszbetegségekről, a tolerancia, a konfliktusokkal szembeni ellenállóképesség hiányáról. Itt tehát komoly teendőök hárulnak az iskolára.

6. A FIATALOK BIOLÓGIAI FEJLŐDÉSE. A TESTKULTURÁLIS ÉRTÉKEK ÉS AZ ISKOLAI TESTNEVELÉS SZEREPE

A tematikus irányban folyó kutatások másik központi témája a fiatalok biológiai fejlődési folyamata, illetve az azt befolyásoló tényezők köre volt, különös tekintettel az iskolai testnevelés és a sport helyzetére. A biológiai fejlődés megismerésére országos reprezentatív keresztmetszeti növekedésvizsgálat indult. A kutatás kiterjedt a 3–18 éves korú, mindkét nemű gyermekek és fiatalok mintegy 1,5 százaléka. A társadalomtudományi és antropometriai (humánbiológiai) módszerekkel végzett kutatás még nem zárult le, de a vizsgálati minta egyharmadának

előzetes feldolgozása néhány figyelemre méltó következtetés levonására máris lehetőség ad.¹⁸

A gyermekek természetbeli növekedése, testsúlybeli gyarapodása – amint erre a szekuláris trend (a növekedési változások évszázados irányzata) is utal – ma is tart. Ezzel azonban – sajnálatosan – nem jár együtt a törzs szélességi méreteinek és a végtagok izomzatának erősödése. Mindez együttesen eredményezi a rossz testtartás oly gyakori előfordulását, és felhívja a figyelmet a szomatikus nevelés és a testnevelés hiányosságaira.

A gyermekek családi háttere, szociodemográfiai státusa sokkal inkább meghatározza növekedésüket, biológiai fejlődésüket (érésüket), mint a családi-genetikai adottságok. Bár a szülői életkor, a testvérsorban elfoglalt hely, a testvérek száma (ebben az emelkedő hatássorrendben) befolyásolja a gyermekek testi fejlődési folyamatát, a szülők iskolai végzettsége és foglalkozása szerinti bontás szignifikáns különbségeket mutat a biológiai fejlődésben is.

A városi gyermekek egyértelműbben magasabbak és gyorsabban növekednek, mint a falusiak. A települések nagyságrendje szerinti bontás ennél finomabb további különbségeket hoz felszínre a gyermekek biológiai fejlődésében. A városi ifjúság szexuális érése is korábban következik be, mint a falusiaké. A lányok esetében ez mintegy két hónapot, a fiúk esetében kereken fél évet jelent.

A középfokú oktatási intézményekben tanuló ifjúság iskolatípusok szerint bontva nagyon elgondolkodtató képet mutat: a gimnazisták szignifikánsan magasabbak, mint a szakközépiskolások, és ezek szignifikánsan magasabbak, mint a szakmunkástanulók (ne is említsük a gimnazisták és a szakmunkástanulók közötti igen nagy különbségeket). E jelenségek ismételten felhívják a figyelmet az eltérő társadalmi-gazdasági helyzetű rétegek, valamint a város és a falu népességének életmódbeli különbözőségeire.

A fiatalok testi fejlődését, fizikai felkészültségét az eddig mondottakon kívül jelentősen befolyásolja az, hogy a testkulturális értékek milyen helyet foglalnak el értékrendjükben, mennyiben és miben realizálódnak, illetve mi a jellemző a realizálódás feltételeinek alakulására. A testkulturális értékek két generáció értékrendjében elfoglalt helyének összehasonlító vizsgálatából kitűnik, hogy a középiskolás tanulóknál és szüleiknél a szabadidő-aktivitások tartalmát és gyakoriságát befolyásoló értékpreferenciák hierarchiájában az elismert testkulturális értékek csak az anyagi és a szellemi kultúra értékei után következnek. Az anyagi, kulturális és sportértékek a felnőtt generációnál a fenti sorrendben határozottan elkülönülnek egymástól, a tanulóknál heterogénebbek. Az elismert értékek preferenciavizsgálata szerint a sportértékek közül az aktív sporttevékenységgel kapcsolatos értékek dominánsak. A realizált értékek vizsgálata azonban azt mutatta, hogy a „sportfogyasztás” mindkét csoportban fontosabb helyet foglalt el, mint a tényleges sportolás, testedzés.¹⁹

Az értékrend és a követett magatartás közötti feszültségek ráirányítják a figyelmet a testkulturális értékek realizálódásának feltételeire. Nevezetesen arra a kérdésre, hogy mi jellemzi az iskolai testnevelés és sport mai helyzetét? A kérdés felvetését döntően az indokolja, hogy jószerével ez az egyetlen terület, ahol a társadalom intézményes befolyást tud gyakorolni a felnövekvő nemzedékek fizikai fejlődésére, egészségi állapotára és életmódjára. Az iskolai testnevelés deklarált funkciói jól ismertek. Realizálódásuk azonban több mint problematikus. (Holott az iskolaegészségügyi vizsgálatok a hátgerincferdülés, a mellkasdeformitás, a gyomorbetegségek és az elhízás növekedéséről számolnak be; a sorköteles 18

éves fiúknak mintegy negyede-harmada nem felel meg az egészségügyi követelményeknek, jöllehet ezek többsége legfeljebb pár éve hagyta el az iskolapadot, az egyetemekre felvetteknek mintegy 50 százaléka gyenge testi felépítésűnek bizonyult; a KSH időmérleg-kutatásai szerint egy átlag napon a felnőtt lakosságnak körülbelül 15 százaléka sétált vagy kirándult, míg kifejezetten sporttevékenységben nem egészen két százalékuk folytatott.)

A széles körben végzett vizsgálatok alapján megalapozottan állítható, hogy az iskolában folyó oktató-nevelő munkának a testnevelés és a sport nem szerves része. Egyrészt nincs beépítve olyan tantárgyként, amelynek tárgyi (például tornatermek, -szerek) és személyi (szakos tanárok) feltételei, heti óraszása és tananyaga képes lenne biztosítani a tanulók egészséges növekedését és életvitelét, valamint a szellemi-idegi-fizikai terhelés optimális szintjét, a tanulók felfrissülését és regenerálódását. Másrészt úgy sincs beépítve a testnevelés és a sport az iskolai oktató-nevelő munkába, hogy ennek feltételei, óraszása és tananyaga a felnővekvő nemzedékek számára olyan fizikai terhelést adjon, amely összhangban van a növekedés és az érés biológiai folyamataival, továbbá a légzési-keringési funkciók optimális fejlődési szükségleteivel. Harmadszor, az iskolai testnevelés jelenlegi tantárgyi elhelyezkedése, oktatásának körülményei és gyakorlata, továbbá a hozzá kapcsolódó iskolai és társadalmi értékek nem alkalmasak olyan életmódminta nyújtására, amely alapul szolgálhatna egy kívánatos – tehát rendszeres sportolást is magában foglaló – felnőttkori életmód kialakításához. Végül az adatok arról tanúskodnak, hogy a testnevelés és a sport nemcsak az iskolai oktató-nevelő munkának nem szerves része, hanem a diákéletmódnak sem.²⁰

KÖVETKEZTETÉSEK

A fiatalok egészségi állapotáról, biológiai fejlődéséről szerzett eddigi ismeretek alapot adnak néhány következtetés levonására:

1. A társadalmi tényezők szerepe egyértelműen kimutatható a fiatalok egészségi állapotának, biológiai fejlődésének alakulásában. E tényezők hatásai differenciáltan érvényesülnek a fiatalok különböző csoportjaiban. További kutatásokat igényel azonban azoknak a mechanizmusoknak a pontosabb megismerése, amelyek a társadalmi-gazdasági helyzetben, a kulturáltságban stb. meglévő különbségeknek az életmódban, az életkörülményekben, a magatartásban való megnyilvánulásait közvetítik az egészségi állapot felé.

2. Tudomásul kell vennünk azt a tényt, hogy a szociális tényezők kóroktani szerepének megismerésében a halandósági viszonyok társadalmi változók szerint elemzése, de még inkább a megbetegedések gyakoriságának a szociális epidemiológia módszereivel való feltárása csak az első lépéseket jelenti. Bár az eddig feltárt összefüggések is alapot adnak a szó szoros értelmében vett szociális megelőző tevékenységre, igazán hatékony beavatkozás csak akkor képzelhető el, ha sikerül felderíteni és befolyásolni az egészséget napjainkban leginkább veszélyeztető környezeti és életmódbeli tényezőket.

3. Tudománypolitikai szempontból több mint kívánatos radikálisan szakítani azzal a szemlélettel, amely az egészségi problémákat, az egészségügyet esetenként még mindig az orvosi kompetencia körébe sorolja. Ezzel hallgatólagosan elismeri a természettudományos megközelítés prioritását. Együtt jár az egészségnek a biológiai dimenzióra való redukálásával, a kuratív technológiák fejlesztésé-

re helyezett hangsúllyal, a prevenció területén pedig annak technicista leszűkítéssel. Ez a szemlélet a ma már rendelkezésre álló társadalomtudományi fogalmi és módszertani apparátust az egészségi problémák vizsgálatában jobb esetben segédtudományként kezeli. Holott akár a halandósági, akár a megbetegedési viszonyokat tekintjük, a valóság az, hogy a népességet, köztük a fiatalokat is, leginkább sújtó kórképek kialakulását és kimenetelét döntően társadalmi tényezők befolyásolják, életmódhoz, életvitelhez és magatartáshoz kötöttek, beágyazódnak a társadalmi-gazdasági folyamatoknak ezeket a társadalmi mikroviszonyokon át befolyásoló hatásrendszerébe. Ez a helyzet pedig multidiszciplináris megközelítést igényel, amely a szakszerűséget megőrizve integrált tudományos alapot biztosít a hatékony, többszoros társadalmi-egészségügyi beavatkozás számára.

4. A multidiszciplináris kutatásoknak kitüntetett jelentősége van az ifjúság egészségét, biológiai fejlődését befolyásoló társadalmi tényezők problémakörében. Úgy véljük, nemcsak arról van szó, hogy felfedjük a betegségek eloszlásában, a biológiai fejlettségben és a fizikai felkészültségben megmutakozó társadalmi-gazdasági, kulturális és más, egymással szorosan összefüggő tényezők által kiváltott szociális gradációt, hanem – és ez legalább olyan fontos –, arról is, hogy a fiatalok különböző csoportjaiban mely folyamatok, jelenségek vezetnek az egészség veszélyeztetettségéhez, megromlásához, és közülük melyek azok a területek, ahol a társadalmi cselekvésnek már van esélye a sikerre. Más szavakkal, hol lehet a jelenleg szinte teljes spontaneitással érvényesülő, az egészség védettségét, veszélyeztetettségét szociálisan nagymértékben differenciáló folyamatokat megfelelő beavatkozásokkal – ha korlátozott módon is – befolyásolni. Ebben az értelemben, amikor megelőzésről beszélünk, akkor azt nem szűkítjük le az egészséget, a biológiai fejlődést mai ismereteink szerint károsító, veszélyeztető ágenssek kiiktatására vagy hatásuk kivédésére, hanem szélesebb módon fogjuk fel, úgy, mint egészségtámogatást, a biológiai fejlődés optimalizálását. Ezt nevezzük pozitív egészségnek, annak mindhárom lényeges – biológiai, pszichés és a szociális – dimenziójában. Az utóbbi elérése pedig a defenzív beavatkozási stratégiák helyett offenzív társadalmi cselekvési stratégiákat igényel. Egyszerűen fogalmazva, azt kell elérnünk, hogy a jó és a jobb egészségnek, testi és pszichés felkészültségnek legyen meg az őket megillető helye az életvezetést, az egyéni magatartást, az emberek megítélését vezérlő értékek között. S mi sem természetesebb, hogy a váltás elérésének természetes közege és helye az ifjúság és az ifjúkor.

JEGYZETEK

- ¹ Az ifjúság egészségi állapotával, biológiai fejlődésével kapcsolatosan a hetvenes években végzett kutatások eredményeiről lásd *Tahin Tamás: A fiatalok egészségi állapotának jellemzői – a társadalmi tényezők szerepe a fizikai és mentális egészség alakulásában.* In: *A magyar ifjúság a nyolcvanas években.* Kossuth Könyvkiadó 1984. 119–147. old.
- ² *J. Elinson: Towards Sociomedical Health Indicators.* In: *M. Skolowska, J. Holówka, A. Ostrowska: Health, Medicine, Society.* PWN – Polish Scientific Publishers. Warsaw 1979. 267–279. old.
- ³ *Hoóz István: A fiatalkorúak halandósági viszonyainak alakulása nemzetközi összehasonlításban.* In: *A fiatalok egészségi állapota és biológiai fejlődése* című tanulmánykötet (megjelenés alatt). Szerk.: Tahin Tamás.
- ⁴ *Hoóz István: Id. mű.*
- ⁵ *Füzési Zsuzsanna–Meleg Csilla: Social Factors in the Health of the Hungarian Youth.*

A paper prepared for the XIth World Congress of Sociology. New Delhi, August 1986.
A nemek különböző veszélyeztetettségét mutatja, hogy a fiatalon meghaltak csaknem háromnegyede férfi, akik közül a 20–24 évesek csaknem fele, a 25–29 évesek egynegyede balesetet szenvedett, s a fiatalabb korcsoportban csaknem minden negyedik, a másikban pedig minden harmadik férfi öngyilkos lett. A fiatal nőknél mind a balesetben meghaltak, mind az öngyilkosok aránya alacsonyabb. A 20–24 éves nők 21, a 25–29 évesek 11 százalékára baleset következettében hunyt el, ugyanezen korcsoportokban az öngyilkosok aránya 16 és 30 százalék. A fiatal nők életét inkább a betegségek veszélyeztetik, amelyek viszont az egészségügyi-orvosi védelem hiányosságait jelzik. A rák és a keringési betegségek 24, illetőleg 38 százalékuknál vezetnek korai halálukhoz.

- ⁶ *Pauka Tibor*: A fiatalok megbetegedési viszonyainak mai jellemzői az országos morbiditási vizsgálatok alapján. In: a hivatkozott tanulmánykötet.
- ⁷ *Szalai Júlia–Antal Z. László*: A fiatalok egészségi állapotának társadalmi különbségei. In: a hivatkozott tanulmánykötet.
- ⁸ *Korom Gyula–Újvári József*: Az ifjúság testi fejlettségének és egészségi állapotának jellemzői néhány demográfiai és társadalmi ismérv szerint. In: a hivatkozott tanulmánykötet.
- ⁹ *Pörcei József–Kóczán György–Kállai János–Vadas Gyula*: A többoldalúan hátrányos helyzet egészségkárosító hatásai az ifjúkorban. In: a hivatkozott tanulmánykötet.
- ¹⁰ Hogy mást ne említsünk ezzel kapcsolatban, elégséges figyelmeztető adatot prezentált az a kutatás, amelyet a középiskolás tanulók körében végeztek. Ezek arra utalnak, hogy iskoláink mentálhigiénés helyzete megkülönböztetett törődést érdemel. A vizsgálatba bevont tanulók között feltűnően magas a pszichoszomatikus tünetek gyakorisága, amelyek a túlterhelt pszichikum tiltakozását fejezik ki. Az ugyancsak magas gyakorisággal jelentkező pszichés tünetek pedig a neurotikus személyiségfejlődés minden formáját tükrözik. Végül komoly dolog, hogy a tanulók 10 százalékát veszélyeztetett rétegnek kellene nyilvánítani (ha lenne ilyen nyilvántartás), akiknél nagy a valószínűsége annak, hogy az alkoholistákhoz, a szipózókhoz csapódnak. (*Sziklai László Péter*: Középiskolások magatartását és tanulási teljesítményét befolyásoló pszichikai terhelési tényezők néhány sajátosága. In: a hivatkozott tanulmánykötet.)
- ¹¹ A vizsgálat a pécsi üzemben dolgozó fizikai és szellemi foglalkozású, a Bólyi Mezőgazdasági Kombinátban és Baranya megye hat tsz-ében mezőgazdasági fizikai munkát végző férfiakra és nőkre, valamint az MSZB-nál föld alatti fizikai munkát végző fiatal bányászokra terjedt ki. A megkérdezettek száma összesen 1259 volt. Az ipari fizikai minta 689 (férfi 392, nő 297), az iparban dolgozó szellemi minta 200 fő (férfi 69, nő 131), a mezőgazdasági fizikai dolgozók mintája 220 fő (férfi 146, nő 74), a szénbányász fiatalok (férfiak) 150 fő.
- ¹² *Tistyán László–Füzesi Zsuzsanna–Tahin Tamás*: A fiatalok egészségtörténete életútjukkal összefüggésben. (Kézirat)
- ¹³ *Füzesi Zsuzsanna–Tahin Tamás–Jeges Sára*: Az egészségi állapot alakulása a fiatalok különböző csoportjaiban. (Kézirat)
- ¹⁴ A két vizsgálat eredményeit részletesen mutatja be *Pörcei József és Kóczán György*: A fiatalok mentális egészsége című tanulmánya. (Kézirat)
- ¹⁵ *Pörcei József–Kóczán György*: Alkoholfogyasztási csoportok (ivástípusok) az ivás gyakorisága és következményei összefüggése alapján. In: A fiatalok alkoholfogyasztásának néhány jellemzője. Tanulmánykötet. Szerk.: Tahin Tamás. (Kézirat).
- ¹⁶ *Füzesi Zsuzsanna–Tahin Tamás–Jeges Sára*: A fiatalok egészségi állapota és orvoshoz fordulása az üzemi és a körzeti orvosi dokumentumok alapján. In: A fiatalok egészségi állapota... című tanulmánykötet.
- ¹⁷ *Vastagne Meleg Csilla–Schadt Györgyné*: A köznevelési és az egészségügyi rendszer szerepe az egészségkultúra alakításában. In: a hivatkozott tanulmánykötet.
- ¹⁸ *Eiben Ottó–Pantó Eszter*: Adatok a magyar ifjúság biológiai fejlődéséhez a társadalmi tényezők függvényében. In: a hivatkozott tanulmánykötet.

- ¹⁹ *Földesiné Szabó Györgyi*: Sportértékek elvben és gyakorlatban. In: a hivatkozott tanulmánykötet.
- ²⁰ *Laki László–Makszin Imre*: Versengés egy egészségesebb diákéletmódért (Az iskolai testnevelés és sport társadalmi funkciói és funkciózavarai). In: a hivatkozott tanulmánykötet.

MEGJELENT

KOMMUNISTÁK
ÉS SZOCIÁLDEMOKRATÁK
VISZONYA
NYUGAT-EURÓPÁBAN

TANULMÁNYKÖTET

233 oldal, 55,— Ft

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

ANDORKA RUDOLF–BALÁZS JÁNOS–ELEK SÁNDOR–
HRUBOS ILDIKÓ–LENGYEL GYÖRGY

A közgazdász diplomás fiatalok foglalkozási életpályája és életkörülményei

Az 1980 óta végzett ifjúságvizsgálatok kimutatták, hogy a pályakezdő fiatalok relatív helyzete sok vonatkozásban kisebb-nagyobb mértékben romlott az idősebb nemzedékekhez viszonyítva (KSH 1982, 1984). Néhány vonatkozásban – elsősorban a lakáshoz jutás nehézségei terén – az utolsó években az abszolút értelemben vett romlás jelei is mutatkoznak. A fiatalok között is különös figyelem fordult a diplomások pályakezdésének nehézségeire. A fiatal diplomásokra vonatkozó statisztikai adatok alátámasztják azt a következtetést, hogy a szubjektív panaszok nem megalapozatlanok, a fiatal diplomások keresetei, a lakáshoz jutás körülményei, a foglalkozási életpályán való indulás feltételei ténylegesen elmaradnak a gazdasági és társadalmi fejlettségünk szintjén elvárhatóaktól (Zafir, 1984). Ezt a tényt nem ellensúlyozza az, hogy az életpálya későbbi szakaszaiban a felsőfokú diplomával rendelkezők nagy része a társadalmi átlagnál lényegesen jobb életkörülményeket ér el, a pályakezdés nehézségei ugyanis a felsőfokú iskolák hallgatóinak összetételét és az oklevelet szerzettek szakmai fejlődését, későbbi karrierjét tartósan befolyásolják.

A különféle diplomával rendelkező fiatalok pályakezdésének körülményei között is lényeges különbségek vannak. Mások a fiatal pedagógusok, mérnökök, orvosok problémái, nehézségei. Ezért látszott indokoltnak, hogy az egyes fiatal értelmiségi rétegek helyzetét külön-külön részletesen megvizsgáljuk. Az ifjúsági rétegek kutatásának témakörében a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszékén dolgozó szociológusok az elmúlt öt éves kutatási tervidőszakban a közgazdász diplomával rendelkező fiatalok életpályakezdését több oldalról vizsgálták. Ezek a vizsgálatok elsősorban az országos ifjúságkutatás keretébe illeszkedtek, annak kérdésfeltevéseit alkalmazták a közgazdászokra, mégis az eredmények felhasználhatók a közgazdász „szakma” önismeretének növelésére és ezzel összefüggésben a közgazdászképzés továbbfejlesztésének, reformjának megalapozására is.

Azt, hogy a közgazdász értelmiség körében, különösen a fiatalok között lényeges problémák jelentkeznek, érzékelteti a Magyar Nemzet 1981. februári és márciusi számaiban közölt cikksorozat. *Szabad a „Köz(gazda)”?* tette fel a kérdést egyik kollégánk vitaindítójában, majd a volt hallgatóival folytatott beszélgetések

és körükben végzett felmérések alapján tagadó választ adott. A hozzászólások tarthatatlannak minősítették azt a helyzetet, hogy a fiatal közgazdák évekig nem kapnak érdemi feladatokat, miközben a közgazdász diplomát igénylő munkakörök betöltéséhez a gyakorlatban különféle szakmai és politikai tanfolyamok bizonyítványait is elegendőnek tekintik a munkahelyek. Szóvá tették a „kezdő gépírókhoz hasonló fizetést”, a felsőfokú tanulmányokkal „meghosszabbított kamaszkort”, a „kiskorúvá visszaminősítést” a munkahelyeken, azt, hogy az „íróasztalnál felejtett kváziértelmiségi főnökök” visszatartják a fiatal közgazdász diplomásoktól a lényeges információkat, ezzel megakadályozzák, hogy valóban felsőszintű közgazdász munkát végezzenek, és ezáltal is elállják az utat a fiatal közgazdászok előmenetele előtt.

Vizsgálatainkban a következő kérdésekre próbáltunk megbízható válaszokat keresni:

1. Változott-e a közgazdász diplomások helyzete az utolsó négy évtizedben, és ezzel összefüggésben milyen értelemben romlottak vagy javultak a közgazdászok életpályaesélyei?

2. Mennyire lehet a diplomás közgazdászok rétegét egységesnek tekinteni, illetve az esetleges pozitívumok és negatívumok a közgazdászok melyik csoportjainál fordulnak elő?

3. Ezeknek az objektív adottságoknak a keretei között a fiatal közgazdászok milyen életpálya-stratégiák vagy -típusok között választanak?

4. Hogyan befolyásolták az időbeli változások és a közgazdász csoportok helyzete közötti különbségek a közgazdász értelmiség egészének és az egyes alrétegeknek az összetételét, különösen „belépési” társadalmi mobilitását?

ADATFORRÁSOK ÉS VIZSGÁLATOK

Vizsgálatainkban felhasználtuk a közgazdászokra és azokon belül a fiatal közgazdászokra vonatkozó publikált adatforrásokat és tanulmányokat, különösen a statisztikai kiadványokat, amelyek az 1980. évi népszámláláson és az 1980 körül végzett reprezentatív mintás felvételeken alapulnak (Klinger, Kepecs, 1981; Zafir, szerk., 1983; 1984). A Szociológiai Tanszék szervezésében a következő adatfelvételekre került sor:

1. Kérdőíves adatfelvétellel hasonlítottuk össze a fiatal és idősebb közgazdász diplomások iskolai és foglalkozási életpályáját, életkörülményeinek alakulását az 1983 elején végzett megkérdezésig bezárólag. Ezzel meg tudtuk állapítani, hogy a különböző években diplomát szereztek a diploma megszerzése utáni azonos időszakban milyen helyzetben voltak, tehát az életpálya azonos szakaszában hasonlíthatunk össze az egyes „diplomázási kohorszokat”.¹ Az 1978-ban, tehát az adatfelvétel előtt öt évvel végzeteket választottuk a legfiatalabb közgazdász diplomásokat képviselő kohorszoknak. Innen öt-öt évvel visszafelé haladva az 1973-ban és 1968-ban végzetek vizsgálatát határoztuk el, végül az új Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen végzett első, 1953. évi nemzedéket választottuk ki a hosszabb távú időbeli összehasonlításhoz.

A diplomázási kohorszok „időbeli távolságának” megválasztásával az a megfontolás is érvényesült, hogy pályakezdésük időszaka a magyar gazdaság fejlődésének, a gazdaságirányítási rendszer változásának jellegzetes és eltérő időszakaikra esik:

- az 1953-ban végzetek képviselik az első új típusú közgazdász diplomás nemi-
zedéket, amely az ötvenes évek első felének egészen sajátos feltételei között in-
dult; a felvétel idején nagy többségük 54 és 58 éves életkor között volt;
- az 1968-ban végzetek a gazdasági mechanizmus reformjának évében és egy-
ben a magyar gazdaság gyors fejlődésének időszakában indultak, ezzel összefüg-
gésben nagy volt a közgazdászok iránti kereslet, maga az évfolyam is nagy létszá-
mú volt; a felvétel idején 40–50 évesek voltak;
- az 1973-ban végzetek pályakezdekésekor már csak a vállalatok részéről nyil-
vánult meg nagy kereslet a közgazdászok iránt, de a munkába állásukkor már je-
lentkeztek a népgazdaság egészében fellépő nehézségek; a felvétel idején 33–40
évesek voltak;
- végül az 1978-ban végzetek pályakezdekése idején a népgazdasági problémák
kiélesedtek, ennek egyik következménye, a költségvetési intézményekben beve-
zetett létszámnövelési zárlat erősen befolyásolta elhelyezkedési lehetőségeiket; a
felvétel idején 28–35 évesek voltak, tehát a családalapítás időszakában kellett a
magnövekedett nehézségekkel szembenézniük.

A vizsgált években a felsőfokú közgazdászképzés lényegesen eltérő összetételű
volt:

- 1953-ban és 1968-ban csak a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyete-
men végeztek közgazdászok;
- 1973-ban és 1978-ban² az MKKE-n kívül három közgazdasági jellegű főisko-
lán, a Pénzügyi és Számviteli Főiskolán (PSZF), a Kereskedelmi és Vendéglátó-
ipari Főiskolán (KVF) és a Külkereskedelmi Főiskolán (KKF) is lehetett felsőfo-
kú diplomát szerezni;
- 1978-ban a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdasági Karán
is szereztek közgazdász egyetemi diplomát.

Az adott években a nappali, esti és levelező tagozaton végzetek 50 százalékát
választottuk a mintába.³ A minta lemorzsolódása⁴ után 1930 feldolgozható kérdő-
ívünk volt⁵ (Hrubos, 1985, 1986; Elek, 1986).

2. Mélyinterjúkat készítettünk vállalatoknál, pénzügyintézeteknél, külkereskede-
lemben, gazdaságirányításban dolgozó fiatal szakértelmiségiekkel és vezetőikkel
a munkahelyi szocializáció, a karrierminták, a szakismeretek hasznosulása és a
szubjektív kongruencia kérdéseiről, amelyeket intézményi esettanulmányok ke-
retében elemeztünk. Életútinterjúkat készítettünk továbbá a jellegzetesen alter-
natív karriermintákat képviselő vállalkozók és szabad foglalkozásúak körében az
eltérő motivációs háttér feltárása céljából (Lengyel, 1984; Balázs–Lengyel, 1983).

A KÖZGAZDÁSZSZAKMA GYORS LÉTSZÁMNÖVEKEDÉSE ÉS PROBLÉMÁI

Magyarországon a felsőfokú közgazdászképzés egészen a Közgazdaságtudomá-
nyi Egyetem 1949. évi létrehozásáig igen szűk körű volt. Már a 19. század máso-
dik felében létezett ugyan közgazdaságtudományi oktatás, elsősorban a jogi és
részben a műszaki oktatás keretében, és voltak a közgazdaságtudománynak jeles
művelői, de szinte teljesen ismeretlen volt a közgazdász mint gyakorlati szakem-
ber fogalma. Voltak magántisztviselők, könyvelők, kereskedelmi szakemberek,
de nem létezett közgazdász elnevezésű foglalkozás (ellentétben azzal, hogy a
mérnökök pontosan definiált foglalkozási kategóriát alkottak), és csupán elenyé-

szően kevés személy rendelkezett közgazdász felsőfokú végzettséggel. A gazdasági vezető szerepeket legtöbbször jogász végzettségűek látták el.

Egy 1935. évi felmérés szerint a kereskedelmi tisztviselők között csupán 8,3 százaléknak volt felsőfokú végzettsége (ugyanakkor a műszaki tisztviselők közül 45,2 százaléknak). A kereskedelmi tisztviselők képzésére hivatott intézmények, bár elnevezésükben többnyire az akadémia megjelölést alkalmazták és többször megkísérelték a főiskolai jelleg biztosítását, csak korlátozott érvényességű erett-ségit nyújtó középiskolaként működtek. A gazdasági érdekképviseletek exponensei már a századfordulóra javasolták a közgazdász felsőoktatás bevezetését, azonban csak 1920-ban kezdte meg működését a Budapesti Tudományegyetem Köz-gazdaságtudományi Kara. Ezt az 1930-as években a Műegyetem körébe vonták és létrehozták a Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet. A közgazdász egyetemi hallgatók száma azonban alacsony maradt, sokkal kisebb volt a jogász hallgatók számánál.

A második világháború után az alacsony bázislétszám miatt a leggyorsabban növekvő értelmiségi szakma a közgazdász volt. Míg az összes felsőfokú végzettségűek száma 1930-tól 1980-ig csak 5,62-szorosára nőtt, a közgazdász és kereskedelmi végzettségűeké 12,85-szorosára, 3200-ról 41 200-ra. A műszakiak és az oktatási-tudományos végzettségűek – a másik két igen gyorsan növekvő felsőfokú végzettségű csoport – létszáma is csak valamivel kisebb arányban nőtt, mint a közgazdászoké. Ennek következtében 1980-ban már a felsőfokú végzettségűek 8,4 százalékának közgazdasági-kereskedelmi végzettsége volt. Az adat értékeléséhez hozzá kell tenni, hogy e gyors növekedés ellenére a közgazdasági egyetemekre és főiskolákra járó hallgatóknak az összlakossághoz viszonyított aránya hazánkban még mindig a legalacsonyabbak közé tartozik az európai országok között. (Az összes egyetemi és főiskolai hallgatónak 1 millió lakosra jutó száma, amely nálunk 1980-ban 9410, szintén a legalacsonyabbak egyike Európában.)

1970 óta a felsőfokú diplomával rendelkezők összességén belül csökkent az egyetemi és nőtt a főiskolai végzettségűek aránya: az 1970. évi mintegy 60–40 százalékról 1980-ra közel 50–50 százalékra módosult. A közgazdászok között hasonló változás ment végbe, közöttük az egyetemi diplomával rendelkezők aránya az 1970. évi 61 százalékról 1980-ban 54 százalékra csökkent, sőt a 30 éven aluli diplomás közgazdászok között alig több mint egyharmad rész.

Ezzel összefügg a nők arányának növekedése a közgazdász végzettségűek között. Míg korábban a közgazdász végzettségűek nagy többsége férfi volt, a főiskolai felsőfokú képzés belépésével és létszámnövekedésével párhuzamosan a nők aránya az összes közgazdász diplomás között 1980-ra elérte a felerészt, a 30 éven aluliak között pedig meghaladja a kétharmad részt. Ennek egyik oka, hogy a főiskolákon eleve erős leánytöbbség volt, másik oka az, hogy a leány hallgatók aránya a közgazdaságtudományi egyetemi képzésben is kevéssel 50 százalék fölé emelkedett. A közgazdász szakma tehát perspektivikusan az elnőiesedés jeleit mutatja.

A közgazdász végzettségűek számának fent említett gyors növekedése nem járt együtt a közgazdász foglalkozások és munkakörök hasonlóan világos definiálásával. Ennek csak egyik megnyilvánulása az, hogy népszámlálási foglalkozási statisztikákban csupán igen kevés közgazdász foglalkozású aktív kereső szerepel, a közgazdász felsőfokú végzettségűek a legkülönbözőbb egyéni foglalkozási csoportokban helyezkednek el. A foglalkozási főcsoport szerinti megoszlás is csak 29 százalékukat mutatja be a gazdasági, 19 százalékukat az áruforgalmi és 9 százalé-

kukat a pénzügyi-számviteli főcsoportban. Sokkal inkább összpontosul például a műszaki végzettségűek (71 százalék műszaki foglalkozású) és a jogászok (46 százalék igazságszolgáltatási, 23 százalék igazgatási foglalkozású) elhelyezkedése.

Hasonlóan nagyfokú a közgazdászok szóródása a népgazdasági ágak között: csupán egyharmaduk dolgozik az anyagi termelő ágakban (ipar, építőipar, mezőgazdaság), egyötöd rész a kereskedelemben és másik egyötöd rész az állam- és közigazgatásban.

A közgazdász végzettségűek tehát nem koncentrálnak jól definiált foglalkozásokban, és megfordítva, nincsenek olyan foglalkozások, amelyekben a felsőfokú közgazdász végzettség a feltétel az elhelyezkedéshez. Ez a közgazdász értelmiségnek a többi – régebbi – értelmiségi szakmákhoz képest kisebb fokú professzionalizálódását jelzi, és ismét a magyar gazdaság és társadalom évszázados elmaradottságának egyelőre még hiányos leküzdését látszik tanúsítani.

Másrészt a közgazdász végzettség kínálja – a mezőgazdasági végzettség után – a legjobb esélyeket a vezetői vagy irányítói beosztás elérésére: a közgazdasági végzettségű aktív keresők között 1980-ban 42 százalék volt a vezetők és irányítók aránya. Ugyanakkor az összes vezető csoportok közül éppen a gazdasági vezetők között vannak a legtöbben (egyharmad rész), akik nem rendelkeznek semmilyen felsőfokú végzettséggel, sőt a termelőszövetkezeti főkönyvelők körében többséget alkotnak (Bernát, 1986). Tehát a kifejezetten gazdasági munkakört betöltők között is igen sokan vannak, akiknek nincs felsőfokú közgazdasági végzettségük.

Míndezek a teljes körű statisztikai adatok azt mutatják tehát, hogy miközben a közgazdász értelmiségiek száma gyorsan nőtt, a szakma körvonalai a foglalkozások világában még meglehetősen halványan rajzolódtak ki.

A NÉGY VIZSGÁLT KÖZGAZDÁSZ KOHORSZ FOGLALKOZÁSI ÉLETPÁLYÁJÁNAK KÜLÖNBSEGEI

A négy vizsgált diplomázási kohorsz életpályájának különbsége már abból is kitűnik, hogy hol volt első munkahelyük telephelye és hol dolgoznak a vizsgálat idején. A közgazdász diplomások mindannyian erősen koncentrálnak a fővárosban és kisebb mértékben a megyeszékhelyeken, a Budapestre összpontosulás azonban fokozatosan csökkent a fiatalabb nemzedékek felé haladva:

A diploma megszerzésének éve	Első	1983. évi
	munkahely telephelye Budapesten	
1953	98	89
1968	71	72
1973	57	57
1978	52	52

Az első kohorsz fővárosba koncentrálnak és a későbbiek fokozatos nagyobb fokú szétszóródása vidéken, elsősorban a nagyobb vidéki városokban, szorosan összefüggött az első és az 1983. évi munkahely jellegével. Míg az első kohorsz majdnem felerészének munkahelye minisztérium vagy országos főhatóság volt és

csak egyharmaduk ment vállalathoz vagy szövetkezethez dolgozni, a három fiatalabb kohorszban lényegesen több mint felerész kezdte munkáját vállalatnál vagy szövetkezetnél, és a minisztériumban és főhatóságnál pályát kezdők aránya az egytized rész alá csökkent. A két utolsó kohorsznál kétségtelenül szerepet játszott a minisztériumi és főhatósági munkahelyen való elhelyezkedés csökkenésében a költségvetési intézményeknél elrendelt létszámstop.

A diploma megszerzésének éve	Első 1983. évi munkahely jellege			
	minisztérium, főhatóság		vállalat, szövetkezet	
1953	46	30	35	34
1968	10	16	61	48
1973	9	9	63	56
1978	6	8	69	63

Ezek az adatok világosan jelzik, hogy a közgazdász diplomások előtt megnyíló életpályákon belül nagyon lényeges eltolódások következtek be: míg az új Közgazdaságtudományi Egyetemről kikerült első nemzedékek nagy részben a tervgazdaság központi irányító intézményeihez kerültek, tehát úgy érezhették, hogy mindjárt életpályájuk kezdetén nagy fontosságú, országos hatású döntések előkészítésében és meghozatalában vehetnek részt, az újabb közgazdász nemzedékek egyre inkább az egyes gazdálkodó szervezetek gazdasági kérdéseinek megoldásával kerültek szembe munkafeladatként.

Ez makrogazdasági és -társadalmi szinten a gazdasági mechanizmus átalakulásával függött össze: a gazdasági elemzés és döntés fokozatosan átkerült a vállalati területre, a központi szervek egyre inkább csak az elvi döntésekkel és a gazdaság közvetett irányításával foglalkoztak.

Az oktatási rendszer szintjén viszont a felsőfokú oktatás összetételének változása áll kapcsolatban a munkahelyek jellegének eltolódásával: a Kereskedelmi és Vendéglátóipari és a Külkereskedelmi Főiskola, valamint a pécsi Közgazdaságtudományi Kar sokkal inkább vállalati közgazdászokat képeznek, mint a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (és a Pénzügyi és Számviteli Főiskola). Azonban az egyetemet végzettek között is lényegesen megnőtt a vállalati területre és lecsökkent a minisztériumi munkahelyre belépők aránya.

A vezetők aránya is nagyon eltérő az egyes közgazdász kohorszokban, éspedig 1983-ban minisztériumi, vállalati (csoportvezetőig bezárólag) vagy más vezető volt az 1953-ban végzett kohorszból 61, az 1968-ban végzettek közül 52, az 1973-ban végzettek közül 41, végül az 1978-ban végzettek közül 27 százalék. A teljes életpályák elemzése arra enged következtetni, hogy a gazdasági reform évében induló kohorsz valószínűleg utol fogja érni élete későbbi szakaszában a vezetők aránya tekintetében az 1953-ban induló kohorszt, az 1973-ban végzettek között ez már kétségesnek látszik, az 1978-ban végzettek pedig már az első öt évben is lényegesen kisebb arányban kerültek vezető beosztásba, mint az idősebb nemzedékekben. Nem elhanyagolható az a különbség sem, hogy az 1953-as kohorsz a minisztériumi és egyéb főhatósági, valamint a kutatási, oktatási és egyéb

költségvetési intézmények vezető pozíciói felé tudott előrelépni, az 1968-as kohorsz tagjai közül főképpen vállalati vezetők lettek, a két legfiatalabb kohorsz számára pedig elsősorban úgy nyílt meg a vezetői beosztás elérésének lehetősége, ha kisebb vidéki vállalatoknál vállaltak munkát.

A vezetővé válás esélyeinek zsugorodása és irányeltolódása természetesen összefügg azzal, hogy a két utolsó kohorszban főiskolai végzettségűek is vannak. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy csak a minisztériumi, főhatósági és egyéb intézményi vezetővé válás esélyei kisebbek a főiskolai végzettségűek számára. (A Pénzügyi és Számviteli Főiskola és a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola volt hallgatói nagy arányban kerülnek vállalati vezetői, nagyjából közép- és alsószintű vezetői beosztásokba.)

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a közgazdász diplomát szerzett fiatal nemzedékek iránti munkaerő-kereslet, a betölthető állások összetétele lényegesen változott: fokozatosan háttérbe szorultak az országos intézmények és előtérbe kerültek a vállalatok, a nagyobb elméleti tudást igénylő munkahelyekkel szemben túlsúlyba kerültek az elsősorban gyakorlati ismereteket előfeltételező munkakörök. Ezzel párhuzamosan csökkentek a vezetővé válás esélyei is. Még ha ezek a változások szükségszerűek és az ország gazdaságának és társadalmának általános jellemzőivel függenek is össze, mégsem hunyhatunk szemt afölött, hogy érthetően bizonyos csaldóttaságot okoznak, a kisebb perspektívák közérztét alakítják ki a fiatal közgazdász végzettségűek körében.

A KERESETEK KÜLÖNBSEGEI

A fiatal közgazdász diplomások havi átlagkeresete a többi fiatal diplomáshoz viszonyítva kedvező (Zafir, 1984):

	20–29 éves diplomás	
	közgazdasági, kereskedelmi	összes
	végzettségűek havi átlagkeresete (forint, 1982)	
Főiskolát végzettek	4660	4218
Egyetemet végzettek	5152	4722
Diplomások együtt	4836	4404

A 20–29 éves korcsoportokban csupán a mezőgazdasági diplomások átlagkeresete előzi meg árnyalattal a közgazdasági diplomásokét. Az egyetemet végzett diplomások közül pedig a közgazdászoké a legmagasabb.

Ugyanakkor tagadhatatlan a közgazdász diplomások helyzetének fokozatos romlása az utolsó tíz-egynéhány évben. Az összes fiatal diplomások átlagkeresete az 1970-es évek eleje óta visszaesett, és pedig a 20–24 éves diplomásoké 1972-ben 96, 1982-ben pedig már csak 80–85 százaléka volt az ugyanilyen életkorú szakmunkásokénak, a 25–29 éves korcsoportban pedig a diplomások keresete 1972-ben 7 százalékkal magasabb, 1982-ben 4–8 százalékkal alacsonyabb volt a megfelelő korú szakmunkásokénál. A diplomásokon belül is kissé csökkent a közgazdászok előnye a többiekkel szemben:

Munkába lépés éve	20–29 éves diplomás	
	közgazdász, kereskedelmi	összes
	végzettségük diplomázás utáni első keresete (forint)	
1975	2538	2316
1976	2587	2391
1977	2719	2538
1978	3117	2955
1981	3233	3052
1982	3471	3293

Ez a közgazdászok összességére nézve kedvezőtlen tendencia összefügg a főiskolai végzettségük és a nők arányának növekedésével. Az egészségügyiek kivételével (ahol a főiskolai diploma egészen más jellegű munkakörökre képesít, mint az egyetemi diploma), a közgazdászok esetében a legnagyobb a különbség az egyetemi és a főiskolai végzettségük átlagkeresete között, továbbá minden értelmiségi szakmán belül a fiatal nők 6–8 százalékkal alacsonyabb átlagkeresetet érnek el, mint az ugyanilyen életkorú férfiak.

Annak ellenére, hogy az átlagkeresetek viszonylagos szintjének romlását részben magyarázza a közgazdászok összetételének változása, mégis teljesen érthető, hogy a fiatal közgazdászok, ha a 10–15 évvel korábban végzettekhez hasonlítják saját helyzetüket, őket tekintik referenciacsoportnak, anyagi helyzetük romlását látják.

Ha vizsgált közgazdász kohorszok 1983. évi főállásból származó átlagos havi összeresetét hasonlítjuk össze, az anyagi előremenetel bizonyos lassulására következtethetünk:

A diploma megszerzésének éve	Egyetemet végzettek havi összeresete	Főiskolát összeresete	Együtt
1968	9390	–	9390
1973	7980	7130	7430
1978	6690	6310	6460

Az 1968. évi kohorszot nagyobb keresetkülönbség választja el az 1973. évitől, mint az utóbbit az 1978. évitől, tehát az 1968-ban végzettek valószínűleg gyorsabban haladtak előre a havi keresetek terén, mint az utánuk következők.

A vezetők és a beosztottak havi keresetének különbségei pedig rávilágítanak arra, hogy miért annyira fontos a fiatal közgazdász számára a vezetői beosztás elérése, és miért fejezik ki a vezetővé válás kisebb lehetőségei a fiatalabb nemzedékben a hátrányosabb karrierlehetőségeket:

	1968-ban végzettek havi összkeresete	1973-ban	1978-ban
Főosztályvezető vagy magasabb	11 270	9320	9000
Osztályvezető	9 300	8240	7200
Csoportvezető	8 550	6912	6140
Beosztott	8 150	6430	5850

A vezetők – a beosztás szintjétől is erősen függően – lényegesen magasabb kereseteket érnek el, mint a beosztottak, ezért az anyagi előrejutáshoz igen fontos a vezetési hierarchiában való emelkedés. A nem vezető közgazdász szakértő karrier tehát anyagi megfontolások miatt csak a legritkább esetben lehet vonzó. Ez azért is különösen problematikus, mert a vezető pozíciók száma korlátozott, tehát a közgazdászok jelentős része nem válhat vezetővé, hanem azért is, mert vizsgálataink szerint a fiatal közgazdászok elég nagy része valójában nem ambicionálná a vezető beosztást, hanem szívesebben lenne magas szintű nem vezető szakértő, ha ez a munkakör magas kereset elérését tenné lehetővé.

A munkahelyek jellege szerint is lényeges keresetkülönbségek alakultak ki: a minisztériumokban és más főhatóságokban, valamint pénzügyintézetekben dolgozó fiatal közgazdászok érik el a legmagasabb keresetet, a vállalatoknál dolgozók helyezkednek el középen, az oktatás és kutatás területén dolgozók pedig messze elmaradnak mögöttük. Ez a sorrend két fontos tényre hívja fel a figyelmet: a fiatal közgazdászok fokozódó áramlása a vállalatok és szövetkezetek felé, valamint a minisztériumi-főhatósági karrier lehetőségének beszűkülése azt jelenti, hogy a fiatal közgazdász nemzedékek anyagi előremeneteli lehetőségei is kedvezőtlenebbek; éppen a távlatilag legfontosabb oktatási és kutatási pályák nyújtják a legkevésbé kedvező anyagi feltételeket, ezért szükségképpen csak az vállalkozhat oktatói vagy kutatói munkakör betöltésére, aki valamilyen ok (például a szülői támogatás) miatt nincs nagyon ráutalva a magas munkahelyi keresetre, vagy hajlandó lényegesen anyagi áldozatokat vállalni az ambicionált oktatási és kutatási munkáért.

A közgazdászok jövedelmének értékelésekor természetesen felmerül a kérdés, hogy a főállású munkahelyen kapott kereset mellett mekkora mellékjövedelemhez jutnak. A közgazdász kohorszok vizsgálata viszonylag kicsi, átlagosan néhány száz forintnyi (az 1968-ban végzettek közötti havi átlagosan 500 forint a három utóbbi kohorsz között a legmagasabb) kiegészítő jövedelmet mutatott ki. Ehhez az alacsonynak tűnő összeghez két megjegyzést lehet fűzni: a kiegészítő jövedelmek kimutatása a jövedelem kérdésének legproblematisabb pontja, és a közgazdászok kiegészítő jövedelemhez jutási lehetőségei általában valószínűleg elég korlátozottak, ugyanis a tipikusan közgazdász munkának nincs nagy keresete a „második gazdaságban”, a szakmán kívüli jövedelemkiegészítés pedig általánosságban alacsony jövedelmeket hoz.

A jövedelem szintjének kérdését a pályakezdők számára az utolsó években különösen élessé tette az, hogy a tanácsai bérlakás-kiutaláshoz jutás lehetőségei erősen beszűkültek, mivel nagyon lényegesen csökkent az állami tulajdonú lakások építése. Ezért a fiatalok egyre nagyobb része kénytelen vásárlás vagy építés útján saját erőből (szülői támogatással és legtöbbször OTP-kölcsönnel) lakáshoz jutni. Ez igen nagy költségekkel jár, ezért a fiatal családok – ha nem támaszkodhatnak lényegesen szülői segítségre – a munkahelyen rövid távon elérhető keresetre nagy súlyt kell hogy helyezzenek.⁶

A SZAKISMERETEK FELHASZNÁLÁSA ÉS MEGELÉGEDETTSÉG A KÜLÖNBÖZŐ MUNKATERÜLETEKEN ÉS BEOSZTÁSOKBAN

1982-ben a 20–29 éves diplomás fiatalok 53,7 százaléka úgy nyilatkozott, hogy munkakörében hasznosítja szakmai ismereteit, 36,5 százalék „csak részben” választ adott, és 9,8 százalék szerint a felsőfokú oktatásban szerzett szakismereteit egyáltalán nem hasznosítja. A közgazdász végzettségűek körében a szubjektív kongruencia még kedvezőtlenebb: csak 35,4 százalék látta hasznosulni szakismereteit, 47,3 százalék szerint azok csak részben hasznosulnak, 17,3 százalék úgy nyilatkozott, hogy egyáltalán nem hasznosítja őket (Zafir, 1984). A különböző munkahelyeken dolgozó fiatal közgazdászokkal készített interjúk és esettanulmányok alapján próbáltuk feltárni a nagyfokú inkongruencia és általában az elégedetlenség okait (Balázs, Lengyel, 1983).

A gazdaságirányításban (minisztériumban, pénzügyintézetben) dolgozó fiatal közgazdászok legtöbbször azért választották ezt a munkaterületet, mert nem akartak a vállalati területen dolgozni, és nem volt lehetőségük a szakmailag nagyobb presztízsűnek tekintett oktatási és tudományos területen elhelyezkedni. Ezekben a területeken különösen jók a vezetővé válás esélyei, mert ezekben az intézményekben gyakran már 2–3 személy csoportot alkot, és sokszor egy osztálynak sincs több mint 6–8 tagja. Ennek ellenére a vezetői beosztás elérésének jó esélye nem vált ki teljes elégedettséget. Egyrészt az itt dolgozó fiatalok szerint a vezetővé válás nem annyira a szakmai teljesítménytől, mint inkább a taktikai érzéktől, „önmenedzselési készségtől”, a felső vezetők iránti lojalitástól, a közéleti-politikai aktivitástól függ. Másrészt sokan úgy látják, hogy a vezetővé válás a szakmai ambíciók feladásával, hajszoltabb munkával jár, kevesebb sikerélményt eredményez, és az önálló véleményalkotási lehetőség jelentős korlátozását hozza magával. A fiatal közgazdász nemzedéknek szinte minden csoportja, bármilyen munkahelyen és beosztásban dolgozik is, nagyra értékeli a szakmai teljesítményt, az önállóságot, a véleményautonómiát, ezért a potenciális gazdaságirányítási vezetők körében is vonzó alternatív pályakép a független szakértői pozíció elérése. A szakbürokráciákban azonban a fiatal közgazdászok számára ez az alternatíva csak igen korlátozottan létezik.

A gazdaságirányításban dolgozó közgazdászok többsége természetesen természetesen nem lesz vezető. Különösen az ágazati területeken fordul elő, hogy munkájukban uralkodik az utasítás-végrehajtó, operatív felügyeleti, finanszírozási tevékenység és a jelentések készítése. Ez a csoport az átlagosnál sokkal elégedetlenebb szakismereteinek hasznosulásával, általában a végzett munkával, a napi munkaterheléssel feszítettnek tekinti. Közülük kerülnek ki különösen nagy arányban, azok akik a gazdaságirányítási munkahelyekről kilépnek.

A vállalati munkahelyek általában kevésbé vonzóak a fiatal közgazdászok számára. Ezért inkább azok kerülnek vállalatokhoz, akik rosszabb induló feltételekkel (kisebb szülői támogatással, rosszabb kapcsolatokkal) rendelkeznek. Különösen az esti és levelező hallgatók, akik már a felsőfokú tanulmányok megkezdése előtt is vállalatnál dolgoztak, folytatják életpályájukat vállalatoknál, és ők jobban látszanak érvényesülni ott, mint a volt nappali hallgatók. A vállalati területen is a vezetővé válást tekintik az előrejutás útjának. Ennek kritériumai: a szakmai és emberi rátermettség, a vállalatnál eltöltött hosszabb idő, a vezetők iránti lojalitás. A nem vezető tanácsadói beosztást „kádertemetőnek” tekintik. A vállalatoknál dolgozó pályakezdő közgazdászok elégedetlenebbek, mint a gazdaságirányítás-

ban dolgozók. Az elégedetlenség egyik oka, hogy úgy látják: szakismereteiket nem tudják felhasználni, középfokú képzettségnek megfelelő munkát végeznek. A vállalatok egyfajta tartalékolási politikát folytatnak, felveszik a fiatal diplomásokat, mert igen olcsó munkaerőt jelentenek, így érdemes őket felvenni és a későbbi érdemi feladatokra tartalékolni, közben hosszabb-rövidebb ideig középszintű feladatokat adni nekik. A fiatal közgazdászok elégedetlenül látják a gazdasági szemlélet hiányát a vállalatoknál, nehezményezik, hogy nem vonják be őket érdemi kérdések eldöntésébe, sőt az ehhez szükséges információkat is visszatartják tőlük az idősebb vezetők. Mindennek az a következménye, hogy a vállalatoknál pályát kezdő közgazdászok közül sokan igyekeznek elhagyni a vállalati területet, és a gazdaságirányítás, a közigazgatás, kivételes esetekben az oktatás és kutatás felé továbblépni.

A gazdaságirányítás és a vállalati terület tehát sok fiatal közgazdász elképzeléseit, ambícióit nem elégíti ki. Ezzel magyarázható, hogy az utolsó években megnőtt (bár még mindig igen alacsony) a szabadúszó értelmiségi és a vállalkozói pályára lépők száma.

A szellemi szabad foglalkozású pálya mint ideiglenes elhelyezkedési lehetőség a fiatal értelmiségiek előtt – kezdetben bölcsész végzettségűek, később közgazdászok és mások körében is – a hetvenes évek elején kezdett megnyílni, amikor a tudományos életben az empirikus vizsgálatok megsokasodtak és ezeknél szükség volt intenzív, de ideiglenes szellemi bedolgozói munkát vállalókra (például interjúerekre, szerződéses tudományos segédmunkatársakra). Az önállóság és kötetlen munkaidő ára számukra többnyire az, hogy a létfenntartáshoz szükséges jövedelmet kódolással, interjúkészítéssel, fordítással, kontrollszerkesztéssel keresik meg, és ezen intenzív és fárasztó rutinmunkák után fennmaradó idejükben tudnak a kívánságaik szerinti munkával vagy tanulással foglalkozni. Ez a szabadúszó életforma így közel áll az egyetemi hallgatóéhoz, mintegy annak meghosszabbítását jelenti ideig-óráig.

A másik alternatíva a vállalkozói munka. Ezt többnyire olyan fiatal közgazdászok választják, akik nagy anyagi nehézségekkel kerülnek szembe, legtöbbször lakáshelyzetük megoldásával összefüggésben, ehhez nem kapnak sem zülöi segítséget, sem hatékony munkahelyi támogatást. Emellett szerepet játszanak szakmai ambíciók és a kedvezőtlen munkahelyi tapasztalatok alapján megérlelődő önállósodási igények. A vállalkozói munka lehetőségei a nyolcvanas években tágultak ki. Viszonylag kevesen foglalkoznak vele teljes munkaidőben, sokkal gyakoribb a főállás melletti, szabadidőben végzett vállalkozói munka.

Mind a szellemi szabad foglalkozás, mind a vállalkozások tehát a magyar gazdaság és társadalom jelenlegi adottságain alapulnak, aktuális igényekre adott válaszok. Emellett hozzásegítenek a fiatal diplomások egy részénél a pályakezdetes körüli feszültségek és elégedetlenség csökkentéséhez. Ezért helytelen lenne azokat negatív vagy deviáns jelenségekként kezelni.

Itt kell kitérni arra az évek óta újra és újra felmerülő kérdésre, hogy van-e diplomástúlképzés Magyarországon. Itt természetesen csak a felsőfokú közgazdász-képzés vonatkozásában foglalkozhatunk a kérdéssel, de következtetéseink valószínűleg felhasználhatók más értelmiségi szakmák területén is. A fiatal közgazdász diplomásoknak az a gyakori panasza, hogy a felsőfokú iskolákban szerzett ismereteket nem vagy csupán részlegesen hasznosítják, hogy középfokú ismereteket igénylő feladatokat kapnak, arra a következtetésre vezethet, hogy több közgazdászt képeznek ki egyetemeinken és főiskoláinkon, mint ahányra a gazdaság-

nak és a társadalomnak szüksége lenne. Ezzel szemben a közgazdász diplomásoknak és egyetemi-főiskolai hallgatóknak a népességhez viszonyított alacsony száma más európai országokkal összehasonlítva, valamint a felsőfokú végzettség hiánya sok kifejezetten közgazdasági munkát végző keresőnél inkább arra mutat, hogy nincs annyi szakképzett közgazdászunk, amennyire a jelenlegi gazdasági és társadalmi fejlettségi szinten szükségünk lenne, nem is beszélve arról, amennyire a jövőbeni magasabb fejlettség mellett lenne szükség.

A látszólagos ellentmondást a következő tények magyarázhatják:

1. Nem teljesen világos, hogy mi a diplomás közgazdász valódi feladata. A feladat megfogalmazása az utóbbi évtizedekben többször is módosult, ennek megfelelően változtak az oktatási koncepciók is. A megfogalmazott és a tényleges feladatok sok helyütt lényegesen eltérnek egymástól. Ennek legtipikusabb és legtömegesebb példája a vállalathoz kerülő diplomás közgazdász feladata. Közel húsz éve a gazdálkodási tevékenységet mondják feladatának, ezzel szemben ténylegesen erre sok helyütt ma sincsen lehetőség. Ez azzal függ össze, hogy a vállalat önálló gazdálkodása nem úgy és nem olyan mértékben valósult meg, mint ahogyan azt az 1968. évi mechanizmus reform célként megfogalmazta. Ebben az esetben tehát semmiképpen sem túlképzés van, hanem a befogadó gazdasági közeg mulasztotta el az alkalmazkodást vagy alkalmazkodik késedelmesen a gazdasági mechanizmus elengedhetetlenül szükséges korszerűsödésének követelményeihez.

2. Nem tisztázott a munkamegosztás az egyetemi és főiskolai végzettségűek között sem. A meglévő formális definíció túlságosan általános, s nem is épül be a munkajogi előírásokba, amelyek nem tesznek különbséget a főiskolai és egyetemi végzettséget igénylő munkakörök közt. Ennek következtében az egyetemet végzett fiatal közgazdászok egy része a főiskolai szakképzettségeknek megfelelő munkát végez, miközben magas szintű ismereteket igénylő munkaköröket töltenek be csak főiskolai végzettséggel vagy semmilyen felsőfokú közgazdász képzettséggel sem rendelkezők.

3. A felsőfokú végzettségű munkaerő alkalmazásának olcsósága miatt a munkahelyek nem érdekeltek abban, hogy diplomás közgazdászokat csak olyan munkakörökben foglalkoztassanak, ahol végzettségükre feltétlenül szükség van. A felsőfokú végzettséggel nem rendelkező magasabb beosztású gazdasági munkakörben dolgozó idősebbek és a magasabb és korszerűbb közgazdasági ismeretekkel rendelkező pályakezdő fiatalok között érdekkonfliktus is kialakul, ebben pedig az utóbbiak húzzák a rövidebbet.

4. A műszaki és gazdasági fejlődés következtében egyre inkább különválnak és eltávolodnak egymástól az érdemi munkát végző értelmiségiek és a rutinmunkát végző szellemi foglalkozásúak. Az előbbiekkal szemben a munka egyre nagyobb intellektuális követelményeket támaszt, a rutinmunkát végzők pedig egyre inkább „betanított szellemi foglalkozásúakká” válnak. Ezért a fiatal diplomások számára egyre kevésbé kielégítő a szellemi rutinmunka végzése.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy ténylegesen nincs közgazdásztúlképzés Magyarországon, hanem a munkahelyek egy része nem képes vagy nem hajlandó a diplomás közgazdászokat képzettségüknek megfelelően foglalkoztatni. Ebben szerepet játszanak a munkahelyi vezetők egy részének szubjektív sajátosságai és az egész gazdasági mechanizmus bizonyos örökölt és visszahúzó jellemzői.

A KÖZGAZDÁSZ ÉRTELMSÉG TÁRSADALMI MOBILITÁSÁNAK VÁLTOZÁSAI

Valamely társadalmi réteg vagy foglalkozási csoport bemutatásakor a társadalmi származás szerinti összetételt először szokás bemutatni, ezt követően kerül sor az iskolai végzettség, munkakör, kereset stb. szerinti adatok elemzésére, mintegy követve az egyén életének időbeli sorrendjét. A szokásos sorrendet most azért fordítottuk meg, mert az eddig tárgyalt jellemzők és azok változásai alapján jól meg tudjuk magyarázni, hogyan és miért változott a közgazdász diplomások társadalmi származás szerinti összetétele.

Az összes megkérdezett közgazdász diplomásoknak az apa társadalmi helyzete szerinti összetétele⁷ első látásra viszonylag csekély különbséget mutat a négy korországban:

A diploma megszerzésének éve	Munkás-	Paraszt-
	származásúak aránya (százalék)	
1953	39,6	23,6
1968	29,1	8,9
1973	29,6	10,9
1978	29,7	8,9

Az 1953-ban végzettek között kiugróan magas volt a munkás- és a parasztszármazásúak aránya. Ez a „fényes szelek” nemzedéke, amelyben a munkás- és a parasztszármazásúak aránya az egész értelmiségben hasonlóan magas.⁸ Ez azonban nem jellemezte a megelőző és az azt követő értelmiségi nemzedékeket. Ezt jól mutatja, hogy az 1973. évi országos társadalmi mobilitás felvételben a közgazdász értelmiségiek közül már csak 33 százalék volt munkás- és 14 százalék parasztszármazású.

Az 1968., 1973. és 1978. évben végzett közgazdászok között viszont körülbelül ugyanakkora a munkás-és parasztszármazásúak aránya. Annak ellenére így van ez, hogy időközben a szülői nemzedékben csökkent a parasztcsaládok aránya. Továbbá, a közvélemény is azt tartja, hogy a mobilitás csökkenő tendenciát mutat.

A látszólagos ellentmondást megértjük, ha külön-külön vizsgáljuk az egyetemi végzettségűek és a három főiskolán végzettek társadalmi származás szerinti összetételét. (Lásd az következő oldalon levő táblázatot.) A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen ugyanis lassan csökkent a munkás- és parasztszármazásúak aránya, azonban a három főiskola közül kettőn, a Kereskedelmi és Véndéglátóipari és a Pénzügyi és Számviteli Főiskolán nagyobb a munkás- és a parasztszármazásúak aránya. Ezzel párhuzamosan az egyetemi és a főiskolai hallgató férfiak és nők között is ellentétes irányú változás jelei látszanak: miközben a fiúk között csökkent, a leányok között nőtt a munkások és a parasztlétszám aránya.

Így a közvéleményben kialakult egy olyan – a valóságnak nem teljesen megfelelő – vélemény, hogy a mobilitás lényegesen csökkent, a közgazdászpálya lényegesen zártabbá vált, holott ez csak az egyetemre és a férfiakra érvényes.

A leírt eltolódások, amelyek a különböző társadalmi helyzetű családokból származó fiatal férfiak és nők egyetemi és főiskolai továbbtanulásában mutatkoznak,

A közgazdaságtudományi egyetem és a pécsi közgazdaságtudományi kar, valamint a három főiskola végzett hallgatóinak összetétele az apa társadalmi helyzete és a diploma megszerzésének éve szerint

Az apa a kérdezett egyetemi – főiskolai felvételekor	Egyetem				PSZF		KVF		KKF	
	1953	1968	1973	1978	1973	1978	1973	1978	1973	1978
Vezető állású	7,5	12,6	21,2	27,7	12,3	15,2	15,0	14,1	32,2	32,1
Értelmiségi	4,7	16,9	15,2	17,7	7,0	8,4	22,8	11,2	13,6	28,3
Egyéb szellemi	10,4	14,7	14,3	9,9	15,8	13,5	16,5	10,6	8,5	11,3
Önálló iparos, kereskedő	0,9	4,9	2,2	1,8	5,7	4,0	7,1	8,8	6,8	7,5
Közvetlen termelésirányító	6,6	6,4	5,2	5,4	4,8	6,7	5,5	10,0	6,8	5,7
Szakmunkás	17,0	18,7	17,7	21,6	17,1	22,6	13,4	24,7	28,8	7,5
Betanított, segédmunkás	22,6	10,4	13,0	5,7	15,4	10,1	7,9	11,2	1,7	—
Mezőgazdasági fizikai	23,6	8,9	8,2	7,2	17,5	14,5	8,7	5,3	—	—
Eltartott	1,9	2,1	0,4	1,5	0,9	0,7	—	—	—	3,8
Nincs információ	4,7	4,3	2,6	1,5	3,5	4,4	3,1	4,1	1,7	3,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	106	327	231	333	228	297	127	169	59	53

teljesen ésszerű válaszok az utolsó években bekövetkezett gazdasági és társadalmi változásokra. A felsőfokú végzettség megszerzése és az értelmiségi életpálya hosszú távon, a halmozott élet-jövedelem szempontjából ma is lényeges társadalmi előnyökkel jár. Különösképpen így van ez, ha a karrier folyamán vezető beosztásba sikerül kerülni. A vezetői pozíció betöltéséhez pedig egyre inkább szükség lesz a felsőfokú végzettségre. Rövid távon ellenben a felsőfokú oktatásban való részvétel és az értelmiségi pályakezdés lényeges áldozatokat követel, nem elhanyagolható átmeneti jövedelemvesztést jelent.

Az értelmiségiek halmozott élet-keresete (a mellékjövedelmek nélkül) átlagosan a 45. életév elérése körül éri utol az azonos korú szakmunkásokét. Ebben lényeges szerepe van természetesen annak, hogy a szakmunkások 5-6 évvel korábban válnak keresőkkelé. A fiatal értelmiségi férfiak – a katonai szolgálatot beszámítva – 24-26 éves koruk körül válnak keresőkkelé. Az első időszakban keresetük alacsonyabb a szakmunkásokénál. Ugyanakkor éppen 25-34 éves életkoruk körül lenne a legnagyobb szükségük magas jövedelemre, mert erre az időszakra esik a családalapítás, gyermekeik születése és ezzel összefüggésben a lakáshoz jutás gondja. Tanácsi bérlakás-kiutalás, munkahelyi vagy szülői segítség nélkül a fiatal értelmiségi családnak átmenetileg igen nagy anyagi nehézségekkel kell szembenéznie. A tanácsi bérlakás-kiutaláshoz jutás esélye igen erősen lecsökkent, a munkahelyi segítség mértéke igen változó és éppen a legnagyobb presztízsű fővárosi és gazdaságirányító munkahelyeken gyakran csekély. Ezért a legkedvezőbb és legnagyobb presztízsű munkahelyekre való belépés alig képzelhető el másképpen, mint ha lényeges szülői támogatásra lehet számítani a lakáshoz jutásnál.

Így érthető, hogy a munkás- és parasztcsaládok fiúgyermekai a korábbinál inkább vállalkoznak a felsőfokú továbbtanulásra, és inkább a rövid távon jó keresetet biztosító fizikai szakmák felé orientálódnak. A leányok esetében az alternatíva másképpen áll: egyrészt a leányok számára sokkal kevésbé állnak nyitva a jó fizikai szakmák, másrészt a katonai szolgálat az ő esetükben nem hosszabítja meg a nem kereső időszakot, végül valószínűleg az is szerepet játszik, hogy a magyar társadalomban ma is elsősorban a férjtől várják a magasabb jövedelem előteremtését. Mivel pedig az érettségi bizonyítvány értéke egyértelműen csökkent, egyre kevésbé biztosít jó elhelyezkedési lehetőségeket a munkaerőpiacon, érthető, hogy a leányok számára vonzó alternatíva a hároméves főiskolai, sőt az egyetemi végzettség szerzése. Ez egyformán érvényes a szellemi családok és a munkás- és parasztcsaládok leánygyermekére, ezért az utóbbiak is igyekeznek leányaikat a felsőfokú továbbtanulás felé irányítani.

A KÖZGAZDÁSZOK ÉLETSTRATÉGIA-TÍPUSAI

A szülői család társadalmi helyzetének hatása azonban érvényesül a felsőfokú végzettség megszerzése után is. A közgazdász kohorszok életpályájára vonatkozó összes adatok matematikai statisztikai elemzése segítségével nyolc karrier- vagy stratégiatípust lehetett megkülönböztetni:

1. Vezetői karrier minisztériumban és főhatóságban. Igen kedvező jövedelmi helyzet, ennek megfelelően a lakásviszonyok és a tartós eszközökkel való ellátottság magas szintje jellemzi. Érdemi közgazdász munkát végeznek. Előfeltétele a jelentős szakmai teljesítmény, társadalmi-politikai aktivitás. Elsősorban a magas

társadalmi helyzetű fővárosi családok fiúgyermekei tudnak ilyen életpályát befejezni.

2. Vezetői karrier vállalatoknál, szövetkezeteknél. Szintén kedvező jövedelmi helyzetet és életkörülményeket biztosít. Az előrelépés főképpen a vidéki munkahelyeken áll ma is nyitva. Az ilyen karriert az előbbinél sokkal nagyobb arányban érik el a munkás- és a parasztcsaládok fiúgyermekei.

3. Oktatói-kutatói karrier. Előfeltétele a magas színvonalú elméleti ismeretanyag és munka, a nyelvtudás, azonban az átlagosnál kedvezőtlenebb munkahelyi keresetet lehet vele elérni. A mellékjövedelmekhez jutás lehetőségei viszont, különösen az életpálya későbbi szakaszaiban és személyenként erősen differenciáltak, kedvezőek. Emellett a többi karriertípusoknál nagyobb önállóságot és függetlenséget biztosít. Ezért a legnagyobb presztízsű és leginkább kívánt karriertípusok egyike. Az objektív feltételek miatt azonban elsősorban kedvező anyagi és társadalmi helyzetű családok gyermekei számára áll nyitva.

4. Vezetői karrier a területi államigazgatásban és politikai-társadalmi szervezetnél. Nem jellegzetesen közgazdasági munkával jár, de az ilyen oktatásban szerzett ismereteket jól lehet hasznosítani. Az átlagosnál valamivel jobb anyagi feltételeket biztosít. Az ilyen karriert választók összetétele hasonló a vállalati vezetőkéhez, azzal a különbséggel, hogy a vidéki családok gyermekei nagyobb arányban választanak ilyen munkakört.

5. Szakértői karrier. Főleg minisztériumokban és főhatóságokban lehetséges. A vállalatokban és szövetkezetekben sokkal kisebb a lehetőség a független szakértői pozíció elérésére. Viszonylag alacsony keresetet biztosít, viszont érdekes érdemi munkával jár és módot nyújt a szakmai tudományos munkára és továbbképzésre. Szintén a fővárosi jó helyzetű családok gyermekei választják elsősorban.

6. „Tisztviselői”, adminisztratív jellegű életpálya. A legkülönbözőbb intézményeknél és vállalatoknál gyakori karrier, kevés érdemi munkával jár, a felsőfokú oktatásban szerzett ismeretek hasznosulását általában alacsonynak látják. Az elérhető keresetek viszonylag alacsonyak. Ezért erősen túlréprezentáltak a nők és a fizikai családokból, valamint vidékről származók.

7. Vendéglátó-karrier. Nagy mozgékonytságot, fokozott bátorságot, vezetői erényeket igénylő életpálya, igen jó anyagi lehetőségeket ígér. Tehetséges fizikai származású és vidéki férfiak választják. Közgazdasági szakmai ambícióik nincsenek, teljesen a gyakorlati gazdasági tevékenységre orientáltak.

8. Külkereskedő-karrier. Jó nyelvtudást és gyakorlati ismereteket, ügyességet igényel. Az elérhető munkahelyi keresetek nem magasak, viszont általában sok külföldi utazást biztosít. Elsősorban kedvező társadalmi helyzetű családokból származó nők választják ezt a pályát (ez abban is megnyilvánul, hogy a Külkereskedelmi Főiskolán túlsúlyban vannak).

ÖSSZEFOGLALÁS

A fiatal közgazdászok helyzetével foglalkozó különféle adatok és kérdőíves felvételeink arra a következtetésre vezettek, hogy:

1. A közelmúltban és ma végzett közgazdász diplomások relatív helyzete, életpálya-perspektívái sok tekintetben különböznek mind az 1950-es évek első felében végzett „első nemzedéktől”, mind az 1960-as évek második felében végzett

„gazdasági reform nemzedékétől”, és ezek a különbségek többnyire kedvezőtlenek a mai fiatal közgazdászokra nézve;

2. a diplomás közgazdászok nem alkotnak egységes réteget, különbség van az egyetemet és a főiskolát végzettek között, továbbá a három főiskola végzett hallgatói is meglehetősen eltérő életpályaesélyekkel indulnak a foglalkozási pályára;

3. a közgazdászok előtt nagyon különböző foglalkozási életpályák állnak nyitva, a minisztériumi vezetőktől az „egyszerű tisztviselői” életpályán keresztül a kereskedelmi és vendéglátóipari vezetőig, ezért is nagyon differenciált a közgazdászok rétege;

4. a fiatal közgazdászok életpályaesélyeinek viszonylagos romlása és a szakmán belüli erős differenciálódás erősen befolyásolja egyrészt a nők arányát, másrészt a különböző társadalmi helyzetű családokból származók arányát; az életpályaesélyek romlásával párhuzamosan nőtt a nők aránya és a nők általában a kevésbé kedvező életpályákon találhatók többségben, a munkás- és a parasztszármazású férfiak pedig lassan kiszorulnak a minisztériumi vezetői, oktatói-kutatói és szakértői életpályatípusokból, amelyekben a pályakezdekori szülői támogatás szerepe megnőtt, és a vállalati, államigazgatási és kereskedelmi-vendéglátóipari vezető pályák felé orientálódnak, ahol az anyagi előrejutás esélyei jobbak.

JEGYZETEK

¹ A kohorsz szakkifejezést eredetileg a demográfia tudományában vezették be, és azokat értették egy kohorszon, akik valamilyen demográfiai eseményen (születésen, házasságkötésen stb.) egy időszakban, legtöbbször egy évben estek át. A kohorszvizsgálatok általában egy-egy kohorsz pályafutását követték nyomon évről évre, és a kohorszokat hasonlították össze. A kohorsz fogalmat a szociológia is átvette és némileg kiterjesztette, mert valamilyen szociológiai jelentőségű fordulatban, például a munkába lépésben egy adott időszakban résztvevőket értik kohorszon.

² A három említett intézmény 1972-től ad felsőfokú diplomát.

³ Kihagytuk a mintából – a végzettség speciális jellege miatt – az MKKE-n a nemzetközi és a tanári szakokon végzetteket, valamint a kiegészítő és mérnök-közgazdász szakokon végzetteket, a KVF-en a szaktanári szakon végzetteket és a KKF-en külkereskedelmi levelező szakon végzetteket. Belekerültek viszont a mintába a PSZF zalaegerszegi és salgótarjáni kihelyezett tagozatán végzettek.

⁴ A mintába választott 2495 személy közül 276 nem szerepelt a hatósági nyilvántartásokban, további 254 személyt nem sikerült megtalálni és 45-en megtagadták a válaszadást.

⁵ A feldolgozott minta elemszáma oktatási intézmény és diplomázási év szerint részletezve a következő:

Egyetem, főiskola	1953	1968	1973	1978	Összesen
MKKE	106	327	231	275	939
Pécs	–	–	–	58	58
PSZF	–	–	228	297	525
KVF	–	–	127	169	296
KKF	–	–	59	53	112
Összesen	106	327	645	852	1930

⁶ Ebből a szempontból figyelemre méltó az a tény, hogy az 1978-ban végzett közgazdászok 33,2 százalékának 1983 elején még nem volt önálló lakása.

⁷ Az apa társadalmi helyzetét a megkérdezett felsőfokú tanulmányainak kezdetekor kérdeztük. A továbbiakban munkásszármazásának mondjuk az 1. táblázatban a szak-, beta-

nított és segédmunkás származásúakat, parasztszármazásúaknak pedig a mezőgazdasági fizikai (tehát egyénileg gazdálkodó és föld nélküli mezőgazdasági munkás, valamint állami gazdasági munkás és termelőségkezelési paraszt) apák gyermekeit.

⁸ Hozzá kell tenni, hogy a munkás- és a parasztszármazásúak aránya csak a diplomázási kohorszokban ilyen magas, a születési kohorszokban már kisebb, ugyanis az azonos évben született munkás- és parasztszármazású fiatalok néhány éven keresztül jóval nagyobb arányban kerültek felsőfokú iskolákra, mint az értelmiségi családok gyermekei, de az utóbbiak közül sokan néhány év múlva, amikor az egyetemi felvételek adminisztratív szabályozása jóval kevésbé élessé vált, bejutottak a felsőfokú iskolákba, és ezúton értelmiségiek lettek néhány év késéssel.

SZAKIRODALOM

- Balázs János, Lengyel György, 1983: Fiatal közgazdászok a gazdasági szervezetben. Szociológia, 4. sz. 375-387. old.
- Bernát János, 1986: Az állami és szövetkezeti vezetők rekrutációja és mobilitása. In: Lengyel György, szerk. Id. mű.
- Elek Sándor, 1986: A fiatal közgazdászok jövedelmi helyzete. In: Hrubos Ildikó szerk. Id. mű.
- Hrubos Ildikó, 1985: Közgazdász kohorszok pályafutásának összehasonlítása. Az Ifjúságpolitika Tudományos Megalapozását Szolgáló Kutatások, Információs Bulletin. 7. sz. 5-118. old.
- Hrubos Ildikó, 1986: Közgazdász kohorszok pályafutásának összehasonlítása. Kandidátusi értekezés. 309. old.
- Hrubos Ildikó, szerk. 1986: Közgazdász és mérnök generációk társadalmi helyzetének néhány jellemzője. Szociológiai Műhelytanulmányok, MKKE Szociológiai Tanszék. 2. sz.
- Klinger András, Kepecs József, 1981: A felsőfokú közgazdasági, kereskedelmi végzettségűek demográfiai és foglalkozási jellemzői. Budapest, KSH.
- KSH, 1982, Ifjúság és társadalom. Tanulmányok. Budapest, 213. old.
- KSH, 1984, Az ifjúság életkörülményei. Budapest, 355. old.
- Lengyel György, szerk., 1984: Fiatal közgazdászok a gazdasági szervezetben. Az Ifjúságpolitika Tudományos Megalapozását Szolgáló Kutatások, Információs Bulletin. 5. sz. 178. old.
- Lengyel György, szerk., 1986: Gazdasági vezetők rekrutációja, képzettsége és karriermintái a tervgazdaságban. Szociológiai Műhelytanulmányok, MKKE Szociológiai Tanszék. 3. sz.
- Zafir Mihály, szerk., 1983: Diplomás fiatalok népesedési, foglalkozási jellemzői és anyagi viszonyai. Budapest, KSH. 170. old.
- Zafir Mihály, szerk., 1984: Diplomás fiatalok a társadalomban. Budapest, Statisztikai Kiadó 80. old.

GÁBOR KÁLMÁN

Az 1969 és 1981 között középiskolát végzett fiatalok életstratégiái

A József Attila Tudományegyetem Szociológiai Tanszéken folyó *Az alkalmazott fiatalok társadalmi helyzete és életmódja* című kutatás *Az ifjúság egyes rétegeinek társadalmi helyzete, életmódja* című tematikus irányhoz kapcsolódott.¹ A kutatás az 1969 és 1981 között középiskolában végzettek vizsgálatából indult ki. Megfigyeltük, hogyan változott meg az egyes középiskola-típusok (közgazdasági, egészségügyi, műszaki szakközépiskolák, valamint a gimnáziumok) rekrutációs köre, illetve a középiskolásoknak az iskolához való viszonya (például a tanulmányi eredmények alapján). Ezt követően pedig a középiskolát végzettek életútját kíséreltük meg feltárni: vizsgáltuk anyagi, kulturális esélyeik alakulását, illetve az ezt befolyásoló tényezőket. Az életútvizsgálat célja volt még a középiskolát végzettek családi háttérének és az iskola hatásának árnyaltabb megközelítése, ezen belül törekedtünk az osztálykapcsolatok szerepének, a célok és értékek, életstratégiák, társadalomfelfogások jellemzőinek feltárására is.

Jelenlegi tanulmányunk természetesen nem terjedhet ki a kutatás kialakítása-kor felvetett összes kérdésre. Lényegében három problémakörrel foglalkozunk: a gyermekkori környezet és családi nevelés kérdésével; a középiskolások céljaival és aspirációival, illetve azokat meghatározó tényezőkkel; végül a szülői státusz és a középiskolát végzettek életstratégiájának összefüggésével.

A kutatás során részletesen vizsgáltuk a középiskolák, azon belül a szakközépiskolák, illetve gimnáziumok rekrutációs körének alakulását. Egy kis túlzással azt állíthatjuk, hogy a hetvenes években az egészségügyi, a műszaki szakközépiskolák, illetve a gimnáziumok különböző társadalmi rétegek gyerekeinek iskolájává váltak. A szakközépiskolák származási összetételükben a hetvenes évek második felétől egyre inkább „közép felé” húznak. Nevezetesen, megfigyelhető a vezető, értelmiségi rétegek gyerekei arányának csökkenése, az alkalmazott, szakmunkás származású gyerekek meghatározó csoporttá válása, amelyet mintegy „kiegészítenek” a középszintű vezetők, közvetlen termelésirányítók, magasan kvalifikált szakmunkás rétegek gyerekeinek csoportjai. A szakközépiskolákban kezdetben igen fontos szerepet játszó segédmunkás származású gyerekek jelenléte stagnáló, csökkenő tendenciát mutat. A gimnáziumokban megfigyelhető ugyan a „középre húzás” tendenciája, de ez együtt jár a vezető és különösen az értelmiségi családból jött gyerekek arányának megnövekedésével.

1. GYEREKKORI KÖRNYEZET, CSALÁDI NEVELÉS

A családi háttér árnyaltabb vizsgálatakor elsőként a szűkebben vett települési környezet különbségei tűnnek szembe.

A gimnáziumot végzetek éltek gyermekkorukban a legnagyobb arányban városban, a legvárosiasabb környezetben zártosuló beépítésű településen (39 százalékkal). A műszaki szakközépiskolák volt tanulói legnagyobb számban faluközpontban éltek (23,3 százalékkal), de a külvárosiak aránya is igen magas (20,6 százalékkal). A közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolát végzetek viszont elsősorban külvárosiak, valamint falusi külső övezetben, illetve tanyán éltek (24,3,13,1, 8,1 százalékkal). Ezek után nem meglepő, hogy a közgazdasági szakközépiskolát végzetek szülei foglalkoznak legnagyobb arányban (51,6 százalékkal) háztáji termeléssel, a műszaki szakközépiskolát végzeteknek 42,3 százaléka, a gimnáziumot végzetek esetében viszont csak 37,1 százalékkal ez az arány. Figyelemre méltó, hogy *intenzív* háztáji termeléssel viszont mindhárom iskolatípusban végzetek szülei hasonló arányban foglalkoztak (a gimnazistáknál 13,3, a közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolát végzeteknél pedig 13,6, illetve 13,5 százalékkal).

Anyagi helyzetüket vizsgálva azt találjuk, hogy a szakközépiskolába járóknak egyötöde élt átlagon aluli, illetve szűkös körülmények között, míg a gimnazistáknak csak egytizede. A jómódban éltek aránya a közgazdasági szakközépiskolákban végzeteknél a legalacsonyabb (13,2 százalékkal), a gimnazistáknál a legmagasabb (23,6 százalékkal), a műszaki szakközépiskolások pedig közbülső helyet foglalnak el 16,6 százalékos aránnyal. A családi hátteret vizsgálva tehát azt tapasztaljuk, hogy a gimnáziumban végzetek többségükben városiak, igen jelentős hányaduk a legurbanizáltabb városi környezetből kerül ki. A falusiak alacsony százalékaránya mellett megfigyelhető az a tendencia, hogy elsősorban az intenzív árutereléssel foglalkozó, jómódú szülők gyerekei választják a gimnáziumot.

A szakközépiskolák közötti különbség két területen figyelhető meg. A műszaki szakközépiskolákban magasabb volt a jómódúak aránya, mint a közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolákban. A műszakiak szülei – a közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolások szüleihez képest – kisebb arányban foglalkoznak háztájival, kevésbé kötődnek a mezőgazdasághoz.

A család mint szocializációs környezet hatását először is „ideológiai” szférában vizsgáltuk meg, s ennek érzékeltetésére két pólust emeltünk ki, egyfelől a vallásos nevelést, illetve másfelől a szülők párttagságát. A műszaki szakközépiskolát, valamint a közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolát végzetek közel hasonló arányban részesültek vallásos, illetve részben vallásos nevelésben (32,2 és 32,9 százalékkal). A gimnazistáknál ez az arány alacsonyabb (27,8 százalékkal). Kimondottan vallásos nevelésben részesült a műszaki szakközépiskolát végzetek 17,2, a közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolát végzetek 12,3, a gimnazisták 11,2 százaléka. A szakközépiskolát végzeteknél a különbség a nevelés vallásosságának intenzitásában fedezhető fel.

Ha az ideológiai szféra másik pólusaként a családot mint *politikai szocializációs környezetet* tekintjük, kitűnik, hogy a gimnáziumi tanulók esetében az apák egyharmada (34,5 százalékkal) párttag, a műszaki szakközépiskolásoknál ez az arány közel egyharmad (29,8 százalékkal), a közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolásoknál pedig mintegy egyötöd (22 százalékkal). Az anyák vonatkozásában: a gimnazistáknál a legmagasabb a párttagok aránya (16 százalékkal), a szakközépiskolásoknál pedig közel hasonló (12, illetve 12,9 százalékkal). A család – mint ideológiai

giai háttér – mindegyik iskolatípus esetében meglehetősen polarizált. Különösen szembetűnő ez a műszaki szakközépiskolát végzetek vonatkozásában. A különbség azonban nem az eltérő jellegű iskolatípusok között, hanem egy-egy iskolatípuson belül figyelhető meg. A vallásos nevelésben részesültek körében a különbség a falusiak és a városiak között húzódik: a falusiaknak 52,2, a nagyvárosiaknak 21,9, a városiaknak pedig 23,6 százaléka részesült vallásos nevelésben. A szülők párttagsága pedig a foglalkozás és az iskolai végzettség alapján differenciálódik: az értelmiségi foglalkozású apák 48,5, a segédmunkások 21,3, az egyetemet végzetek 46,7, a középiskolát végzetek 40,7, a 6-7 osztályt végzeteknek pedig csak 16,7 százaléka párttag.

A továbbiakban érdemes megvizsgálni, hogyan alakult a családok belső hierarchiája, hogyan és milyen irányba befolyásolta a középiskolát végzeteket a családi környezet. A család döntési hátterének elemzésekor megállapítható, hogy a gimnazisták családjaira a döntések közös meghozatala volt a jellemző (47,7 százalék). A műszaki szakközépiskolát végzetek családjában az apa szerepe volt a meghatározó (38,3 százalék). A közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolát végzetek családjai e szempontból a két, fent említett iskolatípus között helyezkednek el, viszont igen fontos náluk az anya szerepe a döntések meghozatalában (34,7 százalék). Gyermekkorukban a műszaki szakközépiskolát végzetek szólhattak bele legkevésbé a családi döntésekbe (32,4 százalék). A nevelés légköre viszont közel hasonló arányban volt szigorú, tekintélyelvű; mindhárom iskolatípusban mintegy 16 százalékos ez az arány. A tanulásba leginkább a gimnazistáknál szóltak bele (68,9 százalék), legkevésbé a közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolásoknál (64,1 százalék). A szabadidő eltöltésébe való szülői beleszólás esetében viszont éppen fordított a sorrend (50,6, illetve 55,2 százalék). Ha a családi nevelés légkörét „tradicionális-tekintélyelvű”, illetve „liberális-modern” szélső pólusokban értelmezzük, akkor elmondhatjuk, hogy az előbbi leginkább a műszaki szakközépiskolát végzetek családjaira jellemző, az utóbbi pedig a gimnazistákéra. A különbség azonban itt sem az iskolatípusok szerint, hanem inkább – a szociológiai irodalom megállapításaival összhangban – a szülők foglalkozása, iskolai végzettsége alapján mutatkozik meg. Közösen hozták meg a családi döntéseket a szülők a szakmunkás és segédmunkás családok egyharmadánál, az értelmiségi családok kétharmadánál. A nevelés légköre az előbbieknél egytizedénél volt szigorú, tekintélyelvű, az utóbbiak esetében viszont egyáltalán nem játszott szerepet a szigor. A ház körüli munkában a szakközépiskolások több mint kétötöde – a közgazdaságiaknál 42,6, a műszakiaknál 41,6 százalék – vett részt, a gimnazistáknak viszont kevesebb, mint egyharmada (27,8 százalék). Ez a különbség elsősorban a városi és a falusi származásúak arányával függ össze, mivel a falusiaknak 56,6 százaléka végzett ház körüli munkát gyermekkorában. Igen lényeges különbségek mutatkoznak a külföldre járásban: a gimnazistáknak több mint fele (52,7 százalék), a közgazdasági szakközépiskolásoknak csaknem harmada (30,7 százalék) járt gyermekkorában külföldön, míg a műszaki szakközépiskolások közbülső helyet foglalnak el (37,8 százalék).

A kulturális időtöltések területén hasonló tendenciát tapasztalhatunk, például a gimnazisták közel egyharmada (27,4 százalék), a szakközépiskolásoknak viszont alig több, mint egytizede járt rendszeresen színházba gyermekkorában. A különbségek a települési környezettel függnek össze, a nagyvárosiaknak közel egyharmada (29,7 százalék), a falusiaknak nem egészen egytizede járt színházba. A kulturális szokások vonatkozásában a legtöbb területen (mozi, színház, kiállí-

tás, szakkör- és könyvtárlátogatás) a fentieknél jóval markánsabban rajzolódnak ki a gimnazisták és a szakközépiskolások közötti különbségek. Az elmondottak alapján megállapítható, hogy az iskolatípusok közötti különbségek megfigyelhetők a családi nevelésben kifejezésre jutó cselekvési mintákban és értékrendben. *A tradicionális értékek inkább a szakközépiskolát végzettek, a modernizációs értékek pedig főként a gimnáziumot végzettek környezetében lelhetők fel. A különbség azonban közel sem olyan erőteljes, mint a település- és réteg-hovatartozás alapján feltételezhetnénk.*

Ez arra vezethető vissza, hogy a gimnáziumot végzettek családjának célorientációi, cselekvési mintái – annak ellenére, hogy összességében eltérnek a szakközépiskolát végzettekétől – önmagukban jóval polarizáltabbak. Ennek az az oka, hogy a középiskolába kerültek település- és réteg-hovatartozás szerint durván két csoportra oszthatók: szellemi és fizikai; illetve városi és falusi háttérűekre, és ennek a két csoportnak célokban, értékekben megfigyelhető különbségei igen plasztikusan kirajzolódnak. Különösen nyilvánvaló ez a két pólus a gimnáziumokban. (Ezen különbségek főként a mélyinterjúkból derülnek ki.) *Az iskolatípusok közötti különbségek erőteljesen jelennek meg a kulturális értékek és a munka mint érték vonatkozásában.* Elemzéseink alapján megállapíthatjuk, hogy *a gimnazisták esetében a család inkább szocializál a tanulásra, kulturális időtöltésre, tehát a tanulás inkább jelent értéket. A szakközépiskolások családja pedig inkább tartja fontosnak a tényleges munkát, illetve ellenőrzi a baráti kapcsolatokat.* Az elmondottakból az is következik, hogy *a középiskolában különböző célokra, értékekre szocializált tanulók „találkoznak”.*

2. CÉLOK ÉS ASPIRÁCIÓK

A családi háttér árnyaltabb megközelítése, valamint a középiskolákban lejátszódo homogenizáció és szelekció erőteljesen veti fel azt a kérdést, hogy *a középiskolát végzettek milyen célokkal, aspirációkkal rendelkeztek középiskolás korukban.* Felvetődik az a probléma is, hogy a család és a középiskola, illetve az eltérő családi és iskolai környezet milyen célokra motiválta a fiatalokat. Ezt a problémakört azzal a kérdéssel próbáltuk letapogatni, amelyben *különböző célokat* soroltunk fel, és a válaszadónak konkrétan meg kellett mondania, hogy egy-egy témakörben *volt (1) vagy nem volt (2) kitűzött célja.* A két válasz-„szám” átlaga adta meg a csoportokra jellemző átlagértékeket, illetve az összes megkérdezettre vonatkozó átlagot az egyes célok esetében. Az egész minta átlagértéke a következőképpen alakult:

A célok között „listaelső” a *családi élet* (1,102), melyet szorosan követ az *emberi kapcsolatok* terén kitűzött cél (1,157), ezután a *foglalkozási cél* (1,167), majd a *tanulási cél* (1,184) következik. Ezután jelenik meg az *anyagilag javak* célja (1,219), utána a *lelki, jellembeli fejlődéssel* kapcsolatos célok (1,433). Kevesen vallották magukénak a *közéleti, politikai* célokat (1,685), a *szellemi, tudományos, művészi* aspirációk pedig a legutolsó helyre szorultak (1,735).

Az átlagok alapján tíz csoportot képeztünk, amely csoportok a tanulási célt 93,4 százalékos, a foglalkozási célt 76,5 százalékos, a közéleti, politikai célt 74,3 százalékos, a családi célt pedig 70 százalékos arányban magyarították. (A többi cél esetében a magyarító érték alacsonyabb volt.) A csoportok elkülönülésére igen magas – 68,7 százalékos – valószínűségi értéket kaptunk. A továbbiakban a tíz cso-

portot úgy tudtuk hétre szűkíteni, hogy ez a valószínűségi érték nem csökkent lényegesen (62,5 százalék). (Az eljárás leírását lásd a jegyzetben.) Az így kapott hét csoportot az *átlagtól eltérő szórásértékek alapján* a következőképpen írhatjuk le:

Az *első csoport* (a minta 4,6 százaléka) leginkább a családi élet terén tűzött ki célokat maga elé, második helyre az anyagi javak kerültek. Egyaránt elutasítják viszont a közéleti, a politikai és a szellemi, a művészi, a tudományos célokat, még erőteljesebben a tanulási, a foglalkozási célt.

A *második csoport* (a minta 6,8 százaléka) a tanulást, a családi életet, és az emberi kapcsolatokat egyértelműen céljának tekinti (mindhárom 1,000-es értéket kapott), a foglalkozási célt egyértelműen, a szellemi, a tudományos, a művészeti célt pedig valamivel kevesebb indulattal utasítja el. Nem hagyja közömbösen e csoport tagjait az anyagi javak célja sem. Kevesen tartják fontosnak a lelki, jellembeli célokat, még kevesebben a közéletet, a politikát – bár ez utóbbi megfelel az átlagos értéknek.

A *harmadik csoport* (a minta 38,1 százaléka) a legnépesebb. Egyöntetűen céljuknak tartják a tanulást, a foglalkozást, a családi életet, csaknem ugyanilyen fontosak az emberi kapcsolatok és az anyagi javak is. Kevésbé lelkesednek a lelki, jellembeli célok iránt, a közéletet, a politikát pedig majdnem teljesen elutasítják.

A *negyedik csoport* (a minta 12,5 százaléka) a foglalkozási célt helyezi az előtérbe, minden más cél rovására. Második helyre kerül a családi élet, harmadikra az anyagi javak célja. Kevésbé fontosak az emberi kapcsolatok, a lelki, jellembeli célok; elutasításra talál a közélet, a politika, úgyszólván a szellemi, a művészi, a tudományos célok; leginkább pedig a tanulási célok elől zárkoznak el a csoport tagjai. Értékrendjük az átlaghoz közeli, annak negatív és pozitív oldalán egyaránt kismértékben lépnek túl – kivéve a tanulási célt, ahol az eltérés jelentősebb.

Az *ötödik csoport* (a minta 23,7 százaléka) a legtoleránsabb az összes cél vonatkozásában. A többség válaszaiban leginkább elutasított szellemi, művészi, tudományos célokat az *átlaghoz képest ez a csoport sokkal inkább preferálja*. Gyakorlatilag mindenféle célt elfogadnak, leginkább a tanulást és a közéletet, a politikát tartják fontosnak.

A *hatodik csoport* (a minta 6,6 százaléka) legfontosabb célja a tanulás. Szorosan utána az emberi kapcsolatok következnek, majd a foglalkozás s a lelki, jellembeli célok. A csoport értékelése az átlaghoz képest erősen szórt. Az átlagos értékelés éppúgy jellemző, mint akár a pozitív, akár a negatív eltérés.

A *hetedik csoport* (a minta 7,3 százaléka) szintén a tanulást tartja a legfontosabbnak. Ezután következik a foglalkozás és a családi élet, majd az anyagi javak célja. A többi cél csaknem teljes elutasításra talál, leginkább az emberi kapcsolatok.

A legmeghatározóbb tehát a tanulást, foglalkozást, családi életet, emberi kapcsolatokat és anyagi javakat egyaránt fontosnak tartó, a közéleti, politikai célokat egyértelműen elutasító *harmadik csoport* – amelynek tagjai nem rendelkeznek semmiféle tudományos, művészeti ambícióval –, ezen csoport tagjait napjaink „kisemberének” nevezhetjük. A harmadik csoport köré „szerveződik” a csupán családi életet és anyagi javakat preferáló csoport, amelyet a „*magának való*” jellezővel illehetünk.

Az előző csoportokhoz áll közel a *negyedik csoport*, amelyik foglalkozási aspirációjában tér el a harmadik csoporttól. Mind a közéleti, mind a tudományos, mű-

vészeti célok egyértelmű elutasítása arra utal, hogy ezen típushoz tartozók a „szakmával érvényesülni” jelszót vallva, politikától, tudománytól „mentesen” akarnak előbbre jutni.

A középiskolát végzetteknek másik pólusát reprezentálja az *ötödik csoport* – százalékarányban jóval kisebb, a minta mintegy egyötödét képezi –, amelynek tagjai középiskolás korukban a tanulást, a tudományos, művészeti, valamint a közéleti, politikai célt az előző csoportokhoz képest sokkal inkább preferálják, s akiket az „ideális” értelmiségi típusának nevezhetünk. Figyelemre méltó az is, hogy ezen csoport köré „szerveződő”, elsősorban a tanulásnak prioritást adó csoportok (hatodik, hetedik) a többi céljukban inkább közelednek (foglalkozás, anyagi javak, családi élet) a napjaink „kisemberéhez”, mint az „ideális” értelmiségi típusához.

Vizsgálataink során azt tapasztaltuk, hogy a középiskolát végzettek céljait erősen befolyásolta a középiskola megválasztása.

A két szélső pólust a közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolák, illetve a gimnáziumok és a műszaki szakközépiskolák képviselik. A középiskola típusa a családi háttér – *alapjában véve döntő fontosságú* – szerepét is módosíthatja. A közgazdasági szakközépiskolában a szellemi származásuk is sokkal inkább hangolódott át a napjaink „kisembere” céljaira, aspirációira.

Ez a hatás másképpen érvényesült a műszaki szakközépiskolákban, illetve a gimnáziumokban. A gimnáziumokban és a műszaki szakközépiskolákban végzettek körében, ha az apa végzettsége nem magasabb a szakmunkásképzőnél, akkor az értelmiségi típus aránya 28-ról 24 százalékra „esik”, ha ráadásul lakótelepen, kertvárosban, faluközpontban vagy tanyán élnek, akkor a „kisember” azon „típusa” kerül előtérbe, amelynél az anyagiak kapnak prioritást; arányuk 9,3-ról 22 százalékra nő.

Vagyis, a műszaki szakközépiskolákban és gimnáziumokban a családi háttér két pólusa – fizikai, illetve szellemi – a leszármazottak céljaiban és aspirációiban is két pólust hoz létre. Nagyon leegyszerűsítve, a szellemi származásuk az „értelmiség”, a fizikai háttérűek a „kisember” ambícióit veszik fel. Természetesen nem „vegytiszta” átörökítésről van szó. A tanulmányi eredmények vizsgálatakor kiderült, hogy a gimnáziumokban működő társadalmi szelekció felerősíti a származásban meglévő különbségeket. A középiskolát végzettek hajdani baráti-osztálytársi kapcsolatainak vizsgálatakor pedig azt láttuk, hogy azok, akiket a legtöbbször választottak, azok különböző célokat, értékmintákat követtek. (Vizsgálunk e része a szociometriai felméréssel közel azonos technika segítségével zajlott le.) Kítűnt, hogy a gimnáziumokban az „értelmiségi”, a közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolákban a „kisember”, a műszaki szakközépiskolákban pedig mindkét típus fellelhető, utóbbinál emellett a „szakmaorientált apolitikus” típus is megtalálható a reputáltak között. Az is kiderült, hogy az osztálytársi-baráti körök a gimnáziumokban, ezen belül főként az elit-gimnáziumokban voltak a legzártabbak, például „kinézték” a falusiakat. Vagyis, a középiskola-típusok szocializációs környezetet is jelentenek. A közgazdasági szakközépiskolák inkább motiválják a „kisembert”, ha úgy tetszik, ez irányba homogenizálnak. A gimnáziumok viszont inkább preferálják az „ideális értelmiségit”, ha úgy tetszik, ez irányba szelektálnak.

3. A KÖZÉPISKOLÁT VÉGZETTEK ÉLETSTRATÉGIÁI

A középiskolát végzettek életstratégiái a családi háttér (szülői státus) és középiskola közötti kölcsönhatásban válik értelmezhetővé. A középiskolások életútjaiban két alapvető tendencia vált kitapinthatóvá: az értelmiségivé, illetve az alkalmazottá-szaktmunkássá válás.

Az *értelmiségivé válás* folyamatában szoros összefüggés van a családi háttér és a választott iskolatípus között: így az értelmiségivé válók csoportja jól elkülöníthető. Két csoportra oszlik: az egyik értelmiségi háttérből indul, s a család révén mintegy „kultúrára szocializálva” jut el pályájára, a másik alcsoport szakmunkás-alkalmazotti háttérből kerül ugyanoda. A családi háttér nemcsak kulturális indíttatást jelent, hanem politikai szocializációt is, amelyet az iskola tovább erősít.

Az *alkalmazottá-szaktmunkássá válás* élesen nem különíthető el, itt egy „középretegebe” való betagozódásról beszélhetünk. A családi háttér alapján két típus figyelhető meg: egyik a családi háttér egyszerű reprodukciója, azaz a középiskolát végzettek szintén alkalmazottá-szaktmunkássá válnak; a másik esetben felemelkedésről beszélhetünk: falusi, segédmunkás háttérűek válnak alkalmazottá és szaktmunkássá.

A szülői háttérre reprodukálók között előfordul az is, hogy a falusi, segédmunkás származásúak szintén segédmunkásként helyezkednek el, azaz – a többiekhez képest – *lemaradnak*.

Az alkalmazottá-szaktmunkássá válás feltevésünk szerint a vállalkozói vagy a szervezeterorientáció alapján is kettéosztható. (Az állításunk összhangba hozható a Kolosi-féle „L” modellel², amelyben „az L egyik szárát az eredeti újratermelési modell redisztribúciós mechanizmusai, másik szárát pedig az újratermelési szabályozása jelenti”.)

A vállalkozói orientációjú csoport a vállalkozói-gazdasági pozíció megszerzését és megerősítését, a szervezeterorientációjú a hierarchiában elfoglalt hely megszilárdítását tartja szem előtt. Közös vonásuk a feltörekvős praktikus változata – ez a megfelelő gazdasági háttér révén következhet be – vagy a szülői háttér reprodukálása. A kulturális szint megközelítőleg mindkét csoportnál azonos.

Az eddigiek során a célok és aspirációk szerint különítettük el a középiskolát végzett fiatalokat. Így is fogalmazhatunk, hogy az életutakat a „vágy, óhaj” szintjén jelenítettük meg. A következőkben a *megvalósult életutak* vizsgálatát helyezük középpontba. A megvalósult életút leginkább a fiatalok anyagi helyzetével mérhető, éppen ezért a továbbiakban pénzgazdálkodásukat, családi költségvetésüket (a családi költségvetés bevételi és kiadási oldalát) elemezzük. Azt nézzük meg, hogy az anyagi körülmények kialakításában milyen szerepet játszik az elsődleges gazdaság és a második gazdaság, illetve a szülők anyagi helyzete. Vizsgáljuk azt is, hogy a fiatalok milyen életstratégiát folytatnak, illetve a megszerzett anyagi és pozicionális javak és azok felhasználása mennyiben felelnek meg előzetes elképzeléseiknek, céljaiknak?

A bevétel és kiadás szerkezete alapján SYSTIT nevű klaszterező eljárással tíz csoportot képeztünk. Ezek közül két csoport igen kis számosságú (a minta 1,4, illetve 1 százalékát teszik ki), ezért elemzésünkben nem vettük figyelembe, az elkülönült csoportok magyarázati szintje 31,9 százalék. A kapott csoportok elemzésekor néztük a fiatalok gyerekkori családi környezetének és jelenlegi helyzetének

legfontosabb jellemzőit, valamint a már elemzett célok, aspirációk megvalósulási szintjének megítélését is.

Az *első csoportnál* (a minta 6,3 százaléka) megfigyelhető a családi gazdaságra fordított igen magas kiadás. Ehhez magas lakásrezezi és jelentős gépjárműköltés

Életstratégia-típusok a háztartási költségvetés egyes adatai alapján

A változó neve	Teljes minta Ft	Magya- rázó érték százalék- ban*	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
			6,3	14,2	16,4	4,5	21,3	8,2	5,9	20,2
			Ft	Ft	Ft	Ft	Ft	Ft	Ft	Ft

KIADÁS

1. Kisgazdaság	836	23,1	6457	172	543	907	292	750	451	191
2. Lakbér	156	28,2	14	563	0	151	74	163	41	128
3. OTP-kölcsön	433	46,0	784	118	1166	313	239	428	806	38
4. Munkahelyi kölsön	31	71,6	7	6	22	21	3	14	390	1
5. Házadó	113	70,3	85	94	31	13	118	55	69	43
6. Lakásrezezi	955	30,2	1616	1419	1228	1069	757	847	1081	362
7. Háztartási kiadás	2346	39,3	3038	3008	2196	2553	3041	2727	2632	778
8. Gépjármű	618	33,3	2464	702	352	1100	482	919	348	146
9. Ruházkodás**	7947	28,2	16276	5956	6158	10747	11132	9567	6809	3918
10. Bútor**	6117	57,1	3235	1265	4787	5884	2949	37351	10369	861
11. Nyaralás**	6811	35,5	7346	3929	4157	29285	8359	6541	5586	454
12. Megtakarítás	1098	16,4	2055	509	633	3240	1464	1767	476	702

BEVÉTEL

1. Kérdezett fizetése	3270	7,4	3922	2894	3158	4360	3694	3600	3986	2423
2. Házastárs fizetése	2551	16,5	3548	2780	2814	2368	3054	3821	2996	612
3. Kérdezett fizikai különmunkája	278	2,2	667	278	240	123	240	394	44	231
4. Házastárs fizikai különmunkája	221	1,3	333	425	395	269	126	166	235	8
5. Kérdezett szellemi különmunkája	694	2,4	1111	49	413	3476	576	1574	475	529
6. Házastárs szellemi különmunkája	159	1,6	0	12	231	15	537	32	0	9
7. Kérdezett másodállása	112	1,5	111	49	258	72	52	64	241	104
8. Házastárs másodállása	98	2,1	86	74	254	115	104	43	88	17
9. Családi kiszáradás	7234	20,0	48341	2148	3311	20958	1884	7106	5205	2486
10. Kérdezett vállalkozása	460	2,1	3541	406	602	231	33	347	441	26
11. Házastárs vállalkozása	137	2,1	0	98	129	0	77	989	59	0

* A magyarzó érték egy-egy változónak a csoportok különbségében játszott szerepét mutatja meg.

** Évi összeg, a többi havi összeg.

párosul, valamint a ruházkodásra fordított jelentős összeg. Jellemző még a megtakarított pénzösszeg magas aránya. Ezt a csoportot a gazdálkodásban *beruházó-felhalmozó stratégiát követő csoportnak* nevezhetjük, ahol a *presztízs-kulturális fogyasztás* (lakás, ruha) is jelentős. A mintánkban szereplők közül ez a legidősebb korcsoport, átlagosan 1973-ban végezték el a középiskolát. A bevételt szemlélve látható, hogy mind a kérdezett, mind házastársának fizetése magasabb az átlagosnál, és a kisgazdaságból, különmunkából származó jövedelem is kiugróan magas.

A csoport családi hátterét vizsgálva kitűnik, hogy a szakmunkás, segédmunkás apák aránya a meghatározó, az anyáknál e két foglalkozási ágon túl jelentős még a háztartásbeliek száma is. Szintén magas a háztáji gazdálkodással foglalkozó szülők aránya. A meghatározó iskolatípusok a közgazdasági és műszaki szakközépiskolák, a nemek arányában a férfiak jelenléte a domináns. A foglalkozási szerkezet polarizált: magas a vezetők és a műszaki pályán levők aránya, utóbbin belül meghatározó a magasán kvalifikált szakmunkások jelenléte. E csoport tagjainak túlnyomó része házas, s a házastársak foglalkozása mintegy „tükrözi” a kérdezettek foglalkozását.

Ennél a csoportnál a legfontosabb célok a családi élet, az emberi kapcsolatok, a megfelelő anyagiak voltak, s ezek megvalósulásával elégedettek is: kevesen elégedetlenek amiatt, hogy tanulási elképzeléseik nem valósultak meg.

A *második csoport* (a minta 14,2 százaléka) családi kiadásainak szerkezetéből kitűnik, hogy a többség tanácsi, szövetkezeti lakásban lakik, s magas lakásrezsit fizet. Jellemző a háztartási kiadás magas aránya. Átlagos végzési évük 1975 – ez a korosztály a mintákban szereplők „középgenerációjának” tekinthető. A csoportba soroltak *egyéni életberendezkedésük kezdeti szakaszában* vannak, így a *megszerzett javakat mintegy „felélik”*. Jövedelmük az átlagosnál alacsonyabb, nemcsak az első, de a második gazdaság szférájában is. Családi hátterükben megfigyelhető a szakmunkás apák magas aránya, az anyáknál a háztartásbeliek mellett az alkalmazottak jelenléte a legjellemzőbb. A szülők életvitelében a háztáji gazdaság szerepe jelentéktelen, illetve a legkisebb jelentőségű a többi csoportéhoz képest. Meghatározó iskolatípusok a gimnázium, a közgazdasági és egészségügyi szakközépiskola, a csoport tagjainak többsége nő. Jelentős az értelmiségiek és az alkalmazottak aránya, a házastársak többsége szakmunkás – bár a házások aránya e csoporton belül alacsony. Legmagasabb az egyetemet végzett kérdezettek aránya, legtöbben tanító- és óvónőképző főiskolát végeztek, illetve jelentős a jelenleg egyetemet és főiskolát végzők aránya is.

Helyzetük értékelésében pozitív előjelet kapott a foglalkozási és tanulási célok megvalósulása, mégis legfontosabb céljuk a családi élet, az emberi kapcsolatok megvalósítása, ezzel elégedettek is; szintúgy fontos a lelki, jellembeli fejlődés, s megítélésük szerint ez számukra kedvezően alakult. Az anyagi céljaikat tekintik legkevésbé megvalósultnak.

A *harmadik csoport* (a minta 16,4 százaléka) arányában jelentős. Kiadásszerkezetük azt mutatja, hogy az előző csoport *egy variációjának* tekinthetők: míg a másodikonál a lakásra fordított kiadás a legjelentősebb, a harmadik csoportnál az OTP-törlesztés köti le az anyagi erőforrások nagyobbik hányadát. E csoport szintén az *életberendezkedés kezdetén* áll. Az átlagos végzési év 1975. *Jövedelmük szintén alacsonyabb* az átlagosnál.

Családi hátterükben megfigyelhető, hogy itt a legmagasabb a segédmunkás apák aránya. közel ilyen súllyal vannak jelen a szakmunkás apák is, azonban az

apák negyede értelmiségi. Az anyák foglalkozási arányában döntő a háztartásbeliek szerepe, jelentős még a segédmunkásoké. A háztáji gazdálkodás kevésbé jellemző. Túlnyomó részük közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolában végzett, a gimnáziumot végzettek egyharmad arányban vannak jelen. Háromnegyedük nő. Foglalkozás szerint a legtöbben értelmiségiek, ezenkívül az alkalmazottak jelenléte is nagyarányú. Nagyobb részük házas. Házastársaik között nagy a szakmunkások aránya, illetve a segédmunkásoké. Célként legtöbben a családi életet, az emberi kapcsolatokat nevezték meg.

A negyedik csoport (a minta 4,5 százaléka) esetében a bevétel és a kiadás szerkezete jelentősen különbözik az eddigi csoportoktól. E csoport tagjai igen sokat költenek a nyaralásra, ruházkodásra, de emellett a pénzmegtakarítás aránya is jelentős. Átlagos végzési évük 1976 – fiatalabbak az előzőeknél. Fizetésük a legmagasabb a csoportok között, és a szellemi különmunkából, valamint a kisgazdaságból származó jövedelem is jelentős. A szülők foglalkozása szerinti megoszlásban a legnagyobb a szakmunkás, jelentős az értelmiségi apák aránya, az anyák főként szakmunkások és alkalmazottak. A szülők esetében a háztáji áru-termelés nem számottevő. A csoportnak több mint a fele műszaki szakközépiskolába járt, emellett jelentős a közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolát végzettek aránya. Nagyobb részük férfi. A legjellemzőbb foglalkozások a szakmunkás, az alkalmazott és az értelmiségi, valamint a közvetlen termelésirányító. A házastársak foglalkozása megegyezik ezzel. Az egyetemet, főiskolát végzettek aránya alacsony. E csoportnál *a családi helyzet reprodukciójáról beszélhetünk, mely erősebb kulturális fogyasztási aspirációval bővül.*

Ebben a csoportban a foglalkozási cél teljesült a leginkább – e szempontból ez a csoport megelőzi az összes többit. A családi élet, az emberi kapcsolatok, a tanulás már kevésbé megvalósult cél; a lelki-jellembeli, közéleti célok nagyobb szerepet kaptak, jellemző tehát a közéleti ambíció – s ez is mássá teszi helyzetüket a szülőkéhez képest.

Az ötödik csoportra (a minta 21,3 százaléka) leginkább a magánházakkal kapcsolatos kiadások nagysága jellemző, *jelentős összeget fordítanak a háztartásra, ruházkodásra és nyaralásra.* A végzési év átlaga 1976. A csoportra jellemző az átlagosnál magasabb jövedelem, és a házastárs jövedelme itt a legmagasabb. A különmunkából, háztájiból származó jövedelem elenyésző. Családi hátterük heterogén, az apák foglalkozása szakmunkás és értelmiségi, de a segédmunkás apák is megtalálhatók. Magas a szakmunkás, alkalmazott, segédmunkás és háztartásbeli anyák aránya is. Háztájival a szülők harmada rendelkezik. A csoport tagjainak nagy része közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolába járt, de a másik két iskolatípus szerepe is jelentős. Többségük nő, legjelentősebb az alkalmazotti foglalkozásúak aránya. Háromnegyedük házas, a házastársak legnagyobb része szakmunkás. Sokan végeztek főiskolát.

A céloknál fontos szerepet kaptak az emberi kapcsolatok, s megvalósulásuk ennél a csoportnál a legmagasabb arányú. A családi élet és más célok – kivéve a közéletit – szintén jelentősek. Ez a csoport „*tipikus középrétegnek*” nevezhető, ahol fontos a privát szféra kiépítése, amelyet a házassági „stratégia” biztosít.

A hatodik csoportra (a minta 8,2 százaléka) jellemző a lakás belső berendezésére fordított magas kiadás. 1975-ben végeztek – ez „középgeneráció”. Magas a házastárs jövedelme, valamint a szellemi különmunkából származó jövedelem is. A háztájiból származó jövedelem átlagos. E csoportnál a legmagasabb az értelmiségi apák aránya, de jelentős a szakmunkás apáké is. Az anyák foglalkozására

nézve jellemző az értelmiségi munkakör. A szülők második gazdaságban való részvétele is átlagon felüli.

A csoport tagjainak fele közgazdasági, harmada műszaki szakközépiskolába járt, ötöde gimnáziumba. A csoport 80 százaléka házas, a házastársak döntő többsége szakmunkás, míg a kérdezetteknel az alkalmazotti foglalkozás ilyen arányú.

A családi élet, az emberi kapcsolatok és a tanulás a leginkább megvalósult célok között jelenik meg. A foglalkozás, az anyagiak nem jelentek meg célként.

A *hetedik csoport* (a minta 5,9 százaléka) esetében jellemző a lakásszerzéshez nyújtott jelentős munkahelyi támogatás, a nagy összegű OTP-törlesztés, valamint a lakásberendezésre fordított jelentős arányú kiadás. Az átlagos végzési év 1975. Magas a saját jövedelem, minden más bevételi forrás az átlagoshoz közeli. Az apáknak csaknem fele szakmunkás, az anyák foglalkozása igen heterogén. A szülők negyede rendelkezik háztájjal, ötödük intenzív árutermelő. Az ide sorolt megkérdezettek fele közgazdasági és egészségügyi szakközépiskolát végzett. Túlnyomó részük férfi. A csoport fele alkalmazott, negyedük szakmunkás. E csoportban a legmagasabb a házasok aránya. A házastársak között az alkalmazottak aránya a legmagasabb. Az egyetemet végzettek aránya elenyésző, sokan végeztek azonban szakmunkásképzőt – főként a volt gimnazisták.

Legjellemzőbb a családi élet terén kitűzött célok teljes megvalósulása, de jelentős a közéleti célok szerepe és megvalósulása is. Más célok alig fordulnak elő, kivéve az anyagi célokat.

A *nyolcadik csoportban* (a minta 20,2 százaléka) az átlagnál alacsonyabbak a kiadások – ők a legfiatalabbak, 1978-ban végeztek. *Alacsony a jövedelmük*, s a csoport tagjai *többnyire szüleikkel élnek együtt*. Ebben a csoportban a legmagasabb a szellemi-értelmiségi foglalkozású apák aránya, anyáknál ez kiegészül az alkalmazottak egyharmados arányával. A háztáji, az árutermelés jelentős, azaz feltehetően falusi szülői háttérrel rendelkeznek. Legnagyobb a gimnáziumot végzettek aránya, s majdnem ilyen jelentős a közgazdasági szakközépiskolát végzettek százaléka is. Nagy részük férfi. Az e csoportba sorolt megkérdezettek között igen sok az alkalmazotti foglalkozású; az is jellemző még, hogy a kérdezett vagy jelenleg végez egyetemet, vagy már elvégezte azt.

4. NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

A középiskolát végzettek életstratégiáit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ezen életstratégiák a „középhehelyzetek” különböző variációi, amelyek egyfelől a családi célok, aspirációk, értékek, másfelől az átrétegződésben fontos szerepet játszó, középiskolában elsajátított célok, értékek *konszenzusa* révén, az anyagi, hatalmi pozícióban többé-kevésbé konzisztens, *kulturálisan integrált középhehelyzetű fiatalok csoportját* teremtik meg.

Az, hogy ez a folyamat korántsem ellentmondásmentes, elsősorban a „feltörekvő”, illetve a családi helyzetet reprodukáló fiatalok életberendezkedésének vizsgálata során derül ki. A feltörekvő segédmunkás, falusi háttérű csoportok esetében kulcsfontosságú a második gazdaság, a beruházó, felhalmozó stratégia. E csoportnál a presztízfogyasztás is jelentős. (A feltörekvő csoportok életstratégiájában, különösen az alkalmazotti foglalkozású nőknél, az említett stratégia a házasodás révén valósul meg.) A helyzetüket reprodukáló csoportoknál elsősorban a megfelelő munkahely, foglalkozás, pozíció elérése a döntő, amely megfelelő

jövedelemforrást vagy anyagiakra konvertálható kapcsolatokat biztosít (különmunka, lakás stb.), és ez relatíve magas presztízs- és kulturális fogyasztással párosul. A feltörekvő csoportoknál a célok, aspirációk megvalósulása mindenekelőtt a privát szférára helyeződik (második gazdaság, házassodás), a családi helyzetüket reprodukáló csoportoknál viszont a „közsférára” – munkahely, foglalkozás –, amelynek mögöttes háttere az előző típushoz hasonlóan a privatizált szféra (család, települési környezet, baráti kapcsolatok). Vizsgálatainkból azt is tudjuk, hogy *a fiatalok pályára kerülése a családi, települési környezet függvénye, az ebből való kiszakadás fokozott és „meg nem fizetett” kockázatvállalást jelent.*

A különböző életutak ellenére pregnánsan megfigyelhető kiegyenlítődés a középiskolai rendszernek a hetvenes években – ha nem is deklaráltan, de látenszen – megváltozott funkcióira is visszavezethető. A gimnáziumok – erőteljes preszelekciónal – továbbra is az értelmiségivé válás biztosítására szolgálnak. Kialakult viszont a szakközépiskolák rendszere, amely a tanulók számára csak olyan elvárásokat támaszt, amelyet az alacsonyabb kulturális helyzetű családi háttérből származók is teljesíteni tudnak. Azaz, az iskola és a tanuló (illetve a család) elvárásai egy, a gimnáziumokénál alacsonyabb, közepes szinten találkoznak. (Sőt, a közép-szint is süllyed, hiszen a tanulmányi eredmények romlása figyelhető meg 1969 és 1981 között.)

A szakközépiskola tehát *kulturális téren egy „szintre hozó”, „olvasztótégely” feladatkör ellátására rendezkedik be.* Az általa kiállított érettségi bizonyítvány pedig éppen azért váltható be nagyobb mértékben, mint a gimnáziumi, mert a hazánkban is uralkodó „bizonyítványfetisizmus” által megkívánt „obligát belépőjegy” funkciót látja el. A szakközépiskola engedékenysége jól harmonizál azzal a családi stratégiával, amely a gyermek elé kisebb, de elérhető, kézzelfogható egzisztenciális célokat tűz. Indokoltnak látszik ezt a jelenséget az iskola „elcsaládia-sulása” névvel illetni. Azaz, ez esetben *az iskola mint rendszerintegrációs mechanizmus kompromisszumot köt a családdal,* a szociálintegráció egyik fő színterével, és sáncai közé „beenged” egyes, a család által preferált célokat, jelenségeket. (Ez pontosan ellenkezője az ötvenes-hatvanas évek középiskolájának, amikor az iskola által követelt értékek „uralkodtak” a család felett.)

Téves lenne az elmondottak alapján azt a következtetést levonni, hogy a szakközépiskola közvetlenül, egy az egyben szocializál privatizáló jellegű értékekre, attitűdökre. Erre nincs is szükség, hiszen ezeket a középiskolát végzettek jó részét készen kapják. A privatizáló konformizmus sikerét a szakközépiskola inkább azáltal éri el, hogy teret enged a családtól kapott indíttatások érvényesülésének, s e kontinuitás biztosításával hivatalosan legitimálja is azokat, így a szakközépiskolások nagyobb zökkenők nélkül illeszkednek a felnőtté válás folyamatába.

A zökkenőmentes „beilleszkedés” a családi helyzet átörökítésével történik. Az átörökítésnek két mozzanatát emelhetjük ki: a kulturális helyzet reprodukcióját – az értelmiségivé válást, illetve az anyagi jólét újratermelődését –, amely többnyire a második gazdaság felé való orientációban történik. Ez a kettős tendencia, mintegy „feloldódik” a középiskolát végzettek társadalomfelfogásában. E társadalomképre a „középszerűség” jellemző. Azt, hogy itt nem annyira társadalmi rétegekre jellemző értékek, attitűdök, hanem inkább egy általános értelemben felfogott „középszerűség” (a fogalmat leíró jelleggel használjuk) elsajátításáról, elsajátíttatásáról van szó, az is mutatja, hogy a diplomások – ezen belül elsősorban, de nem kizárólag a főiskolát, tanítóképzőt végzettek – körében is megfigyelhető egyfajta adaptálódás az ilyen típusú mentalitáshoz.

JEGYZETEK

¹ A survey két szakaszból állt:

Az első lépésben a Csongrád megye középiskoláiban 1969 és 1981 között végzetekről hoztunk létre egy adatbázist. Az elemszám 22 219 fő, a közgazdasági és egészségügyi, valamint a műszaki szakközépiskoláké 6577, illetve 9731 fő, a gimnáziumoké pedig 5911 fő.

A második szakaszban pedig kutatásunk középpontjába az 1969 és 1981 között végzetek életútjának kérdőíves vizsgálata került. Többek között néztük a fiatalok családi hátterét, családhoz, középiskolához való viszonyát, társas kapcsolatainak alakulását, céljukat, aspirációjukat, valamint anyagi, kulturális, hatalmi pozíciójuk alakulását, illetve esélyeit. A kiválasztott minta nagysága a közgazdasági, egészségügyi szakközépiskolák esetében 485 fő, műszaki szakközépiskoláknál 498 fő. Végül a gimnáziumot végzetek közül 437 fő került a mintába. A beérkezett minta 252–180–241 fő. A minta iskolatípusokra külön-külön reprezentatív.

A kutatásról részletes zárójelentés készült. Gábor Kálmán: A középiskolások rekrutációs köre és a középiskolát végzetek életútja. Szeged 1985. JATE Szociológiai Tanszék. (Kézirat.)

Az adatok feldolgozásakor rendkívül fontos szerepet tulajdonítottunk különböző változók alapján való tipológiák készítésének.

J. P. Aimetti és I. Marsal által 1976-ban kidolgozott SYSTIT automatikus klaszterezési eljárást alkalmaztuk: az eljárásnak lényegében két fázisa van: az egyik az objektumok előre megadott K csoportba történő tipologizálása, a másik a kialakult K csoport hierarchikus agglomeratív osztályozása K-1, K-2, ... 2 csoportokra.

a) *K csoportba történő tipologizálás:*

Az osztályozni kívánt minta n egyedből áll. Az egyedek leírása p számú x_j változóval történik. Ezek mind kvantitatívak, mind pedig kvalitatívak lehetnek. Utóbbi esetben az eljárás automatikusan dichotomizálja a változókat. Először meghatározuk a keresett K csoport y_k , $k = 1, \dots, K$ magjait. A mag lehet:

- egy véletlenül kiválasztott egyed,
- előzőleg meghatározott n_k egyed súlypontja,
- vagy előző tipologizálásból származó, archivált „ideális” egyedek.

A második lépésben – a dinamikus klaszterezési módszerekhez hasonlóan – minden egyedet meghatározott algoritmus szerint hozzárendeli valamelyik maghoz. A létrejött csoportok magjának újbóli megválasztásával, a második lépés ismételt alkalmazásával az eljárás mindaddig folytatódik, míg a csoportok nem stabilizálódnak.

A SYSTIT a klasszikus algoritmusok konvergenciáját jelentősen javítja. A módszer a kezdeti magok rossz kiválasztása esetén is kielégítő eredményt nyújt.

A kapott csoportosítás minőségének mérése az x_j változóra vonatkozóan a százalékban kifejezett megmagyarázott varianciával történik. Az összes változót tekintve a tipológia globális minőségét a megmagyarázott varianciák összegével mérjük.

b) *A K csoport hierarchikus agglomeratív osztályozása*

Az utolsó ismétléskor kapott K végső csoportokat kettesével tömörítjük, egy agglomeratív hierarchikus osztályozási algoritmus segítségével. A megfelelő csoportszám kiválasztását a megmagyarázott görbe segíti. Az eljárás maga is javasol ez alapján egy optimális csoportosítást.

A SYSTIT eljárás végül vizuálisan is segítséget nyújt a klaszterező eredmények értelmezéséhez, a kialakított típusok összehasonlításakor, az egyes csoportokban a változók csoportátlagának a minta teljes átlagához való viszonyításával.

A vizsgált anyagban rejlő struktúrák feltárása elősegíti a predikciós vizsgálatok elvégzését.

A feldolgozás a JATE kibernetikai laboratóriumában történt. A számítógépes munkálatokat Vas Zoltán, Tóth Abonyi Mihály és Dietmar Gröger végezte.

² *Kolosi Tamás: Strukturális csoport és reform. Budapest 1986. (Vitaanyag.) 3. old.*

PÁCZELT ISTVÁNNÉ-PÁL TAMÁS-
SCHIFFER PÉTER-SOLTÉSZ ANIKÓ

A KISZ szervezettsége és befolyása az ifjúság egyes rétegei körében

„Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások” című MTA tárcaszintű főirány keretében 1981-ben ötéves kutatási programot kezdtünk. Ez szükségszerű folytatása volt az 1976 és 1980 közötti országos középtávú ifjúságkutatási program keretében végzett munkának, amely a demokratikus centralizmus elvének érvényesülését és a KISZ érdekvédelmi, érdekképviselői tevékenységét vizsgálta. Ennek során arra kerestünk választ, hogy milyen módon keletkeznek szándékok és akaratok az ifjúsági szövetség egészében, egyes irányítási, vezetési szintjein és ezek hogyan valósulnak meg. Arra a következtetésre jutotunk, hogy a KISZ olyan markáns beágyazottságban tevékenykedik, amely döntően befolyásolja lehetőségeit, a szervezetek formális és tartalmi működését. Az is megállapítást nyert, hogy a politikai intézményrendszer egyetlen más elemére sem érvényes ilyen mértékben a társadalmi környezettől való meghatározottság.

A formalizált működés sajátosságainak feltárása és elemzése után azzal a kérdéssel is foglalkoznunk kellett, hogy az előbb leírt determináltságban létező szervezet hogyan szerveződik az ifjúság körében, milyen hatással van annak egyes rétegeire? A fiatalok mely csoportjai számára válik fontossá, milyen hatást ér el körükben? Egyáltalán: képes-e az ifjúsági szövetség alakítani, befolyásolni az ifjúság helyzetét?

A kutatási probléma operacionalizálása során világossá vált, hogy az ifjúság teljessége a maga rétegzettségében meghaladja egy 5 évre tervezett kutatás lehetőségeit. Vizsgálódásainkat ezért a középfokú tanintézetek tanulóira, a munkásfiatalokra és az egyetemi-főiskolai hallgatókra koncentráltuk. A középiskolásokra azért, mert ez az a réteg, amely először és a legnagyobb tömegben találkozik a KISZ-szel. A munkásifjúságra azért, mert társadalmi szerepük meghatározó, létszámuk a nem tanuló KISZ-tagságban a legnagyobb. Az egyetemi és főiskolai hallgatók pedig mint az értelmiség közvetlen utánpótlása váltak fontossá számunkra. A kutatás során 13 középfokú oktatási intézetben, 8 felsőoktatási intézményben és 8 ipari üzemben folytattunk terepmunkákat. Résztvevő megfigyelések, mélyinterjúk és dokumentumelemzések alkották az empirikus feltárás alapanyagát. Az egyetemeken és főiskolákon 17 ezer nappali tagozatos hallgatóra kiterjedő adatlapos felvétellel vizsgáltuk a hallgatók rekrutációját, vagyoni és

szociális jellemzőit. 1984-ben egy 2500 fős egyezrelekes országos reprezentatív mintán végrehajtott adatfelvétellel szereztünk képet a KISZ-hez fűződő viszonyulásukról, azok tartalmáról és meghatározó tényezőiről.

1980 végétől az egyetemeken és főiskolákon – ugyan nem egyformán, de társadalmilag érvényes módon – bizalmatlanság bontakozott ki a formalizált ifjúsági strukturákkal szemben. Kérdések és kételyek kaptak hangot, formális, informális és alegális csoportok szerveződtek, amelyek kétségbe vonták a KISZ jogosítványait és szerepét. A középfokú tanintézetekben is érezhetővé vált, hogy a KISZ nem tölti be politikai, szervező és nevelő feladatát. A munkásfiatalok szerveztségének csökkenése is jelezte, hogy itt is számos feszültség és ellentmondás létezik, még ha ezek nem is jelentkeznek olyan látványosan, mint a tanulóknál. Tehát már vizsgálatunk elején világossá vált, hogy változtatási kényszer előtt áll az ifjúsági szövetség. Ebben a helyzetben még jelentősebb volt azoknak a sajátosságoknak, folyamatoknak a feltárása, amelyek a KISZ társadalmi szerepét, a szervezetek és alapszervezetek tényleges funkcióit, a tagságnak a szervezethez való viszonyát és a szervezetnek a tagsághoz való viszonyát jellemzik.

MÁIG HATÓ ELŐZMÉNYEK

Az ellenforradalom fegyveres leverését követően – 1956 végén – a párt azért tartotta szükségesnek a KISZ megalapítását, mert a konszolidációnak elengedhetetlen feltétele volt az ifjúság megnyerése, szemben álló csoportjainak leszerelése. Mozgósítani kellett azokat a fiatalokat, akik támogatják a pártot politikailag, ideológiailag és érzelmileg egyaránt, s szemben állnak az ellenforradalommal. Ezért született meg a döntés, hogy az újjászervezendő ifjúsági szervezetnek – a párt ifjúsági szervezetének – a neve *kommunista* legyen. Ez olyan minőségi kritérium, amely határozottan és egyértelműen tisztázza az ifjúság politikai tagozódását, láthatóvá teszi belső viszonyait, politikai platformját. Hiszen, akik vállalják a kommunista elnevezést, azok egyértelműen a párt, a szocializmus mellé állnak, míg mások elhatárolják magukat ettől, vagy éppen szembefordulnak vele.

Az 1957 márciusában zászlót bontó KISZ ennek következtében az ifjúság legjobbjainak élcsapat jellegű, politikai szervezete lett*. A minőség szervezete, amelynek tagfelvételi követelménye és eljárás módja alig különbözött a párt gyakorlatától. Tagsági igazolványa, annak átadási módja és a tagdíjfizetés rendszere is egyezett a pártéval.

Szigorú követelmények érvényesültek a szervezetben, amely harcos volt, a szó konkrét értelmében. 1957-ben, különösen Budapesten, a KISZ-szervezetek számos tényleges összeütközésben vettek részt. A szervezetek szigorú belső normákra épülő közösségek voltak, és a fiatalok teljes szabadidejét lekötötték. Sajátos módon a KISZ-tagok voltak az elsők, akik a tanintézetekben szervezett formában képviselték a párt politikáját, mind a velük egyet nem értő társaikkal, mind tanáraikkal szemben. Következtesen politikáló szervezet jött létre, amely hatékonyan szolgálta a párt törekvéseit, egyben következtesen megfelelt a tagság politikai, mozgalmi, közösségi igényeinek is.

Ez a KISZ markánsan megjelenítette a kor politikai viszonyait, az osztályharc

* A Magyar Kommunista Szövetség Szervezeti Szabályzata. In: A KISZ I. országos konferenciájának jegyzőkönyve (1957) és a KISZ tagsági könyv (1959).

tényleges valóságát. Mindezt egyfajta forradalmi romantika is körülvette, idézve a 13–15 évvel korábbi osztályküzdelmek, az illegális munkásmozgalom körülményeit.

Sajátos vonulata a folyamatoknak, hogy mindmáig ez az a KISZ-modell, amelyhez a későbbi időszakok ifjúsági szövetségét, mozgalmát mérik. Az utódok számára általában kedvezőtlen az összehasonlítás.

A párt már 1957 őszen megfogalmazta azt az igényt, hogy a KISZ tárja szélesebbre kapuit az ifjúság előtt, mégis a KISZ-szervezet egészében, különösen az alapszervezetekben továbbra is a minőség, a szigorú követelmény munkált, s a tagfelvételek során meghatározó norma volt, hogy soraiba csak „kész” ifjúkommunistákat enged. Lényegében 1961-ig hol látható, hol láthatatlan harc folyt e kérdésben. Az „Ifjúság a Szocializmusért Mozgalom” beindítása esélyt adott a nyitásra, a szervezetekben azonban igencsak komolyan vették az ISZM követelményeit, így az első években nem lódult meg a KISZ taglétszáma. Továbbra is az elit vonások jellemezték a szervezetet.

Az 1960 őszen megtartott első (később ötödiknek nevezett) kongresszus határozott vonalmódosítást fogadott el. A középiskolai KISZ normarendszerében kialakult konfliktushelyzetet az iskolai tagfelvételi rendszer „egyszerűsítésével” oldotta fel, még adminisztratív eszközzel is érvényt szerezve annak a döntésnek, hogy mindenki tagja lehessen és legyen a KISZ-nek. A tagfelvétel gyakorlatilag kikerült az iskolából. A 8. osztályt végzettek különböző üzemek KISZ-szervezetei futószalagon vették fel. A döntést a tantestületek ellenérzéssel fogadták. Az új tagfelvételi rendszer a nevelés egyik alapvető eszközét ütötte ki mind a KISZ, mind a pedagógusok kezéből.

A robbanásszerű taglétszám-növekedés és a mögötte kialakuló formális terebélyesedés, valamint a KISZ tanintézetben belüli funkcióinak torzulása új helyzetet teremtett az ifjúsági szövetségben belül, mindennekelőtt az iskolai mozgalomban. A tagfelvételi mechanizmus inflálódása ugyanis elsődlegesen az iskolát érintette. Kezdetben számos ellenvetést váltott ki a döntés, és ezeket le kellett törni.

Gazdasági területen a változások kezdetben még alig voltak érzékelhetők, de kialakulóban volt egy olyan folyamat, amely a KISZ fő feladatául egyre inkább a hiányfunkciók ellátását tette. Megerősödött egyfajta segédcsapatszerep, amely a mások által el nem végzett feladatokat kanalizálta a KISZ-ben. Így a tevékenység főleg nagy akciókban, rendezvényekben és védnökségek vállalásában összegeződött.

Határozott távolodás bontakozott ki a KISZ elnevezése és a mozgalom ifjúsági jellege, továbbá a szervezet lehetőségei között. Az akciók, védnökségek, a felülről építkező programrendszerek a mozgalmi jelleg ellen ható folyamattá váltak. Így már az 1960-as döntés következtében tanúi lehetünk a KISZ-tagság felhígulásának, s egyre inkább láthatóvá válik, hogy megszűnőben van a KISZ-tag, nem KISZ-tag összehasonlítás jelentősége. Egy ponton marad fent a különbség: a középiskolából történő továbbtanulás esélyeinél. Egy ideig a felvétel szempontjából még volt jelentősége annak, hogy valaki KISZ-tag-e vagy sem, bár a hatvanas évek végére ténylegesen ez is jelentéktelenné vált.

A KISZ általános feladatrendszerében, tevékenységében, a taglétszám növekedésével megegyezően az extenzív irányú fejlődés dominál. Igaz, a vezetésben még él (pedagógusok által is erősítve) az igény, hogy az alapszervezetekben tényleges munka folyjék, ezért időről időre megjelenik „az arccal az alapszervezetek

felé” jelszó.* A helyzet azonban lényegében nem változott. A kívülről érkező elvárások, a gazdasági vezetők részéről megfogalmazott igények egyértelműen az extenzív tevékenységi formák prioritását, létjogosultságát éltetik. Az 1970 és 1979 közötti időszakot az útkeresés jellemezte. Ezt elősegítette, hogy az 1960-as évek végén (részben a nyugati diáklázadások hatásaként) elkezdődött a párt ifjúságpolitikájának újragondolása. Ezen belül a KISZ-szel szembeni követelmények és a KISZ tevékenységének reformja is napirendre került. Az ifjúságpolitikai határozat 1970 februárjában elemzésével és feladatmeghatározásával két lényeges körülményt tisztázott: az ifjúság nevelése a társadalom egészének feladata, és ebben a KISZ egy szervezet, de nem egyetlen. Továbbá az ifjúság körében végzett munkának egyetlen politikai szervezete a KISZ, meghatározott rétegprofillal, de mellette más ifjúsági mechanizmusoknak is ki kell alakulniuk. E két követelmény érvényesülése esetén a kor viszonyaihoz és elvárásaihoz való alkalmazkodás feltételei adottak lettek volna. Azonban a hetvenes évek első felében kibontakozó politikai viták elvonták a figyelmet az ifjúságpolitikai határozat legfőbb normáinak érvényesüléséről, s formális lépésekkel (például Ifjúsági Törvény) elfedték azt a valóságos problémát, hogy igazából sem az ifjúság nevelése terén nem alakult ki tényleges felelősségmegosztás, sem az ifjúság körében folyó munkában nem kapott zöld utat a párthatározatnak az a követelménye, hogy nem politikai jellegű tevékenységekre szerveződő ifjúsági szervezetek KISZ-en kívüli keretekben is működhessenek.

KÉRDÉSEK ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A hetvenes évek végére demonstratív módon megjelent a politikaalakítás funkciója és erősebb hangsúlyt kapott az érdekképviselő, érdekvédelem is. E két funkció elméleti és gyakorlati tartalma, társadalmi gyökerei és az ebből fakadó következmények azonban mindmáig feltáratlanok. A politikaalakítás követelménye ezért 1979 és 1984 között eltűzött és nem kellően átgondolt igénynek bizonyult. A politikaalakítás az érdekek rangsorolását és ennek alapján történő érvényesítését jelenti; feltételezve, hogy a szervezet a társadalomban olyan pozícióban van, amelynek révén kikényszerítheti az érdekérvényesítést. Rendelkezik-e a KISZ olyan minőségekkel, pozíciókkal, amelyek révén politikát alakíthat? Azt mondhatjuk, hogy az előbb leírt értelemben nem. Mint a párt ifjúsági szervezete, mozgásteret, érték- és célrendszere meglehetősen behatárolt. Ha a párt nem delegál hatalmi pozíciókat a KISZ-nek, a politika alakítása törvénytervezetek véleményezése, pártdokumentumok előkészítése során véleményformálásra, különböző szervezetek különböző szintjeire történő képviselőre szorítkozhat. Ezek jellegzetesen formális megnyilvánulások, olyanok, amelyeket a politikai rendszer zökkenőmentesen elvisel anélkül, hogy tényleges tevékenységére ezek lényeges befolyást gyakorolnának. Mindezek érezhetően félrevitték a KISZ orientációs rendszerét. Felértékelődtek a formális mozzanatok, a már egyébként elterebélyesedett formalizmus mentén.

A hetvenes évek végén ugyanis a párt a politikai mechanizmus több pólusúvá válását szorgalmazta annak érdekében, hogy a társadalmi és tömegszervezetek érdemben és felelősséggel vegyenek részt a politika kidolgozásában és végrehaj-

* KISZ VII. kongresszusa, 1967.

tásában. E célkitűzésekben a KISZ a szakszervezethez a Népfronthoz hasonló súllyal tételeződött. Ezekről eltérő feltételrendszere azonban megváltoztatta mind a szándékolt mechanizmus működését, mind a szervezet belső viszonyait. Mert míg a szakszervezet vagy a Népfront nagy önállósággal, indirekt pártirányítás mellett működik, addig a KISZ a párt közvetlen irányítása alá tartozik. Kialakulhat egy olyan gyakorlat, amelynek során a KISZ részt vesz a politikai döntések előkészítésében, az ifjúsági törekvések érvényesítése során a viták, küzdelmek a színpalak mögött történnek, a képviselőlet lényeges mozzanata rejtve marad, a KISZ-tagság a szervezet politikaalakító tevékenységét nem érzékeli, az lényegtelen, üres aktus számára, ezért nem is értékeli azokat a törekvéseket, amelyeket a KISZ-vezetés a fiatalok érdekében tesz.

A szervezet hierachiájában lefelé haladva azonban még a formális politikaalakítás esélyei is csökkennek. Ennek okai szerteágazóak. A területi irányításban, az intézmények szintjén egyre inkább a helyi viszonyoknak megfelelő érdekek és törekvések rendelkeznek erősebb érvényesülési képességgel. Az ütköző érdekek közül azok sorolódnak előre, amelyek általánosabb politikai, társadalmi, gazdasági eredmények elérését célozzák. A befoglaló szervezetekben a gazdasági mozzanatok dominálnak a KISZ politikai törekvéseivel szemben. Az alapszervezetekben és a szervezetek közbülső szintjein a formális politizálás, a politikáról való beszélgetés kap erősebb hangsúlyt.

Mindezek ellenére a KISZ 1979 és 1984 között a konfliktust vállaló szervezet irányába mozdult el. Ez kedvező folyamat, amely azonban számos ellentmondást hozott felszínre. A konfliktusok vállalásának, képviselőletének hiányoznak a szervezeti feltételei. A társadalmi problémák erősödésével a KISZ konfliktust vállaló magatartása a befoglaló szervezetek konfliktust kerülő stratégiáival ütközik, amelyek végső soron a KISZ befolyását gyengítik a fiatalok és saját tagsága körében. A konfliktust vállaló magatartás a vázolt ellentmondások ellenére központi szinten jelent meg a legerősebben. A fiatalok napi és hosszú távú problémáinak megoldása során a KISZ felsőbb vezetése rendre ütközött az országos szervekkel. Ennek során látványosan kiütköztek pozíciójának gyengeségei. Az érdekvégyesítés, érdekvédelem folyamatából hiányzott az alapvető mozzanat: számos kérdésben a párt nem vállalta fel a KISZ követeléseit. A kemény csatákban kivívott eredmények sem úgy jelentek meg a nyilvánosság előtt, mint a KISZ vívmányai, hanem mint az állami intézmények jóindulatú viszonyulásai. Olyan időszakban, amikor a gazdasági egyensúly megtartása mindent elsöprő prioritást kapott, e jelszó mögött olyan törekvések is csorbát szenvedtek, amelyeknek nem volt közvetlen befolyásuk az egyensúlyi helyzetre.

Az érdekképviselőlet megvalósulásának feltétele, ha a szervezet rendelkezik egy olyan minőséggel, amely csak és kizárólag őt jellemzi, ugyanakkor e minőség nélkülözhetetlen és fontos a párt számára. Ilyen tulajdonsággal rendelkezik a KISZ: rajta keresztül lehet elérni az ifjúságot. Ez a feltétel azonban csak mással, a politikai közvetítés képességével együtt teheti a KISZ-t a politikai mechanizmus szempontjából fontossá, valóban nélkülözhetetlenné.

Az érdekvédelem, érdekképviselőlet más ellentmondásokat is felvet a szervezet mozgalmi jellegével kapcsolatban. E tevékenység ugyanis szakszerűséget feltételez, jogi és gazdasági kérdésekben felkészült, állami eljárásokban jártas apparátust igényel. Ezek mellett háttérbe szorul a politikai mozgalomhoz való közelség, a mozgalmi hagyományok ismerete és fontossága.

A befoglaló szervezeteknek az érdekképviselőleti tevékenységhez való viszonyát

a konfliktustűrési alacsony szintje vagy inkább a konfliktusok kerülése jellemzi. Ez meghatározza az érdekképviselet eredményességét és befolyásolja a szervezeten belül a vezetővé válás folyamatait is. Két jellegzetes modell érvényesül. Az egyikben a befoglaló szervezet vezetése felszínre emeli a velük jól kooperáló, azonosulni tudó, normáikat elfogadó – konform – fiatalokat. A másikban a keményfejú, makacs gyerekek állandóan ütköznek a vezetéssel. Mi következik ebből? Hosszabb távon mindenképpen egy többpólusú diszharmonia. Az első esetben egy többé-kevésbé harmonikus viszony alakul ki a vezetés és a KISZ-vezetők között, de előbb-utóbb elsikkad a KISZ-tagság, és a tagok számára is közömbössé válnak a vezetők. A második esetben más okok miatt, sokszor katartikusán, de ugyanez a végeredmény. Mivel a KISZ-vezetők a rendszeres konfrontációk során rossz viszonyba kerülnek a vezetéssel, népszerűtlenné válnak fenn. Ütközéseik azonban láthatatlanok, így a tagságot sem nyerik meg, kapcsolataik leépülnek.

A KISZ kettős értelemben politikai szervezet, egyrészt közvetíti a párt politikáját a fiatalok felé, másrészt láthatóvá kell tennie az ifjúság körében meglévő társadalmi-politikai folyamatokat a párt és általában a politika számára. Az ifjúság egészében vagy egyes rétegeiben feltárt jelenségeket kezelhetővé kell tennie, képviselnie a párt fórumain, szorgalmazni a szükséges politikai és állami döntéseket. Ez a tevékenység nem jogképviseletre, a politika valóságos alakítására. Ezért van szükség a KISZ politikai jellegének erősítésére. Ennek kapcsán láthatóvá és tudatossá kell tenni, hogy a szervezetbe tartozó személy különbözik a szervezeten kívül maradóktól. Az is fontos, hogy a megkülönböztető minőség a társadalmi értékrendben, közfelfogásban pozitív normaként tételezhető.

A KISZ politikai jellegének erősítése feltételezi a szervezet rétegjellegének erősítését is. E tekintetben az utóbbi időben már konszenzus érvényesült. Ennek szervezeti konzekvenciái azonban nem jelentek meg a KISZ struktúrájában. Hiányzik a rétegjelleg megjelenítése a szervezet teljes vertikumában, ezért a rétegszajátosságok nehezen összegződnek általános szervezeti tapasztalatokká, ezzel is rombolva a mozgalmi jelleget. Ezért olyan irányítási, szerveződési rendszerre van szükség, amely a területi és rétegszemponthoz képviseletét delegációs mechanizmussal biztosítja felfelé egészen a kongresszusig. Ez is elősegíti, hogy a rétegek véleménye, belső mozgása a politika számára hozzáférhetővé váljék. A rétegszemponthoz – kiegészülve az ifjúságra vonatkozó általános, társadalmi és politikai mozgások megjelenítésével – az egységes ifjúsági szervezet garanciáját jelentik.

A KISZ tömegszervezeti jellegével kapcsolatban hosszú ideig tartotta magát a mennyiségi szemlélet, a milliós taglétszám favorizálása. Pedig valójában a szervezetnek annyi tényleges tagja van, amennyit tevékenységével átfog. A KISZ tehát akkor tömegszervezet, ha a fiatalokat közel tudja hozni céljaihoz, megismerteti eszméivel, ha tud politizálni és politikára tanítani. Ebből a szempontból a KISZ akkor is egy szűk kisebbség szervezete, ha nyilvántartott létszáma elhagyta a 900 ezret, de az előbbieken leírt lehetőségeket csak keveseknek biztosítja. S ez megfordítva is igaz. A tömegszervezeti jelleg szolgálhatja, ha a KISZ más ifjúsági struktúrákkal együttműködve válik tömegszervezetté, még akkor is, ha saját létszáma statisztikailag csökken.

Kutatásunk érdekes tapasztalata az is, hogy a felnőttek még ma is konzekvensen számon kérik a nevelő funkció megvalósítását az ifjúsági szervezetben. Pedig látnunk kell, hogy e követelmény csak az iskolában működő KISZ-szervezetekre

értelmezhető, de ott is csak oly módon, ha elhatárolódnak az iskola és a KISZ nevelési funkciói. Ennek hiányában a KISZ lehetetlenné válik az iskolákban, rajta kéri számon a pedagógiai tevékenység hiányosságait, a pedagógusokon pedig a KISZ hibáit. Munkásfiatalok, egyetemi és főiskolai hallgatók körében már egyáltalán nincs szükség pedagógiai értelemben vett nevelésre. Formáló, fejlesztő szervezetre van szükség, amely cselekvéseken, vitákon keresztül ér el hatást.

A nyolcvanas évek elején megfogalmazott legitimációs kihívásokban gyakran szerepelt az a kérdés, hogy politikailag szükségszerű és célszerű-e a KISZ monopolhelyzetének fenntartása. Úgy gondoljuk, nem szükséges. A kutatások során világossá vált az az ellentmondás, hogy minél inkább monopolizál a KISZ, annál kevésbé érvényesítheti hegemoniáját. Ahhoz, hogy a KISZ megfeleljen funkciójának, hegemon helyzetbe kell kerülnie, csak az ifjúsággal kapcsolatos leglényesebb folyamatok közvetítésével kell foglalkoznia. Minden más kérdésben – a szórakoztatástól az amatőr művészeti mozgalomig, a szakmai versenyektől a KI MIT TUD-ig – a KISZ-en kívüli ifjúsági mechanizmusoknak kell mozgásteret teremteni, ezáltal lefejtve a KISZ-ről a nem politikai minőségeket. Egy, a mainál lényegesen differenciáltabb ifjúságpolitikai mechanizmusra van szükség. Ebben a munkahelyi, tanintézeti fiatalok érdekeinek megjelenítése elsődlegesen a társadalmi és tömegszervezetek érdekképviselői szerveinek feladata. Ezekben jelenik meg formalizáltan az érdekek képviselete és védelme. Tehát a szakszervezeteknek, a SZÖVOSZ-nak, a TOT-nak, az OKISZ-nak, a KIOSZ-nak, a Népfrontnak létre kell hozni a saját ifjúsági érdekképviselői tevékenységét. A nemzetiségi szövetségeknek is meg kell teremteniük e tevékenységek szervezeti kereteit. A szabadidős, az egyéni és közösségi érdeklődésre épített tevékenységek is közvetíthetik a KISZ felé az adott szervezeti keretben a tevékenységek során felszínre került politikai és társadalmi kérdéseket.

A KISZ melletti struktúrák azonban nem jönnek létre egyik napról a másikra. Nemcsak egy meggyökeresedett gyakorlat feladásáról van szó, hanem az új formák létezéséhez szükséges politikai garanciák megteremtéséről. Ez is az ifjúságpolitika állami mechanizmusának feladata, amelynek megvalósítása feloldja a látszólagos monopólium és a valóságos rejtett pluralizmus ellentmondását, elősegíti a fiatalok nézeteinek és megnyilvánulásainak jobb társadalmi kezelését.

A SZERVEZETTSÉG ÉS BEFOLYÁS PROBLÉMÁI A HÁROM VIZSGÁLT RÉTEGBEN

Munkásfiatalok

A vállalatok működésére elsősorban a kívülről-felülről szabályozottság a jellemző, a belső vállalati hierarchiák merevsége a reformok hatására még alig oldódott, a vállalatok lényegében még nem önállóak.

Kutatásunk során úgy láttuk, hogy a KISZ-szervezetek beépültek az adott munkahelyi hierarchiába, azok integráns részeivé váltak.

A KISZ-szervezetek működési feltételeit, lehetőségeit, sajátosságait a munkahelyi szervezet, mint közvetlen társadalmi környezet, sok tekintetben és nagymértékben meghatározza. A KISZ, mint a munkahelyi szervezet integráns része, nem működhet és nem is működik alapvetően más elvek szerint, mint a vállalat. Mindazok a KISZ-szervezetben jelentkező törekvések (akár felülről, a szervezeti hierarchia felsőbb szintjéről, akár alulról, a tagság részéről jelentkeznek), ame-

lyek idegenek a vállalati működéstől, ellehetetlenülnek, legfeljebb üres formalitásként vegetálnak.

Megállapíthatjuk, hogy abban a kettős irányú folyamatban, amelyben a munkásfiatalok kapcsolatba kerülnek a KISZ-szel, általában és jellemző módon az ifjúsági szervezet a kezdeményező. A KISZ különféle, sok esetben adminisztratív módszerekkel és szervezeten kívüli eszközökkel igyekszik befolyásolni a fiatal munkásokat abból a célból, hogy vállalják a tagsági viszonyt. A fiataloknak a szervezethez való tartozásra vonatkozó döntését – az erős, olykor erőszakos készletés mellett – különböző tényezők motiválják.

Ki kell emelnünk két jellegzetes motívumot. Az egyik egy ifjúsági közösséghez való tartozás igénye; ezt a közösséget – alternatív választási lehetőség híján – a KISZ-ben véljük vagy szeretnénk megtalálni.

A másik motívum a szervezeten kívül maradással együtt járó vélt vagy valós félelem. Figyelemre méltó, hogy a munkahellyel, munkával kapcsolatos, konkrétan alig megfogalmazott hátrányokról van szó, ami közvetve is bizonyítéka a KISZ munkaszervezetbe való integráltságának. Összefüggés mutatkozik a fiatal munkások egyes csoportjaiban a KISZ-en kívül maradás, illetve a belépési-bentmaradási tendenciák és a szakmai kompetencia között. Legnagyobb arányban a legkompetensebb csoport, a szakmunkások csoportja képviselteti magát a KISZ-ben, a legkisebb arányban a legkevesbé kompetens csoport, a segédmunkások. A KISZ-tagsági viszony vállalása a munkahelyi, beilleszkedési, előmeneteli esélyeket látszik növelni, természetesen azonban csak egy-egy kisebb csoport, s elsősorban a KISZ-funkciót vállalók esélyeit növeli.

A munkahelyi KISZ-szervezetek tevékenységi körének és tevékenységi formáinak meghatározásában formailag a szervezet központi célkitűzései az irányadók. Ezek a célkitűzések nem vagy alig találkoznak a munkásfiatalok életmódjából, élet- és munkakörülményeiből, egzisztenciális helyzetéből fakadó szükségletekkel, igényekkel, érdekekkel, ezért nincs vagy alig van szervezeti aktivitásra felhívó jellegük. Szervezeti aktivitás, tevékenység, részvétel nélkül a „KISZ-tagság” ténye a tagok többsége számára üres formalitás.

A szervezet működési mechanizmusa nem teszi lehetővé a tagság érdekeinek szerveződését, szervezeti mozgató, meghatározó erővé válását. Ennek ellenére egy-egy kisebb csoport időről időre fel tudja használni a KISZ-t érdekérvényesítésre, elsősorban a munkaszervezetben kedvezőbb státus kivívására. De csoportjelleggel ez ritkán, esetlegesen fordul elő.

Egyéni érdekérvényesítésre a KISZ-ben csak funkciók betöltésén keresztül nyílik lehetőség. A KISZ jelentős mobilitási csatorna a vezető funkciót vállaló munkásfiatalok számára. A KISZ-vezetők kiválasztásában nem a tagságé a döntő szerep, hanem a felsőbb KISZ-szerveké, a párté, a gazdasági vezetőké. A kiválasztás egyik fő kritériuma az együttműködési készség az irányítókkal. A KISZ-vezetők általában és jellemzően nem vagy alig függnak a tagságtól, számukra a „felfelé”, az irányítók felé való igazodási kényszer az erősebb. Ily módon a tagságnak vezetőin keresztül sincs tényleges lehetősége érdekeinek érvényesítésére, környezete, körülményei befolyásolására.

Mindez együtt eredményezi, hogy a KISZ befolyása egy-egy nagyobb rendezvény, tömeggyűlés, felvonulás, ifjúsági parlament kapcsán tömegesen látszik – s a részvétel ténye ezeken a rendezvényeken kétségtelenül tükröz is bizonyos befolyást. A munkásfiatalok mindennapjaiban, a munkaszervezet szintjén azonban a KISZ alig van jelen: nem növeli érdekérvényesítési esélyeiket, gondjaik megol-

dásában nem fordulnak hozzá, nem segíti a társadalomban, a politikában való eligazodásukat, nem vagy alig kap részt szabadidejükből – befolyása tehát kicsi. Kisebb annál is, mint ami a KISZ taglétszámából következne, és főleg kisebb annál, mint amit az ifjúsági szervezet – egy hatékony, demokratikus, népszerű ifjúsági szervezetet szem előtt tartva – a maga számára kívánatosnak tart.

Középiskolások

Az iskola mindig a saját képére formálja az iskolai KISZ-t, még akkor is, ha az iskoláknak sokszor alig-alig van saját képe. Meglehet, néha ezt az iskola úgy teszi, hogy eközben saját képén is formál valamit. De ezekben a ritka esetekben is határokat szab a KISZ bármilyen önszervező mozgásának az, hogy a testület, az iskolavezetés információrendszere ellenőrzés-centrikus információrendszer. Az általánosan elterjedt-elfogadott iskolavezetési attitűd (stílus, módszerek, igazgatási technikák dominanciája stb.), a pedagógiai kultúra meglévő színvonala, az érdekek, fikciók révén az iskola mindig erősebb, mint a KISZ. A *KISZ-tag-KISZ-alapszervezet-iskolai KISZ* viszonylatok csak bizonyos sajátos körülmények és feltételek eseti és bizonytalan együttállása révén kelthetnek a *tanuló-osztály-iskola* összetett határendszerében új viszonyokat, megkülönböztethető hatásokat. A jelenlegi iskola is épít ugyan a diákság kezdeményezéseire, s nemritkán ösztönzi is azokat, segíti megvalósulásukat – de mindazokat az akciókat, szerveződések tiltja, illetve kibontakozásukat nagymértékben fékező körülményeket teremt, amelyeket illetően ellenérdekeltsége van. Még akkor is, ha nem kifejezett érdekütközésről van szó, hanem pusztán csak arról, hogy az iskola úgy ítéli meg: szervezeti és személyi korlátai miatt nem képes megnyugtatóan kézben tartani, illetve ellenőrizni valamilyen öntevékeny kezdeményezést. Márpedig – mint mondtunk – a jelenleginél jóval nagyobb pedagógiai optimizmus nélkül nem lehet tere a mainál szélesebb diákkezdeményezésű önszervező tevékenységnek.

A diákság olyannyira függő helyzetben van jelenleg, hogy tényleges politikai nyomást csak a tanárokkal összefogva tudna gyakorolni. Mindaddig, amíg az engedélyezett politikai forma a „szabadidős-KISZ”, amíg nem szólhatnak bele magába a főtevékenységbe, amíg ez utóbbi a következetes és merev tanári elutasításon minduntalan megbukik, mert a tanárok úgy érzik, hogy akkor már végképp és végletesen védtelenek lesznek – mindaddig képtelenség, hogy az iskolai KISZ valóságos befolyásra tegyen szert. (Feltéve természetesen, hogy az iskola hegemóniája a jövőben sem csökken. Mert ez lenne a másik út.)

Amikor okkal és joggal keveselljük a diákok vagy az iskolai KISZ beleszólási lehetőségeit az iskola ügyeibe, könnyen belecúsúzzhatunk abba a hibába, hogy összetűzet zúdíttunk az osztályfőnökökre, a tanácsadóra, az igazgatóra, jóllehet maga az iskola is alig-alig tud beleszólni saját működésébe – ami az *alakítást* illeti, az iskola is csak elenyésző önállósággal rendelkezik. Nemcsak céljait, még eszközeit is paternalista módon határozzák meg. A „felsőbbség” intézménnyel szembeni bürokratikus gyanakvása nem kedvez a pedagógusok és diákok közötti nyílt kapcsolatok kialakulásának.

Az iskolában az osztály, bár nem természetes, de valóságos csoport. Sokkal valóságosabb, mint az osztály KISZ-alapszervezete (már csak azért is, mert az osztály-alapszervezeteket az intézményi bizottság hozza létre a tantestület támogató egyetértésével). Mind az iskola, mind az intézményi KISZ „legitimációs-gyöke-

rei” abban vannak, hogy az osztályok tagjai egyúttal mint KISZ-tagok is tevékenykednek. Az osztály és az osztály-alapszervezet közötti harc mindig ott dől el (ha egyáltalán sor kerül e harcra), hogy a teljes kifejtett tevékenységmező mekkora részletét tudja sajátjának tekinteni, illetve elismertetni. Nyilvánvaló, hogy létezhethet létezik KISZ-specifikus tevékenység. De erről mond le a KISZ, ha elfogadja azt, hogy a fő funkciója az iskola főtevékenységének támogatása „sajátos eszközeivel” (a tanulmányi-fegyelmi munka segítése stb.). Lehangoló igazolása ennek például az a huzavona is, ami a kollégiumi és az iskolai KISZ-tagság, illetve teljesítmény kölcsönös el nem ismeréseként felszínre került.

Fentieket összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a KISZ kompetenciája (*befolyása*) bármilyen döntési helyzetben feltételezi, hogy ezt megelőzően legalább jól körülhatárolt területeken – autonómiája van. Az autonómia feltételeit pedig mindmáig más intézmények garantálják (vagy nem garantálják). Ha a KISZ a helyi „szervezettségi normáknak” megfelelő nagyságú mozgósítható tömeget tud felmutatni, akkor alkuszituációban elvileg támaszkodhat így megalapozott kompetenciájára. Csakhogy az iskolában már a tagok toborzása, besorozása is kicsúszott a szervezet kezéből.

Ha egy szervezetnek vagy csoportnak nincs befolyása a közvetlenül vagy közvetve reá vonatkozó döntések alakítására – akkor az nem politizál. Ha a szervezet, illetve csoport részt kíván venni a politizálásban, akkor el kell érnie, hogy legyen befolyása, illetve befolyása egészében, de legalább bizonyos szektorokban növekedjék. Lehet ennek alternatív útja-módja, ha önmagát úgy szervezi, ha meglévő szervezetét úgy alakítja, hogy meglévő befolyása, ahol lehet, rendre intézményesüljön, az ismétlődő konfliktusokban visszavehetetlen tárgyalási pozíciókat szerezzen, a szervezet vagy csoport egészével, részeivel vagy egy-egy tagjával kisebb-nagyobb mértékben rendelkező bármilyen más szervezetekkel együttműködni, illetve konfrontálni képes saját szervezeti pozíciókat létesítsen. Ehhez természetesen szükséges e pozíciókat megtartó *saját* szervezeti háttért létrehozni és működtetni.

Az iskola azt jelenti: KÖTELEZŐ. Van iskola, ahol a KISZ is ezt jelenti. Itt a kettő – KISZ és iskola – szétválaszthatatlanul egybebetegedik.

És ha valahol a KISZ nem kötelező? Tehát, ahol szelektálnak a felvételnél, nétnék ki is zárnak, de legalábbis engedik a lemorzsolódást? Ott van lehetőség választani. Pontosabban: van ugyan lehetősége a potenciális KISZ-tagnak, de az arra vonatkozik, hogy tagja lesz-e ennek a szervezetnek vagy nem. Nincs tehát alternatív szervezet. Ez éppen hogy tovább súlyosbítja a legitimációs válságot. Ugyanis a KISZ fennállása során már számos életkor-, illetve érdeklődésspecifikus közösségi, sport-, szabadidő- és egyéb szolgáltatást megragadott mint lehetőséget, de ezek egyikét sem tudja-tudhatta monopolizálni. Következésképpen, ha valaki például valóban sportolni akar, akkor keres egyesületet, ha valaki például a közös éneklés, vagy a versmondás, színjátászás iránt érdeklődik, keres egy kórust vagy amatőr színjátszókört stb.

Vagyis, amikor a KISZ diákságra gyakorolt, illetve gyakorolható befolyásának forrásait keressük, akkor abból kell kiindulnunk, hogy a létező KISZ a diákok érdekeinek és szükségleteinek képes-e s milyen mértékben képes megfelelni.

Másképpen fogalmazva: a diákok érdekei, illetve szükségletei kielégíthetők-e a KISZ-ben a KISZ közvetítésével vagy a KISZ-tagság ténye révén?

Az iménti példa azt kívánja illusztrálni, hogy a szükségletek – többnyire – a KISZ-en kívül magasabb színvonalon, a speciális igényeket jobban figyelembe

véve elégíthetők ki. Ami az érdekeket illeti, azt tapasztaltuk, hogy a KISZ közvetítésével végzett érdekérvényesítési *kísérletek* is elhanyagolhatóak ahhoz képest, amit például konkrét személyhez folyamodás formájában kísérlelnék meg realizálni. Végül, a kérdés harmadik rétegére – azaz kielégíthetők-e szükségletek, érdekek a KISZ-tagság ténye révén – az esetek jelentékeny részében igennel kell felelnünk, hiszen láttuk, hogy nemcsak a belépésnek, hanem a bennmaradásnak is igen sok esetben jószerivel egyetlen motívuma, miszerint: ha nem tag valaki, bizonyos lehetséges előnyöktől eselik, de legalábbis eleshet.

Mindez azt is jelentheti, hogy a diákoknak mintegy 80 százaléka úgy ítéli meg: érdekei, szükségletei kielégíthetők a KISZ-tagság ténye révén, vagy kivülmaraadás esetén csorbulhatnak. A KISZ tisztségviselői mivoltának hasonló szükséglet-, illetve érdekkielégítő szerepet viszont a diákságnak már csak roppant elenyésző része tulajdonít.

Egyetemi és főiskolai hallgatók

A hallgatókkal készült interjúkból kiderült, hogy jó részük lélekben, kisebb részük ténylegesen is a középiskolai KISZ-élet hatására vészett el a KISZ számára. Akik az egyetemen is beléptek, azok közül sokan pusztán a jogfolytonosság fenntartására törekedtek, a KISZ-en kívüliség vélt hátrányaitól tartottak, vagy társaságot akartak szerezni. Erre a csoportra az a jellemző, hogy a belépés nélkülöz minden politikai-szervezeti átgondolást, pusztán automatizmus csupán. A szervezeten kívül maradás vagy a későbbi kimaradás már motiváltabb, tartalmazza az ideológiai jelleg vagy a kiüresedett tevékenység kritikáját, egy szakmacentrikus (tanuláscentrikus) pragmatizmust, vagy egy általános szervezetellenességet, nemegyszer pedig tanult elvek és tapasztalt valóság feloldhatatlannak tűnő diszkrepanciáját.

A szervezetet tudatosan választók politikai motivációja egy részüknél a szülői házból ered, közösségteremtési, változtatási, politikusi, érdekvédő képviselői ambíciókkal társul. Belőlük válnak ki a KISZ-vezetők és a háttérüket képező szűkebb-tágabb aktív mag – egy szerencsés szervezeti-politikai konstelláció folytán.

A hallgatói lét objektív és szubjektív feltételei elégséges alapot adtak ahhoz, hogy kijelenthessük: a felsőoktatásban nagyban és kicsiben *objektíve* változtatásra érett helyzetet találtunk. A Politikai Bizottság határozata után az volt a kérdés, létrejön-e a randevű a felsőoktatási reformot akarók között, vagy a nyugalom, a változatlanság, az igénytelenség aratja le a maga „leház, altat, befed” típusú dialát.

Jóllehet ebben a folyamatban, már a felülről indítottságnál fogva is, a felső döntési szinteken volt az alapvető értelmezési, átértelmezési és befolyásolási szerep s az ezzel összefüggő információs monopólium, kutatásunkban értelemszerűen a másik oldal került a fókuszba. Az viszont mindenképpen lényeges szempont – bár egyfajta felelősségáthárítás is –, hogy a felsőoktatásban az elmúlt tíz-egynéhány év reformtapasztalatai nem voltak bizalomnövelők az alsó szinteken. Vagy ha igen, akkor csak azok számára, akik abban bíztak, hogy a szakmai változtatások a merev struktúrákat most is, mint eddig bármikor, változatlanul hagyják. Az oktatói interjúkból kiderült, hogy a reformszándékokhoz képest inkább a nyugalom mint érték prioritását érzékelik, és – bár nyilatkozat szintjén bírálják – konkrét tevékenységükkel mégis ezt közvetítik tovább.

Ebben a szituációban egyfelől feltétlenül jelentősnek és megalapozottnak, másfelől kifejezetten szereptévesztésnek tekintjük, hogy a KISZ felvállalta a felsőoktatási reform egyetemi és főiskolai képviselőjét.

Jelentősnek azért, mert felső szinten mindenképpen, de helyenként az egyes intézményekben is profi módon, nagy szakértelemmel és odaadással vett részt az egyes témák kidolgozásában, pontosabbá tételében, az általános hallgatói érdekek képviselőjében és védelmében.

Megalapozottnak azért, mert a nyolcvanas évek fordulóján egyszerűen nem térhetett ki a szervezetség csökkenésével együtt járó legitimációs kihívás elől, mely a politika alakításában való részvétel általános követelésének középpontjába az érdekvédelmi-érdekképviselői tevékenységet helyezte.

Szereptévesztésnek pedig azért, mert a felvállalás során nem számolt eléggé sem a hallgatói tagoltságból eredő korlátokkal – tudniillik azzal, hogy megszervezettség nélkül nincs kézzelfogható nyomás –, sem azokkal a szervezeti korlátokkal, amelyek a reformszándékok mellé mindenképpen felsorakoztató tömegbázis megszervezését lehetetlenné teszik. Itt az egyetemi és a KISZ-es struktúrára egyaránt gondolhatunk. Egy, az egyetemi hierarchiába szervezetileg beépült ifjúsági szervezet ugyanis önmagában nem lehet hatékony reformtényező, csak szövetségesei segítségével. A megosztott viszonyokon csak úgy tud úrrá lenni, ha maga erős és egységes – legalább ami a szervezet tárgyalóképes felső szintjén a bizottságot vagy a kari vezetőséget illeti. De már itt sincs minden rendben, a funkciót vállalók szervezeti fegyelme a politizálás belső indítéka, karrierszemponatok, a képviselői szakma- vagy egyetempolitikus felfogása, erős toleranciahiány stb. miatt meglehetősen egyenetlen.

A megkettőzött struktúrák (Egyetemi Bizottság – VB) sokszor önmaguk mozgására is képtelenek, vagy abban ki is merülnek. A szervezet középső szintjein levők végrehajtásra orientáltak, az alapszervezeti szint pedig alig létezik. Ehhez jelentősen hozzájárult, hogy 1982-ig a szerveződés a karok-szakok falaival áttörte a baráti vagy szellemi alapon létrejövő kisközösségeket, de az egyetemi-főiskolai réteghatározat új formakísérletei csak egy-két helyen szívárogtak le a gyakorlatba, s ott sem hoztak lényeges változást abban, hogy cél és tevékenység csak felső szinten kapcsolódik össze. Ez igaz ott is, ahol 90 százalék fölötti, és ott is, ahol 40 százalékos a szervezetség.

A viszonylag nagy létszámú testületekben az érdekképviselő pusztán reszort, a tevékenység alapját a jogosítványok jelentik, az érvényesítésükhöz szükséges kompetencia határa a felső szinteken van meghúzva. Az érdekképviselő vélt érdekek alapján folyik, jogalkalmazássá szűkül, mintegy figyelmen kívül hagyva az érdekeknek azt az objektív vonását, hogy az sem jogosítványcentrikus, hanem jelen van az emberi tevékenység minden mozzanatában. Rejtve marad a hallgatói lét összetevőinek heterogenitásából adódó érdekdifferenciáltság, amelynek ismerete nélkül közösségi érdekképviselő lehetetlen. Ha történelem sikeres egyéni kijárássok, azok nem a szervezeti érdekképviselő tekintélyét erősítik. A különböző fórumokon folytatott vitáknak nyilvánosság híján nincs vagy alig van visszhangja, így nincs bázis-eremtő ereje sem.

Az intézményi KISZ-szervezetek a gyakorlatban egy aktív kisebbség politikai terepét jelentik, eltérő erősséggel monopolizált funkciókkal, pragmatikus és bürokratikus működéssel. Javaslatok ritkán jutnak fel, a határozatok nem jutnak le. A réteghatározat sem jutott le két év alatt a tagokhoz, nem ismerték, nem tudtak róla.

A felsőoktatási reform szempontjából a KISZ-vezetés belterjessége mindenképpen nagy károkat okozott ott, ahol az egyéni érintettség tudatosulása kezdetben hallgatók százait mozgatta meg. Ahogy „bizottsági belüggé” vált a reform, úgy csökkent, majd múlt ki az érdeklődés, és a kiszorító játék – ahol volt ilyen – az intézményi vezetéssel, mint sokféle értékrendet képviselő aktív hatalmi kisebbséggel folytatódott. A KISZ helyzetét a hatalmi struktúrában többszörös beszorítottság jellemzi. A hierarchiában elfoglalt hely a szervezet képviselőinek magatartását és a szervezeti működést is alapvetően belesimulóvá teszi. Az ütközésekről való lemondás egyik oka a remélt oktatói vagy politikai karrier, még akkor is, ha merítési bázis tekintetében a TDK-k felnőttek a KISZ mellé. Reformképvi-selet – egyáltalán politizálás – pedig nincs harc és ütközés nélkül.

Az egyetemeken a KISZ által képviselt belülről történő reformálási szándék az intézményesen biztosított jogok ellenére is idegenkedést, haragot, sőt megtorlást szülhetett, mert hatalmi és strukturális kérdéseket érintett. Itt „hivatalos” szférák összecsapásáról volt pedig szó. A KISZ-en kívüli hallgatói csoportokkal szemben még nagyobb volt az ellenállás. Megjelenésükkel megfoghatóvá vált egyfajta nyomás, érvelésük – amely a polgári demokratikus játékszabályokra is hivatkozott a demokratizmus általános igényének megfogalmazásán belül – alapvetően eltért a megszokottól. Fogadtatásuk demonstrálta, hogy a demokratikus vitakészség gyenge, a politikai kultúra színvonala meglehetősen alacsony, a „hivatalos” és „nem hivatalos” szféra közötti bizalomszint billenékeny.

Az is láthatóvá vált, hogy a reformvitákban részt vevők eltérően mérik fel az ország teherbíró képességét és a javasolt lépéseknek a társadalmat gyengítő vagy erősítő hatását.

A különböző hallgatói csoportok elszigeteltségük és szűk bázisuk ellenére fellillantották egy másfajta politizálás lehetőségét. A „felülről” folytatott mellett lehetőség nyílt az alulról és szervezeten kívülről történő érdekérvényesítési folyamat tanulmányozására. Ez azért jelentős, mert mozgalom és általa biztosított tapasztalat áthagyományozódása nélkül az egyetemi-főiskolai hallgatók gondolkodását a nem organikus fejlődés jellemzi; minden generáció merőben újként sajátítja el – sokszor a saját kárán okulva – a szabályokat, a végzéssel kollektíve felejt, s kezdődik minden előlről.

Az egyetem alatti tanulási folyamatban a KISZ – a leírt szervezeti sajátosságoknál fogva – *nem éri el* megfelelően a hallgatókat; a tevékenységéről kialakult ismeretek a csendes többségnél csendes kimaradáshoz, a gondolkodóknál tudatos kiváláshoz vezettek.

A kutatásunk során feltárt nem kifejezetten KISZ-es kezdeményezések körét tágitva (s így a kulturális építőtáborra, a patronálásra, de akár a Dialógus helyi egységeire gondolva) feltűnt, hogy a felvállalt különböző feladatok, ideológiák stb. meglévő szellemi közösségekből sarjadtak. Közös tevékenység során létrejövő közösségek lehetőségeiről sokszor és sokat írtak már. Terepeinken a szakkollégiumok demonstrálták az elképzelések helyességét, adott esetben háttérrel adva a közös fellépéshez. De demonstrálták azt is, hogy csak az a szakma és egyetem-politika lehet életképes, amely a politizálásból nem hagyja ki a hallgatókat, sőt kifejezetten rájuk, szunnyadó, de felkelhető szellemi építési igényeikre apellál.

1983 óta ugyan a felsőoktatás hallgatóinak körében nincsenek látványos (vagy botrányos) megmozdulások, de a szélcsend csak látszat, és nem jelenti azt, hogy a megoldás adekvát.

KISZ-centrikus kutatásunk alapján elsősorban az ifjúsági szervezetről mond-

tuk el véleményünket. De emellé feltétlenül odakíváncozik, hogy a KISZ saját gondjainak meghaladása az országos politikai struktúra és a hatalmi közgondolkodás alakulásától függ. Látható, hogy a politizáló KISZ más egyetemet, más felsőoktatás-politikát implikál, önmagától pedig rétegen belül is differenciált rétegpolitikát, meglevő szellemi és cselekvési közösségekre épülő politikai közösségek és valódi demokratikus fórumok megteremtését követeli.

IRODALOM

Schiffer Péter: A KISZ a nyolcvanas években. KISZ KB Ifjúság- és Közvéleménykutató Csoport 1985. Kézirat.

Páczelt Istvánné: A KISZ szervezettsége és befolyása a munkásfiatalok körében. KISZ KB Ifjúság- és Közvéleménykutató Csoport 1985. Kézirat.

Pál Tamás: A KISZ szervezettsége és befolyása a középiskolások körében. KISZ KB Ifjúság- és Közvéleménykutató Csoport 1985. Kézirat.

Soltész Anikó: A KISZ szervezettsége és befolyása az egyetemi és főiskolai hallgatók körében. KISZ KB Ifjúság- és Közvéleménykutató Csoport 1985. Kézirat.

Zsiros Mária: A KISZ szervezettsége és befolyása – egy empirikus kutatás tapasztalatai alapján. KISZ KB Ifjúság- és Közvéleménykutató Csoport 1985. Kézirat.

A tanulmányok rövidített formában megjelentek a *KISZ, ifjúság, társadalom* című kötetben. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó Vállalat 1986.

MOST JELENT MEG

A TÁRSADALOMFEJLŐDÉS TENDENCIÁI AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ORSZÁGOKBAN

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉS AZ
UKRÁN TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÉT KUTATÓINTÉZETÉNEK
KÖZÖS MUNKÁJA

251 oldal, 49,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

CSATÁRY ILDIKÓ

A politikum érzékelése a fiataloknál – egy kérdőíves vizsgálat alapján

„Fent csak politizálnak . . .
nem tudok erről többet
mondani”*

A következőkben a fiatalok politikai szocializációjának kutatásához készített kérdőíves vizsgálatunknak – melyben 1300, 13–29 éves fiatalot kérdeztünk meg egy országosan reprezentatív mintán – néhány részeredményét adjuk közre. Azt előre is tudtuk, hogy a politikai szocializációt kérdőíves technikával vizsgálni nem lehet, mivel az egy rendkívül összetett, soktényezős folyamat. Így a kérdőív összeállításánál inkább arra törekedtünk, hogy ennek a folyamatnak néhány olyan csomópontját próbáljuk megragadni, amelyek ezzel a vizsgálati módszerrel is megközelíthetőek, másrészt olyan adatbázist jelentenek, melyek megerősíthetik, alátámaszthatják a más módszerekkel szerzett információk értékét, segíthetnek behatárolni az egyes jelenségek érvényességi körét, és esetleg adhatnak új tájékozódási pontokat is a további vizsgálódásokhoz. Ilyen csomópontnak tűnt (és az eredmények igazolták ezt), hogy a fiatalok hogyan is érzékelik a politikát, milyen a személyes viszonyulásuk ehhez a szférához. Így egy extenzív felvétellel a vélemények világáról kaptunk pillanatképeket. Mindenekelőtt megnéztük, *hogyan értelmezik a fiatalok a politika fogalmát, egyáltalán minnek tulajdonítanak politikai jelentőséget.*

A táblázatban bemutatott rangsor már a fiatalok válaszai alapján alakult ki. Jól látható ebből, hogy a fiatalok jelentős része csak az úgynevezett „nagypolitikát”, az állami szintű vagy az államok között zajló eseményeket tartja politikának, s ahogy közeledünk az alsóbb szintek felé, egyre kevesebb politikai tartalmat tulajdonítanak az egyes fórumoknak. Figyelemre méltó, hogy még a megyei/fővárosi tanácsülésnek tulajdonított politikai jelentőség sem éri el átlagosan a közepes szintet sem, a helyi események, intézkedések, fórumok pedig kérdezettjeink többsége szerint egyáltalán nem hordoznak politikai tartalmat. A vélemények nem változnak lényegesen, bármelyik rétegeképző jegy (életkor, iskolázottság, lakóhely, szervezetekhez való tartozás) mentén vizsgáljuk is a válaszokat. Bármennyire is egyértelmű ez a rangsor, egyetlen kérdésre kapott válaszok alapján bal-

* 20 éves, általános iskolát végzett férfi válasza a „Kiket tart politikusoknak . . .” kérdésre

<i>Politikai eseménynek tartja-e, ha</i>	igen	attól függ százalék	nem	súlyozott átlag*
a magyar Minisztertanács ülést tart két ország kulturális minisztere egyezményt köt	87,8	3,8	5,4	4,7
egy ország államfője látogatást tesz egy másik országban	76,8	5,9	14,7	4,3
a kormány az áruellátásról tárgyal	76,3	10,0	10,5	4,3
a megyei (fővárosi) tanács ülést tart	61,4	5,9	29,0	3,7
a körzet tanácstagja beszámolót tart a választóknak	40,7	10,1	45,5	2,9
a helyi (kerületi) tanács az öregek gondozásának megszervezéséről határozott	31,6	9,2	54,7	2,5
a helyi (kerületi) tanács engedélyezi egy ifjúsági klub működését	24,5	6,3	65,3	2,1
a szülői munkaközösség kéri az iskola előtti zebra felfestését	15,6	5,4	75,8	1,7
	7,4	1,8	88,0	1,3

* A súlyozott átlagot úgy számítottuk, hogy az igen válaszok 5, az „attól függ” 3, a nem válaszok pedig egy pontot értek.

gaság lenne messzemenő következtetéseket levonni, és természetesen nem is csupán erre hagyatkoztunk. A politikával kapcsolatos további kérdésekre adott válaszok mind megerősítik, hogy a fiatalok a politikát többnyire csak a felső szférákra vonatkoztatják, vagy úgy is mondhatnánk, kicsit önkényesen kiforgatva a mottóul választott megnyilvánulást, hogy szerintük *csak* fent politizálnak. Erre a jelenségre egyébként már az interjúk feldolgozása során is felfigyeltünk: több szint, mely szándékai szerint politikai tartalmat (is) hordoz, a fiatalok többsége számára nem politikaként szocializálódik, s éppen azokról a szintekről van itt szó, amelyek az egyén számára még többé-kevésbé jól átláthatóak, tehát alkalmasak arra, hogy az itt történeletről az állampolgár önálló és kompetens véleményt alkothasson, netán az ilyen szintű döntésekben alkotó módon részt vegyen. Ezek a szintek azonban a fiatalok véleménye szerint nem kínálnak politizálási lehetőséget, sőt nincs politikai tartalmuk, jelentőségük, amit viszont ők politikaként értékelték, abba az egyén nem tud beleavatkozni a távolság és a kompetenciahiány miatt. (Természetesen fel lehetne sorakoztatni a mindennapok gyakorlata alapján a lehetséges okokat, de ez most nem feladatunk.) Ami mindebből lényeges: míg a hivatalos politika mindenféle eszközzel a helyi társadalmat, a politizálást, a demokráciát próbálja megerősíteni és előtérbe állítani, addig a fiatalok (akiknek nem kis részük lehetne mindennek a megvalósításában), ha politikáról hallanak, csak a legfelsőbb szintek felé tekintenek. (Hozzá kell azonban tennünk, hogy a felsoroltak a politika részéről új keletű kezdeményezéseknek tekinthetőek, ezért természetesnek kell tartanunk, hogy az attitűdökben még nem érzékelhetőek.)

Az előző következtetéshez – *a politika pedig messze van* – illeszkedik a fiatalok által felvázolt politikuskép is, mely a „*hogyan fogalmazná meg, hogy kiket tart politikuskoknak, és ők mit csinálnak?*” kérdésre kapott válaszok alapján bon-

takozik ki előttünk. A nagyfokú bizonytalanságot már az is jelzi, hogy a kérdezettek mintegy egyötöde nem adott választ a kérdésre (az iskolázottság, a tömegkommunikációs eszközök használatának gyakorisága, a szervezetekhez, főleg a párthoz való tartozás, netán a funkcióviselés, valamint az életkor némiképp befolyásolják a választ nem adók arányát, de nem olyan mértékben, hogy ezt érdemes lenne különösebben részletezni). Olyan kérdezettek is akadtak, akik meglehetősen indulattal utasították el a válaszadást: „Ezt inkább hagyjuk!”, „Mondtam már, hogy nem érdekel a politika!”, „Erre nem kívánok válaszolni!”, és ezekhez hasonló fordulatokkal. Ez inkább az idősebb korosztályokra volt jellemző (a fiatalabbak jobbra beérték a közömbös „Nem tudom”, „Ezen még nem gondolkoztam”, „Nem tudom megfogalmazni” válaszokkal is), ezekben az esetekben nemigen lehet eldönteni, hogy tényleges nemtudás húzódik-e meg a háttérben, vagy pedig olyan szélsőséges véleményt képviselnek, olyan negatív attitűdjeik alakultak ki a politikával kapcsolatban, melyet egyszerűen nem kívántak a tudomásunkra hozni. Ezt a gyanút – többek között – az is indokolja, hogy a cinikus, a „politika úri huncutság” típusú válaszokat is kizárólag az idősebb korosztályok képviselőitől (és hozzá kell tennünk: jobbra a magasabban kvalifikált kérdezettektől) kaptunk, mint például:

29 éves, egyetemet végzett férfi:

„Akik valamilyen protekcióval vagy vagyonnal bekerülnek az állam gépezetébe, és utazgatnak, ezt kihasználva szórakoznak, fontos dolgokról látszólag tárgyalgatnak, többnyire eredmény nélkül. Ezek mellett elvárják, hogy csodálják őket. Van azért egy-két kivétel is.”

vagy: 25 éves, főiskolai végzettségű férfi:

„Szocialista táborban: aki pártos meggyőződésből odajut, én nem tartom igazán döntőnek. Áll mögötte valaki, aki szakmailag érti. Reprezentál, nem igazán csinál semmit. Tőlünk nyugatra: akik nagy szaktudással, mint legjobbak emelkednek ki, azok valóban érdekeket védenek.”

Az ilyen stílusú megnyilvánulások nem tekinthetőek tipikusnak, az indulatosnak tűnő visszautasításokkal együtt sem érik el a minta 10 százalékát, s csupán abból a szempontból érdemel külön figyelmet a véleményeknek ez a típusa, mert bizonyos rétegspecifikus vonásokat mutat. Az egész mintára azonban a legjellemzőbb a nagy-nagy bizonytalanság, mely azt mutatja, hogy a kérdezettek jelentős hányada számára a politikum világa nem a mindennapok valósága, gyakorlata, hanem valamiféle életidegen, ködös absztrakció inkább, valami nagyon távoli dolog. Erre a válaszolók magas arányán kívül még sok minden utal, a legszembetűnőbb ezek közül a bizonytalanságot kifejező nyelvi fordulatok gyakori felbukkanása, mely szinte elurálja az anyagnak ezt a részét, s olykor még az egyébként magabiztosnak tűnő válaszokban is megtalálhatóak, például:

25 éves, gimnáziumot végzett férfi:

„Először is marha jó színésznek kell lennie, az biztos. Nem tudom megfogalmazni, de ez az a hely, ahol senki sincs tekintettel senkire és semmire.”

vagy: kiket tart politikusoknak egy 27 éves, nyolc általánost végzett nő:

„Azt hiszem, az államfőket, a minisztereket. Nem is tudom, hogy válaszoljak rá. Azt hiszem, az országos dolgokat intézik, vagyis biztos, hogy azt.”

Vannak teljesen zavaros válaszok is, melyek – ha esetenként tartalmazznak is részgazságokat – alapvető ismerethiányról, nem tudásról árulkodnak:

25 éves szakmunkásnő:

„Az irodások, akik csak szellemileg dolgoznak, ők a politikusok, ők ilyen gyűlé-

sekre járnak, meg összehívják a dolgozókat, és pártgyűlést tartanak. Más nem tudom, mit csinálnak.”

Nem vagyunk híján a tautologikus megfogalmazásoknak sem, ami ugyancsak a bizonytalanság, a tétováság jele, és nem csupán a fiatalabbak vagy az alacsony iskolázottságúak körében találkozhatunk ilyenekkel:

27 éves, gimnáziumot végzett nő:

„Akik az ország belső és külső ügyeit intézik mindenfajta fórumon. (Kérdező: és mit csinálnak?) Politikát.”

Bármilyen sutának is tűnnek sokszor az idézett megfogalmazások, jobbára már belőlük is megrajzolható az a politikuskép, ami a fiatalokat jellemzi: a politikusok azok, akik „fent” vannak (parlamentben, miniszteriumban stb.) és országos, valamint nemzetközi ügyeket intéznek:

24 éves, egyetemet végzett nő:

„Aki az országot képviseli más országokban, és aki nagy horderejű belpolitikai kérdések megoldásában tevékenyen részt vesz. A társadalmat érintő kérdések ezek, és olyanok, amelyek a más országokkal való kapcsolatot is meghatározzák.”

A válaszok e fajtája tipikusnak mondható, körülbelül minden második kérdezt így járta körül a témát. Annyira egyformák ezek a válaszok, hogy amikor olvassa őket az ember, egy idő után olyan érzése támad, hogy a kérdezőbiztosok indigóval dolgoztak. Az általuk sugallt kép idillikusnak tűnik: az ország élén ott vannak a bölcs vezetők, akik megszabják az irányvonalat, vezetnek, irányítanak, rendeleteket, szabályokat hoznak, gondoskodnak a nyugodt körülményekről stb. stb., s az „egyszerű” polgárnak semmi más feladata nincs, minthogy kövesse őket, betartsa az utasításokat, rendeleteket, s esténként kényelmes foteljében elnyúlva megnézza a tv-híradóban, hogy éppen melyik politikusunk fogadott vendégeket, ki utazott el hivatalos vagy baráti látogatásra, vagy ki vágta el a szalagot valamilyen új létesítmény avatásakor. A probléma megint csak az, hogy az állampolgár ily módon megszabadul minden kötelezettségétől, hiszen a bölcs vezetők úgyszólván gondoskodnak békéjéről, nyugalmáról, lehetséges jólétéről: övéké (a politikusoké) a feladat és a felelősség egyaránt. Egy gimnáziumot végzett, 28 éves nő nagyon világosan meg is fogalmazta ezt:

„Kádár irányítja az ország gazdasági életét, Losonczy segít neki . . . Rajtuk van az egész ország felelőssége – legalábbis én rájuk hárítom.”

Elenyészően keveseknek jutott az eszükbe az, hogy a „nagypolitika” mellett létezik politika, politizálás alacsonyabb szinteken is, de jobbára ezekre a válaszokra is az jellemző elsősorban, hogy csak egyirányú hatásokat feltételeznek: a vezetők, a politikusok az aktívak, meghatározóak, akik terveznek, szerveznek, megpróbálják jobbá, szebbé tenni az életet, környezetet stb., s a másik oldalon ott a „köz-nép”, a többség, akik mindezt hálásan elfogadják. Egy-egy régió vagy csoport jobblétéért munkálkodó vezetők is feltűnnek. Lássunk erre is egy jellegzetes példát:

27 éves, szakmunkás férfi:

„A tanácselnök, az politikus, mert ott a szűkebb környezetünket alakítja, fejleszt a községünket. Pártvezetők, akik a fiatalok politikai nézeteit alakítják.”

S van néhány olyan vélemény (igazán kevés található ezekből), melyekben a népet, a polgárokat, a vezetetteket valamilyen módon kapcsolatba hozzák válaszadóink a politikával, ha nem is oly módon, hogy igazán cselekvő részeseivé ténnek, de legalább azt érzékeltetik, hogy a politika a vezetettekért van, s ezért érde-

keiket, véleményüket a vezetőknek, a politikusoknak figyelembe kell venniük. Hogy a politikusok nem valamiféle „öszönös bölcsesség” jegyében cselekszenek, hanem csak akkor lehet eredményes a tevékenységük, ha az a konkrét valóságra támaszkodik. Több idézetet mutatok be, mert elég különböző típusúak a megfogalmazások is (*kiemelések tőlem – Cs. I.*):

18 éves, szakközépiskolát végzett nő:

„*Akik kisebb-nagyobb közösségek megbízottai, akik hathatósan tudják képviselni ezen emberek érdekeit, véleményeit, aztán ismertetni, kifejezni.*”

27 éves, egyetemet végzett férfi:

„*Olyan személyek, akik meggyőződéssel, szakértelemmel rendelkeznek ahhoz, hogy a társadalom vagy annak csoportjai érdekeinek képviselését, egyeztetését, felmérését elvégezzék, és érvényesítésükhöz megfelelő hatalommal és hatáskörrel rendelkeznek, vagy ahhoz javaslatot tesznek.*”

27 éves, szakmunkás:

„*Akik a Minisztertanács ülésén vannak, párt- és KISZ-vezetők, vállalatvezetők és középbeosztottak, egyházi vezetők. Az előterjesztéseket elfogadják vagy megvetozzák, tájékoztatási kötelezettségük van az állampolgárok felé, és az onnan érkező helyzetjelentéseket feltárják.*”

S végül van egy egészen kis létszámú csoport, akik azt vallják, hogy a politizálás nem valami felsőbbrendű dolog, nem valami szűk elit privilégiuma, amit csak bizonyos beosztásokhoz, funkciókhoz kötődően lehet gyakorolni, hanem aki állampolgár, az egyben politikus is lehet:

29 éves, szakközépiskolát végzett férfi:

„*Az egyszerű kétkezi munkástól Kádárig mindenkit politikusnak tartok, ha úgy teszi a dolgát, ahogy elvárják. Énszerintem a leghatásosabban politizálni emberi tettekkel lehet, én ezt tartom igazi politikának.*”

24 éves, főiskolai végzettségű férfi:

„*Kétféle embert tartok politikusnak:*

1. Hivatásszerűen politikus.

2. Nézetei, beállítottsága alapján bárki lehet, ha tudja, mi a politika, a politizálás. Ismeretei legyenek hazánkról minden területen és a világról. Folyamatosan mondjon véleményt ezekről, ezek szellemében tevékenykedjen, legyen szervezet tagja.”

19 éves, szakmunkás:

„*Minden embert politikusnak tartok. Valamiképpen a tetteivel, szavaival mindenki állást foglal valami mellett vagy ellen. A munkások is kommunista műszakot tartanak, állást foglalnak a szocializmus mellett.*”

Válaszadóink tehát következetesek voltak, amikor a politikai eseményeket besorolták, illetve a politikusportrékat felvázolták: többségük számára a politikai események szinte elérhetetlen messzeségben zajlanak, tőlük teljesen függetlenül, s ebből logikusan következik, hogy akik mindezt művelik, a politikusok is távol vannak. Valószínű, hogy ebből a beállítódásból (is) eredeztethető a fiatalok feltűnő tudatlansága a döntéshozatali és véleménynyilvánítási (tehát a politizálási) fórumokat, lehetőségeket illetően. Vajon a fórumok erőtlensége, hatástalansága okozza, hogy a fiatalok nem veszik komolyan őket, vagy az emberek passzivitása, a közügyektől való idegenkedése járul-e hozzá nagyobb mértékben ezeknek a fórumoknak a kiüresedéséhez? Megkérdeztük a fiatalokat, ismernek-e olyan fóru-

mokat, ahol véleményt nyilváníthatnak? Az alábbiakban a *nemleges* válaszokat emeljük ki:

	Nem ismer olyan fórumot, ahol véleményt nyilváníthat	
	fő	százalék
munkahelyi/iskolai kérdésekben	421	32,4
lakóhelyi kérdésekben	471	36,1
az országot érintő kérdésekben	604	46,5

Jellemző az is, hogy akik megneveztek véleménynyilvánítási fórumot, többnyire ők sem a tényleges demokratikus lehetőségekre gondoltak, hanem inkább intézmény- és szervezetcentrikus a gondolkodásuk: munkahelyi kérdésekben például legtöbbször a gazdasági vezetést említették, ezt követi a szakszervezet, a párt és a KISZ *mint szervezet* (16 százalékkal), a politikai-társadalmi szervezetek gyűlései pedig csak 9,2 százalékuknak jutott eszébe. Még markánsabban mutatkozik meg ez a tendencia, ha az országos, illetve a lakóhelyi kérdésekbe való beleszólás lehetőségeit taglaljuk: kérdezettjeinknek csupán 2,7 százaléka említette országgyűlési képviselőjét; lakóhelyi ügyekben pedig 7,8 százalék a tanácsstagot, illetve a tanácsügyi beszámológyűlést.

	Nem ismer olyan fórumot, ahol a döntéseket hozzák	
	fő	százalék
munkahelyi/iskolai kérdésekben	486	37,4
lakóhelyi kérdésekben	501	31,5
az országot érintő kérdésekben	374	28,6

A táblázat egyik érdekessége feltétlenül az, hogy az életközelibb szférákról (munkahely/iskola, lakóhely) kevesebb információval rendelkeznek kérdezettjeink, mint az országos szinttel kapcsolatban, ez mindenestre elgondolkodtató tény. Az érdemi válaszokból viszont jobbra az a – szinte már az unalomig ismételtgetett – vélemény bontakozik ki, hogy a döntések, legyen szó lakóhelyi vagy munkahelyi/iskolai kérdésekről, „valahol fent” születnek, melyhez az egyszerű embernek semmi köze nincs, létrejöttüket nem befolyásolhatja. A párt szerepét sem ismerik a fiatalok a döntések meghozatalában: csak 5,2 százalékuk említette a pártot, mint az országos ügyekben való döntések részesét.

Minden valószínűség szerint „a politika messze van” tünetre (is) visszavezethető az, hogy még a vágyak szintjén sem igen merül fel a fiatalokban, hogy jobban belefolyhassanak a társadalom ügyeinek, dolgainak irányításába, hogy aktív részesei lehessenek szűkebb és tágabb környezetük, életük alakításának.

Kérdezettjeinknek rangsorolniuk kellett 12 fontos *társadalmi célkitűzést*, s a rangsorban a „Több beleszólást adni az embereknek a munka- és lakóhelyükön hozott döntésekbe” a 10. helyre, a „Több beleszólást adni az embereknek a kormány döntéseibe” pedig a 11. helyre került. Hasonló eredményeket kaptunk a 20

fontosnak tartott *életcél* rangsorolása után is: „rangos” 12. helyre került a „Megértse a társadalmat, melyben él” célkitűzés, míg a „Részt vehessen a társadalom formálásában” az utolsó előtti helyet „szerezte meg”, csak a „Gazdag legyen”-t előzve meg.

Az előzmények ismeretében arra lehet következtetni, hogy a napi kommunikációnak nem központi eleme a politikai-társadalmi kérdések, problémák megvitatása. A direkt kérdésre („Kivel szokott politikai-társadalmi kérdésekről beszélgetni?”) adott válaszok cáfolni látszanak ezt az előfeltevést. Munkahelyi/iskolai gondjait a megkérdezetteknek csupán 1,5 százaléka nem beszéli meg senkivel, a bizalmas-személyes problémák esetében ez az arány 2,2 százalék, a politikai-társadalmi kérdések esetében viszont 12,4 százalék, ami jelzi, hogy ez a téma kevésbé népszerű, kevésbé van napirenden, mint a másik kettő.

Kikkel és milyen szinten folytatnak politikai-társadalmi kérdésekről beszélgetést a megkérdezettek?

	sohasem	leggyakrabban	gyakran	nem választott
apával	15,7	19,7	14,4	36,8
anyával	22,0	6,8	12,5	45,6
testvérrel	25,8	5,6	10,7	44,3
baráttal/barátnővel	15,6	15,7	18,0	37,4
iskolatárssal,				
munkatárssal	10,4	17,1	17,8	41,6
házastárssal	5,4	19,9	5,8	54,2
tanárral	18,8	6,2	5,5	53,9
senkivel	12,4			

Megjegyzés: először azt kérdeztük meg, kivel *nem* szokott sohasem politikai-társadalmi témákról beszélgetni, majd azt, hogy kivel szokott sor kerülni ilyen jellegű beszélgetésekre a leggyakrabban és a gyakoriságban ezt követően.

A hagyományosnak tekinthető „családi munkamegosztás” nyomai itt is tettenérhetőek, mert míg az iskolai/munkahelyi gondok és a bizalmas-személyes problémák „befogadója” elsősorban az anya (a munkahelyi-iskolai gondok megtárgyalásánál az apát csak az 5., míg a személyes-bizalmas kérdések esetében a 4. helyen említették a kérdezettek), addig a politikai-társadalmi kérdések megvitatásakor az első számú partner – legalábbis a családon belül – az apa (mert a politizálás mégiscsak férfidolog!).

Másik jellegzetesség a három témával kapcsolatos beszélgetések összehasonlítása során az, hogy míg a személyes-bizalmas problémák és az iskolai-munkahelyi gondok megvitatása nagyrészt a családon belül zajlik, addig a társadalmi-politikai témák megbeszélése a másik kettőhöz viszonyítva inkább a családon kívülre kerül. Ha az első és a második helyen említett beszélgetőpartnerek arányát összevonnuk, akkor például kiderül, hogy a személyes-bizalmas kérdések megbeszélése 139,3 százalékban a családon belül történik és csak 58,9 százalékban családon kívüli személlyel (200 százalék lenne akkor, ha minden megkérdezett említett volna két személyt, akikkel a problémáit megbeszéli); a munkahelyi-iskolai kérdéseket családon belül 128,5 százalék, családon kívül 64,8 százalék

beszéli meg, míg a társadalmi-politikai kérdéseket családon belül 95,4, családon kívül 80,3 százalék.

A harmadik érdekessége az összehasonlításnak az, hogy míg a munkahelyi-iskolai és személyes-bizalmas problémák megbeszélésével kapcsolatban nem mutathatók ki rétegspecifikus vonások, jellegzetességek, addig a társadalmi-politikai témákkal kapcsolatban már eléggé markáns tendenciák bontakoznak ki. Befolyásolja a társadalmi-politikai témákkal foglalkozást a tömegkommunikációs eszközök használata, tehát a politikai tájékozódás-tájékozottság (a rádióhíreket nem hallgatók 32 százaléka sohasem beszélget politikai-társadalmi kérdésekről, míg a rendszeres „hírfogyasztóknak” csak 8 százaléka; s hasonló arányokat találhatunk, ha a tv-híradót nem nézők, illetve rendszeresen nézők, vagy a rendszeres napilapfogyasztók és a nem olvasók adatait vizsgáljuk) és az iskolai végzettség.

Nem szokott társadalmi-politikai témákról beszélgetni:

a nyolc általánost nem végzetek	25,8 százalék
a nyolc általánost végzetek	14,8 százalék
a szakmunkásképzőt végzetek	8,8 százalék
a szakközépiskolát végzetek	3,8 százalék
a gimnáziumot végzetek	1,1 százalék
a főiskolát végzetek	0,0 százalék
az egyetemi végzettségűek	5,0 százalék

Befolyásolja továbbá még a szakképzettség (nem beszélget ilyen témákról a szakmunkások 6,9, a betanított munkások 18,1 és a segédmunkások 35,7 százaléka), valamint a társadalmi-politikai szervezetekhez való tartozás (leginkább a párttagság; nincs olyan párttag a mintában, aki úgy nyilatkozott volna, hogy nem szokott ilyen kérdésekről beszélgetni).

Sokkal árulkodóbbak (de nagy a valószínűsége, hogy közelebb áll a valósághoz) a „*Miről szokott a barátaival beszélgetni?*” (ugyan ezt a kérdést tettük a haverokkal kapcsolatban is) kérdésre kapott válaszok.

Miről szokott a barátaival beszélgetni?

	fő	százalék
magánéleti kérdésekről	663	51,0
munkahelyi-iskolai kérdésekről	586	45,1
kulturális kérdésekről	355	27,3
csak fecsegés, duma	283	21,8
politikai kérdésekről	148	11,4
egzisztenciális kérdésekről	145	11,1
társadalmi problémákról	74	5,7

Miről szokott a haverjaival beszélgetni?

	fő	százalék
munkahelyi-iskolai kérdésekről	389	29,9
magánéleti kérdésekről	387	29,8
csak fecsegés, duma	336	25,9

kulturális kérdésekről	219	16,9
politikai kérdésekről	94	7,2
egzisztenciális kérdésekről	77	5,9
társadalmi problémákról	47	3,6

A két adatsor összevetéséből látszik, hogy a komolyabb témákat (logikusan) inkább a baráti beszélgetésekre tartogatják a fiatalok. Az azonban azonos mindkét esetben, hogy a politikai-társadalmi kérdések és az egzisztenciális problémák az utolsó három helyen szerepelnek, s nem igazán magas aránnyal. Természetesen itt is találhatunk lényeges differenciákat néhány rétegeképző jegy mentén (a következőkben már csak a *barátokkal* való beszélgetésekről lesz szó):

Az egzisztenciális kérdések az alábbi csoportokat foglalkoztatják a *legnagyobb mértékben* (a 11,2 százalékos mintaágazathoz viszonyítva):

a főiskolások	27,3 százalékat
az egyetemisták	45,5 százalékat
a gimnáziumot végzettek	29,5 százalékat
a főiskolát végzettek	23,1 százalékat
az egyetemi végzettségűek	29,4 százalékat
26–29 évesek	23,4 százalékat

Társadalmi problémákkal az 5,7 százalékos átlaghoz viszonyítva *sokat foglalkoznak*:

az egyetemisták	18,2 százaléka
a gimnáziumot végzettek	15,4 százaléka
a főiskolát végzettek	15,4 százaléka
az egyetemet végzettek	23,5 százaléka
a párttagok	16,7 százaléka
és a pártfunkcionáriusok	45,5 százaléka

Politikai témákról *viszonylag* sokat beszélgetnek (átlag 11,4 százalék):

a párttagok	36,7 százalék
a pártfunkcionáriusok	63,6 százalék
a 26–29 évesek	25,9 százalék

Végül bemutatjuk, hogy hogyan alakul a politikai kérdésekkel foglalkozók aránya az iskolai végzettség vonatkozásában:

Politikai kérdésekről szokott beszélgetni
a barátaival
(százalék)

a nyolc általánost még nem végzettek	2,2
a nyolc általánost végzettek	9,1
a szakmunkásképzőt végzettek	17,6
a szakközépiskolát végzettek	22,6
a gimnáziumot végzettek	21,8
a főiskolát végzettek	25,6
az egyetemi diplomával rendelkezők	47,1

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy az erőfeszítések ellenére (úttörőfoglalkozások, KISZ-szemináriumok, politikai vitakörök, az óvónénik, a tanárok, a munkahelyi főnökök és a társadalmi-politikai szervezetek, a tömegkommunikáció)

ős eszközök erőfeszítése stb.) kevéssé sikerül a fiatalokat a társadalmi-politikai kérdések iránt érdeklődővé nevelni. Valójában – úgy véljük – az érdekeltség hiányzik, s hiába áramlik olyan sok csatornán a politikai információ a fiatalokhoz, legtöbbször meglehetősen didaktikus, olykor „szájbarágós” módon, nem tudnak vele mit kezdeni, sőt a közlés módja és alkalmanként az, hogy rájuk erőltetik, még inkább eltávolítja őket a politika világtól, legalábbis attól, amit ők politikaként érzékelnek (és amit politikaként akarnak nekik „eladni”). Van egy viszonylag szűk réteg (a magas képzettségűek, a párttagok), akiket jobban foglalkoztatnak ezek a kérdések, de a nagy többség jobbjára „érintetlen”.

A politika helyét a fiatalok értékrendszerében konkrétan is megvizsgáltuk. 18 tulajdonságot soroltunk fel, melyek fontosak lehetnek a gyereknevelésben, és arra kértük válaszadóinkat, hogy válasszák ki azt az ötöt, amit személy szerint a legfontosabbnak; majd azt az ötöt, amit a legkevésbé fontosnak tartanak.

A tulajdonságok fontossági rangsora a kérdezettek szerint

	fő	százalék
1. őszinteség	994	76,5
2. önállóság	749	57,7
3. mások tisztelete, megbecsülése	726	55,9
4. felelősségérzet	644	49,6
5. önfegyelem	434	33,4
6. önzetlenség, segítőkészség	434	33,4
7. udvariasság	410	31,6
8. türelem	343	26,4
9. jó magaviselet	334	25,7
10. takarékoság	311	23,9
11. engedelmesség	258	19,9
12. határozottság, állhatatosság	256	19,7
13. a kemény munka szeretete	213	16,4
14. képzelőerő, fantázia	151	11,6
15. hűség, lojalitás	76	5,9
16. <i>politikai meggyőződés</i>	53	4,1
17. vezetőkészség	24	1,8
18. vallásos hit	23	1,8

A politikai meggyőződés mint érték a 16. helyre szorult. Kontrollként megnéztük, hogy a *legkevésbé* fontos tulajdonságok között hova sorolták: itt is a 3. helyet foglalta el (csak a vallásos hitet és a vezetőkészséget tartották ennél kevésbé fontosnak).

Bármilyen tényező mentén nézzük is a sorrendet (iskolai végzettség, nem, lakóhely, életkor, KISZ- vagy szakszervezeti tagság), az nem változik, vagy csak olyan lényegtelen mértékben (mondjuk előrébb kerül a 15. helyre, vagy hátrébb a 17.-re, 18.-ra), hogy ezzel nem is érdemes foglalkozni. Egyedül a párttagok esetében, illetve rangsorában van említésre érdemes eltérés: a funkció nélküli párttagok a fontos tulajdonságok esetében a 13. helyre rangsorolták (11,8 százalékuk választotta az 5 fontos tulajdonság közé), míg a funkcionáriusok 33,3 százaléka választotta a fontos tulajdonságok közé, így az ő rangsorukban a 6. helyre került.

A legkevésbé fontos tulajdonságok esetében is csak a párttagok esetében van jelentősebb elmozdulás: a 9. helyre került (de egyötödük választotta a legkevésbé fontos tulajdonságok közé).

A szülőknek tulajdonított értékrangsort is megkérdeztük, az annyiban tér el a fiatalokétól (néhány olyan, bennünket most kevésbé érdeklő különbséget leszámítva, hogy a szülők esetében néhány hagyományos erényt, mint: jó magaviselet, engedelmesség stb. előbbre rangsoroltak, mint ezt a saját listájukban tették), hogy a legfontosabb tulajdonságok listáján az utolsó helyet foglalja el a politikai meggyőződés (s a legkevésbé fontos tulajdonságokén az első helyre került).

Összefoglalásként tehát elmondhatjuk, hogy a politika a fiatalok számára valamilyen távoli és ködös valóság, nem pedig a mindennapok velejárója, netán cselekvése. Természetesen ezt nem elmarasztaló szándékkal jelentettük ki, hanem tényként, a szocializáltak bajosan tehetők felelőssé a folyamat eredményességéért. A politika – minden erőfeszítés ellenére – tényleg távol van a mindennapok emberétől, a cselekvési tér és a lehetőségek beszűkültek, az intézmények, fórumok a sok kritika ellenére sem képesek kimozdulni a megszokott kerékvágásból, akkor viszont: mi mást várhatunk?

MEGJELENT

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KIADVÁNYSOROZATÁNAK
HARMADIK KÖTETE

HELYI
TÁRSADALOM
III.

STRUKTURÁLIS
VISZONYOK
A HELYI
TÁRSADALOMBAN

208 oldal, 54,— Ft

TANULMÁNYKÖTET

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Fiatalok marginális helyzetű csoportjainak tanulmányozása

Kutatásaink során marginális csoportosulások körében végeztünk vizsgálatokat. Azokat a csoportosulásokat vizsgáltuk, amelyek egyfelől az intézményrendszer, a „felnőtt-társadalom” kontrollján kívül helyezkedtek el, „spontán” módon szerveződtek; másfelől pedig azokat a csoportosulásokat, amelyek a *társadalom periferiáján* helyezkedtek el, hasonló intézményi reakciókat kiváltva maguk iránt.

Fogalomhasználatunkban a „spontán” nem egyszerűen a szerveződés és a társválasztás szabadságát, spontaneitását jelentette, hanem ennél lényegesen többet. E fogalom leírja az ifjúság olyan „saját, viszonylag önálló szerveződési törekvéseit”, amelyek „a hivatalosnak tekinthető formáktól viszonylag független jellegre törekszenek”, amelyek révén „a fiatalok többsége úgy érzi, hogy ha integrációja a társadalom egészébe nem is volt sikeres, legalább saját generációjának egy részébe sikerült beilleszkednie” (Boros és Kéri, 1984, 183., 184. old.). Boros és Kéri azt is megállapítja, hogy a „társadalom hivatalos mechanizmusainak egy része elutasítónan viselkedik a spontán szerveződésekkel szemben” (ugyanott, 184. old.). Hasonló felfogást vall magáénak Braungart (1984a, 1984b), aki az ifjúságon belüli generációs konfliktusok leírására használja a „spontán” kifejezést. Ez autonóm generációs egységeket jelent (Mannheim fogalomhasználatára értelmében), amelyek egymással és a „sponsored” státusú generációs egységekkel versengenek „a valóság definíciójáért és kontrolljáért”. Braungart elsősorban a generációs egységek politikai irányzatait jellemzi, és a felnőtt társadalomhoz való viszonyuk, státusuk alapján sorolja be őket spontánnak (függetlennek) vagy támogatottnak, a felnőttek által ellenőrzöttnek („sponsored”).

Polk (1984) egy konkrét intézménnyel, az iskolával összefüggésben használja a „sponsored” kifejezést. Galvin (1975) nyomán a kortárs viselkedésnek egy iskolai környezetben belüli formáját különíti el: a „sponsored” ifjúsági kultúrát. Ez időben és érdeklődésben a tanulmányi sikerességhez kötődik, és tevékenysége olyan kortárs környezetben zajlik, amely gyakran a felnőttek direkt kontrollja alatt áll. Ezzel szemben áll a „marginális” fiatalok kultúrája, amely távol tartja magát az iskola, a tanulmányi előmenetel normáitól és értékeitől.

A marginalitás kérdése már Polk elemzése kapcsán is megjelent. Ha megállapításait továbbgondoljuk, eljutunk Wehlage (1983) véleményéhez, aki a normasértő viselkedésről általában feltételezi, hogy annak nincs erős kapcsolata az el-

sődleges társadalmi intézmények normáival, értékeivel és szerepeivel. Ily módon a normasértők hasonlítanak a „marginális tanulókhöz” (akiknél hiányzik a tanulmányi előmenetel, akik konfliktusban állnak az intézmény normáival és elvárásaival).

A marginalitás általunk használt fogalma közel áll *Mérei* (1981) leírásához. Mérei szerint „minden szociálpszichológiai tér, minden emberi csoportosulás az integráció foka szerint is tagolódik. Egy kevésbé integrált tartomány: a perem” (23. old.). A perem nem homogén, az életvezetési szabálytalanságnak, a kontúrhelyzetnek, a kallódságnak és a devianciának a változatai különíthetők el. Különbség van az integrációtól való „*leágazás*” és annak „*deklarációja*” mértékében. Az e változatokhoz tartozó személyeknek különböző a lehetősége az integrációba való visszakerülésre. Mérei szempontjait (leágazás, deklaráció) még eggyel kell kiegészítenünk, ez pedig a társadalmi-intézményi reakció, a *minősítő folyamat* (Becker, 1963). Vizsgálati körünkben ez jelentősen megszabta, hogy kik kerülnek a marginális spontán csoportokba, és azok története, szerveződése hogyan alakul.

Mindvégig szem előtt kell tartanunk, hogy interjúalanyainkat csoportosulásuk *csoport szintű* jellemzői alapján, nem pedig az interjúanyagok egyéni tulajdonságai alapján választottuk ki. E megközelítésből szociálpszichológiailag e csoportokat *kortárs csoportoknak* tekintjük. Ehhez *Pataki* (1977) meghatározását fogadtuk el. A kortárs csoportok a serdülőkor kezdete és az ifjúkor lezárulása közötti életkori metszetben szerveződhetnek, azonos életkorú (vagy közeli évjáratú) fiatalokból. E csoportok intézményes keretben, lokális (például lakóhelyi) ismérvek, kategoriális azonosságok (társadalmi státus, szakma, iskolázottság) szerint vagy ezek összetettebb kapcsolódása mentén alakulhatnak ki. Olykor e csoportok intézményes alakot ölthetnek (például beatmozgalom, szabadidő-tömörülések). *Pataki* e csoportokat a serdülőkori és ifjúkori szocializáció jelenségtanába sorolja.

Összefoglalva: *marginális* (a társadalom periferiáján elhelyezkedő) és *spontán* (a társadalmi intézményeken kívüli) kortárs csoportok tagjait vizsgáltuk.

Vizsgálatainkra 1980 és 1985 között került sor. Egy kutatóteam tagjaival az előzőkben jellemzett csoportosulások 234 tagjával készítettünk félig strukturált szociológiai mélyinterjúkat, továbbá e csoportok körében résztvevő megfigyeléseket végeztünk. Az interjúkból egy, az interjútervhez illeszkedő szempontrendszer alapján emeltük ki és kódoltuk az életút, a családi neveltetés, a csoportosulásokba kerülés, illetve a csoportosulások jellemzőinek főbb mutatóit. A továbbiakban ezeket számítógéppel összesítettük.

A VIZSGÁLT CSOPORTOSULÁSOK, ILLETVE AZOK TAGJAINAK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

A vizsgált csoportosulások tagjairól az elkészült 234 interjú a következő képet rajzolja elénk. A fiatalok *egyéni életútjának* jellemzői közül kiemeljük, hogy csak 19 százalékuk (45 fő) volt lány; a legtöbben 18 és 20 éves kor közöttiek voltak (17 éves kor alatt volt 83 fő, 35 százalék; 18 és 20 év között 89 fő, 38 százalék; 21 és 23 év között 25 fő, 11 százalék; 24 éves kor fölött 34 fő, 15 százalék). A meginterjúvoltak 31 százalékának (72 fő) *nem volt otthona*: albérletben, munkásszálláson laktak vagy csöveztek. *Foglalkozási* megoszlásukból kiemeljük, hogy 19 százalékuk (43 fő) nem dolgozott, 25 százalékuk (52 fő) betanított vagy segédmunkát végzett, 14 százalékuk (31 fő) volt szakmunkás és 6 százalékuk volt alkalmazott, illetve

szellemi területen dolgozó, 34 százalékuk (76 fő) iskolás volt (9 kivételével középfokú iskolába jártak). *Iskolai végzettségüket* tekintve kiemeljük, hogy 48 százalékuknak (110 fő) csak általános iskolai végzettsége volt. Ehhez hozzájött még 38 fiatal (17 százalék), akik félbeszakították középfokú iskolai tanulmányukat (többnyire a szakmunkásképzőt). A többieknek középfokú iskolai végzettsége volt (70 fő, 30 százalék), de 11-en felsőfokú intézményt is látogattak.

Szabálysértés, bűncselekmény miatt 23 százalékuk (53 fő) *büntették meg*. A megkérdezettek 46 százaléka (102 fő) *rendszeres alkoholfogyasztó*, és 51 százalékuk (113 fő) alkalmilag vagy rendszeresen fogyasztott *narkotizáló hatású anyagokat*. 22 százalékuk (38 fő) követett el *öngyilkossági kísérletet*, és hasonló arányban szerepeltek azok, akiket pszichés problémájuk miatt *kórházban* kezelték. A normasértő, „deviáns” magatartásformák elterjedtsége 21 éves kor fölött ugrásszerűen megnőtt, e tényezők *halmozódása* ebben az életszakaszban kifejezetté vált.

A *fiatalok csoportosulásokba kerülésének útjáról* megállapíthatjuk, hogy azt – megfogalmazásaik szerint – kétharmaduknál a közösségkeresés motiválta, egyharmad részüknél sodródással találkozunk, azaz például megszöktek otthonról vagy a nevelőotthonból, csavarogtak, csöveztek, drogoztak, és ezután kerültek a vizsgált csoportosulásokba. (A közösségkeresés és a sodródás együtt is előfordulhatott.) A fiatalok közel egynegyede talált *megélhetési forrást* a csoportosulásokban (szállás, étkezés, pénzszerezés). A fiatalok csoportba kerülése leggyakrabban a *lakóhelyhez* (28 százalékban), aluljáróhoz (22 százalék) és az iskolához (17 százalék), illetve koncerthez (11 százalék) kapcsolódóan történt. A több beilleszkedési zavart mutató fiatalok esetében inkább a koncert és az aluljáró volt a jellemző csoportosulási hely, a beilleszkedési zavarokat nem vagy alig mutató fiataloknál pedig különösen az iskola. A csoportokba való bekerülés szempontjából az életvitel bizonyult jelentős tényezőnek (32 százalékban), a csoport összetartó erejeként számításba vett tényezők közül a szórakozás, a találkozóhely szerepe az életkorral csökkent, míg az életforma, közös identitás, hasonló társadalomkép jelentősége nőtt. A „problémásabb” fiatalokra inkább az utóbbi tényezősor, a kevésbé problémásakra az előbbi sor volt inkább jellemző.

A *családi adatok* alapján a fiatalok 41 százaléka (96 fő) nem teljes családban nevelkedett (az állami gondozottak aránya 18 százalék, 42 fő volt), 50 százalékban találoztunk válással (113 esetben); 25 százalékban (53 főnél) pedig 6 éves kor alatti szülővesztéssel (válás, disszidálás, halál stb. következtében). Az *apák* 35 százalékban (81 fő) szakmunkás, 29 százalékban (68 fő) szellemi területen dolgozó, 9 százalékban (22 fő) betanított és segédmunkások, 9 százalékban (22 fő) pedig nyugdíjasok vagy leszakalékoltak voltak. A családok 65 százalékában (121 esetben) találoztunk normasértő, illetve „deviáns” magatartással (leggyakrabban fokozott alkoholfogyasztással). A családok többségében a deviáns magatartási formák halmozódtak. A családi *nevelési légkör* 57 százalékban (131 fő) hideg volt, a hideg-engedékeny, elhanyagoló miliő körülbelül egyharmad arányban volt jelen.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a meginterjúvoltak a problematikus családi szocializáció hatására a csoportosulások állandóbb tagjai lettek, életútjukban több zökkenővel, normasértéssel, devianciával találoztunk. Minél problematikusabb, rosszabb helyzetű családból érkeztek a fiatalok, a csoportosulás anélkül inkább a *létfenntartási szükségleteiket* elégítette ki. Minél kevésbé volt problematikus a szocializáció, annál inkább előtérbe került a *kulturális és identitás-*

szükségletek kielégítése. A kétféle szükségletcsoportot ugyanaz a nagyobb csoportosulás elégítette ki, amely ezen felül egyben mindenki számára személyes *szociális kapcsolati* lehetőségeket is nyújtott. A nyílt szocializációs zavarokat kevésbé mutató, sok esetben épek tűnő családokból kikerült fiatalok inkább a csoportosulások peremén, mint a csoportokhoz hozzácsapódók, helyezkedtek el.

Vizsgálati körünkben *két jellegzetes ifjúsági szubkultúrát* különítettünk el: az egyik a „csövesek”, a másik a „punkok”. Úgy véljük, hogy ebben a két szubkultúrában a kortárscsoport-szerveződések két (alap?) típusával állunk szemben. A „csövesek” esetében laza, strukturálatlan, nagy létszámú, expanzióra hajlamos és szinte határ nélküli csoportosulásokkal találkoztunk, ahova a bekerülés szinte feltétel nélküli, vagy csupán külsődleges feltételekhez kötődik. A tagok diffúz csoportidentitással rendelkeztek. A csoportosulásokban kisebb létszámú „magokkal” találkoztunk (Rácz és munkatársai, 1981), akik a csoportok állandó, stabil tagjai voltak, és akik több problematikus, „deviáns” viselkedést mutattak (Rácz, 1985 a, b). A csapódók ezzel szemben kevésbé mutattak ilyen viselkedést.

A „punkoknál” egyfelől évek óta állandó, 8-10 fős zárt, gyakran közös tevékenységet végző (koncertezés, verekedés), lokális (lakóhelyi) csoportokkal találkoztunk, s mind a csoportok, mind az egyének határozottabb, explicit identitással rendelkeztek. A csoportba kerülésnek feltétele is volt ez a hasonló identitás. Ezeknek a fiataloknak a viselkedése kevésbé volt problematikus (de a „csövesekhez” képest teljesen új elem volt a verekedés és a nyílt agresszió). Ezek mellett a csoportok mellett a „punkoknál” is volt egy laza, extenzív, kevésbé strukturált, az előbbi csoportokhoz képest nyitottabb (de a „csövesekhez” képest zártabb) csoportosulás. Itt már jóval több problematikus, „deviáns” (főleg drogfogyasztó) fiatalal találkoztunk.

Míg a „csöveseknél” a maghoz tartozók voltak a problematikusabbak, addig a „punkoknál” a zártabb csoportokból kivált vagy oda be nem került, a lazább, centrális csoportosuláshoz tartozó fiatalok voltak ilyenek.

Fontos kiemelnünk, hogy a két szubkultúra tagjai életkorukban, tövénysértéseik számát tekintve, drogozásukban, öngyilkossági kísérleteik, kórházi kezeléseik számában egymáshoz hasonlóak voltak.

Willis (1972) „homológia” kifejezését alkalmazva véleményünk szerint homológia (illeszkedés) van a „csövesek” családi nevelése (elhanyagoló, megengedő); a fiataloknak az iskolától, családtól, munkahelytől kisodródott és a csoportosulásokba belesodródó helyzete; valamint e csoportosulások laza, strukturálatlan, többnyire mozgásban (fizikai és szociálpszichológiai mozgásban) levő jellege, illetve az egyéni és csoportidentitás kevésbé definiált jellege között. Ugyanígy homológia áll fenn a „punkok” többségében korlátozó (sőt nyíltan agresszív), sokszor egyszülős nevelkedése; a családban, iskolában, munkahelyen otthagyó, de azzal – sokszor nyíltan és agresszíven – szemben álló helyzete; kortárscsoportjaik részben zárt, állandó csoportosulás jellege; agresszivitásuk; határozott és explicit csoport- és egyéni identitásuk között.

Hangsúlyoznunk kell, hogy Willis homológia fogalma nem ok-okozati kapcsolatot ír le, hanem csak jelenségeket rögzít.

A TÁRSADALMI INTÉZMÉNYRENDSZERHEZ FÜZŐDŐ KAPCSOLATOK

A következőkben külön kiemljük a tárgyalt kortárs csoportoknak a társadalmi intézményekhez való viszonyulását. Ehhez fogalmi keretként a *társadalmi kontroll* teóriájának (Hirschi, 1969; Johnstone, 1983; Wehlage, 1983) néhány elemét használjuk fel. Ez az elmélet leírja a társadalmi rendet reprezentáló „szignifikáns másokhoz” való kapcsolódást, az intézmények iránti elköteleződést, részvételt, az intézmények elvárásainak elfogadását, majd az intézményi szerepekbe való bevonódást, végül pedig az intézmény működését legitimáló „hit”-rendszer elfogadását. E tényezők közül most a *szociális és intézményi kötelezet* (a családi, az iskolai, a munkahelyi kötelezet) és a *jövőképet* emeljük ki (Johnstone, 1983 alapján) érintőlegesen.

A „csöveseknél” a családi, iskolai kapcsolatok gyengék, időlegesen vagy teljesen meg is szakadnak, a családi szocializáció során több zökkenővel találkozunk; a fiatalok jövőképe pedig sematikus, kidolgozatlan, sok tekintetben pesszimista (a jövendő felnőtt szerep nem jelent olyan vonzerőt számukra, amelyért feladnák illegitim eszközeiket). Az intézményektől való „szabadság” különösen a marginális kortárs csoportokba való kerülés előtti *sodródásra* jellemző. Erről a szakasról írja Matza (1964), hogy ennek csak az egyik kimenete lehet a deviancia fokozódása. Ez a szakasz a konvencionális magatartás és a krimenes viselkedés közötti billegés. A deviáns irány választását a deviáns szubkultúrák elősegítik, melyek a törvény és a szokások visszatartó erejétől szabadítják meg a fiatalot, és a konvencionális társadalom értékeit karikírozzák (és nem annyira megfordítják).

A „punkoknál” a családi és az iskolai kötelezetek is erősebbek. Jövőképük a „no future!” érzését tükrözi, mind saját magukra, mind a társadalomra vonatkoztatva (azaz egy csoportszinten kialakított jövőképről van szó és nem annyira egyéni pesszimizmusról).

Mind a két szubkultúra az *intézményi kötelezetek további gyengítése és a „deviancia” fokozása* irányában fejtette ki hatását. Tagjainak nagy többségét – különösen a rosszabb szociális helyzetűeket, problémásabb viselkedésűeket – azonban a társadalmi peremen való *további kifele sodródástól és az izolációtól* saját szociális terével *megvédte*. Ezzel kapcsolatban csak utalunk arra, hogy antiszociális bűnözők körében a tartósabb társas kapcsolatok, állandóbb alakzatok ritkák (Tauber, 1985), illetve a drogra beszűkült narkósokra mi is az izolációt és az elmagányosodást találtuk jellemzőnek.

Vizsgálatunk ideje alatt a társadalmi intézményrendszer néhány olyan ifjúsági klub-kísérletével is találkoztunk, melyek célul tűzték ki az érintett marginális csoportok *reintegrációját, reszocializációját*. A tanulmányozott négy klub két karakterisztikus modellt jelenített meg számunkra, melyek szerveződése, tevékenysége, céljai jellegzetesen eltértek egymástól. Az egyiket „*szakmai*” formának neveztük. Ez első lépésben a fiatalokat konkrét tevékenységformák (pszichodráma, body building) szabályaihoz próbálta meg szocializálni. A fiatalok a szakemberekhez és egymáshoz kapcsolódóan egy „elköteleződési folyamaton” mentek keresztül. A *társadalmi kontroll elmélete* értelmében ez azt jelenti, hogy a „szignifikáns másokhoz” (szakemberekhez) való kapcsolódáson keresztül lehetővé vált a konvencionális intézmények iránti elköteleződés, sőt az intézmények életében való aktív szerepvállalás, a legitimáló értékrendszer elfogadásával is. A kísérletek építettek a fiatalok saját szubintencionális szerveződéseire is.

A „szakmai” formát szakemberek, illetve szakmai szervek kezdeményezték és működtették. A vezetők ráéreztek azokra a hiányokra, szakadásokra, amelyek a fiatalok és az intézményrendszer közötti kapcsolatot jellemezték.

Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a társadalmilag legperiferiásabb helyzetű, legtöbb szocializációs zavart mutató fiatalokat ezek a kezdeményezések sem érték el.

A másik klubmodell a „politikai” forma volt. Ebben az esetben az intézményesítés politikai-államigazgatási szervektől indult ki. Tapasztalataink szerint a marginális csoportok körében saját szervezeti szabályait próbálták meg újratermelni. A politikát kontrollként, a kontrollt politikumként használták fel, a társadalmi minősítő folyamatok közül pedig a politikai minősítést (fasisztának, ellenzékinek stb. való minősítést) alkalmazták. A konfliktusok az adott kereteken túlygúrtak, megoldásukra más intézmények segítségét kellett kérni (hatósági közbelépésre is sor került). Ennek következtében az érintett fiatalok elidegenedettsége és másság érzése fokozódott, az intézményrendszertől való távolságuk, illetve távolságtartásuk tovább nőtt.

SZUBINSTITUCIONALIZÁCIÓ

A szubinstitutionalizáció *folyamat jellegű*, a hagyományok, szokások, szimbólumok kialakulásától valódi, szűkebb értelemben vett intézményekig terjedhet. Az intézményesülés erősségét a konzisztens szerepinterakciók strukturáltságával és regularitásával jellemezhetjük (Sebald, 1977; Pataki, 1980; Mérei, 1985). A folyamat elemei a – felnőtt – társadalmi intézményrendszerrel, illetve a más, eltérő érdekek, célok, szükségletkielégítések mentén szerveződő intézményesülési mechanizmusokkal *konfliktusba* kerülhetnek. A társadalmi intézményrendszer sok esetben képes e törekvések asszimilációjára (Keniston, 1971; Thoma, 1982; Braungart, 1984a,b). Amerikai, angol tanulmányok szerint a társadalmi struktúra alsóbb részein elhelyezkedő fiatalok *kiszorulnak* a középosztály-túlsúlyúnak, illetve középosztályi kontroll alatt állónak tartott intézményekből (elsősorban az iskolából). E csoportok szociális, anyagi, kulturális helyzetükből adódóan sem tudnak a szubinstitutionalizációs folyamat fejlettebb szakaszaiba lépni, mivel ezek a lépcsők nagymértékű szervezettséggel, struktúrával és szabályozottsággal rendelkeznek (Cohen, 1955; Sutherland, 1974; Gázsó, Pataki, Várhegyi, 1971; Pataki, 1970; Pataki, Hunyadi, 1972; Brake, 1980). A középosztálybeli fiatalok *„kivonulnak”* a felnőtt társadalmi intézményekből, kicseppenek a közép- és felsőfokú oktatásból, és saját intézményeket is kialakítanak. Ezek nemzetközieszékké is válhatnak, illetve *„visszailleszkedhetnek”*, integrálódhatnak, asszimilálódhatnak a társadalmi intézményrendszerbe, vagy tartósan *„alternatívaként”* fenn is maradhatnak (Keniston, 1971; Speck, 1972; Brake, 1980; Szabó, 1985).

Vizsgálataink során több szubinstitutionális formát elemeztünk: alegális zenekarokat, alegális rockújságot, egy kommunát, egy bulizó társaságot, a Beatrice együttes körül kialakult közösségeket. Valamennyiben közös, hogy a – felnőtt – társadalmi *intézményrendszeren kívül* helyezkednek el, és kettő kivételével *marginális* helyzetű csoportokról van szó. A társulások a társadalmi újratermelési folyamatokban sem gazdasági, sem jogi téren nem vesznek részt, azaz Mérei (1971) kifejezéseivel élve preszociálisak és alegalisak. A tanulmányozott társulások általános jellemzői között említjük meg, hogy a regularitás, a strukturáltság

és a fennállás időtartama szempontjából jelentős különbségeket tapasztaltunk az egyes formák között. *Részidős* (a szabadidő szférára) és az élettevékenységek szinte teljes körére kiterjedő formákkal is találkoztunk. Vagy az egész szubintencionális forma önmagában, vagy csak a *magbéli szereplők konfliktusban álltak* a (felnőtt) társadalmi intézményrendszerrel értékeik, normáik, de életvitelük, tevékenységük alapján is. A társadalmi intézményrendszer egyes esetekben a teljes szubintencionális formát, vagy annak objektivációit minősítette.

A tanulmányozott szubintencionális formák felépítésére jellemző volt a *mag* és a körülötte kialakuló *holdudvar*. A *mag* tagjainak presztízse nagy volt. Ez a *szubkulturális értékek* képviselététől, megvalósításától függött. Minél inkább felmutatott ilyen készségeket egy – magbéli – egyén, annál *távolabb* helyezkedett el a társadalmi intézményrendszerrel, és annál gyakoribbak voltak a *konfliktusok* közte és az intézményrendszer között. A hivatalos intézményrendszerrel való eltérés, majd ennek a felmutatása, illetve a konfliktus nagy szimpatizánsi tömeget vonzott. A *holdudvar* és a kortárs fiatalok egyéb csoportjai között sem éles, sem átjárhatatlan vonal nem húzható. A holdudvar létszáma néhány tíztől néhány száz, esetleg több száz fős lehetett. A holdudvaron belül is elkülönültek bizonyos rétegek: stabil-csapódó személyek, a szubkulturális értékek mentén különböző fokban elkötelezettek, a társadalmi intézményrendszerrel eltérő módon kieseltek. A tagok egy része már elköteleződött ugyan a szubkulturális értékeknek, de még nem hullott ki a társadalomból, illetve emocionálisan még nem dolgozta ki az új (illetve nem dolgozta át a régi) világban betöltött szerepét. Ezek a fiatalok – *Mérei* (1981) kifejezésével élve – szociálpszichológiai kontúrhelyzetben voltak a háttér (társadalmi intézményrendszer) és a figura (szubintencionális forma) között, azaz „*billegnek*”. Ez a „billegés” tág teret engedett a különböző szerepekkel való kísérletezésnek, az elköteleződés és az annak nyomán járó minősítés, stigmatizáció vállalása nélkül. Az intézményrendszer és a szubintencionális forma között elhelyezkedő – lewini értelemben vett – *marginális személyek* fontos érték- és normaközvetítő szerepet tölthetnek be a spontán és a „sponsored” ifjúsági csoportok között, illetve a különböző spontán csoportok között. Eddigi tapasztalataink szerint szinte ez az egyetlen módja annak, hogy a szubintencionális formák során kialakuló értékek „átmentődjenek” a társadalmi intézményrendszerbe. Ez a legitimáció nélküli informális, társas hálókön keresztül megvalósuló értékközvetítés különbözik a *Thoma* (1982) által leírt „liberális asszimiláció” modellről.

A maghoz tartozó fiatalok, miként a holdudvar tagjai is, több úton kerülhetnek a szubintencionális formákba: vagy kortársaik *kirekesztik őket*, vagy pedig *kivonulnak* a kortársaik közül, illetve a társadalmi intézményrendszerből. A jobb családi és egyéni szociokulturális szinten levő fiatalok között inkább a kivonulással találkoztunk, illetve az intézményrendszerrel való elkülönüléssel, pozitív referenciacsoport választásával. A kirekesztődés, kudarcokkal teli diszkriminálás a rosszabb helyzetű fiatalokra jellemző. Utóbbiak tehát korosztályukba sem tudnak beilleszkedni, azonban közösségük révén korosztályuk *egy részébe* legalább be tudnak tagozódni; míg az előbbieket kivonulásukkal be nem illeszkedésüket („fiatal státusukat”) akarják meghosszabbítani, illetve kiterjeszteni.

A szubintencionális formáknak nemcsak az egyének, hanem a szubkulturák életében is jelentőségük van. Már kialakult *szubkulturák fenntartásában, további strukturálásában* játszhatnak szerepet. Más esetekben az ilyen szubintencionális társulások találkozásából, együtteséből *rajzolódik ki a szubkultúra*. Ez az utóbbi folyamat rendkívül hasonló a *Cohen* (1955) szubkultúraelméletében leír-

takhoz, a szubkultúrák kialakulásához. A hasonló problémákkal találkozó, a hasonló megoldási formákat kidolgozó és az egymással interakcióban állók azonban ez esetben *nem egyének, hanem csoportok*. A szubinstitucionális formák kialakulásában anticipátoros szocializációval (Merton, 1980), a szubkultúrába való becsúszással (Brake, 1980) is találkoztunk. Például a fiatalok a Sex Pistols kazetták hatására punkegyütteseket alapítottak anélkül, hogy valódi punkokkal vagy akár együttesek tagjaival személyes kapcsolatuk lett volna.

Nem utolsósorban a rendőri akciók hatására is közös érdekazonosság alakult ki a fiatalok között, egymást hasonló helyzetben levőknek érzelték, és magukat látható módon is megkülönböztették a többi fiattól (öltözködés).

MARGINÁLIS CSOPORTOK, IFJÚSÁGI SZUBKULTÚRÁK KIALAKULÁSA

Az ifjúsági szubkultúrák kialakulását a *generációs konfliktusok* elméletei (Mannheim, 1965; Braungart, 1985a,b; Cohen, 1980) és a *klasszikus, illetve újabb szubkultúraiskolák* (Cohen, 1955; Cloward és Ohlin, 1960; Miller, 1958; illetve Cohen, 1980; Brake, 1974; 1980) igyekeznek magyarázni. Az első vonulat szerzői is figyelembe veszik az ifjúságon *belüli* generációs egységeket, illetve konfliktusokat, melyek tétje a valóság definiálása és kontrollja. A klasszikus szubkultúra-elméletek szerint a kollektíven tapasztalt problémára kollektív *válasz* alakul ki. Az újabb teoretikusok a „problémát” a szülők kultúrájába helyezik, és a szubkultúrát úgy értelmezik, mint a fiataloknak (szüleik által) a társadalmi struktúrában elfoglalt helye, és a társadalmi-gazdasági rendszer ellentmondásai, inkonzisztenciái hatására keletkező konfliktusok „mágikus” szinten való feloldási kísérletét. A szubkultúra tagjai csoportidentitásukat osztály-hovatartozásuktól, az iskolai és a foglalkozási struktúrában elfoglalt helyüktől és szerepüktől *függetlenül*, illetve azokon *kívül* próbálják meg kialakítani. Vizsgálati körünkben ilyen „problémaként” értékelhetjük a „csövesek” által érzékelt „fogyasztási lázat”, illetve a „punkoknál” a gazdasági recesszió következményeit. A „mágikus” megoldás pedig maga a szubkultúra, amely – látszólag – a fiatalokat társadalmi elhelyezkedésüktől és szerepeiktől függetlenül homogénizálta.

Ami a szubkultúrákra *általában* érvényes, nem az a szubkultúrákon *belül*. A korábbiakban utaltunk arra, hogy a szubkultúrák, de még azoknak egy-egy csoportosulása is, tagoltak. A társadalmi struktúra különböző pontjairól érkező fiatalok, akik a kulturális javakból eltérő módon részesednek, szüleik társadalmi beilleszkedése is különböző, továbbá akiknek saját szocializációs diszfunkciói is eltérnek, más-más helyre fognak kerülni a szubkultúrában, illetve a csoportosulásban; az egymáshoz hasonlóak egymás közelében, kisebb alcsoportokat alkotva fognak elhelyezkedni.

A társadalmi-gazdasági „problémákat” tehát a szülők közvetítik. Különösen szembevetendő ez a szocializációs zavarok, diszfunkciók esetén. Itt a szubkultúraelméleteket a már hivatkozott *társadalmi kontroll* teóriákkal kell kiegészítenünk, melyek számításba veszik a szocializációs zavarokat is (különösen a családiakat).

Gondolatmenetünk következő láncszeme a *kortárs csoportok* és a körükben folyó *másodlagos szocializáció*. A társadalmi intézményektől elszakadt vagy azokkal gyenge kapcsolatban álló fiatalok a formális kortárs csoportokhoz (a „sponsored” csoportokhoz) is lazán fognak kötődni, ha egyáltalán kötődnek (mert például

aki otthagyta az iskolát, annak erre nem lesz módja), sőt esetleg az éppen itt tapasztalt konfliktusok fogják marginális csoportokba vezetni őket. A „sponsored” csoportok – lewini értelemben vett – marginális helyzetű tanulói fontos közvetítő és tagtoborzó szerepet töltenek be a marginális szubkultúrák felé. A marginális csoportokhoz való csatlakozás nemcsak egyénileg lehetséges, hanem társas alakzattal, szubinstitucionális formában is.

A marginális csoportok, szubkultúrák maguk is *viszonylag önálló, saját belső dinamikával* rendelkező szocializációs csatornát jelentenek. Megemlítjük a „csöves” és a „punk” szubkultúra egymáshoz viszonyított dinamikáját. A „punkok” kudarcként ítélték meg a „csövesek” törekvéseit, ennek hatására öltözködésben, magatartásban, értékekben mást, a „csövesek” által képviseltek ellentétét igyekeztek felmutatni. A „punkoknak” a „csövesekkel” szembeni elhatárolódásában *szociális kategorizációs* mozzanatot is felfedezhetünk. A két szubkultúra tagjainak tevékenysége, szerepkészlete ugyanis nem különbözik annyira, hogy ez megmagyarázná a különbségtévést. Ezzel a kognitív művelettel azonban új egyéni és csoportidentitást, új szubkultúrát lehetett kialakítani. Ez megint csak a szubkultúrák „mágikus” funkciójára utal – ahogyan ezt a kifejezést *Brake* (1980) használja.

A szubkultúrák a szubkultúratagságra szocializálnak, amiben a *normasértő viselkedésekre, beilleszkedési zavarokra* történő másodlagos szocializáció is benne rejlik. Nézetünk szerint a normasértések egy általános „*problematikus viselkedés*” (*Jessor és Jessor*, 1977) megnyilvánulásai; az egyes konkrét viselkedésformák manifesztációja – az általános hajlandóság esetén – a szociális környezettől, azaz a kortárs csoportoktól függ (a serdülőkorban és a fiatal felnőttkorban).

Végezetül a *társadalmi intézményrendszer* diszfunkcionalitását kell megemlítenünk a marginális csoportok kialakulásában, illetve e csoportok tagjai reintegrációjának *megnehezítésében*. A *labelling* elméletekkel e helyütt nem foglalkozunk. A klubkísérletek tapasztalataiból ismételten kiemeljük, hogy a hibás kezdeményezések kudarcra növelte a fiatalok és az intézményrendszer közötti távolságot, és – ahogyan a társadalmi kontroll elméletek is hangsúlyozzák – devalválta a „konvencionális társadalom” értékeit.

HIVATKOZÁSOK JEGYZÉKE

- Becker, H. S.*: A kívülállók. Tanulmányok a deviancia szociológiai problémaköréből, 1963. In: Andorka Rudolf–Buda Béla–Szombathy László (szerk.): A deviáns viselkedés szociológiája. Gondolat Könyvkiadó 1974. 80–114. old.
- Boros László, Kéri László*: Az ifjúság politikai szocializációja. In: A magyar ifjúság a nyolcvanas években. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Kossuth Könyvkiadó 1984. 176–200. old.
- Brake, M.*: The skinheads – an English Working class subculture. Youth and Society, 1974/6.
- Brake, M.*: The sociology of youth culture and youth subcultures. Routledge and Kegan Paul, London 1980.
- Braungart, R. G.*: [1984 a.] Historical generations and generation units: a global pattern of youth movements. Journal of Political and Military Sociology, 1984/12. 113–135. old.
- Braungart, R. G.*: [1984 b.] Historical generations and youth movements: A theoretical perspective Research in Social Movements. Conflict and change 1984/6. 95–142. old.
- Cloward, R., Ohlin, L.*: Delinquency and opportunity. New York 1960.

- Cohen, A. K.: Delinquent boys – the subculture of the gang. Collier–Macmillan, London 1955.
- Cohen, P.: Subcultural conflict and working-class community. In: S. Hall, D. Hobson, A. Lowe and P. Willis. (szerk.): Culture, media, language. Working papers in cultural studies 1972–1979. Hutchinson and Co. Publishers, London 1980. 78–87. old.
- Gazsó Ferenc, Pataki Ferenc és Várhegyi György: Diákéletmód Budapesten, Gondolat Könyvkiadó. 1971.
- Hirschi, T.: Causes of delinquency. Berkeley, University of California Press 1969.
- Jessor, R., Jessor, S. L.: Problem behavior and psychosocial development. Academic, New York 1977.
- Johnstone, J. W. C.: Recruitment to a youth gang. Youth and Society, 1983/14/3. 281–300. old.
- Keniston, K.: Youth and Dissent. The rise of a new opposition. Harcourt Brace Jovanovich, New York 1971.
- Mannheim, K.: A nemzedéki probléma, 1965. In: Huszár Tibor és Sükösd Mihály (szerk.): Ifjúságszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969. 31–67. old.
- Matza, D.: Delinquency and drift. John Wiley, New York 1964.
- Merton, R. K.: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Gondolat Könyvkiadó 1980.
- Mérei Ferenc: Közösségek rejtett hálózata. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971.
- Mérei Ferenc: A peremhelyzet egyik változata: a szociálpszichológiai kontúr. Magyar Pszichológiai Társaság V. Országos Konferenciája 1981. Előadások: Szociálpszichológiai szekció, 23–30. old.
- Mérei Ferenc: Lélektani napló I. Az utalás lélektana. Művelődéskutató Intézet, Budapest 1985.
- Miller, W. B.: Lower class culture as a generating milieu of gang delinquency. Journal of Social Issues, 1958/14. 5–19. old.
- Pataki Ferenc: A fővárosi középiskolások társas világa. Valóság, 1970/2. 10–22. old.
- Pataki Ferenc: Társadalomlélektan és társadalmi valóság. Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- Pataki Ferenc: Új fejlemények a csoportkutatásban. In: Pataki Ferenc (szerk.): Csoportlélektan. Gondolat Könyvkiadó 1980. 5–32. old.
- Pataki Ferenc és Hunyady György: A csoportkohézió. Akadémiai Kiadó 1972.
- Polk, K.: The new marginal youth. Crime and Delinquency, 1984/30/3. 462–480. old.
- Rácz József [1985a.]: A csöves jelenségről. Egy ifjúsági társadalmi peremállapot elemzése. Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások. Bulletin 10. sz. (előkészületben) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1985.
- Rácz József [1985b.]: Sajátos szubkulturális miliőben jelentkező drogfogyasztás példája: egy aluljárós csoportosulás narkózási szokásai. Alkohológia, 1985/16/2. 8–19. old.
- Rácz József, Kéthelyi Judit, Harangozó Judit, Gönz Dániel, Horváth Ágnes és Szombathelyi Zsolt: Az úgynevezett csöves jelenségről egy fővárosi aluljáró fiatalokból álló csoportosulásának vizsgálata alapján (kézirat), KISZ KB IKCS Budapest 1981.
- Sebald, H.: Adolescence: a social psychological analysis. Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1977.
- Speck, R. V.: The new families: Youth, communes, and the politics of drugs. Tavistock Publications 1972.
- Sutherland, E. H.: A differenciális asszociáció elmélete. In: Andorka Rudolf, Buda Béla és Cseh-Szombathelyi László (szerk.): A deviáns viselkedés szociológiája. Gondolat Könyvkiadó 1974. 159–163. old.
- Szabó Máté: Zöldek, alternatívok, környezetvédők. Gondolat Könyvkiadó 1985.
- Tauber István: Társadalmilag periferikus helyzet és bűnözés összefüggései. Ifjúság, rétegződés és beilleszkedési zavarok konferencia. Budapest 1985. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Thoma László: Az eladott punk. In: Pörös G., Thoma László (szerk.): Ifjúság és szórakozás. Szöveggyűjtemény. Klubvezetők Kiskönyvtára 25. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest 1982. 219–236. old.

Wehlage, G. G.: The marginal high school student: Defining the problem and searching for policy, Children and Youth Services Review 1983/5. 321-342. old.

Willis, P.: Pop music and youth groups. 1972 (Unpublished manuscript) hivatkozik rá: M. Brake: The sociology of youth culture and youth subcultures. Routledge and Kegan Paul, London 1980.

ÚJ KIADVÁNYAINK

RÉTEGZŐDÉS-MODELL VIZSGÁLAT

CÍMŰ SOROZAT ÚJABB KÉT KÖTETE

VI. kötet

Bokor Ágnes: DEPRIVÁCIÓ ÉS SZEGÉNYSÉG
444 oldal, 75,- Ft

VII. kötet

Róbert Péter: SZÁRMAZÁS ÉS MOBILITÁS
396 oldal, 75,- Ft

ELŐKÉSZÜLETBEN

VIII. kötet

PEREMHELYZETEK

„Az ifjúságpolitika tudományos megalapozása” című kutatási program feladatai a VII. ötéves tervidőszakban

A szervezett hazai ifjúságkutatás az MSZMP KB 1970. évi ifjúságpolitikai állásfoglalása nyomán alakult ki, feltételei azonban csak az elmúlt tervidőszakban voltak megfelelőek, amióta a kutatás a fenti címen 1981-ben létesült akadémiai főirány keretében folyt. Lényegében az elmúlt tervidőszakban alakultak ki egy témakörileg teljes körű, egységes ifjúságkutatás elméleti-metodológiai keretei, valamint kutatóhelyi bázisai és infrastruktúrája. Az ifjúságkutatás tudományos szintre emelkedett, megszűnt a tudományos megalapozottságával szemben korábban táplált fenntartás.

A tervidőszak kutatásai az ifjúság társadalmi helyzetének, a fiatal nemzedékek körében zajló folyamatoknak számos olyan összefüggésére fényt derítettek, amelyek korábban még részlegesen sem voltak ismertek. Eredményes kutatómunka indult be az ifjúságpolitikai gyakorlat számára kiemelkedő jelentőségű, ám hazai tudományos hagyományokat nélkülöző kérdésekben. A kutatómunka sokoldalúan hozzájárult a tervidőszakban született, illetve előkészített ifjúságpolitikai döntésekhez, és széles körű kapcsolat alakult ki a kutatás és az ifjúságpolitika irányítói között.

Az ifjúság társadalmi helyzete, az ifjúság körében zajló folyamatok társadalompolitikai jelentősége távlatosan is szükségessé teszi az ifjúságkutatások országosan kiemelt és támogatott program keretében való folytatását. A nyolcvanas évek második felében várhatóan tovább erősödnek az ifjúság társadalmi helyzetét, önálló pályakezdését és családalapítását hosszabb ideje jellemző feszültségek. Ezek nyomon követése nemcsak az aktuális ifjúságpolitikai lépések megalapozásához szükséges, hiszen a feszültségek mentén negatív tendenciák erősödhetnek fel a társadalomszerkezet újratermelődési folyamataiban. A fiatal nemzedék lét-helyzetében gyökerező sajátos szocializációs problémák is nagymértékben fokozhatják a társadalom értékfolytonosságának amúgy is meglevő zavarait.

Másfelől a kibontakozó gazdasági, társadalmi és politikai reformfolyamatok lényeges – bár ellentmondásos – változásokat idéznek elő a nyolcvanas évek fiatal nemzedékeinek bekapcsolódási folyamataiban és szocializációjában. E változások idejében való feltárása egy konstruktív ifjúságpolitikai gyakorlat kialakításának alapvető feltétele.

Emellett rendkívül fontos mélyrehatóan vizsgálni az értékteremtés és értékátadás folyamatait a fiatal nemzedék körében. Egyfelől meg kell tudni, hogy az ifjúság tudati alakulásában mind nagyobb szerepet játszó úgynevezett ifjúsági szubkultúrában, a kortárskapcsolatok világában milyen értékek milyen mechanizmusok révén közvetítődnek. Másfelől a társadalom magatartás-szabályozó rendszerének a sajátos ifjúsági hatások mentén való intenzív vizsgálatával meg kell alapozni a rendszer növekvő működési zavarainak felszámolását, távlatilag pedig pozitív szocializációs stratégiák kialakítását. E vizsgálatoknak különös aktualitást kölcsönöz, hogy az 1973 és 1978 között született nagy létszámú korosztályok a következő években lépnek ifjúsági korbba, és mind az oktatási rendszeren való továbbhaladásuk és pályakezdésük, mind a szocializációs problémák várható felérésődése különösen nagy gondok elé állítja az ifjúságpolitikai gyakorlatot.

Az MSZMP KB 1984. októberi ifjúságpolitikai állásfoglalása és a közelmúlt más politikai és kormányzati állásfoglalásai megerősítették azt az igényt, hogy a társadalomtudományi kutatás folyamatosan és növekvő hatékonysággal biztosítsa az ifjúságpolitika tudományos megalapozását. A megelőző tervidőszak tapasztalatai világossá tették, hogy a feladat nemcsak az ifjúságra vonatkozó széles körű tudományos információ termelését igényli, hanem olyan távlatos társadalompolitikai koncepció kialakítását is, amely az ifjúsághoz és a felnőtté váláshoz kapcsolódó problémákat megfelelően integrálja, és biztosítja egy korszerű társadalompolitikai szemlélet erőteljes térhódítását az ifjúságpolitikai gyakorlatban. Ez az igény csak a társadalompolitikával összefüggő kutatások együttes eredményeként, az ifjúsággal foglalkozó kutatások egységesen koordinált programba foglalásával elégíthető ki.

Tudománypolitikai megfontolások is azt indokolják, hogy az ifjúságot érintő társadalmi problémák kutatása a kiemelt társadalomtudományi kutatási programok együttműködése keretében, elsősorban azonban egy tudományosan egységes ifjúságkutatási program bázisán folyjék. A hetvenes években az ifjúságkutatás fejlesztésére tett kísérletek negatív tapasztalata igazolja, hogy az ifjúságkutatás csak saját tartalmi és szervezeti bázisán fejleszhető eredményesen. Az 1981-ben létrehozott ifjúságkutatási főirány keretei között kialakított mechanizmus viszont működőképesnek bizonyult, és alkalmas az ifjúságpolitika tudományos megalapozásában még mindig tapasztalható lemaradás megszüntetésére.

A program általános célja olyan komplex kutatások kiemelt támogatása, amelyek révén megfelelő tudományos információ állhat rendelkezésre az ifjúsággal kapcsolatos átfogó, stratégiai jelentőségű döntésekhez. A kutatások azoknak az összefüggéseknek a feltárására koncentrálnak, amelyek növekvő társadalompolitikai jelentőséget kölcsönöznek az ifjúság körében zajló folyamatoknak, jelenségeknek. A program sokoldalúan előmozdítja a kutatási eredmények gyakorlati hasznosítását mind a politikai döntések előkészítésében, mind az ifjúsággal kapcsolatos közgondolkodás fejlesztésében, mind a következő évtizedek ifjúságpolitikai koncepciójának tudományos megalapozásában.

A program célkitűzéseinek teljesítéséhez elengedhetetlenül szükséges azoknak az előző tervidőszakban is jelentős eredményeket hozott erőfeszítéseknek a folytatása, amelyek jelentős tudományos erő átorientálását célozták a hazai ifjúságkutatás tudományos bázisának megteremtésére, elméleti-metodológiai alapjainak és infrastrukturális feltételeinek kialakítására.

A VII. ötéves tervidőszak kutatásainak tematikus programja elsősorban a megelőző tervidőszakban kialakult kutatóbázisra épít, ugyanakkor számol a kutató-

bázis további szélesítésének szükségességével is. E szélesítést elsősorban a különböző kutatóhelyeken folyó munkálatoknak a sajátos ifjúsági problémák mentén való koordinálása, a tudományos információcsere, valamint az ifjúsági metaszetű másodfeldolgozások terén kínáló lehetőségek kiaknázásával kívánjuk megoldani. A VII. ötéves tervidőszak ifjúságkutatási programja illeszkedik a társadalomkutatások egészébe, támaszkodik eredményeikre, számol az Országos Középtávú Kutatási-Fejlesztési Terv keretében tervezett, valamint az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által megrendelt kutatási programokkal való munkamegosztás és együttműködés lehetőségeivel.

A program tematikus irányjai a következők:

1. *Az ifjúság és a bioszociális reprodukció folyamatai*

Bázisintézmény: a Pécsi Orvostudományi Egyetem Marxizmus–Leninizmus Intézete

A kutatások irányítója: Tahin Tamás

2. *Az ifjúság társadalmi helyzetének és életmódjának jellemzői*

Bázisintézmény: a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia Tanszéke

A kutatások irányítója: Andorka Rudolf

3. *Az ifjúság és a gazdasági szervezetek*

Bázisintézmény: az MSZMP Politikai Főiskola Szociológia Tanszéke

A kutatások irányítója: Andics Jenő

4. *Az ifjúság és a társadalmi-politikai környezet kapcsolata*

Bázisintézmény: az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete

A kutatások irányítója: Gazsó Ferenc.

E tematikus irányok lehetővé teszik az ifjúságkutatási program tematikai teljességi körűségét, a korábbinál logikusabb felépítését, a párhuzamosságok kiküszöbölését, és megkönnyítik a program kutatásainak kapcsolódását más kiemelt programokhoz.

A középtávú kutatási program tartalma tematikus irányonként a következő.

I. AZ IFJÚSÁG ÉS A BIOSZOCIÁLIS REPRODUKCIÓ FOLYAMATAI

Az 1981–1985-ös tervidőszakban *A fiatalok fizikai és mentális egészségének társadalmi tényezői* című tematikus irányban végzett munkálatok eredményeként jelentősen kibővültek ismereteink az ifjúság egészségi állapotának, biológiai fejlődésének történeti és mai jellemzőiről. A kutatások több területen új és alapvető tudományos információkkal járultak hozzá az ifjúságpolitika tudományos megalapozásához. Részletesen feltárták a fiatalok halandósági és megbetegedési viszonyainak alakulását, társadalmi helyzetükkel, annak változásaival összefüggésben. Differenciált képet adtak a munka- és életmódnak a fizikai és mentális egészséget befolyásoló hatásairól, különös tekintettel az egészségileg veszélyeztetett, illetve a többoldalúan hátrányos helyzetű fiatalok csoportjaira. Fontos és további vizsgálatokat igénylő problémákat tártak fel a köznevelési és az egészségügyi intézményeknek egészségkultúrát, az egészséges életmódra való felkészítést célzó tevékenységében. A 3–18 éves korú népesség testi fejlődésének és érésének országosan reprezentatív vizsgálata első esetben adott megbízható és sokoldalú ismereteket a magyar ifjúság biológiai fejlődéséről, fizikai felkészültségéről, an-

nak demográfiai és társadalmi ismérvek szerinti differenciált alakulásáról. Jelen-tős eredmények születtek az ifjúság testkulturális értékrendjére, annak a követett életmódban való érvényesülésére, az iskolai testnevelés és sport helyzetére, a diákéletmódot befolyásoló hatásaira irányuló vizsgálatokban.

A tervidőszakban célszerű és fontos folytatni az eddig végzett kutatások adatainak tudományos és gyakorlati célú differenciált feldolgozását, továbbá – e munkálatok eredményeire támaszkodva, fenntartva a tematikus irány jól funkcionáló kutatási szervezetét – elmélyíteni a kutatásokat, újabb szempontokkal gazdagítva mind a négy tématerületen. A kutatás fontos törekvése a tudományos eredmé-nyekre épülő gyakorlati cselekvési programok kidolgozása.

1. A fiatalok népesedési és egészségmagatartása, egészségügyi ellátásuk

A tervezett kutatás egyik területét a *népesedés és az ifjúság* kapcsolatára vonat-kozó kutatások képezik. Az alábbi területeken tervezünk elemzéseket az *ifjúság-politika sajátos igényei alapján*:

- a) a termékenység, a házasodás, a család, a válás, a családi életciklus;
- b) a népesség reprodukciójának minőségi kérdései, különös tekintettel a modern orvosi technikával megmentett koraszülöttek biológiai és mentális fejlődésének nyomon követésére, valamint a koraszüléshez vezető bioszociális tényezőknek az eddigi ismeretekre épülő, de a társadalmi megelőzést job-ban megalapozó feltárására;
- c) a népességcsökkenés, az egyes korosztályok létszáma közötti egyenlőtlensé-gek, a különlegesen alacsony termékenységi szinteknek a kulturális-tudati viszonyokkal való összefüggése.

Továbbra is fontos társadalmi érdekek fűződnek a biológiai és mentális elhaszná-lódást fiatal korban előidéző tényezők rétegenként differenciált feltárásához. Különösen lényeges a fiatalok testi-lelki egészségét, egészségkulturáltságát és magatartását alakító tényezők megismerése. Vizsgálni kívánjuk az egészség mint érték szerepét a családot alapító fiatalok életvezetésében, a család funkcióinak ki-bontakoztatásában; a család szerepét az egészségi szempontból jelentős ismere-tek, készségek, magatartásminták, szokások közvetítésében a gyermekek felé; az iskola és az egészségügyi intézmények szerepét az egészséges életmódra való fel-készítésben. Mindezek alapján a tudományos eredményekkel alátámasztott gya-korlati program kidolgozását tervezzük.

A harmadik terület az egészségügyi ellátás igénybevételét és a minőségét meg-határozó tényezők, a fiatalok és gyermekeik fizikai egészségvédelméért, valamint az egészséges életmódra nevelésért felelős egészségügyi és más szervezetek mű-ködésének és hatékonyságának vizsgálata. Végül választ keresünk arra, hogy vannak-e társadalmi szempontból értelmezhető különbségek az ellátás igénybe-vételében az egyes társadalmi rétegek és csoportok között, ebben milyen szerep-et játszanak a rétegek és csoportok demográfiai jellemzői, a társadalmi struktú-rában elfoglalt helyük és egészségkultúrájuk lényeges összetevői.

Kutatóhely: a Pécsi Orvostudományi Egyetem Marxizmus–Leninizmus Inté-zetének Szociológiai Csoportja, az Orvostovábbképző Intézet és a KSH közreműködésével.

2. Az egészségügyi intézmények szerepe az ifjúság mentális egészségének alakulásában

Az ifjúság mentális egészségét 1981 és 1985 között vizsgáló kutatás egyik fő tanulsága az volt, hogy az önálló élet- és pályakezdetés periódusa nagy gyakorisággal hozza felszínre a pszichológiai alkalmazkodás különböző zavarait. A lelki egészség mint önálló érték nem jelenik meg elkülönülten a fiatalok gondolatvilágában, hanem éppen ellenkezőleg, a mindennapi élet ellentmondásaival, feszültségeivel helyettesítődik. Nem különíthetők el a gondolkodásban a diszfunkcionális és a kreatív, az énrészességet és a saját hatékony közreműködést vállaló konfliktusfeldolgozó stratégiák, hanem a mindennapi élet konfliktusaira a tünetképzéssel való reagálás az általános. Így a lelki egészségvédelem munkája elsődlegesen az utógondozási feladatokra kényszerül, azaz a megfelelő intézményt a tünetekkel felkereső fiatal számára a pszichoterápiát, a korrekciós ellátást biztosítja. Ezek alapján a lelki egészségvédelem intézményrendszerei kiemelt feladatot kapnak. A feladat ellátásának vizsgálata – regionális szinten – mind a feltételek, mind az eredmény oldaláról megoldatlan.

A kutatást a következő résztémákban kívánjuk megvalósítani:

a) Azon úgynevezett elméleti koncepciók, terápiás ideológiák feltárása, amelyek az intézmény működési mechanizmusa alapszik, különös tekintettel az ifjúkor saját problémáira. Ezt az intézmény szakszemélyzetének interjúk vizsgálatával kívánjuk megvalósítani.

b) A fiatal betegpopuláció forgalmi adatainak elemzése a társadalmi státus, a tünetképződés és a különböző konfliktustípusok szerint:

- a mentális ellátást biztosító szakintézményekben;
- a városi, körzeti, illetőleg üzemorvosi hálózatban;
- a falusi körzeti orvosi és bányaegészségügyi szolgálat keretén belül (ezen mintánál arra kívánunk adatokat szerezni, hogy a családalapítás, gyermekvállalás hibás pszichológiai mechanizmusai hogyan csapódnak le a speciális ellátási területen).

Kutatóhely: a Magyar Néphadsereg 3. sz. Katonai Kórháza Ideg-Elmeosztálya.

3. A magyar ifjúság biológiai fejlődése

A kutatás egyik célja, hogy a magyar ifjúság biológiai fejlődésének folyamatára vonatkozóan országosan és területenként hiteles összehasonlító értéktáblázatot nyújtson a testnevelési és egészségügyi gyakorlat számára a testi növekedési és a biológiai életkort jellemző adatok alapján. További cél a megelőző évtizedek társadalmi változásainak nyomon követése és az ifjúság helyzetét meghatározó társadalmi tényezők hatásának vizsgálata a biológiai fejlődésben.

A megelőző tervidőszakban elvégeztük a testi növekedésre vonatkozó nagy tömegű adatfelvételt és az adattömeg első feldolgozását. A jelen tervidőszak elején befejezzük a vizsgálat ezen részének feldolgozását, és létrehozuk azt a magyarországi növekedési „etalont”, amely mind a biológia, mint a társadalomtudományok, valamint az ifjúsággal foglalkozó szakemberek számára közvetlenül is nagy értékű viszonyítási anyagot nyújt.

Ezt követően elvégezzük a gyermekek és fiatalok csontéletkorának meghatározását célzó vizsgálatot, amely nélkülözhetetlen anyagot szolgáltat a biológiai életkor meghatározásához. Mindezek alapján részletes képet kaphatunk a magyar ifjúság biológiai fejlődésének alakulásáról az elmúlt 20–25 évben, valamint annak mai társadalmi meghatározottságáról.

Kutatóhely: ELTE TTK Embertani Tanszék.

4. Az iskolai testnevelés és sport helyzete és szerepe az egészséges életmódra nevelésben

A fiatalok fizikai teljesítőképessége, életkori normatívái, a teljesítőképesség biológiai és társadalmi meghatározottsága című, korábban kezdett vizsgálat szükségesszerű, szerves folytatásaként jelentkezik az 1986 és 1990 közötti tervidőszakban az adatfeldolgozás és az eredmények értelmezésének érdemi munkája. Az adatfeldolgozás elsődleges célja a fizikai teljesítőképesség hazai referenciaértékének megállapítása nemenként és korcsoportonként. A kutatás további célja a biológiai fejlettségvizsgálat mutatói, valamint a fizikai teljesítőképesség értékei közötti kapcsolatrendszer feltárása, a fizikai teljesítőképesség szociológiai változók szerinti elemzése.

Az ifjúság iskolai és iskolán kívüli testnevelésének és sportjának vizsgálata feltárta e különösen fontos terület néhány alapvető, további kutatást igénylő problémáját. Az iskolai testnevelés és sport szerepét abból a szempontból kívánjuk megvizsgálni, hogy az adott tárgyi, személyi és tantervi feltételek mellett hogyan tölti be funkcióit a tanulók szomatikus és mentális nevelésében, milyen értékeket és magatartásmintákat képes közvetíteni, hogyan szolgálja a tanulók egészséges életmódra való felkészítését, illetve ennek eléréséhez milyen változtatásokra van szükség. A kutatás keretében tervezzük az iskolai testnevelés és sport erőteljes korszerűsítését szolgáló fejlesztési program kidolgozását.

Kutatóhely: Testnevelési Főiskola.

II. AZ IFJÚSÁG TÁRSADALMI HELYZETÉNEK ÉS ÉLETMÓDJÁNAK JELLEMZŐI

A tematikus irány kutatásainak célja az ifjúság társadalmi helyzete sajátosságainak megismerése és e helyzet változásainak feltárása. A kutatási cél meghatározásánál az az alapvető megfontolás játszott szerepet, hogy a fiatal nemzedék helyzetének vannak olyan speciális jellemzői, amelyek különböznek az idősebb és a gyermeknemzedékek helyzetének jellemzőitől. Az 1980-as években – a gazdasági körülmények nehezülése következtében – a közép- és felsőfokú iskolákba járó és még inkább a pályakezdő és a családalapító nemzedék életében a korábbinál is fokozottabban jelentkeztek különleges sajátosságok, más szóval a gazdasági nehézségek ezeknek a fiatal nemzedékeknek az életében jelentkeztek a legélesebben. Ez különösképpen indokoltá teszi, hogy a fiatal nemzedékek társadalmi helyzete a társadalomtudományi kutatások kiemelt területe legyen. Ugyanakkor világos az is, hogy a különböző társadalmi osztályokba és rétegekbe tartozó fiatalok helyzete eltér egymástól. Például más a budapesti értelmiségi származású egyetemet végzett fiatalok helyzete, mint a vidéki segédmunkásoké. A társadalmi szerkezet általános jellemzői tehát a fiatal nemzedékben is megnyilvánulnak. Fel-

tételezhetjük azonban, hogy a fiatal nemzedékben a rétegződés némiképpen eltér az idősebbek körében megfigyelt rétegződéstől. A fiatalok különböző rétegeinek vizsgálata ezért szintén a tematikus irány központi feladata.

A tematikus irányon belül ezért a következő témák kutatását tervezzük:

1. A fiatalok elhelyezkedése a társadalmi szerkezetben és életmódjuk¹

A kutatni kívánt kérdések: Egyrészt a hosszabb ideje érvényesülő társadalmi folyamatok (például az oktatásban való részvétel hosszabbodása), másrészt a hetvenes évek második fele óta megváltozott gazdasági körülmények hatására a nyolcvanas években a fiatal nemzedékek életében olyan sajátos jellemzők jelentkeztek, amelyek a korábbi időszakok fiatal nemzedékeinél vagy nem merültek fel, vagy sokkal kevésbé élesen léptek fel. Ezeket a életpályakezdés és a család-alapítás nehézségeinek fokozódásaként foglalhatjuk össze. Ez a jelenség az ifjúság életkörülményeinek és életmódjának számos elemét közvetlenül vagy közvetve befolyásolja: 1. a demográfiai reprodukciót (házasodást, gyermekszámot, az ifjúság egészségi állapotát és ezen keresztül halandóságát); 2. a pályaválasztást; 3. a pályakezdők életszínvonalát, ezen belül a lakáshoz jutást; ezzel összefüggésben 4. a szülői segítségre való ráutaltságot, amelynek növekedése, illetve meghosszabbodása megváltoztatja – némelykor feszültségekkel terheli meg – a szülők és felnőtté váló gyermekeik viszonyát; 5. a fiatalok részvételét – vagy részvételenek hiányát – különféle ifjúsági intézményekben, szervezetekben, csoportosulásokban; 6. az ifjúság szocializációját a felnőttkori szerepekre és értékorientációit.

A fiatalság társadalmi helyzetének változásaival összefügg a társadalmi szerkezet újratermelődésének kérdésköre. Ide tartoznak a szűk értelemben vett mobilitás témakörén kívül (vagyis azon túl, hogy az egyes társadalmi osztályok és rétegek fiatal tagjai honnan származnak, kikből tevődnek össze) az előnyök és különösen a hátrányok újratermelődésének, átörökítésének kérdései és ezek mechanizmusai. Különös figyelmet fordítunk az oktatás – azon belül is a középfokú oktatás – szerepére a társadalmi szerkezet újratermelődésében.

A kutatás adatforrásai és módszerei: Ezek a kutatások egyrészt a KSH-ban az 1980-as években végzett és a következő években tervezett vagy befejezett adatfelvételekre támaszkodnak. Ezek egy része kifejezetten az ifjúságra irányult, másik részükből – a minta nagysága és reprezentativitása következtében – kiemelhető és külön vizsgálható (illetve a többi nemzedékekkel összehasonlítható) az ifjúság. Ilyen vizsgálatok elsősorban a következők: 1. 1983. évi társadalmi mobilitás és presztízs; 2. 1983. évi családi jövedelem; 3. 1982. évi lakásút; 4. 1984. évi ifjúság életkörülményei; 5. 1984. évi mikrocenzus; 6. 1986/87. évi időmérés; 7. 1986. évi longitudinális családtervezési és termékenységi; valamint 8. a kétévenkénti háztartásstatistikai vizsgálatok. Ezekből és az ifjúságkutatás keretében végzett más kutatásokból, valamint az ifjúságra vonatkozó egyéb adatforrásokból (az ÁBMH és a Művelődési Minisztérium adatgyűjtéseiből) adatbázist kívánunk létrehozni és ezt másodelemezni fogjuk.

¹ E téma tartalmával kapcsolatban további információt nyújt a Társadalomtudományi Intézet Ifjúság és társadalom csoportjának jelen számban közölt öt éves kutatási terve, az *I. Az ifjúság helyzete a társadalomszerkezetben* című pontban (lásd 432. oldalt).

Emellett szükség lesz kiegészítő kis adatfelvételekre, elsősorban az értékorientáció, a szocializáció és a részvétel témakörében.

Kutatóhely: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, a KSH Társadalomstatisztikai Főosztálya és az MKKE Szociológiai Tanszéke közreműködésével.

2. A fiatalok rétegződésének és egyes kiemelt rétegeinek vizsgálata

Ezen az alirányon belül egyrészt az ifjúság társadalmi rétegzettségét (azon belül is a társadalom egészének rétegződésétől eltérő új jelenségeket), másrészt – a korábbi kutatásokat folytatva – egyes kiemelt ifjúsági rétegeket kívánjuk vizsgálni.

2.1. A munkásfiatalok rétegződése és egyes kiemelt alrétegei

A kutatni kívánt kérdések: Az eddigi szociológiai kutatások világosan kimutatták, hogy a mai magyar munkásság erősen rétegzett, egyes alrétegeit, csoportjait lényegesen eltérő sajátosságok jellemzik. Nem teljesen világos azonban, hol húzódnak meg ezek a belső réteghatárok, mekkora szerepe van a szakképzettségnek, illetve hiányának, a szakma jellegének, az ágazatnak, a városi vagy vidéki lakóhelynek stb. a rétegződés kialakításában. Még kevésbé látjuk világosan, hogy az egész munkásságot jellemző belső rétegződés mennyiben jellemző a fiatal munkásokra, vagy milyen újfajta rétegződés ismérvek jelennek meg a fiatal munkások között. Az erős belső rétegződésre utal többek között az, hogy vannak olyan magas képzettségű szakmák, ahol a szellemi családok leszármazottainak aránya igen magas, másokban alig fordul elő ilyen személy, viszont igen nagy arányban található parasztszármazású és községekből jött fiatalok. Ebben az al-témában elsősorban a fiatal munkásoknak ezeket az elkülönülő rétegeit próbáljuk körülhatárolni, és e rétegek életkörülményeinek, életmódjának, gondolkodásának jellemzőit felderíteni.

A kutatás adatforrásai és módszerei: Elsősorban a KSH 1984. évi „ifjúság életkörülményei” adatfelvételének alapos másodelemzésére támaszkodunk, annak alapján próbáljuk a belső rétegződést felmérni. Emellett esettanulmány jellegű kis (nem országos reprezentatív mintát alkalmazó) adatfelvételeket kívánunk végezni egyes fiatal munkás alrétegekben. Elsősorban két sajátos fiatal munkáscsoport kisebb számú tagját kérdeznénk meg: 1. a szakmai ismeretek és a munkahelyi-politikai aktivitás bővítése segítségével előrejutni kívánó fiatal munkásokat; 2. a szellemi családokból származó munkásfiatalokat. Továbbá problémafeltáró beszélgetéseket folytatnánk körülbelül 8-10 fiatal munkáscsoporttal különböző üzemekben, településeken (felhasználva erre az egyetemi hallgatók szakmai gyakorlatát és szakdolgozatírási kötelezettségét).

Kutatóhely: az MKKE Szociológiai Tanszéke, az MTA Szociológiai Intézet és a KSH Társadalomstatisztikai Főosztálya közreműködésével.

2.2. A falusi fiatalok életkörülményei és életmódjai

A kutatni kívánt kérdések: A nyolcvanas években a községi társadalom fejlődési tendenciáiban fordulat jelei mutatkoznak: az elvándorlás (a fiataloké is) mérséklődött. Nem tudjuk azonban, mekkora szerepe van ebben a községi vagy általában vidéki gazdasági fejlődésnek (vidéki ipartelepítésnek stb.), a második gazdaságban való részvétel lehetőségeinek, a lakáshoz jutás lehetőségeiben levő különbségeknek. Ezért ezzel a vizsgálattal azt kívánjuk felderíteni, hogy a falun élő (községi lakóhelyű) fiatalok milyen munkahelyen dolgoznak, milyen a helyzetük

ezekben a szervezetekben; a helybeli vagy az ingázó munkavállalást részesítik-e előnyben és milyen indítékok alapján; milyen mértékben és hogyan kapcsolódnak be a második gazdaságba; milyen szerepe van a második gazdaságban való részvételnek a családok jövedelmi helyzetében és életszínvonaluk emelkedésében.

A kutatás adatforrásai és módszerei: A meglévő adatfelvételek másodelemzésére támaszkodunk, továbbá esettanulmányokat és részletes interjúkat készítünk. Ezekben a fiatalok gazdasági stratégiáit, a helyi hatalmi és munkaerőpiaci viszonyokat próbáljuk feltárni.

Kutatóhely: MKKE Szociológiai Tanszék, a Szövetkezeti Kutató Intézet közreműködésével.

2.3. Értelmiségi fiatalok.

2.3.1. Fiatal közgazdászok

A kutatni kívánt kérdések; adatforrások, módszerek: Az előző tervidőszakban végzett – négy kiválasztott évben közgazdasági diplomát szerzett – kohorsz adatfelvételének eredményeit kívánjuk tovább elemezni. Elsősorban a munkahelyi életutat – és azzal összefüggésben az élettörténet más elemeit, jellemzőit vizsgáljuk nagy alaposággal. Az így kapható információkat néhány esettanulmánnyal egészítenénk ki. Összehasonlítanánk a közgazdászok életútját a mérnökök életútjával (a mérnök-adatfelvételek eredményei alapján).

Kutatóhely: MKKE Szociológiai Tanszék.

2.3.2 Fiatal műszaki értelmiségiek

A kutatni kívánt kérdések; adatforrások, módszerek: Az előző tervidőszakban végzett műszaki értelmiségi adatfelvétel ennek a rétegnek körülbelül a felére terjedt ki (a Miskolcon végzett gépészekre, bányamérnökökre, továbbá az építőmérnökökre). Ebben a tervidőszakban teljessé kívánjuk tenni a kutatást a kimaradt csoportok (építészmérnökök, villamosmérnökök, Budapesten végzett gépészek stb.) azonos típusú adatfelvételével. Ez tehát kiterjedne az életkörülményekre, a foglalkozási pályafutásra. Továbbá felvennénk az 1983-ban végzett műszaki értelmiségiek mintájának adatait az előző tervidőszakban vizsgált és most vizsgálandó szakmák teljes köréből. Emellett üzemi esettanulmányokat készítünk. A feldolgozás módszerei követnék az előző tervidőszakban végzett feldolgozások és a közgazdász-adatfelvétel példáját.

Kutatóhely: a pécsi Pollack Mihály Műszaki Főiskola, a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem közreműködésével.

2.3.3. Fiatal középiskolai pedagógusok

A kutatni kívánt kérdések: A pedagógus réteg az értelmiségnek döntő fontosságú része. Egyrészt számbelileg az egyik legnagyobb csoport, másrészt a jövő felnőtt nemzedékek szocializációjában, ismereteinek megalapozásában, általában a kultúra átadásában elsőrendű szerepet játszik. Ugyanakkor a pedagógusok körében többfajta negatívan értékelhető jelenség mutatkozik: a munkahellyel való elégedetlenség, a pályaelhagyás, az oktatás legalábbis egyenetlen színvonal. Ezért kívánatos lenne tisztázni, hogy milyenek a pedagógusok életkörülményei, mekkora az időbeli munkaterhelésük, melyek a foglalkozásukkal és munkahelelyükkel való elégedettség vagy elégedetlenség fő tényezői. Ezzel összefügg az a kérdés, hogy kik választják a pedagógus pályát, milyen motívumok vezetik őket ennél a pályaválasztási döntésnél. Mindezek a jelenségek természetesen differenciálódnak demográfiai csoportok (férfiak, nők), szakmák, intézmények és valószínűleg településtípusok szerint. Ezt a differenciálást is fel kívánjuk tárni.

A kutatás adatforrásai és módszerei: A következő években sor kerül – az ifjúságkutatástól függetlenül – egy középiskolai pedagógus-felvételre, ennek a fiatal középiskolai pedagógusokra vonatkozó adatait kívánjuk az elemzésnél felhasználni. A több ezer fős reprezentatív mintára kiterjedő interjú vizsgálat kérdőíve egyrészt átvenné a közgazdász és műszaki értelmiség vizsgálatában használt kérdések jelentős részét (így az adatfelvételek összehasonlíthatóak lesznek), másrészt időmérleg-felvételt végeznénk (a pedagógusok iskolai elfoglaltságaira összpontosítva), végül kérdeznénk a megelégedettség-elégedetlenség tényezőit.

Kutatóhely: MKKE Szociológiai Tanszék, az Oktatókutató Intézet és a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem közreműködésével.

2.4 A felsőoktatásban részt vevő fiatalok életkörülményei és életmódja

A kutatni kívánt kérdések: Eddig nem készült Magyarországon a felsőfokú iskolai hallgatókra vonatkozóan olyan adatfelvétel, mint amilyen az 1968. évi fővárosi gimnazista és szakközépiskolás adatfelvétel volt (lásd: Gázsó–Pataki–Várhegyi: Diákéletmód Budapesten, 1971.). Vizsgálni kívánjuk a felsőfokú iskolai hallgatók életkörülményeit (többek között a lakáskörülményeket), az életmódot, időbeli megterhelést, a szabadon beosztható idő felhasználását (azon belül a munkavállalást, a művelődésre és önképzésre fordított időt, a közösségi tevékenységeket), a társas kapcsolatokat és az értékorientációt, valamint az iskolai oktatással kapcsolatos attitűdöket és az életpályára vonatkozó elképzeléseket.

A mai napig többé-kevésbé nyitott kérdés a felsőfokú iskolai hallgatók társadalmi származás szerinti összetételének változása 1945 óta. A közös statisztikai adatok és a mobilitásvizsgálatok, valamint más szociológiai adatfelvételek eredményei némileg ellentmondanak egymásnak (a hivatalos statisztikák az ötvenes években lényegesen több munkás- és parasztszármazásút mutatnak ki, mint az utóbbi szociológiai felmérések). Ez természetesen az eltérő besorolási kritériumok következménye lehet. Az előző tervidőszakban vizsgáltuk a közgazdasági és műszaki felsőoktatási intézmények hallgatóinak összetételét 1945 óta, most kiterjesztjük a vizsgálatot a többi felsőfokú hallgatóra.

A kutatás adatforrásai és módszerei: A jelenlegi hallgatók vizsgálatánál az 1986/87. tanév nappali tagozatos hallgatói közül 5 százalékos rétegzett mintát választanánk, így körülbelül 3000 személy kérdőíves megkérdezését végeznénk el. Ezt kiegészítenék esettanulmány jellegű részletes interjúk.

A felsőfokú hallgatók társadalmi összetételét – az előző tervidőszak módszerét követve – úgy vizsgálánánk, hogy az 1945 óta első évfolyamra beiratkozott hallgatók személyi iratanyagának 10 százalékos mintáját választanánk ki és dolgoznánk fel a közgazdász-mérnök hallgatókról elkészült elemzés módszereit követve.

Kutatóhely: MKKE Szociológiai Tanszék.

2.5. A középiskolát végzetek rétegződése, értékorientációja, különös tekintettel az „alkalmazott” rétegre

A kutatni kívánt kérdések: A középiskolai végzettség megszerzésének kiterjedésével és a középiskolák elnöiesedésével a középiskolai végzettség jellege, a társadalomban való elhelyezkedéshez nyújtott kiindulóalapszint megváltozott. Különösképpen megváltozott azoknak a társadalmi helyzete, akik nem tanulnak tovább felsőfokon és az érettségi után nem fizikai munkakörben helyezkednek el. Ezeket szokták „alkalmazottaknak” nevezni. A kutatás elsősorban ennek a rétegnek az életstratégiáit, gondolkodásmódját, társadalomképét kívánja feltárni.

A kutatás adatforrásai és módszerei: Az előző tervidőszakban a Csongrád me-

gyei középiskolát végzetek későbbi életútját vizsgáltuk kérdőíves felméréssel. Most kiterjesztjük ezt a vizsgálatot az ország egész területére, a hetvenes évek első és második felében, valamint a nyolcvanas években középiskolát végzetek és végzők kérdőíves adatfelvételére. A kérdőíven a középiskolát megelőző és az azt követő életutat jegyezzük fel, továbbá az értékorientációra, a család és az iskola szocializációs szerepére vonatkozó kérdéseket teszünk fel.

Kutatóhely: József Attila Tudományegyetem Szociológiai Tanszék.

III. AZ IFJÚSÁG ÉS A GAZDASÁGI SZERVEZETEK

A kutatási irány 1986–1990 közötti kutatásai tematikusan koncentráltabbak a megelőző kutatási periódusnál. Elsősorban olyan kutatások megindítására kerül sor, amelyeket a megelőző periódus tapasztalatai indokolnak, illetve a nyolcvanas évek második felében várható gazdasági fejlődési sajátosságok társadalmi következményeinek a feltérképezése követel meg. A kutatások négy nagyobb témakörben szerveződnek.

1. Fiatalok a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben

A kutatások során a mezőgazdaságban dolgozó fiatalok helyzetének elemzésében kitüntetett fontosságú szerepe van a szervezeti változásoknak. A mezőgazdaság modernizációja várhatóan tovább folytatódik; fontos vizsgálati kérdések, hogy mennyire részese, közreműködője vagy csak végrehajtója az ifjúság a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben lezajló különböző szervezési-technológiai változásoknak, mennyire hordozója, kezdeményezője a progresszív törekvéseknek, a modernizáció irányába ható értékeknek. A kutatások választ keresnek arra, hogy milyen szervezeti automatizmusok és ezek mögött meghúzódó érdektörésvések gátolják, illetve segítik a modernizációs folyamatok beindulását, kiteljesedését az agrárszervezetekben.

A munkahelyi innovációs folyamatok elemzésekor fontos kutatói törekvés empirikusan is mérhetővé tenni az „innovatív szervezeti magatartást”, valamint az egyéni tudat szintjén is érzékelhető innovatív készséget. Az innovációs folyamatot értékelve nyomon kell követni a fiatalok különböző csoportjainak viselkedését éppúgy, mint más szervezeti tényezők alakulását (vezetői tevékenység, érdekeltiségi rendszer, szervezeti felépítés stb.), illetőleg a munkaszervezeteken kívüli faktorok hatását.

A mezőgazdasági üzemekben a modernizációval összefüggésben számos ösztönzési, érdekeltiségi rendszer, modell kerül időlegesen vagy állandó bevezetésre. Ezek működőképessége, előnyei és hátrányai eltérő módon érinthetik a különböző szervezeti pozíciót elfoglaló, az életciklus sajátos szakaszában élő fiatalokat, továbbá erősen befolyásolhatják a különböző gazdasági szférákban megvalósuló teljesítményeiket. Fel kell tárnunk azokat a szelekciós mechanizmusokat, amelyek a mezőgazdaság irányába vagy attól elfelé mozgatják az ifjúság egyes csoportjait, illetve a munkaszervezetekben elfoglalt helyüket és azok változásait is befolyásolják.

Kutatóhely: Gödöllői Agrártudományi Egyetem Szociológiai Tanszéki Csoport.

2. A dolgozó fiatalok érdektörekvései, érdektudata, munkahelyi irányítási folyamatok

A téma kutatása szorosan kapcsolódik a vállalatirányítási formákban a nyolcvanas évek közepén végbemenő változások elemzéséhez. Ennek során nemcsak az új vállalatirányítási formák jelennek meg, hanem változik a politikai szervezetnek a saját szerepéről vallott felfogása is. Kérdés, hogy ilyen változások közepette – a fiatalok makrotársadalmi, gazdasági helyzetének figyelembevételével – a fiatalok milyen érdekeiket látják elsősorban a munkahelyen realizálhatóknak.

Ennek során az alábbi problémakörök vizsgálatára helyeződik a fő hangsúly:

– hogyan viszonyuljanak a fiatalok az érdekegyeztetés informális folyamataihoz a munkahelyen, s ezzel összefüggésben hogyan viszonyulnak a fiatalok a munkahelyi érdekvégyesítés meglévő és új intézményeihez: mennyire próbálják meg saját érdekeiket ezek bekapcsolásával megoldani, illetve milyen mértékben hagyják figyelmen kívül ezeket az intézményeket saját érdekeik érvényesítésekor;

– a munkahelyi érdekkifejezésben, érdekegyeztetésben közismerten jelentős szerepe van a munkahelyi vezetőknek. Vizsgálandó kérdés, hogy a szakmai és politikai vezető szerepek összekapcsolódásának körülményei közepette milyen értékeket és magatartásmintákat közvetítenek a fiatalok különböző rétegei számára a szakmai és politikai szerepek kialakult rendszerei, illetve érvényesítésük munkahelyi folyamatai? Hogyan reagálnak a fiatalok a nyolcvanas évtized második felében arra a helyzetre, hogy a vezetői rétegben a fiatalok aránya kicsi, ugyanakkor növekvőben vannak a társadalmi feszültségek a vezetőkiválasztás gyakorlata körül;

– az új vállalatirányítási formák eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy ezek elsősorban nem a fiatalok érdekvégyesítési esélyeit javítják. Vizsgálandó, hogy milyen fiatal csoportok érdekeinek tényleges érvényesítését teszik lehetővé a meglévő intézmények, hol helyezkedik el a fiatalok sajátos érdekrendszere a munkahelyi érdekvégyesítési törekvések között.

A kutatások figyelemmel vannak arra, hogy a fenti problémáknak létezik egy munkahelyi szocializációs metszete. Ebben hangsúlyozott törekvés a fiatalok különböző rétegei érdektudatának formálódására ható munkahelyi tényezők elemzése, illetve a társadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatban a munkahelyen belül megfogalmazódó értékorientációk vizsgálata.

A jelzett témakörökben a gazdasági szervezetek különböző típusaiban egymástól lényeges pontokon eltérő folyamatok kibontakozása várható, ami sok esetben eltérő társadalmi következményekben is konkretizálódik. A kutatások fontos törekvése így annak a feltárása, hogy milyen szempontból különíthetők el – nem logikailag, hanem a tényleges fejlődés alapján – különböző szervezettípusok.

Kutatóhely: MSZMP Politikai Főiskola Szociológiai Tanszék.

3. A szellemi-alkalmazotti fiatalok és a munkaszervezetek

A fő hangsúly az elmúlt időszak kutatási tapasztalatai alapján annak vizsgálatára helyeződik, hogy az alkalmazotti csoportok tényyszerűen nagyfokú szervezeti lojalitása, alkalmazkodó készsége elsősorban munkaerőpiaci és munkaszervezeti al-

kupozícióik gyengeségéből fakad. Fontos feladat annak végigkísérése, hogy a fiatal alkalmazottak hogyan tanulják meg ezt a szervezeti magatartást, hogyan sajátítják el előírt szerepeiket. A közfelfogás hajlamos az alkalmazotti konformitást univerzális (munkaszervezeti, közéleti, magánéleti, társadalmi stb.) szerepként értelmezni, a korábbi kutatási tapasztalatok alapján a jelenlegi kiindulópont a hangsúlyt arra helyezi, hogy a konformitás elsősorban munkaszervezeti szerep az alkalmazottak számára, s nincs szó arról, hogy elvesztették volna kritikai reflexeiket.

Az alkalmazottak munkahelyi érdekérvényesítési lehetőségeinek sajátossága, hogy míg más nagyobb munkahelyi csoportok, foglalkozási kategóriák valamilyen módon már kialakítottak különböző szerveződési formákat (fiatal műszakiak, fiatal diplomások, munkásfiatalok stb.), az alkalmazott fiatalok esetében nem találkozhatunk hasonló törekvésekkel. Hogyan reagálnak erre a helyzetre a fiatal alkalmazottak? Hogyan jelentkezik a gyenge társadalmi alupozíció a fiatal alkalmazottak tudatában és mivel válaszolnak az alkupozíció gyengeségéből adódó kihívásra?

Mindennek értelmezéséhez alapvető fontosságú annak vizsgálata, hogyan történik a fiatalok alkalmazotti pályára kerülése, munkaszervezeti szocializációja. Ebben jelentős szerepe van a várható munkaerőpiaci változásoknak is, különösen a technikai-technológiai változásoknak és a munkaszervezeti racionalizálási törekvések megjelenését eredményező egyre növekvő „rentabilitási kényszernek”. E folyamatok várhatóan az eddigieknél erősebb hatást gyakorolnak az alkalmazotti fiatalok munkaerőpiaci pozícióira és érdekérvényesítési stratégiáira.

Kutatóhely: József Attila Tudományegyetem Szociológiai Tanszék.

4. Foglalkoztatási folyamatok a gazdaságban

Részben a jelzett három témakörben folyó kutatások, részben a gyakorlati politikai szükségletek továbbra is igénylik az olyan, nem egy-egy munkaszervezetre, hanem a gazdaság egészére koncentrált elemzéseket, amelyek a fiatalok foglalkoztatottságának főbb kérdéseivel foglalkoznak.

A meglevő, illetve folyamatosan összegyűjtött és rendszerezett statisztikai adatbázisra építve részletes elemzések készülnek arról, hogy milyen főbb tendenciák rajzolódnak ki a fiatalok foglalkoztatottsági helyzetének változásában, milyen szerkezeti eltolódások jellemzik, milyen sajátosságok érvényesek a fiatalok különböző csoportjai jövedelmének alakulásában, a gazdaság egyes főbb szektorai mellett milyen jelentősége van a területi sajátosságoknak, a regionális fejlődésnek.

Kutatóhely: ÁBMH Munkaügyi Információs Központ.

IV. AZ IFJÚSÁG ÉS A TÁRSADALMI-POLITIKAI KÖRNYEZET KAPCSOLATA

A nyolcvanas évek közepére széles körben felismertté vált, hogy a fiatalok beilleszkedési nehézségei számos olyan kihívást intéznek a társadalomirányítás felé, amelyek rövid távú megválaszolására kevés a remény. Az ifjúsági problémák politikai kezelése bonyolultabbá vált, és a régebbi megoldások jó része igen ala-

csony hatásokkal működik. A szocializációs folyamatok zavarai állandósulni látszanak, a problémák kellő időben történő felismerése és a megfelelő intézményi reakciók kialakítása körültekintőbb munkát igényel az eddigieknél.

Ilyen helyzetben az ifjúságkutatás egyik kitüntetett érdeklődési területe kell hogy legyen az ifjúság politikai érintettségének, szocializációs folyamatainak mind alaposabb vizsgálata. Öt évvel ezelőtt számottevőbb hagyományok és komolyabb kapcsolódások híján szerveződött meg a politikai szocializáció kutatása, ma már azonban más a helyzet. Az egyes szocializációs közvetítők – s e folyamatok zavarai – sok intézményben kutatások tárgyai, ezért terveinkben az egyik elsődleges megfontolás abból adódik, hogy olyan jelenségeket kell vizsgálnunk, amelyeket másutt nem kutatnak (vagy merőben más nézőpontból teszik ezt, például a vezetővé válás, az értelmiség, avagy a család esetében).

A kutatásszervezés másik meghatározó körülményét az jelenti, hogy a közeljövőben várhatóan társadalmi méretekben is jelentős problémák legyenek a vizsgálatok céljai – hiszen a kutatók nem maguk számára dolgoznak.

E röviden vázolt felismerések nyomán alakultak ki csoportunk kutatási elképzelései, melyeket két blokkba lehet elrendezni:

1. A fiatalok szocializációjának mai problémái.
2. Az ifjúság viszonya a politikai intézményrendszerhez.

A konkrét kutatások a következők:

1. Az ifjúság szocializációjának mai problémái¹

Kutatóhely: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete

- 1.1. Az értelmiségivé szocializálódás mechanizmusai
- 1.2. Új jellegű szocializációs törekvések elemzése
- 1.3. A fiatalok érték- és politikai beállítódásainak változásai²
- 1.4. A család politikai szocializációs szerepe³

2. Az ifjúság viszonya a politikai intézményrendszerhez⁴

Kutatóhely: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete

- 2.1. Az ifjúság politikai részvételének sajátosságai (a KISZ-kongresszushoz kapcsolódó politikai folyamatok vizsgálata)
- 2.2. A politikai vezetővé válás folyamata
- 2.3. Az ifjúságpolitika intézményesülésének konkrét formái
- 2.4. A KISZ a mai magyar társadalom politikai rendszerében.

A KISZ-t, mint a politikai intézményrendszer egyik elemét, működésében és együttműködésében kívánjuk leírni. Célunk az, hogy az átfogó társadalmi problémák feltárására, kezelésére és megoldására szerveződő folyamatokban, az ezekre reagáló és együttműködő politikai intézmények együttesében ragadjuk meg a

¹ E téma, valamint a konkrét kutatási altémák részletes tartalmi leírását a Társadalomtudományi Intézet *Ifjúság és társadalom* csoportjának jelen számban közölt ötéves kutatási terve tartalmazza II. *Az ifjúság szocializációja a társadalmi magatartása* címmel, annak 1., 4. és 6. pontjában (lásd a 437., 440., 441. oldalt).

² Ezen altéma munkálatainak leírása a Társadalomtudományi Intézet idézett kutatási tervének II. 6. pontjában a „Folytatandó és kapcsolódó munkák” között szerepelt (lásd a 441. oldalt).

³ Az altéma leírását lásd ugyanott.

⁴ A fenti téma 1., 2. és 3. altémájának részletes leírása a Társadalomtudományi Intézet hivatkozott kutatási tervének II/2., 3. és 5. pontjában szerepel (lásd a jelen szám 438., 439., 440. oldalait).

KISZ-t. Tehát a folyamatok teljes íve és minden részt vevő intézmény együtt – ez az a vonatkoztatási rendszer, amelyben a KISZ szerepét és helyét kezelhető mélységben fel akarjuk tárni. Szándékunk szerint tehát a kutatást nem szűkíteni az intézmények együttműködési aktusainak és operációinak statikusan is számba vehető formalizált szabályaira, az értékszempontokban is testet öltő hatalmi viszonyokra. Tehát a teljes döntési (közös döntési) folyamatok mindhárom szakasza, pontosabban: e szakaszok mindegyikében a KISZ tényleges jelenléte és részvétele érdekel minket. Az a jelenlét és részvétel, amit az intézményközi munkamegosztás a KISZ számára előír és/vagy lehetővé tesz. Magyarán, a döntések előkészítésében, meghozatalában és érvényesítésében játszott és játszható szerep. Amikor itt a KISZ-ről van szó, akkor a KISZ egészére gondolunk. A Központi Bizottságra éppúgy, mint az alapszervezetekre és az egyes KISZ-tagra – amikor ebben a minőségében vesz részt az előbbi értelemben vett politikai jelentőségű döntési folyamatban.

Jóllehet kutatási célunk általában és a globálisan érintett előzményekből következően is indokolt, a probléma méretei és hihetetlen komplexitása parancsolóan előírja, hogy a kutatási időszak alatt a ténylegesen elérhető minimum-célt is meghatározzuk. Ezért az 1989-ig terjedő periódusban két irányban koncentrálnak a kutatási kapacitást:

- a) a KISZ szerepét és helyét a teljes döntési folyamatokban közvetlenül meghatározó előírások és normák számbavétele (jogok, kötelességek, irányelvek);
- b) a KISZ szerepe és helye a döntések előkészítésében, különös tekintettel arra, hogy mi az, amit a KISZ kezdeményez, mit címeznek neki az együttműködő intézmények, mi az, aminek intézményesítéséből kimarad, s végül vannak-e olyan társadalmi problémák, feszültségek, amelyek mindegyik intézmény horizontján kívül esnek, noha léteznek. (Politizáció és a KISZ a politikai közvetítő rendszerben.)

A szűkített kutatási cél teljesítése nem feltétlenül az empirikus feltáró munka terepeinek kiterjesztését kívánja, hanem az összegyűjtött tények, az összefüggésekre vonatkozó ismeretek értelmezésének határait kell máshol meghúznunk. Ez egyrészt lehetővé teszi az eddig felhalmozott kutatási anyag újbóli feldolgozását, de számtalan politológiai, politikai szociológiai vonatkozás miatt rendkívül szoros együttműködést is feltételez, még akkor is, ha mi elsősorban döntéseméleti és szervezetszociológiai megközelítéseket használunk.

Kutatóhely: a KISZ Központi Bizottságának Ifjúság- és Közvéleménykutató Csoportja.

V. A PROGRAM TÉMATANÁCSÁNAK KÜLÖN MEGRENDELÉSEI

A középtávú program kutatási feladatai közt szerepelnek olyan munkálatok, amelyek az egész program teljesítését és a hazai ifjúságkutatás fejlesztésének általános igényeit szolgálják, valamint olyanok, amelyek a társadalmi beilleszkedési zavarok kutatását szolgáló középtávú kutatási program megvalósítóival való együttműködési lehetőségek kiaknázását célozzák. Hasonló jellegű feladat a program kutatásaira épülő nemzetközi összehasonlító kutatás hat európai szocialista ország részvételével.

1. *Ifjúságstatisztikai adattár készítése és kiadása*

Az 1984-ben első alkalommal készített ifjúságstatisztikai adattár iránt igen

nagy volt a hazai és nemzetközi érdeklődés. Feltétlenül szükséges ezért 2-3 évenként ismételt kiadni-bővíteni, felfrissítve, továbbvezetve az adatokat.

2. *A fiatalok életszínvonalát befolyásoló tényezők alakulásáról elemzések készítése*

Három nagyobb kérdés kerül elemzésre:

- a) a demográfiai folyamatok és az életszínvonal alakulásának összefüggése;
- b) a fiatalokra vonatkozó árindexek kidolgozása;
- c) a fiatalok fogyasztási szerkezetének alakulásáról ismételt elemzés.

3. *A fiatalok gazdasági-társadalmi helyzetének alakulása a munkaügyi statisztika tükrében*

E munkálat keretében hozzáférhetővé kívánjuk tenni a munkaügyi statisztikai rendszer rendkívül bőséges és ma még nagyrészt kihasználatlan információanyagát a program munkálatai és általában a hazai ifjúságkutatás számára.

4. *Szocializációs zavarok az ifjúság körében*

E téma keretében olyan kutatások kiemelt támogatására vállalkozik a program Tématanácsa, amelyek összekapcsolják az ifjúságkutatás, valamint a társadalmi beilleszkedési zavarok programszerű kutatása keretében létrejött tudományos erőfeszítéseket, illetve, amelyek a deviancia-kutatási program véglegesítése után fogalmazódtak meg, kiemelt támogatásuk azonban feltétlenül kívánatos.

A tervidőszakban két konkrét kutatás támogatását tervezzük:

1. a fiatalok marginális helyzetű csoportjainak vizsgálata;
2. a fiatalok drogfogyasztásának társadalmi tényezői.

5. *A képzésből a munkába való átmenet társadalmi összefüggései a kelet-európai szocialista országokban*

A többoldalú akadémiai együttműködés jelen tervidőszakra szóló programja keretében nemzetközi összehasonlító empirikus kutatást tervezünk hat ország (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, NDK, Szovjetunió) kutatóinak részvételével, az érintett országok körében. A kutatás kiterjed a képzésből a munkába való átmenet demográfiai, műszaki-gazdasági és társadalmi tényezőire, a képzési rendszerek működésére, a mobilitási folyamatok, valamint a fiatalok orientációinak és magatartásának alakulására. A tervezett empirikus kutatás egyes kérdésekben összehasonlítási lehetőséget ígér a 10 évvel korábban dolgozó fiatalok szakmai, továbbtanulási orientációiról és szakmai életútjukról készült nemzetközi empirikus kutatás eredményeivel.

Szervezeti kérdések

A kutatási program az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának megrendelésére valósul meg. Szervezeti felépítésében és működésében követi a megelőző tervidőszakban az ifjúságkutatási főirány keretében kialakult gyakorlatot.¹

A program irányítását Tématanács végzi, amelynek összetétele a következő:

Elnök: Gazsó Ferenc művelődési miniszterhelyettes;

Titkár: Békés Zoltán, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete;

Tagok: Ancsel Éva, ELTE BTK Filozófiai Tanszék;

¹ Lásd erről bővebben a Társadalomtudományi Közlemények 1981. 3. számának 423–427. oldalait.

Andics Jenő, MSZMP Politikai Főiskola, Szociológiai Tanszék;
Andorka Rudolf, MKKE Szociológiai Tanszék;
Halay Tibor, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete;
Harcza István, KSH Társadalomstatisztikai Főosztály;
Harsányi László, MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális
Osztály;
Kéri László, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete;
Malomsoki József, HM Zrínyi Miklós Katonai Akadémia;
Monigl István, KSH Népeśségtudományi Kutató Intézet;
Nemes Péter, Magyar Televízió;
Schiffer Péter, Társadalmi Szemle;
Soltész Anikó, KISZ KB Ifjúśág- és Közvéleménykutató Csoport;
Sólyom Ferenc, a SZOT titkára;
Szentpéteri István, JATE Szociológiai Tanszék;
Tahin Tamás, POTE, Marxizmus–Leninizmus Intézete;
Vukovich György, KSH Társadalomstatisztikai Főosztály

Békés Zoltán

MEGJELENT

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
3 KÖTETES ÚJ KIADVÁNYÁNAK I. KÖTETE

GAZDASÁG
ÉS TÁRSADALOM
A NYOLCVANAS
ÉVEKBEN
MAGYARORSZÁGON

293 oldal, 50,— Ft

EMBERI TÉNYEZŐK,
TERMELÉSI
VISZONYOK

TANULMÁNYKÖTET

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Az Ifjúság és társadalom csoport kutatási terve az 1986 és 1990 közötti tervidőszakra*

A csoport kutatásai a következő tervidőszakban két témakörre koncentrálnak:

I. Az ifjúság helyzete a társadalomszerkezetben

II. Az ifjúság szocializációja és társadalmi magatartása.

E témaválasztás biztosítja a csoport legeredményesebb kutatásainak folytatását, előnyös feltételeket nyújt az ifjúságkutatási eredmények közvetítéséhez a politikai felhasználás számára. A kutatási program megfelelően illeszkedik mind az ifjúságkutatás országos programjához, mind a Társadalomtudományi Intézet kutatási tervéhez.

Az első témakörben a csoport elsősorban *integráló jellegű* kutatómunkára vállalkozik. Ennek során felhasználásra kerülnek mindazok a tudományos eredmények, amelyek az előző tervidőszak kiemelt kutatási programjaiban keletkeztek, illetve a társadalomstatisztikai felvételek keretei között születtek. E témakörhöz nemzetközi kutatási együttműködés is kapcsolódik.

A másik témakör munkálatai is tartalmazznak integratív-összegző elemeket, itt azonban elsősorban a csoport saját önálló kutatási vállalkozásáról van szó, amely főként a politikai szocializáció kutatásának eredményeire épül. E témakör kutatásához a tervek szerint tudományos koordinációs funkció is kapcsolódik a középtávú ifjúságkutatási programban.

I. AZ IFJÚSÁG HELYZETE A TÁRSADALOMSZERKEZETBEN

Társadalomtudományi kutatási mechanizmusunknak mindig részét alkották – változó terjedelemben – a különböző ifjúsági csoportok helyzetét elemző vizsgálatok. Átfogó ifjúságkutatási program azonban az életkori metszet lényegi sajátosságainak feltárására csupán az 1981 és 1985 közötti periódusban kezdett működni. Emellett minden valóban alapos, a magyar társadalom különböző alrendszeireinek jellemzőit vizsgáló nem ifjúságkutatási célzatú munka is igyekezett leg-

* A Társadalomtudományi Intézet kutatócsoportjának munkatervét összeállította: Békés Zoltán, Boros László, Csatáry Ildikó, Kéri László, Stumpf István és Tót Éva. A kutatócsoport vezetője Gázsó Ferenc.

E kutatások bekapcsolódnak az ifjúságra vonatkozó országos program munkálataiba is.

alább érinteni a fiatal korosztályok jellemzőit abban a résztémában, amely kutatási tárgyát képezte.

Így jelenleg nem elhanyagolható adatbázis jött létre meglehetősen sok forrásból. A felhalmozódott információtömeg feldolgozása eddig általában az adott rész téma konkrét céljainak megfelelően történt meg. Mind a kutatómunka belső logikája, mind a természetes külső igények (például a társadalomirányítás és a közvélemény részéről) egyértelműen fogalmazzák meg a feladatot: a felhalmozott eredmények koncepciózus feldolgozása révén el kell végezni a mai magyar ifjúság társadalmi helyzetének elemzését a makrostrukturális összefüggések szintjén. Ennek a követelménynek a gyorsabb ritmusú teljesítését bizonyos, az ifjúságon belül, illetve a közvetlen környezetében lezajlott változások is indokolják.

A belső folyamatok közül kiemeljük annak a tendenciának a szerepét, amit az *ifjúsági életszakasz kitágulásaként* fogalmazhatunk meg. Ennek a változásnak vannak természetes összetevői: a megnövekedett iskolai végzettségi szint (a felső életkori határt illetően), akcelerációs folyamatok (az életperiódus kezdetének változását tekintve). Ám kibontakoztak a közelmúltban ennek a jelenségnek társadalmi méretekben diszfunkcionális elemei is. Különösen ilyen az önálló egzisztencia megteremtésének egyre magasabb életkorra tolódása, sőt a lakást illetően kifejezett elodázódása. De ide sorolhatunk bizonyos fékeket a gazdasági, kulturális és politikai szervezetrendszerben a vezetői generációváltás, sőt, a nem vezetői szintű döntési részvétel tekintetében. Ezek a folyamatok az egész társadalom számára károsan ifjúsági státusban „tartanak” régen felnőttkorú csoportokat (30–35 éveseket is). Így fontos, nem generációs jellegű problémák ifjúsági kérdésekké válnak, és eltömpul a mögöttük munkáló tényleges folyamatok iránti érzékenység.

Éppen az a tendencia veti fel a makroszintű elemzés kulcskérdését: van-e ténylegesen ifjúsági probléma egy társadalomban, és kezelhet-e bármit is ekképp a társadalomtudomány? Minden alaposabb kutatás eddig azt igazolta, hogy önmagukban vehető ifjúsági kérdések nincsenek, viszont minden fontos társadalmi folyamatnak van határozottan megragadható *ifjúsági metszete*. Éppen ezek összefoglaló jellegű megfogalmazása és a folyamatok egészébe integrálása a makroszintű szintetizáló törekvések feladata. A munka lényege: meg kell találni a megfelelő módszereket a *strukturális és generációs összefüggések egymásra vetítéséhez*.

Mindezekből kiindulva törekvéseink vezérfonala a *társadalmi struktúra ifjúság körében zajló újratermelődési folyamatainak* a feltárása lesz.

Az egyes csoportok társadalomban meghatározott helyzetének *tartalmát* a kutatás számára különösen három dimenzió jellemzői adják meg:

1. Az úgynevezett *bioszociális reprodukció* világa, amely az embernek, mint a csak társadalomban reprodukálni képes természeti lénynek az elemi fennmaradási esélyeit, az élet minőségének a társadalom által termelt biológiai elemeit foglalja magában. Komoly információs bázis termelődött ki az elmúlt néhány évben arra vonatkozóan, hogy a testi-lelki egészségnek a környezet által tudatosan formált és véletlenszerű jellemzői sorsdöntő szerepet játszanak egyrészt az ifjúság integrációs képességének és így a strukturális csoportok újratermelődéésének alakulásában, másrészt egy-egy generáció elvárható történelmi produktívójában. Ennek tényleges tartalmait, mennyiségi-minőségi összefüggéseit kellene felfejtünk a rendelkezésre álló terjedelmes adatbázisból, amelynek számos megalapozott tétele komoly figyelmeztetés és előrejelzés arra vonatkozóan, hogy már fiatal

korban jelentős társadalmi energiák herdálódnak el az egészségügyi kultúra hiányosságai folytán. Ugyanúgy, az ifjúsági életszakasz bioszociális jellemzőit vizsgálva, egyes csoportoknál már szembeszökő bizonyos hátrányok halmozódásának intenzív kibontakozása.

2. A *tanulás és a munkába állás* világában elfoglalt pozíció szintje és jellege *közvetlenül* a leginkább befolyásolja az ifjúság körében zajló struktúra-újratermelődési folyamatokat. Mind az oktatási-kutatási, mind pedig a munkaszervezetben végzett szociológiai vizsgálatok azt mutatják azonban, hogy e két alapvető szocializációs intézményben (iskola és munkahely) a hatásmechanizmusoknak már egy második szintjét ragadjuk meg a reprodukció szempontjából. Egyrészt az intézmények teljesítőképességét és befogadási kapacitását is más tényezők határozzák meg, másrészt a beilleszkedni szándékozó alanyok (a fiatalok) elvárható produktívját is eddigi szocializációjuk, illetve jelenlegi családi helyzetük lényegileg determinálja. Az iskola és a munkahely befolyásoló szerepét tehát témánk szempontjából csak a kiinduló helyzetet meghatározó háttérfolyamatokkal összefüggésben kezelhetjük. Az erre irányuló integrációs jellegű kutatási kísérletek már az ifjúságkutatás előző periódusában elkezdődtek, ezeket kell kiszélesítenünk, más eredményekkel összevetnünk.

3. A harmadik dimenzió az érdekérvényesítési képességet valóságos esélyre váltó társadalmi (elsősorban politikai) *részvétel* világa. Integrációs szerepe nem vitatott, de a szerepvállalás súlya körül már koránt sincs konszenzus a társadalomtudományokban. Feltétlenül megoldandó feladat, hogy egyrészt a témát közvetlenül érintő munkálatok eredményeit egymással összevegyük, másrészt összefüggéseket teremtsünk a két előző dimenzió fő mozgásairól szerzett információkkal.

A fentiek meghatározzák, hogy *mely kérdésekre kell választ adnunk munkánk lezárásakor*. Egyik alapkérdésünk: mennyiben vannak (illetőleg lesznek) sajátos ifjúsági csoportminőségei azoknak a szerveződéseknek, amelyekben a fiatalok élnek. Természetesen alapvető különbségek vannak az ifjúság életterét képező intézményesült formák között. A társadalomban elfoglalt pozíció, az integráció minősége ezek együttes hatásából termelődik ki. Az állandó kölcsönös meghatározottság azt eredményezi, hogy folyamatosan és esetenként változó mértékben beszélhetünk sajátos ifjúsági csoportminőségről, de ilyennek a létét eleve nem vethetjük el. Éppen valóságos tartalmának jellemzőit kell felvázolnunk a makrofolyamatok reális értelmezéséhez.

Második alapkérdés: a munka világába integrálódást meghatározó folyamatok változásának lényege. Egy-egy időszakra vonatkozóan feltárt összefüggések állnak rendelkezésünkre a formális képzettségi-végzettségi mutatók, a származási, munkamegosztási csoportok és a fiatalok által elfoglalt munkaszervezeti státusok összefüggéséről. Ezek folyamatszerűségének jellemzőit kell szintetizáló szándékkal kibontanunk.

Harmadik alapkérdésünk abból adódik, hogy az első kettőből kialakuló kép még nem adhat választ a struktúra újratermelődéseinek bizonyos, látszólag „természetellenes” mozzanataira. Az eddigi kutatások az alapösszefüggések vizsgálata során rámutattak számos formális „inkonzisztenciára”, sőt, mérték is azokat, bizonyos szintén formális kritériumok alapján (például státus-inkonzisztencia). Egyre több azonban az utóbbi időben az olyan viszonylag eredményesnek bizonyult törekvés, amely igyekezett „mögé nézni” a formális kritériumoknak meg

nem felelő mozgásoknak. Ezeknek az eredményeknek a feldolgozása során nem kevés nagyobb léptékű tendencia kibontakozásának is tanúi lehettünk, amelyekről bezonyosodott, hogy döntő értékorientációs erővel bírnak. Alapjaik éppúgy fellelhetők a *területi különbségekben, az életmódbeli sajátosságokban*, mint a foglalkoztatáspolitikai anomáliákban és ezekhez kapcsolódó *pályaválasztási dezorientációkban* (például egyes szakképzetlen munkaterületek felértékelődése a második gazdaságban, főleg az éppen leértékelődő szakképzettséggel rendelkező fiatalok számára). Mindezek együttesen a felszínen meghökkentőnek tűnő viszonyulásokat termelnek ki a fiatalokban az oktatáshoz magához, illetve az oktatáson kívüli tevékenységformákhoz.

Negyedik alapkérdésünk szorosan összefügg az előzővel. Kiemelt problémaként kell ma Magyarországon kezelni a *középfokú oktatást*, annak tényleges befolyásoló erejét, bizonyos, eddig kevésbé vizsgált környezeti tényezőit. Már az eddigi vizsgálatok is azt mutatták, hogy meghatározott mennyiségi tendenciák objektíve is növelik ennek a képzési formának a jelentőségét. A középfokú oktatásban részt vevők száma a legutóbbi történelmi időszakban nagy terjedelemben bővült, és megnövekedett például az érettségit adó iskolák szerepe a szakképzésben. A felsőoktatás terjedelme ugyanakkor minimálisan nőtt csak. Egyre nagyobb tehát annak a fiatal tömegnek a létszáma, amely befejezett középiskolával lesz szakmunkás vagy alkalmazott. Kettős mozgást takar ez is: az egyre erőteljesebb formális és tartalmi egységeskedést, illetve az ugyancsak erősödő (szintén egyaránt formai és tartalmi) differenciálódást. Ténylegesen zajlik egy „középrétegesedés” és ugyanakkor egy nagyon bonyolult anyagi, értékorientációs és életformabeli strukturálódás is közöttük. Az elszürkülés és a sokarcúvá válás dilemmájára is választ kell adni a makroelemzés során.

Ötödik alapkérdés a strukturális integráció kapcsán mindig szükségszerűen felvetődő probléma: a *kiemelés* és a *leszakadás*. Milyen társadalmi ösztönzők működnek és főleg kik számára a felemelkedés irányába, és kik kerülnek egyre hátrányosabb helyzetbe? Mindkét oldalra vonatkozóan halmozódtak fel információk, bár egyikhez se nyúlt igazán szívesen a társadalomtudomány. Márpedig az újratermelődésnek mindig szükségszerűen vannak szélső pólusai. A mindenkori szociális alapkérdés éppen az, hogy melyik szélsőség milyen terjedelemben és kik számára jelenik meg „perspektívaként”. Sajnos, úgy tűnik, az ifjúsági életszakaszban ma nem csökken a halmozódó hátránnyal sújtottak aránya. Ehhez a regionális és településtípusok szerinti különbségek, a munkamegosztási pozíciók közötti növekvő differenciák, a család, az iskola, az ifjúsági szervezetek funkciózavarai, a változatlanul ijesztő mértékű oktatási lemorzsolódás éppúgy hozzájárul, mint az értékorientációs zavarok, a pályamódosításra képtelen perspektívtalan helyzetek kialakulása. A kiemelkedésben pedig változatlanul nem megfelelő mértékű a felemelkedési jellegű mozgás, viszont egyre többször független az egzisztenciális kiugrás a végzettségtől, képzettségtől, sőt, nemritkán a képességtől is. A kiváltó makrofolyamatok összefüggérendszerének átlátása is egyik kutatási célkitűzésünk.

A tervezett munka első nagyobb fázisa az alapul szolgáló célzottan kiépített *adatbázis* létrehozása. Ehhez szisztematikusan csoportosítani és szelektálni kell az ifjúságkutatás eddigi empirikus eredményeit és a más területeken született ifjúsági metszetek tényanyagát. Meghatározott szempontok szerint be kell építeni információrendszerünkbe az állami adatszolgáltatás olyan számunkra fontos

centrumainak összegyűjtött tényeit, mint a KSH, az ÁBMH vagy a Művelődési Minisztérium.

Tevékenységünk legterjedelmesebb részét a másodelemzések jelentik majd, ahol a vezérlő elvek, célok, kérdések, a korábban jelzettek szerint alakulnak.

Nem jelentéktelen mozzanata lesz azonban munkánknak kiegészítő vizsgálatok végzése is. Elsősorban az értékorientációs folyamatok alakulását kell figyelemmel kísérnünk. Erre szolgálna a KSH által lebonyolítandó diákéletmód-vizsgálaton belül egy értékorientációs blokk lekérdeztetése, valamint az iskola értékorientációs törekvéseinek összevetése a fiatalok értékvilágával, részben önálló vizsgálatként az oktatáskutatáson belül, másrészt építve a közelmúlt értékvizsgálataira, köztük az ifjúságkutatás keretein belül lebonyolított kérdőíves felmérésre is.

Ezenkívül tervezzük az 1973 és 1978 között született nagy létszámú korosztályokra kiterjedő önálló kohorszvizsgálat lebonyolítását. Az oktatásügyben sűrűsödő feszültségek mindinkább ráirányítják a figyelmet e korosztályok helyzetére, amelyek nagyságrendjükénél fogva felnagyíthatják az ifjúság társadalmi helyzetét és szocializációját jellemző problémákat, valamint ennek társadalmi fogadtatását is. Ez a vizsgálat éppen ezért fontos empirikus anyagot nyújthat a szocializációs kutatások számára is.

A munka befejező fázisa a kapott eredmények átfogó feldolgozását foglalja magában. A folyamatos, csoporton belüli munka mellett az egyes lényegi részkérdésekről külső szakemberektől kell résztanulmányokat kérni, egyrészt az ottani tapasztalatok beépítése, másrészt a külső kontroll, harmadrészt az új folyamatok nyomán előállt változások érzékelése és beépítése céljából. Végül nagyobb terjedelmű, informatív és elemző zárótanulmány foglalja majd össze a végső konkluziókat.

E téma munkálataihoz nemzetközi kutatási feladat is kapcsolódik: „A képzésből a munkába való átmenet társadalmi összefüggései” címmel, amely akadémiai problémabizottsági keretben hat európai szocialista ország (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, NDK, Szovjetunió) kutatóinak részvételével kerül lebonyolításra a tervidőszak során. A véglegesítés alatt álló kutatási terv a következő kérdéseket emeli ki:

- a demográfiai problémák hatása a képzésből a munkába való átmenetre;
- a műszaki fejlődés, a társadalmi-gazdasági szerkezet változásainak szerepe;
- az oktatási rendszerek működésének összehasonlító vizsgálata;
- a képzésből a munkába való átmenet mechanizmusa, mobilitási folyamatok;
- a felnövekvő nemzedékek törekvéseinek és elvárásainak szerepe;
- a munkahelyi beilleszkedés folyamatai.

A kutatás keretében összehasonlító empirikus felvétel készítését tervezzük a részt vevő országokban, egységesített metodika alapján.

II. AZ IFJÚSÁG SZOCIALIZÁCIÓJA ÉS TÁRSADALMI MAGATARTÁSA

Az elmúlt években folyt politikai szocializációs kutatások erőteljesen *elméleti* jellegűek voltak, és számos ponton adócsak maradtak a megállapítások empirikus bizonyításával. E féloldalasság részint a kényszer szüleménye volt, részint az *alapozó jellegű* munka természetéből adódott.

Kézenfekvő igény, hogy a következő öt év során a kutatók az eddigieknél körülhatároltabb, konkrétan megragadható problémákat állítsanak a kutatómunka központjába. Ez nem jelenti az elméleti munkálkodás feladását, hanem azt, hogy az empirikus vizsgálatok nagyobb súllyal szerepelnek a tervekben, mint korábban.

Az elmúlt évek egyik felismerése volt az, hogy közvetlenül nemigen lehet kutatni a politikai szocializációt, hiszen ez fogalmi összefoglalása rendkívül bonyolult társadalmi folyamatoknak. Legfeljebb csomópontjait lehet megragadni, s ezeknek tisztázása útján, mozaikszerűen állhat össze a kép a politikai szocializációs folyamatok természetéről.

A következő oldalakon vázolt tervek egy-egy ilyen csomópont körüli kutatómunkát részleteznek. Joggal hiányolhatók még más, egyenrangúan jelentős csomópontok, de a kutatások eddigi hagyományai, a csoportkapacitás, a megragadhatóság körülményei mind-mind olyan korlátokat jelentenek, amelyektől nem lehet eltekinteni.

Terveinket befolyásolja még egy körülmény: az, hogy számolni kell a következő évek várható eseményeinek alakulásával is, s ez azt jelenti, hogy csak akkor van esély a kutatómunkánk eredményes felhasználására, ha még idejében jelezni tudunk kedvezőtlen folyamatokat, akkor, amikor még van lehetőség azok befolyásolására.

A politikai szocializációt kutató csoport eddigi munkája is túlterjeszkedett a problémakör hagyományosan felfogott határain. A tervezett kutatások alapproblémáját a *sokszínűen tagolt ifjúság* és a kevésbé változó intézményi-környezeti struktúra találkozásakor kirajzolódó politikai jelenségek vizsgálataiban látjuk. Csoportunk eddigi munkájából ez tűnik a leginkább átmentendő és sikeres hagyománynak.

1. Az értelmiségivé szocializálódás mechanizmusai

Kiindulási pontunk: a korábbi társadalomtörténeti korszakhoz képest az értelmiségivé válás folyamatában milyen változást jelent az, hogy egyre inkább „iskolai úttá” válik, azaz, az értelmiségivé váláshoz ma az út döntően a felsőfokú szakképzés rendszerén keresztül vezet. Milyen valóságosan létező (és ideálként megfogalmazódó) értelmiségi magatartásminták állnak ma az értelmiségi státusok felé, illetve az értelmiségi pályákra törekvő fiatalok csoportjai előtt, és ezeket milyen közvetítő mechanizmusok révén sajátítják el? Milyen szerepe van ebben a folyamatban a képző intézményeknek, illetve az „indító” kulturális-társadalmi-családi közegnek? Mennyire harmonizált ez a két alapvető hatás, illetve mennyiben kerül konfliktusba egymással? Általánosan fogalmazva, azt keressük, hogy fiatalok csoportjainak magas szintű specializált szaktevékenységekre való kiképzése-kiképződése hogyan hat hosszabb távon társadalmi részvételi törekvéseikre, ezek módjára.

E kutatómunka alapvetően (és egyidejűleg) kettős irányultságú kell legyen. Egyfelől makroszinten (más kutatások eredményeinek felhasználásával, a rendelkezésre álló adatbázis elemzésével) nyomon kell követni az értelmiség „újratermelődése” társadalmi bázisának alakulását, törekedve az egyes csoportoknak az eddigieknél árnyaltabb felrajzolására. Másfelől, intenzív kutatási módszerek alkalmazásával az értelmiségivé válást „belülről” (mikroszinten) elemezve e

szocializációs típusra speciálisan jellemző intézmények, hatásrendszerek működését, ezek alakulását kívánjuk feltérképezni.

E témához kapcsolódó feladat a felsőoktatás szerepének vizsgálata a vezetővé válásban. Elemzésre érdemes kérdés, hogy a vezetők egyes csoportjai milyen képzési intézménytípusból, milyen képzési „karierek” közvetítésével rekrutálódnak, vagyis melyek a vezetői utánpótlás jellegzetes intézményi „bázisai”. (Másképpen fogalmazva: milyen a végzettség konvertálhatósága a vezetővé válás szempontjából.)

Nem kevésbé fontos annak leírása, hogy a vezetői pályák felé mozgók mennyiben választódnak ki már a felsőfokú képzés folyamatában, s milyen jellemző különbségek ragadhatók meg a már a felsőoktatási intézményekben vezetővé válók, illetve a „később startolók” pályája között. Mennyiben lehet ma a felsőoktatás kezei között formálódó karierek „szakmai”, illetve „közéleti-politikai” típusának alternatívájáról beszélni, s ez hogyan jelenik meg a szélesebb hallgatói csoportok törekvéseiben. A munka jelenlegi, első szakaszában a kutatás legfontosabb terepe a felsőoktatás.

2. A politikai részvétel sajátosságai (folyamatelemzés a KISZ-kongresszusról)

E kutatómunka nem egyszerűen magát a kongresszus eseményét kívánja vizsgálni, hanem a megelőző hónapok politikai mozgásait s a kongresszus utáni hatásokat is. A kongresszusra készülés az ifjúsági szervezet valamennyi szintjét megmozdítja, politizálódásra kényszeríti, s éppen az az érdekes, hogy ez a politizáció milyen természetű. Valószínű, hogy a központi-szervezeti szándékok nem esnek egybe azokkal a megnyilvánulásokkal, ahogyan a kongresszust „alul”, az egyes munkahelyeken, iskolákban, hivatalokban s a különböző településeken megélik.

Mindezekkel kapcsolatban körülhatárolható néhány kutatási hipotézis:

a) A kongresszusi előkészületek mozgásba hozzák a KISZ által hozzáférhető politikai részvételi lehetőségek csaknem teljes skáláját. E folyamat vizsgálata lényeges pontokon mutathatná meg a fiatal korosztályok részvételi esélyeinek lehetőségeit és korlátait.

b) A felgyorsult, ünnepi politizálódás időlegesen megteremti azt a nyilvánosságközeget, amelyben élesebben meglátható néhány olyan probléma, amelyek nagyon fontosak, de más alkalmakkor nehezebben tehetőek vizsgálati kérdéssé. Ezek közül két összefüggő probléma elemzésére nyílik nagy lehetőség:

– *A szervezet ifjúságképe* az egyik, melynek vizsgálata a dokumentumelemzések, előkészületi munkák, szervezeti értelmezések, összegzések, ifjúsági tömegkommunikációs közlemények stb. útján megnyugtató alapossággal, empirikusan is megragadható – s talán jobban, mint máskor.

– *Az ifjúság szervezetképe* a másik vizsgálható mozzanat. A kívülről jött politizálódási igényekre adott helyi válaszok, reakciók elemzése, a kongresszusi előkészületek legalsó szintjének vizsgálata lehetővé teszi, hogy jobban megértsük: miként vélekednek a fiatalok az őket képviselő szervezet szándékairól és teherbíró-képességéről.

c) Azt is megtudhatjuk, hogy az egyes ifjúsági rétegek a kongresszust közvetlenül érintő kérdéseken túl, a saját munkahelyi-környezeti viszonyaikhoz tapadva milyen kérdéseket tartanak fontosnak.

Az egyes rétegekhez kötődő vizsgálatok empirikusan ellenőrizhetővé tennék azokat az előzetes feltevéseinket, amelyeket az ifjúság belső (és többszörös) tagoltsága kapcsán már többször is leírtunk.

d) A kutatás lényeges ismereteket adhat az ifjúsági szervezet *teherbíróképességéről* is. Fontos lesz annak a bemérése, hogy a kongresszusi politizáció milyen mélységben, milyen arányokban érte el az egyes ifjúsági rétegeket.

e) Lehetőség adódik arra is, hogy az ifjúságon belül megítélhessük a KISZ-en belüli szerveződések, csoportok valóságos politikai súlyát is, mivel a helyi szintű mozgásokban érzékelhető a jelenlétük. Ezek értelmezhetők akár inspiratív erőként, akár kihívásként is, amelyre kénytelen választ adni a helyi szervezet. E problémakörön belül különösen tanulságos lesz az oktatási intézményekben formálódó állapotok elemzése, ezekben ugyanis sokkal világosabban láthatóak a kétféle szerveződési mód kapcsolódásai és surlódásai is.

3. A politikai vezetővé válás folyamata

A kutatás a mai magyar társadalomtudományi vizsgálódások egyik elhanyagolt területének – a politikussá válás mechanizmusának – részbeni feltárása; kiindulásként arra keres választ, hogy az *ifjúsági szervezetben* betöltött vezetői funkcióknak milyen szerepe van (illetve volt) a politikai vezetővé válás mechanizmusában. A vizsgálat a jelenlegi állapot leírására törekszik, valamint visszatekintő jelleggel a folyamat legfontosabb csomópontjait, szervezeti, érdek-, értékmotivumait kívánja kutatni.

Választ keresünk az egyes generációk részére rendelkezésre álló vezetői mobilitási utak jellemzőire, illetve a vezetés generációs tagoltságának okaira. A kutatás a politikai szocializáció vizsgálatának speciális területe, és a politikai rendszer újratermelődésének individuális, nehezebben megragadható vizsgálatához is komoly hozzájárulás lehet.

Az elmúlt évek KISZ-kutatásai néhány olyan gondra hívták fel a figyelmet, amelyek a KISZ-vezetővé válás vizsgálatához fontos támpontokat nyújtanak. Az ifjúsági szervezet legitimációs, érték- és funkcionális válságra radikálisan csökkentheti a szervezet politikai integrációs erejét és jelentősen kihat a KISZ-vezetők kiválasztására, a vezetői funkció elvállalására.

A KISZ-vezetővé válás folyamatában fellelhető gondok könnyen járhatnak azal a következménnyel, hogy egy ifjúsági generációk vezetésre alkalmas és felkészült tagjai nem jutnak el a „politikai vezérlőpultokhoz”. Az egyes ifjúsági korosztályokon belül hatékony és tartós közélet hiánya azt eredményezheti, hogy egy-egy generáció nem képes önnön kontrolljára, nem képes olyan képviselők kitermelésére, akik tudnák vállalni a másság konfliktusait, és a magyar társadalom előtt álló modernizációs kihívások megoldásában is szervesen közreműködni képes vezető-utánpótlást jelenthetnek.

A kutatást a következő irányokban kívánjuk végezni:

- a KISZ-vezetők mint a politikai-gazdasági vezetés utánpótlás bázisai;
- a területi, regionális tényezők hatása a KISZ-vezetők szocializálódásában;
- az egyetemi KISZ-vezetők speciális szerepe a felső KISZ-vezetésben;
- a kongresszusok funkciója a KISZ-ben a vezetőváltásokban.

4. Új típusú szocializációs törekvések elemzése

A nyolcvanas évek közepére világossá vált, hogy elsősorban a fiatalabb korosztályokban eresztenek gyökeret azok az autonómiai törekvések, amelyeknek a politikai szocializációs folyamatok későbbi alakulása szemszögéből is fontos szerepük lehet. E törekvések kettős gyökerűek:

a) Részint megjelent hazánkban is – és vonzerőt gyakorol – az a fajta értékmozgás, amelyet a nemzetközi szakirodalomban „posztmaterialis” értékrendnek neveztek el. A vonzásokörben alakuló csoportok természetesen *kisebbséget* jelentenek *mindenütt*, de figyelemre méltó, hogy ez a kisebbség mind több helyen megfigyelhető.

b) Másrészt az alternatív csoportok, autonómiakeresők kiformalódása csaknem minden esetben visszavezethető a formális szocializációs intézmények működési zavaraira, másként fogalmazva: meglétük egyenes következménye a szocializációs zavaroknak.

E csoportok rendkívül tarkák, s az *intézményesültség* legkülönbözőbb formáit öltik. Vannak olyanok, amelyek hosszú évek óta stabilan beásták magukat az oktatási intézményekbe és sikeresen védekeznek az erőszakolt integráció ellen, s vannak olyanok is, amelyeknek léte hetekben-hónapokban mérhető csak, s az első konfliktus szétzilálja a laza együttlét alapjait.

E tarkaság miatt az látszik a legcélszerűbbnek, ha a leginkább körvonalazódott kezdeményezések kerülnek a vizsgálatok reflektorfényébe:

- a felsőoktatásban kialakult szakkollégumi mozgalmak;
- a középiskolák KISZ-en belüli kísérletei;
- az oktatási kísérletek szocializációs következményei;
- a környezetvédő mozgalmak intézményesedései;
- s a várható mikroelektronikai hullám közösségi következményei.

A felsorolt csomópontok alakulását keresztülmetszi még egy olyan folyamat, amelyet a helyi társadalom *újjáéledéseként* szokás értékelni. Ez összekapcsolódik számos ponton az előző törekvésekkel, s politikai szocializációs hatásaiban kétértelműen egy irányba hat velük.

A kutatómunka során arra keresünk választ, hogy

- hogyan alakul e csoportok értékorientációja
- alakul-e valamilyen más szocializációs modell, mint a hagyományos intézményekben
- milyen a kísérletek teherbíró képessége, s hogyan viseli el kiformalódásukat a környezet
- teremtenek-e tömegméretekben a fiatalok számára olyan részvételi lehetőségeket, azonosulási alapokat, amelyek a jövő várható gondjaihoz képest csökkenthetik a szélesebb körű konfliktusok életét.

Mindezek megválaszolásához az empirikus munkákon túl elméleti-alapozó, fogalomtisztázó kutatásokra is szükség van e tárgykörben.

5. Az ifjúságpolitika intézményesülésének konkrét formái

Az elmúlt évek társadalmi-gazdasági folyamatai a politikai döntéshozatali mechanizmus központi elemévé a „gazdasági racionalitást” tették. A társadalmi stabili-

tás szempontjából döntő jelentőségű gazdasági egyensúlyteremtő törekvések hátterbe szorítottak más politikailag fontos döntési igényeket. Egy társadalom hosszú távú stabilitása nem kis mértékben a felnövekvő generációk teljesítőképességén, társadalmi beilleszkedésüket segítő döntések tartalmán múlik. A politikai mechanizmusok jövőre orientáltságát, megújulási képességét minősítheti az, hogy szorító gazdasági körülmények között milyen lehetőséget nyújt az ifjúság társadalmi problémáinak megoldására. A problémák megoldásához azonban először azok érzékelésére van szükség. Ezt hivatott ellátni az ifjúságpolitika intézményrendszere. Mennyiben tölti be ez a mechanizmus a problémajelző szerepét? Milyen lehetősége van az ifjúság gondjainak politikai transzformálására? Hogyan intézményesülnek, szívdóznak fel egyes ifjúsági problémák a politikai döntésmechanizmusba? Hogyan válhatnak döntési tartalommal? Milyen folyamatok következtében öltik fel egyes törekvések az „ifjúsági érdekek” terepszínű mezét?

A probléma – mint a fenti kérdések is tükrözik – rendkívül szerteágazó. Nehéz megragadni ebben a folyamatban a külsőleg objektívált ifjúsági problémákhoz tapadó tényeket és az ifjúság álarcát használó legitimációs ideológiát. A kérdések megválaszolásához az ifjúságra vonatkozó markánsabb döntések vizsgálata látszik célszerűnek. A társadalmi valóság dinamizmusát a döntési folyamat elemzése teszi leginkább hozzáférhetővé. A „szervezetek idegrendszerének” nevezett kommunikáció vizsgálata hozzájárulhat a mélyebb összefüggések feltárásához. A döntések kiválasztásában a makro- és mikroszintű folyamatok együttes feltérképezésére kell törekedni. Így célszerűnek látszik a központi döntések mellett a regionális összefüggések vizsgálata is.

A kutatást két irányból kívánjuk indítani:

Egyrészt, a központi irányítási szinten két, ifjúságpolitikai szempontból kiemelkedő jelentőségű politikai döntés (az 1984. októberi KB-állásfoglalás az ifjúságpolitikáról és az 1986. márciusi káderpolitikai állásfoglalás) elemzését kívánjuk elvégezni.

Másrészt, néhány megyében és Budapesten tervezzük a kialakult ifjúságpolitikai gyakorlat megismerését, annak összes szervezeti elemét bevonva, valamint párhuzamosan vizsgálva e területi és helyi irányítószervek információ-ellátottságának állapotát a KSH megyei szerveinek segítségével. Az ifjúságpolitika intézményesülésének regionális és helyi mechanizmusát vizsgálni kívánjuk az 1973 és 1978 között született nagy létszámú korosztályokkal összefüggő sajátos problémák politikai és igazgatási kezelésének esetelemzésén.

6. A folytatandó és kapcsolódó munkák

Az általánosítható tapasztalatokon és tanulságokon túlmenően az elmúlt öt évnek vannak olyan kutatási területei, melyeket folytatni érdemes, illetve kell. Ilyenek:

– A *mélyinterjú terepfelmérő módszertani vizsgálat*, amelyet 1982-ben kísérleti céllal bonyolítottunk le, 13 és 17 éves korosztályok bevonásával, a mintákat az ország legkülönbözőbb településein élő és különböző iskolatípusokba járó fiatalokból állítottuk össze. Már az interjúk feldolgozása során felmerült azonban az a gondolat, hogy szűkített bázison bizonyos időközönként érdemes megismételni. Az ismétlést egyrészt a *longitudinalitással* való kísérletezés igénye indokolja, másrészt járhat olyan eredménnyel is, hogy egy tizenéves korosztály érték- és po-

litikai beállítódás-változásait egy hosszabb időszáiban is meg tudnánk figyelni. Az interjúk megismétlését 1986-ra és 1989-re tervezzük.

– *A fiatalok érték- és ízlésvilágáról készült kérdőíves vizsgálattal kapcsolatos további feladatok:* a két évvel ezelőtt felvett 1300 fős kérdőíves anyagunkat, melyben a 14 és 30 év közötti fiatalok érték- és ízlésvilágán kívül a politikai értékek helyét, súlyát is kívántuk vizsgálni, tovább kell elemezni, s érdemes lenne eredményeinket összevetni, illetve kiegészíteni más vizsgálatok (például a Politikai Főiskolán lezajlott) kutatások eredményeivel.

– Az elmúlt évek során kutatócsoportunk jelentős *elméleti és fogalomtisztázó* munkát végzett el, melyet a publikációk nagy száma is jelez. Ezt a munkát szervesen tovább kell folytatni.

– A család politikai szocializációs szerepéről elszórt információkkal részben a szakirodalom, részben saját kutatásaink alapján rendelkezünk ugyan, de – mivel a család az egyik legfontosabb szocializációs ágens – szükségesnek tartottuk, hogy ezzel részleteiben és mélyebben foglalkozzunk. 100 családdal (szülők + 13-14 éves gyermek) készülték interjúk, melyek a politikum, a politikai értékek családi átörökítését vannak hivatva vizsgálni. Az interjúk feldolgozása ugyancsak áthúzódik a jelen kutatási periódusba.

– Jelezhető még néhány olyan kérdéskör, amely csoportunk munkája lesz – bár nem jelentenek az eddigi kérdésekhez hasonló méretű-jellegű területet:

- a) a politikai szocializáció eddigi ismereteinek továbbgondolása a politikai kultúra szemszögéből;
- b) az 1973–1977-ben született korosztályoknak a gyermekkorból az ifjúkorba való átkerülése milyen változásokat hoz a politikai szocializációban?

ÚJ KIADVÁNYUNK

AZ EURÓPAI SZOCIÁLDEMOKRÁCIA NEMZETKÖZI POLITIKÁJA

248 oldal, 51,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Ifjúságkutatási eredmények a *Társadalomtudományok* című szovjet folyóiratban

A *Társadalomtudományok* című szovjet folyóirat széles skálán nyújt kitekintést a Szovjetunióban folyó társadalomtudományi kutatások témáira, módszereire, eredményeire, így az ifjúságkutatás témái is számottevő helyet kapnak.

Folyóiratunk jelen számának tematikájához illően a *Társadalomtudományok (Obscsesztvennije nauki)* 1985-ös évfolyamából ifjúsági témákat válogattunk, hogy felhívjuk rájuk olvasóink figyelmét.

A folyóirat 1985. évi 4. száma *Az ifjúság korunk világában* címmel ifjúsággal foglalkozó összeállítást közöl.

Az ifjúságkutatás kiemelkedő fontosságát mutatja, hogy a Szovjetunióban például a lakosságnak több mint a fele a fiatalok korcsoportjaiba tartozik, s a szocialista társadalom alapvetően a jövő felé forduló társadalom – írja *I. Iljinszkij* *Az ifjúságkutatás problémái a Szovjetunióban* című tanulmányában. A fiatalok részaránya az anyagi termelés terén foglalkoztatottak 32 százalékát teszi ki, a nem termelő szférákban pedig 28 százalékot. Természetes, hogy számarányát meghaladó szerepet játszik az ifjúság a tudományos–technikai haladáshoz szorosabban kötődő ágazatokban.

A munkásosztály és a kolhozparaszt-ság soraiba évente mintegy 3 millió fia-

tal áramlik be, a munkaerő utánpótlásának legfőbb forrását alkotva. Értetűen rendkívül lényeges, hogy hogyan illeszkednek be első munkahelyükön, hogyan vesznek részt a termelés irányításában, milyen a munkához fűződő viszonyuk. Nem kevésbé fontos szakmai és politikai felkészültségük színvonala – s a szerző, aki a Komszomol-főiskola Tudományos Kutatóközpontjának munkatársa, részletesen kitér a kommunista szellemű nevelés kérdéseire is.

Cikkének további részében ismerteti az ifjúság problémáival foglalkozó kutatások szervezeti kereteit. A komplex megközelítést igénylő tematika kidolgozásában számos kutatóhely vesz részt, a vizsgálatok kiterjedt voltát jelzi, hogy például 1976-tól mintegy 500 kutatási téma kidolgozását kell koordinálni.

A szerző a szovjet tudományos élet hiányosságaként említi, hogy az ifjúságkutatással foglalkozó szakemberek csak szerény mértékben vesznek részt a szocializmus ellentmondásairól folytatott elméleti vitákban, habár nyilvánvaló, hogy az általuk vizsgált kérdések feltárása számtalan ellentmondásos jelenségre derít fényt. Az ifjúság problémáival, a Komszomol szerepével kapcsolatos publikációk rohamos mennyiségi növekedése azt a benyomást kelti,

hogy a kérdéskör tudományos feldolgozása szédítő ütemben halad, pedig a tudományos közlemények mennyisége és minősége között nagyon laza a kapcsolat – jegyzi meg a szerző. A tudomány és a gyakorlat dialektikus viszonya mind ez ideig nem érvényesült a kellő mértékben, mert az alap kutatások aránya rendkívül csekély, az ifjúságra és az ifjúsági szervezetre vonatkozó publikációk egy százalékát sem érik el. A szerző befejezésül ismerteti a Komszomol 1984-es határozatát a tudományos kutatások jobb megszervezéséről.

A folyóiratunk hasábjairól is ismert neves szerző, a SZUTA Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetének osztályvezetője, *V. N. Subkin* *A szocialista országok dolgozó ifjúsága* címmel írt cikket. A komplex nemzetközi kutatások központi módszertani kérdése abban rejlik, sikerül-e kielégítő módon elemezni az ifjúság társadalmi fejlődését, figyelembe venni azokat a reális ellentmondásokat, amelyekkel a fiatalok munkába állásukkor találkoznak. A különböző országokban végzett szociológiai felmérések tanulsága szerint például ellentmondás mutatkozik a társadalom objektív szakemberszükséglete és a fiatalok szubjektív szakmai érdeklődése között. Ahhoz, hogy sikerüljön leküzdeni a szakképzés terén mutatkozó feszültségeket, az egyes országok adottságait feltáró konkrét vizsgálatokra van szükség, s ezeket ki kell egészíteni az általánosítható nemzetközi tapasztalatokkal.

A szovjet ifjúság kérdéseit tanulmányozó tudósok az utóbbi években mind többet foglalkoznak a munkásosztály társadalmi fejlődésének demográfiai aspektusaival. E vizsgálódások kiterjedtsége természetesen összefüggésben van a demográfia tudományának fejlettségével – ezt pedig az állami statisztika adatainak bizonyos fokú hiá-

nyosságai, az összehasonlítható adatok hiánya határozza meg.

A társadalomkutatás egyik fő iránya a mobilitás problémaköre. Ennek okai a szocialista társadalomban lezajlott nagyarányú átalakulásokban, a foglalkoztatottság struktúrájának módosulásában, a mobilitás fokozódására ható tényezők felerősödésében foglalhatók össze. A szerző rámutat, hogy az említett témakörök vizsgálata valamennyi szocialista országban előrehalad, s megjegyzi, mindenütt számos konkrét szociológiai felmérés készült. Ennek következtében valamennyi országban bőséges adatmennyiségre támaszkodhatott az ifjúságkutatás, s a szocialista országok társadalomtudományi kutatásain belül az egyik legnépszerűbb diszciplinává vált.

A szociológusok érdeme, hogy felhívták a figyelmet a demográfiai hullámzásoknak az ifjúság problémáira gyakorolt hatására; jelezték az oktatási rendszer hatékony működésének fontosságát. A hatvanas évek folyamán ugyanis a 17–18 esztendő s korosztály létszáma minden szocialista országban jelentős ingadozásokat mutatott – ezt a jelenséget nevezték el „a háború demográfiai visszhangjának”.

A demográfiai hullámok a hatvanas években egy sor országban – köztük a Szovjetunióban is – komoly nehézségeket okoztak az oktatási és tervezési szerveknek, amelyeknek alapvetően sikerült megbirkózniuk e feladattal, „letompították” a demográfiai hullámvevést.

Ugyancsak a marxista szociológusok tevékenységének köszönhető, hogy a társadalom figyelme az oktatási rendszer és a társadalmi struktúra összefüggéseire irányult. Már a szakmai mobilitást felmérő első kutatások tisztázták, milyen törvényszerűségei vannak az egyik társadalmi-foglalkozási csoportból a másikba történő átkerülésnek, milyen tényezők határozzák meg

a szociális hovatartozást, milyen szerepet játszik a szakmai orientáció kialakulásában a szülők társadalmi státusa, illetve az iskola és a tömegkommunikációs eszközök.

A szociológia kimutatta, hogy mennyire összetett jelenség a társadalmi esélyegyenlőség. A gyakorlati tapasztalatok arra utalnak, hogy amiként nem lehet a gazdasági fejlődés gyors ütemét elérni az „egyenlődsdi” alapján, hasonlóképpen a tudományos-technikai haladás körülményei között lehetetlen elérni a szellemi kapacitások hatékony kihasználását az oktatásban érvényesített „egyenlődsdi” alapján.

A szocialista országokban folyó ifjúságkutatások tapasztalatait összefoglalva V. N. Subkin kifejti, hogy a munkásosztály soraiba kerülő fiatalok nagyobbik hányada középfokú végzettséggel rendelkezik. Az általuk elvégzett középiskolákat, szakközépiskolákat eredetileg a felsőfokú tanulmányokra való felkészítés érdekében hozták létre, ám a megváltozott helyzet következtében a végzett tanulók jelentősebb hányada tanulmányait folytatása helyett munkába áll. Az iskola hagyományos orientációja és az új feladatok közötti ellentmondást hiba lenne figyelmen kívül hagyni; ezt a problémát a társadalomtudósok idejében elemezni kezdték és eredményesen megkezdődött a fiatalok munkahelyi beilleszkedésének tanulmányozása. A gyakorlati megoldások kétfelé ágaznak el – egyrészt módosítani kell a középfokú oktatási intézmények jellegét, másrészt nagyobb figyelmet kell fordítani arra, hogy milyen a fiatalok szakmai orientációja, értékrendje, a foglalkozások presztízséről kialakult képe.

A szocialista országok ifjúságkutatói előtt álló feladatok közül a szerző megemlíti a fiatalok látens értékrendjének tisztázását, az oktatáshoz fűződő viszonyuk feltárását, azt a kérdést, hogy mi-

lyen elképzelések vezérlik egyfelől a tanulókat, másfelől az iskolát.

A tanulmány befejezéseként a szerző ismerteti *Az ifjúság életútjai a szocialista társadalomban* elnevezéssel végrehajtott nemzetközi összehasonlító vizsgálat főbb következtetéseit.

Z. N. Golenkova és F. R. Filippov tanulmánya a felsőfokú oktatás és a szocialista társadalom struktúrája közötti összefüggéseket vizsgálja. A szerzőpáros leszögezi, hogy a szocialista társadalom intézményrendszerén belül az oktatási rendszer különösen fontos szerepet tölt be, aktív hatást gyakorol a társadalmi osztályok, rétegek és csoportok közeledésére. A képzési rendszer egészen belül különleges helyet foglalnak el a főiskolák és egyetemek, s érdekes módon struktúrájukban, a tanulmányi idő tekintetében, szervezeten és tartalmilag a szocialista országok egyéb oktatási intézményei közül ez a csoport mutatja a legnagyobb hasonlóságot. A felsőfokú oktatás egységes megszervezése nem a véletlen műve, hanem a szocialista értelmiség képzésére irányuló, egymáshoz közel álló törekvésekből fakad.

A felsőfokú oktatásban részt vevő diákok a társadalom valamennyi osztályát és rétegét képviselik, méghozzá az egyes országok társadalmain belül kialakult arányokat erőteljesen megközelítő százalékban.

A főiskolai és egyetemi diákok társadalmi helyzetét, szerepét vizsgálták öt szocialista ország szociológusai 1977 és 1979 között, igyekezve feltárni, milyen társadalmi homogenizáló, illetve szakmai differenciáló szerepet játszik a felsőfokú oktatás Bulgáriában, Csehszlovákiában, Magyarországon, az NDK-ban és a Szovjetunióban. Az egységes program alapján lebonyolított vizsgálat arra is választ keresett, miként közvetítik a főiskolák és az egyetemek a tömeges társadalmi átrendeződést, miképpen ölti magára a tanulóifjúság a

szocialista értelmiségre jellemző társadalmi vonásokat.

A vizsgálat eredményei szerint a diákok társadalmi csoportjának sajátossága az, hogy tanulmányaikat az értelmiség szakmai és ágazati tagolódásának megfelelő módon végzik, „megelőlegezve” ezzel leendő társadalmi helyzetüket. A vizsgálat ugyanakkor arra utal, hogy a fiataloknak a felsőfokú oktatás révén lezajló átrétegződése jelzi a szocialista országok társadalmi rétegeinek „áteresztőképességét”, s mivel az egyes rétegek közötti határvonalak

még nem szűntek meg, ebből az is következik, hogy a diákok egy része számára az értelmiségi sorba kerülés bizonyos problémákkal járhat.

A felsőfokú oktatási rendszer a társadalmi struktúra felől érkező hatásoknak engedelmeskedve közvetíti ezeket a diákok újabb nemzedékeinek, s ezáltal nemcsak a szocialista értelmiség új vonásait teremti meg a hallgatóknál, de létrehozza a társadalmi orientáció új értékeit is.

Holka László

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS AZ MSZMP POLITIKAI FŐISKOLA KÖZÖS KIADVÁNYA

* FELELŐSSÉG
ÉS ÉRDEKELTSÉG

A SZOCIALISTA ORSZÁGOK
GAZDASÁGIRÁNYÍTÁSI
RENDSZERÉBEN

163 oldal, 47,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Tanulmányutak beszámolóiból

Több tanulmányút során ismerkedtek kutatóink az ifjúságkutatással.
Az elkészült beszámolókból közlünk most négyet.

Mozaikképek az NSZK-ban folyó ifjúságkutatásokról

Tanulmányút a Német Szövetségi Köztársaságban 1986 márciusában (a Friedrich Ebert Stiftung szervezésében): 10 nap alatt 6 városban, 8 különböző kutatóhelyen pár órás eszmecsere (összesen 15 kutatóval), egy hajóbőröndnyi – egyelőre még feldolgozatlan – könyv és kézirat, mértékegységben ki nem fejezhető, de fontos benyomások.

Ami rögzíthető: néhány mozaikkép az NSZK-ban az utóbbi néhány évben végzett ifjúságkutatásokról. Azért többes számban, mert a hazainál összehasonlíthatatlanul decentralizáltabban kiépült kutatómunka a témákat, megközelítésmódokat és módszereket illetően is meglehetősen sokarcú.

Valóságos iparaggá terebélyesedett az ifjúságkutatási tevékenység, amely jelenleg – nem először – konjunkturális időszakát éli.

Speciálisan ifjúságkutatásra szerveződött tudományos intézetek (kisebbségek és nagyobbak, szövetségi és tartományi szintűek vegyesen) mellett nagy ipari cégek (Shell, Volkswagen művek) alapítványából finanszírozott „projek-

tek”, ifjúsági témákra szakosodott piac- és közvélemény-kutató intézetek, nemzetközi szervezetek ifjúságkutatási „fiókjai”, számos egyetem (szociológiai és neveléstudományi tanszéke), időszakonként életre hívott és egy-egy témát „ifjúsági jelentésként” parlamenti vitára előterjesztő kormánybizottságok.

E számtalan intézmény közül egyike a legkorábbiaknak a *Hannoverben Walter Jaide* irányításával működő Ifjúsági Kutatóhely (*Forschungstelle für Jugendfragen*), amely 1967 óta készít összehasonlító elemzéseket az NDK-ban és az NSZK-ban élő fiatalok politikai beállítódásainak változásairól és életkörülményeinek alakulásáról. A mindössze négy kutatót foglalkoztató (szinte családiasan kis) intézet az utóbbi években az összehasonlító elemzéseket kiterjesztette a családalapítás és pályakezdés, illetve a fiatal nők sajátos társadalmi problémái, valamint az ifjúsági bűnözés kérdéseire. E meglehetősen szerteágazó munkának azonban alapvető fogyatékosága, hogy önálló kutatások híján csupán a rendelkezésre álló – már publikált – adatok interpretálását végzik.

Ugyancsak kisméretű, de merőben más profilú intézmény a *Gießeni Egyetem* egyik részlege: a *Zentrum für Psychosomatische Medizin*, amely elsődlegesen a szociális környezetre és a pszichoszomatikus megbetegedések társadalmi okainak elemzésére is kiterjedő családgondozással, illetve a kiscsoportos terápiás módszerek alkalmazásával foglalkozik. E központ három fiatal munkatársa (mindhármuk pszichiáter) részt vett a parlament által 1981-ben életre hívott bizottság számára végzett terepvizsgálatokban. Ennek keretében punkcsoportok, házfoglalók és „alternatívok” körében folytattak beszélgetéseket, és az azok során szerzett tapasztalataikat megkísérlik tudományos igénnyel feldolgozni, a terápiás munkában hasznosítani. (Őket magukat is meglepte, hogy elsősorban a kifelé agresszív énképet sugárzó punkcsoportokkal sikerült szoros kontaktust teremteniük. Feltűnően nyitottak voltak a kapcsolatfelvételre, míg a kifelé látszólag szelíd „félrevonulók” durván elutasították a „hatalom nyúlványként” feléjük közeledő kutatókat is.)

Az elégedetlenség és az elégedetlenedők körültekintő felmérése, a tiltakozás megnyilvánulásainak szakszerű és alapos elemzése, és a kezelés lehetőségeinek pedáns kidolgozása – szerves része ennek a szolgáltató iparágga nőtt ifjúságkutatásnak.

A *Trieri Egyetem Szociológia Tanszéke* – amelynek fő profilja a konfliktuskutatás – egyik kiemelt kutatási céljaként az ifjúsági tiltakozási formák elemzését tűzte ki (a századfordulótól napjainkig). Egy esettanulmányokra épülő nemzetközi összehasonlító elemzés keretében a nyugat-európai nagyvárosokban a nyolcvanas évek elejéig kibontakozott politikai konfliktusok (az etnikai ellentétek mellett többek között az ifjúsági tiltakozási akciók, megmozdulások) sajátos alakulását és társadal-

mi fogadtatását követik nyomon. E munka egyelőre a hozzáférhető dokumentumok és a szakirodalom elemzéséből áll, a terepen folytatandó empirikus vizsgálódáshoz mostanában építik a kapcsolatokat az érintett országok (az NSZK mellett Svájc, Franciaország, Hollandia, Nagy-Britannia) kutatóival.

A tanszéken még olyan messzemenően praktikus irányultságú vállalkozásnak is tere van, mint a tiltakozó akciókhoz kivezényelt rendőrök részére szervezett egyhetes szeminárium, amelynek során a csoportos beszélgetések témájául a tiltakozó akciókban részt vevő fiatalok magatartásformáit, indítékait, illetve másik oldalról a bevett rendőrök reagálását, a tiltakozókkal kapcsolatos beállítódásaikat jelelték meg.

Az NSZK ifjúságkutatási intézményei és kutatói között sokszálú és intenzív kutatási együttműködési kapcsolatok épültek ki.

Ezek egyike egy sajátos és érdekes téma kutatására koncentrált, amely egy a harmincas években született, és a Martha Muchow nevéhez fűződő kutatási hagyományhoz (a nagyvárosi fiatalok „életterének” vizsgálatához) nyúl vissza, s emellett kötődik az angol szubkultúra-kutatások („Birminghami iskola”) eredményeihez és szemléletmódjához.

A *Frankfurti Egyetem Neveléstudományi Tanszékén* dolgozó *Helmut Becker* egyik markáns személyisége e „kvalitatív módszereket” képviselő „pedagógiai ifjúságkutatásnak”. A fiatalok csoportosulásainak belső szerkezetét, a társadalmi milió szocializációs hatásait és e csoportoknak a társadalmi terekben való elhelyezkedését, az utca mint szocializációs ágens működését vizsgálják, főként esettanulmányok készítése révén.

Érzékletes összehasonlításra kínálkozott alkalom az ifjúságkutatás nagy-

iparán belül kialakult – a kutatók önbesorolásaiban is lépten-nyomon felbukkanó, de publikációs listák címei alapján is kirajzolódó – két alapvető „irányzat” között.

A konkrét megbízások nyomán „politikai megrendelésre” készülő nagyszabású (azaz pénzigényes) adatfelvételek pusztán mint a kutatás tárgyra tekintenek az ifjúságra. Eredményeiket felkapja és forgalmazza a tömegkommunikáció, és felkeltik a politikusok figyelmét is. Számukra azonban csak a problémás ifjúság érdekes.

A kétségtelenül akadémikusabb jellegű, elméleti tradíciókat is újrafelfedező, divattémákon túllépni képes, a társadalmat az ifjúság nézőpontjából kritikusan elemző „kvalitatív” kutatási irányultság képviselőinek munkáira viszont inkább csak a szűkebb szakma figyel, legfeljebb kutatói körökben vitatják meg eredményeiket.

A beszélgetőpartnerek maguk is hangsúlyozták, hogy itt többről van szó, mint a módszertani kérdéseket illető véleménykülönbségekről. Kétségtelen az is, hogy a két „tábor” ifjúságkutatási piacon elfoglalt pozíciói is lényegesen különbözőek.

Ugyancsak a *Frankfurti Egyetemen* dolgozik az a *Klaus Allerbeck*, aki résztvevője volt a hetvenes évek végén megjelentetett nagyszabású nemzetközi politikai összehasonlító vizsgálatnak, amelynek következtetései a *Political Action* című kötetben olvashatók.

Új könyvének – a kiadó piacérzékeny igényeihez igazodó, ezért meglehetősen hangzatos – címe: *Ifjúság – jövő nélkül?* (Ez az úgynevezett „Volks-wagen-tanulmány”). Történeti összehasonlító elemzés, amely egy 1962-ben végzett, viszonylag kiterjedt empirikus vizsgálat adataihoz nyúlt vissza, s az akkor feltett kérdéseket ismételte meg, illetve foglalta újra 1983-ban. A vizsgálat sok vonásában újszerű módszertani szempontból is, és több mint egy-

szerűen alapos. (A program részeként magukat az adatfelvételt lebonyolítókat is vizsgálták.) Amit kiolvastak ezekből az adatokból: a szocializációs tényezők közé érzékelhetően berobbant a tömegkommunikáció; az iskolában töltött idő meghosszabbodott, ezzel is összefüggésben az azonos korúak közötti kapcsolatok szorosabbá és jelentősebbé váltak, bár e „klikkek” tagjai inkább mint a szabadidő-eltöltés partnerei jönnek számításba egymás számára; lényeges motívum a szülőktől való távolság kiépítése is; az egykorúakból álló csoportok tagjai azonban alig ismerik egymást, nem is igen beszélgetnek, de elfogadják egymást olyannak, amilyenek. Szívósan élnek az előítéletek a generációk egymásról alkotott ítéleteiben. A házasság, családalapítás egyre kevésbé része a személyes jövőről alkotott képnek; a politikai-társadalmi kérdésekről alkotott véleményekben a nemek közötti különbségek kisebbek lettek; a lányoknak nincs elképzelésük arról, hogyan oldják meg a szülői szerep és az egyre gyakrabban vállalt hivatás konkurenciájából adódó konfliktusokat. A demokratikus politikai berendezkedés – véleményekből kirajzolódó – igenlése, elfogadottsága a fiatalabb korosztályok körében azt sejteti, hogy a náciizmus eszméinek és eszményeinek újraéledése miatti aggodalomnak nincs sok alapja, a náciizmus korszakának megítélése a fiatalok körében túlnyomóan negatív. A pártokhoz tartozás kérdésében nincs jele a családokon belüli generációs különbségeknek, a fiatalok folytatói az atyai tradícióknak. Általános a jövőre vonatkozó kérdések elhárítása, de az ok sokkal inkább a bizonytalanság, mint a sokat emlegetett pesszimizmus, bár a félelmek szinte közhelyszerűen hasonlóak (atomháború). Konstataálták: színre lépett az első video-generáció.

A program szervezői afféle ritka cse-

megéneket szánták a hadsereg társadalomtudományi intézetében folytatott beszélgetést. Az intézményen belül csupán néhány éve alakult meg az ifjúságkutató csoport. Három kutató (egy szociológus, egy politológus és egy tömegkommunikáció-szakértő) személyes érdeklődése és kezdeményezése alapján jött létre, de az intézmény egészén belül saját állításuk szerint is meglehetősen periférikus helyzetben vannak.

Az ifjúsággal foglalkozó elemzésekben sem tekinthető általánosnak a kérdéseknek az a teoretikus igényű közelítése, amelyet kézzelfogható módon jeleznek az írásaik irodalmi hivatkozási jegyzékében sűrűn felbukkanó nevek is (Habermas, Adorno, Gramsci, Mannheim, sőt Brecht és Canetti).

Foglalkoznak az új társadalmi mozgalmakkal, mint olyan közeggel, amelyben a háborús potenciál és a biztonság összefüggéseiről való gondolkodás hagyományos paradigmája a fiatalabbak számára érvényét veszti és megmutatkozik egy újfajta társadalmi-morális gondolkodásmód kialakulása. Az ifjúság és a társadalmi racionalitás címmel írt tanulmányukkal, illetve mint tudományos tanácsadók résztvevői voltak az utóbbi évek egyik nagy figyelmet keltett ifjúságkutatói vállalkozásának is.

Arról az 1985-ben öt vaskos kötetben megjelentetett úgynevezett „Shell-tanulmányról” van szó, amely a *Fiatalok-felnöttek '85 (Generációk összehasonlításban)* címet viseli. Ez a munka bizonyos vonatkozásokban szintéziskíséreltetnek is tekinthető: az ifjúságkutatásban kialakult – és a fentiekben már érintett – eltérő megközelítésmódok közötti hídépítési próbálkozásnak.

Nagy teret kapott benne az intenzív kutatási eszköztár: az 1929 és 1940 között születettek (az ötvenes évek fiataljai) önéletrajzai, visszaemlékezései önálló kötetet töltenek meg, éppen

úgy, mint a tizenévesek vallomásai, önkifejezési próbálkozásai (a versektől a képregényig). Így ezek a maguk nyers formájában is szembeállíthatók egymással, de a közreműködő szakemberek az értékelő esszékre, sőt egyfajta ifjúságkutatói „archeológiára” is vállalkoztak, visszalapozva az ötvenes évek elején született írásokig, felmérésekig (köztük a már akkor is rendszeresen készített Shell-tanulmányokig).

Ennek a több tucat közreműködővel létrehozott munkának az egyik fő szervezője – a koncepciót megfogalmazó team tagja – a *Marburgi Philipps Egyetem Neveléstudományi Tanszékének* vezetője, *Jürgen Zinnecker*. A kultúrák közötti összehasonlító szocializációs vizsgálatok szorgalmazása mellett az ifjúsági szubkultúra olyan megnyilvánulásainak elemzéseivel is foglalkozott, mint a tizenévesek által írt naplók, levelek, művészi önkifejezési próbálkozások. Vagyis a „természetes”, s nem hagyományosan, vizsgálatokkal létrehozott dokumentumok feldolgozása, sőt publikálása tekinthető e kutatás sajátosságának.

Münchenben működik a *Német Ifjúság Intézet (DJI)* mintegy 80 kutatóval (akiknek munkáját további 60 fő segíti). A szövetségi intézmény fenntartója a bonni Család-, Ifjúság- és Egészségügyi Minisztérium. Négy különböző osztály működik itt, amelyek kutatási területe elnevezésükből is kitetszik: 1. Ifjúság és munka. 2. Ifjúság és család. 3. Iskola előtti gyermeknevelés (ezen a területen gyakorlati tanácsadó munkát is végeznek, kapcsolatot tartva az óvodák és speciális gyermekintézmények országos hálózatával). 4. Az ifjúság és a politika viszonya.

A 4. kutatócsoport, melynek két munkatársával – *Sybillé Hübner-Funkkal* és *Richard Rathgeberrel* egész napos eszmecserére nyílt lehetőség – most készül fel egy eddig csak érintőlegesen vizsgált témakör, az ifjú-

ság és politika viszonyának, a politikai szocializációs folyamatoknak a kutatására.

Az intézet igen alapos és kiterjedt dokumentációs munkát is végez (más intézmények számára is), leginkább talán ez teszi az intézetet – az információ-szerzés szempontjából – centrális helyzetűvé. 1985-ben a Nemzetközi Ifjúsági Év alkalmából 36 szerző közreműködésével egy impozáns kiállítású tanulmánykötetet adtak ki (*Mindig ezek a fiatalok* címmel), amely önmagában is egyfajta tükörképe az NSZK-ban folyó ifjúságkutatásnak (és amelynek sok száz fotója talán még a szövegnél is beszédesebb). Alcíme szerint 1945-től máig történeti fejlődésképet is kíván nyújtani – ha csak töredékesen is – az ifjúság helyzetéről, megítéléséről.

A tudományos gondolkodás tradícióin és a különféle évfordulók kínálta apropókon túl bizonyára nem véletlen, hogy az ifjúságkutatásban lépten-nyo-

mon generációs összehasonlításokkal, a korszakos változásokat éppen az ifjúság beállítódásainak és értékeinek változásaiban letapogatni szándékozó törekvésekkel találkozik a tájékozódási pontokat kereső. (Nem az NSZK az egyetlen ország, ahol a társadalom alapvető változásaival vagy azok igényével mint „ifjúsági kérdéssel” próbálnak szembenézni.)

Az út során nemegyszer adódott alkalom rácsodálkozni arra, hogy milyen könnyen szót értenek a különböző, egyébként nagyon eltérő helyzetű országok ifjúságkutatói, de ezúttal is a beszélgetőpartnerekkel szinte egyszerre fogalmazódott meg az ironikus kérdésben is bújkáló gyanú: valóban a vizsgált problémák, terek hasonlóságot ennyire egymáshoz, vagy csupán az ifjúságkutatók gondolkodása és látásmódja uniformizálódott?

Tót Éva

A lokalitás ígézetében

(Svédországi úti jegyzetek)

Svédországba utazom, konferenciára, amelynek címe: *Ifjúság a helyi társadalomban*. A rendezvény a Nemzetközi Ifjúsági Év keretében szerveződött, Malmö városában, s ide igyekeztek tizennégy ország ifjúságkutatói.

A konferencia zavarbaejtően sokszínű. Délelőttönként plenáris előadások; valamennyi az aktuális svéd ifjúsági problémákhoz kötődik. Érdekes, informatív, és azt mutatja, hogy a szuperjólét közepette is összerendeződik az új generációk beilleszkedésének nagyon is ismerős nehézség-regisztere.

Délutánonként pedig szekcióülések vannak, mindig mások a partnerek, s e kis beszélgetőcsoportok kényszere közepette egy hét alatt megismerheti az ember a konferencia valamennyi (mintegy 40) résztvevőjét. De nem a

személyek az érdekesek, hanem az általuk megelevenített holland, olasz, kanadai, belga, norvég, amerikai, skót, jugoszláv, svéd stb. ifjúsági problémák körvonalai.

Vannak-e általánosítható tanulságai egy hét sűrű kommunikációjának? Az előadások, a kiscsoportos viták, de legfőképpen a hajnalokig tartó beszélgetések alapján körvonalazható néhány csomópont, amely talán szélesebb érdeklődésre is számot tarthat:

– Az általunk jól ismert – és kutatásokban is alaposan dokumentált – ifjúság a szocializációs, akár az iskolai képzési gondokról, akár az ifjúsági mozgalmi apátiáról esett szó: sohasem kellett részleteznie senkinek, mert mindenütt meglevő és felismert problémát jelent. Természetesen adódna egy feladat: vé-

gig kell gondolni (és kutatási témává kell tenni) azt, hogy az elmúlt hosszú évtized gazdasági-társadalmi és politikai változásainak mennyiben vannak nemzetközileg is *általános érvényű* tapasztalatai, illetve azt is, hogy hol van az a szint, ahol gondjainkat jellegzetesen nemzeti sajátosságokhoz kötődően tarthatjuk. (E sorok írójának az a benyomása, hogy megoldatlan dilemmáink jó része olyan jellegű, amelyek a nemzetközi folyamatok általános alakulásának logikájából fakadnak.)

– Érzékelhetően körvonalazódik egy olyan „európaias” platform, amelynek alapján az országok egy sorában hasonló típusú válaszokat adnak a felvetődött kérdésekre. Ez a platform sok tekintetben emlékeztet a „posztmaterialis értékrend térhódításával” jelölhető folyamatokra, bár nem lehet teljes mértékben azonosítani vele. Az új (közös) nézetrendszer erőteljesen bizalmatlan a nagyhatalmi világpolitikával szemben, szorgalmazza a kisebb népek együttműködését, hangsúlyozza lépten-nyomon a tradicionális (sok évszázados) európai humanizmus és autonómia-értékeket, egységes Európában gondolkodik (ami számára elsősorban kulturális fogalom és nem politikai!), s végül nagyon megbecsüli a helyi társadalmi mozgások és törekvések jelentőségét. Azt lehetne mondani, hogy elsősorban a nagy integrációkkal, politikai szervezeti létformákkal, átfogó intézményesülésekkel szemben értékeli fel a helyi társadalmat.

– A lokalitás felértékelésének folyamatában zajlik egy intenzív ideológia-történeti munkálkodás is. Meglepett, hogy az egyik – reprezentatívnak tekinthető – svéd előadó sűrűn hivatkozott Gramscira annak bizonyításaként, hogy az alulról felfelé épülő és lokálisan megalapozott társadalmaké a jövő, olyanoké, amelyek *belül* képesek a nevelési funkció gyakorlására, s előfeltételként történő kiépítésére. (Az illető

egyébként nem állt egyedül véleményével, s korántsem volt tartható kommunistának.)

Szinte mindenki bizalmatlan volt a központi kormányzati törekvések hosszabb távú sikerességét illetően, s általában vélemény volt, hogy a globális problémák központi megoldása *túl költséges* és bonyolult, ezért a klasszikus jóléti állami funkciók helyett a helyi önkormányzat problémamegoldó képességét kellene előtérbe helyezni. Az már valószínűleg skandináv sajátosság, hogy az északi országok küldöttei a helyi közösségeknek ezt a preferálását rendre összekapcsolták a szövetkezési hagyományokkal, mint javasolandó kiúttal (például az ifjúsági problémák megoldhatósága terén is).

– A fiatalabb korosztályok elemzésével foglalkozók számára mondhat talán sokat, amit összefoglalóan úgy kereszteltem el, hogy a *rés-generációk okozta kihívás*. Mind több országban okoz gondot az, hogy növekszik azoknak a fiataloknak a száma, akik kikerültek már az iskolarendszer kontrollja alól, de nem tagolódtak még be a munkaszervezetek világába, vagy nem végleges módon történt ez a betago-lódás. Néhány országban ez a köztes, felemás állapot évekig is eltart, s ez a *rés-generáció* halmozza fel az ifjúsági problémák jelentős részét.

Elméletileg ez a gond úgy fogalmazható meg, hogy a fiatalok integrálására két fő társadalmi intézményesülés hivatott: az oktatási és a munkahelyi szervezetek világa. De nem épült ki egy harmadik típusú intézményrendszer, amelynek az lenne a funkciója, hogy a kétféle betago-lódás közötti átmeneti állapotok elrendezésére szolgáljon. A számunkra bemutatott svédországi kezdeményezések közös tanulása éppen az, hogy ezt a mind hosszabb időre terjedő felemás állapotot akarják segítő módon – s erőteljesen a fiatalok

öntevékeny közreműködésére építve – áthidalni.

A hazai társadalmi folyamatokra gondolva úgy tűnik, hogy egyáltalán nem haszontalan a rés-generációk helyzetének (s a szóba jöhető megoldási javaslatoknak) a hosszabb távra szóló, alapos végiggondolása. Számtalan jele van annak, hogy ez a „rés” nálunk is megnyílt, és számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy esetleg tágulni fog az elkövetkező évtizedben. (A társadalompolitikai megfontolások során figyelembe kell venni a lehetséges feszültségócokat is, nemcsak a már ki-formálódottakat.)

Néhány egyéb tanulság

Mint mindig, ezúttal is kiderült, hogy munkánk iránt komoly érdeklődés tapasztalható mindenütt. S csak akkor lesz esélyünk arra, hogy eleget tegyünk ezeknek, ha *folyamatosan* éb-

ren tartjuk magunkban azt a követelményt, hogy minden valamire való kutatási eredményt eljuttassunk partnereinknek. Amit tudunk, az semmivel sem kevesebb, mint amit Belgiumban, Olaszországban, Kanadában tudnak, a hátrány inkább az angol nyelvű szakirodalomban való jelenlétből fakad. Ezen a helyzeten sokat segíthetne a tudatosabb tudományszervezés.

Másrészt csaknem minden kutatásunknak megtalálható a megfelelője az egyes országokban, s a nemzetközi összehasonlítás fényt deríthet olyan összefüggésekre is, amely az itthoni evidenciák miatt talán fel sem tűnik.

Minden konferencia annyit ér, mint az általa kiszorított régi (s kevésbé használható) fölösleges ismeretek súlya – ennek alapján e sorok írója örül, hogy részt vehetett e konferencián.

Kéri László

NSZK-beli pillanatkép – az ifjúságkutató szemével

Egyszerre könnyű és nehézségekkel teli dolog manapság a magyar társadalomtudomány kutatóhelyeiről érkezőknek valóban hasznos és tartalmas kommunikációs programot lebonyolítani az NSZK-ban. Könnyű, mert a fogadókészség, az információigény, az együttműködési akarat és a fejlett országokban megszokottnál magasabb színvójú Kelet-Európa-ismeret szinte mindenütt és mindenkinél eleve adott feltétel. De nehézségekkel is jár, mert a két társadalomtudományi intézményrendszer szervezési struktúrájának tényleges működési alapjai és főleg személyi vonzatú mozzanatai fontos elemek tekintetében különböznek egymástól. Jóllehet a második világháború előtti, alatti és utáni német történelem

az NSZK-beli szociológiai gondolkodásban és még inkább a praxisban előidézett bizonyos megkésetttségi állapotot, mára ennek a vargabetűnek az intézményrendszer olajozott működésében kevés nyomát láthatjuk, a tudományos produktum ilyen jellegű megítélésére pedig nem vagyunk hivatottak és alkalmasak. Mindennek azért van számunkra jelentősége, mert tényleges funkcionálását illetően az NSZK-ban a mienknél sokkal szakosodottabb egy-egy ember és kutatóhely profilja, bár néhány kellemes élményt jelentő ellenpéldával is találkozhatunk, mint ahogy Magyarországon is vannak, akikkel csak egy társadalmi rekesz egy szegletéről lehet szakmai társalgást folytatni.

Az objektíve meglévő különbség mégis dilemma elé állította a szervezőket, hiszen olyan ember akart segítségükkel NSZK-beli társadalomkutatókkal konzultálni, aki ugyan alapvetően ifjúságszociológiával foglalkozik, de a szocializációs folyamat egyes csomópontjai (értékorientáció, politikai szocializáció) igaztják, ráadásul főleg bizonyos peremcsoportoknál, és még ehhez jön az is, hogy különösen érdekelnék mindezen témák kutatásának eddigi módszertani eredményei. Mivel ezek az igények legalább négy, meglehetősen szegregált területét érintették az ottani társadalomkutatóknak, a lelkiismeretes szervezők olyan koordinátort kerestek (és találtak) számomra *Eggers* professzornak, a bonni egyetem Neveléstudományi Intézete igazgatójának személyében, aki ugyan a felvetett témák egyikével se foglalkozik jelenleg hivatásszerűen, viszont tudományos rangja, tekintélye és pályafutásának korábbi szakaszai iránti nosztalgiája alkalmassá teszi a hatékony és lelkes organizátor szerepére.

Tartalmas programom során kilenc bonni és kölni intézménybe látogattam el. Ezek közül kettő a nyugatnémet szociológia két kiemelkedő korifeusánál tett reprezentatív látogatás volt. Mindkettőjünkkel az általuk vezetett kölni kutatóhelyen találkoztunk.

A mai NSZK-beli társadalomtudomány egyik legnagyobb tekintélyénél, a frissen új kutatóhelyet alapított *Renate Mayntz*nál tett látogatás a reprezentativitás szintjén maradt, azaz korrekt információt adtunk egymásnak jelenlegi és főleg tervezett munkáinkról, a belátható célokról, de ennél nem léptünk tovább. Mindenesetre a jelenleg szerveződő magyar társadalomkutatási törekvések egyes vonulatainak érdeemes lenne számon tartania, hogy *Renate Mayntz* új kutatócsoportja a mikroelektronikai-informatikai robbanás nyomán kibontakozó új típusú techni-

cizálódási folyamatok következtében a Nagy-Britannia, Franciaország és az NSZK között kibontakozó *különbségek* vizsgálatára vállalkozott az elkövetkezendő években.

A másik reprezentatív látogatás *Karl Scheuch*nál, a kölni egyetem szociológiai profilú intézményei nemzetközi híré irányítójánál zajlott le, azzal a különbséggel, hogy itt a tárgyszerű részt oldottabb társalgás is követte, amelyben a nemzetközi tudományos kapcsolatok szempontjából fontos kérdések is szóba kerültek.

Három olyan konzultáción is részt vettem, amelyek elsősorban oktatási tapasztalatokat jelentettek számomra. A politológia művelésének, oktatásának kérdéseiről folytattunk eszmecsere *Jacobsen* professzorral, aki formailag a bonni egyetem nemzetközi jogi tanszékét vezeti, de témakezelése és tudományos hatósugara is szélesebb.

Hasonló jellegű és eredményű volt – főleg a szocializációs problémákat illetően – az a konzultációm, amit az egyetem Neveléstudományi Intézetének másik vezető professzorával folytattam (ők *Eggers* professzorral rotációs alapon váltják egymást az igazgatói funkcióban). Saját mindennapos oktatási gondjaimat illetően a legéletközelibb beszélgetésre a bonni egyetemi Szociológiai Intézet vezetőjével (Prof. *Emge*) és osztrák vendégprofesszorával (Prof. *Stagl*) került sor, hiszen nekik munkájuk dandárja az, ami egyetemi munkámban nekem is: a joghallgatók szociológiára és főleg szociológiai szemléletre oktatása. E tekintetben problémáink szinte azonosak voltak, miként székszisünk mértéke is. Jó tájoló is volt ugyanakkor a beszélgetés az NSZK-beli szociológiai viszonyok megismerését, illetve a magyar helyzet megvitatását illetően.

Végére hagytam a szakmai tevékenység és együttműködés szempontjából legfontosabb programokat. Kezd-

jük a formailag leghivatalosabbal: a Család-, Ifjúság- és Egészségügyi Minisztériumban tett látogatással, aminek tartalmi vonatkozásait az emelte ki a formális kereteből, hogy az ifjúsági problémák az ott dolgozók számára és számunkra is a napi munka alapkérdései, továbbá Tumm tanácsos (az NSZK-beli ifjúságkutatás minisztériumi felügyelője) 1984-ben Budapesten részt vett egy magyar–NSZK ifjúságkutatási szimpóziumon. A szóbeli intenzív kommunikáció mellett több típusú írásbeli információ is gyarapította itt a hozadékot.

Két olyan helyre is eljutottam, amit a legtöbb kinn megforduló magyar társadalomkutatónak meg kellene látogatni. Mindkettő valahol az informatikai forradalom terméke, de az egyik inkább előfutár, a másik friss termék, és a hazai új kezdeményezések ellenére nálunk még nagyrészt hiánycikk. Az egyik részben kapcsolódott a Karl Scheuchnál tett látogatáshoz, amennyiben a *Zentralarchiv für empirische Sozialforschung* is az ő irányítása alatt áll Kölnben. Feladata a német nyelvterület szociológiai kutatásainak a nyilvántartása és az alapinformációk folyamatos közzététele, továbbá kérésre kiadása. Legfontosabb nyomtatott produktumuk az *évkönyv*, amely minden, az NSZK-ból, Svájcból és Ausztriából általuk nyilvántartott szociológiai vizsgálat annotált ismertetését tartalmazza, számtalan mutatóval megfejelve. Emellett ennek az intézménynek a dolgozói társadalomtudományi kutatómunkát is végeznek, és éppen az *évkönyv* szerkesztője, *Reuband*, ifjúság-szociológusként tevékenykedik. Rá-

adásul pont bizonyos ifjúsági peremhelyzetek, devianciák és értékorientációs kérdések foglalkoztatják, így vele a hosszabb távú együttműködés lehetősége fennáll.

A másik információs központ a modern technika vívmányait hasznosító korszerű társadalomtudományi *kiszolgálóműhely*. Itt kutatás már nem folyik, csak adatrögzítés, keresés és szortírozás, méghozzá egészen aprólékosan lebontott résztémákban, főleg bibliográfiai, kutatási adatokra vonatkozóan, többnyire annotálva. Ez az *Informationszentrum Sozialwissenschaften* Bonnban. Legnagyobb büszkeségük az a terminál volt, amely műhold segítségével Kaliforniából kapja közvetlenül az információkat. Nekem is lekérték, amit ott betápláltak a kelet-európai ifjúsági politikai szocializációról (a résztémákat természetesen a komputer keresztbefonja, illetve szétválasztja). Egyébként ez szövetségi intézmény, és jellegzetes tünet, hogy az 500 méterre levő bonni egyetem társadalomtudományi professzorainak velem beszédbe elegyedő része meglepetve hallotta, hogy ilyen is van.

Végül meglátogattuk a szintén szövetségi finanszírozású, de Kölnben működő *Institut für Ostwissenschaftliche Forschungent*, amely többnyire a kelet-európai szocialista országokkal foglalkozik, és intenzíven kutatja a térség ifjúságának problémáit is. Lehetőség és hajlandóság is van bennük a hosszú távú együttműködésre, amit a korrekt, kezdeményező stílusú tárgyalási hangnem is megerősített.

Boros László

Ifjúsági párbeszéd – brémai élmények

Ez év május 7. és 17. között a Magyar Ifjúság Országos Tanácsa Budapesti Bizottsága képviseletében 12 fős delegáció viszonzta a Brémai Ifjúsági Kör 1985-ös magyarországi látogatását. Az együttműködés több éve jött létre, és azt a célt hivatott szolgálni, hogy ifjúsági szinten egymás kölcsönös tájékoztatása, közös viták révén kialakuljon a jobb megértés, a mindkét oldalon nagyobb fokú tolerancia – vagyis folytatódjék a kelet–nyugati párbeszéd „kicsiben”. A brémai szervezet által megszervezett program témagazdagsága és nem kellemetlen zsúfoltsága (napi 2–3 hivatalos találkozó, sokszor éjszákába nyúló viták, beszélgetések) erre meg is adott minden lehetőséget, s bár a csernobili katasztrófa kapcsán kialakult valóságos tömeghisztéria okozott bizonyos sajnálatos hangsúlyeltolódást a vitákban, mégis sok mindent tapasztalhattunk a tanulmányút konkrét tematikájában, *Az ifjúság társadalmi helyzete, különös tekintettel a fiatalok problémáira a munkába és felnőttéletbe való beilleszkedés időszakára; ifjúság és környezetvédelem* témakörében.

Természetesen nem vállalkozhatom arra, hogy itt akár sematikusán is változjam a szerzett tapasztalatokat, s nem volna korrekt többes számban sem írni, hiszen 12 ember nyilván tizenkétféleképpen éli át és dolgozza fel magában az információkat, élményeket.

Bréma város az NSZK-ban önálló tartományi jogot élvez, 40 éve szociáldemokraták kormányozzák és nyugatnémet viszonylatban is különlegesen szép, takaros, 600 ezer lakosú „kisváros”.

Delegációnkat fogadta a város egyik

polgármestere, dr. Henning Scherf ifjúsági szenátor is, aki kedvesen és teljes hivatali súlyával üdvözölte a két ifjúsági szervezet együttműködését. Nagy örömeinkre arra is lehetőséget adott az SPD szövetségi szintű elnökségi tagja, hogy kérdésekkel ostromoljuk. Jőmagam arra voltam kíváncsi, hogy a szociáldemokrata „anyapárt”, az SPD milyen kapcsolatban van saját fiatal tagjaival, a JUSO (Ifjúsosocialisták az SPD-ben) generációval, és konkrétan Brémában mit tesznek azért, hogy valamelyest enyhüljön a nagymértékű (18 százalékos) ifjúsági munkanélküliség. Scherf úr úgy vélte, hogy nincs szükség önálló ifjúságpolitikára, a társadalom minden szintjén és valamennyi szférájában „helyben” kell foglalkozni a fiatalok gondjaival, helyzetével és perspektívájával – ugyanúgy mint a többi generációs réteg esetében is. A vitában hangot adtam annak, hogy igenis léteznek specifikus ifjúsági problémák, nem mindegy például, hogy általában beszélünk a munkanélküliségről, vagy arról van szó, hogy tizenéves fiatalok tömegei munkanélküliek, akiknek nem jut képzési hely. Felvettem, hogy például a környezet megóvása is más minőség és érdek generációk szerint. A rutinos politikus úgy vélte, hogy mindezek a kérdések összetársadalmi jellegűek. S programjaink során a brémai gyakorlatot megismerve valóban rájöttünk arra, hogy Brémában is van „ifjúságpolitika”, a parlament egyik legaktívabb bizottsága az ifjúságpolitikával foglalkozó és összelejtősszű távú programot fogadnak el a fiatalokat súlyosan érintő kérdésekben.

Elvittek minket Bréma egyik külvárosába, ahol a tábla így hirdeti a céget: „Recycling-Hof Findorff”. Négy évig kísérleteztek azzal, hogy a polgárokat rávegyék a háztartási hulladék szelektív gyűjtésére és leadására, egyben újfajta fogyasztási és életmódkultúrát is közvetítve, népszerűsítve. A kísérleti telep a szénátus támogatásával működik, eddig munka- vagy/és szakképzettség nélküli fiatalok varázsolnak komposztot konyhai hulladékból, barkácsolnak új, más célú gépeket tv-ből, kiszuperált hűtőből stb. és végeznek szakember irányításával reprezentatív szociológiai felméréseket „hulladék-ügyben”. A profitorientált kapitalizmusban itt láttam egy vállalkozást, amelynek – vezetője szerint – az a paradox célja, hogy minél hamarabb szükségtelenné váljék működése, vagyis a befolyásolási körébe tartozó emberek át (vissza) térjenek az új – tulajdonképpen nem is új, de hagyományosan emberléptékű – fogyasztáskultúrához.

●

Az egyik belső városkerületben működik – igen eredményesen – az egyetlen hivatal, amely nem panaszkodik arról, hogy a nagy célokhoz kevés a pénz. Nem tudok megfelelő magyar nevet találni az intézménynek, hiszen sok mindent végez. Elsősorban gondozó- és ápolóotthona a rászoruló fiataloknak, de főleg a kábítószerekkel, alkoholistákkal foglalkozik. Egyben napközi otthona a punkoknak, s ha éppen „csövezik” valaki, itt megfürödhet, moshat és potom pénzért enni is kap. Az ügyeletes népművelők (pszichiáterek, tanárok, orvosok stb.) közművelődési programokat szerveznek, és ha szükséges, megszervezik a kábítós „nehéziúk” 18 hónapos, az államnak 60 000 márkájába kerülő elvonó-rehabilitációs kúra-

ját. (Az „igazi” kemény kábítószerek naponta 600 DM [!] értékben fogyasztanak; természetesen valamilyen büntetés révén jutnak a szükséges összeghez.) Arra a kérdésemre, hogy mi történik a „gyógyult” fiatalokkal a 18 hónapos kúra után, az egyik népművelő rezignáltan így válaszolt: „Semmi, illetve ugyanaz, mint korábban. Továbbra sem lesz munkája vagy lakása, és kevés remény van arra, hogy valaki annyira szeresse, hogy ezért megállja...” Érdekes volt számomra az intézmény vezetőjének tájékoztatása arról is, hogy a mai német punkgeneráció már semmiben sem hasonlít az Angliából kiindult mozgalom tagjaihoz. Nincs ideológiájuk, egyszerűen csak tiltakoznak.

●

Valószínűleg mindannyiunkban a Mercedes Benz AG brémai gyáranak megtekintése hagyta a legmélyebb emléket: élőben és pillanatok alatt belénk ivódott annak az igazsága, hogy a csúcstechnológia az átlagnál sokkal magasabb színvonalú munkakultúrát is eredményez. Bálterem fényességű szerelőcsarnokokban harmonikus együttműködésben teszi a dolgát szuperrobot és patyolattisztító, színes munkaruhába öltözött munkásember. Hibázni, megállni tilos. Az emberi munka monoton, a munkakörülmények ideálisak. Az üzemi „étkezde” elegáns étterem kétfajta meleg menüvel, a szerelőcsarnokban elérhető távolságban üdítő automata, kórházhigiénés fekete-színes öltözőrendszer, magas fizetés és nincs elbocsátás-pszichózis – a gyár fellendülő szakaszát éli (nemcsak civil célokra termel). A legtöbb nyugatnémet nagyvállalattal ellentétben a Mercedes saját maga képezi ki szakmunkásait. A felvételi rendszerről való tájékoztatásnál nem akartam hinni a füllemnek: évente 20 tanulót vesznek fel,

a jelentkezők száma több mint ezer (!). Bár megborzongásomat oldotta a megkönnyebbülés, hogy nekem nem kell kitölteni a sokféle pályaalkalmassági tesztet, mégis az irigységgel keveredő ámulat uralkodott el rajtam a képzési feltételek láttán.

Vendéglátónk, a Brémai Ifjúsági Kör, a Bréma tartományban működő ifjúsági szervezetek önkéntes egyesülése és elismert hordozója az iskolán kívüli ifjúsági közművelődésnek. Feladata a tagszervezetek érdekvédelme, a demokratikus és társadalmi tudat fejlesztése, a politikai képzés elősegítése. Együttműködik a megfelelő intézményekkel a tudomány, nevelés és művelődés területén. Tevékenységével befolyásolja az ifjúságpolitikát és az ifjúságra vonatkozó törvények előkészítését, megalkotását. Célja, hogy a különböző ifjúsági szervezetek közös akcióit, találkozásait és együttműködését lehe-

tővé tegye, megszervezze. Néhány jellemző tagszervezet: Brémai Városi Kör, Munkásjóléti Szövetség Ifjúsági Tagozata, Német Katolikus Ifjúság Szövetsége, Német Cserkészszövetség Brémai Szervezete, Fialatok Keresztény Egylete, Német Alkalmazottak Szakszervezete, Evangélikus Ifjúság, Szakszervezeti Ifjúság, Szocialista Német Ifjúság, Németország Szocialista Ifjúsága – a Sólymok, Munkás Szamaritánus Ifjúság, Német Hivatalnokifjúság, Német Békétársaság, Szabadegyházak Ifjúsága, Török Fialatok Egyesülete stb. Az Ifjúsági Kör szervezeti szabályzata alapján a parlamenti nagy pártok ifjúsági szervezetei nem tagjai a szervezetnek (Junge Union – CDU; JUSO – SPD; az FDP ifjúsági szervezete és a Zöldek). A Kör egyik vezetőségi ülésén mi is részt vehettünk, tapasztalhattuk, hogy a vita addig tartott, amíg ki nem alakult közöttük a konszenzus.

A vita és a folytatódó párbeszéd élményei tették tanulságossá ezt az utat.

Szebenyi Georgina

A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ÉS A MODERN TŐKÉS GAZDASÁG

130 oldal, 32,— Ft

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Иштван Харча

МАТЕРИАЛЬНО-БЫТОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ МОЛОДЕЖИ В 80-Х ГОДАХ

Автор рассматривает материально-бытовое положение молодежи, создающей семью. В начале статьи он дает краткий обзор взаимоотношений между образованием и трудоустройством молодежи, затем анализирует положение в области оплаты труда, доходов и жилищного вопроса.

Средний заработок молодых поколений растет значительно медленнее, чем старших, а доходы на душу населения в еще большей мере отстают от них. Молодежь в меньшей степени принимает участие в дополнительных доходах. Сократилась реальная стоимость общественных финансовых вспомоществований на воспитание детей.

Сложившиеся неблагоприятные в отношении заработка и доходов условия дифференцируются в зависимости от числа детей в семье, характера выполняемого труда, специального образования и типа диплома.

Для нынешней молодежи также ухудшились шансы на обеспечение жильем. На приобретение, вернее способ приобретения квартиры влияет общественная группа, к которой относится молодежь или родители, а также типы посещения. Неблагоприятное влияние на жилищное положение оказывает сокращение государственного строительства квартир, небольшие размеры квартир, строительство которых финансируется государством. Между популяционными отношениями и квартирным положением существует своеобразная связь: нынешние жилищные условия в большинстве случаев препятствуют тому, чтобы люди соглашались иметь больше, чем двух детей.

По всем этим причинам растут расходы молодежи на содержание семьи, покрываемые за счет родителей; однако такое перераспределение семейных доходов является источником напряженностей и дифференцирующего влияния неравномерных родительских материальных возможностей.

Тамаш Тахин

ОБЩЕСТВЕННЫЕ ФАКТОРЫ СОСТОЯНИЯ ЗДОРОВЬЯ И БИОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ МОЛОДЕЖИ

За последнее десятилетие ухудшились состояние здоровья, биологическое развитие молодежи: неблагоприятные явления наблюдаются в отношении смертности и заболеваний, физического и духовного раз-

вития, спротивной формы. При анализе данных о смертности серьезным предупреждением стали сохранение соотношения и даже повышение доли смертности, приходящейся на взрослые поколения молодого возраста.

Однозначные результаты различных исследований показали, что наблюдается разница в состоянии здоровья в зависимости от образования, профессии и пола. Можно констатировать, что между перекормлением и частыми заболеваниями наблюдается прямая связь. Значительное общественное различие проявляется в ходе болезней, степени осложнений. Научные работники, исследующие психические факторы здоровья, пришли к подобным же выводам.

Изучение биологического развития молодежи обращает внимание на недостатки соматического, физического воспитания. Различный уровень образования, разница в роде занятий и месте жительства родителей влияет и на различное биологическое развитие детей.

Автор подчеркивает необходимость определения тех механизмов, которые вскрывают воздействие общественной неравномерности на состояние здоровья. Нужно выявить факторы окружения и образа жизни, наиболее угрожающие состоянию здоровья, и определить те участки, где общественная деятельность может оказывать положительное влияние на процессы, причиняющие вред.

Рудольф Андорка, Янош Балаж, Шандор Элек,
Ильдико Хрубош, Дёрдь Лендел

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КАРЬЕРА И УСЛОВИЯ ЖИЗНИ МОЛОДЫХ ДИПЛОМИРОВАННЫХ ЭКОНОМИСТОВ

Кафедра социологии Университета экономических наук имени Карла Маркса в рамках исследовательской тематики, посвященной различным слоям молодежи, провела многосторонний анализ начала трудового пути молодых дипломированных экономистов. Настоящая статья, опираясь на статистические и анкетные данные, сравнивает положение, карьеру и перспективы различных поколений экономистов, защитивших диплом в 1953, 1968, 1973 и 1978 годах. Авторы констатируют, что относительное положение двух последних групп молодых экономистов (в отношении заработка, возможностей использования специальных знаний, трудоустройства и перспектив продвижения по службе) сложилось менее благоприятно, чем у первых двух указанных выпусков.

Исследования пытались определить, составляют ли дипломированные экономисты однородный слой. Результаты свидетельствуют о том, что существует разница между окончившими университет или институты экономистами по их положению и жизненному пути. В качестве дифференцирующего фактора также влияют различные возможности профессиональной карьеры. Ухудшение экономистов неодинаково затрагивает различные группы: отрицательные факторы усиленно действуют на положение женщин, а также на мужчин рабоче-крестьянского происхождения.

Кальман Габор

СТРАТЕГИЯ ЖИЗНИ МОЛОДЕЖИ, ОКОНЧИВШЕЙ СРЕДНИЕ ШКОЛЫ

В статье публикуются основные результаты исследования, проведенного кафедрой социологии Сегедского университета. Исследование посвящено анализу формирования материальных, культурных и карьерных возможностей выпускников различных поколений, окончивших среднюю школу в период между 1968 и 1981 годами, а также факторов, оказывающих влияние на эти возможности. Изучалось влияние семьи и школы на жизненный путь объектов исследования.

Исследование рассмотрело вопросы окружения в детстве и воспитания в семье, цели и стремления учащихся средних школ, а также связь между статусом родителей и стратегией жизни детей. Работа анализирует расхождение рекрутационных баз различных типов средних школ и вытекающую из этого разницу в материальном, идеологическом и культурном уровне. Анализу также подвергается вопрос, на достижение каких целей мобилизовало молодежь различное семейное и школьное окружение. Автор констатирует, что за разницей в системе ценностей, стремлений кроется разница семейного фона, хотя речь идет вовсе не о воспроизводстве по прямой линии. В заключительной части статьи молодежь делится на типы по стратегии жизни, при этом в качестве мерила используются материальные аспекты, структура финансового хозяйства семьи, и делается вывод, что несмотря на различный жизненный путь наблюдается нивелирующая тенденция системы средних школ.

Иштванне Пацелт, Тамаш Пал, Петер Шиффер, Анико Шолтес ОРГАНИЗАЦИОННАЯ СПОСОБНОСТЬ ВЕНГЕРСКОГО КОММУНИСТИЧЕСКОГО СОЮЗА МОЛОДЕЖИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ОТДЕЛЬНЫЕ СЛОИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

Авторы статьи пытались найти ответ на вопросы, как Коммунистический союз молодежи, – будучи политической организацией, в значительной мере детерминируемой общественной средой, – проводит организационную деятельность среди молодежи, какое воздействие оказывает молодежная организация на отдельные молодежные слои, а также способен ли КСМ влиять на положение молодежи. В научной статье обработаны результаты эмпирического исследования, законченного в 1984 году. Следовательно, изучение было проведено в тот период, когда выяснилось, что в кругах молодежи проявлялось недоверие к молодежной организации и определилась необходимость внесения изменений в ее стиль работы.

Статья подробно знакомит с основными этапами истории Коммунистического союза молодежи Венгрии с момента его образования и их влиянием на нынешнее положение КСМ; анализирует возможности молодежной организации, развитие этих возможностей в формировании политики и выражении интересов молодежи.

В статье рассматриваются проблемы организации молодежи и влияния КСМ на своих членов в трех молодежных слоях: рабочей молодежи, учащихся средних школ и студентов высших учебных заведений; анализируются причины, последствия и обстоятельства участия университетского и институтского представительства в реформе высшего образования.

В заключение статья констатирует, что решение внутренних проблем Коммунистического союза молодежи, с одной стороны, зависит от всевенгерской политической структуры и господствующего общественного сознания; с другой же стороны, стало необходимо, чтобы молодежная организация проводила дифференцированную политику в соответствии с требованиями отдельных слоев молодежи, создавала политическое единство и подлинно демократические молодежные форумы.

István Harcsa

THE MATERIAL-EXISTENTIAL SITUATION OF YOUTHS IN THE 1980s

The author examines the material-existential situation of youth who founded a family. First he sums briefly up the interconnections relating to the educational level and occupation of youth and analyses the formation of wages, incomes and housing conditions.

The average earning of the young generations increases slower than that of the older ones and the per capita income lags even more behind the per capita income of the older generations. They can earn supplement wages to a lesser degree. The real value of social money grant for child rearing has decreased.

The number of children, the character of the performed work, the qualification and the type of diploma differentiate the established unfavourable wages-incomes relations.

Chances to obtain a flat has also worsened in case of the young generations of today. Obtaining a flat and its way are influenced by the social group of youths and their parents and the type of settlement as well. The housing conditions are unfavourable influenced by the considerable decrease of state home building and the small measurement of flats built by the state. A peculiar connection can be pointed out between the demographical relations and the housing conditions: the present day housing conditions in most cases hinder the undertaking of more than two children.

Because of all these, the expenses of founding a family are increasingly covered by the financial assistance received from the parents, however the redistribution of the family incomes is the source of tension and increase the differentiating effect of the unequal parental financial background.

Tamás Tahin

SOCIAL FACTORS OF THE BIOLOGICAL DEVELOPMENT AND THE STATE OF HEALTH OF YOUTH

In the last decades the biological development and the state of health of youth have deteriorated: unfavourable phenomena appear in the mortality and morbidity relations, in the field of physical and mental development and physical condition. During the investigation of the data of mortality, the stagnation and deterioration of the proportions of mortality among young grown-up generations meant a very serious warning.

The unanimous opinion of different investigations is that according to the educational level, occupation and sexes a difference can be found in the state of health. There is a relationship between overfeeding and the frequency of illness. Important social differences appear in the process of illnesses and in the stadium of their seriousness. The same results were obtained by researchers who investigated the characteristics of mental hygiene.

The investigation of the biological development of youth calls the attention to the insufficiency of somatical education and physical training. The differences in the educational level, occupation and residence of the parents cause differences in the biological development of the children too.

The author emphasizes that one has to know the mechanisms which transmit the social differences towards the state of health. One has to explore the factors of environment and way of life which endanger most generally the health and the circumstances where the social activity has a chance to influence the unhealthy processes.

Rudolf Andorka–János Balázs–Sándor Elek
–Ildikó Hrubos–György Lengyel

OCCUPATIONAL LIFE PATH AND LIVING CONDITIONS OF POLITICO-ECONOMIST GRADUATES

In the theme of the investigation of the strata of youth, the Sociological Department of the Karl Marx University of Economics in various ways examined the entrance into profession of youth possessing politico-economic diploma. The present study, based on statistical data and questionnaire survey, compares the situation, life path and prospects of different economist generations – who finished their studies in 1953, 1968, 1973 and 1978. The authors state that the relative situation (wages, the opportunity for using expert knowledge, finding a job, perspective of promotion) of the last two groups worked out more unfavourably than in the case of the first two groups.

The investigation wanted to state if the graduates of economics constitute a uniform stratum. The results show that concerning their situation and life path chances, differences can be found between the graduates of university and colleges and among the graduates of the individual colleges. The diversity of the possible occupational life paths also has a differentiating effect. The deterioration of the situation of economists does not effect equally the different economist groups: the disadvantages appear in an increased degree in case of women and men of working-class and peasant origin.

Kálmán Gábor

LIFE STRATEGIES OF YOUTH WHO COMPLETED THEIR SECONDARY SCHOOL STUDIES BETWEEN 1969 AND 1981

The study publishes the most important results of an investigation carried out in the Sociological Department of the Szeged University: the research investigated

the formation of the financial, cultural and power chances of young people who completed their secondary school studies between 1968 and 1981 and the factors influencing them: it paid attention to the effect of family and school on the life path of persons under investigation too.

The study discusses the questions of childhood environment and family education, the aims and aspirations of students as well as the relation between the status of parents and the life strategy of their children. It examines the differences among the recruiting bases of the different types of secondary schools and the financial, ideological, cultural differences resulting from them. It examines to what kind of aims the youths were motivated by the different family and school environments and states that behind the differences among value orders and aspirations, the differences in the family background are to be found, although, of course, there is no word of the inheritance of direct line. Finally at the end, using the material aspect, the structure of money economy of the family as measuring instrument, the study, on the basis of life strategy, includes the youths in different types. It states that in spite of the different life paths, the tendency of equalization of the secondary school system can be observed.

Mrs. István Páczelt, Tamás Pál, Péter Schiffer, Anikó Soltész
THE ORGANIZATION AND INFLUENCE
OF THE YOUNG COMMUNIST
LEAGUE AMONG THE INDIVIDUAL STRATA OF YOUTH

The authors of the article look for answer to the following question: how the Young Communist League – as political organization determined considerably by its social environment – is organized among youth, what influence it can exert on the individual strata of youth, if it is able to influence the situation of youth. The study elaborates the results of an empirical investigation which was finished in 1984. Consequently, the investigation was carried out in the period when it became obvious that among youth a distrust of the youth organization was to be felt and the need for change became evident.

The study examines the most important stages of history of the Young Communist League from the time of its foundation and their effect on the present situation: it analyses the opportunities of the youth organization for policy-forming and interest assertion and their realization.

It investigates the problems of organization and the influence on the members in three strata of youth: young workers, students and undergraduates. It analyses the reasons, consequences and circumstances of university reform of the representation the Young Communist League in universities and colleges.

Finally at the end, the study states that the solution of the problems of the Young Communist League depends on the one hand on the formation of the political structure and the public thinking of power, on the other, it became necessary that the Young Communist League should pursue a differentiated stratum policy and establish political communities and real democratic forums.

СОДЕРЖАНИЕ

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

<i>Иштван Харча</i> : Материально-бытовое положение молодежи в 80-х годах	317
<i>Тамаш Тахин</i> : Общественные факторы состояния здоровья и биологического развития молодежи	330
<i>Рудолф Андорка, Янош Балаж, Шандор Элек, Ильдико Хрубош, Дёрдь Лендел</i> : Профессиональная карьера и условия жизни молодых дипломированных экономистов	348
<i>Кальман Габор</i> : Стратегия жизни молодежи, окончившей средние школы	366
<i>Иштванне Пацелт, Тамаш Пал, Петер Шиффер, Анико Шолтес</i> : Организационная способность Венгерского коммунистического союза молодежи и его влияние на отдельные слои молодежи	379

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

<i>Ильдико Чатари</i> : Отношение молодежи к политике – на основе одного анкетного исследования	393
<i>Йожеф Рац</i> : Изучение положения маргинальных групп молодежи	404
Исследовательская программа „Научные основы молодежной политики” на 1986–1990 гг (<i>Золтан Бекеш</i>)	415
План исследований группы по изучению темы „Молодежь и общество” на период 1986–1990 гг.	432

ИНФОРМАЦИЯ

Результаты исследований о молодежи в советском журнале „Общественные Науки” (<i>Ласло Холка</i>)	443
Из отчетов научных командировок	
Общий отчет об изучении проблем молодежи в ФРГ (<i>Ева Тот</i>)	447
Под локальными впечатлениями (Отчет о поездке о Швеции) (<i>Ласло Кэри</i>)	451
Впечатления о ФРГ – проблем исследователя молодежи (<i>Ласло Борош</i>)	453
Молодёжные диалоги – опыт совещания в городе Бремен (<i>Георгина Себени</i>)	456
Резюме	459

CONTENTS

STUDIES

<i>István Harcsa</i> : The material-existential situation of youths in the 1980s	317
<i>Tamás Tahin</i> : Social factors of the biological development and the state of health of youths	330
<i>Rudolf Andorka-János Balázs-Sándor Elek-Illdikó Hrubos-György Lengyel</i> : Occupational life path and living conditions of politico-economist graduates	348
<i>Kálmán Gábor</i> : Life strategies of youths who completed their secondary school studies between 1969 and 1981	366
<i>Mrs. István Páczelt-Tamás Pál-Péter Schiffer-Anikó Soltész</i> : The organization and influence of the Young Communist League among the individual strata of youth	379

WORKSHOP

<i>Illdikó Csatáry</i> : Perception of politics among youths – on the basis of a questionnaire survey	393
<i>József Rácz</i> : The investigation of groups of youths being in marginal situation	404
The tasks of the research program „Scientific foundation of youth policy” in the 7th Five-Year Plan-Period (<i>Zoltán Békés</i>)	415
Research plane of group „Youth and Society” for the plan period between 1986 and 1990	432

INFORMATION

The results of investigation of youth in the Soviet periodical „Social Sciences” (<i>László Holka</i>)	443
Reports of study trips	
Mosaic pictures of the investigation of youth in the FRG (<i>Éva Tót</i>)	447
In the spell of locality (Travel report of Sweden) (<i>László Kéri</i>)	451
Snapshot of the FRG – with the eyes of a youth researcher (<i>László Boros</i>)	453
Youth dialogue – experiences in Bremen (<i>Georgina Szébenyi</i>)	456
Summaries in Foreign Languages	459

SÁRKÁNY LÁSZLÓ (1913–1986)

Megrendítő volt a hír, hogy 73 éves korában elhunyt Sárkány László elvtárs, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének nyugdíjas munkatársa. Szinte hihetetlennek tűnt az újságban a haláláról közzétett gyászjelentés, hiszen nemrég még láttuk, hogy a külföldi folyóiratokból tanulmányokat válogatott az általa is szerkesztett *Elméleti Cikk*ek című kiadványba.

Sárkány László elvtárs egyike volt a magyar kommunisták azon nemzedékének, amelyik történelmi sorsfordító események aktív résztvevője volt. 1933-ban, húszéves korában kapcsolódott be a magyar kommunisták küzdelmeibe, és hamar megtalálta azt a harci terepet, ahol tehetsége szerint szolgálhatta a párt társadalomátalakító céljait. Egyik szerzője és szerkesztőbizottsági tagja volt a Debrecenben kiadott *Mi utunk* című lapnak, amely más radikális elképzelésekkel együtt az illegálisban működő kommunisták programját is népszerűsítette. Ezért 1934-ben a szerkesztőbizottság többi tagjával együtt letartóztatták és bebörtönözték. Sok kommunistához hasonlóan ő is végigszenvedte a munkanélküliség, az állandó üldöztetések, a kegyetlen munkaszolgálat nehéz éveit.

A hazánk felszabadulása óta eltelt évtizedekben Sárkány Lászlót különböző fontos feladatok megoldásával bízták meg. Dolgozott a *Szabad Nép* szerkesztőségében, a Külügyminisztériumban, a Központi Fizikai Kutató Intézetben és a Magyar Atomenergiái Bizottságban. 1968-ban jött a Társadalomtudományi Intézetbe, ahol nyugdíjazásáig az információs osztályt vezette.

Sárkány elvtárs a nyugdíjas éveiben is aktívan részt vett a Társadalomtudományi Intézet munkájában. Élete végéig szívügyének tekintette az információs munka segítségét. Politikai munkáját a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségében és a XII. kerület 3. sz. pártkörzetében folytatta.

Sárkány elvtárs sokirányú, eredményes tevékenységét pártunk és szocialista államunk nagyra értékelte, erről tanúskodnak magas kitüntetései, közöttük a Szocialista Hazáért, a Munkás–Paraszt Hatalomért Érdemrend és a Munka Érdemrend arany fokozata.

Sárkány elvtárs halála érzékeny veszteség számunkra. Emlékét kegyelettel megőrizzük.

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855)
(pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj egy évre: 100,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján

(Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 11,5 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szikra Lapnyomda, Budapest (86-3905)

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

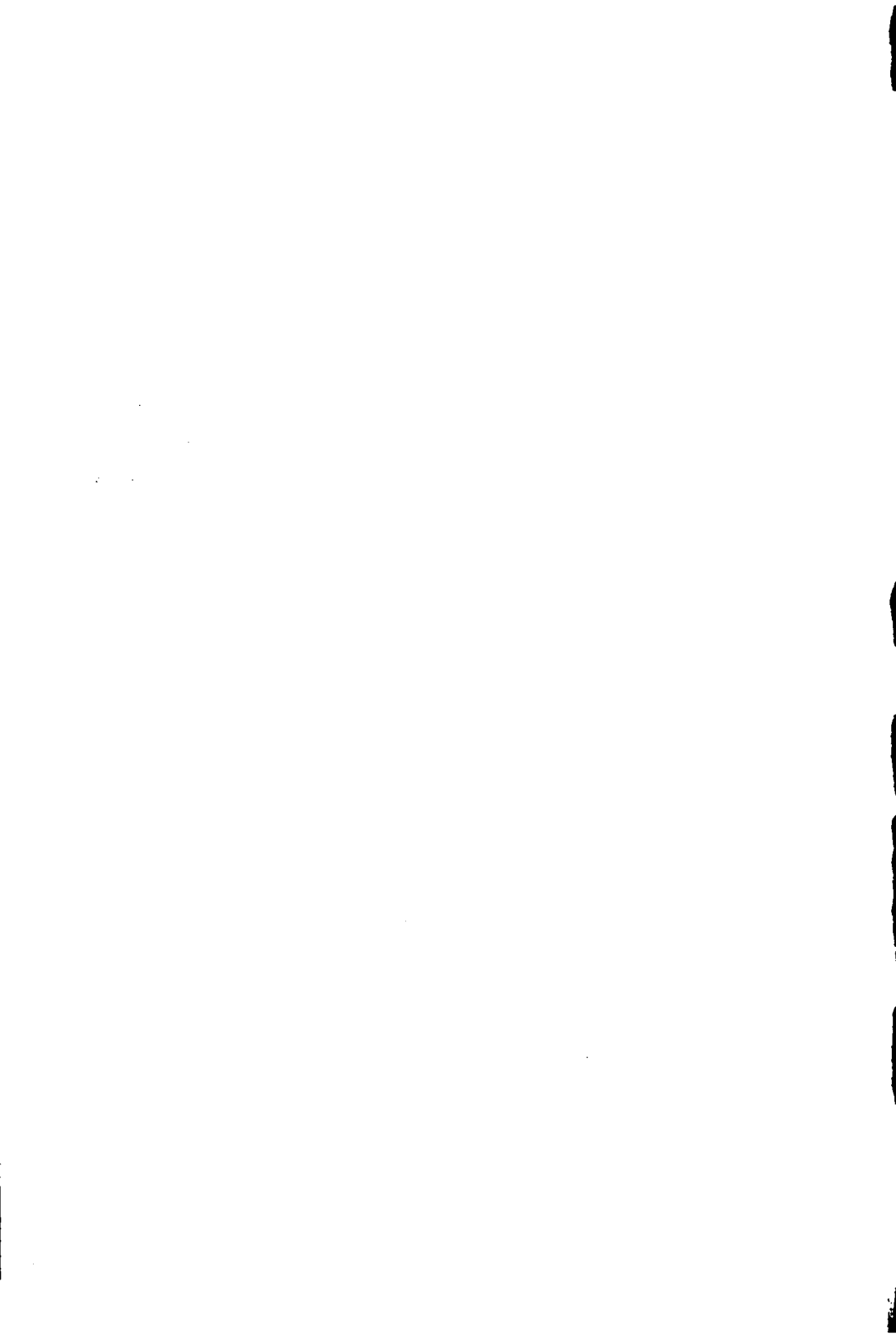

316.861

79

Társadalom-
tudományi *Bf^o*
Közlemények

1986|4

Társadalom- tudományi Közlemények

1986 · 4

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

XVI. évf. 1986/4. sz.

Szerkeszti: a szerkesztőbizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Böhm Antal</i> : Együtműködési kapcsolatok a falvak helyi társadalmában	461
<i>Gidai Erzsébet</i> : A társadalmi-gazdasági fejlődés néhány kritikus pontjáról	472
<i>Macher Ákos—Marjanek Katalin</i> : A struktúraváltozás és a hatékonyság egyes összefüggései Magyarországon (Az 1970 és 1984 közötti folyamatok tükrében)	483
<i>Ágh Attila</i> : Konfliktus és kooperáció a nemzetközi rendszerben (A nemzetközi konfliktusok amerikai elméletei a globális korban)	499

MŰHELY

<i>Bánfalvy Csaba</i> : A szolgáltató szektor makrogazdasági arányairól	518
<i>Orolin Zsuzsa—Seben Éva</i> : A munkabér tartalmáról	529
<i>Mikecz Tamás</i> : Az életminőség összetevői (A kérdés szociáldemokrata felvetéséről)	547

TÁJÉKOZÓDÁS

A szocialista országok tudománypolitikájának változásai a nyolcvanas években (<i>Tamás Pál</i>)	556
Új technológia, a munkaidő és a szakszervezetek (Kerekasztal-konferencia)	573
<i>Otto Jacobi</i> : Új technológiai paradigmák, hosszú hullámok és a szakszervezetek	574
<i>Edwin Schudlich</i> : Munkaidő-politika a konszenzus és a konfliktus között (Az ipari munkaidő alakulása a Német Szövetségi Köztársaságban)	587
XI. Szociológiai Világkongresszus Új-Delhiben (<i>B. A.</i>)	595

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Regionális kutatások (Bihari Ottó emlékülés) (<i>Pál László</i>)	598
Munkásmozgalom-történeti konferencia a migráció és a népfront kérdéseiről (<i>Hülvely István</i>)	600
Bokor Ágnes kandidátusi védése (<i>Utasi Ágnes</i>)	604
Disszertációvédések az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján	608
Pályázati felhívás aspirantúrára	624
Idegen nyelvű összefoglalók	625
Idegen nyelvű tartalom	631
1986. évi tartalom	633

BŐHM ANTAL

Együttműködési kapcsolatok a falvak helyi társadalmában

A helyi társadalom tanulmányozására egy olyan dimenziórendszerrel dolgoztunk ki vizsgálódásunk kezdetén, amelyben a helyi lakosság kooperációs kapcsolatai és a lakossági részvétel egy dimenzópárt alkotnak, s egymással szerves összefüggésben a helyi társadalom minőségét is jelzik.¹ Feltételeztük, hogy a lakosság helyi együttműködése, az együttműködés intenzitása korrelációban áll a lakossági részvétellel. Jelen tanulmányunkban a dabasi felvételünk kooperációra vonatkozó előzetes adatait, eredményeit mutatjuk be.²

Lakossági kooperáción – vizsgálatunk során – azokat az együttműködési formákat értettük, amelyek során az egyén életvitelét mások segítségével szervezte meg, vagy önmaga is segítséget nyújtott mások életviteléhez. E tekintetben nem tettünk különbséget a magánélet szervezése és a közéleti tevékenység között, jóllehet feltételeztük, hogy a jól szervezett individuális háttér elemi feltétele a közérdekű kapcsolatoknak. Ez a háttér természetesen a családi kapcsolatokra épül elsődlegesen – főleg falusi településeken.

Értelmezésünk szerint a kooperáció legelemibb megnyilvánulása az *együtt élő generációk összefogása, valamint munkamegosztása*. A mintánkban szereplők között az egyedülállóak és egyedül élők viszonylag alacsony arányt képviselnek (6 százalék), a leggyakoribb a négyen vagy többen együtt élők aránya (43 százalék), a ketten és a hárman együtt élők aránya 26, illetve 24 százalék.

Településenként viszonylag nem nagy a szóródás, viszont ha az egyedül vagy a másodmagukkal élők arányát, illetve az öten vagy ötnél többen együtt élők arányát külön számoljuk, a különbségek erőteljesebbek. Egy-két tagú családban él a megkérdezettek 42 százaléka Tatárszentgyörgyön, a további sorrend Örkény (36 százalék), Hartyán (34 százalék), Gyón (32 százalék), Dabas és Ócsa (30–30 százalék), Inárcs (26 százalék) s végül Sári (18 százalék). A viszonylag nagy létszámú családok arányában pedig: Sári (19 százalék), Örkény (18 százalék), Tatárszentgyörgy (17 százalék), Ócsa és Inárcs (15–15 százalék), Dabas és Hartyán (13–13 százalék), s végül Gyón (12 százalék).³

A családok több mint felében (58 százaléka) két, egy tizedében (12 százalék) három generáció él együtt, az egygenerációs családok aránya 23 százalék. Természetesen településenként és életkor szerint is szóródnak a fenti átlagok.

Az egyedül és az egygenerációs családban élők aránya – mint várható volt – az életkor emelkedésével növekszik, a hatvan éven felülieknek például egyötöde (19 százalék) él egyedül, s ezen kívül több mint fele (56 százalék) egygenerációs családban. A fiatalabb korosztályoknál a két generáció együttélése a leggyakoribb (77–86 százalék), bár a három generáció együttélése sem tekinthető ritkának (16 százalék).

Nyilvánvaló, hogy minél többen élnek együtt egy-egy családban – és több generáció –, annál természetesebb a családi szintű kooperáció és a munkamegosztás. Az egyedül élők, valamint az egygenerációs családban élők kooperációs lehetőségei lényegesen kedvezőtlenebbek, még akkor is, ha rokonaik esetleg ugyanazon a településen élnek.

A kooperáció lehetőségét befolyásolja az adott településen *lakás időtartama* is, hiszen az újonnan beköltözőknek hosszabb-rövidebb időre van szükségük ahhoz, hogy beilleszkedhessenek a helyi társadalomba. A befogadást nagymértékben motiválhatja az adott település lakosságának szokásrendje, magatartása, a település múltja, társadalmi összetétele, s nemkülönben etnikai vagy vallási (stb.) összetétele.

A megkérdezettek többsége (58 százaléka) *születése óta* lakik az adott településen, további 9 százalék pedig harminc évnél is régebben. S mindössze 10 százalék azoknak az aránya, akik tíz évnél rövidebb ideje laktak a településen. Mindez arra vall, hogy a térség lakosságának *túlnyomó többsége tősgyökres helyben lakó*. (Egy másik kérdésünk a generációk beköltözésére vonatkozott – 8 százaléknak a szülei költöztek az adott településre, 10 százaléknak a nagyszülei, 40 százalékuk pedig ennél is mélyebb múltja van a településen.) Harminc évnél régebben vagy születése óta él a településen a megkérdezettek kétharmada (67 százalék) – e tekintetben Sári a legtradicionálisabb (84 százalék) és Dabas (58 százalék) valamint Inárcs (59 százalék) a legkevésbé tradicionális. Másfelől a dabasi megkérdezettek 18 százaléka s az inárcsiak 13 százaléka tíz évnél rövidebb ideje költözött a településre.

Ezek az adatok a vizsgált települések mindegyikében egy határozott *tradicionális helyben lakó réteg* jelenlétére engednek következtetni. Ez viszont óhatatlanul hatással van a település népességének kohéziójára, befolyásolja identitását és minden bizonnyal a vizsgált dimenziókat is. Egyben kiterjedt rokoni-nagycsaládi kapcsolatokra is utal.

E kiterjedt *rokoni kapcsolatokat* jellemzi, hogy a megkérdezetteknek mindössze 8 százaléka él rokonok nélkül a településen, 14 százalékának 1–5, 28 százalékának 6–20 és 49 százalékának húsznál is több rokona él a településen. Szinte mindegyikkel *összejár* a megkérdezettek 54 százaléka, a többséggel 22, a kisebbséggel 21 százaléka, és csupán 5 százalék válaszolta kérdésünkre azt, hogy senkivel sem jár össze rokonai közül.

A rokoni kapcsolatok nem mutatnak nagy szóródást; az egyetlen kivételt a vezető értelmiségiek alkotják, 40 százalékuknak egyetlen rokona sem lakik az adott községben. Ez kétféle értékelő szempontra is felhívja a figyelmet: először is a vizsgált térségben a vezetők rokoni kapcsolatai („sógor-komaság”) korántsem olyan erőteljesek, mint amennyire ezt a közvélemény tudni véli, másodsor viszont mindez arra is utal, hogy a helyi vezető és értelmiségi réteg mennyire *nem organikus* része a helyi társadalomnak.

Fontos további szempontot jelentett vizsgálódásunkban az a kérdés, hogy mennyire ápolják rokoni kapcsolataikat a megkérdezettek.

*A rokoni kapcsolatok foglalkozási csoportonként
(százalékban)*

	Egy rokona sincs	1—5 rokona van	6—20	20 és több	Összesen
Ipari segéd- és betanított munkás	5,4	15,1	30,9	48,6	100,0
Ipari szakmunkás	6,6	14,8	21,8	56,8	100,0
Szolgáltatásban dolgozó fizikai	8,0	13,9	28,6	49,5	100,0
Mezőgazdasági fizikai	5,6	15,6	28,1	50,7	100,0
Ügyviteli alkalmazott	8,2	9,6	24,7	57,5	100,0
Egyéb szellemi	9,2	10,8	33,3	46,7	100,0
Alsó és középszintű vezető	14,3	14,3	19,5	51,9	100,0
Értelmiségi vezető	40,0	12,0	24,0	24,0	100,0
Egyéb	11,8	8,8	26,5	52,9	100,0
Összesen	8,4	14,1	28,1	49,4	100,0

A községek között igazán nagy különbségek nem találhatók. A megkérdezettek fele különösen intenzíven ápolja kapcsolatait az egész rokonsággal. A megkérdezettek háromnegyed része rokonainak többségével tartja kapcsolatait. Mindez világosan jelzi, hogy a helyi társadalom esetében a rokoni kapcsolatok nemcsak jelen vannak, hanem bizonyára az élet számos területén *meghatározóak* is. Ebben a tekintetben a községek között számottevő különbségek nincsenek.

*A rokoni kapcsolatok településenként
(százalékban)*

	R o k o n a i k ö z ü l ö s s z e j á r				összesen
	senkivel	kisebbséggel	többséggel	mindel	
Sári	2,9	24,3	24,3	48,5	100,0
Dabas	4,7	12,8	23,3	59,2	100,0
Gyón	3,9	28,1	26,6	41,4	100,0
Hartyán	1,7	25,2	23,1	50,0	100,0
Ócsa	4,2	23,9	18,7	53,2	100,0
Örkény	4,7	19,7	20,8	54,8	100,0
Tatárszentgyörgy	1,7	14,9	17,9	65,5	100,0
Inárcs	3,9	18,9	23,3	53,8	100,0
Összesen	3,6	21,0	21,6	53,8	100,0

A foglalkozási csoportok szerinti különbségek sem nagyok. A megkérdezettek háromnegyede intenzíven tartja rokonaival a kapcsolatot, a fizikai dolgozóknál ez valamivel erősebb, az alkalmazotti, értelmiségi csoportoknál alacsonyabb, a vezető, értelmiségi csoportban a legalacsonyabb (51,4 százalék). Ha ez utóbbihoz hozzászámítjuk, hogy ennek a rétegnek él a legkevesebb rokona a vizsgált településen, akkor még inkább megkérdőjelezhető a helyi vezetés „organikus” kapcsolata a településsel.

Az életkor szerinti bontások sem tükröznek nagy különbségeket.

*A rokoni kapcsolatok intenzitása foglalkozási csoportok szerint
(százalékban)*

	R o k o n a i k ö z ü l ö s s z e j á r				
	senkivel	kisebbséggel	többséggel	minddel	összesen
Ipari segéd- és betanított munkás	3,5	19,9	22,0	54,6	100,0
Ipari szakmunkás	5,9	16,5	26,5	51,1	100,0
Szolgáltatásban dolgozó fizikai	3,7	19,3	20,3	56,7	100,0
Mezőgazdasági fizikai	2,9	19,5	21,0	56,6	100,0
Ügyviteli alkalmazott	3,1	33,8	13,8	49,3	100,0
Egyéb alkalmazott	1,8	29,4	26,6	42,2	100,0
Alsó és középszintű vezető	2,9	26,5	16,2	54,3	100,0
Vezető értelmiségi	2,3	36,4	25,0	36,4	100,0
Egyéb	2,4	17,2	27,6	51,8	100,0
Összesen	3,5	21,2	21,9	53,4	100,0

Feltételeztük, hogy a fiatalabbak rokoni kapcsolatai lazábbak, mint az idősebekéi, de ennyire kiegyenlített helyzetre nem számítottunk. Valamelyest ugyan nő az életkor növekedésével a kapcsolatok intenzitása, ez azonban nem jelentős.

A családi-rokoni kapcsolatokkal is érintkező kör a *szomszédsági viszonyokat, kapcsolatokat* öleli fel. Ez a külsőbb kör előzetes feltételezésünk szerint egy-egy hagyományait erősen őrző településen kevésbé különbözhet a rokoni kapcsola-

*A rokoni kapcsolatok életkor szerint
(százalékban)*

Életkor	R o k o n a i k ö z ü l ö s s z e j á r				
	senkivel	kisebbséggel	többséggel	minddel	összesen
18—29	2,6	26,5	23,8	47,1	100,0
30—39	4,8	22,4	22,8	50,0	100,0
40—49	4,3	21,5	21,0	53,2	100,0
50—59	4,4	17,6	20,8	57,2	100,0
60—75	1,3	15,6	18,9	54,2	100,0
Összesen	3,6	21,0	21,6	53,8	100,0

toctól, s a helyi társadalom kohéziójának igen fontos tényezője. Adataink mindezt megerősítették. Azaz a *szomszédok közül* csak 13 százalék nem tart kapcsolatot senkivel sem; 6 százalék egyetlen családdal, 28 százalék 2–4 családdal, 50 százalék pedig több családdal tart fenn *rendszeres* kapcsolatokat. Mindez meglehetősen intenzív szomszédsági kapcsolatokra mutat. Érdeemes mindezt foglalkozási csoportonként is megvizsgálni.

Szomszédsági kapcsolatok foglalkozási csoportonként
(százalékban)

Szomszédok közül kapcsolatot tart	Eggyel- sem	Egy csa- láddal	2-4 csa- láddal	5 vagy több családdal	Egyéb	Ösz- zesen
Ipari segéd- és betanított munkás	14,1	7,1	20,2	53,6	4,0	100,0
Ipari szakmunkás	14,7	4,3	24,5	52,2	4,3	100,0
Szolgáltatásban dolgozó fizikai	12,1	3,6	32,7	47,9	3,7	100,0
Mezőgazdasági fizikai	8,6	6,9	30,9	49,1	4,5	100,0
Ügyviteli alkalmazott	11,0	5,5	32,9	46,6	4,0	100,0
Egyéb szellemi	19,2	5,8	29,2	43,3	1,5	100,0
Alsó és középszintű vezető	16,7	9,0	20,5	47,4	6,4	100,0
Értelmiségi vezető	18,7	5,3	34,7	37,3	4,0	100,0
Egyéb	8,8	2,9	32,4	47,1	8,8	100,0
Összesen	13,3	5,8	27,0	49,5	4,4	100,0

Az arányok a fizikai dolgozók intenzívebb kapcsolataira utalnak, a szellemi foglalkozásúak, különösen a vezető értelmiségiek szomszédsági kapcsolatai, ha nem is sokkal, de mérsékeltebbek. Ezeknek a szellemi foglalkozásúaknak például egyötöde nem tart fenn kapcsolatot szomszédaival. Természetesen itt azt is figyelembe kell venni, hogy a szellemi foglalkozású csoportokban a fizikaiaknál lényegesen magasabb az újonnan betelepülők aránya. A vezető értelmiségieknek több mint egynegyede (28,4 százalék) 10 évnél rövidebb idő óta lakik a településen, és hogy 40 százalékuknak nincs helyben rokona.

A szomszédsági kapcsolatok községenként nagyobb szóródást mutatnak.

Szomszédsági kapcsolatok községenként
(százalékban)

Szomszédok közül kapcsolatot tart	Eggyel- sem	Egy csa- láddal	2-4 csa- láddal	5 vagy több családdal	Minden- kivel	Ösz- zesen
Sári	9,9	9,9	47,5	11,9	20,8	100,0
Dabas	13,1	21,2	40,1	8,0	17,6	100,0
Gyón	18,9	14,4	42,3	10,8	13,6	100,0
Hartyán	8,3	15,0	38,3	13,9	24,5	100,0
Ócsa	21,0	12,4	33,1	17,7	15,8	100,0
Örkény	17,4	18,9	33,1	16,6	14,0	100,0
Tatárszentgyörgy	9,1	13,3	29,7	22,4	25,5	100,0
Inárcs	19,1	11,2	38,6	14,9	16,2	100,0
Összesen	16,9	14,7	36,2	15,5	17,7	100,0

A megkérdezettek 8–21 százaléka nem tart fenn rendszeres kapcsolatot szomszédaival, s további 10–21 százalékuk csak egy szomszédjával tart fenn kapcsolatot. Viszonylag zárkózottabbak e tekintetben a családok Örkényben, Dabason, Gyónon, Ócsán, s nyitottabbak Tatárszentgyörgyön, Hartyánban. E különbségek ellenére a szomszédsági kapcsolatokat is intenzívnak tekinthetjük, hiszen a családok nagyobbik hányada minden településen több szomszédjával is szoros kapcsolatot tart fenn.

A kapcsolatok közül kétségtelenül a rokonai és a szomszédsági kapcsolatok tekinthetők meghatározóknak, azonban nem tekinthetünk el a *baráti, munkatársi kapcsolatoktól* sem. A megkérdezettek 40 százaléka a rokonain és szomszédain kívül *senkivel sem* jár össze, viszont 29 százaléka több mint 5 személlyel tart fenn rendszeres baráti kapcsolatot (további 12 százalék egy-két, 16 százalék pedig három–öt személlyel tart kapcsolatot). A foglalkozási csoportok között e tekintetben sem találunk lényeges különbségeket. A szakképzetlen fizikai dolgozók (az ipari-építőipari segéd- és betanított munkások, a mezőgazdaság és szolgáltatás fizikai dolgozói) 40–50 százalékban a rokonai, szomszédsági kapcsolatokon kívül *mással* nem járnak össze. Az alkalmazottak és az értelmiségiek esetében, valamint az ipari szakmunkásoknál a baráti, munkatársi kapcsolatok erősebben érvényesülnek. Más lényegi különbséget adataink nem mutatnak.

Egy másik kérdésben azt vizsgáltuk, hogy a megkérdezett magánéletében mennyire áll kapcsolatban *munkatársaival*. E kapcsolatban figyelembe vettük azt is, hogy az illető azonos vagy különböző településen lakik-e a megkérdezettel. Adataink azt mutatják, hogy a szellemi foglalkozásúak, valamint a szakképzettebbek több munkatársi kapcsolatot tartanak fenn, s munkatársi kapcsolataik gyakrabban fűződnek községen kívül lakókhöz. Településenként vizsgálva a ko-

A szomszédokon és rokonokon kívüli baráti kapcsolatok (százalékban)

	Senkivel	1-2 személy-lyel	3-5 személy-lyel	5-nél több személy-lyel	Össze-sen
Ipari betanított és segédmunkás	53,4	8,5	11,6	25,5	100,0
Ipari szakmunkás	26,5	8,3	21,5	43,7	100,0
Szolgáltatásban dolgozó fizikai	42,4	13,4	13,3	30,9	100,0
Mezőgazdasági fizikai	41,5	11,6	18,0	28,9	100,0
Ügyviteli alkalmazott	37,0	17,8	16,4	28,8	100,0
Alsó és középszintű vezető	23,0	20,3	28,4	33,3	100,0
Értelmiségi vezető	18,7	20,0	29,1	32,2	100,0
Egyéb	42,4	12,1	15,2	30,3	100,0
Összesen	41,1	10,0	16,2	30,7	100,0

rábbiaknál nagyobb szóródást tapasztaltunk, ez a kép pontosan az ellentettje a rokoni, szomszédsági kapcsolatoknak. Például Tatárszentgyörgyön a megkérdezettek közel kétharmada rokoni és szomszédsági kapcsolatokon kívül nem tart fenn más kapcsolatot, s nem sokkal kisebb ennél Inárcson sem a megfelelő arány. Ugyanakkor, ahol az átlagnál lazább rokoni, szomszédsági kapcsolatokat tapasztaltunk (Dabas, Gyón, Ócsa, Sári), ott erőteljesebbek a baráti, munkatársi kapcsolatok.

Vizsgálatunkban azt is megpróbáltuk mérni, hogy milyen a fenti kapcsolatok tartalma, intenzitása. Mindezt olyan kérdésekkel közelítettük meg, hogy a megkérdezett kikre számíthat gondjában-bajában az élet különböző területein.

Külön megvizsgáltuk, hogy a családtagokon kívül rokoni, baráti, szomszédsági kapcsolataiban *kikre számíthat* anyagi gondjai, építkezése, betegsége stb. esetén.

A sorrend előzetes várakozásunknak megfelelően alakult, a családi kapcsolatokon kívül a rokoni (nagy családi) kapcsolatok ma is meghatározóak a községekben élők kisebb-nagyobb gondjainak megoldásában. A megkérdezetteknek háromnegyede rokonaira, kétharmada szomszédaira, valamivel kisebb fele pedig munkatársaira, barátaira is támaszkodhat gondjai megoldásában.

A fenti sorrendet talán legjobban az anyagi gondok arányai érzékeltetik. Ez annyira az intim szférához tartozik életünkben, hogy családunkon, rokonságunkon kívülre nem szívesen visszük.

Figyelemre méltó az is, hogy a munkatársi és baráti kapcsolatok – amelyek óhatatlanul túlmutatnak az adott településen –, meglehetősen intenzívek.

Megkérdeztük az *emberi kapcsolatokról* alkotott lakossági véleményeket is: milyennek látják a község lakói önmagukat más települések lakosságához képest, s véleményük szerint hogyan alakulnak az emberi kapcsolatok a korábbiakhoz képest. A többség (44 százalék) úgy látta, hogy nagyjából ugyanolyan kapcsolatok jellemzik az adott település lakosságát is, mint a többit, 32 százalék összetartóbbnak, 24 százalék széthúzóbbnak vélte települése lakosságát. A múlt-hoz viszonyítva a *többség rosszabbnak* látja a jelenlegi helyzetet: 58 százalék azzal értett egyet, hogy „régén közvetlenebbek voltak az emberek, erősebb volt az összetartás, mint manapság”, 22 százalék azzal, hogy „a község fejlődésével az

Kapcsolataiban kikre számíthat (százalékban)

	Rokonokra		Szomszédokra		Munkatársakra, barátokra	
	számíthat	nem számíthat	számíthat	nem számíthat	számíthat	nem számíthat
A) ha a háztartásában valami hiányzik és kölcsön kell kérnie	71,0	15,4	65,4	17,8	42,2	28,9
B) ha házat épít	75,7	12,5	57,2	25,9	51,2	24,8
C) ha valaki beteg a családjában	79,3	12,6	66,5	20,5	41,6	33,5
D) ha anyagi gondja van	70,9	13,2	41,0	32,5	37,7	30,9

emberi kapcsolatok is gazdagodtak, ma nagyobb az összetartás, mint valaha”, 10 százalék pedig azzal, hogy „az idők ugyan változtak, de a lakosok emberi kapcsolatai ma lényegében ugyanolyanok, mint régen”. Településenkénti bontásban nagyok a különbségek a lakosság véleményében.

A lakossági vélemények alapján a legszéthúzóbbak Ócsán, Örkényen, Gyónon, Inárcson s Dabason az emberek, a legösszetartóbbak Sárin, Hartyánon. A szóródás meglehetősen nagy, a széthúzás 3–34 százalék, az összetartás 16–75 százalék között szóródik. S bármennyire is „csak” véleményekről van szó, mindez azért az egyes települések helyi társadalmának kohéziójáról is képet adhat. Foglalkozási csoportok szerinti bontásban korántsem tapasztalhatók ekkora különbségek, s ez arra vall, hogy kérdésünk erősen településspecifikus válaszokat eredményezett. Foglalkozás szerint a szóródás nem nagy, a fizikai dolgozók valamivel összetartóbbnak ítélték meg településük lakosságát, mint a szellemi foglalkozásúak. A legkedvezőtlenebbnek az ügyintézők és egyéb alkalmazottak tekintették falujuk lakosságát, minden bizonnyal azért, mert a belső feszültségeket, problémákat ők érzélik a leginkább mindennapi munkájuk során. (40 százalékuk minősítette a helyben lakókat széthúzóaknak és csak 21 százalékuk összetartóaknak.)

Gondjaink, bajaink *megbeszélése* is az intimebb kapcsolatot feltételező kérdések közé tartozik, azért külön rákérdeztünk, hogy a megkérdezett kivel (kikkel) tudja őszintén megbeszélni problémáit. A válaszok sorrendje a korábbiakat tükrözi: a közvetlen családtagok, rokonok, barátok, munkatársak a sorrend (ennél a kérdésnél a barátot és a munkatársat megkülönböztettük egymástól, a szomszédokat pedig nem jelöltük külön). Községenkénti bontásban nincs nagy szóródás.

Az emberi kapcsolatok megítélése foglalkozási csoportok szerint (százalékban)

	Az emberek széthúzóak	Ugyanolyanok, mint másutt	Összetartóbbak	Összesen
Ipari segéd- és betanított munkás	20,5	43,4	36,1	100,0
Ipari szakmunkás	25,8	43,4	30,8	100,0
Szolgáltatásban dolgozó fizikai	26,9	43,8	29,3	100,0
Mezőgazdasági fizikai	18,5	39,7	41,8	100,0
Ügyviteli alkalmazott	26,6	51,6	21,8	100,0
Egyéb alkalmazott	40,4	38,5	21,1	100,0
Alsó és középszintű vezető	24,6	50,7	24,7	100,0
Értelmiségi vezető	23,1	58,5	18,4	100,0
Egyéb	16,7	53,3	20,0	100,0
Összesen	24,0	44,1	31,9	100,0

A túlnyomó többség – a megkérdezettek kétharmada – csak a családjával, egy-ötöde barátaival, munkatársaival is, egytizede pedig a rokonaival is megbeszélheti ügyes-bajos gondját. (Ez utóbbi arányokban mindhárom válaszlehetőség benne van.) Mint más családi, rokoni, baráti stb. kapcsolatokkal összefüggő kérdés-

ben tapasztalhattuk, Inárcson, Ócsán, Tatárszentgyörgyön a legintenzívebbek a családi kapcsolatok – a baráti, munkatársi kapcsolatok pedig Dabason a legerősebbek. Ennek magyarázatát a tradicionális falusi, valamint a jóval nyitottabb, funkcióiban, külső kapcsolataiban sokrétűbb – már-már városiasodó – település kontrasztjában kereshetjük. Foglalkozási csoportonként ugyancsak jelentős szórást tapasztalhattunk.

Életkor szerint szintén jelentősek a különbségek, a fiatalabbak lényegesen nyitottabbak a családi-rokoni kapcsolatokon túli kapcsolatok iránt, egyharmaduk egyéni gondját-baját másokkal – munkatársaival, barátaival – is megosztja. Az életkor emelkedésével egyenes arányban csökken ez a nyitottság, az ötven éven felüliek háromnegyede pedig már csak a családjához fordul gondoljaival.

Kétségtelenül fontos része az együttműködésnek, hogy az egyén kihez fordul gondoljaival, problémáival, kitől kér segítséget, tanácsot. Ennél egy szinttel magasabbra tehető a tudatos együttműködés, amely az élet legkülönbözőbb területeire irányulhat. Ez az együttműködési forma tekinthető a *tulajdonképpeni kooperációnak*, amely tudatosan megfogalmazott, keresett és felvállalt érdekszövetség eredménye. Ez egyezsmind a helyi szerveződésnek is magasabb szintjét és más minőségét jelenti.

Az emberek *tényleges együttműködésére* olyan kérdéscsoporttal kérdeztünk rá, amely a háztáji gazdálkodásra, a termékek értékesítésére, a községejlesztésre, a kultúra, szórakozás stb. területeire vonatkozott. Adataink egyértelműen azt jelzik, hogy a gazdasági jellegű tevékenységekben jó az együttműködés, mindekelőtt a házépítésben, valamint a háztáji gazdaságban és a termékek értékesítésében. A legcsekélyebb együttműködés viszont a kikapcsolódásban, a kulturális területen tapasztalható.

Faktorokat képezve, két tevékenység típus különíthető el egymástól, egy gazdasági és egy kulturális jellegű. A településfejlesztési tevékenység pedig átmenetet képez e kettő között. Ezek az összefüggések megfelelnek előzetes feltételezésünknek.

A lakossági együttműködés faktorai:

a) <i>gazdasági jellegű együttműködés</i>	
a háztáji termékek értékesítése, piacolás	0,828
háztáji gazdálkodás	0,829
házépítés	0,622
b) <i>kulturális jellegű együttműködés</i>	
a helyi kulturális élet megszervezése	0,806
közös szórakozás, kikapcsolódás	0,789
a helyi sport támogatása	0,703

A községejlesztési tevékenységben

- F 0,470
- F 0,481

A lakosság kooperációs kapcsolataira vonatkozó adataink alapján az alábbi összefoglaló megállapításokat tehetjük:

a) A helyi társadalom vizsgált terepén elsősorban a *hagyományos együttműködési formák érvényesülnek*. Ezek közül a családi-rokoni kapcsolatok kiemelkedő szerepet játszanak. A helyi társadalom számára – a falusi térségben – lényege-

sen erősebbek a családi-rokoni kapcsolatok, mint azt korábban feltételeztük, vagy ahogy ezt a kapcsolatot általában minősíteni szokták. Feltételezhető, hogy nemcsak Dabas térségére jellemző ez, minden bizonnyal általánosabb érvényű. Az urbanizáltabb térségekben valószínűleg ezek a tradicionális hatások kevésbé érvényesülnek, bár feltételezhető, hogy ott is alábecsültük ezeket az együttműködési formákat.

A szomszédsági viszonyokról mindez ugyancsak elmondható. Azaz elemi szinten – a mindennapi élet számos területén – nemcsak erősek a családi-rokoni-szomszédságra épülő helyi kapcsolatok, hanem sokszor *kizárólagosak* is.

Könnyen belátható, hogy a helyi társadalom belső kapcsolatai – kohéziója – lényegesen erősebbek a külső vagy kifelé irányuló kapcsolatoknál. Ugyanakkor a településen kívüli vagy a települések közötti kapcsolatok esetlegesebbek és – legalábbis – a vizsgált terep települései esetében meglehetősen jelentéktelenek. A munkatársi kapcsolatok némi kivételt jelentenek – a fiatalabb korosztály esetében, egyes értelmiségieknél vagy az ingázóknál tapasztalható csak erőteljesebb munkatársi kapcsolatszerkezet. Ez utóbbi is valószínűleg általánosabb érvényű az adott térségben tapasztaltaknál.

b) Ami a kooperáció fejlettebb formáit illeti – az összefogás egy-egy célfeladat megoldására, a termelési-értékesítési együttműködés, a közös érdekeken alapuló tevékenység feltételeinek megteremtése stb. –, azokban a tényleges együttműködés *lényegesen gyengébb, kezdetibb, esetlegesebb*. Ennek ugyanis kevés tradíciója van, illetve az ilyen jellegű kooperációkat érte elsősorban törés az ötvenes években, s ezek csak újabban kezdenek felértékelődni. E tekintetben élesen *elválik egymástól a gazdasági jellegű és a kulturális, valamint egyéb jellegű kooperáció*. Ma nyilvánvalóan a gazdasági jellegű formák dominálnak, azonban többféle információs forrás alapján látható, hogy több településen a nem gazdasági jellegű együttműködési formák is kezdenek működni, vagy legalábbis mozgásba jönni. Ide a különböző helytörténeti köröket, településszépítő akciókat, környezetvédelmi egyleteket, klubokat sorolhatjuk. E tekintetben sem használtuk ki lehetőségeinket.

c) A *települések közötti* lakossági együttműködésnek ma még nagyon kevés jele van. A településpolitika és gyakorlati érvényesülése az elmúlt években nemcsak nem kedvezett ennek, hanem valószínűleg elmélyítette a települések rivalizálását. Az erőltetett összevonások, a közös tanácsok stb. inkább elidegenítő jellegűek voltak – s ennek feltehetően hosszabb ideig voltak a települések közötti együttműködésben. Ugyanakkor elvárható, hogy a gazdasági – majd az egyéb jellegű – kooperációs kapcsolatok izmosodása, bővülése előbb-utóbb életre hívja a települések közötti kooperációs kapcsolatokat. A településpolitika mai gyakorlata szorgalmazza is ezeket a törekvéseket, azonban mind világosabban látható, hogy ezek a kapcsolatok hatalmi szóval, központi elhatározásra aligha realizálódnak, megfelelő módon csakis akkor érvényesülhetnek, ha ezek a szóban forgó települések valóságos érdekeire szerveződnek és az érintett települések saját elhatározásán nyugszanak.

E dolgozatban a helyi társadalom kooperációs kapcsolatait kívántuk bemutatni egy falusi térségben végzett empirikus felvétel adatai alapján. A felvételi adatok elemzése jelenleg is tart, ezért az itt közölt adatok a továbbiakban más dimenziók

összefüggéseiben tovább finomíthatók, csiszolhatók. Az alaptendenciák azonban – ennyi máris megállapítható – aligha változnak.

Természetesen ránk – kutatókra – váró további fontos kérdés az is, hogy fejlettebb régiókban, városias településeken miként változnak, vagy változtak-e, a lakossági együttműködés formái, illetve azok intenzitása. Erre azonban csak a további – készülő – vizsgálatok adhatnak választ.

JEGYZETEK

- ¹ Empirikus felvételünket egy város nélküli térségben – a volt dabasi járás területén – végeztük. Mintánkban hat falusi település kétezer lakosa szerepelt. A felvételt egy olyan dimenziórendszerre építettük, amelyben a lakossági elégedettség és kötődés, a részvétel és a kooperáció, valamint a perspektíva és az integráció alkot dimenziópárt. Erről részletesebben lásd Pál László: Kísérlet a „helyi társadalom” dimenzióinak megragadására. Régiók-kistájak. Helyi társadalom III. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984. 7–21. old.
- ² A kooperáció itt bemutatott adatait érdemes összevetni a lakossági részvételre vonatkozó eredményeinkkel, amelyet a *Politika-Tudomány* című periodika 1986. 4. számában közlünk.
- ³ A vizsgálatban szereplő települések: Dabas, Hartyán, Ócsa, Örkény, Tatárszentgyörgy és Inárcs. Esetenként megkülönböztettük Dabas három településrészét – Sárít, Dabast, Gyónt is, amelyeket néhány évtizede egyesítettek közös településsé.

MOST JELENT MEG
AZ MSZMP TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS AZ MTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FŐOSZTÁLYA
KÖZÖS KIADVÁNYA

IFJÚSÁG – TÁRSADALOM – IDEOLÓGIA

NEMZETKÖZI TANÁCSKOZÁS

188 oldal, 43,- Ft

KAPHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN

A társadalmi-gazdasági fejlődés néhány kritikus pontjáról

A magyar gazdaság mai arculatát társadalmi-gazdasági fejlődésünk több évtizedes folyamata alakította ki, amelynek különböző fejlődési ciklusokat átfogó sajátos trendvonala van. Az 1957-es konszolidációt követően e fejlődésben nyilvánvalóan a hetvenes évtized kihívásai jelentették számunkra a legnagyobb gazdasági és társadalmi erőpróbát, és ezek a kihívások s a rájuk adott válaszaink hosszú távon meghatározzák társadalmi fejlődésünk irányát. A kialakult helyzet szükségessé teszi a kitűzött célok és a valóság állandó szembesítését, a célok és a valóság (feltételek és módszerek) közötti eltérések okainak elemzését is.

A hetvenes évtizedben a magyar gazdaság a korábitól eltérő világ gazdasági feltételekkel került szembe, amelyek alapvetően megváltoztatták a gazdaság mozgásterét. Ezek nyomán belső problémáink (például strukturális elmaradottság) gyorsan felszínre kerültek. A hetvenes évek közepétől egyre érzékelhetőbbé váló hiánnyal kellett szembenézni, ami a gazdaság egyébként is erőteljes nyitottságában¹ a függőség veszélyét fokozta. Világossá vált az is, hogy az 1973. évi olajárrobbanás által elindított és jelzett folyamatok az ország számára tartósan új – kedvezőtlenebb – hosszú távon ható feltételeket teremtettek. Korábbi erőforrásaink (amelyek hosszú időn keresztül lényegében a gazdasági növekedés mennyiségi tartalékai voltak) jelentős mértékben megfogyatkoztak, így a gazdasági növekedést már nem lehetett a régi módon a korábbi szinten tartani. Ebből adódóan a hetvenes évek közepétől még viszonylag magas növekedési ütemet alapvetően külső források egyre fokozottabb bevonásával és a tartalékok gyorsuló felhasználásával lehetett biztosítani. E folyamat terheit fokozottan súlyosbította az erőteljes és tartós cserearányromlás, amely felerősítette a magyar gazdaság strukturális elmaradottságából adódó ellentmondásokat. Világossá vált, hogy a rugalmatlanná vált gazdaság nem képes lépést tartani a nemzetközi követelményekkel, az elmaradott infrastruktúra pedig további nehézséget jelent a gazdaság szerkezeti fogyatékoságaiban.

E strukturális problémák nagymértékben hozzájárultak a külkereskedelmi mérleg fokozatos romlásához és a hatékonyság csökkenéséhez. A hetvenes évek második felében a nemzeti jövedelem 1 százalékos növelése 2 százalékos importemelkedéssel társult, miközben csak fél százalékkal emelkedett az export. A ked-

vezőtlen külkereskedelmi egyenleg a népgazdaság eladósodásával vált finanszírozhatóvá.

A rosszabbodó társadalmi-gazdasági feltételekre és ezek hatásaira viszonylag későn (1978-ban) reagáltunk egyértelműen, amikor – szükségszerűen – restriktív gazdaságpolitikai intézkedések bevezetésére került sor.

A restriktív gazdaság szabályozás kétirányú korlátozást jelentett. Egyrészt visszafogtuk a nemzeti jövedelem és a termelés növekedését, másrészt csökkentettük a megtermelt nemzeti jövedelemen belül a belföldi felhasználást.

A csak kismértékben növekvő nemzeti jövedelemen belül a csökkenő arányú belső felhasználás a lakossági fogyasztás és a beruházás együttes visszaszorulásával járt. A külkereskedelmi mérleg további romlásának elkerülése érdekében 1979-től kezdve szigorú importszabályozás lépett életbe, amely fékezte az import további növekedését és a pénzügyi szabályozó eszközök az import eredetű anyagok hazaiával való kiváltására ösztönöztek. Ez utóbbi megoldásra azonban meglehetősen kevés a rendelkezésre álló lehetőség, így az importszabályozás szigorítása is visszafogta az ipari termelés volumenének növekedését.

A megtermelt nemzeti jövedelem belföldi felhasználásának visszaszorítása érintette a fogyasztás mindkét elemét: a közösségi fogyasztás növekedésének lassulása az éves költségvetés keretei között valósult meg, a lakossági fogyasztás visszafogása azonban alapvetően árpolitikai (és az ezt támogató bérlpolitikai) intézkedések sorozatát igényelte.

1978 és 1985 között a fogyasztási cikkek árszínvonalala mintegy 9 százalékkal növekedett évente.

Az egyensúly helyreállítására irányuló törekvések, a jelentős importvisszafo-gás, a fizetőképesség megőrzésének prioritása pozitív külkereskedelmi mérleg-egyenleget eredményezett.

Míg azonban az egyik oldalon, a mennyiségi mutatók oldalán a szigorú megszorításokkal nagyobb társadalmi, politikai megrázkódtatások nélkül sikerült a gazdaság életképességét fenntartani, addig a másik oldalon erősödtek a korábban is nyomasztó minőségi gondok. Nem ment végbe a gazdaság szerkezeti átalakulása, nőtt a lemaradás a technikai haladásban, nem emelkedett a termelés hatékonysága, az életszínvonalat kedvezőtlenül érintő – elsősorban az áremelkedéseket előidéző – intézkedések hatására jelentős társadalmi feszültségek jelentek meg.

A tervezett új növekedési pálya helyett a nyolcvanas évtized közepére a lineáris restriktív nyomására olyan kényszerpálya alakult ki, amelynek kedvezőtlen hatásaival hosszú távon is számolni kell. Nem sikerült a nemzetgazdaság dinamizálását segítő hatékonysági mutatók jelentős javítása, mert bár a munka termelékenységese növekedett, a holt tőke, az állóeszközök kihasználtságát jellemző mutatók csökkentek, annyira, hogy a hatékonyságot jellemző komplex mutató is csökkent. (1980 és 1985 között az egységnyi bruttó állóeszközhöz jutó GDP 7 százalékkal, a nemzeti jövedelem 11 százalékkal csökkent.)

Nem következett be az a szerkezetátalakítás sem, amely az exportképes, dinamikus növekedést biztosító ágazatok, termékek javára történő érdemleges változást jelentette volna. A fizetőképesség fenntartásának elvéért továbbra is vissza kellett fogni a beruházásokat, a fogyasztást, a pénziáramlást. A likviditás tartásáért kemény költségvetési korlátokat állítottunk fel, ami jelentősen visszavetette a technológiai, technikai haladást, jelentős károkat szenvedett a lakossági alapszükségleteket kielégítő struktúra (lakás, egészségügy, oktatás). Szűkültek a szo-

ciálpolitika lehetőségei, társadalmi feszültségek erősödtek fel a növekvő hiány és az emelkedő árak, valamint az 1983-tól csökkenő életszínvonal miatt, miközben az adósságállomány jelentős mértékű törlesztése nem következett be.

ÚJ CÉLOK, RÉGI ESZKÖZÖK?

Az új középtávú fejlesztési stratégia értelmében, amelyet a VII. ötéves terv dokumentál, 1986–1990-es időszak gazdaságpolitikájának fő feladata előbb a gazdasági konszolidáció megteremtése, majd a társadalmi-gazdasági kibontakozás megalapozása és beindítása. Az elképzelések szerint a konszolidáció folyamata az 1985–1987-es időszakban fejeződne be, amely egyben a gazdasági folyamatok megélnkülését is előkészíti. 1988 és 1990 között eszerint olyan szakaszváltás következne be, ami egy – az előző időszaknál nagyobb ütemű – növekedést biztosító pályát jelent. A fejlesztési koncepció értelmében ahhoz, hogy ezt a gazdaságpolitikai változást el lehessen érni, az egész gazdaság dinamizálására szükség van. Ennek feltételei között kiemelkedő fontosságú:

- az élől munka termelékenységének évi 5–6 százalékos növekedése;
- olyan struktúráváltóztatások végrehajtása, amely a dollár elszámolású export jelentős növekedését eredményezheti;
- az anyag- és energiaigényesség csökkentése;
- a reális gazdaságpolitikai irányvonalhoz kapcsolódó gazdaságirányítási rendszer kialakítása, tehát a jelenlegi irányítási rendszer korszerűsítése, továbbfejlesztése.

Az új fejlődési szakasz a GDP kezdetben szerényebb, később nagyobb mértékű növekedését eredményezné. A terv szerint ezzel párhuzamosan a külgazdasági egyensúly fenntartásának 1979 óta súlyosbodó terhei az 1988–1990-es időszakra enyhülnének. E változások hatására a belföldi felhasználás erős korlátozása is enyhülne, így mód nyílna a felhalmozási ráta növelésére, amely megállíthatná a hazánk és a fejlett országok között megindult, a műszaki-technikai színvonalra vonatkozó leszakadási folyamatot.

Az ötéves fejlesztési koncepció fő elképzeléseit szembesítve társadalmi-gazdasági fejlődésünk eddigi alakulásával, joggal merül fel ismét a kérdés, megvalósíthatók-e ezek a célkitűzések, mennyire állnak rendelkezésre az erőforrások, mennyire találkoznak a célok a társadalom megújodási készségével?

A kérdés megválaszolásához először tekintsük át a gazdaságfejlődés főbb mutatóit 1976 és 1985 között.

A táblázatban összefoglalt tízéves idősorban a drasztikus töréspont 1979, amikor az előző évben bevezetett restriktív intézkedések működésbe léptek, lelassult a nemzeti jövedelem és az ipari termelés növekedési üteme és gyorsan csökkent a nemzeti jövedelem belső felhasználása, aminek következménye a beruházások ütemének visszafogása.

A belső felhasználás és a beruházások arányának csökkentése árán lehetett a növekvő nemzetközi adóssággal és az adósságterhekkel kapcsolatos fizetési kötelezettségeknek eleget tenni.

Az eredetileg rövidebb időszakra tervezett gazdasági megszorítást újabb restriktív periódus követte, és hamarosan világossá vált, hogy a gazdaságot nyomasztó, a döntő hányadban veszteséget finanszírozó külföldi hitelek terhéből fakadó feszültségek halmozottan jelentkeznek: nem szolgálták a modernizációs fo-

A magyar gazdaság fejlődésének főbb adatai
(növekedési ütem százalékában)

Év	Nemzeti jövede- lem	Nemzeti jövedelem belső felhasználása			Ipari termelés	Külkereskedelmi forgalom				Beruházás	
		anyagi fogyasztás	nettó fel- használás	összesen		export		import		növekedés üteme	folyó áron, Mrd Ft
						szocialista	tőkés	szocialista	tőkés		
1976	3,0	2,1	-1,4	1,2	4,6	4,4	14,6	-1,2	10,2	-0,1	170,6
1977	8,0	4,6	11,0	6,2	6,6	15,3	7,0	3,0	10,7	13,0	201,4
1978	4,2	4,9	23,8	10,0	4,9	0,4	3,0	9,4	15,8	5,0	218,5
1979	1,9	2,9	-24,9	-5,5	3,0	8,6	17,4	2,9	-9,1	1,0	225,6
1980	-0,8	1,1	-11,6	-1,9	-2,0	-1,2	3,9	-3,9	1,7	-5,8	213,3
1981	2,5	2,4	-8,1	0,1	2,8	5,9	-1,7	-2,5	3,3	-5,6	209,3
1982	2,3	1,2	-3,2	-0,1	2,5	4,8	11,1	0,0	0,0	-2,2	215,5
1983	0,3	0,6	-20,4	-2,7	1,4	4,6	18,3	2,9	0,2	-2,7	224,0
1984	2,2	0,9	-11,3	-0,8	2,7	6,8	8,1	2,3	0,8	-3,5	231,0
1985	-1,4	1,2	-15,0	-0,6	0,7	7,8	-11,9	2,4	12,5	-3,3	239,0

Forrás: KSH évkönyve.

lyamatok felgyorsítását és már nem biztosítják az életszínvonal emelésének, sőt szinten tartásának fedezetét sem. (1980 és 1985 között a reálbér 5 százalékos csökkenése következett be.)

Az adósságokkal s az adósságszolgálati terhekkel gúzsba kötött gazdaság alkalmatlanná vált a versenyképesség kibontakoztatására, a gazdaság dinamizálására és a továbbra is feszítő hiánygazdálkodás felszámolására. Nem adtak – nem is adhattak – megoldást a gomba módra szaporodó kisvállalkozások, bár jelentős társadalmi rétegek számára biztosították az életszínvonal korábbi szintjének fenntartásához szükséges jövedelmet, és hozzájárultak a lakosság ellátásának javításához. A nyolcvanas évek közepére jellegzetes gazdasági kép alakult ki: miközben létrejött egy virágzó második és harmadik gazdaság, visszaesett az első gazdaság hatékonysága, amit a szabályozó rendszer kedvezőtlen volta mellett az emberi tőkével való ésszerűtlen gazdálkodás is eredményezett, hiszen a teljesítmény, az innovációs készség tekintélyes részét elszippantotta a második gazdaság.

A nyolcvanas évek derekára már látható volt, hogy a létező gazdasági-társadalmi feltételek között a fizetőképesség további biztosítása a kitűzött céltól eltérően, a megszorító gazdaságpolitika meghosszabbításával lehetséges.

„Eleinte úgy számoltunk, hogy a nagymértékű restrikciónak alapvetően három évré – 1979-től 1980-ig – kell kiterjednie. A népgazdaság azonban még az ötéves tervben számbavettnél is lényegesen kedvezőtlenebb helyzetbe került, cserearány-veszteségek és a kamatok lényegesen nagyobbak, a hitel- és az exportlehetőségek lényegesen kisebbek lettek a tervben számítottnál. A konszolidáció, az egyensúlyteremtés tehát még három évet, az 1982–1983–1984-es éveket is igénybe vette és veszi” – mondta Hoós János.²

Ma már tudjuk, hogy a megszorító intézkedések áthúzódnak az 1984-et követő évekre, és várhatóan folytatódnak is.

Bár az intézkedések eredetileg konszolidációs folyamatot kívántak megalapozni, s ez ideig megvédték a társadalmat a keményebb kedvezőtlen hatásoktól, struktúraátalakító, dinamizáló hatásuk nem volt átütő. A restrikciónak nem tudta (nem is tudhatja) felszámolni a korábbi feszültségeket, hanem azokat elhalasztva újabbakat hívott életre. A két legkritikusabb eszközzel, a jövedelemelvonással, a beruházások színvonalának csökkentésével megkísérelt egyensúly-helyreállítás olyan korlátozásokat jelentett, amely Berend Ivánt idézve „e századi magyar gazdasági történelemben szinte egyedülínek mondható”.³

Az 1980 óta csökkenő beruházások jelentős mértékben növelték a beruházási javak iránti kielégítetlen keresletet, ami tovább fékezte a termelés korszerűsítésének folyamatát. Nehezíti a helyzetet, hogy a működő géppálmány negyedrésze nullára leírt állóeszközökből áll, s az évtized végén is fennmarad ez az arány. A már évekkal ezelőtt leírt gépek és technológiai rendszerek tehát nagy arányban működnek továbbra is a termelési folyamatokban,⁴ így a befektetendő eszközök egyre nagyobb hányadának a meglévő állóeszközök pótlását kell szolgálnia.

A keletkezett beruházási feszültségeket fokozta a szabályozási rendszer 1985-ben életbe léptet módosítása, aminek következtében a vállalatoktól elvont tiszta jövedelem nagysága csaknem megkétszereződött a korábbi időszakhoz képest. (A korábbi 45–50 százalékos jövedelemelvonás most 80–83 százalékra emelkedett.) Jelentősen szűkültek a vállalati gazdálkodás megújításához szükséges saját pénzügyi források, ami további korlátokat állított a gazdaság dinamizálása elé.

Kutatásaink során a magyar gazdaság adatai húszéves (1962–1982) idősorának

elemzése és az ebből adódó középtávú hipotézisváltozatok arra a meglepő eredményre vezettek, hogy az évek alatt kialakult merev gazdasági struktúra következtében a hazai gazdaság a jelen feltételek mellett a világgazdasági folyamatok változásaira s az ezekből adódó kihívásokra nem képes rugalmasan válaszolni. Ez azt jelenti, hogy a termékeink számára kedvezően alakuló világgazdasági viszonyok (például a világgazdasági keresletnövekedéssel járó áremelkedés) esetén sem tudna a hazai termelés megfelelő mennyiségű és minőségű termékkel a piacon megjelenni, ugyanígy a világgazdasági számunkra kedvezőtlen alakulása sem okozná már a hazai termelés további jelentősebb leépülését. A termelési egységek számára olyan kemények a működésükbe beépített fékek, hogy a szerény taktikai manőverezésen kívül kevéssé képesek egy progresszív stratégia kialakítására és megvalósítására.⁵

Vizsgálataink eredményei alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a jelenlegi feltételek továbbélése mellett a gazdaság megélénkítése 1988 és 1990 között nem látszik reálisnak, és jelentősebb változásokat feltételezve is a „konzolidációs periódus” kitolódik a kilencvenes évtized közepére.

A megélénkülés esélyét rontják azok a társadalmi feszültségi góccok, amelyek a nyolcvanas évek közepére felerősödve erőteljesen csökkentik a nemzetgazdaság teherbíró képességét is. Ezek közül kiemelkedik az emberi tőkével való pazarlás, ami a legfontosabb biológiai vagyon minőségi állapotának romlásához vezetett. (Egyik figyelmeztető jel a mortalitási mutatók erőteljes rosszabbodása. A 35–48 éves, tehát a legtermékenyebb korosztályban csaknem kétszeresére nőtt a szív- és keringési rendszer megbetegedésében elhunytak száma.)

Diagnózisunk csak néhány döntő láncszemre koncentrált, a kiút keresése azonban további szélesebb elemzést kíván, amelynek során az előrelátást múltba tekintéssel is össze kell kapcsolni, azaz a mélyebben, gazdaságunk s gazdaságpolitikánk struktúrájában rejlő gyökereket is fel kell tárunk.

TÖRTÉNELMI VISSZATEKINTÉS

E tanulmányban csak a legfontosabbnak ítélt szempontok bemutatásával törekszünk az okok egy részére rámutatni, s a belőlük levonható következtetésig eljutni.

Ennek érdekében rövid kitérővel vissza kell kanyarodnunk a hatvanas évtizedhez, amikor a szocialista országokban, így Magyarországon is a társadalmi-gazdasági fejlődés új lehetősége iránti bizalom hatotta át a gazdálkodást és az irányítást. A társadalom az osztálytársadalmi érdekekkel alapvetően azonosulva fogadta el és támogatta a megújulási törekvéseket és ennek céljait.

Kedvező nemzetközi feltételek közepette a szocialista országokban – bár eltérő módon – megkezdték a gazdaságirányítási rendszer átalakítását. Azzal együtt, hogy a gazdaságirányítás reformjának középpontjában a tervutasításos rendszer merevségének enyhítése vagy megszüntetése, a közzgazdasági eszközökkel való szabályozás előtérbe állítása, a piaci viszonyok aktív szerepének növelése, az importkötöttségek csökkentése és az export ösztönzése, a lakossági szükségletek jobb kielégítése állt, ennek megvalósítása országonként igen különböző formában és mértékben történt. Annak ellenére, hogy decentralizációs folyamatok kibontakoztatásának igénye jelenik meg, valójában a centralizált döntéshozatal a technika és a gazdaság fejlesztésének meghatározó eleme maradt mindmáig.

A tudományos-technikai fejlődésbe vetett hit akkor olyan illúziót is táplált, hogy a műszaki fejlődés önmagában is elvezethet egy társadalmi ellentétet is megszüntető társadalmi jóléthez. E kérdések megválaszolására a szocialista országokban a „tudományos-technikai forradalom” ideologikus formulája jött létre, amely szerint a termelési technika minőségi megváltoztatásán alapuló szükség-szerű, társadalmat formáló forradalom megy végbe a következő időszakban a termelőerők egész rendszerének fejlődésében.

Az 1960 és 1963 közötti években kidolgozott s húszéves időszakot (1960–1980) átfogó hosszú távú KGST-szintű terv célkitűzései között szerepel a legfejlettebb technika széles körű alkalmazása a termelés minden ágában, a tőkés gazdaságok utolérése és túlszárnyalása.

A hatvanas évek közepétől a szocialista országokban nagy erővel indult be a „tudományos-technikai forradalom” elemzése és kutatása, amely néhány évvel később több-kevesebb eredménnyel folytatódott, vagy szerényebb célkitűzéseket feltételezve lezárult. A hetvenes évek végére általánossá vált az a felismerés, hogy a „tudományos-technikai forradalom” csupán ideologikus értelmezése nem alkalmas a technológia fejlesztésére és a társadalomfejlesztés komplex kérdéseinek megragadására. A valóság is azt mutatta, hogy a TTF-ben elméletileg leírt, s a hetvenes évek végére, a nyolcvanas évek elejére történt előrejelzésektől és hipotetikus feltételezésektől a valóság messze elmaradt. A kitűzött célok és az azok megvalósításához szükséges eszközök korlátozottsága közötti ellentmondást nem sikerült felszámolni a gazdaságirányítás eszközeivel.

Magyarországon az 1968-as reform bevezetését követően viszonylag korán megjelentek a gazdaságirányítási rendszer korlátai. Az egyik ilyen korlát abból fakadt, hogy a felzababululó kötöttségek és az elhalasztott keresletkielégítés halmozódása óriási beruházási éhséget hívott életre. Ez, teljes foglalkoztatottság mellett, elsősorban a fejlett technológiák iránti nagymértékű keresletben mutatkozott meg. Mivel a fejlett technológiák megszerzése döntően (nem szocialista) import útján volt csak lehetséges, ez erősen felemésztette a rendelkezésre álló pénzügyi forrásokat.

Fokozta az ellentmondást az a tény, hogy a magyar ipar – mind a mai napig – alapvetően végtermékorientált, s a köztes termékek csak import útján biztosíthatók. Ez is jelentős mértékben hozzájárult a gazdaság szerkezeti torzulásának megcsontosodásához azzal, hogy a fejlett technikát képviselő importált köztes termékek sokszor közepes minőségű végtermékbe kerülnek beépítésre, amit az ország gyakran alacsony áron kénytelen külföldön eladni.

A reform egy másik alapvető – ma már közismert – gondja abban jelentkezett, hogy nem vagy alig érintette az intézményi rendszert. Tehát a gazdálkodás és irányítás régi, központosított irányításhoz kötött intézményi rendszere gyakorlatilag konzerválódott, s ebbe az intézményi keretbe próbáltak új mechanizmusokat belekényszeríteni. Ennek fejlődést fékező hatása rövid idő alatt világossá vált, s az is, hogy a megfogyatkozó anyagi erőforrások nem adnak lehetőséget a fokozott hévvel jelentkező keresletek kielégítésére. E sajátos helyzetben érte az országot a hetvenes évek elején beköszöntő világgazdasági válság, jóllehet hosszú ideig kevésbé „vettek erről tudomást”, mivel a jelentkező veszteségeket az állam igyekezett a költségvetésből finanszírozni, s ezzel „védő hálót” vont a vállalatok köré.

A világgazdasági válság az erősen egyensúly- és külkereskedelem-érzékeny, technikailag közepesen fejlett, belső struktúráját még át nem alakított, tőkehiányos gazdaságunkat érzékenyen érintette és sebezhetővé tette. Beszűkültek a

korrekciós lehetőségek, s amint a korábbiakban már kifejtettük, életbe lépett az erőteljes restriktív gazdaságpolitika.

A hetvenes évek kihívására történt válaszlépések összessége azt mutatta, hogy a szocialista országokban a fejlett műszaki és ipari kultúrával, jelentős tőkével rendelkező vezető tőkés országok fejlődéséhez képest ellenkező irányú folyamat bontakozott ki. A gazdasági válság nyomására a tőkés országokban erőteljes struktúraátalakulás ment végbe, és a mikroelektronika térhódításával lejárásodott a technikai szinttörtés. A szocialista országok nagy részében viszont a növekedés megállt vagy lelassult, és lassulás jelentkezik – országonként és ágazatonként eltérő mértékben – a technikai fejlődésben is.

E folyamatok modernizációfékezőknek bizonyultak a szocialista országokban. Az európai tőkés államokban a válság mélypontján olyan kilábalási szakaszt indítottak el, ami jelentős gazdasági struktúraátalakítással járt s a gazdaság dinamizálását eredményezte; jóllehet feláldozták a már elért szociális vívmányok egy részét, és felerősödtek a megoldatlan társadalmi feszültségek, mindenekelett a munkaerő foglalkoztatásával együtt járó konfliktusok. A szocialista államokban viszont – a szűk természeti erőforrások, a hosszú távon is megmaradó tőkehiány mellett és nemegyszer a gazdasági hatékonyság ellenére – törekedtek és törek-szenek az egzisztenciális biztonság fenntartására, mindenekelett a teljes foglalkoztatottság biztosításával.

Végző soron sajátos képlet alakult ki: Kelet- és Nyugat-Európa között a műszaki fejlettség ollója a hetvenes évek végére erősebben szétnyílt, mint ahogy a hetvenes évek elején volt. Magyarország – és a hozzá hasonló nagyságú országok – számára nagy kérdés az, hogy lehetséges-e és milyen mértékben csökkenteni a műszaki fejlettségbeli különbségeket? Nem hatékonyabb-e a jelenleg ugrásszerűen végbemenő tudományos-műszaki átalakulás természetes folyamatában kivárni azokat az eredményeket, amelyek előbb-utóbb mindenképpen utat törnek maguknak, s az utolérésre való erőfeszítések helyett felkészülni a kedvezőtlen hatások kivédésére? A válasz ágazatonként differenciáltan adható meg.

Így például az olyan újonnan megjelenő ágazatot, mint a mikroelektronikai ipar, közepes fejlettségű technikával csak gazdaságtalanul lehet működtetni. Figyelembe kell venni azt is, hogy a technikai megújulás önmagában nem hajtható végre. Hozzá kell rendelni a szükséges gazdasági, társadalmi feltételeket is. Végző soron ezen az úton egy társadalmi-gazdasági-politikai átalakulási folyamathoz jutunk el. Más szóval, a teljes rendszerből az egyes elemek nem szakíthatók ki magának a rendszernek károsodása nélkül, tehát bármely tényező kapjon is prioritást a döntési folyamatban, a rendszer többi elemének kölcsönhatását is figyelembe kell venni. Ezek a kérdések az évtizedek óta folyó társadalomtudományi vitákban – anélkül hogy megoldást nyertek volna – újra előtérbe kerülnek.

ÚTKERESÉS

Az elmúlt két évtized útkereső folyamatában különböző álláspontok alakultak ki, és keresték a társadalmi-gazdasági fejlődés előbbrevitelének módjait. A nyolcvanas években szinte változatlanul aktuálisak maradtak azok a vitakérdések, amelyek a hatvanas évek közepén, a gazdaságirányítás reformjának bevezetését előzték meg, mindenekelett a gazdaságfejlesztés alapelveiről és lehetőségeiről nyitott gazdaságban.

Ma is ugyanolyan élő probléma maradt a vezető ágakra való koncentrált fejlesztés elve, a legfejlettebb technikán alapuló fejlesztés lehetőségei, a technológiai rés csökkentése, a mezőgazdaság súlya és szerepe, a belső piac ellátásának biztosítása, az infrastruktúra fejlesztése.

Nyilvánvaló, hogy egy nyitott gazdaságban nem lehet minden ágazatot fejleszteni, hanem néhány vezető ágazat kiválasztására kell az anyagi erőforrásokat koncentrálni és ezeket preferálni. A kiválasztásnál a hazai sajátosságokat figyelembe véve kell megválasztani a legígéretesebbnek tűnő ágazatokat, illetve vállalatokat. Ez azt is jelenti, hogy bizonyos ágazatokat vagy termelési egységeket vissza kell fejleszteni, párosítva ezt a foglalkoztatás és a területfejlesztés gondjainak megoldásával.

A tőkehiány következtében azoknál az iparágaknál, amelyeknél a koncentrált fejlesztés elve érvényesül, meggondolandó a legfejlettebb technikán alapuló fejlesztés. Az egyensúlyérzékenységet jól ellensúlyozhatja a mezőgazdaság és az élelmiszeripar, amely hosszú távon is a rendelkezésünkre álló egyik legnagyobb potenciális erőforrás, így ez az ágazat meghatározhatja a vezető iparágak kiválasztásának szempontjait is, amivel az ipar és a mezőgazdaság között létező fejlettségi különbségek megszüntethetők.

A gazdasági mechanizmus reformjában rejlő lehetőségek kiaknázása további feladatokat jelent. A mechanizmusnak a termelés és a realizálás közötti közvetlen kapcsolatot kell biztosítani, más szóval a termelő egységeknek a piacért és az önálló, saját gazdálkodási terveikért, a termelési tényezőkkel való gazdálkodásért közvetlenül felelősekké kell válniuk.

E kérdésfelvetések tükrözik azt is, hogy az 1968-ban bevezetésre kerülő új gazdaságirányítási koncepcióban szereplő célokat csak részben sikerült valóra váltani, ellentmondás keletkezett a célok és a rendelkezésre álló eszközök, az eszközök felhasználását meghatározó érdekek, így a célok és a valóság között.

A hetvenes évek végén újból fellángoltak a gazdaságfejlesztés lehetséges irányjaival foglalkozó viták, egyik központi kérdés maradt az ország nyitottságának problémája, a nagy világgazdasági korszakváltás és hazánk lehetőségei.

A nyolcvanas években, a gazdaságfejlesztésről kibontakozott vita harmadik nagy hulláma idején, a társadalmi közmegegyezés és a társadalmi várakozás ösztönző hatása a hetvenes évtizedhez képest sokat veszített erejéből. A korábban kitűzött majd prolongált célok, a célok megvalósulásának hiányosságai nehezebbé tették a helyzetet. Viszont az is világossá vált, hogy nem lehet – soha nem is lehetett – a gazdaságot elszigetelt rendszerként kezelni, hanem csak a társadalmi-politikai és technikai folyamatok összefüggésrendszerében, ami lényegesen komplexebb feladatok elé állítja a döntéshozatalt.

Ezen nem változtatott az sem, hogy a régi bajokra új gyógyírt keresünk, ami a hetvenes évek végén a világgazdasághoz való alkalmazkodás felgyorsításában, a nyolcvanas évtized közepén a fejlődésünk mélypontjáról való kilábalás módjaként a technológiai rés csökkentésében fogalmazódott meg.

Térjünk vissza a kiindulási pontunkhoz; a célok és megvalósításuk közötti eltérések főbb okait az eddigiek alapján a következőkben foglalhatjuk össze: a tőkehiány és a tőkeparálás együtt jelentkező hatása, a mechanizmus fogyatékoságai (valójában továbbra is megmaradt a centralizált irányítás), a nemzetközi eladósodás, a hatékonyság alacsony foka, a struktúraátalakítás elmaradása, a politikai és a gazdasági döntéshozatalt képviselők közötti párbeszéd és együttműködés elégtelensége, az érdekek ellentmondásai, a számunkra kedvezőtlenebbé vált vi-

lággazdasági feltételek. Mindezek az okok párosultak a szocialista fejlődéssel talán szükségszerűen együtt járó célmitószokkal, amelyek egy része irreálissá, majd dogmává fakult. Az irreális célok helyébe lépett a permanens és kiterjedt, gyakran mesterségesen gerjesztett „hiányállapot”, mint áruhiány, hatékonysághiány, intenzív fejlesztés hiánya, alkalmazkodás hiánya stb. Ezt az állapotot – az alapok rendezése nélkül – nem szüntethetik meg a lakossági jövedelemszerzés sajátos új formái, de a kisvállalkozások sem.

E folyamattal szimbiózisban olyan jelenségek élnek együtt, amelyek társadalmi feszültségeket gerjesztenek. Így az erkölcsi leépülés veszélye, a korrupció növekedése, a perspektívátlanosság, a deviancia megnövekedése, a műveltségi, kulturális szint csökkenése joggal adnak okot komoly aggodalomra. Ma már nem ellensúlyozza helyzetünket az a tény sem, hogy egyes szocialista országokban az életszínvonal alacsonyabb a mienknél, mint ahogy a környező nyugat-európai államok fejlettebb gazdasági színvonala sem igazán húzóerő.

ALTERNATÍV STRATÉGIÁK

Úgy tűnik, az érdeklődés egyre inkább a saját, belső viszonyaink rendezése, a nemzeti sajátosságokat is kibontakoztató és védő (és ebben a belső piacot is védő) formák kialakítása irányába fordul. Fontos szerepe van az alternatív stratégiai lehetőségek mérlegelésének. A jövőbeni folyamatokat egy fejlődési út abszolutizálásából, az adott fejlődés extrapolálásából nem lehet levezetni.

„A gazdaságfejlesztés stratégiai értelmét az adja, hogy hosszabb távon különböző cselekvési lehetőségekkel rendelkezünk, s azok mindegyikének van előnye és hátránya, bizonytalansági (kockázati) tartalma . . . A választás nem a társadalmi törvényszerűségek elvetését jelenti, hanem azt, hogy a törvényszerű fejlődés keretén belül léteznek cselekvési alternatívák, és ezek felismerése segíti a célszerű döntéseket.”⁶ Az alternatív fejlesztési (cselekvési) stratégiák nyújtják azokat a döntéselőkészítő eszközöket, amelyek biztonságot adnak és felkészültebbé teszik a döntéshozatalt váratlan helyzetekben, ezzel a taktikai lépések hatékonyabbá tételében.

Az alternatívák lényeges kérdése, hogy mi legyen az alternatívaképzés szempontja. Ez többféleképpen kialakítható, így alapot nyújthatnak a technikai fejlesztést előtérbe állító különféle utak, a struktúraalakító, ágazati fejlesztési preferenciák, az ország nyitottságának kérdése, a dinamikus fejlesztés vagy visszafogott, lassúbb gazdaságfejlesztés problémája.

A nemzetközi gyakorlatban számtalan alternatív fejlesztési koncepció (scenárió) ismert. A fejlett ipari államok döntési mechanizmusaiban ezek a gyakorlatban rendszeresen alkalmazott eszközök. (Közismert például az OECD INTERFUTURES nevű, világfejlődést átfogó, tudományosan megalapozott alternatív stratégiája.)

Empirikus vizsgálataink azt erősítették meg, hogy az alternatív cselekvési stratégiák kialakításánál az egyik lényeges mérlegelési elv az ország nyitottságának kérdése. Pontosabban: a világgazdasági változásoktól jelentősen függő stratégia különböző változatai (ilyen volt az OT által 1983-ban kidolgozott távlati fejlesztési koncepció) vagy a nemzeti adottságokból kiinduló lehetőségeket feltáró és egy erre épített kitérésre stratégiát megcélzó fejlesztés kialakítása. (Ez utóbbi volt jellem-

zõ az európai kisebb államok fejlesztési stratégiáira, mint Finnország, Dánia, Hollandia⁷).

Az alternatív cselekvési koncepciók önmagukban nem kész receptek, hanem a mérlegelést segítők, döntést megalapozók, s ezzel a gazdaságpolitikai döntéshozatal nélkülözhetetlen részei.

JEGYZETEK

- ¹ A gazdaság nyitottságán itt a nemzeti jövedelem s a külkereskedelem viszonyát értjük.
- ² *Hoós János*: Gazdaságfejlesztés, gazdaságpolitika, gazdaságirányítás. – Országos elméleti tanácskozás. Veszprém, 1984. június 21–22. Kossuth Könyvkiadó 1984.
- ³ *Berend Iván*: Az állóeszközök megújítási ciklusa a nyolcvanas és a kilencvenes években. – Előadás a III. Magyar Jövőkutatási Konferencián, 1985. február 12–14. Budapest 1985.)
- ⁴ *Lásd: Berend Iván*: Id. mű.
- ⁵ *Vö. Gidai Erzsébet*: Társadalmi-gazdasági fejlődésünk irányairól. In: Gazdaság és társadalom a nyolcvanas években Magyarországon. III. A társadalmi-gazdasági fejlődés tendenciái, várható alakulása. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Budapest 1986.
- ⁶ *Nyers Rezső–Tardos Márton*: Milyen gazdaságfejlesztési stratégiát válasszunk? Gazdaság, 1979. 1. sz.
- ⁷ *Vö. Békeffy József, Gidai Erzsébet, Lóránt Károly, Macher Ákos, Marjanek Katalin* tanulmányát – Társadalomtudományi Intézet, Dokumentáció.

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS AZ MSZMP POLITIKAI FŐISKOLA KÖZÖS KIADVÁNYA

* FELELŐSSÉG
ÉS ÉRDEKELTSÉG
A SZOCIALISTA ORSZÁGOK
GAZDASÁGIRÁNYÍTÁSI
RENDSZERÉBEN

163 oldal, 47,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

MACHER ÁKOS–MARJANEK KATALIN

A struktúraváltozás és a hatékonyság egyes összefüggései Magyarországon

(Az 1970 és 1984 közötti gazdasági folyamat tükrében)

A termelési szerkezet több mint 10 éve az érdeklődés előterében áll. A hetvenes évek közepétől a termelési szerkezet korszerűsítése, e feladatok megfogalmazása nagy hangsúllyal szerepel a gazdasági irodalomban. Az MSZMP KB 1975. július 3-i határozata a gazdaság helyzetét értékelve kiemelte a termelési szerkezet átalakításának fontosságát. Határozott állásfoglalások fogalmazódtak meg e kérdésben, így 1975 szeptemberében Németh Károly a következőket mondta: „Gátolja az előrehaladást, hogy a gazdaságtalan termelés megszüntetésére nem rendelkezünk átfogó, konkrét cselekvési programokkal. Fel kell hagyni az általános követelmények hangoztatásával, most már megfontoltan, szervezeten cselekednünk kell. Minden ágazatban, állami és szövetkezeti szektorban ki kell dolgozni, hogy hol, mikor és milyen feltételek mellett korszerűsíthető a termelési szerkezet, illetve fejleszthető vissza, vagy szüntethető meg a gazdaságtalan tevékenység.”¹

1977 októberében az MSZMP KB határozatot hozott a *hosszú távú külgazdasági politika és a termelési szerkezet fejlesztéséről*. A világgazdaságban a hetvenes évek elején bekövetkező változásoknak megfelelő termelési szerkezet-átalakítás szükségességét Németh Károly előadói beszédében a következőképpen határozta meg: „A struktúra fejlesztésével érhető el, hogy a cserearányromlásból származó veszteségeket mérsékeljük, illetve a keletkező hiányt megszüntessük, s a társadalmi termelés hatékonysága erőteljesen javuljon. Ily módon lehet növelni ugyanis azoknak a termékeknek és tevékenységeknek a volumenét és részarányát, amelyek a rendelkezésre álló munkaerőt és a viszonylag szűkös beruházási forrásokat gazdaságosan hasznosíthatják. Ennek révén érhető el olyan exportárak, amelyekben nemcsak a megnövekedett alapanyag- és energiaköltségek térülnek meg, hanem megfelelő mértékben hozzájárulnak a gazdasági növekedéshez és az életszínvonal emeléséhez szükséges források bővítéséhez is.”²

A világgazdaságban bekövetkezett változások 1978 végén gazdaságpolitikai fordulatot tettek szükségessé. A gazdaság növekedési ütemének visszafogása, a nemzeti jövedelem belföldi felhasználásának – felhalmozás, reálbérek – csökken-

tése az ország külgazdasági egyensúlyának helyreállítását, a fizetőképesség fenntartását célozták. A népgazdasági jövedelmek elosztásának jelentős átrendeződése biztosította a VI. ötéves terv legfőbb célkitűzésének, a fizetőképesség fenntartásának teljesítését.

Már a nyolcvanas évek elején elfogadott volt, hogy a világgazdaság követelményeihez való alkalmazkodás eszközeként nem elegendő a népgazdasági jövedelmek átcsoportosítása. „A belföldi felhasználás ésszerű csökkentéséből adódó és egyre inkább kimerülőben levő egyensúlyjavító tényezők helyére a termelés szerkezetének korszerűsítésén alapuló, a gazdaságos kivitel dinamikus növekedését eredményező folyamatok kell, hogy lépjenek.”³

A hatodik ötéves terv végrehajtása során sikerült a külgazdasági egyensúlyt javítani, fizetőképességünket fenntartani. 1982-től a nem rubel elszámolású külkereskedelmi mérlegünk aktívumot mutatott. „... az ipar ágazati szerkezete kedvező irányban változott, csökkent az alapanyag- és kitermelő ágazatok súlya és növekedett a feldolgozóipar, ezen belül a gép- és vegyipar termelésének részesedése. Érzékelhetően javult – különösen a tervidőszak második felében – a feldolgozóipar jövedelemtermelő képessége is, ami a jövő és a további kibontakozás szempontjából különösen értékes tendencia.”⁴

Kikkünkben azt szeretnénk megvizsgálni, hogy az eddigiekben vázolt gazdaságpolitikai célok mennyiben vannak összhangban a tényleges gazdasági folyamatokkal, illetve, hogy az 1970 óta tapasztalható változások megfelelnek-e ezeknek. Vizsgálatunkat mindenekelőtt a termelés, illetve a fő termelési tényezők ágazati szerkezetében bekövetkezett változások elemzésével kezdjük, majd rámutatunk a hatékonyság és a struktúraváltozás, valamint a külkereskedelmi forgalom ágazati összetétel-változásának néhány összefüggésére.

1. A TERMELÉS, ILLETVE A TERMELÉSI TÉNYEZŐK ÁGAZATI SZERKEZETÉNEK ALAKULÁSA⁵

A termelés ágazati struktúrájának 1970 és 1984 közötti változásai főként az utóbbi években (1978 óta) következtek be, de a fő ágazatok⁶ között 1984-ig sem történt

1. sz. táblázat

A fő népgazdasági ágazatok részesedése a bruttó nemzeti termelésből*

Év	Ipar	Építőipar	Mező-és erdőgazdálkodás	Anyagi szolgáltatások	Nem anyagi szolgáltatások	Összesen
1960	48,2	7,3	21,2	13,8	9,6	100,0
1965	51,4	6,8	18,2	13,7	9,9	100,0
1970	51,7	7,8	17,5	13,1	10,0	100,0
1971	51,7	7,9	17,5	12,8	10,1	100,0
1975	52,5	7,8	17,0	13,0	9,7	100,0
1978	52,4	7,9	17,0	12,9	9,9	100,0
1979	52,5	7,8	16,7	12,8	10,1	100,0
1980	51,8	7,5	17,4	12,8	10,4	100,0
1983	50,7	6,8	18,5	12,9	11,1	100,0
1984	50,8	6,6	18,5	13,0	11,2	100,0

* Az adatok a bruttó termelési értékre vonatkoznak.

jelentős átrendeződés. Mint az az 1. sz. táblázatból is látható, az ipar megtartotta vezető szerepét az össztermelésben, habár részaránya 1978 óta valamelyest csökkent. Ellentétes tendencia tapasztalható a mező- és erdőgazdálkodásban, valamint a nem anyagi szolgáltató ágazatokban, amelyek termelésének részaránya 1978 óta emelkedik.

A termelés fő ágazatok közötti megoszlásának csekély változását 1971 és 1978 között az ágazati termelés évi átlagos növekedésének jóformán azonos mértéke okozta (lásd 2. sz. táblázat), e növekedési ütemek 1978 és 1984 között viszont már

2. sz. táblázat

A fő népgazdasági ágazatok bruttó termelési értékének évi átlagos növekedése

	1971—1978	1979—1984
Ipar	6,0	1,8
Építőipar	6,0	-0,7
Mező- és erdőgazdálkodás	5,5	3,8
Anyagi szolgáltatások	5,6	2,5
Nem anyagi szolgáltatások	5,7	4,4
Bruttó nemzeti termelés	5,8	2,4

3. sz. táblázat

Az ipari ágazatok bruttó termelési értékének átlagos évi növekedése, valamint részesedésük az ipar bruttó termelési értékéből (százalék)

	Bányászat	Villamos- energia-ipar	Kohászat	Gépipar	Építőanyag	Vegyipar	Könnyűipar	Élelmiszer- ipar	Egyéb ipar	Ipar összesen
1971- 1978 közti évi átl.	1,7	8,6	4,4	7,2	5,5	9,9	4,9	4,3	8,2	6,0
1979- 1984 növe- kedés	-0,7	3,3	-1,4	2,2	2,0	2,4	1,5	3,0	1,6	1,8

ágazati részesedés (magánkisipar nélkül)

1960	13,5	3,1	12,3	17,2	3,7	8,7	18,6	19,3	0,7	100,0
1965	12,4	3,3	11,4	19,3	3,5	11,8	16,9	17,6	0,8	100,0
1970	10,2	3,6	11,2	20,8	3,3	14,5	14,5	19,8	1,2	100,0
1971	9,7	3,6	11,2	20,9	3,2	15,3	14,1	19,7	1,3	100,0
1975	8,2	3,8	10,5	22,2	3,1	17,5	14,0	19,1	1,2	100,0
1978	7,4	4,3	9,9	22,8	3,2	19,4	13,3	17,4	1,3	100,0
1979	7,2	4,2	9,7	22,9	3,2	20,0	12,9	17,4	1,4	100,0
1980	7,1	4,4	9,5	21,9	3,3	20,0	13,2	18,2	1,3	100,0
1983	6,5	4,6	8,3	23,3	3,2	19,8	12,9	18,7	1,3	100,0
1984	6,3	4,7	8,2	23,2	3,2	20,0	13,0	18,7	1,3	100,0

lényegesen eltérnek. Szembetűnő a mezőgazdaság és a nem anyagi szolgáltatás relatíve gyors, illetve az ipar és az építőipar átlagosnál lassúbb emelkedése.

Az iparon belül már jelentősebb szerkezeti átalakulások zajlottak le a vizsgált időszakban. Így 1971 és 1978 között az átlagosnál gyorsabb ütemben növekedett a villamosenergia-ipar, a gépipar és a vegyipar termelési értéke, ugyanakkor a bányászat termelésnövekedése volt a legalacsonyabb. 1979 után minden ipari ágazatban jelentősen csökkent a növekedési ütem; az ipari össztermelés növekedése az 1971 és 1978 közötti időszak növekedési ütemének több mint harmadára csökkent (lásd 3. sz. táblázat).

Az ágazatok eltérő növekedése következtében 1970 és 1978 között is módosult az ipar termelési szerkezete. Leglényegesebb a bányászat részarányának jelentős csökkenése, illetve a vegyipar emelkedése. 1979 után alapvetően a korábbi tendenciák élnek tovább, bár az ipari össztermelés növekedésének mérséklődése miatt a változások mértéke kisebb. Ez időszakban is csökkent a bányászati termelés részaránya, a vegyiparé azonban stagnál. Az élelmiszeripar esetében az 1979 előtti részaránycsökkenést kismértékű növekedés váltja fel.

A népgazdaság termelési szerkezetének főbb változásai döntően az ipari ágazatok között zajlottak le. A termelési tényezőknek a fő ágazatok közötti megoszlásában már jelentősebb változások történtek a vizsgált időszakban, és e változások iránya gyakran eltér a termelés struktúrájában történt változások irányától.

A *munkaerő* tekintetében a leglényegesebb változás, hogy a népgazdaságban, összességében is és a legtöbb ágazatban is, a hetvenes évek közepétől folyamatosan csökken a foglalkoztatottak száma. E csökkenés igen jelentős az iparban, ahol a foglalkoztatott munkaerő részaránya négy százalékponttal alacsonyabb 1984-ben, mint 1971-ben. Ezzel ellentétes tendencia tapasztalható a szolgáltató ágazatokban (lásd 4. sz. táblázat).

Az *állóeszköz-állomány* alakulását vizsgálva (bruttó értéken számítva) az tapasztalható, hogy a létszám alakulásával ellentétesen változik, mintegy helyettesíti a kieső munkaerőt. Hogy e helyettesítő hatás mennyire érvényesül, azt jelzik a 4. sz. táblázatban közölt ágazati megoszlások is.

A táblázatban közölt adatok szerint mindhárom fő termelő ágazatban jelentősen emelkedett az állóeszköz-állomány részaránya, ez azonban – az időszak egészét tekintve – nem eredményezte a termelés részarányának növekedését. Ez alól csak a mezőgazdaság kivétel, ahol is 1979 óta a termelés részaránya gyorsabban emelkedett, mint az állóeszköz-állományé, ez azonban inkább a foglalkoztatottak számszerű növekedésének tudható be.

Az ipari ágazatokat külön vizsgálva az alapanyag-termelő ágazatokban (bányászat, villamosenergia-ipar, kohászat, építőanyag-ipar) 1978 óta hasonló tendencia tapasztalható. Ezen ágazatoknak az ipari össztermelésből való részesedése ugyanis 1971 óta folyamatosan csökken, míg az állóeszköz-állomány és a munkaerő tekintetében az 1971 és 1978 közötti részaránycsökkenést 1978 és 1984 között növekedés váltotta fel. A feldolgozóiparban kedvezőbb tendenciák érvényesülnek, ezeknek a részaránya ugyanis az ipari össztermelésből folyamatosan növekszik, míg az ipari termelési tényezőkből való részesedésük 1973 óta valamelyest csökken (lásd 5. sz. táblázat).

4. sz. táblázat

A termelés, valamint a termelési tényezők struktúrájának alakulása (százalék)

Év	Ipar			Építőipar		
	termelés	létszám	állóeszköz-állomány	termelés	létszám	állóeszköz-állomány
	aránya az összes értékből					
1971	51,7	35,3	19,4	7,9	7,7	0,8
1975	52,5	35,5	21,6	7,8	8,2	1,2
1978	52,4	35,5	21,6	7,9	8,2	1,4
1979	52,5	34,0	23,7	7,8	8,1	1,5
1980	51,8	33,3	24,3	7,5	7,9	1,6
1984	50,8	31,3	25,2	6,6	7,4	6,6
	Mező- és erdőgazdálkodás			Szolgáltatás*		
1971	17,5	25,0	10,2	22,9	32,0	69,6
1975	17,0	21,8	11,7	22,7	34,6	65,5
1978	17,0	20,8	11,8	22,8	36,7	63,8
1979	16,7	20,8	11,9	22,9	37,2	62,8
1980	17,4	21,0	11,9	23,2	37,8	62,2
1984	18,5	21,7	11,7	24,2	39,7	61,5

* Anyagi és nem anyagi szolgáltatás együtt.

A termelés, valamint a termelési tényezők részarányának helyenként ellentétes változása azt jelzi, hogy az állóeszköz-állomány növelése nem, vagy csak csekély mértékben helyettesíti a kieső munkaerőt. Ezt a jelenséget az eszközhatékonyosság alacsony szintje, illetve folyamatos csökkenése okozza.

5. sz. táblázat

A termelési érték és a termelési tényezők megoszlása az iparon belül (százalékban)

Év	Alapanyag-termelő ágazatok*			Feldolgozó ipar**		
	termelés	létszám	állóeszköz-állomány	termelés	létszám	állóeszköz-állomány
	aránya az ipari összes értékből					
1971	27,7	21,4	43,5	71,3	78,6	56,5
1975	25,6	20,4	42,5	74,0	79,6	57,5
1978	24,8	19,5	41,0	74,2	80,5	59,0
1979	24,3	19,5	40,4	74,6	80,5	59,6
1980	24,3	19,8	40,4	74,6	80,2	60,0
1984	22,4	20,1	41,3	76,2	79,9	58,7

* Bányászat, kohászat, villamosenergia-ipar, építőanyag-ipar.

** Gépipar, vegyipar, könnyű- és egyéb ipar, élelmiszeripar.

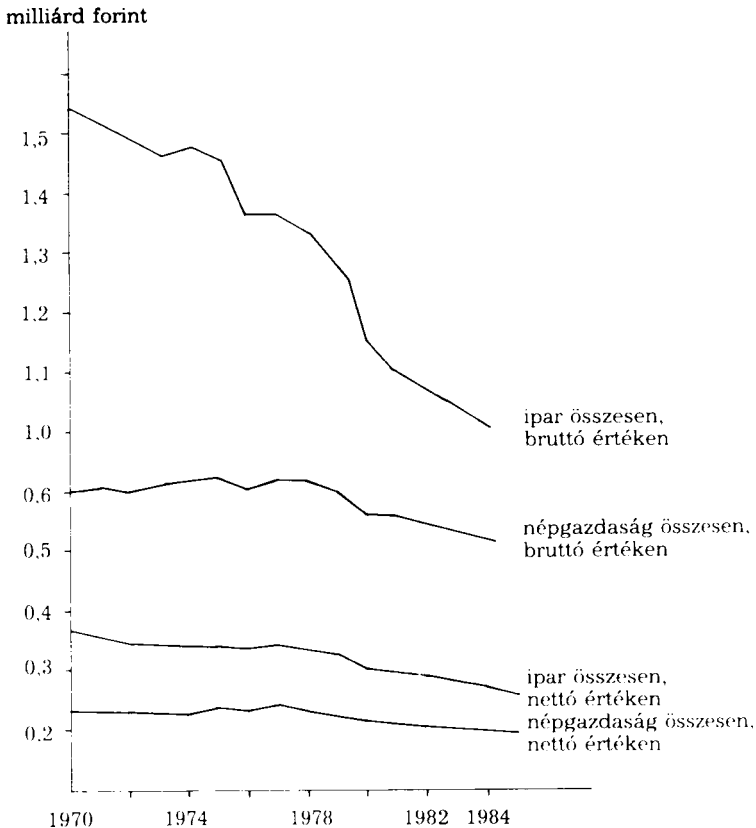
2. A HATÉKONYSÁG ALAKULÁSA

A termelés és a termelési tényezők struktúraváltozása azt mutatja, hogy az állóeszköz – illetve az éves beruházások – hatékonysága egyre romlik. Az 1. sz. ábrán látható, hogy a népgazdasági állóeszközök összhatékonysága (a bruttó termelési érték alapján számítva) 1978 óta folyamatosan romlik, és 1984-ben 1 milliárd forintnyi lekötött (bruttó) állóeszköz-állományra csupán 0,52 milliárd forint bruttó termelési érték jutott, ami az 1970-es értéknek csupán 87 százaléka. A nettó termelési érték (hozzáadott érték) alapján számítva az eszközhatékonyság romlása nagyobb mértékű, 1984-ben ugyanis 1 milliárd forint lekötött állóeszközre az 1970. évi hozzáadott értéknek csupán 81 százaléka jutott.

Az ipari termelést vizsgálva, a bruttó érték alapján számított eszközhatékonyság a népgazdasági összhatékonyságnál jóval kedvezőtlenebb, ebben az ágazat-

1. sz. ábra

A lekötött állóeszköz-állomány hatékonysága bruttó, illetve nettó értékben számítva*

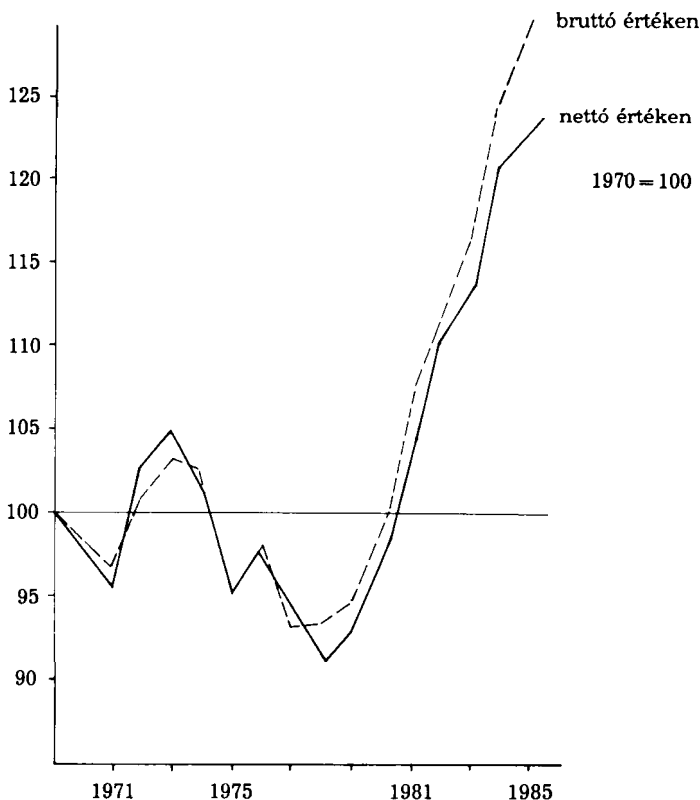
* bruttó érték = bruttó termelési érték; nettó érték = hozzáadott érték.

ban ugyanis 1984-ben a lekötött eszközállományra jutó bruttó termelési érték az 1970-es értéknek csupán 66 százalékát teszi ki. Nettó értéken számítva az ipari állóeszközök hatékonyságromlása valamelyest „enyhébb”, az 1970-es hozzáadott értéknek mintegy 68 százaléka jutott 1984-ben a lekötött eszközállományra (lásd 1. sz. ábra).

Az *összberuházások hatékonyságát* vizsgálva (a pénzügyileg teljesített beruházások alapján) az eszközhatékonyságnál kedvezőbb képet kapunk, ez ugyanis mind nettó, mind bruttó értéken számítva 1978 óta folyamatosan emelkedik (lásd 2. sz. ábra). Összehasonlítva ezt az állóeszköz-állomány hatékonyságának csökkenő tendenciájával, valamint azzal a ténnyel, hogy a beruházások volumene 1978 óta csökken (és e hatékonyság inkább e csökkenésnek tudható be, mint a termelés növekedésének), arra következtethetünk, hogy az összberuházáson belül inkább az üzembehelyezések növekszenek, míg új beruházásokat csak korlátozottan kezdenek. Ennek azonban a jövőbeni termelésalakulásra lehetnek súlyos következményei.

2. sz. ábra

A beruházások hatékonyságának alakulása, a termelés bruttó és nettó értékén számítva

Az „*élőmunka hatékonysága*”, azaz a munka termelékenysége mind az egész népgazdaságban, mind az iparban jelentősen javult 1970-hez képest. Ez azonban 1978 után lelassult, és ezt a lassúbb növekedést is inkább a foglalkoztatottak számának csökkenése, mintsem a termelés gyors növekedése eredményezte (lásd 6. sz. táblázat).

6. sz. táblázat

A termelékenység évi átlagos növekedése*

	Bruttó termelési érték		Hozzáadott érték	
	alapján számítva			
	1971—1978	1979—1984	1971—1978	1979—1984
Népgazdaság összesen	4,8	2,9	5,5	2,4
Ipar	6,0	4,6	6,4	5,4

* A bruttó termelési érték (illetve a hozzáadott érték) és az aktív keresők számának a hányadosa alapján számítva.

A bruttó és nettó értéken számított hatékonyság-, illetve termelékenység-változásokat az okozza, hogy a népgazdaságban összességében *romlik az úgynevezett jövedelemtermelő képesség*, hiszen míg 1970-ben a GDP a bruttó nemzeti termelésnek több mint 38 százalékát tette ki, 1984-ben ez az arány már valamivel kevesebb, 37,3 százalék. Az iparban – összességében – ugyanakkor ellentétes tendencia tapasztalható, itt a „nettó érték” a bruttó értéknek egyre nagyobb hányadát teszi ki. Ez azt jelenti, hogy az iparon kívüli ágazatokban romlik jelentősen a jövedelemtermelő képesség (lásd 7. sz. táblázat).

7. sz. táblázat

A bruttó és a nettó termelési érték arányának alakulása (százalékban)*

Év	Népgazdaság összesen	Ipar	Építőipar	Mező- és erdőgazdálkodás	Anyagi	Nem anyagi
					szolgáltatás	
1970	38,2	23,8	33,1	46,7	59,3	50,0
1975	38,2	24,4	35,9	43,0	60,5	50,7
1978	37,7	24,2	36,9	40,4	60,0	48,2
1979	37,7	24,8	36,7	39,6	59,8	47,8
1980	37,7	25,2	37,3	39,6	57,3	47,6
1984	37,3	26,3	37,1	40,2	53,5	46,1
1985	36,8	25,5	37,4	39,2	52,6	48,4

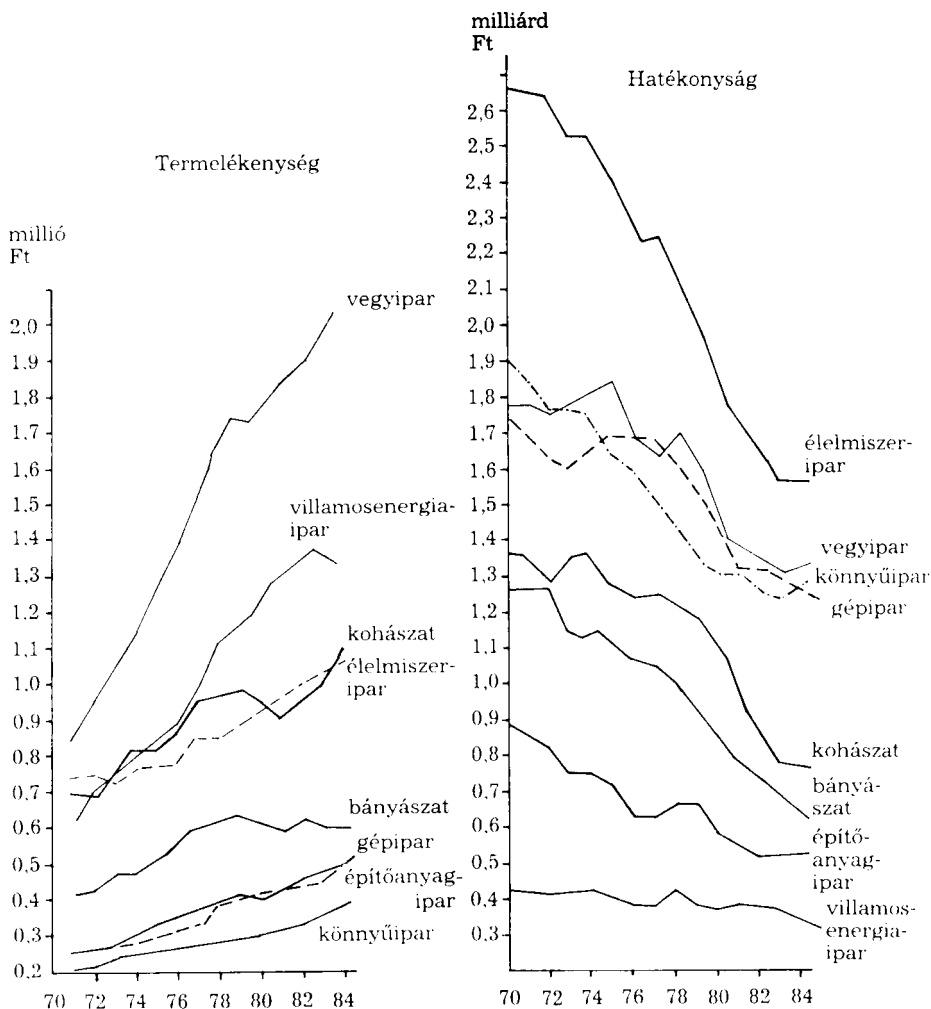
* A hozzáadott érték és bruttó a termelési érték hányadosa.

Az *ipari ágazatok* esetében az 5. sz. táblázatban jelzett tendenciák alapján szintén az eszközhatékonyság romlására, sőt az alapanyag-termelő ágazatok esetében 1978 óta a munkatermelékenység kedvezőtlen alakulására következtethetünk. A lekötött állóeszközök hatékonyságrömlése az alapanyag-termelő ágaza-

tokban a legjelentősebb, a bányászatban, a kohászatban, illetve az építőanyagiparban a lekötött állóeszközökre jutó termelés 1984-ben alig haladja meg az 1970-es értéket – de a gépiparban és a vegyiparban is, amely ágazatokban a legkedvezőbben alakul a hatékonyság, annak csupán mintegy háromnegyedét teszi ki (lásd 3. sz. ábra).

3. sz. ábra

Hatékonyság és termelékenységi az ipari ágazatokban*

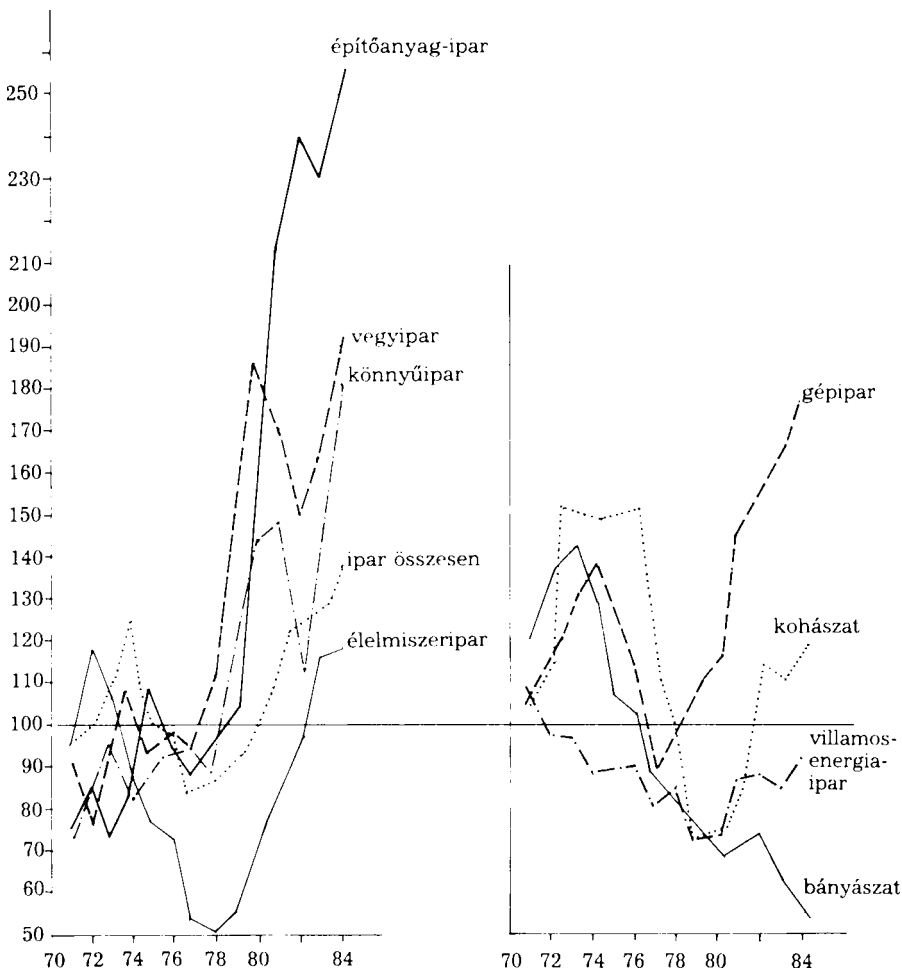
* bruttó termelési érték alapján

A beruházások hatékonysága a legtöbb ipari ágazatban javult 1978–1980 óta és jelentősen meghaladja az 1970-es szintet. Ez alól a bányászat és a villamos-

energia-ipar kivétel, ahol egységnyi beruházásnövekmény – a bányászat esetében – alig több mint fele annyi, a villamosenergia-ipar esetében pedig 10 százalékkal kevesebb termelésnövekményt eredményezett 1984-ben, mint 1970-ben (lásd 4. sz. ábra).

4. sz. ábra

A beruházások hatékonysága (1970=100)*

* A bruttó termelési érték, illetve a pénzügyileg teljesített beruházások alapján

A beruházások hatékonysága mellett érdemes megvizsgálni, hogy mely ipari ágazatok részesülnek növekvő, illetve melyek csökkenő mértékben az amúgy is egyre kisebb ipari beruházásvolumenből. A 8. sz. táblázatban közölt megoszlás szerint az alapanyag-termelő ágazatok egyre növekvő értékben részesülnek az

8. sz. táblázat

Az ipari beruházások ágazati megoszlása*
(százalékban)

	Alapanyagot termelő ágazatok		Feldolgozóipari ágazatok	
	termelés	beruházás	termelés	beruházás
	aránya az ipari összesből			
1970	28,3	43,4	70,8	56,6
1971	27,7	39,9	71,3	60,1
1975	25,6	37,7	74,0	62,3
1978	24,8	39,5	74,2	60,5
1979	24,3	46,3	74,6	49,3
1980	24,3	50,7	74,6	49,3
1984	22,4	52,4	76,2	47,6

* Pénzügyileg teljesített beruházások alapján.

ipari összberuházásból (1975 óta), és 1984-ben annak már több mint a felét teszik ki. Ugyanakkor ezen ágazatoknak az össztermeléshez való hozzájárulása jelentősen csökkent a vizsgált időszakban. (Az alapanyagtermelő ágazatok közül a bányászatban és a villamosenergia-iparban tapasztalható az ipari beruházásokból való részesedés megnövekedése – a két ágazat beruházásai annak mintegy 40 százalékát tették ki 1984-ben, az 1978-as 25 százalékkal szemben; az ipari össztermeléshez azonban együttesen is csupán 11 százalékban járultak hozzá – az 1978-as 11,7 százalékkal szemben. Ez a tendencia szoros kapcsolatban van ezen ágazatok beruházásainak rendkívül alacsony hatékonyságával.) (Lásd 4. sz. ábra.)

A feldolgozóipari ágazatok, amelyek a termelési érték tekintetében háromszor akkora arányban járulnak hozzá az ipari összérték megtermeléséhez, mint az alapanyagtermelő ágazatok, a beruházások tekintetében lemaradnak a mögött. E lemaradás főként a gépiparban és a vegyiparban jelentős, ahol is – a 4. sz. ábra szerint – a leghatékonyabb a beruházások felhasználása: egységnyi beruházásnövekmény a vegyiparban csaknem kétszer annyi, a gépipar esetében pedig több mint másfélszer annyi termelésnövekedést eredményezett 1984-ben, mint 1970-ben. Az ipari összberuházásból való részesedésük ugyanakkor 1984-ben nem érte el a 30 százalékot.

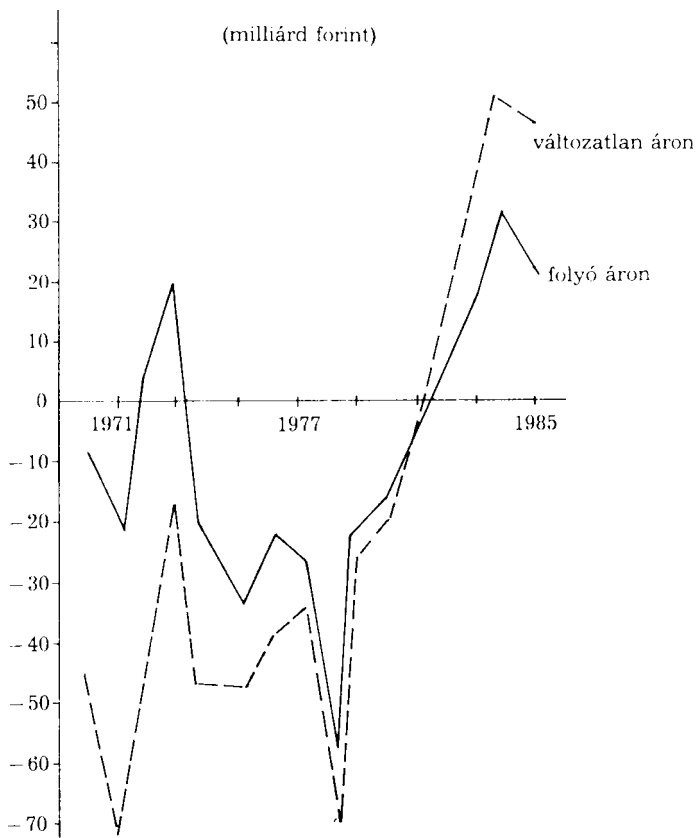
A beruházás-, illetve tőkehatékonyság, valamint a termelési és beruházási struktúra ellentmondásainak felvázolása után megállapítható, hogy az egyes ágazatok fejlesztésekor nem döntő szempont, hogy hol lehet a leghatékonyabban realizálni a beruházásokat. Ezt mutatja, hogy a lekötött eszközök hatékonysága 1978 óta is folyamatosan romlik, illetve hogy a beruházások pontosan azokba az ágazatokba áramlanak növekvő mértékben, ahol a felhasználásuk a legkedvezőtlenebb. Mielőtt azonban a végső konzekvenciákat levonnánk, meg kell vizsgálni, hogy a termelésben bekövetkezett strukturaváltozások, illetve az eddig érvényesült beruházáspolitikai mennyiben felel meg a külgazdasági egyensúly helyreállítását célzó gazdaságpolitika igényeinek.

3. EXPORTSTRUKTÚRA ÉS EGYENSÚLY

Az 1979 óta gyakorolt gazdaságpolitika legfőbb célkitűzése: nemzetközi fizetőképességünk fenntartása. E cél teljesítése 1985-ig sikeresnek mondható, ezt segítette külkereskedelmi forgalmunk alakulása is, amelynek egyenlege az utóbbi években aktív volt (lásd 5. sz. ábra).

5. sz. ábra

A külkereskedelmi forgalom egyenlege

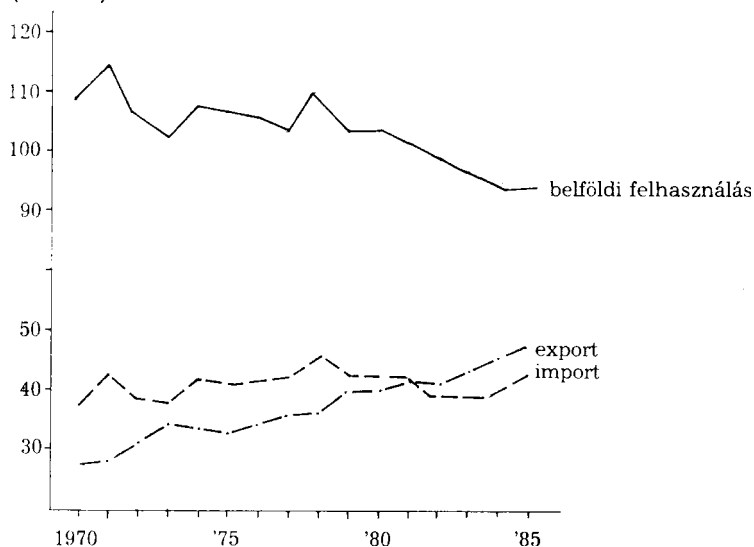

* Teljes forgalom alapján számítva.

Az ábrán látható, hogy külkereskedelmi forgalmunk éves egyenlege 1979 óta folyamatosan javul. E javulást részben a kivitel jelentős növekedése, részben az import csökkenése okozta. Ebben az időszakban a nemzeti jövedelem növekedése lelassult, így – a népgazdaság rendelkezésére álló források növekedésének mérséklődése következtében – az export erőltetett növelése csak a belföldi felhasználás visszafogásával volt lehetséges. A 6. sz. ábrán látható, hogy míg

6. sz. ábra

A belföldi felhasználás, az export és az import aránya a GDP-n belül (százalék)

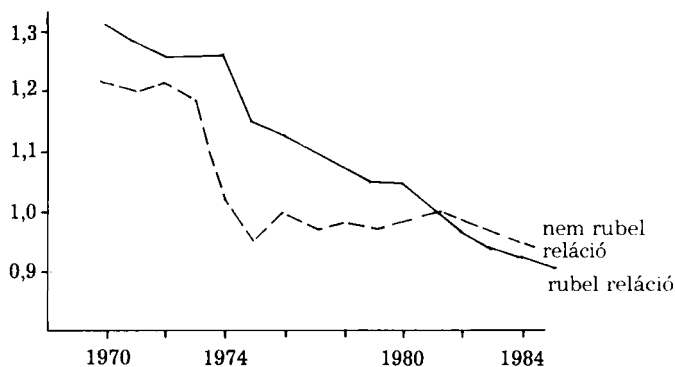

1978-ban a belföldi felhasználás mintegy 10 százalékkal meghaladta a GDP értékét, addig 1985-ben annak „csupán” 94 százalékát tette ki. Ugyanez időszak alatt az exophányad több mint tíz százalékponttal nő, míg az importigényesség csökken.

Fizetőképeségünk fenntartása olyan időszakban sikerült, amikor a világpiacra a magyar termékek folyamatosan leértékelődtek. Jelzi ezt, hogy cserearányaink 1970 óta romlottak (lásd 7. sz. ábra).

7. sz. ábra

A cserearányok alakulása (1981 = 1,00)

1979 óta tehát *mind a külső, mind a belső feltételek kedvezőtlenek az export-növelés szempontjából*. Ugyanakkor exportunk erőteljes növelése önmagában is tartalmaz ellentmondásos tendenciákat, ezt a kivitel szerkezetének a gazdaság más területeinek fejlesztésével nem harmonizáló változása okozza.

1984-ben ipari termékexportunk döntő hányadát – mintegy 90 százalékát – a feldolgozóipari termékek adták, és ennek is nagy része a gépiparból származott. Ez a magas részarány azonban már némi csökkenést jelent az 1979–1980-as években tapasztalható képest és relációként is igen eltérően alakul (lásd 9. sz. táblázat). A gépipari termékexport mintegy háromnegyede ugyanis rubel relációba

9. sz. táblázat

Az ágazatok részaránya az ipari össztermelésben, -beruházásban, illetve -exportban (százalék)

Év	Feldolgozóipar összesen				Ezen belül: gépipar			
	termelés	beruházás	export		termelés	beruházás	export	
			rubel	dollár			rubel	dollár
aránya az ipar összesenből								
1970	70,8	56,6	90,6	76,9	20,8	18,9	56,3	14,7
1971	71,3	60,1	91,4	77,8	20,9	17,9	53,5	17,5
1975	74,0	62,3	92,4	82,0	22,2	16,3	59,0	27,3
1978	74,2	60,5	93,5	83,4	22,8	18,6	60,5	24,3
1979	74,6	53,7	94,5	82,8	22,9	17,7	63,1	25,3
1980	74,6	49,3	94,5	84,7	21,9	17,3	62,5	25,2
1984	76,2	47,6	94,7	84,4	23,2	15,2	59,2	20,4

Év	Alapanyag-termelő ágazatok összesen				Ezen belül: kohászat			
	termelés	beruházás	export		termelés	beruházás	export	
			rubel	dollár			rubel	dollár
aránya az ipar összesenből								
1970	28,3	43,4	9,4	23,1	11,2	10,5	5,2	21,1
1971	27,7	39,9	8,6	22,2	11,2	9,7	4,6	19,9
1975	25,6	37,7	7,6	18,0	10,5	6,6	5,0	15,5
1978	24,8	39,5	6,5	16,6	9,9	8,1	4,3	14,2
1979	24,3	46,3	5,5	17,2	9,7	11,4	3,3	14,4
1980	24,3	50,7	5,5	15,3	9,5	12,0	3,2	12,8
1984	22,4	52,4	5,3	15,6	8,2	8,1	3,7	13,1

irányul, nem rubel relációjú kivitelünkben pedig jelentősen csökken az ágazat részaránya. Sőt, e viszonylatban abszolút értékben is visszaesik a gépipari termékivitel volumene. Gépiparunk nem tudja piaci részesedését e relációban megőrizni. Termékeink versenyképessége nem kielégítő, nem képes lépést tartani a világpiaci versenyben olyan országokkal, mint például Tajvan vagy Dél-Korea, melyeknek a legfejlettebb tőkés országokba irányuló gépipari exportja kü-

lön-külön is háromszor akkora, mint az ugyanoda irányuló KGST összes gépipari export.⁷

Amíg gépipari exportunk csökken, addig rendkívül magas a kohászati, az élelmiszer-ipari és mezőgazdasági termékkivitelünkben a nem rubel elszámolású piacokra eladott áruk aránya. Az exportált kohászati és mezőgazdasági termékek 80 százalékát, az élelmiszer-ipari termékek 70 százalékát értékesítjük ezen a területen.

Az alapanyag-termelő ágazatok részesedése az összkivitelből 1970-hez képest mérséklődött, nem rubel relációban azonban továbbra is elég magas, sőt, 1980 óta valamelyest növekedett is. Ez a növekedés főként a kohászati termékexport jelentős növekedésének az eredménye.

Az itt leírtakat a 4. sz. ábrán jelölt tendenciákkal összehasonlítva az látható, hogy olyan ágazatok, ahol a beruházások hatékonysága kedvező (például gépipar, vegyipar) kisebb, sőt, csökkenő arányban részesülnek az összberuházásból, mint az alapanyag-termelő ágazatok, ugyanakkor az összkivitelnek jelentős hányadát képviselik. A vegyipari termékkivitel aránya például folyamatosan növekszik és kivitelének 66 százaléka nem rubel relációba irányul, az ágazat részesedése ugyanakkor az ipari összberuházásból alacsonyabb, mint 1970 és 1978 között volt, az ipari össztermeléshez való hozzájárulása pedig alig változik.

A népgazdasági egyensúly megszilárdításának alapvető feltétele az export erőteljes fokozása. Ez olyan ágazatokban ésszerű, amelyekben a tőkehatékonyság, a munkatermelékenység az átlagosnál magasabb. Felvázolt exportstruktúránk azt mutatja, hogy rubel relációjú kivitelünkben valóban nagyobb arányban szerepelnek az ilyen termékek, nem rubel relációjú kivitelünkben azonban azon termékek aránya magas, amelyeket rendkívül alacsony hatékonyságú ágazatokban (kohászat, élelmiszeripar) termelnek. Ezen termékek világpiaci megítélése is rendszerint kedvezőtlen, azaz csak alacsony áron tudjuk értékesíteni őket. Az export növelése tehát 1978 után csak úgy volt lehetséges, hogy jóval több árut kellett kivinnünk ahhoz, hogy ugyanannyi bevételünk legyen, mint korábban.

Röviden összegezve a következő főbb megállapításokat tehetjük. A belföldi felhasználást korlátozó gazdaságpolitika önmagában nem alkalmas a strukturális átalakulások beindítására, csupán a rövid távú „túlélés”, a fizetőképesség fenntartása igényeinek felel meg. A közel 10 évvel ezelőtt megfogalmazott célkitűzések megvalósítása keveset haladt előre. A társadalmi termelés hatékonysága nem javult a szükségesnek megfelelően. A cserearányromlás csökkentésének nem vált alapvető eszközévé a gazdaságos termelés részarányának a jelentős növelése. A restriktív gazdaságpolitika a gyakorlatban kifejezetten akadályozza a világgazdasági követelményekhez való alkalmazkodás megindulását a reálszférában. Nem kielégítő a versenyképes exportstruktúra igényeinek visszavezetése a beruházási és termelési szerkezetre. A belföldi felhasználás, a beruházási hányad szigorú visszafogása ugyanis együtt jár az alapanyagipar, a bányászat, a kohászat beruházási részarányának a növelésével. Az erőforrások allokációja ellentétes a hatékonysági követelményekkel. Ezt fejezi ki a bányászat, a villamosenergia-ipar részarányának a növekedése az összberuházásokból stagnáló termelési szint mellett, rendkívül alacsony beruházási hatékonysággal párosulva. Az 1979 óta folytatott gazdaságpolitika, amelyet az új növekedési pályára való átállás időszakaként is szoktak említeni, a külgazdasági egyensúly javítását csak a hatékonysági követelmények rovására képes megvalósítani. A gazdasági növekedés dinamizálásának tartós korlátjaként kell számolni a jelenlegi termelési, beruházási struktúra-

val. Változatlan gazdasági struktúra mellett a növekedés gyorsítása, a beruházási hányad növelése a hatékonyság további romlását idézheti elő. Miközben a beruházások növekvő aránya áramlik a rosszabbodó tőkehatékonyságot mutató alacsony-kitermelő ágazatokba, a gépipar nem képes megfelelni a vele szemben megfogalmazott elvárásnak, a nem rubel elszámolású export lendületes növelésének. Cserearányaink romlásának megállítása a hatékonysági követelményeket kellően figyelembe nem vevő gazdasági struktúra mellett a távoli jövőbe tolódik.

JEGYZETEK

- ¹ *Németh Károly*: A gazdasági építõmunka feltételei. Kossuth Könyvkiadó 1975.
- ² A hosszú távú külgazdasági politika és a termelési szerkezet fejlesztése. Kossuth Könyvkiadó 1977. 8. old.
- ³ *Havasi Ferenc*: Az ötödik ötéves terv teljesítésének tapasztalatai és a gazdasági építõmunka feladatai a hatodik ötéves terv idõszakában. Kossuth Könyvkiadó 1981. 13. old.
- ⁴ *Havasi Ferenc*: A VI. ötéves terv teljesítésének tapasztalatai és a gazdasági építõmunka feladatai a VII. ötéves terv idõszakában. Kossuth Könyvkiadó 1986. 14. old.
- ⁵ Az itt és a továbbiakban szereplõ értékek mind változatlan áron értendõk. Az adatok forrása: Népgazdasági mérlegek, valamint külkereskedelmi és beruházásstatisztikai KSH kiadványok.
- ⁶ Az öt fõ ágazat: ipar, építõipar, mezõ- és erdõgazdálkodás, anyagi és nem anyagi szolgáltató ágazatok.
- ⁷ Interjú Inotai Andrással. Világgazdaság, 1986. február 25. 5. old.

ÚJ KIADVÁNYAINK

RÉTEGZÕDÉS-MODELL VIZSGÁLAT

CÍMÛ SOROZAT ÚJABB KÉT KÖTETE

VI. kötet

Bokor Ágnes: DEPRIVÁCIÓ ÉS SZEGÉNYSÉG
444 oldal, 75,- Ft

VII. kötet

Róbert Péter: SZÁRMAZÁS ÉS MOBILITÁS
396 oldal, 75,- Ft

ELÕKÉSZÜLETBEN

VIII. kötet

PEREMHELYZETEK

ÁGH ATTILA

Konfliktus és kooperáció a nemzetközi rendszerben

(A nemzetközi konfliktusok amerikai elméletei
a globális korban)

„A nemzetközi viszonyok története a konfliktus és a kooperáció története. A rivális hatalmak közötti béke lehet időnként feszült és törékeny, de a kooperációjuk, bár kevésbé látható, de fontosabb lehet, mint nyilvános vitájuk”¹ – így foglalja össze a „hetvenes évek szellemét” Dougherty és Pfaltzgraff reprezentatív monográfiája a nemzetközi viszonyok modern elméleteiről. Ez a megállapítás egyszerre tükrözi az enyhülés és az újabb feszültség tapasztalatait, amelyek a nemzetközi viszonyok elméleti szakembere számára ugyanazt az alaptézist erősítik meg: a nemzetközi rendszer két kulcsfogalma vagy fogalmi tengelye a *konfliktus* és a *kooperáció*, s ezek olyannyira elszakíthatatlanok egymástól, hogy még a fokozódó konfliktusszituáció is növekvő kooperációt tételez fel a nagyhatalmak között a globális korban. Jóllehet a két világrendszer kialakulásával a világrendszer globalizálódása bizonyos vonatkozásban már bekövetkezett, maga a globalizáció közvetlen folyamata csak a hatvanas években kezdődött meg – az amerikai és a szovjet szakirodalom egyaránt erre az időszakra teszi a „globális kor” kezdetét –, tehát voltaképp szorosan összekapcsolódott az enyhülés folyamatával és vele párhuzamosan a világméretű interdependencia kibontakozásával. Ezzel alapvető fordulat következett be a nemzetközi konfliktusok elméletében is, ami főként abban tükröződik, hogy míg korábban a konfliktus és kooperáció teljességgel ellentétes, azaz inkább egymást kizáró fogalmaknak és folyamatoknak tűntek, addig a hatvanas évek közepétől mindjobban egymást feltételező és átható fogalmakként és folyamatokként mutatkoztak meg.²

A globalizáció előrehaladása a nemzetközi rendszerben ellentmondásos hatást gyakorolt a konfliktuskutatásra, egyrészt az enyhülés szellemében előtérbe állította a konfliktus fogalmát mint a *konfliktusmegoldás* és a *válság szabályozás* gyakorlatát, másrészt a globális interdependencia jegyében részben félre is tolt a konfliktus fogalmát, és a kooperáció olyan szinonim fogalmait igyekezett előtérbe állítani, mint maga az *interdependencia* vagy az *integráció*. Ez a két párhuzamosan futó törekvés a nemzetközi konfliktusok kutatásában Keleten és Nyugaton egyaránt megmutatkozott, s tulajdonképpen azt a realitást fejezte ki, hogy a

globális vilárendszer gazdasági, politikai és katonai alrendszerének tekintélyes mértékű önálló dinamikája van, s ezért eltérően – időnként ellentétesen – fejlődhetnek. Jelen tanulmányunkban azt az aspektust vizsgáljuk meg, hogy a globalizálódó vilárendszerben létrejövő új kooperatív folyamatok hogyan befolyásolják a vilárendszer konfliktuspotenciálját, vagyis milyen új konfliktusokat hoznak létre és hogyan befolyásolják a korábbi és továbbfutó nemzetközi konfliktusok dinamikáját, rendezési lehetőségeit.

NEOFUNKCIONALISTÁK ÉS INTERDEPENDENTISTÁK

A globalizmus irányzata, a nemzetközi viszonyok elméletének globalista felfogása három irányzatra különül el a nemzetközi konfliktusok elmélete szempontjából. Az első a *neofunkcionalista*, amely a hangsúlyt a transznacionális funkciók kialakulására, illetve a szervezetek-intézmények és nemzetek integrációjára helyezi, s ezért a konfliktus „technikai” kérdéssé redukálódik s a transznacionalizáció folyamatának előrehaladásával megszűnik. Ez az irányzat már a hetvenes évtized folyamán csődbe jutott, olyan egyértelműen megcáfolták a tények: az integráció folyamatának lelassulása és a nemzetközi-nemzeti konfliktusok megőrződése az integrált szervezetekben. A második irányzat az *interdependentista*, amely a kölcsönös függés – lényegében szimmetrikus – fogalmát helyezi a középpontba, s főleg a gazdasági-kereskedelmi interdependencia folyamataira és az enyhülés előrehaladására hivatkozva állítja, hogy a globális korban a konfliktus átadja helyét a kooperációnak, illetve – mérsékeltabb változataiban – a konfliktus és a kooperáció egymást iltételező, átható fogalmak. Ez utóbbi mérsékelt globalizmus jelentős változást hozott a nemzetközi konfliktusok elméletében, s mindkét megközelítés, amelyet szükségképpen maga után von – *konfliktus* a kooperációban, azaz a (gazdasági) interdependenciából fakadó új konfliktusok, valamint *kooperáció* a konfliktusban, azaz a (katonai) konfliktusból adódó új kooperatív és válság szabályozási mozzanatok – rendkívüli mértékben vitte előre a nemzetközi konfliktusok tanulmányozását. Az interdependentista irányzat végül is nem annyira belső elméleti nehézségei – a globális interdependencia aszimmetrikus jellegéből adódó ellentmondások – miatt szorult vissza, hanem a globális konfrontáció újabb ciklusa következtében a nyolcvanas évtized elején, de eredményeit számos vonatkozásban megőrizte. A harmadik irányzat a *normativista*, amely a világhrend erkölcsi-jogi szabályozására épül, a hetvenes évek végén vált nemzetközileg ismertté és befolyásossá, s megtartotta a pozíciót a „neorealista” reneszánszsal szemben is a nyolcvanas években. Ezért ennek az irányzatnak a bemutatásával és kritikájával zárjuk tanulmányunkat, tehát a „háború rendszerének” a béke rendszerévé való átfordítása problematikájával.

A paradigmaváltást a nyugati elméletekben a legdrámaibban az integrációelméletek avagy a neofunkcionális iskola előtérbe kerülése jelzi. Az integrációelméletek azt az elvárást fogalmazzák meg, hogy az integráció felváltja a konfliktust, vagyis azzal, hogy a konfliktusban levő egységek integrálódnak – márpedig a feltevés szerint ez a kor fő tendenciája –, megszűnik köztük a konfliktus. A leggyakoribb példa az Európai Gazdasági Közösség kérdése, amellyel kapcsolatban újra meg újra elhangzik, hogy a részt vevő nemzetek konfliktusa mindjobban átadja helyét azok gazdasági-politikai integrációjának. Dougherty és Pfaltzgraff az integrációelméleteket bemutatva jelzi azt az elvárásukat, hogy „a politikai integ-

rációban a politikai keretokről a technikai kérdésekre való átmenet drasztikusan csökkenti, sőt akár meg is szünteti a konfliktuspotenciált”, ugyanakkor azonban jogosan meg is bírálja őket, mondván, hogy „a jelenlegi integrációmódok hibásak, mert többnyire nem veszik figyelembe a konfliktus integráló erejét . . . ami azért is nehezen érthető, mert a konfliktuselméletek szerzői a konfliktusok integráló erejét meglehetősen elmélyülten vizsgálják”. A konfliktusok integráló erejének a legkézenfekvőbb, de korántsem egyedüli példája a katonai szövetségi rendszerek kialakulása, hiszen ezek Robert Osgood szerint olyan „látens háborús közösségek”, amelyek a konfliktussal, illetve a fenyegetettséggel terhes nemzetközi helyzetben jönnek létre.³ Egészen nyilvánvaló ez a folyamat a gazdasági „szövetségi rendszerek” esetében is, ahol az integráció egyik alapvető hajtóereje a külső gazdasági „fenyegetettség”. Kétségtelen ugyan az integráció konfliktust feloldó szerepe, de mégsem redukálja az új egység belső feszültségeit pusztán „technikai” kérdéssé, hanem inkább egy új síkra transzformálja a korábbi konfliktusokat. Az integrációelméletek tehát a nemzetközi viszonyok átalakulásának egyik reális aspektusát abszolutizálják, mivel egyfelől nem látják az integráció konfliktusteremtő erejét és az új konfliktusok belépését, másfelől a globalizált világ konfliktusainak integráló erejét, amelynek viszont a legvilágosabb kifejeződése, hogy a globális hatalmak a katonai alrendszerben éppenséggel a közöttük levő éleződő konfliktusok hatására kényszerülnek fokozott kooperációra, a nukleáris katasztrófa elhárítására, illetve a fegyverzetkorlátozásra.

Egyoldalúságai ellenére az integráció elmélete a nemzetközi viszonyok elméletének egyik fontos szeletévé vált, amely a politikatudomány összes területét egy meghatározott vonatkozásban érinti, „átmetszi”, akárcsak maga a konfliktuselmélet. Az integráció kérdése nem pusztán a nemzetek szintjén, hanem többnyire inkább a nemzetek közötti integráció problematikájaként vetődik fel. Az integráció fogalmának ennyiben „nemzetellenes” ideologikus töltete van, meghatározott *konszenzust* tételez fel az integrációs folyamatokat illetően, s ezért széles körű *legitimációs* funkciója van. Így az integrációelméletek a „realizmussal” szemben álló „globalizmus” főáramába esnek, amelynek ideologizáló-legitimáló irányultságát klasszikusan fejezik ki azzal, hogy a nemzeti fejlődést elavultnak minősítik, és a világkapitalizmust mutatják be olyan „érett” társadalmi formának, amely az integráció (és az interdependencia) révén túljutott már a nemzeti megosztottságon, ellentétben a „második” (szocializmus) és harmadik világgal. A globalisták egyenesen úgy fogalmazzák, hogy a kor alapvető konfliktusa nem Kelet és Nyugat, hanem a progressziót képviselő „kozmpolitikák” és az elmaradottságot megtestesítő keleti és déli „nacionalisták” között van.⁴

Az „integrista” szemléletet a nemzetközi viszonyok nyugati elméletében a funkcionalista, illetve újabban a neofunkcionalista irányzat képviseli a legkövetkezetesebben. A (nemzetközi) funkcionalisták úgy látják, hogy a globális interdependencia korában a nemzeti határokon átlépő „technikai” funkciók – azaz kereskedelmi, gazdasági és jogi-politikai integrációk – adják a haladás fő irányát, a nemzeti határok viszont annak legfőbb akadályát jelentik. David Mitrany szerint a nemzetközi konfliktusok oka egyszerűen a nemzetek létében van, s ezért a cél nem is a konfliktusmegoldás, avagy válság szabályozás, hanem a konfliktusok megszüntetése a nemzetek felszámolása révén: „A konfliktus és háború a világnek különálló és versengő nemzeti egységekre való megosztottságából adódik. A konfliktusok megszüntetésére . . . fokozatosan létre kell hozni a gazdasági-társadalmi szervezetek transznacionális hálózatát.”⁵

Mitrany funkcionális utáni Dougherty és Pfaltzgraff a neofunkcionalizmus több képviselőjét – J. Nye, E. Haas és L. Lindberg – is bemutatják. Témánk szempontjából különösen érdekes E. Haas koncepciója a hatvanas évekből, amely szerint az Európai Gazdasági Közösségben az egyik szférában megindult integráció átsap (spill over) a másik szférába, s így az integráció felgyorsul, ugyanis a hetvenes évek közepén maga Haas jelenti be, hogy az integrációnak ez a „felpörgeése” nem következett be, vagyis a neofunkcionalizmus túlzott várakozásai megalapozatlanok.

A neofunkcionalista irányzat ugyanakkor jogosan fogalmazza meg, hogy az új keletű világproblémák megoldásához nemzetközi szabályozásra és szervezetekre van szükség, s az is tény, hogy fáziskésés tapasztalható a nemzetközi kapcsolatok *gyakorlata* és azoknak a nemzetközi szervezeteken keresztüli intézményi-jogi *szabályozása* között, de ezt nem mint a konfliktusmegoldás és válság szabályozás új lehetőségeit értelmezi – mondjuk az „ENSZ-család” intézményrendszerén keresztül –, hanem a nemzetközi konfliktusok megszűnéseként a transznacionális funkciók és szervezetek kialakulása mértékében. A funkcionális irányzat mögött kezdettől fogva ott leselkedett a világrend – sőt egyes esetekben a világállam – típusú utópia is, amelynek alapvető logikái hibája az, hogy a nemzetközi „anarchia” okát az állami rendszerű szabályozás hiányában látja, vagyis a nemzetközi konfliktusok megszüntetésének lehetőségét a nemzetközi jog érvényének kiterjesztésében véli felfedezni. Ámde ennek rejtett feltételezése az, hogy az államon belül „rend” uralkodik, vagyis a jogi szabályozás miatt nincsenek konfliktusok, ami természetesen tarthatatlan feltételezés, márpedig az egész funkcionális és belső harmónia – külső anarchia kontrasztján alapul.

A funkcionális szélsőségeit bírálva Dougherty és Pfaltzgraff is elismeri, hogy „a nemzetközi jog és a nemzetközi szervezetek integratív funkciót töltenek be a globális rendszerben és bebizonyították fontos szerepüket az államok közötti viták békés rendezésében, különösen akkor, ha az erősebb államok is a rendezést akarták”. A „technikai” jogi szabályozás elsősorban *kifejezi*, s csak másodsorban *alakítja* a nemzetközi viszonyok tényleges mozgását, ezért John Burton szerint nagyon helytelen lenne a konfliktusmegoldást és a válság szabályozást egyszerű alkufolyamatra leszűkíteni, amelynek eredményeit a nemzetközi jog rögzíti, sokkal inkább egy új szituáció kialakításáról van szó, amelyben a konfliktus ténylegesen megoldódik.⁶

A neofunkcionalista irányzat kritikáját világosan kifejezi például Graciella Chichilnisky, aki kimutatja a nemzetközi termelési viszonyok konfliktusos jellegét és az ebből adódó nemzetközi konfliktusok rendszerét – főleg az Észak–Dél tengely mentén –, amelynek következtében a technikai-normatív szabályozás sokszor nem megoldja, hanem elfedi a mélyebben fekvő konfliktusokat. Sajátos ellenpont a funkcionális vizsgálata a nemzetközi élet nem állami szereplőiről, amely a kooperáció-konfliktus kettősségében vizsgálódva megállapítja, hogy ezek valójában sokkal hajlamosabbak a konfliktusra, mint az állami szereplők, s erről az oldalról perlekedik a „realizmussal”, miszerint „minél konfliktusosabb a viselkedés, annál kevésbé tudja az államcentrikus elmélet megmagyarázni”.⁷

A nemzetközi konfliktus amerikai elméleteinek fejlődése szempontjából a globális korban tehát az vált döntő kérdéssé, s egyben vízváltóvá a különböző elméleti közelítések között, hogyan értelmezik a konfliktus és kooperáció kölcsönviszonyát és áthatásait. Jellemző reakció a funkcionális utáni „in-

tegrista”, a nemzetközi konfliktusok megszűnését jövendőlo felfogásaira R. Keohane és J. Nye álláspontja, akik a nemzetözi szervezetek nagy jelentöségét és a kooperatív világstruktúrákat tárgyalva is leszögezik, hogy „el kell ismerni azonban, hogy a konfliktus ezzel a változással nem tűnik el a kormányközi viszonyokból, ahogy a világpolitika egyéb aspektusaiból sem”. A „realizmussal” szembeni vitán túl – amelyben közösen hangsúlyozzák, hogy a nemzeti érdekek „örök” ellentéteinek középpontba állítása a nemzetközi konfliktusok elméletében elavult nézőpont – a globalisták számára a hetvenes években mind fontosabbá válnak belső vitáik, amelyben Keohane és Nye is mindinkább „a konfliktus a kooperációban” modellre, azaz a nemzetközi kooperációból, illetve a globális interdependencia fokozódásából adódó válságokra irányítja a figyelmét, és hangsúlyozza, hogy a kölcsönös függéssel a társadalmak érzékenysége és sebezhetősége nő, s manapság ez a legfontosabb konfliktustényező. A megoldására pedig annyiban látnak lehetőséget, hogy a korábbinál is erőteljesebben exponálják a tárgyalásos rendezés (procedural consensus) Parsons-féle elvét.⁸

Az interdependentista irányzat számára a konfliktus és kooperáció kettősében a legszembetűnőbb vonás az enyhülés idején az volt, hogy a *katonai* konfrontáció csökkenésével a konfliktuspotenciál a két világrendszer között, illetve az egyes világrendszereken belül áttevődik a nemzetközi konfliktusok *politikai* és *gazdasági* síkjaira.⁹ Ugyanakkor a kutatások azt is kidomborították, hogy a két globális hatalom közötti konfliktus intenzitásának csökkenése nem vezet automatikusan az összes nemzetközi konfliktus csökkenéséhez, a lokális háborúk gyakorisága változatlan marad, sőt növekedhet is. Mindazonáltal egyre erőteljesebb a globalistáknál az a tézis, hogy anakronizmussá vált az a régi nemzetbiztonsági doktrína, miszerint az összes nemzetközi konfliktus oka és a végső formája az államok közötti összeütközés és versengés a katonai biztonság miatt. Puchala és Fagan maguk is nagy jelentőséget tulajdonítanak az integrációnak – „az integráció alatt békés transznacionális problémamegoldást értünk . . . manapság egyre erősödik a nemzetközi szervezetekre való támaszkodás a problémák megoldásában, s a konfliktusok ellenőrzésében és megoldásában” –, de ezt nem a nemzetközi konfliktusok megszüntetéseként, hanem újfajta kezelésekként ábrázolják: „Az integratív folyamatok természetesen nem konfliktusmentesek. Valójában számos konfliktus jelentkezik a transznacionális problémamegoldás során is, de a nemzetközi konfliktusok mai típusa lényegesen különbözik a korábbiaktól. A múltban a konfliktusok a célok és az értékek összeegyeztethetlenségéből fakadtak, manapság a nemzetközi konfliktusok nagy része a nemzetközi szereplők között az eszközökre és nem a célokra vonatkozik. Egyszerűen szólva, a nemzetközi szereplők abban nem értenek egyet, hogy mi a kooperáció adekvát formája.” A szerzők optimizmusa tehát az új keletű nemzetközi konfliktusok kérdésében ahhoz kapcsolódik, hogy a kooperáció feletti konfliktus mint új típus a globális korban a kölcsönösen előnyös kapcsolatok lehetőségét nyitja meg: „A hetvenes évek nemzetközi konfliktusainak többsége valószínűleg a kooperáció mikéntje feletti konfliktus lesz . . . más szóval, a nemzetközi politika nem rögzített összegű, hanem pozitív összegű játékká változik át.”¹⁰

A hetvenes évek elejének ez az optimizmusa felerősítette azokat a korábbi hangokat, amelyek a nemzetközi konfliktusok új jellegét hangsúlyozták már az ötvenes-hatvanas években, de a „realizmus” dominanciája elnyomta őket, így újra nagy hangsúlyt kapott a konfliktusok méreteinek, nemzeti és nemzetközi dimenzióinak kérdése és az a tény, hogy a nemzet nem egy monolitikus egység, amely a

„realizmus” feltételezése szerint egységesen dönt a nemzeti érdekek állandó konfliktusaiban, hanem belülről is megosztott, differenciált egység.¹¹ A globalizmus korábbi, mélyáramként jelentkező formáinak felszínre kerülése azonban teljesen új feltételek között következett be, amelyben a nemzetközi konfliktusok tanulmányozásának a legfontosabb felfedezése O. Younggal szólva az volt, hogy „a rendszer jellegű interdependenciák növekedése általában új konfliktuslehetőségeket és a kooperáció új távlatait nyitja meg”. A visszavonulóban levő „realizmus” pedig a globalisták elméletének leggyengébb pontját fedezte fel a nemzetközi konfliktusok „megszűnésének” valóban elég naiv és utópikus elvében, ezért főleg ezen a ponton támadták a globalistákat, mondván, hogy „gyakran levonták azt a helytelen következtetést, hogy az interdependencia növekedése megnöveli a béke esélyeit. De a növekvő interdependencia – jegyzi meg K. Waltz – az érintkezést szorosabbá változtatja, és ezzel a konfliktus megszűnik alkalmi lenni . . . azok az interdependens államok, amelyeknek viszonya nem szabályozott, szükségképpen konfliktusba kerülnek egymással, sőt időnként erőszakos összeütközésekbe is.”¹² Persze, ha ketten mondják ugyanazt, az attól még nem teljesen ugyanaz, így teljesen különböző dolog egyfelől a „realizmus” vádja, miszerint az új globális világ még konfliktusosabb, mint a régi, mégpedig a megbízható katonai-biztonsági konfliktusok háttérbe szorulásával, másfelől a globalisták mérsékelt tézise, miszerint a hetvenes évek (részben) feloldják a régi típusú konfliktusokat és más – már az interdependenciából adódó – konfliktusokkal váltják fel azokat. Rosecrance és kutatócsoportja nagy empirikus anyagon vizsgálódva az újfajta nemzetközi konfliktusok fellépését olyan kihívásnak tekinti, amelyre a nemzetközi viszonyok szabályozásának magasabb fokával kell megfelelni – „a kooperáció magasabb fokának szükségszerűsége olyan kihívás, amely kellő válasz híján a konfliktusok magasabb valószínűségét hozza magával” –, ugyanakkor azt is természetesnek tartja, hogy a globalizációval a világrendszer magasabb bonyolultsági fokú rendszereire lépett elő, amelyben egymással összefonódva a konfliktus és a kooperáció egyaránt nagyobb gyakorisággal és intenzitással lép fel: „A fejlett interdependenciával rendelkező államok kapcsolatát a teljességgel konfliktusos és teljességgel kooperatív kapcsolatok jellemzik.”¹³

Ha tehát az ötvenes–hatvanas években a nemzetközi konfliktusok „mechanikájának” kidolgozása volt jellemző, a hatvanas évek végétől azok „dialektikája” nyomult előtérbe. A konfliktus és kooperáció merev ellentéte, a konfliktusban részt vevő felek mechanikus ütközése helyett a konfliktusban részt vevő felek összekapcsolódása és konfliktusuk-kooperációjuk áthatása vált a nemzetközi konfliktuselméletek központi témájává. A hetvenes évek elején a konfliktushatás komplexebb jellegűt nyert, kísérletek történtek a különböző szemléletmódot követő diszciplínák egyesítésére – „manapság a társadalomtudósok mind nagyobb számban győződnek meg arról, hogy a makro- és mikrodimenziók összekapcsolása nélkül egy koherens elméletbe, nem lehetséges a konfliktusok adekvát elmélete” – és elméleti általánosítására.¹⁴ M. Haas szerint a hetvenes évek elejéig a nemzetközi konfliktusok elmélete azért rekedt meg alacsony szinten, mert „az empirikus kutatók nagy része exhibicionista módon mindenfélét összebuzdóztat az anélkül, hogy bármiféle elméleti rendszerbe összefoglalná megállapításait”.¹⁵ Ezek az empirikus kutatások jórészt a nemzetközi konfliktusok sajátos formáira, a háborúkra vonatkoztak – a 19–20. század időszaka –, ezért az elméleti általánosítás igénye mindenekelőtt azt jelentette, hogy a háborúk kapcsán összegyűjtött óriási empirikus anyagot a konfliktuselmélet jegyében kell rendszerezni: „A

nemzetközi háború a társadalmi konfliktus egyik formája, bár kétségtelenül az egyének számára potenciális következményei miatt a nukleáris korban a legfontosabb forma . . . De megérthetjük-e a háborút mint sajátos konfliktusjelenséget önmagában véve, izoláltan, vagy úgy kell vizsgálnunk társadalmi-strukturális szinten, mint egy általános jelenség egyik magasán szervezett megnyilvánulását?”¹⁶ – a válasz kétségkívül pozitív volt, s a hetvenes évek folyamán a háborúk tanulmányozása mindjobban beilleszkedett a nemzetközi konfliktusok általános kutatásába.

HÁBORÚK ÉS KONFLIKTUSOK

Az ötvenes és a hatvanas éveken végigvonul az a vita, hogy vajon a fegyverkezés-e a háborúk oka, vagy a háborúk vezetnek a fegyverkezési verseny felgyorsulásához. A kérdésfelvetés egyáltalán nem metafizikus, hiszen a fegyverkezéstől tovább vezetnek a szálak a társadalmi szerkezetben a katonai-ipari komplexumhoz, így már az *ötvenes* években elhangzott az a megállapítás, hogy a fegyverkezés mint a háborúk következménye inkább a korábbi nemzetközi konfliktusokat jellemezte, míg a második világháború után már „valójában az ellenkezője közelebb van az igazsághoz, mivel a háborús gépezetet csak akkor redukálják, ha a béke valószínűnek látszik, a konfliktus bekövetkezhetősége viszont fegyverkezési versenyhez vezet, és csak így származnak a fegyverek a háborúból, mint a háború anticipálásából”. A fegyverkezés belső társadalmi mozgatórugóinak hasonló elemzése vezetett a *hatvanas* évek azon megállapításához, hogy „az a kijelentés, miszerint a fegyverek a háború következményei és nem az okai, sokkal jobban megfelelt az igazságnak a múltban, mint a mi korunkban”. A *hetvenes* években viszont a nemzetközi konfliktusok elméletében a két globális hatalom közötti katonai paritás elve került a gondolkodás középpontjába, mint a „kooperáció a konfliktusban” legfontosabb elve és egyedüli biztosítéka, mivel képes leállítani a fegyverkezési verseny és a kölcsönös bizalmatlanság spirálját: „Minél egyenlőbb két ország, annál nagyobb a konfliktus valószínűsége . . . nagy egyenlőtlenség kis valószínűségű konfliktust vagy alacsony konfliktusszintet jelent, azonban minél nagyobb az egyenlőség közöttük, annál nagyobb a konfliktus esélye, s ha a konfliktus kitör, annál nagyobb a magas szintű konfliktus esélye is. Ha azonban a két hatalom pontosan egyenlő, akkor a konfliktus valószínűsége csökken, s ha a konfliktus elő is fordul, szintje akkor is alacsony lesz.”¹⁷

Míg a „konfliktus a kooperációban” típusú interdependencia-elméletek inkább a Nyugat–Nyugat vonatkozási rendszerben vizsgáloódtak, s a fejlett tőkés országok közötti növekvő gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatrendszerekből adódó új típusú konfliktusok vizsgálatára helyezték a fő súlyt – illetve csak másodsorban a Nyugat–Dél és harmadsorban a Kelet–Nyugat tengely mentén vizsgálták ugyanezt a problémát –, addig a „kooperáció a konfliktusban” típusú interdependencia-elméletek a Kelet–Nyugat problematikát a fenti módon, azaz a (katonai) paritáson nyugvó bipoláris rendszer stabilitása és válságszabályozási kapacitása szempontjából elemezték. A nemzetközi konfliktusok elméletében a „kooperáció a konfliktusban” modell kapcsán – még a „realizmus” örökségeként, de radikálisan megváltozott formában – az a kérdés került előtérbe, hogy akarja-e az Egyesült Államok ezt a paritást, avagy „globális biztonsága” védelmében továbbra is a fölénye megőrzésére törekszik, mivel a Szovjetunióban kihívást lát

az általa képviselt világrenddel szemben. A hetvenes években a „kooperáció a konfliktusban” modell legnagyobb akadályát az úgynevezett biztonsági dilemmában látták az amerikai teoretikusok, amely ezért közelebbi vizsgálatot igényel.

A *biztonsági dilemmát* (security dilemma) az ötvenes évek elején John Herz írta le először, s az újabb irodalomban Barry Buzan elemzi átfogóan. Buzan szerint a biztonsági dilemma „olyan strukturális fogalom, amely azt fejezi ki, hogy az államok biztonsági törekvései automatikusan, szándékaiktól függetlenül más államok biztonságát gyengítik, mivel minden egyes állam a saját törekvéseit defenzívnek, más törekvéseit pedig offenzívnek, fenyegetőnek érzékeli”. A biztonsági dilemma persze csak egy fogalmi keret, amelyben korunk alapvető ellentmondása, a fegyverkezési verseny „önmozgásának” problematikája megfogalmazódik. A továbbgondolást egyfelől a *technikai* fejlődés adja, amely a fegyverkezést fokozottan fenyegetésnek érzékelteti a másik féllel, másfelől a kölcsönös *bizalmatlanság*, amely tulajdonképpen a biztonsági dilemma szubjektív oldala, márpedig egymás percepciója, sajátos érzékelése-látásmódja vagy image-a különös jelentőséget nyer válságidőszakokban, illetve a globális hatalmak viszonyának ciklikus mozgásában. A biztonsági dilemmából kinövő „bizalmatlansági paradoxont” a nemzetközi konfliktusok amerikai szakirodalmában főleg Robert Jervis fejtette ki különböző munkáiban, aki szerint a globális hatalmak percepciója és „mispercepciója” (téves észlelése) adja a nemzetközi biztonság hiánya spiráljának okát és alapját. Buzan Jervisre hivatkozva azt fejtegeti, hogy a globális hatalmak képtelenek „a partner bőrébe bújni”, azaz magukat annak szemével látni, jóllehet ennek előnyei a nemzetközi konfliktusok elkerülése szempontjából beláthatatlanok. Az ellentétes nagyhatalom – vagyis a Szovjetunió – változó percepciója az oka Jervis szerint annak, hogy a nemzetközi viszonyok elmélete a „realizmus” és az „idealizmus” végletei között ingadozik, hiszen az elmélet – akárcsak az amerikai külpolitikuskok – a Szovjetuniót egyik szakaszban konfrontációt kereső, a másikban pedig kooperációt kereső hatalomnak látja.¹⁸

A fegyverkezési verseny és a kölcsönös bizalmatlanság spirálja problematikájának bevezetése a nemzetközi konfliktus elméletébe természetesen a két globális hatalom viszonyának elemzéséből adódik, és mindvégig arra is gravitál, de egyben lehetőség is nyílik arra, hogy ezt a látásmódot a háború okai általános értelmezéseként kiterjesszék. Dina Zinnes a nemzetközi konfliktusok kitörésének és háborúvá mélyülésének okait vizsgálva a hetvenes évek végén, vagyis harminc év múltán, vitába száll Anatol Rapoport tézisével, miszerint a nemzetközi konfliktusokról nem lehetséges általános elméletet kialakítani, mert ehhez az általános törvényszerűségek feltárása lenne szükséges. Zinnes a történelmi statisztika alapján lát ilyen általános törvényszerűséget, nevezetesen egyfelől azt, hogy a világrendszer vezető hatalmai vívták a legtöbb háborút 1816 és 1965 között státusuk védelmében – Anglia (19), Franciaország (19), Törökország (17), Oroszország (15) –, másfelől azt, hogy a háború kitörésének a legvalószínűbb oka a „státus-inkonzisztencia”, vagyis a világrendszerben való hely megingása, illetve az ezzel kapcsolatos fenyegetettség érzékelése. Zinnes elmélete itt kapcsolódik Jervis kutatásaihoz a kölcsönös bizalmatlanság spirálja tekintetében, a valóságos erőviszonyok logikáját illetően pedig A. Organskiak a „hatalmi átmenettel” kapcsolatos elméletéhez. Organski szerint a nemzetközi konfliktusok és a háborúk, illetve egy adott konfliktus okát abban találhatjuk meg, ha változás van két állam dominanciájában, vagyis a konfliktusok szintje viszonylag alacsony, míg

egy-egy állam dominanciája egyértelmű, de igen magas lesz, mihelyt megkezdődik a domináns státus átmenete egyik hatalomról a másikra.¹⁹

Bruce Mesquita, aki maga is a nemzetközi konfliktusok általános elméletét keresi, csak részben fogadja el Organski elméletét, mivel szerinte két különböző szint a valóságos erőviszonyok fejlődése és a háborúhoz vezető külpolitikák döntések mechanizmusa, ahol a formalizáltság-matematizáltság magasabb fokán lehet megítélni a rizikóvállalás és a ráfordítás tényezőit, vagyis Mesquita lényegében a konfliktusok vállalásának „ökonómiáját” helyezi előtérbe a konfliktusok általános elméletében. A háború várható hasznával kapcsolatos matematizált elméletét (expected-utility theory) Mesquita úgy mutatja be, mint a nemzetközi konfliktusok deduktív elméletét, amelynek alapja az, hogy a külpolitikások maximalizálni akarják a várható hasznot. Ez a megközelítés Mesquita szerint minden nemzetközi konfliktust és háborút megmagyaráz „Thukididész óta”, azaz több mint kétezer éve, mivel „a várható haszon elve alkalmas arra, hogy az összes felvetendő új kérdésre is válaszoljon és belátást nyújt a régi kérdésekbe is”. A Thomas Schelling-féle játékelméleti konfliktuskutatás modernizált és globalizált változata a külpolitikus mint elvont racionális egyén döntéseinek matematizált vizsgálatán alapul, s 1816 és 1974 között megvizsgálva az összes háborúkat, arra konkludál, hogy „ha a vezetők nagyobb hasznot várhatnak a diplomácián keresztül, mint a háborún keresztül . . . akkor céljaikat diplomáciai alkudozáson és tárgyaláson keresztül próbálják elérni”.²⁰ Ez szerintünk elég sovány eredmény, de mégis fontos, mert egyben jelzi azt is, hogy a globalizált konfliktuskutatás időszakában is megmarad a „realizmus” mérsékelt formája, s hogy az amerikai elemzésekben a döntéselméleti közelítés mindig nagyon erős törekvés maradt, amivel a nemzetközi viszonyok elmélete magát „alkalmazott” tudományként kínálja fel a döntéshozóknak.

Az amerikai döntéshozó a hatvanas-hetvenes években is főleg a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti „globális konfliktusra” függesztette tekintetét, s így a teoretikusok is főleg ebben a vonatkozási rendszerben vizsgálták a nemzetközi konfliktusok természetét és ciklusait. C. M. Bartlettnek a globális konfliktusról írott munkája jól bemutatja, hogy a kihívás és a fenyegetés ciklusai az amerikai külpolitikából fakadtak, és a Szovjetunió csak válaszolt az amerikai lépésekre, a szovjet-amerikai viszonyban azonban csak igen kevés ilyen józan és kiegyensúlyozott feldolgozása van a nemzetközi konfliktusok globális nyugati irodalmában.²¹ A szakirodalom nagy része a világrendszer második világháború utáni átalakulását a „szovjet kihívás” jegyében fogja fel, s ebből vezeti le a világrendszer megnövekedett konfliktuspotenciálját. Mégpedig többnyire nem közvetlenül a két globális hatalom viszonyában, hanem közvetve, a harmadik világban, s a nemzetközi konfliktusoknak ilyen globális szélességben való kezeléséhez a háborúknak három fő típusát különítik el. A *stratégiai* háború – elterjedt kifejezéssel általános háborúnak is nevezik – a világrendszer hegemon hatalma és annak kihívója közötti háború, amely korábban mintegy fél évszázadonként ismétlődött, manapság a nukleáris korban mint a két globális hatalom versengése jelentkezik. Ettől jelentősen különbözik a második típus, mint „*korlátozott háború*”, elvileg a helyi háborúknak stratégiai háborúvá nem szélesedő formáját jelenti, ezért „*korlátozott*”. Mivel azonban korunkban lényegileg minden lokális-regionális háború nagymértékben globalizálódik, ezért ez a típus voltaképp nem egyéb, mint a konvencionális háborúk mai formája, ahol a részt vevő felek azonosíthatóak, s a háború kezdete-vége, kimenetele elég pontosan megállapítható, s lefolyása is klasz-

szikus katonai eszközökkel történik. Ezzel szemben a harmadik típus, mint „*na-gyon korlátozott*” (sublimited) konfliktus avagy háború egészen új forma, amely a fenti módon nem ragadható meg, hiszen voltaképp a konvencionális háború alatti szinteken folyik (felkelés, beszivárgás, erődemonstráció, tengeri-szárazföldi blokádnak, gazdasági-politikai-diplomáciai nyomás stb.). Az új típusú, nem konvencionális háború rendkívüli módon elhúzódik, kezdete-vége, kimenetele nehezen megállapítható, a részt vevő felek nehezen azonosíthatóak, s ez a háború ritkán folyik klasszikus katonai eszközökkel, inkább az erőszak változatos, komplex, „anómiás” formái, a terror–ellenterror ciklusai jellemzik.

A nemzetközi konfliktuselméletek szerintünk jogosan fordítanak figyelmet a háborúk-konfliktusok ezen három szintjének elkülönülésére, mivel egyrészt a konfliktusok globalizálódása ezeken a szinteken radikálisan másként, egyre közvetetebben jelentkezik, másrészt a nem konvencionális háborúk típusa a hetvenes–nyolcvanas években egyre terjed, s a nemzetközi konfliktusok egyre szélesebb skáláját fogja át, mint a destabilizációs törekvések komplex formája (a gazdasági háború, a politikai nyomás és a fegyveres gerillamozgalom az infrastruktúra fokozatos és teljes sztrombolására). Az amerikai szakirodalom általában kimutatja, hogy a nukleáris elrettentés mechanizmusa nem alkalmas ezen konfliktusok kivédésére-elhárítására, hanem éppen ellenkezőleg, ezek az elhúzódó, nem konvencionális háborúk a globális konfrontáció következményei és mellékes hadszínterei.²²

A „kooperáció a konfliktusban” típusú kutatás talán leglényegesebb mozzanata a hetvenes évek elejétől a globális hatalmak válságkezelésének tanulmányozása. A hatvanas évek végétől valóságos válságirodalom jött létre, amelyben egyfelől elhangzott a szűkös figyelmeztetés, hogy „a válságnak még nincs általános elmélete”, másfelől a józan válasz, hogy a válság jelensége a döntéseméletben és szélesebben a nemzetközi viszonyok elméletében az egyik legjobban tanulmányozott téma.²³ A válság kérdésének előtérbe kerülése a nemzetközi konfliktus elméleteiben azzal kapcsolatos, hogy a hatvanas–hetvenes évek fordulóján az enyhülés következtében megnőtt a bizalom abban, hogy a válságok kezelhetőek, szabályozhatóak, csak „általános elméletük” hiányzik. Charles Hermann szerint a válságnak három fő mozzanata van: 1. magas prioritású célok jelentkeznek a döntéshozatalban, 2. rendkívül korlátozott az idő a döntésre, 3. jelen van a meglepetés mozzanata is. A hetvenes évek közepén Jeruzsálemben nemzetközi szimpóziumot rendeztek a válság témakörében – főleg amerikai résztvevőkkel –, ahol az a vélemény alakult ki, hogy a meglepetés mozzanata nincs mindig jelen és nem is lényeges elem a válságban. A válság a szimpózium összefoglalása szerint „átcsapási pont egy államnak bármely más külső szereplővel való viszonyában a háború–béke kontinuum mentén”, amelynek jellemzői: 1. a nemzetközi környezet gyors, radikális változása, 2. az alapvető értékek veszélyeztetettsége, 3. a háború nagy valószínűsége és 4. a döntésre rendelkezésre álló idő rövideje.²⁴ A konfliktuselméletek azért tartják fontosnak a válság elemzését, mert a válság mintegy a konfliktus tetőpontja, összesűrűsödése, s ezért a válságszabályozás egyben a konfliktusmegoldás legfontosabb formája, amelyet azonban gyakran aszimmetrikusan, mint az egyik fél tevékenységét fogják fel – „a válságszabályozás az egyik résztvevő képessége arra, hogy hihetően fenyegetse meg a partnerét további eszkalációval annak eszkalációs lépése esetén, azért, hogy ennek révén a válság érdekeinek megfelelő deeszkalációját érje el” –, ami nagyon egyoldalú döntéseméleti modellhez vezet (döntés stressz alatt egy 15–20 fős csoportban). Valójában a

válság szabályozás legfontosabb eleme a két fél közötti kommunikáció, kooperáció és kompromisszum, amelynek tekintetében a hetvenes évtized világtörténete igen nagy előrelépést jelentett (forró drót, SALT I. és II. stb.), s csak ennek alapján jogosult Dougherty és Pfaltzgraff optimista megállapítása, miszerint „a nemzetközi rendszer két vezető tagja megkezdte a tapasztalatgyűjtést a közvetlen konfrontációjukkal járó konfliktusok önmérsékelt szabályozásában”.²⁵

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a globalista irányzat a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig terjedő két évtizedben lényegesen előrevitte a nemzetközi konfliktusok tanulmányozását a nemzetközi viszonyok amerikai elméletében. A globalista irányzat azonban meglehetősen egyértelműen az amerikai világpolitikai érdek elméleti és politikai kifejeződésévé vált, mégpedig közvetett formában, s ezért sokkal hatékonyabban, mint a hagyományos, az amerikai érdekeket elég közvetlenül megfogalmazó „realizmus”. A neofunkcionalista megközelítés az amerikai irányítás és hegemonia jegyében lejártszó nemzetközi integrációs folyamatot „technikai szükségszerűségként” mutatja be, s Nyugat és Kelet ellentétét a modern „internacionalisták” és a konzervatív „nacionalisták” ellentétévé igyekszik elméletileg-ideológiailag átformálni. Az interdependentista megközelítés már jóval rugalmasabban és még közvetettebben tükrözi és szolgálja az amerikai külpolitikai érdekeket, mint a neofunkcionalista, s egyértelműen tanult annak túlzott optimizmusa és technicista intézményi szemlélete kudarcából. Az interdependentista irányzat lényege a kölcsönösség szimmetrikus felfogása, s ezzel a konfliktuselméletben a valódi konfliktus eltüntetése, hiszen azt lényegében a kapcsolatok aszimmetrikus jellege váltja ki. Mindkét megközelítés azonban nagy előrelépést jelentett a hagyományos „realizmushoz” képest, s megfelelt az enyhülés irányába vezető külpolitikai törekvéseknek, s lényegében a nemzetközi konfliktusok változásának elméleti megfogalmazódása volt.

Törekvéseik jó összefoglalását adja Michael Sullivan, aki kiterjedt vizsgálatokra hivatkozik a világrendszer konfliktusos és kooperatív jellegéről, s hangsúlyozza, hogy a konfliktus és kooperáció újfajta kettőse már nemcsak az államokat, hanem egyre inkább az összes nemzetközi szereplőt jellemzi (nemzetközi vállalatok és szervezetek-intézmények stb.). Míg a Conflict and Peace Data Bank (COP-DAB) szerint a második világháború után a nemzetközi konfliktusok száma nem csökkent a hatvanas évek végéig, addig J. D. Singer és M. Small újabb vizsgálata szerint (Correlates of War Project) 1966 és 1977 között volt a legkevesebb konfliktus a nemzetközi rendszerben. Sullivan a nemzetközi konfliktusok újabb növekedését konstatálja a nyolcvanas évek első felében, a „hegemonia eróziója korában”, mert a globális hatalmak újabb konfrontációja miatt csökkent konfliktusmegoldási képességük.²⁶ A globalizmus amerikai elméletét váratlanul érte a nemzetközi feszültség újabb hulláma, ami nagymértékben visszahozta a „realizmus” befolyását. Az újabb feszültség kidomborította a globalisták legnagyobb elméleti hibáját, a globális érdekek rövidre zárt felfogását és a vele járó racionalizmus gyengeségét – a felismert globális érdek közvetlenül cselekvésre ösztönöz –, a realisták viszont az „örök hatalmi-nemzeti érdekek” visszatérését ünnepezték. Míg a globalisták nem tudtak megbirkózni az „általános háború” problémájával, amit Dougherty és Pfaltzgraff bizonytalan megjegyzése is mutat: „A háború periodikus visszatérése a világrendszerben nem magyarázható a generációváltással. Ha egyáltalán van periodicitás – eddig a statisztikai adatok nem meggyőzőek – a teoretikusok mindenesetre nem tudtak ésszerű magyarázatot találni rá. Talán

kapcsolatban van a világméretű gazdasági ciklusokkal”; addig a „neorealisták” éppen ebben a tekintetben tudtak lényegesen előrelépni a nemzetközi konfliktusok elméletében.²⁷

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK NORMATÍV ELMÉLETE

A hatvanas évektől kezdve mind markánsabban jelentkezett kétfajta megközelítés divergenciája az amerikai – majd a nyugat-európai – konfliktuskutatásban. Az első megközelítés a tulajdonképpeni *konfliktuselmélet*, amely a valóságos folyamatok leírására koncentrált és alkalmazott társadalomtudományként a célja a konfliktusmegoldás és a háborúk megelőzése, s csak másodlagosan tartalmaz normatív elemeket, a másik megközelítés viszont a *világrend* problematikáját állítja előtérbe, a globális problémákat (természeti környezet, népesség, globális fejlődés stb.) pedig a *normatív* szabályozás lehetőségei szempontjából vizsgálja, s így legfőbb erőfeszítése az alternatív jövők kialakítására irányul. Ebben a megközelítésben döntő szerepet játszik a nemzetközi jog és intézményrendszer – a kvázi világállam – szabályozó szerepe, a funkcionalizmusnál is markánsabb normatív és utópista, de korántsem „technikai” jelleggel. A világrendcentrikus megközelítést főleg a New York-i Institute for World Order vezető kutatói képviselik a kutatás 1968-as beindítása óta, de ennek az irányzatnak a jellege sokat változott az elmúlt két évtizedben a nyíltabban utópista jellegtől a háború rendszerének (war system) mint a nemzetközi konfliktusok „magjának” komplex tanulmányozásáig. A globalista irányzatok közül ennek következtében a világrendcentrikus megközelítés őrizte meg leginkább a befolyását, és a nyolcvanas években is vállalta a közvetlen konfrontációt a háború problematikáját középpontba állító „neorealista” elméletekkel. A „háború rendszere” megközelítés azt jelenti, hogy a konfliktusok valamennyi szintje és formája szorosan összefügg egymással a globális világban, a helyi kommunális, vallási, faji, etnikai konfliktustól a globális hatalmak konfrontációjáig. Ezt a „holisztikus” megközelítést az irányzat egyik vezető képviselője, S. Mendlovitz világosan megfogalmazza a „militarizmus” kapcsán: „Militarizmus alatt az olyan rendszert értem, amely kényszerítő és elnyomó erőre épül, mégpedig a háború, az imperializmus és a helyi autoritarianizmus három alrendszerének összekapcsolódásaként... A hagyományos világrendkutatás a konfliktus megoldásának olyan formáira koncentrált, mint a harmadik fél általi közvetítés, a békefenntartó erők, és a fegyverzet-ellenőrzés s még inkább a leszerelés irányába halad előre. Ennek a kutatásnak folytatódnia kell, de a militarizmus fenti definíciója mint három alrendszerének együttese azt sugallja, hogy a militarizmusnak sokkal árnyaltabb formái is vannak, mint a fent említett konfliktusmegoldási modellek... ezért, aki az alrendszereket külön-külön és elszigetelten közelíti meg, ahelyett, hogy a militarizmus totális szerepkörének részeként tekintené, nem képes a problémát egész szélességében megragadni.”²⁸

Az a nagyszabású program, amelyet a konfliktuskutatás rendszerezésére a „háború rendszere” szellemében kidolgoztak, jelentős összegezése a nemzetközi konfliktusok kutatásának is. Richard Falk és Samuel Kim így foglalják össze a *Bevezetés*ben koncepciójuk lényegét: „A háború rendszerén az egymást kölcsönösen átható szervezeti és viselkedési tényezők mindent átfogó rendszerét értjük, amelyben: az erőszak és az erő alkalmazása elfogadott és legitim mint az emberi

társadalom minden egyes szintje szociális konfliktusainak végső döntőke . . . a fegyverkezési verseny és az állandó készenlét a társadalmakat bezárja az állandó hadigazdaságba. A háború rendszeréből a béke rendszerébe való átmenet megköveteli az átfogó és rendszeres törekvést, hogy megértsük a háborút az összes dimenziójában.” A háború rendszere ebben az értelemben valóban a konfliktuselmélet rendszerezése, mivel a szerzők „konceptuálisan és analitikusan összekötik a háborút a konfliktusok összes változatával, amely csak előfordul a társadalmi folyamatban az emberi kölcsönhatások összes szintjén”.²⁹

A szerzők szerint a nemzetközi konfliktusok és a háborúk tanulmányozása három nagy szakaszban foglalható össze. A tradicionális elméletek monokauzálisak és *monodisziplinárisak* voltak, azaz a háborúk és a nemzetközi konfliktusok okát egy-egy (gazdasági, politikai, személyi) tényezőben kívánták megragadni, és megmaradtak egy-egy tudomány keretein belül. Ebben a szakaszban dominált a „realizmus” (si vis pacem, para bellum – ha békét akarsz, készülj a háborúra) és az „utópizmus” (teljes leszerelés a világgállamban) ellentéte, de mindkét irányzat máig folytatódik (mint ahogy szerintünk a világrendkoncepció maga sem mentes az általa kritizált utópista irányzat hibáitól, amelyet G. Clark–L. B. Sohn: World Peace Through World Law című könyvének már a címe is kifejez!). A második szakasz az ötvenes–hatvanas évek békekutatása – helyesebben talán konfliktuskutatása, mivel a voltaképpeni békekutatás későbbi és inkább nyugat-európai irányzat –, amely már megkísérelte az *interdisziplináris* megközelítést, értékorientált volt és a konfliktusok mindenféle formájára kiterjesztve vizsgálódását, előtérbe állította a komparatív szemléletet. Végül a harmadik szakasz a jelenlegi világrendcentrikus kutatás – amelyet az idézett szerzők magukénak vallanak –, a maga *transzdisziplináris* közelítésével, azaz a különböző tudományok szintéziséen alapuló rendszerezésével, amely a béke fogalmát kiterjeszti a gazdasági jólétre, a politikai-jogi igazságosságra és a környezetvédelemre. Jóllehet ezt az ambíciós programot sem a kötetben vállalt rendszerezésnek, sem a világrend-irányzat egyéb munkáinak – az Institute of World Order (New York) maga is transznacionális vállalkozás, azaz számos nemzet kutatóit fogja össze és közvetlenül kapcsolódik az ENSZ-Egyetem globális programjához is – még nem sikerült teljesíteniök, a világrendirányzat nemcsak a konfliktuskutatás, hanem az egész nyugati progresszív társadalomkutatás egyik legígéretesebb iskolája.³⁰

A szociális konfliktusok, illetve a nemzetközi konfliktusok megítélésében Falk és Kim számára megbízható kiindulópont J. Galtung elmélete a „strukturális erőszakról”, illetve az „imperializmus strukturális elméletéről”, amely szerint nemcsak az erőszak manifeszt formáival kell számot vetni, hanem látens, a nemzetközi-nemzeti struktúrákban bennfoglalt formáival is. Ez a megközelítés azért is fontos, mert a nyugati pacifista elméletek többségével szemben legitimálja a forradalmi mozgalmak rendszerellenes erőszakát, és nemzeti-nemzetközi tekintetben egyaránt továbbvezet a negatív és pozitív béke megkülönböztetése felé. Falk és Kim számára ugyan az imperializmus a nemzetközi konfliktusok és háborúk legfőbb magyarázó elve, de Galtung közelítését túlságosan „ökonómistának” találják, és nála lényegesen jobban ki akarják szélesíteni az imperializmus fogalmát. Amerika-centrikusak – „felvilágosult északiak” – annyiban is, hogy a függőségi iskolák megközelítését alapján helyesnek, de eltúlzottnak tartják, azaz az Észak–Dél kontroverziában maguk nem képesek átlépni az „északi” álláspont korlátait.³¹

Mindenesetre, szerintük az amerikai konfliktuskutatás Georg Simmelre megy

vissza, aki a konfliktust konstruktív és integráló jellegűnek tartotta, s ezt a tradíciót csak átmenetileg tudta elnyomni a Parsons-féle status quo-orientált megközelítés, amely a konfliktust diszfunkcionálisnak és károsnak vélte. Falk és Kim számára teljesen egyértelmű, hogy „a belső-szociális konfliktusok mint a fejlődés szükségszerű formái” tézise lehet csak az alapja a külső-nemzetközi konfliktusok magyarázatának és a kétfajta konfliktus összefüggésére vonatkozó kérdésfelvetésnek.³²

Az imperializmus a nemzetközi konfliktusok elméletének kulcsszava – „az imperializmus teóriája kettős szerepet játszik, egyfelől a nemzetközi viszonyok általános elmélete, másfelől bizonyos államok külső konfliktusos viselkedésének rendszerszerű megnyilvánulása” – ez azért is termékeny kiindulópont, mert egyesíti és összeköti a külső és belső konfliktusokat, azaz közös magyarázó elvül szolgál. Falk és Kim azonban bírálja a liberális tradíciót azért, mert a kapitalizmust alapjában véve békeszeretőnek fogadja el, s ennyiben az imperializmust a kapitalizmushoz nem szükségszerűen hozzátartozó eltévelyedésnek. Így minősítik azt az iskolát is, amely a nemzetközi konfliktusokat – Eisenhower elnök búcsúbeszédének(1961) kifejezésével – a katonai-ipari komplexumból vezeti le C. Wright Mills munkássága nyomán, mivel ez az iskola sem mutatja ki a rendszer jellegű kapcsolatot a „hatalmi elit” és az egész „háború rendszer” között. A marxista tradíciót a nemzetközi konfliktusok elméletében nemcsak „ökonómiai determinizmusa” miatt marasztalják el – s ezzel lényegében a tradicionális, azaz monokauzális elméletekhez sorolják –, hanem főleg Lenin „tézise” miatt a háborúk elkerülhetetlenségéről az imperializmus korszakában, amelyet szerintük egyébként is hatályon kívül helyezett a „Hruscsov-doktrína” (1956), azzal érvelve, hogy a nukleáris korban és a szocialista világrendszer erejének következtében a világháború elkerülhető. Falk és Kim gyanúja azonban változatlanul az, hogy a marxisták az imperializmus elméletéből kiindulva a háborúkat mintegy automatizmusként kezelik, amelyben az elletmondások a kapitalizmus természetéért a felszínre jutnak.³³ A marxizmus leegyszerűsített és eltorzított szemléletével való vitájukban az sem zavarja őket, hogy az általuk idézett egyetlen szemelvény is leszögez két fontos új megállapítást, miszerint 1. az imperializmus megváltozott jellegéből adódóan a második világháború után a vezető imperialista hatalmak közötti háborús összeütközés már nem valószínű és 2. a világkapitalizmus globális méretekben szerveződött meg, s a két világrendszer ellentéte is globális formákat ölt.³⁴

Am a világrendcentrikus megközelítés lényegi beállítottsága mindenekelőtt a fentiekben tárgyalt globalisták és a nyolcvanas évtized elején újra megerősödött „neorealisták” bírálatában mutatkozik meg. Falk nagyon erőteljesen támadja „az első világ provincializmusát”, azaz a fejlett tőkés országok szemléletének kiterjesztését, evidenciaként való felfogását és az interdependentista irányzatot a transznacionális vállalatok szemléleteként leplezi le. Ezt az irányzatot „a multinacionális korporációk globalizmusának” nevezi, és példaként idézi az IBM óriáscég mottóját erre a „globális ethosra”: „Világbékét a világkereskedelem által!”, ugyanis a nemzetközi nagyvállalatok ezt a világkereskedelmet a kölcsönös előnyök, azaz a szimmetrikus interdependencia szellemében reklámozzák, holott a dependencia szálait erősíti, s nem csökkenti, hanem felfokozza a nemzeti-nemzetközi konfliktusokat. Éppen ezért Falk – némileg leegyszerűsítve a kérdést – nem is lát érdemi különbséget a „neorealisták” és az interdependentisták között, mondván, hogy ugyanazon amerikai nagyhatalmi érdeket képviselik. R. Keoha-

ne és J. Nye álláspontját egyenesen úgy kezeli, mint amelyik tudatos szintézisre törekszik a fenti két álláspont között: „Az interdependencia eszméjét a nemzetközi viszonyok ezen neorealista felfogás centrális szervező koncepciójának tekintik. Legkiforrottabb megfogalmazásában Robert Keohane és Joseph Nye a komplex interdependencia eszméjét állították előtérbe, mint a nemzetközi viszonyok magyarázatának alternatív felfogását, amely inkább kiegészíti, mint felváltja a hagyományos realista magyarázatot.” Nevezetesen Keohane és Nye fejtegetése így hangzik: „Célunk a világpolitika realista leírása alternatívájának kidolgozása és egy olyan differenciált megközelítés kialakítása, amely megkülönbözteti a világpolitika dimenzióit és tereit, s nem egyszerűen felcseréli az egyik leegyszerűsítést a másikkal, ahogy a modernisták gyakran megteszik.” Miközben egyfelől jelzik, hogy „az interdependencia politikai elemzése koherens elméleti kereteit” kívánják tisztázni, másfelől azt hangsúlyozzák, hogy „gondosan ügyelünk arra, hogy ne vázoljuk fel a növekvő interdependencia olyan perspektíváját, amely a kooperáció szép, új világát teremti meg a nemzetközi konfliktusok régi, csúf világa helyébe”.³⁵

A normatív nemzetközi viszonyok képviselői rendkívül kritikusak az amerikai külpolitikával szemben egyáltalában, s különösen annak reagani fordulatával, de egyúttal megőrzik a nemzetközi viszonyok elmélete idealista-moralista vonulatának legfőbb erőnyeit és gyengeségeit is annak révén, hogy etikai imperatívuszokban és nemzetközi jogi reformokban gondolkodnak. Három fő elvi irányzat hatja át szerintük a világot, a világrendszer megőrző, a világrendszer reformáló és a világrendszert átalakító, amely megfelel a „realizmus” konzervatív, a „globalizmus” reformista és a világrend-megközelítés „forradalmi” álláspontjának. Globális reformjavaslataik számos racionális mozzanatot tartalmaznak a környezetvédelemtől a válság szabályozásig, s a háború rendszerének a béke rendszerével való felváltására irányuló törekvésük is őszinte és hasznos, de konkretizálása mindig beleütközik a jogfetizmus – a globális konfliktusok nemzetközi jogi szabályozásának abszolutizálása – korlátaiba.³⁶

A nemzetközi viszonyok normatív elméletének globalista megközelítéséről összefoglalóan elmondhatjuk, hogy jelentősen különbözik a neofunkcionalista és interdependentista megközelítéstől, mindenekelőtt abban, hogy nyíltan felvállalja az amerikai álláspont kritikáját a világrendszer egészét és annak lényegi konfliktusait illetően. Ez persze korántsem jelent a szocialista országokat támogató álláspontot, sőt a marxista álláspontot igen nagy leegyszerűsítéssel közelítik meg. Mégis abban az időszakban, amikor a politikai színpék igen erőteljesen jobbra tolódik el, beleértve a nemzetközi viszonyok elméletét is, a nemzetközi konfliktusok elméletében ez a normatív megközelítés szinte az egyetlen irányzat, amely felveszi a harcot a győztes hangulatban visszatérő „neorealizmussal”, a nemzetközi viszonyok új keletű, reaganiánus „hatalmi” elméletével. A normatív közelítés egyúttal kifejezi a globalista irányzat közös lényegét, a világállam típusú szabályozásban rejlő végső megoldásba vetett hitét, amely minden naivitása ellenére mégis igen pozitív erőfeszítést testesít meg a nemzetközi konfliktusok objektív szabályozására.

A globális kor bevezető évtizedének, a „hosszú hetvenes éveknek” az amerikai konfliktuselméleti lényeges változást, mély paradigmaváltást mutattak a megelőző időszakhoz képest, hiszen a világban ötvöződött a „gazdasági” interdependencia és a „politikai” enyhülés hatása, és ez alapvetően megváltoztatta a nemzetközi konfliktusok természetét. Véleményünk szerint az Egyesült Államok által

a hetvenes évek végén kezdeményezett globális konfrontáció, az újabb „amerikai kihívás” sem változtatott ezen érdemben: a nemzetközi konfliktusok jóval komplexebbek lettek, és egyszer s mindenkorra megszűnt a konfliktus és kooperáció kettősének korábbi merev ellentéte. Lényegi változás az is, hogy nyugat-európai integrációval és az Egyesült Államok–Nyugat-Európa–Japán háromszög növekvő interdependenciájából fakadó „szabályozott világkapitalizmussal” a vezető imperialista hatalmak ellentétei nemcsak a II. világháború előtti állapothoz képest, hanem az azt követő két-három évtizedhez képest is új formát öltöttek, nemzetközi konfliktusaik letranszformálódtak, amelynek fő oka természetesen a szocialista és a kapitalista világrendszer mind komplexebbé váló globális ellentéte. Az új keletű globális konfrontáció ellenére nagyon markánsan jelentkezik a két világrendszer között a hangsúlyeltolódás a katonai szembenállásról a politikai és gazdasági versengésre, amely egyre jobban feldúsul kooperatív elemekkel. Várhatóan ez az alapvető körülmény fogja megszabni a nemzetközi konfliktusok előttünk álló évtizedét is.

JEGYZETEK

- ¹ *James E. Dougherty–Robert L. Pfaltzgraff: Contending Theories of International Relations. A Comparative Survey.* Harper, N. Y. 1981. 9. old. Ugyanígy a konfliktus és kooperáció egymást feltételező folyamatának szellemében indítja el vizsgálódásait *N. I. Doronyina* a Mezdunarodnij konflikt (Mezdunarodnie otnoseniya, Moszkva 1981. 7. old.) című monográfiájában, egyetértően idézve S. Cohent, miszerint képtelenség az enyhülést konfliktusok nélkül elképzelni, avagy a konfliktusok létezése miatt elvetni, hiszen szükségképpen összetartoznak.
- ² A korábbi korszakot feldolgoztuk *A konfliktusok „nagy elméletétől” a „nagy konfliktus” elméletéig* című tanulmányunkban (Politika–Tudomány, 1986. 4. sz.). A globalizáció problémájával, annak nyugati irodalmával és a nemzeti fejlődéssel kapcsolatos kérdéseket más tanulmányainkban már feldolgoztuk, így itt konfliktuselmélet kapcsán csak érintőlegesen tárgyaljuk őket.
- ³ *J. E. Dougherty–R. L. Pfaltzgraff:* Id. mű, 419., 459. old. és *Robert Osgood: Alliances and American Foreign Policy.* Johns Hopkins Press, Baltimore 1968. idézi Dougherty–Pfaltzgraff: Id. mű, 448. old.
- ⁴ Vö. *Donald J. Puchala–Stuart I. Fagan: International Politics in the 1970s: The Search for a Perspective.* International Organization, Spring, 1974. In: *R. Maghroori–B. Ramberg* (eds): *Globalism versus Realism, International Relations’ Third Debate,* Westview Press, Boulder, Colorado 1982. 52–53. old.
- ⁵ *David Mitrany: A Working Peace System.* Quadrangle Books, Chicago 1966. idézve Dougherty–Pfaltzgraff: Id. mű, 420. old. alapján.
- ⁶ *J. E. Dougherty–R. L. Pfaltzgraff:* Id. mű. 351. old., illetve *John W. Burton: Resolutions of Conflict.* International Studies Quarterly, March 1972. 20. old.
- ⁷ V. Ö.: *Graciella Chichilnisky: Basic Needs and the North–South Debate.* World Order Models Project, N. Y. 1982., Working Paper Number 21, és *Richard W. Mansbach et al.: The Web of World Politics: Non-State Actors in the Global System.* Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. Y. 1976., idézve *Dougherty–Pfaltzgraff:* Id. mű, 278. old. alapján.
- ⁸ *Robert O. Keohane–Joseph S. Nye: Transgovernmental Relations and International Organizations.* World Politics 1974/1., idézve *M. Smith et al.* (ed): *Perspectives on World Politics.* Croom Helm, London 1981. 318. old. alapján, és *R. O. Keohane–J. S. Nye: Power*

- and Interdependence: World Politics in Transition. Little, Brown, Boston 1977. 8–11. old. Parsonst illetően vö.: *Dougherty–Pfaltzgraff*: Id. mű, 142–143. old.
- ⁹ *Seyom Brown*: The Changing Essence of Power. Foreign Affairs, January 1973. című tanulmányában azt fejtegeti, hogy az enyhüléssel „a szuperhatalmak védelme hitelét veszti és az általuk biztosított védelem ára pedig nő. Ez arra készíti a kisebb hatalmakat, hogy függetlenségüket kidomborítsák . . . a hierarchikus viszony lazulása mindkét szövetségi rendszeren belül szabadabb játéktérrel ad a konfliktusoknak a nem biztonsági ügyekben – főleg gazdasági kérdésekben –, míg a nem biztonsági ügyek felmerülése visszahat a szövetségek fragmentációjára.” (Idézve *Maghroori–Ramberg*: Id. mű, 24. old. alapján.)
- ¹⁰ *Donald J. Puchala* és *Stuart I. Fagan* írják fentebb idézett tanulmányukban (1974), hogy „jóllehet a nemzeti hadseregek manapság valamivel ritkábban lépnek át nemzetközi határokat, a nemzetközi konfliktusok gyakoriságának és intenzitásának összes többi mutatója konstans vérontásról tanúskodik”. (In: *Maghroori–Ramberg*: Id. mű, 46., a további idézetek 46–49. old.)
- ¹¹ *E. Schattschneider* 1964-ben azt írta a konfliktusok nemzeti-nemzetközi dimenzióiról, hogy „a konfliktusba bevont emberek száma meghatározza annak kimenetelét, s így minden változás a résztvevők számában befolyásolja a végeredményt”, s idézi 1978-ban *Wolfram F. Hanrieder*: *Dissolving International Politics: Reflection on the Nation-State*. *American Political Science Review*, 1978/4 című tanulmányában, illetve *A. Wolfers* már 1959-ben azt fejtegette a „realizmussal” és a játékelméleti közelítéssel szemben, hogy a nemzetek „több és konfliktusos hangon szólnak a világhoz”, s idézi *Chadwick F. Alger* 1977-ben a „differenciálatlan nemzetállam koncepciói” kritikájaként (*International Studies Quarterly* 1977/2.). In: *M. Smith*: Id. mű, 136., 175. old.
- ¹² *Oran R. Young*: *Interdependencies in World Politics*. *International Journal*, Autumn 1969, és *Kenneth Waltz*: *The Myth of National Interdependence*. In: *Charles P. Kindleberger* (ed): *The International Corporation*, MIT Press, Cambridge, Mass. 1970, idézve *Maghroori–Ramberg*: Id. mű, 59., 81. old.
- ¹³ *Richard Rosecrance–Arthur Stein*: *Interdependence: Myth and Reality*. *World Politics*, October 1973. és *Richard Rosecrance* et al.: *Whither Interdependence*, *International Organization*, Summer 1977. In: *Maghroori–Ramberg*: Id. mű, 115, 126. old.
- ¹⁴ *Dougherty–Pfaltzgraff*: Id. mű, 185. old. Megjegyeznénk, hogy *Elton B. McNeil* (ed): *The Nature of Human Conflict*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. Y. 1965. című válogatása megkísérelte az összes társadalomtudomány eredményeit felvonultatni a konfliktus-kutatásban.
- ¹⁵ *Michel Haas*: *International Conflict*. Bobbs-Merill, N. Y. 1974. 4. 185. old.
- ¹⁶ *Dougherty–Pfaltzgraff*: Id. mű, 188. old.
- ¹⁷ *F. L. Schuman*: *International Politics*. McGraw-Hill, N. Y. 1953. 230. old., *Charles P. Schleiter*: *International Relations: Cooperation and Conflict*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. Y. 1965. 413. old., és *Michel P. Sullivan*: *International Relations: Theories and Evidence*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. Y. 1976. 166–167. old., idézve *Dougherty–Pfaltzgraff*: Id. mű, 333–335. old., alapján.
- ¹⁸ Vö.: *John H. Herz*: *Idealist Internationalism and the Security Dilemma*. *World Politics*, 1950., *John H. Herz*: *Political Realism and Political Idealism*. University of Chicago Press, 1951., és *Robert Jervis*: *Perception and Misperception in International Politics*. (Princeton University Press, 1976., illetve *Barry Buzan*: *People, States and Fear*. The National Security Problem in International Relations. Wheatsheaf Books, London 1983, 3. 171., 252. old. A percepció és a nemzetközi konfliktusok viszonyát itt csak érintjük, jelezve, hogy Jervis műve III. fejezetében átfogóan kifejti a „kooperáció a konfliktusban” problematikát.
- ¹⁹ Vö.: *Dina A. Zinnes*: *Why War? Evidence on the Outbreak of International Conflict*. In: *Ted Robert Gurr* (ed): *Handbook of Political Conflict, Theory and Research*. The Free Press, N. Y. 1980. Zinnes *Anatol Rapoport*: *Mathematical methods in the theories of in-*

ternational relations. In: *D. A. Zinnes–J. V. Gillespie* (eds): *Mathematical models in international relations*. Praeger, N. Y. 1976. című tanulmányával vitázik.

- ²⁰ *Bruce Bueno de Mesquita*: *The War Trap*. Yale University Press, New Haven 1981 X., 183. old. Mesquita elméletét legutóbb *R. Harisson Wagner*: *War and expected-utility theory*. *Comparative Politics*, April 1984. című tanulmányában bírálta. *Mesquita* a nemzetközi konfliktusok elméletei különböző típusainak áttekintését és bírálatát a *Theories of International Conflict: An Analysis and an Appraisal* (In: Gurr (ed): *Id. mű*) című tanulmányában adja, amelyben nagy jelentőséget tulajdonít az Arrow-féle paradoxon külpolitikai értelmezésének, vagyis annak, hogy egyes államok racionális döntéseiből azok összegezésével végső soron nem jött létre racionális helyzet. Hasonlóan formalizált *Lewis F. Richardson*: *Statistics of Deadly Quarrels*. Pittsburg 1960. című munkája, amely a fegyverkezési versenyt mint automatikus válaszreakcióként működő matematikai modellt mutatja be, s amelyet Mesquita pozitíve említ. Vö. még *Dougherty és Pfaltzgraff* megállapítását, miszerint „a döntési konfliktus keletkezhet a politikus egyén pszichés személyiségéből vagy a versengő csoportok keresztnyomásaiból... ezek a személyiségen belüli konfliktusok okozhatnak csoportok közötti, sőt nemzetközi konfliktust is.” *Id. mű*, 479. old.
- ²¹ *C. J. Bartlett*: *The Global Conflict, 1880–1970. The International Rivalry of the Great Powers*. Longman, N. Y. 1984. 255–264., 338–348. old. stb. Bartlett a szovjet–amerikai viszonyt gyakorlatilag 1981-ig vizsgálja, és kimutatja az amerikai kihívást a fegyverkezésben és a külpolitikai lépésekben egyaránt.
- ²² Vö.: *Dougherty–Pfaltzgraff*: *Id. mű*, 379–380. old.
- ²³ *James A. Robinson*: *An Appraisal of Concepts and Theories*, In: Charles F. Hermann (ed): *International Crises: Insights from Behavioral Research*. The Free Press, N. Y. 1972. és *Michael P. Sullivan*: *International Relations: Theories and Evidence*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. Y. 1976. 82. old., Vö. még *Oran R. Young*: *The Intermediaries: Third Parties in International Conflict*. Princeton University Press, 1967., *Ole R. Holsti*: *Crisis, Escalation, War*. McGill-Queens University Press, Montreal 1972., illetve az *International Studies Quarterly* 1977. márciusi válság-különszámát.
- ²⁴ *Dougherty–Pfaltzgraff*: *Id. mű*, 496–497. old. A válságokat osztályozni lehet súlyosságuk (veszélyeztetett értékek), komplexitásuk (a bizonytalanság mértéke), intenzitásuk (az akciók számossága), tartósságuk (időbeli lefutás), a felek közötti kommunikáció formái (tárgyalási-döntési mechanizmusok) és kimenetelük (béke-háború, pangás, fennmaradó fenyegetettség) szerint, vö. *L. Binder* et al.: *Crisis and sequences in political development*. Princeton University Press, 1971, *Dieter Senghaas*: *Conflict formations in contemporary international society*. *Journal of Peace Research* 1973/10., és *Richard Ned Lebow*: *Between Peace and War. The Nature of International Crisis*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland 1984.
- ²⁵ *J. E. Dougherty–R. L. Pfaltzgraff*: *Id. mű*, 498., 503. old. Itt jegyeznénk meg, hogy a hetvenes évek elejétől megkezdődött a szovjet szakirodalomban is a nemzetközi konfliktusok és válságok rendszeres feldolgozása. *D. G. Tomasevskij*: *Leninszkie igyéi i szovremennij mezdunarodnie otnosenijja*. Moszkva 1971. 30–31. old. című munkája hatdimenziós rendszeret vázol fel, mint Kelet–Nyugat, Nyugat–Nyugat, Kelet–Kelet, Nyugat–Dél, Kelet–Dél és Dél–Dél kapcsolatokat. *V. I. Gantman* a Tyipi, szogyerzsanijja, sztruktura i fazi razvityija mezdunarodnovo konfliktka (in: *V. V. Zsurkin–J. M. Primakov*) (ed): *Mezdunarodnie konfliktki*, Izd. Mezdunarodnie otnosenijja, Moszkva 1972. 34–36. old. című tanulmányában azon az állásponton van, hogy a szocialista országok között nem lehetnek (kiélezett) konfliktusok, ezért azoknak csak három alaptípusa van (Kelet–Nyugat, Nyugat–Dél, Nyugat–Nyugat). *D. V. Jermolenko*: *Szociologija i problemi mezdunarodnih otnosenij*. Moszkva 1977. 194–195. old. című művében azt fejtegeti, hogy a nemzetközi konfliktusokat nemcsak az ellentmondás természete, hanem a konfliktus szintje és a megoldás jellege oldaláról is tipizálni kell. Vö., erről még legutóbb *F. Burlackij–A. Galkin*: *Szovremennij Leviatan*. Moszkva 1985 című művét.
- ²⁶ Vö.: *Michael P. Sullivan*: *Transnationalism, Power Politics, and the Realities of the Pre-*

- sent System című tanulmányát, amelyet a *Maghroori–Ramberg* kötet zárszavaként írt (199–202., 209–212. old.) Sullivan „realista” annyiban, hogy világosan elutasítja *Werner Levi*: *The Coming End of War*. Sage, Beverly Hills, 1981 című munkájának tézisét a háborúk közeli megszűnésének perspektívájáról.
- ²⁷ *J. E. Dougherty–R. L. Pfaltzgraff*: Id. mű, 348–349. old. A „neorealizmus” oldaláról a probléma jó kifejtését adja *Joshua S. Goldstein*: *Kondratieff Waves as War Cycles*. International Studies Quaterly, December 1985. című tanulmánya.
- ²⁸ *Saul H. Mendlovitz*: *The Struggle for Just World Order: An Agenda of Inquiry and Praxis for the 1980's*. World Order Models Project, N. Y. 1982. Working Paper Number 20. 9. old.
- ²⁹ *Richard A. Falk–Samuel S. Kim*: *The War System*. Westview Press, Boulder, Colorado 1980. 2–3., old.
- ³⁰ A világrendirányzat megfelelője Nyugat–Európában az új szociális mozgalmakat – köznyezetvédők, békekutatók, feministák stb. – képviselő „harmadik rendszer” (azaz a hivatalos gazdasági és politikai rendszeren kívül álló „társadalmi” rendszer) irányzata, amelyet a politikában például a zöldek, a politikai filozófiában Claus Offe képvisel. Az amerikai és az európai irányzat markáns különbsége, hogy az előbbieket a nemzetközi, az utóbbiak pedig a nemzeti rendszerre koncentrálnak.
- ³¹ Vö.: *Falk–Kim*: Id. mű, 80., 375–376., old. *Johan Galtung*: *A Structural Theory of Imperialism*. Journal of Peace Research, 1971. című tanulmányát tartalmazza az általuk készített válogatás (vö. magyarul Fejlődés-tanulmányok 4., Bp. 1980.)
- ³² Vö.: *Falk–Kim*: Id. mű, 311–316. old. A konfliktuskutatás „őskorából” *Quincy Wright*: *The Nature of Conflict* (1951) és *Lewis A. Coser*: *Some Social Functions of Violence* (1966), a külső-belső kapcsolatot illetően pedig *Michael Haas*: *Societal Approaches to the Study of War* (1965) című tanulmányát közlik és értékelik.
- ³³ *Falk–Kim*: Id. mű, 371. old., vö. 372–376. old. A szerzők ebben a részben is hangsúlyozzák a nemzetközi viszonyok – benne az imperializmus – normatív elmélete szükségességét, amelyet egyébként *Richard Falk*: *The End of World Order, Essays on Normative International Relations* (Holmes and Meier, N. Y. 1983) című új keletű tanulmánykötete átfogóan is kifejti.
- ³⁴ *Falk* és *Kim* a kötetben a *Marxism-Leninism on War and Army* (Progressz, Moszkva 1972) című kiadvány egy részletét közlik, vö. 382., 384. old.
- ³⁵ *Falk*: Id. mű, 6–7. old. *Falk* itt *Robert Keohane–Joseph Nye*: *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Little, Brown, Boston 1977. 4., 10., 29. old. című munkáját idézi. Vö. még *Falk*: Id. mű, 259–261. old.
- ³⁶ *Falk*: Id. mű, 218–235. old. stb. A magyar szakirodalomban *Bragyova András*: *Nemzetközi konfliktus és nemzetközi jog*. Világosság, 1984/10. című írása tárgyalja a nemzetközi jog konfliktusmegoldó szerepét, bár a világrendcentrikus elméletekre közvetlenül nem tér ki.

BÁNFALVY CSABA

A szolgáltató szektor makrogazdasági arányairól

A gazdasági növekedés egy ponton a gazdasági struktúra változását eredményezi. Még inkább számolni kell a gazdasági szerkezet változásával a gazdaság fejlődése során. A struktúra átalakulása azonban nemcsak következménye a társadalmi-gazdasági fejlődésnek, hanem előfeltétele is.

A tervszerű szerkezetváltoztatás során felmerül a kérdés, hogy milyen irányban és mértékben kell a gazdaság makroszerkezetét módosítani, hogy ezzel megfelelően szolgálhassuk társadalmi és gazdasági fejlesztési céljainkat. A korábban lezajlott hazai struktúrafolyamatok és a nemzetközi fejlődési tendenciák helyes értékelése kiindulópontul szolgálhat a jövőbeli célok kialakításakor.

A gazdasági struktúra jelenlegi átalakulási tendenciáit illetően közkeletű az a nézet, hogy a fejlődés során a termelő szektor (az ipar, a mezőgazdaság és a bányászat) aránya a nemzetgazdaságon belül csökken, a szolgáltató szektor¹ aránya pedig növekszik. Ha tüzetesebben megvizsgáljuk a kérdést, akkor számos megszorítást kell alkalmaznunk a fenti kijelentéssel kapcsolatban, mert az egységesnek tűnő fejlődési tendencia belsőleg számos, eltérő irányú mennyiségi változás eredője.

A két szektor méretének számításakor számos komoly módszertani nehézség merül fel. Nehezen mérhető például az informális szférában folyó tevékenység köre, a szolgáltató szektor pedig jelentős részben informális működésű. Ugyanakkor a tárgyiasabb termelőtevékenységek könnyebben is számszerűsíthetők, mint a szolgáltatások. Ugyancsak gond a megfelelő mérőszám megválasztása, hiszen a számszerűsítésben megengedhetetlenül összerosódhatnak a minőségileg különböző vonatkozások és az ellentétes mennyiségi tendenciák. Óvatosan kell ezért kezelnünk minden, a termelő és szolgáltató szektorok méretével és arányával kapcsolatos, pontos számszerűsítésre törekvő és globális mennyiségeket és arányokat alkalmazó vizsgálódást.

A Szamuely László által szerkesztett alábbi táblázat szerint az OECD-országokban a következőképpen alakult a szolgáltató szektorban foglalkoztatottak aránya a gazdaság egészén belül:

1. sz. tábla

A szolgáltató ágazatok részesedése a civil foglalkoztatottak számából az OECD-országokban 1964–1982-ben, illetve 14 OECD-országban 1983-ban (százalékban)

	1964	1970	1980	1983
Kanada	56,2	61,4	66,0	69,0
USA	58,4	61,1	65,9	68,5
Japán	43,3	46,9	54,2	56,0
Ausztrália	52,7	55,0	62,4	64,9
Új-Zéland	48,0	48,6	55,4	55,7*
Ausztria	37,5	44,1	51,5	51,8
Belgium	47,5	52,0	62,3	64,7*
Dánia	47,1	50,7	63,3	64,0*
Finnország	37,4	42,8	54,0	54,2
Franciaország	41,2	46,4	55,3	58,0
NSZK	40,6	42,9	49,2	52,4
Görögország	28,7	34,2	40,9	41,9*
Izland	40,7	44,5	50,2	52,3*
Írország	39,6	43,1	48,2	51,6*
Olaszország	36,2	40,3	48,0	51,6
Luxemburg	40,2	46,5	55,9	58,9*
Hollandia	49,8	53,9	62,1	66,3*
Norvégia	45,4	48,8	61,8	64,3
Portugália	31,2	37,1	35,5	37,0*
Spanyolország	34,0	37,5	45,1	48,4
Svédország	45,9	53,5	62,2	64,7
Svájc	39,3	45,5	53,3	55,3
Törökország	13,9	18,8	23,3	23,9
Egyesült Királyság	49,4	52,0	59,2	63,7
OECD összesen	45,2	45,2	56,3	57,7*

* 1982-es adat.

Forrás: Szamuely László: A szolgáltató szféra túlsúlyra kerülése és ennek társadalmi következményei a fejlett tőkés országokban. Közgazdasági Szemle, 1985/júl.–aug. 903. oldal alapján.

Bár a foglalkoztatás szintjének változási iránya egyforma a vizsgált országokban, mégis jelentős eltérés van abban, hogy a fejlettség hasonló szintjén álló különböző országokban mekkora a szolgáltatások terén foglalkoztatottak aránya. Miközben az USA és Kanada esetében majdnem 70 százalék ez a szint, Japánban csak a foglalkoztatottak 56 százaléka, az NSZK-ban 52,4 százaléka dolgozik a szolgáltató szektorban.

A Szamuely László által is alkalmazott, nemzetközileg elfogadott meghatározás a szolgáltatásokra a következő: az ENSZ-statisztika az úgynevezett harmadik szektorhoz sorolja az „egyéb tevékenységeket” vagyis mindazt, ami kívülreked az úgynevezett első szektor (erdő- és mezőgazdaság, vadászat és halászat) és a második szektor (bányászat, feldolgozó és építőipar, villany-, gáz- és vízszolgáltatás) körén. E tevékenységek közös vonása, hogy közvetlenül állítanak elő új

anyagi javakat, a tevékenység kifejtése egybeesik a felhasználásával (bár ez utóbbi kritérium sem érvényes minden esetre).²

Az amerikai kongresszus közös gazdasági bizottsága számára néhány éve készített összefoglaló szakértői tanulmány szerint: "Például az Egyesült Államokban a század elején 10 keresőből még 3 dolgozott a szolgáltató ágazatokban, 1929-ben 4 fő, 1956-ban 5, de 1970-ben már 10-ből 6. 1980-ra azt várták, hogy 10 keresőből 7 fő, 1985-re pedig minden 10 dolgozóból 8 ember a szolgáltató szférában talál munkát . . . Az bizonyos ugyan, hogy az anyagi szférában foglalkoztatottak száma nem zsugorodhat nullára, azt azonban nem lehet tudni, hogy hol van (illetve: hol lesz) a fogyatkozás határa."³

A magyar *foglalkoztatási* adatok is azt mutatják, hogy a munkavállalók egyre nagyobb aránya dolgozik a szolgáltatások területén.

2. sz. tábla

Az aktív keresők megoszlása népgazdasági ágak szerint Magyarországon (százalékban)

	Ipar és építőipar	Mezőgazdaság	Nem termelő területek
1949	21,6	53,8	24,6
1960	34,0	38,5	27,5
1970	43,7	24,4	31,9
1981	40,3	21,1	38,6
1985	38,5	21,1	40,4

Nyilvánvaló azonban, hogy a két szektor nagyságát nem lehet a két szektorban foglalkoztatottak számával azonosítani. Fuchs arra a megállapításra jutott például, hogy a szolgáltatásban foglalkoztatottak számaránya éppen azért nő rohamosan, mert ebben a szektorban lassabban emelkedik az egy főre jutó teljesítmény, mint a nem szolgáltató szektorban.⁴ Fuchs szerint 1959 és 1965 között az egy dolgozóra jutó termelékenység növekedése a szolgáltatásban 1,1 százalékos volt, az iparban ennek a kétszerese (2,2), a mezőgazdaságban pedig több mint háromszoros (3,4 százalék).⁵ Gershuny adatai szerint a következőképpen alakult a különböző ágazatok termelékenysége 1970 és 1979 között:⁶

3. sz. tábla

A termelékenység ágazati növekedése a nemzetgazdasági átlaghoz viszonyítva (átlag = 1)

Ágazat	Belgium	Hollandia	Franciaország	NSZK	Olaszország	Nagy-Britannia
Mezőgazdaság	1,18	1,28	1,12	1,24	1,14	1,13
Fűtőanyag és energia	1,59	1,79	1,15	1,09	0,94	1,06
Feldolgozóipar	1,30	1,18	1,03	1,04	1,09	1,04
Építőipar	0,93	0,78	0,88	1,02	0,92	0,94
Piaci értékesítésű szolgáltatások	0,86	0,95	0,97	1,00	0,93	0,97
Nem piaci szolgáltatások	0,88	0,81	0,80	0,79	0,80	1,04

Berend Iván számításai azt mutatják, hogy a termelékenység növekedése a magyar gazdaságban is a szolgáltatások területén volt a leglassúbb 1950 és 1975 között, a szolgáltatások egészének termelékenységi szintje elmaradt az alapvető anyagi termelőágak szintjétől.

4. sz. tábla

Termelékenység a bruttó nemzeti termelés alapján
(1972. évi áron, ezer forint)

	Alapvető anyagi termelőágak	Termelő-szolgáltatások	Nem anyagi szolgáltatások	Összes szolgáltatás
1950	55,2	44,8	37,0	39,9
1960	109,1	91,4	62,5	75,8
1970	178,4	135,1	87,0	109,2
1975	245,3	170,1	108,4	137,4

Termelékenység a hozzáadott érték alapján
(1972. évi áron, ezer forint)

	Alapvető anyagi termelőágak	Termelő-szolgáltatások	Nem anyagi szolgáltatások	Összes szolgáltatás
1950	28,8	38,0	21,8	26,7
1960	43,9	64,2	37,4	49,7
1970	66,6	92,8	43,2	66,1
1975	92,3	119,0	52,5	83,7

Forrás: Berend Iván: Eszközigenyesség és fejlesztési politika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1979. 22. és 223. oldal alapján.

A foglalkoztatottak száma mellett a legfontosabb input tényező az *eszközráfordítások* aránya. Major Iván adatai szerint a fejlett tőkés országokban az infrastruktúra részaránya az állóeszközökön és a bruttó nemzeti terméken belül 60–70, illetve 57–65 százalékot tesz ki.⁷ Ezekben az országokban az infrastruktúra eszközigenyessége néhány százalékkal meghaladja az anyagi termelést.

A nem termelő területek részesedése az állóeszközökből Magyarországon a következőképpen alakult.

5. sz. tábla

A népgazdasági állóeszközök megoszlása Magyarországon
(folyó áron, százalékban)

	Ipar és építőipar	Mezőgazdaság	Nem termelő területek
1960	20,6	6,2	73,2
1970	23,7	10,9	65,4
1980	26,6	10,9	62,5
1983	27,2	11,1	61,7

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1984. KSH 1985.

Az adatok azt mutatják, hogy a nem termelő területeken az *állóalapot* mind kisebb aránya található. A nem termelő területeken belül a gazdasághoz legkövetlenebbül kapcsolódó két szférában, a szállításban és a hírközlésben az állóalapot aránya a 19, 1 százalékos részesedésről 15,5 százalékra csökkent 1960 és 1979 között. Ez a tendencia általános a szocialista országokban. „Az elmúlt negyedszázad magyar gazdaságában az átlagos (globális) eszközigenyesség csökkent. A globális csökkenés az alapvető anyagi termelőágak jelentősen növekvő és a szolgáltató ágak jelentősen csökkenő eszközigenyességének az eredője” – írja Berend Iván.⁸

Az infrastrukturális beruházások részesedése az összes beruházáson belül nem függ a gazdaság fejlettségétől. „... nem a fejlettségi szint az az alapvető tényező, amellyel a beruházásoknak az aránya összefüggésben van... A teljes infrastrukturális beruházásokhoz viszonyított aránya időtől és országtól függően széles intervallumban ingadozik. Bármilyen széles is azonban ez az intervallum, alsó határa a legkritkább esetben kevesebb mint 50 százalék, felső határa pedig 80 százalék körül van.”⁹

A népgazdasági *beruházási kiadásokból* Magyarországon is növekvő mértékben részesedik az improduktív szektor, de a foglalkoztatottak arányánál kisebb mértékben.

6. sz. tábla

A beruházások népgazdasági ágak szerinti Magyarországon
(folyó áron, százalékban)

	1961—1970	1971—1980	1981—1984
Ipar és építőipar	40,7	37,2	33,5
Mezőgazdaság	16,6	13,8	13,5
Improduktív	42,7	49,0	53,0
	100,0	100,0	100,0

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1984. KSH 1985.

A szolgáltató szektornak a beruházásokból való aktuális részesedési aránya változó lehet. Tudjuk, hogy a gazdasági fejlődés során vannak olyan szakaszok, amikor az infrastrukturális beruházások aránya átmenetileg nő vagy csökken. „Így az elektrifikálás a fejlett nyugat-európai országok infrastrukturális stabilitását akkor bontotta meg, amikor azok kiépítettsége még nem érte el az Egyesült Államokéval azonos szintet. A következő, az előbbinél nagyobb csökkenés az infrastrukturális beruházási arányban a két világháború között következett be a nehézipar nagymértékű tőkeigényének megjelenése miatt.”¹⁰

A bruttó és a nettó nemzeti termelésen belüli magyarországi arányokat vizsgálva azt látjuk, hogy miközben a bruttó nemzeti termelésen belül a szolgáltató szektor részesedése csak enyhén nőtt, a nettó nemzeti termelésen belüli részesedése az elmúlt 25 évben erőteljesen emelkedett.

7. sz. tábla

A bruttó és a nettó nemzeti termelés népgazdasági ágak szerint Magyarországon (összehasonlító áron, százalékban)

	Bruttó				Nettó			
	1960	1970	1980	1984	1960	1970	1980	1984
Ipar és építőipar	56,0	58,4	59,3	57,4	42,2	45,5	45,7	45,2
Mező- és erdőgazdaság	21,2	17,8	17,4	18,5	28,0	22,3	19,6	21,5
Improduktív	22,8	23,8	23,3	24,1	28,8	32,2	34,7	33,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1984. KSH 1985.

Ha megnézzük a végső felhasználás szerkezetét, akkor újfajta felismerésekhez juthatunk: a háztartási végső felhasználásban sokkal kisebb az arányeltolódás a szolgáltató szektorok irányába, mint amit a foglalkoztatási adatok mutatnak.

8. sz. tábla

A háztartási kiadások százalékos megoszlása Nagy-Britanniában 1954 és 1974 között (1970. évi árakon)

Megnevezés	1954	1961	1966	1971	1974
Lakás és fűtés	14,1	15,4	17,5	18,8	19,0
Élelmiszer	33,4	30,4	28,2	25,9	24,5
Szeszes ital és dohányárúk	10,2	9,5	9,4	8,9	8,4
Tartós fogyasztási cikkek és ruházat	25,8	24,5	23,8	23,0	24,6
Közlekedés	7,1	10,3	11,8	13,7	13,4
Szolgáltatások	9,5	9,5	9,4	9,4	9,6

Forrás: J. Gershuny: After Industrial Society? The Emerging Self Service Economy. MacMillan London-Basingstoke 1978. 73. old.

Az áradatokkal kifejezett százalékos megoszlás is azt mutatja, hogy a szolgáltatások aránya a háztartási végső felhasználásban kisebb, mint amekkora a szolgáltatási szférában foglalkoztatottak aránya az egyéb területekhez hasonlítva. Ráadásul ha volumenadatokat és nem áradatokat alapján vizsgálódunk, akkor az derül ki, hogy a végső felhasználásban a szolgáltatások volumene nem, vagy csak alig változott az elmúlt évtizedekben. A szolgáltató szektor növekedésén tehát csak azt érthetjük, hogy az emberek folyó kiadásuk egyre nagyobb hányadát költik szolgáltatások vásárlására és egyre többen foglalkoznak szolgáltatások végzésével. Ennek az az oka, hogy nem egyformán változik a munkatermelékenység a termelő és a szolgáltató szektorban.

A lakossági fogyasztáson belül Magyarországon is növekszik a szolgáltató szektor részesedése, a nemzetközi tapasztalatok viszont azt igazolják, hogy a vállalati-szövetkezeti termelő szektorok fogyasztásán belül még ennél is gyorsabb a szolgáltatások részesedésének emelkedése.

9. sz. tábla

A szolgáltatások részesedése a lakossági fogyasztásban Magyarországon
(1981. évi összehasonlító áron, százalékban)

1960*	1970*	1975	1980	1984
21,1	21,6	22,3	24,6	26,2

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1984. KSH 1985.

* Statisztikai Évkönyv 1977. KSH 1978. (folyó áron)

A fogyasztás szerkezetének változása során az elmúlt évtizedekben a szolgáltatások fogyasztása Magyarországon is gyorsabban növekedett a termékek fogyasztásánál, pontosabban: a lakosság folyó kiadásának egyre nagyobb hányadát költi szolgáltatások vásárlására. Ez az értelme a 10. sz. táblázatnak is.

10. sz. tábla

A fogyasztás szintjének és szerkezetének változása Magyarországon
(egy főre, 1950 = 100 százalék)

	Termékek	Szolgáltatások	Összesen
1938	97,8	77,5	92,7
1950	100,0	100,0	100,0
1960	150,5	154,8	151,5
1970	225,3	235,5	227,6
1975	274,2	304,7	280,6
1979	298,8	366,6	312,7

Forrás: A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960—1979. KSH 1981.

A termékek fogyasztásának átlagos évi növekedési üteme 1950 és 1979 között 3,8 százalékos volt, a szolgáltatásoké viszont 4,6 százalékos, a tendencia a nyolcvanas években sem változott számottevően.

Azok a szolgáltatási területek növekszenek világméretben a leggyorsabban, amelyeket nem a fogyasztók, hanem a termelők használnak fel. Az elmúlt évtizedekben a legnagyobb ütemű foglalkoztatotti létszámnövekedés a szállításban, a hírközlésben és az úgynevezett pénzügyi szolgáltatások területén ment végbe. Itt egyfelől új szolgáltatások keletkeztek az egyes szolgáltatási típusokon belül, másfelől számos tevékenység, amelyet korábban a termelő vállalatokon belül folytattak, önállósult és szolgáltatássá lett. Ilyen területek: a számítógépes adatfeldolgozás, az értékesítési tevékenységek, a tanácsadói munka és a reklám. Tulajdonképpen ezekben az esetekben a társadalmi munkamegosztás fejlődése megy végbe, aminek egyik következménye az, hogy a nyilvántartásban olyan új szolgáltatási körök jelennek meg, amelyeket a korábbi nyilvántartások a nem szolgáltató területeken tartottak számon, a szolgáltatások növekedése tehát csak látszólagos.

Szamuely László adatai szerint az OECD-országokban a 22 milliós szolgáltatási szektorban lezajlott munkaerő-növekedés fele az úgynevezett szociális és személyi szolgáltatásban következett be. A legdinamikusabban az állami költségvetésből finanszírozott szociális szolgáltatások létszámmállománya emelkedett. A közgazgatási, az oktatási és az egészségügyi szolgáltatások korábban az informális

szférában zajlottak, a kapitalizmus kialakulásával fokozatosan a piaci szférába kerültek át, jelenleg pedig az a tendencia érvényesül, hogy ezek a szolgáltatások nem piaci jellegű, állam által biztosított szolgáltatásokká válnak. Attól függően, hogy formális vagy informális szférában valósultak-e meg, illetve, hogy kik nyújtották ezeket a szolgáltatásokat, a statisztikai nyilvántartásban hol kisebbnek, hol pedig nagyobbak mutatkoznak.

A fentiek alapján jogosnak látszik az a gyanú, hogy a szolgáltató szektor térnyerése és a termelő területek visszaszorulása nem egyértelmű; nem igaz globális értelemben, csak egyes vonatkozásokban.

Ráadásul a szolgáltatási szféra méretének változását tükröző – korántsem egyértelmű tendenciát jelző – számszerű adatok a szolgáltatások fejlődéséről nem nyújtanak hű képet, hiszen a minőségben bekövetkező változásokról nem tájékoztatnak.

Ha pedig nem jelenthetjük ki minden értelemben azt, hogy a szolgáltató szektor aránya a nemzetgazdaságon belül növekszik, akkor természetesen nem lehet igaz az a sommás ítélet sem, hogy a termelő szektor aránya csökken. Ugyanakkor az egyes szektorokon belül szerkezeti-szervezeti változások mehetnek végbe, amelyek következtében meghatározott elemeik a másik szektornál gyorsabb vagy lassabb növekedést mutathatnak.

Egészében véve tehát nem beszélhetünk minden vonatkozásban egyértelműen a termelő és a szolgáltató szektorok arányának változásáról. Ha például formálisan el is tolnának a fejlesztési források valamelyik szektor irányába, ami az egyik szektor kapacitását a másik fölé emelné, informálisan végbe mehet a kapacitások kiegyenlítődése.¹¹

Ha egészen általánosan mennyiségi szempontokból vizsgáljuk a kérdést, akkor azt mondhatjuk, hogy a termelő szektor egyfelől saját magát, másfelől a szolgáltató szektort látja el anyagi javakkal, a szolgáltató pedig szolgáltatásokat nyújt a szolgáltató szektoron belül és a termelő szektor felé. Önmagukat és a másik szektort elégitik ki a rájuk jellemző gazdasági tevékenység révén. Méretüket egyfelől befolyásolja a másik szektor mérete, másrészt az ehhez való igazodás során bekövetkező belső méret- és szerkezetváltozás. Az igazodás során bekövetkező méretváltozás jellemzői technikaiak és társadalmiak egyaránt.

A méretváltozás technikai jellemzője az adott gazdasági terület technikai jellemzőiből adódik, éppen úgy, mint a termelés különböző területének eltérő tökeösszetétele vagy a munkaperiódusok eltérő hossza.

A méretváltozás társadalmi jellemzője a meglévő technikai variációs lehetőségek közötti választásban jelenik meg. A termelő és szolgáltató szektor mennyiségi paraméterei (a méretváltozás mennyiségi jellemzői) nem kizárólag semleges technikai tényezőkből és nem is kizárólag csak a gazdasági tevékenységen belüli törvényszerűségekből következnek, hanem abból a társadalmi meghatározottságból is, hogy az illető termelő illetve nem termelő tevékenység mennyiben van alávetve az uralkodó termelési módnak, milyen gazdaságpolitikai-politikai preferenciák és diszpreferenciák vonatkoznak rá. Ez a méretváltozás legfontosabb társadalmi meghatározója.

A vizsgálódások azt látszanak bizonyítani, hogy miközben a magyar gazdaságnak a szolgáltató szféra gazdasági szükségessége növekszik és nő a szektor gazdasági szerepvállalása is, a működés anyagi feltételei (elsősorban a népgazdasági összes állóalapokból való részesedés nagyságát tekintve) elmaradnak a kívánatos

szinttől. A fenti kézenfekvő megállapítást azonban két szempontból is revízió alá kell venni.

Egyrészt nincs megbízható objektív mérce azzal kapcsolatban, hogy a szolgáltató szektor bővülése vagy növekvő gazdasági szerepvállalása hogyan függ össze az állóalapok gazdasági megoszlásával; az állóalapok milyen makroszintű megoszlása a legkedvezőbb a gazdasági fejlődés (vagy akár csak növekedés) és a szolgáltató szféra harmonikus és fejlődő gazdasági beágyazódása során. Simon Kuznets kvantitatív és komparatív vizsgálatai és az ezek nyomán levont elméleti általánosítások szerint a gazdasági növekedés során a gazdasági struktúrában előbb a mezőgazdaságból az iparba, majd pedig a termelő területekről a nem termelő területekre helyeződik át a foglalkoztatás súlypontja. Ugyancsak kimutatta Kuznets, hogy ez az átrendeződés a bruttó hazai termékhez történő hozzájárulást tekintve is végbement. De még a tisztán kvantitatív vizsgálódások alapján is nehéz egyértelmű trendet leírni a nem termelő szféra általános növekedési elveivel és belső strukturális sajátosságaival kapcsolatban. Kuznets tárgyilagos konklúziója: „Az I és S szektor (ipar és szolgáltatások – B. Cs.) arányai alakulásának trendje és szintjei néha rejtélyesek.”¹² Csernok Attila–Ehrlich Éva–Szilágyi György könyve nemcsak azt tárja fel, hogy az infrastruktúra kiépülése történelmileg eltérő módokon volt lehetséges, hanem azt is, hogy az infrastruktúra belső szerkezeti jellemzői is országonként jelentős eltérést mutatnak.¹³ Ennek következtében nem mondhatjuk ki minden kétséget kizáróan, hogy a szolgáltató szféra milyen technikai-gazdasági jellemzők mellett fejlődhet optimálisan. Csak óvatos sejtéseket engedhetünk meg magunknak.

A fentiekhez hasonló fenntartásokat hangoztat Hirschman is: „Az a tény, hogy oly kicsi lehetőség van annak tárgyilagos értékelésére, hogy valójában milyen összegű infrastrukturális beruházásra van szükség egy adott helyzetben, el kell hogy gondolkodtasson bennünket. Az ilyen helyzetek magukban hordják a végzetes tévedésnek legalábbis a lehetőségét.”¹⁴

Az improduktív területek hátrányos helyzetét illető itéletet azért kell továbbá revízió alá vennünk, mert a statisztikai adatok, amelyeket segítségül vettünk az előzőekben a termelő és a szolgáltató területek jellemzésére – sok egyéb mellett – ebben a kérdésben kiemelkedő fontosságú torzítást is tartalmaznak: a termelő és a szolgáltató szektorok jellemzőit a formális szervezetek adatszolgáltatásából mérítik. Major Iván tanulmánya rámutat arra a fontos tényre, hogy „az infrastruktúra teljes ráfordításai körülbelül kétszerre nagyobb aránnyal szerepeltek a nép-gazdasági ráfordításokon belül, mint annak közvetlen ráfordításai... Az infrastruktúrán belül a statisztika által kimutatott és a számított ráfordításarány eltérése az anyagi szolgáltatások esetében jóval kisebb, mint a nem anyagi szolgáltatásoknál.”¹⁵ Ha a termelő vállalatok közül nem termelő beruházást hajtanak végre, akkor ez nem mindig jelenik meg híven a statisztikában, ez pedig torzítja az információkat az állóalapoknak a két szektor közötti megoszlásáról.

Az alábbi táblázat azt mutatja meg, hogy hogyan alakult a tervekben és a valóságban az infrastruktúra beruházásainak részaránya a szocialista szektor beruházásain belül 1947 és 1985 között.

11. sz. tábla

Az infrastrukturális beruházások aránya az összes szocialista szektorbeli beruházáshoz Magyarországon

Tervidőszak	Terv	Tény
I. hároméves terv	50,2	41,8
I. ötéves terv	31,0 ^a 29,5 ^b	46,1
II. ötéves terv	30,7—31,7	47,1
II. hároméves terv	39,5	46,3
III. ötéves terv	31,0	36,4
IV. ötéves terv	36,2	37,9
V. ötéves terv	42,0	43,9
VI. ötéves terv	42,5	43,1
VII. ötéves terv	42,4	43,9 ^c

^a Eredeti előirányzat

^b Módosított előirányzat

^c Becsült adat

Forrás: Major Iván: Tévhitek az infrastruktúráról. Közgazdasági Szemle, 1984. november, 1299. old.

Még inkább igaz a beruházásoknak a szolgáltatások felé való informális eltolódása, ha a magánberuházásokat is figyelembe vesszük, hiszen az állami lakásépítés arányának csökkenésével együtt járt a magán lakásépítés részarányának emelkedése és ezzel megnövekedett a magánszektoron belüli infrastrukturális beruházások jelentősége.

Látható tehát, hogy a tervek rendszeresen alábecsülték a nem termelő szektor fejlesztési igényét, a valóságban a beruházások nagyobb hányadát kellett erre a területre irányítani, mint ahogy eredetileg tervezték. Major és mások is felhívják a figyelmet az ilyen átirányítások „tűzoltó” jellegére és ezért alacsony hatékonyságára. Az átirányítás azonban mégiscsak szükségszerű, enélkül a termelő szektor működése is lehetetlen lenne.

Az infrastruktúrának a gazdasági fejlődésben betöltött szerepét vizsgálva Hirschman a fejlesztésnek két útját különbözteti meg, az infrastruktúra-hiány és a kapacitástöbblet esetét, következtetésként pedig ezt írja: „... mindkét sorrend (az első vagy a másik eset – B. Cs.) bizonyos ösztönző és sürgető hatásokat eredményez, de tulajdonképpen hatékonyságuk foka végső soron egyiknél a vállalkozói kezdeményező képesség fokától, a másiknál pedig az infrastruktúráért felelős állami hatóságok részéről megnyilvánuló reagálás módjától függ.” A két szektor Hirschman szerint sem szakadhat el teljesen egymástól, de mind az infrastruktúra, mind a termelő ágazat viszonylagos előjárása elképzelhető és járhat pozitív fejlődési ösztönzőkkel. Mindazonáltal a viszonylag fejletlen országok esetében Hirschman több garanciát lát arra, hogy a termelő szektor fejlődését akadályozó infrastruktúrát felzárkóztatják a termelés által megkívánt szintre, mint arra, hogy a fejlett infrastruktúra által a termelés növelése számára adott potenciált a termelés tényleges fejlesztése révén kiaknázzák.¹⁶

Összegezve az eddigieket, azt mondhatjuk, hogy az általunk vizsgált két szektor mennyiségi viszonya koronként és országonként komoly eltérést mutat, ezért

más országok struktúráit nem lehet kritikátlanul, mint a fejlődés szükséges és elégséges eseteit, átvenni. Nem igaz az az állítás, hogy a szolgáltató szektor aránya a fejlődésnövekedés során minden tekintetben és egyértelműen növekszik és feltétlenül visszaszorítja a termelő szektor részesedését.

Fejlesztési elképzeléseink kialakítása során tehát szükség van a két szektor makrogazdasági arányainak alakulásával kapcsolatos felfogásunk árnyaltabbá tételére, annak pontosítására, hogy a szolgáltatások fejlesztése a szolgáltató szektor mely mennyiségi aspektusaiban jelent változást, milyen irányban és milyen nagyságban.

JEGYZETEK

- ¹ A következőkben nem teszünk majd különbséget az úgynevezett termelő és nem termelő infrastruktúra között, mert megállapításainkat nem befolyásolja az, hogy az infrastruktúrán belül mekkora a két terület aránya.
- ² *Szamuely László*: A szolgáltató szféra túlsúlyra kerülése és ennek társadalmi következményei a fejlett tőkés országokban. *Közgazdasági Szemle*, 1985. július–augusztus. 904. old.
- ³ Ugyanott, 902. old.
- ⁴ *V. R. Fuchs*: *The Service Economy*. Columbia University Press, New York 1968.
- ⁵ *V. R. Fuchs*: Id. mű, 3–4. old. Idézi: *Szamuely*: Id. mű, 906. old.
- ⁶ *J. Gersuny*: *Social Innovation and Division of Labour*. Oxford University Press, Oxford 1983. 85. old.
- ⁷ *Major Iván*: Tévhitek az infrastruktúráról. *Közgazdasági Szemle*, 1984. november. 1305. old.
- ⁸ *Berend Iván*: Eszközigényesség és fejlesztéspolitika. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó* 1979. 7. old.
- ⁹ *Csernok Attila–Ehrlich Éva–Szilágyi György*: *Infrastruktúra, korok és országok*. Kosuth Könyvkiadó 1975. 39. old.
- ¹⁰ *Csernok–Ehrlich–Szilágyi*: Id. mű, 40. old.
- ¹¹ Lásd ezzel kapcsolatban *Major Iván*: Id. mű.
- ¹² *Simon Kuznets*: A szektorok részaránya a termelésben: hosszútávu trendek. In: *S. Kuznets*: *Struktúra és növekedés a modern gazdaságban*. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó* 1981. 216. old.
- ¹³ Id. mű.
- ¹⁴ *A. O. Hirschman*: Beruházási döntések és stratégiák. In: *Infrastruktúra*. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó* 1972.
- ¹⁵ *Major Iván*: Id. mű, 1304. old.
- ¹⁶ *A. O. Hirschman*: Id. mű.

OROLIN ZSUZSA–SZEKEN ÉVA

A munkabér tartalmáról

I. A MUNKABÉR MAKROSZINTŰ MEGKÖZELÍTÉSE ÉS A MUNKABÉR TARTALMA

E tanulmánynak nem feladata a munkabér fogalmának és különböző meghatározásainak részletesebb fejtegetése. Célunk mindenekelőtt a témának az előttünk álló aktuális feladatok szempontjából történő megközelítése.

A *bér* – több aspektusból is – *ambivalens* természetű társadalmi-gazdasági kategória. A lakosság számára a legfontosabb jövedelemem, a vállalatok szempontjából pedig mindenekelőtt költség. A béralakulás törvényszerűségei végső soron csak a népgazdaság jövedelmi folyamatainak egészében vizsgálhatók. A bér tehát az újratermelési folyamatoknak, az elosztási viszonyoknak és az ösztönzésnek egyaránt fontos eleme.

Hosszabb távon átgondolandó és az eddiginél mélyebb elemzésre szorul, hogy a nemzeti jövedelem felhasználásában a fogyasztási alapon belül – a társadalmi juttatások automatizmusának és a halaszthatatlan szociálpolitikai intézkedések reálfolyamatokat érintő kihatásainak és költségeinek a levonása után – miért lesz a bér (a népgazdasági béralap) végül mindig *reziduum*, noha a tervezés, egyes évektől eltekintve, nem eleve ebből indul és indul ki.¹

A társadalmi szintű „béralapnak” a „maradványelv” szerinti kezelése végső soron visszavezethető a marxizmus klasszikusainak bizonyos tétéleire. Más azonban a munkajövedelem mint reziduum, szembeállítva a „teljes munkahozadék” demagóg követelésével, egy olyan feltételrendszerbe ágyazva, amely a szocializmust történelmi mércével mérve csak egy igen rövid szakaszként tétélezi, amelyet azután a kommunizmus követ, érvényesítve a „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” elvet, és *más* a ténylegesen létező szocializmus viszonyai között.²

Megítélésünk szerint erre vezethető vissza az is, hogy a munka szerinti elosztás elvének megfogalmazásakor csak a bérarányok és a bérkülönbségek irányainak a problémái merültek fel Marxnál és Engelsnél, s az a kérdés már nem, hogy egy nem árutermelő társadalomban milyen szükségletek kielégítését és milyen színvonalon kell fedeznie a munka szerinti jövedelemnek.

Marx és Engels a munka szerinti elosztás érvényesítését csak viszonylag szűk körre korlátozva tartotta érvényesítendőnek, amelynek forrása a nemzeti jöve-

delem maradványaként adódó egyéni fogyasztási alap. A szocializmus gyakorlati építése során azonban – minthogy az anyagi ösztönzés szükségességét Lenin igen hamar felismerte, s az áruviszonyok tartós fennmaradásának szükségességét is kénytelenek voltunk előbb-utóbb felismerni – a társadalmi fogyasztási alapról történő szükségletkielégítés különböző formái váltak a munka szerinti elosztás kiegészítőivé. A gyakorlatban szükségessé vált a munka szerinti elosztás „korrigálása”.

A munka szerinti elosztás módosult szerepének elnagyolása és a társadalmi juttatások szerepének nem kellő tisztázása valószínűleg nagymértékben arra vezethető vissza, hogy a szocializmust mint a kommunizmus alsó fokát sokáig történelmi mércével mérve nagyon rövid periódusnak tekintették.

Paradox módon ezzel együtt jelentkezett a munka szerinti elosztás jelentőségének túlbecsülése is. Helytelen az az egyre gyakrabban hallható és olvasható megállapítás, miszerint akik a szociálpolitikát az új társadalmi rendszerben feleslegesnek tartották, abban tévedtek volna, hogy a szociális kérdéseket a társadalmi tulajdon és a munka szerinti elosztás alapján automatikusan megoldódnak, illetve megoldhatónak vélték. Ilyen automatizmust senki sem tételezett fel a munka szerinti elosztás érvényesítésével kapcsolatban. Sokkal inkább arról a naiv elképzelésről volt szó, hogy a munka szerinti elosztás megszűnése (feleslegessé válása) viszonylag hamar bekövetkezik, mert fokozatosan eljutunk a szükségletek szerinti elosztáshoz, melynek „csíráit” éppen a társadalmi juttatások képezik már a szocializmusban is.

Gyakorlatilag azonban ez a feltételezés több ok következtében nem realizálható.

A munka szerinti elosztás „védelmében” le kell szögezni, hogy az továbbra is a szocializmus egységes, de nem kizárólagos *elosztási* elve. Témánk szempontjából egyébként nem mellékes az sem, hogy Marx az „elosztási elv” kifejezést csak az *egyéni fogyasztási alappal* kapcsolatban használta. Amikor tehát a munka szerinti elosztás alapján választ adunk arra, hogy mi a munkabér *forrása* a nemzeti jövedelmen belül, s törekszünk a *bérdifferenciálás irányainak* meghatározására, akkor még *nem adunk választ arra, hogy mi a munkabér tartalma a szocializmusban*, milyen tényezők határozzák meg a nagyságát.

Bár a munkabér számos tényező következtében pontosan nem kvantifikálható – sem a kapitalizmusban, sem a szocializmusban –, tagadhatatlan, hogy a munkaerő újratermelési költségeit illetően a mainál lényegesen nagyobb fokú tisztánlátás szükséges. Akár árúnak tekintjük a munkaerőt, akár nem, a munkaerőnek a szocializmusban is vannak újratermelési költségei, amelyeket lehetőleg pontosan kell számba venni, s amelyek megoszlanak az egyén (a család) és a társadalom között. Az egyes foglalkozások és munkakörök közötti nem megfelelő béarányok kontraszelekciót okoznak: a munkaerőpiac évek óta érvényesülő visszajelzéseit nem lehet egyszerűen „torzulásoknak” minősíteni.³

Az már régóta nyilvánvaló, hogy a *bérszínvonal* megállapításához nem elegendő, ha csak a munka szerinti elosztás követelményéből indulunk ki.⁴

A bérek színvonalát mindenekelőtt a nemzeti jövedelem, pontosabban annak a végzett munkák arányában felosztható része határozza meg. Ha azonban az anyagi lehetőségek eléggé korlátozottak, ez bizonyos mértékig szükségszerűen behatárolja – leszűkíti – a keresetek differenciálásának lehetőségét, és akarva-akaratlanul az „egyenlődsdi” irányában hat. Ez főleg a munkakörök bonyolultsági hierarchiáját érinti, de a mikroszférában is érvényesül a keresetek nivellálódása.

Azoknak az országoknak a túlnyomó többségében, ahol eddig győzött a szocialista forradalom, az induláskor meglevő alacsony életszínvonal általában „egyes arányban” állott a gazdasági elmaradottsággal. A nagyobb szakértelem megszerzése és a termelés, valamint a termelékenység gyors ütemű emelésének anyagi ösztönzése a bérek viszonylag jelentős differenciálását követelte volna meg. A bérek *alsó határa* viszont nem maradhatott olyan alacsony, mint a kapitalizmusban volt, hiszen akkor bizonyos rétegeknek csak a létminimumot (vagy még azt sem) biztosította volna. A bérek *felső határát* viszont semmiképpen sem lehetett felemelni (sőt, gyakran csökkenteni kellett) az adott alacsony nemzeti jövedelem és a legalacsonyabb fizetések emelése következtében.

A kapitalizmus megdöntésekor „örökölt” életszínvonal tehát eltéríti a kereseti arányokat a munka szerinti elosztás követelményeitől. Ez az eltérés általános szükségszerűség, mértéke azonban országonként is és időszakonként is nagyon különböző lehet. Magyarországon például közrejátszott az a körülmény is, hogy feltétlenül munkához kellett juttatnunk a munkanélüliek egész tömegét. Ezek zömét azonban csak igen alacsony hatékonysággal tudtuk foglalkoztatni, s ilyen értelemben „túl voltak fizetve”.

Valamennyi szocializmust építő európai országban, s köztük hazánkban is, eredetileg úgy alakították ki a társadalmi juttatások körét, hogy azok perspektivikusan biztosítsák a kommunizmusba való fokozatos átmenetet. A „juttatások” körébe tartozott az olcsó bérű állami bérlakás is. Egyre inkább kiderült azonban, hogy ilyen alapon még a mennyiségi lakásigények sem elégíthetők ki. Ugyanakkor egy jelentős vezetői réteg munkájának társadalmi hasznosságát soron kívüli lakásjuttatással kívánták elismerni. (A lakással a továbbiakban még részletesebben foglalkozunk.)

A deklarált célkitűzések mellett vélelmezhetőleg szerepet játszott az alacsony megállapított bérekben az is, hogy így jobban biztosítható az áralap és a vásárlóerő egyensúlya. A lakást, az ingyenes vagy nagyon olcsó oktatást, kulturális és egészségügyi szolgáltatásokat nem lehet más célra, „nem rendeltetésszerűen” felhasználni, míg a többlet-pénzjövodelemek esetleg olyan fogyasztási cikkek-re irányultak volna, amelyeket a luxusigények kategóriájába soroltak.

A hetvenes évek végére már az is nyilvánvalóvá vált, hogy *újra át kell gondolkodni és új alapokra helyezni a bérezés egész koncepcióját.*⁵ A „hogyan” kérdése még mindig további kutatásokat igényel, bár sok kérdésben ma már világosabban látunk.

Falusné Szikra Katalinnak a Magyar Tudományos Akadémián 1984. május 7-én elhangzott nevezetes megállapítása⁶ óta egyre többen elfogadják azt a nézetet, hogy Magyarországon a munkabér a társadalmi juttatásokkal együtt sem fedezi a munkaerő újratermelési költségeit, és ez egyre több – főmunkaidőn túli – jövedelemszerző tevékenységre kényszerít. Mások több szempontból vitatják ezt az állítást, például azon az alapon, hogy a pénzbeli társadalmi juttatásokhoz az oktatás és az egészségügyi ellátás kiadásait is hozzászámítják.

Az utóbbi 10–15 évben egyre szélesebb körűvé vált a bérrrel kapcsolatos elégedetlenség, annak ellenére, hogy a reálbér 1979-ig emelkedett. A reálbér stagnálása, sőt csökkenése következtében ma már ott tartunk, hogy szinte nincs a társadalomnak olyan rétege, csoportja, amelyik meg lenne elégedve a fizetésével. Ez a közhangulat nem mentes a túlzásoktól, de ha szinte mindenki így érez, ez már önmagában is szükségessé teszi a változtatást.

Hangsúlyozni kívánjuk, a bérfunkciókban végbemenő változások és az ezekből

adódó konzekvenciák még további vizsgálódásokat igényelnek. Jelenlegi bérrendszerünk nem felel meg a megfogalmazottan vagy hallgatólagosan ráterhelt új funkcióknak. A félreértés elkerülése végett: nem arról van szó, hogy ma az emberek rosszabbul élnek, kedvezőtlenebb körülmények között laknak, mint 5, 10 vagy 15 évvel ezelőtt. De arról igenis szó van, hogy a már lakással rendelkezőknek is egyre többet kell dolgozniuk az elért életszínvonal megtartásáért, s erre a főmunkahelyen, a főmunkaidőben az esetek túlnyomó többségében nincs meg a lehetőségük.

A bér, illetőleg keresetszemléletről egyre inkább át kellene térnünk *a komplex munkajövedelmekben való gondolkodásra és elemzésre*, amely (előítéletmentesen) tartalmazná a különböző szektorokból származó jövedelmeket. Ugyanakkor: *a bérből és fizetésből élőknél helyre kell állítani a főmunkaidőben végzett főtevékenység becslését*. Ha e tevékenységből – megfelelő követelménytámasztás és teljesítmények mellett – tisztességesen meg lehet élni, akkor a melléktevékenységek „automatikusan” visszaszorulnak a *vállalat és a népgazdaság tényleges szükségleteinek* megfelelő szintre, a dolgozók részéről pedig a *többletigényekkel kapcsolatos többletkiadások fedezetéül* szolgálnak majd.

Tévesnek tartjuk azt az egyesek által levont következtetést, miszerint a gmk-ban és vgm-ekben elért „órakereseteket” kellene iránymutatónak tekinteni az első gazdaságban is, azaz a jelenlegi béreket a kétszeresükre, háromszorosukra kellene emelni. Egyrészt a dolgozók elvárásai mások a főmunkaidőben és a szabadidő terhére végzett munka esetén. *Másrészt* – az esetek többségében – a melléktevékenységek napi néhány órájának rendkívüli nagy intenzitását úgy sem lehetne napi 8 órán át tartósan produkálni. A dolgozók által elvárt bérszínvonal is valahol a kettő között helyezkedik el. Más kérdés, hogy egyik napról a másikra ez sem fizethető ki.

A bérfunkciók közül az elosztó és az ösztönző funkció hangsúlyozása (és időnként mesterséges szembeállítás) mellett teljesen elsikkadt az a követelmény, hogy a bér (az egyének szintjén) az *elvégzett munka* díjazása, javadalmazása, függetlenül attól, hogy az illető a bérrel ösztönözhető-e több és/vagy jobb teljesítményre. Ennek előfeltétele azonban a minimális szakmai követelményeknek – az alkalmazás, illetve a munkakörben maradás feltételeinek – egyértelmű rögzítése.

II. A MUNKABÉREK ÉS A JÖVEDELMEK KAPCSOLATA

A népesség munkaereje folyamatos és generációs újratermelésének szükségletei az 1970-es évek fordulóján elért színvonalhoz képest mennyiségileg abszolút mértékben, minőségileg relatíve növekedtek, ezzel szemben a kielégítés mennyiségben és minőségben – igaz, differenciáltan – romlott. Indokolt tehát annak a vizsgálata, hogy az elosztás mechanizmusának működésén hogyan lehetne pozitív irányban változtatni.

A következőkben összegezzük azokat a gyakorlati tapasztalatokat, elméleti következtetéseket, érveket és hipotéziseinket, amelyek a munkabérrel kapcsolatban feltétlenül további vizsgálatra szorulnak egy egészségesebb elosztási rendszer mielőbbi kialakításához. Az elosztás természetesen nem független bizonyos költségvetési korlátoktól, de az adott és jelenleg meglehetősen szerény mértékű nemzetijövedelem-növekedés mellett sem kizárt a munkabérek és egyéb jövedelmek olyan kombinációjának kialakítása, amely javítja a népesség legalacsonyabb jö-

vedelmű hányadának elfogadható szintű megélhetését. (Az érintett népesség döntő részét a nyugdíjasok teszik ki, témánk szempontjából velük csak a létminimumszint meghatározásánál, ott is csak érintőlegesen foglalkozunk.)

Ma már viszonylag bőséges irodalom foglalkozik a *munkaerő-újratermeléshez minimálisan szükséges javak és szolgáltatások körével*, illetve azon népességcsoportokkal, amelyek a társadalom perifériájára szorultak valamilyen vonatkozásban.

Témánk szempontjából indifferens, hogy a depriváltságot vagy a hátrányos helyzetet használjuk az új típusú szegénység megjelölésére, mivel ennek a ma már jól definiálható életmódnak vagy életstílusnak a jegyei megismerhetők.

Abban a tekintetben a nézetek egységesek, hogy az alacsony egy főre jutó jövedelem nem elégséges és nem is elengedhetetlenül szükséges feltétele a deprivációnak vagy a hátrányos helyzetnek. Az mindenképpen bizonyítható, hogy a *jövedelemstatisztikák nem elégségesek a tényleges anyagi helyzet*, a szegénység vagy a jómód *megítéléséhez*, sőt még a fogyasztás szerkezetét tükröző háztartásstatisztikák sem. „A tartós fogyasztási cikkek 100 háztartásra jutó állománya csak lazán függ össze az egy főre jutó személyes jövedelemmel . . . A legalacsonyabb jövedelmi kategóriákba tartozó munkás-háztartásokban 19, a legmagasabb jövedelműeknél 48 gépkocsi jut 100 háztartásra, a szellemieknél 48, illetve 64. . . . hogyan lehet 1983-ban Magyarországon olyan háztartásban, ahol az egy főre jutó jövedelem 2200 forint alatt van – ez gyakorlatilag a szegénységi szint – akár 19, de különösen 48 százalékban gépkocsit nemhogy megvásárolni, de fenntartani is?” – veti fel Molnárné Venyige Júlia.⁷ A szerző óvatosságnak nevezett következtetéseiben azt írja, hogy a lakosság folyó fogyasztása, anyagi helyzete, tartós javai (a lakáshelyzetet elsősorban a javulást mutató mennyiségi ismérvekkel jellemzi), valamivel kedvezőbb életszínvonalra utalnak, mint azt a jövedelemmutatók és reáljövedelem-számítások mutatják.

A társadalmi struktúrakutatásoknak a jövedelemegyenlőtlenségekre vonatkozó vizsgálataiból⁸ lényeges összefüggések mutathatók ki a keresetek és a családi jövedelmek kapcsolatáról. Hangsúlyozzuk, hogy *az egy főre jutó összes jövedelem a nem családban élő keresőknel, az egyedülállóknál és nyugdíjas egyszemélyes háztartásoknál megfelelő mérőszám; a háztartás összes jövedelmének nagysága viszont lényegesen több információt tartalmaz a többszemélyes háztartásokban*. A társadalmi egyenlőtlenségvizsgálatok kimutatták, hogy a családi jövedelmek és a társadalmi egyenlőtlenségek közötti viszonylag gyenge kapcsolatot *a keresetek és a családi jövedelmek közötti igen enyhe kapcsolat okozza*.

Nézzük meg, hogy elméletben mi történik a családi jövedelmek differenciálódásában akkor, ha népgazdasági szinten *azonos bértömeg* mellett a keresetek differenciáltabbakká vagy nivelláltabbakká válnak? *Ha fokozódik a bérek nivellálása*, akkor a családok között *a nem keresők létszámától függő különbségek azonos mértékben fokozódnak*. Tehát az azonos létszámú eltartottról gondoskodó keresők 1 főre jutó jövedelmei közelednek egymáshoz, az eltérő létszám pedig egyre nagyobb távolodást okoz. A társadalmi juttatások nivelláló hatása csak egyfajta vetületben, azonos családtag-létszámnál érvényesül. (A társadalmi juttatások értelmezésére még visszatérünk.)

Ha a munkabértömeg változatlanága, esetleg igen szerény mértékű növekedése mellett a keresetek a korábbiakhoz képest *differenciáltabbakká válnak*, akkor az egy főre jutó jövedelmek a családokban a korábbi állapothoz képest eltérő irányban változnak – így az azonos létszámú családok közötti különbségek is fo-

kozódnak. *A hasonló demográfiai összetételű családok között nagyobb különbség is keletkezik, mint az eltérő demográfiai szerkezetű családok között.* Ha feltételezzük, hogy a keresetdifferenciálás valóban a jobb és társadalmilag hasznosabb munkát tükrözi, akkor ezek a különbségek indokoltnak tekinthetők, amelyeket a szociálpolitika nem közömbösít, és elméletileg ez az az eset, amikor a bér-ösztönző funkciója erősödik. A valóságban azonban egészen más a helyzet, hiszen a bérek ösztönző funkciója egyre inkább háttérbe szorult.

A különböző bér- és jövedelemvizsgálatok azt mutatják, hogy a népesség egy szélesedő körében a teljesítményekkel arányosan (vagy nem arányosan) *megszerezhető összes pénzeszközökön belül a főmunkahelyen kapott bér szerepe egyre csökken és egyre kevésbé képes betölteni alapvető funkcióját.* További probléma, hogy gyakorlati tapasztalatok szerint egyre többen vannak az olyan keresők, akiknek a munkaviszonya csak arra szolgál, hogy hozzájussanak azokhoz a szociális juttatásokhoz, amelyekre csak így lehet jogosultságot szerezni. Mindez persze nem zárja ki azt, hogy az alapvető szükségletek kielégítését a tömegek számára a keresetek és juttatások együtt biztosítják de – az osztály- és réteghelyzettől függetlenül, a lakóhellyel és a képzettséggel már némileg összefüggésben – a *megszokott életszínvonal fenntartását és az ennél magasabb színvonalú igények kielégítését nem az átlagbér és a kereset, hanem az egyéb forrásból származó jövedelmek biztosítják.*

A második gazdasággal kapcsolatos vizsgálatok rámutattak arra, hogy csak a *családok 25 százaléka nem kapcsolódik be a második gazdaságba, tehát megélhetésüket kizárólag a keresetek és a szociális juttatások biztosítják.* (És ezekből fizetik meg a második gazdaságban újraelosztódó, onnan származó jövedelmek egy részét.) Viszont ennek a 25 százaléknak a felében az első gazdaságból származó családi összes jövedelem 50 százalékkal haladja meg az országos átlagot. Ezzel szemben a népesség 75 százalékában a főállásból megszerzhető jövedelmeket a második gazdaságból származó jövedelmekkel egészítik ki, amelyek csaknem 50 százaléknyi többletet jelentenek.⁹ A második gazdaság, bár az esetek többségében csak az átlagos megélhetéshez járul hozzá, a szélső pólusokat még jobban eltávolítja a statisztikákban szereplő átlagtól.

Az aktív keresős családok összes rendelkezésre álló anyagi forrásairól saját becslést is végeztünk. A főmunkahelyen vagy azon kívül megszerzett „mellékes” jövedelem (óriási szóródással) nagyon szerényen becsülve az összes jövedelem 20–30 százalékát teszi ki. A társadalmi juttatások aránya a lakossági összes jövedelmekből ma 35 százalék körül van. Feltételezzük, hogy a nyugdíjjövedelmekből az egyedülálló nyugdíjasok és nyugdíjas házaspárok megélik – legalábbis meg kellene élniük –, így a nyugdíjkiadásoknak azon részével számolva, amely az aktív keresős háztartásokban élő nyugdíjasokra jut, az összes társadalmi juttatás a családi jövedelmekben 20 százalék alatt marad. (Az egyszemélyes keresőből álló háztartásokban, ha a kereső egészséges, szinte semmilyen társadalmi juttatás sem egészíti ki a keresetet – eltekintve a munkahelyenként változó vállalati szociális juttatások pénzbeli minimumától, például étkeztetés.)

A vállalati szociális ellátások, ugyancsak igen erős szóródással, 10–15 százalékot tesznek ki. Így a bérek *nagy átlagban az aktív keresős háztartások összes jövedelmének körülbelül az egyharmadát, maximum 40 százalékát teszik ki. Úgy véljük, ez az arány túl kicsi ahhoz, hogy hatékonyan tudja a jövedelmeket befolyásolni a társadalmi célok szolgálatában.* Az 1985. évi hivatalos számítások a lakossági összes jövedelmekben a keresetek arányát 45 százalékra teszik.

A létminimumról és a társadalmi minimumról

A legvitatottabb és módszerbelileg legnehezebben megközelíthető annak az összegnek a meghatározása, amely az adott konkrét viszonyok között elegendő (az egyén vagy család számára) az életszínvonal még elfogadható szintjét jelentő javak és szolgáltatások megszerzéséhez.

A társadalmi létminimumot „elfogadható szintű megélhetésnek” is nevezzük. Ez az a szükséges pénzösszeg, amely a konvención – vagy ha úgy tetszik, társadalmi szolidaritáson – nyugvó alapvető szükségletek kielégítésén túlmenően lehetőséget nyújt a tömegigénnyé vált javaknak és szolgáltatásoknak szerény színvonalú és mértékű fogyasztására, racionális családi gazdálkodást feltételezve.

A társadalmi minimumot tehát (amelynek mintegy felét az étellemezés és lakásfenntartás költségei teszik ki), úgy értelmezzük, hogy a munkaerő újratermeléséhez szükséges, keresetekből és pénzbeli társadalmi juttatásokból megszerzhető pénzösszeg. Így nem tartalmazza a munkaerő-újratermelés azon költségeit, amelyek állampolgári jogon ingyenesek, mint az oktatás, az egészségügyi ellátás. Nem tartalmazzák a saját tulajdonú lakás megszerzését sem.

A társadalmi minimum mérésének módszerét alapvetően meghatározza az értelmezés: valamilyen módon meghatározott fogyasztási normához mért szintnek értelmezzük-e, vagy pedig egy átlagos, általánosan jellemző jövedelemszinthez, fogyasztási szinthez képest történő lemaradásnak. Ezek szerint különböztetjük meg a két alapvető módszert, az abszolút (vagy normatív) és a relatív módszert. Az összes többi módszer a kettő kombinációjából ered, amelyek célja, hogy az alapmódszerek hátrányait kiküszöböljék és előnyeiket kihasználják.

Az abszolút (normatív) módszer a társadalmilag elfogadott normák alapján vizsgálja, hogy milyen jövedelemmel lehet a minimálisnak tekintett szükségleteket kielégíteni. Objektív tényezők alapján a munkaerő-újratermelés egyes fázisaiban határozza meg a szükségletek kielégítésének ésszerű mennyiségét és minőségét. Az optimális, az átlagos vagy a minimális fogyasztás normáival számolnak. A módszer előnye, hogy a létminimum pénzbeli kifejezése meglehetősen egzakt módon, a termékek és szolgáltatások körének, élettartamának, vagy használatuk gyakoriságának teljes körülhatárolásán alapul. Ebben rejlik viszont hátránya is, a normák megalapozottságának kérdésessége, bizonytalansága. (Az árak bizonytalan élettartama, a fogyasztói árak változásai stb.) Egyedül a táplálkozás terén állíthatók fel objektív fiziológiai kritériumok. Már a ruházatkodás normái is meglehetősen tág határok között mozoghatnak, a többi szükségleti cikkekről nem is beszélve.

Az abszolút módszert sikerrel alkalmazták *Csehszlovákiában*,¹⁰ a nyugdíjasok létminimumának meghatározásához. Az élelmiszer-szükségleti normákat elméletileg a táplálkozástudomány segítségével határozták meg, a ruházati és egyéb cikkeket a nyugdíjas-otthonok tapasztalati normái alapján számolták. Az így kapott összeget a tényleges háztartások nyugdíjasainak fogyasztásával ellenőrizték. Ezt a szintet mint minimális nyugdíjat 1970-ben a társadalombiztosítás is elismerte és átvette.

A Szovjetunióban a Moszkvai Munkaügyi Tudományos Kutató Intézetben a minimális bér közgazdasági tartalmának vizsgálatát kombinált abszolút módszerrel végzik abból a célból, hogy megállapítsák, milyen szintű bér biztosítja minimálisan a különböző típusú családok számára a megélhetést.

A minimális jövedelmekre vonatkozóan az ötvenes évek második felétől végez-

nek számításokat. Jelenleg a kidolgozott normákat – a minimálisan szükséges jövedelemre kapott értéket – sokoldalúan felhasználják az életszínvonal-politika területén, és erre alapozzák a minimális bérek meghatározását is. A minimális jövedelemhez, illetve minimális bérhez kapcsolódik jelenleg számos társadalmi juttatás.¹¹

Az összefogyasztás normatíváinak meghatározásakor négytagú kétkeresős családból indulnak ki (1 fiú és 1 leánygyermekkel számolva). Ilyen családi összetételre határozzák meg a minimális jövedelem mértékét.

Mind a *minimális*, mind a *racionális fogyasztás biztosításához szükséges jövedelmet az általánosan biztosított társadalmi juttatások* (orvosi ellátás, iskolai oktatás stb.) *beszámítása nélkül határozzák meg*. Ugyanakkor azon szükségletek kielégítésére szolgáló összegek, amelyek – a szükségletkielégítés módjától függően – vagy az egyéni, vagy a társadalmi fogyasztási alapot terhelik, bekerülnek a minimális jövedelmek összegébe, például az az összeg, amelybe a gyermek étkeztetése kerül, függetlenül attól, hogy az ténylegesen a családi költségvetést terheli-e vagy pedig – gyermekintézményi elhelyezés esetén – a társadalmi fogyasztási alapot.

A normatívák alapján kiszámítják a minimális fogyasztás biztosításához szükséges jövedelmet az átlagos 4 tagú kétkeresős családra.

A minimális családi jövedelemből kiindulva határozzák meg a minimális bérek mértékét. Itt is a kétkeresős kétgyermekes családtípusból indulnak ki, ami azt jelenti, *hogy egy keresetnek a kereső és egy eltartott számára kell biztosítania a minimális ellátottság szintjét*.¹² A *minimális bér a társadalmi juttatások által nem fedezett minimálisan szükséges jövedelem 40 százaléka*. Természetesen előfordulhat olyan eset is, hogy mindkét kereső csak minimális vagy ennél nem sokkal magasabb bért kap. A minimális jövedelmi szint azonban ekkor is biztosított. Ennek oka az, hogy az ilyen családoknál a társadalmi juttatások aránya jóval magasabb.¹³ (Ez abból adódik, hogy számos juttatás, például szülési segély, családi pótlék stb. a jövedelmi szint függvénye, illetve sok esetben a minimális bérhez kötődik.)

Az *NDK-ban* az életszínvonal-tervezés során számos hasonló módszert alkalmaznak, mint a Szovjetunióban és Csehszlovákiában. A társadalmilag szükséges minimum meghatározását, számszerűsítését a szakemberek nem tartják szükségesnek. Az a véleményük, hogy *szociálpolitikai szempontból indokolt lenne a legalacsonyabb bérek további emelése, de az anyagi ösztönzés miatt szükséges differenciálás ezt nem teszi lehetővé*.

Lengyelországban az 1950-es évek óta számítanak létminimumot.¹⁴

A LEMP IX., rendkívüli kongresszusa állást foglalt amellett, *hogy a nyolcvanas években a legkisebb bér az átlagbér fele legyen, a maximális bér pedig ne haladja meg az átlagbér három és félszeresét*.

A létminimum relatív kategóriaként való értelmezése adja az alapját különböző *viszonylagos (relatív) vagy statisztikai módszereknek*. A magyar statisztikai hivatalban az 1960-as években az alacsonyjövedelműséget vizsgáló kutatások, amelyek a lakossági jövedelmek vizsgálataihoz kapcsolódtak, ezzel a módszerrel dolgoztak.

A szegénység mérésének egyik fajta relatív, viszonylagos módszere: *a létminimumnak az átlaghoz viszonyított kifejezése*.

A létminimum különböző sávjai szerint az átlagfogyasztás, az átlagjövedelem vagy a mediánjövedelem 31 százalékatól 88 százalékáig terjedő szintjét szokták a

minimumok szintjének tekinteni. Az átlagfogyasztás 31 és 42 százaléka közti sáv a szükségleteknek az *egzisztenciális minimum* szintjén való kielégítése. Az igényeknek az átlag 31 százalékánál alacsonyabb színvonalon történő kielégítését már bizonyos értelemben *fiziológiai létminimumnak* tekinthetjük. Az átlag 42 százalékánál, egyes szakértők szerint 56 százalékánál, magasabb sáv a társadalmi *minimumok tartománya*.

Ezek a százalékok nemcsak országonként igen különbözőek (például 31, 42, 56, 66, 75, 85 százalék), hanem a társadalmi berendezkedéstől függően, a bér és juttatások aránya, a jövedelemeloszlás mértéke szerint is eltérőek. A százalékarányok megállapítását olyan szempontok is meghatározzák, hogy milyen mértékű a háztartás- és jövedelemstatisztikák megbízhatósága (vagyis a legmagasabb és a legalacsonyabb jövedelmek és az ehhez tartozó fogyasztások milyen megbízhatóan tükröződnek a háztartás-statisztikákban), illetve hogy a biológiai minimumot vagy egy társadalmi szolidaritást tükröző minimumot óhajtjanak-e kifejezni.

A *normatív-kauzális* módszer olyan *kombinált módszer*, amely figyelembe veszi a fogyasztás normatív elemeit és a fogyasztás tényleges struktúráját is. A normatív és a relatív módszer előnyeit igyekszik kihasználni. A táplálkozási normák módszerét – amely mind ez ideig a legegzaktabb normatív módszer – kombinálja az élelmiszerekre fordított kiadások és családi jövedelmek közötti regresszióanalízis statisztikai módszerével.¹⁵

Magyarországon a *normatív módszer egyik fajtájával* készült két számítás 1980-ban, illetve 1982-ben, a nyugdíjasokra és a fiatal keresőkre.¹⁶

A *fiatal keresők létminimuma meghatározásának* kulcskérdése a lakás. A tanulmányok végkövetkeztetései szerint a fiatalok egyharmadának alapvető szükségletei a lakáshoz jutási költségeket gyakorlatilag nem tartalmazzák (mivel egy részük szülei lakásában kíván maradni, és a lakás méretei lehetővé teszik a családalapítást; más részük nem alapít családot, szülei lakásában marad, majd azt megörökli, kis hányaduk szolgálati lakáshoz jut). A fiatal keresők körülbelül kétharmadánál a társadalmi minimum jóval magasabb a tényleges jövedelemnél (még eltartási szerződés kötése vagy családi ház öröklése esetén is, bármilyen kedvezményes lakáshoz jutási megoldásnál is). A társadalmi minimum tartalma az az összeg, amely elegendő ahhoz, hogy a fiatalok a minimális tápanyagszükséglethez, élvezeti cikkekhez (dohányzás nélkül), szolid és nem divatos ruházkodáshoz, az életvitelhez szükséges minimális tartós javakhoz hozzájussanak, és 30 éves korukig – azok akik szeretnének szüleiktől önállósulni – valamilyen lakáshoz jussanak. Ezenkívül a legfontosabb társadalmi szükségleteiket kielégíthessék, tehát munkahelyükre eljuthassanak, egy napilapot járathassanak, évente 1–2 könyvet vehessenek, a háztartási munkán kívül nem kelljen olyan termelő-, javítótevékenységet végezni, amihez általában nem értenek (ruhavarrás, háztartásieszköz-javítás, házépítés, kertészkedés), végül, de nem utolsósorban, fedezhessék a minimálisan szükséges pénzmegetakarítás vásárlóérték-veszteségét.¹⁷

A hosszú távú hazai szociálpolitikai koncepció munkálatai során *relatív módszerű közelítő becsléseket* végeztek 1982-ben a Szociológiai Kutatóintézetben, hogy megállapítsák: milyen összeg szükséges a társadalmi minimum alatt élő népességcsoportok jövedelmének a társadalmi minimum szintjére való emeléséhez. A számítások szerint¹⁸ a *relatív módszerrel számított átlagos létminimum* és a korábban ismertett *abszolút (normatív) módszer szerinti értékek rendkívül közel állnak egymáshoz*.

A KSH-ban egy neves szakértőkből álló munkabizottság 1984-ben készített

anyagot a létminimum-számításokról, amelyek az eddigi becslések és konkrét számítások szintetizáló anyagának tekinthetők. Az anyag, amely 1985-ben került el az érintett főhatóságokhoz (a KSH-ban és az ÁBMH-ban is rendelkezésre áll) lényegében hasonló következtetésekre jut. Erre a munkára utal Havasi Ferenc, a Társadalmi Szemle 1985. 12. számában megjelent cikkében, amikor ezt írja: „... az aktív háztartásban élők egy főre számított havi társadalmi minimuma mintegy 3050 forint, létminimuma pedig 2500 forint.”¹⁹ A szakértői bizottság anyaga egyébként a létminimum és a minimális bér kapcsolatáról nem mond többet, mint az eddigi vizsgálatok, amelyek nem foglalnak konkrétan állást abban a kérdésben, hogy a létminimumot, amelyet a fogyasztás fedezésére szolgáló készpénzszükségletként értelmezik, a keresőknek a munkabérben kell-e teljes mértékben megkapniuk, vagy a keresőknek járó pénzbeli juttatásokkal együttesen.

A minimális bérről

Elméletileg a minimális bérnek tartalmaznia kellene az önálló, család nélküli kereső szükségleteinek a társadalmi minimum szintjén való kielégítését (szerény bérlakást feltételezve).

Nézzük meg, hogy mai gyakorlatunkban hogyan funkcionál a minimális bér.

A másutt tapasztalható tendenciákkal ellentétben nálunk a legalacsonyabb bérek nem közeledtek (1957 óta sem) az átlagbérekhez. Az állami szektorban a minimális bérek 1957 és 1962 között 40–45 százalékát tették ki az átlagbéreknek, és ez 1973-ig fokozatosan 30 százalékra csökkent. 1973 és 1977 között az új tarifális bértételek bevezetésétől a hatályvesztés időpontjáig a minimális bérek az átlagbérek 39 százalékáról 30 százalékára csökkentek. 1977 elejétől a teljes munkaidő-sők részére fizethető legkisebb havibér 1200 forintra, a fizikai dolgozóknál 1210 forintra emelkedett. Ez 1977-ben az átlagbér 37 százaléka, 1979-ben pedig 32 százaléka volt. A csökkenés tendenciája nem olyan erős, ha az időközbeni központi áremelések kompenzációit is beszámítva hasonlítjuk össze a béreket. Ez esetben 1979 végén a minimális bérek (1200 + 290 = 1490 forint) aránya az átlagbérekhez plusz kompenzációkhoz körülbelül 37 százalék volt.

1981-től mind a fizikai dolgozók személyi alapbérének, mind az ügyintézők kezdő fizetésének alsó határa 1350 forintra emelkedett.

1984. január 1-jétől a minimális bér 1350-ről 2000 forintra emelkedett. Ez az 1983. évi népgazdasági szintű 4620 forintos átlagbérnek 43 százaléka, a 4741 forintos ipari átlagbérnek pedig 42 százaléka. Az 1984. január 1-jétől érvényes új tarifális bértételek alsó határa általában kisebb mértékben emelkedett, mint a felső bértételeké. A minimális bérek azonban ennél gyorsabban emelkedtek, az átlagosan mintegy 10 százalékos emelkedés helyett több mint 48 százalékkal.

Gyakorlatilag az elmúlt években a minimális bértételek egyre inkább csak formális jellegűvé váltak, minthogy a *tömegesen előforduló alacsony bérek már évek óta meghaladják a minimális tarifális szintet.* (A kezdők egy részén kívül a minimálishoz közelálló bért kapnak a 16–18 éves küldönc lányok, a portákon dolgozók, a telefon mellett ügyeletesek és a naponta csak néhány órát dolgozó takarítók.)

A felső bértételek *viszonylagosan* nyomottak a tényleges legkisebb bérekhez képest. Becslések szerint (minthogy pontos számítások nem állnak rendelkezésünkre) 1978-ban a teljes munkaidőben foglalkoztatottak 2,2 százaléka keresett

havi 1500 forintnál kevesebbet, s ezeknek közel a fele keresett 1200 forintot – az akkori minimális bér körüli összeget.

A keresetek 1982. évi reálértéke alapján számítva a teljes munkaidőben foglalkoztatottnak – bérkiegészítés nélkül – 1978-ban a 3,0 százaléka, 1980-ban az 1,3 százaléka, 1982-ben pedig az 1,7 százaléka keresett 2000 forintot és kevesebbet.²⁰ (Márpedig a kereset színvonala magasabb, mint a béré.)

A jelenlegi minimális bér a beépített kompenzációval 2310 forint. Ez a vásárlóerejét tekintve még éppen hogy megfelelő lehetett 1985-ben egy családban élő szakképzetlen fiatal keresőnek, amíg nincs gyermeke, nincs lakásgondja.

A jövőt illetően rendkívül fontosnak tartjuk a jelenlegi 2000 forintos minimális bér reálértékének a megőrzését. Ennek ugyanis főként kezdő bérként kell funkcionálnia a teljesen kvalifikálatlan fiatal dolgozóknál. (Egyébként már általában ők is többet keresnek ennél.) Ők a családban a harmadik vagy negyedik keresők, akik részben eltartottnak is tekinthetők.

Úgy véljük, hogy a jelenlegi és az elkövetkező években *várható gazdasági körülményeink között irreális kíváncságnak lenne olyan követelményt támasztani*, hogy egy önálló háztartásban egyedülálló személy valamennyi folyó kiadását fedezni tudja a minimális bérből akár a létminimum szintjén is. Az a követeltetés azonban, amely átmenetileg megengedhetőnek tartja, hogy egy önálló egyén kizárólag a minimális bérből még munkaerejét sem képes a kor színvonalán regenerálni, ellentmond mindannak, amit a minimális bérről elvileg eddig elmondunk. Véleményünk szerint a minimális bérnek – ha eltekintünk a lakás megszerzésének költségeitől – a munkaképes, kereső személyek esetében elvileg garantálnia kellene a társadalmilag szükséges minimumot. Minthogy azonban a gyakorlati nyomás és a méltányosság következtében eredeti funkciója, a teljesítmény honorálása gyökeresen megváltozott, pontosabban jelentéktelenné vált, az esetek többségében már kezdő bérként sem funkcionál (még a teljesen kvalifikálatlan munkába lépő fiataloknál is ritkán). A tömegesen előforduló legalacsonyabb bérek már mintegy két évtizede meghaladják a deklarált minimális bért.

Reálisan azonban mai gazdasági körülményeink között is elvárható, hogy egy családon belül, ahol a rezsiköltségek megoszlanak, két olyan keresőt feltételezve, akik közül az egyik csak a deklarált minimális bért kapja (de az reálértékét folyamatosan megőrzi) és egy 3 éven aluli kisgyermeket tartanak el, a két keresetnek a társadalmi juttatásokkal együtt fedeznie kellene egy igen szerény, de átmenetileg elfogadható ellátási szintet

Az átlagos nominálbér (nominálkereset) és a minimális bér viszonya jelentősen befolyásolja az alpbérek (keresetek) szóródásának nagyságát, arányait. Ezek aránya változatlan maradhat, ha a minimális bértől továbbra is csak a megélhetési költségek részleges fedezését követeljük meg. Jelentősen csökkenne azonban az arány (és ezzel a szóródás lehetséges intervalluma is), ha a minimális bérnek teljes egészében fedeznie kellene a megélhetési költségeket. *Mivel az átlagos nominálkeresetek gyors ütemű növelésére – legalábbis a következő néhány évben – várhatóan nem lesz mód, így a minimális bér is csak a jelenlegi szerepét töltheti be.* A minimális és az átlagos nominálbér lassú ütemű növekedése miatt *várhatóan fokozódik a keresetek és a munkajövedelmek megosztásának aszimmetriája*, azaz az átlagos szint alatt viszonylag szűk sávban tömörülnek majd továbbra is a keresetek, viszont az átlag fölött – egyre jobban elvékonyuló sávban – igen magas szintig haladhatnak felfelé; a munkajövedelmek abszolút és relatív különbségei növekednek.

III. A CSALÁDFENNTARTÁS KÖLTSÉGEINEK ÖSSZETEVŐI

A lakosság, pontosabban a családok (háztartások) jövedelmei a szocializmusban két fő részből tevődnek össze, nevezetesen a *munkajövedelmekből* és az úgynevezett *társadalmi juttatásokból*. Az utóbbi helyett újabban a *társadalmi jövedelem* kategóriája használatos.

Hosszú ideig úgy véltük, hogy a szocialista jövedelempolitika két fő eleme: a tágabb értelemben vett *bérpolitika*, pontosabban az *állami munkajövedelempolitika és a szociálpolitika*. Ez a felfogás azonban pontosításra szorul. Az újragondolást a „társadalmi juttatások” értelmezésében bekövetkezett változások teszik szükségessé.

Úgy véljük, hogy a társadalompolitikán belül a szociálpolitika mellett találnunk kellene egy olyan kategóriát, amely kifejezi, hogy vannak *általános népjóléti* (social welfare) *feladatok, amelyek megoldása az egész szocialista társadalom érdeke*, s nem réteg- vagy csoportspecifikus teendők. Ezek *közösségi kiadások*. A szociálpolitikától tehát meg kellene különböztetnünk az általánosabb érvényű *népjóléti politikát*.

De még a *jelenlegi csoportosítást fenntartva is le kellene választani a saját jogú nyugdíjakat a társadalmi juttatásokról*, vagy legalábbis elkülönítetten kellene ezeket kezelni az összes társadalmi juttatáson belül. Ezt mindenekelőtt a nyugdíj és a korábban végzett munka közötti kapcsolat indokolja. De ezt tenné szükségessé a tényleges társadalmi juttatások mértékének és növekedési ütemének a reális megítélése is, minthogy a társadalmi juttatásokon belül a legdinamikusabban a nyugdíjak nőttek és nőnek.²¹

A munkajövedelmek és az úgynevezett társadalmi juttatások jövőbeni alakítását tekintve egyre élesebben vetődik fel az együttmozgás vagy az egymás rovására való fejlődés hamis alternatívája, hasonlóan a „bér- vagy szociálpolitika” ugyancsak mesterségesen kiélezett dilemmájához.

Bizonyos szempontból és bizonyos mértékig természetesen elhatározás kérdése, hogy a *családfenntartás költségeiből, vagyis a munkaerő folyó és generációs újratemelésének költségeiből* mit és milyen mértékben terhelünk rá a bérré (de ezt ki is kellene bérként fizetni), és mit kell népjóléti és szociálpolitikai funkcióként, hagyományos szóhasználatunkkal élve társadalmi juttatásként kezelni.

Ami a kiindulópontot illeti: véleményünk szerint a családi összefogyasztás normatíváinak meghatározásához és így a *társadalmilag szükséges családi minimális jövedelem mértékének meghatározásához nálunk is a négytagú, kétkeresős családmodellből kellene kiindulni*, hasonlóan a Szovjetunióban alkalmazott módszerekhez. A két keresetnek és a társadalmi juttatásoknak együttesen biztosítaniuk kellene a lakással már rendelkező családok számára az alapvető napi megélhetési gondoktól mentes életvitelt.

Az ettől nagyobb vagy kisebb családok esetében a juttatásokkal kellene rugalmasan kompenzálni. Ez *egyrészt* a társadalmi minimum garantálását jelentené speciális kiegészítő társadalmi juttatások nyújtásával. *Másrészt* a magasabb élet színvonalat biztosító anyagiak megszerzésének lehetőségeit is, ösztönözve és támogatva a „családi gazdálkodás” minden tisztességes munkán alapuló formáját és az ellátásra szoruló családtagok gondozására irányuló tevékenységet is.

A *kétkeresős családmodell mellett nem látunk széles körben alkalmazhatónak más olyan reális megoldást*, amely nem teszi valamelyik házastársat (a hagyományos modellben a nőt) anyagilag kiszolgáltatottá a családon belül, és nem

eredményezné a női munkaerő hagyományos diszkriminációjának fokozódását a munkáltatók részéről, amely óhatatlanul sújtaná a családfenntartó nőket is. Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy a teljes munkaidős női munkavállalást erőltessük egységesen mindenki számára az egész munkaképes élettartam során.²²

Az *egykeresős családmoddellre* való olyan visszatérést, amelyben a feleség „státusa” háztartásbeli, nem látjuk reális alternatívának, és ettől nem várható a gyermekvállalási kedv növelése sem. Ez egyébként azokban a fejlett tőkés országokban sem tendencia, ahol a mienknél jóval magasabb az átlagos reálbérszínvonal és nagy a munkanélküliség.

Az úgynevezett *másfélkeresős családmoddell* reális alternatíva lehet a *családok egy része számára*, akiknél egy-egy családi életciklusban mindkét kereső teljes munkaidős foglalkozása hosszabb időszakra összeegyeztethetetlen a család funkcióival. Azon kevés számú családban, ahol a munkavállalás valamelyik családtag számára csak részlegesen oldható meg, ezt a lehetőséget minden hátrány nélkül meg kellene adni. A mai nyomott bérszínvonalunk mellett teljesen nyilvánvaló, hogy másfél keresetből csak viszonylag jól kereső férj esetén tud egy család megfelelő szinten megélni. Alacsony női bérek mellett – mellékkereseti lehetőségek nélkül – csak azok vállalnak fél keresetért munkát, akiknek a munkaadó olyan egyéb előnyöket tud biztosítani (közele munkahely, rugalmasan beosztható munkaidő, vállalati juttatások stb.), amelyek az alacsony kereset mellett is kompenzálják az egész munkaidős foglalkozásból a családon belüli munkamegosztásra, a feladatok ellátására háruló terheket. Sürgős tisztázásra szorul – ettől függetlenül is – az átmenetileg vagy hosszabb ideig nem teljes munkaidőben foglalkoztatottak nyugdíjmegállapítása. Ha a részmunkaidős foglalkoztatás nem átmeneti, hanem tartós vagy akár az egész aktív életszakaszra kiterjed, a részidős munkával szerzett alacsony nyugdíjak következtében idős – elsősorban magányos – nők tömegesen kerülhetnek a létminimum szintjére. (Ez a helyzet például az NSZK-ban, ahol köztudomásúan nagy a nők részidős foglalkoztatása.)

Tisztában vagyunk azzal, hogy teljesen harmonikus állapotok sohasem hozhatók létre. *Hosszabb távon* azonban azt látjuk a legkevesebb ellentmondással terhelt megoldásnak, ha *fokozatosan növeljük a gyermekek és a felnőtt munkaképtelen családtagok ellátásához nyújtott állami (társadalmi) támogatás mértékét*. A gyedet már ilyen irányba mutató kezdeti lépésnek tekintjük.

A családnak nyújtott nagyobb támogatás egyaránt lehet pénzbeni vagy természetbeni. (Például a skandináv országokban és néhány más országban is az ingyenes oktatás magában foglalja az ingyen tanszerellátást, étkeztetést is.) Megítélésünk szerint a pénzbeni juttatások növelése azzal az előnnyel járna, hogy tényleges – és nemcsak elvi – választási lehetőséget biztosítana a kisgyermekes anyáknak vagy apáknak, hogy otthon maradjanak-e gyermeküket nevelni vagy pedig gyermekintézményt vegyenek igénybe, esetleg alkalmazottat fogadjanak gyermekük mellé, az általuk szükségesnek ítélt életkorig. Természetesen egyidejűleg arányosan emelni kellene a gyermekintézmények díjtételeit is. Ugyanez vonatkozik a hosszan tartó ápolást igénylő családtag ellátására is.

Az utóbbi időben a családnak az idős szülőket ellátó, ápoló és eltartó funkciójáról egyre több szó esik, hangsúlyozva a felnőtt gyermeknek szülőtartási kötelességeit. Az eddigiekből is kitűnt, hogy az időskorúak eltartását – kivételes esetektől eltekintve – még részben sem tekintjük *az aktív keresők munkabéréből* fedezendő kötelezettségnek. (Más kérdés az időskorúak ellátása, gondozása.) Az inflá-

ció mértékével lépést tartó nyugdíjrendszer esetén – továbbá feltételezve, hogy nem szorulnak ki jelentős munkaképes korú rétegek a munkaerőpiacról, akiknek emiatt a nyugellátása megoldatlan vagy nem kielégítő – a nyugdíjnak általában garantálniuk kell a nyugdíjasok szerény megélhetését még a legalacsonyabb nyugdíjból is. Ezért a legalacsonyabb nyugdíjnak szükségképpen magasabbnak kell lenniük a deklarált minimális bérnél. Semmi sem indokolja, hogy egy munkában eltöltött élet és nyugdíjárulék fizetése után az idősebb ember kiszolgáltatott, megalázó helyzetbe kerüljön, miközben az aktív dolgozók terhei nem csökkennek.

Gyakorlatilag a magasabb nyugdíjjal rendelkező szülők – hacsak az infláció vagy valamilyen erőteljes plafont állító nyugdíjmódosítás ezt nem teszi semmissé – támogatják pályakezdő gyermekeiket és unokáikat, még a maguk életszínvonalának csökkentése árán is, és általában utódaikra hagyják és nem herdálják el összegyűjtött „vagyonukat”.

IV. A MUNKABÉRBŐL NEM FEDEZHETŐ SZÜKSÉGLETEK

A munkaerő újratermelése során felmerülnek olyan szükségletek – törvényszerűen vagy esetlegesen –, amelyeknek a kielégítéséhez fedezetet nyújtó anyagi javak csak részben vagy egyáltalán nem építhetők bele a munkabérekbe.²³ Alapvető szintű fedezésük központosított alapokból történik. *Ilyen a lakossági infrastruktúra és a szolgáltatások széles köre, amelyből kiemeljük a lakást*, mert a lakáshoz jutási lehetőségek a bérek és jövedelmek tartalmának és forrásainak, a bérek ösztönző erejének és a jövedelemegyenlőtlenségeknek egyaránt kulcskérdését jelentik.

A lakás alapvető, de a bérrrel kapcsolatban speciális szükséglet. Sem nálunk, sem máshol a világon nem tartalmazzák a bérek az első lakás piaci áron való megszerzésének teljes költségeit. Magyarországon a szocialista építés kezdeti időszakában feltételeztük, hogy ezt központosított alapokból, univerzális juttatásként biztosítani lehet. Ez nemcsak hogy nem igazolódott be, hanem a szociális szempontok alapján a gyorsan és kedvezményesen való lakáshoz jutás lehetősége is egyre szűkebb lakossági körre korlátozódott – s féltő, hogy teljesen el is tűnik. Az elmúlt 15–20 évben a lakásviszonyokban bekövetkezett jelentős mennyiségi és minőségi változások ellenére ma nagyobb az elégedetlenség, mint korábban. Azelőtt ugyanis széles rétegekben élt, élhetett az a remény, hogy előbb vagy utóbb olcsó bérű állami lakáshoz juthatnak. Különösen vonatkozott ez az alacsony jövedelmű, többgyermekes családokra. Ma azonban a türelem és a takarékoskodás ellenére az önálló lakáshoz jutás egyre több – különösen fiatal – házaspár számára teljesen irreálisnak látszik. Szinte teljesen reménytelen az egyedülállóknak önálló lakáshoz jutása.

A magyar létminimum és társadalmi minimum számítások – a fiatal keresők kivételével, ahol olyan párhuzamos számítás is van, amelyik az induló lakás költségeit is tartalmazza – véleményünk szerint helyesen a saját tulajdonú lakás megszerzéséhez szükséges jövedelmeket nem tartalmazzák. (Hasonló a helyzet például Csehszlovákiában is.)

Ezzel szemben viszont az átlagos bérnek feltétlenül fedeznie kellene egy viszonylag magas labkért. Megfelelő garanciák kellenének azonban ahhoz, hogy ezt a lakáskarbantartási, tatarozási költségeket fedező labkért csakis erre a célra

lehesen fordítani, s az ennek elvégzéséért (elvégeztetéséért) felelős szervezetnek ezt a pénzt *alapszerűen* kellene kezelniük. A lakás nagysága és minősége így kétségtelenül függene a család keresőinek a számától is. Az alacsony nyugdíjjal rendelkezőknek, a többgyermekeseknek stb. pedig a szociális ellátás keretében a lakbérékhez igazodó lakbérpótlékot kellene adni.

Legjobb tudomásunk szerint világviszonylatban²⁴ sincsen példa arra, hogy iparosodott országokban a városokban leállt volna a bérlakások építése és fenntartása, különösen olyan körülmények között, amikor csak az állam épít bérlakást, mint a szocialista országokban. Egyedül mi törekszünk arra, hogy csaknem általánossá tegyük a saját erőből történő lakáshoz jutásnak a lakástulajdon kényszerével azonossá váló módját. 1985-ben az összes új lakás építéséből már csak 15 százalékot tett ki az állami bérlakások aránya. Még ha a XIII. kongresszus határozata alapján részarányuk valamivel bővülni is fog, a tervek továbbra is a sajátérvű lakásépítés „nyomasztó túlsúlyával” számolnak. Ez azonban hosszabb távon nyilvánvalóan nem tartható fenn.

Egyrészt, allokációs adottságaink miatt, ha a tanácsi lakások szinte kizárólag szociális bérlakásként funkcionálnának, viszonylag rövid időn belül olyan szegregáció következne be – különösen a régi budapesti kerületekben és az új lakótelepeken –, ami az európai tőkés országokban is eléggé ritka, néhány világváros kivételével. Nyilvánvalóan nem lehet célunk szegény- (és lumpen) negyedek létrehozása, ha a luxusnegyedek kialakulását már nem tudjuk elkerülni.

Másrészt az a család, amely ma szülői segítséggel és minden egyéb rokoni támogatással OTP- és munkahelyi kölcsönrel stb. lakást épít vagy vásárol, s 30–35 évre eladósodik, ugyanezt az időközben felnövő és házasodni akaró saját *gyermek* számára ismét már nem teheti meg. Az időközbeni felnövő új generáció pedig erre szülői és rokoni támogatás híján még annyira sem lesz képes, mint a jelenlegi. A viszonylag kedvező kamatfeltételek mellett igénybe vehető egyre nagyobb lakásépítési kölcsönök visszafizetése is egyre nagyobb terhet jelent, miközben az új lakások, házak karbantartásáról is gondoskodniuk kell ilyen hosszú idő során a tulajdonosoknak. Eddig a gyorsuló infláció „enyhítette” ezt a feszültséget, amennyiben a 10–15 évvel ezelőtt vállalt hiteltörlesztési terhek mára már elviselhetővé váltak. *Az átlagos fogyasztói árszínvonalnál lényegesen gyorsabban növekvő lakás- és építőanyagárak azonban úgy megemelték a költségeket*, hogy még ez sem lehet „biztató” a jövőre vonatkozólag, az antiinflációs politika szükségességéről nem is beszélve.

Perspektívában nem megnyugtató a *munkahelyi* lakásépítési akció és a munkahelyi lakásépítési, illetve -vásárlási kölcsön konstrukciója sem. Eltekintve attól, hogy a lakásépítés egyáltalán nem vállalati szociálpolitikai funkció, a vállalati támogatást élvező dolgozó „röghöz kötése” több évre a vállalatnál nemcsak a szabad munkavállalói jog miatt sérelmes, hanem esetenként (és valószínűleg egyre gyakrabban) a vállalat szempontjából szükséges munkaerő-mobilitásnak is egyik legfőbb akadályává válhat.

Amennyiben a munkahely, az időközben a vállalattól – különböző okok következtében – megváló dolgozóval szemben „nagyvonalú”, ez másfajta feszültségeket okoz az egyes dolgozók között. Az ebből fakadó jövedelemaránytalanságok egyébként sokkal nagyobbak és igazságtalanabbak, mint a legvitathatóbb bér-és kereseti különbségek.

Mindebből az következik, hogy *a széles lakossági rétegek számára igénybe vehető bérlakások építéséről a jövőben sem szabadna lemondani.*²⁵ Az más kérdés,

hogy ha az államnak erre nincsen pénze, akkor *ki építse, építtesse* ezeket, mint hogy a háziurak rendszerét nyilvánvalóan nem akarhatjuk visszaállítani.

Valószínűleg ki lehetne azonban alakítani építővállalatok vagy „tőketulajdonosi kollektívák”, azaz megtakarított pénzüket ebbe befektetni hajlandó egyének és/vagy vállalatok, intézmények (Biztosító, OTP) által létesített „szövetkezetek”, „leányvállalatok” stb. rendszerét, amelyek bérlakások építésével és üzemeltetésével foglalkoznának, megfelelő haszon fejében. Ezek – szakszerűségüknél fogva – még mindig hatékonyabbak lennének a jelenlegi megoldásoknál, s mentesíthetnék a lakáshoz jutni szándékozók nagy részét a szakmai munkájukat és fejlődésüket egyértelműen csak hátráltató lakásépítési gondoktól (amelyek éppen a legproduktívabb, az egyén fejlődése számára legfontosabb korban vesznek el túl sok időt és energiát a fiataloktól és a középkorúak egy részétől).

Az eddig elmondottakból értelemszerűen következik, hogy *az átlagos munkabér nem tartalmazhatja a lakástulajdon költségeit*. A magas bérnek, illetve jövedelemnek, valamint az átlagos bérhez reálishan és legálisan hozzákereshető többletjövedelemnek azonban fedeznie kellene a sajáttulajdonú lakás költségeit is. Sőt, erre kifejezetten ösztönözni is kellene. De *ne legyen ez kényszer*. (Már ma is nagy a hiány a magasabb jövedelműek által keresett magas bérű és magas lakás-használatbavételi díjú bérlakások iránt. Ugyanakkor többmillió értékű képvisező OTP-lakások állnak üresen – elsősorban vidéki városainkban, mert nincs rájuk vevő.)

A saját tulajdonú lakáshoz jutás költségei már csak azért sem építhetők bele az átlagos bérszínvonalba, mert akkor ezt indokolatlanul megkapnák azok is, akiknek már van lakásuk – lakásállományunk mintegy egynegyede van állami tulajdonban –, s akik ezzel a többletjövedelmükkel kétségtelenül veszélyeztetnék az árualap és a vásárlóerő egyensúlyát is.

JEGYZETEK

- ¹ Látszólag a fejlesztési forrásokat sokkal inkább kezeljük „maradványként”. A részleges beruházási stop esetén valóban ez a helyzet. De a restriktív beruházási politikát – kivételes esetektől eltekintve – az előző időszakban „elfutó” beruházások váltják ki. Egészében a legutóbbi évekig a beruházások „elfutásának” sokkal kevésbé tudtuk elejét venni, mint a bérekének, s még ma sem egyértelmű a kép a beruházásokat illetően. Lásd részletesebben *Szeben Éva*: Gondolatok a bérpolitika továbbfejlesztéséről. *Gazdaság*, 1982. 4. sz.
- ² *A szocializmusban*, vagyis a kommunista társadalom alsó fokán – mutatott rá Marx –, a *munkás az általa végzett munka arányában* részesül a társadalmi össztermékből. Ebből azonban előbb ievonják az elhasznált termelési eszközök pótlására szolgáló fedezetet, a termelés bővítését szolgáló részt, valamint a tartalékalapot és a társadalom igazgatási költségeit. Le kell vonni továbbá – mai szóhasználattal élve – a társadalmi juttatások forrásául szolgáló részt. Marx szavaival: „azt, ami a szükségletek közös kielégítésére szolgál” (például iskolák, egészségügyi intézmények) és „a munkaképtelenek alapját”. *Marx*: A gothai program kritikája. Marx–Engels Művei 19. köt. 17. old.
- ³ A munkaerő keresletének és kínálatának eltérő szerkezete – a kvalifikálatlan munka iránti túlkereslet – részben a munkahelystruktúra és a képzési szerkezet aszinkron fejlődéséből fakad, részben a nem „fő” termelési folyamatok gépesítettségi fokának elégtelenségéből.
- ⁴ Lásd például *Szeben Éva*: A munka szerinti elosztás és az egyéni anyagi ösztönzés néhány kérdése (különös tekintettel a vállalati műszaki alkalmazottak premizálására). Kandidátusi értekezés, 1964.

- ⁵ Vö.: *Szeben Éva*: Jövedelempolitika. Kossuth Könyvkiadó 1981. 369–371. old.
- ⁶ „Hazánkban az a rendkívül furcsa helyzet állt elő, hogy a munkabér – az esetek túlnyomó részében – a szociális juttatásokkal sem fedezi a munkaerő újratermelési költségeit. A társadalmilag elismert szükségletek fedezésére, az általánosan elfogadott igények ki-elégítésére nem elegendő az állami szektorban kifizetett munkabér” – állapította meg *Falusné Szikra Katalin*: Az elosztási viszonyok és a reform című előadásában. *Közgazdasági Szemle*, 1984. 7–8. sz. 52. old.
- ⁷ *Molnárné Venyige Júlia*: Hogyan élünk? Miből élünk? II. Szakszervezeti Szemle, 1985. 11. sz. 30. old.
- ⁸ Lásd a Társadalomtudományi Intézet és a KSH 1981–82. évi életmód- és rétegződésvizsgálatait, illetve az erről megjelent köteteket.
- ⁹ *Kolosi Tamás*: Jövedelem, kereset, társadalmi helyzet. *Társadalmi Szemle*, 1983. 10. sz.
- ¹⁰ Lásd Jozef Kucerak munkásságát a Szlovák Életszínvonal-kutató Intézetben, I. Morava számításait a Statisztikai Hivatalban.
- ¹¹ A Szovjetunióban a Munkaügyi Tudományos Kutatóintézetben és a Tervbizottság Közgazdasági Intézetében a módszerek részleteit illetően nem teljesen azonosak a nézetek, normatívák kidolgozását mint kiindulópontot azonban az utóbbiban is elfogadják.
- ¹² A minimális bér megállapítása a következőképpen történik: a konkrét statisztikai adatok alapján megállapítják, hogy a családi jövedelmek hány százalékát teszik ki a társadalmi juttatások. Ezt levonják a minimális jövedelem összegéből. A fennmaradó részt teljes egészében a bérnek kell biztosítani. A minimális bér összege azonban nem egyszerűen a fennmaradó rész fele (vagyis az egy keresőre jutó összeg). Ennek oka az, hogy a család második keresője (legtöbb esetben a feleség) jóval alacsonyabb keresetű. A keresetek 60–40 százalék arányban oszlanak meg.
- ¹³ *G. Sz. Szárkiszján, N. P. Kuznyecova*: Potrebnovsztyi i dohod szemi. *Ekonomika*, Moszkva 1967.
- ¹⁴ *Edward Pierwola*: A létminimum című összefoglaló tanulmánya (1983) a létminimum-számítás elméleti és módszertani kérdéseiben alapos ismereteket nyújt.
- ¹⁵ Ebből a típusból a Szlovák Életszínvonal-kutató Intézet módszerét tartjuk a legjobbnak azok közül, amelyeket a gyakorlatban is alkalmaztak. Számítási módszerük részletes ismertetését *A munkabér tartalmának vizsgálatáról* című, az ÁBMH Munkaügyi Kutató Intézetben 1985-ben készült tanulmány melléklete tartalmazza.
- ¹⁶ Mindkét számítást Fekete Gyula végezte a SZEKI és a Társadalomtudományi Intézet megbízásából.
- ¹⁷ A részletes számításokat tartalmazó, közel 500 oldal terjedelmű kötet a Társadalomtudományi Intézetben hozzáférhető.
- ¹⁸ Az 1980. évi népszámlálás alapján kiszámították a főbb osztályoknak és népességcsoportoknak az össznépelességen belüli arányát, majd ezekre a népességcsoportokra az 1981. évi háztartás-statisztikai adatok alapján az 1 főre jutó havi jövedelmek átlagait, amelyeket a fogyasztói árindekszel korrigáltak az 1982. évre. A minimumküszöböket az átlag 67 és 75 százaléka között határozták meg az aktív és inaktív népesség 1 főjére. Az évi 7 százalékos fogyasztói index növekedése ugyan évről évre emeli ezt a minimumot, de a további számításokban ezt használják, mint társadalmilag elfogadható, legkisebb küszöböt, a létminimum-definíciók (fiziológiai, biológiai, egzisztenciális, szerény-tisztes megélhetés, társadalmilag elfogadható, társadalmilag kívánatos stb.) széles skálájából.
- Azt, hogy az aktív kereső népesség milyen része tartozik az 1 főre jutó statisztikai jövedelem alapján ezen küszöb alá, azt az 1977. évi KSH jövedelemfelvétel és az 1977 és 1982 közötti 40 százalékos fogyasztói áremelkedés (a KSH évkönyvek szerinti index pontosan 139,1 százalék) figyelembevételével végezték.
- ¹⁹ Meg kell jegyeznünk: érthetetlen, hogy miért kell nálunk a társadalmi minimummal és a létminimummal kapcsolatosan még a *metodikát* is „hétpecsétetes titokként” kezelni. Ez sehol sincsen így, ahol egyáltalán végeznek ilyen számításokat. Ami a konkrét összecszeréseket illeti, bár a helyzet valóban nem lelkesítő – és a nyugdíjasok, a több eltartott-ról gondoskodó családok esetében az inflációval együtt romló tendenciájú –, a közvéle-

ményben még a valóságosnál is sokkal rosszabb elképzelések élnek. Úgy tűnik, a nyílt beszéd e téren is helyesebb lenne. E tekintetben áttörést jelentett Havasi Ferenc: Társadalmi-gazdasági fejlődésünk programja: a hetedik ötéves terv című (Társadalmi Szemle, 1985. 12. sz.) cikke, amely először szól nyíltan és konkrét szám adatokkal a létminimumról és a társadalmi minimumról.

²⁰ *Forrás:* Magyar Statisztikai Zsebkönyv, KSH, 1984. 33. old.

²¹ Amikor minden fórumon mint elért eredményt hangsúlyozzuk, hogy a lakossági összes jövedelmeken belül a társadalmi juttatások aránya 35 százalékra nőtt (1960 és 1985 között a pénzbeniek hatszorosára, a természetbeniek háromszorosára nőttek), akkor ne felejtjük el, hogy ennek 40 százalékát – a pénzbeni juttatásoknak pedig 70 százalékát – nem juttatás, hanem *biztosítási alapon megszerzett járandóság, a nyugdíj teszi ki.* (1985. évi Magyar Statisztikai Zsebkönyv. 30. és 45. old.)

²² Lásd *Orolin Zsuzsa:* A családi munkaszervezetről. Munkaügyi Kutató Intézet 1984.

²³ Ilyennek tekintjük az *üdülteztést, mint a pihenés és regenerálódás egyik formáját.* Ennek kedvezményes, szervezett formája ellen is egyre több a „támadás”. Megítélésünk szerint ez olyan „szerzett szakszervezeti jog”, amelyet nem lenne helyes megszüntetni.

²⁴ Az *állami bérlakás* mindenütt a világon *szociális lakás*, ami nem a klasszikusan megtérülő tőkebefektetést szolgálja. Ezek alig 10–15 százalékát teszik ki az *összes bérlakásnak* – s nem az összes lakásnak, mint nálunk –, ugyanis a bérelhető magántulajdonú vagy társasági, biztosítótársasági tulajdonú lakások mennyisége mentesíti az államot a szociális bérlakásépítés és -fenntartás nyomásától. A saját tulajdonú lakásépítés és -vásárlás csak a kifejezetten jómódú fiatalok körében és a középkorú keresőknél terjedt el. Ezt természetesen hitelkonstrukciók segítik.

²⁵ A közhiedelemmel ellentétben a gazdag Svédországban sem váltotta fel a bérlakásokat mindenütt a saját lakás. A gyakran emlegetett „angol családi házak” jelentős részét is bérlik a benne lakók.

MOST JELENT MEG

A TÁRSADALOMFEJLŐDÉS TENDENCIÁI AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ORSZÁGOKBAN

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉS AZ UKRÁN TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÉT KUTATÓINTÉZETÉNEK KÖZÖS MUNKÁJA

251 oldal, 49,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

MIKECZ TAMÁS

Az életminőség összetevői (A kérdés szociáldemokrata felvetéséről)

Az életminőség fogalmának problémája már a hatvanas évek végén – igaz, a fogalom „negatív” leírásának formájában – megjelenik. *Guy Roustan*g, neves francia szociológus, egy könyvében utal arra, hogy az 1968-as májusi események megdöbbentő élménye rávilágított a tőkés gazdasági növekedés emberi korlátaira, a fogyasztói társadalom „egydimenzionáló” következményeire. A májusi drámai események ráébresztették a gazdasági növekedés eufóriájától elvakult társadalomkutatást az emberi tényező hallatlan fontosságára, és a „hogyan fogyasztunk többet” kérdés helyett a „hogyan alkossunk” kérdésre tevődött a hangsúly.¹ Nem véletlen az utalás az 1968-as eseményekre, amelyeknek szellemi előkészítője az új baloldal ideológiája volt. Az új baloldal, annak főleg a frankfurti iskola indíttatású ága, a fejlett tőkés társadalom belső kritikáját adta, hogy aztán egy általános civilizatórikus világképpé formálja át a kritikát. *H. Marcuse Az egydimenziós ember* című munkájában élesen fogalmazza meg a fogyasztói társadalom emberi kiüresedésének megnyilvánulásait: az eltompító, dehumanizált munka, a manipulált, a személyiség iránt közömbös szabadidő, a hamis választás, a látszatlanság, az embernek a társadalmi döntésekből való teljes kizárása.²

Marcuse elemzéseiben arra a következtetésre jut, hogy a kultúra szférájában egy újfajta totalitarizmus jön létre, s ez egy látszat-harmonizáló pluralizmusban nyilvánul meg, amelynek az az eredménye, hogy a művészeti tagadás, a tagadás más fajtáival együtt, a technológiai racionalitás folyamatának áldozatává válik.

Ugyanezt a vonalat képviselte a frankfurti iskola tagjainak tömegkultúra-kritikája is. Ez a kritika általános történetfilozófiai premisszájukból fakad. *Adorno* és *Horkheimer* már a *Dialektik der Aufklärung*ban kifejti, hogy a természet feletti uralomra törő racionalitás átcsap az ember leigázásába, és így a természet feletti uralom eszközei az ember ember feletti uralmának eszközeivé is válnak; technikai és gazdasági apparátusuk racionalizálásával felszámolódik az egyén autonómiája.³ Az Adornóék által megfogalmazott „kultúripar”-koncepció egyik fontos eredménye az a megállapítás, hogy a kultúra a „kultúripar” rendszerében a társadalmi integráció transzmissziós elemévé válik, a technikai racionalitás felszámolja a kultúra ellenzéki elemeit. Adornóék „kultúripar”-felfogása szerint nincs lehetőség egy alternatív kultúrpolitikai koncepció kialakítására, mivel a kultúrát is felfalja az „egydimenziós” társadalom.

Az új baloldal kapitalizmuskritikája rámutatott a fogyasztói társadalom ellentmondásos mozzanataira, elsősorban azokra, amelyek az emberi autonómia, a döntésekben való részvétel hiánya, a szabadidő tevékenységének értékmegszüntető és manipulatív jellege, az ember kulturális tevékenységének kiüresedése vonatkozásában felmerültek.

A hetvenes évek elejétől egyre gyakrabban fordul elő az életminőség fogalma a nyugat-európai szociáldemokrata pártok különböző pártdokumentumaiban, vezető szociáldemokrata politikusok és teoretikusok írásaiban. Sőt, ebben az időszakban egyetlen magát valamire tartó társadalomelmélet sem kerüli meg ennek a kérdésnek a felvetését. Az SPD vezető politikusai közül többen azon a véleményen voltak, hogy a párt godesbergi programjának elfogadása (1959) óta végbenemelt változások egyik legfontosabb új eleme az életminőség problematikájának előtérbe kerülése. „Az életminőség többet jelent, mint a magasabb életszínvonal. Az életminőség feltételezi a szabadság létét, valamint a félelemtől való mentességet. Az életminőség az emberi szolidaritás által való megvalósulás, a Mitbestimmung és az önmegvalósulás lehetősége, a természettel való kapcsolat és a kultúra értékeiben való részesedés esélye; az a lehetőség, hogy egészségesek maradjunk vagy azzá váljunk. Az életminőség életünknek az anyagi fogyasztásokon túlmenő gazdagodása.”⁴

Azt, hogy mit is ért a szociáldemokrácia az életminőség fogalmán, jól érzékeltette a svéd szociáldemokrácia vezetője, Olof Palme: „A teljesség igénye nélkül közös céljainkat az alábbi pontokban foglalnám össze: (. . . 7.) Az életminőség, a jólét. Szembeszállunk a kommercializmussal, amely veszélyezteti a munkahelyeket, a kulturális örökséget, a közösséget és az életminőséget. Szociális biztonságért és kiegyenlítődéért, a társadalmi jólét fokozódásáért, aktív művelődési, környezetvédelmi és fogyasztói politikáért harcolunk. A szociáldemokrácia az embert állítja a középpontba, az ember igényét az önmegvalósításra és az igazi közösség kialakítására. Ezért akarjuk ezeket az értékeket az anyagi növekedésre való egyoldalú törekvés elé helyezni.”⁵

A mai nyugat-európai politológiai irodalomban megfigyelhető az a beállítódás, hogy a szociáldemokrata pártok, különösen a nyugatnémet szociáldemokrácia nem fordított kellő figyelmet az ökológiai problémákra; a szociál-liberális koalíció hosszú időszaka alatt az etatizmus jelei mutatkoztak az SPD politikai magartásában. Ez részben igaz, de a párt politikai gondolkodásmódja nyitott maradt ezen társadalmilag új jelenségek iránt, bár nem tudta beépíteni azokat a politikai cselekvésbe, megmaradt az absztrakt elméleti tételezés szintjén. Az SPD életminőség-felfogását így erősen behatárolta egy pragmatikus cselekvési kényszer, s ez jelentősen abba az irányba hatott, hogy a különböző társadalmi rétegektől kiinduló állampolgári kezdeményezések az új társadalmi mozgalmakban artikulálódtak.

A szociáldemokrata mozgalomnak, amely a hatvanas évek végétől több nyugat-európai országban kormányzati tényezőként szerepelt, fel kellett figyelnie ezekre a kritikákra, különösen akkor, ha a „demokratikus szocializmus” alapelveire támaszkodva az emberi autonómia kérdését, a döntésekben való részvételi jogot normatív módon megfogalmazza. A pozitív elméleti megfogalmazás igénye akkor jelent meg, amikor a gazdasági recesszió még nem érintette a nyugat-európai országokat, a gazdasági növekedés még nem lassult le drámai módon. A recesszió következményeinek elméleti tudatosítása azonban egyre erőteljesebben veti fel ennek a problematikának a jelentőségét. A nyugatnémet szociáldemokrá-

cia az életminőséget a hetvenes években a politikai-hatalmi mechanizmusok legitímációs eszközének is tekintette. Tehát az életminőség fogalmában az elidegenedés megszüntetését célzó alapvető emberi szükséglet fejeződik ki, amely egyben a társadalmi konszenzus egyik újabb eszköze.

●

A szociáldemokrata pártok álláspontja szerint az életminőség egyik legfontosabb összetevője a *participáció* – és ezzel szoros összefüggésben a *munka humanizálása*, a *munka minősége* – vagyis az a probléma, hogy a vállalatok vezetésében, a döntésmechanizmusokban hogyan valósul meg a munkavállalók közreműködése, mennyiben vesznek részt a munkavállalók a közvetlen munkafeltételek kialakításában, a technika és technológia, a munka szervezésének területén. A szociáldemokrata nézetek ezt az ipari demokrácia kérdésköréhez tartozó területet összekötik az emberi szuverenitás és a szabadság kérdésével; az alternatívákban való kritikai gondolkodás, az emberi felelősségtudat mechanizmusát mozgató lényegi magatartásformákkal. A szociáldemokrácia idevonatkozó elmélete abból indul ki, hogy a döntési mechanizmusokban való részvétel csak akkor válhat az egyes személyiség részévé, ha az elsősorban az egyén közvetlen tevékenységstruktúrájából, szükségletrendszeréből fakad. A politikai demokráciát így összekapcsolják az ipari demokrácia kérdésével. A részvétel követelménye a szociáldemokrácia „demokratikus szocializmus” koncepciójának része, hiszen a hatalmat demokratikus módszerekkel és demokratikus közösségek révén kívánja gyakorolni. Ilyen demokratikus közösségnek fogja fel a szociáldemokrácia a Mitbestimmung révén létrejövő közösségeket. Az egyén és a közösség harmonikus kapcsolatának megteremtése egyik lényeges normatívaként fogalmazódik meg: „A munkakörülmények társadalmi méretű megújításához tehát elsősorban az egyén közreműködése szükséges. A munka nemcsak eszköz, amellyel a kenyerünket megkeressük, hanem az ember számára az önmegvalósítás egyik legfontosabb módja, és az is marad. Ha ettől megfosztják, ha a munka értelmetlenné válik számára, vagy ha megfosztják attól a lehetőségtől, hogy egyedül vagy másokkal együtt dönhessen a munkáról, az elszegényedést jelent. Ezt az állítást nem úgy kell értelmezni, mintha a végzett munkának különösképpen kvalifikálnak kellene lennie. Minden tevékenység – a mégoly egyszerű is – értelmes az ember számára, ha azt bele tudja helyezni a nagyobb társadalmi összefüggésbe. A munkásélet demokratizálása ezért alapvető jelentőségű.”⁶

A participáció tehát mindenekelőtt a közvetlen munkatevékenység tereuma; a munkavállalók a különböző társadalmi tevékenységeket közvetítő intézményrendszerek keresztül válnak a társadalmi egész cselekvő részévé. A participációt úgy tekintik, mint az ember „társadalmasulásának” egyik lehetséges eszközt, olyan csatornarendszert, amelynek segítségével a szűkre szabott partikularitás szférájából a társadalmi döntések résztvevőjévé válik. Természetesen ezen általános antropológiai értékek mellett nem tagadható a participációs rendszerek konfliktusmegoldó funkciója sem. Az érdekegyeztetés, az érdekek „modus vivendi”-je nem csorbítja azokat az értékteremtő mechanizmusokat, amelyek a participáció révén jöttek létre. Számos szociáldemokrata politikus ugyanakkor a participációs rendszert olyan társadalmi mechanizmusnak fogja fel, amelynek eredményeképpen megteremtődnek a feltételek a hatalmi viszonyok megváltoztatásához. „Ezek az intézkedések a hatalmi viszonyokat meg fogják változtatni. De

azok a félelmek, hogy a megváltozott hatalmi viszonyok a társadalmat minőségileg rontják, vagy korlátozzák a szabadságot, nem igazolódtak be.”⁷

A német szociáldemokrácia már a párt godesbergi programjában is fontosnak tartotta a Mitbestimmung kérdését; a Brandt-kormány hatalomra kerülése után hozzálátott elvi elképzeléseinek gyakorlati megvalósításához. Ennek eredménye volt az 1972-ben elfogadott vállalati törvény, amelynek értelmében az együtdöntés kiterjedt a jóléti, bér- és szociálpolitikai, munkaügyi, személyi és gazdasági területekre, valamint tovább bővíti a konzultációs és a tájékoztatásra való jog területét.

A participáció kérdésének másik oldala a munka minőségének problémája; a munkakörülmények „emberi” átalakítására vonatkozó elméleti és gyakorlati szükségletek megfogalmazódása. A participációs törekvések és a munka humanizálásának összekapcsolása az utóbbi évtizedben az életminőség-kutatások egyik alapvető térrénümát képezi Nyugat-Európában. Az életminőség-kutatás e területen jelentősen támaszkodik olyan társszociológiai közreműködésére, mint az ergonómia, a munkapszichológia, a munkaszociológia. Ami ezen a területen megfigyelhető, az egyrészt elvont elméleti megközelítés, általános antropológiai elvek megfogalmazása, másrészt közvetlen gyakorlati-empirikus tevékenység. Az elvont megközelítések a munka kreativitásának problematikájából indulnak ki, s részletesen elemzik azokat a mozzanatokat, amelyek az elidegenedés totálissá válásához, az „önelidegenítő”, „önmagát béklyóba záró” kultúra megvalósulásához vezetnek. Nem véletlenül fogalmazódik meg például az *Orientierungsrahmen* '85 idevonatkozó fejezetében, hogy a munka humanizálásának elsődleges célja a dolgozó ember elidegenedésének korlátozása, hogy a munkafolyamat megfelelően az individuális emberi szükségleteknek. A gyakorlati-empirikus kutatások eredményei egyre inkább alkalmazhatóvá válnak a konkrét munkatevékenység területén. A munkástól nagyobb szaktudást követelnek, bizonyos alternatív készséget, amely az egyéni döntéshozatalra is magában foglalja, és azt, hogy saját munkáját valamilyen módon össze tudja kapcsolni az össztársadalmi célokkal; vagyis egyéni tevékenysége harmonizáljon általánosan megfogalmazott társadalmi célokkal. Az elemzések kiterjednek a munka tartalmának — az elvégzendő műveletek, a velük kapcsolatos felelősség foka és a munka feltételei, a bérezés, a munkavédelem, a társadalombiztosítás, a munkahelyi tárgyi és szociális környezet, a szaktudás — területeire. Ezek az elemzések bírálják és elvetik a Taylor-féle munkaszervezési elveket, a dehumanizáló futószalag-eljárást és olyan új munkamódszerek kimunkálását sürgetik, amelyek valamilyen módon csökkentik a munkatevékenység elidegenítő, elnyomorító hatását. Olyan formákat javasolnak, amelyek a „condition humaine” viszonyait valósítják meg, a csoportmunka pozitív, az egyén számára nagyobb kielégülést nyújtó és egyben teljesítményformáló szerepét helyezik előtérbe, szemben a Taylor-féle „atomizáló” formákkal. „A jobb életminőség egyik fontos aspektusa az a követelés, hogy jelentősen javítani kell a munkahelyi körülményeket. . . . A német szociáldemokraták és a szakszervezetek a munkakörülmények humanizálását szorosan összekapcsolják a beleszólás gondolatával. . . . Ez olyan probléma, amellyel a szociáldemokratáknak a jövőben szembe kell nézniük: az érintettek lehetőségei, azaz végső fokon az igazi demokratikus többlet óhajta nemcsak üzemi, hanem társadalmi szinten is általános problematika kell hogy maradjon mindaddig, amíg a különböző csoportok indulási feltételei és jogai eltérők.”⁸

Az életminőség fontos eleme a tudás, a művelődés, a képzés. A szociáldemokrácia alapértékeiből következik, hogy a tudást, a műveltséget olyan értéknek fogja fel, amely lehetőséget és biztosítékot ad a személyiség kibontakozásához, az elidegenedésből fakadó torzulások visszaszorításához. Már a bernsteini elképzelésekből is kitűnik, hogy a műveltséget, a tudást olyan társadalommobilizáló tényezőnek tekintette, amelynek segítségével a munkásság felemelkedik a polgár műveltségi szintjére. A műveltséget és a tudást ma is olyan eszköznek tekinti a szociáldemokrácia, amelynek segítségével csökkentheti és szűkítheti a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ez az értékcentrikus felfogás és a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló politikai akarat figyelhető meg a szociáldemokrácia tevékenységében az oktatáspolitikai területén.

A tudás, a műveltség, a készségek tökéletesítése szorosan összefügg az előbb elemzett participáció kérdésével, hiszen egyszerű evidencia, hogy az alapvető elméleti ismeretek, a társadalmi és politikai tájékozottság és az alternatívákban való gondolkodás nélkül a döntéshozatalokban való részvétel csak üres szólam. Ha úgy tetszik, a részvétel egyik lényeges, ha nem a leglényegesebb feltétele a döntésekre való készség kialakítása, amely előfeltételezi a szerteágazó szakmai, gazdasági, társadalmi ismeretek széles körét, egyfajta kritikus gondolkodás kialakítását. Mindezekből az is következik, hogy ha a szociáldemokrácia komolyan veszi a beleszólás, a társadalmi emancipáció kérdését, akkor az ezekből adódó következtetéseket transzformálni kell az oktatásügy területére. Természetesen, a szociáldemokrácia, ha hatalomra kerül, ezen a területen is rendkívüli nehézségekkel találkozik, még akkor is, ha pontosan kidolgozott koncepciója van az oktatásügy reformjára vonatkozóan. A legnagyobb akadály maga az öröklött intézményrendszer és annak belső tehetetlenségi ereje. A helyzetet még inkább bonyolítja, hogy egy-egy választási ciklus nem elegendő arra, hogy a kormányzat mélyreható változásokat eszközöljön az oktatási intézményrendszeren, illetve hogy ezen a területen meg is tudja valósítani elképzeléseit. Márpedig egy elkezdett, de a gyakorlati alkalmazásban végig nem vitt intézményi reform rendkívül sok kockázattal jár, s függetlenül a reform elméleti helyességétől, az a látszat keletkezhet, mintha egy át nem gondolt, kiérleletlen koncepcióval állnánk szemben.

A hetvenes évek végétől a gazdasági recesszió az eddigieknél is élesebben világít rá az oktatás, a képzés és az átképzés problémáira, hiszen az a kérdés vetődik fel, hogy az oktatási intézményrendszer mennyiben képes alkalmazkodni a gazdasági struktúraváltás korunk követelte ritmusához, mennyire teszi lehetővé a „konvertálható tudás” megszerzését, mennyire teszi flexibilissé a már megszerzett ismereteket. Ezekhez az igényekhez, a 21. században is érvényes tudás követelményeihez mérten vetődik fel az oktatás alapvető reformjának kérdése. A német szociáldemokrácia úgy igyekezett a reformokat megvalósítani, hogy azok eleget tegyenek a szociáldemokrácia alapérték-követelményének. Ezek az alapérték-követelmények azonban többször ütköztek a fejlett tőkés társadalom struktúrájába és sokszor megvalósíthatatlanná váltak. A szociáldemokrácia fontosnak tartja, hogy a jelenlegi viszonyok közepette úgy alakítsák át a képzési struktúrát, hogy az rugalmasan megfeleljen a munkaerőpiac állandó és változó igényeinek. Ugyanakkor fennáll az az ellentmondás, hogy az oktatási rendszer belső struktúrája egyfajta stabilitást tesz szükségessé, másrészt a műszaki-technikai haladás, az állandó struktúraváltás gyors alkalmazkodást követel az oktatási intézményektől.

A német szociáldemokrácia reformtevékenysége az oktatásügy területén három vonatkozásban valósult meg: az oktatás demokratizálása és az egységes oktatási rendszer megteremtése; a munkaerő-politika és az oktatáspolitikai összehangolása; az átképzés és a felnőttoktatás. Az SPD-nek a hatvanas években kifejlesztett oktatáspolitikai elképzeléseiben megfogalmazódott az elhatározás az oktatásügy strukturális megváltoztatására. A régi hármas tagoltságú iskolarendszert túlhaladottnak tartották, mivel az a már meglévő szociális rétegződést reprodukálja. A fennálló társadalmi különbségeket az iskolarendszer regionális különbségei tovább erősítik, ezért – az SPD véleménye szerint – nem érvényesült az alkotmányban rögzített esélyegyenlőség. 1969-ben a szociáldemokrata-liberális koalíció megalakulása után hozzáálltak az „oktatási káosz” megszüntetéséhez. A szövetségi kormány a *Bildungsbericht 70*-ben⁹ kifejtette, hogy az addigi javítgatás helyett a reformot egyszeri nagy akciónak fogja fel. A jelentésben megfogalmazódott, hogy az egységes iskola megvalósítására törekvő reform célja nem a privilegizáló szelektálás, hanem az egyéni tehetségre építő esélyegyenlőség; nem a nivellálás, hanem az oktatási célok differenciálása és minőségi javítása.

A szociáldemokrácia oktatáspolitikájának másik alapvető sajátossága volt a munkaerő-politika és az oktatási politika összehangolása. A nürnbergi Szövetségi Munkaügyi Hivatal 1970-től foglalkozik a munkaerő-prognózisok készítésével; ilyen felméréseket adott ki a Hivatal 1974-ben és 1978-ban, s ezekben foglalkozik behatóan azokkal a problémákkal, amelyek az oktatási rendszerből a foglalkoztatási rendszerhez vezető átmenetet jellemzik.¹⁰ Az úgynevezett „foglalkozási rizikót” – azt, hogy nincsenek már olyan biztos szakmák, hivatások, amelyekre az oktatási rendszer több évvel előre szavatolhatná a későbbi elhelyezkedést – a jövőben egyre kevésbé lehet kiküszöbölni. Legfeljebb az állítható, hogy nagyobb a valószínűsége, hogy valaki elhelyezkedhet, ha az oktatási rendszer szélesebb skálán ajánl differenciáltabb, magasabb szintű, magasabb minőségű, a műszaki fejlődéshez alkalmazkodó képzést; ez azonban nem egy életre szól, és állandó felülvizsgálásra szorul.

A német szociáldemokrácia viszonylag hamar felismerte, hogy a gazdasági struktúraváltás felgyorsulása megnöveli a felnőttoktatás fontosságát az oktatáspolitikában. A gazdasági struktúraváltás követelménye, a foglalkozási rizikó jelenléte, a munkanélküliség növekedése érzékennyé tette az egész oktatási rendszert, és ráirányította a figyelmet a felnőttoktatásra és az átképzés problémáira, ami viszont elvileg megkérdőjelezi az eddigi beidegződéseket az oktatási mechanizmusokban. A szociáldemokrácia az utóbbi években hangsúlyossá tette az oktatásban az úgynevezett „kvarcier fokozat” fontosságát. Ezen a területen támaszkodott a korábban Németországban kiépült hagyományokra. Ebben különleges helyet foglal el a népfőiskola (Volkshochschule), amely ma a felnőttoktatás legfejlettebb és legelterjedtebb intézménye az NSZK-ban. Az SPD instrukciói alapján az Oktatási Tanács 1970-ben kerettervben kifejtette, hogy a felnőttoktatás olyan fontos terület, hogy nem lehet önkényes egyéni érdekekre, sem csoportérdekekre bízni, hanem össztársadalmi szükségleteket kell benne kielégíteni és a kvarcier fokozatot az egész oktatási rendszer integráns részévé kell tenni. Ebben az elképzelésben már megnyilvánult az a felismerés, hogy a gyors gazdasági struktúraváltásnak az átképzésre vonatkozó követelményeit központilag kell megszervezni.

Az életminőség fogalom lényeges eleme az ember munkaidőn túli szabadidő-tevékenysége. Az új baloldal elmélete rámutatott arra, hogy a szabadidő-tevékenység nagymértékben integrálódik az „egydimenzionáló” társadalomba és elveszti kreatív jellegét. A német szociáldemokrácia a szabadidő milyenségét az élet minősége szemszögéből értékeli és szorosan kapcsolja azokhoz a tevékenységekhez, amelyek valamilyen formában értékteremtők. A szociáldemokrácia szerint a szabadidő növekedése, valamint a képzettség magasabb szintje azt fogja előidézni, hogy a jövőben mélyreható változások nem elsősorban a gazdaság területén, hanem a kulturális értékteremtés területén valósulnak meg. Ahhoz, hogy a szabadidő-tevékenység az emberi önmagvalósulás egyik eszköze legyen, bizonyos kulturális feltételeket biztosítani kell. Ezek közül a legfontosabbak: a kulturális esélyegyenlőség; a kulturális javak aktív fogyasztása és termelése, valamint egy emancipatív elem – a kultúrának lényegesen hozzá kell járulnia ahhoz, hogy az ember a társadalmi környezet kényszereitől megszabaduljon, és szükségleteivel, képességeivel való összhangja kialakuljon.

A szociáldemokrácia abból indul ki, hogy egy tagolt társadalomban sokféle kulturális érték és hagyomány él. E sokféle formának és a mindennapi élet kultúrája helyi és regionális jellegzetességeinek joga van a megnyilvánulásra. Úgy vélekednek, hogy a kultúra egy nyílt társadalomban lényegében autonóm folyamat, és annak is kell maradnia. A szabadidő-tevékenység struktúrájának erre a tagolt és sokféle kulturális adottságra kell alapozódnia. A szociáldemokrácia – a jóléti társadalom kritikai elemzéséből és figyelmeztetéseiből tanulva – a szabadidős-tevékenység új formáinak segítségével megpróbálja felvenni a harcot a totális elidegenedés víziójával. Nem véletlenül váltott ki nagy vitát Habermasnak egy cikkgyűjteményhez írt előszava, amelyben az „életvilág kommunikatív kapacitásának elsivatagosodásáról” beszélt. Szerinte a gazdasági és adminisztratív racionalitás formáinak átterjedése olyan életterületekre, amelyek a morális és az esztétikai-gyakorlati racionalitás makacosságát követik, azzal a következményekkel jár, hogy az „életvilág egyfajta gyarmatosítása” következik be.

Az úgynevezett Shattenfroh jelentés¹¹ az ilyen kommunikatív kiüresedéssel szembeni pozitív megnyilvánulásokról is beszél, s véleménye szerint a szociáldemokráciának támogatni kell ezeket a kezdeményeket. A jelentés rámutat arra, hogy erőteljesen megnövekedett a múlt iránti érdeklődés, ami elsősorban a mindennapi élet hagyományaira irányul. A szociáldemokrácia – állapítja meg a jelentés – hosszú időn keresztül, a kormányzás időszakában, érzéketlen maradt ezekkel a megnyilvánulásokkal szemben. Ebben a kritikában benne van a Zöldek mozgalmához kapcsolódó és főleg a fiatalság körében megnyilvánuló kulturális öntevékeny mozgalmak vonzása és a szociáldemokrácia elbürokratizálása következtében kialakuló érzéketlenség. A hetvenes évek végétől a „szociokultúra” jeliszavával meginduló mozgalom, amelyben az ifjúszocialisták és az alternatívok vettek részt, a kulturális kínálat megszervezésének decentralizálásából indul ki. Véleményük szerint a mindennapi élet sajátos összefüggéseit és megnyilvánulásait sajátos, alulról jövő kultúra gyanánt kell elismerni. Hermann Glaser véleménye szerint az öntevékeny bázisközösségeken építhető kulturális-szabadidő tevékenység révén a társadalmi ellentmondások bizonyos értelemben tompíthatók, a sokféle érdekkonfliktus által szétszabdalt plurális társadalom a kommunikáció révén egységesíthető. „Ez tehát a kultúra demokratizálásának benső értelme: a játéktér rendelkezésre bocsátása.”¹²

A szociokultúra fogalmában tehát megfogalmazódik az a tétel, miszerint az el-

idegenedés — bár a társadalmi tevékenység más területein fennmarad — a művelődés, a szabadidő területén leküzdhető. Ebben a tételben ugyanakkor elméleti buktató is van: hiszen a szabadidő nincs kínai fallal elválasztva az ember más társadalmi tevékenységétől, így az elidegenedés szabadidőn belüli leküzdése illúziósnak tűnik. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy az így létrejövő kulturális értékeket cserélő és tevékenyen működő közösségek ne tompíthatnák az elidegenedés mértékét, vagy legalábbis ne kelthetnék annak szubjektív érzetét.

●

Az életminőség szociáldemokrata felfogásában az utóbbi években egyre markánsabban fogalmazódik meg egy új mozzanat, az „ökológiai dimenzió”. A hetvenes években az „ökológiai” mozzanat csak absztrakt formában volt jelen a nyugatnémet szociáldemokrácia politikai gondolkodásában, napjainkban azonban úgy tűnik, a politikai akarat részévé integrálódik. Az NSZK politikai rendszerében megjelenő Zöldek mozgalma, majd párttá válása, s bejutásuk a Bundestagba, sürgető módon vetette fel a szociáldemokrácia számára az ökológiai problémát. A szociáldemokrácia tömegbázisának szűkülése az ifjúság körében is figyelmeztető jel volt a politikai vezetés számára. Az SPD a hetvenes évek második felében nem fordított kellő figyelmet a Zöldek pártalakulási folyamatára. Ennek egyik oka bizonyára az lehetett, hogy ebben az időszakban a mozgalom rendkívül eltérő politikai és társadalmi töltettel indult. Soraiban megfigyelhetők az újbaldoldali hatvanas évek végi követelései, a diákmozgalom öröksége, az ellenkultúra maradványai — amelynek elméleti gyökerei a frankfurti iskola kultúrkritikájához nyúlnak vissza —, de jelen van az újkonzervativizmus is, az francia filozófia kultúrpeszimizmusa is. Például a Grüne Aktion Zukunft csoportosulás programjában irracionális mozzanatok figyelhetők meg: az irracionális hit segítségével az ősi „organikus” társadalmi intézményekbe (család, nagycsalád, népközösség) próbálja integrálni az egyént. A paletta másik oldalán levő Grüner Liste Hessen-t erős kapitalizmuskritika és bizonyos szocialisztikus-utópikus elképzelések jellemezték. Nem véletlen, hogy ebben az időben — az egymást kizáró elképzelések miatt — maga a szociáldemokrácia se sok jövőt jósolt a Zöld mozgalomnak. A mozgalom jobboldalának fokozatos háttérbe szorulása és a Zöld mozgalom radikalizálódása egyfelől, a szociáldemokrata programatikusság elképzelések részbeni feladása és ezzel társadalmi bázisának szűkülése másfelől, olyan politikai vákuum kialakulásához vezetett, amely a Zöldeket komoly politikai tényezővé tette az NSZK politikai rendszerében. Ebben a folyamatban szerepet játszik az SPD jobboldalának megerősödése, az enyhülés lefékeződése, az SPD felemás álláspontja az eurorakéták kérdésében és ebből fakadóan a békemozgalmakhoz való ambivalens viszonya. A Zöldek sikeréhez bizonyára hozzájárult az is, hogy jelentős társadalmi csoportok csalódtak a szociálliberális kormányzatban, amely nem tudott ütőképes koncepciót kidolgozni a gazdasági válság leküzdésére. Minden bizonnyal hatással volt a Zöldek erősödésére a munkanélküliség számának óriási növekedése, bizonyos szakmai rétegek marginalizálódása — ez egyben bázist biztosított a Zöldek számára. Az SPD ellenzékbe kerülése óta jelentős lépéseket tesz annak érdekében, hogy politikai cselekvési rendszerébe beépítse azokat az új társadalommozgósító problémákat, amelyek tudatos vállalásával a Zöldek jelentős politikai sikereket értek el. Az SPD Alapérték Bizottságának jelentése már körvonalazza ezeket a korrekciókat.¹³ A jelentés megállapítja: az 1959-es godesbergi program ab-

ból indul ki, hogy belátható ideig nem törik meg a gazdasági növekedés, amely növeli a jólétet, csökkenti az elosztási harcokat, garantálja a társadalmi biztonságot finanszírozását és felszámolja a szükségét. A növekedésnek sem az ökológiai, sem pedig társadalmi korlátait nem említi; teljesen hiányzik belőle az ökológiai dimenzió. Az ember és a természet közötti viszony mint probléma említésre sem kerül. A Bizottság javaslatot tett, hogy a készülő új program elé kerüljön egy problémakatalógus, amely összegezné a társadalmi valóságban végbemenő alapvető változásokat. Kiemeli, hogy a nukleáris konfrontációval megnőtt az emberiség önelpusztításának veszélye, és egy fontos életminőség-vonatkozásra mutat rá: az ember technikai hatalmának gyors növekedése megy végbe, és a politikai-etikai-kulturális erők ehhez képest visszamaradnak.

A jelentésben megfogalmazódik: „A demokratikus szocializmus társadalmilag igazságos, ökológiailag is felelősséggel felvállalható gazdasági demokráciát céloz meg, amelyben a közös érdek felette van az egyéni érdekek és minden gazdasági hatalom köteles alávetni magát a nyilvános ellenőrzésnek.” Az ökológiai dimenzió életminőség-értékként is megfogalmazódik, mint az ember és a természet közötti harmonikus kapcsolat normarendszere, az emberi élet védelme. Az életminőséget tehát olyan értékként tekintik, amely nem vethető alá a gazdasági érdekeknek.

Ma még nem mérhető fel, hogy az „ökológiai dimenzió” beépítése az SPD életminőség-koncepciójába, annak politikai cselekvéssé válása milyen hatással lesz magára a szociáldemokráciára, illetve a Zöldek mozgalmára; minthogy az sem, hogy „ökológiai csapdák” miatt az SPD hogyan tudja gazdaságpolitikai elképzeléseit kivitelezni. Az azonban valószínűsíthető, hogy az életminőség kérdését társadalmilag nem lehet felvetni az „ökológiai dimenzió” nélkül.

JEGYZETEK

¹ *Guy Roustan*: Le travail autrement. Dunoel 1982. 1—3. old.

² *Herbert Marcuse*: One-Dimensional Man. London 1964. 38. old.

Max Horkheimer–Theodor W. Adorno: Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente, Frankfurt am Main 1971.

⁴ *Hans Jochen Vogel*: Grundlagen des demokratischen Sozialismus in Parteiprogramme. Hrsg. v. Siegfried Hergt, Heggen Verlag, Opladen 1975. 78. old.

⁵ *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme*: Briefe und Gespräche. Europäische Verlagsanstalt 1975. Frankfurt am Main–Köln 118–119. old.

⁶ Ugyanott, 72. old.

⁷ Ugyanott, 73. old.

⁸ Ugyanott, 81. old.

⁹ Bildungsgesamtplan. I. und 2 B. Stuttgart, Klett 1972.

¹⁰ Überlegungen II. zu einer voranschauenden Arbeitsmarktpolitik. Bundesanstalt für Arbeit, Nürnberg 1978.

¹¹ Kulturpolitische Initiative der SPD. Bericht des Beauftragten des Parteivorstandes für Kulturpolitik, Reinhold Schattenfroh vorgelegt am 19. 11. 1982. (SPD-kiadás, Materialien)

¹² *Hermann Glaser*: Vom Unbehagen in der Kulturpolitik, idézi: *Irene Hübner*: Kulturzentren. Beltz Verl. Weinheim und Basel, 1981. 40. old.

¹³ Godesberg heute. Bericht der Grundwerte-kommission zum Godesberger Grundsatzprogramm. Bonn 15. Januar 1984.

A szocialista országok tudománypolitikájának változásai a nyolcvanas években*

KÖRNYEZETI VÁLTOZÁSOK

A szocialista országokban egy tudománypolitikai koncepció átlagos élettartama eddig valahol húsz év körül volt. A tapasztalatok szerint az elmúlt évtizedekben legalábbis ilyen időközönként váltak szükségessé nagyobb változások a tudománypolitikai prioritásoknak és az irányítás eszközrendszerének a változó társadalmi körülményekhez való igazításában. A második világháború utáni új politikai helyzetben, a negyvenes évek második felében kezdődött meg az új struktúrák kiépítése. A hatvanas évek vége felé jelentős erőfeszítések történtek a kutatási rendszer hatékonyságának növelésére. S most, újabb tizenöt-húsz esztendő elmúltával, ismét aktuálissá válik a problémák újabb átfogó számbavétele. Ezt az áttekintést különösen egyértelműen szükségessé teheti három momentum:

– Valamennyi európai szocialista országban *radikálisan visszaesett a nemzeti jövedelem növekedési üteme*. Ez a tényező a kutatási rendszert nemcsak a tudomány számára (is) rendelkezésre álló eszközök megfoghatózá-

sával érinti. Ennél lényegesebb, hogy alapjaiban megváltoztatja azt (a tudományos establishment részéről kifelé, tehát a lehetséges támogatás forrásai felé is megfogalmazott) mítoszt, mely szerint azért kell támogatni a tudományt, mert a vezetésével létrehozott eredmények a gazdasági növekedés motorjává válnak.

– Valamennyi szocialista ország a hetvenes évekig *igen nagy ütemben* bővítette kutatási potenciálját. E bővítésnek elemzésünk szempontjából két momentumát érdemes kiemelni. Mindenekelőtt összességében és az egész időszakot tekintve lényegesen gyorsabb volt a növekedés a kutatói létszámokban, mint a kutatás finansziális és eszközfeltételeinek biztosításában. Ennek következtében, feltételezhetően – bár országonként, kutatói szervezeti típusonként és diszciplinánként talán másképp – *egyre jobban kinyílik az oló a kutatási potenciál két alapeleme között*. Ugyanakkor igen nagy kutatószervezetek alakultak ki; egyeseknek gyakran *lényegesen nagyobb a létszámuk*, mint hasonló területek összehasonlítható kutatóhelyeinek más nemzeti kutatási rendszerekben. A tudományirányításnak pedig még mindig hiányzik a tapasztalata ekkora szervezetek hatékony kézben tartásában.

* A KGST budapesti tudománypolitikai szemináriumán elhangzott előadás anyaga alapján.

– Vannak a *tudomány társadalmi megítélésében* változásra mutató jelek is. Egyes országokban ezek élesebben, másokban csak fragmentáltabb vagy lekerekített formában jelentkeznek. De akárhogy is van, úgy tűnik, a tudományban való feltétlen hitben, amely a szocialista országoknak a tudománnyal kapcsolatos közvéleményét mindeddig alapvetően meghatározta, repedések támadtak. Ez a tudománypolitikus számára perspektivikusan az egyik legközmolyabb kihívássá válhat.

A SZOCIALISTA TUDOMÁNPOLITIKA SAJÁTÓSSÁGAI

Az elmúlt évtizedekben a szocialista országokban kialakult a céloknak és az azokat szolgálni hivatott intézményi megoldásoknak egy olyan rendszere, amelyet egészében a „szocialista tudományirányítás modelljének” lehet talán nevezni. Ennek bizonyos elemei valóban csak a szocialista országokra jellemzőek (legalábbis ilyen összetételben), mások előfordulnak minden ipari országban, többé-kevésbé felismerhető invariánsokban. S tulajdonképpen ilyen „vegyes” tényeket találunk a tudománypolitika „eredmény”-oldalán is. Egyes produkciókhoz valóban köze van (vagy köze lehet) adott akcióknak, mások – bár a tudománypolitika deklarált céljainak megfelelnek, tulajdonképpen véletlen egybeesések művei (abban az értelemben, hogy ugyan az „jött össze”, amit a tudománypolitika akart, de nem annak erőfeszítései, hanem egész más faktorok eredményeként). Ha nem is a teljesség igényével, de néhány elem felsorolásával jelezném a szocialista tudománypolitika néhány, feltehetően rendszerspecifikus, a legkülönbözőbb nemzeti változatokban előbukkanó sajátosságát.

A célok szintjén (és azok megfogal-

mazási feltételeinél) a következő sajátosságokat látom:

1. A politika (korántsem csak a tudománypolitika) *nagyfokú involváltsága a kutatás távlati céljainak megfogalmazásánál*. A valóságban a tudomány számára ez egyfelől általában nyelvében vagy fogalomrendszerében még nehezen interiorizálható makrotársadalmi célok meghirdetését jelenti. Rutinos (tudomány)politikus csoport működését feltételezve, ezek az akciók elsősorban igazán nem is a tudomány számára lehetnek közvetlenül szükségesegek. Az esetek jelentős részében, véleményünk szerint, igazából nem a tudományt, hanem inkább a nyilvánosságot veszik célba. Ennek szemében ugyanis esetleg már az is legitimációs erőtt kölcsönöz a politikának, hogy befolyásolni tud egy olyan bonyolult és a társadalom előtt magas presztízzsel bíró jelenséget, mint a tudomány (és itt még nincs is szó a tudomány olyan primér legitimációs funkcióiról, amelyek a különböző döntések „tudományos” megalapozásával kapcsolatosak). Ezek a tudománypolitikai „keretcéltűzések” alkalmat adnak egyes, a tudományos establishmenten belül a nagyobb befolyásért vagy egy sajátosság szakmai megközelítés igazáért küzdő csoportoknak arra, hogy saját álláspontjukat „átpolitizálják”, vagyis – a többi irányzathoz mérten – a politika „kizárólagos” szövetségeseiként jelentkezessenek. Ez pedig nyilvánvalóan – a tudomány és a politika között az adott társadalomban levő szerkezeti aszimmetriából következően – e csoportok pozícióinak ugrásszerű javulásához fog vezetni. Ugyanakkor e „szövetségnyújtási lehetőség” a politika számára is kedvező, mert ily módon viszonylag jó hatásokkal (persze más, reális erőforrásnyújtó akciókkal együtt) biztosíthatja a tudományos kutatás egyes vezető csoportjainak támogatását.

2. A szocialista tudománypolitikák-

nak kiemelkedően fontos eleme a *tervezési ambíció*. Már jóval túl vagyunk azokon a vitákon, amelyekben a „tervezhető-e a tudomány” probléma kapcsán ütköztek meg a liberálisok és a szigorúbb ellenőrzés hívei, vagy a társadalmi megrendeléseket kívánók és azok, akik inkább a tudomány belső fejlődésének prioritását akarták. Mivel a kutatás nagyüzem lett, mindenki tervez. A tudomány tervezésével összefüggő ambíciók ugyanakkor mindig szorosan kapcsolódtak a gazdaság tervezésével összefüggő, éppen érvényesnek vélt metodológiai alapelvekhez. Következésképpen, ha a gazdasági tervezés eszközkészlete megváltozik, és kiderül, mely folyamatokat nem tudunk a jelenlegi eszközkészlettel befolyásolni, akkor ennek okvetlenül hatással kell lennie a tudománytervezésre is.

3. A hatvanas évek végén a legtöbb szocialista országban megjelent (vagy hosszabb szünet után ismét előbukkant) a *társadalmi tervezés* jelszava. Ehhez pedig nyilvánvalóan nagyságrendekkel több információra, s ezen belül is főleg tudományos tudásra volt (vagy lett volna) szükség. Ezen ambiciózus (helyenként később túlzottan is ambiciózusnak bizonyuló) társadalomátalakító akciók, ha a kapcsolódó kutatási megrendeléseket a kutatók megközelítően is komolyan akarták venni a tudományon belül, érezhető nehézségeket jelentettek. Hiszen a tudomány témaszerkezete, metodikai felkészültsége eddig alapjában nem ezekre az igényekre reagálva fejlődött, s nagy tematikai változásokra (a hagyományosan a gazdaságot közvetlenül szolgáló kutatásokat leszámítva) csak kevésbé volt felkészülve.

4. A tudomány számára megfogalmazott gyakorlati alkalmazási célok között *kimagaslóan magas prioritást kaptak gazdasági*, s talán azon belül is az *ipari területek*. Itt általános gazda-

ságfejlődési mintákon túl bizonyára nagy szerepet játszhattak Kelet-Európa megelőző elmaradottságából következően a „progresszióval” kapcsolatos, az értelmiség és a politikai vezetők társadalomfelfogását hagyományosan jellemző elképzelések. Ezek kimagasló fontosságot tulajdonítottak a 19. századi nyugat-európai iparfejlődés követkevényének – ha azétól eltérő eszközökkel is – (már ami a mintákat és az általános iparpolitikai értékeket illeti).

Az eszközrendszer és az intézmények szintjén még jobban azonosíthatóak a régió tudománypolitikai sajátosságai:

a) A szűkebben vett tudományos munka, mindenekelőtt az alap kutatás hagyományos, s gyakorlatilag korábbi tudományszervezési formákban majdhogynem kizárólagos színterét, az egyetemek világát jelentősebb mértékben oktatási feladatokra fenntartva, a tudományos *potenciál egyre nagyobb részét egy külön hálózatban, az akadémiai intézeti hálózatban fogták össze*. E szervezeti megoldás előtörténetéről, kiépítésének „filozófiájáról” külön tanulmányokat kellene írni. Annyit azonban meg kell jegyezni, hogy ez a most számos dolgozatban a „szocialista tudományszervezés” alfájának és omegájának tekintett forma először a húszas évek második felének szovjet társadalmi valóságában jelent meg. Kialakításánál – akkor és ott ható társadalompolitikai megfontolásokon túl – szerepet játszottak a korabeli Németországban és az USA-ban jelentkező olyan elméleti-tudománypolitikai koncepciók is, amelyek az önálló kutatóintézetet tartották a jövő majdhogynem univerzális megoldásának. E szervezeti koncepció végül is a harmincas években összecementeződött változatában került – a negyvenes és az ötvenes évek fordulójától kezdve – a népi demokráciákban is alkalmazásra. Egyes területeken (mindenekelőtt a „big sci-

ence” részdiszciplínáiban), véleményem szerint, kétségtelenül bevált. Máshol, ahol a kutatási folyamat még (vagy még mindig) egyéni munkához kötött maradt, és ahol maga az együttműködés jól elhatárolható „félkész” információcsomagok cseréjére korlátozódik, gyakran ezek az intézmények nehézkesek, izoláltak, és helyenként meglehetősen sterilnek bizonyultak.

b) Külön szervezetekre vonták össze, a termelő vállalatoktól többnyire *elkülönítve, az ipari kutatás nagyobb részét*. Az eredeti koncepció lehetséges magyarázatául többfajta elem is szolgálhatott. Egyrészt bizonytalanság volt az a már az akadémiai szektornál említett leegyszerűsített „intézet-koncepció”. Másrészt a technikai kultúra és a menedzsment szempontjából alacsony színvonalú iparvállalatokban, amelyeket egy átfogó hiánygazdaság aligha készített termékszerkezetük megújítására, nem volt sok remény arra, hogy a kutatólaboratóriumok mint intellektuális központok s mint korszerű termékgenerátorok gyökeret tudnak eresztetni. Feltehetően lényegesen olcsóbb is volt a laboratóriumokat, fejlesztő részlegeket nem szétszórva, hanem nagyobb egységekben létrehozni. S mivel a központ a vállalatokkal szemben szellemi fölényre is törekedett, a közvetlenül neki alárendelt minisztériumi vagy ágazati kutatószervezetek ilyen vonatkozásban is jól illeszkedtek a „társadalmi tájkép” akkori fővonalaihoz. Ez utóbbi elem egyébként annyira erősen hatott az egész rendszer kiépítésére, hogy ennek érdekében sok helyütt a már létező vállalati kutatóhelyeket is elszorították (az új központi ipari intézeteknek égetően szükségük volt az egyes helyeken rendelkezésre álló, meglehetősen szerény méretű képzett kutatókapacitásra is). A következmény, eredményei ellenére is, a szakirodalomban sokszor és sokfelől leírt anomália: *a kutatás elszakadt*

természetes közegétől, a bevezetés színterétől. Az innovációs láncot megszakító szervezeti kerítések lassítják a kutatási eredmények bevezetését. Az egész folyamatban résztvevők érdekszerkezetének elkülönülése lényeges zavarforrásként hat. A tudományszerzés egyik legfontosabb feladata az elmúlt 15 évben éppen az e vonatkozásban lehetséges változások kimunkálása lett – a legtöbb országban anélkül, hogy radikálisan, alapvetően hoznák volna a változást a szervezethez. (Az „önelszámolás”, a különböző egyesülések létrehozása, a koordinatív programok kiépítése természetesen mind segíthet, vagy remélhetőleg segíteni fog, a strukturális kérdéseket azonban csak kevésbé érinti.) Mindezzel együtt a gazdaság innovatívva tétele legjelentősebb mértékben nem a tudománytól, a K + F szféra milyenségétől, hanem a gazdaságirányítás szerkezetétől és nem kevésbé a gazdaság szereplőinek a hagyományok, kulturális minták, szakmai szocializáció által meghatározott viselkedésétől fog függeni. Ha a vállalatoknak minden „központi ráolvasás” ellenére sincs szükségük új termékekre, akkor hiába telepítjük oda a kutató-fejlesztő részlegeket. Az egyedüli eredmény a rendelkezésre álló kapacitások elszorítása lesz. Ugyanakkor az önálló kutatóintézet valamilyen módon mégiscsak igazolni próbálja létét, munkaétosztását, szakmai ambícióit. S ez általában a szocialista országokban ma még meghallgatásra talál. Így ez a kapacitás minden esetleges nehézségével, alkalmazásra még nem kicsiszolt termékével együtt is bázisát képezheti egy jövőbeli továbblépésnek. Ha azonban ezeket a kutatókapacitásokat olyankor is „kiszolgáltatjuk” a termelőszervezetek kénye-kedvének, amikor azoknak pillanatnyilag semmi szükségük sincs rájuk, s vezetésüket lefoganodottságból, vagy belsőleg is elfogadott viselkedési

módokból következően kizárólag az azonnali termelési problémák megoldása érdeklí, akkor ezeknek a kutatóhelyeknek a működését tulajdonképpen lehetetlenné tesszük. Persze, számos esetben mindezekkel a fenntartásokkal együtt sem indokolható külön alkalmazott kutatói egységek fenntartása. A kép azonban mindenképpen sokkal árnyaltabb, mint amilyenek az a szakirodalom pillanatnyi divathulláma alapján tűnik.

S van e problémának még egy megközelítése is. Az ipari kutatóintézeti hálózat kialakulása idején még feltehetően majdnem minden iparágban egyértelműen *a termelés volt az innovációs folyamat legsúlyosabb tagja*; ennek logikája, települési feltételei, érdekei, szakembercsoportjai játszották a meghatározó szerepet, s a kutatószféra ezekhez képest csak egyfajta, szükség-szerű, de mégiscsak kiegészítő elemként szerepelt. Bár azóta, legalábbis a fejlett ipari országokban, a legkülönfélébb termelési kultúrák majd minden területen „dúsultak tudománnyal”, számos iparágban a kutatás még mindig kiegészítés, ha egyre fontosabb is. *Megjelentek* azonban azok a *területek*, például az elektronika számos ága, amelyekben *alapvetően megváltozott a szereposztás. A kutatás-fejlesztés vált az egész innovációs folyamat döntő elemévé.* Ezekben a szervezeti láncokban a mérnökök, a kutatók válnak a legfontosabb munkaerőcsoporttá. Alapvetően az ő produkciójuktól függ a termelővállalatok piaci helytállása is. A csúcstechnológiák fejlesztőgyártó övezete a fejlett ipari országokban egyre egyértelműbben az egyetemekre épül, telepítésében (mondhatnánk úgy is: fizikai valóságában) is ezekhez a szellemi központokhoz kötődik. Ezért talán azokban a vitákban is, amelyek az önálló ipari intézetek további sorsáról próbálnak dönteni – s amelyekben éppen a szervezetek inno-

vációk együttműködési készségének alacsony voltát látván, egyedüli (vagy majdnem kizárólagos) megoldásként az iparvállalatokba olvasztást szokták emlegetni –, érdemes más alternatívákat is megfontolni. Így a csúcstechnológiák esetében – épp a fentiek értelmében – számos esetben talán a fordított szervezeti változás lenne a megoldás: a gyárakat rendelni a kutatóintézetek alá. Így, meglehetően, a szervezeti vagy szociális kapcsolatháló is jobban követné a technológiai reálfolyamatok logikáját.

c) A szocialista országok tudománypolitikájának fontos koncepcionális részét képezi *a kutatói életutak szabályozása* a tudományos minősítés meghatározott rendszerén keresztül. Bár e területen a különböző intenzitással és formában továbbélő hagyományok miatt az egyes nemzeti megoldások fontos elemeikben eltérnek egymástól, bizonyos közös mező azért itt is kirajzolódik. Az eredeti szovjet megoldás, amely a harmincas évekből származik, egyfelől *a kutatóképzést nem az egyetemi képzés befejező fázisának*, hanem egy szervezeti formában is különböző vállalkozásnak tekinti. Másrészt ugyan megőrzi a tudományos önkormányzatok egyik hagyományos eredeti feladatát, a kutatási termékek, illetőleg az azokat létrehozó kutatók „minőségellenőrzését”; ezt azonban szintén egy *külön állami felügyelő bizottság ellenőrzése* alá helyezi. Ily módon a kutatói életpálya egyes – fokozatok szerint elhatárolódó – fázisairól a végső döntést formálisan sem az autonóm kutatóközösség, hanem egy állami hivatal hozza. Az egyes országokban e rendszer elemei különböző elnevezések alatt léteznek. Ezekkel együtt, ha nem őket kiegészítve, megtalálhatók még a hagyományos egyetemi fokozatok reliktumai is. A fő problémát én itt abban látom, hogy nem gondoltuk kellőképpen végig, mit is szolgál, milyen kuta-

tói magatartás-modellt állít be kívánatosnak ez a rendszer. Mindezzel együtt is úgy tűnik, a leggyakrabban két anomáliával találjuk szemben magunkat. Az első ezek közül a kutatói életpálya mérési pontjainak meghatározásánál tapasztalható bizonytalanság, melynek következményeként végül is ugyanazon elnevezés alá különböző színvonalú munkák kerülhetnek.

A másik anomáliát a *minősítési rendszer növekvő öncélúságában* lát-nám. Gyakran, vagy egyre gyakrabban, a minősítés feladatai nem szerve-sen a kutatómunkából nőnek ki, ha-nem az adott kutatóegység fő vagy alaptevékenységéhez képest „extra” ügyet jelentenek. E probléma még gyakran azokban az esetekben is fel-merül, a dolgozatírás melletti vizsgák-kal, igen nagy tömegű papírmunkával, amikor maga a disszertáció témája mégis kapcsolódik az adott kutatási egység központi feladataihoz. A jelölt végül is egyre inkább nem a kollégák által történő megmérettetéssel, hanem a monumentális, adott esetben szakér-tőként neves kutatókat is használó ál-lami bürokráciával találja magát szem-ben.

A RESTRIKCIÓ ÁLTALÁNOS PROBLÉMÁI

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulójá-nak megváltozott társadalmi-gazdaság-politikai környezetében a tudománypo-litika egy új erőterbe került. A fent már vázolt körülmények következté-ben egy (mindenekelőtt az erőforrás-biztosítás szempontjából) restriktív politikai megítélés körvonalai kezdtek a tudomány irányában is megmutat-kozni (egyes országokban szavakban és tettekben, másokban csak tettek-ben).

Számos elemzés a nyolcvanas évek problémáit gyakorlatilag majdhogy-

nem kizárólag pénzügyi, s legfeljebb még az ebből felgöngyölíthető szervezeti és személyzeti politikák soraként értelmezi. Dolgozatomban azt szeret-ném hangsúlyozni, hogy bár ezeket a gondokat korántsem tartom másodren-dűnek, megoldásukra egy olyan tudománypolitikának kell vállalkoznia, amelynek számos egyéb koncepció-nális problémával is szembe kell néznie. Itt három általánosabb kérdés felveté-se tűnik célszerűnek.

1. Az első a *növekedésorientált tu-dományirányítás reagálókészségével* függ össze. Elég sokat írtak már arról, hogy nemcsak a tudomány, hanem a szocialista országok egész gazdasága, sőt társadalma is egyfajta bővülő erő-forrású, javuló beruházási esélyekkel rendelkező haladásfogalom bűvköré-ben élt (illetve él még tulajdonképpen ma is, minden nehézség ellenére). A szakpolitikában a hetvenes évekig a kiemeléseket általában úgy tudták megoldani, hogy a növekményt (vagy általában annak nagyobb részét) vala-kinek odaadták, másoknak ugyanak-kor kisebb új „tortaszlet” jutott (vagy semmilyen), de a régebben neki jutta-tott darabot nem vették vissza tőle. Mindez még fokozottabban érvénye-sülhetett a tudományban, mert a kuta-tási ráfordítások – a hatvanas évek kö-zepétől a hetvenes évek végéig – min-den európai szocialista országban a nemzeti jövedelemnél gyorsabban nőt-tek.

Ebben a helyzetben igen fontosnak tartom az „ide adok – onnan, még ha fáj is, elveszek!” politika elfogadható-ságát igazolni egyfelől a tudományír-nyítás, másfelől a kutatóközösség előtt. Eddig ez még alapvetően értékproblé-ma. Van azonban a dolognak egy, a tu-dományon belüli hatalom szerkezeté-vel is összefüggő eleme. Ameddig az irányítás csak a gyarapodást osztotta újra és az egyszer már kiharcolt vagy kialakult támogatás „lefelé” a követ-

1. sz. táblázat

A kutató-fejlesztő intézmények működésének gazdasági alapmechanizmusai

Paraméterek	Bulgária	Magyarország	NDK
1. K + F árképzés	<ul style="list-style-type: none"> - Termelési eszközök, valamint automatizálási és gépezeti fejlesztési projektek árait szerződésben rögzítik (százalékosan, vagy abszolút értékként); a bevezetés jövedelméből nincs kötött haszonkulcs. - Az elemzések, módszerek, prognózisok, szabványok stb. kidolgozásának árainál a haszonkulcs rögzített. 	<ul style="list-style-type: none"> - Az árakat szerződés rögzíti; a kutatási költségek mellett nyereséghányadot is tartalmaznak. - A szerződések rögzíthetők a kutatóhelyek részeseését a bevezetőnél (termelőnél) keletkező haszonból; esetleg kompenzálhatják az így ott keletkező veszteségeket is. 	<ul style="list-style-type: none"> - Létezik egy K + F ráfordítás-korlát; ennek alapját a K + F önköltsége és egy prémiumalaphoz befizetendő hozzájárulás teszi ki (vállalati alapprémium). - Prémiumkiegészítés eredménykritériumok túlteljesítéséért és prémiumcsökkenés (egészen 0-ig) e kritériumok nem teljesítéséért, - Egyeztetett kiegészítések határidő előtti teljesítéséért.
2. Jövedelemképzés és elosztás	<p>A haszon az összesített bevétel és kiadás különbsége. A jövedelem felhasználható:</p> <ul style="list-style-type: none"> - átlagbérnövelésre (normatív befizetéssel) - helyi tanácsi szerveknek befizetésekre (jövedelem 3 százaléka) - saját vállalati kutatási alapok képzésére. 	<p>A jövedelmet részben költségvetési befizetésekre, részben a kutatószervezet saját céljainak megfelelően használik.</p>	<p>A (normatív és a kiegészítő) jövedelem a K + F munkák árába beépül. A normatív jövedelemből a kutatószervezet saját alapjait bővíti, a kiegészítő pedig a hatékonyság premizálását szolgálja. A jövedelmet saját alapok képzésére fordítják.</p>
3. Saját kutatási források	<p>Bővítési és technikai tökéletesítési alap:</p> <ul style="list-style-type: none"> - gazdasági kockázati alap - igazgatói alap - szociális-kulturális alap - újítási és találmányi alap - valutaalap. 	<p>Lásd: Aktuális hazai rendelkezéseket.</p>	<p>Az önelszámoló kutatóhelyeken képzett alapok:</p> <ul style="list-style-type: none"> - prémiumalap - termelékenységi alap - tartalékalap.
4. Kutatószervezetek finanszírozása.	<p>Bevétel a kutatási eredményből (csak az átadott és teljesen befejezett munkák után).</p>	<p>A kutatóhely bevételeit a szerződések szabályozhatják részhatáridei teljesítések vagy más speciális időpontok szerint.</p> <p>A befejezetlen munkák előzetes és köztes költségeit MÚFA-ból és bankhitelből lehet fedezni.</p>	<p>A K + F munkák kifizetésére a megrendelőnél átvétel vagy pontosan mérhető részteljesítés után kerülhet sor. Az ezt megelőző fázisokban a kutatóhely a munkát saját eszközeiből finanszírozza.</p> <p>A vállalati szerződés nélkül, főhatósági megrendelésre folyó K + F munkát a főhatóság közvetlenül finanszírozhatja.</p>

Lengyelország	Románia	Szovjetunió	Csehszlovákia
<p>Szerződéses ár; kivéve azokat a területeket, ahol hivatalos, vagy szabályozott ár van. Szerződéses áraknál versenytárgyalások is lehetségesek.</p>	<p>Az ár a K + F munka önköltségéhez illesztve + 10 százalékos haszonkulcsot engedélyez.</p>	<p>Az előzetes árban (számított érték) a tervezett K + F költségek mellett a bevezetés garantált hasznának 1,5 százaléka (amely azonban nem haladhatja meg a számított érték 6 százalékát) is beffoglatatik.</p> <p>Ha ez a számítási mód nem alkalmazható, a feladatra alkalmazott K + F-személyzet időarányos beralapjának 20 százaléka számítható fel haszonként.</p>	<p>Az ár a tervezett ráfordítások mellett az önköltség 20 százalékát kitevő hasznot engedélyez.</p>
<p>A haszon a kutatószervezetek ráfordításai és bevétele közötti különbség. Léteznek központi alapokból származó dotációk is. A kutatóhelynél maximum az eladott munkák önköltsége 20 százalékának megfelelő összeg maradhat. Az e fölötti kutatóhelyi haszon a felügyelő minisztérium K + F alapját duzzasztja.</p>	<p>A haszon a kutatóhelyeken maradhat.</p>	<p>A hasznot nem kutatóhelyenként, hanem projektenként számítják. A kutatóhelyeken közvetlenül érdekeltekké válhatnak a bevezetésből származó jövedelemben (minőségi kiegészítések stb.) Egyes jövedelemhányadok közvetlenül a kutatóhely saját vállalati alapjába kerülnek.</p>	<p>A kutatóhelyen keletkező haszon egy része a vállalati rentabilitási normának megfelelő progresszív jövedelemadóba kerül;</p> <p>– saját alapokhoz is felhasználható.</p>
<p>Úgynevezett „bevezetési” alap</p> <ul style="list-style-type: none"> – a kollektíva alapja – tartalékalap – szociális alap – lakásépítési alap. 	<ul style="list-style-type: none"> – Gazdaságfejlesztési alap – Forgóeszközök alapja – Munkásparticipációs és részesedési alap – Szociális alap – Lakásépítési alap 	<ul style="list-style-type: none"> – Anyagi ösztönzési alap – Szociális és lakásépítési alap – Fejlesztési alap 	<ul style="list-style-type: none"> – Prémiumalap – Szociális-kulturális alap – Fejlesztési alap – Beruházási alap – Forgóalap – Tartalékalap
<p>A szerződésben kikötött szakaszokban és részhatáridőkre részfizetés lehetséges, valamint:</p> <ul style="list-style-type: none"> – ismétlődő és esetleg kölcsönös teljesítésért (általános műszaki szolgáltatásért) hasonló fizetés lehet – a befejezetlen munkákat a megrendelő bankhiteleiből is finanszírozhatják. 	<p>Nincs információ</p>	<p>Jelenleg térnek át a szakaszonkénti finanszírozásról egy csak a leszállított késztermék után történő finanszírozási rendszerre.</p> <p>A befejezetlen munkák hitelekkel és kutatóhelyi forrásokból folyhatnak. Késedelmek eredményátadásnál a kiegészítő hitel költségeket a kutatóhely fedezi.</p>	<p>A kutató költségeit a tervben rögzített ideig, havi átutalásokban biztosítják.</p>

Forrás: Opút organizacii planirovaniya finanszironiya i ekonomiceszkovo stimulirovaniya sozdanyija i vnyedreniya novoj tyehnyiki v sztranh-cslenah SZEZ: Moskva, MNIIPU 1985. 152–161. old.

2. sz. táblázat

A tudomány és technika tervezésének eszközei

Tervezési eszköz	Bulgária	Magyarország	NDK
1. Műszaki-tudományos prognózisok	23 ágazati prognózis (fejlesztési trendek 2000-ig). <i>Területek:</i> energetika, elektronika, vegyipar, természeti erőforrások, mechanizáció ágazatonként.	A távlati tervezés rendszeréhez csatlakozva – tudományfejlesztési prognózis 2000-ig – műszaki-fejlesztési prognózisok sora (zömmel szintén 2000-ig).	Kidolgozott prognózisok – népgazdasági szintű komplex prognózisok – műszaki-tudományos kulcsterületi prognózisok (például energetika) – területi prognózisok (Tudományos és Műszaki Fejlesztési Minisztérium.)
2. Műszaki-tudományos távlati tervek	<i>Komplex „Tudomány és Technika” Program</i> 1990-ig. 4 alprogrammal: – alap kutatások fejlődési irányai – műszaki tudományos stratégiai irányok (5 alprogram) – műszaki-tudományos komplexumok fejlődése (9 alprogram) – potenciál és irányítási rendszerfejlesztés (3 alprogram) <i>1981–1985. Nemzeti műszaki-tudományos és beruházási program.</i>	OTTKT – OKKT	<i>A természet- és műszaki tudományok fejlesztési koncepciója 1990-ig</i> (ágazati kutatási potenciálfejlesztési tervekkel) <i>Az alapkutatások fejlesztésének hosszú távú fejlesztési koncepciója</i> – 1990-ig, az NDK TA és a Felsőoktatási Minisztérium területén.
3. Műszaki-tudományos komplex célprogramok	<i>Koordinációs célprogramok (1981–1985)</i> (összesen 130) – természettudományos (+ matematika) – 19 – orvostudomány – 5 – energetika – 9 – élelmiszer-gazdaság – 7 – kemizálás és mikrológia – 9 – ásványkészletek feltárása – 12 – automatizáció – 14 – gépgyártás – 11 és egyéb.	<i>Központi műszaki fejlesztési (+ tárca szintű) programok 1981–1985 között mintegy 80!</i>	1990-ig kidolgozott ágazati programok – energiagazdálkodás – lakásépítés – távlati nyersanyag-felhasználás – Berlin-fejlesztés <i>Ágazati programok:</i> – hulladékprogram – gépészet és automatizálás.
4. 5 éves kutatási tervek indikátorai	<i>Alapfejezetek:</i> – kutatási problémák és feladatok – eredmények bevezetése – a termelés műszaki szintje – szabványosítás – a műszaki fejlesztés erőforrásai <i>Alapmutatók:</i> – új technológia bevezetése, automatizálási szint – a kutatási eredmények bevezetéséből származó haszon – világszínvonalú termékki-bocsátás – pénzügyi, más anyagi és munkaerő-felhasználás a K + F folyamatban.	OKKFT + az 1981–1985-ös 5 éves népgazdasági tervben önálló K + F fejezet.	<i>Az öt éves kutatási tervek alapfejezetei:</i> – K + F komplex feladatok – innovációs feladatok (beleértve új termékeket is) – szabványosítás, minőségellenőrzés – kutatóképzés – a K + F pénzügyi forrásai <i>Alapmutatók:</i> – az új termelés mennyisége (arány a struktúrán belül) – az innováció eredményeként adódó időmegtakarítás – 100 márka értékű termék előállításához szükséges anyagmennyiség – a termelés megújulásának üteme.

Lengyelország	Szovjetunió	Csehszlovákia
<p>Különböző műszaki-tudományos prognózisok – közöttük tudományfejlődési prognózisok 1990-ig, „a Lengyelország 2000-ben Bizottság” jelentései stb.</p> <p>Léteznek ágazati prognózisok is. Például a gépiparban (elektronika, számítástechnika, dízelesítés).</p> <p><i>Távlati népgazdasági tervek</i> (1986–1995) évekre kidolgozva (egyes esetekben 2000-ig).</p> <p>Két alapterület:</p> <ul style="list-style-type: none"> – exportgazdaság, exportképesség – függetlenség az élelmiszer-gazdaságban. <p><i>Kutatási kormányprogramok:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – szénfeldolgozás – energetika – rézfelhasználás – fehéregyprogram – elektronizálás. <p><i>Az 1983–1985-ös tervben elfogadott tudományos-technikai stratégiai irányok</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – aktuális problémák (anyagtakarékosság, importkiváltás stb.) – prioritások. 	<p>15–20 éves prognózisok kulcsterületenként. Például:</p> <ul style="list-style-type: none"> – alapkutatói prognózisok, – gazd. ágazati és tagköztársasági előrejelzések – műszaki területenként készített prognózisok. <p><i>20 éves műszaki-tudományos komplex terv</i> (5 éves szakaszokra bontva) kapcsolja össze a tervek rendszerét <i>10 éves gazdaság- és társadalomfejlesztési terv.</i></p> <p><i>Tudományos-műszaki komplex célprogramok:</i> Az 1981–1985-ös időszakra 41 program.</p> <p><i>Kiemelt tudományos-műszaki problémák programjai:</i> 129 program – gazdaságpolitikai kulcsterületeken, csúcstechnológiákban.</p> <p><i>Alapfejezetek:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – tudományos-műszaki problémák – bevezetett új termékek – beálló új technológiák – tudományos munkaszervezés – K + F források – kutatóképzés stb. <p><i>Alapmutatók:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – technológiai mutatók – K + F folyamatokból származó haszon – innovációs folyamatok jellemzői. 	<p>Műszaki-tudományos előrejelzések 2000-ig. Például:</p> <ul style="list-style-type: none"> – alaptrend-előrejelzések (kutatásokra is) – regionális komplexumokra készített prognózisok – ágazati vagy alágazati prognózisok műszaki és szociális fejezettel. <p>Kidolgozás alatt a <i>2000-ig terjedő komplex népgazdasági terv:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – távlati komplex programok (TKP) – 1983-ig kidolgozva a fontosabb ágazati tervek. <p><i>1981–1985-ben 14 állami célprogram:</i> köztük:</p> <ul style="list-style-type: none"> – racionális fűtőanyag- és energiafelhasználás – racionális fémfelhasználás – atomenergetika – robottechnika. <p><i>Alapfejezetek:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – műszaki fejlesztési terv – alapkutatói terv – közgazdaságtani kutatások terve <p><i>Alapmutatók:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – kötelezően elérendő műszaki paraméterek és határidők, – a lebontott komplex programfeladatok – új termékek áramlása.

Forrás: Opüt prognozirovanyija i planirovanyija razvityija, nauki i tyehnyiki v sztrana-h-cslenah SZEVI. Moszkva, MNIIPU. 1984. 94–95. old.

kező tárgyalási szakaszokban is – kivételes helyzeteket leszámítva – érintetlen vagy sebezhetetlen volt, addig a kutatóközösségnek nem volt e vonatkozásban semmi külön mechanizmusa (mert nem volt szüksége rá). E mechanizmusok hiánya azonban egyre érzékelhetőbb az új helyzetben, amikor is az egyik fél, a tudománypolitika, eltávolodik a korábbi tárgyalási stratégiától, és a kutatóközösség nagy része védtelennek érzi magát. A lehetséges változásokat ebben az irányban (amelyek végül is az új helyzetben is az irányítás és a kutatás között kellően dinamikus tárgyalási alkupozíciók kialakulásához vezetnek) valahol a *tudomány önigazgatásának (részleges?) újraszabásában* látnám.

2. A második általánosabb kérdés a „*visszavonulás*”, vagy az „*állások stabilizálásának*” problémája. Mit és meddig adhatunk fel anélkül, hogy pozícióink tartósan és visszavonhatatlanul károsodnának? E kérdésre nyilvánvalóan nemcsak országonként, hanem tudományterületenként, szervezettípusonként, sőt egyes kutatóheiyenként is eltérő válaszokat kell adnunk.

A tudománypolitika nyilvánvalóan a reverzibilis „*visszavonulási utakat*” fogja keresni. De az már korántsem egyértelmű, hol érnek véget a „*visszafordítható*” károsodások! És hol kezdődnek a már „*visszafordíthatatlanok*”? Mindenki egyetért abban, hogy rossz dolog, ha le kell állni a műszervársárlással és nem lehet felvenni tehetséges fiatalokat a kutatóállomány felfrissítésére. De valóban képesek vagyunk-e azt felmérni, mi a rosszabb: műszert nem fejleszteni, vagy új kutatókat nem felvenni? S meddig reverzibilisek a károk és hány év után válnak irreverzibilisekké? A válasz még konkrét esetekben is csak igen bizonytalan lehet. Komoly tapasztalata e vonatkozásban egyik szocialista ország tudománypolitikájának sincsen (Nyugat-

Európában is, gyakorlatilag a mienkhez hasonló helyzetben, az illetékesek nem elméleti munkával, hanem a kutatási rendszer körüli mentőmunkálatokkal vannak elfoglalva). Ezért inkább csak óvatos hipotézisként fogalmazom meg, hogy, ha már választani kell, hogy kutatói státusokat létesítsünk, vagy kutatási eszközöket fejlesszünk, akkor *én a kutatói létszám fejlesztése mellett döntenék*. Tudom, hogy más álláspontok az enyémmel szögesen ellentétesek. Ezek szerint csak annyi kutatót szabad meghagyni, amennyit kutatási eszközökkel megfelelően el tudunk látni. De azokban az esetekben, ahol nem szigorúan alkalmazott és adott eszközökkel elvégezhető (elvégezendő) feladatokról van szó, előbb vagy utóbb, országon belül vagy országon kívül találunk eszközöket a kutatóállomány számára (mondjuk adott mérési sorozat elvégzéséhez). Egész korsorportok kiszorítása vagy még inkább be nem engedése a tudományos kutatásba azonban feltehetően lényegesen nagyobb kárt okozhat. Különböző mértékben ugyan, de az utóbbi jelenséggel találjuk magunkat szemben (s nemcsak nálunk, hanem Európa másik felében is).

Tehát legkedvezőbb változatnak (a restriktív feltételei között) a csak reverzibilis változásokhoz vezető, s még mindig zömmel külső erőforrásokból táplálkozó taktikát tartanám.

3. Utolsóként a kutatáson belüli elitizmus és egalitarizmus viszonyának újragondolását említem. Az előző időszak viszonylag jobban ellátott, sőt dinamikusan bővülő kutatási rendszerében e két alapelv érvényesítése között sikerült viszonylag kedvező egyensúlyt kialakítani. A kutatóközösség minden tagjának jutott valamennyi támogatás. Ugyanakkor a szakmai elit, hivatkozással eddigi produkcióira, többet kapott az „egyszerű tagoknál”. Az elosztási arányok korántsem voltak harmoniku-

sak, de az esetek többségében alapvetően nem tértek el az érintettek értékítéletének megfelelő képtől sem. A rendelkezésre álló erőforrások redukciója azonban ezt az eléggé békésnek tűnő egyensúlyt felbomlasztotta. Ebben a környezetben, úgy tűnik, egyre nagyobb esélyei vannak az elitizmusnak. Az „*annak adjuk, aki már eddig bizonyított!*” elvvel, különösen szűkös, sőt egyre szűkülő erőforrások között, igen nehéz vitatkozni. „*Át kell mentenünk a kutatóállomány legértékesebb részét az eljövendő jobb idők számára!*” – hangzik egy másik népszerű jelszó. Ki mondana ennek ellent? Mégis rá kell mutatnom, hogy ez az *elv a bevett megoldásoknak s azok képviselőinek ad elsőbbséget*. Következésképpen, tudatosan lemond olyan, esetleg radikálisan új gondolatokról, kísérletekről, elméletekről, amelyek új emberek produkciójából kerülhetnének ki.

RESTRIKCIÓS TAKTIKÁK – AZ AKADÉMIÁK LEHETŐSÉGEI

A dolgozat befejező részében néhány konkrét problémát érintettek az akadémiai játéktérre vonatkozóan a vázolt helyzetben.

1. A szervezeti önállóság és az intézetek közvetlen direktív irányításának ügye. Az egész akadémiai kutatási rendszer szintjén megfontolandó, hogyan lehet a legkisebb veszteséggel (vagy, ha lehet veszteség nélkül) átvinni a restriktív korszakon a kutatási potenciált. Az egyik lehetőség: a tudomány még valamelyest meglevő társadalmi tekintélyére támaszkodva, legalábbis *szervezeti értelemben, maximális „elszigetelődésre”* törekedni. Valójában a mi akadémiánk, akárhányszor is vádolták (vádolják) őket ezzel, az elmúlt harminc-negyven évben igazán nem voltak elefántcsonttoronyban. A kutatóközösségen belüli hangnem-

ben, munkastílusban azonban kétségtelenül mégis (természetesen?) közelebb voltak az ideális értelmiségi munkahelyhez, mint a többi kutatóhelytípus vagy a gyakorlati munkahelyek. Ez a relatív különbség esetenként igencsak számottevő volt. S ebben – bár országonként, koronként, szervezetenként igen eltérő módokon érték el – mégis megfigyeléseink szerint igen nagy szerepet játszott az akadémiaák tekintélye, s a külvilággal, a különböző mecénásokkal vagy megrendelőkkel szemben egyfajta szcientizmusra épített enyhe misztifikáció is érvényesült. Ehhez kétségtelenül szükség volt valamilyen távolságtartásra. Ez utóbbiakat persze az akadémiaák nem vagy nem szívesen vallották be szélesebb nyilvánosság előtt; ott tulajdonképpen maximális életközelségüket, gyakorlati hasznat hajtó voltukat hangoztatták, hogy a lehetőségekhez képest maximalizálhassák a külső erőforrás biztosítását (és hogy csökkentsék az akadémiaával szemben a gyakorlati életben nem is olyan ritkán érezhető bizonytalanságot vagy bizalmatlanságot). Ilyen előzmények után korántsem csak spekulatív az a vélekedés, amely az elkülönültséget a lehetőségekhez képest a legnagyobb mértékben fenn szeretné tartani, hiszen – így az érvelés – azt úgysem lehet a környezettel elhíttetni, hogy legkülönfélébb kutatási területek, irányok valóban rövid távú, kiszámított gazdasági hasznat hozhatnak. A mecénásokat pedig az általános gazdasági visszaesés vagy lelassult növekedési ütemek idején, a gyakorlatban megmérhető tevékenységek finanszírozásánál, általában csak ez érdekli.

Ismeretes egy *ellenkező alternatíva* és a hozzá tartozó érvelési mód is: *nyissunk maximálisan*, mert a gyakorlati alkalmazásra, a rövid távú gazdasági hasznosságra hivatkozva lényegesen nagyobb támogatásra számíthatunk, mint a hagyományos „tudósok-

dással”. Az itt számba jöhető argumen-
táció sem rosszabb az előzőnél. E néze-
tek híveit három csoportba oszthatjuk
(bár egyesek nyilvánvalóan több cso-
portba is tartozhatnak). Az elsőbe azok
tartoznak, akiknek saját kutatása
(vagy az általuk közvetlenül irányított
munkák) valóban konkrét gyakorlati
„kimenettel rendelkeznek”, s emellett
igen eszközigényesek. Gondolkodás-
módjuk ezért érthetően hasonlít ahhoz,
aki kölcsönért folyamodva nem fél egy
nagyobb összeg felvételétől sem, mert
biztos abban, hogy végül bizonyosan
vissza tudja majd fizetni. Ezek a szak-
emberek feltehetően tudatában van-
nak annak, hogy koránt sincs minden
kutatási terület az övékéhez hasonló,
potenciálisan kedvező helyzetben, de
úgy gondolják, a többi úgyis a „black-
board sciences”, a „csak papír- és ceru-
zaigényű” kutatások osztályába tarto-
zik. Azoknak sok ügysem kell. S majd
csak túléljük azok is a rosszabb időket.

A második tuacmányirányító cso-
port többé-kevésbé meg van győződve
arról, hogy minden akadémiai intézet
képes – akár igen nagy volumenű – al-
kalmazott produkciót előállítani. Ily
módon az „Arccal a gyakorlat felé! Le-
gyünk közelebb az élethez!” jelszót ko-
molyan gondolják. Sőt, talán lelkük
mélyén (bár erről, mint szükséges elő-
feltételről explicite itt általában nincs
szó) még a termelés alkalmazási kész-
ségét, a kutatási termékekkel szembe-
ni valós szívó- és befogadó kapacitásá-
nak meglétét is feltételezik. Enélkül
ugyanis, nyilvánvalóan – megszakadt,
végig nem vitt innovációs láncokkal –
a gyakorlatorientált akadémia mit
sem ér.

S végül, létezik egy harmadik cso-
port is, amely ugyan az előzőhöz ha-
sonló jelszavakat hangoztat, s ennek
érdekében az előzőéhez hasonlóan
igen gyakran vállalkozik, ha ez szüksé-
ges, a kutatás szervezeti környezetének
a társadalmi környezethez való hozzá-

igazítására. Csak egy a különbség:
nem hisz igazán abban, hogy a kutató-
si kapacitás az ígéreteknek megfelelő-
en mindazt majd valóban hozni is tud-
ja, amire a „kölcsönöket” felvették. Itt
persze szó sincs tudatos megtévesztés-
ről vagy más rossz szándékról; előző
tapasztalataikra támaszkodva egysze-
rűen úgy vélik, hogy a „számonkérés-
nél”, néhány év múlva, úgyis már más
helyzet lesz, s ha az eredmények nagy
tömegükben nem lesznek szemmel lát-
hatóan negatívak (márpedig ez valószí-
nű), akkor úgyis meg lehet majd vala-
hogy egyezni a mecénással! S itt van
egy másik feltételezés is. Eszerint a
mecénásnak, a megrendelőnek (példá-
ul egy nem innovatív gazdasági vezetői
rétegnek) valójában úgyszincs szüksége
azokra a gyakorlatorientált kutatási
eredményekre, amelyeket a kutatók
ígértek. A támogatást tulajdonképpen
nem is ezért, hanem az együttműködé-
si készség kinyilvánításáért adja.

Hasonlóan alternatívák között kell
dönteni az *akadémiai vezetés és a ku-
tatóhelyek kapcsolatának milyenségé-
ről*. Itt kétfajta álláspont látszik kiraj-
zolódni. Az egyik úgy véli, hogy a *ne-
hezebbé vált külső feltételek között a
legmegfelelőbb* a kutatási folyamat (az
azt megtestesítő kutatóegységek) és a
kutatásirányítás közötti *kapcsolat ösz-
szébhúzása, szorosabbra fogása*. E né-
zet hívei úgy vélik, a jobban kézben
tartott, a központi direktíváknak feltét-
lenebbül engedelmeskedő kutatóhe-
lyek jobban védve vannak és az ily
módon irányított akadémiai hálózat is
jobban tudja átcsoportosítani erőforrá-
sait az egész hálózat érdekében megte-
endő mentőakcióknál. Egy ezzel ellen-
tétes felfogás szerint a nehezülő külső
feltételek között a kutatási kapacitások
átmentésének legmegbízhatóbb módja
az önállóság maximális növelése a ku-
tatási egységek vagy a kutatóhelyek
szintjén, hiszen ott tudják igazán, mire
is képesek. A kutatási egységekben

tudják igazán a kutatókat kézben tartani, mozgósítani. S figyelembe veendő a szervezeti érdekek kívánatosnak tartott erősebb érvényesülése is. Hiszen, ha az egyes kutatószervezetek „életben maradása” lesz a tét, akkor ők tanúsítják a legnagyobb erőfeszítéseket és találékonyságot ennek érdekében. Tehát, ami így jó lesz az intézeteknek, az jó lesz az akadémiának. Mindkét megközelítésben kétségtelenül van ráció.

2. Állást kell foglalni a *kutatási profilok ügyében* is. Mennyire alakíthat ki vegyes kutatási profilokat az akadémiai kutatás? Ha számos területen el is mosódott már az *alapkutatás profilja*, s ha a kutatásirányítási konjunktúrának megfelelően igencsak ingadozik is az adott témák besorolása az alkalmazott és alapkutatási osztályokba, mégis el kell dönteni, mi lesz a megismerést célzó munkákkal. Egyes országokban az alapkutatásokért az akadémiák teljes „mellszélességgel” felelősséget vállalnak, máshol ezt csak mérsékeltebben teszik. Mindenesetre az alapkutatásként elkönyvelt munkák hányada majd mindenütt csökken, az akadémiáknál és a többi kutatási szektorokban egyaránt.

3. Az elmúlt időkben egyre több *nem közvetlenül kutatási tevékenység* lepi be az akadémiai kutatást. Egyesek ezt örömmel veszik; épp ebben látják a bizonyítékát az akadémiai kutatás „életrealitásának”, gyakorlatra orientáltságának, társadalmi hasznosságának. Mások, bár elismerik, hogy a kutatás ezen leágazásai hasznos munkákat végeznek, úgy vélik, mégsem a kutatóintézeteken belül kell ezekre sort keríteni.

A viták, ezekben a kérdésekben is, a legtöbb szocialista országban inkább csak most kezdődnek. A következtetések remélhetően segíthetnek majd az egész kutatási rendszer korszerűsítésében.

A viták, ezekben a kérdésekben is, a legtöbb szocialista országban inkább csak most kezdődnek. A következtetések remélhetően segíthetnek majd az egész kutatási rendszer korszerűsítésében.

Tamás Pál

VÁLOGATÁS A TUDOMÁNPOLITIKA ÚJABB KELET-EURÓPAI IRODALMÁBÓL*

Ajvazjan, Sz. I.– Vedenejev, Ju. Sz.–Szupatajeva, O. A.: Pravovüe voproszi upravlenija naucsnyimi iszszledovanijami. Moszkva, Nauka 1980.

Albrecht, E. (Szerk.): Strategiebildung in Wissenschaft und Technik. Berlin, Humboldt–Univ. Sekt. Wissenschaftstheorie und Organisation, 1980.

Bakunjin, A. V. (Szerk.): Dejatyelnoszty KPSZSZ po uszkoreniju naucsnotehnicoszskogo progressza. Moszkva, Vűszsaja Skola 1980.

* A magyar munkákat – a terjedelmi korlátok figyelembevételével s könnyebb elérhetőségük miatt – itt nem ismertetjük. Folyamatos bibliográfiájukat lásd a *Kutatás + Szervezés* (MTA Könyvtár kiadása) állandó „Bibliográfiai áttekintés, a magyar tudományszervezés újabb irodalmából” rovatában.

Beljajev, E. A.: KPSZSZ i organizacija nauki v SSSZR. Moszkva, Politizdat 1982.

Benev, B.: Vnedrjaveneto-osznoven princip na naucsno-tehnicoszskata politika. Szofija, Partizad 1978.

Benev, B.–Pandeva, M.–Ivanov, N.: Naucsno-tehnicoszskata politika na NRB., Szofija, Tehnika 1980.

Bitk, I. Sz.: Problemű organizacii i effektivnoszt naucsnoj dejatyelnosztyi v vuzah. Kijev, Vicsa Skola 1982.

Dobrüsen, D. N. (Szerk.): Upravlenije naucsno-tehnicoszskimi programmami. Moszkva, Ekonomika 1983.

Bradinov, B.: Adaptivno planiovane na naucsната gejnoszty, Szofija, Izd. BAN 1982.

Brzost, W.: Importowany postep techniczny a rozwoj gospodarczy Polski. Warszawa, PWN 1979.

Buttler, A.: Pracownicy naukwci szkolnict-

- wa wyzszego oraz placówek naukowo – badawczych i rozwojowych, Warszawa-Lodz, PWN 1978.
- Bükov, A. N.* (Szerk.): Naucsno-tehniczszkaja politika sztran szocializma. Moskwa, Nauka 1977.
- Caban, W.-Mujzel, J.* (Szerk.): Ekonomiczny mechanizm procesow innowacyjnych, Warszawa, PWE 1975.
- Didenko, N. I.*: Upravlenije mnogotemnümü naucsnümi razrabotkami Leningrad, Izd. Len. Unyiversziteta, 1979.
- Dobrov, C. M.* (Szerk.): Effektivnoszty naucsnych grupp. Kijev 1982.
- Domozetov, H.*: Novovedenije i vnderjavanije. Szofija, Izd. BAN 1980.
- Domozetov, H.*: Csovekt v naucsno-tehniczszkija progresz. Szofija, Nauka i iszkustvo 1984.
- Durchsetzung des wissenschaftlich-technischen Fortschritts in der Industrie. Berlin, Akademie Verlag 1978.
- Duzsenkov, V. I.*: Problemu organizacii nauki. Regionalnüje aszpektü, Moskva, Nauka 1978.
- Fedorov, K. C.*: Sztimulirovanija effektivnoszty i kacseszta naucsnoj rabotü. Moskva, Himija 1980.
- Figurski, M.-Kryczynski.*: Ksztalcenie kadr naukowych w latach 1961–70., Warszawa, PWN 1977.
- Filipiak, J.*: Model funkcjowania i rozwoju osrodka naukowego, Warszawa, PWN 1984.
- Das Forschungspotential im Sozialismus. Berlin, Akademie Verlag, 1977.
- Galuz, Sz. C.* (Szerk.): Jedinaja tehniczszkaja politika v otraszli. Kijev, Naukogo Dumka 1979.
- Georgijev, I.*: Nauka, proizvodstvo, potrebenije: Szdvane realizacija na naucsno-tehn. novovedenija. Szofija, Partizdat 1981.
- Glagoleva, G.*: Tehnologicseszkoie oszvoenije naucsnych otrütij i razrabotok: Ekon. aszpektü. Moskva, Ekonomika 1977.
- Gockowski, J.*: Autorytety spoleczenstwa uczonych. Wroclaw, Wyd. Politechniki Wroclawskiej 1979.
- Grzelak, Z.-Brzost, W.* (Szerk.): Nauka-Technika-Produkca. Problemy innowacyjnosci. Warszawa-Lodz, PWN 1981.
- Hanke, P.*: Planungsprobleme in der Grundlagenforschung. Berlin, Akademie Verlag 1975.
- Hartmann, W.-D.-Haustein, H.-D.*: Leitung der industrieller Forschung und Entwicklung: Theoretische und praktische Probleme von Innovationen. Berlin, Akademie Verlag 1979.
- Heiman, Sz.-Palterovics D.* (Szerk.): Naucsno-tehniczszkij progressz i sztruktura proizvodstva – sztredestv proizvodstva. Moskva, Nauka 1982.
- Hübner, P.*: I. Kongres Nauki Polskiej jako forma realizacji zalozen polityki naukonej panstwa ludowego. Wroclaw, Ossolineum 1983.
- Iljin, M. Sz.*: Naucsno-tehniczszkie potencialü sztran SZEV: Szosztojanije i vzaimogyejsztvije. Moskva, Ekonomika 1984.
- Iszszledovanija i razrabotki v sztrana-h-csle-nah SZEV. Moskva, Progressz 1977.
- Jachiel, N.*: Effektivnoszty na naukata. Szofija, AONSZU AN. 1977.
- Jachiel, N.-Ivanov, V.* (Szerk.): Ucsenüj i naucsnyj kollektiv: Szocialnüje aszpektü gyejatynoszty. Moskva Progressz 1986.
- Jarosevskij, M. C.* (Szerk.): Problemü rukovodstva naucsnyj kollektivom. Moskva, Nauka 1982.
- Jevstignejev, R. N.* (Szerk.): Mechanizm integracii nauki sz proizvodstvom: Opüt evrop, sztran SZEV., Moskva, Nauka 1984.
- Jordanov, I.*: Ocenka economicszkoj effektivnoszty nauki: kriterii i pokazateli. Moskva 1977.
- Jordanov, I.-Borisov, B.* (Szerk.): Ikonomiceszki problemü na naucsno-tehniczszkija progresz. Szofija, Izd. na OPKK pri BII „K. Marx”. 1982.
- Kacsunov, Sz.*: Prognoznata gyejnoszty v naukata. Szofija Izd. BAN 1982.
- Kannengisser, L.-Meske, W.* (Szerk.): Das Forschungspotential im Sozialismus: Ausgewählte Probleme unter besonderer Berücksichtigung der Grundlagenforschung. Berlin, Akademie Verlag 1977.
- Kanügin, Jn. M.-Botvin, V. A.*: Problemü razvitija i iszpolzovanija naucsnygo potenciala krupnyh gorodov. Kijev, Naukogo Dumka 1980.
- Kara-Murza, Sz. C.*: Problemi organizacii naucsnych iszszledovanij. Moskva, Nauka 1981.
- Koszolapov, V. V.*: Naucsno-tehniczszkaja

- politika obscesztva razvitogo szocializma, Kijev, Politizdat Ukrainü 1979.
- Kozsevnyikov, R. A.*: Ekonomiceszkij analiz i ocenka gyejatyelnoszyi otraszleviin NII i KB., Moszkva, Szovjetszkoje Radio 1979.
- Krejči, J.*: K Základnímu výzkumu v CSSR: Některé problémy řízení a plánování základního výzkumu v ČSSR. Praha, Horizont 1977.
- Kröber, G.* (Szerk.): Probleme der Erhöhung der Leistungsfähigkeit der Grundlagenforschung. Berlin, ITW 1979.
- Kröber, G.*: Wachstumstendenzen und Entwicklungserfordernisse des Forschungspotentials der DDR. Berlin, Akademie Verlag 1982.
- Kubik, J.*: Vědeckotechnický rozvoj v ekonomice ČSSR, Praha, Horizont 1980.
- Kugel, Sz. A.*: Profesionálnaja mobilnoszy v nauke. Moszkva, Müszl 1983.
- Kugel, Sz. A.* (Szerk.): Novíje naucsnuje napravlenija i obscesztvo, Moszkva-Leningrad 1983.
- Kwiatkowski, S.* (Szerk.): Planowanie i organizacja badan naukowych. (Sorozat.) Warszawa-Lodz. PWN 1980.
- Kwiatkowski, S.*: Studia nad polityka naukowa w Polsce. Stan obecny i perspektywy. Zagadnienie Naukoznawstwa 1984. 1-2. 82-97.
- Kwiatkowski, S.* (Szerk.): Integracja szkol wyzszych z gospodarka a struktura organizacyjna uczelni. Warszawa, PWN 1983.
- Lahtin, C. A.*: Ekonomika naucsno go uczerzdenija, Moszkva, Ekonomika 1979.
- Lahtin, C. A.* (Szerk.): Ekonomiceszkije problémü intensifikacii naucsnoj gejatyelnoszyi. Moszkva 1982.
- Lahtin, C. A.* (Szerk.): Osznovü upravlenija naukoy. Ekon problémü, Moszkva, Nauka 1983.
- Lahtin, C. A.*: Upravlenije v naucsnom uczerzgyenii. Moszkva, Energoatomizdat 1983.
- Lange, A.-Vogt Berger, D.*: Überleitung von wissenschaftlich-technischen Ergebnissen, Berlin, Verlag die Wirtschaft 1975.
- Lavrentyev, M. A.*: Nauka-Tehnicoszkij progressz-Kadrü. Novosibirszk, Nauka 1980.
- Löbl, K.-Rihal*: Vědecko-technický pokrok a socialisticky rozvoj v ČSSR, Praha, Melantrich 1976.
- Maszlennyikov, V. I. et al.*: Naucsnuje kadrü v szocialiszticeszkom obscesztve, Sztruktura i dinamika, Moszkva, Szekretariat SZEZ 1979.
- Micek, M.*: Organizační opatření a organizační formy přispívající K urychlocani cyklu výzkum výroba. Praha, VFS CSAV, 1980. SV 2.
- Mikulínszkij, Sz. R.* (föszerk.): Osznovü naukovedenija, Moszkva 1985.
- Moncsev, N.-Szimeonova, K.*: Politika na NRB i BKP v oblastta na naukata. Szofija 1977.
- Moszczynski, J.*: Nauka-produkcja. Wiezi finansowe, Warszawa PWN 1980.
- Mracek, K.-Friederichs, D.* (Szerk.): Speziifik der Grundlagenforschung und ihre Berücksichtigung bei der Planung: Probleme und Erfahrungen aus der CSSR und der DDR, Berlin, ITW 1979.
- Opüt organizacii, planirovanija, finansirovanija i ekonomiceszkogo sztimulirovanija Szozdanija i vnedrenije novoj tehniky v sztranah-cslenah SZEZ, Moszkva, Szekretariat SZEVA-MNIIPU 1985.
- Organizacionno-ekonomiceszkij mehanizm upravlenija naucsno-tehnicoszkim progresszom v szocialiszticeszkich sztranah. Moszkva, MNIIPU 1982.
- Pandeva, M. Z.-Kudrova, M. A.*: Szisztema nauka-proizvodszto v ikonomiceszkoto razvitije na NRB, Szofija. Nauka i izkusztva 1979.
- Pelka-Pelinska, E.*: Nauka: Zawód i specjalność badacza, Wroclaw, Ossolineum, 1983.
- Polozsenyjie o porjadke priszuzsdyenija ucseñöh sztyepenyey i priszvoenija ucseñöh zvanij. Moszkva 1980.
- Poznanski, K.*: Wdrzanie wyników badan v premysle. Warszawa, PWN 1982.
- Prosztranzszvonnaja organizacija NII v krupñöh gorodah. Moszkva, Nauka 1974.
- Pruszynski, J.*: Soprne naukowe. Studium z prawa adminisztracyjnego. Wroclaw, Ossolineum, 1983.
- Rasszudovszkij, V. A.-Rasszohin, V. P.* (Szerk.): Pravo i upravlenije naucsñümü organizacijami. Moszkva, Nauka 1980.
- Rolul științei în contruirea sóciolismului in Romania. Bucuresti, Ed. polit. 1972.

- Schmidt, C.*: Wissenschaft und Technik: Aufgaben der Staatsorgane, Berlin, Staatsverlag der DDR 1977.
- Scserbakov, A. I.*: Effektivnoszty naucsnoj gyejatyelnosztyi v SSSZR, Moszkva, Ekonimika 1982.
- Szedlov, P. A.* (Szerk.): Metodologicseszkiye osznovu upravlenija naucsnotehnicosz-kim progresszom. Moszkva 1982.
- Szimeonova, K.-Kosztov, K.-Kacsauov, Szt.*: Intenzifikacija na naukata i multiplikacionen podhod. Szofija, Nauka i izkuszto 1977.
- Szocialnűje i ekonomicseszkiye problemű povűsenija effektivnosztyi nauki, Moszkva, Nauka 1985.
- Sozialistische Wissenschaftspolitik und marxistisch-leninistische Wissenschaftstheorie, Berlin IWGO AdW der DDR 1975. Kolloquien, Heft. 10.
- Sztefanov, N.*: Ucsenite v „goljama nauka”. Szofija, Nauki i izkuszstva 1975.
- Takszir, K. L.*: Naucsno-proizvodsztvennűje objegyinyenija. Moszkva, Nauka 1977.
- Tatarinov, Ju. B.*: Problemű ocenki effektivnosztyi fundamentalnűh iszszledavanij. Moszkva, Nauka 1986.
- „Teorija i praktika na naucsno-tehnicosz-koto prognozivane v NRB.” Naucszen Szimpozium. Szofija 1980.
- Tepper, T.* (Szerk.): K űzole vűdy v koncipovánı strukturálnıch zműn ěskoslovenskűho národnıho hospodařstvı. Praha, Ekon. űst. ĆSAV 1983.
- Territorialnaja organizacija i effektivnoszty nauki: Opűt szocialiszticoszskih sztran, Moszkva. Progreszsz 1978.
- Vekszman, A. M. et al.*: Sztroitelszto goroda nauki: Novoszibirszk, 1958–1963. Novoszibirszk, Knizsnoje izd. 1963.
- Velkov, P.*: Kadrovijat potencial na naukata v Blgarija (Dinamika, strukturű, tendencii) Szofija, Nauki i izkuszto 1973.
- Valkov, P.-Naumov, I.-Geneva, Zs.*: Teorija i upravlenije na naucsната gejnoszty, Szofija 1976.
- Werner, W. A.*: Sterowanie przemyslowym zapleczem badawczym. Warszawa, PWN 1981.
- Wielkie programy badawcze. Organizacja i kierowanie. Warszawa-Lodz, PWN 1978–1980. Zeszyt 1–4.
- Wissenschaft und Produktion im Sozialismus, Berlin, Dietz Verlag 1976.
- Zachler, L.*: Sterowanie procesami rewolucji naukowo-technicznej: Przeslanki i ogolne zalozenia. Wroclaw, Ossolineum 1978.
- Zolotarjov, V. Sz.*: Naucsno-proizvodsztvennűj kompleks razvitogo szocializma. Rosztoz n/D. Izd. RGU, 1983.
- Zsamin, V.*: Szocialno-ekonomicseszkiye problemi obrazovanija i nauki v razvitom szocialiszticoszskom obszcsesztove. Moszkva, Ekonomika 1979.
- Zyklus Wissenschaft-Technik-Produktion: Wissenschaftstheoretische Studie zur Wechselwirkung von Wissenschaftlicher und technischer Revolution im 20. Jahrhundert, Berlin, Dt. Ver. Der Wiss. 1982.

ELŐKÉSZÜLETBEN

A HELYI TÁRSADALOM KIADVÁNYSOROZAT

IV. KÖTETE

*Enyedi
György*

TELEPÜLÉS
ÉS TÁRSADALOM

Új technológia, a munkaidő és a szakszervezetek

(Kerekasztal-konferencia)

1985 novemberében, Budapesten került megrendezésre az új technológiáról, a munkaidő történeti, gazdasági, politikai és társadalmi kérdéseiről és a szakszervezetek szerepéről folyó kerekasztal-beszélgetés. Nyugatnémet részről az Institut für Sozialforschung (Goethe Egyetem, Frankfurt am Main) munkatársai vettek részt a beszélgetésen, az intézet igazgatójának vezetésével. Magyar részről a Társadalomtudományi Intézet Gazdaság és Társadalom csoportja szervezte a résztvevőket, több intézet és egyetem bevonásával. (Többek között a SZEKI, a Munkaügyi Kutatóintézet, a MKKE, a SOTE Marxizmus–Leninizmus Intézete is képviseltette magát.)

Jürgen Kromphardt referátumában a fejlett tőkés országok egyik legfőbb gazdasági problémájával, a munkanélküliséggel foglalkozott. Kromphardt professzor a munkanélküliség csökkentésének három lehetséges útjáról beszélt. Ez a három út a következő:

a) Olyan intézkedések foganatosítása, amelyek növelik az árucikkek iránti összgazdasági keresletet és ezzel a munka iránti keresletet is fokozzák. A gazdaságpolitika és a gazdaságtudományi vita elsősorban arról a kérdésről folyik, hogy a beruházási ja-

vak iránti kereslet fokozását olyan intézkedésekkel érik-e el inkább, amelyek közvetlenül a keresletet érintik, vagy olyanokkal, amelyek a kínálatra vonatkoznak.

b) Olyan állami intézkedések elrendelése, amelyek közvetlenül a foglalkoztatás terén érzetik hatásukat. Ezeket az NSZK-ban főleg a munkahelylétesítési törvény szabályozza.

c) Olyan intézkedések foganatosítása, amelyek a vállalkozók számára megkönnyítik az új munkaerők felvételét.

Klaus Hoffmann referátumában a gazdasági racionalitás és a szociálpolitika közötti összhang megteremtésének lehetőségével foglalkozott. A fejlett ipari társadalmakban, amelyekben a termelési rendszer lényege a mindenkori profit biztosítása és amelyek ennek megfelelően kapitalista piacgazdasági allokációs mechanizmusok szerint működnek, a munka- és életviszonyok alapvető veszélyeztetettsége magából a rendszerből fakad. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódott W. Schumm előadása is, aki a munka és a reprodukció változó viszonyai felől vizsgálta a problémát.

Rudi Schmiede a munkaidő változásának történelmi elemzésével fog-

lalkozott a 20. századi Németországban, illetve az NSZK-ban. Ulrike Stein-Schmiede igen fontos módszertani előadást tartott a munkaidő-kutatások forrásainak és dokumentációjának megszervezéséről, gyakorlati tapasztalatok alapján.

Hans Kastendiek előadása az NSZK politikai fejlődését és a politikatudomány irányait ismertette.

Magyar részről Molnár Péter (TTI), Tímár János (MKKE), Pirityi Ottó (SZEKI), Nagy Katalin (Munkaügyi Kutatóintézet), Varga László (TTI) tartottak referátumot különböző magyar vizsgálatokról.

Az alábbiakban a vendégek főreferátumai közül Otto Jacobi és Edwin Schudlich előadásainak szövegéből közlünk részleteket (fordította: Szebenyi Georgina).

Otto Jacobi

Új technológiai paradigmák, hosszú hullámok és a szakszervezetek

Közhellyé vált, hogy a kapitalista demokráciák az átmenet szakaszában vannak. Ezt a körülményt nagymértékben jellemzik a technológiai változások és az azokat kísérő politikai-gazdasági fejlődés. Egyrészt messzemenően kimerült az a növekedési potenciál, amely a harmincas és negyvenes évekből származó és a háború utáni hosszán tartó fellendülést hordozó technológiákban rejtett. Másrészt az új technológiák mélyreható strukturális átalakulásokat okoznak a gazdaságban és a társadalomban egyaránt. Az, hogy történelmi cezúra következett be, és a kapitalista demokráciák fejlődésének, irányításának és szabályozásának egy korábbi modelljéből egy új, mindazonáltal még igen bizonytalan és csak kör-

vonalaiban felismerhető társadalommodellbe való átmenet zajlik, olyan fogalmakban jut kifejezésre, mint „a keynesianista korszak vége”, „a részvétel által biztosított konszenzus szociáldemokrata modelljének vége”, valamint olyan megjelölésekben, mint „új technológiai paradigmák”, „új technológiai röppályák” („new technological trajectories”) vagy „új radikális innovációk” („new radical innovations”).

Az a dinamika, amellyel a technológiai bázisinnovációkat kifejlesztik, alkalmazzák és elterjesztik, ahhoz a paradoxonhoz vezet, hogy a jövő közelebb kerül, előrejelezhetősége azonban csökken. A jövő ismeretlensége nő, jóllehet csökken a bennünket tőle elválasztó távolság.

Mivel a meglevő bizonytalanságok nem teszik lehetővé, hogy egységes képet vázoljunk fel a „legalószínűbb jövőről”, pótszerként alternatív scénáriók (forgatókönyvek) maradnak az elfogadható és elvileg azonos valószínűségű jövővilágok körvonalazására. Nem ez az a hely, ahol egy ilyenfajta programot kidolgozhatunk. Ezért mindössze arra vállalkozunk, hogy mintegy ellenscenárióként – legalábbis az iparszociológiában és az ipari kapcsolatokkal foglalkozó tudományágakban uralkodó pesszimista elvárásokkal szemben – megvitassunk néhány olyan szempontot, amelyek a barátságosabb jövő mellett szólnak. Ez az eljárási mód nem jelenti azt, hogy irrelevánsként elvetjük azokat a scénáriókat, amelyek kiemelik a modern technológiákkal járó pusztító, uralmi és manipulációs potenciált, és szkeptikusak a növekedés, a foglalkoztatás és a világgazdaság alakulásával szemben. Az ilyen modelleknek igen nagy heurisztikus értéke van, mert hozzájárulnak ahhoz, hogy a torz fejlődések felismerhetők legyenek és hatni lehessen ellenük. Helyes tehát, ha komolyan vesszük Günter Anders (1984) támadását a „happy end-politi-

kusok és happy end-publicisták ellen, akik nem szégyenlenek optimizmust terjeszteni”. Ha e figyelmeztetés ellenére mégis arra vállalkozunk, hogy bárátságosabb, optimistább scenáriót mutassunk be, ezt abban a reményben tesszük, hogy egy másik, elfogadhatónak tűnő jövő képét az eddigieknél erősebben vonjuk be az elemzésekbe és politikaopciókba.

Ennek a scenáriónak az alapja az új technikagenerációk növekedést segítő, gazdaságot növelő, környezetkímélő és anyagtakarékos jellemzőkkel való értékelése. Ezzel kapcsolódik össze az az elvárás, hogy „az új radikális innovációk” alapján új termékek és termelési eljárások keletkeznek bővített és a világot behálózó piacokkal, amelyek hosszú távú gazdasági fellendülésben egyesülnek, s ezáltal tehát növekedhet mind az egyéni, mind a kollektív jólét, és kordában tartható a környezet káros megterhelése. Az így várt gazdasági fellendülés, egy új hosszú hullám kezdete és diffúziója eltérő, sőt egymásnak ellentmondó előfeltételekhez kötődik. Ily módon – konzervatív oldalról – esélyt látnak abban, hogy a New Dealnek, mint hegemon stratégianak a szellemét az érték-, gazdasági és védelmi konzervatívok szövetségének javára visszaszorítsák. Véleményük szerint az állami beavatkozás és a szakszervezetekkel való interakció olyan intenzívvé tette a politikai irányítást és olyan sürűvé a társadalmi szabályozást, hogy azok az innováció korlátaivá váltak, és olyan intézményi szklerózisokat hoztak létre, amelyeknél most már arról van szó, hogy a kibővített vállalkozói szabadságnak és a lényegileg csak rendpolitikai módon korlátozott piaci erőknak kell felváltani őket. Ezzel szemben – és nemcsak a szociáldemokrata vártán – azt a feltevést képviselik, hogy a kapitalista fejlődés új fokára való áttérés szükségessé teszi a technika és a gazdaság politikai irányítását és társa-

dalmilag összeegyeztethető alakítását, és ily módon a beavatkozás és az interakció szerepének megnövekedése várható. Kielezeten fogalmazva: itt az „alkotó pusztítás” és az „alkotó altruizmus” innovációs modelljei állnak szemben egymással.

Az optimista scenárión belül mindkét variáns megegyezik abban, hogy a kapitalista demokráciák jelenleg átalakulási dilemmák előtt állnak, tehát egy fejlődési válsággal konfrontálódnak, de nem a rendszer válságával. Közös bennük továbbá az a feltevés is, hogy nem a technológiai vagy gazdasági változóknak, hanem a társadalmi mozgásokat meghatározó fő mutatóknak van alapvető szerepük. Ezért az irányítási szintek innovációs potenciáljának és az intézmények és apparátusok rugalmas teljesítőképességének prioritást kell kapnia. A jövőbeni fejlődés szempontjából igen fontos különbség mindennek előtt abban van, hogy az irányítási szintek kiknek a kezébe kerülnek.

Az alábbiakban megkíséreljük felsorakoztatni érveinket amellest, hogy

- adottak a hosszú távú gazdasági fellendülési trend előfeltételei, egy hosszan tartó depresszió viszont annál kevésbé valószínű;

- egy hosszú hullám dinamikája és minősége, éppúgy, mint a műszaki-gazdasági és politikai-társadalmi struktúraváltás, nem funkcióvesztéssel, hanem inkább a beavatkozás és interakció szerepének növekedésével jár együtt;

- a szakszervezetek nincsenek csupán passzív, utólagos alkalmazkodásra kárhóztatva, és a politikai színpadról már gyakran megjósolt lelépésük még egyáltalán nem következik be, hanem a szakszervezetek előtt mind klasszikus, mind új akcióterek nyílnak meg, amelyek lehetővé teszik a megújulást a változás által; és a jövőben is lehetséges lesz a jelenlétük a gazdasági és politikai alkupiacokon;

– az a keresési folyamat, amely valamennyi kapitalista demokráciában a jelenlegi átmeneti korszakot kíséri, a társadalmi-gazdasági fejlődési minták polarizálódásához vezethet, a munkaerő kirekesztésének modellje és egy részvételi interakciós szövetség modellje közötti konfrontáció formájában.

A jövőbeni fellendülés

A hosszú távú gazdasági fejlődés prognózisait a két utóbbi évben főleg felfelé helyesbítették. Így a Világbank 1984 áprilisában kidolgozott egy hosszú távú előrejelzést, amely szerint az 1985 és 1995 közötti időszakban az évi átlagos növekedés az ipari országokban 3,3 százalék, a fejlődő országokban 5,1 és a csatlakozó és „küszöb”-országokban 5,8 százalék lesz (mindig a bankprognózisok közepső variánsát adtuk meg). A Német Szövetségi Köztársaságra vonatkozóan különböző gazdasági kutatóintézetek 2,5 és 3,5 százalék érték között határozzák meg a hosszú távú fejlődés trendjét. Az Amerikai Egyesült Államokat illetően Kahn (1982) 3 százalékos vagy ennél is nagyobb gazdasági növekedést feltételez, ami azt jelenti, hogy 1982 és 2002 között megkettőződik a bruttó társadalmi termék. Ezek az előrejelzések főleg azon a feltételezésen alapulnak, hogy az új technológiák növekedési potenciálját realizálni lehet, és elkerülhető a nemzetközi áru- és hitelforgalom szétzilálódása. A magas hatékonysági hozamok miatt a munkaerőpiacon csak akkor következik be észrevehető tehermentés, ha a foglalkozásképes lakosság száma csökken és/vagy drasztikus munkaidő-csökkentésre kerül sor.

A két baloldali beállítottságú nyugatnémet közgazdász, Meissner és Zinn számára az *Új jólét* – ez könyvük címe – akkor valósítható meg, ha az innovációs képesség, a minőségi növeke-

dés és a munkaidő-csökkentés összhangba kerül egymással. Elsősorban foglalkoztatáspolitikai okokból síkra szállnak a schumpeteri innovációs dinamika és a keynesi keresletpolitika kombinációja mellett. Lehetségesnek és szükségesnek tartják a nemzeti konszenzust és a nemzetközi együttműködést, hogy az így adódó esélyek ne menjenek veszendőbe. Főleg Közép-Európa számára látják „egy intelligens intervencionizmus” lehetőségét, amely magában foglalja az állam, a munkavállalók és a vállalatok közötti részvételi kooperációt, és egy európai közép-utat jelent a japán iparfeudalizmus és az amerikai piackonzervativizmus között. Részleges egyezést találhatunk Galtung (1985) pozíciójával, aki ezen évtized végére „arany éveket” lát jönni, és a Nyugat számára akkor lát jó esélyt a változásra, ha érvényre juttatja „puhább szempontjait”. Piatier (1983) francia társadalomkutató a „prolongált növekedés új fázisát” („new phase of prolonged growth”) várja 1990 körülre. Wallerstein (1983) amerikai, marxista orientációjú közgazdász a kilencvenes évekre „a világgazdaság újbóli jelentős fellendülésével” számol. Kahn, egy konzervatív amerikai társadalomkutató, lehetségesnek tartja, hogy még ebben az évezredben kialakul a „szuperindusztriális” világgazdaság.

Könnyen folytathatók az optimista elvárások listáját, ennél jelentősebb azonban, hogy az új technológiák megjelenését azonosíthatjuk-e az ipari forradalom új korszakával. Ezzel felmerül az a kérdés is, hogy visszatérnek-e vagy visszatértek-e már azok a strukturális konstellációk, amelyek elvileg hasonló következményhatást mutatnak, mint amilyeneket a technikai váltás korábbi szakaszait követően megfigyelhettünk.

A korábbi és a jelenlegi ipari forradalom egyik megkülönböztető kritériu-

ma, hogy a technikai haladás először az ember fizikai erejét javította, míg ma intellektuális képességeinek hatalmas kiterjesztését tartalmazza. „A jelenlegi ipari forradalom dimenziói teljesen mások, mivel a számítógépes forradalom lehetővé teszi az emberiség számára, hogy megnagyobbítsa intellektuális erőt.” (Piatier, 1983. 230.) „Az első ipari forradalom lényegében azon alapult, hogy az izomerőt előbb a gőzgép, majd az elektromosan hajtott gép helyettesítette; a második ipari forradalom abból áll, hogy gépeket és termelési rendszereket információval és komputerizált intelligenciával látnak el.” (King, 1982. 18.)

Egy másik osztályozás az 1780-tól kezdődő, gőzgépen és textiliparon alapuló első ipari forradalom, az 1880-tól számított, az elektromosságot bázistechnológiaként alkalmazó második ipari forradalom és egy most kezdődő, vagy már beindult harmadik, mikroelektronikai forradalom között tesz különbséget. Ez a sematizálás átvezet a hosszú hullámok elméleteihez, amelyek szerint az eddigi ipari-kapitalista fejlődés négy, egyenként hosszú fennállási és lecsillapodási hullámmal jár

szakaszra osztható. Ez, a tudományos úttörője után Kondratyev-ciklusnak is nevezett elmélet, a hosszú hullámok elmélete „gazdasági nagyidőjárási helyzeteket” tükröz vissza, és megkísérli, hogy a technika és a gazdaság kölcsönös függését az ipari-kapitalista társadalmakban mind empirikus, mind elméleti módon megragadja. A hosszú távú fejlődési minta nyilvánvalóan ciklikus jelleget mutat (Galtung, 1985) és a Kondratyev-ciklus – legalábbis Wallerstein szerint (1983) – 50–60 évenként visszatérő expanziós-stagnációs lefolyásával az eddig legmeggyőzőbb kísérlet arra, hogy a gazdasági és társadalmi folyamatot az „új radikális innovációk” kontextusában egy érthető interpretációs sémában foglalhassuk össze.

A múlt tekintetében a különböző hosszú hullámok viszonylag jól kimutathatók. Azok a véleményeltérések pedig, amelyek az egyes technológiai, politikai-társadalmi vagy intézményi innovációk jelentőségére, vagy az ezektől időpontokra vonatkoznak, részletkérdések csupán és nem cáfolják meg egy hosszú távon ciklikus fejlődésment létezését.

Hosszú hullámok	Fellendülés	Csillapulás	Műszaki újítások
1. Ipari Kondratyev-ciklus	1787–1813	1814–1842	Gőzerő, szén, vas, textilipar
2. Polgári Kondratyev-ciklus	1843–1869	1870–1897	Gőzhajózás, vasút, acél
3. Neomerkantilista Kondratyev-ciklus	1898–1914/20	1920–1935/40	Elektrotechnikai és vegyi innováció, benzin- és dízelmotor
4. Intervencionista Kondratyev-ciklus	1940/45–1965	1965/70–1985	Autó- és gépjárműgyártás, elektrotechnikai és vegyipar
5. Új ciklus	1985/90		Mikroelektronika, géntechnológia

A hosszú hullámok elméletei kiegészíthetők és gazdagíthatók mind a termelési vagy életciklus (Borner, 1981), mind a kapitalista társadalmak fejlődési fokozatainak koncepciójával (Berger, 1983).

Az új technológiai paradigmák négy életszakaszon mennek át: „Gyermekkor gyenge növekedéssel, serdülőkor gyors növekedéssel, felnőttkor lassúbb növekedéssel és érettkor nulla növekedéssel.” (Piatier, 1983. 227.) Bizonyítható, hogy a hosszú hullámok fellendülő szakaszai jó táptalajt nyújtanak a meglévő „technological trajectories” (technológiai röppályák) továbbfejlesztési innovációinak és terjesztési lehetőségeinek kiaknázására, de nem alkalmasak új technológiai paradigmák létrehozására. Csak amikor már eljött az érettség szakasza, túlkapacitások és piaci telítettség jönnek létre, valamint az élenjárók, a követők és a felzárkózó gazdaságok közötti technológiai hézagok zárásával a konkurencia a minőségi versenyből átváltozik árversennyé, vagyis amikor a hosszú hullám a depresszív fázisba kerül, akkor lesz egyre nagyobb a kényszer, hogy „új radikális innovációk” kapjanak támogatást, és piacképessé tegyék őket. Mindazonáltal a Kondratyev-ciklusban a lecsillapodási hullám bizonytalanságok sorával jár a jövőbeni piacokat illetően, és kifejezetten kockázatosá teszi az új technológiákra vonatkozó beruházásokat. „Lehet, hogy ebben van a kapitalista műszaki fejlesztés alapvető ellentmondása: Az új technológiákra való kockázatos váltásra készítő nyomás akkor a legnagyobb, amikor a jövőbeni piaci fejlődést illetően is a legnagyobbak a kockázatok.” (Kleinschmidt, 1984. 66.)

Ez a probléma arra utal, hogy az új technológiai paradigmák ugyan szükségesek, de egyáltalán nem elégséges feltételei annak, hogy a depressziós spirált fel lehessen tartóztatni, és új, hosz-

szan tartó növekedési szakaszt lehessen bevezetni. „Az »angyali körökből« való kikeveredés gyakran legalább olyan nehéz, mint az ördögi körökből.” („Virtuous circles are often as difficult to disentangle as vicious circles” – Dosi, 1983. 95.) A műszaki és a társadalmi innovációk komplexitását nagyon jól lehet tanulmányozni a nyugati ipari országok háború utáni fejlődésén. A három nagy szociális innováció, mind-egyik a keynesianizmus fogalmköréhez kapcsolódik, nevezetesen a gazdasági folyamatokba való állami beavatkozás, a jóléti rendszer kiépítése, valamint az intermedier-kooperatív szakszervezetek mint partnerek az interakciós szövevényben; ezek voltak a döntő meghatározó tényezők, amelyek lehetővé tették a harmincas és negyvenes évekből származó technológiáknak egy hosszú növekedési szakaszba való beágyazását. Amikor a polgári ipari társadalmak egy újabb fejlődési fokaként létrejött egy kapitalista demokrácia „vegyes gazdasággal” és „vegyes politikával” („mixed economy”, „mixed polity” – Offe, 1983), amely legitimitációs erejét a részvételen és a munkásság integrációján alapuló konszenzus szociáldemokráta-keynesianista modelljéből merítette. Egy modell, amely sok mindent kölcsönzött a katolikus társadalomelméletből, s amelyet nemritkán konzervatív néppártok és kormányok is képviseltek (Lutz, 1984. 193.). A jelenlegi átmeneti szakaszra („transition phase”), amelynek kezdetét legkésőbb a háború utáni éra első világméretű recessziójának idejére, 1974-re tehetjük, kettős strukturális törés jellemző. Egyrészt lehetetlen a kiérlelt és utánozhatóvá vált régi technológiák bázisán tovább vinni az eddigi expanziós mintát. Az átmeneti szakasz technológiai problémája a következő: „A legutóbbi ipari forradalom nagy iparainak érettsége és hanyatlása; a most kezdődő és még csak embrionális korszakában levő

ipari forradalom új aktivitásainak igen lassú kibontakozása.” (Piatier, 1983. 229.) Másrészt a háború utáni korszakban kifejlesztett „szociális technikák” (Sozialtechniken) jelenleg gyakran azért hatástalanok, mert nem a meglevő „technológiai röppályák” kiaknázásáról van szó, hanem olyan alkotó- és innovációs problémákról, amelyek az új technológiai paradigmák kialakulását kísérik. A minőségileg új szociális innovációk kifejlesztésének szükségessége jelenti az „átmeneti szakasz” politikai-társadalmi, illetve intézményi problémáját.

A jövőre vonatkozó tudás nyilván kisebb, mint a bizonytalanság, de nincsen szó egy teljesen ismeretlen világba való vak belebotlásról. Ha tisztában vagyunk a fennálló viszonyok hatalmas utóhatásaival és a bevett struktúrák kitartóképességével, úgy azt is tudjuk, hogy a régi társadalom még hosszú ideig beleér az újba, és azzal sokféleképpen keveredik. Erre az alapon dolatra épül a még tovább kibontandó tézis, hogy – ellentétben a konzervatív flexibilitáshipotézissel, amely azt hangsúlyozza, hogy elkerülhetetlen az anyagi szabályozás mértékének lényeges csökkentése – az új technológiák kincseit csak akkor tudjuk megőrizni és learatni, ha demokratikusan legitimált módon és társadalmi-részvételi úton kapcsolódunk az intervenciónak és az interakciónak a háború utáni korszakban gyakorolt modelljéhez. Amikor itt egy újabb hosszú fellendülési hullám lehetőségéről beszélünk, amely a keynesianista-jóléti állami módon irányítható, akkor nem az időszakok vagy egy kvázi-automatikus mechanika sematizálásának értelmében szólnunk róla. A hosszú hullámoknak és a kapitalista fejlődés szakaszainak elméleteit sokkal inkább a hosszú távú növekedési és fejlődési fokozatok hipotéziseiként értelmezzük. A történelmi helyzetek egyszerűek, és a jelenlegi átmeneti szakasz

is saját törvényeit követi. De a strukturálisan hasonló és összehasonlítható konstellációk ismétlődhetnek, és feltételezzük, hogy a múltban lerakták az irányítási és szabályozási képességnek egy olyan alapját, amely a jövőben is hasznos lesz.

Új piacok, intervenció és interakció

A ciklusfejlődési minták magukban foglalják az ismert visszatérését és az új megvalósítását. Ebben az értelemben egyrészt az új technológiai paradigma alapján létrejövő újbóli hosszú növekedési szakaszból indulunk ki, másrészt azt várjuk, hogy az intervenció és az interakció egyaránt folytatódik, amennyiben a cselekvők intézményeikkel és politikai tartalmukkal együtt képesek a változások általi megújulásra.

A mikroelektronikával, amely lassan kinövi gyermekcipőjét, és a biotechnológiával, amely még embrionális szakaszában van, két olyan, ágazaton átnyúló bázistechnológia áll rendelkezésre, amelyek sokszorosán differenciált széles alkalmazási területeket ígérnek. Segítségükkel, úgy tűnik, lehetővé válik sok jelenleg fennálló probléma megoldása. Érvényes ez például az energiaellátásra, a talajerózióra, a környezetpusztulásra; egyidejűleg magában foglal nagy termelékenységnyerést a termelésben, az igazgatásban és a szolgáltatásban. A növekedési elvárások elsősorban az alábbi négy technológiai súlyponttal függenek össze (Janicke, 1985):

– „Szervezeti és kommunikációs technikák, a tájékoztatás- és hírközlési technikától egészen új közlekedési rendszerekig;

– automatizációs technika számjegyzévezérlésű szerszámgépekkel, robotok és több célra hasznosítható automaták,

új ellenőrző és minőségellenőrző eljárások, egészen az egész termelési folyamathoz a megbízás beérkezésével kezdődő számítógépes integrációjáig;

– olyan megmunkálási és eljárás-technikák, amelyek messzemenően figyelembe veszik a környezet védelmét, az ésszerű energiahasznosítást, a körültekintő nyersanyag-kitermelést, valamint az újrahasznosítási technológiákat, amelyek a szén magas fokú feldolgozottságától a napenergia hasznosításának eljárásain keresztül a biotechnikáig igen széles kört ölelnek fel;

– új anyagtechnikák és munkaanyagok (üvegszál, üvegkerámia, ötvözetek, szállal kevert műanyagok stb.).”

„A komputerizálás és telematizálás, valamint egy újfajta anyag- és eljárás-technikai ökológizálás az összes megnevezett technológia felhasználásával a következő hosszú hullámban azt jelentheti, ami a tömeges motorizáció, a villamosítás, a vasútépítés, a gőzhajtás és a kezdődő gépesítés volt a korábbiak esetében: a hordozó váz.” (Huber, 1985)

Az új, expanzióképes árupiacok kialakításának lehetősége adott. Itt egyáltalán nem csupán minőségileg magasabb fokú pótlólagos szükséglet kielégítéséről van szó, hanem eddig elhanyagolt, elnyomott vagy nem ismert szükségleteknek való megfelelésről. Központi jelentőségű továbbá, hogy nem csupán olyan piacok állnak az előtérben, amelyek egyéni szükségleteket elégítenek ki, hanem döntő mértékben kollektív javak piacai. Ha mindemellett figyelembe vesszük, hogy a gazdaság és a politika nemzetközi összefonódásának már elért szintjét tekintve az új technológiák világméretű transzfere az internacionalizálás spirálját még feljebb csavarja, úgy jó okkal várhatjuk a meglévő regionális és nemzeti piacok kibővülését, illetve újak létrehozását. A perifériális piacok fejlődése érdekében áll mind a fejlődő és a hozzájuk

csatlakozó országoknak, amelyek a további gazdasági-társadalmi fejlődéshez belső piacot kell hogy kialakítsanak, mind pedig az ipari nemzeteknek, amelyek rá vannak utalva arra, hogy új technológiáiknak kibővített piacot szerezzenek. Kahn „szuperipari” világgazdaságával, amely minden, csak nem túlzott utópia, együtt jár majd, hogy

a) további országok kerülnek be azon országok körébe, amelyek eljárási és strukturális hatalommal (procedural and structural power) rendelkeznek;

b) a világgazdasági problémák irányítására és szabályozására intézményeket hoznak létre kibővített kompetenciával.

Azok a figyelmeztetések, amelyek óvnak a harmadik világ iparosításától, mondván, hogy a Föld természeti kincseivel való rablógazdálkodás valamennyiünk túlélési lehetőségeit korlátozza, a bennük levő dinamikát tekintve nemcsak irreálisak, de arrogánsak is, mert ez az állítás magában rejti ezen országoknak a technika gazdaságpotenciáljából való tartós kizárását, és főleg akkor nem jogosak, ha az új technológiák adta környezetkímélő és a forrásokkal takarékosan bánó eljárások kerülnek alkalmazásra.

Az új technológiák által kiváltott változási folyamatok – mind az egyes országok termelési, társadalmi és politikai helyzetében, mind a nemzetközi viszonyokban – olyan gigantikusak, hogy (nemzetenként, ágazatonként és társadalmi csoportok szerint) lesznek nyertesek és vesztesek, és változások állnak be a rangsorban is, ami nyilvánvalóan destrukciós potenciált is felszabadíthat. Ebből világossá válik, hogy mind egy újabb hosszú hullám biztosítása, mind a hátrányok szabályozása vagy kiegyenlítése egyáltalán nem pusztán gazdasági, hanem elsősorban politikai kérdés, amely mind nemzeti, mind nemzetközi szinten együttműködést és

„alkotó altruizmust” követel, hogy mindenki érdekében sikerülhessen semlegesíteni a gazdasági és katonai pusztító potenciálokat. Hogy például a nemzeti vagy társadalmi uralkodó szerep érdekében katonai piacokat hoznak létre és másokat kizáró stratégiát alkalmaznak, avagy a minőségi növekedés és a társadalmi kiegyensúlyozottság érdekében ökológiai piacok bontakoznak ki, és megteremtődnek a nemzetközi irányítás és szabályozás esélyei, ezek politikai alternatívák, amelyek mindenféle technológiai öndinamikán túl választási lehetőségeket engednek meg.

A jövőben is folytatandó intervenció és interakció szükségességét és hasznosságát főleg az érték- és struktúra-konzervatív tábor vitatja. Az intézményi szklerózisról szóló sokat vitatott tézis (Olson, 1982) általános verzióját mi is elfogadhatjuk, mivel kimondja, hogy minél jobban kibontakoznak az új technológiák, a meghaladott struktúrák és intézmények sokasága annál kevésbé egyeztethető össze ezekkel. Mint ahogy a kapitalista társadalmak technikai, gazdasági és politikai történelme mutatja, az ipari forradalmak, illetve a hosszú hullámok mindig együtt jártak a politikai és intézményi megújulással. Az ilyen „modernizálások”, amelyeket mindig is a keresési folyamatok és a konfliktusok kísértek, abból álltak, hogy a régi politikai-társadalmi erőket vagy intézményeket újak váltották fel, és/vagy ezek az új keretfeltételekhez való alkalmazkodás révén változtak meg. Példaként áll egyfelelől a szociáldemokrata pártok és a szakszervezetek létrejötte és változása, másfelől a polgári pártok és az állam állandó újrászerveződése és újraalkalmazkodása; egy olyan fejlődés, amely a háborút követő időszakban elvezetett a részvételel és konszenzuson alapuló kapitalista demokráciákhoz. Hasonlóan messze ható változások várhatóak egy hosszú

„átmeneti szakasz” végén is, amely „30–50 évig is eltarthat, mielőtt a világtársadalomnak egy teljesen más típusába torkollik.” (King, 1982. 31.) Addig is, körülbelül jelen évezredünk végéig, abból ildomos kiindulnunk, hogy az idő fogságában, amikor a politikai-társadalmi, valamint intézményi struktúrák alkalmazkodnak az új technológiai bázishoz, az intervenció és az interakció alakítja a politikai kultúrát. Ezen a megfontoláson nyugszik az a feltevés, hogy lényegi, egyben történelmi elfordulás a „mixed economy” és „mixed polity” gyakorlatától nem várható. Ez megfordítva azt jelenti, hogy az intézményi szklerózis konzervatív módon leszűkített variánsa nem örvendő hosszú távú jövőperspektívának. E tézis alapján az állam és a nagy szervezetek (egyesületek) által túl töményen alkalmazott beavatkozási és szabályozói gyakorlat miatt olyan társadalmi innovációs akadályok jöttek létre, hogy az „idők szava” nem lehet más, mint a dekollektíválás. Ha a rendfunkciókra koncentráló állami autoritás erősödik és egy populista funkcionális érdekérvényesítő épül ki, amely a szakszervezeteket a politikai szintről kiszorítja, úgy a piacautoritás újjászületésével mind az üzemi, mind a gazdasági piacok szintjén gyengülnek a szakszervezeti pozíciók és újjáélednek a lehetőleg kevésbé szabályozott piac innovatív erői. A konzervatív oldal abból indul ki, hogy az új technológiákhoz magas fokú rugalmassági potenciál tartozik, amely akkor nyit meg új szabadságfokokat, ha az adott intervenció és interakciós szint lényeges csökkentésével új „szociális-kulturális innovációs fok” hozható létre (Baden-Württembergi tartományi kormány, 1983). Ez az érvelés olyan értelemben tartalmaz igazságmagot, hogy a múltban létrejöttek bürokratikus „inefficienciák”, és az új technológiai paradigmák a szükségletek és a kereslet sokkal szélesebb

spektrumát képesek a szükségleteknek és a vevői igényeknek megfelelően kielégíteni.

Ezzel az állásponttal ellentétben már ma megsokasodnak azon jelek, hogy az állam főszerepet fog játszani az új bázisinnováció létrehozásában és elterjesztésében, valamint az ezeket kísérő társadalmi változásokban. Az új „szociális-kulturális innovációs fok” nemcsak intervencionista lesz, hanem a „Heroic innovator” (hős újító) klasszikus vállalkozói funkcióját is tovább ássa alá. Az állam előzetes munkálatai, elsősorban a tudomány és a kutatás területén, és az olyan támogató intézkedései, mint például az infrastruktúra modernizálása vagy az elfogadását akadályozó gátak megszüntetése, illetve annak a folyamatnak a pénzügyi támogatása, amelynek során a technológiai innovációkból piacképes javak válnak, elengedhetetlen és egyben innovációt támogató partnerré teszik. Így a sokat vitatott információs társadalom ahhoz kötődik, hogy az állam hatalmas beruházási eszközöket bocsát rendelkezésre, hogy megteremthesse egy teljesen integrált, univerzális hírközlési hálózat technikai bázisát. Ami a kollektív javakat illeti, mindegy, hogy civil vagy katonai jellegűek-e, a piacok csak a nyilvános kereslet által jöhetnek létre. Mivel az állam garantálja a vállalatoknak termékeik értékesítését, egyidejűleg a technológiák támogatásának és kiválasztásának politikáját is gyakorolja. A világgazdaság működőképességének fenntartása és javítása egyre növekvő jelentőségű területe lesz a kormány és a jegybank munkájának.

Ezek az utalások elegendőek ahhoz, hogy bizonyítsuk a szélesebb körű intervenció szükségességét. Ehhez jön, hogy az intervenció állam – mint ahogy az újra és újra reklamált elvárások mutatják – sem a lakosság, sem a tőke és a munka egyesületei körében elvileg nem veszítette el jó hírét.

Hasonló érvényes a szociális államra is, amely még mindig nagy népszerűségnek örvend. A várható messzemenő társadalmi-strukturális változásokat tekintve elengedhetetlen a szociális állam megőrzése, hogy a tendenciájában a társadalmat megosztó, a nyerők és a vesztesek közötti feszültségeket fel lehessen tartóztatni a munkában és jövedelemben való társadalmilag kiegyensúlyozott részesedés útján. Az általános probléma abban van, hogy az új technológiákkal járó ösztönös gazdaságot át kell alakítani mindenki jólétévé. Ez a folyamat azonban nem kevesebb, hanem több interakciót előfeltételez az állam, a pártok, valamint a tőke és a munka együttműködésre képes egyesületei között.

A konzervatívok harci kiáltása az elvileg lecsökkentendő interakciós szint érdekében felkelti azt a gyanút, hogy csupán egy másfajta, de semmiképpen sem kevésbé intenzív interakcióról van szó. A cél az állam, a nagy konszernek és bankok szoros együttműködése, amelyet a „kirekesztő stratégiák” segítségével akarnak bebiztosítani. A „labour exclusion” (munkaerő-kirekesztés) stratégiáiban, amelyek nemcsak a szakszervezeti szervezetek, de a népesség nagy részére is kiterjednek, található meg a konzervatív ideológiák és politikák magja. Egy ilyen politika megvalósítási esélyei nemzeti szinteken ugyan nagyon különbözőek, de sok minden szól amellet, hogy a kirekesztési stratégiákat nem lehet sem kedv szerinti méretekben, sem tetszés szerinti időtartamon keresztül folytatni és ideológiailag elkendőzni. A konzervatív politika vagy kitermeli saját ellenzékét politikai és társadalmi ellenőrök kiformalódásával, vagy hosszú távon azt kockáztatja, hogy egy egész nemzet lemarad a technológiai versenyfutásban, ami egyidejűleg mindig a társadalmi modellek területén való konkurenciát is jelenti. Ehhez jön,

hogy egy új hosszú fellendülő hullámmal – még akkor is, ha azt közbülső recessziós szakaszok törik meg – a szakszervezeteknek, mint a jóléti és szociális állam hagyományos úttörőinek a pozíciója megint javulni fog, és az üzemi, gazdasági és társadalmi tárgyalási piacokról történő tartós kizárásuk annál kevésbé valószínű, minél inkább abban a helyzetben vannak, hogy a társadalmi érdekeknek tartalmilag és a társadalmi csoportokat tekintve széles spektrumát képviseljék.

A szakszervezetek a kizárás és az interakció között

Felvetődik az a kérdés – amelyet csak a gyakorlat fog megválaszolni –, hogy a szakszervezetek hogyan vészelik át az átmeneti szakaszt. Vitathatatlan, hogy mind szervezettségük, mind cselekvőképességük korlátozódott. Azonban a meghosszabbítás egyszerű módszerével az ipari forradalom a második, illetve harmadik szakaszában a szakszervezetek történelmi hanyatlását és a politikai színpadról való lekerülését megjósolni, ez legalábbis elhamarkottnak tűnik, ha nem teljesen elhibázott. Az én feltételezésem az, hogy az újabb hosszú hullám kibontakozásáig tartó szakaszt nemcsak hogy átvészelik, de ki is használhatják arra, hogy társadalmi-gazdasági-politikai interakciós partnerként a jövőben is elismertek maradjanak. Azt, hogy a szakszervezetek intermedier-kooperatív cselekvőkként semmiképpen sem játszották el szerepüket, bizonyítja, hogy

a) mint már a strukturális törések korábbi szakáiban is, képesek tanulási folyamatokra, és ezzel a változások általi megújulásra, és

b) a politikai és gazdasági keretfeltételek ismét javulnak, és a technológiai változással járó társadalmi feszültségek megőrzik a szakszervezetek

klasszikus akciótereit, sőt újabbakkal bővítik.

Nyilvánvalóan nem hagyható figyelmen kívül, hogy a nyugat-európai országok tekintetében egyáltalán nem egységes fejlődéssel van dolgunk. Sokkal inkább polarizáció figyelhető meg a „labour exclusion” és a részvételi interakció modellje között. A következőkben néhány szempont alapján megvilágítjuk, hogy a szakszervezetek jelenlegi gyengeségének nem kell kényszerűen tovább mélyülnie és rögzödni.

A szakszervezetek sok helyütt megfigyelhető taglétszám-csökkenése elsősorban annak következménye, hogy az ipari szektorban csökkent a foglalkoztatás, és a gazdaság más területein a munkapiacok csekély felvevőképességgel rendelkeznek. A munkanélküliség, és nem – hogy Hirschman (1970) terminológiáját használjuk – a beiratkozott tagok elvándorlása vagy a potenciális tagok lojalitáscsökkenése az, ami a taglétszámot és szervezettségi fokot visszavetette a fejlődésben. Ha figyelembe vesszük, hogy az igazgatás, a szolgáltatás és az adminisztráció „átiparosítása” és „átracionalizálása” ezekben a szektorokban is „proletár” munkakörülményeket hoz majd létre, úgy felismerjük, hogy ezeken az eddig szakszervezetileg kevésbé szervezhető területeken sokrétűek a toborzási esélyek. A munkanélküliek, a nem állandóan foglalkoztatottak és a munkát keresők érdekeinek képviselői – mivel ők a munkaerőpiacon komoly gátakba ütköznek – is lehetőséget jelent a tagtoborzásra és a szakszervezeti képviselői monopólium kiterjesztésére az alulprivilegizált népességcsoportokra. Ezért abból a körülményből, hogy az új technológiák növekvő kiszélesítésével a gazdaság termelőmagja már nem azonos a klasszikus ipari szektorban tevékenykedő szakszervezeti tagsággal, semmiképpen nem következik,

hogy a szakszervezeteket a politika félreeső területeire számúzik. Az ilyen akcióterek kitöltése előfeltételezi a szakszervezetek azon képességét, hogy az eddigieknél sokkal differenciáltabb módon képviseljék a teljes-, a részfoglalkozásúak és a munkanélküliek érdekeit, és ellenálljanak a konzervatív kísértésnek, hogy az új termelési szférában foglalkoztatottak igencsak befolyásos és sikeres érdekeinek felismerésére, végső soron tehát rendi érdekek képviselőit korlátozzák tevékenységüket. Az az egyáltalán nem alábecsülendő vonzerő, amely a konzervatív stratégiákból a szakszervezetekre sugárzik, hogy azonosítsák önmagukat a nyertesekkel, és a maguk részéről hozzájáruljanak „a két nemzet” egy újabb variánsának létrejöttéhez (Jessop et al. 1984), persze egy intervenciókra és interakciókra képes szakszervezeti mozgalom végéig jelentené. Az, hogy egy ilyen fejlődés nem kényszerű és elkerülhető, nemcsak az objektív fejlődési tendenciákból és abból a körülményből fakad, hogy a konzervatív kirekesztési politika igencsak támadható, mivel a strukturális változás költségei és haszna nagyon egyenlődenül oszlanak el. A szakszervezeti mozgalom belül elterjedt az a felismerés, hogy a csupán partikularista érdekképviselőt a háború utáni korszakban elért státusának elvesztését jelenti. A szakszervezetek kiindulhatnak abból, hogy hagyományos harcuk a megtermelt gazdaságban való részesedésért – legyen az a jövedelmek emelése, a munkaidő csökkentése, a munkakörülmények javítása, a szociális állami teljesítmények biztosítása vagy a kivívott kollektív védelmi jogok megőrzése –, tehát a harcuk a munka és a jólét társadalmilag kiegyensúlyozott és elvben nem kirekesztő jellegű elosztásáért a jövőben is széles jóváhagyásra talál. A társadalomnak egy lehetséges olyan kettősztatását elkerülendő, ahol az egyik szak-

torban „az új gazdagság” kerül kedvezményezett helyzetbe, a másikban „az új szegénység” uralkodik, a szakszervezeteknek az eddigieknél jobban előtérbe kell helyezniük a társadalmi csoportok és tárgyterületek egyre jobban differenciálódó érdekheterogenitását. Ebből a szempontból nézve nem kell sajnálni, hogy a szakszervezeteknek el kellett távolodniuk a korábbi – az egyes országokban igen előrehaladott – egalizálási és nivellálási politikájtól. Itt egy tanulási folyamat indult meg, amelynek alapja az a felismerés, hogy a társadalmi egyenlőség és kiegyensúlyozottság éppenséggel megfér a szükségletek és a szükségletkielégítés sokszínűen differenciált formáival.

A flexibilitásfogalom, egy konzervatív harci fogalom, amely arra szolgál, hogy a kollektív jogokat a szabályozás csökkentésével törölje, sokak számára csábos vonzerővel bír, mivel állítólag a merev munka- és életszabályoktól való megszabadítást ígéri. A szakszervezet jól teszi, ha átveszi és átértelmezi ezt a fogalmat, és megmutatja, hogy a személys szabadság és a kollektív szabályozás nincsenek kibékíthetetlen ellentétben, hanem a kettő kölcsönösen támogatja és kiegészíti egymást. Az érdekképviselői politika heterogenizálásának másik oldala nyilván az, hogy megnehezedik a szakszervezetnek az a múltban és ma is fontos funkciója, hogy egyesítse és összesítse az érdekeket. A szakszervezetnek egyfajta társadalmi pártát (Szocialpartei) való fejlődése csak részválasz lehet. Az előttünk álló politikai és intellektuális feladatot a szakszervezetek egyedül nem tudják megoldani; ez abból áll, hogy „új üzenetet” kell találni az egyre inkább a technika által uralt világ emberi alakítása érdekében.

Ami a szakszervezetek hozzájárulását jelenti e kérdés megoldásához, ez nemcsak az osztálytársadalmi fejlődésre

vonatkozó koncepció létét feltételezi, hanem olyan egyesületi struktúrákat is, amelyek lehetővé teszik a tagok rész- és összérdekeinek összhangba hozását. Tekintettel arra, hogy a jelenlegi átmeneti szakaszban üzemi és vállalati szinten funkciónövekedés megy végbe, a mikroszinten lejátszódó kollektív kapcsolatok szabályozása egyre fontosabbá válik. Itt a szakszervezetek kettős veszélynek vannak kitéve. Egyrészt az amerikanizálás tendenciái közvetkeztében kiszorulhatnak az üzemi alkupiacról, másrészt a munkavállalók és az érdekképviselők integrációja, illetve ezeknek a vállalati célokkal való azonosulása révén új, üzempözpontú mikrokorporatizmus fenyegeti őket, amely a szociális kapcsolatok japánizálásán, az „employee involvement”-en (munkavállalók bevonása), lényegében tehát az üzemi alkuszint alatti információs és tanácskozó testületeken alapul. A szakszervezetek csak akkor védhetik ki üzemi bázisuknak a szakszervezeti központtól való eltávolodási tendenciáit, azoknak az ellenfél táborába való integrálódását, ha rendelkeznek olyan központi struktúrákkal, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy az üzemi szociális kapcsolatokra korrigáló, orientáló és szabályozó hatást fejtsenek ki. A szervezett létszám, a mozgósítóképesség és a tárgyalási hatalom az eddigieknél sokkal inkább függ majd a centralizált és decentralizált szervezeti elvek közötti egyensúlytól. Mivel mind a mikro-, mind a makroszférában éppen elég egymással összefonódott konfliktusaréna létezik, és nagy szükség van az irányító beavatkozásra és közvetítő interakcióra, ez a vállalkozás a legkevésbé sem kilátástalán.

Ha összehasonlítjuk a legújabb angliai fejlődést az olaszországgal vagy az NSZK-éval, nem kizárt, hogy polarizációra kerül sor a brit hatalmi modell és a kontinensen létrejött részvételi mo-

dell között. Az ilyen szétváló tendenciák nemcsak a konzervatív politikának a kontinentális-európai országokhoz képest sokkal ambiciózusabb és keményebben végrehajtott brit változatával függenek össze, hanem az egyensúlyban levő szakszervezeti struktúrák éppen vitatott problémájával is. Annak, hogy Angliában a munkások kirekesztésén és a minikorporatizmuson alapuló stratégiákra épülő társadalmi modell már ennyire előrehaladhatott, fontos előfeltétele az üzemi szinten koncentrált szakszervezeti struktúrák túlsúlya (Jacobi, Kastendiek, 1985). Az ágazati szakszervezetek és a központosított kompetenciák hiánya a többi országnál nagyobb mértékben vezetett a szakszervezetek közötti és belüli konkurenciához, vagyis a hagyományos külső konfliktusok belsővé áttevődéséhez, és a konzervatív kormány azon célját könnyítette meg, hogy politikai (beleértve a törvényhozási eszközök alkalmazását is) intézkedésekkel kirekeszék a szakszervezeteket, fegyelmezzék és integrálják a munkavállalókat és az üzemi érdekképviselőket. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy a kontinentális-európai országok egy sorában a háború utáni korszakból származó részvételi modell károsodott ugyan, de nem tartósan, tehát a szakszervezetek, ha sikerül változások árán megújulniuk, a jövőben is jelen lehetnek az üzemi, gazdasági és politikai színtereken.

Zárómegjegyzés

Tanulmányom célja az volt, hogy néhány elfogadható ellenérvet és ellentendenciát említsek meg, és így kimutassam, hogy az új technológiai paradigmáknak korántsem kell együtt járniuk hosszan tartó depresszióval, illetve a szakszervezetek és a jóléti állambeli demokrácia történelmi letűnésével.

Az új technológiákban rejlő előnyök olyan hatalmasak, hogy teljesen hibás – s ezen felül kevésbé realista – stratégia lenne fejlődésüket és alkalmazásukat megakadályozni. Ez nem jelenti azt, hogy mindent meg kell valósítani, ami technikailag lehetséges. Csak akkor, ha sikerül értelmes kiválasztást találni, válhatnak az új technológiák „az utópia kulcsává”. „Egy olyan világ víziója, amely mentes a szegénységtől, és messzemenően megszabadul a fizikai munka vesződéségtől” (King, 1982. 43–44.), a jövőben műszakilag megvalósítható. Az, hogy politikailag is megvalósítható-e, bizonytalan. A társadalom törekenyebb, sebezhetőbb és agresszívebb is lesz. Ennek a pusztítási potenciálnak a megfékezéséhez szükség van az állam, a társadalom, a szakszervezetek és a tudomány „alkotó partnerségére” (King, 1982. 44.). Mind nemzeti, mind nemzetközi szinten meg kell valósítani az „intelligens intervencionizmust” mindenki javára, felismerve, hogy az ellenségeskedés és a közvetítő interakciókra való képesség hiánya csak mindenki kárára vezethet. A szakszervezetek ekkor jó eséllyel jelentősen hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az az alternatíva, vajon az eljövendő technológiák az emberiség áldását vagy pusztulását hozzák-e, a jó oldal irányába dőljön el. A részvétellel és konszénzussal jellemzett országoknak jut ebből a jövő társadalmá uttörőjének szerepe.

Néhány olvasó szemében a tőkés viszonyok keretei között megvalósuló intervenciók és interakciók perspektívája, közgazdaságilag kifejezve tehát: egyfajta szuperkeynesianizmus, túlságosan korlátozottnak tűnhet. De függetlenül attól, hogy itt a szerző megbocsáthatatlan önkorlátozásáról van-e szó, vagy a szocialista perspektívák valóban minden megvalósítható realitáson túl vannak, számomra a second best (második legjobb) megoldás olyan

célnek tűnik, amely megéri a fáradságot.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andres, G.* 1984: Brecht konnte mich nicht riechen. Die Zeit, 1985. március 22.
- Berger, J.* 1983: Die Wiederkehr der Vollbeschäftigungslücke – Entwicklungslinien des wohlfahrtsstaatlichen Kapitalismus. In: *J. Matthes* (Hg.): Krise der Arbeitsgesellschaft. Frankfurt/New York.
- Borner, S.* 1981: Die Internationalisierung der Industrie. Kyklos, 34.
- Dosi, G.* 1983: Technological paradigms and technological trajectories. The determinants and directions of technical change and the transformation of the economy. In: *C. Freeman* (ed.)
- Freeman, C.* (ed.) 1983: Long Waves in the World Economy. London.
- Galtung, J.* 1983: Die globale Verteilung von Wachstum und Stagnation. In: *M. Janicke* (Hg.) 1985.
- Hirschman, A.* 1970: Exit, voice and Loyalty. Cambridge/Mass.
- Huber, J.* 1985: Modell und Theorie der langen Wellen. In: *M. Janicke* (Hg.)
- Jacobi, O. und Kastendiek, H.* (Hg.) 1985: Staat und industrielle Beziehungen in Grossbritannien. Frankfurt/New York.
- Janicke, M.* 1985: Langfristige Wachstumsperspektiven der westlichen Industrieländer. In: *M. Janicke* (Hg.): Vor uns die goldenen neunziger Jahre? München/Zürich.
- Jessop, B., Bonnett, K., Bromley, S. and Ling, T.* 1984: Authoritarian Populism, Two Nations and Thatcherism. New Left Review, 1984. Szeptember/Október.
- Kahn, H.* 1983: Der Kommende Boom, Bern/München.
- King, A.* 1982: Einleitung: Eine neue industrielle Revolution oder bloss eine neue Technologie? In: *G. Friedrichs und A. Schaff* (Hg.), Auf Gedeih und Verderb – Mikroelektronik und Gesellschaft. Wien.
- Kleinschmidt, A.* 1984: Innovationsschübe und Lange Wellen: Was bringen „Neoschumpeterianische“ Kriseninterpretationen? Prokla, Nr. 57.
- Landesregierung Baden-Württemberg 1983: Zukunftsperspektiven gesellschaftlicher Entwicklungen. Stuttgart.
- Lutz, B.* 1984: Der kurze Traum immerwährender Prosperität. Frankfurt/New York.
- Meissner, W. und Zinn, K. G.* 1984: Der neue Wohlstand. München.

- Offe, C. 1983: Competitive Party Democracy and the Keynesian Welfare State: Some reflections upon their historical Limits. In: S. Celgg, G. Dow and Boreham (eds.): The State, Class and the Recession. London/New York.
- Olson, M. 1982: The Rise and Decline of Nations. New Haven/London.
- Piatier, A. 1983: Innovation, information and long-term growth. In: C. Freeman (ed.) 1983.
- Wallerstein, I. 1983: Die Zukunft der Welt-ökonomie. In: J. Blaschke (Hg.): Perspektiven des Weltsystems. Frankfurt/N. Y.
- The World Bank 1984: Long Term Projections. Washington.

Edwin Schudlich

Munkaidő-politika konszenzus és konfliktus közt

*(Az ipari munkaidő alakulása
a Német Szövetségi
Köztársaságban)*

A munkaidő alakulásával kapcsolatos vizsgálatunk kiindulópontja a századforduló előtt Németországban bevezetésre került „*ipari munkaidő-egyezmény*” rendszere, („Industrielle Zeitarangement”) (Deutschmann, 1985), s arra a kérdésre kerestük a választ, hogy mennyiben sikerült ezt megvalósítani, illetve – rosszabbodott politikai-gazdasági keretfeltételek mellett – stabilizálni a háború után, a mai nyugatnémet történelemben. Ezzel a fogalommal a tőke és a munka közötti kompromisszumot jelölték, amelynek az volt a célja, hogy a munkaidő-politikát mind az üzemek oldaláról, mind a munkavállalók szempontjából „racionalizálni” lehessen, azaz alkalmassá tenni a cserefolyamatra. A két fél közötti meg egyezés, amely a mai napig is működőképes, azt célozta, hogy egyrészt a lineáris időbeosztásnak való alárendeléssel hatékonyabban és termelékenyebb

módon használják ki az élőmunkát, másrészt az elidegenedett munka csökkentésével hosszabbá váljék a „szabadidő”, és ezzel tágabbá az élettér. A következőkben foglalkozunk az 5 napos munkahét bevezetésével, a tarifaszervezetekben rögzített 40 órás munkahéttel, a 35 órás heti munkaidő körüli konfliktussal és a munkaidő rugalmasabbá tételének kérdésével, azon különböző módozatokat elemezve, amelyek – az első esetben kedvező, konszenzusot teremtő, a második esetben rosszabbodott, konfliktusgazdag felételek mellett – az „ipari munkaidő-kedvezményt” a tőke és a munka közötti, esetenként újra megtalált munkaidő-politikai kompromisszum alapjává tették.

Munkaidő-csökkentés és -rugalmasítás mint kompromisszum

A tartós tömeges munkanélküliséggel járó válságterhes gazdasági fejlődés a hetvenes évek közepe óta a munkaidő-csökkentés foglalkoztatáspolitikai oldalát helyezte a szakszervezetek érvelési politikájának előterébe. A másik oldalon a tőkeértékesítés rosszabbodott feltételei készítették a vállalkozókat arra, hogy új racionalizálási formák után nézzenek, és élesen elutasítsák a munkaidő további csökkentését. Az előző időszakokkal ellentétben már nem bíztak abban, hogy újabb intenzitási és termelékenységi potenciálok tárhatnak fel. A termelékenység szinten maradását sokkal inkább az új technikától és olyan termelési módoktól várták, amelyek lehetővé teszik a munka- és időgazdálkodási racionalizálásokat. A munkaerő és a munkaidő rugalmas alkalmazásával olyan új útra akartak térni, ahol a termelési folyamatban az élő- és holtmunka viszonya és vele együtt az üzem- és munkaidő átalakul.

Ezen ellentétek miatt békés, tárgyalásos úton való rendezésre gondolni sem lehetett, és újabb kiegyezés nyilvánvalóan csak a konfliktusnak a munkások harcában születő megoldása árán jöhetett létre.

1. sz. táblázat

A foglalkoztatás alakulásának tényezői a Német Szövetségi Köztársaságban: termelés, termelékenység, foglalkoztatás mértéke, munkaidő és foglalkoztatottak száma (évenkénti átlagos változás százalékban)

	1950/60	1960/70	1970/80
Termelés	+8,0	+4,7	+2,8
Termelékenység	+5,0	+5,5	+4,2
Foglalkoztatottság	+3,0	-0,8	-1,4
Foglalkoztatottan- kénti munkaidő	-1,0	-1,1	-1,0
Foglalkoztatottak száma	+4,0	+0,3	-0,4

Forrás: Az NSZK Szövetségi Statisztikai Hivatala; a szerző számításai.

A gazdasági keretfeltételeket tekintve feltűnik a minden szempontból megromlott helyzet. A termelési és termelékenységi növekménymutatók – különösen fontosak a vállalkozók szempontjából – jelentősen csökkentek. Egyidejűleg visszaesett a foglalkoztatottság, ami a szakszervezetek oldaláról nézve jelentős. Az általános válságterhes fejlődés következményeként beszűkült az az elosztási tér, amelyből az ötvenes és hatvanas években finanszírozni lehetett a jövedelemnövekményeket és a munkaidő-csökkentéseket. A megváltozott feltételek mellett már nem volt elérhető a mindkét oldalt kielégítő, tárgyalások útján kieszközölt eredmény. Ezért a szakszervezetek rákényszerültek a munkásharcra, ha ténylegesen meg akarták valósítani a munkaadók ellenére is a 35 órás munkahét iránti követelésüket.

A műszaki-munkaszervezési változások is új formát öltöttek, úgyhogy a (heti) munkaidő pusztá csökkentése már nem eredményezhette ugyanazt a termelékenységnövekedést, mint a 40 órás munkahét bevezetésekor. A hatvanas és hetvenes években erőltetett új teljesítménypolitikai jellegű vállalati és üzemi stratégia nyilvánvalóan olyan sikeres volt, hogy főleg az ipari munka területén a beruházási potenciál megszeménoen kimerült. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy a munkaerő intenzitás tetszés szerint nem fokozható – pszichológiai okok miatt is –, másrészt az új technika által közvetített racionalizálási folyamatban, amely egyre növekvő mértékben választotta el a munka- és az üzemidőt. A termelés folyamatosossá tételének túlhajtása és a növekvő kényszer, hogy gyorsabban reagáljanak a megváltozott piaci keresletre, az üzemgazdasági szinten irányított optimálási stratégiához vezetett, amely szerint az emberi munkaerő és vele a munkaidő rugalmas alkalmazásával meg lehet felelni a hatékonyabb tőkeértékesítés követelményeinek.

A válságokkal kísért gazdasági fejlődés és a munkaidő körül kialakult konfliktus aktualizálódásának és kiéleződésének ebben a szakaszában az állam sem maradt kívülálló: megpróbálta a *politikai keretfeltételeket* átalakítani gazdasági és szociálpolitikai elképzelései szerint, és előírni a megfelelő számokat. Ez elsősorban – a bérpolitikai orientációs adatokhoz hasonlóan – a szakértői tanács által készített szakértői vélemények formájában történt (ezek a munkaidő csökkentését hosszú időn keresztül kereken visszautasították), továbbá a szövetségi kormánynak a tarifapolitikába való közvetett beavatkozása révén is, amikor nyíltan állást foglalt a heti munkaidő csökkentésére irányuló követelés elutasítása mellett, és megfelelő törvényjavaslattal szabaddá tette az utat az egy-

mással versengő munkaidőmodellek, a „nyugdíjkor előtti nyugdíjazás” és a „munkaidő-rugalmasítás” előtt. A fém- és nyomdaipari szakszervezetek tarifátárgyalásain és harcaiban, amelyekre 1984-ben került sor, első látásra összeegyeztethetetlen célok álltak szemben egymással: a szakszervezetek követelték a 35 órás munkahetet tarifaszerezésben rögzített normális munkaidőként, és ezt összekötötték új munkahelyek teremtésének (vagy legalábbis a meglévők biztosításának) követelésével; ezzel szemben a munkaadók a munkaidő „egyéni rugalmasításának” jelszava alatt az általuk alkalmazott összmunkaerő intenzitásának és termelékenységének további fokozását értették. Számukra a „rövidebb, de intenzívebb munka” csereformula a vázolt gazdasági, illetve műszaki-munkaszervezési okok miatt elvesztette vonzerejét. A rugalmasítással új „munkaidő-politika” előtt akartak utat nyitni, míg a szakszervezetek a „normásított” munkaidő melletti kitartással megakarták őrizni „hagyományos” munkaidő-politikájuk védőfunkcióját. A konfliktus elsimítása azért ment oly nehezen, mert a hagyományos „ipari munkaidő-egyezmény” nem volt minden további nélkül átvihető az új helyzetbe, mivel a rugalmasítással új elemet kellett bevinni a kompromisszumba. Ennek ellenére sikerült kiutat találni, miközben mindkét oldal tett engedményeket. A vállalatok érvényesíthették rugalmasítási stratégiájukat, a szakszervezetek elérték – az egyelőre szerény – heti 1,5 órás munkaidő-csökkenést. Mindazonáltal a megvalósítás formáját (napi 18 perc, egyben a hét végén vagy napokra leosztva éves szinten) rábízta az üzemi vezetés és a – hatalompolitikai szempontból gyengébb – üzemi tanácsok között folytatandó további tárgyalásokra.

A rugalmasítás, mint a tőke stratégiája: munkaidő a preferencia és a profit között

Főleg a hetvenes évek közepe óta folyó foglalkoztatáspolitikai vitával összefüggésben kapott egyre nagyobb hangsúlyt a munkaidő további területeken való rugalmasítása; a munkavállalók a szakszervezeti munkaidő-politika ellenstratégiájaként használták fel a 35 órás munkahétért folytatott harcok során. E stratégia mögött elsősorban a részmunkaidő és más kapacitásorientált és variábilis munkarendszerek húzódtak meg. A rugalmasabb munkaidő-alakítás ezen új formájáról folytatott vita hevesége azonban elterelte a figyelmet attól, hogy a munkaidő rugalmas kezelése már a múltban is hozzátartozott az üzemi gyakorlathoz. Főleg a túlmunkával és a rövidített munkával variálták a vállalatok hagyományos módon a munkaerő bevezetését és az üzemi munkaidő-volumen a műszaki és gazdasági előírásoknak megfelelően. A rugalmas munkaidő önmagában tehát nem új jelenség, mindazonáltal a hatvanas évek óta az új termelési potenciálok feltárásában a szerepe jelentősen megnőtt. Bizonyítható ez azazal, hogy a rugalmas munkaidő hagyományos és új formái egyre jobban kibontakoznak és elterjednek. Különböznek egymástól a kollektív szabályozás és normázás, a bevetési rugalmasság, valamint a foglalkoztatottaknak a szabadidő-preferenciára vonatkozó önkéntessége fokában. Ahol a hagyományos formák alá vannak vetve az üzemi tanácsok vagy más intézmények bizonyos engedélyezési eljárásainak és együttdöntési jogának, a rugalmas munkaidő új formái, ha már megállapodásban rögzültek és bevezették őket, mentesek az ilyen – a vállalatok által „bürokratikusnak”, a szakszervezetek által szükséges védelemnek tartott – érdekkiegyenlítési folyamatoktól.

Ebben az esetben az üzemi vezetés jóval rugalmasabban tudja az élmunkát a termelés-szervezet és az üzemi időgazdasági – akár műszaki vagy nyereségorientált természetű – előírásaihoz igazítani.

A túlmunka és a csökkentett munkaidő hagyományos formái révén az üzemeknek megvannak az eszközeik, hogy a munkaidőt megnyújtsák vagy csökkentsék. A hatvanas évek óta ezen munkaidőformák fejlődésének statisztikai elemzése világosan megmutatja, hogy egyre több helyütt alkalmazták. Nemcsak a konjunkturális ciklusokhoz való alkalmazkodás eszközeként szolgáltak, de ezen túlmenően szerepet játszottak a „vállalkozók termelés- és foglalkoztatási stratégiai számításában is” (Salfer, 1982. 51.). A 2. sz. táblázatban feltüntetett túlmunkaidő az egész iparra vonatkoztatva elsősorban a konjunktúrától függő ingadozásokat mutatja. A statisztikai adatok nem aggregált figyelembevételkor – főleg, ha külön-külön értékeljük a női és férfi munkaerőre vonatkozó munkaidőket – még jobban kitűnik a variációs tartomány kiszélesedése és a tarifaszereződé-

2. sz. táblázat

Az ipari munkavállalók által teljesített túlmunkaidő 1955 és 1981 között az egész iparra vonatkozóan (hetente ledolgozott túlmunka órákban kifejezve)

Év	Óra	Év	Óra	Év	Óra
1955	2,6	1964	2,8	1973	3,1
1956	2,1	1965	3,0	1974	2,5
1957	2,0	1966	2,7	1975	1,9
1958	2,0	1967	2,1	1976	2,1
1959	2,3	1968	2,9	1977	2,1
1960	2,5	1969	3,5	1978	2,0
1961	2,4	1970	3,8	1979	2,1
1962	2,4	1971	3,3	1980	1,7
1963	2,5	1972	3,0	1981	1,5

Forrás: Az NSZK Szövetségi Statisztikai Hivatala.

ses munkaidő-szabályozás csökkenő érvényessége (Mendius, 1978. 204).

A csökkentett (rövidített) munkaidő – engedélyhez kötött és az üzemi munkaidő-volumennek a Munkaügyi Hivatal által pénzügyileg szubvencionált, előírt határig történő csökkentése – analóg változásokon ment keresztül. Így ebben az összefüggésben vannak utalások arra, hogy a csökkentett munkaidő, „amelynek korábban kifejezetten válság- és szükségállapot-intézkedési jellege volt... az utóbbi években hatalmas gazdasági jelentőségre tett szert és az összegazdaságon belül egyre kiterjedtebben került alkalmazásra” (Flehsenhar, 1979. 363.) Míg a hatvanas évek elején még jelentéktelen volt, volumene ismét nőtt az 1966-1967-es recessziót követően és 1975-ben érte el csúcspontját. Azóta üzemi manőverezési lehetőségként viszonylag magas szinten tartja magát.

A túlmunkánál, illetve a csökkentett munkaidőnél a rugalmasítás a munkaidőnek pusztán egyetlen dimenziójára korlátozódik. Ezzel szemben a *rugalmas munkaidő új formái* a kronológiai dimenziót is magukban foglalják és ezáltal általánosabban alkalmazhatók. Statisztikai elemzésük azonban a rendelkezésre álló adatok hiányossága és hézagossága miatt csak töredékesen valósítható meg. A meglévő információk mindazonáltal arra engednek következtetni, hogy mind a „rugalmas kezdésű” és részmunkaidő, mind a „kapacitásorientált variábilis munkaidő” más formái, főleg a hatvanas évek kezdetétől, és kiváltképpen a hetvenes években egyre jobban elterjedtek. 1980-ban a rugalmas munkaidőben dolgozó bérből és fizetésből élő foglalkoztatottak részaránya az EMNID-közvélemény-kutatás adatai szerint 12 százalék volt. (Burian—Hegner, 1984. 6.) Egy 1981-ben végzett felvétel szerint a várakozásoknak megfelelően a rugal-

mas munkaidő az irodai foglalkozásokra koncentrálódott; a kérdezettek 35,6 százaléka dolgozott ebben a formában. 7,8 százalékos részaránnyal a „fizikai ipari és kisiparosi foglalkozású” ágazatok álltak az utolsó helyen (Engfer és mások, 1981. 94.).

Még nagyobb jelentőségre tett szert a hatvanas évek óta a *részmunkaidő*.

3. sz. táblázat

A bérből és fizetésből élő részfoglalkozásúak számának (1000 főben) és részarányának (százalékban) alakulása 1960 és 1982 között.

Év	1000 fő	százalék	Év	1000 fő	százalék
1960	586	2,9	1972	—	—
1961	—	—	1973	2485	10,6
1962	767	3,7	1974	2413	10,5
1963	802	3,8	1975	2421	10,9
1964	873	4,2	1976	2729	12,3
1965	979	4,6	1977	2849	12,7
1966	1082	5,0	1978	2785	12,3
1967	1075	5,1	1979	2907	12,6
1968	1116	5,8	1980	2816	11,9
1969	1250	5,8	1981	2947	12,4
1970	1440	6,6	1982	2969	12,6
1971	1568	7,2			

Forrás: Az NSZK Szövetségi Statisztikai Hivatala.

Megjegyzés: 1963-ig 45 óránál, 1971-ig 42 óránál és 1973-tól 40 óránál kevesebb „normális” heti munkaidő.

Említésre méltó, hogy a részmunkaidő aránya az 1967-es, illetve az 1974/75-ös konjunkturális válságévek után is tovább nőtt, bár majdnem kizárólag a női munkaerő kontójára.

A részfoglalkozású nők számaránya az összes női foglalkoztatotton belül a vizsgált időszak végére négyszeresére nőtt, a férfiaké viszont elhanyagolható mértékben változott csak. Ezzel a részmunkaidő a jelenlegi gazdasági és társadalmi rend keretén belül megint

4. sz. táblázat

A részfoglalkozású férfiak és nők aránya az összes (bérből és fizetésből élő) foglalkoztatott férfi, illetve női munkaerőn belül 1960 és 1982 között (százalékban)

Év	Férfi	Nő	Év	Férfi	Nő
1960	0,6	7,1	1972	—	—
1961	—	—	1973	1,6	27,5
1962	0,6	9,6	1974	1,6	26,5
1963	0,6	10,0	1975	1,6	27,2
1964	0,6	10,9	1976	2,2	29,9
1965	0,6	12,1	1977	2,1	31,2
1966	0,6	13,5	1978	2,0	30,1
1967	0,6	13,9	1979	1,9	30,8
1968	0,6	14,5	1980	1,5	29,4
1969	0,6	15,9	1981	1,5	30,5
1970	0,7	17,8	1982	1,5	30,7
1971	0,7	19,3			

Forrás: Az NSZK Szövetségi Statisztikai Hivatala.

csak nőspecifikus jelenségeként mutatkozik.

A kapacitásorientált variábilis munkaidő terjedéséről nem rendelkezünk pontos adatokkal. Ebből következik, hogy a rugalmas munkaidőnek ez a formája, amelyben a munkaidő helyzete és részben tartama sincs szerződésben rögzítve, hanem az üzemek szükségletei alapján határozzák meg, főleg a magánkereskedelemben kerül alkalmazásra (Duran és mások, 1981. 17.)

A „nem standardizált (>rugalmas<) munkaidőben való növekvő üzemi érdekeltség arra mutat, hogy a munkaidő csökkentéséből származó termelékenység-növekedéssel, amit a múltban meg lehetett valósítani, a munkavállalók már nem számolnak” (Hinrichs—Wiesenthal, 1984. 285.). A munkaadók világosan kimondták: „a gazdasági kényszer” arra szorította őket, hogy a rugalmas munkaidő bevezetésével elkerüljék mind a foglalkoztatottak „üresjáratait”, mind a hagyományos

túlmunkáért fizetett túlóradíjakat. Ezáltal – állítják – segíthetik áthidalni a „merev munkaidő-szabályozás ellentétes kihatásait”, könnyebben lefedhetik a munkacsúcsokat, emelhetik a termelőeszközök kihasználtsági fokát és az üzem- és munkaidő szétválasztásával költség szempontjából kedvezőbben irányíthatják a munkaerő-gazdálkodást (Gaugler, 1983. 104. és *Arbeitsring Chemie*, 1983. 11.). Ennek alapján Gabriel összefoglalóan megállapítja, hogy „a merev munkaidő-beosztás megszüntetése megfelel az üzemek gazdasági érdekeinek. A munkaidő rugalmasítása tehát inkább úgy fogható fel, mint a munkaidő hatékonyabb és rugalmasabb kihasználását célzó átfogó vállalkozási stratégia egy része, amelynek, mint minden politikai intézkedésnek – hacsak nem a közvetlen alávetés célját követi –, az érintettek érdekeit is figyelembe kell venni” (Gabriel, 1982. 144.). Az üzemekben és a társadalomban egyaránt uralkodó hatalmi aszimmetria miatt – így következtet Bäcker és Seifert – ez kényszerűen ahhoz vezet, hogy „a munkaadó rugalmassága teljesen a foglalkoztatottak rovására írható és a propagált időszuverenitás az ellenkezőjébe csap át, mivel a munkavállalók általában rá vannak kényszerülve arra, hogy ha egyáltalán munkához akarnak jutni, elfogadják ezeket az ajánlatokat” (Bäcker–Seifert, 1982. 247.).

Az új munkaidő-egyezmény

Ha abból is kell kiindulni, hogy a tőkeértékesítés logikája alapján kifejlesztett időstruktúra és munkaidő-politika dominál a foglalkoztatottak munkaidő-kívánságaival szemben, mégis elietett és hibás volna az utóbbiakat figyelmen kívül hagyni. Ebben az összefüggésben igazat kell adnunk Bäckernek, aki az új munkaidő-politikára vonatkozó

kritikája ellenére hangsúlyozza, „hogy a részmunkaidő illetve az egyéni időrugalmasítás más formáinak általános elutasítása nem oldaná meg a problematikát” (Bäcker, 1981. 203.). „Sokkal inkább az a cél, hogy a munkaidőre vonatkozó döntések meghozatalánál figyelembe kell venni a foglalkoztatottak szükségleteit” (Rudolph és mások, 1981. 121.).

Egy sor közvéleménykutatás eredménye alapján a foglalkoztatottak erősen igénylik a megváltoztatott munkaidőt, amit főleg a szakszervezeteknek, amelyek a kollektív érdekeket képviselik, kell figyelembe venniük, ha politikájukkal nem akarnak zsákutcába kerülni. A közvélemény-kutatások eredménye szerint „a preferenciák nagyfokú heterogenitása” mellett főleg az az igény tűnik fel, hogy „legyen minél nagyobb összefüggő, nem munkához kötött idő”. Ez a megnövekedett szabadidőn és a kisebb fokú megterhelésen kívül a szuverenitás mélyebb érzését eredményezné a saját időről való rendelkezés területén (Engfer és mások, 1981. 101.). A vállalkozók ezekre az igényekre építettek, amikor a rugalmas munkaidő ajánlatával alá akarták ásni a szakszervezetek munkaidő-csökkentést célzó követeléseit. Nyilvánvaló, hogy a szakszervezetek e kérdésben elmulasztották e fogalmat olyan saját tartalommal megtölteni, amely megfelelt volna a foglalkoztatottak egyre legitimebbé és erősebbé váló igényeinek a megnövekedett szabadidő vonatkozásában és a szabadidőről való nagyobb önrendelkezési játéktér biztosítását illetően. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a követelések egységesítésének szakszervezeten belüli folyamata és az azt követő mobilizálási kampány, a munkásharc maga is e területen újra és újra nehézségekbe ütközött. A tarifaszereződések üzemi szintű megvalósításánál is az a helyzet, hogy a vállalkozók és a foglalkoztatottak rugalmas

munkaidőt illető különböző intenciói mindaddig összeütkeznek, amíg létezik a preferenciák és a profit konkurenciája.

A megváltozott gazdasági feltételek, valamint az új kompromisszum keresésében részt vett különböző csoportok igen eltérő munkaidő-politikai céljai miatt gondolni sem lehetett az ötvenes években kötött megegyezés felújítására, amely lényegében arra ment ki, hogy a megrövidült munkaidőt egy intenzívebbre cserélje fel. Ehhez túlságosan különböztek a kiindulási pozíciók. A békés tárgyalási megoldás ezért kilátástalannak tűnt, a tarifátárgyalások kezdetén messzemenően divergáló álláspontok kikerülhetetlenné tették a munkásharcot a konfliktus kibontakozásának formájaként. A *vállalatok* már a hetvenes évek közepén tabuvá tették a további munkaidő-csökkentést, és az acéliparban 1978-ban a munkásharcok ellenére sikerült megvédeniük ezt az álláspontot. Mint már említettük, a munkaidő rugalmasítására építettek a munka hatékonyságát emelő eszközként. A *szakszervezetek* – legalábbis nagy részük – elsősorban a heti munkaidő csökkentéséért szálltak síkra, és ezzel a követeléssel összekötötték azt a célt, hogy biztosítsák a meglévő munkahelyeket, és ezen túlmenően lehetőleg újakat is teremtsenek. Ez az álláspont implikálta a munkatermelékenység és munkaintenzitás további emelésének korlátozását is, a foglalkoztatáspolitikai célok érdekében. Ezáltal az ötvenes évekkel szemben, amikor a konszenzus kölcsönösen elfogadott alapját a várt termelékenységi és intenzitásnövekedés képezte, olyan változás állt be, amely szükségszerűen konfliktusba kellett hogy keveredjen a vállalkozók gazdasági érdekeivel. A *foglalkoztatottak* – mint már említettük – erősen érdekelték voltak a „munkaidő-struktúra megváltoztatásában”, amely az egyes foglalkoztatási

csoportokban tevékenység és társadalmi helyzet szerint különbözőképpen alakulhatott. Kiindulhatunk azonban abból, hogy e „változásoktól” azt várták, hogy általában csökken a munkaterhelés, több lesz a szabadidő és kicsit nagyobb a felette való rendelkezés jótétele. Ezeket a célokat úgy kellett megvalósítani, hogy a foglalkoztatottak konkrét kívánságai szerint vagy csökkentik a munkaidőt, vagy bevezetik a speciális rugalmasítást. A munkaidő-preferenciák nagyfokú heterogenitása ellenére végül a fém- és a nyomdaiparban foglalkoztatottak nagy része először egy szavazáson, majd magában a gyakorlati munkásharcban szakszervezete egységes követelése mellé állt a 35 órás heti munkaidő kérdésében – nem utolsósorban a szakszervezettel való szolidaritásból.

Ez az elmélyült érdekdivergencia volt az oka az 1984-ben rendkívül keményen vívott munkásharcnak. Mivel a 40 órás normális heti munkaidő bevezetésére az ötvenes években létrejött megegyezés a nyolcvanas évek elején jelentős funkcióvesztést szenvedett el, szükség volt egy új kompromisszum kidolgozására, amely megfelelt a változásoknak mindkét oldalon. Azt, hogy e kompromisszumot milyen nehezen lehetett megtalálni, mutatja az a tény is, hogy sem a tarifaszereződési partnereknek, sem a békéltetőnek nem sikerült egy hasonlóan tartós és egyértelmű szabályozást kialakítani. A fém- és a nyomdaiparban megkötött tarifaszereződések kettős értelemben is elodázták a konfliktust: egyrészt időben, mivel a szerződések rövid érvényessége miatt két-három éven belül ismét a munkaidőkérdés kerül a harc középpontjába. Másrészt térben, mivel a szerződés konkretizálása átkerül üzemi síkra, ahol a vezetésnek és az üzemi tanácsnak kell megegyeznie a munkaidő csökkentésének formájában. Ebben a kérdésben az eddigi gyakorlat azt mu-

tatja, hogy nem született egységes szabályozás, egy sor különböző megvalósítási forma jött létre. Ennek ellenére összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az „ipari munkaidő-egyezmény” – konfliktusokkal terhes kialakulása és a rugalmassítás szempontjával történt kibővülés után – a konfliktus szakaszában is stabilnak és működőképességnek bizonyult. A vállalatok nyeresége kézenfekvő, de maguk a foglalkoztatottak is reménykedhetnek bizonyos előnyökben a munkaidő csökkentése és rugalmassítása vonatkozásában – bár kevesebbet, mint a tényleges szuverenitás, illetve hatalommentes diszpozíciós jótéktér, de mégis többet, mint annak előtte.

IDÉZETT IRODALOM

- Bäcker, Gerhard-Seifert, Hartmut:* Arbeitszeitpolitische Kontroverse: Individuelle Flexibilität oder tarifverträgliches Regelsystem. In: *Offe* u.a. 1982.
- Bolle, M.–Fischer, U.–Strümpel, B. (Hg.):* Analytische und empirische Aspekte der Arbeitszeitgestaltung auf betrieblicher und überbetrieblicher Ebene. Beiträge zur Sozialökonomik der Arbeit, Band 3. München 1982.
- Bundesarbeitgeberverband Chemie e.V. (Hg.) (Arbeitsring Chemie): Flexible Teilzeitarbeit. Wiesbaden 1983.
- Burian, Klaus-Hegner, Friedhart:* Betriebliche Erfahrungen mit neuen Arbeitszeitformen – Vergleichende Auswertung empirischer Untersuchungen aus der Bundesrepublik Deutschland. IIM/LMP 84 – 1 WZB Berlin. Berlin 1984.
- Duran, M.–Klähn, M.–Nassauer, M.–Nauermann, J.–Rudolph, H.:* Geteiltes Leid ist halbes Leid, ein Binsenirrtum. Neue Formen kapazitätsorientierter Teilzeitarbeit im Berliner Einzelhandel in ihren Auswirkungen auf die Arbeits- und Lebenssituation von Frauen. In: *Rinderspacher (Hg.)* 1981. 15–25. old.
- Engfer, Uwe-Hinrichs, Karl-Offe, Claus-Wiesenthal, Helmut:* Arbeitszeitsituation und Arbeitszeitverkürzung in der Sicht der Beschäftigten. Ergebnisse einer Arbeitnehmerbefragung. In: *MittAB* 1981/2. 91–105. old.
- Flechsenshar, H. R.:* Kurzarbeit – Strukturen und Beschäftigungswirkung. In: *MittAB* 1979/3. 362–372. old.
- Gabriel, Jürgen:* Neue Arbeitszeitpolitik als Resultat unternehmerischer Interessen in der Krise. In: *Prokla*, 1982/46. 134–147. old.
- Gaugler, Eduard:* Arbeitszeiten flexibilisieren. In: *Weissbuch Arbeitszeitverkürzung*. Hrsg. von der Aktionsgemeinschaft Soziale Marktwirtschaft; Bonn 1983. 101–116. old.
- Hinrichs, Karl-Wiesenthal, Helmut:* Thesen zur Problematik nichtstandardisierter Arbeitszeiten. In: *Sozialer Fortschritt*, 1984/33. 285–287. old.
- Mendius, Hans-Gerhard:* Arbeitszeit und Arbeitsmarkt. Zu Voraussetzungen und Möglichkeiten beschäftigungswirksamer Interessenvertretung. In: *WSI-Mitteilungen* 1978/4. 202–213. old.
- Offe, C.–Hinrichs, K.–Wiesenthal, H. (Hg.):* Arbeitszeitpolitik – Formen und Folgen einer Neuverteilung der Arbeitszeit. Frankfurt am Main/New York 1982.
- Rinderspacher, Jürgen R. (Hg.):* Neue Arbeitszeitregelungen – Auswirkungen auf Arbeitsmarkt und Arbeitsleben. Beiträge eines Treffens „Perspektiven neuer Arbeitszeitregelungen“ am 25. und 26. April 1980 in Berlin. WZB IIVG. 81–221. old.
- Rudolph, Hedwig-Duran, Marga-Klähn, Margitta-Nassauer, Melanie-Nauermann, Jenny:* Chancen und Risiken neuer Arbeitszeitsysteme. Zur Situation teilzeitarbeitender Frauen im Berliner Einzelhandel. In: *WSI* 1981/4. 204. old.
- Salfer, Peter:* Die Steuerungsfunktion der tariflichen Arbeitszeit. In: *Bolle* u. a.; 1982.
- Schudlich, Edwin:* Weniger Arbeit für mehr Beschäftigte. Historische Hinweise über den Zusammenhang von Arbeitszeit und Beschäftigung. In: *WSI-Mitteilungen* 1983/4. 209–217. old.
- Statistisches Bundesamt (Hg.):* Die Normalarbeitszeit in der Industrie Ende September 1955 – Ergebnis der Erhebung über die Arbeitszeitverhältnisse in der Industrie. In: *Die Industrie in der Bundesrepublik Deutschland*. Sonderheft, 1957/13. Stuttgart.

XI. Szociológiai Világkongresszus Új-Delhiben

1986. augusztus 18. és 23. között rendezték meg Új-Delhiben a XI. Szociológiai Világkongresszust. Témája – *Társadalmi változás: problémák és perspektívák* – tökéletesen kifejezte azt a feladatot, amelyet a szociológiának, természetesen más társadalomtudományokkal együtt, meg kell oldania ebben a problémákkal telített világban.

Akár a kongresszus mottója is lehetett volna az a megállapítás, hogy az ugyan nem várható el az értelmiségi-ektől, hogy a világot megváltoztassák, de a változás folyamatát *korrekten értelmezhetik, és módot találhatnak* az emberi társadalom 20. század végi bajainak: a szegénység, a fegyverkezés, a rasszizmus, a társadalmi erőszak, a gazdasági válság problémáinak kezelésére. S minthogy e veszélyforrások szaporodnak, a szociológusok előtt bőségesen állnak kutatásra és gyakorlati válaszra váró feladatok. Mindez meghatározta a kongresszus tematikáját, amely ezáltal tulajdonképpen a társadalmi lét legfontosabb területeit fogta át és kínálta föl vitára. 38 kutatóbizottság, számos szimpózium, munkacsoport, ad hoc vitaülés adott lehetőséget arra, hogy a társadalomelmélettől a sportszociológiáig, vagy a szociolingvisztikától a vallásszociológiáig az adott témában érdekelt kutatók, szak-

emberek vitatkozzanak, véleményt cseréljenek.

E rendkívül szerteágazó tematika természetesen azt is világosan jelzi, hogy a szociológia – más társadalomtudományokhoz hasonlóan – napjainkra már-már teljesen föloldódott a résztudományokban, s hogy a felhalmozott ismeretanyag már a szakágakban is áttekinthetetlenül bőséges. A jelenlegi helyzet még sürgetőbbé teszi azt, hogy a szociológia *elméletileg is megújuljon*, vagy legalábbis elméleti válaszokkal is próbálja a már évtizede tapasztalható elméleti vákuumot megszüntetni. Alvin Gouldner tíz évvel ezelőtt jövendölte meg a nyugati szociológia válságát, s ez ma – az elmélet hiánya, az empiria egyedulalma, az alkalmazott szociológia elterjedése – általános érvényűnek tekinthető. Hozzáfűzhetjük, hogy ez alól a marxista szociológia sem kivétel, az elméleti vákuum nálunk is tartósan bizonyult. A világkongresszus e tekintetben is csak a reményeket tudta deklarálni a vákuum jövőbeni felszámolására.

A kongresszus szakmai „élményei” mellett a résztvevők többségére meghatározó módon hatott a *helyszín*. A szubkontinens sajátos klímája, társadalmi állapota egyszerre vonzotta és taszította a résztvevők többségét. A színpalak mögött évek óta folyt a vita

arról, hogy India képes lesz-e megrendezni a világkongresszust, másfél éve még arról is szó volt, hogy esetleg mégiscsak Amszterdam vagy Budapest fogja a XI. világkongresszust megrendezni Új-Delhi helyett. (A Nemzetközi Szociológiai Társaság – ISA – tárgyalta is erről a Magyar Szociológiai Társasággal.) Nos, a kongresszus egyértelműen bizonyította, hogy India nemcsak képes volt megrendezni, hanem *jól szervezetter, jó színvonalon* biztosította a kongresszus zavartalan működését. Ehhez a megállapításhoz azonban néhány kiegészítő megjegyzés is szükséges.

Először is a vártnál lényegesen kevesebb külföldi jött el Indiába, valószínűleg a klímától, az esetleges zavargásoktól félték. Mexikóban 80 ország 4000 szociológusa vett részt, Új-Delhiben viszont alig 3000, akiknek több mint egyharmada indiai szociológus volt. (Összehasonlításképpen: az első világkongresszuson Svájcban 50 ország 124 képviselője jelent meg.)

Másodszor: a helybeliek és a harmadik világhoz tartozók többnyire azt kifogásolták, hogy miért kellett a kongresszust luxusszállók légkondicionált termeiben, számukra túlságosan drágán megrendezni, szolidabb árak és körülmények között az Amritszári-tempлом elfoglalása, a Black Day, a szikhek körül ismételten felforrósodott a hangulat, sokan merényletektől tartottak, mások merényleteket helyeztek kilátásba, a bazárnegyedben farkasszemet nézett a puskával, bambuszbottal felfegyverkezett katonaság a fekete zászlót kitűző Black Day-re emlékezőkkel,

Harmadszor pedig igen sokan kifogásolták a kongresszus időpontjának a megválasztását: a monszun végi időjárás mellett a politikai klíma sem látszott megfelelőnek, hiszen a kongresszus idejére esett az Amritszári-tempлом elfoglalása, a Black Day, a szikhek körül ismételten felforrósodott a hangulat, sokan merényletektől tartottak, mások merényleteket helyeztek kilátásba, a bazárnegyedben farkasszemet nézett a puskával, bambuszbottal felfegyverkezett katonaság a fekete zászlót kitűző Black Day-re emlékezőkkel,

Delhi körül koncentrikus körökben elhelyezett ellenőrző állomásokon szűrtek meg a ki- és beutazókat stb. Szerencsére a nyolcmillió metropoliszban nem törtek ki zavargások a kongresszus idején.

Az indiai rendezés előnyeinek, hátrányainak taglalásához végül hozzátartozik az is, hogy az indiai szociológia számára mit jelentett e kongresszus. A helybeliek úgy érzékelték, hogy ezáltal vált nagykorúvá a különben 75 éves tradíciókra visszatekintő indiai szociológia. Azt hiszem, vitathatatlan, hogy egy világméretű rendezvény milyen nagy segítséget nyújtott a különben meglehetősen elzárt indiai szociológusok számára: kutatásaikat előtérbe állíthatták, összehasonlíthatták más társadalmak tapasztalataival, bővíthették nemzetközi kapcsolataikat, új információkkal gazdagodhattak stb.

A külföldiek számára pedig a szakmai hozadékon túl, egzotikus, leírhatatlan társadalmi egyenlőtlenségeivel, fejlődési zavarai, vallási, etnikai feszültségeivel minden szociológus számára rendkívül izgalmas, számos vonatkozásban lenyűgöző élményeket jelentett.

A kongresszusnak természetesen komoly *politikai hatása* is volt. Mint ismeretes, a szociológiai élet nemzetközi kapcsolatait koordináló ISA a fejlett tőkés országok dominanciája alatt áll. Jelenleg 42 ország szociológiai társasága tartozik az ISA-hoz, s ennek fele nyugati; tagjait pedig 81 országból szervezi, s e tagok 38 százaléka amerikai, illetve kanadai. Világkongresszust eddig Bulgáriában, Mexikóban s Indiában rendeztek a nyugati országokon kívül.

Az Indiai Szociológiai Társaság ezért például már jóval a kongresszust megelőzően kérte a szocialista országokat, hogy lehetőleg minél nagyobb létszámban képviseltesék magukat, s ezzel járuljanak hozzá valamiféle egyensúly megteremtéséhez a Nyugat–Kelet–

Harmadik Világ viszonylatában. Ez a hármasság s ennek politikuma mindvégig motiválta a kongresszus rendezvényeit, s az ISA tisztújítását is.

A választások heves csatákat hoztak. Elnökké az angol *Margaret Archert* választották, a három alelnök pedig *Wilfried Dumon* (belga), *Arthur Meyer* (NDK-beli) és *Else Oyen* (norvég) lett. A 13 tagú elnökségbe pedig egy tagot választottak szocialista országból – a szovjet Oszipovot – s négy fejlődő országbelit, ez utóbbi közül kettő indiai szociológus. A héttagú kutatást koordináló bizottságba két fejlődő országbelit és egy szocialista országbelit – a bolgár Mitevet – választottak be. Azaz az ISA vezetésében – az arányokat tekintve – nem sok változás történt, a nyugatiak töltik be ezután is a fontosabb pozíciók kétharmadát. E tekintetben elég sok kritika érte a kongresszust, sokan – a helyi sajtó is például – kifogásolták a 43 éves, a warwicki egyetemen tanító M. Archer megválasztását. Nem tudományos reputációja miatt, hiszen neve különösen a nevelésszociológiában jól ismert, hanem angolsága miatt. Ami pedig a szocialista világ képviseltetését illeti, e tekintetben nem történt előrelépés, pedig adott volt a lehetőség a nagyobb képviselő megszerzésére, csak hogy ismételten nem sikerült összehangolni az egyes delegációk érdekeit.

A magyar szociológusok részvétele és szereplése Új-Delhiben is eredményes volt. Viszonylag nagy létszámú delegációval képviseltette magát a magyar szociológia, s örvendetes, hogy a különböző utaztató intézményeknek, alapítványoknak köszönhetően több fiatal, pályakezdő szociológus is részt vehetett a világkongresszuson.

A különböző kutató bizottságokban, csoportokban igen sok magyar szociológus tölt be tisztséget, s ezeket a funkciókat a kongresszuson többnyire megerősítették. Ezen túl jól fogadták a ma-

gyar felszólalásokat, hozzászólásokat – a magyar szociológia iránti *érdeklődés és megbecsülés* ezúttal is érezhető volt. Mindez minden bizonnyal annak is köszönhető, hogy kutatásaink számos területen nemzetközi szintű eredményeket produkáltak, s ezt a magyar szociológia az elmúlt egy-másfél évtized megalapozott kutatómunkáival érte el. Hangsúlyozni szeretném, hogy viszonylag könnyen lehet nemzetközi fórumokon feltűnést kelteni, de megbecsülést csakis kemény munkával s megfelelő eredményekkel, hosszan tartó együttműködéssel lehet elérni.

Végezetül néhány szót arról, hogy *mire jó egy világkongresszus*. Ha a friss tudományos eredményeket, új koncepciók bemutatását várja valaki a monstre rendezvénytől, minden bizonnyal csalódik. A résztvevők jelentős része ugyanis jól ismeri egymás munkáját, különböző fórumokon – és informálisan is – többnyire rendszeresen találkoznak. A kisebb, egy-egy célfeladatra koncentrálnak rendezvényeknek valószínűleg több a tudományos hozadéka.

Mégis, azt hiszem, *nélkülözhetetlen, hogy egy-egy tudomány rendszeresen seregszemlét tartson* önmagának és a külvilágnak, hogy értékelést adjon fejlődéséről és hiányosságairól, hogy felvázolja, bemutassa a további munkálatok alapvető tendenciáit. Igen fontos, hogy a diszciplína eredményeit a laikus külvilág is megismerhesse. (Indiában például igen nagy publicitása volt a világkongresszusnak, a szociológiai gondolkodás elterjesztésében ez ugyancsak fontos.) Végül, de nem utolsósorban korunkban nem lehet túlbecsülni annak a jelentőségét, hogy egy-egy tudomány művelői – bármilyen országot, világot, idelógiát képviseljenek is – szót értenek egymással, vagy vitatkoznak, de mindenképpen egymás megértésének lehetőségét keresik.

B. A.

Regionális kutatásokról

(Bihari Ottó emlékülés)

Amiképpen napirenden van a társadalomirányítás túlzottan centralisztikus jellegének módosítása, azonképpen a hazai tudományosság is folyamatosan létesíti a maga decentrumait, építi ki alrendszerait s hozza őket működésbe. Teszi ezt oly módon, hogy az említett kutató alközpontok nem pusztán az általánosan kidolgozott kutatási tervek, főirányok „tervelöntása”, témaszortírozása alapján fejtik ki tevékenységüket, hanem az „allokált” tudományos alegységek a maguk szűkebb-tágabb régiójának átfogóbb és speciális adottságain szerveződő állapotokat és folyamatokat nagyfokú szuverenitással vizsgálják, tárják fel. Tevékenységüket jórészt a tudományos szakközvélemény kontrollja mellett, lényegében nagyfokú kompetenciával – s az ehhez illeszkedő felelősséggel –, növekvő szuverenitással fejtik ki az illető szakterület organikus részegységeiként.

Ezt a működési, illetve működtetési jellegzetességet reprezentálja az MTA Regionális Kutatások Központja, amely Pécssett székel, s irányítja és koordinálja a békéscsabai és kecskeméti „filiálé”-it (tudomásunk szerint tervezik további egységek telepítését is különböző vidéki városokba). A működtetés lényege abban áll, hogy ezek a kisebb kutatóhelyek megfelelő komplex közelítéssel folyamatosan vizsgálják az

adott térség népességének mozgásait, annak irányait – mondhatni: dinamikáját –, a településhálózat fejlődését a demográfiai, gazdasági stb. tényezőkkel összefüggésben elemzik. A komplex közelítés és kezelés eredményeképpen előálló sokoldalúság a szokásosnál nagyobb érzékenységet, a minőségi változások észlelésének jobb esélyeit nyújtja számukra, ami azután a távlatos tendenciák regisztrálását, de az aktualitásokra való reakcióképességüket is folyamatosan karbantartja. Ha e munkálkodásuk lényegi sajátosságát akarjuk megragadni, valószínűleg nem tévedünk, amikor törekvéseikben a hazai tudományosságban jelentékeny hagyományokkal rendelkező szociogeográfia megújulásáról beszélünk.

Miután intézetünkben is folyik néhány olyan vizsgálat, amelyek bizonyos felületekkel szervesen kapcsolhatók a fent vázolt programhoz, kézenfekvőnek látszott a Regionális Kutatási Központtal való együttműködés gyakorlati kialakítása.

Kiváló alkalom volt erre a kutatási központ néhai igazgatója, *Bihari Ottó* akadémikus születésének 65. évfordulója alkalmából 1986 májusában rendezett tudományos emlékülés, amelyre intézetünk Politikai Rendszer kutatócsoportjából a helyi társadalom témával foglalkozó kutatók (Böhm Antal és

Pál László) kaptak meghívást. Hasonló esetben gyakori dolog, hogy az emlékülést a protokoll jegyében celebrálják és rituálé-jelleget ölt. Ez esetben azonban már a rendezvényre invitáló meghívó programja is sejtette, hogy a szervezők valami mást akarnak. Ezt kifejezte az egynaposra tervezett – kétségkívül zsúfolt – program, amelynek keretében a résztvevők egy igen átgondolt, ökonomikus s egyben megkomponált, jól előkészített és hasznos munkáulésen vettek részt.

Az előadások természetesen Bihari Ottó munkásságának méltatásával indultak, de kivétel nélkül oly módon tették ezt, hogy a jeles tudós munkásságának azokat az eredményeit emelték ki, melyek jelenbe nyúló érvényűek s éppen az azóta bekövetkezett társadalmi változások verifikálták azokat. A nyitó előadást *Enyedi György*, az intézet vezetője tartotta Regionális kutatások a Dunántúli Tudományos Intézetben címmel. A plenáris ülés programján szereplő előadások (*Ádám Antal*: Bihari Ottó munkássága a magyar államjog felszabadulás utáni fejlődésében; *Tigyi József*: A vidéki tudományos centrumok erősítése; *Nagy József*: A helyi-területi politika problematikája, figyelemmel Bihari Ottó közéleti tevékenységére) mellett számottevő visszhangja volt még a szekcióülések programjából *Külényi Géza* (Kiemelt államtudományi kutatások a VII. ötéves tervben), *Szentpéteri István* (Az állami szervek közötti egyensúlyozó rendszer kialakításának problémája Bihari Ottó koncepciójában) valamint *Verebélyi Imre* (Helyi igazgatás vagy helyi kormányzat [centralizáció-decentralizáció]) előadásának is.

A plenáris ülés egyéb előadásai szintén állam- és jogelméleti, igazgatási, illetve szervezetelméleti, valamint tudományszervezeti témákat dolgoztak fel, míg a korreferátumok aktuális szerve-

zetszociológiai, politológiai és településszociológiai kérdésekkel foglalkoztak. Kézenfekvő, hogy ezek közül is kiemelkedtek a régiókutatás eredményeiről szóló beszámoló, de a közigazgatás és a társadalomszerkezet módosulásainak kölcsönhatásáról, a tanácsok szerepének változását tárgyaló traktátus is több akadt. Számunkra, akik az intézetünket képviseltük az emlékülésen, külön jelentősége volt annak, hogy a helyi társadalmak problematikája is előkelő helyet és jelentékeny teret kapott a tanácskozáson. *Böhm Antal*: A lakossági részvétel sajátosságai egy empirikus vizsgálat tapasztalatai alapján, jómagam pedig *Mivel foglalkozik a helyi társadalom kutatása?* címmel tartottunk korreferátumot. Más korreferensek a helyi referendum bevezethetőségéről, „a helyi társadalmak térpályáinak idődimenzióiról” szóltak, és néhány egyéb vonatkozásban is foglalkoztak a témával.

Miután a szervezők a konferencia teljes anyagát közre fogják adni, ezért az elhangzottak tartalmi ismertetésétől eltekintek. A teljes anyag kiadása alá kívánja húzni a tárgyalta témák aktualitását s egyben a gyakorlati hasznosítás lehetőségét is – nyilatkozta a tervezett kiadvány egyik szerkesztője.

Említendő még, hogy a rendezvény körülményei optimálisak voltak, minden igényt kielégítettek, mert a Pécsi Akadémiai Bizottság impozáns székháza kiváló környezetet biztosított az emlékülés gördülékeny lebonyolításához.

Végezetül – s korántsem a szokásos zárópasszusként – megállapíthatjuk, hogy az Enyedi György akadémikus által vezetett pécsi Regionális Kutatások Központja és intézetünk között kialakuló többoldalú együttműködés sikeres epizódjaként könyvelhetjük el a tanácskozáson való részvételt.

Pál László

Munkásmozgalom-történeti konferencia a migráció és a népfront kérdéseiről

22. konferenciáját tartotta 1986 szeptemberében az ITH (Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung), a munkásmozgalom történéseinek nemzetközi tanácskozása. Az UNESCO által támogatott nemzetközi konferencia szinte egyedülálló szerepet tölt be a munkásmozgalommal foglalkozó történészek és más érdeklődő társadalomtudósok érintkezésében. A linzi tanácskozás átfogó nemzetközi jellegére mi sem jellemzőbb, minthogy a nyugat-európai országok és az európai szocialista országok társadalomtudósai mellett a konferenciák látogatói közé tartoznak a japán és az amerikai társadalomtudósok, s egyre nagyobb delegációval vesz részt munkájában a Kínai Népköztársaság. A konferencia nagy súlyt fektet arra, hogy a harmadik világ más országait is bekapcsolja az eszmecserebe, s így végül is joggal állíthatjuk, hogy Linz évente egyszer a nemzetközi tudományos párbeszéd jeles fórumaként fogadja vendégül a munkásmozgalom elméleti és gyakorlati történetével foglalkozó szakértők népes csoportját.

Az évi tanácskozásoknak általában két napirendi pontja van. Az első egy-egy fontosabb konkrét kérdés elméleti-tudományos megvitatása, a második általában a történetírás metodológiai-

historiográfiai problémáit tárgyalja, mégpedig egy szintén előre megjelölt témához kapcsolódva. A témaválasztás demokratikusan történik, alapját a tagintézmények javaslatai, illetve a tanácskozás nemzetközi tanácsának kezdeményezései képezik, s ebben szerepet játszanak a nemzetközi munkásmozgalom évfordulói, vagy például az olyan megfontolások is, hogy minden régiónak jusson alkalom saját munkásmozgalmának speciális problémáit közvetíteni a nemzetközi fórum elé. Hogy egy példát említsek az elsőként mondott szempontra: a Marx-évforduló alkalmából rendkívüli konferenciát szerveztek *Marxizmus és történelemtudomány* címmel, ami szinte egyedülállóan gazdag anyagot eredményezett Marx történeti írásainak és nézeteinek áttekintése és elemzése terén. (Vö.: *Marxismus und Geschichtswissenschaft*, Europaverlag, Wien 1984.)

Intézetünk három éve tagja az ITH-nak, s képviselteti magát az évi konferenciákon. Az idei szeptemberi tanácskozáson két téma szerepelt napirenden: 1. munkásmigráció és munkásmozgalom – mint történelmi probléma; 2. a harmincas évekbeli spanyol, francia népfrontkormányokkal kapcsolatos kutatások állása. Míg az első téma érdekességét mindenekelőtt a munkás-

osztály történelmi kialakulásának és formálódásának folyamata adta, addig a második téma politikai-ideológiai véleményeket közelebbről is érintő problémákat vetett fel, s így tulajdonképpen nem is csoda, hogy a nyitott kérdések (a történészek – joggal – nehezen nyugszanak bele abba, hogy fontos archívumok, így a Komintern archívuma is, még mindig nem nyíltak meg a kutatás előtt) és a munkásmozgalmon belüli történelmi ellentéteket is közvetítő különböző megközelítések időnként heves vitákat eredményeztek.

●
A migráció kérdése a maga szerteágazó – országokat, régiókat, földrészeket érintő – tematizálhatóságában persze fenyegetett azzal, hogy a problémák szétdarabolódnak az egyes területek speciális problémáira. Ezt leginkább ott sikerült elkerülni, ahol a munkásvándorlás kérdése összekapcsolódott a kapitalizálódás, az industrializálódás és a velük kapcsolatos munkaerőpiac strukturális kérdéseivel, valamint a munkásosztály osztállyá szerveződésének általánosabb etnikai, kulturális és politikai-ideológiai problémáival. Eből a szempontból *Dirk Hoerder* (brémai egyetem) referátumát emelném ki elsősorban, amely a legmesszebb ment ezeknek az összefüggéseknek a tárgyalásában. Hoerder hangsúlyozta, hogy a munkásvándorlás adekvát megragadásához tekintetbe kell venni a munkaerőpiacot, illetve a részmunkaerő-piacok régiók feletti – később atlantinak nevezhető – rendszerét, mint olyan keretet, amelyben a munkásvándorlás irányai és útvonalai értelmezhetővé válnak. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül a kultúrák közötti csere, az eredeti kultúrák etnikai enklávékban történő újjáéledésének folyamata, vagy éppen a tervezett vándorlási időszakok kérdése és az iparosítás előtti

és az iparosítás korának munkásvándorlása között mutatkozó folytonosság problémája sem.

A munkásvándorlások méreteit például olyan becslések jelzik, mint amelyek szerint a 19. században Franciaország lakosságának egyötöde, 1907-ben pedig Németország lakosságának 47 százaléka számára jelentette a belső migráció a normális életmódot. Ugyanakkor mindkét ország munkaerő-importőrnek számított. Az országok közötti munkásvándorlás strukturális alakulását a századforduló tájékán a paraszti arány csökkenése és a képzetlen munkaerő arányának erős növekedése jellemezte (1900 és 1914 között az összmigráció majd háromnegyedét tette ki), míg a képzett munkaerő részesedése többé-kevésbé stabil maradt. A migráció irányait és méreteit mindenképp az iparosítási folyamat centrumai, az egyenlőtlen fejlődésből következő hierarchizálódás, illetve piaci helyzetkülönbség, a gazdasági tér nemzetköziesülésének következményei határozták meg. Maga a vándorlás ugyanakkor a „makroökonómiai” meghatározottság mellett külön jellemezhető csoportspecifikus szükséglet- és kvalifikációs struktúra, meghatározott információs közeg és tradíció alapján bonyolódott. Jellegzetesnek nevezhető az azonos helyről, családból, foglalkoztatási körből azonos helyre, területre történő áramlás.

Az iparosítási folyamatban megnövekvő és központi strukturális elemmé váló munkásosztály összetételére messzemenően rányomta bélyegét a munkásvándorlás. Ez megmutatkozott többek között a belső tagozódásban; annál is inkább, mivel a különböző képzettségű és kultúrájú, etnikailag pedig heterogén vándorlók maguk is abba az irányba hatottak, hogy egy duális munkaerőpiac alakuljon ki például az atlanti gazdasági térségben. Ez a dualitás azt jelentette, hogy a tartós

munkahellyel, kvalifikált munkával és viszonylag magas bérrel rendelkező honi munkások mellett kialakult a munkaerőpiacnak egy internacionalizálódott és kvalifikációt nem igénylő területe a maga különböző jellegű hátrányaival a „külföldi” munkásokkal szemben. Ezzel párhuzamosan a hierarchikus tagozódás más típusú formáját eredményezte a gazdasági rendszerek primer, szekunder és terciér szektorra való tagozódása is – eltérő esélyeket nyújtva a bennük foglalkoztatottnak. S bár ezeket a hierarchizálódásokat más, ellentétesen ható folyamatok keresztelhettkék és csökkenthettkék ugyan, ám a munkaerőpiacnak szegmentált, szegregált és stratifikált munkaerőpiacra való tagolódása alapvető magyarázó tényező maradt a munkához jutás, a szolidaritás vagy a fragmentálódás tényezőinek vizsgálatánál. (A *szegmentáció* a szektoroknak számos rész munkaerőpiacra való felosztását; a *szegregáció* bizonyos csoportok – nők, vendégmunkások, feketék stb. – diszkriminálását; a *stratifikáció* pedig az előrejutás horizontális, alsóbb szintekről nehezen áttörhető korlátainak létezését jelenti.) Mindez természetesen az egyes munkáscsoportok jellegére és magatartására is rányomta bélyegét.

Több vizsgálat bizonyította, hogy a bevándorló munkások közt erősebb volt a militáns szellem, míg a honi munkásoknak a szervezethez volt nagyobb. Ez a militáns szellem azonban csak az etnikai közösségek és kultúrák újraéledése után jelentkezett, azaz annak a bonyolult és összetett folyamatnak a kibontakozásával, amelyben az új közösségteremtés, a hazai kultúra és a befogadó ország kultúráinak összeötvözése megtörtént. (Elsősorban természetesen ott, ahol az új hazát véglegesen tekintették, s kialakult egyfajta befogadókészség és nyitottság, szemben a szezonális munkások csoportjaival,

akiknél az elkülönülő összetartás sokkal erősebbnek bizonyult.)

Hoerder felhívta a figyelmet arra is, hogy a migráció nagy méretei miatt egységes munkásosztályról hosszú időn keresztül nem lehet beszélni, s hogy rendkívül tarka az a kép, ahogy az etnikai-közösségi kultúrák és az osztályharcos, tőkeellenes szervezkedés és tudat egymáshoz viszonyultak, retardálva vagy éppen erősítve az utóbbit. Mindenesetre, vont le a következtetést Hoerder, a fenti összefüggések miatt – legalábbis a szubjektív tudatosság alapján – „nemzetközi proletáriátusról” is csak nagy fenntartásokkal lehet beszélni, mivel az osztálytudat nem tudta legyőzni azokat a hátráltató faktorokat, amelyek a homogenizálódást akadályozták; s inkább úgy tűnik, hogy a harcok stratégiáját és taktikáját nemegyszer a közösségek és a család határozta meg a vándormunkások esetében.

●

A harmincas évek francia és spanyol népfrentja kétségtelenül az egyik legérdekesebb, legtanulságosabb, ugyanakkor ellentmondásai és a még mindig hiányos információk miatt az egyik legvitatottabb szakasza is a munkásmozgalomnak. A gazdasági válság, illetve a nemzeti fejlődés megoldatlan problémái mozgásba hozták a tömegeket, a fasiszmus előretörése viszont felszínre hozta a munkásmozgalom gyengeségeit, politikájuk átértékelésére ösztönözve az egymással vetélkedő pártokat és szervezeteket. A nemzeti történelemben bekövetkező mélyreható változások ugyanakkor korántsem légüres térben zajlottak, s ezért a konkrét események alakulása és értékelése nem képzelhető el a különböző külső elemek és ezek érdekeinek tekintetbevétele nélkül. A spanyol és a francia népfrent szempontjából természetesen

mindenekelőtt a Komintern és a szovjet külpolitika szerepe, illetve összefüggései kaptak nagy súlyt. Ugyanakkor nem vita nélkül: a nagy kérdés ugyanis nyilvánvalóan az, hogy az események menetében milyen súlyt kell tulajdonítani a belső és külső tényezőknek. S mint a vitából kiderült, ez már azért is fontos, mert az ebben a kérdésben elfoglalt álláspontok egészen eltérő következtetésekre vezetnek. Hogy csak a megfogalmazódott szélsőségeket említsem: a népfrontpolitikák alakulásának egyoldalúan belső összetevőkre és okokra visszavezetett interpretációi nem lehettek meggyőzőek a népfrontpolitikák eredménytelenségének vagy éppen felszámolásának az értelmezésében; a külső tényezők túlhangsúlyozása viszont a népfrontpolitikák pusztá „mítosszá” redukálásának veszélyével fenyegetett. Különösen a spanyol népfront esetében mutatkozott meg az egyoldalúság veszélye, ahol a belső polgárháborús állapot bizonyos értelemben a baloldal belső állapotára is jellemző volt, s ezért az itt mutatkozó intolerancia és ellenségeskedés számbavétele nélkül aligha interpretálható a külső befolyás „meghatározó” szerepe.

A hozzászólásokból és referátumokból ugyanakkor kiderült, hogy a népfront korabeli történelmének a kutatása és lehetséges kutatási szempontjai még korántsem merültek ki a kutatás számára. A népfronttal foglalkozó historiográfiai elemzések is a történet „átírásának” folyamatosságáról tanúskodtak. Újabb átgondolás témájaként merült fel a munkásegységfront és a népfront viszonyának a kérdése; a népfronton belüli egység és ellentét viszonyának és arányainak a problémája; az antifasiszta egység, az ideologikus

megközelítéssel való szakítás stb. kérdése. Nagyon érdekes volt *Antoine Prost* francia történész referátuma, aki felhívta a figyelmet arra az egyoldalúságra, amely abból adódik, hogy a népfrontpolitikát elsősorban politikai mozgalomként kezelik, s ebben az értelemben a fasizmus elleni fellépéssel hozták közvetlen összefüggésbe. Szerinte azonban ez leegyszerűsítő álláspont: a népfrontnak ugyanis volt egy másik oldala is, s ez pedig a tömegmobilizálás. Prost felhívta a figyelmet a tömegek korabeli beállítottságára, az akkori politikai kultúra sajátosságaira és e sajátosságok jelentőségére. Ennek a politikai kultúrának ugyanis egyik favorizált formája volt a tömegek mobilizálása. S ez a mobilizálás, s vele a népfront indulása nem annyira közvetlen politikai okokkal, mint inkább a harmincas évek nagy gazdasági válságával magyarázható, amely következményeiben egyfajta társadalmi robbanáshoz vezetett, s előtérbe helyezte többek között az ipari kapcsolatok modernizálásának – a munkáltató és a munkavállaló közötti patriarchális viszony munkáképviseleti-tárgyalási viszonyra alakításának – kérdését. Prost fejtegetései nemcsak azért voltak érdekesek, mert a harmincas évek népfrontmozgalmának kérdéseit mélyebb társadalmi összefüggésekbe helyezték, hanem azért is, mert a korabeli népfrontpolitika egyik legmaradandóbb történelmi sikerének a demokratikus üzemi képviselők franciaországi kialakulását jelölte meg. S hadd kockáztassam meg: talán kijelölve ezzel egy, az eddigieknél gyümölcsözőbbnek ígérkező „tertium datur” lehetőségét is a harmincas évek népfrontjának értelmezésével kapcsolatban...

Hüvelly István

Bokor Ágnes kandidátusi védése.

Az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága 1986. április 17-én nyilvános vitára tűzte *Bokor Ágnes: Az objektív, relatív depriváció többdimenziós mérése* címmel írt kandidátusi disszertációját.

A dolgozat vitája több szempontból is izgalmasnak ígérkezett: részint a depriváció fogalmának értelmezése, a modern szegénység kutatásának problematikája, részint pedig e jelenség empirikus mérésének mikéntje egyaránt fontos kérdések mind a hazai, mind pedig a nemzetközi szociológiai kutatás számára. A leginkább figyelemfelkeltő emellett az volt, hogy Bokor Ágnes a jelzett témában alapvetően módszertani dolgozatot készített: a depriváció jelenségét, a társadalom deprivált rétegének arányát mérő eszköz kidolgozásának folyamatát írta le.

A dolgozatban a kutatás különböző fázisait regisztrálva – a megszokottól eltérően – korántsem csak a kutató számára megnyugtató eredményekre helyezte a hangsúlyt Bokor, hanem számot adott a munka során kialakított közbülső változók, indexek hiányosságairól, a munka menetében adódott kisebb-nagyobb kudarcokról is.

A depriváció mérésének hogyanját keresve a szerző dolgozatának első fejezetében a téma szempontjából relevánsnak ítélt hat dimenziót jelölt ki. E dimenziókat hat „szekunder”, vagyis szintetizált változóval, ezeket pedig kö-

zel száz primér változóval kísérte meg szimbolizálni. A dolgozat egyik alapkérdése is e változó-konstrukció, illetve a szintetizált változók használhatósága volt. Vagyis a szerző igyekezett eldönteni, hogy az egyszerű változók vagy a szintetikus mutatók alkalmasabbak-e a vizsgált jelenség mérésére.

A depriváció dimenzióit kijelölő első fejezetet követően egy-egy újabb részben kerül sor az egyszerű deprivációs index, az összetett deprivációs index, az egyszerű kettős deprivációs index, végül az összetett kettős deprivációs index megalkotásának leírására, az egyes indexek információtartalmának, egymással történő összehasonlításának bemutatására.

A szerző külön részt szentel dolgozatában a családok deprivációs indexének kidolgozására, valamint az elvégzett mérések alapján kísérletet tesz arra is, hogy megbecsülje a depriváltak népességen belüli arányát. Végül a disszertációhoz szervesen kapcsolódó függelék is közöl.

Bokor Ágnes a többféle változó-konstrukció bemutatását, majd a különböző változókkal végzett méréseket követően arra a megállapításra jut, hogy ezen primer változókból felépített szintetikus mutatók megbízhatóbban csökkentik az egyedi változók használatával elkerülhetetlen esetlegességeket.

Dolgozatában Bokor megállapítja azt is, hogy a depriváció méréséhez még a legtökéletesebbnek hitt szintetizált változót használva sem fűzhetünk túlzott illúziókat, hiszen a vizsgálati eredmények jelzése szerint „látens társadalmi csoport abszolút érvényű elhátárolása a többiektől” matematikai-statisztikai eszközökkel lehetetlen. A téma kutatásához a szerzőnek olyan változókat is használnia kellett, amelyek nem folytonos és nem normális eloszlású változók, tehát a számítások eredményeit nem szabad abszolutizálni, s az elméleti megfontolásokkal szemben nem lehet azoknak prioritást biztosítani. Következésképpen az alkalmazott méréses módszer korlátait mindenkor ismerni kell, s azt az eredmények interpretálása során is figyelembe kell venni.

A klaszteranalízis például sok segítséget nyújthat a társadalmi csoportok felkutatásához, de a klasztereket tényleges csoportokként értelmezni nem lehet. A típusalkotás ebben az esetben is csak a kutató feladata lehet, természetesen figyelembe véve a klaszteranalízis számszerű eredményeit. Bokor Ágnes – noha dolgozatában a mérőeszköz kidolgozására helyezi a hangsúlyt – mérési eredményeit felhasználva a depriváció jelenségét érintő fontos megállapításokat is közöl. Többek között leírja, hogy a deprivációs hierarchia és a társadalmi hierarchia egybeesik, s a depriváció társadalmi rétegekhez kötött jelenség; a deprivációra jellemző a hátrányok halmozódása. Megállapítja, hogy a depriváltak legszembetűnőbben életstílusukkal térnek el a társadalom más csoportjaitól, következésképpen e csoportnál az életstílus szimbolizálja a legjobban az élet egyéb jelenségeit. Bokor Ágnes az egyetlen hátrányt nem tekinti depriváltságnak, még abban az esetben sem, ha ez a hátrány igen súlyos, ugyanakkor megállapítja, hogy a hátránymentesség

nem átlagos társadalmi helyzetet, hanem előnyös helyzetet jelent.

A szerző a depriváltak számát Magyarországon a felmérés időpontjában, 1981–1982-ben mintegy másfél millió főre becsüli, a „deprivációval veszélyeztetettekét” pedig kétfélmillióra takarítja.

Andorka Rudolf és Angelusz Róbert – a disszertáció opponensei – nagyra értékelték a szerző munkáját, az általa választott témát időszerűnek ítélték, amely a szociológia legfontosabb témakörei közé tartozik az 1980-as évek Magyarországon.

Andorka Rudolf szerint a halmozottan hátrányos helyzet kérdéseire Bokor adta meg Magyarországon az első válaszokat. Úgy véli, hogy önmagában már ez a tény is kellőképpen érzékelteti munkájának fontosságát.

Andorka nem mindenben ért egyet a Bokor által használt deprivációfogalommal. Míg a disszertáció szerzője szerint a depriváció relatív fogalom és sokdimenziós jelenség, addig az opponens az egy dimenzióban jelentkező hátrányt „hátrányos helyzetnek” nevezné, a több dimenzióban regisztrálható lemaradást „többszörösen hátrányos helyzetnek”. Szerinte a hátrányos helyzet kifejezés lehetne azonos a deprivációval. A jövedelmi dimenzióban mérhető hátrányt pedig azonosítaná a szegénységgel.

Andorka Rudolf ugyan elfogadja Bokor Ágnes azon megállapítását, amely szerint a depriváció többdimenziós jelenség, de kérdésesnek tartja, hogy a szerző által vizsgált dimenziók jelzik-e leginkább a mai magyar társadalom legfontosabb hátrányait. Kétségeit leginkább az érdekérvényesítési dimenzió primer változóinak és szekunder változóinak elemzéséhez kapcsolva fogalmazza meg.

Az opponens úgy véli, hogy a megszerkesztett, s több változatban kipróbált deprivációs indexek közül az egy-

szerű deprivációs index a legjobb, vagyis az, amelyik alapvetően azt jelzi, hogy a vizsgált személy hány dimenzióban tekinthető hátrányos helyzetűnek. Választását e területen bizonyára meghatározta a depriváció fogalmával kapcsolatban vallott koncepciója is. Ugyanakkor véleménye szerint a körültekintő index-szerkesztésre utal az, hogy a különböző deprivációs indexek által mért deprivált-arány nem tér el lényegesen.

A dolgozat egyik legfontosabb eredményének tartja Andorka a depriváltak népességi arányára vonatkozó becslést, amely a szerző mérése alapján lényegesen nagyobb, mint azt eddig a hazai szociológiában feltételezték, becsülték. Ez pedig egyaránt fontos következtetés a tudományos megismerés és a társadalompolitikai gyakorlat számára.

Andorka végül is összegző véleményében dicsérettel írja a disszertációról, hogy az „igen icntos kutatási témát dolgoz fel magas színvonalon, sok fontos, új tudományos és társadalompolitikai következtetést fogalmaz meg”.

Angelusz Róbert elismeréssel jegyzi meg Bokor Ágnes disszertációjáról, hogy az „eredeti módon azt írja meg, ami a disszertációkból rendszerint kimarad”. Vagyis a kudarcokkal, küzdelmekkel teli kutatási folyamat alapvetően módszertani lépéseit tárja fel. Így a műhelytitkokat a szerző – a szokásostól eltérően – korántsem kezeli „titokként”. Angelusz szerint ez a közlésmód nagy nyereség a hazai módszertani kutatások számára, ugyanakkor önéleplező jellegével megkönnyíti a kritikus feladatát is.

A disszertáció szerzője, annak ellenére, hogy jól ismeri az általa használt eljárások korlátait, erősen hisz a modern technikai módszerek alkalmazásának szükségességében. Hitéhez felkészültsége adja a motivációt, az, hogy biztonsággal alkalmazni tudja a mo-

dern elemzési eljárások egész sorát. Mérőműszer kidolgozására vállalkozik. Olyan mérőműszerére, amelynek „tesztelésére”, jóságának, használhatóságának megítélésére – a kutatás természetéből adódóan – nem áll rendelkezésre összehasonlításhoz egy másik mérce. Angelusz Róbert szerint a szerző nagy körültekintéssel alakította ki, választotta meg a depriváció jelenségének méréséhez alkalmazott primer változókat. A kutatás legérzékenyebb szakaszának a primer változók aggregálását, szintetizálását tekinti az opponens, mert az itt hozott döntések határozzák meg leginkább a végeredményt, pontosan azt, hogy mi lesz a depriváció tartalma. Elismeréssel írja az opponens a munka ezen fázisáról: „... a disszertáció egyik csúcspontjának érzem azt az igényességet, ahogy Bokor a parciális korrelációs együtthatók elemzésével ellenőrzi és korrigálja az összefüggések valódi nagyságát, szem előtt tartja, hogy az interkorreláció nem lépi-e át a kritikus határt, vagy a felszínen látható összefüggések mögött nem maradnak-e rejtve korábban felfedezetlen kapcsolatok.”

A szerző fontos tudományos eredménye Angelusz Róbert szerint annak felismerése, hogy az aktívák és inaktívák deprivációjának azonos feltételek mellett történő vizsgálata komoly nehézségekbe ütközik. Ezt igyekszik elkerülni Bokor Ágnes a kettős indexek alkalmazásával, kidolgozásával. Ezáltal az aktívák és inaktívák deprivációját vizsgálva feltételezi, hogy a depriváció két eltérő típusáról van itt szó.

Angelusz a többfajta index mérési eredményét áttekintve az összetett deprivációs indexet tartja a legjobbnak, mert szerinte ez különíti el a legélesebben a depriváltakat és a nem depriváltakat.

A disszertációról alkotott döntően pozitív értékítéleteket Angelusz Róbert opponensi véleményében néhány

kritikai megjegyzéssel, vagy inkább javaslatlaltal is kiegészítette. Elsősorban az objektív relatív depriváció értelmezésének további kimunkálását javasolja. Fontos megválaszolandó kérdésnek tekintti, hogy a társadalmi fejlődés során az egyenlőtlenség bármely szintjén fennmarad-e az objektív relatív depriváció jelensége? Kétséggel fogadja azt a döntést, amely a szubjektív viszonyításokat kirekeszti a relatív depriváció értelmezésekor. Úgy véli, hogy az aktívak és inaktívak depriválódási esélyének különbségéhez hasonlóan feltételezhető a falusiak és városiak depriválódási esélyeinek különbsége is.

Mindkét opponens javasolta a TMB-nek, hogy Bokor Ágnesnek ítélje oda dolgozatáért a szociológiai tudomány kandidátusa címet.

A nyilvános vitán szót kér a közönség soraiból Krémer Balázs (MTA Szociológia Intézete), aki sorra vette Bokor Ágnes téziseinek módszertani megállapításait, s azokat egyenként bírálva igyekezett felhívni a figyelmet a sokváltozós analízis korlátaira, alkalmazásának „buktatóira”.

Bokor Ágnes az opponensi bírálatokra, a bírálóbizottság által feltett kérdésekre, valamint a hozzászóló észrevételeire válaszolva többek között kifejtette azt, hogy további kutatásaiban mivel tervezi kiegészíteni vizsgálódásait. Az opponensi vélemények észrevételeinek többségével egyetértett, válaszában csak azokra a vizsgálati pontokra tért ki, amelyekkel kapcsolatban dolgozatában – főként terjedelmi korlátok miatt – nem elég részletesen vagy nem elég világosan fejtette ki gondolatait. A bírálóbizottság és az opponensek (ellentetés nélkül) elfogadták a jelölt válaszát. A bírálóbizottság, melynek elnöke Cseh-Szombathy László volt, tagjai: Tardos Róbert, S. Molnár Edit, Molnárné Venyige Júlia, Makara Péter, zártkörű vita és szavazás után javasolta a kandidátusi cím odaítélését Bokor Ágnesnek.

A Tudományos Minősítő Bizottság Szociológiai Szakbizottsága figyelembe vette a bírálóbizottság javaslatát s odaítélte Bokor Ágnesnek a szociológiai tudomány kandidátusa fokozatot.

Utasi Ágnes

ÚJ KIADVÁNYUNK

AZ EURÓPAI SZOCIÁLDEMOKRÁCIA NEMZETKÖZI POLITIKÁJA

248 oldal, 51,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Disszertációvédések az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján

Folyóiratunkban rendszeresen hírt adunk – a magyar tudományos közvélemény tájékoztatása céljából – az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján megvédett kandidátusi disszertációkról. Az utóbbi időben történt disszertációvédekről az alábbiakban közöljük a hozzánk beérkezett ismertetéseket.

SZTANCSIK PÉTER: A vállalati vezetés információrendszerének korszerűsítése (magyar és szovjet tapasztalatok összehasonlító elemzése)

A kandidátusi disszertáció megvédésére 1986. június 10-én került sor Moszkvában. Sztancsik Péter tudományos vezetője A. M. Omarov, a közgazdaságtudományok doktora, az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiája Társadalmi-gazdasági folyamatok irányítása tanszékének professzora volt, az értékelés opponensei pedig A. A. Modin, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár, illetve Racskó Péter, a fizikai-matematikai tudományok kandidátusa, az ELTE tudományos főmunkatársa voltak.

Sztancsik Péter disszertációjában a vállalatvezetés, vállalatirányítás hatékonyságának növelésével foglalkozik. Ennek alapja egy jól működő információs rendszer lehet, amely biztosítja az irányítás számára a megfelelő információkat. A magas technikai színvonalon, a számítástechnika, a számítógépek alkalmazásán alapuló vállalatvezetés a Szovjetunióban is, hazánkban is tért hódít, s a gyorsabb növekedés egyik

eszközévé válhat. Az információs rendszer és a számítástechnika használata új lehetőségeket, távlatokat nyújt a célirányos vállalati vezetéshez. Sztancsik Péter disszertációjában e kérdések társadalmi, gazdasági vetületeivel foglalkozott és e kérdések ilyen felvetése már önmagában is újdonságnak számít.

Az interdiszciplináris kutatások mindig nehéz feladatot jelentenek, mert minden kapcsolódó tudományos ágban bizonyítani kell jártasságát a jelöltnek; jelen esetben Sztancsik Péternek a közgazdaságtudomány, a vezetéselmélet, a számítástechnika (sőt a matematika) területén is. A disszertációvédezen úgy értékelték tevékenységét, hogy az komoly tudományos hozzájárulás lehet a vállalati irányítás minőségi színvonalának emeléséhez.

Sztancsik Péter azt a célt tűzte maga elé, hogy jellemzi az információs rendszerek fejlődésének jelenlegi stádiumát a magyar gazdaságban; feltárja ezek

fontosságát a szocialista gazdaságirányításban; elemzi ezen információs rendszerek használatának előfeltételeit és követelményeit; és foglalkozik az információs rendszerek társadalmi-gazdasági hatásaival, az emberi tényező szerepével.

Az értekezés 3 fejezetből áll. Az első fejezetben a szerző *a rendszerszemléletű vállalatirányítás lényegét és tartalmát* vizsgálja. Rendszerelméleti megközelítésben foglalkozik az ipari és mezőgazdasági termelési egységekkel, a strukturális alá-fölérendeltségi viszonyokkal, amelyek a vállalat ismerete szempontjából alapvető fontosságúak. Elemzi az iparvállalati irányítási rendszert, funkcióit, specifikumait és információigényét. Rámutat arra, hogy a vállalati tervezésben egyre gyakrabban használnak matematikai modelleket és valószínűségszámítást, s a kívánatos irányítási és információs rendszer felépítése megköveteli a vállalati folyamatok, az irányítás rendszerszemléletű analízisét.

A második fejezet *az irányítás információs bázisával és fejlődésének tendenciáival* foglalkozik. A szerző hangsúlyozza, hogy a modern információs rendszer az integrált adatfeldolgozáson alapul, és ez feltételezi a számítástechnika alkalmazását. Itt foglalkozik a tudományos technikai haladás és az irányítás információigény-növekedésének összefüggéseivel.

A harmadik fejezetben *a számítógép alkalmazásán alapuló információs rendszer bevezetésének társadalmi problémáit* elemzi a szerző. Kifejti, hogy az intellektuális, szellemi tevékenység gépesítése következtében gyorsabbá és pontosabbá válik az adatfeldolgozás, az adatszolgáltatás, és a gazdasági szervezeten belül megváltoznak az összefüggés- és kapcsolatrendszerek, a gazdasági egységek egymásra hatása, kapcsolat- és presztízsviszonyai. Különösen élessé válhat a

konfliktus, ha a számítógépes irányítás bevezetése a korábbi hatásköri és presztízsrendszert sérti meg. Ugyanakkor – hangsúlyozza a szerző – mindig lehetnek ilyen konfliktusok, mert nem képzelhető el olyan jellegű számítógépes irányítás bevezetése, amely nem változtatja meg a vállalaton belüli érdekek- és hierarchiaviszonyokat.

A disszertáció rövid tartalmi ismertetése után a jelölt három kérdést kapott. A kérdések a vállalati gazdálkodásra és információs rendszerére ható külső és belső tényezőkre, illetve a vállalatirányítás információs rendszerének fontosságára irányultak; a harmadik kérdező bírálta, hogy a disszertációban kevés helyet kapott a magyar-szovjet összehasonlítás, illetve megkérdezte, hogy milyen alapja van egy ilyen összehasonlításnak. A jelölt érdekes válaszokat adott a felvetett kérdésekre, illetve a megjegyzésre reagálva elemezte az összehasonlíthatóság elvi lehetőségét, kitérve arra, hogy a gyakorlati összehasonlítást nehezítette a szükséges adatok hiánya.

Az opponensek pozitívan értékelték a disszertációt. *Modin* professzor azért tartotta fontosnak a disszertáció eredményeit, mert az információs rendszer minősége meghatározza a vállalatirányítás minőségét is. Ő is kritikusan vetette fel, hogy a magyar-szovjet összehasonlítás keretében a disszertáns kevés tényanyagot dolgozott fel. *Racsokó Péter* kiemelte, hogy a szerző a magyar gyakorlatot elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a számítógépek tömeges elterjedése nem eredményezte a várt látványos hatékonyságemelkedést, aminek okai a számítástechnika alkalmazásának metodológiai hibái. Egyetértett a szerző azon nézetével, amely a szubjektív, emberi tényezőnek a korábbinál nagyobb szerepet jósol.

A Politikai Főiskola Gazdaságpolitikai Tanszékének munkatársai, *Naményi Sándor* és *Hauk Béla* hangsúlyoz-

ták a téma aktualitását: a külső és belső igények, a vállalati munka hatékonyságának növelése, a változó gazdasági környezethez való alkalmazkodás és adaptáció igénylik a korszerű információfeldolgozást és -szolgáltatást. Az értekezés kiemelkedő újdonságának tartották az emberi kapcsolatok elemzését, amelyben a szerző kiemelte, hogy nem a technikáé a fő szerep a korszerű információs rendszer kialakításában, hanem az emberé.

Ismertették még *Arató Mátyás* és *Demetrovics János* (mindketten a fizikai-matematikai tudományok doktori) írásban benyújtott véleményét, amelyben mindketten hangsúlyozták a téma fontosságát, aktualitását, közvetlen gyakorlati jelentőségét, és magasra értékelték a szerző azon kutatásait, amelyben a számítógépes információs rendszer bevezetéséből fakadó társadalmi-gazdasági konfliktusokat elemzi.

Az elhangzott kritikákra Sztancsik Péter kielégítő választ adott.

Az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájának Tudományos Tanácsa, amelynek elnöke *A. Z. Szeleznyev* professzor volt, elfogadta Sztancsik Péter válaszait a feltett kérdésekre és az opponensi véleményekre, és a tudományos teljesítményt értékelve egyhangúlag megítélte számára a közgazdaságtudományok kandidátusa címet.

Majoros Pál

BODA SÁNDOR: A mezőgazdaság intenzifikálása és növekedési tényezői

Boda Sándor 1986. június 17-én védte meg kandidátusi értekezését Moszkvában. Tudományos vezetője *G. C. Prokopjev*, a közgazdaságtudományok doktora, az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájának professzora; az értekezés opponensei *V. D. Rudnyev*, az Akadémia professzora, a köz-

gazdaságtudományok doktora, illetve *dr. Nagy Lajos*, a JATE tanszékvezető egyetemi tanára, a közgazdaságtudományok doktora voltak.

Boda Sándor disszertációjában rendkívül időszerű témát dolgozott fel, mert a mezőgazdasági termelés intenzifikálása valamennyi szocialista országban elsőrendű fontosságú kérdéssé vált. Erről tanúskodnak a szocialista közösségnek az elmúlt években lezajlott pártkongresszusai, többek között az MSZMP XIII., illetve az SZKP XXVII. kongresszusának dokumentumai is. A mezőgazdasági termelés mennyiségi és minőségi fejlesztése nem egyszerűen gazdasági, hanem politikai kérdés is, mert az élelmiszer-ellátás minőségi és mennyiségi javítása, kívánatos szerkezetének alakítása jelentős szerepet játszik az életmód javításában, az életszínvonal növelésében is. Ugyanakkor a választott téma tudományos értékű feldolgozása a gazdaságpolitika gyakorlati kérdéseinek (mezőgazdasági hatékonyság és minőség; élelmiszerexport; népgazdasági arányosság stb.) kidolgozásához is segítséget nyújthat, ezért nagy jelentőséggel bír.

Boda Sándor disszertációjában azt a célt tűzte ki, hogy elemzi a mezőgazdasági termelés intenzív fejlesztésének kérdéseit a magyar és a szovjet, illetve részben az európai KGST-országok mezőgazdasági fejlődésének tapasztalatai alapján. Tanulmányozta a mezőgazdasági intenzifikálás fogalmát, tartalmát (ide tartozik a mezőgazdasági hatékonyság meghatározása, a befolyásoló tényezők feltárása és szerepük vizsgálata), továbbá célul tűzte ki, hogy bemutassa az intenzifikálás szintjét a magyar mezőgazdaságban, összehasonlítva a többi szocialista országgal, valamint fejlődésének dinamikáját.

A disszertáció 3 fejezetből áll. Az első fejezet a *mezőgazdaság további intenzifikálásának elméleti kérdéseivel*

foglalkozik. A szerző a marxizmus–leninizmus klasszikusai alapján fejti ki a mezőgazdaság intenzifikálásának lényegét, formáját, tényezőit, szakaszait, kritériumait és mutatóit, ezeket dialektikusan illeszti be az újratermelés általános összefüggéseibe. Rámutat, hogy az intenzifikálási folyamat már a kapitalizmusban elkezdődött, de felveti e folyamat ellentmondásosságát. A szocializmusban a mezőgazdaság intenzifikálása tervszerűen folyik, s a szerző logikusan fejti ki, hogy ezt nem elég csupán az eszközök és beruházások mennyiségi növelésével azonosítani.

A második fejezetben a *magyar mezőgazdaság intenzifikálásának tendenciáival* foglalkozik. Kifejti, hogy a magyar mezőgazdaság 1965 óta dinamikus fejlődik. Behatóan elemzi e fejlődés eredményeit és problémáit, feltárja ezek okait. Sokat foglalkozik a termelés alapigényességével, az álló- és forgóalapok szerepének alakulásával. Rámutat, hogy az intenzifikálás komplex feladat, vagyis a mezőgazdasággal párhuzamosan az élelmiszer-gazdaságot is fejleszteni kell. E fejezetben bemutat egy komplex hatékonysági mutatót, amely egy számmal jellemzi az élő- és a holtmunka hatékonyságát. Végül kifejti, hogy a magyar mezőgazdaság fejlődésének, intenzifikálásának tapasztalatai hasznosak lehetnek a többi szocialista ország számára is.

A harmadik fejezetben a *magyar mezőgazdasági termelés intenzifikálása gyorsításának alapvető tényezőit* elemzi. Rámutat arra, hogy milyen fontos a tudományos-technikai forradalom eredményeinek gyorsabb elterjesztése; foglalkozik az iparszerű rendszerek szerepével, az anyagi érdekelttség elveinek tökéletesítésével, valamint a pártirányítás jelentőségével az intenzifikálás fokozásában.

A disszertáció védésekor a jelölthöz intézett kérdések mindegyike a magyar mezőgazdaság fejlődésének ta-

pasztalatai, az elért sikerek okai, a módszerek szovjetunióbeli esetleges alkalmazásának lehetőségei iránt érdeklődtek. A jelölt a kérdésekre kielégítő választ adott.

Az opponensek magasra értékelték a disszertációt. Kiemelték, hogy a szerző a témakör elméletileg és gyakorlatilag legfontosabb kérdéseire irányította a figyelmet. A szovjet opponens, *Rudnyev* professzor kiemelte még a komplex hatékonysági mutatót (amelyet a szerző Csongrád megye mezőgazdasági termelésének elemzésére használt) és javasolta ennek alkalmazását a Szovjetunióban. Hangsúlyozta, hogy a magyar mezőgazdaság tapasztalatai a Szovjetunióban is hasznosíthatók, különös tekintettel az iparszerű termelési rendszerekre, amelyek fontos szerepet játszhatnak a mezőgazdasági termelés felgyorsításában. Bírálta ugyanakkor, hogy viszonylag keveset foglalkozott a szerző a szovjet mezőgazdasággal, a magyar tapasztalatok alkalmazásai előfeltételeinek feltárásával, illetve a magyar gazdasági mechanizmus hatásával a mezőgazdaság intenzifikálásának eddigi eredményeire.

A magyar opponens, *dr. Nagy Lajos* megállapította, hogy a disszertáció a gazdag szovjet és magyar szakirodalmat színvonalasan, kritikusan dolgozta fel. Elméleti következtetéseit a faktoranalízis felhasználásával elemzett statisztikai anyaggal támasztotta alá. A disszertáns az aktuális témát tudományos igényességgel vizsgálta. Az értekezés magas színvonalú; eredményei a gyakorlatban is jól használhatók. A disszertáció eredményeinek bemutatása mellett dr. Nagy Lajosnak kritikai észrevételei is voltak. Bírálta, hogy a szerző csak a naturálfolyamatokat elemezte, az értékfolyamatokat nem. Ez persze nem elsősorban a szerző hibája, mert gyakran nem állnak rendelkezésre a KGST-országok értékfolyamatainak statisztikái, továbbá az adatok tar-

talma gyakran eltérő, ami az összehasonlítást nagyon megnehezíti. Gondot jelent az is, hogy a statisztikai adatok csak nemzeti valutában állnak rendelkezésre, különböző bázison számított árakon. Ezek a nehézségek nem vagy csak igen nehezen gyűrhetőek le. Hiányosságként vetette fel az opponens, hogy a szerző keveset foglalkozik az intenzifikáció és az agrárintegráció összefüggéseivel, illetve keveset utal a háztáji gazdaságokra, ezek szerepére az intenzifikálási folyamatban, a sajátos tartalmú munkamegosztásra, amely lehetőséget nyújt a hatékonyság növelésére. Felvetette, hogy a komplex hatékonysági mutató értelmezése vitatható, de jó eredménynek tartotta, hogy a hagyományos mutatórendszeren alapuló és a komplex hatékonysági mutató alapján elvégzett hatékonysági elemzés eredményre vezetett.

A szovjet gyakorlatnak megfelelően a disszertációt véleményezte az úgynevezett vezetőintézmény, az Összoroszági Mezőgazdasági Irányítás, Munka és Gazdasági Tudományos Kutatóintézet. A vélemény kiemelte az aktuális téma felvetést, a mezőgazdasági termelés további intenzifikálásának koncepcióját, a tudományos-technikai forradalom eredményeinek bevezetésén alapuló hatékonyságnövelést. A disszertáció érdemének tartották az elméleti alapot, a komplex hatékonysági mutatót és ajánlást tettek az iparszerű termelési rendszerek széles körű elterjesztésére a Szovjetunióban.

Dr. Bartha László, a közgazdaságtudományok kandidátusa, az MSZMP Csongrád Megyei Bizottságának titkára szintén véleményezte a dolgozatot (véleményét írásban juttatta el a Társadalomtudományi Akadémia Tudományos Tanácsához). Kiemelte, hogy ilyen irányú és mélységű tudományos elemzés még nem készült Csongrád megye mezőgazdasági termeléséről, és a disszertációban feltárt összefüggések

új helyzetet teremtenek az irányítás számára. Fontosnak tartja a szerző megállapításai közül, hogy az érdekeltégi rendszer módosítására van szükség ahhoz, hogy a hatékonyság fokozásának követelménye valóban központi helyet foglaljon el a termelőszövetkezeti gazdálkodásban; továbbá, hogy a termelési rendszerek tartalmi munkájának továbbfejlesztése szükséges. Javasolta a szerzőnek, hogy további kutatásainak iránya a mezőgazdasági integráció és intenzifikálás kapcsolatrendszerének feltárása legyen.

Az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiája Tudományos Tanácsa elfogadta Boda Sándor válaszait a feltett kérdésekre, illetve az opponensi bírálatokra, és elismerve az értekezésben nyújtott tudományos eredményeket, egyhangúlag megítélte számára a közgazdaságtudományok kandidátusa címet.

Majoros Pál

JUHÁSZ ISTVÁN: A szakszervezetek szerepének növekedése a fejlett szocialista társadalom építésének folyamatában

Mivel a fejlett szocializmus építése során változnak a társadalmi-gazdasági fejlődés feltételei, s a társadalom politikai struktúrája is folyamatosan alkalmazkodik a változásokhoz, a változásokhoz való alkalmazkodás követelménye a szakszervezetekre is érvényes. A disszertáns munkájában ezekből az alapgondolatokból kiindulva kísérli meg a szakszervezeti tevékenység tudományos elemzését, a szakszervezeti munka korszerűsítésének, mint állandó feladatnak a követelményét szem előtt tartva.

A disszertáció célja a magyar szakszervezetek funkcióinak és tevékenységi formáinak elemzése. Mivel a téma kérdések és problémák széles körét öleli fel, disszertáns a következő, meg-

ítélése szerint alapvető elvi kérdésekre fordított figyelmet:

– a marxizmus-leninizmus elméleti alapvetései a szakszervezeti tevékenység tudományos vizsgálatához;

– a magyar szakszervezetek pártirányításának kérdései a szocializmus építésének különböző szakaszaiban, különös tekintettel a folyamat sajátosságaira a fejlett szocialista társadalom építésének időszakában;

– a magyar és a szovjet szakszervezeti mozgalmra jellemző általános törvényszerűségek és sajátosságok;

– a magyar szakszervezetek alapvető funkciói és tevékenységi formái az új gazdaságirányítási rendszer feltételei között;

– az új szakszervezeti képviselői formák a vállalatok irányításában;

– a szocialista országok szakszervezeteinek együttműködése a nemzetközi szakszervezeti mozgalom, a béke és az enyhülés szempontjából.

A bevezetőben a szerző a kutatási célon és feladaton kívül a témaválasztás aktualitását indokolja. Az első fejezetet a klasszikusok vonatkozó műveinek és módszertani kérdéseknek szenteli. A második fejezet elemzi a magyar szakszervezetek fejlődésének sajátosságait, a harmadik fejezet pedig a szakszervezetek pártirányításának formáit és módszereit vizsgálja, kiemelve fontos szerepüket a párt tömegkapcsolatainak erősítésében. A zárszóban a szerző a kutatásból adódó következtetéseket foglalja össze.

Véleményünk szerint a kutatás legértékesebb, leginkább aktuális és új gondolatokat, következtetéseket is tartalmazó részeit a disszertáció 2. és 3. fejezetei jelentik. Ezt a megállapítást támasztják alá az opponensi vélemények is, amelyek alapvetően a kutatás pozitívumait emelik ki. A disszertáció egyik nagy erénye – ahogyan *Halay Tibor*, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének igazgatóhelyettese oppo-

nensi véleményében megfogalmazza – a disszertánsnak az az új törekvése, hogy átfogóan elemezze a szakszervezeti problematikát, úgy, hogy abban együtt szerepel az elméleti alapok elemzése, a marxizmus-leninizmus mai értelmezése, mai viszonyokra történő alkalmazása, az ideológia és a gyakorlati alkalmazás (formák, módszerek), s mindez kölcsönkapcsolatban a párt vezető szerepével, társadalomirányító funkciójával.

A szocialista társadalom fejlődése – hangsúlyozza a disszertáns – a szakszervezetek vonatkozásában számos új kérdést vetett fel, amelyek közül igen fontos osztálytermészetük problémája, hiszen jelenleg a szakszervezetek nemcsak a munkásosztályt fogják össze, hanem az alkalmazotti tömegeket és a Szovjetunióban csaknem az egész szövetkezeti parasztságot is. Bár a szakszervezetek elsősorban munkásszervezetek, a társadalom osztályai, rétegei és csoportjai közeledésének tendenciája következtében lehetőséget kaptak arra, hogy valamennyi dolgozó egységes szervezete gyanánt működjenek. Ez – véleményünk szerint – a disszertáció egyik olyan lényeges megállapítása, amely figyelmet érdemel. Ugyanakkor ez az egységes szervezet az osztályok és a társadalmi csoportok további közeledésének irányába hat.

Mint a szerző megállapítja, a magyar szakszervezeti mozgalom a szocialista országokra jellemző általános tapasztalatok mellett rendelkezik eltérő sajátosságokkal is, amelyek főként a gazdasági szférában folytatott tevékenység során nyilvánulnak meg. A gazdaságirányítás rendszere hazánkban széles körű önállóságot biztosít a vállalatoknak, ezzel is összhangban megnőtt a szakszervezeti alapszervezetek önállósága. A szakszervezetek jelentős részt vállalnak a vállalatok gazdasági feladatainak megoldásában, ugyanakkor ellenőrzik a vezetést a kollektíva oldaláról.

A szakszervezetek vállalatirányításban való részvételének tudományos kutatása különösen fontos napjainkban, amikor a vállalatok jelentős részét a dolgozók közgyűlése vagy a vállalati tanács irányítja. Mivel pillanatnyilag kevés a gyakorlati tapasztalat, a vállalati tanácsok és a szakszervezeti alapszervezetek viszonyának kérdéseire csak elméleti válaszok adhatók. A szakszervezetek növekvő önállóságának és a párt vezető szerepének összefüggései – e kérdéseket a disszertáció elemzi – szorosan kapcsolódnak az előzőekhez, segítik a gyakorlati problémák elméletileg megalapozott megoldását. Ezzel együtt az új vállalatvezetési formáknak a szakszervezeti tevékenység továbbfejlesztésére gyakorolt hatása további kutatásokat igényel.

Sikeresen elemzi a disszertáns a szakszervezetek funkcióinak bonyolult és szerteágazó kérdéskörét, hangsúlyozva, hogy ezek szerves egységben vannak egymással. Minden egyes funkciónak megvan a maga sajátossága, de ezeket sem abszolutizálni, sem egymással szembeállítani nem célszerű. A disszertáns megállapítja, hogy a szakszervezetek fejlődését – fokozódó jelentőségük mellett – a továbbiakban is főként két tényező fogja megszabni: a párt politikája és a szakszervezeti mozgalom belső fejlődése.

A szerző, kutatásaira támaszkodva, olyan következtetésekre jut, amelyek figyelmet érdemelnek a jelenlegi körülmények között, amikor viták folynak a szakszervezetek helyéről, társadalmi szerepéről, perspektíváiról, a párt és a szakszervezetek kapcsolatáról. Ami a szakszervezetek pártirányítását illeti – hangsúlyozza a disszertáns –, a párt nem „gyámkodik” a szakszervezetek felett; a szakszervezetek nem függetlenek a párttól, de fontos, hogy önálló és felelős szervezetek legyenek, hiszen csak így tudnak hatékonyan működni, s betölteni sajátos funkciói-

kat sajátos módszereik révén. Önállóságuk ugyanakkor erősíti a párt kapcsolatát a tömegekkel, s ha a szakszervezetek jól működnek, a dolgozók tudatosabban követik a párt politikáját. A párt vezető szerepének elismerése a szakszervezetek érdekeit is szolgálja, de csak akkor, ha a párt nem hagyja figyelmen kívül a szakszervezeti tevékenység specifikumát, az adott ország sajátosságait. A párt nem vállalhatja magára a szakszervezetek funkcióit és fordítva. A szakszervezetek saját szervezeti szabályzatuk alapján működnek, a párt nem törekedhet arra, hogy monopolizálja a szakszervezeti vezető posztokat, kívánatos, hogy ezeket a posztokat párton kívüliek is betölthessék. A fejlett szocialista társadalom viszonyaira az a jellemző, hogy egyrészt erősödik a szakszervezetek pártirányítása, másrészt a szakszervezetek egyre aktívabban vesznek részt a párt politikájának megvalósításában.

A disszertációt a szovjet és a magyar hivatalos opponensek egyaránt pozitíven ítélték meg. *I. Iljinszkij*, a filozófiatudományok doktora, azt emeli ki, hogy a szerző úgy vizsgálja a szakszervezeteket, mint a párt és az államhatalom közötti sajátos láncszemet, amelynek osztályjellegében új vonások figyelhetők meg. Lényegesnek tartja, hogy az ágazati struktúrát össznépi jelleg váltotta fel, s az ágazati érdekeknek nem kell szembekerülniük a közös feladatok megoldásával. *Iljinszkij* a disszertáció 2. és 3. fejezetét tartja a legsikeresebbnek, elsősorban a magyar tapasztalatokkal való megismerkedés szempontjából; nagy jelentőséget tulajdonít a szakszervezetek érdekvédelmi funkciójának és önállóságának. A szovjet szakembereket (és a szélesebb közvéleményt is) elsősorban a szakszervezetek gazdasági szerepe és tevékenysége, e téren kapott jogosítványai és érdekvédelmi szerepe érdekli leginkább az 1984-es vállalati reform

óta, amelynek bemutatását és a kérdések kifejtésének módját az opponens pozitívan értékeli.

Az opponens bírálta, hogy a disszertáns nem ad teljesebb képet a szakszervezetek szerepének növekedéséről, és az azt meghatározó tényezőkről. A magyar szakszervezetek fejlődési sajátosságainak bemutatásánál teljesebb képet kaptunk volna a problémáról, ha a magyar társadalom fejlődési sajátosságaiba ágyazódott volna be ez az elemzés.

H. Szabirov professzor opponensi véleményében arra hívta fel a figyelmet, hogy a szakszervezetek fokozódó önállóságának és függetlenségének ideológiai aspektusát helyesen kell értelmezni: nem szabad elszakítani egymástól a szakszervezeteket és a pártirányítást, szembeállítani a szakszervezeteket és a szocialista államot. Az opponens hangsúlyozta, hogy a disszertáció ezt a feladatot jól oldotta meg. Indokoltnak tartja a szocialista típusú szakszervezetek fogalmát főleg ideológiai szempontból, hiszen a kapitalizmus feltételei között működő szakszervezetek arculata más, nem lehet jellemzőiket mechanikusan átvinni a szocialista típusú szakszervezetekre.

Az opponens elismerően szólt arról, hogy a szerző – miközben rámutat a szakszervezetek komplex természetére – kimutatja, hogy egy-egy funkció hogyan jut kifejezésre a szakszervezetek többi funkciójában. Véleménye szerint ez a megközelítés módszertanilag utat nyit a szocialista társadalomban a szakszervezetek funkcionális struktúrájának alkotó jellegű kutatásához, s ez előrelépés az eddigi kutatásokhoz képest, amelyek főként a szakszervezeti tevékenység fő irányait vizsgálták.

Hiányosságnak tartja, hogy nem eléggé világos, milyen társadalmi bázison ment végbe a szakszervezeti tagok számának növekedése Magyarországon. A szükségesnél halványabbnak

ítéli a szakszervezeti részvétel bemutatását az állami területen, hiányolja a részvétel formáinak, módszereinek, csatornáinak részletesebb kifejtését, különösen a szocialista demokrácia továbbfejlesztésére vonatkozóan.

Mint említettük, a magyar opponensi vélemények is egészében sikeresnek ítélték a disszertációt. Halay Tibor opponensi véleményében a már említettek kivül arra mutatott rá, hogy a sikeresen működő és konkrét funkciókat betöltő szakszervezetek sok vita tárgyát képezik. Ez érthető, hiszen a gazdaságirányítási rendszer állandó tökéletesítése, a szocialista demokrácia bővítése, az új termelési-szervezeti formák kialakulása, a dolgozók nevelésének és érdekvédelmének feladatai a gyakorlati kérdések megoldása iránti széles körű igényt foglalják magukban.

Halay Tibor álláspontja szerint a szakszervezetek szerepét a szocializmusban igazán elmélyülten a véleménynyilvánítás és az érdekképviselet bonyolult mechanizmusa alapján lehet feltárni. Ezért hiányolta, hogy a disszertációban nem kapott több helyet az említett kérdések ilyen szempontból történő elemzése. Érdemes lett volna mélyrehatóbban vizsgálni a szakszervezetek szerepét a szocializmusban jelentkező feszültségek és ellentmondások politikai megközelítésében és pozitív megoldásában. Jobban támaszkodhatott volna a szerző az irodalom feldolgozásánál a szociológiai kutatások eredményeire.

Szorcsik Sándor, a *Béke és Szocializmus* című folyóirat magyar képviselője, a témaválasztás aktualitását emelte ki; hangsúlyozta, hogy a disszertáns jól ragadta meg a szakszervezetek általános és specifikus vonásait, funkcióik bemutatásánál ezek kölcsönhatására és kölcsönkapcsolatára összpontosítva figyelmét. Különösen a szakszervezetek nevelő funkciójának komplex vol-

tát bemutató részt tartotta figyelemre méltónak; a szakszervezetek munkajogi kérdésekben játszott szerepének, önállóságának, kezdeményezőképességének és a társadalom demokratizálásában betöltött szerepének elemzését sikerültnek tartotta.

A vállalatok irányításában való szakszervezeti részvétellel kapcsolatban megjegyezte, hogy a vállalati tanács és a dolgozók közgyűlése vállalatiirányítási, nem pedig érdekképviseleti szerv, tehát nem érinthetik a szakszervezetek funkcióit, jogait és felhatalmazásait. Jelentősen befolyásolják azonban a szakszervezetek munkamódszereit, mivel nagyobb önállóságot, felelősséget és aktivitást igényelnek részükről, s ezzel kapcsolatban felvetődik számos olyan kérdés, amely tudományosan megalapozott választ igényel.

A disszertáció egészében véve pozitív értékelése – jegyezte meg Szorcsik Sándor – nem jelenti azt, hogy a kutatás során ne jelentkeztek volna bizonyos problémák. Valamelyest elmosódottnak tartja a szakszervezeti mozgalom bemutatását társadalmi aspektusból, amely különösen két szférában tette volna árnyaltabbá a szocialista szakszervezeti mozgalom értékelését: az érdekképviseleti funkció és a gazdasági-alkotó munka tekintetében. Ezért – véleménye szerint – részletesebben kellett volna elemezni azokat a kulturális változásokat és tendenciákat, amelyek a társadalomban az utóbbi évtizedekben végbementek.

Valamennyi opponens hangsúlyozza, hogy az említett kritikái megjegyzések ellenére a disszertáció elméleti, ideológiai és gyakorlati szempontból egyaránt aktuális témáról szól, önálló kutatásokra és következtetésekre is támaszkodik, megalapozott elemzéseket is tartalmaz.

Számos kérdést intéztek a disszertánshoz a védésen részt vevő szakemberek. A feltett kérdések: milyen szere-

pe van a szocialista társadalomban a szakszervezetek érdekvédelmi funkciójának; milyen szerepet játszanak a tudományos-műszaki haladás megvalósításában; nem függ-e össze a szakszervezetek taglétszámának változása a magánszektor fejlődésével; milyen új feladatok várnak a szakszervezetekre az új vállalatiirányítási rendszerrel kapcsolatban; hogyan folyik a vállalati tanács tagjainak felkészítése; milyen a szakszervezeti káderek képzésének rendszere; milyen a szakszervezetekben a párttagok aránya, hogyan érvényesül rajtuk keresztül a párt politikája stb., nemcsak a szakszervezeti kérdések aktualitására, a magyar tapasztalatok iránti érdeklődésre mutattak rá, hanem arra is, hogy valóban nagy az igény bizonyos gyakorlati-politikai kérdések kielégítő és megnyugtató megválaszolása iránt.

Az opponensi vélemények, a kérdésekre adott válaszok alapján a bírálóbizottság javasolta a kandidátusi fokozat odaítélését Juhász István részére. A disszertáció jogosan tarthat igényt a szakszervezetekkel foglalkozó szakemberek, propagandisták, pártoktatók és a téma iránt érdeklődők széles körének figyelmére.

Kollár Nóra

VARGA LÁSZLÓ: A falusi értelmiség és a mai falu kultúrájának emelése

A szocialista Magyarország jelenlegi társadalmi struktúrájában igen fontos szerepet tölt be a vidéki-falusi értelmiség. A második világháború befejezése óta megtett út eredményei talán a legjobban a vidék, a falu átalakulásában követhetők nyomon, és ez az átalakulás meghatározta a vidéki értelmiség szerepének alakulását is. A disszertáció tulajdonképpen három kulcsfogalom, a kultúra, a falu, a falusi értelmiség köré építkezik. Ez nem véletlen, hiszen ezen fogalmak tartalma oly mér-

tékben átalakult a szocializmus magyarországi építésének megkezdése óta eltelt négy évtizedben, hogy ez a minőségi-mennyiségi változás új megközelítést igényel a kutatók részéről.

Az értekezés a marxista-leninista kultúraelméleten alapul, és ennek megfelelően teoretikus és módszertani szempontból a marxizmus-leninizmus klasszikusaira támaszkodik.

A disszertáció célja, hogy elemezze a falusi értelmiség egyik alapfunkciójának, vagyis a kultúra, a műveltségi szint emelésének lehetőségeit. A disszertáns arra törekedett, hogy bemutassa azokat a történelmi, társadalmi, gazdasági és ideológiai tényezőket, amelyek tükröződnek a mai falusi értelmiség kulturális magatartásában. Ennek kapcsán jó érzékkel mutat rá az esztétikai nevelésnek és a falusi értelmiség ebben játszott szerepének jelentőségére, lehetőségeire.

A disszertáció értékes és hasznos része az eddig végzett ez irányú kutatások rövid, világosan csoportosított felvázolása. Az értekezés nagy erénye – és erre az opponensek is határozottan rámutattak –, hogy a legújabb kutatásokon alapszik, ami egyben aktualitását is fokozza.

A szerző kutatásában figyelmét a következő kérdésekre összpontosította:

– A falu és a város közti különbségek. A disszertáció megállapítja, hogy mostanra ez a különbség leginkább a kultúra területén jelentkezik, más területeken a közeledés sokkal gyorsabban megy végbe.

– A magyar falusi értelmiség társadalmi helyzete, összetétele és azok a tényezők, amelyek fokozhatják ezen réteg társadalmi aktivitását a kultúra terjesztésében.

– A falusi értelmiség szerepe az esztétikai nevelés terén.

– A magyar falusi értelmiség jelenlegi kulturális potenciálja és ennek növelési lehetőségei.

– Az MSZMP XIII. kongresszusán meghatározott kulturális politika keretei között a falusi értelmiség további aktivizálásának lehetőségei, útjai.

A disszertáció első fejezetében, amely a falu és a város között meglévő kulturális különbségek megszüntetésének lehetőségeiről és ezen belül a falusi értelmiség szerepéről szól, először a *magyar falu kultúráját*, a falu társadalmi-gazdasági változásait, a termelőszövetkezeti alapokra való áttérés műveltségi, szervezési, irányítási követelményeit foglalja össze a szerző. Rámutat, hogy Magyarországon nem nagyvárosok képzésére, hanem a falvak urbanizációjára fektetik a súlyt. A magyar termelőszövetkezeti parasztság társadalmi helyzete, munkájának jellege, kulturális igényei szerint közeledett a munkásosztályhoz – fejt ki a disszertáns, de jelzi a szükségszerűen fennmaradó életformabeli különbségeket is.

A disszertáns – mutatott rá *Tóth István*, a Politikai Főiskola Művelődéspolitikai Tanszékének vezetője opponensi véleményében – absztrakt módon közelítette meg a problémát. Találó vizsgolt a falusi lakosság helyzetének bemutatása, a klasszikus értelemben vett parasztság lassú átalakulásának felvázolása. A naponta vagy hetente a városba ingázók, a termelőszövetkezetekben egyre inkább ipari munkát végző tagok mindinkább átalakítják a falusi életmódot is. Mindezek alapján a disszertáns helyesen jut arra a következtetésre, hogy Magyarországon még sokáig számolni kell az egyre urbanizálódó falvakkal.

A falusi értelmiség kultúraközvetítő szerepének elemzése során a szerző felveti az esztétikai nevelés kérdését is, és nemcsak a pozitív példákat, hanem a negatív jelenségeket is feltárja.

A második fejezet részletes képet kíván nyújtani a mai magyar falusi értelmiség helyzetéről, összetételéről, prob-

lémáiról, lehetőségeiről. Itt a problémafeltáró megközelítés dominál. Az opponensi vélemény szerint nyomatékosabban kellett volna bemutatni a pozitív momentumokat, például a falusi értelmiség kultúráközvetítő szerepének lehetőségeit.

A továbbiakban a falusi értelmiségnek a falu kulturális szintje emelésében betöltött szerepét veti fel a szerző, de az értelmiség kulturális lehetőségeinek bemutatása a szükségesnél kevesebb teret kap. A lehetőségek, a további tartalékok, úgy tűnik, együtt változnak a falusi értelmiség anyagi és társadalmi helyzetének javulásával.

A disszertációban felvetett új gondolatok és megközelítések közül figyelmet érdemel a kultúra szerepének értékelése a város és a falu közötti különbségek felszámolásában. E feladat megoldásában kiemelkedő szerep hárul a falusi értelmiségre, amely mint a kultúra hordozója és terjesztője, lényeges befolyást gyakorol a falu kulturális emelkedésének folyamatára, a szellemi értékek és orientáció befolyásolására. A falusi értelmiség kulturális potenciálját és aktivitását – állapítja meg a szerző – helyzete szabja meg. Ezért igen nagy jelentőségű a falusi értelmiség helyzetének javítása.

Az új gondolatok és megközelítések annak eredményeként születtek, hogy a szerző a témához elméletileg, széleskörűen, helyes pozícióból közelít. Tóth István opponensi véleménye szerint azonban a disszertáció javára vált volna, ha a magyar falusi értelmiség szellemi potenciáljának bemutatásakor a szerző több figyelmet fordított volna a pozitív mozzanatok bemutatására, annak érdekében, hogy így feltárja a negatív momentumok kiküszöbölésének alapját. Ami az értelmiség aktivizálását illeti a falu kultúrájának növelésében – az opponens szerint erre a kérdésre a szerző nem fordított elegendő figyelmet. Nem eléggé kimunkált a falusi

pártszervezeteknek a helyi értelmiséggel végzett mindennapi munkájának bemutatása.

A szovjet opponensi vélemény a disszertáció kisebb pontatlanságaira hívta fel a figyelmet.

A disszertáció, az opponensek és a védésen részt vevő szovjet szakemberek egybehangzó véleménye szerint, megalapozott, önálló, megfelelő tudományos apparátussal rendelkező kutatás, a munka jó színvonalú hozzájárulás a szocialista kultúrakutatás egyes elméleti és gyakorlati problémáinak megoldásához.

Szerencsés Károly

KOLLÁR NÓRA: Az SPD és a demokratikus szocializmus

Az 1970-es, 1980-as években a tőkés országokban jelentős szerep jutott a hivatalos politika alakításában a szocialdemokrata pártoknak. A Szocialista Internacionáléban fontos szerepet betöltő SPD belső fejlődése, elméleti, politikai tevékenységének változásai, a kormányzásban való huzamos részvétele, majd oppozícióba kerülése mind elméleti, mind politikai szempontból érdeklődésre tarthat számot.

Kollár Nóra, aki kutatásait a Társadalomtudományi Intézetben kezdte, disszertációját az SZKP Társadalomtudományi Akadémiáján készítette el *Az SPD és a demokratikus szocializmus* (az 1970-es évek, 80-as évek eleje) címmel, vizsgálódásaiban a „demokratikus szocializmus” nyugatnémet variánsának elemzésével, az SPD hatalomra kerülése utáni tevékenységével, helyével az állammonopolista kapitalizmus rendszerében, államfelfogásának változásaival, az ennek során kibontakozott pártharcokkal foglalkozott.

Az első fejezetet Kollár Nóra az SPD elméleti felfogásának, programnyilatkozatának, különösen az 1959-ben elfo-

gadott godesbergi programnak szentelte. A demokratikus szocializmus koncepcióját a gazdaság és állam vonatkozásában két irányban vizsgálta:

– Milyen módon törekedett az SPD a gazdasági koncepció segítségével realizálni saját célkitűzéseit az új, igazságosabb társadalom, a „demokratikus szocializmus” megvalósítása, az állammonopolista kapitalizmus korlátozása érdekében?

– Milyen szerepet játszott az állam, mint a politikai reform fő eszköze, amely a szociáldemokrácia irányítása alatt áll.

A szerző rámutat: az SPD gazdasági koncepciója keynesi elveken – piacgazdálkodás a gazdaság globális irányításával –, a tőkés gazdaság ösztönös erőinek piacmechanizmusok révén való szabályozásán alapul. Az SPD a godesbergi programjában megfogalmazott célokat az 1975-ben elfogadott *Orientierungsrahmen 1975–85* című program konkretizálta. A dokumentum az állammonopolista kapitalizmus kritikai elemzését adja. Elfogadja a tőkés gazdasági rendet, összeegyeztethetőnek tartja saját alapvető „értékeivel”, azaz a reformok révén való átalakítással. A reformban fontos szerepe van a nagytőke hatalmának, a monopóliumok korlátozásának, a tulajdonviszonyok demokratizálásának. A szerző bemutatja, hogy az állam milyen eszközökkel avatkozott a gazdaság életébe, milyen mértékben függött az SPD az államtól, a monopóliumoktól. Elemzi, hogy a hetvenes évek közepén kibontakozott válság során megmutatkoztak a gazdasági koncepció gyengeségei, kiderült, hogy az állam nem az uralkodó párt, hanem a tőkésék állama. Az SPD államfelfogásában az jelentett változást, hogy reform- és gazdaságkoncepciójában központi helyet kapott, megírt az állam szerepe az állammonopolista kapitalizmus rendszerében. Ugyanakkor a koncepció nem egyértel-

mű. Kialakulására mind a teoretikusok (Bernstein, E. Frenkel, Löwenthal), mind az SPD objektív helyzete, pluralista ideológiája hatottak. Ugyanakkor az SPD sosem tudta egyértelműen megfogalmazni nézeteit, mivel a tőkés államot idealizálta, elfogadta, sajátjának tekintette.

A második fejezet a „demokratikus szocializmus” koncepció fejlődését a belső pártharcok tükrében vizsgálja.

A hetvenes években az állammonopolista kapitalizmus rendszerében végbement változások, a gazdasági válság a szociálreformista ideológia megújításának szükségességét jelentették. A „demokratikus szocializmus” koncepció változásában nem kis szerepet játszottak a párton belüli baloldali erők, különösen az ifjúsocialisták. Hatásukra bizonyos fokig megváltozott az SPD államfelfogása, kritikusabb lett a gazdasági problémák iránt, a gazdasági növekedés, a munka helye, értéke, a demokrácia vonatkozásában. Bár jelentős balratolódást nem tudtak elérni, kritikai tevékenységük elméleti téren is hatásos volt.

A program körül zajló ideológiai küzdelem arra készítette az SPD vezetését, hogy a godesbergi program szükséges korrekciójára irányuló párton belüli harc mechanizmusát szabályozza. Legfontosabb eleme volt W. Brandt javaslatára az úgynevezett „Alapérték bizottság” létrehozása az SPD vezetése mellett. Ezzel lehetővé vált a viták befolyásolása. A bizottság legjelentősebb dokumentuma a *Godesberg ma*, amely a „demokratikus szocializmus” távlatait a század végéig rajzolja meg. A dokumentum elemzése során kiderül, hogy az SPD az NSZK fejlődését a globális problémák szempontjából közelíti meg (béke, ökológiai kérdések, a technikai fejlődés jellege és iránya), nemcsak az elmélet, de a gyakorlati politikai tevékenység oldaláról is.

A „demokratikus szocializmus” koncepció fejlődéséről összegzőként a szerző megállapítja, hogy alapján a godesbergi program képezi. Legjellemzőbb vonása, hogy az SPD a gazdasági növekedéstől teszi függővé programját. A munkásosztály, a dolgozók iránti elkötelezettsége, az osztály-együttműködés megőrzése érdekében az ezeken alapuló politikai reformokhoz kiegészítő anyagi források szükségesek, amelyek lehetővé teszik a szociális kompromisszumok megvalósítását.

A program kettősségéből, ellentmondásosságából fakad, hogy az SPD-n belüli áramlatok különbözőképpen értelmezték. A jobboldal integrációs jellegét, az állammonopolista kapitalizmushoz való alkalmazkodását emelte ki, hogy jelentős politikai sikereket eredményezhet. A baloldaliak azon pontjait hangsúlyozták, amelyekben szó esik annak veszélyességéről, hogy a gazdasági hatalom kevesek kezén koncentrálódik, és arról a törekvésről, hogy igazságosabbá tegyék a gazdasági és társadalmi rendet. A dokumentum kettősségét a párt társadalmi-politikai jellege is tükrözi. Bár a vezetőség törekedett az SPD „népi párttá” való átalakítására, a párt munkáspárt maradt, noha reformista. Ez olyan követelések megjelenítésére készítette, amelyek nem egyeztethetők össze az NSZK társadalmi rendje elfogadásával, ami megkülönbözteti a burzsoá pártoktól. Ígéretei ellenére az SPD nem változtatta meg a kapitalizmus természetét.

A hetvenes években a gazdasági válság világosan kimutatta az SPD-program ellentmondásait. Ezek egyike a tervezés és a piac kölcsönhatásának tisztázatlansága. Gyakorlatilag az SPD-nek egyszerre kellett élénkítenie, ugyanakkor le is törnie a piac erőit. Mindkét esetben az eszköz az állami beavatkozás volt. Az SPD propagandát indított a gazdaság „humánus eszkö-

zökkel” való gazdagítására, hogy igazolja az állami beavatkozást a „demokratikus szocializmus” fő megállapításai, a szociáldemokrácia szociális programjának megvalósítása érdekében. A hetvenes évek közepén szemmel láthatóvá vált, hogy az ügynevezett válságiparágakat fel kell számolni, a gazdasági eszközöket az új, nemzetközileg is versenyképes iparágak fejlesztésére kell irányítani. Ez az SPD hagyományos bázisának szűkülését jelentette, a válságáztatok munkásai körében növekvő munkanélküliség miatt.

A szerző szerint az SPD stabilizációs politikája fenyegette az NSZK hosszú távú versenyképességét, a társadalom egyes rétegeinek privilegizált helyzetét. Az SPD nem új gazdaságpolitikával, hanem a régi felújításával válaszolt a válság kihívására, ami elavulttá tette programját.

Az SPD vereségét nem csupán szubjektív tényezők okozták, hanem voltak objektív okai is. Az SPD nem léphetett át bizonyos határokat a tőkés viszonyok védelmében anélkül, hogy szocialista célkitűzéseitől el ne határolja magát. Mikor eddig a határig eljutott, felmerült a hatalom elvesztése. Egy lehetőség maradt: a lojális oppozícióba kerülés.

A disszertáció bemutatja az SPD több vezetőjének államfelfogását, valamint az ifjúsocialisták koncepcióit és vitáit.

A szerző úgy véli: a *Godesberg* ma fő jellemvonása a visszafogottság, az útkeresés. Nem változott a párt nézőpontja a szocializmus és a demokrácia, a pluralizmus, a párt (népi) jellege vonatkozásában. Ugyanakkor megváltozott az elméleti kérdések megközelítése. Új akcentust kapott az állam. Szembeötlő a pragmatizmusra törekvés, ugyanakkor nem sikerült az elmélet és a gyakorlati politika összhangját megtalálni. Nem várható, hogy az SPD a kapitalizmus elleni aktív harcra, a tő-

kés monopolkapitalista rend megszűntetésére szólít fel. A reformista logika számára ez elfogadhatatlan lenne, ezért a körülményekhez, a realitásokhoz való alkalmazkodást választja.

Kollár Nóra disszertációtervezetének vitáját 1985. március elején rendezték az SZKP Társadalomtudományi Akadémiája Nemzetközi Kommunista Mozgalom tanszékén. A kandidátusi disszertáció védelme 1985. június 7-én zajlott le az SZKP Társadalomtudományi Akadémiáján. Az értekezés opponensei voltak: O. N. Melikjan, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nemzetközi Munkásmozgalom Intézetének helyettes igazgatója, a történelemtudományok doktora; B. Sz. Orlov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Társadalomtudományok Információs Intézete Nemzetközi Szociáldemokrácia részlegének helyettes vezetője, a történelemtudományok doktora; Havas Péter, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete osztályvezetője, a történelemtudományok kandidátusa.

Az opponensek hangsúlyozták a választott téma aktualitását, az SPD kiemelt szerepét a szociáldemokrata mozgalomban, nézeteinek várható tükröződését más pártok politikai programjában.

O. N. Melikjan kielemta a disszertáció forrásbázisát: az SPD kongresszusi és programdokumentumait, vezető politikusok, pártteoretikusok munkáit, a párt évkönyveit, sajtóját használta fel. A disszertáns munkájában figyelembe vette a szovjet, a magyar, a két német állam marxista kutatásainak eredményeit, emellett feldolgozta a gazdag szociáldemokrata irodalmat is.

Az opponens véleménye szerint a szerző helyesen mutatja be a godesbergi program pozitív szerepét, a program megújításának a társadalmi fejlődés változásából fakadó szükségszerűségét, ugyanakkor a munka előnyére vált volna, ha ezt a válságot megelőző

időszak változásaival is bizonyította volna.

Az opponens kifejtette: az *Orientáció '85* programot értékelve a szerző helyesen jegyzi meg az SPD programjának nagyfokú realitásérzékét, költődését a tőkés államhoz, eljutva a vele való azonosulásig. Jól mutat rá a program hiányosságaira, az SPD népszerűsége csökkenésének okaira, a szakszervezetekkel való szembekerülésre (munkanélküliség). Ugyanakkor ellenvetést vált ki az a megállapítás, hogy az SPD a kapitalista fejlődés fékjévé vált, hogy az NSZK a hagyományos iparágak megszüntetése előtt állt. Ezt a tendenciát a szerző felnagyította. Kevés teret kapott azon ellentmondások feltárása, amelyek az SPD hívei és ellenfelei között az új szociális mozgalmakban, azok tömegbázisában jelentkeztek. A disszertáció javára vált volna az új szociális mozgalmak SPD-re gyakorolt hatásának elemzése.

Az opponens egyetért a *Godesberg* ma program értékelésével. Aláhúzza a kutatás magas színvonalát, kiemeli, hogy a disszertáció teljesebbé tette az SPD-ről alkotott képünket.

B. Sz. Orlov, a bírálóbizottság másik opponense hangsúlyozta: az SPD fejlődésének elemzése lehetőséget nyújt arra, hogy egészében átgondoljuk a szociáldemokrácia fejlődését, a Szocialista Internacionáléhoz tartozó pártok elméleti-gyakorlati pozícióinak különbségei ellenére. Fontosnak tartja, hogy az SPD, akár a többi szociáldemokrata párt, az elé a kényszerhelyzet elé került, hogy alternatívát kínáljon azzal a neokonzervatív áramlattal szemben, amelyet a hatalmon levő burzsoá pártok jelentenek.

A godesbergi program értékelését, miszerint az a gazdasági konjunktúra időszakára alkalmazható, a francia, a svéd, a spanyol pártok gyakorlatában is igazoltnak látja az opponens. Egyetért a jelölttel abban, hogy az SPD előtt

álló egyik legfontosabb feladat jelenleg az új szociális mozgalmakkal való közös platform megtalálása, ezzel szociális bázisának megőrzése, illetve kiszélesítése.

Eltér a véleménye a fennálló társadalmi rend megváltoztatásának útjait illetően. Utal a szerző azon megállapítására, hogy az SPD a monopóliumok hatalmának korlátozását a bérmunkások érdekében a különböző területen a reformokért kifejtett harccal éri el, noha azt etikai kategóriákkal alapozza meg.

Vitatja az opponens a disszertációban a reformok tipizálását alulról vagy felülről jövő reformokra. Véleménye szerint a döntő, hogy ki hajtja végre a reformot, és mely osztály érdekében. Ebben az értelemben a szociáldemokrata reformok, minden következtetlenségükkel együtt, különböznek a burzsoá kormányok által végrehajtott reformoktól.

Havas Péter opponens szerint helyes a gazdaság és az állam szerepének kiemelése a „demokratikus szocializmus” ábrázolásában. Sikerült meghatározni ezen ideológia formálódásában a godesbergi program helyét: az hosszú evolúció eredménye, amely biztosítja a folyamatosságot a szociáldemokrata alapértékek tükrözésével.

Az opponens szerint Godesberg abban nem képez új szakaszt, hogy a párt lemondott az osztályszempontról az állam lényegének megítélésében, hisz ez a probléma a munkásmozgalom kettőszakadásának alapkérdése volt. Vitatja Kollár Nóra felfogását, miszerint a tulajdonhoz való viszony kérdésében a godesbergi program csupán taktikai váltást jelent. Az államosítás elutasítása, a vegyes gazdaság koncepciójának elfogadása által oldódott fel az az elmentmondás, amely évtizedeken keresztül jellemzi az SPD-t, a gazdasági stratégiájában meglévő reformista és radikális (marxista) tartalmú megoldások

közötti ingadozásban. Egyetért a disszertáns azon megállapításával, hogy a programban a figyelem az elosztás kérdéseire koncentrálnodik. Az egyenlőség, mint fő szociáldemokrata alapértéke, helyére immár az elosztás nyomul és kap prioritást.

Az opponens megjegyezte, hogy a pártprogramok a szociáldemokráciában – így az SPD életében – sem játszanak domináns szerepet a párt tevékenységében. A disszertáció plasztikusan mutatja be azt a helyzetet, amelynek során a „demokratikus szocializmus” alapkonceptiója szembekerül a tőkés válsággal, annak társadalmi hatásával, ami miatt az SPD választási vereséget szenvedett. Hiányzik azonban az NSZK gazdasági szerkezetének legalább rövid elemzése, így csak feltételezni lehet, hogy melyek azok a folyamatok, amelyekkel az SPD-nek számolnia kellene, de nem képes rá. Továbbá teljesebb lehetne a kép, ha a jelölt vállalkozott volna annak elemzésére, hogy az 1982 után kormányra került CDU-vezette koalíció gazdaságpolitikája mennyire jelent járható utat. Az opponens szerint a disszertáció azt bizonyítja, hogy a gazdasági növekedés időszakában a tőke stratégiai érdekei egészében összeegyeztethetők voltak az SPD társadalmi stratégiájával. Az SPD dilemmájának tengelyében a recesszió időszakában az áll, hogy felbomlott, vagy legalábbis meglazult az az érdekegyeztetésen alapuló konszenzus, amelyre a szociáldemokrácia gazdasági és társadalmi stratégiája, maga a jóléti állam épült. A szociáldemokrácia, adott esetben az SPD, akarva-akaratlanul szembekerül a tőke stratégiai érdekeivel.

Tanulságosnak tartotta az opponens az SPD-n belüli viták elemzését. Egyetért a *Godesberg ma* elemzésével, bár pontosítja azt a megállapítást, miszerint ez új szakasz kezdetét jelenti az SPD történetében. Az új szakasz első

sorban a gazdasági, társadalmi kor-
szakváltás következménye, amely gon-
dolkodásra készíti az SPD-t, és kény-
szeríti új program kialakítására.

A disszertáció hiányosságának tart-
ja, hogy nem támaszkodik eléggé az
NSZK gazdasági, társadalmi adottsá-
gainak, helyzetének elemzésére, a gaz-
daságban, a társadalomban, a társadal-
mi szerkezetben (az SPD osztálybázisa
szempontjából) végbemenő változások
áttétekintésére.

A bizottság tagjai közül *R. Sz. Varfo-
lomejev* (a történettudományok dokto-
ra) megkérdezte, hogy az államról al-
kotott SPD-felfogás jelenleg milyen
irányban változik; *J. V. Szokolov* (a tör-
ténettudományok kandidátusa) kérdé-
se az ifjúszocialisták hatását, *Macnyev*
(a történettudományok kandidátusa)
az SPD társadalmi bázisában végbe-
ment differenciálódásnak a vezetésre
való hatását vetette fel.

Kollár Nóra az opponensek megállá-
pításaira, a bizottság kérdéseire adott
válaszában a gazdasági kérdésekről ki-
bontakozott vitában utalt arra, hogy az
NSZK gazdasági-társadalmi folyama-
tainak változásai feldolgozottak, jelen-
tős szakirodalma van; ugyanakkor a
disszertáció nem vállalkozhat eme ösz-

szetett folyamatok feltárására, csupán
a téma által megkövetelt jelzésére, bi-
zonyos társadalmi háttér megrajzolásá-
ra. Utalt arra, hogy a gazdaság műkö-
désének megítélésében ma is jelentős
viták zajlanak, így korai lenne a CDU-
vezette koalíció programjának és gya-
korlatának elemzése. Vitatott kérdés az
SPD kormányzati szerepe a válságból
való kibontakozásban. Jelen szituáció-
ban nem túlzás az a megállapítás,
hogy az SPD a tőkés fejlődés bizonyos
fékjévé vált.

Az ipari demokrácia, a részvétel kér-
déseinek bemutatását nem tartotta fel-
adatának. Külön problémát jelentenek
az úgynevezett új szociális mozgalmak,
amelyek kialakulására részben a párt
politikájával való elégedetlenség, az új
gazdasági-társadalmi feltételek hatot-
tak, és ugyanakkor visszahatottak a
párt politikájára is. E mozgalmak és az
SPD-vel való kapcsolatuk kutatása
meghaladta e disszertáció kereteit.

Az opponensi vélemények és a bi-
zottság kérdéseire adott válaszok alap-
ján a bírálóbizottság egyhangúlag ja-
vasolta Kollár Nóra részére a kandidá-
tusi fokozat megadását, amit a minősí-
tőbizottság odaítélt.

Szabó M. Gyöngyvér

Pályázati felhívás aspirantúrára

az SZKP KKB mellett működő Társadalomtudományi
Akadémián az 1988/89-es tanévre

Az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Bizottsága pályázatot hirdet a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémián aspirantúra elvégzésére, a filozófia és esztétika, a politikai gazdaságtan, a nemzetközi munkásmozgalom, a pártépítés és a szocialista államelmélet témaköreiben.

Pályázni lehet általános elméleti, ideológiai jellegű és nemzetközi vonatkozású témákkal, különös tekintettel a munkásmozgalom, a pártmunka és a szocializmus gazdasági-társadalmi fejlődésének legfontosabb elméleti-gyakorlati kérdéseire. A témaválasztáshoz az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (Bp. VI., Benczúr u. 33.) segítséget biztosít.

A tanulmányi idő 3 év. Az aspiráns ösztöndíjban, családjá az előírásoknak megfelelő juttatásban részesül.

Pályázhat minden olyan 40 évesnél nem idősebb párttag, aki

- egyetemet, főiskolát végzett;
- jelentős mozgalmi tapasztalattal és a tudományos munka végzéséhez megfelelő képességgel és alapokkal rendelkezik;
- tudományos és ideológiai szempontból aktuális témán kíván dolgozni;
- legalább középfokú orosz nyelvtudással rendelkezik.

Elsősorban ideológiai, kulturális területen dolgozó pártmunkások, a marxista tanszékek tapasztalt oktatói, a központi hírközlő szervek (sajtó, rádió, tv) elméleti, gazdaságpolitikai, kulturális rovatainak vezető munkatársai pályázatát várjuk.

A jelentkezéshez mellékelni kell:

- részletes életrajzot;
- iskolai végzettség igazolását;
- minősítést az eddigi munkáról;
- a választott téma vázlatát;
- az eddigi publikációk rövid ismertetését.

A pályázatot – az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetével történt előzetes konzultáció alapján – 1987. február 15-ig lehet benyújtani a budapesti, illetőleg a megyei pártbizottságokhoz. A pályázatokat – felvételi vizsga alapján – a Központi Bizottság illetékes szerve bírálja el, és a döntésről a pályázókat értesíti.

Budapest, 1986. november 13.

MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGA
AGITÁCIÓS ÉS PROPAGANDA
BIZOTTSÁG

Антал Бём

СВЯЗИ СОТРУДНИЧЕСТВА В МЕСТНОМ ОБЩЕСТВЕ ДЕРЕВНЕЙ

В статье представлены данные, касающиеся кооперационных связей населения, из социологического обследования, направленного на изучение местного общества (обследование состоялось в поселке Дабаш и пяти окрестных поселках). Анализ показывает, что в местном обществе реализуются в первую очередь традиционные формы сотрудничества, прежде всего семейно-родственные связи, которые значительно крепче, чем предполагает общественное мнение наших дней. Соседские связи также проявляются в стабильных кооперационных формах. Зато связи междусотрудниками значительно слабее, за исключением молодежи и отдельных групп интеллигенции.

Более развитые формы кооперации, сплочение для решения той или иной задачи, сотрудничество для производства и реализации продукции, деятельность на основе общих интересов, гораздо слабее, случайны. Они менее традиционны, и прежние десятилетия не благоприятствовали подобным устремлениям. Ныне доминируют формы сотруднического характера. Однако начинают действовать и формы культурного сотрудничества (например, краеведческие кружки, клубы, общества, занимающиеся защитой окружающей среды или благоустройством населенного пункта).

Пока исследователи нашли мало признаков сотрудничества населения различных поселков. Политика в области развития населенных пунктов в последние годы не способствовала этому, а скорее вызвала конкурентные связи между населенными пунктами, однако они складываются лишь на почве реальных интересов.

Эржебет Гидаи

О НЕКОТОРЫХ КРИТИЧЕСКИХ МОМЕНТАХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Нынешнее положение венгерской экономики сложилось в результате многолетней тенденции нашего социально-экономического развития, охватившей этапы развития различного типа. После консолидации 1957 г. вызовы семидесятых годов явились той крупнейшей экономической и социальной пробой сил, когда венгерская экономика столкнулась с иными условиями мировой экономики, которые коренным образом изменили поле деятельности эконо-

мики. Эти изменения способствовали выявлению внутренних проблем экономики (структурные проблемы, проблемы баланса и т.д.), ускорили этот процесс.

Автор статьи анализирует те важнейшие критические моменты, которые оказали влияние на наше социально-экономическое развитие в восьмидесятые годы, указывая на те важнейшие, по его мнению, причины, которые могут служить основой для раскрытия возникающих, очагов напряженности. В ходе этого автор касается дискуссий, проходивших между экономистами в середине шестидесятых годов и двадцать лет спустя, и основных выводов, вытекающих из этих дискуссий, указывая на то, что множество прежних дискуссионных вопросов остается актуальными и сегодня.

Наконец, рассмотрев проблемы поиска пути развития, автор переходит к проблематике альтернативных стратегий, приходя, таким образом, к изображению возможностей развития экономики.

Акош Махер–Каталин Марьянек НЕКОТОРЫЕ СООТНОШЕНИЯ СТРУКТУРНОГО ИЗМЕНЕНИЯ И ЭФФЕКТИВНОСТИ В ВЕНГРИИ (ПО СВЕТУ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В 1970–1984 ГОДАХ)

В своей статье авторы рассматривают эволюцию экономической структуры и эффективности народного хозяйства в Венгрии на основании данных последних полутора десятилетий. Они изучают изменения отраслевой структуры производства и важнейших факторов производства, изучают связь эффективности народного хозяйства с изменением отраслевой структуры производства и внешнеторгового оборота. Анализ и выводы основаны на базе обширных данных.

Главное положение статьи состоит в том, что рестриктивная экономическая политика, осуществляемая в Венгрии с 1979 г., сама по себе не способна преобразовать структуру экономики. Осуществлено мало целей, провозглашенных десять лет назад. Эффективность общественного производства не улучшилась в необходимых масштабах. Рестриктивная экономическая политика на практике препятствует приспособлению к требованиям мировой экономики в области производства. В венгерской экономике неудовлетворительна инвестиционная и производственная деятельность, соответствующая требованиям конкурентоспособного экспорта. Распределение ресурсов противоположно требованиям эффективности. Экономическая политика, проводимая с 1979 г., способна осуществить поддержание внешнеторгового баланса только в ущерб требованиям эффективности.

Аттила Аг КОНФЛИКТ И КООПЕРАЦИЯ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ (АМЕРИКАНСКИЕ ТЕОРИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ КОНФЛИКТОВ В ГЛОБАЛЬНУЮ ЭПОХУ)

В восьмидесятые годы наблюдается новое увеличение числа международных

конфликтов по сравнению с прежним периодом. Этот факт выдвигает на передний план исследование конфликтов и кооперации и делает необходимым ознакомление с результатами таких исследований.

В статье анализируются направления изучения проблемы, их развитие с пятидесятых годов до наших дней, войны и конфликты и, наконец, наиболее влиятельная ныне, т.н. нормативная теория международных отношений.

В статье утверждается, что за прошедший период в мире произошли важные изменения: взаимная экономическая зависимость и политическая разрядка совместным влиянием изменили природу международных конфликтов. Эту тенденцию не изменила и новая международная конфронтация, возникшая по инициативе США. В результате все более комплексного глобального противоречия между двумя мировыми системами конфликты ведущих империалистических держав приняли новые формы. В конфронтации мировых систем капитализма и социализма также все больше кооперативных элементов, ударение переносится с военного противостояния на соревнование в области экономики и политики. Эти изменения окажут существенное влияние на направление дальнейшего исследования конфликтов.

Antal Bóhm

COOPERATIVE RELATIONS IN THE LOCAL SOCIETY OF THE VILLAGES

The study, based on data of sociological investigation of the local society, describes the cooperative relations among populations. (The investigation was carried out in village Dabas and in other five villages in the neighbourhood of it.) The analysis indicates that in the local society the traditional cooperative forms prevail in the first place, among them first of all the family-relative relations which are considerably stronger than it is supposed by the public opinion. The relation among neighbours appears also in stable cooperative forms. On the other hand, the relation among fellow-workers – with the exception of young persons and certain intellectual groups – is considerably weaker.

The more developed forms of cooperation – joining of forces in order to complete a task, cooperation for marketing a product, activity based on common interests – are occasional and essentially weaker. This type of cooperation has little tradition and the previous decades were not favourable to such endeavours either. In our days the cooperative forms of economic nature are prevailing. However, cooperative forms of cultural character also begin to function (for example, societies of local history, clubs, association of the protection of environment and development of the settlement).

The researchers found few signs of cooperation among populations living in different settlements. In the last years, the practice of settlement policy did not encourage this type of cooperation, rather it helped the competition among settlements. The present settlement policy already supports the cooperation among settlements, however it can only be organized on the basis of real interests.

Erzsébet Gidai

ON SOME CRITICAL POINTS OF THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT

The present situation of the Hungarian economy has been created by a trend-line lasting for several decades which included different types of periods of development. After the 1957 consolidation, the challenges of the 1970s meant the greatest economic and social test of strength. It was the time when the Hungarian economy came up against world economic conditions differing from the previous period which changed basically the scope of movement of the economy. These chan-

ges helped and accelerated the coming out of the inner problems of the economy (problems of structure and equilibrium etc).

The author of the article analyses the more critical points which influenced our socio-economic development in the 1980s and points out the most important reasons on the basis of which the arising centres of tension can be explored. During the treatment of the above-mentioned question, she adverts to the discussions held by economists in the 1960s and twenty years later and to the conclusions drawn from these discussions and mentions that several previously debated problems are at the present time also actual.

Finally the author, considering the solutions of the problem, investigates the question of alternative strategies and gets in this way to sketching out the possibilities of the development of economy.

Ákos Macher–Katalin Marjanek

CONNECTIONS BETWEEN THE CHANGING OF STRUCTURE AND EFFICIENCY IN HUNGARY (REFLECTED IN THE ECONOMIC 1970–1984)

In their article the authors examine, on the basis of data of the last one and a half decade, the formation of the economic structure and that of the efficiency of the people's economy. They investigate the changes taken place in the branch structure of the most important productive factors and production and analyse the relation of efficiency of people's economy with the branch structure of the structure of production and foreign trade. The analyses and conclusions are based on a rich data base.

The most important statement of the study is that in Hungary the restrictive economic policy beginning in 1979 in itself is not suitable for the transformation of the economic structure. From the targets proclaimed about ten years ago only few were realized. The efficiency of social production did not increase according to the required degree. The restrictive economic policy in practice hinders the adaptation to the requirements of world economy in the field of production. In the Hungarian economy the investment and production activity does not meet the requirements of a competitive export. The allocation of resources is in contradiction with the requirement of efficiency. The economic policy realized from 1979 can only preserve the balance of foreign trade at the expense of the requirements of efficiency.

Attila Ágh

CONFLICT AND COOPERATION IN THE INTERNATIONAL SYSTEM (AMERICAN THEORIES OF INTERNATIONAL CONFLICTS THE IN GLOBAL ERA)

In the 1980s, as compared with the previous period, the further increase of the number of international conflicts can be observed. This fact underlines the importance of the investigation of conflicts and cooperation and it makes necessary to get to know the results of such researches.

The study analyses the trends of the investigation of this problem and their development from the 1950s up to the present time: it examines wars and conflicts and the so-called normative theory of international relations being the most influential in our days.

The author states that in the period past fundamental changes took place in the world: the joint effect of the mutual economic interdependence and political détente changed the nature of the international conflicts. Not even the new international confrontation provoked by the United States could change this tendency. In consequence of the increasingly complex global differences between the two world systems, the conflicts among the leading imperialist powers took a new form. More and more cooperative elements are to be found in the confrontation between the capitalist and socialist world system: the emphasis shifts from the military confrontation to the political and economic competition. These changes will fundamentally influence the future direction of the investigation of conflicts.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Антал Бём</i> : Связи сотрудничества в местном обществе деревней	461
<i>Эржебет Гидаи</i> : О некоторых критических моментах социально-экономического развития	472
<i>Акош Махер–Каталин Марьянек</i> : Некоторые соотношения структурного изменения и эффективности в Венгрии (по свету экономических процессов в 1970–1984 годах)	483
<i>Аттила Аг</i> : Конфликт и кооперация в системе международных отношений (американские теории международных конфликтов в глобальную эпоху)	499

МАСТЕРСКАЯ

<i>Чаба Банфалви</i> : О макроэкономических пропорциях сектора обслуживания	518
<i>Жужа Оролин–Ева Себен</i> : О содержании заработной платы	529
<i>Тамаш Микец</i> : О слагаемых качества жизни (постановка вопроса со стороны социалдемократии)	547

ИНФОРМАЦИЯ

Изменения политики социалистических стран в области науки в восьмидесятих годах (<i>Пал Тамаш</i>)	556
Новая технология, рабочее время и профсоюзы (конференция за круглым столом)	573
<i>Отто Якоби</i> : Новые технологические парадигмы, длинные волны и профсоюзы	574
<i>Эдвин Шудлих</i> : Политика в области рабочего времени между консенсусом и конфликтом (Эволюция рабочего времени в промышленности в федеративной Республике Германии)	587
XI-й Всемирный конгресс социологов в Дели (<i>А. Б.</i>)	595

ОТЧЕТЫ, ИНСТИТУТСКАЯ ЖИЗНЬ

Региональные исследования (заседание памяти <i>Отто Бихари</i>) (<i>Ласло Пал</i>)	598
Конференция историков рабочего движения по вопросам Миграции и напредного фронта (<i>Иштван Хюлвей</i>)	600
Защита кандидатской диссертации <i>Агнеш Бокор</i> (<i>Агнеш Уташи</i>)	604
Защита диссертаций в Академии общественных наук ЦК КПСС	608

CONTENTS

STUDIES

<i>Antal Bóhm</i> : Cooperative relations in the local society of the villages	461
<i>Erzsébet Gidai</i> : On some critical points of the socio-economic development	472
<i>Ákos Macher–Katalin Marjanek</i> : Connections between the changing of structure and efficiency in Hungary (Reflected in the economic processes 1970–1984).....	483
<i>Attila Ágh</i> : Conflict and cooperation in the international system (American theories of international conflicts in the global era)	499

WORKSHOP

<i>Csaba Bánfalvy</i> : Macro-economic propositions of the servicing sector	518
<i>Zsuzsa Orolin–Éva Szeben</i> : Content of wages	529
<i>Tamás Mikecz</i> : Components of the quality of life (On the socialdemocratic aspect)	547

INFORMATION

Changes in the science policy of the socialist countries in the 1980s (<i>Pál Tamás</i>).....	556
New technology, worktime and Trade Unions (Round-table conference).....	573
<i>Otto Jacobi</i> : New technological paradigms, long waves and Trade Unions	574
<i>Edwin Schudlich</i> : Worktime policy between consensus and conflict (The formation of the industrial worktime in the Federal Republic of Germany).....	587
XI. World Congress of Sociology in New Delhi (<i>A. B.</i>).....	595

REPORTS, NEWS OF THE INSTITUTE

Regional researches (Session held in commemoration of Ottó Bihari) (<i>László Pál</i>)	598
The conference of the historians of working-class movement on the questions of migration and Popular Front (<i>István Hülvely</i>)	600
Defend of candidate's thesis of Ágnes Bokor (<i>Ágnes Utasi</i>)	604
Defend of dissertation at the Academy of Social Sciences of the C.C. of the Communist Party of the Soviet Union	608

Az 1986. évi tartalomjegyzék

ELMÉLETI TANÁCSKOZÁSOK

A pártdemokrácia fejlesztésének kérdései (Összefoglaló egy elméleti tanácskozásról) (Összeállította: <i>Kemény László</i>)	1	5-32
---	---	------

ÉRTEKEK ÉS ÉRTÉKPROBLÉMÁK A SZOCIALIZMUSBAN (Nézetek, álláspontok)

<i>Papp Zsolt</i> : Bevezetés	2	157-161
<i>Hermann István</i> : A reális tudat és a hamis tudat értékrendjei	2	161-166
Alternatív felfogások az egyenlőségről mint értékéről a szocializmusban	2	166
<i>Hoch Róbert</i> : A társadalmi egyenlőségről	2	167-170
<i>Szalai Sándor</i> : Kritikai reflexiók a társadalmi egyenlőségről	2	170-172
<i>Hoch Róbert</i> : Értékrendjeink újragondolása a megváltozott viszonyok között (Jólét, létbiztonság, autonómiák)	2	172-178
<i>Hanák Péter</i> : Nemzet – nemzeti lojalitás – nemzettudat	2	178-185
<i>Hankiss Elemér</i> : A magyar társadalom értékrendjének felemás modernizációja	2	185-191
<i>Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor</i> : A szocializmuskép alakulásáról 1945–1982	2	191-197
<i>Almási Miklós</i> : Értékváltozások a művészet fejlődésében és a társadalmi tudatban	2	197-201
<i>Vitányi Iván</i> : Értékek–értékváltás–értékzavarok a kulturális életben	2	202-206
<i>Szeccskő Tamás</i> : Jegyzetek az információ értékéről	2	206-211

TANULMÁNYOK

<i>Andorka Rudolf–Balázs János–Elek Sándor–Hrubos Ildikó–Lengyel György</i> : A közgazdász diplomás fiatalok foglalkozási életpályája és életkörülményei	3	348-365
<i>Ágh Attila</i> : Konfliktus és kooperáció a nemzetközi rendszerben (A nemzetközi konfliktusok amerikai elméletei a globális korban)	4	499-517
<i>Böhm Antal</i> : Együttműködési kapcsolatok a falvak helyi társadalmában	4	461-471
<i>Gábor Kálmán</i> : Az 1969 és 1981 között középiskolát végzett fiatalok életstratégiái	3	366-378
<i>Gidai Erzsébet</i> : A társadalmi-gazdasági fejlődés néhány kritikus pontjáról	4	472-482
<i>Harcza István</i> : A fiatalok anyagi-egzisztenciális helyzete a nyolcvanas években	3	317-329
<i>Havas Péter</i> : A mai szociáldemokrácia főbb jellegzetességei	1	65-81
<i>Macher Ákos–Marjanek Katalin</i> : A struktúraváltozás és a hatékonyság egyes összefüggései Magyarországon (az 1970 és 1984 közötti gazdasági folyamatok tükrében)	4	483-498
<i>Páczelt Istvánné–Pál Tamás–Schiffer Péter–Soltész Anikó</i> : A KISZ szervezettsége és befolyása az ifjúság egyes rétegei körében	3	379-392
<i>Samu Mihály</i> : Kísérlet a hatalom lényeges vonásainak meghatározására	2	212-234
<i>Schmidt Péter</i> : A magyar politikai rendszer sajátosságai	1	33-49
<i>Szabó Máté</i> : Adalékok a politikai intézmények elméletéhez	1	50-64

<i>Tahin Tamás</i> : A fiatalok egészségi állapotának és biológiai fejlődésének társadalmi tényezői	3	330–347
<i>Tolnai Gyula</i> : A tőkés munkahelyi viszonyok szabályozási kísérletei (Az Auroux-törvények)	2	235–253

MŰHELY

<i>Bánfalvy Csaba</i> : A technikai átalakulás lehetséges hatása a foglalkoztatásra	1	82–89
<i>Bánfalvy Csaba</i> : A szolgáltató szektor makrogazdasági arányairól	4	518–528
<i>Csatáry Ildikó</i> : A politikum érzékelése a fiataloknál – egy kérdőíves vizsgálat alapján	3	393–403
<i>Györgypál Katalin</i> : A szakszervezeti érdekvédelem néhány kérdése	1	101–112
Az <i>Ifjúság és társadalom</i> csoport kutatási terve az 1986 és 1990 közötti tervidőszakra	3	432–442
„Az ifjúságpolitika tudományos megalapozása” című kutatási program feladatait a VII. ötéves tervidőszakban (<i>Békés Zoltán</i>)	3	415–431
<i>Mikecz Tamás</i> : Az életminőség összetevői (A kérdés szociáldemokrata felvetéséről)	4	547–555
<i>Orolin Zsuzsa–Szeben Éva</i> : A munkabér tartalmáról	4	529–546
<i>Rácz József</i> : Fiatalok marginális helyzetű csoportjainak tanulmányozása	3	404–414
<i>Ruff Mihály</i> : Biztonságpolitikai alternatívák az SPD-ben	2	254–268
<i>Simó Tibor</i> : A szakszövetkezetek és a települések gazdasági-társadalmi struktúrája	1	90–100

TÁJÉKOZÓDÁS

Bemutatjuk a <i>Marxista gondolat</i> című új lengyel folyóiratot (<i>Holka László</i>)	2	269–274
Értelmiség, értelmiségiek és munkásmozgalom Nyugat-Európában (Az IMSF nemzetközi konferenciájának anyagai) (<i>Hülvely István</i>)	2	275–282
Ifjúságkutatási eredmények a <i>Társadalomtudományok</i> című szovjet folyóiratban (<i>Holka László</i>)	3	443–446
A szocialista országok tudománypolitikájának változásai a nyolcvanas években (Tamás Pál)	4	556–572
„A szocializmus a 21. század küszöbén” (Nemzetközi tanácskozás Jugoszláviában) (<i>G. Márkus György</i>)	1	120–125
Tanulmányutak beszámolóiból		
Mozaikképek az NSZK-ban folyó ifjúságkutatásokról (<i>Tót Éva</i>)	3	447–451
A lokalitás igézetében (Svédországi úti jegyzetek) (<i>Kéri László</i>)	3	451–453
NSZK-beli pillanatkép – az ifjúságkutató szemével (<i>Boros László</i>)	3	453–455
Ifjúsági párbeszéd – brémai élmények (Szebenyi Georgina)	3	456–458
A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1985. évi publikációi (Összeállította: <i>Markella Károlyné</i>)	2	283–302
XI. szociológiai világkongresszus Új-Delhiben (<i>B. A.</i>)	4	595–597
Tisztelet Erdei Ferencnek (Emlékezés Szegeden) (<i>Bóhm Antal</i>)	1	113–119
Új technológia, a munkaidő és a szakszervezetek (kerekasztal-konferencia) <i>Otto Jacobi</i> : Új technológiai paradigmák, hosszú hullámok és a szakszervezetek	4	573–587

Edwin Schudlich: Munkaidő-politika a konszenzus és a konfliktus között (Az ipari munkaidő alakulása a Német Szövetségi Köztársaságban) . 4 587-594

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Bokor Ágnes kandidátusi védése (<i>Utasi Ágnes</i>)	4	604-607
Disszertációvédések az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján	4	608-623
Fiatal rurálszociológusok találkozója Balatonföldváron (<i>P. Táll Éva</i>)	1	129-136
Munkásmozgalom-történeti konferencia a migráció és a népfront kérdéseiről (<i>Hülvely István</i>)	4	600-603
Nemzetközi konferencia Weimarban a gazdasági növekedésről (<i>Simon Judit</i>)	1	126-128
Regionális kutatások (Bihari Ottó emlékülés) (<i>Pál László</i>)	4	598-599
Szoboszlai György és Wiener György kandidátusi értekezésének vitája (<i>Horváth Tamás-Kökényesi József</i>)	1	137-142

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ, HÁROMKÖTETES KIADVÁNYA

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A NYOLCVANAS ÉVEKBEN MAGYARORSZÁGON

I. kötet	EMBERI TÉNYEZŐK, TERMELÉSI VISZONYOK 293 oldal, 50,- Ft	MEGJELENT
II. kötet	GAZDASÁGI FEJLŐDÉS, KULTÚRA, IDEOLÓGIA 280 oldal, 50,- Ft	A KÖZELJÖVŐBEN JELENIK MEG
III. kötet	A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉS TENDENCIÁI, VÁRHATÓ ALAKULÁSA 308 oldal, 50,- Ft	MEGJELENT

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529), a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855) (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj egy évre: 100,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján

(Bp. 82. Pf. 149.)

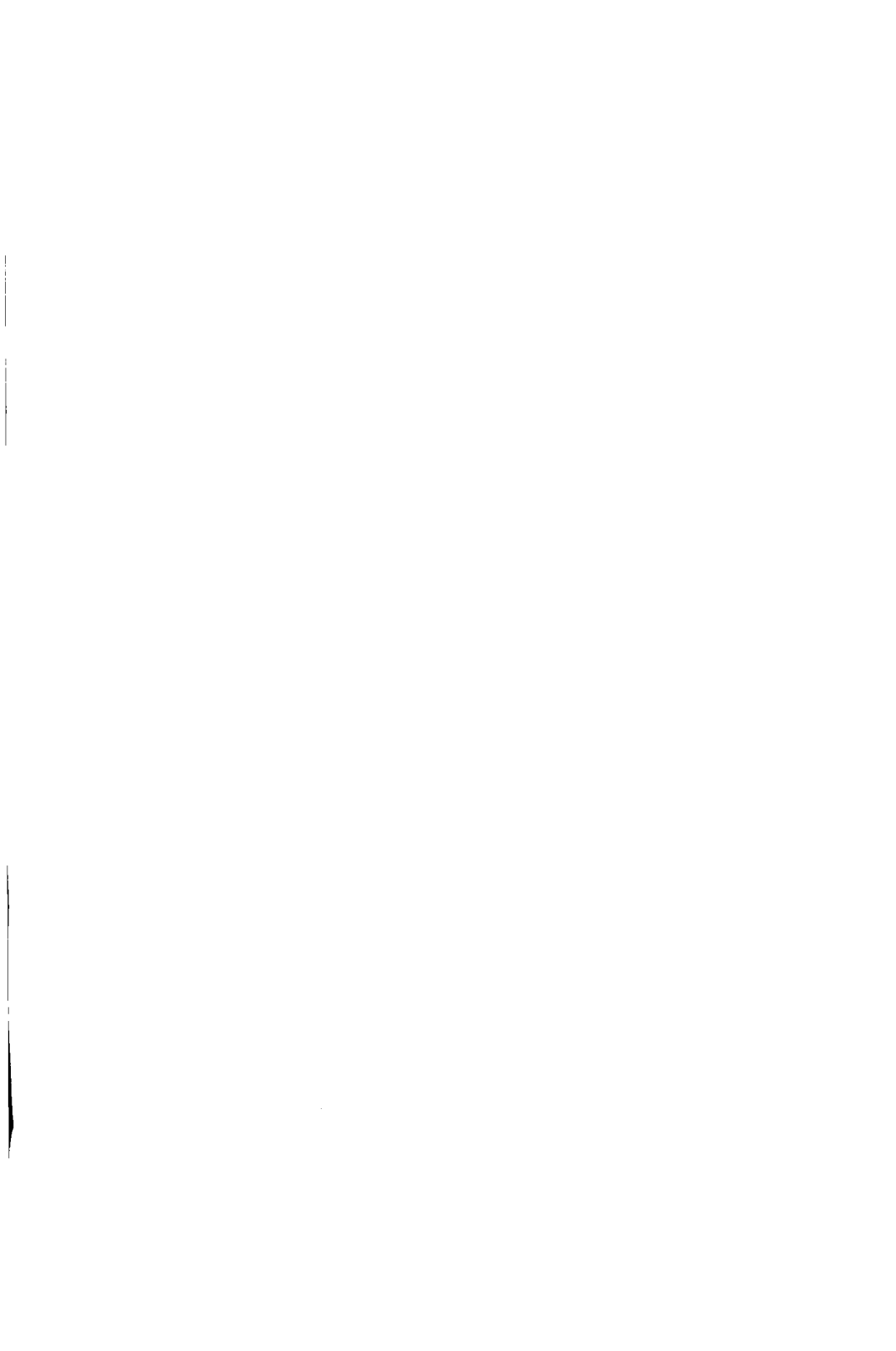
Készült 2500 példányban, 00,0 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

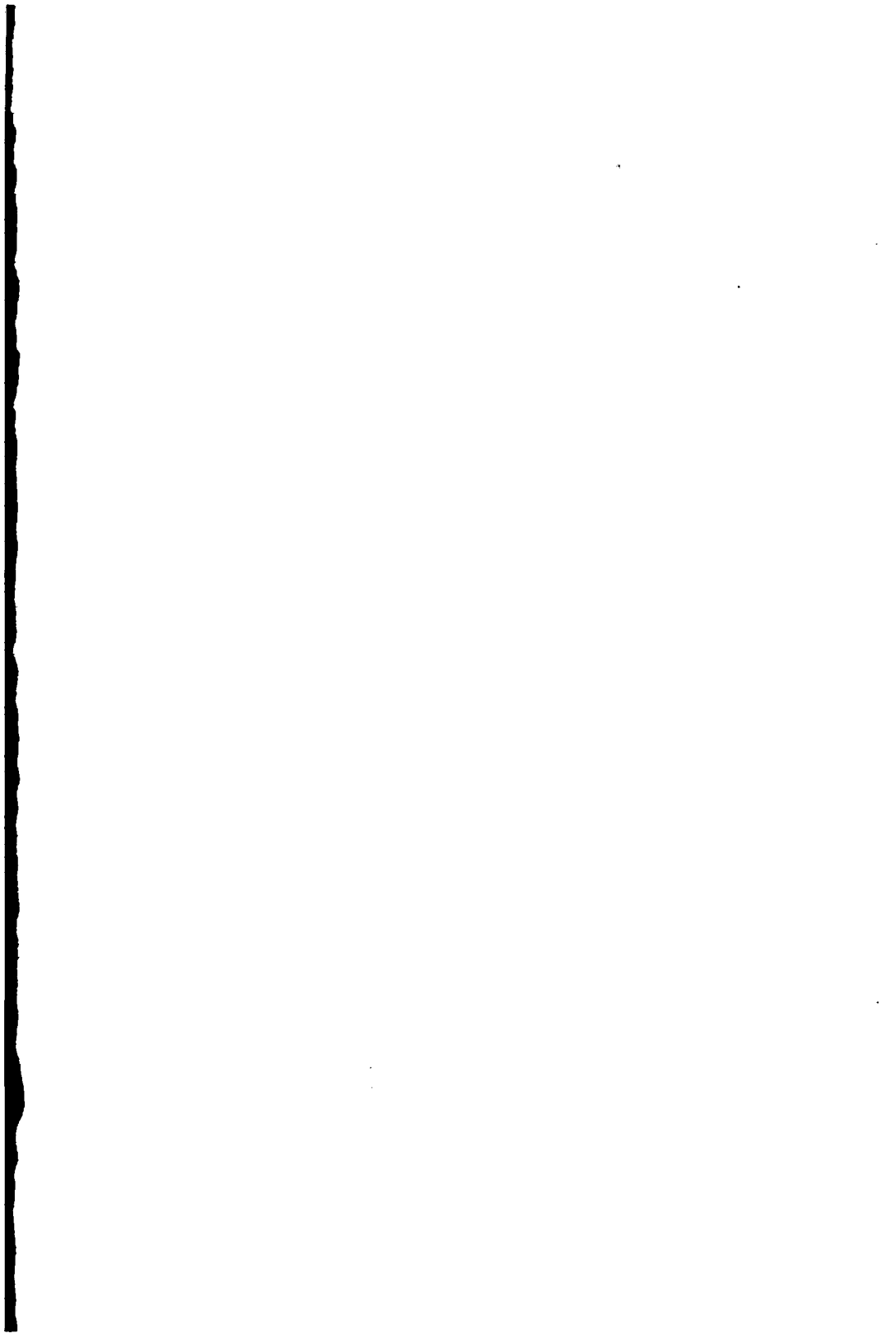
Szikra Lapnyomda, Budapest (86-4469)

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

25,— Ft